

İPEK YOLU

“Batı merkezli tarih yazımına tam bir panzehir.”

Times Literary Supplement

ALTERNATİF DÜNYA TARİHİ

PETER FRANKOPAN

“Sadece yılların değil on yılların en iyi tarih kitabı... Dünyayı anlamak mı istiyorsunuz...

Frankopan’ı okuyun.”

Berliner Zeitung

“Frankopan, ticaret ve kültürün kadim çağlarda dahi birbirine ırak düşmüş halkları nasıl bir araya getirdiğini gösteriyor... Yarattığı muazzam tuvalde bu olağandışı bağlantıları yansıtırken, Tanrı vergisi yeteneğini gözler önüne seriyor... Dünyaya dair savlarınızı sorgulamanıza neden olacak nadide bir eser.”

Wall Street Journal

“Anıtsal... dâhice... şaşırtıcı. Frankopan; ipeğin, kölelerin, fikirlerin, dinlerin ve hastalıkların taşındığı ve bugün dünyanın kaderini belirleyebilecek olan yollardaki seyahatte nefes kesici bir yoldaş.”

Vanity Fair

“Şahane... ilmek ilmek işlenmiş bir tarih... Bu heyecan verici ve derin kitap, okuru tahrik edecek anlatıma ve aklı tatmin edecek irfana sahip... Epik... büyüleyici ve vazgeçilmez.”

The Daily Telegraph

“Göz alıcı, kışkırtıcı ve fevkalade ilginç... Muhtemelen sınıfındaki tek bilge tarihçi... Dünya tarihini yeniden şekillendirmeye çalışıyor.”

The Free Press Journal

“Haritalarımıza ve zihinlerimize yeniden yön vermek için muhteşem bir kitap... Orta Asya’ya dair sahip olduğumuz mirasın en iyi anlatımı.”

Prospect

“Zor evet... Bu kadar iddialı, bu kadar detaylı ve bu kadar büyüleyici bir kitap yazmak zor.”

The Times

“Dünya tarihine ilişkin yeni bir okuma yapmanın zamanı geldi. Bu eser, vurguyu Doğu Avrupadan Hindistan ve Çin’e kaydırarak kesin olarak Doğu’ya yerleştiriyor. İpek Yolu’na yapılacak bir yolculuk, dünyanın kadim dinlerinin doğumundan çağdaş uluslararası politikaya yapılacak bir yolculuk demektir.”

The Daily Telegraph

İPEK YOLU

Pegasus Yayınları: 1826

Tarih: 10

İPEK YOLU

PETER FRANKOPAN

Özgün Adı: The Silk Roads: A New History of the World

Yayın Koordinatörü: Yusuf Tan

Editör: Onur Gayretli

Düzeltili: Murat Demirci

Sayfa Tasarımı: Meral Gök

Baskı-Cilt: Alioğlu Matbaacılık

Sertifika No: 11946

Orta Mah. Fatin Rüştü Sok. No: 1/3-A

Bayrampaşa/İstanbul

Tel: 0212 612 95 59

1. Baskı: İstanbul, Ocak 2018

ISBN: 978-605-299-317-0

Türkçe Yayın Hakları © PEGASUS YAYINLARI, 2018

Copyright © Peter Frankopan, 2015

Bu kitabın Türkçe yayın hakları AnatoliaLit Ajans aracılığıyla Felicity Bryan Literary Agency'den alınmıştır.

Tüm hakları saklıdır. Bu kitapta yer alan fotoğraf/resim ve metinler Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti.'den izin alınmadan fotokopi dâhil, optik, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla kopyalanamaz, çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz.

Yayıncı Sertifika No: 12177

Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti.

Gümüşsuyu Mah. Osmanlı Sk. Alara Han

No: 11/9 Taksim / İSTANBUL

Tel: 0212 244 23 50 (pbx) Faks: 0212 244 23 46

www.pegasusyayinlari.com / info@pegasusyayinlari.com

pegasusyayinlari

pegasusyayinevi

pegasusyayinlari

PETER FRANKOPAN

İPEK YOLU

Alternatif Dünya Tarihi

İngilizceden çeviren:
Mengü Gülmen

PEGASUS YAYINLARI

İpek Yolu'na Övgüler

“Nefes kesici ve bağımlılık yapıcı.”

2015 Yılın Tarih Kitabı, *Daily Telegraph*

“Destansı bir çalışma; baş döndürücü şekilde kapsamlı ve ihtirash bir kitap.”

New Statesman

“Cüretkâr ve geniş kapsamlı bir kitap.”

Independent

“Mutlaka okunmalı.”

Moneyweek

“Haritalarımıza ve zihinlerimize yeniden yön vermek için muhteşem bir kitap.”

Prospect

“Tarihsel yazıma dair büyüleyici bir parça.”

South China Morning Post

“Anıtsal... dâhice... şaşırtıcı. Frankopan; ipeğin, kölelerin, fikirlerin, dinlerin ve hastalıkların taşındığı ve bugün dünyanın kaderini belirleyebilecek olan yollardaki seyahatte nefes kesici bir yoldaş.”

Vanity Fair

“Haşmetli... harikulade... Sıra dışı bir bilgi birikimi ve canlı bir tarz ile bizi büyüleyici bir gezintiye çıkarıyor.”

OPEN Magazine

“Heyecan verici anekdot ayrıntıları... kapsamlı bir tuvali var ve iki binyıldan daha uzun bir tarihi işliyor... Baş döndürücü bir yolculuk.”

Business Standard, Yeni Delhi

“Yılın en aydınlatıcı kitabı... Batı merkezli tarih yazımına tam bir panzehir.”

Yılın Kitapları, *Times Literary Supplement*

“Çok kararlı bir kapsam... hikâyelerle dopdolu.”

China Daily

“Nasıl yaşayacağımız kadar bir zamanlar nasıl yaşadığımızla da ilgili ikna edici bir siyasi, iktisadi ve toplumsal tarih.”

World Travel Guide

“Muhteşem... macera dolu... enerji ve itina ile yazılmış bir tarih.”

Sunday Times

“Heyecan verici... İşte... yolları ağlarla döşenmiş çağımız için bir eser. Çarpıcı bir uyandırma çağrısı.”

The National AE

“Antik Pers Diyarı ve Büyük İskender’den günümüze, 2500 yıllık dörtnala bir yolculuk... Dünya tarihinde neler olmuş görmek için güncel bir kitap seçmek zorunda kalırsanız, aradığınız kitap bu olabilir.”

Asian Review of Books

“Bir detektiflik öyküsü kadar iyi yazılmış, eğlenceli, rahatsız edici ve heyecan verici.”

Svenska Dagbladet

“Temel bir kitap.”

Prosper Magazine

“Nefes kesici ve bağımlılık yaratıcı bir öykü... Bildiklerinizi unutun.”

New Zealand Herald

Peter Frankopan

Cambridge Üniversitesi Jesus Koleji'nde tarih eğitimini tamamladıktan sonra aynı üniversitenin Corpus Christi Koleji'nden doktorasını alan Peter Frankopan, Oxford Üniversitesi Worcester Koleji'nde kıdemli araştırmacı ve Oxford Bizans Araştırma Merkezi direktörüdür. Akdeniz ve Rusya tarihi, Orta Çağ, Pers dönemi ve sonrası Asya ile İslam ve Hristiyanlık arasındaki ilişki üzerine çalışmakta olan Peter Frankopan, Orta Çağ Yunan Edebiyatı ve retorik konularında da uzmandır. *New York Times*, *Financial Times* ve *The Guardian* gibi gazetelerde yazı yazan ve hâlen Harvard ve Princeton üniversiteleri gözetimindeki Dumbarton Oaks Araştırma Merkezi'nde bilim kurulu üyesi olan Frankopan; Cambridge, Harvard, Yale, Princeton, NYU, Notre Dame, King's College London ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü kurumları dâhil dünyanın çeşitli üniversitelerinde ders vermektedir. Yazarın *The First Crusade* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır. peterfrankopan.com

Bir Türk kabilesinin ülkesinde durduk... Yılanlara tapan bir grup, balıklara tapan bir grup ve turnalara tapan bir grup gördük.

İbn-i Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*

Ben, Rahip Johannes, efendilerin efendisiyim ve zenginliğim, erdemim ve gücüm tüm dünyadaki tüm krallardan daha üstündür... Bizim topraklarımızda bol bol süt ve bal akar; zehir zarar veremez, gürültücü kurbağalar vıraklayamaz. Akrepler ve otlarda sürünen yılanlar yoktur.

Rahip Johannes'in Roma ve Konstantinopolis'e yazdığı iddia edilen mektup, 12. yüzyıl

Çok büyük bir sarayı var ve çatısı tamamen altınla kaplı.

Kristof Kolomb'un Doğu'nun Büyük Han'ı hakkındaki araştırma notları, 15. yüzyıl sonları

Nispeten küçük fedakârlıklarda bulunarak Pers Diyarı'ndaki politikamızı bugün değiştirmezsek, Rusya ile dostluğumuzu tehlikeye atmış olacağımız gibi pek yakın bir gelecekte... bir imparatorluk olarak varlığımızın bile sorgulanacağı bir duruma düşebiliriz.

Sir George Clerk'ten İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e,
21 Temmuz 1914

Biz burada oturup hiçbir şey yapmasak bile başkan kazanacak.

Kazakistan Başkanı Nursultan Nazarbayev'in Genelkurmay Başkanı, 2005 seçimlerinden kısa süre önce

İÇİNDEKİLER

Resim Listesi.....	xi
Harf Çevirisi Hakkında Not.....	xiii
Ön Söz.....	xv
İpek Yolu'nun Oluşumu.....	1
İtikat Yolu.....	30
Hristiyan Doğu'ya Giden Yol	48
Devrim Yolu.....	70
Uyum Yolu.....	89
Kürk Yolu.....	115
Köle Yolu.....	131
Cennet Yolu	152
Cehennem Yolu.....	178
Ölüm ve Yıkım Yolu	197
Altın Yolu.....	227
Gümüş Yolu.....	247
Kuzey Avrupa Yolu	272
İmparatorluk Yolu	296
Kriz Yolu	314
Savaş Yolu	330
Kara Altın Yolu.....	361
Uzlaşma Yolu	383
Buğday Yolu.....	401
Soykırım Yolu.....	423
Soğuk Savaş Yolu.....	447
Amerikan İpek Yolu.....	470
Süper Güç Rekabeti Yolu.....	491
Felaket Yolu	513
Trajedi Yolu.....	548
Sonuç: Yeni İpek Yolu.....	571
Notlar.....	587
Teşekkürler	764
Dizin	769

Resim Listesi

1. Dokuma Kumaş. Vincent Astor Vakfı Hibe; Metropolitan Sanat Müzesi.
2. Taşkurgan Kalesi. Feng Wei Fotoğraf; Getty Images.
3. Taklamakan Çölü. Feng Wei Fotoğraf; Getty Images.
4. Dokuma ipek hazırlayan kadınlar. Bridgeman Images.
5. Baktriyan Devesi. David Henley; Bridgeman Images.
6. Saray Süslemeleri. Walter Callens; Getty Images.
7. Başrahip Kirdir yazıtı. Kaveh Kazzemi; Getty Images.
8. Afgan Okulu/Buda Köyü, Bamyana, Afganistan; Bridgeman Images.
9. Mezmurlar Kitabı, Soğd tercümesi. Bridgeman Images.
10. Rabula İncili, İsa'nın Çarmıha Gerilişi tasviri.
11. Ayakta Duran Halife Sikkesi. UIG, Getty Images.
12. Çivit mavisi Kur'an sayfası. Marie-Lan Nguyen, Anonim.
13. Sultan ve maiyeti tasviri. Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, Türkiye; Bridgeman Images.
14. Abbasi kütüphanesinde tartışan âlimler. PVDE; Bridgeman Images
15. Kaşgarlı Mahmud Haritası.
16. Birûni'nin Ay Evreleri. Bridgeman Images.
17. Buhara'nın savunma duvarları. De Agostini; Getty Images.
18. Rune taşı detayı.
19. Viking araçları. BEN STANSALL, AFP; Getty Images.
20. Moğol akınları, Cengiz Han. Fine Art Images, Heritage Images, Getty Images.
21. Kara Ölüm tasviri. Bridgeman Images.
22. Katalan Haritası ve Mansa Musa. Fransa Milli Kütüphanesi, Paris; Bridgeman Images.
23. Bir duvar resmi. Chris Hellier; Alamy.
24. Jan Huyghen van Linschoten haritası. Kültür Kulübü; Getty

Images.

25. Cortés ve Xicoténcatl.
26. Kaliküt limanı. Özel Koleksiyon, Stapleton Koleksiyonu; Bridgeman Images.
27. Gür-i Mir Türbesi. Getty Images.
28. Tac Mahal.
29. Hollanda heyeti. Victoria ve Albert Müzesi, Londra.
30. Açık Pencere Önünde Kitap Okuyan Kız, Vermeer.
31. Boston Çay Partisi. De Agostini; Getty Images.
32. Alexander Burnes Suikastı. Özel Koleksiyon, Look and Learn, Elgar Koleksiyon; Bridgeman Images.
33. Sir Edward Grey. Getty Images.
34. Muzaffereddin Şah.
35. Herbert Backe. Bundesarchiv.
36. Hitler'in Dağ Evi. Heinrich Hoffman, ullstein bild; Getty Images.
37. William Knox D'Arcy. Genel Fotoğraf Ajansı; Getty Images.
38. Muhammed Musaddık. Keystone-France, Gamma-Keystone; Getty Images.
39. Muhammed Musaddık, *Time* dergisi.
40. İran Şahı Rıza Pehlevi ve eşi. Dmitri Kessel, Life Picture Collection; Getty Images.
41. Ayetullah Humeyni'nin İran'a dönüşü. Associated Press.
42. Saddam Hüseyin. Pierre PERRIN, Gamma-Rapho; Getty Images.
43. Usame bin Ladin. Getty Images.
44. Han Shatyr Eğlence Merkezi. Edson Walker; Getty Images.
45. Haydar Aliyev Uluslararası Havaalanı.

HARF ÇEVİRİSİ HAKKINDA NOT

Tarihçiler harf çevirisi (transliterasyon) sorunuyla karşılaştıklarında telaşlanma eğilimindedir. Farklı dillerde yazılmış birincil kaynaklardan beslenen böyle bir kitapta, özel isimlerle ilgili tutarlı bir kural uygulamak mümkün değildir. Joo ve İvan gibi isimlerin orijinal halleri korunurken Nikolai, Nicholay olarak değiştirilmiştir. Cengiz Han, Troçki, Kaddafi ve Tahran isimlerinde standart kullanıma uyarken Beijing ve Guangzhou için nerilen Batılı seçeneklerden kaçınıyorum. İsimleri değişen yerler ayrı bir zorluktur. Boğaziçi zerindeki büyük şehre Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar Konstantinopolis diyor, o noktada İstanbul'a geçiyorum; ülkenin adı 1935'te resm olarak İran olana kadar bu ülkeden Pers Diyarı diye bahsediyorum. Tutarlılık talep eden okuyucunun hoşgörüsüne sığınıyorum.

ÖN SÖZ

Çocukluğumda en değerli varlıklarımdan biri, büyük bir dünya haritasıydı. Yatağımın yanındaki duvara asılıydı ve her gece uyumadan önce ona bakardım. Çok geçmeden, tüm ülkelerin isimlerini ve konumlarını ezberlemiş, başkentlerini not etmiş, ayrıca okyanusları, denizleri ve bunlara akan nehirleri öğrenmiştim; büyük sıradağların ve çöllerin italikle vurgulanarak yazılan isimleri, tehlikeyi ve macerayı bir arada yaşıtıyordu.

Genliğe adım attığımda, okulda derslerimin ısrarla dar bir coğrafya ile sınırlı kalması beni rahatsız etmeye başlamıştı. Dersler salt Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne odaklanıyor, dünyanın geri kalan kısmının çoğuna dokunmuyordu. Britanya'daki Romalıları, Normanların 1066'daki İngiltere fethini, VIII. Henry ve Tudorlar'ı, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nı; Viktorya döneminde sanayileşmeyi, Somme Muharebesi'ni ve Nazi Almanyası'nın yükselişi ve çöküşünü öğrenmiştik. Haritama bakıp dünyada sessizce es geçilen devasa bölgeler olduğunu görürdüm.

On dördüncü yaş günümde, ailem bana Antropolog Eric Wolf'un bir kitabını hediye etmişti. Beni gerçekten ateşleyen bu olmuştu. Medeniyetin kabul edilmiş ve atıl tarihi, "Antik Yunan'ın Roma'yı, Roma'nın Hristiyan Avrupa'yı, Hristiyan Avrupa'nın Rönesans'ı, Rönesans'ın Aydınlanma'yı, Aydınlanma'nın siyasal demokrasiyi ve sanayi devrimini doğurduğu," bölgenin tarihidir diyordu Wolf; "demokrasi ile harmanlanan sanayi de, sırası geldiğinde yaşam hakkı, özgürlük ve mutluluk arayışında somutlaşarak Birleşik Devletler'ini bahşetti."¹ Bana anlatılan hikâyenin tam olarak bu olduğunu hemen anlamıştım: Batı'nın siyasi, kültürel ve ahlaki zaferinin mantrası. Ama bu anlatı kusurluydu; tarihe bakmanın alternatif –geçmişe,

yakın tarihin kazananlarının bakış açısından bakmayı gerektirmeyen– yöntemleri de vardı.

Kafamda bir şimşek çakmıştı. Bir anda bize öğretilmeyen bölgelerin kaybolduklarını, Avrupa'nın yükselişinin ısrarlı hikâyesinin altında boğulduklarını görmüştüm. Kudüs'ü çıkış noktası yapıp merkeze alan ve İngiltere ile diğer Batı ülkelerini birbirinden bağımsız bir şekilde bir tarafa yerleştiren Hereford Dünya Haritası'nı bana göstermesi için babama yalvardım. Eserlerinde; ters görünen ve merkezinde Hazar Denizi'nin bulunduğu haritalar kullanan Arap coğrafyacıları öğrendiğimde afallamıştım; tıpkı merkezinde; daha önce adını bile duymadığım, hiçbir haritada görülmeyen, hatta kısa süre öncesine kadar tam konumu bile bilinmeyen, oysa bir zamanlar dünyanın merkezi kabul edilmiş Balasagun adlı şehrin bulunduğu önemli bir Orta Çağ Türk haritasını İstanbul'da bulduğumda olduğu gibi.²

Rusya ve Orta Asya, Pers Diyarı ve Mezopotamya hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak istiyordum. Hristiyanlığın kökenlerinin Asya'dan nasıl görüldüğünü, Haçlı Seferleri'nin Orta Çağ'ın –Konstantinopolis, Kudüs, Bağdat ve Kahire gibi– büyük şehirlerinde yaşayanlar için ne ifade ettiğini anlamak; Doğu'nun büyük imparatorluklarını, Moğolları ve fetihlerini öğrenmek; iki dünya savaşının yalnızca Flandre'den ya da Doğu Cephesi'nden değil, Afganistan ve Hindistan'dan da nasıl görüldüğünü kavramak istiyordum.

Bu nedenle okulda Rusça öğrenebilmiş olmam benim için çok büyük bir şanstı. Öğretmenim, Donanma İstihbaratı'nda görev yapmış ve Rus dilini ve *duşasını*, yani ruhunu, anlamanın yolunun parlak Rus edebiyatından ve köylü müziğinden geçtiğine inanan keskin zekâlı Dick Haddon'dı. İlgilenenlere Arapça dersleri vermeyi önermesi daha da büyük şanstı benim için. Aramızdan bir düzine öğrenciye İslam kültürünü ve tarihini tanıtmış, bizi klasik Arapçanın güzelliğine doğru bir yolculuğa çıkarmıştı. Bu diller, biz Batılılar tarafından keşfedilmeyi bekleyen, daha doğrusu kısa süre içinde anladığım üzere, yeniden keşfedilmeyi bekleyen bir dünyanın kapılarını açmıştı.

Bugün, lüks mallara talebin önümüzdeki on yılda dört katına çıkması beklenen Çin'deki hızlı iktisadi büyümenin olası etkilerini incelemeye veya cep telefonuna sahip insanların sayısının sifonlu bir tuvalete sahip insanların sayısından daha fazla olduğu Hindistan'daki toplumsal değişimi değerlendirmeye daha fazla önem atfedilmektedir.³ Ancak bunların hiçbirisi dünyanın geçmişini ve bugününü görmek için en iyi gözlem noktası değildir. Aslında binyıllık dönem için, dünyanın üzerinde döndüğü eksen batı ile doğu arasında uzanan ve Avrupa'yı Pasifik Okyanusu'na bağlayan bölge olmuştur.

Doğu ile batı arasındaki, Akdeniz'in doğu kıyılarından ve Karadeniz'den Himalayalar'a uzanan bu orta nokta, dünyayı değerlendirmek için ümit vadeden bir konum gibi görünmeyebilir. Bu bölge şu anda egzotik hisler uyandıran ve daha az önemliymiş gibi görünen Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kafkas ülkeleri gibi devletlerin yuvasıdır; istikrarsız, şiddetli ve uluslararası güvenlik için tehdit oluşturan Afganistan, İran, Irak ve Suriye ya da demokrasinin en iyi uygulamalarından bihaber Rusya ve Azerbaycan gibi rejimlerle ilişkilendirilen bir bölgedir. Genel olarak, ulusal seçimlerde inanılmaz bir şekilde büyük çoğunluk elde eden diktatörlerin yönettiği, diktatörlerin ailelerinin ve arkadaşlarının da büyük ticari girişimleri kontrol ettiği, devasa varlıklara sahip olduğu ve siyasi gücü kullandığı bir dizi başarısız ya da başarısızlık yolunda devlete ev sahipliği yapan bir bölge izlenimi vermektedir. Bunlar insan hakları sicilleri kötü, inanç, vicdan ve cinsellik konusunda ifade özgürlüğünün kısıtlı olduğu ve medya denetiminin, basında neyin yer alıp neyin yer almayacağını belirlediği yerlerdir.⁴

Böyle ülkeler bize yabancı gelse de buralar izole bölgeler ya da karanlık çöller değildir. Aslında doğu ile batı arasındaki bu köprü, medeniyet kavşağının ta kendisidir. Küresel olayların kenarında olmak bir yana bu ülkeler –tarihin başlangıcından beri yaptıkları gibi– bu olayların tam ortasında yer almaktadır. Medeniyet burada doğmuştu ve birçokları insanlığın da burada; “Yüce Tanrı tarafından ekilen”, “her bir ağacın göze güzel görüldüğü ve meyvelerin yenebildiği” ve

genel olarak Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki zengin arazilerde bulunduğu düşünölen Cennet Bahçesi'nde yaratıldığına inanmaktadır.⁵

Beş binyıl kadar önce büyük metropollerin kurulduğu, on binlere ulaşan nüfusu ve sokakları Avrupa'da ancak binlerce yıl sonra görölebilecek karmaşık bir kanalizasyon sistemiyle bağlanan, antik dünyanın mucizeleri olan İndus Vadisi'ndeki Harappa ve Mohenjodaro şehirleri, Doğu'yla Batı arasındaki bu köprüdeydi.⁶ Mezopotamya'daki Babil, Ninova, Uruk ve Akkad gibi medeniyetin diğeri büyük merkezleri, haşmetleri ve mimari buluşlarıyla nam yapmışlardı. Bu esnada, iki binyıldan daha uzun bir süre önce Çinli bir coğrafyacı, merkezi Ceyhun Irmağı yakınında kurulan ve bugünkü Kuzey Afganistan'da bulunan Baktriya sakinlerinin efsanevi pazarlıkçılar ve tüccarlar olduğuna dikkat çekiyordu; Baktriya'nın başkenti, uzak diyarlardan gelen çok çeşitli ürünlerin alınıp satılabildiğı bir pazara da ev sahipliğı yapıyordu.⁷

Bu bölge dünyanın büyük dinlerinin doğduğu, Musevilik, Hristiyanlık, İslam, Budizm ve Hinduizmin birbirleriyle itiştiğı yerdir. Dil gruplarının rekabet ettiğı, Hint-Avrupa, Sami ve Çin-Tibet dillerini konuşanların Altayca, Türkî ve Kafkasça konuşanlarla yana salındığı bir kazandır. Büyük imparatorlukların doğup battığı, kültürler ve hasımlar arasındaki çarpışmaların yankılarının binlerce kilometre ötede hissedildiğı yerdir. Burada durmak geçmişe bakmanın yeni yollarını açmış, birbirine derinden bağlı, bir kıtadaki bir olayın diğeri bir kıtada etkilere yol açtığı, Orta Asya bozkırlarında olanların artçı şoklarınının Kuzey Afrika'dan hissedilebildiğı, Bağdat'taki olayların İskandinavya'da yankılandığı, Amerika Kıtası'ndaki keşiflerin Çin'deki ürünlerin fiyatlarını değıştirdiğı ve Kuzey Hindistan'ın at pazarlarında talebin artmasına yol açtığı bir dünyayı göstermiştir.

Bu sarsıntılar, her yönde dallanıp budaklanan bir ağ boyunca; hacıların ve savaşçıların, göçebelerin ve tüccarların seyahat ettiğı, malların ve ürünlerin alınıp satıldığı, fikirlerin takas edildiğı, uyarlandığı

* "Americas" kelimesi; Kuzey ve Güney Amerika'dan oluşan Batı Yarımküre'nin tamamına gönderme yapmaktadır. (yay. n.)

ve saflaştığı yollar üzerinden taşınyordu. Onlar beraberlerinde, sadece refahı değil, ölümü ve şiddeti, hastalığı ve felaketi de bu yollardan getiriyordu. 19. yüzyılın sonlarında, saygın Alman Jeolog Ferdinand von Richtofen (Birinci Dünya Savaşı'nın usta pilotu “Kızıl Baron”un amcası) bu genişleyen bağlantılar ağına, “Seidenstraßen” (İpek Yolu) demişti; bu tabir halen kullanılmaktadır.⁸

Bu yollar dünyanın merkezi sinir sistemi görevi yapıyor, insanları ve mekânları birbirine bağlıyor ancak derinin altında olduklarından çıplak gözle görülüyordu. Bu bağlantıları anlamak, anatominin vücudun işleyişini açıklaması gibi bize dünyanın nasıl çalıştığını anlatır. Dünyanın bu kısmı, tüm bu önemine rağmen ana akım tarih tarafından unutulmuştur. Bunun sebebi, kısmen, “oryantalizm”; başka bir deyişle Doğu'ya ilişkin, az gelişmiş ve Batı'ya tabi olmasından kaynaklanan kaba ve tamamen negatif algı ve bu nedenle bu bölgeye dair ciddi çalışmaların zaman kaybı olarak görülmesidir.⁹ Ayrıca şu gerçek de bu unutuluşun sebeplerinden biridir: Geçmişin anlatısı öylesine egemen hale gelmiş ve kök salmış durumdadır ki uzun zamandır Avrupa'nın ve Batı toplumunun yükseliş hikâyesinin kenar süsü olarak görülen bir bölgeye, bu anlatıda yer yoktur.

Bugün Afganistan'da Celalabad ve Herat, Irak'ta Felluce ve Musul, Suriye'de Humus ve Halep dendiğinde köktendincilik ve mezhep savaşları akla gelmektedir. Geçmiş, şimdinin rüzgârında savrulmaktadır: Kâbil isminin, Hindistan'da Babür İmparatorluğu'nun kurucusu Büyük Babür tarafından ekilen ve bakılan bahçelerin görüntülerini akla getirdiği günler geride kalmıştır. Bağ-ı Vefa'da (“Sadakat Bahçesi”) –Babür'ün ziyadesiyle gurur duyduğu– portakal ve nar ağaçlarıyla çevrili bir havuz ve bir yonca tarlası vardı: “Bahçenin en güzel yeri burası, portakallar renklendiğinde harika bir görüntü ortaya çıkıyor. Gerçekten bahçe hayranlık verici bir yerde!”¹⁰

Yine İran ile ilgili modern izlenimler, selefî Pers Diyarı'nın, yemekte sunulan meyveden efsanevi sanatçıların yarattığı çarpıcı minyatürlere ve âlimlerin yazdığı risalelere varana kadar her konuda iyi zevk anlamında bir özdeyişin olduğu daha eski tarihinin görke-

mini karanlıkta bırakmıştır. Doğu İran’da Meşhedli kütüphaneci Simi Nişapuri’nin 1400 civarında yazdığı oldukça iyi düşünülmüş bir eser, kendi tutkusunu paylaşan bir kitapseverin tavsiyelerini özenli ayrıntılarla kaydetmiştir. Yazmayı düşünen herkes, diye öğütler ciddiyle, hat sanatı için en iyi kâğıdın Şam, Bağdat veya Semerkant’ta üretildiğini bilmelidir. Diğer yerlerin kâğıtları “genellikle kabadır, lekelenir ve kalıcı değildir.” Kâğıda mürekkeple dokunmadan önce hafifçe sarartmanın faydalı olduğunu aklınızda tutun diye uyarır, “Çünkü beyaz gözleri yorar ve bugüne kadar görülmüş en iyi hat eserleri, sarı kâğıt üzerine yapılmıştır.”¹¹

İsimleri neredeyse tamamen unutulmuş yerler, bir zamanlar hüküm sürüyordu. Örneğin, 10. yüzyıl coğrafyacılarından birinin “keyifli, ince, zarif, parlak, geniş ve zevkli bir şehir” ve “dünyanın anası” olarak tanımladığı Merv ya da günümüz Tahran’ından pek de uzak olmayan ve aynı dönemlerde başka bir yazar için “dünyanın damadı” ve dünyanın “en güzel yaratımı” kabul edilecek kadar görkemli olan Rey gibi.¹² Asya’nın omurgası boyunca bu şehirler, Pasifik’i Akdeniz’e bağlayan inciler gibi dizilmişti.

Kentler birbirlerini, yönetenler ve elitlerle arasındaki rekabetle sürekli daha tutkulu mimari ve daha muazzam anıtlar yaratmaya kışkırtarak teşvik ediyordu. Devasa boyutlara ve kültürel etkiye sahip kütüphaneler, ibadet yerleri, kiliseler ve rasathaneler Konstantinopolis’i Şam’a, İsfahan’a, Semerkant’a, Kâbil’e ve Kaşgar’a bağlayan bölgeye serpilmişti. Böyle şehirler, kendi tebaasını ileri taşıyan mümtaz âlimlere ev sahipliği yapmaya başlamıştı. Bugün sadece astronomi ve tıp alanlarının devleri olan birkaç tanesinin adını biliriz –İbn-i Sina (Batı’da Avicenna olarak bilinir), Birûnî, Hârizmî gibi– ama bunlardan çok daha fazlası vardı. Erken modern dönemden önce yüzyıllar boyunca, dünyanın entelektüel mükemmellik merkezleri, Oxfordları, Cambridgeleri, Harvardları ve Yaleleri, Avrupa’da ya da Batı’da değil, Bağdat’ta, Belh’te, Buhara’da ve Semerkant’ta bulunuyordu.

İpek Yolu üzerinde yaşayan kültürlerin, şehirlerin ve halkların gelişmiş ve ilerlemiş olması boşuna değildi: Ticaret yapıp fikirleri

takas ettikçe, birbirlerinden öğrendiklerini özömsüyor, felsefe, doğa bilimleri, dil ve din konularında daha da ilerlemeyi arzuluyorlardı. İki binyıldan daha önce Asya'nın bir ucunda, Kuzeydoğu Çin'deki Zhao Krallığı'nın hükümdarlarından birinin çok iyi bildiği gibi, ilerleme esastı. Kral Wu-ling, İ.Ö. 307 yılında, "Dünün yollarını takip etme yeteneği," diye beyan etmişti, "bugünün dünyasını iyileştirmek için yeterli değildir."¹³ Geçmişte liderler, zamanı yakalamanın ne kadar önemli olduğunu anlamışlardı.

Ancak erken modern dönemde ilerleme bayrağı, 15. yüzyıl sonlarında gerçekleşen iki büyük deniz seyahatinin sonucunda el değiştirdi. 1490'larda altı yıl boyunca, köklü mübadele sistemlerinin düzeninde büyük bir değişiklik için gereken zemin hazırlanmıştı. Önce Kristof Kolomb, Atlantik Okyanusu'nu geçerek daha önce el değmemiş iki büyük kara kütesinin Avrupa'ya ve ötesine bağlanmasının yolunu açmıştı; birkaç yıl sonra ise Vasco da Gama, Afrika'nın güney burnundan başarıyla dönüp Hindistan'a ulaşarak yeni deniz yolları açmıştı. Bu keşifler etkileşim ve ticaret örüntülerini değiştirmiş, dünyanın siyasi ve ekonomik ağırlık merkezinde önemli bir değişime yol açmıştı. Aniden, Batı Avrupa bölgesel bir bataklıktan, giderek yayılan bir iletişim, ulaştırma ve ticaret sisteminin dayanak noktası haline dönüşmüştü: Tek harekette Batı ile Doğu'nun yeni orta noktası olmuştu.

Avrupa'nın yükselişi, güç –ve geçmişin kontrolü– için ciddi savaşlara yol açmıştı. Hasımlar birbirleriyle yüzleşirken tarih, kaynaklar ve deniz yollarının egemenliği için verilen mücadelelerin yanı sıra, ateşli ideolojik çarpışmalarda kullanılabilecek olayları, temaları ve fikirleri vurgulayacak şekilde yeniden şekillendiriliyordu. Geçmişin Romalı kahramanları gibi görünmeleri için, önde gelen siyasetçilerin ve generallerin togalı büstleri yapılıyordu; antik dünyanın görkemini kendi doğrudan öncülleri kabul eden devasa, klasik tarzda muazzam yeni binalar inşa ediliyordu. Tarih, Batı'nın yükselişinin sadece doğal ve kaçınılmaz değil, aynı zamanda daha önceki olayların bir devamı

olduğuna ilişkin dayatmacı bir anlatı yaratmak üzere çarpıtılıp manipüle edilmişti.

Birçok hikâye dünyanın geçmişine farklı şekilde bakma ihtiyacı hissetmeme yol açmıştı. Ancak bunların arasından bir tanesinin yeri özeldir. Yunan mitolojisine göre tanrıların babası Zeus, iki kartalı, her biri dünyanın bir ucunda olacak şekilde serbest bırakmış ve onlara birbirlerine doğru uçmalarını söylemişti. Buluştukları yere kutsal bir taş, *omphalos* –dünyanın göbeği– yerleştirilmişti. Omphalos, tanrısal güçlerle iletişim kurabilmeyi sağlıyordu. Daha sonra bu taş konseptinin filozoflar ve psikanalistler için uzun süredir bir cazibe kaynağı olduğunu öğrendim.¹⁴

Bu hikâyeyi ilk duyduğumda haritaya bakıp, kartalların nerede buluşacaklarını merak ettiğimi hatırlıyorum. Batı Atlantik kıyıları ile Çin'in Pasifik kıyısından havalanıp karaya doğru uçacaklarını hayal ediyordum. Tam konum, doğudan ve batıdan eşit mesafeler ölçmek üzere parmaklarımı nereye yerleştirdiğime göre değişiyordu. Ama daima Karadeniz ile Himalayalar arasında bir yere ulaşıyordum. Geceleri uyanık kalıp yatak odamın duvarındaki haritaya uzun uzun bakarak, Zeus'un kartallarını ve okuduğum kitaplarda hiç bahsedilmeyen –ve bir adı olmayan– bir bölgenin tarihini düşünüp dururdum.

Avrupalılar, çok da uzun olmayan bir süre önce Asya'yı üç geniş bölgeye ayırmıştı: Yakın, Orta ve Uzak Doğu. Ancak ben büyürken ne zaman güncel sorunlar hakkında bir şey duysam veya okusam, bunların ikincisinin, yani Orta Doğu'nun anlamının, hatta konumunun bile değiştiğini, artık bu ismin İsrail, Filistin ve çevrelerindeki bölgelerden ve kimi zaman Basra Körfezi'nden bahsetmek üzere kullanıldığını hissediyordum. Ayrıca neden Akdeniz'in medeniyetin beşiği olarak çok önemli olduğunun söylenip durduğunu anlamıyordum. Medeniyetin gerçekten biçimlendiği yerin burası olmadığı çok açıktı. Asıl pota, hakiki anlamıyla "Akdeniz" (Mediterranean, dünyanın merkezi) Avrupa ve Kuzey Afrika'yı ayıran bir deniz değil, Asya'nın kalbinde bir denizdi.

Başkalarını da, âlimlerin nesiller boyu yok saydığı kişileri ve yerleri, yeni sorular ve araştırma alanları açarak inceleyecek kadar cesaretlendirebilmeyi umuyorum. Geçmişle ilgili sorulacak yeni soruları teşvik etmeyi ve malum'un ilamı için varsayımlara meydan okumayı ve onların tüm boyutlarıyla ele alınmasına ön ayak olmayı ümit ediyorum. Her şeyden öte, bu kitabı okuyanlara, tarihe farklı bakmalarını sağlayacak ilhamı vermeyi istiyorum.

Worcester College,
Oxford, Nisan 2015

İpek Yolu'nun Oluşumu

Asya'nın ortası, ezelden beri imparatorlukların doğduğu yerd. Medeniyetin temelini Fırat ve Dicle'nin beslediği Mezopotamya'nın alüvyonlu ovaları sağlamış, ilk kentler ve şehirler bu bölgede ortaya çıkmıştı. Sistemli tarım Mezopotamya'da gelişmiş ve Basra Körfezi'nden Akdeniz kıyısına uzanan ve bol suya erişimiyle son derece verimli bir toprak olan "Bereketli Hilal"ın tamamına sirayet etmişti. Kaydedilmiş ilk yasalardan bazıları, yaklaşık dört binyıl önce, tebaasının yükümlülüklerinin ayrıntılarını belirleyen ve ihlaller için sert cezalar koyan Babil Kralı Hammurabi tarafından burada neşredilmişti.¹

Bu beşikten birçok krallık ve imparatorluk doğmuş olsa da, bunların en büyüğü Perslerdi. İ.Ö. 6. yüzyılda, günümüzde Güney İran'da kalan anavatanlarından hızla yayılan Persler, komşularına hükmetmiş, Ege kıyılarına ulaşmış, Mısır'ı fethetmiş ve doğuda Himalayalar'a kadar genişlemişlerdi. Yunanlı Tarihçi Herodot'a dayanarak söylemek gerekirse başarılarının en önemli unsurlarından biri açıklıklarıydı. "Persler yabancı gelenekleri benimsemeye ziyadesiyle eğilimlidir," diyordu Herodot: Persler yendikleri bir düşmanın kılık kıyafetinin daha iyi olduğuna karar verilerse, kendi giyim tarzlarını terk etmeye hazırıdı; bu nedenle gerek Medlerin gerekse Mısırlıların tarzlarından bir şeyler almışlardı.²

Yeni fikirleri ve uygulamaları benimsemekte istekli olmak, Perslerin birçok farklı halkı barındıran bir imparatorluğu düzgün şekilde yönetebilen bir idari sistem kurabilmesi için önemli bir faktördü. Son derece eğitimli bir bürokrasi, imparatorluğun gündelik hayatının verimli şekilde idare edilmesini gözetiyor, kraliyet ailesine hizmet eden işçilere yapılan ödemeleri kaydetmekten pazar yerlerinde alınıp satılan malların niceliğini ve niteliğini doğrulamaya kadar birçok

görevi yerine getiriyordu; ayrıca antik dünyanın gıpta ile baktığı, imparatorluğun her köşesine ulaşan yol sisteminin bakım ve onarımı ile de ilgileniyordu.³

Küçük Asya kıyısını Babil, Susa ve Persepolis'e bağlayan bir yol ağı, bir hafta içinde iki bin dört yüz kilometreden fazla bir mesafenin aşılabileceğini sağlıyordu. Herodot, mesajların hızlı aktarımını ne karın ne yağmurun ne sıcaklığın ne de karanlığın yavaşlatabildiğini belirtiyor, bu başarıya hayranlıkla bakıyordu.⁴ Ekin verimini artırmak için tarıma yapılan yatırımlar ve yeni sulama tekniklerinin geliştirilmesi, giderek daha fazla nüfusun civar tarlalardan beslenebilmesini sağlayarak şehirlerin büyümesini desteklemiş; sadece Fırat ile Dicle civarındaki zengin tarım arazileri değil, aynı zamanda görkemli Ceyhun ve Seyhun ırmaklarının (günümüzde Amu Derya ve Siri Derya olarak da bilinir) besledikleri vadilerin yanı sıra Pers orduları tarafından İ.Ö. 525'te ele geçirilmesinin ardından sonra Nil Deltası da kullanılmıştı. Pers İmparatorluğu, Akdeniz'i Asya'nın kalbine bağlayan bir bolluk diyarıydı.

Bisütun'daki bir kayanın yüzüne kazınmış üç dilli bir yazıtta görülebileceği üzere, Persler kendilerini bir istikrar ve adalet feneri olarak tanıtıyordu. Farsça, Elamca ve Akkadca yazılmış bu yazıt, Pers Diyarı'nın en ünlü hükümdarlarından Büyük Darius'un ayaklanmaları ve isyanları nasıl bastırdığını, işgalcileri nasıl püskürttüğünü ve zengin fakir ayırt etmeksizin herkese adaletli davrandığını anlatır. Ülkeyi güvenli kıl, diye emreder yazıt, ve halka adaletli davran çünkü adalet krallığın temel taşıdır.⁵ Azınlıklara karşı tolerans efsanevi boyutlardaydı. Bir Pers hükümdarından, Yahudilerin Babil'deki sürgünden kurtulmalarını da politikalarına dâhil ettiği için "Mesih" ve "Efendimiz, Cennet'in Tanrısı"nın kutsadığı kişi olarak söz edilir.⁶

Antik Pers Diyarı'nda ticaret büyüyor, hükümdarların imparatorluğa daha fazla kaynak getirecek güzergâhları hedefleyen askerî harekâtları finanse edebilmelerini olanaklı kılacak geliri sağlıyordu. Ayrıca hükümdarları dillere düşmüş müsrif tatlardan da mahrum bırakmıyordu. Babil, Persepolis, Pasargad ve Susa gibi devasa

şehirlerde görkemli yapılar inşa edilmişti. Kral Darius, Susa'ya, Mısır'dan gelen en yüksek kalite abanoz ve gümüş, Lübnan'dan gelen sedir, Baktriya'dan gelen altın, Soğdiana'dan gelen lapis ve zincifre, Harezmi'den gelen turkuaz ve Hindistan'dan gelen fil dişi ile muazzam bir saray yaptırmıştı.⁷ Persler zevke düşkünlükleriyle ünlüydü ve Herodot'a göre, yeni bir lüksü denemeye can atmak için varlığını duymaları yeterliydi.⁸

Kamu refahının ticaret temelinde gerçekleştirildiği devletin temel dayanağı, sınırları genişletmenin yanı sıra korumak için de gerekli olan saldırgan bir orduydü. Pers Diyarı sürekli olarak kuzeyden, besi hayvanlarıyla beraber bozkırlar olarak bilinen yarı kurak çayır kuşaklarında yaşayan göçebelerin hükmettiği, Karadeniz'den Orta Asya boyunca Moğolistan'a kadar uzanan bir dünyadan sorunlarla karşılaşılıyordu. Bu göçebeler vahşilikleriyle tanınıyor; düşmanlarının kanlarını içtikleri ve kafa derilerinden kıyafet yaptıkları, hatta kimi zaman kendi babalarının etlerini yedikleri söyleniyordu. Ancak göçebelerle etkileşim karmaşıktı, kaotik ve öngörülemeyen olarak tanımlanmalarına rağmen, hayvan, özellikle de iyi atların tedarikinde önemli ortaklardı. Ancak göçebeler felaketin sebebi de olabiliyordu. Örneğin İ.Ö. 6. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nun mimarı II. (Büyük) Kiros, İskitlere boyun eğdirmeye çalışırken öldürülmüş, bir yazarın söylediğine göre daha sonra kafası kan dolu bir deri torba içinde gezdirilmişti; böylece ona ilham veren güce susamışlığı artık denebilecekti.⁹

Yine de bu durum, Perslerin yayılmasını duraklatmayan, ender görülen geçici bir başarısızlıktı. Yunan komutanlar Doğu'ya hem korkuyla hem de saygıyla bakıyor, Perslerin savaş alanındaki taktiklerini öğrenmek ve teknolojilerini sahiplenmek istiyordu. Eshilos gibi yazarlar, Perslere karşı elde edilen başarıları, askerî gücü kutlamanın ve tanrıların desteğini kanıtlamanın bir yolu olarak kullanıyor, Yunanistan'ın işgal edilme girişimlerine kahramanca direnenleri epik oyunlarda ve edebiyatta anıtlıyordu.¹⁰

Bakkhalar'ın açılış dizelerinde Dionysos, "Yunanistan'a, son derece zengin Doğu'dan geldim," der. Pers Diyarı'nın ovalarının

gün ışığında yıkandığı, Baktriya şehirlerinin surlarla korunduğu ve güzelce inşa edilmiş kulelerinin kıyı bölgelerine baktığı Doğu'dan. Asya ve Doğu, Dionysos'un ilahî gizemleriyle Yunanların yaptığından çok daha önce "dans ettirdiği" topraklardı.¹¹

Hiç kimse bu tür eserlere Makedonyalı İskender kadar düşkün bir öğrenci olmamıştı. İ.Ö. 336'da, babası hayranlık uyandıran Kral Filip'in suikasta uğramasının ardından tahta geçtiğinde, genç generalin şan şöhret için gideceği yön konusunda hiçbir şüphe yoktu. Hiçbir şeyi olmayan (şehirsiz, kültürsüz, prestijsiz, ödölsüz) Avrupa'ya bir an için bile bakmamıştı. Tüm antik Yunanlar gibi İskender için de kültür, fikirler ve fırsatlar –ve tabii ki tehditler– Doğu'dan geliyordu. Bakışlarının antik dünyanın en büyük gücüne, Perslere odaklanmış olması şaşırtıcı değildir.

Bir yıldırım baskınıyla İ.Ö. 331'de Mısır'daki Pers valilerini alaşağı ettikten sonra İskender, imparatorluğun kalbine tüm gücüyle saldırmıştı. Nihai karşılaşma 331 yılının sonlarında, Gaugamela'nın ruhsuz ovalarında, günümüzde Irak Kürdistanı'ndaki Erbil şehrinin yakınlarında gerçekleşmiş ve İskender –belki de güzel bir gece uykusundan sonra çok iyi dinlenmiş olduğu için– burada III. Darius komutasındaki, kendisinden çok daha üstün Pers ordusuna muazzam bir yenilgi yaşatmıştı: Plutarkhos'a göre İskender, düşmanla karşılaşmadan önce uyumakta ısrar ediyordu, o kadar derin uyuyordu ki endişeli komutanları onu sarsarak uyandırmak zorunda kalıyordu. Tam donanımlı askerî kıyafetini giymiş, zarif ve "en saf gümüş kadar parlak" olacak şekilde cilalanmış miğferini takmış, güvendiği kılıcını sağ eline almış ve askerlerini bir imparatorluğun kapılarını açan, ezici bir zafere taşımıştı.¹²

Aristo'nun öğrencisi olan İskender, omuzlarına büyük umutlar yüklenerek yetiştirilmişti. Hayal kırıklığına da uğratmamıştı kimseyi. Pers orduları Gaugamela'da dağıtıldıktan sonra İskender, doğuya doğru ilerledi. Mağlup ettiği hasımlarının kontrol ettiği toprakları ele geçirirken, şehirler ardı ardına teslim oluyordu. Efsanevi boyutlara, zenginliklere ve güzelliklere sahip yerler, genç kahramanın

önünde eğiliyordu. Babil teslim olmuş, sakinleri büyük şehre giden yolu çiçekler ve çelenklerle süslemiş, yolun her iki yanına günlük reçinesi ile doldurulmuş gümüş sunaklar ve parfümler yerleştirmişti. Aslan ve leopar kafesleri getirilip hediye olarak sunulmuştu.¹³ Çok geçmeden Pers Diyarı'nın tüm şehirlerini bağlayan Kraliyet Yolu ile Küçük Asya kıyılarını Orta Asya'ya bağlayan iletişim ağı üzerindeki tüm noktalar, İskender ve adamlarının kontrolüne girmişti.

Bazı modern akademisyenler “alkolik ergen bir zorba” olarak ciddiye almasa da İskender, yeni fethedilen toprakları kumanda etmek ve bölge halklarını idare etmek konusunda şaşırtıcı derecede hassas bir beceriye sahip gibidir.¹⁴ Yerel dinî inançlar ve uygulamalar konusunda genellikle yumuşaktı, hoşgörü ve saygı gösteriyordu: Örneğin, Büyük Kiros'un mezarının kirletilmiş olmasına çok üzüldüğü ve sadece mezarı tamir etmekle kalmayıp, mabedi kirletenleri cezalandırdığı da bildirilmiştir.¹⁵ İskender, teğmenlerinden biri tarafından öldürüldükten sonra bedeni bir at arabasına atılmış halde bulunan III. Darius'a rütbesine uygun bir cenaze yapılmasını ve onun diğer Pers hükümdarlarının yanına gömülmesini sağlamıştı.¹⁶

İskender ayrıca yerel elitlere güvenmeye gönüllü olduğundan, giderek daha çok toprağı da kendi kontrolü altına alabilmişti. “Asya'dan sadece geçmek değil, onu elimizde tutabilmek istiyorsak, bu halklara ılımlı davranmalıyız; imparatorluğumuzu istikrarlı ve kalıcı yapacak olan onların sadakati olacaktır,” dediği iddia edilir.¹⁷ Fethedilen şehirlerin ve toprakların idaresi, yerel memurlara ve deneyimli elitlere bırakılmıştı. İskender'in kendisi de geleneksel unvanları benimsemeye ve yerel gelenekleri kabul ettiğini vurgulamak için Pers giysileri giymeye başlamıştı. Kendisini işgalci bir fatih olarak değil, –dinleyen herkese diyara ızdırap getirip toprakları kana buladığını söyleyenlerin alaycı bağırışlarına rağmen– kadim bir diyarın son mirasçısı olarak göstermek istiyordu.¹⁸

İskender'in seferleri, başarıları ve politikalarıyla ilgili bilgilerin çoğunun, anlatımları genellikle son derece idealize edilmiş ve genç generalin üstün başarılarını anlatırken heyecandan nefessiz kalan daha sonraki tarihçilerden geldiğini unutmamak gerekir.¹⁹

Bununla birlikte, Pers İmparatorluğu'nun çöküşünün kaynaklarda nasıl işlendiği hakkında dikkatli olmamız gerekse bile İskender'in sınırlarını daha da doğuya doğru genişletme hızı, kendi hikâyesini anlatmaktadır. Faal bir şekilde (genellikle kendi adını koyduğu) yeni şehirler kuruyordu. Bu şehirler artık çoğunlukla başka isimlerle bilinmektedir; örneğin Herat (Aria İskenderiyesi), Kandehar (Arakozya İskenderiyesi) ve Bagram (Kafkasya İskenderiyesi). Bu konaklama karakollarının inşaatı –ve kuzeyde, Fergana Vadisi'ne kadar uzanan diğerlerinin güçlendirilmesi– Asya'nın omurgası boyunca yeni noktalar oluşturmuştu.

Güçlü savunmalara sahip yeni şehirlerin yanı sıra tek başına kaleler ve hisarlar, esas olarak bozkırlarda yaşayan ve kırsal topluluklara yıkıcı saldırılar gerçekleştirmekte usta olan kabilelerin yarattığı tehdide karşı savunmak için inşa edilmişti. İskender'in tahkimat programı, âdeta yeni fethedilmiş bölgeleri korumak üzere tasarlanmıştı. Tam da bu zamanda daha doğuda, benzer endişeler benzer tepkilerle karşılanıyordu. Çinliler, bozkırlardan gelen kabilelerin meydan okuması karşısında medeni dünyayı temsil eden bir *huaxia* konsepti geliştirmişti. Kapsamlı bir inşaat programı sayesinde bir tahkimat ağı, bugün Çin Seddi olarak bildiğimiz yapıya dönüştü ve temelinde İskender'inkilerle aynı ilke vardı: Savunmasız yayılma, boşa kürek çekmektir.²⁰

İ.Ö. 4. yüzyılda İskender bizzat aralıksız seferler yapmaya devam etmiş, Hindukuş üzerinden dönüp –yorgun ve evini özleyen adamlarından sürekli olarak itiraz sesleri yükselse de– yine garnizonlar ve kaleler kurarak İndus Vadisi'ne yürümüşü. Babil'de İ.Ö. 323'te otuz iki yaşında ve hâlâ gizemini koruyan ölümüne kadar kazandığı başarıları, askerî bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde şaşkınlık yaratıcıydı.²¹ Fetihlerinin hızı ve kapsamı baş döndürücüydü. Daha az etkileyici olmamakla beraber sıklıkla göz ardı edilen ise ardında bıraktığı mirasın büyüklüğü ve antik Yunan'ın etkilerinin Pers, Hindistan, Orta Asya ve nihayetinde Çin'in etkileriyle karışımıdır.

İskender'in ani ölümünün ardından üst düzey komutanları arasında bir karmaşa ve çatışma dönemi gelmiş olsa da, yeni bölgenin

doğu yarısından bir lider çıkmıştı: Kuzey Makedonya doğumlu, kralın tüm büyük seferlerine katılmış olan Seleukos. Efendisinin ölümünden birkaç yıl sonra Dicle'den İndus Nehri'ne uzanan bölgenin valisi olmuştu; bölge o kadar genişti ki bir krallıktan ziyade kendi başına bir imparatorluğa benziyordu. Neredeyse üç yüzyıl boyunca hüküm sürecek²², Seleukoslar olarak bilinen bir hanedan kurmuştu. İskender'in zaferleri, parlak kısa vadeli kazançlar dizisi olduğu gerekçesiyle sıklıkla ve basitçe göz ardı edilir ve mirasının silik ve geçici olduğu düşünülür. Ancak bunlar geçici başarılar değildi; Akdeniz ile Himalayalar arasındaki bölgede yeni bir faslın başlangıcıydı.

İskender'in ölümünden sonraki yıllarda Antik Yunan'dan fikirler, konseptler ve simgelerin Doğu'ya tanıtılması amacıyla çerçevesi net bir şekilde çizilmiş bir Helenleşme programı kademeli olarak uygulandı. Generallerinin soyundan gelenler, Yunan kökenlerini hatırlıyor ve bunları etkin şekilde vurguluyordu: Ticaret yolları üzerindeki stratejik öneme sahip noktalarda ya da zirai anlamda canlı merkezlerde kurulan büyük şehirlerde basılan paralar buna örnektir. Bu paraların biçimi standart hale gelmişti: Bir yüzde bir taçla tutturulan örme saçıyla mevcut hükümdarın resmi, ki daima İskender gibi sağ tarafa bakar; diğer yüzde ise kim olduğu Yunan harfleriyle yazılan Apollon'un imgesi bulunur.²³

Yunan dili tüm Orta Asya ve İndus Vadisi'nde duyulabiliyor, görülebiliyordu. Delfi'deki özdeyişlerden bazıları, Seleukuos'un Kuzey Afganistan'da kurduğu yeni şehir Ay Hanım'daki bir anıta kazınmıştı:

Çocukken, iyi huylu ol.
Gençken, kendini kontrol et.
Yetişkinen, adil ol.
Yaşlıyken, bilge ol.
Ölürken, acısız ol.²⁴

Yunanca, Baktriya’da İ.Ö. 200 yıllarına tarihlenen vergi makbuzları ve askerlere yapılan ödemelerle ilgili belgelerin gösterdiği üzere İskender’in ölümünden yüzyılı aşkın süre sonra memurlar tarafından gündelik hayatta kullanılıyordu.²⁵ Gerçekten de dil, Hint alt kıtasının derinliklerine bile nüfuz etmişti. İlk Hint hükümdarlarının en büyüklerinden Maurya hükümdarı Asoka’nın verdiği fermanların bazıları, olasılıkla yerel nüfusun anlayabilmesi amacıyla, Yunanca çevirileriyle beraber yayınlanmıştı.²⁶

Avrupa ile Asya’nın çarpışmasının yarattığı kültürel değişimin canlılığı baş döndürücüydü. Buda heykelleri, yalnızca Apollon kültü, Batı Hindistan’daki Gandara Vadisi’nde iyice yerleştikten sonra belirmeye başlamıştır. Budistler, yeni dinî uygulamaların başarısını tehdit olarak değerlendirip kendi görsel imgelerini yaratmaya başlamıştı. Gerçekten de, sadece ilk Buda heykellerinin tarihlerinde değil, aynı zamanda görünüşleri ve tasarımlarında da bir bağıntı vardır: Heykellerin şablonu, Apollon yansıması gibiydi; Yunan etkisi bu kadar büyüktü. O zamana kadar Budistler, görsel temsillerden tamamen kaçınmıştı ama rekabet artık tepki vermelerini gerekli kılmış, ödünç almalarına ve yenilikler yapmalarına sebep olmuştu.²⁷

Günümüzde Güney Tacikistan olan bölgedeki Yunanca yazıların süslediği taş sunaklar, Apollon’un imgeleri ve İskender’i resmeden ayrıntılı minyatürler, Batı etkisinin ne kadar derine indiğini göstermektedir.²⁸ Akdeniz’den gelen kültürel üstünlük etkileri de öyle. Hindistan’da, Asya’daki Yunanlar, örneğin bilimdeki ustalıkları dolayısıyla bolca itibar görüyordu: *Garga Samhita* adlı metin, “onlar aslında barbar,” der, “ancak yine de astronomi bilimi onlarla başladı ve bunun için onlara tanrılar kadar saygı göstermeliyiz.”²⁹

Plutarkhos’a göre İskender, Yunan teolojisinin Hindistan kadar uzak bölgelerde bile okutulmasını sağlamış, bunun sonucunda ise Olimpos tanrıları Asya çapında saygı görmeye başlamıştı. Pers Diyarı’nda ve ötesinde yaşayan genç erkekler, Homeros okuyarak ve “Sofokles ile Euripides’in trajedilerini icra ederek” büyürken, İndus Vadisi’nde Yunan dili öğretiliyordu.³⁰ Büyük edebi eserler arasında ödünç almaların görülmesinin sebebi bu olabilir. Mesela Sanskrit

destanı *Ramayana*'da Sita'nın Ravana tarafından kaçırılması temasının doğrudan Helen'in Truvalı Paris tarafından kaçırılmasını yansıtarak *İlyada* ve *Odysseia*'ya borçlu olduğu öne sürülmüştür. Etkiler ve ilham diğer yöne doğru da akıyordu; bazı araştırmacılar *Aeneis*'in de *Mahabharata* gibi Hint metinlerinden etkilendiğini savunmuştur.³¹ Fikirler, temalar ve öyküler ana yollardan akarak gezginler, tüccarlar ve hacılar tarafından yayılıyordu: İskender'in fetihleri, ele geçirdiği topraklardaki toplumların olduğu kadar, bunların çevresinde ve ötesinde bulunup yeni fikirlerle, yeni imgelerle ve yeni kavramlarla temas edenlerin düşüncelerinin de genişlemesinin yolunu açmıştı.

Kuzey Afganistan'da Tilya Tepe'de, yüksek rütbeli şahsiyetlerin mezarlarında bulunan ve Yunanistan'ın (ayrıca Sibirya, Hindistan ve ötesinin) sanatsal etkilerini sergileyen seçkin cenaze objelerinden de görüleceği üzere, sert bozkırlarda yaşayan kültürler bile bu akımdan etkilenmişti. Göçebelerle hayvanlar ve atlar karşılığında lüks nesnelerin ticareti yapılıyor, bunlar kimi zaman da barış karşılığında haraç olarak veriliyordu.³²

Bozkırların kesişen ve birbirine bağlanan dünyaya dâhil olması, Çin'in büyüyen hırslarıyla da ivme kazanmıştı. Han Hanedanı iktidarında (İ.Ö. 206-İ.S. 220) yayılma dalgaları sınırları daha da öteye taşımış, zamanla bugün Xinjiang ("yeni sınır bölgesi") olarak bilinen Xiyu ("batı bölgeleri") bölgesine kadar genişletmişti. Bu bölge Kansu Koridoru'nun, Çin'in iç bölgelerini Taklamakan Çölü'nün kıyısındaki bir kavşak olan Dunhuang adlı vaha şehrine bağlayan dokuz yüz kilometrelik yolun ötesinde kalıyordu. Bu noktada, kuzey ya da güney yolunu seçmek olasıydı; bunların ikisi de zorlu yollar olup, Himalayalar'ın, Pamir Dağları'nın, Tanrı Dağları sırasının ve Hindukuş'un kesişim noktasında bulunan Kaşgar'da birleşiyordu.³³

Çin'in ufkunun genişlemesi, Asya'yı birbirine bağlamıştı. Daha öncesinde bu ağlar; Orta Asya'da İskitler gibi sürekli olarak endişe yaratan, diğer yandan ise canlı hayvan ticaretinde önemli paydaşlar olan göçebe kabileleri Yuezhi ve daha da önemlisi Xiongnu tarafından engelleniyordu: Han yazmanları, İ.Ö. 2. yüzyılda bozkır halklarından

on binlerce büyükbaş hayvanın satın alındığını yazmıştı.³⁴ Ancak Çin'in at talebi hiç bitmiyordu. Çin içinde düzeni sağlamak için etkin bir askerî gücü hazır tutma gereksinimi bu ihtiyacı besliyor, Xiongnu'nun ve diğer kabilelerin saldırılarına ve yağmalarına cevap verebilme gerekliliği ise bu durumu daha da destekliyordu. Xinjiang'ın batı bölgelerinden gelen atlar çok değerliydi ve kabile şeflerine büyük servetler kazandırabiliyordu. Bir seferinde bir Yuezhi lideri, yüklü bir mal sevkiyatı karşılığında çok sayıda at almış, sonra onları da satarak yatırımını ona katlamıştı.³⁵

En ünlü ve değerli atlar, bugün Doğu Tacikistan ile Kuzeydoğu Afganistan'ı çevreleyen muhteşem Pamir Dağları'nın öteki tarafında bulunan Fergana Vadisi'nde yetiştiriliyordu. Çinli yazarlar, güçlerine hayranlık duyulan bu atların ejderha soyundan geldiklerini aktarıyor ve onları, *hanxue ma* yani “kan terleyen” şeklinde anıyordu. Bunun sebebi, ya yerel bir parazit ya da atların çok ince derili olmaları dolayısıyla yoğun hareket halindeyken kan damarlarının kolay patlamasının yol açtığı kendilerine özgü kırmızı renkli terleriydi. Bilhassa bazı marifetli model atlar; haklı olarak ün salmış, şiirlere, heykellere ve resimlere konu olmuştu. Bunlara sıklıkla *tianma*, yani “göksel atlar” ya da “cennet atları” deniyordu.³⁶ Hatta bazıları, sonraki hayata da sahipleriyle beraber gidiyordu: Bir imparator, en sevdiği atlardan seksen tanesiyle beraber gömülmüştü. Bu mezar, iki aygır heykeli ve bir terracotta savaşçısı tarafından korunuyordu.³⁷

Moğol bozkırlarına ve Çin'in kuzeyindeki kırlara hükmeden Xiongnu ile ilişkiler her zaman kolay değildi. Zamanın tarihçileri bu kabileyi barbar, çiğ et yiyip kan içmeyi seven insanlar olarak tanımlıyordu; gerçekten, diyordu bir yazar, bunlar “cennetin terk ettiği” insanlar.³⁸ Çinliler şehirlerini saldırı riskine atmaktansa haraç ödemeye eğilimliydi. Çocukluktan itibaren fare ve kuş, daha sonra da tilki ve tavşan avlamak üzere eğitilen göçebeleri ziyaret etmek üzere düzenli elçiler gönderiliyor, bunlar aracılığıyla İmparator, nazikçe dinî liderin hal hatırını soruyordu.³⁹ Göçebelere pirinç, şarap ve kumaş dâhil olmak üzere lüks hediyelerin verildiği, karşılığında ise barışın sağlandığı resmî bir haraç sistemi geliştirilmişti. Verilen

en önemli malzeme, göçebelerin, dokusu ve hafifliği dolayısıyla nevresim ve giysilerde tercih ettiği bir kumaş olan ipekti. Ayrıca ipek, toplumsal gücün ve siyasi erkin simgesiydi: Metrelerce değerli ipek bürünmüş olmak, *chanyun*un (kabilelerin dinî lideri) kendi statüsünü vurgulamasının ve etrafındakileri ödüllendirmesinin önemli yöntemlerinden biriydi.⁴⁰

Barışın bedeli, çok ağırdı. Örneğin İ.Ö. 1'de, Xiongnu'ya otuz bin top ipek ve benzer miktarda hammaddenin yanı sıra üç yüz yetmiş hazır giysi verilmişti.⁴¹ Bazı yetkililer kabilenin lüks sevgisinin onların yıkımına yol açacağına inanmayı tercih ediyordu. Bir elçi, bir kabile liderine cesurca "Artık Çin mallarına karşı zaafınız [var]," demişti. Xiongnu geleneklerinin değiştiğini söylemişti. Çin'in "sonunda tüm Xiongnu ulusuna üstünlük kurmayı başaracağı" konusunda kendinden emindi.⁴²

Bu iyimser bir hayaldi. Gerçekte barışın ve iyi ilişkilerin sürmesini sağlayan diplomasi, hem maddi hem de siyasi olarak pahalıya mal olmuştu: Haraç ödemek pahalıydı ve siyasi zayıflığın bir belirtisiydi. Bu nedenle zaman içinde Çin'in Han hükümdarları, Xiongnu konusunu nihai olarak çözmeye karar vermişti. Önce, batıdaki verimli Xiyu bölgesinin denetimini ele almak üzere müşterek bir çaba sergilenmişti; göçebeler geri püskürtülmüş ve Çinliler İ.Ö. 119 yılında sona eren on yıllık bir seferler serisiyle Kansu Koridoru'nu ele geçirmişti. Batıda, Pamir Dağları ve bunların ardında yeni bir dünya yatıyordu. Çin, kıtalararası bir ağa giden yolun kapısını açmıştı; İpek Yolu'nun doğum anı buydu.

Çin'in yayılması, daha ötedeki şeylere yönelik bir ilgi patlamasına yol açmıştı. Dağların ötesindeki bölgeleri araştırıp raporlar yazmak üzere memurlar görevlendirilmişti. Bu raporlardan bugüne ulaşanlardan biri; sarayın Büyük Tarihçisi'nin (*Taishi*) oğlu olan ve askerlerini bozguna sürükleyen fevri ve genç bir generalı savunmaya cesaret ettiği için itibarı elinden alınıp hadım edildikten sonra dahi yazmaya devam eden Sima Qian'ın *Shi Ji* (Tarihî Kayıtlar) eseri olmuştur.⁴³ İndus Vadisi, Pers Diyarı ve Orta Asya'da yaşayan halkların tarihleri, ekonomileri ve orduları hakkında öğrenebildiklerini özenle

yazmıştır. Orta Asya krallıklarının zayıf olduğunu söylüyordu; bunun sebebi Çin güçlerinin yerlerinden ettiği göçebelerin dikkatlerini başka yönlere çevirmesiydi. Bu krallıklarda yaşayanlar “silah kullanımında başarısız” ancak “ticarette cin gibiydi”; başkent Baktriya’da pazarlar genişliyor, buralarda “her tür mal alınıp satılıyordu.”⁴⁴

Çin ve ötesindeki dünya arasındaki ticaret yavaşça geliyordu. Gobi Çölü kıyısındaki, özellikle de kervanların ve tüccarların batıya giden yola çıktıkları son durak olan Yeşim Kapı’nın ötesindeki yolları aşmak kolay değildi. Bir vahadan diğerine zorlu arazilerden geçerek gitmek, yol Taklamakan Çölü’nden de geçse Tanrı Dağları’nın geçitlerinden de geçse Pamirler’den de geçse çok zordu. Aşırı sıcaklıklarla başa çıkılması gerekiyordu; Baktriyan devesinin bu kadar değerli olmasının bir sebebi de buydu. Bir yazar, çölün sert koşullarının üstesinden gelmek için pek yeterli olmasalar da, bu hayvanların ölümcül kum fırtınalarını önceden sezebildiklerini ve “anında ayağa kalkıp birlikte böğürmeye başladıklarını” söylemişti; bu, tüccarlar ve kervanbaşlarının “ağızlarını ve burunlarını keçeyle sararak kapatmaları” için bir işaretti. Ancak develer şüphesiz yanılabilir hava durumu göstergeleriydi; kaynaklar yollar üzerinde çok sayıda ölü hayvanın ve iskeletin bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Böylesi sert koşullarda, risk almaya değer olması için ödüllerin de çok büyük olması gerekirdi. Sichuan’da yapılan bambu ve kumaş binlerce kilometre ötede Baktriya’da satılabilse de, uzun mesafeler boyunca öncelikli olarak taşınanlar, yüksek değerli mallardı.⁴⁶

Bunlar arasında en önde gelen ise ipekti. İpek, göçebe kabileler için değerinin yanı sıra antik dünyada bir dizi önemli rol de oynuyordu. Han Hanedanlığı idaresinde askerlere ödeme yapılırken paranın ve tahılın yanı sıra ipek de kullanılıyordu. Bazı açılardan en güvenilir para birimiydi: Yeterli miktarda sikke üretmek bir sorundu çünkü Çin’in tamamında sikke kullanılmıyordu; bu, özellikle askerî ödemelerde sorun yaratıyordu çünkü çatışmalar genellikle uzak bölgelerde çıkıyordu ve madeni para buralarda hiçbir işe yaramıyordu. Tahıl ise bir süre sonra bozuluyordu. Dolayısıyla, ham ipek topları para birimi olarak düzenli şekilde kullanılabilirdi: kimi

zaman maaş ödemesi olarak, kimi zaman ise, Orta Asya'daki bir Budist manastırının durumunda olduğu gibi, örgütün kurallarını ihlal eden keşişlerin ödemesi gereken ceza olarak.⁴⁷ İpek, lüks bir ürün olmanın yanı sıra uluslararası bir para birimine dönüşmüştü.

Çinliler aynı zamanda dış bölgelerden gelen tüccarları denetlemek için resmî bir çerçeve yaratarak ticareti düzenliyordu. Dunhuang'dan pek de uzak olmayan Xuanquan karakol bölgesinde bulunan otuz beş bin metinden oluşan önemli bir koleksiyon, Kansu Koridoru civarında bulunan bir kasabadaki gündelik olayları canlı şekilde yansıtmaktadır. Bambu ve ahşap tabletlere yazılmış bu metinlerden, Çin'e giden ziyaretçilerin belirli yolları kullanmak zorunda olduklarını, kendilerine yazılı geçiş izni verildiğini ve yetkililer tarafından düzenli olarak sayılarak ülkeye girenlerin ülkeden çıktıklarının da tespit edildiğini öğreniyoruz. Modern bir otelin ziyaretçi defteri gibi her ziyaretçi için kayıtlar tutuluyor, yemeğe ne kadar para harcadıkları, kökenlerinin neresi olduğu, sıfatları ve ne yöne gittikleri kaydediliyordu.⁴⁸

Bu önlemleri, şüpheli bir gözetim biçimi olarak değil, daha ziyade Çin'e girenleri ve Çin'den çıkanları doğru bir şekilde kaydedebilmenin, burada ne yaptıklarını bilmenin ve her şeyden önemlisi alınan ve satılan malların değerini, gümrük vergisini belirlemek amacıyla kayıt altına almanın bir aracı olarak görmek gerekir. Tekniklerin karmaşıklığı ve ilk dönem uygulamaları, başkent Chang'an'daki (günümüzde Xi'an) ve İ.S. 1. yüzyıldan itibaren de Luoyang'daki imparatorluk saraylarının, gözlerinin önünde küçülür gibi görünen bir dünyayla nasıl başa çıktıklarını göstermektedir.⁴⁹ Küreselleşmeyi sadece modern bir olgu olarak düşünürüz ancak iki binyıl önce de hayatın bir parçasıydı: Hem fırsatlar sunuyor hem sorunlar yaratıyor hem de teknolojik gelişime yol açıyordu.

Gerçekten de binlerce kilometre ötedeki gelişmeler, lüks mallara olan talebi –ve bunların ödemesini yapabilme gücünü– artırmıştı. Pers Diyarı'nda, Seleukus'un soyundan gelenler, İ.Ö. 247 civarında, geçmiş hakkında hiçbir şey bilinmeyen Arsaces tarafından tahttan

indirilmişti. Onun soyundan gelen Partlar, sahip oldukları iktidarı pekiştirmiş ve hemen bu iktidarı uzatmak istemiş, bu uğurda Yunan ve Pers fikirlerini giderek daha tutarlı ve sağlam bir yeni kimlikte kaynaştırmak üzere tarihi maharetli bir şekilde kamulaştırmaya başlamıştı. Sonuç, istikrarın ve zenginliğin yaşandığı bir dönemdi.⁵⁰

Ancak asıl uyarıcı etkiyi Akdeniz bölgesinde gerçekleştirenler yapmıştı. İtalya'nın batı kıyısının ortalarında, pek gelecek vadetmeyen küçük bir kent, yavaş yavaş kendisini bir taşra kasabasından bölgesel bir güce dönüştürmeyi başarmıştı. Birbiri ardına kıyı şehir devletlerini ele geçiren Roma, Batı Akdeniz'e hükmetmeye başlamıştı. İ.Ö. 1. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, yayılma hırslarına mani olamıyorlardı. Dikkatleri ise net bir şekilde doğuya kilitlenmişti.

Roma son derece hırslı, orduyu yücelten, şiddeti ve öldürmeyi alkışlayan bir devlete dönüşmüştü. Gladyatör oyunları halk eğlencesinin temeliydi. Burada yabancı halklar ve yaradılış üzerinde hâkimiyet kurmak, hunharca kutlanıyordu. Şehri baştan başa saran zafer takları, hareketli nüfusa askerî zaferleri her gün anımsatıyordu. Militarizm, korkusuzluk ve şan şeref aşkı; etkisi giderek daha uzaklara yayılan hırslı bir şehrin temel karakteristikleri olarak itinayla işleniyordu.⁵¹

Roma'nın gücünün omurgası, çok zorlu standartlara göre yetiştirilip koşullandırılmış ordusuydu. Askerlerin beş saatte otuz kilometreden fazla yürüebilmesi, bu esnada en az yirmi beş kiloluk teçhizat taşıyabilmeleri bekleniyordu. Evlilik sadece kınanmıyor, acemi askerleri birbirlerine bağlı tutmak için özellikle yasaklanıyordu. Son derece eğitilmiş, sağlıklı ve becerilerine güvenerek, kaderlerinden emin şekilde yetiştirilen, yoğun ruh haline sahip genç adamlardan oluşan birlikler, Roma'nın üzerine kurulduğu temel taşlardı.⁵²

Galya'nın (genel anlamda modern Fransa'nın, Alçak Ülkeler'in ve Batı Almanya'nın bulunduğu toprakların) İ.Ö. 52 yılında fethi, Roma İmparatorluğu'nda altın fiyatının düzeltilmesini gerektirecek

* "Low Countries" (Alçak Ülkeler), günümüzde Belçika, Lüksemburg ve Hollanda'yı tanımlamak için kullanılsa da kavram etimolojik olarak, Kuzeybatı Avrupa'da denize dökülen nehir deltalarının oluşturduğu bölgeye gönderme yapmaktadır. (yay. n.)

kadar çok miktarda ganimet sağlamıştı.⁵³ Ancak Avrupa'da fethedilebilecek yerler sınırlıydı ve pek azı gelecek vadeliyordu. İmparatorlukları büyük yapan, vergilendirilebilir gelir üreten çok sayıda şehirdi; onları kültürel anlamda muazzam yapan, zengin efendiler hizmetlerini almak ve becerilerini ödüllendirmek için birbirleriyle yarışırken yeni fikirler geliştiren sanatçılar ve zanaatkârlardı. Britanya gibi yerlerin Roma'nın topraklarına yarar sağlayan eklentiler olması olası görünmüyordu: Britanya'da mevzilendirilmiş askerlerin evlerine gönderdikleri tablet mektupların da gösterdiği üzere bu bölge karanlık ve verimsiz bir tecridin sembolüydü.⁵⁴

Bununla birlikte Roma'nın bir imparatorluğa dönüşmesinin Avrupa ile veya tüketiciler ile vergi mükelleflerinin bal küpü niteliğine sahip kaynakların ve şehirlerin çok az bulunduğu bir kıtayı kontrol altına almak ihtiyacıyla çok fazla ilgisi yoktu. Roma'yı yeni bir döneme sokan, Doğu Akdeniz'e ve ötesine yönelmesiydi. Roma'nın başarısı ve zaferleri, öncelikle Mısır'ı almasından, daha sonra da doğuya, Asya'ya demir atmasından kaynaklanıyordu.

Neredeyse üç yüzyıl boyunca, Büyük İskender'in generallerinden biri olan Batlamyus'un soyundan gelenler tarafından yönetilen Mısır, sel suları muazzam tahıl hasatı sağlayan Nil'e dayanan inanılmaz bir zenginlik üretmişti. Bunlar sadece yerel nüfusu beslemek için yeterli olmakla kalmıyor, dönemin yazarlarından birine göre nehrin ağzındaki İskenderiye'nin dünyanın en büyük şehri haline gelmesi için gereken ihtiyaç fazlalarını da sağlıyordu. Bu yazar, İskenderiye'nin İ.Ö. 1. yüzyıldaki nüfusunun üç yüz bin civarında olduğunu tahmin ediyordu.⁵⁵ Tahıl sevkiyatları dikkatle inceleniyordu; her defasında kraliyet yemini eden kaptanlar, kraliyet kâtibinin bir temsilcinin verdiği bir makbuz eşliğinde mavnalarını dolduruyordu. Ancak bu şekilde tahılın yüklenmesine izin veriliyordu.⁵⁶

Roma uzun süredir Mısır'a ağız sulanarak bakıyordu. Jül Sezar'a düzenlenen suikastın ardından Kraliçe Kleopatra siyasi üstünlük için kirli bir mücadelenin içinde kalınca, Roma'nın eline bir fırsat geçmişti. İ.Ö. 30 yılındaki Aktium Muharebesi'nde Marcus Antonius ile ittifak yapan Mısır hükümdarı, kısa bir süre sonra siyasi hinlik

konusunda usta olan Octavius komutasında İskenderiye'ye yürüyen Roma ordusuyla karşılaşmıştı. Derin ihmal ve büyük beceriksizlik birleşiminden oluşan bir dizi savunma kararının ardından Kleopatra, ya zehirli bir yılanın ısırtığıyla ya da kendi başına zehir içerek intihar etmişti. Mısır olgun bir meyve gibi düşmüştü.⁵⁷ Octavius, Roma'dan bir general olarak ayrılmış, büyük hükümdar olarak geri dönmüştü. Müteşekkik senato, kısa süre sonra kendisine yeni bir sıfat verecekti: Augustus. Roma bir imparatorluk haline gelmişti.

Mısır'ın ele geçirilmesi, Roma'nın kaderini değiştirmişti. Artık Nil Vadisi'ndeki büyük hasatlar denetim altına girdiği için tahıl fiyatları iyice düşmüş, hanelerin harcama gücünde büyük bir artışın yolunu açmıştı. Faiz oranları %12'lerden %4'lere kadar düşmüş, bu ise ucuz sermaye akımına eşlik eden tanınmış ekonomik patlamaya yakıt olmuştu: emlak fiyatlarında artış.⁵⁸ Harcanabilir gelirler o kadar keskin şekilde artmıştı ki Augustus Senato'ya üyelik için gereken finansal eşiği %40'a kadar çıkarabilmişti.⁵⁹ Augustus'un kendisinin de övünmekten hoşlandığı üzere, Roma'yı tuğladan bir şehir olarak almış, mermerden bir şehir olarak bırakmıştı.⁶⁰

Bu servet patlaması, Roma'nın, Mısır'ın vergi gelirlerine ve devasa kaynaklarına acımasızca el koymasından kaynaklanıyordu. Vergi denetmenleri Mısır'ın her yerine yayılarak, on altı ile altmış yaş arasındaki tüm erkeklerin ödemesi gereken yeni bir kelle vergisi dayatıyordu. Yalnızca özel durumlarda muafiyetler veriliyordu; örneğin yalnızca isimleri tapınak kayıtlarına işlendikten sonra ödeme yükümlülüğünden kaçınabilen rahipler bu vergiden muafı.⁶¹ Bu, bir araştırmacının “antik apartheid” adını verdiği sistemin bir parçasıydı; amacı, Roma'ya para akışını en üst seviyeye çıkartmaktı.⁶²

Gelirlere el koyma süreci, Roma'nın ekonomik ve askerî genişleme kolları daha uzağa yayıldıkça başka yerlerde de tekrarlanıyordu. Mısır'ın ilhakından kısa süre sonra Yahudiye'ye değer biçiciler gönderilerek bir sayım yapılmış, burada da vergilerin doğru hesaplanması amaçlanmıştı. Doğum ve ölümlere ilişkin tüm bilgilerin ve bütün yetişkin erkeklerin isimlerinin kaydedilmesini gerektiren bu aynı modelin, Mısır'da uygulandığı gibi kullanıldığını varsayarsak

İsa Mesih'in dünyaya gelişinin, bebeğin ve ebeveynlerinin kim olduğundan ziyade bu doğumun ek iş gücü ve imparatorluk için müstakbel vergi mükellefi olması anlamında ne olduğuyla ilgilenen bir memur tarafından kaydedilmiş olması gerekirdi.⁶³

Doğu'da karşılaştığı dünya, Roma'nın gözlerini açmıştı. Asya zaten ehlikeyif konforu ve güzel yaşamıyla nam yapmıştı. Tanımlanamayacak ölçüde zengindi, diyordu Cicero, hasatları efsanevi, ürün çeşitliliği inanılmaz ve sürülerinin boyutları baş döndürücüyü. İhraç malları devasaydı.⁶⁴ Asya'nın serveti öyle bir boyuttaydı ki Romalılar orada yaşayanların kendilerini zaman öldürmek için zevküsefaya adayabileceklerine inanıyordu. Şair Sallustius'un Romalı askerlerin rüşlerini Doğu'da ispatladıklarını söylemesi şaşırtıcı değildi: Romalı askerler sevişmeyi, sarhoş olmayı, heykellerden, resimlerden ve sanattan keyif almayı burada öğreniyordu. Bu, en azından Sallustius'a göre, pek de iyi bir şey değildi. Asya "şehvetli ve davetkâr" olabilirdi ama "bu zevkler kısa bir süre sonra askerlerin savaşçı ruhlarını yumuşatıyordu."⁶⁵ Bu şekilde sunulduğunda Doğu; yavuz ve savaşçı Roma'nın temsil ettiği her şeyin antiteziydi.

Augustus, doğudaki yeni sınırların ötesinde neler bulunduğunu anlamak için bizzat düzenli bir çaba sarf etmişti. Günümüz Etiyopyası'ndaki Aksum Krallığı'na ve Yemen'deki Saba Krallığı'na seferî kuvvetler gönderilmiş; Akabe Körfezi ise henüz Mısır'da Roma egemenliği sağlamlaştırılırken keşfedilmeye başlanmıştı.⁶⁶ Daha sonra, İ.Ö. 1'de Augustus, Basra Körfezi'nin her iki yakasında da bir araştırma yapılarak bölgedeki ticarete dair bir rapor hazırlanmasını ve deniz yollarının Kızıldeniz ile nasıl bağlandığının kaydedilmesini emretmişti. Ayrıca, Pers Diyarı üzerinden Orta Asya'nın derinliklerine giden kara yollarının da incelenmesini denetlemişti. Bu dönemde *Stathmoi Parthikoi* ("Part İstasyonları") olarak bilinen bir metin üretilmişti. Bu metin Doğu'daki önemli noktalar arasındaki mesafeyi kaydetmiş, Fırat'tan kuzeyde Dedeğaç'a ve doğuda günümüz Afganistan'ındaki Kandehar'a kadar en önemli konumları özenle belirlemişti.⁶⁷

Tüccarların ufku büyük ölçüde genişliyordu. Tarihçi Strabon'a göre Mısır'ın işgalinden birkaç yıl sonra, her yıl Kızıldeniz'deki Myos Hormos Limanı'ndan yüz yirmi Roma gemisi Hindistan'a gidiyordu. Hindistan'la ticari faaliyetin açıldığını değil, patladığını söyleyebiliriz; alt kıtada inanılmaz zenginlikteki arkeolojik kayıtlar bunu açıkça göstermektedir. Roma amforaları, aynaları ve tanrı heykelleri; Pattanam, Kolhapur ve Coimbatore gibi çok farklı bölgelerde bulunmuştur.⁶⁸ Hindistan'ın batı kıyısında ve Lakşadvip Adaları'nda Augustus ve haleflerinin dönemlerine ait sikke buluntuları o kadar fazladır ki bazı tarihçiler Doğu'daki yerel beylerin kendi para birimleri yerine Roma altını ve gümüşü kullandıklarını ya da bu metalleri eriterek yeniden kullandıklarını iddia etmektedir.⁶⁹

Dönemin Tamil edebiyatı da Romalı tüccarların gelişini heyecanla kaydeden benzer bir öykü anlatır. Bir şiir, Romalıların "güzel gemiler"de getirdikleri "serin ve aromalı şaraplar"dan bahsederken, bir diğeri ise daha rapsodiktir: "Altın getiren büyük zarif gemiler... Periyar [Nehri'nin] sularında beyaz köpükler sıçratarak gelir ve sonra biber alarak dönerler. Burada daima dalgalanan denizin melodisi duyulur ve ulu kral konuklara denizle dağın nadide meyvelerini sunar."⁷⁰ Bir diğer kaynak, Hindistan'a yerleşen Avrupalı tüccarları lirik şekilde anlatır. "Açık terasların, liman yakınındaki depoların ve gözleri geyik gözü kadar kulelerin üstüne güneş parlıyor. Farklı yerlerden... bakanların dikkatini, serveti hiç azalmayan [Batılıların] meskenlerine çekiyor."⁷¹ *Stathmoi Parthikoi*, Romalıların Batı Hindistan'dan talep ettiği malları ifşa ederek tüccarların kalay, bakır ve kurşunun yanı sıra topaz gibi değerli mineralleri nereden alabileceklerini, ve fil dişinin, değerli taşların ve baharatların nerelerde kolayca bulunabileceğini belirtir.⁷²

Öte yandan Hindistan'daki limanlarla sürdürülen ticaret, alt kıtadan gelen ürünlerle sınırlı değildi. Mısır'da, Kızıldeniz kıyısındaki Berenice Limanı'nda gerçekleştirilen kazılar, Vietnam ve Cava kadar uzak noktalardan gelen malların Akdeniz'e ulaşabildiğini göstermiştir.⁷³ Hindistan'ın hem batı hem de doğu kıyılarındaki limanlar, tüm Doğu ve Güneydoğu Asya'dan gelip batıya gönderilecek mallar

için ticaret merkezi görevi görüyordu.⁷⁴ Ayrıca kendi başına canlı bir ticaret bölgesi olmanın yanı sıra Akdeniz'i Hint Okyanusu'na ve ötesine bağlayan Kızıldeniz'in malları ve ekinleri de vardı.⁷⁵

Roma'nın kalantorları artık en egzotik ve fahiş zevkleri yaşayabiliyordu. Çevresi geniş yorumcular, harcamaların artık ayıp denecek ölçülere ulaştığından şikâyet ediyor, aşırılıklarla övünme modasını yeriyorlardı.⁷⁶ Bu durum Petronius'un *Satyricon* eserinde mükemmel şekilde yansıtılmıştır. En meşhur sahnesi, eskiden bir köle olup özgürlüğünü kazandıktan sonra bir servet sahibi olan Trimalchio'nun akşam yemeği partisidir. Hiciv, yeni süper zenginlerin zevklerini resmederken yakıcıdır. Trimalchio yalnızca paranın satın alabileceği en iyi şeyleri ister: Özel olarak Karadeniz'in doğu kıyısından getirilmiş sülün, Afrika'dan beç tavuğu, nadir ve pahalı balıklar, tavus kuşu ve daha nice şeyler aşırı şekilde sunulur. Arkası kesilmeyen yemek sunumunun –bütün bir domuzun iç tarafına dikilen ve domuzun butunun kesilmesi sırasında çırpınan canlı kuşların ya da misafirlere verilen gümüş kürdanların– yarattığı bu grotesk tiyatro, Roma'nın yeni servetinin bayağılığının ve aşırılığının amansız bir parodisiydi. Antik çağın en büyük ekonomik patlamalarından biri, yeni zenginlere yönelik acı kıskançlığın ifade edildiği büyük edebi anlatımlardan birini üretti.⁷⁷

Yeni servet Roma'yı ve vatandaşlarını yeni dünyalar ve yeni zevklerle tanıştırmıştı. Şair Martial, genç bir köle kıza ağıt yakan bir şiirinde bu dönemin enternasyonalizmini ve genişlemiş bilgisini simgeleştirirken kızı dokunulmamış bir zambağa, cilalanmış Hindistan fil dişine, bir Kızıldeniz incisine benzetir; saçları İspanyol yününden daha güzeldir ve Ren'den gelen sarı bukleleri vardır.⁷⁸ Güzel çocuklara sahip olmak isteyen çiftler daha önceleri erotik imgelerle çevrelenmiş halde seks yaparken, dehşete düşmüş Yahudi bir yazara göre, “artık Yahudi köleler getirip”, ilham olsun diye “onları yatağın ayak ucuna bağlıyorlardı” çünkü bunu yapacak paraları vardı.⁷⁹ Yeni zevkler herkesi etkilemiyordu: Juvenal *Satires*'inde Suriye'den ve Güney Türkiye'den geçen Asi Nehri'nin sularının Tiber'i taşımasından şikâyet eder; diğer bir deyişle Asya'nın rahata düşkünlüğü

nuh nebiden kalma Roma erdemlerini yok etmişti: “Barbar miğferi takmış süslü püslü bir fahişeye kanınız kaynadıysa,” diye yazmıştı, “uzaklaşın.”⁸⁰

Bazı muhafazakâr gözlemciler için özellikle korkutucu olan, bir malın, Çin ipeğinin ortaya çıkışıydı.⁸¹ Bu kumaşın Akdeniz’de giderek artan hacmi, gelenekçileri ürkütüyordu. Örneğin Seneca, ince ve dökümlü malzemenin popülerliği yüzünden dehşete düşmüş, ipek giysilerin ne kıvrımları sakladığını ne de Romalı hanımların iffetini koruduğunu söyleyerek bunlara giysi denemeyeceğini ifade etmişti. Ona göre evlilik ilişkilerinin temeli sarsılıyordu zira erkekler kadın vücuduna yapışan bu ince kumaşın içini görebiliyordu ve hayal güçlerine bir iş kalmıyordu. Seneca için ipek, sadece egzotizm ve erotizm için bir şifreydi. Bir kadın, ipek giyerken çıplak olmadığını dürüstçe söyleyemezdi.⁸² Pek çok kişi aynı şekilde düşünüyordu, bu amaçla erkeklerin bu kumaşı giymesini engellemek için, yasal yolla ferman çıkarmak dâhil defaten gayret sarfedilmişti. Bazıları konuyu basitçe açıklıyordu: İki önemli yurttas, Romalı erkeklerin Doğu’dan gelen ipek giysilerle gösteriş yapmasını makul bulmasının utanç verici olduğunu söylemişti.⁸³

Öte yandan ipeğin yaygınlaşmasından duyulan kaygı, herkes için aynı sebeplere dayanmıyordu. İ.S. 1. yüzyılın ikinci yarısında yazan Gaius Plinius Secundus, sadece “Romalı bir hanımın herkesin içinde ışıldamasına yarayan” lüks kumaşın yüksek fiyatından şikayetçiydi.⁸⁴ Şişirilmiş fiyatların bir skandal olduğunu söylüyor, gerçek maliyetin yüz katına satılmasından yakınıyordu.⁸⁵ Her yıl çok miktarda paranın “bizler ve hanımlarımız için” Asya’dan gelen lüks mallara harcandığını söyleyerek devam ediyor, yılda yüz milyon sestertius kadar paranın Roma ekonomisinden emilip sınır ötesindeki ticari pazarlara gönderildiğini ekliyordu.⁸⁶

Bu dudak uçuklatan miktar, imparatorluk darphanesinin yıllık imalatının neredeyse yarısına ve yıllık bütçesinin %10’undan fazlasına tekabül ediyordu. Ancak asıl etkileyici olan, bu rakamın çok da abartılı görünmemesidir. Hindistan’da Muziris’ten Kızıldeniz’deki bir

Roma limanına nakledilen mallarla ilgili yeni bulunan bir papirüs sözleşme, İ.S. 2. yüzyıla gelindiğinde büyük hacimli ticaretin ne kadar muntazam hale geldiğini gösterir. Bir dizi karşılıklı yükümlülüğü belirler, malların hangi noktada mal sahibinin ya da nakliyecinin elinde kabul edileceğini açıkça belirtir ve belirlenen tarihte ödemenin yapılmaması halinde uygulanacak yaptırımları açıklar.⁸⁷ Uzun mesafeli işler, titizlik ve belirli bir olgunluk gerektiriyordu.

Ancak Romalı tüccarlar sadece sikke ile ödeme yapmıyordu. Tekstil, baharat ve indigo gibi boyalar karşılığında işlenmiş cam, gümüş ve altının yanı sıra, Kızıldeniz'den mercan ve topaz, Arabistan'dan akgünlük de veriliyordu.⁸⁸ Şekli ne olursa olsun bu ölçekte bir sermaye çıkışının geniş çaplı sonuçları vardı. Bunlardan biri, ticaret yolları üzerindeki yerel ekonomilerin güçlenmesiydi. İşler gelişip iletişim ve ticari ağlar genişleyip giderek daha birbirine bağlı hale gelirken köyler kasabalara, kasabalar şehirlere dönüşüyordu. Suriye Çölü'nün kıyısındaki Palmira gibi, doğuyu batıya bağlayan bir ticaret merkezi olarak zenginleşen yerlerde giderek daha etkileyici mimari eserler inşa ediliyordu. Palmira'ya Kumların Venediki denmesi boşuna değildi.⁸⁹ Kuzey güney eksenindeki şehirler de benzer şekilde dönüşüyordu. Bunların en etkileyici örneği, Arabistan ve Akdeniz şehirlerini bağlayan yol üzerindeki konumu sayesinde antik çağın harikalarından biri haline gelen Petra şehriydi. Ayrıca yüzlerce, hatta binlerce kilometre öteden tüccarların geldiği, uygun kavşak noktalarında kurulan panayırlar vardı. Her eylül ayında, Fırat yakınlarındaki Batna'da, "şehir zengin tüccarlarla doluyor, kalabalıklar panayıra gelerek Hindistan'dan ve Çin'den yollanan malzemelerin yanı sıra buraya karadan ve denizden gelen çeşitli şeyleri satıyor ve alıyor[du]."⁹⁰

Roma'nın harcama gücü öyle büyüktü ki Doğu Asya'nın derinliklerinde basılan paraların tasarımını bile belirliyordu. Yuezhi göçbeleri, Çinliler tarafından Tarım Havzası'ndan sürüldükten sonra Pers Diyarı'nın doğusunda kendilerine hâkim bir konum elde etmeyi başarmış, daha önce İskender'in generallerinin hükmettiği toprakları ele geçirmişti. Zaman içinde müreffeh bir imparatorluk

doğmuş, kabile içindeki önde gelen gruplardan birinin –Guishang ya da Kuşan– adını almış ve imparatorluk, Roma modeline göre tasarlanmış çok miktarda para basmıştı.⁹¹

Roma paraları Kuzey Hindistan'da bulunan, yaklaşmanın ve demirlemenin çok zor olması dolayısıyla gemilere rehberlik etmesi için kılavuz kaptanların gönderilmesini gerektiren Barbaricum ve en önemlisi Barygaza gibi limanlardan Hindukuş bölgesine giriyordu. Her iki limana da yanaşmak, deneyimsiz olanlar ya da akıntılara aşina olmayanlar için çok tehlikeliydi.⁹² Karaya çıktıktan sonra, tüccarlar kolayca karabiber ve baharatın yanı sıra fil dişi ve kumaş, dokunmuş ipek ve ipek iplik bulabiliyordu. Burası tüm Hindistan'dan, Orta Asya'dan ve Çin'den mal toplayan –ve vaha şehirleri ile bunları bağlayan kervan yollarını kontrol eden Kuşan'a inanılmaz bir servet sağlayan– bir ticaret merkeziydi.⁹³

Kuşan'ın kurmayı başardığı hâkimiyet, Akdeniz ile Çin arasındaki ithalat-ihracatın miktarı giderek artsa da, Çinliler Hint Okyanusu üzerinden Roma ile ticarete pek müdahil olmuyordu. Batıdaki güçlü imparatorluğun “uzun boylu ve düzgün yüzlü” halkı hakkında bilgi getirmekle görevlendirilen bir elçi, ancak büyük General Ban Chao, İ.S. 1. yüzyılın sonlarında askerlerini Hazar Denizi'ne kadar götüren bir dizi sefer düzenlediğinde gönderilmişti. Roma İmparatorluğu'na verilen isimle Da Qin'de –ya da Büyük Qin– çok miktarda altın, gümüş ve mücevher bulunduğu söyleniyordu: Da Qin, birçok harika ve nadir nesnenin kaynağıydı.⁹⁴

Çin'in Pers Diyarı ile ilişkileri düzenli ve yoğun hale gelmişti. Çinli bir kaynak, yılda birkaç kez temsilci gönderildiğini, Pers Diyarı'na en az on kişinin yollandığını, ve daha sakin zamanlarda bile Batı'ya beş altı elçinin görevlendirildiğini yazar.⁹⁵ Diplomatik temsilciler genellikle ticaret malları getiren ve daha sonra kendi ülkesine –Kızıldeniz incileri, yeşim, lapis lazuli ve soğan, salatalık, kişniş, greyfurt, Şam fıstığı ve kayısı gibi tüketim malzemeleri dâhil olmak üzere– talep gören mallarla dönen kervanlara eşlik ediyordu.⁹⁶ Çok talep edilen ve aslında Yemen ile Etiyopya'dan gelen akgünlük ve mürrüsafi, Çin'de “Possu”, yani Pers malları olarak biliniyordu.⁹⁷

Daha geç tarihli bir kaynaktan öğrendiğimize göre, Semerkant şeftalileri çok değerli kabul ediliyordu: “Kaz yumurtası kadar büyük” ve zengin renkleriyle meşhur olan bu şeftaliler, Çin’de “Altın Şeftali” olarak tanınıyordu.⁹⁸

Çinlilerin Roma ile pek az doğrudan ilişkisi olması gibi, Akdeniz bölgesinin Himalayalar ve Hint Okyanusu’nun ötesindeki dünyaya dair bilgisi de sınırlıydı. Kayıtlara göre, İ.S. 166’da İmparator Huan’a ulaşan tek bir Roma elçisi olmuştur. Roma’nın Uzak Doğu hakkındaki ilgisi ve bilgisi yüzeyseldi; gözlerini doğrudan Pers Diyarı’na dikmişti.⁹⁹ Pers Diyarı sadece bir rakip ya da düşman değil, kendi başına akla uygun bir hedefti. Vergilius ve Propertius gibi yazarlar, Mısır üzerinde denetim kurma süreci devam ederken bile Roma etkisinin genişletilmesi konusunda oldukça heyecanlıydılar. Augustus ve başarılarına ağıt olarak yazdığı bir şiirinde Horatius, Akdeniz’in Roma hâkimiyetine girmesinden değil, –Hintlileri ve Çinlileri fethetmek dahil– tüm dünyaya egemen olmaktan söz ediyordu.¹⁰⁰ Bunun için Pers Diyarı’na saldırmak gerekiyordu ve ardı ardına birçok hükümdar bu konuyla meşgul olmaya başlamıştı. İmparatorluk sınırlarını Pers Diyarı’nın derinliklerinde bulunan ve Hazar Kapısı adı verilen bölgeye kadar genişletmek için büyük planlar yapılıyordu: Roma’nın dünyanın kalbini kontrol etmesi gerekiyordu.¹⁰¹

Aslında bu hayalleri gerçeğe dönüştürmeye yönelik çaba harcanmıştı. 113 yılında İmparator Trajan, Doğu’ya devasa bir sefer düzenleyip başına da kendisi geçmişti. Kafkaslar’dan hızla ilerleyip, Fırat Nehri’ni izlemek üzere güneye dönmeden önce, Nisibis (Nusaybin) ve Batna’yı (Suruç) fethetmiş, Mezopotamya’nın “Roma halkının gücüne tabi kılındığını” duyuran paralar bastırmıştı. Direnç kırıldıkça İmparator, gücünü ikiye bölerek daha da ilerlemişti. Pers İmparatorluğu’nun büyük şehirleri ardı ardına düşüyordu. Adenys-trae, Babil, Seleukos ve Tizpon (Ktesifon), yalnızca aylar süren zekâ dolu bir operasyonun ardından Roma’nın eline geçmişti. Hemen paralar basılmış, taviz vermez bir “PERSIA CAPTA” (Pers Diyarı Fethedildi) yazısıyla dolaşıma sokulmuştu.¹⁰² Trajan daha sonra, Basra Körfezi’nin ağzındaki Charax’a (günümüzde Basra olarak bilinir) ilerlemiş, tam da bir ticaret gemisi Hindistan’a doğru yelken

açarken ulaşmıştır. Gemiye arzuyla bakmıştı: Büyük İskender kadar genç olsa, İndus'a geçerdi, diye düşündü.¹⁰³

Yeni Asur ve Babil bölgelerini kurma planlarıyla birlikte Roma, sınırlarının İndus Vadisi'ne ve Çin kapılarına kadar dayanacağı yeni bir adımı atmaya hazır görünüyordu. Ancak Trajan'ın başarısı kısa ömürlü olmuştu: İmparator, ölümüne sebep olan bir beyin ödemi geçirdiğinde, Mezopotamya şehirlerinde ciddi bir direniş çoktan başlamış, Yahudiye'de başlayan bir isyan ise hızla yayılarak acil müdahale gerektirmişti. Yine de birbiri ardına birçok hükümdar, büyük bir sebatla Pers Diyarı'na odaklanıyordu: askerî harcamaların yoğunlaştığı ve sınırda olanların ve ötesinde yatanların Roma'da son derece ilgiyle anlatıldığı bölge burasıydı.

İmparatorluğun Avrupa'daki eyaletlerinin aksine, imparatorlar Asya'ya –her zaman başarılı olmasa da– düzenli seferler düzenliyordu. Örneğin İ.S. 260 yılında İmparator Valerianus esir düşmüş, “köleliğin en aşağılık şekline” maruz bırakılarak aşağılanmıştı: “Atına bineceği zaman kralı yükseltmek üzere sırtını bükerek” Pers hükümdarı için canlı bir tabure olarak kullanılmıştı. Daha sonra derisi yüzülmüş ve “etinden ayrılmış derisi zincifreye boyanarak, barbarların tanrılarının tapınağına yerleştirilmişti. Böylece bu kadar açık bir zaferin sürekliliği sağlanacak, bu eser elçilerimize her zaman gösterilebilecekti.”¹⁰⁴ Roma'nın aptallığını ve utancını herkesin görebilmesi için İmparator'un içi doldurulmuştu.

Pers Diyarı'nın birliğini sağlayan şeyin Roma'nın büyümesi ve hırsları olması ironiktir. Bir kere Persler, Pers Diyarı'nın siyasi ve ekonomik ağırlık merkezini kuzeyden uzaklaştıran, doğu ile batı arasındaki uzun mesafeli trafikten çok faydalanıyordu. Eskiden öncelik, göçebe kabilelerle besi hayvanları ve atlar için pazarlık edebilmek, ayrıca bozkırların korkunç halklarının istenmeyen ilgisini ve taleplerini savuşturmak için gereken diplomatik temasları denetleyebilmek için bozkıra yakın olmaktı. Nisa, Abivard ve Dara gibi vaha şehirlerinin önem kazanmasının, kraliyet saraylarına ev sahipliği yapmasının sebebi budur.¹⁰⁵

Hazinenin, giderek büyüyen yerel ve uzun mesafeli ticaretten alınan vergiler ve geçiş ücretleri ile dolmasıyla büyük altyapı projelerine girilmişti. Bunların arasında Orta Mezopotamya'da, Dicle'nin doğu kıyısındaki Tizpon'un yeni ve büyük bir başkente dönüştürülmesi, ayrıca Körfez'deki Characene gibi limanlara, giderek artan deniz trafiğini karşılamak üzere yapılan yoğun yatırımlar vardı. Deniz trafiğinin tümü Roma'ya yönelmemişti: Pers Diyarı'nda üretilen sırlı çömlek, 1. ve 2. yüzyıllarda hem Hindistan'da hem de Sri Lanka'da büyük ilgi görmeye başlamıştı.¹⁰⁶

Ancak Roma'nın askerî ilgisinin en önemli etkisi, siyasi bir devrime yol açmış olmasıydı. Komşusunun yoğun baskılarıyla karşılaşan Pers Diyarı, büyük bir dönüşüm geçirmişti. İ.S. 220 civarında yeni bir hanedan, Sasaniler ortaya çıkmış, neredeyse her konuda bağımsız hale gelen bölge valilerinin yetkilerinin ellerinden alınarak gücün merkezde toplanmasını gerektiren yeni bir vizyon sunmuştu. Bir dizi idari reform sonucunda devletin neredeyse tüm alanlarında kontrol sıkılaştırılmıştı: Hesap verebilirlik en önemli kurum haline gelmiş, Pers memurlarına kararlarını kaydetmeleri için mühürler verilmiş, böylece sorumluluk takip edilebilir olmuş, bilgilerin doğru aktarılması sağlanmıştı. Bu yeniden örgütlenmenin ne kadar kapsamlı olduğunu gösteren binlerce mühür günümüze kadar gelmiştir.¹⁰⁷

Tüccarlar ve pazarlar denetim altına girmişti. Bir kaynak, üreticilere ve tüccarlara –ki birçoğu loncalar halinde düzenlenmişti– pazar yerlerinde özel bölgeler verildiğini kaydetmişti. Böylece denetmenler nitelik ve nicelik standartlarının korunmasını ve daha da önemlisi vergilerin verimli şekilde toplanmasını kolayca temin edebiliyordu.¹⁰⁸ Bütün dikkatin kentsel çevreye, yani ticari alışverişin büyük kısmının gerçekleştiği yere verilmesiyle, kimi zaman kilometrelerce uzunluğundaki su tedarik sistemlerinin iyileştirilmesiyle mevcut kaynaklar artırılmış, kentin daha da büyüebilmesi için zemin hazırlanmıştı. Sayısız yeni şehir kurulmuştu. Kendi döneminin kaynaklarına dayanan, daha geç dönem Pers metinlerinden biri, Orta Asya, İran Platosu, Mezopotamya ve Yakın Doğu'da şehir gelişiminde bir ekonomik patlamadan söz etmektedir.¹⁰⁹

Tarım üretimini artırmak için bilinçli bir çaba olarak, Huzistan ve Irak'ta büyük ölçekli sulama programları başlatılmıştı. Gıda fiyatlarının düşmesi üzerinde bu gelişmenin de etkisi olmuş olmalı.¹¹⁰ Arkeolojik buluntular, paketlerin ihraç edilmeden önce incelendiklerini gösterirken, yazılı belgeler sözleşmelerin birer kopyasının mühürlenerek sicil bürolarında saklandığına işaret etmektedir.¹¹¹ Son iki yüzyılın büyük kısmında Kuşan'ın elinde olan şehirlerin ve bölgelerin Pers Diyarı'na yeniden dâhil edilmesi de Doğu'yla ticaretin yoğunlaşmasına yardımcı olmuştu.¹¹²

Pers Diyarı zenginleşirken Roma sendelemeye başlamıştı. Tek sorun Sasaniler değildi zira İ.S. 300 yıllarında, imparatorluğun Kuzey Denizi'nden Karadeniz'e, Kafkaslar'dan Yemen'in güney ucuna kadar uzanan doğu sınırı baskı altındaydı. İmparatorluk yayılma üzerine kurulmuştu ve iyi eğitilmiş bir ordu tarafından korunuyordu. Bölgesel büyüme –Ren ve Tuna ile Küçük Asya'da Toroslar ve Aladağlar gibi doğal sınırlarına ulaştığı için– yavaşlayınca, Roma klasik bir şekilde kendi başarısının kurbanı olmuştu: Artık kendisi, sınırlarının ötesinde yaşayanlar için bir hedef haline gelmişti.

Giderek azalan vergi gelirleri ile sınırları savunmanın giderek artan maliyetleri arasındaki endişe verici dengesizliği düzeltmek amacıyla vahim hatalar yapılmış, bunlar da kaçınılmaz olarak halkı öfkelenmişti. Bir yorumcu, mali açıkla agresif şekilde başa çıkmaya çalışan İmparator Diocletianus'un, sorunları çözmekten ziyade yeni sorunlar yarattığını ve “açgözlülük ile endişe içinde tüm dünyayı altüst ettiğini” yazmıştı.¹¹³ Vergi sisteminin tamamen yenilenmesinden önce, imparatorluğun varlıkları baştan aşağı gözden geçirilmişti. Her yere memurlar gönderilmiş, denetmenler haber vermeden ortaya çıkarak, imparatorluğun gelirlerini artırmak üzere her asmayı, her meyve ağacını saymaya başlamıştı.¹¹⁴ İmparatorluk çapında bir ferman verilmiş, temel gıda maddelerinin yanı sıra susam tohumu, kimyon, yaban turpu ve tarçın gibi lüks ve ithal malların fiyatları belirlenmişti. Bu emrin yakın geçmişte Bodrum'da bulunan bir parçası, devletin ne kadar kapsamlı bir çalışmaya girdiğini göstermektedir: Yaldızlı kadın sandaletlerinden “mor alçak bilekli Babil

tarzı” ayakkabılara kadar en az yirmi altı tür ayakkabı için Roma vergi denetmenlerinin belirlediği tavan fiyatlar vardı.¹¹⁵

Hal böyle olunca imparatorluğu yeniden kurma çabası Diocletianus’u çok yormuş ve Hırvatistan kıyısına çekilerek ilgisini devlet işlerinden daha keyifli konulara yöneltmişti. “Solin’e gelmeni isterdim,” diyordu eski bir mevkidaşına, “kendi ektiğim kabakları sana gösterirdim”; kabaklar o kadar etkileyiciydi ki bunları gören “hiç kimse, bir daha iktidarın cazibesine kapılamazdı.”¹¹⁶ Augustus, Roma yakınlarındaki Prima Porta’da bulunan ünlü ve müthiş heykelinde kendisini bir asker olarak gösterirken, Diocletianus kendisini çiftçi olarak göstermeyi tercih etmişti. Bu örnek, Roma’nın hırslarının üç yüzyıl içinde Hindistan’a kadar yayılmayı düşünmekten, ödüllü sebzeler yetiştirmeyi düşünmeye nasıl değiştiğini çok güzel özetler.

Romalılar gergin bir bekleyiş içindeyken fırtına bulutları büyüyordu. Harekete geçen İmparator Konstantin olmuştu. İmparatorluğun önde gelenlerinden birinin oğlu olan Konstantin, hırslı ve becerikli, doğru zamanda doğru yerde olma yeteneğine sahip biriydi. Roma’nın ihtiyacı olan şeyin ne olduğuna dair açık ve şaşırtıcı bir vizyonu vardı. İmparatorluğun güçlü bir liderliğe ihtiyacı vardı ve bu herkes için yeterince açıktı. Öte yandan Konstantin’in tüm gücü basitçe kendi elinde toplamaktan daha radikal bir planı vardı: yeni bir şehir, Akdeniz’i Doğu’ya bağlayan zincir üzerinde yeni bir halka inşa etmek. Seçtiği konum, uygun şekilde, Avrupa ile Asya’nın birleştiği noktaydı.

Roma hükümdarlarının imparatorluğun iktidar merkezini taşımayı düşündüğüne dair söylentiler uzun zamandır biliniyordu. Romalı bir yazara göre Jül Sezar, Roma’nın çıkarlarının bulunduğu bölgeleri yönetmek için en iyi konumda olduğunu düşündüğü İskenderiye ya da Küçük Asya’daki antik Truva kentini başkent yapmayı düşünmüştü.¹¹⁷ Nihayet bu, 4. yüzyılın başlarında gerçekleşmiş. Avrupa ve Asya’nın kavşağında, imparatorluğun gözlerini nereye sabitlendiğini açıkça gösteren muhteşem bir şehir kurulmuştu.

Boğaziçi kıyısındaki eski Byzantion kenti üzerine yeni şaşaalı bir metropol kurulmuştu. Bu şehir zaman içinde Roma'ya rakip olmakla kalmamış, onu aşmıştı. Devasa sarayların yanı sıra at arabası yarışları için bir hipodrom inşa edilmişti. Şehrin merkezine tek parça somaki mermerinden devasa bir sütun dikilmiş, tepesine ise İmparator'un şehre bakan bir heykeli yerleştirilmişti. Yeni şehre Yeni Roma adı verilmiş olsa da, kısa süre sonra kurucusu Konstantin'in şehri olarak anılmaya başlanmıştı: Konstantinopolis. Üyelerinin – bakırcılar, tellaklar, sosis üreticileri gibi meslek gruplarından erkek çocukların– bir kısmı yeni zenginler olarak küçümsenen bir senato da dâhil olmak üzere, doğduğu şehirdekilerin aynası olacak paralel kurumlar kurulmuştu.¹¹⁸

Konstantinopolis, Akdeniz'deki en büyük ve en önemli şehir haline gelecek, emsallerini boyut, nüfuz ve önem açısından gölgede bırakacaktı. Birçok modern araştırmacı, Konstantin'in şehrin imparatorluğun yeni başkenti olmasını amaçladığı fikrini şiddetle reddetse de, şehrin inşası için kaynakların kullandığı hesapsızlık kendi öyküsünü anlatmaktadır.¹¹⁹ Konstantinopolis, Karadeniz'e hareketli deniz trafiği de dâhil olmak üzere diğer hassas rotalar için de hükmedici bir konumda bulunuyordu. Ayrıca doğudaki ve kuzeydeki sıkıntıların baş gösterdiği Balkanlar ve Pannonia ovaları) gelişmeler için de iyi bir istihbarat noktasıydı.

Antik çağdaki nüfusun büyük çoğunluğu için, hayat şüphesiz ki yereldi zira insanlar arasındaki ticari etkileşim kısa mesafelerde oluyordu. Yine de toplulukların yarattığı sembolik alanlar birbirleriyle kesişerek, zevklerin ve fikirlerin binlerce kilometre mesafeden gelen ürünler, sanatsal ilkeler ve etkilerle şekillendiği karmaşık bir dünya yaratıyordu.

İki binyıl önce Çin'de elle üretilen ipek, Kartaca'da ve Akdeniz'in diğer şehirlerinde zenginler ve güçlüler tarafından giyilirken, Güney Fransa'da üretilen çanak çömlekler, İngiltere'de ve Basra Körfezi'nde bulunabiliyordu. Hindistan'da yetiştirilen baharatlar ve çeşniler, Xinjiang'dan Roma'ya mutfaklarda kullanılıyordu. Afganistan'daki

yapılarda Yunanca yazılar görülürken, Orta Asya atları binlerce kilometre doğuda gururla sürülüyordu.

İki binyıl önceki bir altın sikkenin yolculuğunu hayal edebiliriz: Belki bir şehir darphanesinde basılmış ve genç bir asker tarafından, İngiltere'nin kuzey sınırından mal almak için kullanılmış, vergi toplamak üzere gönderilen imparatorluk memurunun kasasında Roma'ya ulaşmış, doğuya giden bir tüccarın eline geçtikten sonra bu tüccar tarafından Barygaza'da mallarını satmaya gelen tüccarlara aldığı ürünler karşılığında verilmiş olabilir. Belki, burada hayranlık uyandırmış ve Hindukuş'taki liderlere sunulmuş, liderler tasarımına, şekline ve boyutuna şaşırdıktan sonra kopyalaması için oymacıya –belki bu oymacı da Roma'dan, belki Pers Diyarı'ndan, Çin'den ya da Hindistan'dan gelmişti, hatta belki de oyma sanatını öğrenmiş bir yerliydi– verilmişti. Bu dünya; bağlantılı, karmaşık ve alışverişe aç bir dünyaydı.

Geçmişî kullanışlı ve erişilebilir bulduğumuz bir şekle sokmak kolaydır. Öte yandan antik dünya, kimi zaman düşünmeyi tercih ettiğimizden çok daha karmaşık ve giriftti. Roma'yı Batı Avrupa'nın atası olarak görmek, Roma'nın sürekli olarak Doğu'ya baktığını görmezlikten gelmek ve buradaki etkilerle şekillendiğini yok saymak olur. Antik dünya, bugün gördüğümüz –canlı, rekabetçi, verimli ve enerjik– dünyanın habercisiydi. Asya'yı boydan boya geçen bir şehirler zinciri oluşmuştu. Batı Doğu'ya, Doğu da Batı'ya bakmaya başlamıştı. Hindistan'ı Basra Körfezi ve Kızıldeniz'e bağlayan trafiğin artışıyla beraber antik çağın antik İpek Yolu'nda yaşam yeşeriyordu.

Roma'nın bakışları, kendisini cumhuriyetten imparatorluğa dönüştürdüğü an Asya'ya sabitlenmişti. Üstelik zamanla anlaşılmıştır ki ruhu da öyleydi. Çünkü Konstantin –ve Roma İmparatorluğu– Tanrı'yı bulmuştu, ve bu yeni inanç da Doğu'dan geliyordu. Şaşırtıcıdır ki bu din Pers Diyarı'ndan ya da Hindistan'dan değil, üç yüzyıl önce, Pontius Pilatus'un vali olarak kötü bir şöhret kazandığı gelecek vadetmeyen bir bölgeden gelmişti. Hristiyanlık her yöne yayılmak üzereydi.

İtikat Yolu

Pasifik, Orta Asya, Hindistan, Basra Körfezi ve Akdeniz'i bağlayan arterler üzerinden dolaşan sadece mallar değildi: Fikirler de taşınıyordu. En güçlü fikirler ise, ilahî olana dair fikirlerdi. Entelektüel ve dinsel alışveriş bu bölgede daima çok hareketli olmuştu. Artık, çok daha karmaşık ve rekabetçi hale gelmişti. Yerel kültürler ve inanç sistemleri, yerleşik kozmolojilerle temas ediyordu. Fikirlerin birbirinden ödünç alındığı, işlendiği ve yeniden paketlenildiği zengin bir eritme potası ortaya çıkmıştı.

Büyük İskender'in seferleri Yunan fikirlerini Doğu'ya sürükledikten sonra, fikirlerin diğer yöne akmaya başlaması çok zaman almamıştı. Budist kavramlar, özellikle de söylentilere göre Hindistan'da İ.Ö. 3. yüzyılda büyük bir imparatorluk yaratan askerî seferlerin korkunç bedeli hakkında düşünürken Budizme geçen İmparator Aşoka tarafından benimsendikten sonra Asya boyunca hızla yayılmıştı. Bu dönemden kalan yazıtlar, Suriye ve muhtemelen daha da ötesinde, artık Budist ilkeleri ve uygulamaları takip eden birçok insanın varlığına kanıt teşkil etmektedir. Therapeutae olarak bilinen ve Mısır, İskenderiye'de yüzyıllar boyunca gelişen bir cemaatin inançları, alegorik metinlerin kullanımı, dua ve benlikten azade olarak aydınlanma yoluyla iç huzur bulma gibi kavramlarıyla, Budizme yanılığa yer bırakmayacak kadar benzemektedir.¹

Kaynak malzemelerin muğlaklığı, Budizmin izinin doğru şekilde sürülebilmesini zorlaştırır. Bununla birlikte o dönemden kalan ve bu dinin Hint alt kıtasından taşınarak yeni bölgelere nasıl getirildiğini anlatan oldukça kapsamlı bir çağdaş edebiyatın bulunması çarpıcıdır. Yerel hükümdarlar bu dinin ortaya çıkışı karşısında ne yapacaklarına karar vermek zorundaydı: tolerans göstermek, kökünü kazımak ya da benimseyip desteklemek. Sonuncusunu yapanlardan

biri, Baktريا'nın İ.Ö. 2. yüzyıldaki krallarından biri olan ve Büyük İskender'in adamlarından birinin soyundan gelen Menandros'tu. *Milindapanha* olarak bilinen metne göre hükümdar, zekâsı, şefkati ve alçakgönüllülüğü ile çağcıl dünyanın yüzeyselliğine karşı ayakta duran, ilham verici bir keşişin şefaati sayesinde bu yeni ruhani yolu izlemeye razı olmuştu. Görünüşe göre hükümdarı Budist öğretiler yoluyla aydınlanma aramaya ikna etmek yeterliydi.²

İpek Yolu'nun entelektüel ve teolojik alanları çok kalabalıktı. Tanrılar, tarikatlar, papazlar ve yerel hükümdarlar itişip duruyordu. Kaybedecek çok şey vardı. Bu, toplumların dünyevi olandan doğaüstü olana, her konuda açıklamalara karşı son derece açık olduğu ve inancın problemler yumağına çözüm getirdiği bir dönemdi. Farklı inançlar arasındaki çekişmeler oldukça siyasiydi. Tüm bu bölgelerde –Hinduizm, Jainizm ve Budizm gibi Hint kökenli; Zerdüştlük ya da Maniheizm gibi Pers kökenli de olsa, Musevilik ve Hristiyanlık ve zaman içinde İslam gibi daha batıdan da gelse– savaş alanında ya da masada müzakere sırasında zafer kazanmak, ilahî takdisi ve kültürel üstünlüğü göstermek anlamına da geliyordu. Denklem basit olduğu kadar güçlüydü: Doğru tanrının ya da tanrıların koruduğu ve kayırdığı bir toplum, refaha eriyordu; sahte putlar ve boş vaatlerden medet umanlar acı çekiyordu.

Dolayısıyla bunlar, hükümdarların cıfcaflı ibadethaneler inşa etmek gibi doğru ruhani altyapıya yatırım yapmaları için güçlü teşviklerdi. Bu süreç iç denetim için de bir manivela sağlıyor, liderlerin tüm büyük dinlerde önemli miktarda ahlaki otoriteye ve siyasi güce sahip olan ruhban sınıfıyla birbirlerini güçlendiren bir ilişki kurabilmesinin yolunu açıyordu. Bu, hükümdarların bağımsız bir sınıf (veya bazı durumlarda kast) tarafından belirlenen öğretilere cevap veren uysal insanlar oldukları anlamına gelmiyordu. Aksine kararlı hükümdarlar, kendi otoritelerini ve egemenliklerini güçlendirmek için yeni dinî uygulamalar getirebiliyordu.

İ.S. ilk yüzyıllarda Kuzey Hindistan'dan Orta Asya'nın büyük bölümüne yayılan Kuşan İmparatorluğu, bu konuya bir örnektir. Burada krallar Budizme hamilik ederken bu dini evrilmeye de zor-

lamışlardır. Bölgenin yerlisi olmayan, iktidardaki bir hanedanın, kudretini ortaya koyması için bir meşruiyet yaratması önemliydi. Bunu gerçekleştirmek için, çeşitli kaynaklardan alınan fikirler, mümkün olduğunca fazla insana cazip gelecek ortak bir payda oluşturmak üzere karıştırılıyordu. Sonuç olarak Kuşanlar bu bölgede hâlihazırda yerleşmeye başlamış olan, hükümdarların yeri göğü bağladığı görüşünü geliştiren tapınakların –*devakula* ya da “ilahî ailenin tapınakları”– inşa edilmesini sağlamıştır.³

Menandros daha önceleri bastırdığı paralarda, kendisinin sadece geçici bir hükümdar değil, aynı zamanda bir kurtarıcı olduğunu duyurmuştu; bu o kadar önemliydi ki paranın üzerindeki çift dilli metinde hem Yunanca (*soterios*) hem de Hintçe elyazısıyla (*tratsa*) yazılmıştı.⁴ Kuşanlar daha ileri giderek, ilahî olanla doğrudan ilişki kurduğu iddiasında bulunan bir liderlik kültü yaratarak, hükümdar ile tebaası arasındaki mesafeyi artırmıştı. Pencap'ta Taksilâ'da bulunan bir yazıt bunu harika şekilde kaydetmiştir. Cesurca der ki, hükümdar “büyük kraldır, kralların kralıdır ve Tanrı'nın Oğlu'dur.”⁵ Bu, –hükümdar konseptinin bir kurtarıcı ve sonraki hayata açılan bir kapı olması anlamında– Eski ve Yeni Ahit'ten açıkça yansımalar taşıyan bir cümledir.⁶

İ.S. 1. yüzyılda, Budizmde neredeyse devrim kabul edilebilecek şekilde, inancın inananların günlük hayatını şekillendirme şekli dönüşüme uğramıştı. En temel haliyle geleneksel şekil, Buda'nın öğretileri oldukça açıktı ve çileden (Sanskritçe: *dukkha*) bir huzur haline (*nirvana*), sekiz aşamalı “asil yol” izlenerek giden bir rota bulmayı savunuyordu. Aydınlanmaya giden yol ne üçüncü taraflara ihtiyaç duyuyor ne de maddi ya da fiziksel dünya ile herhangi bir anlamlı ilişki kuruyordu. Yolculuk ruhani, metafizik ve bireyseldi.

Daha yüksek bir bilinç seviyesine ulaşmanın yeni yöntemleri ortaya çıkarken bu durum dramatik şekilde değişecekti. Dış göstergelerden ve etkilerden uzak, yoğun bir içsel yolculuk olan şey artık öğüt, yardım ve aydınlanmaya giden yol ile Budizmi daha ikna edici hale getirmek için tasarlanmış mekânlarla destekleniyordu. Buda'ya görünür biçimde bağlı olan stupalar yani tapınaklar inşa edilip,

hac noktaları haline gelirken; bu mekânlarda nasıl davranılması gerektiğiyle ilgili metinler, Budizmin arkasındaki idealleri daha elle tutulur hale getiriyordu. Bu döneme tarihlenen ve sıklıkla *Lotus Sutra* olarak adlandırılan *Saddharmapundarika*, bir tapınağa adak olarak çiçek ya da amber getirmenin, kurtuluşa ulaşmaya yardımcı olacağı öğüdünü veriyordu. Ayrıca “davullara vurup boynuzlara ve deniz kabuklarına, pan flütlere ve flütlere üfleyecek, lavta ve arp, gong, gitar ve zil çalacak” müzisyenleri kiralamak da aynı işleri görüyordu: Bu, inananların “budalığa” erişmesini sağlayacaktı.⁷ Bunlar Budizmi daha görünür –ve duyulur– kılmaya ve Budizmin giderek daha gürültülü hale gelen bir dinî ortamda daha iyi rekabet edebilmesini sağlamaya yönelik bilinçli çabalarıydı.

Yeni fikirlerden bir diğeri de bağış –özellikle Hindistan’dan Orta Asya’ya dallanan yollar boyunca beliriveren yeni manastırlara bağış– kavramıydı. Para, mücevher ve diğer hediyeleri bağışlamak genel uygulama haline gelmiş, bununla beraber bağış yapanların, cömertliklerinin ödülü olarak “çile okyanusları üzerinden taşınacakları” konsepti de yayılmıştı.⁸ Gerçekten de *Lotus Sutra* ve bu dönemin diğer metinleri, hangi değerli nesnelerin hediye olmaya en uygun olduklarını listeleyecek kadar ileri gidiyordu: İnciler, kristal, altın, gümüş, lapis lazuli, mercan, elmas ve zümrüt son derece kabul edilebilir hediyelerdi.⁹

Bugün Tacikistan ve Güney Özbekistan olan bölgedeki vadilerde başlatılan büyük ölçekli sulama projeleri, bu dönemin yükselen varlık ve refahın yanı sıra, giderek canlılaşan kültürel ve ticari alışverişe de şahit olduğunu göstermektedir.¹⁰ Başvurabilecekleri varsıl yerel seçkinler olunca manastır merkezleri, faaliyetin yoğunlaştığı yer ve Budist metinleri derleyeren, çoğaltan ve yerel dillere tercüme eden ve böylece onları daha geniş kitleler için erişilebilir hale getiren âlimlere yuva olmaya başlamıştı. Bu da dini daha erişilebilir kılarak yayma programının bir parçasıydı. İnancın devridaimi için kapıyı ticaret açmıştı.¹¹

İ.S. 1. yüzyıla gelirken Budizm, Kuzey Hindistan’dan tüccarların, keşişlerin ve seyyahların kullandıkları ticaret yolları boyunca daha

da hızlanarak yayılıyordu. Güneyde, Deccan Platosu'nda, onlarca mağara tapınak inşa edilirken Hint alt kıtasının derinliklerinde manzarayı stupalar süslüyordu.¹² Kuzeyde ve doğuda Çin'i İndus Vadisi'ne bağlama konusunda hayati bir rol oynayan Soğd tüccarlar, Budizmi büyük bir enerjiyle aktarıyordu. Bunlar Orta Asya'nın kalbinden gelen gezgin tüccarlar; başka bir deyişle sıkı dokunmuş ağırları ve etkin kredi kullanımları sayesinde uzun mesafeli ticarete hükmetmek için ideal konumdaki klasik araçlardı.¹³

Ticari başarının anahtarı, güvenilir bir durak noktaları zinciriydi. Giderek daha fazla Soğd Budizmi kabul ettikçe, Kuzey Pakistan'daki Hunza Vadisi'nde de görülebileceği gibi ana yollarının yakınlarına stupalar inşa ediliyordu: Bu yol üzerinden geçen yüzlerce Soğd, uzun seyahatlerinin verimli ve güvenli geçmesi ümidiyle –seyyahın evinden uzaktayken ruhani konfora ihtiyaç duyduğunun etkili andıçları olarak– Buda heykellerinin yanındaki kayalara isimlerini kazıyordu.¹⁴

Budizmin bu dönemde aktif bir şekilde yayıldığına tek göstergesi, bu mahdut kazımalar değildi. Kâbil, daha sonra bir ziyaretçinin huşu ile tasvir ettiği biri de dâhil kırk manastırla çevrilmişti. Ziyaretçi buranın güzelliğinin bahara benzediğini yazmıştı. “Kaldırımları oniksten, duvarları saf mermerden yapılmıştı; kapı dökme altından, zemin ise som gümüşlendi; baktığınız her yerde yıldızların temsilini görüyordunuz... Koridorda, ay kadar güzel altın bir heykel, muazzam bir mücevherli tahtın üstüne yerleştirilmişti.”¹⁵

Budist fikirler ve uygulamalar kısa süre içinde doğuya, Pamir Dağları'ndan Çin'in içlerine doğru yayılmıştı. İ.S. 4. yüzyılın başlarında kuzeybatı Çin'in Xinjiang bölgesinin her yerinde –Tarım Havzası'nda Qyzyl'deki, içinde ibadet odaları, meditasyona ayrılmış mekânlar ve kapsamlı barakalar bulunan muazzam mağara kompleksi gibi– kutsal Budist siteler oluşmuştu. Çok geçmeden Batı Çin, örneğin Kaşgar, Kuça ve Turfan'da kutsal mekânlara dönüştürülmüş yerlerle dolmuştu.¹⁶ 460'lara gelindiğinde Budist düşünce, uygulamalar, sanat ve imgeler Çin'deki hâkim eğilimin bir parçası haline gelmiş, geleneksel Konfüçyüsçülükle (kişisel ahlakın yanı sıra ruhani inançlarla da ilişkili olan kapsamlı ve kökleri binyıl geriye

giden engin bir kozmoloji) sağlam bir rekabete girmişti. Köken itibarıyla bozkırlardan gelen fatihler olmaları hasebiyle bölgenin yabancısı olan bu yeni hükümler hanedanının agresif teşviği de buna destek oluyordu. Kendisinden önceki Kuşan'da olduğu gibi Kuzey Wei'nin de eskinin karşısında yeniyi teşvik etmekte ve meşruluklarını vurgulayan kavramları savunmakta büyük çıkarı vardı. Ülkenin en doğusundaki Pincheng ve Luoyang'da devasa Buda heykelleri dikilmiş, cömert bağışlarla manastırlar ve tapınaklar inşa edilmişti. Mesaj açıktı: Kuzey Wei muzaffer olmuştu; olmuştu çünkü sadece savaş alanındaki bedenî fatih değildi, ilahî döngünün bir parçasıydı.¹⁷

Budizm, Batı'ya giden temel ticaret yolları boyunca da ciddi gedikler açmıştı. Basra Körfezi'ni çevreleyen mağara gruplarının yanı sıra günümüz Türkmenistan'ında Merv civarındaki çok sayıdaki buluntu, Budizmin yerel inançlarla rekabet etmeye başlayabildiğini göstermektedir.¹⁸ Partçada çok sayıda Budist kelime bulunması da, bu dönemde fikir alışverişinin yoğunlaştığına işaret etmektedir.¹⁹

Bununla birlikte aradaki fark, ticari alışverişin derinleşmesinin, ekonomi, siyaset ve kültürü etkileyen bir rönesans yaşayan Pers Diyarı'nı farklı bir yönde birleştirmesi olmuştu. Pers kimliği kendisini yeniden ortaya koydukça, Budistler taklit edilmek yerine zulme uğradıklarını gördüler. Saldırıların şiddeti, Körfez'deki tapınakların terk edilmesine ve Pers bölgesindeki kara yolları etrafına kurulduğu düşünülen stupaların yıkılmasına yol açmıştı.²⁰

Dinler Avrasya boyunca yayılırken yükseliyor ve düşüyor; kitleleri peşinden sürüklemek, onların sadakatini kazanmak ve ahlaki otorite olarak kabul görmek için birbirleriyle savaşıyordu. İlahi olanla iletişim, gündelik hayata müdahale beklentisinden daha fazla bir anlam ifade etmekteydi: kurtuluş ya da lanetlenme meselesi haline gelmişti. Dirsek teması halindeki dinlerin mücadelesi şiddetlenmeye başlamıştı. Hristiyanlığın Filistin'de küçük bir merkezden tüm Akdeniz'i ve Asya'yı süpüren bir hareket haline gelişine şahitlik eden birinci binyılın ilk dört yüzyılı, inanç savaşlarıyla dolu bir girdaptı.

Nihai karar anı, Sasani Hanedanı'nın Pers Diyarı'ndaki hâkim rejimi bir isyan çıkartarak, rakiplerini öldürerek ve Roma sınırındaki –özellikle Kafkaslar'da– askerî başarısızlıkların yarattığı karışıklıktan faydalanarak iktidarı ele geçirmesiyle gelmişti.²¹ I. Ardeşir ve halefleri, İ.S. 224 yılında iktidarı ele geçirdikten sonra devleti tamamen dönüştürmeye girişmişti. Bu dönüşüm, yakın tarihi sınır çizgisi olarak kabul eden ve antik çağların büyük Pers İmparatorluğu ile bağlantıların altını çizen keskin bir kimliğin savunusunu içeriyordu.²²

Bu hedefe, çağdaş fiziksel ve simgesel ortamı geçmişinkiyle birleştirerek ulaşılmıştı. Antik İran'da, Darius ve Kiros gibi büyük Pers krallarıyla ilişkilendirilen Ahameniş İmparatorluğu'nun başkenti Persepolis ve nekropol Nakş-i Rüstem gibi önemli mekânlar kültürel propaganda için tahsis edilmiş; mevcut rejimi geçmişin şanlı anılarıyla yutmaya çalışan yazıtlar, anıtsal mimari yapıtlar ve kaya rölyefleri eklenmişti.²³ Sikkeler elden geçirilmişti: Yüzlerce yıldır kullanımda olan Yunan metinleri ve Büyük İskender'e benzeyen büstlerin yerine, bir yüzünde –ters yöne bakan– yeni ve farklı bir kral profili, diğer yüzünde ise bir ateş sunağı vardı.²⁴ Bu son simge, yeni bir kimliği ve yeni bir dinî tavrı beyan eden, bilinçli şekilde kışkırtıcı bir uygulamaydı. Dönemden kalan kısıtlı kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarıyla bu bölgeye hükmedenler, inanç konusunda yüzyıllardır hoşgörü sergiliyor ve birlikte yaşamaya izin veriyordu.²⁵

Yeni bir hanedanın yükselişi, tavırların sertleşmesine ve Zerdüş'tün öğretilerinin diğer fikirler karşısında açıkça öne çıkartılmasına yol açmıştı. Antik Yunanların Zoroaster olarak tanıdığı, İ.Ö. 1000 yılları civarında, belki de daha önce yaşayan büyük Pers peygamberi, evrenin iki ilkeye göre paylaşıldığını öğretmişti: Ahura Mazda (Aydınlatıcı Bilgelik) ve antitezi Angra Mainyu (Düşman Ruh). Bunlar sürekli bir çatışma halindeydi. Dolayısıyla düzenden sorumlu olan Ahura Mazda'ya ibadet etmek önemliydi. Dünyanın iyi ve kötü güçler arasında bölünmesi, hayatın tüm alanlarına sirayet ediyor ve hayvanların sınıflandırılması gibi konuları bile etkiliyordu.²⁶ Arınma ritüeli, özellikle de ateşle arınma, Zerdüşti ibadetin hayati bir un-

suruydu. İnanca göre Ahura Mazda, “kötülükten iyilik, karanlıktan aydınlık” ve iblislerden kurtuluş sağlayabilirdi.²⁷

Bu kozmoloji, Sasani hükümdarlarına iktidarlarını, büyük kralların Ahura Mazda’ya bağlılıklarını beyan ettiği antik Pers Diyarı’nın altın çağlarının iktidarıyla ilişkilendirebilme imkanı sağlıyordu.²⁸ Yine bu kozmoloji, askeri ve ekonomik bir genişleme dönemi için güçlü bir ahlaki çerçeve sunuyordu: Sürekli çatışma üzerindeki vurgu, zihinleri savaşa hazırlarken, düzen ve disipline odaklanmak da, giderek keskinleşen, yeniden dirilen bir devletin imzası haline gelen idari reformların altını çiziyordu. Zerdüştlüğün yeniden emperyal bir güç olmak için gereken askerî kültürle tamamen uyumlu sağlam inançları vardı.²⁹

Sasaniler, I. Ardeşir ve oğlu I. Şapur’un hükümrانlığında saldırganca genişlemiş; vaha şehirlerini, iletişim yollarını ve tüm bölgeleri doğrudan denetimleri altına almış ya da onları bağımlı ülke konumuna getirmişti. Sistan, Merv ve Belh gibi önemli şehirler 220’lerde başlayan bir dizi harekâtla ele geçirilmiş, Kuşan bölgelerinin büyük bölümü *kuşanşah* (Kuşanların Hükümdarı) sıfatını alan Sasani yetkililerin idare ettiği tabi devletler haline gelmişti.³⁰ Nakş-i Rüstem’deki muzaffer yazıtlardan biri, bu başarının boyutunu belirtip, Şapur’un diyarının nasıl Doğu’nun derinliklerine kadar uzandığını, Peşaver’den Kaşgar ile Taşkent “sınırlarına kadar” yayıldığını belirtmektedir.³¹

Sasaniler tahtı ele geçirdikten sonra Zerdüştiler kendilerini gücün merkezine yakın konumlandırmış, tüm diğer dinî azınlıkları ezerek idari kontrolün büyük kısmını ellerinde toplamışlardı.³² Bu, Pers hükümdarlarının kontrol ettiği yeni bölgelere de yansiyordu. İ.S. 3. yüzyılın ortalarında (Zerdüştlüğün başrahibi) Kirdir’in hazırlattığı yazıtlar, Zerdüştlüğün yayılmasını kutluyordu. Zerdüştlük ve rahipleri her yerde saygı görüp onurlandırılırken, Romalılardan alınan topraklarda “birçok ateş ve rahip okulu” geliyordu. Yazıtta inancı yaymak için çok çaba sarf edilmesi gerektiği belirtiliyordu lakin bu, Kirdir’in alçakgönüllü bir şekilde ortaya koyduğu gibi

olacaktı: “*Yazataların* [ilahî güçlerin] ve hükümdarların lütfu ve ruhumun iyiliği için çok zorluk ve sıkıntı çektim.”³³

Zerdüştlüğün teşvik edilmesine, kötücül öğretiler olarak tanımlanan yerel kültlerin ve rakip kozmolojilerin baskılanması eşlik ediyordu. Yahudiler, Budistler, Hindular, Maniler ve diğerleri zulüm görüyordu; ibadet yerleri tahrip ediliyor, “putlar yıkılıyor, iblislerin sığınakları yıkılıyor ve tanrıların tapınaklarına dönüştürülüyordu.”³⁴ Pers devletinin yayılmasına, hem geleneksel hem de siyasi ve askerî başarı için esas olarak sunulan değerlerin ve inançların sertçe dayatılması eşlik ediyordu. Farklı yorumlar ya da rakip değerler ortaya koyanlar yakalanıyor ve çoğu zaman öldürülüyordu; örneğin, Doğu ve Batı kaynaklarından beslenen fikirleri bir zamanlar I. Şapur tarafından da savunulan karizmatik 3. yüzyıl peygamberi Mani gibi; Mani’nin öğretileri artık yıkıcı, zehirli ve tehlikeli kabul ediliyor, müritleri ise insafsızca avlanıyordu.³⁵

Sert muamele görenler ve Kirdir’in hedef listesinde açıkça belirtilenler arasında, *nasraye* ve *kristyone* –“Nasraniler” ve de “Hristiyanlar”– vardı. Bu iki terimin hangi grupları ifade ettiği konusunda akademik çevrelerde çok tartışma olsa da, günümüzde ilk terimin Sasani İmparatorluğu’nun Hristiyanlığa geçen nüfusu, ikincisinin ise I. Şapur’un Roma Suriyesi’ni yerel ve merkezî yetkilileri şaşırtan işgalinin ardından doğuya sürülen Hristiyanları ifade ettiği kabul edilmektedir.³⁶ Zerdüştlüğün 3. yüzyıl Pers Diyarı’nın bilincine ve kimliğine bu kadar işlenmiş olmasının sebeplerinden biri, Hristiyanlığın ticaret yolları boyunca –tıpkı Budizmin Doğu’da yaptığı gibi– ürkütücü bir hızla ilerleyen yayılmasıydı. Zerdüştlük felsefesinin bu dönemdeki radikalleşmesi, tüccarların ve Suriye’den sürüldükten sonra Pers bölgesine yerleştirilen mahkûmların taşıdığı Hristiyan düşüncesine verilen düşmanca tepkiyle hızlanmıştı.³⁷

“Hristiyanlık” uzun süredir Akdeniz ve Batı Avrupa ile ilişkilendiriliyordu. Bu, kısmen kilise liderlerinin konumundan kaynaklanıyordu. Katolik, Anglikan ve Ortodoks kiliselerinin önde gelenleri Roma, Canterbury ve Konstantinopolis’te (günümüzde İstanbul) yaşıyordu.

Öte yandan erken dönem Hristiyanlık, tüm yönleriyle Asyalıydı. Coğrafi odak noktası, elbette Kudüs'ün yanı sıra İsa'nın doğumu, yaşamı ve çarmıha gerilmesiyle ilgili diğer yerlerdi; ana dili Yakın Doğu'nun Sami dilleri grubunun bir üyesi olan Aramiceydi; teolojik arka planı ve ruhani tuvali, Mısır ve Babil'deki sürgün zamanında İsrail'de kurulan Musevilikti; öykülerini Avrupa'da bilinmeyen çöller, seller, kuraklıklar ve kıtlıklar şekillendiriyordu.³⁸

Hristiyanlığın Akdeniz bölgesine yayılışına dair tarihsel anlatılar oldukça iyi bilinmektedir ancak erken dönemdeki gelişimi doğuda, deniz yollarıyla yayıldığı Akdeniz Havzası'nda olduğundan çok daha görkemli ve ümit vadediciydi.³⁹ Romalı yetkililer, ilk zamanlar Hristiyanları kendi hallerine bırakmış, her şeyden çok müritlerinin tutkusuna şaşırılmıştı. Senatör Gaius Caecilius Cilo (Genç Plinius) örneğin, 2. yüzyılda İmparator Trajan'a yazarak Küçük Asya'da huzuruna getirilen Hristiyanlarla ilgili ne yapması gerektiğine dair öneri istemişti. "Hristiyanların duruşmalarına hiç katılmadım," yazmıştı. "Dolayısıyla nasıl bir cezanın uygun olduğunu ya da eylemlerini nereye kadar dikkatli incelemek gerektiğini bilmiyorum." Bazılarını idam ettirmişti, "çünkü inandıkları şey her ne olursa olsun, inatçılıkları ve esnemeyen dik başlılıkları kesinlikle cezalandırılmalı."⁴⁰ İmparator'un cevabı hoşgörü tavsiye ediyordu: Hristiyanları arama, diyordu, ama ihbar edilen olursa her vakayla ayrıca ilgilen, "çünkü koşullardan bağımsız olarak uygulanabilecek bir kural belirlemek mümkün değil." Ancak hiçbir koşulda söylenti ya da anonim suçlamalar üzerinden hareket etme; aksini yapmak, demişti azametle, "çağımızın ruhuna uymaz."⁴¹

Gel gör ki bu yazışmadan kısa süre sonra tavırlar, Hristiyanlığın Roma toplumunun derinlerine nüfuz ettiğini yansıtacak şekilde sertleşmişti. Bilhassa imparatorluk ordusu günah, cinsellik, ölüm ve genel olarak hayatla ilgili huzur bozucu tavırlara sahip bu yeni dini, geleneksel askerî değerlere tehdit olarak görmeye başlamıştı.⁴² 2. yüzyıldan beri yaşanan vahşi zulümler sonucunda binlerce Hristiyan, genellikle halk eğlencesinin bir parçası olarak öldürülmüştü. Bunun sonuçlarından biri olarak inançları yüzünden hayatlarını kaybeden

şehitleri öven zengin bir külliyat ortaya çıkmıştı.⁴³ İlk Hristiyanlar önyargıyla savaşmak zorunda kalmış, Tertullianus (İ.S. 160-225) gibi yazarlardan kederli çılgınlık yükselmişti. Tertullianus'un çağrıları, saygın bir akademisyen tarafından Shakespeare'in Shylock'una benzetilmişti: Biz Hristiyanlar "yanınızda yaşıyoruz, sizle aynı yemeği, giysileri, gelenekleri, hayat gereksinimlerini paylaşıyoruz."⁴⁴ Sırf Roma'nın dinî törenlerine katılmıyor oluşumuz, insan olmadığımız anlamına gelmez diye yazmıştı. "Dişlerimiz mi farklı yoksa şehvet organlarımız mı?"⁴⁵

Hristiyanlık, Doğu'ya ilk olarak Babil sürgününden beri Mezopotamya'da yaşayan Yahudi toplulukları sayesinde yayılmıştı.⁴⁶ İsa'nın yaşamı ve ölümüyle ilgili öyküleri, Batı'daki neredeyse tüm Hristiyanlığı kabul edenler gibi Yunanca çevirilerden değil İsa'nın havarilerinin kendi dilinden, Aramiceden öğrenmişlerdi. Tüccarlar, tıpkı Akdeniz'de olduğu gibi İncil'in mesajını Doğu'da yaymada önemli rol oynuyordu: Türkiye'nin güneydoğusunda bugün Urfa olarak bilinen Edessa şehri, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultularındaki yolların kavşağı olduğu için özellikle ön plana çıkan bir yer olmuştu.⁴⁷

İncil vaizleri kısa süre sonra Kafkaslar'a ulaşmıştı. Buradaki defin uygulamaları ve Gürcistan'daki yazıtlar, Hristiyanlığa dönen önemli miktarda Yahudinin varlığını ortaya çıkartmıştır.⁴⁸ Çok geçmeden, Basra Körfezi etrafında birçok Hristiyan topluluğu belirmişti. Bahreyn yakınlarında mercan kayalıklarına oyulmuş altmış mezar, dinin 3. yüzyıl başlarında ne kadar yayıldığını gösteriyordu.⁴⁹ *The Book of the Laws of Countries* olarak bilinen ve aynı dönemde yazılan bir metin, tüm Pers Diyarı'nda ve Kuşanların kontrolündeki bölgeler –günümüz Afganistan'ı– kadar doğuda bile Hristiyanların bulunduğunu bildiriyordu.⁵⁰

I. Şapur saltanatında Hristiyanların Pers Diyarı'ndan topluca sürülmeleri de bu dinin yayılmasını hızlandırmıştı. Sürgün edilenler arasında Antakya Piskoposu Demetrius gibi halkın iyi tanıdığı kişiler de vardı. Demetrius günümüzde Güneybatı İran'da bugün Cündi-şapur olarak bilinen Beth Lapat'a sürülmüş, burada Hristiyanları

toplayarak yeni bir piskoposluk kurmuştu.⁵¹ Pers Diyarı'nda, sarayın gözde odalıklarından biri olan ancak (Şah'ın ve etrafındakilerin kana susamışlığı hakkında uyarılarda bulunan bir Hristiyan anlatısına göre) inancını terk etmediği için öldürülen Candida isimli bir Romalı gibi yüksek statüye sahip bazı Hristiyanlar da vardı.⁵²

Bu etkileyici öyküler, Hristiyan adetlerinin ve inançlarının geleneksel uygulamalardan daha üstün olduğunu kanıtlamaya çalışan bir edebiyat kategorisine girer. Kaynaklar nadir olsa da, zamanında yaşanan propaganda savaşları hakkında bir fikir edinmemize izin verirler. Pers Diyarı'nın yerleşik halkının aksine, diye yazmıştı bir yazar, "İsa'nın Asya'daki müritleri, bu pagan halkların lanetlenesi alışkanlıklarına sahip değildir." Diğer bir yazara göre bu, Hristiyanların Pers Diyarı'nda ve Doğu'daki diğer bölgelerde standartları nasıl yükselttiklerinin bir işareti olarak kabul edilebilirdi; "O'nun müritleri haline gelen Persler artık anneleriyle evlenmiyor," diğer yandan bozkırlardakiler de "İsa'nın sözleri sayesinde artık insan eti yemiyordu." Yazar, bu gelişmelerin sıcak karşılanması gerektiğini söylüyordu.⁵³

Zerdüştî rahiplerinin, Roma İmparatorluğu'ndaki tepkiyi aksettirerek daha da sert tepki vermelerine yol açan, Hristiyanların 3. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Pers Diyarı'na giderek daha fazla nüfuz etmiş, burada daha görünür hale gelmiş olmalarıydı.⁵⁴ Öte yandan Kirdir'in yazıtının da gösterdiği gibi Pers Diyarı'ndaki düşünceler sadece Hristiyanlığa karşı değil, diğer inançlara karşı da sertleşmeye başlıyordu. Alternatif kozmolojilerin ortadan kaldırılması, Pers Diyarı'nın yeniden doğuşunu simgeleyen tutkulu Zerdüştlükle kol kola gidiyordu. Bir devlet dini doğuyordu. Bu din, Zerdüştî değerleri, kendisiyle uyumlu Pers değerleriyle özdeşleştiriyor ve "Sasani Krallığı'nın destekleyici sütunu"nu oluşturuyordu.⁵⁵

Bir dizi zincirleme tepkime gerçekleştirilmiş ve kaynaklara yönelik çekişme ve askerî çatışma, başarıyı ve zaferleri anlamlandırmanın yanı sıra komşu rakiplerinkini de çürüten karmaşık inanç sistemlerinin geliştirilmesine sebep olmuştu. Perslerin durumunda bunun anlamı, giderek keskinleşen ve kendine güvenen, siyasi dünyanın

derinliklerine kadar etkin olacak bir ruhbanlık anlayışıydı ki yazıtlar da bunu açıkça belirtmektedir.

Bunun, özellikle de sınır bölgelerine veya yeni fethedilmiş topraklara ihraç edildiğinde kaçınılmaz sonuçları vardı. Kirdir'in çok gurur duyduğu ateşgedelerin kurulması bölge halkını kışkırtma riski taşımak bir yana doktrin ve inancı zorla dayatıyordu. Zerdüştlük, Pers Diyarı'yla benzeşmeye başlamıştı. Bu dinin bir ruhani özgürleşme şekli değil, bir işgal aracı olarak görülmesi çok sürmemiştir. Dolayısıyla bazılarının Hristiyanlığı, Pers erkinin inançları demir yumrukla dayatmasına karşı mutlak bir panzehir olarak görmeye başlaması rastlantı değildi.

Kafkas hükümdarlarının Hristiyanlığı ne zaman ve nasıl benimsediği pek açık değildir. Ermenistan Kralı III. Tiridates'in 4. yüzyılın başlarında Hristiyanlığa geçişinin öyküsü bir süre sonra yazılmıştı ve yazarlarının Hristiyan önyargılarının yanı sıra güzel bir öykü anlatma arzularına da bir şeyler borçluydu.⁵⁶ Halbuki geleneksel anlatıma göre Tiridates, bir domuza dönüşüp tarlalarda çıplak gezerken bir Ermeni tanrıçasına tapmayı reddettiği için içi yılan dolu bir kuyuya atılan Aziz Gregorius tarafından iyileştirildikten sonra Hristiyanlığa geçmişti. Gregorius; Tiridates'i, burnunun, yaban dişlerinin ve derisinin düşmesini sağlayarak iyileştirdikten sonra Fırat sularında vaftiz etmişti.⁵⁷

Tiridates, bu dönemde Hristiyanlığı seçen tek önemli siyasi figürü değildi, zira 4. yüzyılın başlarında Roma'nın en önemli şahsiyetlerinden Konstantin de din değiştirmişti. Olayların akışını belirleyen an, Konstantin'in İ.S. 312 yılında rakibi Maxentius ile Orta İtalya'daki Milvian Köprüsü'nde karşılaştığı fırtınalı bir iç savaş sırasında ortaya çıkmıştı. Savaştan kısa süre önce Konstantin'in gökyüzüne baktığı ve güneşin üzerinde Yunanca "bu işaretle fethedeceksin" ifadesiyle birlikte "haç şeklinde bir ışık" gördüğü rivayet edilir. Bunun tam anlamı, İsa Mesih'in, rüyasına girerek, haç işaretinin tüm rakiplerini yenmesine yardımcı olacağını açıkladığında netleşmişti. Ne olmuş olursa olsun bazı insanlar olayın böyle olduğunu anlatmaktan hoşlanıyordu.⁵⁸

Hristiyanların anlatıları, İmparator'un tüm diğer dinleri ezerek Hristiyanlığın dayatılmasıyla şahsen ve sonu gelmeyen bir coşkuyla ilgilendiğini şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Örneğin bir yazardan yeni Konstantinopolis şehrinin "sunaklar, Yunan tapınakları ya da pagan adakları ile kirletilmediğini", aksine "Tanrı'nın, İmparator'un çabalarını kutsama sözü verdiği muhteşem ibadethaneler ile zenginleştirildiğini" yazıyordu.⁵⁹ Bir diğer yazar ünlü inanç merkezlerinin imparatorlar tarafından kapatıldığını ve Roma teolojisinin temel unsurları olan kâhinlerin ve kehanette bulunmanın yasaklandığını yazıyordu. Resmî işlere başlamadan önce geleneksel olarak kesilen kurbanlar da yasaklanmış, pagan heykelleri yıkılarak yasal düzenlemeye gidilmişti.⁶⁰ Konstantin'i yeni inançlarının sabit fikirli bir dayatıcısı olarak göstermekte çıkarları olan bazı yazarların anlattıkları öykülerde kelime oyunlarına yer yoktu.

Aslında Konstantin'in din değiştirmekteki motivasyonu, yaşamı süresince veya kısa süre sonra yazılan anlatıların öne sürmekten hoşlandığından kesinlikle çok daha karmaşıktı. Öncelikle ordunun büyük kısmının benimsediği Hristiyan inancını kabul etmek kurnazca bir siyasi hamleydi; ayrıca tüm imparatorluk çapında bulunan ve Konstantin'i Yenilmez Güneş (Sol Invictus) kültünün sadık destekçisi olarak gösteren anıtlar, paralar ve yazıtlar, yaşadığı aydınlanmanın belki de nefes kesici methiyelerin gösterdiğinden daha belirsiz olabileceğini düşündürür. Dahası, aksi yöndeki iddialara rağmen imparatorluk bir gecede karakter değiştirmemişti zira Roma, Konstantinopolis ve diğer yerlerdeki önde gelenler, İmparator'un aldığı vahiy ve yeni inancı hevesle desteklemeye başlamasından çok sonrasına kadar geleneksel inançlarını korumuştur.⁶¹

Yine de Konstantin'in Hristiyanlığı kabul etmesinin, Roma İmparatorluğu'nda büyük bir dönüşüm yarattığı açıktır. Sadece on yıl önce, Diocletianus'un hükmü sırasında zirve yapan zulümler sona ermişti. Uzun zamandır Roma eğlencesinin temelini oluşturan Gladyatör dövüşleri, Hristiyanların hayatın kutsallığını bu kadar değersizleştiren gösterilerden tiksinişi dolayısıyla reddedilmişti. 325 yılında yürürlüğe giren ve daha sonraki bir imparatorluk mevzuatı

derlemesinde kaydedilen bir yasada, “Kanlı gösteriler hoşumuza gitmiyor,” diye yazıyordu. “[Dolayısıyla] gladyatörlerin varlığını tamamen yasaklıyoruz.” Daha önceleri işledikleri suçlar ya da terk etmeyi reddettikleri inançlar yüzünden arenaya gönderilenler, artık “madenlere gönderilerek, suçlarının cezasını kanları dökülmeden çekeceklerdi.”⁶²

Kaynaklar tüm imparatorlukta Hristiyanlığı desteklemek üzere kullanıldıkça, Kudüs devasa inşaat işleri ve ölçüsüz bağışların hedefi haline geldi. Roma ve Konstantinopolis imparatorluğun idari merkezleri ise, Kudüs de ruhani kalbi olacaktı. Şehrin bazı bölümleri düzleştirilmiş, pagan tapınaklarının altından çıkartılan toprak, “şeytana tapınmayla lekелendiği için” mümkün olduğunca uzağa atılmıştı. Kazılar, İsa’nın gömüldüğü mağara da dâhil olmak üzere sürekli yeni kutsal mekânlar ortaya çıkartıyordu. Mağara yenilenmiş ve “Kurtarıcımız gibi hayata dönmüştü.”⁶³

Konstantin bu çalışmaların sorumluluğunu şahsen üstlenmiş, Kutsal Kabir alanında bir kilisenin inşasında kullanılacak malzemeleri belirlemişti. İmparator kumaş ve duvar süslerinin seçimini başkasına devretmeye gönüllü olsa da, kullanılacak mermer türü ile sütunların seçiminde rol almak istiyordu. Kudüs Piskoposu Macarius’a “Tavanın panellerle mi yoksa başka bir tarzda mı dekore edilmesi gerektiği konusunda fikrini almak istiyorum,” diye yazmıştı. “Eğer panelli olacaksa, altınla da dekore edilebilir.” Bu tür seçimler, kendisinin kişisel onayını gerektiriyordu.⁶⁴

Konstantin’in meşhur din değiştirmesi, Roma İmparatorluğu’nun tarihinde yeni bir dönemin başlangıcıydı. Hristiyanlık devlet dinine dönüştürülmese de kısıtlamaların ve cezaların hafifletilmesi, yeni inanç için kapıların açılması anlamına geliyordu. Bu, Batı’daki Hristiyanlar ve Hristiyanlık için iyi haberdi ancak Doğu’da Hristiyanlık için felakete yol açmıştı. Konstantin başlangıçta ısrarla pagan imgeler taşıyan paralar basan, yeni şehrinde kendisini Helios-Apollon olarak betimleyen bir heykelini diktiren hatırşinas bir dönme olsa da kısa süre sonra daha katı hale gelecekti.⁶⁵ Çok geçmeden –Roma

İmparatorluğu'nun dışı dâhil– nerede olursa olsun kendisini Hristiyanların koruyucusu olarak göstermeye başlamıştı.

330'larda, Konstantin'in, Şah'ın Roma sarayına sığınmak isteyen muhalif bir erkek kardeşinin yarattığı fırsatı değerlendirerek Pers Diyarı üzerine saldırmaya hazırlandığı söylentileri yayılmıştı. Konstantin'den gelen ve "Pers Diyarı'nın en güzel şehirlerinin, şu an kendileri adına konuştuğum insanlarla, yani Hristiyanlarla dolu olduğunu öğrenmekten" memnuniyet duyduğunu belirten mektubu okuduklarında Perslerin sinirleri zıplamış olsa gerek. Konstantin'in Pers hükümdarı II. Şapur'a özel bir mesajı vardı: "Bu insanları sizin korumanıza tevdi ediyorum... Onları geleneksel merhametiniz ve nezaketinizle bağrınıza basınız çünkü inanca ilişkin bu sınanmayla hem kendiniz hem de bizim için sonsuz bir iyiliği muhafaza edeceksiniz."⁶⁶ Bu nazık bir öneri olabilirdi ancak kulağa tehdit gibi geliyordu: Roma, kısa bir süre önce doğu sınırını Pers hükümlarlık alanının derinliklerine kadar genişletmiş ve hemen bu kazanımları güvence altına almak için bir tahkimat ve yol inşaatı programı başlatmıştı.⁶⁷

Ticari ve stratejik değeri bulunan bir diğer Kafkas krallığı olan Gürcistan'ın hükümdarı, Konstantin'inkinden pek de az renkli olmayan bir aydınlanma (kral avdayken karanlık bir girdabın içine çekildikten sonra gerçekten de ışığı görmüştü) yaşadığında, endişe paniğe dönüşmüştü.⁶⁸ Konstantin Tuna sınırında meşgulken II. Şapur Kafkaslar'a sürpriz bir saldırı düzenleyerek, yerel hükümdarlardan birini devirmiş ve yerine namzetini yerleştirmişti. Konstantin ani ve dramatik bir cevap vermiş, devasa bir ordu toplayarak piskoposlarına sefere eşlik etmelerini emretmişti. Ahit Sandığı'nın korunduğu Mormon Tapınağı'nın bir kopyasının yapılmasını sağlamıştı. Daha sonra, Pers Diyarı'na ceza niteliğinde bir saldırıda bulunmak ve Ürdün Nehri'nde vaftiz edilmek istediğini duyurmuştu.⁶⁹

Konstantin'in sonsuz bir hırsı vardı. Önceden para bastırıp, yeğenine yeni bir kraliyet sıfatı vermişti: Pers Diyarı Hükümdarı.⁷⁰ Doğu'da Hristiyanlar arasında heyecan hızla yayılmıştı. Musul yakınlarındaki önemli bir manastırın lideri olan Afrahat'ın yazdığı bir mektup bunu yansıtıyordu: "Tanrı'nın halkına fazilet geldi." Bek-

lediği an buydu: İsa'nın yeryüzündeki krallığı tamamen kurulmak üzereydi. "Emin olun," diye sonlandırıyordu mektubunu, "şeytan, kaderinde yazıldığı zamanda yok olacak."⁷¹

Persler sert bir direnişe hazırlanırken, bir anda şansları muazzam bir şekilde dönmüştü: Harekât başlamadan önce Konstantin hastalanıp ölmüştü. II. Şapur, Konstantin'in taarruzuna misilleme olarak Pers Diyarı'ndaki Hristiyan nüfusa cehennem yaşatmaya devam etmişti. Zerdüştî yetkililerin de kışkırtmasıyla Şah, "azizlerin kanına susamıştı."⁷² Şehit sayısı oldukça fazlaydı: 5. yüzyıl başlarında Edessa'da yazılan bir el yazması, bu dönemde on altı piskoposun yanı sıra elli rahibin idam edildiğini kaydetmiştir.⁷³ Hristiyanlar, artık öncü birlikler, Pers Diyarı'nı batıda Roma İmparatorluğu'na açacak beşinci kol' olarak görülüyordu. Önde gelen piskoposlar, Şah'ın "yandaşlarını ve halkını Majesteleri'ne karşı ayaklanmaya, inançlarını paylaşan İmparator'a köle etmeye" çalışmakla suçlanıyordu.⁷⁴

Bu katliam, Roma'da Hristiyanlığın hararetle benimsenmesinin doğrudan sonucuydu. Şah'ın başlattığı zulüm, Konstantin'in Roma İmparatorluğu'nun desteklenmesini Hristiyanlığın desteklenmesiyle birleştirmiş olmasından kaynaklanıyordu. İmparator'un azametli konuşmaları Afrahat gibi insanları etkilemiş ve onlara esin kaynağı olmuş olabilirdi ancak Pers Diyarı'nın liderleri için son derece çetrefilliydi. Romalı kimliği, Konstantin'in din değiştirmesinden önce son derece belirgindi. Ancak şimdi İmparator –ve halefleri–, sadece Roma'yı ve vatandaşlarını değil tüm Hristiyanları korumaktan bahsediyordu. Bu oynamak için kullanışlı bir kozdu. Özellikle de söylemin piskoposlar ve inananların hoşuna gideceği kendi topraklarında. Ancak imparatorluk sınırlarının dışında yaşayanlar için –Şapur'un kurbanlarının öğrendiği üzere– potansiyel bir felaketti.

Hal böyleyken Konstantin Avrupa'nın Hristiyanlaştırılmasının temellerini atan imparator olarak ünlense de yeni bir inancı kucak-

* Fiilen ele geçirilemeyen bir devleti; casusluk, sabotaj ya da terör yoluyla etkiye maruz bırakarak müdahaleye açık hale getirmek için yapılan daha ziyade psikolojik savaş modelidir. Terim propagandadan farklı olarak casusluk, sabotaj ve istihbarat faaliyetlerine atıfta bulunur. (yay. n.)

lamasının bedelinin ne olduğunun hiç dile getirilmemesi ironiktir: Hristiyanlığın Doğu'daki geleceğini göz alıcı bir şekilde tehlikeye atmıştı. Mesele, İsa Mesih'in Asya'da kök salan öğretilerinin kararlı bir mücadeleye dayanıp dayanamayacağıydı.

Hristiyan Doğu'ya Giden Yol

Zaman geçtikçe Roma ile Pers Diyarı arasındaki gerilim azalmış ve böyle olunca da dine karşı tavırlar yumuşamıştı. Bunun sebebi, Roma'nın 4. yüzyılda, hayatta kalmak için mücadele etmek zorunda kalacak kadar geri çekilmeye zorlanmış olmasıydı. Persler, II. Şapur'un 379 yılındaki ölümüne kadar süren bir dizi seferle Akdeniz'e doğru giden ticaret ve iletişim yolları üzerindeki temel birleşim merkezlerini ele geçirmeyi başarmıştı. Nisibis ve Sinagra geri alınmış, Ermenistan'ın yarısı ilhak edilmişti. Bu bölgesel yeniden dengelenmenin düşmanlıkları yatıştırmış, gerek Roma gerekse Pers Diyarı yeni güçlüklerle karşılaştıkça ilişkiler iyice gelişmişti: Felaket bozkırdan geliyordu.

Dünya, ekolojik bir değişim dönemine giriyordu. Bunun Avrupa'daki belirtileri, yükselen deniz seviyeleri ve Kuzey Denizi bölgesinde sıtmanın belirmesiyken, Asya'daki belirtileri, 4. yüzyılın başından itibaren Aral Gölü'ndeki tuz yoğunluğunun hızla düşmesi, bozkırlardaki bitki örtüsü belirgin şekilde değişmesiydi (yüksek çözünürlüklü polen analizleri bunu kanıtlamaktadır) ve Tanrı Dağları'nda yeni dağ buzullarının oluşması, küresel iklim değişiminin yapısal boyutlara ulaştığını gösteriyordu.¹

Sonuçların yıkıcılığı, Soğd bir tüccarın 4. yüzyılın başlarında yazdığı ve Batı Çin'deki Dunhuang yakınlarında bulunan kayda değer bir mektupta görülebiliyordu. Tüccar, diğer tüccar arkadaşlarına gıda kıtlıklarının ve açlığın bedelinin yüksek olduğunu, Çin'in yaşadığı felaketi tasvir etmenin mümkün olmadığını yazıyordu. İmparator başkentten kaçmış, kaçarken sarayını yakmış, bu sırada Soğd tüccar toplulukları açlık ve ölüm yüzünden yok olmuştu. Tüccar burada ticaret yapmaya çalışmayın diye öğütüyordu: "Buradan elde

edilecek bir kâr yok.” Yağma sonrasındaki şehri anlatmıştı. Durum kıyametimsiydi.²

Kaos, bozkır kabilelerinin oluşturduğu mozağin bir araya toplanması için mükemmel koşulları yaratmıştı. Bu halklar, Moğolistan ile Orta Avrupa ovalarını birleştiren kara şeritlerinde yaşıyordu. Bu bölgelerde siyasi gücü güvence altına almak, en iyi otlakları ve güvenilir su kaynaklarını denetlemekten geçiyordu. Kabilelerden biri bozkırların efendisi haline gelmiş, karşılarına çıkan herkesi ezip geçmişti Soğd tüccar, mektubunda kıyametin mimarlarından *xwn* adıyla söz etmişti. Bunlar Xiongnu ya da Batı'da bilinen adıyla Hunlardı.³

Kabileler topraklarından kovulup batıya sürüldüğünden, 350 ile 360 yılları arasında devasa bir göç dalgası oluşmuştu. Bu, büyük olasılıkla, bozkırda hayatı fevkelade zorlaştıran ve kaynaklara yönelik yoğun rekabeti tetikleyen iklim değişikliğinin sonuçlarından biriydi. Etki Kuzey Afganistan'da Baktriya'dan, Roma'nın Tuna sınırına kadar hissedilmişti. Bölgede çok sayıda mülteci ortaya çıkıyor, Hunlar tarafından Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarından kovulduktan sonra yeniden imparatorluk topraklarına yerleşmek için yalvarıyorlardı. Durum tehlikeli bir şekilde hızla istikrarsızlaşıyordu. Düzeni tesis etmek üzere gönderilen devasa bir Roma ordusu, 378 yılında Trakya'nın düz ovalarında ağır yenilgiye uğramış, İmparator Valens de savaş alanında ölmüştü.⁴ Kapılar açılmış, kabileler imparatorluğun batıdaki vilayetlerine art arda hücum ederek Roma'yı tehdit eder hale gelmişti. Karadeniz'in kuzey ucu ve Asya'nın derinliklerine uzanan bozkır toprakları, daha önce merhametsiz barbar, ateşli savaşçılarla dolu, medeniyetin ve kaynakların bulunmadığı topraklar olarak görülüyordu. Bu bölgelerin tıpkı Pers Diyarı ve Mısır üzerinden batıyı doğuya bağlayan yollar gibi arterler olarak işlev görebileceği Roma'nın aklının ucundan bile geçmemişti. Bu bölgeler şimdi ölümü ve yıkımı Avrupa'nın kalbine getirmek üzereydi.

Pers Diyarı da bozkırlardan gelen felaket karşısında titriyordu. Doğudaki vilayetleri saldırı karşısında eğilmiş, daha sonra tamamen çökmüştü: Şehirler boşalmıştı; kritik sulama ağları bakımsızlıktan

taşımış ve yıkılmıştı.⁵ Kafkaslar'dan gelen saldırılar bunaltıcıydı ve Mezopotamya, Suriye ve Küçük Asya'daki şehirlerden esir ve ganimet toplanmasına yol açmıştı. Daha sonra 395 yılında, büyük bir uzun mesafeli saldırı, Fırat ve Dicle'nin şehirlerini yok edip nihai olarak geri püskürtülmeden önce başkent Tizpon'a kadar ulaşmıştı.⁶

Barbar sürülerini püskürtmekte ortak çıkarları bulunan Persler ve Roma, önemli bir ittifak yapmıştı. Göçebelerin Kafkaslar'dan inmesini engellemek üzere Hazar Denizi ile Karadeniz arasında neredeyse iki yüz kilometre uzunluğunda, Pers Diyarı'nın iç kısımlarını saldırıdan koruyan ve güneydeki düzenli dünya ile kuzeydeki kaos arasında fiziksel bir engel işlevi üstlenen devasa bir tahkimat duvarı inşa edilmişti. Duvar boyunca eşit aralıklarla yerleştirilmiş otuz kale bulunuyordu ve duvar, aynı zamanda beş metre derinliğinde bir kanalla da korunuyordu. Bir mimari planlama ve mühendislik harikası olup, sahadaki yüzlerce fırında hazırlanmış tuğlalarla yapılmıştı. Tahkimatı yaklaşık otuz bin asker koruyordu. Askerler duvarın hemen arkasındaki garnizonlara yerleştirilmişti.⁷ Bu duvar, Sasaniler'in, Pers Diyarı'nın kuzeydeki uzun bozkır sınırını savunmak ve Karakum Çölü'nden (bugün Türkmenistan'dadır) gelecek saldırıların karşısına çıkacak ilk yer olan Merv gibi saldırıya açık ticaret noktalarını korumak için attığı birçok yenilikçi adımdan biriydi.⁸

Roma, bu Pers duvarının bakımı için düzenli maddi katkıda bulunmayı kabul etmekle kalmamış, dönemin birçok kaynağına göre, savunma için asker de sağlamıştı.⁹ 402 yılında Konstantinopolis'teki İmparator Honorius, geçmiş düşmanlıkların bir kenara bırakıldığının bir işareti olarak oğlu ve vârisine hami olarak Şah'ın kendisini seçmişti.¹⁰

Halbuki artık çok geçti; en azından Roma için. Karadeniz'in kuzey bozkırlarındaki yer değiştirmeler, imparatorluğun Ren sınırlarının düşmesine sebep olacak mükemmel bir fırtına yaratmıştı. 4. yüzyıl sonlarında daha fazla yandaş kazanan ve saldırıları daha da öteye taşımak için taze güç sağlayan maddi kazanımların yanı sıra askerî başarıyla da kişisel ün elde eden kabile liderlerinin gerçekleştirdiği bir dizi baskın, Roma'nın batı vilayetlerini ikiye bölmüştü.

İmparatorluk ordusu saldıran göçebe aşiretlere karşı durabilmek için çırpınıırken, imparatorluğun savunması art arda dalgalarla kırılmış, Galya vilayetinin yıkımına yol açmıştı. Her şey daha da kötüye gidiyordu; bilhassa muteber ve haris Vizigot lider Alarik, kabilesini İtalya boyunca yürütüp kendisine rüşvet veren Roma'ya kafa tutmak için hemen Roma'nın dışında kamp kurmuştu. Senato çaresizce bunu karşılamaya çalışırken Alarik bekletilmekten sıkılmış, 410 yılında şehre girip taş üstünde taş, gövde üstünde baş bırakmamıştı.¹¹

Olayın şoku tüm Akdeniz'i çalkalamıştı. Kudüs haberlere kuşkuyla yaklaşıyordu. Aziz Jerome, "Konuşmacının sesi titremiş, konuşması hıçkırıklarla kesilmişti," diye yazıyordu, "tüm dünyayı fetheden şehir, fethedilmişti... Buna kim inanabilirdi ki? Kim çağlar boyunca dünyayı fethederek inşa edilen Roma'nın düştüğüne ve tüm ulusların anasının, onların mezarı haline dönüştüğüne inanabilirdi ki?"¹² En azından şehir yakılmamıştı, diye yazmıştı tarihçi Jordanes, yüzyıl geriye bakıyor olmanın yorgun teslimiyetiyle.¹³

Yansa da yanmasa da Roma'nın batıdaki imparatorluğu artık parçalanıyordu. Kısa bir süre sonra İspanya yağmalanıyor, anavatanları Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bulunan ve yaptıkları samur kürkü ticareti ilk kez Çin'de, iki yüzyıl önceki yorumcular tarafından kaydedilen Alanlar gibi kabilelerin saldırısına uğruyordu.¹⁴ Hunların yerlerinden ettiği bir diğer kabile grubu Vandallar, Roma Kuzey Afrika'sına 420'lerde ulaşmış, en büyük şehir Kartaca'nın yanı sıra, imparatorluğun batı yarısına mısır sağlayan canlı ve kârlı çevre şehirleri de ele geçirmişti.¹⁵

Bu yeterince kötü değilmişçesine 5. yüzyılın ortalarında, çeşitli kabileleri –Terevenj Gotları, Alanlar, Vandallar, Sueviler, Gepidler, Nevriiler, Bastarniyalılar ve diğerleri– önüne katan Hunlar, başlarında, geç antik çağın en ünlü şahsiyeti Attila ile bizzat Avrupa sahnesine çıkmıştı.¹⁶ Hunların yol açtığı şey, saf terördü. Romalı bir yazar, onların "kötülüğün tohum yatağı" ve "aşırı derecede vahşi" olduklarını yazıyordu. Gençlikten itibaren aşırı soğuk, açlık ve susuzluğa dayanmak üzere eğitilen Hunlar, birbirine dikilmiş tarla faresi kürklerinden kıyafetler giyiyorlardı; kökler ve (bacaklarının arasına

yerleştirerek biraz ısıttıkları) çiğ et yiyorlardı.¹⁷ Bir diğeri, tarımla hiç ilgilenmediklerini, sadece komşularından çalmak, bu esnada da onları köleleştirmek istediklerini belirtiyordu: Kurtlara benziyorlardı.¹⁸ Hunlar, çocukların doğdukları anda yüzlerini yaralayarak ilerleyen yaşlarda sakallarının çıkmasını engelliyordu, diğer yandan at sırtında o kadar çok zaman geçiriyorlardı ki vücutları tuhaf şekilde deforme olmuştu; arka ayakları üzerinde duran hayvanlara benziyorlardı.¹⁹

Bu yorumları yobazlık olarak kenara atmak cezbedici olsa da iskelet kalıntıları incelendiğinde, Hunların çocuklarda yapay kafatası deformasyonu yarattıkları, frontal ve oksipital kemikleri basınç uygulayarak düzleştirmek üzere kafatasını bandajladıkları ortaya çıkmıştır. Bu da kafalarının açıkça sivri şekilde uzamasına yol açmıştır. Korkutucu ölçüde sıra dışı olan sadece Hunların davranışları değildi, görünüşleri de öyleydi.²⁰

Hunların gelişi, Roma İmparatorluğu'nun daha önceleri Avrupa'nın büyük kısmını yerle bir eden karışıklıklardan pek etkilenmeyen doğu yarısı için ciddi bir tehlikeydi. Küçük Asya, Suriye, Filistin ve Mısır şehirleri hala sağlamdı, muhteşem Konstantinopolis gibi. Risk almak istemeyen İmparator II. Theodosius, şehri heybetli tahkimatlarla çevirmişti. Bunların arasında saldırıdan korumaya yönelik devasa Kara Surları da vardı.

Bu surların ve Avrupa'yı Asya'dan ayıran dar su şeridinin kritik oldukları ortaya çıkmıştı. Attila, Tuna'nın kuzeyine yerleştikten sonra on beş yıl boyunca Balkanlar'ı yağmalamış, daha fazla ilerlememe karşılığında Konstantinopolis'teki yönetimden ağır haraçlar almış, çok miktarda altın sahibi olmuştu. İmparatorluk yetkililerinden haraç ve rüşvet olarak alabileceği her şeyi aldıktan sonra batıya ilerlemişti; nihayetinde ilerlemesi Roma orduları tarafından değil ama Hunların birçok ezeli düşmanlarından oluşan bir koalisyon tarafından durdurulmuştu. 451 yılında, bugün Orta Fransa'da bulunan Katalon Muharebesi'nde Attila, bozkır halklarından oluşan baş döndürücü bir ırklar karması tarafından yenilmişti. Hun lideri, kısa süre sonra düğün (ilk değil) gecesinde ölmüştü. Dönemin yazarlarından biri, aşırılıklarla dolu bir kutlama esnasında, "şarap ve uykuyla dolu

şekilde sırtüstü yatmış”, beyin kanaması geçirerek uykusunda öldüğünü yazmıştır. “Yani sarhoşluk, savaşta şan kazanmış bir krala utanç dolu bir son getirmiştir.”²¹

Bu günlerde, Roma'nın yağmalanmasının ardından –bu dönemi Karanlık Çağ olarak anmak yerine– bir dönüşüm ve süreklilikler çağından bahsetmek modadır. Hal böyle olunca, günümüz akademisyenlerinden birinin güçlü şekilde savunduğu üzere 5. yüzyılda Gotlar, Alanlar, Vandallar ve Hunlar, Avrupa ve Kuzey Afrika'yı ezip geçerken gerçekleşen tecavüzün, yağmanın ve anarşinin etkilerini abartmak mümkün değildir. Okuryazar düzeyi dibe vurmuştu; taş yapı neredeyse kaybolmuştu, ki bu da servetin ve hırsın ortadan kalktığıнын bir işaretiydi; bir zamanlar Tunus'taki atölyelerden gelen çanak çömlekleri İskoçya'daki Iona'ya kadar götüren uzun mesafeli ticaret tamamen çökmüş, yerine sadece gündelik malların satışının yapıldığı yerel pazarlar gelmişti; ayrıca Grönland'daki kutup buzullarındaki kirlilikten ölçüldüğü üzere, maden eritme işlerinde de büyük bir daralma olmuş, seviyeler tarih öncesi dönemdeki seviyelere düşmüştü.²²

Dönemin insanları, dünya düzeninin tamamen yok oluşuna anlam vermeye çabalıyordu. “[Tanrı] neden bizim,” tüm bu kabile halklarından “daha zayıf ve daha sefil olmamıza izin veriyor?” diye feryat ediyordu 5. yüzyıl Hristiyan yazarı Salvian. “Neden barbarların bizi fethetmesine izin verdi? Neden düşmanlarımızın hükmüne tabi olmamıza izin veriyor?” Cevabın basit olduğu sonucuna varmıştı: İnsanlar günah işlemişti ve Tanrı onları cezalandırıyordu.²³ Başkaları ise tam tersi bir sonuca varmıştı. Roma pagan köklerine sadık kaldığı sürece dünyanın hâkimi olmuştu, diyordu Bizanslı tarihçi Zosimus (ki kendisi de pagandı); bunları terk edip yeni bir inanca geçerek kendi düşüşünü tasarlamıştı. Ona göre bu bir fikir değil, olguydu.²⁴

Roma'nın çöküşü, Asya'da Hristiyanlığın etkisini azaltmıştı. Pers Diyarı ile ilişkiler, bozkır halklarına direnmek gibi bir ortak amaç karşısında iyileşmişti ve imparatorluğun Hristiyanlığı temelden zayıflatmasıyla birlikte artık, Konstantin Pers Diyarı'na saldırıp

Hristiyan nüfusu özgürleştirmeye hazırlandığı bir önceki yüzyıl kadar tehditkâr –hatta belki o kadar ikna edici– görünmüyordu. Bu nedenle 410 yılında Şah I. Yazdigirt’in önerisiyle birçok toplantıdan biri gerçekleşerek Pers Diyarı’nda Hristiyan kilisesinin konumu resmileştirmiş, inançları standartlaştırılmıştı.

Batıda olduğu gibi İsa’yı takip etmenin tam olarak ne anlama geldiği, inananların nasıl yaşaması ve inançlarını nasıl ortaya koyup uygulaması gerektiği konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştı. Daha önce belirtildiği üzere Kirdir’in 3. yüzyıldan kalma yazıtları bile iki tür Hristiyanı bahsediyordu: *nasraye* ve *kristyone*. Bunların normalde vaazlarla din değiştiren yerliler ve Roma bölgesinden sürülenler arasında ayırım yapmak için kullanıldığı düşünülür. Uygulamalardaki ve doktrinlerdeki farklar, sorunların değişmez başlangıç noktasıdır ki Güney İran’daki Fars’ta bulunan Rev-Ardeşir gibi yerlerde biri Yunanca, diğeri Süryanice hizmet veren iki kilise olduğu düşünülürse bu da şaşırtıcı değildir. Düşmanlık kimi zaman, rakip piskoposların anlaşmazlıkları yumrukla çözmeye çalıştığı, günümüzde Güneybatı İran’da kalan Elam şehrindeki gibi, fiziksel şiddete yol açıyordu.²⁵ Pers İmparatorluğu’nun en önemli şehirlerinden Seleukos-Tizpon piskoposunun tüm Hristiyan topluluklarına düzen ve birlik getirme çabaları ümit kırıcı ve etkisiz olmuştu.²⁶

Kurtuluş olasılığı inanç meselelerini doğru öğrenmeye bağlı olduğu için, –ilk kilise rahiplerinin en başından beri vurgulamaya çalıştıkları gibi– farklılıkları bir seferde ve kalıcı olarak çözmek gerekiyordu.²⁷ “Şimdi de daha önceki sözlerimi tekrarlıyorum,” diye hatırlatmıştı Aziz Pavlus, Galatyalılara; “Her kim size gösterilen kurtuluş müjdesiyle çelişen bir müjde vaaz ediyorsa, onu dışlayın!” (Gal. 1:9). Yaymak –tam anlamıyla “müjdelemek”– için yazılan metinler bu bağlamda –yani Tanrı’nın Oğlu’nun kim olduğunu ve tam mesajının ne olduğunu açıklamak, ayrıca inançları sistematikleştirmek için– yazılıyordu.²⁸

İmparator Konstantin, Batı’da erken dönem Hristiyan kilisesini bu denli endişelendiren tartışmayı sonlandırmak amacıyla İznik’te 325 yılında, imparatorluğun dört bir yanından piskoposların çağrıl-

dığı bir konsil toplayarak, en çok sürtüşmeye yol açan başlıklardan biri olan Baba Tanrı ile Oğul Tanrı arasındaki ilişki hakkındaki muhalif yorumlar arasındaki sorunları çözmenin yanı sıra birçok rakip kuramı da tahlil etmeyi amaçlamıştı. Konsil bu konuları; kilise için bir yapı belirleyerek, Paskalya tarihinin hesaplanması konusunu sonuca bağlayarak ve Hristiyan kilisesinde hala geçerli olan bir inanç beyanı yazarak –İznik Amentüsü– ele almıştı. Konstantin, bölünmeyi sonlandırmaya ve birliğin önemini vurgulamaya kararlıydı.²⁹

Pers Diyarı'ndaki ve Roma İmparatorluğu sınırlarının ötesindeki piskoposlar İznik'e davet edilmemişlerdi. Dolayısıyla, Batı'daki meslektaşlarının ele aldığı konuların Doğu'daki piskoposlar tarafından da ele alınabilmesini sağlamak üzere Pers Diyarı'nda 410 yılında, daha sonra da 420 ve 424 yıllarında konsiller toplandı. Bir araya gelerek tartışma ihtiyacı Şah tarafından da destekleniyordu. Bir kaynak Şah'ı “kiliselerin huzur için güvendiği muzaffer krallar kralı” olarak tanımlıyordu ve Şah da Konstantin gibi Hristiyan toplulukların tartışmalarına müdahale etmektense onların desteğinden faydalanmayı istiyordu.³⁰

Toplantılarda hangi konularda uzlaşıldığına dair açıklamalar tamamen güvenilir değildir ve önde gelen piskoposlar ve rahipler arasında daha sonra vuku bulan iktidar mücadelelerini yansıtır. Yine de, kilisenin örgütlenmesine dair açıkça önemli kararlar alınmıştı. Söylenenlere göre Seleukos-Tizpon Başpiskoposluğu'nun, (arkasında kayda değer bir tartışmaya ve kine rağmen) “Bizim ve tüm [Pers] İmparatorluğu'ndaki kardeş piskoposlarımızın başı ve naibi” olmasına karar verilmiştir.³¹ Rahiplerin nasıl atanacağına yönelik önemli bir mesele, uzun uzun ele alınarak rakip Hristiyan mezhepleri barındıran bölgelerde çifte hiyerarşinin önlenmesi amaçlanmıştı. Önemli dinî bayramların tarihleri de düşünülmüş, rehberlik ve müdahale için “Batılı piskoposlara” başvurma geleneğinin ise durdurulması gerektiğine karar verilmişti zira bu uygulama Doğu'daki kilisenin liderlik gücünü zayıflatıyordu.³² Son olarak İznik Konsili'nin amentüsü ve kanonları kabul edilmiş, bu süre içinde Batı sinodlarının daha sonra uzlaştıkları diğer konular da dâhil edilmişti.³³

Bu belirleyici bir an olabilirdi; Hristiyan dininin beyniyle kaslarının birbirleriyle uyum içinde, –geç antik çağın iki büyük imparatorluğu Roma ve Pers Diyarı’nın çevresinde yoğunlaşan– tamamen faal iki orduyla bir kurum yaratarak düzgün şekilde çalışmaya başladığı bir an. Roma’nın emperyal hamiliği ve Pers hükümdarının giderek rıza göstermesiyle gıpta edilecek bir düzlem kurulmuştu; bu düzlemle Hristiyanlığın sadece Avrupa’da değil, Asya’da da egemen bir din haline gelmeye başladığı sanılabildi. Ancak bunun yerine sert çatışmalar başlamıştı.

Kiliseyi uyumlu hale getirme çabaları yüzünden kuyularının kazıldığını hisseden bazı piskoposlar, önemli şahsiyetleri düzgün eğitim almamanın yanı sıra liyakat esasına uygun bir şekilde atanmamakla da itham etmişlerdi. Ayrıca bir Hristiyan militanlığı salgınının yol açtığı sorunlar vardı. Bir dizi Zerdüştî ateşgede tahrip edilmiş; bu da Şah’ı zor durumda bırakıp duruşunu dinî hoşgöründen, kendi aristokrasisinin inançlarını savunan bir konuma geçmeye zorlamıştı. Bu son derece büyük bir gerilemeydi. Altın çağı karşılamak yerine, kilise kendisini yeni bir zulüm dalgasıyla yüzleşirken bulmuştu.³⁴

Ateşli ruhani çekişmeler, erken dönem kilisenin ayrılmaz bir parçası olmuştu. 4. yüzyılda Konstantinopolis Başpiskoposu ve erken dönem Hristiyanlığın en önemli âlimlerinden biri olan Nenizili Gregor, kendisini hakir görenlerin yuhalamalarına maruz kaldığını yazmıştı. Rakiplerinin kendisine dev bir karga sürüsü gibi çılgınlarla saldırdığını yazıyordu. Kendisine saldırdıklarında, devasa bir kum fırtınasının ortasında kalmak ya da hayvanların saldırısına uğramak gibi bir his duyduğunu söylemişti: “Bir anda insanın yüzüne doğru uçan bir yaban arısı sürüsü gibilerdi.”³⁵

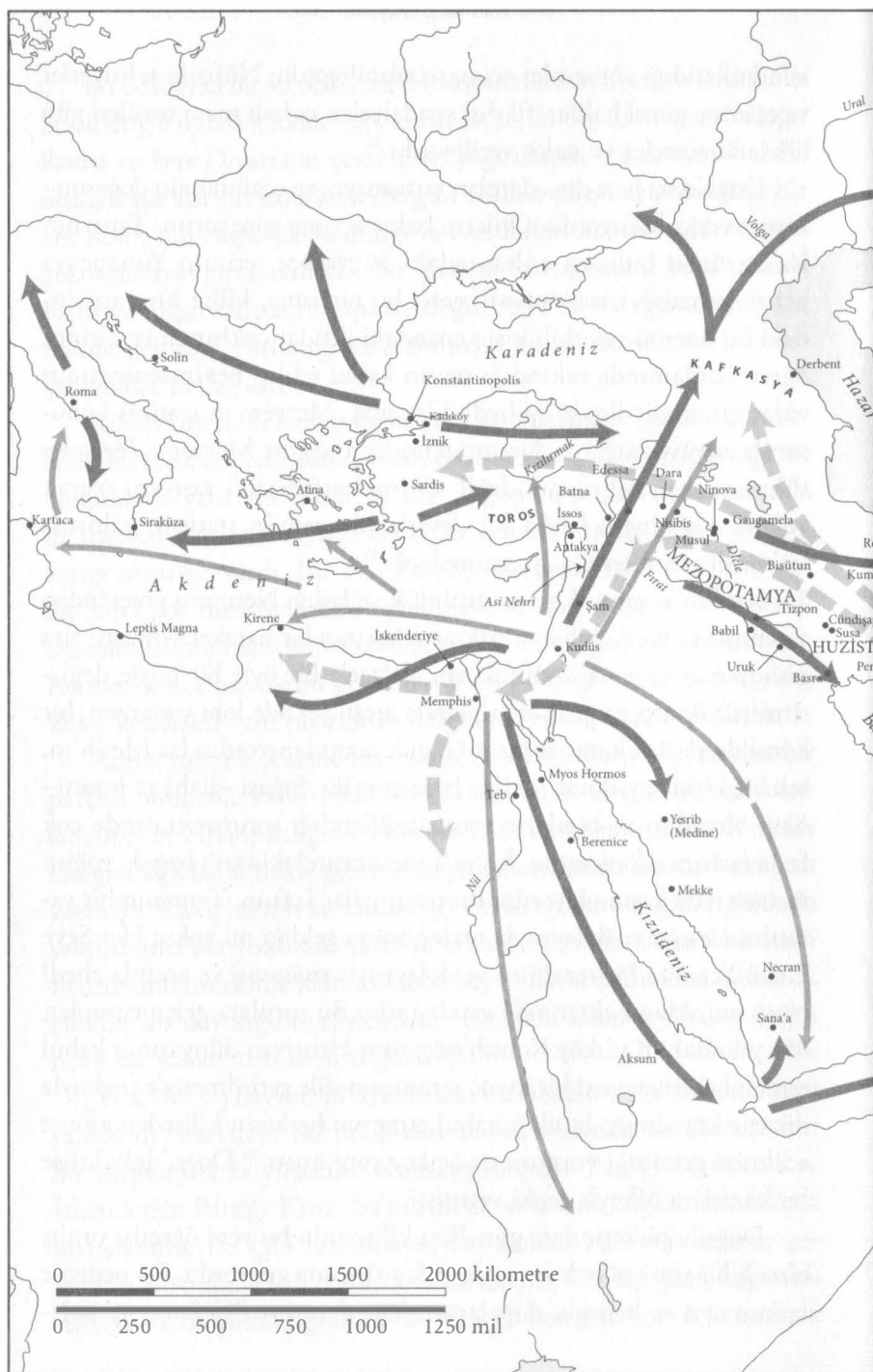
Yine de 5. yüzyılın ortalarındaki bu bozulmanın zamanlaması talihsizdi. Batı’daki iki rakip din adamı arasında bir süredir sert bir düşmanlık büyüyordu: Konstantinopolis Patriği Nestorius ve İskenderiye Patriği Kiril, İsa’nın ilahî ve insani doğası konusunda tartışıyordu. Bu gibi tartışmalar, her zaman adil yöntemlerle çözümlenmiyordu. Kiril, doğuştan siyasetçiydi. Verdiği geniş kapsamlı rüşvetlerin de gösterdiği üzere savunduğu konuma destek kazanmak

için kullandığı yöntemler acımasız olabiliyordu: Nüfuzlu şahsiyetler ve eşlerine güzel halılar, fil dişi sandalyeler, pahalı masa örtüleri gibi lüks malzemeler ve nakit veriliyordu.³⁶

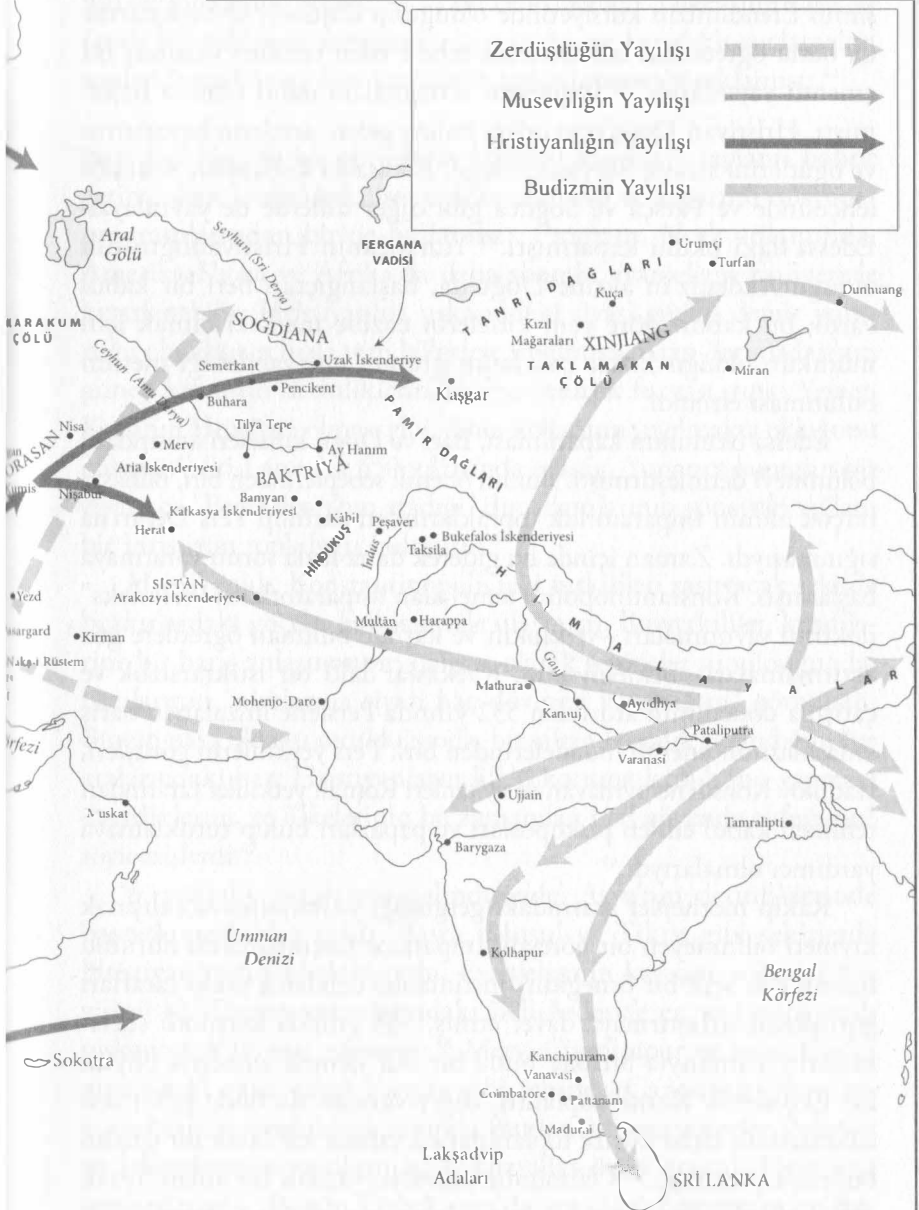
Doğu'daki bazı din adamları tartışmayı –ve çözümünün doğasını– hayret verici buluyordu. Onların bakış açısına göre sorun, Tanrı'nın İsa'da vücut bulması anlamındaki Süryanice terimin Yunancaya yarım yamalak tercümesiydi; gerçi bu tartışma, kilise hiyerarşisindeki iki önemli ve etkili kişi arasındaki iktidar çekişmesi ve birinin öğreti bağlamında takındığı tavrın kabul edilip benimsenmesinin yarattığı takdir ile de ilgiliydi. Çatışma, Meryem'in statüsü konusunda zirveye varmıştı. Nestorius'un fikrine göre Meryem, *Theotokos* (Tanrı'yı taşıyan) olarak değil, *Christokos* (Mesih'i taşıyan) olarak adlandırılmalıydı; başka bir deyişle Meryem'in statüsü, yalnızca İsa'nın insan niteliğini yansıtmalıydı.³⁷

Kiril'in köşeye sıkıştırıp üstünlük sağladığı Nestorius görevinden alınmıştı ki bu da kiliseyi istikrarsızlaştıran bir hareket olmuştu zira piskoposlar teolojik konumlarını alelacele bir öyle bir böyle değiştirmişti. Rakip gruplar arka planda ateşli şekilde lobi yaparken, bir konsilde verilen kararlar bir diğerinde sorgulanıyordu. İsa Mesih'in, tek bir kişide ayrılmaz şekilde birleşmiş iki doğası –ilahî ve insani– olup olmadığı ve bunların nasıl ilişkilendiği sorusu etrafında çok fazla tartışma dönüyordu. İsa ve Tanrı arasındaki sarıh bağ da yoğun tartışmalara konu oluyordu. Bu tartışmalar İsa'nın, Tanrı'nın bir yaratımı olduğu ve dolayısıyla ondan sonra geldiği mi yoksa Her Şeye Gücü Yeten'in bir tezahürü ve dolayısıyla müsavisi ve onunla ebedi olanı mı olduğu ekseninde yapılıyordu. Bu sorulara gelen cevaplar, 451 yılındaki Kadıköy Konsili'nde, tüm Hristiyan dünyasının kabul etmesi beklenen yeni bir inanç tanımının dile getirilmesiyle coşkuyla düzene koyulmuş; bunları kabul etmeyen herkesin kiliseden aforoz edilmesi gerektiği vurgusu da açıkça yapılmıştı.³⁸ Doğu'daki kilise bu kararlara öfkeyle tepki vermişti.

Doğulu piskoposlara göre Batı kilisesinin bu yeni öğretisi yanlış olmak bir yana neredeyse sapkınlık anlamına geliyordu. Bu nedenle İsa'nın ayrı ve belirgin doğalarını düzenleyen ve “Cefanın ve de-ğ-

İ.Ö. y. 600 DİNLERİN İPEK YOLU BOYUNCA YAYILIŞI

şimin Efendimizin kutsiyetinde olduğunu düşünen ve başkalarına da bunu öğretenleri lanetlemekle tehdit eden yeniden yazılmış bir amentü yayınlandı.”³⁹ İmparator tartışmalara dahil olmaya başlamıştı. Hristiyan Doğu’nun odağı haline gelen, azizlerin hayatlarını ve öğütlerini sadece Süryanice değil, Edessa’da kullanılan Aramice lehçesinde ve Farsça ve Soğdca gibi diğer dillerde de yayınlayan Edessa’daki okulu kapatmıştı.⁴⁰ Yunancanın Hristiyanlığın dili olduğu Akdeniz’in aksine Doğu’da, başlangıçtan beri bir kabul vardı; bu kabule göre yeni kitlelerin cazibe merkezi olmak için mümkün olduğu kadar çok farklı grubun anlayabileceği metnin bulunması elzemdi.

Edessa okulunun kapatılması, Batı ve Doğu kiliseleri arasındaki bölünmeyi derinleştirmişti. Bunun önemli sebeplerinden biri, bilhassa birçok âlimin imparatorluk topraklarından sürülüp Pers Diyarı’na sığınmasıydı. Zaman içinde bu giderek daha fazla sorun yaratmaya başlamıştı. Konstantinopolis’i temel alan imparatorların “ortodoks” doktrini savunmaları –ve sapkın ve kâfirce bulunan öğretilere göz açtırmamaları– bekleniyordu. Kafkaslar’daki bir istikrarsızlık ve çatışma döneminin ardından 532 yılında Perslerle imzalanan barış anlaşmasının önemli maddelerinden biri, Pers yetkililerin görüşleri, Kadıköy Konsili’ne uymayan ve eylemleri Romalı yetkililer tarafından tehlikeli kabul edilen piskoposları ve papazları bulup tutuklamaya yardımcı olmalarıydı.⁴¹

Rakip mezhepler arasındaki gerginliği yumuşatmaya çalışmak kıymeti bilinmeyen bir görevdi; İmparator Justinianus’un durumu bunun çok açık bir örneğidir. Justinianus defalarca rakip tarafları görüşlerini uzlaştırmaya davet etmiş, 553 yılında karşılıklı suçlamaların artmasıyla birlikte buna bir dur demek amacıyla büyük bir Ekümenik Konsil toplamış, diğer yandan da önde gelen din adamlarının daha küçük toplantılarına şahsen katılarak bir çözüm bulmaya çalışmıştı.⁴² Ölümünün ardından yazılan bir anlatı, ortak zemin bulma çabalarının bazılarınca nasıl görüldüğünü ortaya koyar: “Karmaşa ve kargaşayı yedi iklim dört bucak yaydıktan ve bunun karşılığını aldıktan sonra yaşamının sonunda [kendisi] ölüler diyarı-

nın derinliklerine göçmüştü”; yani cehenneme.⁴³ Diğer imparatorlar farklı bir yaklaşım sergilemiş, karmaşayı ve karşılıklı suçlamaları sonlandırmak için, dinî konuların tartışılmasını yasaklamıştı.⁴⁴

Batı'da kilise, farklı görüşlerin kökünü kazımayı saplantı haline getirmişken Doğu'da kilise, tarihin en hırslı ve kapsamlı misyoner programlarından birine başlamıştı. Program, ölçek anlamında, Amerika Kıtası ve Afrika'da daha sonraki evanjelizm faaliyetiyle kıyaslanabilir: Hristiyanlık, arkasındaki siyasi gücün demir yumruğu olmaksızın hızla yeni bölgelere yayılmıştı. Arap Yarımadası'nın güney kısmının derinliklerindeki bir şehitlik furyası, tıpkı Yemen Kralı'nın Hristiyan olması gibi, dinin kollarının yayılmakta olduğunu gösterir.⁴⁵ Sri Lanka'ya 550 yıllarında ulaşan, Yunanca konuşan bir ziyaretçi, “Pers Diyarı'nın atadığı” din adamlarının yönettiği sağlam bir Hristiyan topluluğu bulmuştu.⁴⁶

Hristiyanlık, Konstantinopolis'teki yetkilileri şaşırtacak şekilde bozkırlardaki göçebe halklara bile ulaşmıştı. Bu yetkililer, kendilerine bir barış anlaşmasının parçası olarak rehineler sunulduğunda, bazılarının “alınlarına siyah haç dövmesi yapıldığını” görmüştü. Bunun nasıl olduğu sorulduğunda, bir salgın hastalık yaşandığını “ve aralarındaki bazı Hristiyanların [ilahî koruma için] bunu yapmayı önerdiklerini, ve ülkelerinin bu zamandan beri güvende olduğunu” söylemişlerdi.⁴⁷

6. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Asya'nın derinliklerinde başpiskoposluklar vardı. Basra, Musul ve Tikrit gibi şehirlerde Hristiyan nüfus filizleniyordu. Evanjelizmin kapsamı o kadar büyüktü ki, Tizpon yakınlarındaki Beh-Ardeşir'e en az beş bağımlı piskoposluk hizmet ediyordu.⁴⁸ Merv, Cündişapur ve hatta Çin'in girişindeki vaha şehri Kaşgar gibi şehirler, Canterbury'den çok önce başpiskoposluklara sahipti. Bunlar, ilk misyonerler Polonya ve İskandinavya'ya ulaşmadan yüzyıllar önce önemli Hristiyan merkezleriydi. (Bugün Özbekistan'da yer alan) Semerkant ve Buhara da, Hristiyanlık Amerika Kıtası'na ulaşmadan binyıl önce müreffeh Hristiyan topluluklara ev sahipliği yapmıştı.⁴⁹ Gerçekten

de, Orta Çağ'da bile, Asya'da, Avrupa'da olduğundan daha fazla Hristiyan vardı.⁵⁰ Neticede Bağdat, Kudüs'e Atina'dan daha yakındı; Tahran, Kutsal Topraklar'a Roma'dan; Semerkant ise Paris ya da Londra'dan daha yakındı. Hristiyanlığın doğudaki başarısı uzun süredir unutulmuştur.

Hristiyanlığın yayılması, aristokrasinin ve Zerdüştî rahipliğinin pasifleştiği dönemlerde kucaklayıcı politikalar takip etmeyi başaran Pers Diyarı'nın Sasani hükümdarlarının hoşgörüsüne ve maharetlerine çok şey borçluydu. I. Hüsrev (531-79) yabancı âlimlerle öyle uzlaştırmacı şekilde ilgileniyordu ki dönemin Konstantinopolis'inde "bir edebiyat aşığı ve derya gibi bir felsefe öğrencisi" olmakla ünlenmişti, öyle ki Konstantinopolis'teki bir yazar inanamayarak kekeliyordu: Tarihçi Agathias, kısa süre sonra, kendisinin gerçekten de bu kadar parlak zekâlı bir insan olduğuna inanmayı oldukça imkânsız bulduğunu söylemişti. Kaba ve kültürsüz bir dille konuşuyordu; felsefenin nüanslarını nasıl anlayabilirdi ki?⁵¹

6. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Doğu kilisesinin toplantıları, Pers hükümdarının sağlığına içten dualar içermeye bile başlamıştı. Şah, çok geçmeden yeni bir patrik seçimini organize etme kararına varabilmiş ve krallığındaki tüm piskoposlara "Efendimiz İsa Mesih'in Pers Diyarı'ndaki tüm kiliselerinin ve sunaklarının idaresini ve liderliğini yürütecek... bir lider ve vali seçmek için... hızla gelmeleri" konusunda baskı yapmıştı.⁵² Sasani hükümdarı, Asya'daki Hristiyanlara zulmeden bir hükümdardan, onların kahramanına dönüşmüştü.

Bu, en azından kısmen, askerî ve siyasi öncelikleri başka yerlerdeki sorunları çözmeye odaklanan Konstantinopolis'te yetkililer tarafından yapılan düzenli sikke ödemelerinin de desteğiyle Pers Diyarı'nda giderek artan özgüvenin bir sonucuydu. Bozkırlar sakinleşmiş, Roma'nın dikkati çoğu zaman Akdeniz'de düşen vilayetlere istikrar kazandırıp onları ayağa kaldırmaya odaklanmışken, 5. ve 6. yüzyıllar, Pers Diyarı'nda yükselen bir refaha şahit oluyordu: Dinî hoşgörü, ekonomik büyümenin yoldaşydı. Merkezî iktidar, artan vergi gelirini altyapı yatırımları için kullandığından, Pers Diyarı'nda

sayısız yeni şehir kurulmuştu.⁵³ Devasa sulama programları, özellikle de Huzistan ve Irak'takiler zirai üretimi artırmış, su tedarik sistemleri inşa edilmiş ya da bazı örneklerde olduğu gibi kilometrelerce uzatılmıştı. Kapsamlı bir bürokratik mekanizma Levant'tan Orta Asya'nın içlerine kadar düzenli bir idareye imkân tanıyordu.⁵⁴ Bu, Sasani devletinde büyük bir merkezileşme dönemi idi.⁵⁵

Kontrol seviyesi, Pers pazarlarında ve çarşılarında tezgâhların nasıl konumlanacağını belirlenmesine kadar uzanıyordu. Bir metin, ticaretin loncalar halinde nasıl düzenlendiğini anlatmakta ve kalite kontrolü ile hazinenin alacaklarının değerlendirilmesi için sürekli müfettişler bulunduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁶ Servet çoğaldıkça, lüks ve çok kıymetli maddelerin ticareti de artmıştı: Paketlere satış ya da ihracat onayı vermek için kullanılan binlerce mührün yanı sıra, mühürlenerek dönemin sicil ofislerinde saklanan sözleşmelere dair çok miktarda yazılı malzeme de bugüne kadar ulaşmıştır.⁵⁷ Mallar Basra Körfezi'nden Hazar'a taşınmış, buradan ise kara ve deniz yoluyla Hindistan'a gidip gelmeye başlamıştı. Sri Lanka ve Çin ile, ayrıca Doğu Akdeniz ile alışveriş seviyeleri hızla yükselmişti.⁵⁸ Bu esnada Sasani yetkilileri, sınırlarında ve ötesinde neler olup bittiğiyle yakinen ilgileniyordu.

Bu uzun mesafeli ticaretin hatırı sayılır bir kısmı, Orta Asya'dan Xinjiang'a ve Batı Çin'e uzanan ana arterler üzerinde mal ticareti yapmalarını sağlayan kervanları, finansal zekâları ve yakın aile ilişkileri ile tanınan Soğd tüccarlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Auriel Stein'in 20. yüzyıl başlarında Dunhuang civarındaki bir gözcü kulesinde keşfettiği dikkat çekici bir mektup deposu, ticaret modellerinin ve karmaşık kredilendirme araçlarının varlığına işaret ederken, Soğdların nakledip sattıkları mal ve ürünleri de ortaya koymuştur. Ticaretini yaptıkları birçok madde arasında saç tokaları ve ince işlenmiş kaplar gibi altın ve gümüş süsler, kenevir, keten, yün kumaş, safran, karabiber ve kâfur olsa da, ipek ticaretinde uzmanlaşmışlardı.⁵⁹ Soğdlar şehirleri, vahaları ve bölgeleri birbirine bağlayan zamktı. Roma imparatorları ve seçkinleri arasında çok değerli bulunan Çin ipeğinin Doğu Akdeniz'e ulaşmasında

önemli bir rol oynuyorlardı. Hakeza diğer yöne de mal taşıyorlardı: Konstantinopolis'te basılmış sikkeler, –Truva Savaşı'ndan sahnelerin resmedildiği, 6. yüzyıl ortalarında kudretli sahibi Li Xian ile birlikte gömülen gümüş ibrik gibi prestij eşyaların da bulunduğu– Çin'in derinlikleri de dâhil olmak üzere Orta Asya çapında bulunuyordu.⁶⁰

Dinler birbiriyle temas ettikçe, kaçınılmaz olarak birbirlerinden ödünç alıyorlardı. Bunu doğru şekilde takip etmek mümkün olmasa da halenin, dünyevi ile ilahî arasındaki bağlantının ve tüm bu inançlar için önemli olan ışıma ve parlamanın işareti olarak Hindu, Budist, Zerdüştî ve Hristiyan sanatında ortak bir görsel simge haline gelmesi çarpıcıdır. Günümüz İran'ındaki Tak-ı Bostan'daki muazzam bir anıt, bir hükümdarı, bölgenin büyük dinlerinden herhangi birinin takipçisinin tanıyabileceği bir sahnede at sırtında, etrafında melekler ve kafasının etrafında bir ışık halkası eşliğinde resmeder. Benzer şekilde Budizmdeki *vitarka mudra* –bir elin başparmağı ve işaret parmağının genellikle diğer parmaklar açık şekilde birbirine değdiğini gösteren poz– gibi pozlar dahi özellikle Hristiyan sanatçılar tarafından ilahî olan ile bağlantıyı resmetmek üzere benimseniyordu.⁶¹

Hristiyanlık ticaret yolları üzerinden akıyordu ancak ilerlemesini engelleyen şeyler de vardı. Dünyanın merkezi daima gürültülü, inançların, fikirlerin ve dinlerin birbirinden ödünç aldığı bir yerdi ancak bunlar çarpışıyorlardı da. Ruhani otorite çekişmesi giderek kızışıyordu. Bu gerilim, iki tarafın da dinî liderlerinin araya çizgiler çekmeye çalıştığı Hristiyanlık ile Musevilik arasındaki ilişkinin uzun süredir parçasıydı: Hristiyanlıkta akraba evliliğine tekrar tekrar karşı çıkılmış, Paskalya'nın tarihi ise bilinçli olarak, Hamursuz bayramıyla çakışmaması için değiştirilmişti.⁶² Bu bazıları için yeterli değildi. 4. yüzyıl başında Konstantinopolis Başpiskoposu İoannes Hrisostomos, ayınların daha heyecanlı olması gerektiğini vurgulayarak Hristiyanların; davullar, lirler, arpler ve diğer müzik aletlerinin –ayrıca sürece renk katmak üzere getirilen aktörlerin ve dansçıların– ibadet sırasında gösteri yaptığı sinagogların gösterişyle rekabet etmesinin zor olduğundan şikâyet ediyordu.⁶³

Önde gelen Yahudiler ise yeni Museviler konusunda pek de heyecanlı değildi. “Yirmi dört nesil geçene kadar dönmelere inanmayın,” diyordu ünlü Haham Büyük Hiyya, “çünkü içlerindeki kötülük hala onlarla beraberdir.” Dönmeler, yara kabukları kadar can sıkıcı ve zorludur, diyordu diğer bir önemli Haham Helbo.⁶⁴ Pers Diyarı'nda Yahudilerin Hristiyanlığa karşı tavrı, Hristiyanlığın ilerlemesi sonucunda daha da sertleşmişti. Bu, Yahudi yasalarının hahamlar tarafından yorumlanması etrafında şekillenen derleme metin niteliğindeki Babil Talmudu'ndan açıkça görülebilir. İsa'dan kısaca ve üstünkörü bahseden Filistin Talmudu'nun aksine Babil Talmudu, Hristiyanlık karşısında şiddetli ve keskin bir duruş alıyor, öğretilere, İncil'den belli olaylara ve kişilere saldırıyordu. Örneğin Meryem'in doğurması, bir katırın doğurması kadar olası denerek taşlanıyor ve alaya alınıyor, İsa'nın Dirilişi ise acımasızca aşağılanıyordu. Yeni Ahit'te geçen olayların ve her şeyin ötesinde Aziz Yuhanna İncili'nden olayların parodilerinin de dahil olduğu İsa'nın hayatıyla ilgili ayrıntılı ve karmaşık karşı anlatımlar, Hristiyanlığın ilerlemesinin ne kadar tehditkâr hale geldiğini gösteriyordu. İsa'nın sahte bir peygamber olduğunu ve onu çarmıha germenin yanlış olmadığını kanıtlamak –diğer bir deyişle, suçu ve sorumluluğu Yahudilerden almak– için sistemli bir çaba vardı. Bu şiddetli tepkiler, Museviliğe zarar verecek şekilde elde edilen kazançları önlemek için bir çabaydı.⁶⁵

Dolayısıyla Museviliğin de ilerleme kaydettiği bölgeler olması önemliydi. Arap Yarımadası'nın güneybatı köşesinde ve bugün Suudi Arabistan ve Yemen topraklarında kalan Himyar Krallığı'ndaki Yahudi topluluklarının sayısı, Kana'da ortaya çıkarılan 4. yüzyıl mimarisi örneklerinden sinagoglara yönelik yakın dönem keşiflerden de anlaşılacağı üzere giderek artıyordu.⁶⁶ Gerçekten de Himyar, Museviliği devlet dini olarak –hem de tutkuyla– benimsemişti. 5. yüzyıl sonlarına gelindiğinde rahipler, keşişler ve piskoposlar dâhil olmak üzere Hristiyanlar, bir hahamlar konseyi tarafından mahkûm edildikten sonra, düzenli olarak inançları yüzünden şehit ediliyordu.⁶⁷

Etiyopya'nın 6. yüzyılın başlarında Yahudi hükümdarını Hristiyan bir kuklayla değiştirmek için giriştiği başarısız bir Kızıldeniz

seferi şiddetli misillemelere yol açmış ve krallıktan Hristiyanlığın tüm izlerini silme yönünde adımlar atılmıştı. Kiliseler yıkılıyor ya da sinagoga dönüştürülüyordu. Yüzlerce Hristiyan tutuklanıp infaz ediliyordu; bir seferinde bir kiliseye sığınan iki yüz Hristiyan canlı canlı yakılmıştı. Tüm bunlar, Arabistan'ın her yerine gönderdiği mektuplarda çektiirdiği acılardan mutluluk duyan kral tarafından neşeyle bildiriliyordu.⁶⁸

Zerdüştî rahipler de Hristiyanlığın Sasani İmparatorluğu içindeki ilerlemesine, özellikle de yönetici seçkinler arasından kamuoyunun iyi tanıdığı şahsiyetlerin din değıştirmesine tepki gösteriyordu. Bu da Hristiyan topluluklarına yönelik şiddetli saldırılara ve çok yönlü işkencelere neden oluyordu.⁶⁹ Hristiyanlar da cevaben taviz vermeyen ahlak masalları üretmeye başlamıştı. Bunların en ünlüsü, bir Pers kralı gibi avlanan, Yunan filozofu gibi tartışan, ancak taşra valisi olarak geleceğı parlak bir kariyeri din değıştirmek için terk eden parlak genç adam Qardagh'ın destansı öyküsüdür. Ölüme mahkûm edilen Qardagh, yalnızca bir idealin, savaşmaktansa inancın için ölmek daha iyidir diyen bir idealin peşinden gitmek için esareten kurtulur. İlk taşı babasının attığı idamı, başkalarına Hristiyan olma cesaretini vermeyi amaçlayan uzun ve güzel bir anlatıyla yâd edilir.⁷⁰

Hristiyanlığın başarısı kısmen evanjelik misyona adanmışlığına ve bu misyonun enerjisine dayanıyordu. Elbette bu coşkunun sağlıklı bir miktar gerçekçilikle destekleniyor olması da faydalı oluyordu: 7. yüzyıl başlarından kalma metinler, din adamlarının kendi fikirlerini, bir kısayol olarak olmasa da en azından işleri kolaylaştırmanın bir yöntemi olarak Budizmin idealleriyle uzlaştırmak için sıkı çalıştıklarını kaydeder. Kutsal Ruh, diye yazıyordu Çin'e ulaşan bir misyoner, yerel halkın mevcut inançlarıyla tamamen tutarlıydı: "Tüm Budalar bu rüzgârın [yani Kutsal Ruh'un] sayesinde hareket edip akıyor, diğer yandan bu dünyada, rüzgârın ulaşmadığı hiçbir yer yok." Keza, diye devam ediyordu, Tanrı dünyanın yaradılışından beri ölümsüzlükten ve ebedî mutluluktan sorumluydu. Dolayısıyla "insan... daima Buda'nın adını onurlandırmalıdır."⁷¹ Hristiyanlık

Budizmle sadece uyumlu değildi, diyor ve ekliyordu; geniş anlamda Budizmin *kendisiydi*.

Diğerleri ise Hristiyan ve Budist fikirlerin birleşimini yaratmaya, Hristiyanlığın karmaşık mesajını ve öyküsünü, Hristiyanlığın Asya'daki ilerleyişini hızlandırmak amacıyla Doğu'daki insanların tanıdığı ve erişebildiği unsurlarla birlikte etkin şekilde basitleştiren, melez bir "müjdeler" seti yaratmaya çalışıyordu. Genellikle gnostisizm olarak anılan bu düalist yaklaşımın teolojik bir mantığı vardı. Gnostisizm, anlaşılabilir kültürel referans noktaları olan terimlerle vaaz vermenin ve erişilebilir bir dil kullanmanın, mesajı yaymanın açık bir yöntemi olduğunu iddia ediyordu.⁷² Şu halde Hristiyanlığın, nüfusun büyük kesiminden destek görmesi şaşırtıcı değildir: Bunlar bilinçli olarak kulağa tanıdık gelmek ve kolay anlaşılacak üzere geliştirilmiş fikirlerdi.

Diğer tarikatlar, inançlar ve mezhepler de aynı süreçten faydalanmıştı. Karizmatik vaiz Mazdek'in öğretileri, –Hristiyan ve Zerdüştü yorumcuların, vaizin müritlerine yağdırdıkları öfkeli ve renkli eleştirilerden anlaşılmaktadır ki– 5. yüzyılın sonları ile 6. yüzyılın başları arasında ziyadesiyle popülerleşmişti; Mazdek'in çömezlerinin tavır ve davranışları, ne yiyip ne içtiklerinden sözde grup sekse olan ilgilerine kadar fütursuzca lekeleniyordu. Aslında, son derece kısmi kaynaklardan anladığımız kadarıyla Mazdek, maddi zenginlik konusunda Budist tavırlar ile, fiziksel dünyaya yönelik Zerdüştü şüpheciliği ve yerleşik Hristiyan çileciliği açık açık aksettiren münzevi bir hayat tarzını savunuyordu.⁷³

Bu rekabetçi ruhani ortamda, entelektüel –ve fiziksel– zemini korumak önemliydi. 6. yüzyılda Semerkant'tan geçen Çinli bir gezgin yerel nüfusun, Buda'nın yasasına şiddetle karşı çıktığını ve konaklamaya gelen tüm Budistleri "yanan ateş" ile kovduklarını yazıyordu.⁷⁴ Bu gezginin durumunda, düşmanca karşılamının mutlu bir sonu olmuştu: Sonunda ziyaretçinin bir toplantı yapmasına izin verilmiş ve karakterinin ve savlarının güçlülüğü sayesinde birçok kişinin Budizme dönmesini sağlamıştı.⁷⁵

İnanç beyanlarını destekleyen objeleri göstermenin ve tanıtmının ne kadar önemli olduğunu Budistlerden daha iyi anlayan pek kimse yoktur. Araştırma yapmak üzere Sanskritçe metinler aramaya Orta Asya'ya giden Çinli başka bir hacı, Belh'teki yerel nüfusun saygı gösterdiği kutsal kalıntılara hayranlık duymuştu. Bunların arasında Buda'nın bir dişinin yanı sıra, yıkanmak için kullandığı kurna ve temizlik için kullandığı, kaşa bitkisinden yapılmış ve ince mücevherlerle süslenmiş bir fırça vardı.⁷⁶

Bununla birlikte kalpleri ve zihinleri kazanmak üzere tasarlanmış çok daha görünür ve dramatik beyanlar da vardı. Mağara tapınaklar, ruhani bir mesaj yaratmanın ve bunu dayatmanın yerleşik bir yolu haline gelmiş, ticaret yolları boyunca yayılmış ve bir yandan kutsal mekân ve ilahîlik fikirlerini, diğer yandan ise ticaret ve seyahati birleştirmişti. Bombay açıklarındaki Elephanta'daki kompleks ve Kuzey Hindistan'daki Ellora Mağaraları bunun muhteşem örnekleridir. Haşmetli ve şatafatlı tanrı oymalarıyla dolu olan bu mağaralar, ahlaki ve teolojik üstünlüğü –yani Hinduizmin üstünlüğünü– göstermek üzere tasarlanmıştı.⁷⁷

Bunun (modern Afganistan'ında yer alan) Bamyân ile açık bir benzerliği vardı. Hindistan'ı güneye, Baktriya'yı kuzeye ve Pers Diyarı'nı batıya bağlayan yolların kavşak noktasında bulunan Bamyân'da devasa Buda heykelleriyle bezeli yedi yüz elli bir mağaralık bir blok vardı.⁷⁸ Bir tanesi altmış metre, biraz daha eski bir diğeri ise yaklaşık kırk metre yüksekliğindeki iki heykel kayalara oyulmuş şekilde yaklaşık bin beş yüzyıl boyunca ayakta kalmıştı; ta ki 2001 yılında, Reform sırasında Britanya ve kuzey Avrupa'daki dinî eserlerin tahrip edilmesine benzer bir filistinizm ve kültürel vahşet eylemi sonucunda Taliban tarafından havaya uçurulana kadar.⁷⁹

İpek Yolu dendiğinde, dolaşımın daima doğudan batıya doğru gerçekleştiğini düşünmek cezbedicidir. Aslında, 7. yüzyıldan kalma hayranlık dolu bir Çin metninin gösterdiği gibi, diğer yöne doğru da yoğun bir ilgi ve önemli miktarda alışveriş akıyordu. Yazar, Suriye'nin “ateşe dayanıklı kumaş, hayat veren tütsü, parlak ay incileri ve gece parlayan mücevherler ürettiğini” yazıyordu. “Çeteler

ve hırsızlar burada bilinmez, insanlar mutlu ve huzurludur. Sadece şanlı yasaların üstünlüğü vardır; sadece erdemliler egemen olur. Topraklar geniş ve boldur, edebi ürünü ise açık ve nettir.”⁸⁰

Üstelik gerçekten de ateşli rekabete rağmen ve seslerini duyurmak için savaşılan dinler korosuna inat, geleneksel inanç, uygulama ve değer sistemlerine saldıran Hristiyanlıktı. 635 yılında Çin'deki misyonerler, İmparator'u, inanca karşı çıkmayı bırakıp, mesajı imparatorluk kimliğini tehlikeye atmak bir yana dursun, bu kimliği güçlendiren meşru bir din olarak tanımaya ikna edebilmişti.⁸¹

7. yüzyılın ortalarında geleceği okumak kolay görünüyordu. Hristiyanlık Asya çapında yayılıyor, Zerdüştlük, Musevilik ve Budizm karşısında yükseliyordu.⁸² Dinler bu bölgede daima birbirleriyle rekabet etmiş ve halkın ilgisini çekmek gerektiğini öğrenmişti. En rekabetçi ve başarılı olan ise, sonuçta küçük Beytüllahim şehrinde doğan bir din olmuştu.⁸³ İsa'nın Pontius Pilatus'un boyunduruğunda çarmıha gerilmesini izleyen yüzyıllar boyunca katedilen mesafe göz önüne alındığında, Hristiyanlığın kollarının Pasifik'e ulaşarak Büyük Okyanusu batıda Atlas Okyanusu'na bağlaması yalnızca an meselesiydi.

Böyle olduğu halde Hristiyanlığın zafer anında, araya şans girmişti. Sadece şehirler ve bölgeleri bağlamanın ötesinde, kıtaları aşacak bir ruhani fethin zemini hazırlanmıştı. Ancak tam bu anda, mevcut güçleri zora sokan ve yeni katılımcılara fırsat veren felç edici bir savaş başladı. İnterneti antik çağın sonlarında ortaya çıkartmak gibi bir şeydi bu: Bir anda, yepyeni fikirler, kuramlar ve trendler ortaya çıkarak mevcut düzeni tehdit etmeye ve yüzyıllar boyunca kurulmuş ağlardan faydalanmaya başlamıştı. Yeni kozmolojinin adı, ne kadar devrimci olduğunu yansıtmıyordu. Güvenlik ve barış kelimeleriyle yakın ilişkili “İslam” kelimesi, dünyanın nasıl değişeceğine dair hiç ipucu vermiyordu. Devrim gelmişti.

Devrim Yolu

İslam'ın yükselişi, yüzyıldır karmaşa, anlaşmazlık ve felaket içindeki bir dünyada gerçekleşmişti. Hz. Muhammed vahiy almaya başlamadan yüzyıl önce, 541 yılında, Akdeniz boyunca panik yayan farklı bir tehdide yönelik havadisler vardı. Yıldırım gibi o kadar hızlı ilerliyordu ki panik doğduğunda hâlihazırda çok geç olmuştu. Kimse kaçamamıştı. Ölümün ölçeğini hayal etmek güçtü. O dönem ailesinin büyük kısmını kaybeden birine göre Mısır sınırındaki bir şehir tamamen yok olmuştu: Bir zamanlar çok hareketli olan nüfustan geriye yedi erkek ve on yaşında bir çocuk kalmıştı, evlerin kapıları açık duruyordu ve içerideki altın, gümüş ve değerli nesneleri koruyacak kimse yoktu.¹ Vahşi saldırıların en ağır olduğu yerler şehirlerdi. 540'ların ortasında Konstantinopolis'te günde on bin kişi ölüyordu.² Acı çeken sadece Roma İmparatorluğu değildi. Felaket, çok geçmeden, iletişim ve ticaret ağları üzerinden yayıldıkça Doğu'daki şehirler de harap oluyor; Pers Mezopotamya'sındaki şehirleri yıkarak sonunda Çin'e kadar ulaşıyordu.³ Hıyarcıklı veba; felaket, çaresizlik ve ölüm getiriyordu.

Ayrıca kronik bir ekonomik depresyon da getiriyordu: Çiftçilerden yoksun kalan tarlalar, tüketicisi kalmamış şehirler ve genç yaşta haşat edilmiş bir nesil, geç antik çağların demografisini –doğal olarak– değiştirmiş, ekonomide sert bir daralmaya yol açmıştı.⁴ Zaman içinde bu durum, Konstantinopolis'te imparatorların dış politikayı idare edebilmeleri üzerinde etki edecekti. Justinianus'un (527-565) saltanatının ilk yıllarında imparatorluk, Kuzey Afrika'nın vilayetlerinin geri alınması ve İtalya'da önemli bir ilerleme de dâhil olmak üzere bir dizi şaşırtıcı başarıya imza atabilmişti. Gücün adil kullanımı, doğunun da yer aldığı geniş sınırlar içinde herhangi bir anda ortaya çıkabilecek sorunlarla başa çıkmak için gereken esnek-

liğin korunmasıyla birleşmişti. Justinianus'un iktidarı sırasında, iş gücü kıtlıkları, sonuçsuz askerî seferler ve giderek artan maliyetler vebadan önce bile tükenmiş olan bir hazinenin dibini sıyrırken bu dengeyi tutturmak bilahare giderek zorlamıştı.⁵

Durgunluk ortaya çıkmış, halkın hâlet-i ruhiyesi, Justinianus'a karşı sinyal vermeye başlamıştı. İmparatorluğun komşularının dostluğunu kazanmak için onlara para ödemeye ve herkesi ayırım gözetmeksizin hediyelere boğmaya gönüllü görünmesi, bilhassa hiddetli eleştirilerin merkezindeydi. Justinianus'un saltanat yıllarının en yakıcı ve en iyi bilinen tarihçisi Prokopius, Justinianus'un "Romalıların servetini barbarlara peşkeş çekmenin büyük bir şans" olduğunu düşünecek kadar ahmak olduğunu söylüyordu. İmparator, diyordu Prokopius insafsızca, kuzeydeki, güneydeki, doğudaki ve batıdaki "tüm barbarlara inanılmaz paralar vermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu"; yazarın iddiasına göre İmparator, daha önce adı bile duyulmamış halklara para dağıtılıyordu.⁶

Justinianus'un halefleri bu yaklaşımı bırakarak Roma'nın komşularına karşı sert ve taviz vermez bir tavır takınmışlardı. Bozkırların en büyük kabilelerinden biri olan Avarlardan elçiler Justinianus'un 565'teki ölümünün ardından Konstantinopolis'e gelip her zamanki hediyelerini istediklerinde, yeni İmparator II. Justinianus tarafından hiç ciddiye alınmamışlardı. "Bir daha asla bu imparatorluğa zarar verecek şekilde yüklenip, bize hiçbir hizmette bulunmadan kendi yolunuza gidemeyeceksiniz; çünkü benden hiçbir şey alamayacaksınız." Avarlar tehditler savurunca İmparator patlamıştı: "Sizi leş kargaları, Roma diyarını tehdit etmeye cesaret mi ediyorsunuz? Bu buklelerinizi traş edip, sonra da kafanızı keseceğimi bilin."⁷

Perslere karşı da aynı sertlikte bir duruş sergilenmişti; özellikle de Orta Asya bozkırında güçlü bir Türk göçebe topluluğunun Hunların yerini alarak doğu sınırlarına baskı uyguladığı öğrenildikten sonra. Türklerin ticarete giderek daha başat bir rol oynaması Çinlileri daha da rahatsız ediyordu. Çinliler Türkleri zor ve güvenilmez insanlar olarak tanımlıyordu; ki bu da artan ticari başarılarının kesin bir işaretiydi.⁸ Türklerin başında; saygın kimseleri özenle hazırlanmış

bir otağda, yanında gümüş dolu büyük bir arabanın yer aldığı ve dört altın tavus kuşunun desteklediği altın bir yatakta yaslanarak kabul eden olağanüstü şahsiyet İstemi Yabgu vardı.⁹

Türklerin büyük hırsları vardı ve uzun vadeli askerî ittifak teklif etmek üzere Konstantinopolis'e elçiler göndermişlerdi. Elçiler II. Justinianus'a ortak bir saldırının Pers Diyarı'nı yok edeceğini söylemişti.¹⁰ Konstantinopolis'in, geleneksel rakibi karşısında zaferin kokusunu alan ve ekonomik kazanımlarla da cesaretlenen İmparator, planı kabul etmiş ve gitgide tumturaklı konuşarak Şah'a tehditler savurmaya, daha önce yapılan anlaşmalarla feragat edilen şehirlerin ve vilayetlerin geri verilmesini talep etmeye başlamıştı. Romalıların beceriksizce gerçekleştirdiği bir saldırı başarısız olunca Pers karşı saldırısı, sınır savunmalarının köşe taşı olan Dara'yı (bugün Türkiye'nin güneydoğusundadır) hedeflemişti. Altı ay süren korkunç bir kuşatmanın ardından Persler, şehri 574 yılında ele geçirebilmiş; bunun üzerine İmparator, zihinsel ve fiziksel olarak çökmüştü.¹¹

Yaşanılan fiyasko, Türkleri Konstantinopolis'in değersiz ve güvenilmez bir müttefik olduğuna ikna etmişti ki Türk elçisi 576 yılında bunu dolaysız bir şekilde dile getirmiş, Pers Diyarı'na başka bir saldırı ihtimalini öfkeyle reddetmişti. On parmağını birden ağzına soktukten sonra öfkeyle şöyle demişti: "Ağzımda şimdi on parmak olduğu gibi siz Romalılar da bir sürü sözler verdiniz." Roma, Türkleri Pers Diyarı'na karşı ellerinden gelenin en iyisini yapacağını söyleyerek aldatmıştı; sonuçlar, acınacak haldeydi.¹²

Buna karşın Pers Diyarı ile yeniden savaş durumuna geçilmesi, sıra dışı sonuçları olan çalkantılı bir dönemin başlangıcıydı. Yirmi yıl boyunca savaş devam etmiş, Pers ordusunun eve dönmeden önce Küçük Asya'nın derinliklerine nüfuz ettiği zaman olduğu gibi büyük dramlar yaşanmıştı. Bu esnada Pers ordusu pusuya düşmüş, kraliçe ile değerli taşlar ve incilerle süslü arabası esir alınmıştı. Pers hükümdarının sefere beraberinde götürdüğü, "tüm ateşlerden büyük" kabul edilen kutsal ateş ele geçirilip bir nehre atılırken Zerdüştî başrahibi ve "üst düzey insanlardan oluşan bir kalabalık" –muhtemelen cebren– boğulmuştu. Kutsal ateşin söndürülmesi, saldırgan

ve kışkırtıcı bir eylemdi. Pers kimliğinin dinî temelini aşağılamak üzere yapılmıştı. Bu haberler, Romalılar ve müttefikleri tarafından çılginca kutlanmıştı.¹³

Düşmanlık sürdürükçe, din giderek daha önemli hale gelmişti. Örneğin askerler ödeneklerinin kısılması teklifi karşısında ayaklandıığında, komutanları İmparator'a hizmet etmenin Tanrı'ya hizmet etmek anlamına geldiğini göstermek için askerlerin önünde İsa'nın kutsal bir resmini gezdiriyordu. Şah I. Hüsrev 579 yılında öldüğünde, bazıları –herhangi bir temele dayandırmaksızın– “Kutsal Mesaj'ın nuru, etrafında muazzam bir ayla oluşturdu çünkü o, İsa'ya inanırdı,” demişti.¹⁴ Gerginliğin artması, Zerdüşt'lüğün Konstantinopolis'te aşağılık, sahte ve ahlaksız bir din olarak şiddetle kınanmasına yol açmıştı: Agathias'ın aktardığına göre Persler, “Zerdüşt'ün öğretilerinin büyüüne kapıldıklarından beri sapkın ve yoz alışkanlıklar” edinmişlerdi.¹⁵

Militarizmi sofu dindarlıkla birleştirmenin; imparatorluğun taşra bölgesinde bulunan, desteklerini ve sadakatlerini kazanmak amacıyla üretilen politikanın parçası olarak Hristiyanlığa davet edilenler ve dönenler için önemli sonuçları vardı.¹⁶ Güney ve Batı Arabistan kabilelerini kazanmak için, maddi ödül vaatleriyle özellikle çok çaba sarf edilmişti. Yerel olarak kudretle kullanılabilen yeni akrabalık (ve krallık) konseptlerini üreten kraliyet unvanlarının verilmesi, birçoklarını Konstantinopolis'in kaderine ortak olmaya da ikna etmişti.¹⁷

Bu yüzdendir ki dinî hassasiyetlerin Pers Diyarı ile çatışmalar sırasında sertleşmesinin sonuçları vardı çünkü bazı kabilelerin kabul ettikleri Hristiyanlık, Kadıköy'de 451 yılında üzerinde anlaşılan kuralların oluşturduğu Hristiyanlık değil, İsa'nın birliği konusunda daha farklı görüşleri kabul eden model ya da modellerdi. Roma'nın Arabistan'daki uzun süreli müttefiki Gassanilerle ilişkiler, imparatorluk başkentinden yayılan sert mesajlar yüzünden bozulmaya başlamıştı.¹⁸ Kısmen karşılıklı dinî şüpheler yüzünden, bu hassas anda ilişkiler kopmuş; böylece Perslerin yararlanabileceği mükemmel bir fırsat doğmuştu. Pers Diyarı'nı Mekke ve Ukaz'a bağlayan yeni bir kara ticaret yolunun açılmasıyla, Güney ve Batı Arabistan limanları ve

pazarları denetim altına girmişti. Bu kopuş, İslami anlatıya göre Mekke'nin ileri gelenlerinden birinin, Roma'nın temsilcisi olarak imparatorluk beyliğine (phylarch) ya da şehir muhafızlığına adaylık talebiyle Konstantinopolis'e başvurmaya sevk etmişti. İmparator, daha sonra Osman' adlı bu kişiye Mekke Kralı unvanı vermişti. Paralel bir süreçte, bir aday da Persler adına Yesrib'de aynı unvanla atanmıştı.¹⁹

Arap Yarımadası'nda bu gerilimler belirirken kuzeyde, ana harekât alanındaki uzatmalı savaşta pek bir gelişme olmuyordu. 580'lerin sonunda savaş alanında değil ama Pers sarayında kırılma anı gerçekleşmiş; Türklerle doğu cephesini istikrara kavuşturan saygın General Vahram, işleri ele alıp Şah II. Hüsrev'e karşı ayaklanmıştı. Şah, Konstantinopolis'e kaçıp İmparator Mavrikios'a, Roma'nın desteği karşılığında Kafkaslar ve Mezopotamya bölgesinde Dara'yı da geri vermek dâhil olmak üzere önemli imtiyazlar vermeyi vadedmişti. Hüsrev 591 yılında ülkesine döndükten ve rakibiyle son derece kolayca baş ettikten sonra, anlaşmayı yerine getirmeye başlamıştı. Önde gelen âlimlerden birinin belirttiği üzere, bu bir Versay momentiydi: Pers Diyarı'nın ekonomik ve yönetsel merkezi olan çok fazla şehir, kale ve önemli konum Romalılara verilmişti; aşagılanma o kadar büyüktü ki sert bir tepki kaçınılmazdı.²⁰

Sarkaç, yirmi yıldan fazla süren yoğun şiddetli savaş sırasında her iki yöne de salınmıştı. Her açıdan, Roma büyük bir diplomatik ve siyasi darbe vurmuş gibi görünüyordu. Artık daha önce elinde olmayan ileri karakollara sahip olduğuna göre, sonunda Yakın Doğu'da kalıcı bir varlık gösterebilirdi. Tarihçi Prokopius'un da fark ettiği gibi Fırat ve Dicle nehirlerinin devasa havzasına yayılan Mezopotamya düzlükleri, nehirler, göller ya da dağlar formunda çok az net sınır noktasına sahipti.²¹ Bunun anlamı, çok büyük bir bölge ilhak edilip elde tutulamazsa, elde edilen tüm kazançların geçici

* Osman bin Huveyris. (yay. n.)

olacağıydı. II. Hüsrev tahta tekrar çıkmış olabilirdi ama bunun bedeli ağır olmuştu.

Öte yandan on yıl kadar kısa bir sürede oyun tamamen değişmişti. İmparator Mavrikios, 602 yılında bir saray darbesi sırasında generallerinden biri olan Fokas tarafından öldürüldüğünde, II. Hüsrev fırsattan yararlanarak saldırıya geçip yeniden müzakere etmek için baskı yapmıştı. Dara'ya yaptığı acımasız saldırı, Roma'nın Kuzey Mezopotamya'daki savunma sisteminde hayati bir noktayı yıkınca ve Fokas'ın başkentte hâlâ otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştığını görünce güveni yerine gelmişti. Yeni bir göçebe saldırı dalgasının Balkanlar'ı etkisi altına aldığını öğrenen Şah'ın hırsları da artmıştı. Kuzey Arabistan tebaasına hükmetmek için kullanılan geleneksel bağımlı ülke yönetim sistemi, Perslerin genişlemesini takip edecek cepheye ilişkin kritik bir yeniden örgütlenme beklentisiyle apar topar ortadan kaldırılmıştı.²²

Hristiyan nüfusa dikkatli davranılmıştı. Piskoposlar deneyimleri dolayısıyla savaş olasılığından korkmayı öğrenmişti zira Romalılarla düşmanlığın ardından genellikle iş birliği suçlamaları gelirdi. Şah, 605 yılında yeni patrik seçimine şahsen başkanlık etmiş, üst düzey din adamlarını bir araya gelip yeni bir temsilci seçmeye davet etmişti. Bu hareket, azınlık nüfusa hükümdarlarının onların işleriyle de ilgilendiğini göstermek ve güven sunmak için bilinçli olarak verilmiş bir sinyaldi. Hristiyan topluluğu tarafından cömert bir himayenin alameti olarak yorumlanan etkin bir hareketti: "Güçlü, alicenap, nazik ve onurlu Krallar Kralı'nı" övmek üzere bir araya gelen piskoposlar, Hüsrev'e şükranlarını sunmuştu.²³

Roma İmparatorluğu art arda iç isyanlarla çalkalanırken, Pers güçleri son çiviye çakıyordu: Mezopotamya şehirleri domino taşı gibi düşüyor ve son olarak 609 yılında Edessa'da boyun eğiyordu. Bunun üzerine dikkatler Suriye'ye çevrilmişti. Asi Nehri üzerindeki, Aziz Petrus'un ilk kilisesinin bulunduğu, Roma Suriyesi'nin metropolü, büyük şehir Antakya 610 yılında düşmüş, ertesi yıl bunu Batı Suriye'deki Emesa izlemişti. Şam 613 yılında düşünce, bir diğer büyük bölgesel merkez kaybolmuştu.

İşler sürekli daha kötüye gidiyordu. Konstantinopolis'te, sevilmeyen ve kibirli Fokas öldürülmüş, çıplak ve uzuvları kesilmiş bedeni şehir sokaklarında dolaştırılmıştı. Ne var ki yeni İmparator Heraklius da ilerleyişleri artık yıkıcı bir ivme kazanmış olan Persleri durdurmakta pek etkili olamamıştı. Şah'ın orduları, Küçük Asya'daki Roma karşı taarruzunu alt ettikten sonra güneye, Kudüs'e yönelmişti. Amaç açıktı: Hristiyan âleminin en kutsal şehrini ele geçirerek, Perslerin kültürel ve dinî zaferini ilan etmek.

Şehir kısa bir kuşatmanın ardından Mayıs 614'te düştüğünde, Roma dünyasındaki tepkiler histeriye yaklaşıyordu. Yahudiler sadece Perslerle iş birliği yapmakla değil, onları açıkça desteklemekle itham ediliyorlardı. Bir kaynağa göre Yahudiler, işgal ordusuna yardım eden "yabanıl hayvanlar gibi"ydi; ki işgal ordusu da vahşi hayvanlara ve tıslayan yılanlara benzetiliyordu. Yahudiler, yerel nüfusun katledilmesi sürecine aktif olarak katılmakla suçlanıyorlardı: İnsanlar ölürken dinî bir huzura eriyorlardı "çünkü bu insanlar, İsa aşkından katlediliyorlar ve kanlarını O'nun kanı için döküyorlardı." Kiliselerin yıkıldığına, haçların ayak altında parçalandığına ve ikonalara tükürüldüğüne dair öyküler yayılıyordu. İsa'nın çarmıha gerildiği Kutsal Haç ele geçirilmiş, Hüsrev adına kazanılmış eşsiz bir savaşın ganimeti olarak Pers başkentine iade edilmişti. Bu, Roma için olabilecek en büyük felaketlerden biriydi ve İmparator'un propagandacıları zararı en aza indirmek için dikkatlerini hemen bu konuya yöneltmişlerdi.²⁴

Böyle geçici başarısızlıklarla karşı karşıya kalan Heraklius tahttan çekilmeyi düşünmüş, daha sonra ise çaresizce önlem almaya karar vermişti: Hüsrev'e ne koşulda olursa olsun barış yapmak üzere elçiler gönderilmişti. Heraklius, elçiler aracılığıyla af dilemiş ve Roma'nın son dönem saldırganlığı için selefi Fokas'ı suçlamıştı. Kendisini itaatkâr bir astı olarak sunan Roma hükümdarı, Şah'a "Yüce İmparator" diyordu. Hüsrev heyetin sözlerini dikkatle dinlemiş, sonra onları idam ettirmişti.²⁵

Haberler ulaştığında, Konstantinopolis'te panik baş göstermiş, radikal reformların neredeyse hiç muhalefet olmadan gerçekleştirilebilmesine olanak sağlamıştı. İmparator memurlarının maaşları,

tıpkı orduya ayrılan ödenekte olduğu gibi yarıya indirilmişti. Başkent sakinlerinin takdirini kazanmak için uzun süredir bir siyasi araç olarak kullanılan ücretsiz ekmek dağıtımı durdurulmuştu.²⁶ Hazineyi güçlendirme çabasıyla kiliselerdeki değerli metallere el konuyordu. Heraklius, ufukta beliren savaşın mahiyetini vurgulamak ve Tanrı'nın Romalıları uyarıp cezalandırmasına neden olan günahlara tövbe etmek için paraların tasarımını değiştirmişti. Ön yüzdeki imparator yüzü sabit kalsa da, çok miktarda ve yeni meblağlarla basılan yeni paraların arka yüzlerinde taş merdiven üzerinde duran bir haç vardı: Perslere karşı savaş, Hristiyan inancını savunma savaşından başka bir şey değildi.²⁷

Bu önlemler kısa vadede pek bir işe yaramamıştı. Persler, Filistin'i ele geçirdikten sonra Nil Deltası'na yönelmiş, 619 yılında İskenderiye'yi ele geçirmişti.²⁸ Mısır –altı yüzyıldır Akdeniz'in ekmek sepeti ve Roma tarım ekonomisinin temel taşı– iki yıldan kısa süre içinde düşmüştü. Ardından 622'de saldırıya uğrayan Küçük Asya'ya gelmişti. İlerleme bir süreliğine durdurulsa da Pers ordusu, 626 yılında, Konstantinopolis'in görüş mesafesinde ordugâh kurmuştu. Şah, bu durum Romalılar için yeterince kötü değilmiş gibi, Balkanlar'ı ele geçiren Avar göçbeleriyle ittifak yapmış ve şehre kuzeyden yürümüşü. Artık Roma İmparatorluğu'ndan geriye kalanları tamamen yok olmaktan koruyan tek şey, Büyük Konstantin'in şehrinin –Konstantinopolis'in, Yeni Roma'nın– surlarının kalınlığıydı. Son yakındı ve tek kelimeyle kaçınılmaz görünüyordu.

Gerçi şans Heraklius'un yanındaydı. Şehri almak için yapılan ilk girişimler başarısız olmuş, daha sonraki saldırılar ise kolaylıkla püskürtülmüştü. Düşmanların inancı, başta Avarlar olmak üzere, azalıyordu. Kabileler arasındaki anlaşmazlıklar liderin otoritesini sarsacak gibi görünmeye başlayınca atlarını otlatmaya çabalayan göçbeler bölgeyi terketmişlerdi. Persler de kısa süre sonra geri çekilmişti. Bu çekilme, kısmen Kafkaslar'daki Türk saldırılarının dikkat gerektirmesinden ileri geliyordu: Çarpıcı bölgesel genişleme, kaynakları yetersiz halde getirmiş, yeni fethedilen toprakları tehlikeye

açık halde bırakmıştı ve Türkler de bunu biliyordu. Konstantinopolis kıl payı kurtulmuştu.²⁹

Başkenti kuşatma altındayken Küçük Asya'daki imparatorluk ordusunun başında bulunan Heraklius, şaşırtıcı bir karşı saldırıyla geri çekilen düşmanı paramparça ediyordu. İmparator önce Türk Kağanı ile bir araya gelerek ittifaka karar verdiği Kafkaslar'a gitmiş, Kağan'a hürmetlerini sunup kendisini hediyelere boğduktan sonra dostluk bağlarını resmileştirmek üzere kızı Eudokia'yı gelin olarak takdim etmişti.³⁰ Ardından risk alarak güneye yürümüş, 627 sonbaharında (bugün Kuzey Irak'ta olan) Ninova yakınında büyük bir Pers ordusunu yenerek, direniş kalmadığından, Tizpon'a ilerlemişti.

Pers liderleri baskı altında zorlanıyordu. Hüsrev öldürülmüş, oğlu ve halefi Kavad ise Heraklius'a acil uzlaşma çağrısında bulunmuştu.³¹ İmparator toprak vaadi ve kutlamadan tatmin olmuş, şartları netleştirmek üzere elçisini arkada bırakarak Konstantinopolis'e dönmüştü. Şartlar arasında savaşlar sırasında ele geçirilen Roma bölgelerinin geri verilmesinin yanı sıra, 614 yılında Kudüs'ten alınan Kutsal Haç'ın iadesi de vardı.³² Romalılar için görkemli ve ezici bir zaferdi.

Ancak her şey bitmemişti, zira Pers Diyarı'nı çöküşün eşiğine getirecek bir fırtına doğuyordu. Mısır'a yapılan son yıldırım saldırısını planlayan, savaş alanının en kıdemli generali Şahrbaraz, tarihin dönüşüne tahta talip olarak tepki vermişti. Persler müşkül durumda olduğundan ve doğu sınırı Türk akıncıların fırsatçı saldırılarına açıkken bir eylem adamı, âdeta karşı konulmaz bir durumla karşı karşıyadır. Harekât hız kazandığından General, doğrudan Heraklius ile görüşerek, bu ayaklanma için Roma'nın desteğini istemiş, Mısır'dan çekilip İmparator'un desteğiyle Tizpon üzerine yürümüştü.

Pers Diyarı'nda durumlar kontrolden çıkarken Heraklius, şansının akla ziyan bir şekilde dönüşünü, popülerliğini pekiştirmek için kutluyordu. Destek almak ve imparatorluğun karanlık saatlerinde kararlılığını bir adım ileri taşımak için, din konusuna büyük ağırlık veriyordu. Hüsrev'in saldırısı, doğrudan Hristiyanlığa yapılan bir taarruz olarak açıklanmıştı ki bu da imparatorluk askerlerinin önünde oynanan bir tiyatro oyununda üzerine basa basa vurgulan-

mıştı. Oyunda, Şah'ın kendi eliyle yazılmış gibi görünen bir mektup okunuyordu: Mektup sadece Heraklius ile şahsen dalga geçmekle kalmıyor, Hristiyanların Tanrısı'nın güçsüzlüğünü de alaya alıyordu.³³ Romalılar, inançları için savaşmak zorundaydı: Bu bir din savaşıydı.

Buradan hareketle Roma'nın zafer gösterisinin çirkin sahnelere yol açması muhtemelen şaşırtıcı gelmeyecektir. Heraklius, Mart 630'da Kudüs'e törenlerle girip Kutsal Haç'ın parçalarını Kutsal Kabir Kilisesi'nde yeniden kurduktan sonra, söylentilere göre Yahudiler, şehrin on altı yıl önceki düşüşünde oynadıkları düşünülen rol yüzünden zorla vaftiz edilmiş; kaçanların ise Kudüs'ün beş kilometre yakınına gelmesi yasaklanmıştı.³⁴ İnançlarının resmi kiliseye bağlı olmadığına hükmedilen Doğu Hristiyanları da imparatorluk temsilcilerinin hedefindeydi. Uzun süredir savundukları öğretileri terk etmeye zorlanıyor, artık yalnızca kendisinin Tanrı'nın inayetine sahip olduğunu iddia eden güncellenilmiş Ortodoks Hristiyanlığın öğretilerini kabul etmeleri gerekiyordu.³⁵

Bu, Pers Diyarı'ndaki kilise için sorunlu bir durumdu çünkü yüzyılı aşkın süredir Batı'daki dengiyle aynı görüşlere sahip değildi ve sapkın öğretilerle sistematik şekilde bozulan Batı'daki kilisenin aksine Doğu'daki kilisenin kıdemli papazları, kendilerini giderek gerçek inancın aktarıcıları olarak görmeye başlamıştı. Pers piskoposlarının 612 yılındaki toplantılarında belirttikleri üzere tüm büyük sapkınlıklar, Roma İmparatorluğu'nda doğmuştu; diğer yandan Pers Diyarı'nda "hiçbir sapkınlık görülmemiştir."³⁶ Bundan dolayı Heraklius, Edessa'daki "ortodokslara kiliselerini iade edip" geçmişte burada ibadet etmiş Doğu Hristiyanlarını sürme talimatı verdiğinde, planı tüm Pers Diyarı'na din değiştirmek gibi görünmüştü; Heraklius bu fikri, şansı aniden döndüğünden beri değerlendiriyor gibiydi. Bu değişim, Roma Hristiyanlığı'na, Batı Hristiyanlığı'na doğru olacaktı.³⁷

Konstantinopolis'in savunduğu yeniden dirilen hâkim din, önüne çıkan her şeyi eziyordu. Bu sıra dışı olaylar dizisi, birçok eski görüşü paramparça etmişti. Tizpon'da, Şah Kavad'ın da kurban olduğu iddia edilen veba salgını başladığında, Zerdüştlüğün bir

vesveseden başka bir şey olmadığı görülebiliyordu: Gerçek inanç Hristiyanlıktı ve ona inananlar ödüllendirilmişti.³⁸ Bu son derece heyecan dolu atmosferde, yeni bir söylenti duyulmaya başlamıştı. Güneyden, Arap Yarımadası'nın derinliklerinden geliyordu. Roma ile Persler arasındaki son savaşta bu bölgeye pek dokunulmamıştı ancak bu yüzlerce kilometre ötede gerçekleşen devasa çarpışmalardan hiç etkilenmediği anlamına gelmiyordu. Aslında Arabistan'ın topuğunun güneybatısı, uzun süredir iki imparatorluğun yüzleşme merkezi olmuştu. Burada yüzyıldan daha kısa süre önce, Himyar Krallığı ile Mekke ve Medine şehirleri, Perslere katılmış, Konstantinopolis ile Himyar'ın Kızıldeniz'deki rakibi Etiyopya'nın oluşturduğu koalisyonu karşı savaşmıştı.³⁹

Bu bölge, bir yüzyıla yakın süre boyunca inançların değiştiği, dönüştüğü ve birbiriyle rekabet ettiği bir bölgeydi. Birçok tanrının, putun ve inancın yaşadığı çoktanrılı bir dünya, yerini tektanrıcılığa ve tek, kadir-i mutlak bir tanrı fikrine bırakmıştı. Birçok tanrıya adanan mabetler o kadar azalmıştı ki bir tarihçi, İslam'ın doğuşunun arifesinde, geleneksel çoktanrıcılığın “ölmekte” olduğunu yazmıştı. Bunun yerine –melekler, cennet, dua ve sadaka verme gibi Arap Yarımadası'nda 6. yüzyılın sonları ile 7. yüzyılın başlarında yayılmaya başlayan yazıtlarda görülebilecek diğer fikirlere ilaveten– Yahudilerin ve Musevilerin tek, Kadir-i Mutlak Tanrı fikri gelmişti.⁴⁰

Kureyş kabilesinin Benî Hâşim ailesinin bir üyesi olan Muhammed isimli bir tüccar, kuzeyde savaşlar olurken bu bölgede Mekke şehrinde pek de uzak olmayan bir mağaraya giderek düşünmeye başlamıştı. İslami geleneğe göre 610 yılında, Tanrı'dan bir dizi vahiy almaya başlamıştı. Hz. Muhammed, kendisine ayetleri “Rabb'inin adıyla” okumasını buyuran bir ses duymuştu.⁴¹ Paniğe kapılıp kafası karışarak mağarayı terk etmiş, ancak “ufukta bacakları iki yana açık” bir adam görmüş, kendisine bağıran bir ses duymuştu:

* Alâk sûresi, 1. âyet: “Yaratan Rabbinin adıyla oku!” Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

“Ey Muhammed, sen Allah’ın elçisisin ve ben de Cebrail’im.”⁴² Sonraki yıllarda bir dizi vahiy daha gelmiş, bunlar ilk kez 7. yüzyılın ortalarında tek bir metin –Kur’an-ı Kerim– halinde yazılmıştı.⁴³

Cebrail, Hz. Muhammed’e, Tanrı’nın iyi haberler vermek ya da uyarılarda bulunmak üzere peygamberler gönderdiğini söylemişti.⁴⁴ Hz. Muhammed, Kadir-i Mutlak tarafından elçi olarak seçilmişti. Dünya’da çok fazla karanlık, korkacak çok şey ve her köşede kıyamet tehlikesi vardı. İlahî mesajları tekrar et, diyordu Cebrail, çünkü bunu yaptığında, “lanetli Şeytan’dan [Allah’a] sığınırsın: Rabb’e inanıp O’na güvenenler üzerinde Şeytan’ın bir gücü yoktur.”⁴⁵ Tanrı esirgeyen ve bağışlayandır, deniyordu Hz. Muhammed’e tekrar tekrar, ancak O, kendisine itaat etmeyi reddedenlere karşı cezalarında da bir o kadar serttir.⁴⁶

Erken İslam dönemiyle ilgili kaynaklar karmaşıktır ve yorum için ciddi sorunlar yaratır.⁴⁷ O dönemin ve sonrasının siyasi motivasyonlarının Hz. Muhammed’in ve aldığı vahiylerin öyküsünü nasıl şekillendirdiğini belirlemek kolay değildir; dahası, günümüz âlimleri arasında da konuyla ilgili yoğun bir tartışma konusudur. Örneğin, tavırların ve olayların şekillenmesinde inancın nasıl bir rol oynadığını açıkça anlamak zordur. Bunun sebeplerinden biri, inananlar (*müminler*) ve onlara katılıp otoriteye boyun eğenler (*Müslümanlar*) arasındaki ayrımın, 7. yüzyılın ortaları gibi erken bir zamanda yapılmış olmasıdır. Daha sonraki dönem yazarları, dinin oynadığı role yakından odaklanmış ve ruhani aydınlanmanın kudretinin yanı sıra devrimi gerçekleştiren Arapların birliğinin önemini

* Tekvîr sûresi, 23. âyet: “Andolsun o, Cebrâil’i apaçık ufukta gördü.” Kur’an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

** Kehf sûresi, 56. âyet: “Biz, peygamberleri ancak müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. İnkâr edenler ise, hakkı batıla çürütmek için mücadele ederler. Âyetlerimizi ve kendilerine yapılan uyarıları alaya alırlar.” Kur’an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

*** Nahl sûresi, 98. ve 99 âyetler: “Kur’an okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allah’a sığın.” “Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur.” Kur’an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

de vurgulamışlardı. Buradan hareketle dönemin fetihlerinin “Müslüman” karakterli fetihler olduğunu söylemek ne kadar tatminkâr değilse, bu fetihlerin “Arap” karakterli olduğunu düşünmek de o kadar değildir. Dahası kimlikler, sadece bu dönemin ardından değil, bu dönemde de değişiyordu ve elbette bu tür nitelendirmeler için evvela dönemin müşahitlerine güvenmeliyiz.

Bununla birlikte olaylara dair güvenilir bir sıralama yapmak tartışmaya açık olsa da 7. yüzyılın başlarında Arap Yarımadası’nda tek bir Tanrı’nın varlığından bahseden tek kişinin Hz. Muhammed olmadığına ilişkin genel kabul vardır zira tam da Pers-Roma savaşları sırasında sivrilen birçok “sahte peygamber” olmuştu. En göze çarpanları, –Cebrail’den vahiyler, kurtuluşa giden yolu göstermek ve bazı durumlarda iddialarını destekleyecek kutsal yazılar gibi– Hz. Muhammed’inkilere oldukça yakın mesihvari ve peygambervari bir vizyon sunuyordu.⁴⁸ Hristiyan kiliseleri ve tapınakları, Mekke civarında bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu durum, yeni din değiştirmiş nüfusun ikonaları ve mezarlıklarını da ortaya çıkaran arkeolojik kayıtlarda açıkça görülebilir. Kalpler, zihinler ve ruhlar için rekabet, bu bölgede bu dönemde oldukça şiddetliydi.⁴⁹

Ayrıca Hz. Muhammed’in Pers-Roma savaşları dolayısıyla ağır ekonomik daralma yaşayan bir nüfusa vaaz verdiği de giderek genel kabul görmektedir.⁵⁰ Roma ile Perslerin karşı karşıya gelmesi ve faal eyleme hazır bir şekilde militarizasyonu, Hicaz’dan başlayan ya da geçen ticaret üzerinde önemli etkiler yaratmıştı. Kamu harcamalarının orduya aktarılması ve savaş çabalarını desteklemeye yönelik yurt ekonomisinin üzerindeki süregelen baskı, lüks maddelere olan talebi önemli ölçüde düşürmüş olmalıydı. Geleneksel çarşıların, bilhassa Levant ve Pers Diyarı’ndaki şehirlerin savaşın ortasında kalmış olmasının Güney Arabistan ekonomisi üzerindeki etkisi, yalnızca daha fazla çöküntü olabilirdi.⁵¹

Bu durumun sıkıntısını en çok çekenlerden biri de Suriye’ye altın ve diğer değerli malzemeleri taşıyan kervanları efsane konusu olan Mekke’nin Kureyşleriydi. Ayrıca Roma ordusuna semer, bot ve kalkan kayışı, kemer ve diğer malzemeler için gereken deriyi

tedarik etmek için girdikleri kârlı anlaşmayı da kaybetmişlerdi.⁵² Gelir kaynaklarını etkileyen bir diğer şey de, Mekke'deki pagan tanrılarına adanmış önemli bir mabet olan *Haram*'ı ziyaret eden hacıların sayısındaki azalmaydı. Bu site, bir dizi putun etrafına inşa edilmişti –ki iddialara göre, bunlardan biri “İbrahim’in yaşlılığı” idi– ancak bunların en önemlisi, altından bir sağ eli ve etrafında yedi kehanet oku bulunan bir adamın kırmızı akikten bir heykeliydi.⁵³ Mekke'nin bekçileri olan Kureyşler, ziyaretçilere gıda ve su satarak ve hacılar için ayinler düzenleyerek iyi bir gelir elde ediyorlardı. Suriye ve Mezopotamya'daki büyük kargaşanın daha uzaklarda hissedilmesi ve günlük hayatın birçok alanındaki işleyişi durdurması dikkate alındığında Hz. Muhammed'in kopması yakın kıyametle ilgili uyarılarının kuvvetli bir heyecan yaratması şaşırtıcı değildi.

Hz. Muhammed'in vaazları kesinlikle bereketli topraklara düşüyordu. Kargaşanın geldiği travmatik düzeye dair cesur ve tutarlı bir açıklamayı, muazzam bir tutku ve inançla sunuyordu. Sadece aldığı vahiyler değil, sunduğu uyarılar da çok güçlüydü. Öğretilerini takip edenler, topraklarının bereketli, tahıl dolu olduğunu görecekti; etmeyenler ise ekinlerinin çürüdüğünü.⁵⁴ Ruhani kurtuluş, ekonomik ödülleri beraberinde getiriyordu. Kazanacak çok şey vardı: İnananlar Cennet'i görecekti. Burada bahçeler taze ve saf su, “içenlere leziz gelecek şarap nehirleri ve saf bal ırmakları” vardı. İnananlar ödül olarak her tür meyve alacak, aynı zamanda Rabb'in bağışlayıcılığına da mazhar olacaktı.⁵⁵

İlahî öğretileri reddedenler ise sadece kıyamet ve felaketle değil, lanetlenmeyle karşı karşıya kalacaktı: Takipçilerine savaş açacak herkes, korkunç bir son yaşayacak ve bağışlanmayacaktı. İdam edilecek ya da işkence görecektir, uzuvlarını kaybedecek ya da sürgün

* Muhammed sûresi, 15. âyet: “Allah’a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır. Orada onlar için meyvelerin her çeşidi vardır. Rablerinden de bağışlama vardır. Bu cennetliklerin durumu, ateşte temelli kalacak olan ve bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimselerin durumu gibi olur mu?” Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

edilecekti: Hz. Muhammed'in düşmanları Tanrı'nın düşmanlarıydı; gerçekten de korkunç bir kader onları bekliyordu.^{56*} Bu kadere derilerinin ateşte yanması ve bunun yerine aynı kaderi yaşayacak taze deri konması, dolayısıyla da acı ve işkencenin asla bitmemesi de dahildi.^{57**} İnanmayanlar “sonsuzca kadar Cehennem’de yanacak ve bağırsaklarını parçalara ayıracak kaynar sular içecekti.”^{58***}

Bu radikal ve tutkulu mesaj, geleneksel çok tanrılı uygulamaların ve inançların eleştirilmesine öfkelenen Mekke'nin muhafazakârlarından ateşli bir muhalefetle karşılaşmıştı.⁵⁹ 622 yılında Hz. Muhammed, zulümden kurtulmak için Yesrib'e (daha sonra adı Medine olarak değiştirilmiştir) gitmek zorunda kalmıştı; *Hicret* olarak bilinen bu göç, İslam tarihinin dönüm noktası, İslamî takvimin miladı olmuştu. Yakın geçmişte keşfedilen papirüslerin de ortaya koyduğu üzere Hz. Muhammed'in vaazlarının yeni bir din ve bir kimlik doğurduğu an, bu andı.⁶⁰

Bu yeni kimliğin merkezinde güçlü bir birlik fikri vardı. Hz. Muhammed, Güney Arabistan'ın çeşitli kabilelerini tek bir blok altında toplamaya çalışıyordu. Bizanslılar ve Persler uzun süredir yerel düşmanlıkları ustalıkla yöneterek liderleri birbirine düşürmüştü. Hamilik ve finansman, Roma ve Tizpon'dan yapılan ödemelerle nizama sokulan ve ödüllendirilen bir dizi bağımlı müşteri ve elit yaratmaya yardımcı olmuştu. Yoğun savaş, sistemi paramparça etmişti. Uzayan düşmanlıklar, bazı kabilelerin “normal şartlarda Roma İmparatorluğu ile ticaret yoluyla kazandıkları on beş kilo altından” mahrum kalması anlamına geliyordu. Daha da kötüsü

* Mâide süresi, 33. âyet: “Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri, yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çarpazlama kesilmesi, yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır.” Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

** Nisâ süresi, 56. âyet: “Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri biz ateşe atacağız. Derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz. Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

*** Bakınız 55. dipnot. (yay. n.)

yükümlülüklerini yerine getirme arzuları acemice ele alınmıştı. Bir aracı, “İmparator, [siz] köpekler bir yana, askerlerinin maaşlarını zar zor ödeyebiliyor,” diyordu. Kabile üyelerine gelecekteki ticaret imkânlarının artık çok sınırlı olduğunu söyleyen bir elçi öldürülüp, bir devenin içine dikilmişti. Kabilelerin işleri kendi ellerine almaları uzun sürmemişti. Cevap, intikam olarak “Roma topraklarını harap etmekte.”⁶¹

Yani yeni inancın yerel dilde vaaz edilmeye başlaması boşuna değildi. Kur’an’daki ayetlerden biri, bakın, der, bunlar yukarıdan gelen –Arapça– sözlerdir.⁶² Araplara yeni bir kimlik yaratan kendi dinleri sunuluyordu. Bu, göçebe ya da şehirli, şu veya bu kabileden olsun etnik veyahut dilsel geçmişi dikkate alınmaksızın tüm yerel nüfus için tasarlanmış bir inançtı. Hz. Muhammed’e indirilen vahiyleri kaydeden metin olan Kur’an içinde Yunanca, Aramice, Süryanice, İbranice ve Farsçadan alınmış birçok kelime, farklılıklardan ziyade benzerlikleri vurgulayan çok dilli bir ortamın önemine dikkat çekiyordu.⁶³ Temeldeki en önemli önermelerden biri, birlikti ve İslam’ın ani başarısının en önemli sebeplerinden biri de buydu. 8. yüzyılda yazan saygın bir İslam âliminin araştırmalarına göre, Hz. Muhammed’in son sözleri “Arabistan’da iki din olmasın” idi.⁶⁴

İlk dönem takipçilerinin oluşturduğu küçük grubuyla Yesrib’de saklanan Hz. Muhammed’in başarı şansı yüksek görünmüyordu. Kur’an’ın ayetlerini aktarma gayreti ve *ümme*ti –inanenlar topluluğunu– büyütme çabası yavaş ilerliyor, Mekke güçleri kaçak vaize saldırmak üzere yaklaşırken durum tehlikeli hale geliyordu. Hz. Muhammed ve takipçileri silahlı direnişe dönmüş, giderek daha hırslı saldırılarla kervanları hedef almaya başlamıştı. İvme hızla artmıştı. Daha büyük sayılara ve 624 yılındaki Bedir Savaşı’ndaki gibi düşük olasılıklara karşı kazanılan zaferler, Hz. Muhammed ve adamlarının ilahî korumaya sahip olduklarına dair ikna edici bir kanıt teşkil ediyordu; büyük ganimetler ise bakanların dikkatini

* Zuhurî süresi, 3 âyet: “İyice anlayasınız diye biz, onu Arapça bir Kur’an yaptık.” Kur’an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

çekiordu. Mekke'nin Kureyş kabilesinin önde gelen üyeleriyle yapılan yoğun müzakereler sonucunda bir uzlaşmaya varılmıştı. Bu uzlaşma Mekke ile Yesrib arasında on yıllık bir ateşkes anlamına geliyordu. Hz. Muhammed'in destekçileri için daha önce belirlenen kısıtlamaları da kaldıran bu anlaşma, Hudeybiye Antlaşması olarak bilinmektedir. Din değiştirenlerin sayısı artmaya başlamıştı.

Takipçi sayısı arttıkça, amaçlar ve hırslar da büyüyordu. Bu noktada kritik olan, dinî bir merkezin açıkça belirlenmesiydi. İnananlara daha önce ibadet ederken Kudüs'e bakmaları söyleniyordu. Ancak 628 yılında, bir diğer vahiy sonrasında, bu yönergenin bir sınav olduğu ve artık düzeltilmesi gerektiği söylenmişti: İbadet ederken dönülecek yön, yani *kible*, sadece Mekke olmalıydı.⁶⁵

Bunun ötesinde Kâbe, yani çok tanrılı pagan Arap dininin eski odak noktası, şehirdeki ibadetin ve haccın merkezi olarak belirlenmişti. Buranın İbrahim'in oğlu, on iki Arap kabilesinin atası olduğu inanan İsmail tarafından inşa edildiği vahyedilmişti. Şehrin ziyaretçilerine kutsal sahanın etrafında Tanrı'nın adını zikrederek dönmeleri söylenmişti. Bu şekilde, İsmail'e verilen, Arabistan'a insanların uzak topraklardan deve üstünde ve yürüyerek gelip cennetten bir meleğin getirdiği siyah bir taşın ortasında bulunduğu anıta hac ziyareti yapmaları gerektiği yönündeki emri yerine getireceklerdi.⁶⁶ Kâbe'nin kutsallığını tasdik ederek geçmişle süreklilik beyan ediliyor, güçlü bir kültürel aşinalık hissi üretiliyordu. Yeni inancın sunduğu ruhsal faydaların yanı sıra Mekke'yi bir din merkezi olarak belirlemenin –siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda– çok açık avantajları vardı. Kureyş kabilesi ile düşmanlığı, kabilenin önde gelenlerinin Hz. Muhammed'e –ve İslam'a– bağlılıklarını sunacakları noktaya kadar yumuşatmıştı.

Hz. Muhammed'in bir lider olarak dehası burada son bulmuyordu. Arabistan'daki engeller ve muhalefet ortadan kalkarken başka yerlere, ortaya çıkan ve kaçırılmaması gereken fırsatlardan yararlanmak üzere keşif güçleri gönderiliyordu. Zamanlama bundan daha iyi olamazdı: 628 ile 632 yılları arasında, Perslerin dramatik

çöküşü, anarşiye yol açmıştı. Bu kısa dönemde, krallık iddiasıyla ortaya çıkan en az altı kral olmuştu (daha sonra yazan aydın bir Arap tarihçi bu sayıyı sekiz olarak veriyordu; ayrıca iki de kraliçe vardı).⁶⁷

Başarı yeni destekçiler çekiyor, destekçi sayısı Pers Diyarı'nın güney sınırındaki şehirler, kasabalar ve köyler yutulurken giderek artıyordu. Kendilerini savunmaya alışmamış ve ilk baskıda boyun eğen bölgeler vardı. Bunun en tipik örneklerinden biri Kûfe şehriydi (günümüzde Orta Güney Irak'ta bulunmaktadır). Kûfe hemen boyun eğmiş, barış teminatı karşılığında saldırganlara ödeme yapmayı kabul etmişti.⁶⁸ Hakeza morali tamamen bozulan kıdemli Pers komutanları da ilerleyen Arap ordusuna "gitmeleri karşılığında" para vermeyi öğütlüyordu.⁶⁹

Daha fazla kaynak sağlamak önemliydi çünkü insanları İslami öğretiye çeken yalnızca ruhani ödüller değildi. Hz. Muhammed'in ortaya çıkışından sonra, bir generalin Sasani mevkidaşına, "Artık dünyevi kazançlar peşinde değiliz," dediği rivayet edilir; seferler artık Allah'ın sözlerini yaymak amacını taşıyordu.⁷⁰ Kur'an'ın mesajını yayma hırsı, İslam'ın ilk dönemlerdeki başarısı için hayati öneme sahipti. Ancak yenilikçi ganimet ve para paylaşma yöntemi de çok önemliydi. Sadakat ve itaat karşılığında maddi kazançlar vermeyi kabul eden Hz. Muhammed, inanmayanlardan ele geçirilen malların dindarlara ait olduğunu beyan etmişti.⁷¹ Böylece ekonomik ve dinî çıkarlar sıraya konuyordu.⁷²

İslam'a ilk dönenler, ganimetten etkili bir piramit sistemine uygun olacak şekilde orantılı olarak daha büyük pay alıyordu. Bu sistem 630'ların başında, ganimetin dağıtımını denetleyecek bir *divan* oluşturulmasıyla resmîleştirilmişti. Dindarların liderine, yani Halife'ye yüzde yirmilik bir pay veriliyor, kalanın tamamı ise destekçiler ve başarılı saldırılara katılanlar arasında paylaştırılıyordu.⁷³ İslam'ı ilk benimseyenler yeni fetihlerden en büyük kazancı elde ederken, yeni inananlar da başarının meyvelerinden tadabiliyordu. Bu şekilde genişlemeyi sağlayacak son derece etkin bir motor oluşmuştu.

Yeni kurulan ordular toplu halde "çöl insanları" (Bedeviler) olarak bilinen göçebe kabileler üzerinde dinî ve siyasi otorite kurmaya devam

ettikçe, devasa kazanımlar elde ediliyor, büyük toprak parçaları hızla denetim altına giriyordu. Olayların kronolojisini kesinlik dâhilinde yeniden kurmak çok zor olsa da, yakın dönemdeki araştırmalar Pers Diyarı'na yayılmanın daha evvel düşünüldenden –Sasani toplumu 632 yılından sonra değil, 628 ie 632 yılları arasında çökmekteydi– yıllar önce gerçekleştiğini ikna edici şekilde ortaya koymuştur.⁷⁴ Bu yeniden tarihlendirme önemlidir zira Romalılar tarafından daha yeni geri alınan Kudüs dâhil olmak üzere 630'ların ortasında tüm şehirleri boyun eğen Filistin'de elde edilen ani kazançları da tüm unsurlarıyla birlikte ele almaya yardımcı olur.⁷⁵

Gerek Roma gerekse Persler, tehdide çok geç cevap vermişti. Perslerin durumunda 636 yılında Kadisiye Muharebesi'ndeki ezici Müslüman zaferi, Arap orduları ve İslami özgüven açısından büyük bir sıçramaydı. Pers asillerinin büyük kısmının savaşta ölmüş olması, gelecekteki direniş olasılığını azaltmış, hâlihazırda sendeleyeen bir devletin yere düşmesine yol açmıştı.⁷⁶ Roma'nın tepkisi de daha etkin değildi. İmparator'un kardeşi Teodor'un komutasındaki bir ordu, Arap gücünün boyutlarını, becerilerini ve kararlılığını son derece küçümsemiş ve sonrasında, 636 yılında Taberiye Gölü'nün güneyindeki Yermük Nehri kıyısında ciddi bir yenilgiye uğramıştı.⁷⁷

Dünyanın kalbi apaçıktı. Saldırı kuvvetleri Tizpon'un kendisine doğru ilerlerken, şehirler birbiri ardına teslim oluyordu. Uzun süren bir kuşatmanın ardından başkent de nihayetinde düşmüş, hazinesi Arapların eline geçmişti. Pers Diyarı Romalıların muazzam artçılarıyla kırılmıştı ancak Hz. Muhammed'in takipçileri tarafından yutulmuştu. Peygamberlerinin öğretilerini kabul eden inananlar grubunun yanı sıra gelecek ödül umuduyla onlara katılan fırsatçılar için de ivme hızla artıyordu. Çıkarlar sıraya konup art arda başarılar kazanılırken geriye kalan tek soru, İslam'ın nereye kadar yayılacağıydı.

Uyum Yolu

Stratejik deha ve savaş alanındaki taktik sezgiler, Hz. Muhammed'in ve takipçilerinin bir dizi baş döndürücü başarı elde etmesini sağlamıştı. Kureyş kabilesinin ve Mekke'deki hâkim siyasi seçkinlerin desteği de çok önemli olmuş, Güney Arabistan kabilelerini yeni inancın mesajını duyup kabul etmeye ikna edecek ortamı sağlamıştı. Perslerin düşüşünün açtığı fırsatlar da doğru zamanda gelmişti. Ancak, İslam'ın 7. yüzyıl başlarındaki zaferini açıklamaya yarayacak iki önemli sebep daha vardı: Hristiyanların ve daha da önemlisi Musevilerin verdikleri destek.

Dinin tüm çatışma ve katliamın sebebi gibi görüldüğü bir dünyada, büyük inançların birbirlerinden nasıl öğrenip ödünç aldığı es geçmek kolaydır. Bugünden bakıldığında Hristiyanlık ve İslam tamamen zıt köşelerde gibidir, ancak birlikte var oldukları ilk yıllarda ilişkiler edilgen değil, sıcak şekilde destekleyiciydi. Ayrıca İslam ve Musevilik arasındaki ilişki ise, karşılıklı olarak uyuşmaları dolayısıyla çok daha çarpıcıydı. Orta Doğu Yahudilerinin desteği, Hz. Muhammed'in sözlerinin yayılması için hayati öneme sahip olmuştu.

Erken İslam tarihine ilişkin kanıtlar çetrefilli olsa da, bu dönemin –Arapça, Ermenice, Süryanice, Yunanca ya da İbranice– yazınında ve arkeolojik buluntularında, başka bir şeyle karıştırılamayacak, çarpıcı bir tema tutarlı olarak karşımıza çıkar: Hz. Muhammed ve takipçileri, Müslümanların denetim alanı genişledikçe Hristiyanların ve Musevilerin korkularını dindirmek için çok çaba sarf etmişlerdi.

Hz. Muhammed 620'li yıllarda Güney Arabistan'da Yesrib'de köşeye sıkışmışken, Yahudilerin desteğini almak temel stratejilerinden biri olmuştu. Burası, Musevilik ve Yahudi tarihi ile dolu bir şehir –ve bölge– idi. Hemen hemen yüzyıl önce Himyar'ın fanatik

Yahudi hükümdarı, hâlâ sağlam duran geniş bir ittifaklar ağını netleştirecek şekilde, Hristiyan azınlığın sistematik zulmüne ön ayak olmuştu: Roma ve Etiyopya ittifakı karşısında Himyarlıların desteğine Persler gelmişti. Hz. Muhammed, –Medine Yahudilerinden başlayarak– Güney Arabistan Yahudileri ile uzlaşmaya hevesliydi.

Sonradan Medine olarak yeniden adlandırılan şehrin önde gelen Yahudileri, karşılıklı savunma teminatları karşılığında Hz. Muhammed’i destekleme sözü vermişlerdi. Tüm bunlar, Müslümanların gerek bugün gerekse yarın inançlarına ve mallarına saygı göstereceklerinin altını çizen resmî bir belgeyle düzenlenmişti. Ayrıca bu belge, Musevilik ve İslam arasında karşılıklı bir uzlaşmayı da şerh düşmüştü: Her iki dinin de takipçileri, üçüncü bir tarafın saldırısına uğraması halinde diğerini savunmaya söz veriyordu; Yahudilere zarar verilmeyecek, düşmanlarına yardım edilmeyecekti. Müslümanlar ve Yahudiler iş birliği yapacak, birbirlerine “samimi tavsiyeler ve öneriler” verecekti.¹ Bu durum, Hz. Muhammed’in vahiylerinin uzlaşmacı olmanın yanı sıra dostane olmasına da yarıyordu: Vahiylerin Eski Ahit ile, örneğin peygamberlere, özellikle de İbrahim’e hürmet göstermek ya da İsa’nın Mesihliğini tanımayanlara yönelik ortak bir tutum sergilemek gibi pek çok ortak yönü vardı, İslam Museviliğe tehdit oluşturmak bir yana neredeyse Musevilik ile beraber ilerliyordu.²

Kısa bir süre sonra Yahudi toplulukları arasında Hz. Muhammed ve destekçilerinin müttefik oldukları haberi yayılmaya başlamıştı. Kuzey Afrika’da 630’lu yılların sonunda yazılan sıra dışı bir metinde, Arap ilerlemelerine dair haberlerin, bölgedeki Roma –ve Hristiyan– gücünün zayıflaması anlamına geldiğinden Filistin’deki Yahudiler tarafından nasıl hoş karşılandı görülmüyordu. Olan bitenin kadim kehânetlerin gerçekleşmesi anlamına gelebileceğine dair ateşli varsayımlar türüyordu: “Peygamberin ortaya çıktığını, Sarazenlerle beraber geldiğini ve kutsal yağla görünenin, Mesih’in geleceğini iddia ettiğini söylüyorlardı.”³ Bazı Yahudiler için bu Mesih’in geliyordu ve İsa Mesih’in bir sahtekâr olduğunu, insanlığın son günlerinin geldiğini göstermek için mükemmel bir zamanlamaydı.⁴ Ancak kimse

ikna olmuş değildi. Bilgili bir hahamın belirttiği üzere Muhammed, sahte bir peygamberdi, “çünkü peygamberler kılıç kuşanmazdı.”⁵

Yahudilerin gözünde Arapların Roma hükümünü kıran kurtarıcılar olarak karşılanmasının İslam’ın yükselen profilinin yerel bağlamda olumlu karşılandığına dair ciddi bir destekleyici kanıt oluşturduğunu ifade eden başka metinler de vardır. Bu döneme dair yüzyıl sonra yazılmış bir metin, Heraklius’un Kudüs’ü geri almasının ve bunun ardından Yahudilerin zorla vaftiz edilip zulme uğratılmasının yarattığı acıdan çok rahatsız olan Haham Şimon bar Yohay’a gelen bir melekten bahseder. Hahamın, “[Müslümanların] kurtuluşumuz olduğunu nasıl bilebiliriz?” diye sorduğu söyleniyordu. “Korkma,” demişti melek, çünkü Tanrı “[Arapların] krallığını yalnızca sizi aşağılık [Roma’dan] kurtarmak için yükseltmiştir. O’nun iradesiyle, onların üzerine bir peygamber gönderecektir. Toprağı onlar için fethedecek ve onlar görkemli şekilde gelerek toprakları eski haline getirecekler.” Hz. Muhammed, Yahudilerin mesihvari ümitlerinin yerine getirilmesinin aracı olarak görülüyordu. Bunlar, İbrahim’in torunlarına ait topraklardı ve bu da, Arap ile Yahudi arasında birlik anlamına geliyordu.⁶

İlerleyen ordularla iş birliği yapmak için başka taktiksel sebepler de vardı. Örneğin Hebron’da Yahudiler, Arap komutanlara bir anlaşma önermişti: “Bize, sizinle benzer bir statümüz olması için güvence verin” ve İbrahim’in gömülü olduğu “Atababalar Mağarası’nın girişinde bir sinagog inşa etmemize” izni verin; bunun karşılığında Yahudi liderleri “Size şehrin muazzam savunmasını aşabilecek yolu nasıl açacağınızı gösterelim,” diyorlardı.⁷

Gördüğümüz gibi yerel nüfusun desteği, Arapların Filistin ve Suriye’de 630’lu yılların başlarındaki zaferleri için elzemdi. Yunanca, Süryanice ve Arapça kaynaklarda yapılan yeni araştırmalar, ilk anlatılarda, saldıran orduların gelişinin Yahudiler tarafından memnuniyetle karşılandığını ortaya koymaktadır. Bu şaşırtıcı değildi: Daha sonradan yapılan cıfcaflı ekleri ve (Müslümanların “şeytani ikiyüzlülükten” suçlu oldukları iddiaları gibi) zehir dolu yorumları bir yana bırakırsak, orduyu Kudüs’e getiren komutanın

Kutsal Şehir'e bir hacının mütevazı giysileriyle girdiğini, inançları tam olarak uyumlu olmasa da en azından yabancı olmayanlarla beraber ibadet etmek istediğini okuruz.⁸

Orta Doğu'da İslam'ın doğuşuyla hayale kapılmayan başka gruplar da vardı. Bölgenin bütünü, dinî kurallara uymayanlarla doluydu. Kilise konsillerinde verilen kararlara katılmayan ya da sapkın gördükleri öğretilere itiraz eden birçok Hristiyan mezhebi vardı. Bu, pek çok Hristiyan topluluğunun 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nde, İsa Mesih'in ilahî doğasına dair varılan sonuçlara şiddetle karşı çıkılan ve bu sebeple resmen zulme maruz kalan Filistin ve Sina bölgeleri için bilhassa geçerliydi.⁹ Bu Hristiyan grupların durumu, Heraklius'un Persler karşısında kazandığı muazzam zafer sonrasında İmparator'un yeniden fetihlerine eşlik eden baskıcı ortodoks dini duruş dolayısıyla daha iyiye gitmemişti.

Durum böyleyken başarıyı amaca giden yolda araç olarak görmenin yanı sıra dini anlamda olumlu da buluyordu. Şehirde otoritesini kurmak isteyen keskin görüşlü bir Arap komutan, Nisibis Metropolit'i Yohannan Garba'ya, eğer kendisini desteklerse, Doğu'daki Hristiyan kilisesinin liderinden kurtulmasına yardım etmekle kalmayacağını, onun yerine Yohannan Garba'yı geçireceğini söylemişti.¹⁰ 640'larda önde gelen bir din adamının gönderdiği bir mektup, yeni hükümdarların yalnızca Hristiyanlarla savaşmamakla kalmayıp, "dinimizi övdüklerini, Efendimiz'in papazlarını ve manastırlarını onurlandırdıklarını" ve dinî kurumlar kurup bunları hediye ettiklerini yazıyordu.¹¹

Bu bağlamda Hz. Muhammed'in ve takipçilerinin mesajları, yerel Hristiyan nüfusun da desteğini alıyordu. Öncelikle İslam'ın çoktanrıcılık ve putlara tapma ile ilgili keskin uyarıları, kendi öğretileri de bu görüşleri yansıtan Hristiyanlarda karşılık buluyordu. Kardeşlik hissi; Musa, Nuh, Eyüp ve Zekeriya gibi Kur'an'da da yer alan tanıdık karakterlerin yanı sıra Musa'ya emirleri veren ve ardından diğer havarileri gönderen Tanrı'nın, kelamı yaymak için yeni bir peygamber gönderdiğine dair açık beyanlarla da güçleniyordu.¹²

Hristiyanlar ve Musevilerden oluşan ortak zeminin farkındalığı, benzer referans noktaları ve gelenekle dinî doktrin benzerliğinin vurgulanmasıyla güçleniyordu. Tanrı, mesajını sadece Hz. Muhammed'e ifşa etmemişti: "İnsanlığa rehber olsun diye Tevrat'ı ve İncil'i göndermiştir,"¹³ diyordu Kur'an'daki bir ayet. Bir diğer ayet ise, meleklerin İsa'nın annesi Meryem'e söylediklerini hatırlayın diyordu. Meryem'e Selam'ı yankılayan İslam kutsal kitabı, "Tanrı seni [Meryem] seçti. Seni saflaştırıp tüm kadınların üzerinde tuttu. Meryem, Rabb'ine itaat et; boyun eğ ve ibadet edenlerle beraber ibadet et,"¹⁴ sözlerini öğretiyordu.

İsa'nın ve Teslis'nin doğası hakkında tartışmalara saplanan Hristiyanlar için muhtemelen en etkileyici olan, Hz. Muhammed'in vahiylerinin özünde güçlü ve yalın bir mesajın yatmasıydı: Bir tek Tanrı vardır ve Muhammed onun elçisidir.¹⁵ Bu kolay anlaşılır bir mesajdı ve Hristiyanlıktaki Tanrı'nın kadir-i mutlak olduğu, kimi zaman yukarıdan haber getiren elçiler gönderdiği yönündeki temel Hristiyan inançları ile uyumluydu.

Kur'an'daki bir diğer ayet, din konusunda tartışan Hristiyanlar ve Yahudiler delidir der, "aklınız yok mu?"¹⁶ Bölünme, Şeytan'ın işidir, diye uyarır Hz. Muhammed'in metni, anlaşmazlıkların kök salmasına asla izin vermeyin; aksine, birlikte Allah'a tutunun ve asla bölünmeyin.¹⁷ Hz. Muhammed'in mesajı bir uzlaşma mesajıydı. Kur'an birçok kez iyi hayatlar yaşayan Musevilerin veya Hristiyanların "korkması ya da pişman olması için bir sebep yoktur," der.¹⁸

* Âl-i İmrân sûresi, 3. âyet: "O, sana Kitab'ı hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi. O, daha önce Tevrat'ı ve İncil'i insanlar için birer hidayet olarak indirmişti." Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

** Âl-i İmrân sûresi, 42. ve 43. âyetler: "Hani melekler, 'Ey Meryem! Allah, seni seçti. Seni tertemiz yaptı ve seni dünya kadınlarına üstün kıldı.'" "'Ey Meryem! Rabbine divan dur. Secde et ve (O'nun huzurunda) rükû edenlerle beraber rükû et' demişlerdi." Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

*** Âl-i İmrân sûresi, 65. âyeti: "Ey Kitap ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da, İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?" Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

Tek Tanrı'ya inananların onurlandırılması, onlara saygı duyulması gerekir.

Ayrıca, daha sonra İslam ile ilişkilendirilen ve Hz. Muhammed'den öncesine tarihlense de artık Peygamber'in kendisinin de benimsediği gelenekler ve kurallar vardı. Örneğin hırsızlık cezası olarak kol kesme ve inancını terk edenlerin ölümle cezalandırılması, Müslümanların benimsediği yaygın uygulamalardı. Sadaka verme, oruç tutma, hacca gitme ve dua etme gibi unsurlar İslam'ın merkezî unsurları haline gelmiş, süreklilik ve alışkanlık duygusunu güçlendirmişti.¹⁹ Hristiyanlık ve Musevilik ile benzerlikler daha sonra hassas bir konu haline gelmişti ve kısmen Hz. Muhammed'in okur yazar olmadığı dogması ile çözülmüştü. Bu, –aynı dönemde yaşayanların Hz. Muhammed'in “bilgili” olduğu ve hem Eski hem de Yeni Ahit'i bildiği yönündeki iddialarına rağmen– kendisini Tevrat ve İncil'in öğretilerine aşina olduğu iddialarından korumuştur.²⁰ Bazıları daha da ileri giderek Kur'an'ın temelini daha sonra benimsenen ve yeniden şekillendirilen Aramice bir türevi yazılan Hristiyan vaazlarına dayandığını iddia etmeye çalışmıştı. Bu sav, modern tarihçiler arasında çok az destek bulsa da, –İslami geleneğe meydan okuyan ya da bunu aşağılayan birçok iddia gibi– ciddi eleştirilere maruz kalmaktadır.²¹

Hristiyanların ve Yahudilerin İslami yayılmanın ilk safhasına destek veren ana unsur olmaları, Kur'an'da Hz. Muhammed'in yaşamı sırasındaki olayları ele alan az sayıdaki ayetten birinin Romalılar hakkında neden olumlu konuştuğunu açıklayabilir. Romalılar yenilmiştir, der Kur'an, 620'lerin sonuna gelmeden Perslerle yapılan savaşlarda yaşanan birçok kronik başarısızlıktan herhangi birine atıfla. “Ancak birkaç yıl içinde onlar da zafer kazanacaktır: Önce de sonra da Allah'ın iradesi böyledir.”²² Bundan emin olunabilir: Allah, sözünden caymaz.²³ Mesaj kapsayıcı ve samimiydi, ayrıca

* Rûm sûresi, 3. ve 4. âyet: “Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir.” “Önce de, sonra da emir Allah'ındır.” Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

** Rûm sûresi, 6. âyet: “Allah, (onlara zafer konusunda) bir vaadde bulunmuştur. Allah, vaadinden dönmez. Fakat insanların çoğu bilmezler.” Kur'an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

Hristiyanları iğne üstünde oturtan serkeş tartışmaların keskinliğini alır gibi görünüyordu. Onların açısından İslam, kapsayıcı ve uzlaştırıcıydı ve gerilimleri azaltma ümidi sunuyordu.

Aslında kaynaklar, Müslümanlarda ve onların ordularında gördükleri şeylere hayran kalan Hristiyan örnekleriyle doludur. 8. yüzyıldan bir metin, bir Hristiyan çilecinin düşmanı gözlemlemek üzere gönderilip bu deneyimden etkilenerek geri dönüşünü anlatır. Dostlarına, “Gece boyunca dua ederek ayakta kalan bir halkın arasından dönüyorum,” dediği söylenir, “ve gün içinde kanaatkâr davranan, doğruyu emredip yanlış yasaklayan bir halk. Gece keşiş, gündüz aslan.” Bu son derece takdire şayan görünüyor ve Hristiyanlık ile İslam arasındaki çizgileri bulanıklaştırıyordu. Bu dönemden diğer anlatıların Hz. Muhammed’in öğretilerini benimseyen Hristiyan keşişlerden söz etmesi de, öğretiler arasındaki farkların çok da net olmadığına dair bir diğer işarettir.²⁴ Erken dönem Müslümanların benimsediği çilecilik de fark edilir ve övgüye değer olup Greko-Romen dünya için tanıdık bir kültürel referans noktası sunuyordu.²⁵

Hristiyanlarla uzlaşma çabalarına, Ehl-i Kitabı –yani hem Musevileri hem de Hristiyanları– koruma ve onlara saygı duyma politikası eşlik ediyordu. Kur’an, ilk Müslümanların kendilerini bu iki inancın rakibi olarak değil, aynı mirasın vârisleri olarak gördüklerini açıkça ortaya koyar: Hz. Muhammed’in vahiyleri daha önce “İbrahim ve İsmail’e, İshak ve Yakub’a ve kabilelere” de gönderilmişti; Tanrı aynı mesajı Musa ve İsa’ya da vermişti. “Hiçbirini ayırmıyoruz,”²⁶ diyordu Kur’an. Diğer bir deyişle, Musevilik ve Hristiyanlığın peygamberleri, İslam’ınkilerle aynıydı.

Bu bağlamda, Kur’an’ın *ümme*t kelimesinden, etnik bir etiket olarak değil, bir inananlar topluluğu olarak altmıştan fazla kez bahsetmesi tesadüf değildir. Metin, pek çok yerde insanlığın bir zamanlar tek bir *ümme*t olduğunu ancak daha sonra farklılıkların insanları

* Âl-i İmrân sûresi, 84. âyet: “De ki: ‘Allah’a, bize indirilene (Kur’an’a), İbrahim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakub’a ve Yakuboğullarına indirilene, Mûsâ’ya, İsa’ya ve peygamberlere Rablerinden verilene inandık. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz. Biz O’na teslim olanlarız.’” Kur’an-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2011. (yay. n.)

ayırdığını üzümlere belirtir. Burada üstü kapalı mesaj, Tanrı'nın muradının farklılıkların bir kenara bırakılması olduğudur. Büyük tek tanrılı inançlar arasındaki benzerlikler, Kur'an'da ve *hadis*lerde (Peygamber'in yorumları, sözleri ve eylemlerinin derlemeleri) ön plana çıkartılırken, farklılıklar sürekli arkaya itilmişti.²⁷ Yahudilere ve Hristiyanlara saygı ve hoşgörüyü davranma vurgusu belirgindir.

Takdir edersiniz ki dönemin kaynaklarının yorumlanması son derece zordur çünkü karmaşık ve çelişkilidirler, ancak bunun diğer bir sebebi de olaylardan çok sonra yazılmış olmalarıdır. Öte yandan paleografideki yeni ilerlemeler, daha önce bilinmeyen metin parçalarının keşfi ve yazılı malzemeyi anlama giderek gelişen yöntemleri, tarihin bu destansı dönemine dair uzun süredir kabul edilen görüşleri dönüştürmektedir. Dolayısıyla, İslami gelenek uzun süredir Hz. Muhammed'in 632 yılında öldüğünü kabul etmişse de elde edilen yeni bilgiler, Peygamber'in daha sonra da hayatta olabileceğini göstermektedir. 7. ve 8. yüzyıldan birçok kaynak, son zamanlarda Hz. Muhammed'in kendisi olduğu öne sürülen karizmatik bir vaizin Arap birliklerini yönlendirip Kudüs kapılarına kadar getirdiğini yazar.²⁸

Hz. Muhammed'in takipçilerinin Filistin'deki müstesna ilerleyişi karşısında otoriteler aciz duruma düşmüş ve cılız tepkiler vermişlerdi. Hristiyan ruhban sınıfının bazı üyelerinin son çırpınışları da beyhudeydi; Arapları olabilecek en kötü şekilde yansıtarak yerel nüfusu, kulağa hem basit hem de tanıdık gelen bir mesajı desteklemek üzere kandırılmamaya ikna etmeye çalışıyordu. Kudüs Patriği, şehrin fethinden kısa süre sonra insanları, "Sarazenler" intikamcılar ve Tanrı'dan nefret ederler diye uyarıyordu. Şehirleri yağmalıyor, kırları talan ediyor, kiliseleri yakıp manastırları yıkıyorlardı. İsa ve kiliseye karşı yaptıkları kötülükler, "Tanrı hakkında dile getirdikleri aşağılık küfürler" gibi dehşet vericidir.²⁹

Şu bir gerçek ki Arap fetihleri araştırmacıların yazdıkları gibi vahşi ya da şaşkınlık verici olmasa gerek. Örneğin tüm Suriye ve Filistin'de, arkeolojik kayıtlarda şiddetli fethe yönelik ciddi bir

buluntu yoktur.³⁰ Sözgeleş Kuzey Suriye'nin en önemli şehri olan Şam, yerel piskopos ile fethe gelen Arap komutanı arasındaki müzakerelerin uzlaşmayla tamamlanmasının ardından teslim olmuştur. Konuyla ilgili şairane anlatıları bile düşünsek anlaşmada verilen ödünler hem makul hem de gerçekçiydi: Kiliselerin açık kalması ve onlara dokunulmaması, ayrıca Hristiyan nüfusun taciz edilmemesi karşılığında Şam sakinleri, yeni efendilerinin derebeyliğini kabul etmişti. Uygulamada bunun anlamı, Konstantinopolis'e ve imparatorluk yetkililerine değil, "peygamberin, halifelerin ve inananların" temsilcilerine vergi ödemektir.³¹

Bu, Araplar ticaret ve iletişim yolları üzerinden her yöne yayıldıkça tekrar tekrar görülen bir süreçti. Ordular yönünü doğuya kaçan son Sasani Kralı III. Yazdigirt'in peşine düşmeye çevirmeden önce, Güneybatı İran'da toplanmıştı. Mısır'a doğru yola çıkan keşif güçleri, eşgüdümlü hareket ederek kaos yaratmış, askerî direnişin sınırlı ve etkisiz kalmasına yol açmıştı; ki birbiriyle savaşıyor ya da korku ve belirsizlik karşısında müzakere etmeye meyilli yerel halklar durumu daha da kötüleştiriyordu. Doğu Akdeniz'in incisi İskenderiye askerden arındırılmış ve kiliselere dokunulmaması ile Hristiyan nüfusun kendi haline bırakılması güvencesi karşılığında büyük bir vergi ödemeye söz vermek zorunda bırakılmıştı. Bu anlaşma haberi, İskenderiye'de ahuvahlarla karşılanması yetmezmiş gibi anlaşmayı yapan Patrik Kiros'un bu ihanet yüzünden taşlanması gerektiği bile söylenmişti. Patrik savunmasında "Bu anlaşmayı, sizi ve çocuklarınızı kurtarmak için yaptım," demişti. Bununla, diyordu yüzyıl kadar sonra yazan bir yazar, "Müslümanlar tüm Mısır'ın, kuzeyin ve güneyin denetimini eline aldı ve böylece vergi gelirlerini katlayarak artırdı."³² Dönemin bir diğer yazarı, Tanrı Hristiyanları günahları yüzünden cezalandırıyor, diye yazmıştı.³³

Âdeta mükemmel bir genişleme modeli dâhilinde vuku bulan askerî kuvvet tehdidi, ardı ardına vilayet olarak müsadere edilmiş alanların yeni otoritelere boyun eğmesine neden oluyordu. Her şeyden önce fethedilen topraklarda derebeylik, yumuşak ve hatta silik bir şekilde yönetiliyordu. Çoğu zaman, mevcut çoğunluk nüfusun

işlerine, şehir merkezlerinden uzağa garnizonlar ve yaşam alanları inşa eden yeni efendiler tarafından rahatsız edilmeden devam etmesine izin veriliyordu.³⁴ Bazen de Müslümanlar için, Mısır'da Fustat, Fırat'ta Kûfe, Filistin'de Ramla ve bugün Ürdün'de olan Ayla gibi yeni şehirler kuruluyordu. Bu şehirlerde camilerin ve hükümet konaklarının yeri, sıfırdan seçilebiliyordu.³⁵

Kuzey Afrika, Mısır ve Filistin'de aynı anda yeni kiliselerin de inşa ediliyor olması, dinî hoşgörünün esas olduğu bir *modus vivendi* anlayışının hızla kendini geliştirdiğini gösterir.³⁶ Sasaniler'den alınan topraklarda da durum böyle gibi görünmektedir: Burada Zerdüştler ya yok sayılıyor ya da kendi hallerine bırakılıyordu.³⁷ Yahudiler ve Hristiyanlar söz konusu olduğunda bunun resmîleştirilmemiş olması imkânsızdır. Ömer Paktı olarak bilinen karmaşık ve tartışmalı bir metin, Ehl-i Kitap adı verilen kitleye yeni efendilerinin bahşedeceği hakları belirlemekte ve İslam ile etkileşimin temelini de ortaya koymaktadır: Camilerde herhangi bir haç sembolü yer almayacaktır; Kur'an gayrimüslim çocuklara öğretilmeyecektir ancak kimsenin İslam'a geçişine engel olunmayacaktır; Müslümanlara daima saygı gösterilecek ve yardım isterlerse yardım edilecektir. İnançların bir arada yaşaması, erken İslam yayılmacılığının alâmet-i farikasından –ve başarısının etkili öğelerinden– biriydi.³⁸

Bunun üzerine bazıları Kuzey Ürdün'de Ceraş'taki çömlek fırınlarında olduğu gibi tüm yumurtaları aynı sepete koymuyordu. 7. yüzyılda bir yüzünde Latince bir Hristiyan ithaf, diğer yüzünde ise Arapça bir İslami dua bulunan lambalar üretilmişti.³⁹ Bu, bölgedeki Pers işgalinin yalnızca yirmi beş yıl sürdüğü göz önüne alınırsa, kısmen yeni deneyimlere karşı faydacı bir tepkiydi. 7. yüzyıldan kalma Yunanca bir metnin de açıkça belirttiği üzere, Arap efendilerin de kalıcı olacaklarının bir garantisi yoktu: Yazar, "Vücut kendisini yenileyecektir," diye okuyucularını temin ediyordu; Müslüman fetihlerinin saman alevi olması ümidi vardı.⁴⁰

Yeni rejim idari meselelerde de küçük dokunuşlarla ilerliyordu. Fetihlerden onlarca yıl sonra, bildik imgelerle ve uzun süredir kullanılan meblağlarla yeni basılan sikkelerin yanı sıra Roma sikkeleri

de hâlâ kullanımdaydı; mevcut hukuk sistemleri de kapsamlı bir şekilde hâlâ işlevseldi. Miras, başlık parası, ahitler ve evliliğin yanı sıra oruç gibi konularla ilgili toplumsal uygulamalara dayalı bazı mevcut normlar fatihler tarafından benimseniyordu. Eski Sasani ve Roma bölgelerinde valiler ve bürokratlar, pek çok durumda görevlerinde bırakılıyordu.⁴¹ Bu basit bir matematikten kaynaklanıyordu. Fatihler, yani Arap olan ya da olmayan inananlar (*müminler*) veya onlara katılıp otoritelerine boyun eğenler (*Müslümanlar*) müzmin bir azınlıktı, yani yerel toplulukla iş birliği yapmak bir seçimden ziyade bir zorunluluktur.

Bu iş birliğinin bir diğer sebebi de, büyük resim açısından bakıldığında Pers Diyarı, Filistin, Suriye ve Mısır'daki zaferlerin ardından girilecek daha çetin savaşlar olmasıydı. Örneğin Roma İmparatorluğu'nun tükenmiş kalıntılarıyla süregelen mücadele, bu savaşlardan biriydi. Konstantinopolis'in kendisi, Arap liderle, Romalıları kesin olarak ortadan kaldırmaya çalışırken büyük baskı altındaydı. Gelgelelim daha da önemlisi, İslam'ın ruhu için verilen savaştı.

Tıpkı ilk dönem Hristiyanlığın iç çekişmelerinde olduğu gibi Hz. Muhammed'e tam olarak ne söylendiğini, bunun nasıl kaydedilip –kime– yayılması gerektiğini kesin olarak belirlemek, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra büyük bir tartışma konusu haline gelmişti. Mücadeleler ateşliydi: Temsilcisi olarak Peygamber'in yolundan yürümek üzere görevlendirilen ilk dört kişiden, yani “halifeden”, üçü öldürülmüştü. Hz. Muhammed'in öğretilerinin nasıl yorumlanacağı ile ilgili öfkeli tartışmaların yanında onun mirasını çarpıtmak ya da bu mirası kendine mal etmek arzusunun yarattığı ümitsiz çabalar vardı. Hz. Muhammed'in mesajının eksiksiz bir şekilde standartlaştırılması amacıyla, muhtemelen 7. yüzyılın son çeyreğinde, tek bir metin –Kur'an– haline getirilmesi için emir verilmişti.⁴²

Rakip gruplar arasındaki düşmanlık, gayrimüslimlere yönelik tavırların sertleşmesine yol açmıştı. Her bir grup Peygamber kelamının ve dolayısıyla Tanrı'nın iradesinin en sadık koruyucusu olduğunu

iddia ettiğinden, dikkatlerin kısa süre sonra *kâfîrlere*, inananlardan olmayanlara dönmesi şaşırtıcı değildir.

Müslüman liderler Hristiyanlara karşı hoşgörölü, hatta lütufkâr davranmış, 679 yılındaki depremde hasar gören Edessa Kilisesi'ni yeniden inşa ettirmişlerdi.⁴³ Ne var ki 7. yüzyılın sonlarında durum değişmeye başlamıştı. Dikkatler din propagandası yapmaya, dini yaymaya ve yerel nüfusları İslam'a çekmeye yöneltilmiş ve gayrimüslimlere karşı giderek artan düşmanca tavırlar ortaya çıkmıştı.

Bunun göstergelerinden biri, günümüz yorumcularının kimi zaman "sikke savaşları" olarak adlandırdıkları, para birimleri üzerinden propaganda yapıldığı dönemdir. Halife 690'ların başında "Allah'tan başka ilah yoktur ve Hz. Muhammed onun elçisidir" yazılı sikkeler basmaya başladığında, Konstantinopolis misilleme yapmıştı. Basılan sikkeler artık İmparator'un imgesini ön yüzde değil, arkada taşıyordu. Bunun yerine, ön yüzde etkileyici ve yeni bir imge vardı: İsa Mesih. Maksat, Hristiyan kimliğini güçlendirmek ve imparatorluğun ilahî korumaya sahip olduğunu göstermekti.⁴⁴

Sıra dışı bir gelişmeyle, İslam dünyası artık Hristiyanlarla aşık atıyordu. İlginçtir, İsa'nın ve İmparator'un üzerinde bulunduğu sikkelerin basılmasına verilen ilk tepki, birkaç yıl boyunca basılan paralarda İsa'nınkine paralel bir rol –inananların topraklarının koruyucusu rolü– oynayan bir adamın imgesinin kullanılması olmuştu. Bu imge genel olarak Halife Abdülmelik'in imgesi kabul edilse de, bunun Hz. Muhammed'in ta kendisi olması da pekâlâ mümkündür. Bol bir tunik içinde, uzun sakallı ve kınında duran bir kılıcı tutar halde resmedilmiştir. Eğer bu Peygamber ise, bu kendisinin bilinen ilk imgesidir ve asıl önemlisi, onu yaşarken görüp bilenler tarafından yapılmıştır. Yüzyıl kadar sonra yazan Belâzürî, Hz. Muhammed'in Medine'deki arkadaşlarından sağ kalan ve kendisini iyi tanıyan birinin bu paraları gördüğünü yazmıştır. Çok daha sonra yazan ve erken İslami dönem yazılarına erişebilen bir yazar da, Peygamber'in kendi dostlarının bu imgenin bu şekilde kullanımından rahatsız olduklarını söylemiştir. Sikkeler uzun süre dolaşımda kalmamıştı çünkü 690'lı yılların sonlarına gelindiğinde, İslam dünyasında

dolaşımdaki paralar tamamen baştan tasarlanmıştı: Tüm imgeler çıkartılmış ve sikkenin iki yüzüne de Kur'an'dan ayetler işlenmişti.⁴⁵

Şu var ki 7. yüzyılın sonlarında en önemli hedef, Hristiyanların din değiştirmesi değildi zira asıl savaş alanı, hasım Müslüman gruplar arasındaydı. Hz. Muhammed'in asıl vârisleri olduklarını söyleyenler arasında ateşli tartışmalar çıkmıştı ve bu arada en büyük koz, Peygamber'in hayatının ilk yılları hakkında en fazla bilgiye sahip olmaktı. Çekişme o kadar keskin bir hale gelmişti ki Orta Doğu'da güçlü bir hizip ortaya çıkıp Güney Arabistan'daki gelenekçilere düşman olduktan sonra dinin merkezini Mekke'den Kudüs'e taşıma yönünde ciddi ve organize çabalar bile görülmüştü. İslam'ın ilk kutsal binası Kubbet-üs Sahra, 690'ların başlarında inşa edilmişti ve amacı ilgiyi kısmen Mekke'den buraya çekmekti.⁴⁶ Günümüz yorumcularından birinin sözleriyle yapılar ve maddi kültür, potansiyel bir iç savaş döneminde, Halife'nin Hz. Muhammed'in kendi torunlarına karşı kılıç kuşandığı bir zamanda "ideolojik çatışma silahı" olarak kullanılıyordu.⁴⁷

Müslüman dünyasındaki ihtilaf, Kubbet-üs Sahra'nın hem dış hem de iç yüzeyine mozaikle yazılan, Hristiyanları teskin etmeye yönelik yazıları da açıklamaktadır. Esirgeyen ve bağışlayan Allah'a ibadet edin ve O'nun peygamberi Hz. Muhammed'i onurlandırıp kutsayın, satırlarını okur Hristiyanlar bu yüzeylerde. Bunun dışında İsa'nın Mesih olduğunu da ilan ederler. "Bu yüzden Allah'a ve elçilerine inanın... Elçin ve hizmetkârın, Meryem oğlu İsa'yı kutsa ve selamın onun doğduğu günün ve onun öldüğü günün ve ölüp yeniden dirildiği günün üzerinde olsun."⁴⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere 690'lara gelindiğinde bile dinsel sınırlar muğlaktı. Aslında İslam, bazı Hristiyan âlimlere o kadar yakın geliyordu ki öğretilerinin yeni bir dinden ziyade Hristiyanlığın farklı bir yorumu olduğunu düşünüyorlardı. Dönemin önde gelen yorumcularından Şamlı Yuhanna'ya göre İslam, farklı bir din değil, Hristiyanlığın sapkın bir yorumuydu. Hz. Muhammed, diye yazmıştı, Eski ve Yeni Ahitleri okuduktan –ve yanılğı içindeki bir Hristiyan keşişle konuştuktan– sonra fikirlerini geliştirmişti.⁴⁹

Müslüman dünyasının merkezindeki konum ve yetki savaşına rağmen, ya da belki de bu sayede, çeperlerde inanılmaz bir büyüme görülmeye devam ediyordu. Siyasi ve teolojik savaşlar vermektense cephede savaşırken daha mutlu olan komutanlar, ordularını Orta Asya'nın iyice derinlerine, Kafkaslara ve Kuzey Afrika'ya sürüyorlardı. Kuzey Afrika'daki ilerleme durmak bilmiyor gibiydi. Ordular, Cebelitarık Boğazı'nı aştıktan sonra İspanya'ya ve Fransa'ya akın etmiş, 732 yılında burada, Poitiers ve Tours arasında, Paris'ten sadece üç yüz km uzakta dirençle karşılaşmışlardı. Daha sonra İslami akımın durdurulduğu an olarak neredeyse efsane haline gelecek bir savaşta Charles Martel, İslam ordusunu kritik bir yenilgiye uğratabilecek güce komuta etmişti. Daha sonraki tarihçilere göre Hristiyan Avrupa'nın kaderi pamuk ipliğine bağlıydı ve müdafilerinin kahramanlıkları ve becerileri olmasa, kıta kesinlikle Müslümanlaşacaktı.⁵⁰ Filvaki bu yenilgi şüphesiz bir başarısızlık olsa da gelecekte –yani kazanmaya değer bir ganimet olması durumunda– meydana gelebilecek yeni saldırıların önünün alınması anlamına gelmiyordu. Üstelik bu dönemde ganimetler, Batı Avrupa'yı cezbedecek düzeyde değil son derece seyrek: Servet ve ödüller başka yerlerdeydi.

Müslüman fetihleri; Avrupa'nın, iki yüzyıl önce Gotların, Hunların ve diğerlerinin istilasıyla başlayan karanlığa doğru yolculuğunu tamamlamıştı. Roma İmparatorluğu'ndan geriye kalanlar –ki artık Konstantinopolis ve hinterlandından başka bir şey değildi– tam çöküşün eşiğinde sallanıp duruyordu. Perslerle savaşın arifesinde zaten azalmakta olan Hristiyan Akdeniz'deki ticaret, yok olmuştu. Atina ve Korint gibi bir zamanların canlı şehirleri resmen çökmüş, nüfusları azalmış ve merkezleri hariç terk edilmişlerdi. Mevcut ticari mübadele hacminin iyi bir göstergesi olan gemi batıkları, 7. yüzyıldan sonra neredeyse tamamen yok olmuştu. Yerel olmayan ticaret tek kelimeyle tükenmişti.⁵¹

Müslüman dünyasıyla aradaki zıtlık daha keskin olamazdı. Roma İmparatorluğu ile Pers Diyarı'nın ekonomik merkezleri sadece fethedilmemiş, birleştirilmişti. Mısır ve Mezopotamya,

Himalayalar'dan Atlantik'e uzanan yeni bir ekonomik ve siyasi devin göbeğinde birleşecek şekilde bağlanmıştı. İslam dünyası içindeki ideolojik çatışmalara, düşmanlıklara ve az rastlanan istikrarsızlık nöbetlerine –örneğin Abbasi Hanedanı'nın 750 yılında mevcut halifeyi devirmesi gibi olaylara– rağmen yeni imparatorluk, içinde fikirlerin, malların ve paranın dolaşabildiği bir yerdi. Daha açık söylemek gerekirse Abbasi devriminin ardında yatan şey de buydu: Regim değişikliğinin yolunu açan, Orta Asya şehirleriydi. Bunlar, entelektüel tartışmaların arıtıldığı ve isyanların finanse edildiği şer yuvalarıydı. İslam'ın ruhu için verilen savaşta alınan kritik kararlar, burada alınmıştı.⁵²

Müslümanlar son derece düzenli ve yüzlerce tüketici –yani vergilendirilebilir vatandaş– şehriyle dolu bir dünyayı ele geçirmişti. Her biri halifenin eline düştükçe, merkezin kontrolüne daha fazla kaynak ve varlık giriyordu. Ticaret yolları, vahalar, şehirler ve doğal kaynaklar hedeflenip ele geçiriliyordu. Fes (günümüzde Fas'ta) şehrinin “inanılmaz ölçüde zengin” ve dönemin gözlemcilerinden birinin sözleriyle “devasa kârlar” sağlayan bir ticaret yuvası olmasını sağlayan, yeni oluşturulan Sahra ötesi ticaret yolları da, Basra Körfezi ile Çin arasındaki ticareti bağlayan limanlar gibi ele geçirilmişti. Yeni bölgelerin ve halkların ele geçirilmesi, Müslüman imparatorluğuna baş döndürücü miktarlarda para gelmesine yol açmıştı: Arap bir tarihçi, Sind'in (bugün Pakistan'dadır) fethinin, gelecekte vergiler, resimler ve diğer harçlar bir yana, altmış milyon dirhem kazandırdığını tahmin etmişti.⁵³ Bugünün parasıyla bu milyarlarca dolar demektir.

Güçler doğuya yöneldikçe, haraç alma süreci Filistin, Mısır ve diğer yerlerde olduğu kadar başarılı ve kârlı olmuştu. Orta Asya şehirleri birer birer ele geçirilmiş, aralarındaki zayıf halkalar düşüşlerini kesinleştirmişti: Savunmayı koordine edecek örgütlü bir yapı olmayınca, her biri kendi kaderini kendi başına bekliyordu.⁵⁴ Semerkant sakinleri, Müslüman komutanın geri çekilmesi için çok büyük paralar ödemek zorunda kalmış, ancak yine de bir süre sonra şehir teslim olmuştu. Hiç değilse şehrin valisi, kendisini Soğd

Kralı olarak tanıtın (modern Tacikistan'da) Pencikent hükümdarı Divaştıç'ın kaderine uğramamıştı: Kendi halkının önünde aldatılmış, tuzağa düşürülmüş ve çarmıha gerilmişti. Belh (bugün Kuzey Afganistan'da) valisi de aynı kaderi paylaşmıştı.⁵⁵

Orta Asya'ya doğru ilerlemeyi çok kolaylaştıran etkenlerden biri, Pers Diyarı'nın çöküşü sırasında bozkır bölgesinde ortaya çıkan karmaşaydı. 627-8 kışının çok sert geçmesi, açlığa ve çok fazla besi hayvanının ölümüne yol açmış, güç dengelerinde büyük bir değişim yaratmıştı. Müslüman güçler doğuya ilerlerken, kendileri de Pers Diyarı'nın çöküşünden faydalanan göçebe kabilelerle karşılaşmıştı. 730'larda Türk göçebeler net bir mağlubiyete uğratılmış, bu yenilginin etkileri, bozkırların hâkim şahsiyeti Sulu'nun öfkeli bir tavla oyununun ardından öldürülmesi ile daha ciddi hale gelmişti.⁵⁶

Kabilelerin yarattığı tampon ortadan kalkarken, Müslümanlar yavaş ancak emin adımlarla doğuya ilerliyor, şehirleri, vaha şehirlerini ve iletişim ağlarının merkezini ele geçirerek, 8. yüzyılın başlarında Çin'in batı sınırına ulaşıyordu.⁵⁷ 751 yılında Arap fatihler Çinlilerle karşı karşıya gelmiş ve onları Orta Asya'da Talas Nehri kıyısındaki bir çatışmada açıkça alt etmişlerdi. Bu durum Müslümanları doğal bir sınıra getirmişti ve bu sınırın ötesine yayılmanın –en azından kısa vadede– bir anlamı yoktu. Tam bu sırada bu yenilginin Çin'de çeşitli yansımaları olmuş ve Tang Hanedanı'na karşı Soğd General An Luşan'ın komuta ettiği son derece önemli bir isyanı tetikleyen –ki bu isyan, başkalarının istismar edebileceği bir boşluk yaratan uzun bir fitne ve istikrarsızlık dönemine neden olmuştu– gelgitler yaşanmaya başlamıştı.⁵⁸

Tang Hanedanlığı'nı destekleyen ve eski efendilerinin, yaralarına merhem olması amacıyla Çin'in güvenliği için iyice geri çekilmesinden epeyce yararlanan Uygurlar, durumu çabuk kavramıştı. Uygurlar, genişleyen topraklarını daha iyi kontrol edebilmek için kalıcı yerleşimler inşa etmişti. Bunların en önemlisi (günümüzde Kırgızistan'da bulunan) Balasagun ya da Koz Ordu hükümdarın, yani *kağanın* tahtı olmuştu. Balasagun, şehir ve bir kampın tuhaf bir karışımıydı. Liderin altın çatılı bir çadırı, içinde de tahtı vardı.

Şehrin on iki giriş kapısı vardı ve duvarlar ile kuleler tarafından korunuyordu. Daha sonraki anlatılara göre bu, Uygurların 8. yüzyıldan sonra kurdukları birçok şehirden biriydi.⁵⁹

Uygurlar, hızla İslam'ın doğu sınırındaki rakipsiz güç haline gelmişti. Bu güce erişince, bilhassa ipek gibi uzun mesafeli ticarete temel aktör olarak önce Soğdları kendi içine almış, daha sonra da onların yerine geçmişti. Hayranlık verici saraylar silsilesi, bu dönemde ortaya çıkan zenginliğe şahitlik etmektedir.⁶⁰ Örneğin Khukh Ordung, çadır kamplarının yanı sıra *kağanın* önemli misafirlerini kabul ederken ve dinî törenler için kullandığı bir sarayın da aralarında bulunduğu kalıcı yapılar içeriyordu.⁶¹ Müslümanların rekabetiyle karşı karşıya kalan Uygurlar, kendi kimliklerini korumaya çalışmışlardı; muhtemelen bunu da batıdaki İslam dünyası ile doğudaki Çin arasında orta yol olarak Maniheizme geçmeye karar vererek yapmışlardı.

Afganistan vahaları ve Fergana Vadisi ile Kuzey Afrika ile Atlantik Okyanusu'nu birleştirerek hükmü altına alan Müslümanlar, fetihlerin yardımıyla devasa bir ticaret ağına ve iletişim yollarına hâkim olmuştu. Asya'nın merkezinde yoğunlaşan servetin miktarı baş döndürücüydü. Pencikent ve Balalıktepe ve modern Özbekistan'daki diğer bölgeler, en yüksek seviyeden sanat hamiliğine –ve şüphesiz arkasında yatan paraya– şahitlik eder. Özel konutların duvarlarını, saray yaşamının yanı sıra Pers destanlarından harika sahneler süslüyordu. Semerkant'taki bir sarayda yer alan resimler, Müslümanların müdahil oldukları kozmopolit dünyayı gösteriyordu: Yerel hükümdar Çin'den, Pers Diyarı'ndan, Hindistan'dan, hatta belki de Kore'den gelen yabancı elçilerin hediyelerini kabul ederken resmedilmiştir. Bunun gibi vilayetler, şehirler ve saraylar, ticaret yolları üzerinden gelen Müslüman ordularının ellerine geçiyordu.⁶²

Bu yeni servetin hazineye akmasıyla; 8. yüzyılda Ceraş, Bet Şean ve Palmira gibi şehirlerine büyük ölçekte kent meydanı ve dükkân inşa edilen Suriye gibi bölgelerde ciddi yatırımlar yapılmaya başlanmıştı.⁶³ Gelgelelim en şaşırtıcı olanı, devasa bir şehrin inşasıydı. Dünyanın en zengin ve en kalabalık şehri olmanın ötesinde –10.

yüzyılda yapılan bazı tahminler abartılı olsa da– yüzyıllar boyunca da böyle kalacaktı. Hesaplamalarını hamam sayısına, bunların çalı-şabilmesi için gerekli insan sayısına ve özel konutlardaki hamamlara dair mantıklı rakamlara dayandıran bir yazar, şehrin nüfusunun yüz milyondan biraz az olduğunu öngörmüştü.⁶⁴ Şehir, Medinet-üs Selam, yani barış şehri olarak biliniyordu. Bugün bu şehri Bağdat olarak biliyoruz.

İslam dünyasının varlığının mükemmel bir simgesi; kraliyet gücünün, hamiliğinin ve prestijinin kalbiydi. Hz. Muhammed’in halefleri için yeni bir ağırlık merkezi, denetim altındaki tüm Müslüman toprakları birbirine bağlayan siyasi ve ekonomik eksen olmuştu. Hayret uyandıran şatafat ve gösteriş için zemin sağlamıştı; örnek olarak halifenin oğlu Harun Reşid’in 781 yılındaki düğününe bakabiliriz. Gelinine görülmemiş boyutlarda inciler, yakutlarla süslü tunikler ve “benzeri daha önce hiçbir kadın için hazırlanmamış” bir ziyafet veren damat, ayrıca tüm ülke halkına hediyeler de dağıtmıştı. Gümüşle dolu altın kâseler ve altınla dolu gümüş kâseler, cam şişelerdeki pahalı parfümler elden ele gezdirilip paylaşılıyordu. Vazifeli kadınlara altın ve gümüş sikkeler içeren keseler verilmiş “ve her birine kokularla dolu büyük gümüş bir tepsi ve zengin renklere sahip kalın bir şeref cübbesi bağışlanmıştı. Daha önce buna benzer bir şey görülmemiştir”; en azından İslami dönemde.⁶⁵

Tüm bunlar; devasa, üretken ve varlıklı bir imparatorluktan gelen büyük vergi gelirleriyle mümkün kılınmıştı. Harun Reşid 809 yılında öldüğünde, hazinesinde dört bin türban, bin adet değerli porselen kap, birçok çeşit parfüm, çok miktarda mücevher, gümüş ve altın, yüz elli bin mızrak ve aynı sayıda kalkan ve binlerce çift –büyük kısmı samur, mink ya da diğer türden kürklerle kaplı– bot vardı.⁶⁶ Halife’nin 9. yüzyıl ortalarında Konstantinopolis’teki imparatora “Kullarımın en küçüğünün yönettiği en küçük toprak, senin bütün ülkenden daha fazla gelir sağlıyor,” diye yazdığı rivayet edilir.⁶⁷ Servet, inanılmaz bir refah ve entelektüel devrim dönemi yaratmıştı.

Harcanabilir gelir miktarı önemli miktarda arttıkça, özel girişimlerin seviyesi artmıştı. Basra Körfezi'nde Basra, ipek, keten, inci, mücevher, kına ve gül suyu da dâhil olmak üzere her şeyin bulunabileceği bir pazar olarak ünlenmişti. Şarafatlı evlerin ve hamamların bulunduğu Musul'da pazar, 10. yüzyıldaki bir yazara göre ok, üzengi ya da eyer bulmak için ideal yerdi. Gel gelelim diyordu, en iyi antep fıstıklarını, susam yağını, greyfurtları ya da hurmaları bulmak istiyorsanız, Nişabur'a gitmelisiniz.⁶⁸

En lezzetli malzemelere, en iyi işçiliğe ve en iyi ürünlere yönelik bir açlık vardı. Zevklerle beraber bilgi açlığı da daha sofistike hale gelmişti. 751 yılındaki Talas Savaşı'nda ele geçirilen Çinli esirlerin İslam dünyasına kâğıtçılık sanatını öğrettiklerine dair geleneksel öykü fazla romantik olsa da, 8. yüzyılın sonlarında kâğıdın erişilebilir hale gelmesinin bilginin kaydedilmesini, paylaşılmasını ve yayılmasını çok daha geniş, kolay ve hızlı hale getirdiği bir gerçektir. Ortaya çıkan yazın patlaması, bilimin, matematiğin, coğrafyanın ve seyahatin tüm alanlarını kapsıyordu.⁶⁹

Yazarlar, en iyi ayvaların Kudüs'ten, en iyi hamur işlerinin Mısır'dan çıktığını söylüyordu; Suriye incirlerinden lezzet aksa da Şiraz'ın üzümleri için ölünebilirdi. Artık daha ince zevklerin maliyeti karşılanabildiği için, çok sert eleştiriler de önemli hale gelmişti. Aynı yazarlar, Şam'ın meyvelerinden kaçınılması gerektiğini söylüyordu çünkü bunlar lezzetsizdi (ve şehrin insanları çok pazarlıkçıydı). Şehir en azından Kudüs kadar kötü değildi: Şehir, hamamların kirli, gıdanın aşırı pahalı ve yaşam masraflarının kısa bir ziyaretten bile caydırarak kadar yüksek olduğu "akreplerle dolu altın bir kurna"ya benziyordu.⁷⁰ Tüccarlar ve seyyahlar, ziyaret ettikleri yerlerden –İslam topraklarının ötesindeki pazarlarda neler bulunabildiğine ve buradaki halkların nasıl olduklarına– dair öyküler taşıyordu. Bazıları hayal edilebilecek en güzel kumaşa sahipken yediden yetmişe her Çinli "yaz kış ipek giyiyor," diye not düşmüştü yurt dışından gelen raporları derleyen bir yazar. Bu zarafet tüm alışkanlıklarda görülmüyordu: "Çinliler hijyenik değildirler; büyük tuvaletlerini yaptıktan sonra popolarını suyla yıkamaz, sadece Çin kâğıdıyla silerler."⁷¹

En azından müzikli eğlenceleri –bu tür gösterileri “utanç verici” bulan Hint halkının aksine– vardı. Hindistan hükümdarları alkolden de sakınıyorlardı. Dinî gerekçelerden ziyade “Sarhoş biri bir krallığı nasıl hakkıyla yönetebilir?” gibi tamamen rasyonel bir sebepten ötürü alkolle aralarına mesafe koymuşlardı. Hindistan “tıp ve filozoflar diyarı” olsa da, diyordu yazar sözlerini sonlandırırken, Çin “daha sağlıklı, daha az hastalığın ve daha temiz havanın bulunduğu bir ülkedir.” Çin’de “kör, sokur ya da engelli” birini görmek zorken “Hindistan, bunların yuvasıdır.”⁷²

Yurt dışından lüks mallar akıyordu. Çin’den hatırı sayılır oranda seramik ve porselen ithal ediliyor ve –Tang kâselerindeki karakteristik beyaz sır son derece popülerken– yerel çanak çömlek modasını, tasarımını ve tekniğini şekillendiriyordu. Seramik fırını teknolojisindeki ilerlemeler üretimin talebi karşılayabilmesini sağlamış, boyutsal olarak da gelişme kaydedilmişti: en büyük Çin seramik fırınlarının bir seferde on iki bin ila on beş bin parça pişirebildiği tahmin edilmektedir. Önemli bir bilim insanının “dünyanın en büyük deniz ticareti sistemi” adını verdiği yapı üzerinde alışveriş seviyelerinin artışına kanıt olarak, 9. yüzyılda Endonezya açıklarından çıkan bir enkazda, tek bir gemide, batarken, yetmiş bin seramik ürünün yanı sıra dekoratif kutular, gümüş işleri, altın ve kurşun külçelerinin bulunması gösterilebilir.⁷³ Bu, kaynakların bu dönemde Abbasi dünyasına ithal edildiğini ortaya koyduğu seramik, ipek, tropik ahşap ve egzotik hayvanların bolluğuna dair bir örnekti sadece.⁷⁴ Basra Körfezi’ndeki limanlara akan ürünlerin miktarı o kadar fazlaydı ki liman civarlarında gemilerden atılan veya düşen malları toplamak üzere profesyonel dalgıçlar bulunduruluyordu.⁷⁵

İstenen ürünleri sağlamak çok kârlı bir işti. Doğu’dan gelen deniz trafiğinin büyük kısmının varış noktası olan Siraf Limanı, inanılmaz pahalı saray gibi konutlarıyla iftihar ediyordu. 10. yüzyılda yazan bir yazar, “İslam diyarında daha kayda değer ya da daha güzel yapılar görmedim,” diyordu.⁷⁶ Birçok kaynak, Körfez’in büyük ölçekli ticaret trafiği sirkülasyonu kadar Orta Asya’yı ağ gibi ören kara yolları trafiğine de değinmiştir.⁷⁷ Yükselen talep, yerli seramik

ve porselen üretiminin artmasına neden olmuştu. Yerli ürünleri büyük olasılıkla Çin'den gelen çok iyi (ve çok pahalı) parçaları almaya gücü yetmeyenler alıyordu. Bu bağlamda Mezopotamya ve Basra Körfezi'ndeki çömlekçilerin, Çin'de yapılan şeffaf (ve daha kaliteli) porselenin görünüşüne ulaşmak için alkalın, kalay ve nihayetinde kuvars deneyerek ithal mallardaki beyaz sırtaklit etmeleri şaşırtıcı değildi. Basra ve Samariye'de, yüzyıllar sonra Uzak Doğu'da popüler olmakla kalmayıp, erken modern Çin seramik sanayisinin alâmet-i farikası haline gelecek olan karakteristik "mavi ve beyaz porselen" yaratmak için kobalt kullanım teknikleri geliştirildi.⁷⁸

Halbuki 8. ve 9. yüzyıllarda, ana pazarların nerede olduğuna dair şüphe yoktu. Bu dönemin Arap İmparatorluğu'nu ziyaret eden bir Çinli, gördüğü servet karşısında donup kalmıştı: "Topraktan üretilen her şey burada. At arabaları pazarlara sayısız mal taşıyor, pazarlarda her şey var ve ucuz: Sırmalı kumaş, işlenmiş ipekler, inciler ve diğer taşlar, tüm pazarlarda ve sokaklardaki dükkânlarda sergileniyor."⁷⁹

Giderek çeşitlenen zevklerin yanında, uygun işler ve hobilerle ilgili daha rafine fikirler geliyordu. 10. yüzyılda yazılan *The Book of the Crown* gibi metinler, hükümdar ile saraydakiler arasındaki etkileşime ilişkin görgü kurallarını belirlerken asillerin avlanması, okçuluk çalışması, satranç oynaması ve "bunlar gibi faaliyetlerde bulunmaları" gerektiğini belirtiyordu.⁸⁰ Bunlar doğrudan Sasani ideallerinden alınmış olsa da etkilerinin kapsamı, iç mimarideki dönemsel modada da görülebiliyordu. Seçkinlerin özel saraylarında av tabloları son derece popülerdi.⁸¹

Zengin efendiler ayrıca tarihin parmak ısırtan akademik dönemlerini de finanse etmeye başlamışlardı. Birçoğu gayrimüslim olan parlak şahıslar, Bağdat'ta saraya ve Orta Asya'da Buhara, Merv, Cündişapur, Gazne'nin yanı sıra Endülüs ve Mısır gibi akademik mükemmeliyet merkezlerine çekiliyor, matematik, felsefe, fizik ve coğrafya dâhil olmak üzere birçok konuda çalışıyorlardı.

At tıbbı ve veterinerlik bilimlerinden antik Yunan felsefesine kadar Yunanca, Farsça ve Süryanice pek çok metin Arapçaya tercüme edilmişti.⁸² Bunlar, bilgileri kendi araştırmalarında temel

olarak kullanan âlimler tarafından hemen yutuluyordu. Eğitim ve öğrenim kültürel bir ideal haline gelmişti. Aslında Belh'ten gelen Budist bir aile olan Bermekiler gibi, 9. yüzyıl Bağdatı'nda nüfuz ve güç kazanmış, birçok Sanskritçe metnin Arapçaya tercümesi için enerjik şekilde çalışmış, hatta kopyaların daha fazla dağıtılabilmesi için bir kâğıt fabrikası bile kurmuş aileler vardı.⁸³

Bir diğer aile, Pers Diyarı'ndeki Cündişapur'dan gelen Hristiyan Bahtîşû ailesiydi. Bahtîşûlar nesiller boyunca tıp, hatta aşk hastalığı üzerine bile makaleler yazan aydınlar yetiştirmişti; kendileri aynı zamanda doktordu ve bazıları Halife'ye kişisel olarak hizmet etmişti.⁸⁴ Bu dönemde yazılan tıbbi metinler, yüzyıllar boyunca İslami tıbbın temelini oluşturmuştu. Orta Çağ'da Mısır'da soru cevap şeklinde yazılan bir metnin 16. Sorusu, "Kaygı duyan birinin nabızı nasıl atar?" idi; yazar cevabın ("hafif, zayıf, düzensiz"), 10. yüzyılda yazılmış bir ansiklopedide bulunabileceğini söylüyordu.⁸⁵

Farmokopeler –ilaçları karıştırmak ve üretmekle ilgili metinler– limon otu, mersin tohumları, kimyon ve şarap sirkesi, tahıl tohumları ve yabancı saparna gibi maddelerle yapılan deneyleri listeliyordu.⁸⁶ Diğerleri ise optik konusunda çalışıyordu. Mısır'da yaşayan âlim İbn-i Heysem, sadece önsezi ve beynin nasıl ilişkili olduğu hakkında değil, algı ve bilgi arasındaki farklar hakkında da yargılara varan çığır açıcı bir makale yazmıştı.⁸⁷

Dünyanın güneşin etrafında bir eksen üzerinde döndüğünü kanıtlayan Ebu Reyhan El Birûnî de değerli bir örnektir. Yine Batı'da Avicenna olarak bilinen, mantık, tanrıbilim, matematik, tıp ve felsefe üzerine yazan ve bunların tümünü hayranlık uyandırıcı bir zekâ, açıklık ve dürüstlikle gerçekleştiren Ebu'l Hüseyin İbn-i Sina gibi hezârfenler de vardı. "Aristo'nun *Metafizik*'ini okudum," diyordu Sina, "ancak ne dediğini anlayamadım... Dönüp kırk kere okuduysam, hatta neredeyse ezberlemişsem de, olmadı." Bu kitabı, diye ekliyordu bu karmaşık metni çalışacakları rahatlatan bir notunda, "anlamanın hiçbir yolu yoktur." Amma velakin pazarda bir kitapçada rastlayınca, Aristo'nun eserinin, devrin bir diğer büyük düşünürü Ebu Nasr Farabi tarafından yazılmış bir analizini satın

almıştı. Bir anda her şey anlam kazanmıştı. “Buna çok sevinmişim,” diyordu İbn-i Sina, “ertesi gün yüce Allah’a şükretmek için fakirlere çok sadaka dağıttım.”⁸⁸

Yine Sanskritçe yazılmış ve Muhammed bin Musa el Hârizmi gibi parlak insanların üzerine eğildiği bilim, matematik ve astroloji metinleri de dâhil olmak üzere Hindistan’dan gelen birçok malzeme vardı. Hârizmi, matematiksel sıfır konseptini mümkün kılan sayısal sistemin basitliğinden keyifle bahsediyordu. Sıfır; cebirde, uygulamalı matematikte, trigonometride ve astronomide yaşanan sıçramaların temelini oluşturuyordu; astronomideki sıçramalar ise kısmen, duaların doğru yöne yapılabilmesi için Mekke’nin yönünü belirleme çabasından kaynaklanıyordu.

Âlimler sadece dünyanın her köşesinden malzeme toplayıp bunları incelemekten değil, bunları tercüme etmekten de gurur duyuyordu. Bir yazar, “Hintlilerin eserleri [Arapçaya] kazandırılıyor, Yunanların bilgeliği tercüme ediliyor ve Perslerin yazını da [bize] aktarılıyor,” diyordu; “dolayısıyla bazı eserlerin güzelliği artıyordu.” Ne yazık, Arapça o kadar güzel bir dildi ki onu tercüme etmek mümkün değildi.⁸⁹

Bu, Kindî gibi parlak zekâların felsefe ve bilimin sınırlarını zorladığı bir altın çağdı. Günümüz Afganistan’ının bulunduğu bölgede doğan ve bugün doğum hastanesine adını veren Rabia Belhî adıyla malum bir 10. yüzyıl şairi ya da aynı şekilde veciz –ve oldukça renkli bir üslupta– kullandığı Farsça ile yazan Mahsati Gencevi gibi keskin zekâlı kadınlar da bir adım öne çıkıyordu.⁹⁰

Müslüman dünyası yenileşme, ilerleme ve yeni fikirlerin keyfini sürerken, Hristiyan Avrupa’nın büyük kısmı, kaynak yoksunluğu ve merak eksikliğinin sakat bıraktığı bir loşluk içinde çürüyordu. Aziz Augustinus, araştırma ve soruşturma kavramına son derece düşmanca yaklaşıyordu. “İnsanlar sadece bilmiş olmak için bilmek istiyor,” diyordu küçümseyerek, “oysa bilginin onlar için değeri yoktur.” Onun deyişiyle merak, bir hastalıktan başka bir şey değildi.⁹¹

Bilim ve bilginliğe yönelik küçümseme, Müslüman bilginleri şaşırtıyordu çünkü onların Homeros ve Aristo'nun yanı sıra Batlamyus ve Öklid'e de büyük saygısı vardı. Bazıları, suçun nerede olduğunu bildiklerinden emindi. Tarihçi Mesûdi, Antik Yunanlar ve Romalılar, bilimin güçlenmesine izin verdikten sonra Hristiyanlığı kabul etmişlerdi, diye yazmıştır. Böylece "[Öğrenmenin] işaretlerini silmiş, izlerini yok etmiş ve yollarını tahrip etmişlerdi."⁹² Bilimi yenen inanç olmuştu. Bu bugün gördüğümüz dünyanın neredeyse tam zıttıdır: Köktenciler Müslümanlar değil, Hristiyanlardı; zihinleri açık, meraklı ve cömert olanlar Doğu'da yaşıyordu; kesinlikle Avrupa'da değil. Bir yazarın sözleriyle, İslam dışı topraklar hakkında yazmaya gelince, "Bunları [kitabımıza] eklemedik çünkü bunları tasvir etmenin bir faydası yoktur." Oralar entelektüel bataklıklardı.⁹³

Aydınlanma ve kültürel ilerilik resmi, azınlık dinlerin ve kültürlerin gördüğü muameleye de yansıyor. Müslüman İspanya'da Vizigot etkileri, tebaa tarafından yakın geçmişin devamı –dolayısıyla ne saldırgan ne de muzafferiyetçi– olarak okunabilecek bir mimari tarza dahil edilmişti.⁹⁴ Ayrıca 8. yüzyıl sonu ile 9. yüzyıl başlarında Doğu'daki kilisenin Bağdat sorumlusu olan Timothy'nin mektuplarından, üst düzey Hristiyan din adamlarının Halife ile esnek ve olumlu kişisel ilişkilerinin bulunduğu, Hristiyanlığın İncil'in mesajına uygun misyonlarını Hindistan'a, Çin'e, Tibet'e ve bozkırlara –açıkçası hatırı sayılır bir başarıyla– gönderebildiği bir üsse sahip olabildiği bir dünyayı okuyabiliriz.⁹⁵ Bu Kuzey Afrika'da da kendini gösteren bir şablondur: Hristiyan ve Yahudi cemaatleri, Müslüman fetihlerinden çok sonra hâlâ hayatta, hatta gelişmekteydi.⁹⁶

Ancak olayların akışına kapılmak da kolaydı. Öncelikle, din örtüsünün sağladığı görünürdeki birliğe rağmen, İslam dünyasının içinde hâlâ net ayrılık vardı. 900'lerin başında üç büyük siyasi merkez türemişti: Biri İspanya'da Kurtuba'da, biri Mısır ve Yukarı Nil'de, üçüncüsü ise Mezopotamya ve Arap Yarımadası'nın büyük kısmındaydı. Bu merkezler, teolojinin yanı sıra nüfuz ve yetki konularında da sürekli kavga halindeydi. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra bir nesilde İslam dünyasında ciddi bir klikleşme ortaya çıkmıştı ve

bu süreçte, Peygamber'in gerçek halefini gerekçelendiren rakip savlar öne sürülüyordu. Bunlar hızla Sünni ve Şii yorumların savunulduğu iki rakip sava indirgenmişti. Şiiler Peygamber'in kuzeni ve damadı Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin halife olması gerektiğini, Sünniler ise daha geniş düşünülmesi gerektiğini savunuyordu.

Dolayısıyla Hindukuş'u Mezopotamya ve Kuzey Afrika üzerinden Pireneler'e bağlayan farazi bir hat oluşturan bir dinî birlik olsa da, konsensüse ulaşmak başka bir meseleydi. Benzer şekilde inançlara gösterilen yumuşak tutum da yekpare veya tutarlı değildi. Diğer inançların kabullenildiği dönemler olsa da zulüm ve acımasız din değiştirtme dönemleri de vardı. Hz. Muhammed'in ölümünden sonraki yüzyıl yerel nüfuslara din değiştirtmek için yoğun çabalara sahne olmasa da, kısa süre sonra Müslüman tahakkümünde yaşayanları İslam'ı kabul etmeye teşvik etmek üzere daha organize çabalar ortaya çıkmıştı. Bu faaliyetler, dinî öğretilerle ve din yaymayla sınırlı değildi: Örneğin 8. yüzyıl Buharası'nda, vali cuma namazına katılan herkesin iki dirhem gibi büyük bir meblağ ile ödüllendirileceğini ilan etmişti; bu, fakirlerin ilgisini çeken ve yeni inancı –basit şartlarla da olsa– kabul etmelerini sağlayan bir teşvikti: Kur'an'ı Arapça okuyamıyorlardı ve dualar okunurken ne yapmaları gerektiğinin söylenmesi gerekiyordu.⁹⁷

Roma İmparatorluğu ile Persler arasında yoğun bir rekabet şeklinde başlayan olayların, sıra dışı sonuçları olmuştu. Antik çağın son dönemlerinin iki büyük gücü kaslarını gerip nihai gösteriye hazırlanırken, Arap Yarımadası'nın derinliklerinden bir grubun her ikisini de yerinden edecek şekilde yükseleceğini kimse tahmin edemezdi. Hz. Muhammed'den esinlenenler gerçekten dünyayı miras almış, belki de dünyanın gördüğü en büyük imparatorluğu kurmuştu. Bu imparatorluk Fırat ve Dicle'deki sulama tekniklerini ve yeni mahsulleri İber Yarımadası'na getirecek ve binlerce kilometrelik alanda bir tarım devrimine yol açacaktı.⁹⁸

İslami fetihler; yeni bir dünya düzeni yaratmış, özgüven duygusunun, açık fikirliliğin ve ilerlemeye yönelik coşkulu bir arzunun itici güç oluşturduğu ekonomik bir dev vücuda getirmişti. İnanılmaz

derecede varlıklı ve çok az siyasi, hatta dini rakibi olan bu imparatorluk, düzenin hüküm sürdüğü, tüccarların zenginleşebildiği, aydınlara saygı duyulan ve karşıt görüşlerin dile getirilip tartışılabildiği bir yerdi. Mekke yakınlarındaki bir mağaradan yükselen ve ümit vadetmeyen bir başlangıç, bir tür kozmopolit ütopya doğurmuştu.

Bu da gözden kaçmıyor değildi. Müslüman *ümme*tin çerperinde, hatta daha ötelerde doğan hırslı insanlar, bala koşan arılar gibi gelmişlerdi. İtalya bataklıklarında, Orta Avrupa'da ve İskandinavya'da gelecek, isimlerini duyurmak (ve biraz para kazanmak) isteyen genç erkekler için pek de ümit vadetmiyordu. Bu tür insanlar 19. yüzyılda şöhret ve para için Batı'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yöneliyordu. Bundan binyıl önce ise Doğu'ya. Daha da iyisi, bol miktarda bulunan ve hem sert hem de hızlı oynamaya gönüllü olanlar için hazır bir pazarı bulunan bir mal vardı.

Kürk Yolu

Bağdat, gücünün zirvesindeyken görülmeye değer muazzam bir şehirdi. Parkları, pazarları, camileri ve hamamları –ayrıca okulları, hastaneleri ve hayır kurumları– ile “cömertçe yaldızlanmış ve dekore edilmiş güzel halıların, sırmaların ve ipeklerin asıldığı” kabul odalarının, “lüks divanlarla, pahalı masalarla, muazzam Çin vazoları ve sayısız altın ve gümüş parça ile hafifçe ve zevkle dekore edilmiş” konakların memleketiydi. Dicle Nehri kıyısında seçkinlere hizmet veren saraylar, köşkler ve bahçeler vardı; “Nehirdeki manzara, minik bayrakların güvertesini süslediği, suyun üstünde güneş ışınları gibi dans eden ve şehrin keyif ehli sakinlerini Bağdat’ın bir ucundan diğerine taşıyan binlerce gondolla hayat bulmuştu.”¹

Pazarların canlılığı ve sarayın, zenginlerin ve genel nüfusun harcama gücü manyetik bir etki yapıyordu. Ekonomik canlanmanın etkisi; Müslüman fetihlerinin her yöne yayılan, malları, fikirleri ve insanları bir araya getiren yeni yollar yarattığı İslam dünyasının sınırlarının çok ötesine geçiyordu. Bazıları için bu ağların genişlemesi, endişe sebebiydi. 840’larda Halife Vasık, yamyamların, genel kaniya göre, Yüce Allah tarafından acımasız vahşileri zaptetmek için inşa edilen bir efsanevi duvarı aştıklarını gördüğü rüyasını araştırmak üzere bir keşif ekibi göndermişti. Sallam adlı güvenilir danışmanın komuta ettiği keşif ekibinin, duvarın durumuyla ilgili bilgi vermesi neredeyse bir buçuk yıl sürmüştü. Tahkimatın nasıl korunduğunu anlatıyordu. Duvarı savunmak ciddi bir işti. Bir aileye rutin olarak denetim yapma sorumluluğu verilmişti. İki haftada bir, duvarın sağlamlığını kontrol etmek üzere bir çekiç duvara üç kez vuruluyordu. Her seferinde denetmenler, kaideden sapma olup olmadığını dinliyordu. “Kulağınızı kapıya dayarsanız, bir yaban arısı yuvası gibi boğuk bir ses duyarsınız,” diye anlatır bir yazar, “sonra her şey

yeniden sessizleşir.” Amaç, yanlarında kıyameti getirmesi mümkün olan vahşilere duvarın korunmakta olduğunu ve geçmelerine izin verilmeyeceğini göstermekti.²

Duvarın denetlenmesine dair anlatı o kadar canlı ve ikna edicidir ki bazı tarihçiler bunun gerçek bir sefere ve gerçek bir duvara –belki de Dunhuang’ın batısında, Çin’in girişini belirleyen Yeşim Kapı’ya– atıfta bulunduğunu iddia etmiştir.³ Şu bir gerçek ki dünyanın yok edicilerinin Doğu’nun dağlarının ardında hapsedilmiş olduğu korkusu, antik dünyayı hem Eski ve Yeni Ahit hem de Kur’an ile bağlayan bir temadır.⁴ Sallam’ın yolculuğunun gerçekten gerçekleşip gerçekleşmediğinden bağımsız olarak, sınırların ötesindeki şeylere yönelik korkular son derece gerçektir. Dünya ikiye bölünmüştü: düzenin ve medeniyetin hüküm sürdüğü bir *İran* diyarı ve kaotik, anarşik ve tehlikeli bir *Turan* dünyası. Kuzeydeki bozkır topraklarını gezen birçok seyyahın ve coğrafyacının raporlarının açıkça gösterdiği üzere, Müslüman dünyanın dışında yaşayanlar tuhaftı ve kimi açılardan ilginç ve hayranlık uyandırıyorlar da, çoğunlukla korkutucuydular.

En bilinen seyyahlardan biri, 10. yüzyıl başlarında Volga Bulgarlarının liderinin bilgili âlimlerin gelip İslam öğretilerini açıklaması talebi üzerine bozkırlara gönderilen İbn-i Fadlan’dı. İbn-i Fadlan’ın anlatısının açıkça gösterdiği üzere, toprakları Hazar Denizi’nin kuzeyinde Volga Nehri’nin Kama ile kesiştiği bölgede bulunan bu kabilenin liderliği, hâlihazırda Müslüman olmuştu lakin inancın şartlarıyla ilgili bilgileri derme çatmaydı. Volga Bulgarlarının lideri bir cami inşa edip Hz. Muhammed’in ayetleri hakkında daha fazla bilgi almak için yardım talep etmiş olsa da, kısa süre içinde aslında istediği şeyin, bozkırlardaki diğer kabilelere karşı rekabet için destek görmek olduğu ortaya çıkmıştı.

İbn-i Fadlan ise kuzeye yaptığı yolculukta şaşırılmış, serseme dönmüş ve dehşete düşmüştü. Sürekli hareket halindeki göçebenin hayatı, Bağdat ve diğer şehirlerin kentli, yerleşik, karmaşık metropoliten kültürüne keskin bir tezat oluşturuyordu. Oğuzlar, İbn-i Fadlan’ın karşılaştığı ilk halklardandı. “Keçe çadırlarda yaşıyorlar,” diyordu Fadlan, “çadırları önce bir yere, sonra bir diğerine dikeyiyorlar.” “Fa-

kirlik içinde, gezgin eşekler gibi yaşıyorlar. Allah’a ibadet etmiyorlar, mantıkla da hiçbir ilişkileri yok.” Sözlerini şöyle sürdürüyordu: “Büyük ve küçük abdestlerini yaptıktan sonra temizlenmiyorlar... [ve aslında] suyla, özellikle de kışın hiç temas etmiyorlar.” Kadınların peçe takmıyor olması, dertlerin en küçüğüydü. Bir akşam karısının yanındaki bir adamla oturmuşlardı. “Biz konuşurken kadın mahrem yerlerini açıp, biz ona bakarken kaşındı. Yüzlerimizi ellerimizle kapattık ve hepimiz: ‘Allah beni affetsin,’ dedik.” Kocası, ziyaretçilerin dar görüşlülüğüne sadece gülmüştü.⁵

Bozkırdaki diğer kabilelerin inançları ve uygulamaları da daha az şaşırtıcı değildi. Yılanlara, balıklara tapan, hatta bir savaşı bir leylek sürüsünün müdahalesi sonucunda kazandıklarından emin olduktan sonra kuşlara dua eden kabileler vardı. Sonra boyunlarına ahşaptan bir fallus takıp, bir yolculuğa başlamadan önce şans için bunu öpenler vardı. Bunlar, efsanevi vahşilikteki, düşmanlarının kafalarını yanlarında ganimet olarak taşıyan bir halk olan Başkurt kabilesinin üyeleri idi. Bit ve pire yemek dâhil dehşet verici alışkanlıkları vardı: İbn-i Fadlan’ın notlarına göre bir adam giysilerinde pire bulur “ve tırnaklarıyla parçaladıktan sonra pireyi yuttu ve beni görünce: ‘Leziz!’ dedi.”⁶

Bozkır hayatını idrak etmek İbn-i Fadlan gibi ziyaretçiler için çok zor olsa da, göçebelerle güneydeki yerleşik dünya arasında hatırı sayılır bir etkileşim vardı. Bunun bir işareti, kabileler arasında İslam’ın –biraz düzensiz şekilde de olsa– yayılmasıydı. Örneğin Oğuzlar, Müslüman olduklarını iddia ediyordu ve İbn-i Fadlan’a göre “yanlarında kalan Müslümanlar üzerinde iyi bir etki bırakmak için” mütedeyyin sözler söylüyorlardı. Ancak inançlarının içi boştu zira “Aralarından birinin başına bir adaletsizlik ya da kötü bir olay gelirse, kafasını göğe kaldırıp ‘*bir tengri*’ diyorlar”; yani Allah’ın adını değil, göçebelerin en büyük Gök Tanrısı Tengri’nin adını anıyorlar.⁷

Aslında bozkırlardaki dinî inançlar karmaşıktı ve nadiren birörnekti. Hristiyanlık, İslam, Musevilik, Zerdüştlük ve paganlık itişip karışarak, birbirinden ayırması güç dünya görüşleri yaratıyordu.⁸ Bu değişken, uyarlanabilir ruhani görüşler, misyoner bir oluşum gibi

hareket eden yeni bir Müslüman kutsal insan tipiyle taşınıyordu; *sufiler* olarak bilinen bu mistikler, bozkırlarda geziyor, kimi zaman hayvan boynuzlarından başka bir şey giymiyor, hasta hayvanları iyileştiriyor, tuhaf davranışlarıyla insanları etkileyip dua ve takvaya davet ediyorlardı. Bu kişiler Orta Asya’da yaygın olarak görülen şaman ve animist inançları İslam’ın esasları ile birleştirerek insanların din değiştirmelerinde kritik bir rol oynamış gibidirler.⁹

Etkili olanlar sadece *sufiler* değildi. Başka ziyaretçiler de dinî fikirlerin yayılmasında önemli etkileri bulunan müdahalelerde bulunuyordu. Volga Bulgarlarının din değiştirmesine ilişkin daha sonra yazılmış bir anlatı, kabilenin hükümdarını ve karısını daha önce kimsenin kurtaramadığı bir hastalıktan oradan geçen bir Müslüman tüccarın kurtardığını kaydeder. Kendilerini iyileştirirse onun inancını benimseyeceklerine söz verdirdikten sonra, onlara ilaçlar vermiş “ve onları iyileştirmişti. Böylece onlar da, tüm halkları da İslam’ı benimsemişlerdi.”¹⁰ Bu, klasik bir din değiştirme öyküsüydü: Liderin ya da ona yakın olanların yeni bir inancı kabulü, ilgili uygulama ve inançlar setinin büyük ölçekte benimsenmesi için karar anıydı.¹¹

İnancı yeni bölgelere yaymanın, valiler ve yerel hanedanlar için bir prestij unsuru olduğu, halifenin taktirini kazanmalarını sağlamanın yanı sıra kendi toplulukları içinde de övgü kazanmalarına neden olduğu kesinlikle doğrudur. Örneğin Buhara’da bulunan Sâ mâniler, İslam’ı tutkuyla tanıtıyorlardı. Bunun yöntemlerinden biri, Kur’an’ı düzgün öğretebilmek için, konseptini Budist manastırlardan alan bir medrese, yani okul sistemi kurmaktır. Diğer yandan *hadis* –Hz. Muhammed’e atfedilen sözler ve eylemler– geleneğindeki araştırmaları da teşvik ediyorlardı. Her gelene bol bol para vermek, camilerin tıklım tıklım dolması anlamına geliyordu.¹²

Bununla birlikte bozkırlar, tuhaf gelenekleri olan vahşi insanlarla dolu, İslam’ın yayılabileceği ve bakir halkın medenileşebileceği battal bir sınır bölgesi olan Vahşi Kuzey’den daha fazla bir şeye tekabül ediyordu. İbn-i Fadlan gibi ziyaretçilerin anlatıları bir barbarlık resmi çizse de, göçebe yaşam tarzı aslında hem nizam içindeydi hem de

muntazamdı. Bir yerden bir yere gitmek, amaçsız gezintilerin sonucu değil, hayvan yetiştiriciliğinin gerçekliklerinin bir yansımasıydı: Bakılması gereken büyük sürüler varken, iyi otlaklar bulmak hayatın bir parçasıydı ve bunu düzenli şekilde yapmak, sadece kabilenin başarısı için değil, hayatta kalması için de kritik bir önem taşıyordu. Dışarıdan kaotik görünen, içeriden hiç de öyle değildi.

Bu durum, 10. yüzyılda Konstantinopolis'te derlenen ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan temel gruplardan birinin başarı şansını optimum düzeye getirmek için nasıl yapılandığını gösteren müstesna bir metinde mükemmel bir şekilde aktarılmıştı. Peçenekler, her biri toplamda kırk küçük birime ayrılmış sekiz kabileye bölünmüştü. Her birinin kendi kullanımına özel, sınırları net bir şekilde çizilmiş bölgeleri vardı. Bir yerden bir yere hareket etmek, kabile toplumlarında hayatın düzensiz olduğu anlamına gelmiyordu.¹³

Bozkır dünyasına ilgi duyan zamanın araştırmacıları, seyyahları, coğrafyacıları ve tarihçileri gözlemledikleri yaşam tarzları ve alışkanlıklardan büyülenseler de onları asıl ilgilendiren, göçebelerin –özellikle tarım ürünleri konusunda– yaptıkları ekonomik katkılardı. Bozkırlar yerleşik toplumlara değerli ürün ve hizmetler sağlıyordu. İbn-i Fadlan'ın hesabına göre Oğuzların on bin atı ve bunun on katı kadar koyunu olan üyeleri vardı. Bu sayılara çok güvenmesek bile, operasyonların boyutu kesinlikle çok büyüktü.¹⁴

Atlar ekonominin hayati bir parçasıydı. Bu durum, birçok kaynakta, bozkırlardaki bazı büyük kabilelerin savaş alanına sürebildiği atların sayısı hakkında yapılan atıflarda açıkça görülüyordu. 8. yüzyıldaki bir Arap baskın birliğinin yıkıldığı haralara ilişkin anlatıya ve arkeologların Karadeniz'in kuzeyinde buldukları kemiklere dayanarak atların ticari olarak da yetiştirildiğini söyleyebiliriz.¹⁵ Çiftçilik de bozkır ekonomisinin giderek daha önemli bir parçası haline geliyordu. Aşağı Volga bölgesinde, “sürülmüş birçok tarla ve meyve bahçesinde” ekinler yetiştiriliyordu.¹⁶ Kırım'dan bu döneme dair arkeolojik kanıtlar, büyük ölçekli buğday, akdarı ve çavdarın yetiştirildiğini kanıtlamaktadır.¹⁷ Fındık, şahin ve kılıç, güneydeki pazarlara satılan diğer ürünlerden bazılarıydı.¹⁸ Balmumu ve bal da

öyle. Balın soğuğa karşı direnç sağladığına inanılıyordu.¹⁹ Kehribar da pazarlara sadece bozkırlardan değil, Batı Avrupa'dan da büyük miktarlarda getiriliyordu ve önde gelen bir tarihçi, sertleşmiş reçineyi Doğu'daki hevesli alıcılara ulaştıran yolu "Kehribar Yolu" olarak adlandırmıştı.²⁰

Bunlara rağmen her şeyin ötesinde, hayvan postu ticareti yapı-lıyordu. Kürkler, hem sıcaklık hem de giyenlere sağladıkları statü açısından çok değer görüyordu.²¹ 8. yüzyıldaki bir halife, hangisinin aşırı koşullarda en iyi korumayı sağladığını görmek için bir dizi kürkü dondurarak deneyler yapacak kadar ileri gitmişti. Arap bir yazara göre bu halife, bir dizi kabı suyla doldurup, buz gibi havada bir gece boyunca dışarıda bırakmıştı. "Sabah olduğunda [şişeleri] getirtmişti. Siyah tilki kürkü sarılı olan hariç hepsi donmuştu. Böylece hangi kürkün daha sıcak tuttuğunu ve daha kuru olduğunu öğrenmişti."²²

Müslüman tüccarlar farklı hayvan postlarını ayırıyor, fiyatları buna göre belirliyordu. Bir 10. yüzyıl yazarı, bozkırlardan samur, gri sincap, kakım, mink, tilki, sansar, kunduz ve benekli tavşan ithal edildiğini, sonra da bunların başka yerlere çok daha yüksek fiyatlara satıldığını belirtmişti.²³ Gerçekten de bozkırın bazı bölgelerinde postlar –sabit kur ile– para birimi olarak kullanılıyordu. On sekiz yaşlı sincap kürkü, bir gümüş sikke ediyordu ve tek bir deri, "iri bir adamı doyuracak kadar büyük, muazzam bir ekmekten koca bir dilim" değerindeydi. Bir gözlemci bu durumu hiç anlayamıyordu: "Başka bir ülkede olsanız, bin yük size tek bir fasulye bile alamaz."²⁴ Böyle olmasına rağmen bu kur sisteminin bariz bir mantığı vardı: Birbirleriyle etkileşim halinde bulunan ancak büyük ölçekli sikke basımını denetleyecek merkezî hazinelerden yoksun toplumlar için bir değiş tokuş yöntemine sahip olmak önemlidir. Dolayısıyla deriler, postlar ve kürkler, parasız bir ekonomide gözle görünen bir amaca hizmet eder.

Bir tarihçiye göre bozkırlardan her yıl yaklaşık yarım milyon kadar kürk ihraç ediliyordu. Genişleyen İslam İmparatorluğu, yeni iletişim kanalları ve yeni ticaret yolları yaratmıştı. Kuzeydeki bozkır ve orman kuşaklarının içine uzanan bir "kürk yolu"nun yaratılması,

7. ve 8. yüzyılın büyük fetihlerini izleyen yüzyıllarda harcanabilir servetin hızla artmasının doğrudan bir sonucuydu.²⁵

Şaşırtıcı olmayacak şekilde yakınlık her şeydi: Hayvanları, kürkleri ve diğer ürünleri pazara kolayca ulaştırabilmek, hayati önem taşıyordu. En zengin göçebe kabileler, kaçınılmaz olarak, iyi konumlanmış ve yerleşik dünyayla etkin ve güvenilir şekilde ticaret yapabilen kabilelerdi. Benzer şekilde bozkırlara en yakın konumdaki şehirlerin de servetlerinde hızlı bir artış yaşıyordu. En çok kazananlardan biri, dönemin bir yazarının “dünyanın anası” olarak tanımladığı kadar büyüyen Merv şehriydi. Bozkırın güney sınırında bulunan şehir, hem göçebe dünyayla temas etmek hem de Avrasya’nın omurgası boyunca uzanan doğu-batı ekseninin üzerinde kritik bir nokta işlevi görmek için mükemmel konumdaydı. Bir yazarın sözleriyle, “Keyifli, ince, zarif, parlak, kapsamlı ve hoş bir şehir”di.²⁶ Batıda bulunan Rey ise “ticaretin kapısı,” “dünyanın gelini” ve dünyanın “en güzel yaratımı” olarak biliniyordu.²⁷ Başka bir örnek de Müslüman dünyanın incisi Belh idi; bu şehir, muazzam sokakları, muhteşem yapıları, temiz akan suyunun yanı sıra canlı ticaret ve rekabet sayesinde düşük fiyatlı tüketici mallarıyla muhteşem bir yerdi.²⁸

Suya atılan bir taşın yarattığı dalgalar gibi bu pazarlara yakınlık arttıkça, pazarın etkisi de artıyordu. Pazarlara erişim sağlayabilen ve bundan yararlanabilen için mükafat kaçınılmazdı. Ortadaki zenginliğin ölçeği o kadar büyüktü ki, bozkırdaki kabile grupları arasında basınç artıyordu. En iyi otlak ve su kaynakları için rekabet, şehirlere ve en iyi ticaret merkezine erişim konusunda rekabetle birleşince yoğunlaşmıştı. Bu iki tepkiden birine yol açacaktı: Ya gerilim yükselecek, şiddetli bir bölünme yaşanacaktı ya da kabileler içinde ve arasında birleşme oluşacaktı. Seçim savaşmak ya da iş birliği yapmaktı.

Zaman içinde ince ince dengelenmiş bir statüko gelişmiş, bu da batı bozkırında istikrar ve hatırı sayılır bir servet yaratmıştı. Bunun temel unsuru, Karadeniz ve Hazar Denizi kuzeyindeki bölgelere

hükmeden bir Türk kabile grubuydu. Hazarlar adıyla bilinen bu grup, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara hükmediyordu ve Hz. Muhammed'in ölümünden sonraki yıllarda gerçekleşen büyük fetihler döneminde sergiledikleri askerî direnç sayesinde giderek daha fark edilir hale gelmişlerdi.²⁹ Müslüman ordular karşısındaki etkinlikleri, Hazarlar liderliği altında birleşen birçok diğer kabilenin desteğini kazanmalarını sağlamıştı. Ayrıca bozkırın hâkim gücüyle ittifak yapmanın faydalarını anlayan Konstantinopolis'teki Roma imparatorlarının da dikkatini çekmişti bu halk. Hazarlar müttefik olarak o kadar önemlilerdi ki 8. yüzyılın başlarında Hazarya ve Bizans'ın (Roma İmparatorluğu'ndan kalan yerlere bu dönemde verilen isim buydu) iktidardaki hanedan aileler arasında iki evlilik ittifakı düzenlenmişti.³⁰

Bizans'ın başkenti Konstantinopolis açısından hanedan üyelerinin yabancılarla evlenmesi nadir, bozkır göçbeleriyle ittifak ise görülmemiş bir şeydi.³¹ Bu gelişme; Müslümanların, imparatorluğun Küçük Asya'daki doğu sınırında yarattığı baskının çok yoğun olduğu bir dönemde, Hazarların Bizans diplomatik ve askerî düşüncesinde ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Hazar lideri *kağana* verilen ödüllerin ve prestijin Hazar toplumu üzerinde çok büyük etkisi olmuştu: Yüce hükümdarın konumu güçlenmiş, hediyeler ve statüler kabile çapında seçilen seçkinlere verildiğinden kabilenin katmanlara ayrılmasına zemin hazırlamıştı. Bir diğer etki de diğer kabileleri koruma ve ödüller karşılığında haraç vermeye teşvik etmesi olmuştu. İbn-i Fadlan'a göre *kağanın*, her biri farklı bir kabileden gelen ve her biri kabile liderinin kızı olan yirmi beş karısı vardı.³² 9. yüzyılda İbranice yazılmış bir kaynak ise, Hazarlara tabi kabilelerden bahseder ancak yazar yirmi beş mi yoksa yirmi sekiz mi kabile olduğundan emin değildir.³³ Polyanlar, Radimiçler ve Severyenler gibi halklar, Hazarların egemenliğini kabul edenler arasındaydı ve Hazarların günümüzde Ukrayna ve Güney Rusya toprakları olan batı bozkırının hâkim gücü haline gelmelerini sağlamışlardı.³⁴

Giderek artan ticaret seviyeleri ve uzun istikrar ve barış dönemleri, Hazar toplumunda derin bir dönüşüm başlatmıştı. Kabilenin lider-

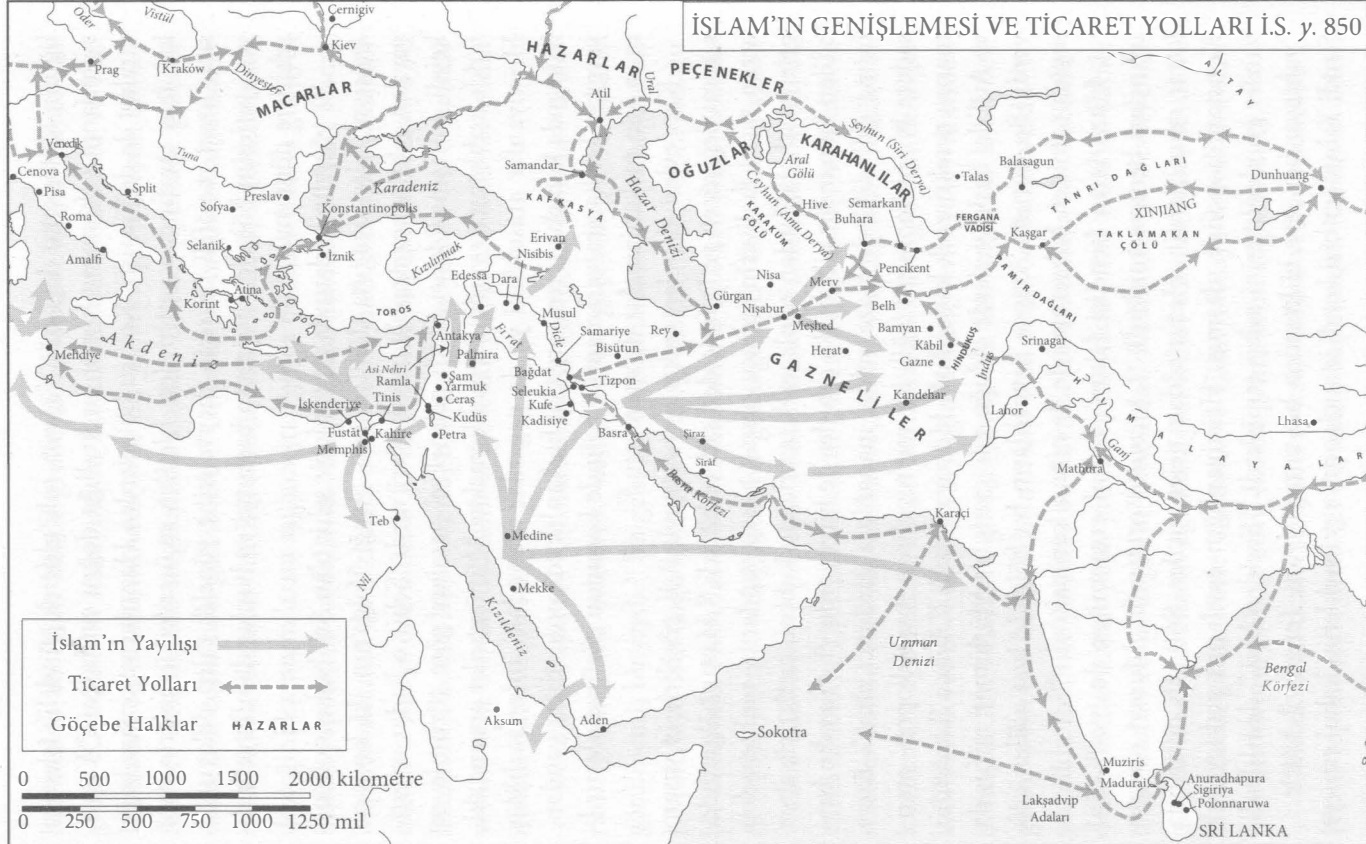
liğinin işleyiş tarzı değişmiş, *kağanın* rolü giderek gündelik işlerden soyutlanmış, konumu kutsal bir krallığa doğru evrilmişti.³⁵ Yaşam tarzları da değişmişti. Komşu bölgelerden Hazarlar ve onlara bağlı kabileler tarafından yetiştirilen, işletilen ve üretilen ürünlerin yanı sıra, uzun mesafeli ticaretin meyvelerine yönelik talep dolayısıyla yeni yerleşim bölgeleri doğmaya başlamış ve bunlar da nihayetinde şehirlere dönüşmüştü.³⁶

10. yüzyılın başlarında capcanlı bir şehir olan Atıl başkent olmuş, *kağanın* kalıcı ocağına dönüşmüştü. Aşağı Volga'nın iki kıyısına yayılan şehrin kozmopolitan sakinleri vardı. Şehir o kadar sofistkeydi, anlaşmazlıkları farklı geleneksel yasalara göre çözümleyen farklı mahkemeler vardı. Bu mahkemelere Müslümanlar arasındaki, Hristiyanlar arasındaki ya da paganlar arasındaki anlaşmazlıklar hakkında kararlar veren yargıçlar başkanlık ediyordu; diğer yandan, yargıcın bir karara varamaması halinde konunun çözüme ulaştırılması için mekanizmalar da mevcuttu.³⁷

Keçe evleri, depoları ve kraliyet sarayıyla Atıl, göçebelerin yaşam tarzını değiştiren yerleşimlerden sadece biriydi.³⁸ Hazar bölgesinde, artan ticari faaliyetin sonucu olarak ahşap yapıların, muhtemelen geleneksel otağlardan esinlenerek tasarlanan kubbeli çatılarıyla ayırt edilen Samandar gibi başka şehirler de büyüyordu. 9. yüzyılın başlarına gelindiğinde Hazarya'da, inananlara yardımcı olmak üzere sadece bir piskoposun değil, bir metropolitin –başpiskopos– atanmasını gerektirecek kadar fazla Hristiyan vardı.³⁹ Ayrıca Samandar ve Atıl'de, başka yerlerde olduğu gibi geniş bir Müslüman nüfus da vardı. Bu durum, Arapça kaynakların bu bölgede inşa edilen çok sayıda camiden bahsetmesiyle de ortaya konmaktadır.⁴⁰

Hazarların kendisi İslam'ı kabul etmemişse de, yeni dinî inançları benimsemişlerdi: 9. yüzyılın ortasında, Musevi olmaya karar vermişlerdir. Hazarya'dan gelen elçiler, 860 yılı civarında Konstantinopolis'e ulaşmış, Hristiyanlığın esaslarını açıklayacak vaizler gönderilmesini talep etmişlerdi. “Ezelden beri,” demişlerdi, “yalnızca her şeye hükmeden bir tanrıyı [yani Tengri'yi] biliriz... Şimdi Yahudiler bizi kendi inançlarını ve geleneklerini kabul etmeye

İSLAM'IN GENİŞLEMESİ VE TİCARET YOLLARI İ.S. y. 850

teşvik ederken, diğer yandan Araplar da barış ve birçok hediye vadederek bizi kendi inançlarına çekmeye çalışıyor.”⁴¹

Bu minvalde Hazarlara din değiştirtmek amacıyla bir heyet gönderilmişti. Heyetin başında, Slavca ismi olan Kiril adıyla daha iyi tanınan, Slavlar için Kiril alfabesini geliştiren Konstantin vardı. Kardeşi Methodius gibi büyük bir âlim olan Konstantin, Doğu’ya giderken yolda durarak kışı İbranice öğrenerek ve *kağanın* sarayına doğru yolda olan Musevi âlimlerle tartışabilmek üzere Tevrat’ı inceleyerek geçirmişti.⁴² Elçiler Hazar’ın başkentine ulaştıklarında, İslam’ı ve Museviliği tanıtmak üzere gelen rakiplerine karşı ateşli tartışmalara girmişti. Konstantin’in âlimliği, önüne çıkan herkesi silip süpürmüştü; yani büyük ölçüde kendi yazdıklarına dayanan anlatılara göre durum budur.⁴³ Aslına bakılırsa Konstantin’in parlak zekâsına karşın –*kağan* kendisine kutsal yazıtlarla ilgili yorumlarının “bal gibi” sarih olduğunu söylemişti– elçiliğin etkisi beklendiği gibi olmamıştı zira Hazar lideri, halkı için doğru dinin Musevilik olduğuna karar vermişti.⁴⁴

Bu hikâyenin bir benzeri, yüzyıl sonra anlatılmıştır. Hazarların din değiştirdiğine yönelik haberler, binlerce kilometre batıdaki Yahudi toplulukları tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştı. Hazarların kim oldukları ve nasıl Musevi olduklarıyla ilgili daha fazla bilgi edinmeye çalışmışlardı. Hazarların İsrail’in kayıp kabilelerinden biri olabileceği varsayımları vardı. Endülüs’te, yani Müslüman İspanya’da Kurtuba’da yaşayan hezârfen Hasday bin Şaprut, sonunda bu kabileyle temasa geçmeyi başarmıştı. Hazarların gerçekten Musevi mi yoksa bunun çıkar elde etmeye çalışanların uydurduğu bir hikâyeye mi olduğunu belirleme çabaları bu zamana kadar sonuçsuz kalmıştı. Sonunda gerçekten de Hazarların Musevi olduklarını, dahası zengin ve “çok güçlü” olduklarını ve “sayısız orduya hükmettiklerini” öğrendiğinde, diz çöküp Cenner’in Tanrısı’na şükretme ihtiyacı hissetmişti. “Yüce Kral’ımın, ailesinin, evinin sağlığı için,” diyordu *kağana*, “ve ayrıca tahtının sonsuza dek daim olması için dua ediyorum. Onun ve oğullarının ömrü, İsrail’in kuşatsın!”⁴⁵

Çok ilginçtir *kağanın* bu mektuba yazdığı cevabın bir kopyası günümüze ulaşmıştır. Bu mektupta Hazar hükümdarı, kabilesinin Museviliğe geçişini anlatır. Din değiştirme kararı, diye yazar *kağan*, farklı inançları savunmak üzere heyetler davet eden atalarının ulu bilgeliğinin sonucuydu. Olguları nasıl değerlendireceğini düşünen hükümdar, Hristiyanlara İslam'ın mı yoksa Museviliğin mi daha iyi olduğunu sormuştu. Cevap olarak İslam'ın Musevilikten kesinlikle daha kötü olduğunu söyleyince Müslümanlara Hristiyanlığı mı Museviliği mi tercih edeceklerini sormuştu. Onlar da Hristiyanlığı aşağılayarak Museviliğin ikisi arasında daha az kötü olduğunu söyleyince, Hazar hükümdarı bir karara vardığını açıklamıştı: Her ikisi de "İsrailoğulları'nın dininin daha iyi" olduğunu kabul etmişti, bu yüzden "Tanrı'nın bağışlayıcılığına ve Kadir-i Mutlak olanın kudretine iman ederek İsrail'in, yani İbrahim'in dinini seçiyorum," demişti. Böylece heyetleri yollamış, kendisini sünnet ettirmiş ve hizmetkârlarının, yardımcılarının ve tüm halkının aynısını yapmasını emretmişti.⁴⁶

Musevilik, 9. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Hazar toplumunun içlerine kadar girmişti. Heyetlerin *kağanın* sarayına gelmesinden önceki on yıllarda Yahudilerin gerçekleştirdiği din değiştirme sürecine ve cenaze geleneklerinde bu dönemde gerçekleşen dönüşüme atıfta bulunan Arapça kaynakların dışında Hazarya'da basılmış bir dizi sikkenin bulunması, Museviliğin 830'larda resmi devlet dini olarak benimsendiğine dair güçlü kanıtlar sunar. Bu sikkelerin üzerinde, inancın farklı halklara hitap edecek şekilde nasıl ambalajlanabileceğinin güzel bir örneği vardır. Sikkeler, Eski Ahit peygamberlerinin en büyüğünü *Musa Resûlullah* sözleriyle övüyordu: Musa, Allah'ın elçisidir.⁴⁷

Bu belki de kulağa geldiğinden daha az kışkırtıcıydı, zira Kur'an peygamberler arasında bir ayırım yapılmaması ve her birinin getirdikleri mesajların takip edilmesi gerektiğini açıkça söyler.⁴⁸ Musa, İslami öğretilerde kabul edilmiş ve kutsanmıştı, dolayısıyla onu övmek çok da tuhaf değildi. Bununla birlikte Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olarak özel durumunun dile getirilmesi, günde beş vakit ca-

milerden yapılan ibadet çağrısının, *ezanın*, merkezi unsuruydu. Bu şekilde Musa'nın adını sikkenin üzerinde kullanmak Hazarların, İslam dünyasından bağımsız bir kimlikleri olduğunun cüretkâr bir beyanıydı. Roma İmparatorluğu ile Müslüman dünyası arasında 7. yüzyılda yaşanan çatışma gibi savaşlar sadece ordularla değil, ideolojilerle, dillerle, hatta sikkelerin üzerindeki imgelerle veriliyordu.

Aslında, Hazarlar Museviliğe iki ayrı kaynaktan maruz kalmışlardı. Öncelikle antik çağda Kafkaslar'a yerleşen ve bozkırın ekonomik gelişimiyle toplum içinde erimiş olması gereken sayısız Yahudi topluluğu vardı.⁴⁹ 10. yüzyılda yazılmış bir kaynağa göre "Müslüman ve Hristiyan şehirlerden" Hazarya'ya göç etmek isteyen pek çok insan, seçkinlerin çoğunun Museviliği hoş görüp tasdik etmek bir yana uyguladığını da öğrenince cesaretlenmişti.⁵⁰ Hazar hükümdarı ile Kurtuba'daki Hasday arasında 10. yüzyılda gerçekleşen yazışma, hahamların görevlendirildiğini, Museviliğin doğru öğretilmesini sağlamak için okulların ve sinagogların kurulduğunu gösterir; birçok kronik yazarı, Hazarya şehirlerinde, dinî yapılar kadar kararların Tevrat'a başvurulduktan sonra alındığı mahkemelerin de ortaya çıktığını belirtiyordu.⁵¹

Museviliğe yönelik ilginin ikinci tetikleyicisi ise, çok daha uzaklardan gelen; Hazarya'nın (sadece bozkırla İslam dünyası arasında değil, doğu ile batı arasında da) büyük bir uluslararası ticaret merkezi haline gelmesinin tüccarlar üzerinde yarattığı cazibeydi. Birçok kaynağın gösterdiği üzere Yahudi tüccarlar, uzun mesafeli ticaretle son derece etkindi ve İslam'ın yükseliş döneminde Soğdların Çin'i Pers Diyarı ile bağlarken oynadıkları rolün benzerini oynuyorlardı.

Yahudi tüccarlar son derece becerikli dilbilimcilerdi ve dönemin kaynaklarından birine göre "Arapça, Farsça, Latince, Frenkçe, Endülüşçe ve Slavca"yı akıcı bir şekilde konuşabiliyorlardı.⁵² Merkezleri Akdeniz'deydi ve düzenli olarak Hindistan ile Çin'e seyahat ediyor, Mekke, Medine ve Konstantinopolis'teki pazarlara hizmet veren bir dizi limanın yanı sıra Fırat ve Dicle bölgesindeki illerde de misk, öd ağacı, kâfur, tarçın ve "diğer Doğu ürünleri" ile gelip ticaret yapıyorlardı.⁵³ Orta Asya'dan Çin'e ya Bağdat ve Pers Diyarı ya

da Hazar bölgesi üzerinden Belh ve Ceyhun Irmağı'nın doğusuna ulaşan kara yollarını da kullanıyorlardı.⁵⁴ Bu eksendeki en önemli noktalardan biri, Hazar Denizi'nin hemen güneyindeki (bugün İran'da) Rey'di. Bu şehir, Kafkaslar'dan, doğudan, Hazarya'dan ve bozkırdaki diğer noktalardan gelen malları elden geçiriyordu. Görünüşe göre bunlar önce Gorgan (Kuzey İran'da) şehri üzerinden geçiyordu (muhtemelen Rey'e götürülmeden önce gümrük vergileri burada alınıyordu). 10. yüzyılda bir Arap yazar, "En şaşırtıcı olan, buranın dünyanın ticaret merkezi olmasıdır," demişti.⁵⁵

İskandinavya'dan gelen tüccarlar da buradaki fırsatların cazibesine kapılıyordu. Vikinglerin adı geçtiğinde, kaçınılmaz olarak Kuzey Denizi üzerinden Büyük Britanya ve İrlanda'ya yapılan saldırıları, tecavüz etmeye ve yağmalamaya hazır silahlı adamlarla dolu, pruvaları ejderha şeklindeki uzun gemilerin sislerin arasından çıktığını düşünürüz. Tamam, belki de Vikinglerin Kuzey Amerika'ya Kristof Kolomb ve diğerlerinin seyahatlerinden yüzlerce yıl önce ulaşmış oldukları sorusunu düşünürüz. Ancak Viking çağında bu cesur ve sert adamlar batıya değil, doğuya ve güneye gidiyordu. Birçokları sadece kendi ülkelerinde değil, fethettikleri yeni topraklarda da servet ve şöhret kazanmıştı. Ayrıca bıraktıkları iz, Kuzey Amerika'daki gibi küçük ya da geçici değildi. Doğuda, Baltık Denizi'ni Hazar Denizi ve Karadeniz ile bağlayan büyük su sistemlerini ele geçiren tüccarların, seyyahların ve yağmacıların adını alacak yeni bir devlet kuracaklardı. Bu adamlar, belki de belirgin kırmızı saçları ya da daha büyük ihtimalle kürek çekmedeki yetkinlikleri dolayısıyla Rus ya da *rhos* olarak tanınıyordu. Bunlar Rusya'nın atalarıydı.⁵⁶

Vikingleri güneye yolculuk yapmaya sevk eden, başlangıçta İslam dünyasının ticaretinin ve zenginliklerinin çekiciliği idi. 9. yüzyılın başlarından itibaren İskandinavya'dan bozkır dünyasıyla ve Bağdat'taki halifelik ile temas etmeye başlanmıştı. Oder, Neva, Volga ve Dinyeper ırmakları boyunca yerleşimler ortaya çıkmaya başlamış, yeni üsler, bağımsız pazarlar ve güneyle ticaret yapan tüccarlar için ticaret merkezleri haline gelmişti. Staraya Ladoga,

Rurikovo Gorodische, Beloozero ve Novgorod (“yeni kent”), büyük Avrasya ticaret yollarını Kuzey Avrupa’nın en ücra köşelerine kadar uzatan yeni noktalar⁵⁷

Popüler imgelemde büyük yer kaplayan uzun gemiler, Viking Ruslar tarafından uyarlanmış ve küçültülmüş, böylece bir nehir ya da gölden bir diğerine kısa mesafeler boyunca taşınabilecek hale getirilmişti. Tek gövdeli tekneler, konvoy halinde uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıkıyordu. Konstantinopolis’te 10. yüzyıl ortalarında derlenen ve Bizans memurları tarafından toplanan bilgilere dayanan bir metin, güneye yapılan yolculukta aşılması gereken tehlikeli koşulları kaydediyordu. Dinyester üzerindeki akıntılar, özellikle tehlikeliydi: Dar bir barajın ortasında “ada gibi duran” ölümcül kayalar vardı. “Su bunlara çarpıp yükselir ve diğer tarafa, büyük ve korkunç bir gürültüyle düşer.” Bu engele kuru bir mizahla, “Sakın Uyuya Kalma” adı verilmişti.⁵⁸

Aynı metnin belirttiği gibi Ruslar, akanaktan geçen yorgun yolcular gibi kolay kazanç şansı gören saldırgan yağmacılar tarafından saldırıya uğramaya da çok açıktı. Tekneler sudan çıkarılırken pusuya yatan Peçenek göçebeleri saldırıp, mallara el koyup ormanların içinde kayboluyordu. Bekçilere ani saldırılara karşı en yüksek dikkat seviyesinde olmaları emrediliyordu. İskandinavlar bu tehlikeleri aşınca o kadar rahatlıyordu ki, bir adada toplanıp, pagan tanrılara şükretmek için yavru horozlar kurban ediyor ya da kutsal ağaçlara oklar saplıyorlardı.⁵⁹

Hazar Denizi ve Karadeniz çevresindeki pazarlara sağ salım ulaşabilecek insanların, en hafif tabirle, dayanıklı olmaları gerekiyordu. Müslüman bir bilgin büyük hayranlıkla, “Çok dayanıklı ve güçlüler,” diye belirtmişti.⁶⁰ İbn-i Fadlan, Rusların “palmiye ağaçları gibi uzun”, daha da önemlisi daima silahlı ve tehlikeli olduklarını yazıyordu. “Her birinin bir baltası, bir kılıcı ve bir bıçağı vardır.”⁶¹

Azılı suçlu çeteleri gibi davranıyorlardı. Öncelikle düşmanlarına karşı beraber savaşsalar da, birbirlerine karşı da sürekli şüphe içindeydiler. Bir yazar, “tuvaletle asla yalnız gitmezler,” demişti. “Daima ellerinde kılıçları ve kendilerini koruyacak üç arkadaşlarıyla

beraber [giderler] çünkü birbirlerine pek güvenmezler.” Hiçbiri bir meslektaşını, onu öldürerek bile olsa soymaktan çekinmezdi.⁶² Düzenli olarak toplu seks yapıyor, birbirlerinin önünde umursamadan sevişiyorlardı. Biri hastalanırsa, arkada bırakılıyordu. Görünüşleri de buna uygundu: “Tüm erkekler ayak parmaklarının ucundan boyunlarına kadar koyu yeşil dövmelerle, desenlerle kaplıydı.”⁶³ Bunlar sert zamanların sert insanlarıydı.

Balmumu, kehribar ve balın yanı sıra Arapça konuşan dünyada hayranlık duyulan güzel kılıçların ticaretini de yapıyorlardı. Yine de en kârlısı, Rusya’nın nehir sistemlerinden İskandinavya’ya, kuzeye doğru akan devasa miktarda paranın kaynağı, başka bir iş koluydu. Suriye, Bizans hatta Çin’den gelen birçok ince ipeğin İsveç, Danimarka, Finlandiya ve Norveç’teki mezarlarda bulunması bunun bir kanıtıdır. Bunlar, bu bölgelere getirilen ancak bugüne kadar ulaşmayan tekstil ürünlerinin yalnızca küçük bir kısmını temsil ediyor olsa gerektir.⁶⁴

Gelgelelim uzak bölgelerle yapılan ticaretin boyutu hakkında sözün büyüğü, sikke kayıtlarına aittir. Kuzeye giden büyük nehirlerin etrafı şaşırtıcı derecede zengin sikke buluntularıyla doludur ve bunlar Rusya, Finlandiya, İsveç ve en çok da Gotland’da (İsveç’in en büyük adası) bulunmuştur. Bu durum Viking Ruslarının Müslümanlarla ve Bağdat’taki hilafete yakın gruplarla ticaretten çok büyük meblağlar kazandığını gösterir.⁶⁵ Para tarihinin önde gelen uzmanlarından biri, İslam topraklarıyla ticaretten getirilen gümüş sikkelerin miktarının onlarca, hatta belki yüzlerce milyon olduğunu tahmin etmektedir; bu günümüz parasıyla milyarlarca dolarlık bir sektöre delalet etmektedir.⁶⁶

İskandinavya’dan Hazar Denizi’ne kadar –neredeyse dört bin beş yüz kilometrelik bir yol– aşmayı göze alabilmek için, elde edilecek kazancın gerçekten çok büyük olması gerekir. Yani belki de kayda değer kârlar elde edebilmek için malların yüksek miktarlarda satılması gerekliliği şaşırtıcı değildir. Güneye gönderilen birçok mal vardı ancak en önemlisi kölelerdi. İnsan ticaretinde para vardı.

Köle Yolu

Ruslar bölge halklarını köleleştirip güneye taşımak konusunda acımasızdı. Arap bir yazara göre, “Boyutları, fizikleri ve cesaretleriyle” ünlenen Viking Ruslarının “ektikleri tarla yoktu ve yağmayla yaşıyorlardı.”¹ Bunun ceremesini yerel nüfus çekiyordu. O kadar çok insan esir alınıyordu ki esirlerin –Slavlar– adı özgürlükleri ellerinden alınan herkesin genel adı olarak kullanılmaya başlanmıştı: slave (köle).

Ruslar mahkûmlarına karşı dikkatliydi: “Kölelere iyi davranıp onları uygun şekilde giydiriyorlar çünkü köleler onlar için bir ticari mal,” diyordu dönemin yazarlarından biri.² Köleler de nehir sistemleri boyunca taşınıyordu; akanaklardan geçerken zincirli kalıyorlardı.³ Güzel kadınlara özellikle çok değer veriliyor, Hazarya ya da Volga Bulgaristanı’ndan tüccarlara satılıyor, onlar da bu köleleri güneye götürüyordu; tabii ki ganimetçiler kölelerle son bir kez seks yaptıkları sonra.⁴

Kölelik, Viking toplumunun hayati bir parçası ve ekonomisinin önemli bir unsuruydu; sadece doğuda da değil. Britanya Adaları’ndan önemli miktarda edebi ve maddi kanıt, uzun gemi saldırılarının en önemli amacının, popüler imgelemdeki gibi ayırım yapmadan tecavüz edip yağmalamak değil, canlı esir almak olduğunu gösterir.⁵ “Koru bizi Tanrım,” diye yalvarır 9. yüzyıldan bir Fransız duası, “Bizleri ülkemizi yıkan vahşi İskandinavdan; gençlerimizi, bakir oğlanlarımızı... bizden alıyorlar. Bizi bu şerden kurtarman için yalvarıyoruz.”⁶ Özellikle Kuzey ve Doğu Avrupa’daki köle yolları üzerinde prangalar, kelepçeler ve kilitler bulunmuştur, ayrıca yeni araştırmalar daha önce hayvanlar için kullanıldığı düşünülen kafeslerin aslında pazar meydanının Ana Cadde ile Köle Caddesi kavşağında bulunduğu Novgorod gibi yerlerde satılacak köleler için tasarlandığını düşündürmektedir.⁷

Kölelikten kâr elde etme arzusu o kadar fazlaydı ki bazı İskandinavlar yeni bölgeleri yağmalayıp esir toplamak için yerel hükümdarlardan izni almış olsalar da, diğerleri birbirlerini ambarda esir almaya gayet gönüllüydü; “Biri, diğerini yakalar yakalamaz,” diye kaydediyordu durumun vahametini 11. yüzyılda Kuzey Avrupa’daki bilge bir keşiş bu konuya ilişkin aldığı notlarında. Sonra ne yapacağı hakkında hiç şüphesi olmazdı: İlk fırsatta, “diğerini ya kendi arkadaşlarından birine ya da bir barbara köle olarak satardı.”⁸

Bazı kölelerin ise hedefi İskandinavya’ydı. Ünlü bir Eski Norveççe şiir olan “Rig’in Şarkısı” (“Rígsþula”), toplumun üç basit kategoriye bölündüğünü açıklar: aristokratlar (*jarlar*), özgür insanlar (*karlar*) ve köleler (*þrælar*).⁹ Ancak birçokları, kaliteli numune için iyi paranın ödendiği yerlere gönderiliyordu ve hiçbir yerin, Bağdat’ı ve diğer Asya şehirlerini, ayrıca Kuzey Afrika ve İspanya da dâhil diğer Müslüman bölgelerini besleyen Atıl’ın büyük ve zengin pazarları kadar büyük bir talebi ve harcama gücü yoktu.

Yüksek bir fiyat ödeme kapasitesi ve arzusu, zengin kazançlar sağlıyor, Kuzey Avrupa ekonomisini canlandıracak temeli atıyordu. Sikke buluntularına göre 9. yüzyılın sonlarında ticarete bir artış yaşanmıştı. Bu dönem Baltık’ta, Güney İsveç ve Danimarka’da Hedeby, Birka, Wolin ve Lund gibi şehirlerin hızla genişlediği önemli bir büyümeye sahne oluyordu. Rusya nehirleri boyunca giderek genişleyen bir bölgeye yayılan buluntu noktaları, alışveriş miktarında keskin bir yoğunlaşma gösteriyordu. Orta Asya’da –özellikle de Semerkant, Taşkent, Belh ve bugün Afganistan’da bulunan geleneksel ticaret, ulaşım ve iletişim yolları üzerinde– basılmış sikkelerin miktarında belirgin bir artış vardı.¹⁰

Bu nakit zengini bölgelerde kölelere yoğun talep vardı; üstelik sadece kuzeyden gelen kölelere değil. Sahra Altı Afrika’dan ciddi oranda köle ithal ediliyordu; bir tüccar, Pers Diyarı’ndaki pazarlarda on iki binden fazla siyah köle satmakla övünüyordu.¹¹ Köleler aynı zamanda Orta Asya’nın Türkî kabilelerinden de alınıyordu. Bu dönemden bir yazar, bu kölelerin cesaretlerinden ve becerikliliklerinden ötürü çok değerli olduklarını söylüyordu. Bir diğer yazar,

iş “en değerli köleleri” seçmeye geldiğinde, en iyilerinin “Türklerin diyarından” geldiğini söylüyordu. “Dünyanın köleleri arasında, Türk kölelerin yerini kimse tutamaz.”¹²

Bunu Roma İmparatorluğu’ndaki köle ticaretiyle (son derece ayrıntılı şekilde araştırılmış bir alandır) kıyaslayarak köle ticaretinin olası boyutuna dair bir fikir edinebiliriz. Yakın tarihli araştırmalar, gücünün zirvesindeyken Roma İmparatorluğu’nun, köle nüfusunu korumak için her yıl iki yüz elli bin ila dört yüz bin yeni köleye ihtiyacı olduğunu göstermektedir.¹³ İspanya’dan Afganistan’a uzanan Arapça konuşan topraklardaki pazarın boyutu –köle talebinin benzer olduğunu düşünürsek– çok daha büyüktü; bu da satılan kölelerin sayısının Roma’dakinden bile fazla olabileceğini düşündürür. Kaynakların yetersizliği can sıkıcı olsa da, her birinin biner tane köle kızı bulunan bir halife ile karısından, ayrıca en az dört bin kölesi olan başka birinden bahseden bir anlatı üzerinden, olası boyutlara dair bir fikir edinebiliriz. Müslüman dünyada köleler Roma’da olduğu gibi her yerdeydi ve sessizlerdi.¹⁴

Roma ayrıca kölelerin alınıp satılma şekliyle ilgili de faydalı bir kıyaslama sunar. Roma dünyasında zenginler arasında imparatorluğun sınırlarının ötesinden getirilen değerli esirler için –sıra dışı görünüşleri merak ve sohbet konusuydu– yoğun bir rekabet vardı. Kişisel tercihlerin de bir rolü vardı; yüksek mevki sahibi bir aristokrat, birbirine benzer, her biri eşit derecede çekici ve aynı yaşta köleler için ısrar ediyordu.¹⁵ Daha sonra yazılan ve köle satın alma sürecini kolaylaştıran el kitaplarının da gösterdiği üzere benzer fikirler, zengin Müslümanlar arasında da yaygındı. 11. yüzyılda bir yazar, “Tüm siyah [köleler] arasından,” diyordu, “Nübyeli kadınlar en hoş, yumuşak ve nazik olanlarıdır. Vücutları ince ve yumuşak tenli, sağlam ve düzgün oranlıdır... Sanki hizmet etmek üzere yaratılmış gibi efendilerine saygı duyarlar.” Günümüzde Sudan, Eritre ve Mısır’da kalan bir bölgede yaşayan Beja halkının kadınlarının “altın rengi tenleri, güzel yüzleri, narin vücutları ve yumuşak tenleri vardır; ülkelerinden gençken alınırlarsa çok hoş yatak arkadaşları

olurlar.” Binyıl önce para aşkı satın alamasa da, almanızı istediğiniz şeyi almanıza yardımcı olurdu.¹⁶

En az bunlar kadar yardımcı olacak ipuçları sunan başka el kitapları da vardı. 11. yüzyıldan kalma, *Kâbusname* adlı Farsça eserin yazarı, “Köle almaya gittiğinizde dikkatli olun,” diye uyarıyordu. “İnsan satın almak zor bir sanattır çünkü iyi görünen birçok köle” sonunda kötü çıkar. “Birçok insan köle satın almanın diğer ticaret türleri gibi olduğunu hayal eder,” diye eklemiştir yazar; aslında köle satın alma hüneri, “felsefenin bir dalıdır.”¹⁷ Cildin sarılığına dikkat edin –kesin bir basur işareti; yakışıklı, yumuşak saçlı ve bakışlı erkeklerle dikkat edin– “bu niteliklere sahip erkekler ya kadınlara fazla düşkün olacak ya da çöpçatanlık yapmaya meyilli olacaktır.” Almayı planladığınız kişiyi yatırın. Daha sonra “iki yanına da iyice bastırarak” herhangi bir ağrı ya da yangı işareti var mı diye “yakından bakın”; ayrıca kötü nefes kokusu, sağırılık, kekemelik ya da dişlerin tabanında sertlik gibi ‘gizli kusurları’ da iki kez kontrol edin. Yazar, tüm bu yönergeleri (ve çok daha fazlasını) izlerseniz hayal kırıklığına uğramayacağınızı söyler.¹⁸

Köle pazarları, Orta Avrupa boyunca geliyordu; bu köle pazarları, Doğu’ya –ve tabii ki 961 yılında on üç binden fazla Slav kölenin bulunduğu Kurtuba’daki saraya– gönderilmek üzere bekleyen erkekler, kadınlar ve çocuklarla doluyordu.¹⁹ 10. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Prag büyük bir ticaret merkezi haline gelmiş, kalay, kürk ve insan alıp satan Viking Ruslar ile Müslüman tüccarlar için bir cazibe merkezi olmuştu. Bohemya’daki diğer şehirler un, arpa ve tavuk –ve köle– almak için uygun yerlerdi. Yahudi bir seyyaha göre hepsi de gayet makul fiyatlıydı.²⁰

Köleler çoğu zaman Müslüman hükümdarlara hediye olarak gönderiliyordu. Örneğin 10. yüzyılın başlarında Toskana’dan Bağdat’a giden bir elçilik heyeti, Abbasi Halifesi Muktefi’ye çok kıymetli hediyeler; kılıçlar, kalkanlar, av köpekleri ve avcı kuşlar gibi güzide parçalar getirmişti. Dostluk nişanesi olarak sunulan diğer hediyelerin yanı sıra yirmi Slav hadım ve yirmi çok güzel Slav kız vardı.

Dünyanın bir köşesinde gençliğinin baharında olan bir insan, zevk için dünyanın bir diğer köşesine ihraç ediliyordu.²¹

Uzun mesafeli ticaret o kadar kapsamlıydı ki Mainz'dan geçen İbrahim bin Yakub, pazarlarda gördüklerinden şaşkınlığa düşmüştü: “İnsanın, bu kadar batıdaki bölgelerde, sadece Uzak Doğu'da yetişen karabiber, zencefil, karanfil, Hint sümbülü ve havlıcan gibi aromatik otlar ve baharatlar bulabiliyor olması çok sıra dışı. Bu bitkilerin hepsi, bolca yetiştikleri Hindistan'dan ithal edilmiştir.” Yakub'u şaşırtan sadece bu da değildi: Semerkant'ta basılan sikkelerde dâhil olmak üzere gümüş dirhemlerin para birimi olarak kullanılması da şaşırtıcıydı.²²

Aslında Müslüman dünyasından yükselen sikkelerin etkisi ve nüfuzu çok daha uzaklarda da hissedilmişti ve bir süre daha böyle olmaya devam edecekti. 800 yılı civarında İngiltere'deki Mercia Kralı Offa (Galler'in akınlarına karşı topraklarını korumak amacıyla meşhur seti inşa eden kral) kendi sikkeleri için İslami altın sikkelerin tasarımını kopyalıyordu. Bir yüzünde “Offa Rex” (Kral Offa) yazısının, diğer yüzünde ise Arapça metnin kusurlu bir kopyasının bulunduğu sikkeler bastırmıştı; oysa krallığında sikkeleri kullananların bunun anlamı hakkında bir fikri yoktu.²³ Lancashire'da Cuerdale'de bulunan ve günümüzde Oxford'daki Ashmolean Müzesi'nde muhafaza edilen büyük bir koleksiyonda, 9. yüzyılda basılmış birçok Abbasi sikkesi vardır. Paranın İngiliz Adaları gibi uzak yerlere ulaşmış olması, İslam dünyasının pazarlarının ne kadar yayılmış olduğunun bir göstergesidir.

9. yüzyılda Avrupa'ya gelen ithal malların bedeli, köle ticaretinden kazanılanlarla ödeniyordu. Kaynaklarda son derece talep edilen lüks mallar veya tıbbi ihtiyaçlar olarak görülen baharatlar ve ilaçlar, büyük ölçekli insan ticaretiyle finanse ediliyordu.²⁴ Ayrıca kölelere yönelik doymak bilmez talepten kâr edenler, yalnızca Viking Ruslar değildi: Verdun'daki tüccarlar, genellikle İspanya'daki Müslümanlara hadım satarak devasa kârlar elde ediyordu; uzun mesafeli ticaretle uğraşan Yahudi tüccarlar, bu dönemdeki Arapça

metinlerin düşündürdüğü üzere hadımların yanı sıra “genç kız ve oğlanların” satışıyla da uğraşıyordu.²⁵

Başka kaynaklar da Yahudi tüccarların Avrupa’dan “köleler [ve] oğlanlar ve kızlar” getirmekte ve genç erkekleri gelir gelmez hadım etme işlemleri (olasılıkla bir tür kanlı sertifikasyon prosedürü olarak) gerçekleştirmekte oynadıkları rolleri anlatır.²⁶ Köle ticaretinde iyi kâr vardı, dolayısıyla Doğu’ya getirilen köleler sadece Avrupa’dan gelmiyordu: Müslüman girişimcilerin de pazara dâhil oldukları, Doğu İran’dan Slav topraklarına kadar yağmaladıkları bildirilmiştir; ancak esir alınanlar “erkeklikleri yerinde, vücutları bozulmamış” halde korunuyordu.²⁷

Bu esirler de hadım ediliyordu ve çok değerliydi. Bu dönemin Arap yazarlarından biri, Slav ikizler satın alır, birini hadım ederseniz, hadım edilenin kardeşine göre kesinlikle daha becerikli ve “zeki ve daha hoşsohbet” olacağını yazmıştı; hadım edilmeyen kardeş cahil ve aptal kalacak, Slavların doğuştan gelen alçakgönüllülüğünü sergileyecektir. Hadım etmenin Slav zihnini saflaştırıp geliştirdiğine inanılıyordu.²⁸ Dahası aynı yazarın sözlerine göre bu, işe yarıyordu ancak “doğal becerileri” operasyondan etkilenen “siyahlar” için değil.²⁹ Slav köle ticaretinin ölçeği o kadar büyüktü ki, Arap dilini etkilemişti: Hadım anlamındaki *siklabi* kelimesi, Slav anlamındaki etnik tasniften gelir (*sakalibi*).

Müslüman tüccarlar Akdeniz’de son derece aktifti. Erkekler, kadınlar ve çocuklar tüm Kuzey Avrupa’dan –sıklıkla İrlandalı ve Flemenk kölelerin üçüncü taraflara satıldığı Rouen gibi ara pazarlardan geçerek– köle alım satımı için yoğun bir pazarın bulunduğu Marsilya’ya getiriliyordu.³⁰ Roma bir diğer önemli köle ticareti merkeziydi ancak bazıları bu durumu itici buluyordu. 776 yılında Papa I. Hadrianus, insanların hayvan gibi satılmasını azarlıyor, erkek ve kadınların “iğrenç Sarazen ırkına satılmasını” kınıyordu. Bazıları, diyordu, Doğu’ya giden gemilere isteyerek biniyor çünkü buradaki açlıkta ve büyük fakirlikte “hayatta kalmak için başka ümitleri yok.” Yine de, “hiçbir zaman Hristiyan kardeşlerimizi satmak gibi utanç verici bir eyleme kadar düşmedik,” demişti, “Tanrı bizi bundan

korusun.”³¹ Akdeniz ve Arap dünyasında kölelik o kadar yaygındı ki bugün bile sıradan selamlaşmalar insan ticaretine atıflar içerir. Tüm İtalya’da insanlar karşılaştıklarında birbirlerine Venedik lehçesinden bir kelime olan “schiavo” derler. Daha yaygın yazılışıyla “ciao”, “merhaba” anlamına gelmez, “ben senin kölenim” anlamına gelir.³²

Hristiyanları esir almayı ve Müslüman efendilere satmayı başılsanamaz bir suç olarak gören başkaları da vardı. Bunlardan biri Bremen Piskoposu Rimbert’ti. Rimbert, 9. yüzyılda Hedeby’deki (günümüzde Almanya ile Danimarka sınırındadır) pazarları gezerek, Hristiyan olduklarını söyleyenleri kurtarıyordu (söylemeyenleri değil).³³ Bu hassasiyet herkes tarafından paylaşılmıyordu. İnsan ticaretiyle ilgili ahlaki endişesi olmayanlar arasında, Adriyatik Denizi’nin kuzey kıyısındaki önemsiz bir kıyı gölünün sakinleri vardı. Köle ticareti ve insan acısından elde ettikleri servet, onları Orta Çağ Akdenizi’nin mücevherlerinden birine dönüştürecek: Venedik.

Venedikliler konu iş olunca garip bir biçimde çok başarılıydı. Doğu’yla yoğun ticaretin getirdiği kârlar sayesinde bataklıkların içinde baş döndürücü bir şehir doğmuş, muazzam kiliseler ve güzel *palazzi* (saraylar) ile donatılmıştı. Günümüzde geçmişin muhteşem bir görüntüsü olarak var olmaya devam etse de Venedik’in büyümesinin kıvılcımı, gelecek nesilleri köle olarak satmaktan beis duymaması ile tutuşturulmuştu. Tüccarlar, henüz 8. yüzyılın ikinci yarısında, Venedik’in yeni yerleşim alanlarının şafağında köle ticaretiyle ilgilenmeye başlamıştı bununla birlikte kâr zarar dengesinin belirli bir hacme ulaşması için daha zamana ihtiyaç vardı. Bu süreç, neticede yüzyıl sonra bir dizi anlaşmayı da beraberinde getirdi. Bu anlaşmalarla Venedikliler, İtalya’daki diğer şehirlerden Venedik’e yasa dışı şekilde satılmak üzere getirilen kölelerin iadesi de dâhil köle satışındaki kısıtlamaları kabul etmişti. Bu müzakereler, kısmen şehrin giderek artan başarısına bir tepkiydi: Şehrin zenginliğinden tedirgin olanlar, Venediklilerin kanatlarını kırpmaya çalışıyordu.³⁴

Kısıtlamalardan kaçınmak için, kısa vadede Bohemya ve Dalmaçya’dan Hristiyan olmayanları yakalayan ve kâr karşılığı satan taraflara baskı yapılıyordu.³⁵ Uzun vadede ise, işler normal seyrinde

devam etmişti. 9. yüzyıl sonlarında yapılan anlaşmalar; Venedik'in, sadece kölelerin değil, özgür insanların da satılmasından endişelenen yerel yöneticilere inanır gibi yapmaktan başka bir şey yapmadığı hissini uyandırmaktadır. Venedikliler, Hristiyan olsalar da olmasalar da komşu toprakların halklarını bilerek satmakla suçlanıyordu.³⁶

Eninde sonunda köle ticareti zayıflamaya başlamıştı; en azından Orta ve Doğu Avrupa'dan köle akışı azalmıştı. Bunun sebeplerinden biri Viking Rusların uzun mesafeli ticaretten vazgeçip koruma şantajına odaklanmış olmasıydı. Hazarların, Atıl gibi şehirlerden geçen ticaretten, Hazar bölgesinden geçen tüm mallar üzerine konan vergilere kadar elde ettikleri kazançlara dikkat kesilmişlerdi. Ünlü Farsça coğrafi bilimsel inceleme *Hudud el Âlem*, Hazar ekonomisinin temelini vergi gelirleri olduğunun altını çizmektedir: "Hazar Kralı'nın sağlığı ve serveti, büyük ölçüde deniz vergilerinden gelir."³⁷ Diğer Müslüman yazarlar da Hazar otoritelerinin ticari etkinliklerden aldıkları –başkentte yaşayan herkesten alınan resim ve vergiler de buna dâhil büyük vergilerden bahseder.³⁸

Bu durum, çeşitli tabi kabilelerin *kağana* haraç ödemesiyle beraber, kaçınılmaz şekilde Viking Rusların dikkatini çekmişti. Bunlar birer birer ele geçirilmiş, sadakatleri (ve ödemeleri), bir kere daha yeni saldırgan efendilerine yönlenmişti. 9. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Orta ve Güney Rusya'nın Slav kabileleri, sadece İskandinavlara haraç ödemekle kalmıyordu: Hazarlara ödeme yapmaları yasaklanmıştı "zira ödemeleri için bir sebep yoktu." Ödeme artık Rus liderine yapılacaktı.³⁹ Bu, haracın giderek insan ticaretinin yerini aldığı İrlanda gibi başka yerlerdeki uygulamaların bir yansımasıydı: Aziz Bertin'in günlüklerinde, her yıl saldırıya uğradıktan sonra İrlandalıların barış karşılığında yıllık ödeme yapmayı kabul ettikleri yazar.⁴⁰

Rusların giderek derinleşen doğudaki varlığının Hazarlarla doğrudan bir yüzleşmeyle sonuçlanması uzun sürmemişti. Hazar Denizi kıyısındaki Müslüman tüccar topluluklarına "kan nehirleri akıtan" ve Viking Ruslar "ganimete doymuş ve yağmadan yorulmuş" hale gelene kadar süren bir dizi yağma saldırısından sonra bizzat

Hazarlara saldırılmıştı.⁴¹ Atıl yağmalanmış, 965 yılında tamamen yıkılmıştı. Bir yorumcu, “Dalda kalan son yaprağı da bir Rus alıp götürmüştü,” diyordu, “[Hazarya’da] ne bir üzüm ne bir çekirdek kalmıştı.”⁴² Hazarlar denklemden çıkarılmış, Müslüman dünyası ile ticaretin kârları çok daha büyük hacimle Kuzey Avrupa’ya akmaya başlamıştı; Rusya’daki su yollarının etrafında bulunan sikke miktarı da bunu gösterir.⁴³

Ruslar, 10. yüzyılın sonlarında batı bozkırında hâkim güç haline gelmiş, Hazar Denizi’nden Karadeniz’in kuzeyi üzerinden Tuna’ya kadar uzanan toprakları kontrol altına almıştı. Bir kaynak, artık kendi denetimlerine giren pazarların canlılığından, buralarda “Yunanistan’dan gelen altın, ipek, şarap ve çeşitli meyveleri, Bohemya ve Macaristan’dan gelen gümüş ve atları, Ruslardan gelen kürk, balmumu, bal ve köleleri satın almanın” mümkün olduğundan bahsetmektedir.⁴⁴ Öte yandan bu topraklardaki hâkimiyetleri mutlak değildi. Kaynaklara yönelik rekabet yüzünden göçebe halklarla ilişkiler genellikle sıkıntılıydı. Dönemin Rus liderlerinden birinin Peçenek bozkır göçebeleri tarafından idam edilmesi, bu durumun göstergesidir: Prensın esir alınması neşeyle kutlanmış, kafatası ise altınla kaplanıp bir zafer hatırası olarak saklanmış ve merasimlerde kullanılmıştı.⁴⁵

Yine de 10. yüzyıl boyunca Rusların su yolları ve bozkırlar üzerindeki denetimi giderek güçlenmiş, güneye uzanan iletişim yolları giderek daha güvenli hale gelmişti. Bu sürece; ticari, dinî ve siyasi yönelimlerin aşamalı bir dönüşümü eşlik etmişti. Bunun bir sebebi, üç yüzyıllık istikrar ve refahtan sonra Bağdat’taki halifelüğün bir dizi bölünme yaşamasıydı. Zenginlik, merkez ve ücra bölgeler arasındaki bağların zayıflamasına yol açmış, bu da süreç içinde yerel otoritelerin güçlenip birbirleriyle ters düşmesinden dolayı ihtilaf çıkması olasılığını artırmıştı. Bunun yaratabileceği tehlikeler, 923 yılında Şii isyancıların önce Basra’yı yağmalayıp, yedi yıl sonra ise Mekke’ye saldırıp Hacerü’l Esved’i Kâbe’den çalmalarıyla net bir şekilde görülmekteydi.⁴⁶

920'ler ile 960'lar arasında art arda gelen sıra dışı ölçüde sert kışlar durumu daha da kötü hale getirmişti. Koşullar o kadar kötüydü ki sürekli gıda kıtlıkları görülüyordu. Bir yazara göre, insanların “at ve eşek dışkılarında arpa tohumlarını toplayıp yemeleri” tuhaf bir durum değildi; ayaklanmalar ve toplumsal kargaşa sıklaşmıştı.⁴⁷ Ermeni bir tarihçinin sözleriyle, 950'lerde art arda yedi yıl boyunca ekinler sorunlu olunca, “birçokları delirmiş” ve şuursuzca birbirlerine saldırmıştı.⁴⁸

İç karışıklık, yeni bir hanedanın, Büveyhoğulları'nın, halifeyi yetkileri çok azalmış bir kukla olarak elde tutarak halifelüğün İran ve Irak'taki ana topraklarının büyük kısmı üzerinde siyasi denetim kurmasını kolaylaştırmıştı. Diğer yandan Mısır'da rejim tamamen devrilmişti. Arap Baharı'nın 10. yüzyıl örneğinde, daha önceleri Kuzey Afrika'da Bağdat ve Kordoba'nın Sünni halifeliklerinden aşağı yukarı bağımsız bir emirlik kurmayı başaran Şii Müslümanlar, Mısır'ın başkenti Fustat'a yürümüşü. 969 yılında, birçok insanı öldüren ya da açlıktan ölüme mahkûm eden yıllık Nil taşkınlarının felakete yol açacak şekilde gerçekleşmemesinden faydalanan devrim, Kuzey Afrika boyunca yayılmıştı.⁴⁹ Yeni efendilerin adı Fâtımilerdi; Şii Müslümanlar olarak, meşruiyet ve otorite, ayrıca Hz. Muhammed'in gerçek mirasıyla ilgili çok farklı fikirleri vardı. Yükselişlerinin İslam dünyasının birliği açısından önemli sonuçları olacaktı: Yarık derinleşiyor, İslam'ın geçmişi, bugünü ve geleceği hakkında temel sorular soruluyordu.

Ayaklanma ve bunun ardından ticari fırsatların azalması, Viking Rusların dikkatlerini Volga ve Hazar Denizi'nden ziyade Karadeniz'den beslenen Dinyeper ve Dinyester nehirlerine çevirmelerinin sebeplerinden biriydi. Dikkatleri Müslüman dünyasından Bizans İmparatorluğu'na ve Norveç folklorunda “Mikli-gağr” (ya da Miklegarth, “büyük şehir”) olarak bilinen büyük Konstantinopolis'e, dönmeye başlamıştı. Bizanslılar Rusların ilgisinin farkındaydı çünkü 860 yılında gerçekleşen bir yağmanın şehrin sakinlerini –ve savunmalarını– hazırlıksız yakalamış olmasıydı. Konstantinopolis Patriği, “Banliyöleri yağmalayıp her şeyi yıkan”, “her şeye kılıçlarını

saplayıp hiçbir şeye acımayan, hiçbir şeyi korumayan” bu “vahşi ve ateşli” savaşımlar kim, diye soruyordu. İlk ölenler şanslı olanlardı, diye devam ediyordu; en azından daha sonra gelen vahşeti görmeden ölmüşlerdi.⁵⁰

Rusların Konstantinopolis pazarlarına erişimi, yetkililer tarafından sıkıca kontrol ediliyordu. 10. yüzyılda yapılmış bir anlaşma, şehirde belli bir anda en fazla elli Rus bulunmasına izin verildiğini, bunların belli bir kapıdan girmeleri gerektiğini, isimlerinin kaydedilip şehirdeki etkinliklerinin izlendiğini belirtir. Ne satın alıp ne alamayacakları konusunda kısıtlamalar vardı.⁵¹ Özenle muamele edilmesi gereken tehlikeli insanlar olarak tanınıyorlardı. Yine de Novgorod, Çernigiv ve her şeyin ötesinde Kiev gibi şehirler ticaret istasyonlarından tahkimatlı kalelere ve kalıcı yerleşimlere dönüşürken, ilişkiler, sonunda normalleşmeye başlamıştı.⁵² Rus hükümdarı Vladimir’in 988 yılında Hristiyanlığı kabul etmesi de, hem en başından itibaren Konstantinopolis’ten yollanan din adamlarının yönettiği bir dinî ağın oluşmasına yol açması hem de imparatorluk başkentinden kuzeye doğru kültürel bir akımı başlatması açısından önemliydi. Bu etkiler nihayetinde ikonlardan dinî malzemelere, kiliselerin tasarımından Rusların giyimine kadar her şeyi etkilemişti.⁵³ Rus ekonomisi giderek daha ticari hale geldiğinden savaşçı toplum giderek daha kentli ve kozmopolit bir karakter kazanıyordu.⁵⁴ Şarap, zeytinyağı ve ipek gibi lüks mallar Bizans’tan ithal edilip satılıyor, tüccarlar faturaları ve makbuzları huş kabuğuna yazıyordu.⁵⁵

Rusların gözünü Müslüman dünyasından yeniden Konstantinopolis’e çevirmesi, Batı Asya’da meydana gelen önemli bir değişikliğin sonucuydu. Öncelikle müteakip imparatorlar, Abbasi halifeliğindeki huzursuzluk ve belirsizlikten faydalanmıştı. Bizans’ın doğu vilayetlerinin büyük kısmı, Müslüman fetihleri sırasında kaybedilmiş, bu da imparatorluğun idareyi temelden yeniden yapılandırılmasına yol açmıştı. 10. yüzyılın ilk yarısında, akıntı tersine dönmeye başlamıştı. Daha önce Anadolu’daki imparatorluk topraklarına saldırılar düzenlemek üzere kullanılan üsler birer birer ele geçirilip geri alınıyordu. Girit ve Kıbrıs geri alınmış, Doğu Akdeniz ve Ege’de onlarca yıldır

Arap yağmacı korsanların insafına kalan istikrar tekrar sağlanmıştı. 969 yılında ise, büyük bir ticaret merkezi olmanın yanı sıra tekstil üretim merkezi olan Antakya büyük şehri ele geçirilmişti.⁵⁶

Kaderin bu şekilde dönmesi, Hristiyan dünyasında bir yeniden doğuş hissi yaratmıştı. Ayrıca varlıkların ve gelirlerin Bağdat'tan Konstantinopolis'e doğru yeniden yönlendirilmesi anlamına geliyordu: Daha önce halifelige doğru akan vergiler ve gümrük gelirleri artık imparatorluğun kasasını dolduruyordu. Bu, Bizans'ın altın çağı-nın; filozoflar, âlimler ve tarihçiler arasında sanatsal ve entelektüel bir rönesans, büyük kiliseler ve manastırların inşası ve genişlemiş imparatorluğu yönetme görevini denetleyecek yargıçlar eğiten bir hukuk okulu gibi kurumların kurulma döneminin başlangıcıydı. Bizans, Bağdat ile Mısır arasında 10. yüzyılın sonlarında bozulan ilişkilerden de faydalanmıştı. 980'li yılların sonlarında, İmparator II. Basileios, yeni ilan edilen Fâtımi Halifesi'yle uzlaşmış, resmî ticaret bağlantıları kurmuş ve Konstantinopolis'teki camide okunan dualarda, Bağdat'taki Abbasi rakibinin yerine Fatımi Halifesi'nin adının okunması sözünü vermişti.⁵⁷

İmparatorluk başkentinde bulunan ve ekonomik ve demografik büyümeyle hareketlenen canlı pazarlar, Abbasi halifeliğine içgörü ve belirsizlik olarak aksediyordu. Sonuç; ticaret yollarının yönünün Hazarya ve Kafkaslar kanalıyla kıta içinden geçerek Doğu'dan Kızıldeniz'e doğru değişmesidir. Merv, Rey ve Bağdat'ı canlandıran kara yolları, deniz yolu ticaretinin yerini alıyordu. Fustat, Kahire ve asıl önemlisi İskenderiye'nin ekonomik sıçrayışını görmemek mümkün değildi. Bu şehirler zenginleştikçe, orta sınıflar mantar gibi türüyordu.⁵⁸ Bizans çok iyi konumlanmıştı ve kısa bir süre içinde Fatımilerle yeni ilişkilerinin meyvelerini toplamaya başlamıştı: Arapça ve İbranice raporların net bir şekilde ortaya koyduğu gibi ticaret gemileri, 10. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır limanları ile Konstantinopolis arasında günün her saatinde sevkiyat yapıyordu.⁵⁹

Mısır tekstil ürünleri, Doğu Akdeniz çapında çok değer görüyordu. Tini's'te üretilen keten o kadar talep görüyordu ki dönemin büyük Pers yazar ve seyyahlarından Nâsır-ı Hüsrev şu satırları yazmıştı:

“Bizans hükümdarının bir keresinde Mısır sultanına, sadece Tinis için krallığından yüz şehri vereceği mesajını ilettiğini duydum.”⁶⁰ Amalfi ve Venedikli tüccarların 1030’dan itibaren, Cenevizlilerin ise otuz yıl kadar sonra Mısır’da ortaya çıkmaları, Konstantinopolis dışındaki bölgelerin de bu yeni kaynağın farkında olduğunu gösterir.⁶¹

Rusların bakış açısından ve yeni kuzeyli ticaret ağlarının yarattığı etkiden yola çıkarsak baharatlar, ipekler, karabiber, sert ağaçlar ve Doğu’dan getirilen diğer malzemeler için ana yolların değişiminin büyük bir etkisi yoktu: Hristiyan Konstantinopolis ile Müslüman Bağdat arasında bir tercih yapmak gerekmiyordu. Aksine, mal almak için bir yerine iki olası kaynak sahibi olmak daha iyiydi. İpek –Norveç Oseberg’de yapılan kazıda ortaya çıkarılan bir gemiden elde edilen yüzden fazla ipek parçasının yanı sıra Bizans dünyasından ve Pers Diyarı’ndan gelen ipeklerin sahipleriyle beraber, prestij nesneleri olarak gömüldükleri Viking mezarlarının da gösterdiği üzere– İskandinavya’ya büyük miktarlarda ulaşıyordu.⁶²

11. yüzyılın ortalarında hâlâ, atalarının yaptığı gibi doğudaki İslam topraklarından servet kazanacaklarına inananlar vardı. Yine 11. yüzyılın ortalarında Tóla adlı bir kadının oğlu Haraldr ve silah arkadaşının anısını yaşatmak için İsveç’te, Stockholm yakınlarındaki Mälaren Gölü bölgesine diktiği bir runik taşı, buna bir örnektir: “Tüm erkekler gibi onlar da altın ararken uzun bir yol kat ettiler,” diye yazar taşta; başarılı oldular ancak daha sonra “güneyde, Serkland’da öldüler,” yani Sarazenlerin –Müslümanların– diyarında.⁶³ Yine, Gudleif tarafından, “ölümü Doğu’da, Harezm’de tadan” oğlu Slagve’nin anısına dikilen bir runik taşı daha vardır.⁶⁴ Haraldr’ın erkek kardeşi, Seyyah Yngvar’ın destanı gibi metinler de İskandinavları Hazar ve ötesinde maceralara götüren tutkulu yolculukları anar. Aslında, yeni araştırmalar, Basra Körfezi’nde bu dönemde kalıcı bir Viking kolonisi kurulduğunu düşündürmektedir.⁶⁵

Amma velakin dikkatler giderek Hristiyan Doğu’ya ve Bizans’a odaklanıyordu. Batı Avrupa’nın ufku genişlerken, İsa Mesih’in yaşadığı, öldüğü ve dirildiği toprakları ziyaret etmeye yönelik yükselen

bir ilgi vardı. Kudüs'e hac, anlaşılır şekilde bir övgü kaynağı haline gelmişti.⁶⁶ Kutsal Şehir'i keşfetmek, –özellikle Bizans İmparatorluğu ile karşılaştırıldığında– Batı Avrupa'nın Hristiyan mirasının yetersizliğinin de altını çiziyordu. İmparator Konstantin'in annesi Helena, 4. yüzyılda Konstantinopolis'e dinî eserler getirme sürecini başlatmıştı.

11. yüzyıla gelindiğinde, şehirdeki muazzam koleksiyonlar arasında İsa'yı çarmıha gererken kullanılan çiviler, Dikenli Taç, üzerinde kumar oynanan kumaşlar ve Kutsal Haç'ın parçalarının yanı sıra Meryem Ana'nın saçı, Vaftizci Yahya'nın kafası ve daha birçok kutsal emanet vardı.⁶⁷ Buna karşın Avrupa'da kutsal emanet adına pek bir şey yoktu: Krallar, şehirler ve kilise vakıfları zenginleşse de İsa Mesih ve havarilerinin öyküsüyle pek az fiziksel bağlantıları vardı.

Hristiyanlığın evi ve koruyucusu olarak Kudüs ve Konstantinopolis, giderek daha fazla insanı Hristiyan Doğu'ya ve özellikle de –ticaret yapmak, hizmet almak ya da sadece Kutsal Topraklar'a giderken içinden geçmek üzere– imparatorluk başkentine çekiyordu. İskandinavya'dan ve İngiliz Adaları'ndan askerler, imparatorun korumaları olarak güvenilen elit bir birlik olan Vareg Muhafızlar arasına kabul ediliyordu. Bu birlikte hizmet etmek bir erginlenme ritüeline dönüşmüştü. Daha sonra Norveç kralı olan Haraldr Sigurðarson (Harald Hardrada adıyla daha iyi bilinir), topraklarına dönmeden önce bu birlikte hizmet etmişti.⁶⁸ Konstantinopolis'in çağrısı 11. yüzyıl Avrupa'sında yüksek sesle yankılanıyordu. Belgeler, 11. yüzyılda Konstantinopolis'te İngiltere'den, İtalya'dan, Fransa'dan ve Almanya'dan, hatta Kiev, İskandinavya ve İzlanda'dan askerler bulunduğunu göstermektedir. Venedik, Pisa, Amalfi ve Cenova'dan tüccarlar, mal satın alıp vatanlarına ihraç etmek üzere şehirde koloniler kuruyordu.⁶⁹

Önemli mekanlar; Paris'te, Londra'da, Almanya ya da İtalya'da değil, Doğu'daydı. Doğu'ya bağlantı sağlayan şehirler –örneğin Kırım'daki Herson ya da Novgorod gibi, Asya'yı aşan İpek Yolu'nu birleştiren şehirler– önemliydi. Kiev, Orta Çağ dünyasının başrol oyuncusu haline gelmişti. Bu durum, 11. yüzyılın ikinci yarısında,

iktidardaki hanedanın evlilik bağlarından görülebilir. Kiev Büyük Prensi olarak 1054 yılına kadar hüküm süren Bilge Yaroslav'ın kızları, Norveç, Macaristan, İsveç ve Fransa kralları ile evliydi. Oğullarından biri Polonya Kralı'nın kızıyla evlenmişken, bir diğeri Konstantinopolis imparator ailesinin bir kızı ile evlenmişti. Bir sonraki nesilde evlilikler, daha da etkileyiciydi. Rus prensesler, Macaristan ve Polonya krallarının yanı sıra güçlü Alman İmparatoru IV. Heinrich ile evlenmişti. Diğer şöhretli eşleşmeler arasında, Kiev Büyük Prensi II. Vladimir Monomakh'ın karısı Gytha vardı: 1066 yılında Hastings Savaşı'nda öldürülen İngiltere Kralı II. Harold'ın kızıydı. Kiev'deki hükümler aile, Avrupa'nın en iyi bağlantılı hanedanıydı.

Rusya boyunca her yöne yayılan şehir ve yerleşim alanları sürekli büyüyor, her biri ipe bir inci daha oluyordu. Liubech, Smolensk, Minsk ve Polotsk gibi şehirler; Kiev, Çernigiv ve Novgorod gibi büyüyordu. Bu daha önce Venedik, Cenova, Pisa ve Amalfi'nin zenginlik ve güç sahibi olma sürecinin aynısıydı: Büyümelerinin anahtarı Doğu ile iş yapmaktı.

Aynısı Güney İtalya için de geçerliydi. Orta Çağ'ın başlarının en çarpıcı başarılarından biri olarak, önce 11. yüzyılın başlarında Puglia ve Calabria'nın cazibesine kapılan Normandiyalı paralı askerler, Akdeniz'de büyük bir güç olmayı başarmıştı. Tek bir nesil içinde Bizanslı efendilerini devirip, dikkatlerini –kârlı ve Kuzey Afrika'yı Avrupa'ya bağlayan ve Akdeniz'i kontrol eden, stratejik olarak hayati öneme sahip bir karakol olan– Müslüman Sicilya'ya vermişlerdi.⁷⁰

Her bir örnekte de güce erişmenin yolu, ticaret ve aranan mallara erişimdi. Bu anlamda, Hristiyanlık ile İslam arasındaki çizginin nerede olduğunun ve en iyi pazarların Konstantinopolis'te mi, Atıl'da mı, Bağdat'ta mı yoksa Buhara'da mı –ya da 11. yüzyılda Mehdiye, İskenderiye ya da Kahire'de– bulunduğu hiç önemi yoktu. Birçok kaynak, siyasetin ve dinin önemli olduğu konusunda ısrar etse de, pek çok tüccar ve tacir için böylesi karmaşık konular tamamen kaçınılması gereken konulardı. Aslında sorun, nerede ya da kiminle ticaret yapılacağı değil, iyi bir kârla satılacak lüks malların ödemesinin nasıl yapılacağıydı. 8. yüzyıl ile 10. yüzyıl

arasında, temel satış emtiası kölelerdi. Ne var ki İslam dünyasından sağlanan gümüş sikkelerin yarattığı muazzam birikimle canlanan Batı ve Doğu Avrupa ekonomileri daha da güçlendikçe, şehirler büyüyüp nüfusları artmıştı. Üstelik bu esnada etkileşim düzeyi yoğunlaşmış, böylece trampa ekonomisinden pazar ekonomisine, yani –örneğin kürklere değil de– sikkelere dayanan ticarete geçiş için talep oluşmuştu. Bu geçiş gerçekleşip yerel topluluklar daha karmaşık ve sofistike hale geldikçe toplumsal tabakalaşma gelişti ve kentli orta sınıflar doğdu. Doğu ile ticarete para birimi olarak insanlardan ziyade para kullanılmaya başlanmıştı.

İnsanları Avrupa'ya çeken manyetik kuvvet, düzgün bir ayna görüntüsü dâhilinde Doğu'da da hissediliyordu. Müslüman fetihlerinin yarattığı sınırlar ve Orta Asya'daki yayılma, 11. yüzyılda bozulmaya başlamıştı. Orta Asya'daki çeşitli Müslüman hanedanları, Bağdat'taki hilafetin sahip olduğu gibi, uzun süredir ordularında bozkır insanlarını görevlendiriyorlardı; tıpkı Konstantinopolis imparatorlarının da aynı zamanda Kuzey ve Batı Avrupa'dan insanlarla yaptığı gibi. Sâmâniler gibi hanedanlar, Türkî kabilelerden sürekli olarak asker topluyordu. Bunlar genellikle *gulam*, yani köle birlikleri oluyordu. Ancak sadece alt rütbelerde değil, komuta kademelerinde de bu askerlere güvenilmeye başlandıktan sonra, üst düzey subayların iktidarı kendi ellerine almayı düşünmesi uzun sürmemişti. Askerliğin hırslılara fırsatlar sunması bekleniyordu tabii ama krallığın anahtarlarını da beraberinde sunması gerekmiyordu.

Sonuçlar dramatikti. 11. yüzyılın başlarında, Türkî bir köle-generalin torunları tarafından Gazne'de (günümüzde Doğu Afganistan'da) yeni bir imparatorluk kurulmuştu. Bu köle-general savaş alanına o kadar büyük bir ordu çıkarabiliyordu ki çağdaşlarından bir yazar ordunun büyüklüğünü “çekirge ya da karınca sürüsü kadar engin veya bir çöl kumu kadar fazla ve ölçülemez” şeklinde niteliyordu.⁷¹ Gazneliler Doğu İran'dan Kuzey Hindistan'a kadar uzayan toprakları fethetmiş, görsel sanatlar ile edebiyatın hamisi durumuna gelmişti. Büyük eser *Şahname*'nin yazarı ve erken Orta Çağ Fars şiirinin cevherlerinden Firdevsi gibi muhteşem yazarların işlerini

desteklemişlerdi; ne var ki uzun süredir varsayılanın aksine yakın tarihli araştırmalar, büyük şairin olasılıkla eserini şahsen sunmak için Afganistan'daki saraya seyahat etmediğini göstermektedir.⁷²

Karahan Türkleri, Bağdat'ta zayıflayan merkezden faydalanan diğer bir topluluktur. Amu Derya'nın (günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan sınırından akan büyük Ceyhun Irmağı) kuzeyinde bir bölge ele geçirerek Maverâünnehir üzerinde kontrol sahibi olmuş, Gaznelilerle bölgeleri arasındaki sınırı, nehrin çizeceği konusunda anlaşmışlardı.⁷³ Komşuları gibi Karahanlılar da âlimleri destekliyordu. Bu dönemden kalan belki de en ünlü metin, Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lugati't Türk* adlı eseridir. Bu eser dünyanın merkezini Orta Asya'daki Karahan başkenti Balasagun olarak kabul eder; anlaşıyor ki bu dâhi hezârfenin etrafındaki dünyayı nasıl gördüğünü gösteren haritanın ortasında bu şehir vardır.⁷⁴

Canlı ve varlıklı bir toplumun inceliklerinin –ve endişelerinin– bir tadımını sunan birçok diğer ünlü ve zengin metin de bu bölgede üretilmiştir. Öne çıkan metinlerden biri de 11. yüzyılın sonlarında Karahan Türkçesi ile Yusuf Has Hacib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig* adlı eserdir. Bir liderin sorunları öfkeyle değil, sakin şekilde karşılamasının ne kadar daha makul olduğunu vurgulamaktan, bir kodamanın bir şölen yemeğine nasıl ev sahipliği yapması gerektiğine kadar birçok konuda öğütlerle doludur. Modern görgü kuralları kitapları malumu ilamla doluyken, binyıl önce yazan, hükümdarlara yemek partisine iyi hazırlanmalarını öğütleyen bu yazardan büyülenmemek mümkün değildir. “Bardakları ve servis bezlerini temizletin. Evi ve odayı arındırın, mobilyaları düzenleyin. Sıhhatli, lezzetli ve temiz yiyecekler ve içecekler seçin ki misafirleriniz gönül rızasıyla yiyebsinler.” Öğütler, bardakların sürekli dolu tutulmasının sağlanmasıyla devam eder. Sonradan gelenlere nazik ve cömert davranın: Hiç kimse bir şöleniden aç ya da küfrederek ayrılmamalıdır.⁷⁵

Sonradan görme hükümdarların –günümüzde misafirlerini ağırlamak için doğru iç tasarımı, doğru yiyeceği ve içeceği isteyen kendine yabancılaşmış yeni zenginler gibi olduklarından (*Kutadgu Bilig*'in yazarı, gül kurusuyla aroma katılmış suyun her zaman işe

yarayacağını belirtir)– bu öğütlere ihtiyacı vardı. Daha kararlı bazı diğerleri ise, kendi saraylarını kurup güzel yemekler yeme fikrini aşağılıyor, bunun yerine gözlerini en büyük ödüle dikiyordu: Bağdat’a. 10. yüzyılın sonlarından itibaren, köken olarak (daha çok modern Kazakistan’da bulunan) Oğuz Boyu’ndan bir liderin soyundan gelen Selçuklular, güç kazanmaya başlamıştı. Doğru anda taraf değiştirmekte başarılı olmuşlardı. Uygun ödüller karşılığında yerel hükümdarlara hizmetlerini sunuyorlardı. Bunun gerçek bir güce dönüşmesi çok sürmemişti. Selçuklular, 1020’lerin sonları ile 1030’ların sonu arasında sırasıyla teslim olan Merv, Nişabur ve Belh şehirleriyle birlikte diğer şehirleri de birbiri ardına kendi denetimlerine almışlardı. Ardından 1040 yılında Dandanakan’da, kendilerinden sayıca çok üstün olan Gaznelileri ezici şekilde yendiler.⁷⁶

Selçukluların köle askerlerden muazzam güç simsarlığına hızla yükselişi, 1055 yılında halifenin daveti üzerine Bağdat’a girip sevilmeyen ve etkisiz Büveyhoğulları Hanedanı’nı şehirden kovmalarıyla kesinleşmişti. Hükümdar Tuğrul Bey’in adına sikkeler basılmış, adına *hutbe* –yani dualarla iktidarının kutsanması– okutulmuştu. Bağdat’taki ve tüm halifelikteki konumunun üstünlüğünün bir diğer göstergesi olarak Tuğrul’a yeni unvanlar da verilmişti: *Sultan Ruknu’d Devle*, ve *Yeminül emiri’l müminin*; Devletin Temel Direği ve İnananların Komutanının Sağ Eli.⁷⁷

Aslında ortada ironik bir durum vardı. Hanedanın aynı isimli kurucusunun oğullarının isimleri, Selçukluların aslında Hristiyan, hatta belki de Musevi olduklarını düşündürmektedir. Mikail, İsrail, Musa ve Yunus gibi isimlerle, bozkırlarda ya Patrik Timothy’nin bahsettiği misyonerler ya da Hazarlara Museviliği tanıtan tüccarlar sayesinde dinle tanışmış olmaları olasıdır.⁷⁸ İslam’a geçişlerinin zamanlaması ve koşulları hakkındaki bilgiler muğlak olsa da, Müslüman kitleler arasında, hızla ilerlerken meşruiyetlerini kaybetmeksizin bir azınlık dinine tutunmak zordu. Başarıları daha yavaş kazanılmış olsaydı, dünya daha farklı görünmeye başlayabilir, Doğu’da Hristiyan ya da Museviler tarafından yönetilen bir devlet doğabilirdi. Bu

durumda Selçuklular din değiştirmeyi seçmişti. Ancak kendilerini Hz. Muhammed'in mirasının koruyucuları, İslam'ın kahramanları ve tarihteki en güçlü imparatorluklardan birinin efendisi olarak görenler, halifelğin uç sınırlarındaki gayrimüslim yeni oluşumlardı.

Bizanslılar, Abbasi başkentinde iktidar el değiştirmeden önce bile Selçukluların yükselişinden endişe duyuyordu. Durdurulamaz yükselişleri, uçlardaki diğer göçbelerin Balkanlar'ın derinliklerine, Kafkaslar'a ve Küçük Asya'ya giderek daha cesur hale gelen akınlar yapmalarına yol açmış, akınlarının hızı yerel nüfusları şaşırtmıştı. Bir yorumcu, atlarının "kartal kadar hızlı, kaya kadar sağlam toynaklı" olduklarını yazmıştı. Şehirlere "avını parçalayıp yutan aç kurtlar kadar doyumsuz şekilde" saldırıyorlardı.⁷⁹

Doğudaki savunmayı desteklemeye yönelik yanlış yönlendirilmiş bir girişiminde İmparator IV. Romen Diyojen, Konstantinopolis'ten büyük bir orduyla çıkmış, Bizans güçleri 1071 yılında Malazgirt'te baskın yemiş, aşağılanarak felakete uğramıştı. Bugün hâlâ Türk Devleti'nin doğum anı olarak kutlanan meşhur savaşta, imparatorluk ordusu kuşatılmış, bastırılmış ve İmparator esir alınmıştı. Selçuklu hükümdarı Alp Arslan, Bizans liderini yere yatırıp ayağını boynuna koymuştu.⁸⁰

Aslında Şii Mısır'daki Fâtımi hilafeti, Selçuklular ve Bağdat'taki rejimi Bizans İmparatorluğu'ndan daha fazla endişelendiriyordu. İki güç, hızla karşı karşıya gelmiş, Kudüs'ün kontrolü için boğuşmaya başlamıştı. Bu olay sürerken Konstantinopolis ile, nezaketin ötesinde açıkça destekleyici ilişkiler kurulmuştu. Küçük Asya'da, bozkırların yağma ve barış karşılığında uyguladığı klasik haraç stratejisini uygulayan çetelerin önünü almak her iki tarafın da çıkarıydı. Bizanslılar için bu durum kırılgan kırsal ekonominin bozulmasına yönelik bir tehditti; Selçuklular için ise haddini bilmez zorbaların ortaya çıkışı liderin otoritesine meydan okumayı temsil ediyordu. İmparator ve Sultan, yirmi yıllık bir dönemin önemli bir kısmında iş birliği yapmış, yüksek seviyeli müzakereler iki hükümdarı bağlayacak potansiyel bir evlilik anlaşmasının görüşülmesine kadar uzanmıştı. Bununla birlikte 1090'larda, Selçuklu dünyası bir vekâlet krizine

düşünce denge çökmüş, Küçük Asya'daki yeni yetme liderler kendilerine beylikler kurup Bağdat'tan neredeyse tamamen bağımsız kalmış, Bizans içinse ciddi bir sıkıntı doğmuştu.⁸¹

Felaketler birbiri ardına gelirken, Hristiyan Bizans İmparatorluğu kısa süre içinde diz çökmüştü. Elinde çok az kozu kalan İmparator, sert bir girişimde bulunmuş; Papa II. Urbanus da dâhil olmak üzere Avrupa'daki tüm liderlere çağrı yapmıştı. Papalığa başvurmak, Bizans'ın uçurumun kenarından uzaklaşabilmesini sağlamak için son hamleydi ve riskliydi: Kırk yıl önce, Roma ve Konstantinopolis kiliseleri arasında artan gerilim, patriklerin ve imparatorların aforoz edildiği, papazların birbirlerini yanan cehennem ateşleriyle tehdit ettikleri bir ayrılığa yol açmıştı. Tartışmanın bir kısmı doktrinle, özellikle de Kutsal Ruh'un, Baba'nın yanı sıra Oğul'dan da gelip gelmediği sorusu ile ilgili olsa da konunun özü, Hristiyan dindarların denetimine yönelik daha büyük bir rekabetti. Papa'ya başvurmak, bölünmenin üstünü örtmenin yanı sıra ilişkileri yeniden kurma isteği anlamına geliyordu ve bu ikisini de söylemek, yapmaktan daha kolaydı.⁸²

İmparator'un elçileri Papa II. Urbanus'u Mart 1095'te Piacenza'da bulmuş, burada "Efendimizi ve İsa'nın tüm inananlarını, bu kutsal kiliseyi korumak için dinsizlere karşı destek vermeye" çağırmıştı. "Bu kilise bu bölgede, Konstantinopolis duvarlarına kadar her yeri fetheden inançsızlar tarafından artık neredeyse yok edilmişti."⁸³ Papa, işin ucunda neyin olduğunu hemen anlayarak harekete geçmişti. Alpler'in kuzeyine giderek, Clermont'da bir kilise konsili toplamış, yürüyüşe geçip Doğu'daki kardeşlerine yardım etmenin, Hristiyan şövalyelerin asli görevi olduğunu söylemişti. Urbanus daha sonra, önde gelen liderlerin, özellikle de Fransa'nın desteğini sağlamak için yorucu bir tura başlamıştı. Sonunda Kutsal Şehir Kudüs'e ulaşacak büyük sefere dahil olmaları için tatlı dille herkesi ikna etmişti. Doğu'nun zor zamanları, kilisede birliği sağlayacak gibi görünüyordu.⁸⁴

Ordulara yönelik bu çağrı, iyi hazırlanmış çıraları ateşlemişti. Papa'nın yardım çağrısından önceki yıllarda giderek artan sayıda

Hristiyan hacı, Kutsal Topraklar'ı ziyaret etmişti. Batı Avrupa ile Konstantinopolis arasında kapsamlı bağların olduğu bir dünyada haberler hızlı yayılıyordu. Hac yolları, Küçük Asya ile Orta Doğu'nun bağının kopması, dolayısıyla neredeyse kapanmış ve Türklerin Anadolu'daki ilerlemelerini ve Doğu'daki Hristiyanların çektiklerini ayrıntılı şekilde anlatan korkutucu raporlar dolayısıyla birçokları kıyametin yaklaştığından emindi. Urbanus'un silahlara çağrısına devasa bir cevap gelmiş; 1096'da on binlerce kişi Kudüs'e doğru yola çıkmıştı.⁸⁵

Kapsamlı kaynak malzemenin gösterdiği üzere Doğu'ya gidenlerin büyük kısmı, inanç ve gerçeğe dayalı dehşet ve zulüm raporlarıyla motive olmuştu. Ancak Haçlı Seferleri genellikle bir din savaşı olarak hatırlansa da, en önemli sonuçları dünyeviydi. Avrupa güçlerinin uzak diyarlarda konum, servet ve prestij için ilk çekişmesi, ortadaki ödüllerin farkına varıldığında başlamıştı. Olaylar öyle değişmişti ki Batı bir anda kendisini dünyanın kalbine doğru çekmeye başlamıştı.

Cennet Yolu

15 Temmuz 1099'da Kudüs, Birinci Haçlı Seferi şövalyelerine teslim olmuştu. Doğu'ya yolculuk neredeyse dayanılmaz ölçüde zor olmuştu. Yola çıkanların birçoğu Kutsal Şehir'e ulaşamamış, çatışmalarda öldürülmüş, hastalıktan ya da açlıktan ölmüş veya esir alınmıştı. Haçlılar sonunda Kudüs'e ulaştıklarında, şehir duvarlarına yaklaşıırken mutluluk ve rahatlama gözyaşları dökmüşlerdi.¹ Şehrin duvarları altı haftalık bir kuşatmanın sonunda nihayet aşıldığında, saldıranlar kan dökmeye hazır hale gelmişti. Katliamın şahitlerinden birinin söyletiyle, Kudüs kısa süre içinde ölü bedenlerle dolmuş, cesetler "şehir kapılarının dışındaki evler kadar büyük tepeler oluşturmuştu. Böyle bir katliam duyulmuş şey değildi."² Birkaç yıl sonra başka bir yazar, "Orada olsaydınız, ayaklarınız bileklerinize kadar katledilenlerin kanıyla lekelenirdi," diye yazmıştı. "Ne söyleyeyim? Hiçbiri hayatta kalmadı. Ne kadınları ne çocukları ayırdılar."³

Kutsal Şehir'in ele geçirilmesi haberi yangın gibi yayılmıştı. Seferin önderleri bir gecede herkesin bildiği isimler olmuştu. Aralarından biri ise, halkın imgeleminde diğerlerinden daha fazla yer edinmişti: İtalya ve Sicilya'da ünlenen Normandiyalı bir efsanenin oğlu Boemondo, Birinci Haçlı Seferi'nin ilk hikâyelerinin yıldızıydı. Elbette yakışıklı, mavi gözlü, düzgün ve güçlü çeneli, ayırt edici kısa saç kesimiyle Boemondo, Batı Avrupa'da dilden dile dolaşan bir cesaret ve zekâ örneği göstermişti. 12. yüzyılın başlarında doğudan döndüğünde, dört bir yanda kalabalıklar tarafından kahraman olarak karşılanmış, uygun gelin adayları seçilmek için önüne atılmıştı.⁴

Boemondo, yeni dünyada ortaya çıkan her şeyin simgesi gibiydi. Dönemin Latin kronik yazarlarının bakış açısıyla söylersek Boemondo, gücün Batı'dan Doğu'ya aktarımı için mükemmel simgeydi. Hristiyanlık, Kudüs'e binlerce kilometrelik yol yürüyen

cesur şövalyeler tarafından kurtarılmıştı. Kutsal Şehir, Hristiyanlar tarafından özgürleştirilmişti; üstelik Bizans İmparatorluğu'nun Rum Ortodoks Hristiyanları tarafından değil, seferdekilerin büyük çoğunluğunu oluşturan Normandiya, Fransa ve Flandre'nin Hristiyanları tarafından. Müslümanlar, yüzlerce yıldır ellerinde tuttıkları bir şehirden atılmıştı. Haçlı Seferi'nin arifesinde yedi iklim dört bucakta İncil'in kıyamet öngörülerine dair kasvetli kehanetler yükseliyordu; artık bunların yerini iyimserlik, kati bir özgüven ve hırs almıştı. Beklentiler beş yıl içinde, dünyanın sonuna vehmetmekten yeni bir çağın –Batı Avrupa'nın hükmettiği bir çağın– başlangıcını karşılamaya dönüşmüştü.⁵

Outremer'de (motamot karşılığı “denizaşırı”), Hristiyan efendilerin yönettiği yeni koloniler kurulmuştu. Avrupa gücü belirgin şekilde yayılıyordu: Kudüs, Trablus, Sur ve Antakya Avrupalıların denetimine girmiş, feodal Batı'dan ithal edilen, yeni gelenlerin mülk edinme haklarından vergi toplamaya ve Kudüs Kralı'nın yetkilerine kadar her şeyi etkileyen geleneksel yasalarla yönetiliyordu. Orta Doğu, Batı Avrupa gibi işleyecek şekilde yeniden tasarlanıyordu.

Birinci Haçlı Seferi sırasında ve sonrasında fethedilen toprakları korumak için en az iki yüzyıl boyunca inanılmaz bir çaba sarfedilmişti. Papalık Avrupa şövalyelerine defaten Kutsal Topraklar'ı korumak zorunda olduklarını söylüyordu. Kudüs Kralı'na hizmet etmek, Tanrı'ya hizmet etmektir. Bu mesaj güçlü şekilde dillendiriliyor, her yerde duyuluyordu. Böylece çok sayıda insan Doğu'ya gidiyor, bazıları Tapınak Şövalyeleri haline geliyordu. Tapınak Şövalyeleri; askerlik, teslimiyet ve takva tutkusunun karışımında sarhoş edici bir cazibe bulunan popüler yeni bir birlikti.

Kudüs yolu, cennet yoluna dönüşüyordu. 1095'te, Birinci Haçlı Seferi'nin daha başında, Papa II. Urbanus elindeki haçı kaldırıp, Kutsal Şehir'e giden sefere katılan herkesin tüm günahlarının affedeceğini söylemişti. Bu düşünce sefer esnasında evrilmiş, inançsızlara karşı savaşta ölenlerin kurtuluş yolunda kabul edilmeleri gerektiği fikrine dönüşmüştü. Doğu'ya yolculuk, bu hayatta bir yolculuk, bir sonraki hayatta ise cennete ulaşmanın bir yoluydu.

Hristiyanlığın, papalığın ve şövalyeliğin zaferine dair anlatılanlar, Hristiyan Batı'da bir vaiz kürsüsünden diğer bir vaiz kürsüsüne, bir handan başka bir hana vaaz, şarkı ve şiirlerle yayılırken, Müslüman dünyasında tepki büyük ölçüde kayıtsızlıktı. Kudüs ele geçirilmeden önce ve hemen sonrasında Haçlılarla başa çıkmak için organize çabalar olsa da, direniş yerel ve kısıtlıydı. Bazıları bu bırakınız yapsınlar tavrına şaşırmıştı. Rivayete göre Bağdat'taki bir kadı, Halife'nin sarayına girerek, Avrupa ordularının gelişine tepki verilmemesini kınamıştı: "Miskin güvenliğin gölgesinde uyuklamaya nasıl cesaret ediyorsunuz," demişti oradakilere. "Siz bahçe çiçekleri kadar havai hayatlar yaşarken, Suriye'deki kardeşlerinizin develerin eyerleri ve leşçi kuşların mideleri dışında yaşayacak yeri yok!" Bağdat ve Kahire'de dile getirilmemiş bir kabul vardı. Bunun temeli belki de Hristiyan işgalinin, Şii ya da Sünni rakiplerden birinin şehrin denetimini ele geçirmesinden daha iyi olabileceği düşüncesiydi. Bu konuşma Halife'nin yakınındaki bazıları ağlatmış olsa da, çoğunluk bigâne kalmış ve kılını dahi kıpırdatmamıştı.⁶

Birinci Haçlı Seferi'nin başarısı, Avrupa ya da Filistin Yahudileri için teselli olmamıştı zira sözde asil Haçlıların denetiminde korkunç şiddet eylemlerine şahit olmuşlardı. Ren bölgesinde kadınlar, çocuklar ve yaşlılar, Avrupa'da aniden yükselen antisemitizm dalgasında katledilmişti. Yahudiler, Batı Avrupa'nın insan gücünü ve dikkatini yeniden Doğu'ya çevirmesinin bedelini ödüyordu.⁷ Kana susamışlık, Yahudilerin İsa'nın çarmıha gerilmesinden sorumlu oldukları ve İsrail topraklarının Avrupa Hristiyanlarının elinde bulunması gerektiği fikirleri ile doğrudan bağlantılıydı. Hiçbir şey Levant'a yeni bağlantıların açılmasına engel olamayacaktı.

Haçlı Seferi, Bizanslılar açısından da pek muzaffer bir öykü değildi. Haçlı Seferi'nin askerî başarısının ve poster yüzü Boemondo'nun ardında kahramanlıktan uzak bir öykü yatıyordu; görkemli başarılar değil, imparatorluğun ikiye bölünmüş şekilde kandırılmasının öyküsü. İmparatorluk başkentinden 1096-7 yıllarında geçerken, seferin tüm liderleri İmparator I. Aleksios ile şahsen bir araya gelmiş ve Kutsal Haç'ın kutsal emanetlerinin üzerine yemin ederek, daha önce Bizans'a

ait topraklardan fethedecekleri tüm şehirleri ve bölgeleri Bizans'a devredeceklerini söylemişlerdi.⁸ Sefer uzadıkça Boemondo, bu taahhütlerden kurtulup ödülleri kendi adına almanın yollarını aramaya başlamıştı; bunlar arasında en önemlisi de büyük Antakya şehriydi.

Şehir felç edici bir kuşatma sonunda ele geçirildiğinde şansını denemişti. Boemondo, çağın en dramatik açmazlarından biriyle Antakya'da Aziz Petrus Bazilikası'nda yüzleşti ve şehri söz verdiği gibi Bizans İmparatoru'na teslim etmeyi reddetmesine yönelik savunması istendi. Tüm Haçlı liderlerinin en güçlüsü Tuluslu Raymond'un da kendisine hatırlattığı gibi: "İmparatorun topraklarındaki hiçbir şehri ya da kaleyi imparatorun rızası olmadan tutmayacağımıza dair, Efendimiz'in Haçı, dikenli taç ve diğer birçok kutsal emanet üzerine yemin ettik." Boemondo, işi dolandırmadan, yeminlerin hükümsüz olduğunu, çünkü Aleksios'un kendi üzerine düşenleri yapmadığını söylemiş ve sefere devam etmeyi düpedüz reddetmişti.⁹

Sözde kahramanın, Kutsal Şehir düştüğünde şehrin yakınlarında bile olmadığından hiç söz edilmemesi, Boemondo'yu Haçlı Seferi'nin başarısının merkezine yerleştiren, 12. yüzyılın başlarında başlatılan propaganda kampanyasındaki zekânın bir göstergesidir. Haçlı Ordusu, çıkmaza giren Antakya sorununu çözmek için harcanan takriben bir yıllık gecikmenin ardından sonunda Boemondo olmadan yola çıkmıştı. Şövalyeler kuşatmaya başlamadan önce, Kudüs etrafında kimi zaman çıplak ayakla dönüp Tanrı'ya şükrederken, Boemondo yüzlerce kilometre ötede, saf inat ve acımasızlıkla ele geçirdiği yeni oyuncağıyla oynuyordu.¹⁰

Boemondo, Doğu Akdeniz'de olağanüstü fırsatlar bulunduğunu fark ettiğinden Antakya ve çevresinde kalmıştı. Bu anlamda şehri ele geçirmesi, önceki yüzyıllarda Kuzey ve Batı Avrupa'dan gelen hırslı, becerikli insanları çeken manyetik sürecin bir sonraki adımıydı. Haçlı Seferi bir din savaşı olarak anımsanabilir, ancak aynı zamanda ciddi miktarda servet ve güç biriktirmenin bir sıçrama tahtasıydı.

Boemondo'nun Antakya'yı vermeyi reddetmesinden ve saldırı-gan, kötücül tavrından (ki bunların içine Aleksios ve destekçileri hakkında Avrupa'da korkunç hikâyeler yaymak da vardı) pek de

hazzetmeyen sadece Bizanslılar değildi. Haçlı Seferi'ni en başından itibaren hoş karşılamayan başkaları da vardı; özellikle de servetlerini yapmış, bunun bozulmasını istemeyen eski nesilden bir Sicilyalı olan Rugerro. Bir Arap tarihçiye göre Rugerro, Kudüs'e saldırma planlarını önemsemiyor ve Akdeniz'de yeni Hristiyan kolonileri fikrinden heyecanlananların ateşini söndürmeye çalışıyordu. Kudüs'ü alma planını duyan "Rugerro, bacağına kaldırıp şiddetle osurmuştu. 'Dinimin hakikati adına,' demişti, 'bunun içinde, söylemeniz gerekenden şeyde olandan daha fazla hacet var.'" Müslümanlara karşı atılacak her adım, Müslüman Kuzey Afrika'nın önde gelenleriyle ilişkilerine zarar verecek –önemli bir Müslüman nüfusun bulunduğu Sicilya'da yaratacağı sorunlar bir yana– sürtüşmelere yol açacak ve ticareti bozacaktı. Ortaya çıkacak gelir kaybının, zirai topraklardan elde edilecek gelirler yüzünden daha da artacağını söylüyordu çünkü ihracat da kaçınılmaz olarak azalacaktı. "Müslümanlara kutsal savaş açmaya kararlıysanız," demişti, "açın. Ama Sicilya'yı bunun dışında tutun."¹¹

Sicilyalı Rugerro gibilerin ifade ettiği endişe temelsiz değildi. Akdeniz pazarları Haçlı Seferi'nden önceki yıllarda istikrarsızdı. Konstantinopolis'in harcama gücü, büyük finansal kriz karşısında hızla düşmüştü. Örneğin İskenderiye'de satılan çivitın fiyatı, sadece 1094'te %30'dan fazla düşmüştü ve karabiber, tarçın ve zencefil ticaretinde de benzer bir etki olduğunu düşünmek –kaynaklar açıkça söylemese de– makul olabilir.¹² Kuzey Afrika ve Avrupa arasında Filistin üzerinden geçen kızılağacın 1085'te %150 kârla satıldığı kârlı ticaret de daralmış olmalıydı.¹³ Ani arz talep sarsıntıları, fiyatlarda aşırı oynamalara yol açabiliyordu; Normandiyalıların Sicilya'yı fethinin ardından buğday fiyatının fırlaması ya da 11. yüzyıl ortalarındaki aşırı arz dolayısıyla ketenin fiyatının neredeyse yarıya düşmesi, buna örnek oluşturmaktadır.¹⁴

Fiyatlarda ve zenginlik düzeylerinde meydana gelen böylesi dalgalanmalar, Akdeniz'de Haçlı Seferi'nin etkisinin tetiklediği dönüşümle kıyaslandığında bir anlam ifade etmiyordu. Kuzey Afrikalı tarihçi İbn-i Haldun, 10. ve 11. yüzyıllarda Müslüman filolarının

denizlere tamamen hâkim olduğunu, Hristiyanların bir kalas bile yüzdüremediğini yazmıştı.¹⁵ Ancak Müslümanlar Akdeniz'e uzun süre hükmetmiş olsalar da, dalgaların denetimini yeni rakiplerine kaptırmak üzerelerdi: İtalya'nın şehir devletleri, Doğu'nun büyük ticaret ağlarının son parçasıydı.

Aslında Amalfi, Cenova, Pisa ve Venedik kaslarını 1090'lardan da önce göstermeye başlamıştı. Venedik için köle ve diğer malların ticareti, Dalmaçya kıyısındaki Zara, Trogir, Split ve Dubrovnik gibi Adriyatik ve ötesi için sıçrama noktaları olan kasabalarla güçlü bağların kurulmasını sağlamıştı. Bu ticaret merkezleri yerel pazarları temsil ediyor, uzun yolculukların parçalara bölünebileceği güvenli konumlar sağlıyordu. İtalyan topluluklarının Konstantinopolis'in yanı sıra diğer Bizans şehirlerinde de kalıcı tüccar kolonileri kurmuş olmaları, Doğu Akdeniz ile ticarete giderek daha fazla ilgi duyduklarının bir işaretiydi.¹⁶ Bu durum, İtalya'daki ekonomik büyümeyi desteklemişti. Pisa'da 11. yüzyılda öyle büyük bir zenginlik birikiyordu ki piskopos ve vatandaşlar, servetlerini göstermek isteyen asillerin inşa ettikleri kulelerin yüksekliğine bir sınır getirilmesini istemişti.¹⁷

İtalyan şehir devletleri, Kudüs'ün ele geçirilmesinin heyecan verici ticari olasılıklar yaratacağını hemen kavramıştı. Haçlılar Kutsal Şehir'e ulaşmadan önce bile Cenova, Pisa ve Venedik'in Suriye ve Filistin'e giden filoları vardı. Denize açılan her bir filo ya papalığın bu girişime katılma çağrısının doğrudan bir sonucuydu ya da Hristiyanları Bizans'tan gelen görgü tanıklarının ve elçilerin bildirdiği korkunç zulümlere karşı koruma içgüdüsünden doğuyordu.¹⁸ Ne var ki ruhsal motivasyonlar önemli bir etken olsalar da, kısa süre içinde aslında ortada büyük maddi ödüller de bulunduğu ortaya çıkmıştı. Kudüs'ün ele geçirilmesinin ardından Haçlılar tehlikeli bir durumla karşı karşıya kaldılar. Acil olarak erzağa ihtiyaçları vardı ve Avrupa ile bağlantı kurmak zorundaydılar. Şehir devletlerinin filoları, Kutsal Şehir'in yeni efendileriyle pazarlık ederken onların güçlü bir konumda olmalarını sağlamıştı. Haçlıların başarılı bir kuşatma için deniz gücünün şart olduğu Hayfa, Yafa, Akka ve

Trablus gibi kıyıları ve limanları ele geçirmeleri gerektiği için elleri daha da güçlenmişti.

Destek karşılığında muazzam ayrıcalıklar veren anlaşmalar yapılmıştı. Örneğin 1100 yılındaki Akka Kuşatması'nda yer almaları karşılığında, yeni gelen Venediklilere Haçlıların ele geçirdiği tüm şehirlerde birer kilise ve pazar alanının yanı sıra, düşmandan alınan ganimetin üçte biri ve tüm vergilerden muafiyet vadedilmişti. Bu, bir âlimin klasik Venedik "dindarlığı ve açgözlülüğü" karışımı olarak adlandırdığı yaklaşımın mükemmel bir örneğiydi.¹⁹

1101 yılında Kayserya kuşatıldığında, tatminkâr ticari şartların yanı sıra büyük miktarda ganimeti ele geçirenler Cenevizliler olmuştu. Üç yıl sonra Kudüs Kralı I. Baudouin, –ölüm cezası gerektiren vakalarda kraliyet yargısından muaf olmak gibi– bir dizi hukuki ve ticari hakkın yanı sıra geniş bir vergi muafiyeti verdiğinde Cenevizliler daha da güçlenmişti. Ayrıca Kayserya şehrinin üçte biri, Arsuf'un üçte biri ve Akka'nın üçte biri –yine Akka'nın vergi gelirlerinin önemli bir bölümü– de Cenevizlilere verilmişti. Kral ayrıca Cenova'ya yıllık bir pey akçesi ödemeyi ve yeterli askerî destek verilmesi halinde müstakbel fetihlerin üçte birini vermeyi de taahhüt etmişti.²⁰ Bunun gibi anlaşmalar, Haçlıların Doğu'daki konumunun zayıflığının işaretiydi ancak şehir devletleri için, kendilerini bölgesel merkezlerden uluslararası güçlere dönüştüren zenginliğin temeliydi.²¹

Bu baş döndürücü ödüllerin Pisa, Cenevre ve Venedik arasında yoğun bir rekabete yol açması hiç de şaşırtıcı değildi. Doğu'ya gemi göndermekte yavaş kalan Amalfi rekabet edememiş, artık diğer rakiplerin erişim, imtiyaz ve kârlı ticari şartlar için çekiştikleri Büyük Oyun'un dışında kalmıştı. Pisalılar ile Venedikliler, daha 1099 yılında çatışmış, Venedikliler elli Pisa gemisinden oluşan filonun yirmi sekiz gemisini Rodos açıklarında batırmıştı. Esirler ve ele geçirilen gemiler daha sonra bir yüce gönüllülük gösterisiyle serbest bırakılmıştı zira, daha sonra yazılmış bir kaynağa göre, Venedikliler Tanrı'nın hacını sadece tuniklerine dikilmiş şekilde değil (ki Papa Haçlılara böyle yapmalarını söylemişti), ruhlarına da damgalanmış şekilde taşıyorlardı.²²

Bu arbedenin arka planı, İmparator Aleksios'un ekonomiyi canlandırma stratejisinin bir parçası olarak 1092 yılında Venedik'e Bizans İmparatorluğu çapında kapsamlı ticari imtiyazlar verilmiş olmasıydı. Konstantinopolis limanında tombaz köprü verilen Venedikliler, gerek ithalat gerekse ihracat vergilerinden muaf tutulmuşlardı.²³ Haliyle yedi yıl sonra Venediklilerin birincil motivasyonu, Pisa'yı bu pazarın dışında tutarak İmparator ile müzakere ettikleri bu son derece çekici koşulları korumaktı. Venedik ile anlaşmanın parçası olarak, Pisalılar bir daha asla Bizans'a "ticaret yapmak amacıyla girmeyeceklerini, Hristiyanlara karşı, Kutsal Kilise'ye bağlılığın gereklerini yerine getirmek dışında herhangi bir şekilde savaşmayacaklarını" kabul etmek zorunda kalmışlardı. En azından Venedikliler olayı böyle anlatıyordu.²⁴

Bu tür anlaşmaları dayatmak, söylemesi kolay yapması zor bir işti ve gerçekten de, 12. yüzyılın başlarında, Bizans İmparatoru Pisa'ya, daha önce Venediklilere verilen kadar cömertçe olmasa da çok da farklı olmayan imtiyazlar vermişti. Onlara da imparatorluk başkentinde bir iskele ve demirleme yeri verilmiş olsa da, Pisalı tüccarlara tam muafiyet değil, yalnızca indirimli gümrük vergileri verilmişti.²⁵ Bu, Venediklilere rakipleri karşısında aşırı avantaj sağlayan bir tekeli seyreltme çabasından başka bir şey değildi.²⁶

İtalyan şehir devletleri arasında Doğu Akdeniz'in hâkimiyeti için hummalı ve acımasız bir mücadele vardı. Öte yandan Venedik'in bu mücadelede muzaffer olması çok sürmemiştir. Bu muvaffakiyet şehrin Venedik'e yolculuğun Pisa'ya ya da Cenova'ya yolculuktan daha kısa olmasına izin veren Adriyatik üzerindeki coğrafi konumundan kaynaklanıyordu. Ayrıca bu yol üzerindeki demir atma noktalarının daha iyi olması ve dolayısıyla yolculuğun, en azından tehlikeli Mora'dan geçildikten sonra daha güvenli olması da bir diğer etkendi. Venedik'in ekonomisinin daha güçlü ve daha gelişmiş olmasının yanı sıra şehrin canını sıkacak yerel bir rakibi olmaması da önemliydi. Oysa Pisa ve Cenova'nın yoğun rekabeti, kendi kıyılarının ve özellikle Korsika'nın kontrolü için çekiştikleri zor anlarda her ikisini de Levant'tan uzak tutuyordu.²⁷

Bu, 1119 yılında Kan Tarlası olarak bilinen savaşta Batılı şövalyelerden oluşan büyük bir ordu ezilerek yenildiğinde, Venedik'in avantajlı konumda kalmasına yol açmıştı. Bu yenilgi, Antakya'nın bağımsız bir Haçlı devleti olarak hayatta kalabilirliğine büyük bir darbeydi.²⁸ Pisa ve Cenova aralarındaki çekişmeyle meşgulken, Antakya'dan Venedik Doçu'na çok ciddi çağrılar gönderiliyor, İsa Mesih adına yalvarıyorlardı. Büyük bir güç toplanmıştı, zira, dönemin yazarlarından birinin dediği gibi, Venedikliler "Tanrı'nın yardımıyla Kudüs'ü ve yakınındaki bölgeleri genişletmek, bunu da sadece Hristiyan âleminin çıkarı ve şanı için yapmak istiyordu."²⁹ Gelgelelim daha önemlisi, Kral II. Baudouin'in destek çağrıları, yeni ve ek imtiyazlar vaatleriyle beraber gelmişti.³⁰

Venedikliler bu açıklığı, Bizans'a bir ders vermek için kullanmıştı. 1118 yılında babası Aleksios'un yerine tahta çıkan yeni imparator II. İoannis, yerel ekonominin yeterince toparlandığına karar vererek Venediklilere yirmi yıldan daha uzun süre önce verilmiş olan hakları yenilemeyi reddetmişti. Bunun sonucunda Venedik filosu Antakya'ya ilerlerken Korfu'yu kuşatmış, İmparator hakları yenilemezse daha ileri gitmekle tehdit etmişti. İmparator geri adım atıp, babası zamanında verilen imtiyazları yenileyene kadar şehir önünde beklemişlerdi.³¹

Bu başarı, Venedik Doçu'nun gemileri Kutsal Topraklar'a ulaştığında elde edilenlerin yanında hiç bir şeydi. Durumu akıllıca değerlendiren Venedikliler, Kudüs'teki Batılı liderlere kredi vererek kendi güçlerinin Müslümanların elindeki limanlara saldırmasını finanse edebilmelerini sağlamıştı. Elbette karşılığında yüklü bir faiz alınmıştı. Venedik, Kudüs Krallığı'ndaki tüm kraliyet ve baronluk şehirlerinde bir kiliseye, bir sokağa ve makul boyutlu bir meydana sahip olacaktı. Venediklilere yıllık bir ücret ödenecek, bu da bölgenin en önemli ticaret merkezi Sur'un gelecekteki vergi gelirlerini güvenceye alacaktı. Bu şehir 1124'teki kuşatmada düştüğünde, Venedik'in bölgedeki durumu, tüm Kudüs Krallığı'nda geçerli olacak kapsamlı imtiyazların verilmesiyle dönüşmüştü. Daha önce bölgede sadece bir tutunma noktası bulunan İtalyan şehri, kendisini o kadar güçlü bir konuma getirmişti ki bazıları tacın otoritesini

tehlikeye attıklarını fark ederek ivedilikle bu şartların bir kısmını hafifletmeye çalışmıştı.³²

Bu görünürde bir inanç ve yoğun dinî adanmışlık, Hristiyanlık adına kendini feda etme dönemi idi. Ancak dinin, gerçek siyaset ve maddi çıkarların yanında koşması gerekiyordu ve kilise hiyerarşisi de bunu biliyordu. Bizans İmparatoru II. İoannis Antakya üzerinde hak iddia etmeye çalıştığında, Papa tüm inananlara bir deklarasyon yayınlamış, Bizanslılara yardım eden herkesin sonsuza dek lanetleneyeceğini söylemişti.³³ Bunun amacı Roma'nın müttefiklerini mutlu tutmaktı ve teoloji ya da öğreti ile ilgisi yoktu.

Ancak ilahî olanla dünyevi olanın karışımının en güzel örneği, Edessa'nın 1144 yılında Müslümanlara kaybedilmesinin ardından gelmişti ki bu Haçlılar için bir diğer büyük geri adımdı. Destek güçlerin, daha sonra İkinci Haçlı Seferi olarak bilinecek sefere katılması için Avrupa çapında çağrılar yapılmıştı. Adam toplama görevi, karizmatik ve enerjik bir şahsiyet olan Clairvauxlu Bernard'a düşmüştü. Bernard, günahların affedilmesi ve şehitlik yoluyla kurtuluş olasılığının herkesi Doğu'ya gitmeye ikna etmeyeceğini anlayacak kadar da gerçekçi idi. "Tüccar olanlarınıza, hemen pazarlığa girişenlere sesleniyorum," diye yazmıştı geniş bir bölgeye ulaşan mektubunda, "bu büyük fırsatın avantajlarından bahsetmeme izin verin. Bunları kaçırmayın!"³⁴

İtalyan şehir devletleri, 12. yüzyılın ortasında, Doğu'da zekice inşa ettikleri imrenilecek konumlarından büyük kârlar elde ediyorlardı. Konstantinopolis'in yanı sıra gerek Bizans İmparatorluğu'nun gerekse Filistin'in kıyısındaki önemli şehirlere imtiyazlı erişim sahibi olan Venedik'in sıçrama tahtası artık tüm Doğu Akdeniz'e, sadece Levant'a değil Mısır'a da ulaşıyordu. Orta Çağ'ın ünlü Cenevizli tarihçisi Caffaro gibi bazıları bu durumu kıskanıyordu. 1150'lerde Cenevre'nin "uyuduğunu ve adamsendeci bir ruh hali içinde olduğunu" yazmıştı; sanki "seyrüsefercisi olmayan bir gemi gibiydi."³⁵

Bu biraz abartıydı tabii ama aslında yazarın Ceneviz siyasetine hükmeden güçlü ailelere yönelik hoşnutsuzluğunu ifade ediyordu. Doğrusu bu dönemde Cenova da iyi durumdaydı. Şehir, Haçlı

ittifakını oluşturan devletlerdeki imtiyazlarının düzenli şekilde yenilenmesini temin etmenin yanı sıra Batı Akdeniz’de de bağlantılar kuruyordu. 1161 yılında Fas’taki Muvahhid Halifesi’yle yaptığı ateşkesle, pazarlara erişim ve saldırılara karşı koruma elde etmişti. 1180’lere gelindiğinde Kuzey Afrika ile ticaret, Ceneviz ticari etkinliklerinin üçte birinden fazlasını oluşturunuyordu ve kıyı boyunca tüccarları desteklemek ve işlerin düzgün ilerlemesini sağlamak için kapsamlı bir depo ve han altyapısı kurulmuştu.³⁶

Cenova, Pisa ve Venedik etraflarındaki –tıpkı Kiev’in Rusya’da yaptığı gibi– bir dizi başka şehrin büyümesini teşvik etmişti. Napoli, Perugia, Padova ve Verona gibi şehirler hızla genişlemiş, yeni banliyöler şehir duvarlarının merkezden giderek daha uzağa sürekli yeniden inşa edilmesini gerektirecek kadar hızlı büyümüştü. Nüfus miktarını tahmin etmek, açık ampirik verilerin eksikliğinden zor olsa da 12. yüzyılda pazarlarında ekonomik canlanmanın yaşandığı, orta sınıfların oluşmaya başladığı ve gelirlerin yükseldiği İtalya’nın kentleşme sürecinde önemli bir sıçrama yaşandığına şüphe yoktur.³⁷

Haçlı Seferleri çağında vuku bulan böylesi bir büyümenin temelini, Müslüman dünyası ile Hristiyanlar arasında gerek Kutsal Topraklar’da gerekse bu topraklar dışında var olan istikrarda ve iyi ilişkilerde yatması ironiktir. Kudüs’ün 1099’da ele geçirilmesinin ardından düzenli çatışmalar yaşansa da, gerilimin dramatik şekilde artması 1170’lerde olmuştur. Bütüne bakıldığında Haçlılar, kontrolleri altına giren Müslüman çoğunluğun yanı sıra uzaktaki Müslümanlarla da başa çıkmanın yöntemlerini bulmuşlardı. Doğrusunu söylemek gerekirse Kudüs Kralı kendi lordlarını sürekli hizaya getiriyor, geçen kervanlara veya komşu şehirlere pervasız saldırılar yapmalarını önüyor, böylece yerel liderleri kendilerine düşman etmekten ve Bağdat ya da Kahire’den gelebilecek büyük bir tepkiyi meşrulaştırmaktan kaçınıyordu.

Kutsal Topraklar’a yeni gelenlerden bazıları için bunu anlamak çok zordu ve yerel gözlemcilerin de belirttiği üzere bu, sorunun değişmeyen kaynaklarından biriydi. Yeni gelenler, bir “inançsız” ile

ticaretin sıradan bir iş olduğuna inanamıyor, gerçek hayatta işlerin Avrupa’da anlatıldığı kadar siyah beyaz olmadığını öğrenmeleri zaman alıyordu. Zaman içinde önyargılar ortadan kalkıyordu: Bir süre Doğu’da kalan Batılılar “yeni gelenlerden çok daha iyidir,” diye yazıyordu yeni gelenlerin kaba ve görgüsüz davranışlarından –ayrıca Hristiyan olmayan herkese karşı tavırlarından– tiksinen Arap bir yazar.³⁸

Bu şekilde düşünen Müslümanlar da vardı. 1140’larda verilen bir *fetva*, Müslümanların Batı’ya seyahat etmemelerini ve Hristiyanlarla ticaret yapmamalarını emrediyordu. “Ülkelerine gidersek malların fiyatları artacaktır ve bizden, daha sonra Müslümanlarla savaşmak ve topraklarını yağmalamak için kullanacakları büyük paralar alacaklardır.”³⁹ Yine de her iki tarafta seslendirilen ateşli söylemlere rağmen ilişkiler büyük ölçüde sakin ve ölçülüydü. Hakikaten de Batı Avrupa’da İslam, büyük bir merak kaynağıydı. İlk Haçlı Seferi zamanında bile bazılarının Müslüman Türkler hakkında iyi fikirler edinmesi çok sürmemiştir. “Keşke Türkler İsa inancı ve Hristiyan âleminde kalsalardı,” diyordu Kudüs seferinin en popüler tarihçelerinden birinin yazarı hayıflanarak; muhtemelen Selçukluların Müslüman olmadan önceki dinî geçmişlerine atıfta bulunuyordu: “Onlardan daha güçlü veya cesur ya da becerikli askerler bulamazsınız.”⁴⁰

Müslüman dünyanın bilimsel ve entelektüel başarılarının Bathlı Adelard gibi Batılı âlimler tarafından ciddiye alınması ve derinlemesine incelenmesi çok sürmemiştir.⁴¹ Antakya ve Şam kütüphanelerini tarayarak Hristiyan dünyasında matematik biliminin temelini oluşturan algoritma tablolarının kopyalarını getiren Adelard olmuştu. Bu bölgede seyahat etmek, insanın gözlerini açıyordu. Eve döndüğünde, “Prensleri barbar, piskoposları ayyaş, yargıçları rüşvetçi, hamileri güvenilirmez, müşterileri dalkavuk, söz verenleri yalancı, arkadaşlarını haset ve herkesi hırs dolu bulmuştu.”⁴² Bu görüşler, Hristiyan Batı’nın kültürel kısıtlarına kıyasla Doğu’nun karmaşıklığının iyimser şekilde kabul edilmesi üzerine oluşmuştu. Adelard’ın görüşünü paylaşan –örneğin İngiltere’den eğitim için

12. yüzyılın sonlarına doğru Paris'e taşınan Morleyli Daniel gibi-başkaları da vardı. Bu şehirdeki ağırbaşlı sözde aydınlar, olmadıkları gibi görünerek insanları kandırıyor, sadece "heykeller gibi oturarak ve sükûnetlerini koruyarak kendilerine bilgelik havası katıyordu." Bu adamlardan öğrenebileceği hiçbir şey olmadığını fark eden Daniel, "olabildiğince hızlı" Müslüman Tohedeo'ya giderek "dünyanın en bilge filozoflarını dinlemek istemişti."⁴³

Doğu'dan gelen fikirler, dengeli şekilde olmasa da coşkuyla karşılanmıştı. Orta Çağ Fransası'nda teolojik ve entelektüel düşüncenin merkezi olan Cluny Başrahibi Petrus Venerabilis Kur'an'ın tercüme edilmesini istemiş, böylece kendisinin ve diğer Hristiyan âlimlerin daha iyi anlayabilmesini –ve elbette İslam'ın sapkın, utanç verici ve tehlikeli olduğuna dair mevcut görüşleri güçlendirmek için kullanılmasını– sağlamıştı.⁴⁴ Batı Avrupalıların esinlenmek için baktıkları tek yer Müslüman toprakları da değildi. Örneğin I. Aleksios'un kızı Anna Komnena'nın istediği üzerine (daha sonra Thomas Aquinas'ın düşünce sisteminde –ve dolayısıyla ana akım Hristiyan felsefesinde– etki yapan) Aristo'nun *Nikomakhos'a Etik*'i gibi eserlere ilişkin Konstantinopolis'te üretilmiş değerlendirme metinleri de Latinceye çeviriliyordu.⁴⁵

Aynı şekilde, Avrupa'nın 12. yüzyıldaki ekonomik ve toplumsal gelişiminin kalbinde yatan tek şey Müslümanlarla ticaret değildi. Konstantinopolis ve Bizans İmparatorluğu da Hristiyan Akdeniz'in ticaretinde itici bir motordur ve bu dönemden kalan belgelere göre, Venedik'in uluslararası ticaretinin yarısından sorumluydu.⁴⁶ Bu durumda bile İtalya, Almanya ve Fransa pazarlarına Bizans'tan cam, metal, yağ, şarap ve tuz ihraç edilirken en çok değer verilen, aranan ve kâr getiren ürünler daha uzaklardan gelen ürünlerdi.

Doğu Akdeniz'de, Asya'nın ortasında veya Çin'de üretilen ipek, pamuk, keten ve kumaşlara yönelik talep, Batı Avrupa'daki stok ve satış listeleri ile kiliselerin hazinelerinin gösterdiği üzere, inanılmaz boyutlardaydı.⁴⁷ Levant'taki şehirler, yeni gelişen pazarlardan faydalanıyordu; Antakya, malzemelerin Batı'ya sevk edilebildiği bir ticaret merkezi olmanın yanı sıra kendi başına bir üretim merkezi

olarak da ön plana çıkıyordu. Bu şehirden “Antakya Kumaşı” gibi tekstil ürünleri o kadar başarılı pazarlanmış ve o kadar aranır hale gelmişti ki, İngiltere Kralı III. Henry’nin (iktidarı 1216-72) ana konutlarının her birinde (Londra Kulesi, Clarendon ve Winchester sarayları ve Westminster) “Antakya Odaları” vardı.⁴⁸

Doğu’dan Avrupa’ya baharat da giderek daha fazla ulaşıyordu. Bunlar üç ana merkeze geliyor –Konstantinopolis, Kudüs ve İskenderiye– daha sonra İtalyan komünleri ile Almanya, Fransa, Flandre ve Britanya’daki pazarlara gidiyor, buralarda da bu egzotik malların satışından büyük kârlar elde ediliyordu. Doğu’dan pahalı lüks malzemeler satın alma arzusu, bir bakıma bozkır göçebelerinin Çin sarayından ipek topları talep etmesine benzer bir süreçti: Orta Çağ dünyasında da, tıpkı bugün olduğu gibi, zenginler kendilerini ayırtırmak için statülerini sergilemek istiyordu. Pahalı nesneler ve ürünlerin ticareti, nüfusun çok küçük bir kısmını ilgilendirse de, farklılaşmayı sağladığı –ve dolayısıyla toplumsal akışkanlığı ve yükselen hırsları ortaya çıkarttığı– için önemliydi.

Kudüs’ün Hristiyan âleminin göbeği olarak totemvari bir rolü olsa da kendi başına bir ticaret merkezi olması, Akka şehri bu açıdan daha ön planda olmasına rağmen, Kudüs’e artı bir sorumluluk veriyordu. 12. yüzyılın ikinci yarısında krallık genelinde toplanacak vergilere ilişkin detayların yer aldığı bir liste, bu dönemde bölgede satın alınabilecek ürünlerle ilgili ayrıntılı bilgiler sunmanın yanı sıra kıymetli gelirleri boşa harcamamak için vesvese yapan tecrübeli bir kançılıyanın tüm titizliğini de açığa vuruyordu. Karabiber, tarçın, şap, vernik, muskat, keten, karanfil, öd ağacı, şeker, tuzlu balık, tütsü, kakule, amonyak, fil dişi ve birçok diğer şey vergilendiriliyordu.⁴⁹ Bu malların büyük kısmı Kutsal Topraklar’dan gelmiyor, Müslümanların kontrolündeki ticaret yolları üzerinden buraya ulaşıyordu; bunlar arasında, bu dönemden kalma Arapça bir vergi anlaşmasına göre, Mısır’ın baharatlar, tekstil ürünleri ve lüks nesneler seçkisi sunan limanları da vardı.⁵⁰

Haliyle Haçlı Seferleri’nin, Batı Avrupa’daki ekonomik ve toplumsal değişimi tetiklemenin yanı sıra ortaya çıkan yeni pazarların pahalı

ödüllerin habercisi olabileceğini fark eden Müslüman simsarları da zenginleştirmeye yaramış olması ironiktir. Bunların en kurnazlarından biri, 12. yüzyıl başlarında servet edinen Basra Körfezi'ndeki Sıraflı Ramış'tı. Dehası, giderek artan talepleri Çin ve Hindistan'dan gelen mallara aracılık ederek karşılamasındaydı. Simsarlardan birisi bir yılda yarım milyon dinardan daha değerli mal ticareti yapıyordu. Serveti –cömertliği gibi– efsaneviydi. Mekke'de Kâbe'nin gümüş oluğunun yerine yaptırılan altın oluğun masraflarını üstlenmişti ve aslı hasar gördükten sonra Kâbe'ye örtülen yeni kumaş örtüyü –bu dönemden bir anlatıya göre “değeri tahmin bile edilemeyecek” Çin kumaşı– şahsen finanse etmişti. Yaptığı iyilikler sayesinde, çok nadir bahşedilen bir onur olarak Mekke'ye gömülmüştür ve mezar taşındaki metin şöyledir: “Burada gemi sahibi Ebu Kasım Ramış yatmaktadır; ‘Allah ona ve onun için merhamet dileyen herkese merhamet etsin.’”⁵¹

Söz konusu zenginlikler elbette rekabetin şiddetlenmesine ve Orta Çağ'a özgü Büyük Oyun'da yeni bir bölümün başlamasına yol açmıştı: ne pahasına olursa olsun Doğu Akdeniz'de üstünlük kurmak. 1160'lara gelindiğinde, İtalya şehir devletlerinin kendi aralarındaki rekabet o kadar şiddetliydi ki Venedikliler, Cenevizliler ve Pisalılar arasında Konstantinopolis sokaklarında çatışmalar oluyordu. Bizans İmparatoru'nun müdahale etme çabalarına rağmen şiddetli patlamalar gündelik bir olay haline gelmişti. Bu muhtemelen giderek artan ticari rekabetin ve düşen fiyatların sonucuydu: Ticari pozisyonlar, gerekirse güç kullanarak dahi olsa korunmalıydı.

Şehir devletlerinin bencillikleri, başkent sakinlerini kızdıırıyordu. Bunun sebeplerinden biri şehirdeki mülklere verilen zararsa bir diğeri de Batılıların gövde gösterilerinin her yerde göz önünde olmasıydı. 1171 yılında Bizans İmparatoru, artan sıkıntılara binlerce Venedikliyi hapse atıp, tek taraflı ve habersiz eylemleri için özür dilemek bir yana, tazminat taleplerini reddederek cevap vermişti. Doç Vitale Michiel şahsen Konstantinopolis'e gitmesine rağmen sorunları çözemeyince, Venedik'te durum hummalı bir hale gelmişti. Olumlu haberler duymak üzere toplanan kalabalıklar hayal

kırıklığına uğrayınca öfkelenmiş, bu öfke de sonrasında şiddeti doğurmuştu. Kendi halkından kaçmaya çalışan Venedik Doçu, San Zaccaria Manastırı'na gitmeye çalışmış, ancak buraya ulaşmadan kalabalığa yakalanıp linç edilmişti.⁵²

Bizanslılar artık Venedik'in müttefikleri ve hamileri değil, rakipleri ve düşmanlarıydı. 1182 yılında Konstantinopolis sakinleri, İtalya şehir devletlerinin imparatorluk başkentinde yaşayan vatandaşlarına saldırmıştı. Kafası bir köpeğin arkasına bağlı şekilde şehirde sürüklenen Latin kilisesinin temsilcisi de dâhil olmak üzere birçokları öldürülmüştü.⁵³ Bu olay, Avrupa'nın iki yarısındaki Hristiyanlar arasında giderek tırmanan husumetin yalnızca başlangıcıydı. 1185'te Güney İtalya'dan gelen Batılı bir güç, Bizans İmparatorluğu'nun en önemli şehirlerinden Selanik'i yağmalamıştı. Batı, Doğu Akdeniz'e Birinci Haçlı Seferi ile bir zıpkın saplamıştı; şimdi ise avı çekiyordu.

Ancak bazıları için gerilim fırsat demektir. Mısır'da, Selahaddin Eyyubi adlı görkemli bir generalin yıldızı bir süredir parlıyordu. İyi bağlantıları, keskin bir zihni ve bolca çekiciliği olan ve Batı'da Saladin olarak tanınan bu adam, Konstantinopolis'teki ihtilaftan faydalanabileceğini anlamıştı. Hızla hareket ederek Bizanslılarla uzlaşmış, Kudüs'teki Rum patriğini Şam'ı ziyaret etmeye davet etmiş, kendisini şüphe uyandıracak kadar cömertçe karşılayarak, imparatorluğun doğal müttefikinin Batılı Hristiyanlar değil, kendisi olduğunu kanıtlamaya çalışmıştı.⁵⁴

Bizans İmparatoru II. İsaakios, 1180'lerin sonunda, "[Benim] Kardeşim Mısır Sultanı Selahaddin'e" şeklinde bir girizgâhla başladığı mektubunda istihbarat raporları paylaşacak, Selahaddin'i imparatorluğun niyetlerine dair düşmanlarının ortaya attığı dedikoduların dayanağı olmadığı konusunda uyaracak ve Selahaddin'den Batılılara karşı askerî destek göndermeyi düşünmesini isteyecektir; İmparator, Selahaddin'le tüm bunları isteyecek kadar sıcak ilişkiler içindeydi.⁵⁵ Konstantinopolis'te on yıllardır Batı karşıtı hassasiyet varlığını sürdürüyordu. 12. yüzyılın ortalarından bir yazar, Batı Avrupalıların güvenilmez, açgözlü ve para için ailesini bile satacak

insanlar olduklarını söylüyordu. Bir imparatorun kızı, pek çok sözde hacının dindar olduklarını söylese de aslında sadece aç-gözlü olduklarını yazmıştı. Sürekli olarak imparatorluk başkentini ele geçirmeyi, imparatorluğun itibarını zedelemeyi ya da Hristiyan kardeşlerine zarar vermeyi planlıyorlardı.⁵⁶ Bu öykü, 12. yüzyılın sonlarında, özellikle de 1204'ten sonra Bizanslıların zihinlerinde genişleyip derinleşecek bir öyküydü.

Bu görüş, şövalyelerin âdeta ölüm arzusuyla yanıp tutuşmuş-casına şiddetli ve sorumsuz davrandıkları Kutsal Topraklar'da da karşılık buluyordu. 12. yüzyılın sonlarında, dönemin önde gelen şahsiyetleri defalarca aptalca kararlar almış, birbirleriyle budalaca savaflara girmiş ve apaçık uyarı işaretlerine rağmen üzerlerine gelen dalgaya karşı hazırlık yapmamışlardı. Böylece devam ediyor olmaları, bu dönemde İspanya'dan gelen Müslüman bir ziyaretçiyi şaşırtmıştı. İbn-i Cübeyr, Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında siyaset ve savaş konularında “uyumsuzluk ateşlerinin yandığını” ancak ticaret konusunda seyyahların “sorumsuzca gelip gittiğini” görmenin büyüleyici olduğunu yazmıştı.⁵⁷

Tüccarlar nereye giderlerse gitsinler, inançlarından ve o esnada bir savaş olup olmamasından bağımsız şekilde güvendedi. Yazara göre bu, karşılıklı vergi anlaşmalarının sert cezalarda olduğu gibi iş birliğini temin ettiği iyi bir iş ilişkisinin sonucuydu. Anlaşmalara riayet etmeyen ve kabul edilen sınırları sadece “bir kol boyu” da olsa aşan Latin tüccarların boğazları, Müslümanları kızdırmamak ve uzun vadeli ticari ilişkileri zedelememek isteyen Hristiyanlar tarafından kesiliyordu. İbn-i Cübeyr şaşırmış ve etkilenmişti. Bu “[Batılıların] en hoş ve özgün geleneklerinden biri.”⁵⁸

Kudüs'teki saray içine kapanmış, düşman hizipler arasındaki kavgalar her yere yayılmış, başarı vadeden zorba ve hırslı kişilerin yükselerek Hristiyan-Müslüman ilişkilerine görülmemiş zararlar vermelerine yol açmıştı. Bunların arasında en önemlisi, Chatillonlu Reynald'dı. Reynald'ın umarsızlığı neredeyse tek başına Kudüs Krallığı'nın sonunu getiriyordu.

Kutsal Topraklar'ın gediklisi olan Reynald, Selahaddin'in Mısır'daki konumu güçlendikçe –özellikle de Suriye'nin büyük bölümünü kontrolü altına alıp Hristiyan krallığının etrafını sardıktan sonra– baskının arttığını fark etmişti. Reynald'ın tehditle başa çıkma çabası şaşaalı şekilde başarısız olmuştu. Kızıldeniz'deki Akabe Limanı'na saldırmaya yönelik sert kararı, Mekke ve Medine'nin tehdit altında olduğunu bağırان ve kıyametin ve ahir zamanın gelmek üzere olduğunu söyleyen Araplar arasında, histeriye yakın tepkilere yol açmıştı.⁵⁹

Bu hareketler düşmanlığı kızıştıran olmanın yanı sıra Selahaddin'in Haçlı Devleti'ne ezici bir darbe indirmesi halinde elde edeceği popülerliği ve itibarı da artırıyordu. Dönemin Müslüman yazarlarından biri, Doğu'daki tüm Hristiyanlar arasında Reynald'ın en “kalleş ve aşağılık... kötülük yapıp zarar vermeye, ciddi yeminleri ve sağlam sözleri bozmaya, kendi sözünden dönüp kendini yalancı çıkartmaya en hevesli kişi” olduğunu yazmıştı. Selahaddin, “onun canını alacağına” yemin etmişti.⁶⁰

Bu şans kısa süre sonra elde etmişti. Temmuz 1187'de, Kudüs Haçlı Krallığı'nın şövalyeleri, Hıttin'de yakalanmış, Selahaddin tarafından neredeyse tüm Batılı savaşçıların ölümüne ya da esir düşmesine yol açacak şekilde köşeye sıkıştırılmış, zihinsel ve askerî olarak alt edilmişti. Esir alınan askerî birlik üyeleri, özellikle de Hospitalier ve Tapınak şövalyeleri –Hristiyan olmayan topluluklarla iletişimde ödün vermeyen ateşli insanlar– hemen infaz edilmişti. Selahaddin, Chatillonlu Reynald'ı şahsen bulmuş ve kafasını kesmişti. Reynald'ın Haçlıların düşüşünün mimarı olup olmadığı tartışmaya açıktır ancak yenilen Latinler ve muzaffer Müslümanlar için uygun

* 11. yüzyılda Filistin'de kurulmuş bir şövalye târikatıdır. 1309 yılında Rodos'u ele geçirmiş ve burada isimlerini Rodos Şövalyeleri olarak değiştirmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos'u fethinden sonra Malta'ya giden Rodos Şövalyeleri, 16. yüzyıla kadar Malta Şövalyeleri olarak anılmıştır. Bugün Katolik bir yardım derneği olarak faaliyet göstermekte ve Malta Târikatı olarak egemen bir “mikro devlet” statüsü taşımaktadır. (yay. 11.).

bir günah keçisiydi. Gerçek ne olursa olsun savaştan sadece iki ay sonra Kudüs, Müslümanlara barışçıl şekilde teslim olmuş, şehrin sakinlerinin hayatta bırakılacağı konusunda anlaşmaya varılınca kapıları açılmıştı.⁶¹

Şehrin düşüşü, Hristiyan dünyası için aşağılayıcı bir darbe ve Avrupa'nın Doğu ile bağlantıları için büyük bir geri adımdı. Papalık haberi iyi karşılamamıştı. Görünüşe göre III. Urbanus, Hittin'deki yenilgiyi duyar duymaz ölmüştü. Halefi VIII. Gregorios, vicdan muhasebesi yapıyordu. Kutsal Şehir düştü, diye duyurmuştu inanana, sadece "sakinlerinin değil, bizim ve tüm Hristiyan halkının günahları [yüzünden]." Gregorios, Müslümanların gücünün arttığı konusunda uyarıyor ve durdurulmazlarsa daha da artacağını söylüyordu. Birbiriyle çekişen kralların, prenslerin, baronların ve şehirlerin; uyuşmazlıklarını bir kenara bırakarak, olanlara tepki vermesi gerektiğini söylüyordu. Bu sözler; şövalyeliğin motivasyonunu inanç ve dindarlıktan aldığına dair tüm söylemlere rağmen gerçeğin, günün menüsünde kişisel çıkarlar, yerel rekabet ve hırgür olduğunun açık bir itirafıydı. Kudüs düştü, diyordu Papa, Hristiyanlar inandıkları şeyler için direnmeyince. Günah ve kötülük onları alt etmişti.⁶²

Bu kıskırtıcı ve keskin mesaj hemen etkisini göstermiş ve Batı'daki en güçlü üç adam, kısa süre içinde misilleme seferi için hazırlıklara başlamıştı. İngiltere'den I. Richard, Fransa'dan II. Philippe ve Almanya'dan Kutsal Roma Cermen İmparatoru kudretli Friedrich Barbarossa, Kutsal Şehir'i kurtarmaya yemin etmişti. Sadece Kudüs'ü geri almak için değil, Hristiyanların Orta Doğu'daki konumunu güçlendirmek için de bir şans var gibiydi. Gel gör ki 1189-92 yıllarındaki tüm denemeler fiyaskoyla sonuçlanmıştı. Friedrich, Küçük Asya'da bir nehri geçerken, savaş için hayal edilen konumdan kilometrelerce ötede boğulmuştu.* Liderler arasında stratejik hedefler konusunda ateşli tartışmalar, orduları neredeyse durma noktasına getirmişti. Bunun örneklerinden biri "Arslan Yürekli" Richard'ın seferin yönünü Kudüs'ten çevirerek Mısır'ın işgaline odaklanmasıydı;

* I. Friedrich, Silifke Çayı'nda boğulmuştur. (yay. n.)

bu, daha zengin ve çekici bir ödüldü. Hal böyleyken sefer pek kalıcı bir kazanç elde edememiş, Kudüs'e baskı uygulamayı başaramamıştı. Liderler evlerine dönmeden önce, dikkatlerinin Akka'ya, İncil ya da din açısından hiçbir değeri olmayan, Levant'ın en büyük ticaret merkezine çevrilmesi de dikkat çekiciydi.⁶³

Neredeyse on yıl sonra Kutsal Topraklar'ı geri almak üzere bir sefer daha düzenlenmişti. Bu saldırının köşe taşı Venedik olacak, askerleri Doğu'ya gemiyle taşıyacaktı. Başlangıçta yardım etmekte çekimser davranan Venedik Doçu, çok sayıda askeri taşımak için gereken filonun inşa maliyetinin katılımcılar tarafından karşılanacağına dair taahhüt aldıktan sonra sefere katılmaya ikna edilebilmişti. Venedikliler ayrıca seferin yönünü de belirlemek için ısrar etmiş, filonun Kudüs'e hizmet eden limanlara değil, Mısır'a çıkmasını zorunlu kılmıştı. Planlamayla yakından ilgilenmiş bir yazara göre bu karar "halktan sıkıca saklanan bir sırды; deniz ötesine gittiğimiz duyurulmuştu."⁶⁴

Önerilen sefer, ruhani kurtuluş ve katılanlar için zengin ödül vadederken kusursuz bir evliliği de gerçekleştiriyordu. Mısır'ın serveti efsaneviydi. Dönemin bir yazarına göre Mısır halkı "lüks yaşama düşküdü" ve bu müthiş zenginlik "kıyı ve daha iç bölgelerdeki şehirlerin vergilerinin" sonucuydu. Bunlar, diyordu yazarımız iç çekerek "devasa bir yıllık gelir üretiyor."⁶⁵

Venedikliler olasılıkların son derece farkındaydı zira şehirlerinin Doğu'ya giden geleneksel arterleri kargaşa ve belirsizlikle karşı karşıyaydı. Selahaddin'in başarılarını takip eden karışıklık, Bizans'ta bir istikrarsızlık dönemiyle aynı anda ortaya çıkmıştı. Venedik, daha önce pek kullanamadığı İskenderiye'ye ve Nil Nehri ağzındaki limanlara erişebilmek istiyordu: Venedik, 1200 yılına gelene kadar ticaretinin en fazla %10 kadarını Mısır'la gerçekleştiriyordu.⁶⁶ Venedik daha evvel Pisa ve Cenova karşısında kaybetmişti. Pisa ve Cenova'nın İtalyan rakipleri karşısında gerek ticaret hacmi gerekse (Konstantinopolis ve Kudüs'ten değil) Kızıldeniz'den gelen tüccarlarla kurdukları bağlantılar sayesinde önemli bir avantajı vardı.⁶⁷ Ortadaki ödüller, Venedik'in devasa bir filo inşa etmek ve neredeyse iki yıl

boyunca tüm diğer işleri askıya almak gibi büyük bir risk almasını mazur gösterecek kadar büyüktü.

Ancak kısa süre sonra, katılmaya gönüllü olanların sayısının tahmin edilenden çok daha düşük olduğu –ve Venedik’in ceplerinin boşalmaya başladığı– ortaya çıkmıştı. Artık Haçlılar olayların akışına kapılmış, kervan yolda düzülür olmuştu. Bu filo, 1202 yılında Dalmaçya kıyısındaki Zara’ya, Venedik ile Macaristan arasındaki uzun soluklu çekişmenin merkezindeki şehre ulaşmıştı. Her an bir saldırı olacağı netleştğinde, kafası karışan vatandaşlar, duvarlara üzerinde haç işareti olan bayraklar çekmişti. Büyük bir yanlış anlaşma olduğunu varsaymış, Hristiyan bir gücün Hristiyan bir şehre kışkırtma olmadan –ve Papa III. Innocentius’un açık emirlerine karşı gelerek– saldıracağına inanmayı reddetmişlerdi. Şehre merhamet edilmemişti; Venedik yaptığı yatırımı şövalyelerden tahsil ediyordu.⁶⁸

Haçlılar bu eylemleri nasıl mazur göstereceklerini düşünüp bir sonraki adımın ne olacağını tartışırken, Bizans tahtında hak iddia edenlerden biri, Konstantinopolis’te iktidarı ele geçirmesine yardım ederlerse orduyu cömertçe ödüllendireceğini söylediğinde ortaya altın bir fırsat çıkmıştı. Başlangıçta Kudüs’e gittiklerini sanarak Mısır’a doğru yola çıkan güçler, kendilerini Bizans başkentinin duvarları önünde, seçeneklerini değerlendirir halde bulmuşlardı. Şehir içindeki gruplarla müzakereler uzadıkça, Haçlılar arasındaki tartışmalar şehrin nasıl ele geçirileceğine ve imparatorluğun geri kalanının aralarında nasıl bölüşdürüleceğine dönmüştü.⁶⁹

Venedik çoktan Adriyatik ve Akdeniz’deki çıkarlarını titizlikle korumayı öğrenmiş; Zara’nın doğrudan kontrolünü ele geçirerek durumunu daha da güçlendirmişti. En büyük ödülü ele geçirmek ve böylece Doğu’ya doğrudan erişim sağlama fırsatı karşılarındaydı. Mart 1204 sonunda askerler, Yeni Roma’yı kuşatmak için yerlerini alıyordu. Topyekûn saldırı nisanın ikinci haftasında başlamıştı. Müslümanların şehirlerini ele geçirmek için taşınan merdivenler, koçbaşları ve mancınıklar, dünyanın en büyük Hristiyan şehrine karşı kullanılmıştı. Mısır ve Levant limanlarını ablukaya almak

üzere tasarlanıp inşa edilen gemiler, büyük Ayasofya Katedrali'nin gözleri önünde meşhur Haliç'e girişi kesmek üzere kullanılıyordu. Savaş öncesinde piskoposlar, Batılıları, bu savaşın "haklı bir savaş olduğu ve [Bizanslılara] kesinlikle saldırımları gerektiği" konusunda temin ediyordu. Ortada başka, daha maddi meseleler varken elverişli bir düzenlilikle ortaya çıkan öğretisel tartışmalara atıfta bulunan rahipler, "Roma yasalarının önemli olmadığını ve bunlara inanan herkese köpek dedikleri" için Konstantinopolis sakinlerine saldırılabileceğini söylüyordu. Haçlılara, Bizanslıların Yahudilerden beter, "Tanrı'nın düşmanları" oldukları söyleniyordu.⁷⁰

Duvarlar aşıldığında Batılılar şehri yağmalarken kaotik sahneler ortaya çıkmıştı. Kulaklarına fısıldanan zehirli sözlerle dinî bir cinnet geçiren askerler, şehrin kiliselerini kusursuz bir işçilikle yağmalayıp kirletmişti. Ayasofya hazinelerini yağmalamış, azizlerin kutsal emanetlerini barındıran mücevherli kapları çalmış, çarşıda gerilirken İsa'nın yanını delen mızrakla oyun oynamışlardı. Aşai Rabbani Ayini'nde kullanılan gümüş ve değerli metal nesnelere el konmuştu. Atlar ve eşekler kiliseye sokulup ganimetle yükleniyor, bazıları "kan ve pislikle" kirlenmiş mermer zeminde kayıp düşüyordu. Aşağılamanın son noktasında, gürültücü bir fahişe patriğin koltuğuna oturup müstehcen şarkılar söylüyordu. Bizanslı bir görgü tanığına göre, Haçlılar, Deccal'in öncülerinden başka bir şey değildi.⁷¹

Bu anlatıların abartı olmadığını gösteren yeterinden fazla kaynak vardır. Batılı bir manastır rahibi doğrudan 12. yüzyılda imparatorluk ailesinin kurduğu Pantokrator Manastırı Kilisesi'ne gitmiş ve bir rahibe, "bana elindeki en kuvvetli kutsal emanetleri göster," demişti, "yoksa hemen öleceksin." Kilise hazineleriyle dolu bir sandık bulmuş, "her iki elini de hevesle içine daldırmıştı." Başkaları kendisine nerede olduğunu ve herhangi bir şey çalıp çalmadığını sorduğunda, sadece kafasını sallayıp gülümseyerek, "İyi iş çıkarttık," demişti.⁷²

Bu durumda bir Bizanslı'nın şehirden ayrılırken kendisini yere atıp, ağlayıp, surları "etkilenmeyen tek şey oldukları, ne göz yaşı

* Bugün İstanbul'un Zeyrek semtinde yer alan Zeyrek Cami. (yay. n.)

döküp ne yerde yıkıntıya dönüştükleri, ayakta, dümdüz durdukları” için azarlaması şaşırtıcı değildir. Kendisiyle dalga geçer gibilerdi: Şehri nasıl koruyamamışlardı? 1204 yılındaki yağmacı askerler, şehrin ruhunu söküp atmıştı.⁷³

Konstantinopolis’in maddi zenginlikleri, tüm Batı Avrupa’nın kiliselerine, katedrallerine, manastırlarına ve özel koleksiyonlarına kaçırılmıştı. Hipodrom’da mağrur şekilde duran at heykelleri, gemilere yüklenip San Marco Bazilikası’nın önüne yerleştirilmek üzere Venedik’e götürülmüştü; sayısız kutsal emanet ve değerli obje de aynı şekilde Venedik’e taşınmıştı. Bunlar hala Venedik’te bulunmaktadır ve savaş ganimeti olarak değil, harika Hristiyan işçiliği olarak turistler tarafından hayranlıkla incelenmektedir.⁷⁴

Bu yeterince kötü değilmiş gibi, Venedik’ten gelerek Konstantinopolis saldırısını denetleyen yaşlı ve kör Venedik Doçu Enrico Dandolo bir sonraki yıl öldüğünde, Ayasofya’ya gömülmesine karar verilmişti. Tarihte bu büyük katedrale gömülen ilk insandı.⁷⁵ Bu, Avrupa’nın yükselişi hakkında çok fazla bilgi veren ziyadesiyle simgesel bir hareketti. Yüzlerce yıl boyunca servet kazanmak ve hırslarını tatmin etmek isteyen insanların Doğu’ya dönmeleri gerekmişti. Hristiyan dünyasındaki en büyük ve en önemli şehrin yağmalanması ve ele geçirilmesi, Avrupalıların dünyanın servetinin ve gücünün yattığı merkeze yaklaşmak için istedikleri –ve ihtiyaç duydukları– şeyi almak üzere hiçbir şeyden çekinmediklerini göstermişti.

Önde gelen Yunan din adamlarından biri üzüntüyle, insan gibi görünseler de, Batılılar hayvan gibi davranıyordu, diye yazmıştı. Bizanslılara vahşice muamele edildiğini, bakirelere tecavüz edilip masum kurbanların kazığa oturtulduğunu eklemişti. Şehrin yağmalanması o kadar vahşice olmuştu ki modern âlimlerden biri, IV. Haçlı Seferi’nin ardından Bizans imparatorluk bürokrasisinin Küçük Asya’da İznik’te yeniden toplanmak zorunda kalmasının bir “kayıp nesil” yarattığını yazmıştır.⁷⁶

Bunlar olduğu sırada Batılılar, imparatorluğu bölüşmeye başlamıştı. Konstantinopolis’teki vergi kayıtları incelendikten sonra, *Partitio terrarum imperii Romaniae* (Roma İmparatorluğu Topraklarının

Taksimi) adlı bir belge üretilmiş, kimin neyi alacağı belirlenmişti. Bu tesadüfi ya da rastgele bir süreç değildi; ciddi ve hesaplanmış bir parçalamaydı.⁷⁷ Boemondo gibi adamlar, başından itibaren Haçlı Seferleri'nin –ki Hristiyanlığı savunmayı, Tanrı'nın işlerini yapmayı ve kurtuluşu Haç'a dönenlere sunmayı vadediyordu– başka amaçlar için de kullanılabileceğini göstermişti. Konstantinopolis'in yağmalanması, Avrupa'nın Doğu ile bağlanıp kendisini Doğu'ya dâhil etme arzusunun doruk noktasıydı.

Bizans İmparatorluğu dağılırken İtalyan şehir devletleri Pisa, Cenova ve Venedik tarafından yönetilen Avrupalılar, stratejik ve ekonomik olarak önemli bölgeleri, şehirleri ve adaları, birbirleriyle çatışmak pahasına ele geçirmeye koşmuşlardı. Filolar, Girit ve Korfu açıklarında düzenli olarak çarpışıyor, her biri en iyi üslerin kontrolünü ele geçirip pazarlara en iyi erişimi sağlamak istiyordu.⁷⁸ Karada da, özellikle Konstantinopolis'in karnı olan Trakya'nın verimli ovalarında alevlenen bir bölge ve statü çatışması vardı.⁷⁹

Dikkatler hemen Mısır'a dönmüş; 1218 yılında, amacı Nil Deltası'ndan Kudüs'e kadar savaşmak olan büyük ölçekli bir diğer sefere odaklanılmıştı. Assisili Francesco, Sultan Kamil bin Adil'i İslam'ı bırakıp Hristiyan olmaya ikna etme ümidiyle güneye yelken açan ordulara katılmıştı. Karizmatik Francesco bile, kendisine bunu deneme fırsatı verilmesine rağmen başarılı olamamıştı.⁸⁰ 1219'da Dimyat'ı alan Haçlılar, Kahire'ye yürümeyi denemiş ancak dinini değiştirmeyen Kamil bin Adil'in ellerinden korkunç bir yenilgi yaşamış, sefer aşağılayıcı bir şekilde bitmişti. Taraflar şartlar hakkında uzlaşma önerisini değerlendirip aralarında bu sert yenilgi karşısında atılacak doğru adım hakkında tartışırken, bir mucize olmuştu.

Asya'nın derinliklerinden ilerleyen büyük bir ordunun, Mısır'a karşı Batılı şövalyelere yardıma gelmekte olduğu haberi alınmıştı. Karşılarına çıkan tüm rakipleri ezerek Haçlıların yardımına geliyorlardı. Gelen kurtarma gücünün kimliği hemen ortaya çıkmıştı: Rahip Johannes'in adamlarıydı bunlar; sakinleri arasında Amazonlar, Brahmanlar, İsrail'in Kayıp Kabileleri ve bir dizi efsanevi ve yarı efsanevi yaratığın bulunduğu devasa ve inanılmaz varlıklı

bir krallığın hükümdarıydı. Rahip Johannes söylentiye göre sadece Hristiyan olmakla kalmayıp, cennete olabileceği kadar yakın olan bir krallığa hükmediyordu. 12. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan mektuplar, diyarının muazzamlığı ya da şanı hakkında şüpheye yer bırakmamaktadır: “Ben, Rahip Johannes, efendilerin efendisiyim ve zenginliğim, erdemim ve gücüm tüm dünyadaki tüm krallardan daha üstündür... Bizim topraklarımızda bol bol süt ve bal akar; zehir zarar veremez, gürültücü kurbağalar vıraklayamaz. Akrepler ve otlarda sürünen yılanlar yoktur.” Bu topraklar; zümrüt, elmas, ametist ve diğer değerli taşların yanı sıra karabiber ve tüm hastalıkları savuşturan iksirler açısından da zengindi.⁸¹ Gelişine dair söylentiler, Mısır’da alınan kararları bozmak için yeterli olmuştu: Haçlıların sadece sağlam durmaları gerekiyordu, zafer yakındı.⁸²

Gerçekler, Avrupa’nın Asya deneyimi açısından ilk etkisini göstermişti. Neye inanacağını bilemeyen Haçlılar, Orta Asya’da 1140’larda Sultan Ahmet Sencer’in yenilmesinin ardından dönüp duran raporları destekleyen söylentilere inanıyorlardı. Bu olay, Selçuklu İmparatorluğu’nun ardında neler bulunduğu dair inanılmaz derecede karmaşık ve iyimser fikirlerin doğmasına yol açmıştı. Rüzgâr gibi ilerleyen güçlere dair ilk haberler Kafkaslar’da duyulduğunda, dedikodu hemen olguya dönüşmüştü: “Magi”lerin ellerinde haçlar ve kiliselere de dikilebilen taşınabilir çadırlarla Batı’ya ilerledikleri söyleniyordu. Hristiyan dünyasının kurtuluşu çok yakın görünüyordu.⁸³ Dimyat’taki önde gelen din adamlarından biri bunu açıkça belirtmiş, “Güneydoğu Asya’nın Kralı Davud’un Hristiyanların

* Magi: Sinoptik İncillerden Matta’da bahsedilen ve İsa’nın doğumunu önceden bilen doğudan gelen üç bilge. Matta 2:1: “İsa Kral Herodes’in günlerinde Yahudiye’nin Beytlehem kasabasında doğduğu sırada doğudan Yerusolım’e gökbilimciler geldi: ‘Yahudiler’in yeni doğan kralı nerede, diye soruşturuyorlardı. ‘Çünkü O’nun yıldızını doğuda gördük ve kendisine tapınmaya geldik.’” İncil, Kutsal Söz Yayınları. 1. Baskı, İstanbul, 2015. Martin Luther’in “Die Weisen aus dem Morgenland” olarak “Doğu’dan gelen bilge insanlar” şeklinde çevirdiği ifade Türkçede “müneccim”, “bilge kral”, “gökbilimciler” ve “yıldızbilimciler” kelimeleriyle karşılık bulmuştur. (yay. n.)

yardıma koştüğünü, yanında günahkâr Sarazenleri hayvanlar gibi yutacak gaddar adamlarıyla beraber geldiğini,” vaaz etmişti.⁸⁴

Kısa bir süre sonra bu raporların ne kadar yanlış olduğu anlaşılabilecekti. Doğu’dan gelen gümbürtü Rahip Johannes, oğlu “Kral Davud” veya kardeşlerinin yardımına koşan bir Hristiyan ordusu değildi. Bambaşka bir şeyin ayak sesleriydi. Haçlılara –ve Avrupa’ya– doğru gelen şey, cennet yolu değil, doğrudan cehenneme gidermiş gibi görünen bir patikaydı. Bu patikadan dört nala gelenler, Moğollardı.⁸⁵

Cehennem Yolu

Mısır'da hissedilen ürperme, dünyanın öbür ucundan geliyordu. Moğollar, 11. yüzyılın sonlarında Çin'in bozkır dünyası ile sınırının kuzey kıyısında yaşayan birçok kabileden biriydi. Çağdaşlarından biri onları, "Hayvanlar gibi yaşarlar, ne inançları vardır ne de hukukları, sadece otlayan hayvanlar gibi bir yerden bir yere giderler," sözleriyle tasvir etmişti.¹ Bir diğer yazara göre, "Soygun ve şiddeti, ahlaksızlığı ve sefahati erkekliğin ve üstünlüğün kanıtı olarak görüyorlardı." Yine görünüşleri de tiksinti uyandırıyordu: 4. yüzyılın Hunları gibi, "köpek ve fare derileri" giyiyorlardı.² Bunlar, dışarıdan bakanların göçebelerin davranışları ve tarzlarıyla ilgili söyledikleri sıradan sözlerdi.

Moğollar kaotik, kana susamış ve güvenilmez görünseler de düzensizlikten dolayı değil nizamı korudukları için yükselmişlerdi: Ruhsuz bir planlama, etkin bir örgütlenme ve açık bir stratejik hedefler kümesi, tarihin en geniş imparatorluğunun kurulmasının anahtarlarıydı. Moğol dönüşümünün ardında, Temuçin, yani demirci adındaki bir lider vardı. Biz onu "cihan hükümdarı" ya da "vahşi hükümdar" unvanları veya lakaplarıyla tanıyoruz: Çingiz ya da Cengiz Han.³

Cengiz Han kabileler birliğinin önde gelen ailelerinin birinden geliyordu ve "sağ elinde parmak eklemi büyüklüğünde bir kan pıhtısı tutarak" doğduğu anda kaderi önceden belliydi. Bu olay, geleceğin görkemli günlerinin açık bir işareti olarak yorumlanmıştı.⁴ Orta Çağ'da edindiği ve hâlâ devam eden korkunç şöhrete karşın Cengiz Han gücünü ve konumunu, kabile liderleriyle anlaşmalar yapıp müttefiklerini özenle seçerek, yavaşça inşa etmişti. Ayrıca düşmanlarını da iyi seçiyordu ve her şeyin ötesinde, onlara saldırmak için doğru anı kolluyordu. En adanmış takipçilerini hem kişisel koruma hem de

sorgusuz sualsiz kendilerine güvenebileceği savaşçılardan (*nokurlar*) oluşan demirden bir iç çember olarak düzenlemişti. Bu, beceri ve sadakatin kabile geçmişinden ya da liderle akrabalık bağından daha önemli olduğu, meritokratik bir sistemdi. Lider, sarsılmaz destek karşılığında mal, ganimet ve statü sunuyordu. Cengiz Han'ın dehası, tüm bu ayrıcalıkları, sadakati garantileyecek kadar bol keseden –ve şaşmaz bir düzenle– dağıtabilmesiydi.⁵

Bu, neredeyse durmak bilmeyen bir fetih programı sayesinde mümkün olabiliyordu. Kabileler birbiri ardına, zorla veya tehditle Cengiz Han'ın kontrolüne giriyordu. Sonunda 1206 yılında, kendisini Moğol bozkırının tartışmasız lideri konumuna getirmişti. Daha sonra dikkatler, bir dıştaki çemberde yaşayan halklara, örneğin Orta Asya'da Çin'in batısında Kırgızlar, Oyratlar ve Uygurlara yönelmişti. 1211 yılında Uygur Devleti'nin kurulması, Uygur hükümdarı Barçuk'a, Cengiz Han'ın “beşinci oğlu” olmaya hazır olduğunu söylemesi üzerine hediye olarak gönderilen Cengizî gelinden de anlaşılabilceği üzere, özellikle önemliydi.⁶ Bu kısmen Uygurların Tarım Havzası'nda işgal ettikleri toprakların öneminin bir yansıması, kısmen de Uygur dilinin, alfabesinin ve modern tarihçilerin “literati” dediği okur yazarlarının Moğolistan'da giderek önem kazanması yüzündendi. Uygurların yüksek kültürel statüsü, daha sonra Cengiz Han'ın oğullarının da hocası olacak belirli bir “Tatar Tonga” dâhil olmak üzere kâtiplerinin ve bürokratlarının kitlesel halde hizmete alınması için bir nedendi.⁷

Dikkatler daha yüksek hedeflere dönüyordu. Moğollar, 1211 yılında başlayan bir dizi saldırıyla Jin Hanedanı yönetimindeki Çin'e girebilmiş, başkent Zhongdu'yu yağmalamış ve birçok kez hükümdarların kaçarak başkentlerini güneye taşımalarına yol açmış, işgalcilerin ise büyük ganimet toplamasını sağlamıştı. Yayılma diğer bölgelerde daha da etkileyiciydi. Zamanlama daha iyi olamazdı. Müslüman dünyasındaki merkezî otorite, 12. yüzyıl boyunca Bağdat'ın üstünlüğüne meydan okuyacak boyut, beceri ve istikrara sahip bir dizi devlet ortaya çıkınca zayıflamıştı. Bunlar olurken Harezm hükümdarı, yerel rakiplerini alt ederek Doğu'ya, Çin'in

kendisine doğru ilerliyordu. Ortaya çıkan konsolidasyon, Moğollar kendisini yendiğinde (ki bunu yapmış, hükümdarı kısa süre sonra öldüğü Hazar Denizi'ne kadar kovalamışlardı), Orta Asya'nın kapıları tamamen açılmış ve önlerindeki yol temizlenmişti.⁸

Kaynaklar Harezmi'ye 1219 yılında yapılan saldırıya eşlik eden vahşeti güçlü sözlerle anlatır. Bir tarihçi, işgalcilerin “gelip, sömürüp, yakıp, katledip, yağmalayıp gittiklerini” yazmıştı.⁹ Bir diğeri, keşke hiç doğmasaydım, böylece bu travmaları yaşamak zorunda kalmazdım, demişti. “En azından Müslüman Deccal sadece düşmanlarını öldürecek,” diye devam etmişti. “Moğollar ise, kimseyi ayırmıyor. Kadınları, erkekleri, çocukları öldürdüler, hamilelerin gövdelerini yarıp doğmamış çocukları katlettiler.”¹⁰

Moğollar bu korkuları özenle besliyordu zira gerçekte Cengiz Han şiddeti çok seçici ve çok bilinçli kullanıyordu. Bir şehir, diğerlerinin daha barışçıl şekilde ve hızla boyun eğeceği hesaplanarak yağmalanıyordu; korkunç ölümler, sanki bir oyunmuş gibi diğer hükümdarları direnmektense müzakere etmenin daha iyi olacağına ikna etmek için kullanılıyordu. Nişabur, tamamen yıkım yaşayan konumlardan biriydi. Yaşayan her şey –kadınlar, çocuklar, yaşlılardan besi hayvanları ile evcil hayvanlara kadar her şey– kediler ve köpeklerin bile canlı bırakılmayacağı emri üzerine katledilmişti. Tüm cesetler bir dizi devasa piramit halinde dizilerek, Moğollara direnmenin sonuçlarını gösteren korkunç uyarılar oluşturulmuştu. Bu, diğer şehirleri silahlarını bırakıp müzakereye oturmaya ikna etmeye yetmişti: Seçim, yaşam ile ölüm arasındaydı.¹¹

Seçeneklerini değerlendirmek üzere çok düşünenlerin karşılaştıkları vahşete dair haberler hızla yayılmıştı. Yeni gelmiş bir Moğol savaş beyinin huzuruna çıkması emredilen ve gözleriyle kulaklarına erimiş altın dökülen yüksek rütbeli bir yetkilinininkine benzer öyküler yayılıyordu; bu cinayetin yanına asılan ve bu cezanın “utanç verici davranışları, barbarca eylemleri ve daha önceki zulümleri dolayısıyla herkes tarafından lanetlenmeyi hak eden” bir adam için uygun olduğu beyanı da herkesçe biliniyordu.¹² Bu, Moğolların yoluna çıkmayı

düşünenler için bir uyarıydı. Barışçıl teslim olma ödüllendiriliyor, direniş vahşice cezalandırılıyordu.

Cengiz Han'ın güç kullanımı, stratejik olarak feraset içermesinin yanı sıra teknik olarak ileriydi. Tahkimatlı hedeflere uzun süreli kuşatmalar yapmak, otlak ihtiyacını çevre bölgeleri hemen tüketerek karşılayabilen büyük ve atlı bir orduyu hayatta tutmak için zor ve maliyetliydi. Bu sebeple, hızlı bir zafer elde edebilen askerî teknisyenlere çok değer veriliyordu. 1211 yılında Nişabur'da üç bin devasa arbaletin yanı sıra üç bin taş fırlatma makinesinin ve yedi yüz yanıcı madde atıcısının kullanıldığını biliyoruz. Moğollar, daha sonraları, Batı Avrupalıların öncülüğünü yaptıkları tekniklerle yakından ilgilenmiş, Kutsal Topraklar'da Haçlılar için yaratılan mancınık ve kuşatma makinesi tasarımlarını kopyalayıp, 13. yüzyılın sonlarında Doğu Asya'daki hedeflere karşı kullanmışlardı. İpek Yolu'nun denetimi, efendilerine, kopyalanıp binlerce kilometre ötede uygulanabilecek bilgiye ve fikirlere erişim sağlamıştı.¹³

Moğolların 13. yüzyıl başlarında Çin'de, Orta Asya'da ve ötesindeki şaşırtıcı başarısının bir açıklamasının daima baskıcı olarak görülmemeleri olması, ünleri göz önüne alındığında ilginçti. Bu sebepsiz değildi: Harezm örneğinde, yerel nüfusa, Semerkant çevresinde yeni tahkimatların inşasının ve beklenen Moğol saldırısına karşı okçu alaylarının maliyetlerini karşılamak üzere bir yıllık vergiyi önden ödemeleri emredilmişti. Hanelere böyle bir yük bindirmek, iyi niyetle karşılanmazdı. Aksine Moğollar, ele geçirdikleri şehirlerin bazılarının altyapısına cömertçe yatırım yapmışlardı. Semerkant'ı, ele geçirilmesinden kısa süre sonra ziyaret eden Çinli bir keşiş, burada Çin'den gelen ne kadar çok zanaatkâr bulunduğunu ve çevre bölgelerden ve daha uzaklardan ne kadar çok insanın daha önceleri ihmal edilen tarlalara ve meyve bahçelerine bakmak üzere getirildiğini görünce şaşırmıştı.¹⁴

Bu sürekli tekrarlanan bir örüntüydü: Yeniden inşa edilip canlandırılan şehirlere, sanat, zanaat ve üretimi desteklemeye de özen gösterilerek para akıtılıyordu. Moğolların yıkıcı barbarlar olarak imajları hedefin çok uzağındadır ve daha sonraları, her şeyin ötesinde

yıkımı vurgulayacak şekilde yazılan tarihçelerin yanlış yönlendirici mirasını temsil eder. Geçmişin bu çarpık görünüşü, geleceği düşünen liderler için kendi imparatorluk çağlarını sevimli gösterecek şekilde yazan tarihçilere hamilik etmenin ne kadar faydalı olduğu konusunda iyi bir derstir; Moğollar bunu hiç başaramamıştır.¹⁵

Ancak Moğolların güç kullanımının, bir saldırı haberi alanların kanlarının donmasına yol açması da şaşırtıcı değildir. Batıya akın edip, kendilerine direnen ya da kaçmaya çalışan herkesi avlayan Moğollar, kalplere ve zihinlere korku salmıştı. 1221'de Cengiz Han'ın oğullarının komutasındaki ordular, Afganistan ve Pers Diyarı'ndan fırtına gibi geçmiş, önlerine çıkan her şeyi yıkmıştı. Nişabur, Herat ve Belh alınmış, Merv ise, Persli bir tarihçiye göre yerle bir edilmiş, doğuya götürülerek Moğol sarayında çalıştırılan dört yüz zanaatkâr dışında tüm nüfusu öldürülmüştü. Yerler ölülerin kanlarıyla kırmızıya boyanmıştı: Hayatta kalan küçük bir grup cesetleri saymış ve ölü sayısını bir milyon üç yüz bin civarı olarak bildirmişti.¹⁶ Başka yerlerden benzer ölü sayılarıyla ilgili olarak gelen korkutucu haberler, modern eleştirmenleri soykırım, toplu katliam ve nüfusun %90'ının kıyımı gibi terimlerle tanımlamaya ikna etmiştir.¹⁷

Saldırıların yol açtığı ölümlerin boyutu hakkında kesin konuşmak mümkün olmasa da saldırganların yarattığı dalgalar tarafından yıkıldığı söylenen şehirlerin çoğunun (hepsinin değil) kısa süre sonra toparlandıklarını belirtmek gerekir; bugün bildiklerimizi dayandırdığımız daha sonraki dönemlerin Pers tarihçilerinin Moğol saldırılarının yıkıcı etkilerini aşırı vurgulama eğiliminde olduklarını düşündürür. Ancak çekilen acıları büyütse de, doğudan şiddet getiren rüzgârların bunu büyük bir güçle yaptıklarına şüphe yoktu.

Durmak da bilmiyorlardı. Orta Asya'nın büyük şehirleri ele geçirildikten sonra Kafkaslar yağmalanmış, yağmacılar daha sonra Güney Rusya'da belirmişti. Kabile düşmanları Kıpçakları ya da Kumanları arıyor, boyun eğmemeye cesaret ettikleri için onlara ders vermeyi amaçlıyorlardı. Cengiz Han 1227'de ölmüş olabilirdi, ancak mirasçıları da en az onun kadar becerikli –ve muazzam şekilde başarılı– insanlardı.

1230'ların sonlarında, Orta Asya'da babasının ölümünden kısa süre sonra bir sonraki Büyük Han Ögeday'ın elde ettiği muazzam başarıların ardından Moğollar, savaş tarihinin en etkileyici saldırılarından birini başlatarak, hız ve ölçek açısından Büyük İskender'inkini bile aşan bir sefere çıkmışlardı. Askerî güçleri daha önce bir kez daha bozkırlardan Rus bölgesine girmiş, Novgorodlu bir keşişe göre "çok sayıda asker vardı; çekirge sürüsü" gibi ortaya çıkmıştı. "Nereden geldiklerini ya da nereye kaybolduklarını bilmiyoruz," diyordu. "Sadece Tanrı biliyor, çünkü günahlarımızı cezalandırmak için onları O gönderdi."¹⁸ Moğollar geri döndüklerinde kitabına uygun şekilde haraç talep etmiş, reddeden herkesi yok etmekle tehdit etmişti. Şehirlere birbiri ardına saldırılmış, Ryazan, Tver ve nihayetinde Kiev yağmalanmıştı. Vladimir'de, prens ve ailesi, şehrin piskoposu ve diğer yetkilileri ile beraber Tanrı'nın Kutsal Annesi Kilisesi'ne sığınmışlardı. Moğollar kiliseyi ve içindekileri canlı canlı yakmıştı.¹⁹ Piskoposun haleflerinden biri, "Kiliseler yıkıldı," diyordu, "kutsal kaplar kirletildi, kutsal nesneler yerlerde sürüklendi ve din adamları kılıçtan geçirildi."²⁰ Sanki vahşi hayvanlar serbest bırakılarak güçlülerin etini yiyor, soyluların kanını içiyordu. Doğudan gelen Rahip Johannes ve kurtuluş değil, kıyameti getiren Moğollardı.

Moğolların uyandırdığı korku, kısa süre sonra kendilerine verilen isme de yansımıştı: (Tartarus'a, klasik mitolojinin işkence cehennemine atıfla) Tatarlar.²¹ İlerlemelerine ilişkin raporlar İskoçya'ya kadar ulaşmıştı; bir kaynağa göre normalde Baltık ülkelerinden gelen tüccarlar evlerinden ayrılmaya cesaret edemedikleri için Britanya'nın doğu kıyısındaki limanlarda ringa balığı dahi satılamazken.²² Moğollar, 1241 yılında Avrupa'nın kalbine ulaşmış, güçlerini ikiye ayırarak bir koldan Polonya'ya, diğer koldan Macaristan'a saldırmışlardı. Özellikle de Polonya Kralı ve Silezya Dükü'nün komuta ettiği bir ordu yok edilip, Dük'ün kafası bir mızrağın tepesinde dokuz çuval dolusu "ölü kulağı" ile birlikte gezdirildikten sonra tüm kıtaya panik yayılmıştı. Moğollar artık batıya ilerliyordu. Macar Kralı IV. Béla, Dalmaçya'ya kaçıp Trogir'e sığınınca, papazların ayin yapma, şerden

korunma için dua etme ve Tanrı'nın desteğini almak için törenler düzenleme zamanı gelmişti. Papa IX. Gregorius, Macaristan'ı savunmaya yardım edecek herkesin, Haçlılara tanınan endüljansa¹ sahip olacağını söylemişti. Teklifi pek hevesli karşılanmamıştı: Alman İmparatoru ve Venedik Doçu, yardım edip de kaybeden tarafta kalırlarsa başlarına geleceklerin çok iyi farkındaydı. Modern bilginlerden birinin belirttiği üzere Moğollar, artık batıya yönelmek istiyorsa, “eş güdümlü bir direnişle karşılaşmaları pek olası değildi.”²³ Avrupa'nın kader anı gelmişti.

Bazı çağdaş tarihçiler, neredeyse hayranlık duyulacak bir küstahlıkla Moğolların cesur bir direnişle durdurulduğunu, hatta tekrarlandıkça daha gerçek hale gelen uydurma savaşlarda yenildiklerini iddia etmeye başlamıştır. Aslında Moğollar sadece Batı Avrupa'nın sunabildikleriyle ilgilenmiyorlardı; en azından şimdilik. Öncelikleri Béla'yı, Kumanlara sığınma hakkı verdiği, belki de daha kötüsü, onları geri vermeleri için defaten yapılan talepleri reddettiği için cezalandırmaktı: Bu tür bir direniş, ne pahasına olursa olsun cezalandırılmalıydı.²⁴

Moğol liderinden, Kral Béla'ya yazılan bir mektup “Zengin ve güçlü bir monark olduğunun farkındayım,” diyordu, “komutanda birçok asker olduğunun ve büyük bir krallığa tek başına hükmettiğinin de farkındayım.” Tüm profesyonel gangsterlerin tanıyacağı kelimeler kullanılarak, her şey açıkça belirtilmişti. “Bana kendi iradenle teslim olman zor,” diye devam ediyordu, “ancak yine de bunu yaparsan, yarını görme olasılığın daha da artacaktır.”²⁵ Bozkır dünyasında güçlü bir rakibi aşağılamak, onunla yüz yüze gelmek kadar kötü sayılırdı. Béla'ya bir ders verilmeliydi. Dolayısıyla başka yerlerde başka, daha kolay fırsatlar olsa da Dalmaçya boyunca inatla kovalanmıştı. Moğollar yollarındaki her şeyi yıkmış, bir şehri öyle muazzam şekilde yağmalamışlardı ki yerel tarihçilerden biri, “bir duvara işeyecek” kimsenin kalmadığını söylemişti.²⁶

* Orta Çağ Avrupası'nda bir tür günah çıkarma ve ölümden sonra cennete gitmek için Papa'nın sattığı af belgesi. (yay. n.)

Bu noktada Béla –ve Avrupa– şans eseri kurtarılmıştı: Büyük Han Ögeday aniden ölmüştü. İnananlar için, dualarının kabul olduğu çok açıktı. Yüksek rütbeli Moğollar için, liderlik sıfatını alacak adamın seçiminde hazır bulunup seçime katılmak hayati önem taşıyordu. İlk doğan hakkı diye bir kavramları yoktu. Kimin en büyük otorite makamını taşıyacağı kararı, önde gelen şahsiyetlerin önünde kendisini en iyi şekilde ve en yüksek sesle savunana veriliyordu. Kimin destekleneceği kararı, komutanların hayatlarını ve kariyerlerini inşa da edebiliyordu yıkabiliyordu da: bir hami en üste çıktığında, ödüllerdeki payı orantısızca yüksek olabiliyordu. Zaman, Balkanlar'da belalı monarkları kovalama zamanı değildi. Evde kalıp olayları izleme zamanıydı. Böylece Moğollar, ayaklarını Hristiyan Avrupa'nın boğazından çekmişlerdi.

Asya'daki büyük fetihler ve ötesindeki topraklara yapılan saldırılar Cengiz Han'dan bilinse de Moğol lideri, Çin ve Orta Asya'daki imparatorluk inşasının ilk adımları gerçekleştirildikten sonra, ancak Rusya ve Orta Doğu'daki saldırılar ve Avrupa'ya diz çöktüren işgal başlamadan önce, 1227'de ölmüştü. Yayılmayı denetleyen ve Moğol nüfuz bölgesinin kapsamını büyük ölçüde genişleten, Kore Yarımadası'na, Tibet'e, Pakistan'a ve Kuzey Hindistan'a –ayrıca da batıya– yapılan seferleri planlayan oğlu Ögeday'dı. Moğolların başarısının ve aynı zamanda geçici duraklamasının sorumlusu da Ögeday'dı: 1241'deki ölümü, derin bir nefes alınmasını sağlamıştı.

Dünya, görevi kimin devralacağını görmeyi beklerken, Avrupa'dan ve Kafkaslar'dan Asya üzerinden birçok elçi gönderilerek, bu yağmacıların kim oldukları, nereden geldikleri, geleneklerinin ne olduğu anlaşılmaya ve onlarla bir anlaşmaya varılmaya çalışılmıştı. Moğollara, Tanrı adına Hristiyanlara saldırmamalarını ve gerçek inancı benimsemeyi değerlendirmelerini talep eden mektuplar taşıyan iki heyet gönderilmişti.²⁷ Papa IV. Innocentius 1243 ile 1253 arasında dört farklı elçi göndermiş, Fransa Kralı IX. Louis de Flandre'den Keşiş Ruysbroeckli Willem'in önderliğinde bir misyon yollamıştı.²⁸

Seyahatleriyle ilgili raporları, 9. ve 10. yüzyıllarda bozkırlara seyahat eden Müslümanların yazdıkları kadar ayrıntılı ve tuhaftı.

Avrupalı ziyaretçiler aynı derecede büyülenmiş ve bir o kadar da korkmuştu. Ölçülemez derecede güçlü olsalar da, diyordu Ruysbroeckli Willem, Asya'nın yeni efendileri, kendisinin Büyük Han ile "içi tamamen altın kumaşla kaplı" devasa bir çadırdaki bir araya geldiği başkent Karakurum dışında şehirlerde yaşamıyor.²⁹ Bunlar, davranışları ve alışkanlıkları egzotik ve anlaşılabilir insanlardı. Sebze yemiyorlar, mayalanmış kısırak sütü içiyorlar ve bağırsaklarını, sohbet ettikleri insanları önemsemeden –ve halk içinde, oturdukları yerden "bir fasulyenin fırlatılabileceğinden daha yakın" mesafede– boşaltıyorlardı.³⁰

Bir diğer elçi Plano Carpinili Johannes'un anlatısı Avrupa'da bu dönemde meşhur olmuştu. Benzer bir pislik, yozlaşma ve yabancılık resmi çiziyor; köpeklerin, kurtların, tilkilerin ve bitlerin gıda olarak kullanıldığı bir dünya anlatıyordu. Ayrıca Moğol topraklarının ötesindeki yaratıklarla ilgili duyduğu söylentileri de bildirmişti; bazı insanların toynakları, bazılarının ise köpek kafaları vardı.³¹ Johannes, yeni Büyük Han Güyük'un tahta çıkışına eşlik eden hadiselerle ilgili hayra alamet olmayan bilgiler getirmişti. Moğol egemenliğini tanıyan bölgelerden, kabilelerden ve krallıklardan gelen elçiler, imparatorluğun dudak uçuklatan boyutu hakkında fikir veriyordu: Rusya, Gürcistan, Ermenistan, bozkırlar, Çin ve Kore'den elçilerin yanı sıra, en az on sultan ve Halife'nin binlerce elçisi de törende hazır bulunmuştu.³²

Büyük Han, Roma'ya götürmesi için Johannes'a bir mektup vermişti. Mektupta, dünyadaki tüm toprakların Moğollar tarafından fethedildiği yazıyordu. Papa'ya, "Tüm prenslerinle beraber şahsen gelmeli ve bize hizmet etmelisin," diyordu. Büyük Han, Papa'yı bunu yapmazsa, "Seni düşmanım ilan edeceğim," diye de uyarıyordu. Diğer yandan Papa'nın, Moğol hükümdarının Hristiyan olması dilekleriyle ilgili de ödün vermez bir cevap vardı: Büyük Han, Tanrı'nın kimi affedip kime merhamet ettiğini nereden biliyorsun, diye yazmıştı öfkeyle. Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar tüm topraklar bana tabi, diye devam ediyordu ve bu durum Papa'nın Tanrısı için iyi bir referans değildi. Mektup, Büyük Han'ın gücünü "Sonsuz

Tengri”nin –geleneksel bozkır ve göçebe inançlarının en büyük tanrısı– gücü ile birleştiren bir mühürle damgalanmıştı. Bu durum hiç de ümit vadetmiyordu.³³

Orta Avrupa’ya yeni saldırılar yapma yönündeki planlar da kıtanın kuzeyini hedef alması düşünülen etkin bir taarruz da herhangi bir güvence yaratmıyordu.³⁴ Moğolların, küresel hâkimiyetten başka herhangi bir şeyle yetinmeyen bir dünya görüşleri vardı: Cengiz Han’ın vârisleri için Avrupa’yı fethetmek, basitçe daha fazla bölgeyi denetim altına alma planının bir sonraki mantıklı adımıydı.³⁵

Moğol korkusu, Avrupa’da bir dini domino oyununa yol açmıştı. Ermeni Kilisesi, Rum Ortodoks Patrikliği ile ittifak yaparak muhtemel bir saldırıya karşı koruma sahibi olmak istiyordu. Ayrıca Ermeniler, papalığın Kutsal Ruh’un doğasına ilişkin yorumuyla –ki geçmişte çok sürtüşmeye sebep olmuş bir konuydu– uyum içinde olduklarının sinyalinin vererek Roma ile müzakereye kapılarını açmıştı.³⁶ Bizanslılar da aynısını yaparak, Roma’ya bir heyet yollamış, Hristiyan kilisesini 11. yüzyıldan beri ikiye bölmüş olan ve Haçlı Seferleri sonunda kapanacağına daha da büyüyen ayrılığı sonlandırmayı teklif etmişti.³⁷ Avrupa’daki rahipler ve prensler, papalar ile patrikleri birleştirmeyi başaramamışken, Moğollar bunu başarmıştı: Doğudan gelen saldırılar ve tekrarlanacaklarına dair son derece geçerli bir tehdit, kiliseyi neredeyse tamamen birleşme noktasına getirmişti.

Tam dinî uyuma kesin gözüyle bakılırken, zemin yine kaymıştı. Büyük Han Güyük 1248’de beklenmedik şekilde öldükten sonra, Moğol liderliğinde bir süre boyunca çözülemeyen bir haleflik çekişmesi yaşandı. Bu durum çözüme ulaşma sürecindeyken Ermenistan ve Bizans hükümdarları, ani bir saldırı olmayacağı konusunda temin edilmişti. Ruysbroeckli Willem’a göre Bizans açısından bunun sebebi, Bizanslılara gönderilen Moğol elçisine bol miktarda rüşvet verilmesi ve kendisinin saldırıyı önlemesiydi.³⁸ Bizanslıların Moğolların dikkatini üzerlerinden atmak için çaresizce çabaladıkları ve saldırıdan kaçınmak için ellerinden geleni yapacakları kesinlikle doğrudur. Örneğin 1250’lerde Karakurum’dan gönderilen bir diğer heyet, Bizanslı rehberler tarafından Küçük Asya’da bilerek zorlu

yollardan geçirilmiş, imparator ile görüşmek üzere geldiklerinde imparatorluk ordusunun geçit törenini izlemişlerdi. Bunlar Moğolları imparatorluğun saldırmaya değmeyecek bir yer olduğuna –ya da değse bile, karşılarında askerler bulacaklarına– ikna etmeye dönük beyhude girişimlerdi.³⁹

Aslında Moğollar farklı sebeplerle saldırmamaya karar vermişlerdi: Başka yerlerde daha kallavi ve daha iyi hedefler olduğu için ne Anadolu ne Avrupa dikkatlerinin merkezindeydi. Çin’den kalan parçalara, 13. yüzyıl sonlarında tamamen boyun eğene kadar seferler yapılmış, bu noktada ise iktidardaki Moğol Hanedanı, Yuan imparatorluğu unvanını alarak, eski Zhongdu şehrinin yerinde yeni bir şehir kurmuştu. Moğol başkenti artık burasıydı ve Pasifik’ten Akdeniz’e kadar tüm bölgenin denetimini ele geçirme başarısını taçlandırmak üzere tasarlanmıştı. Yeni metropol, o gün bugündür önemini korur: Beijing.

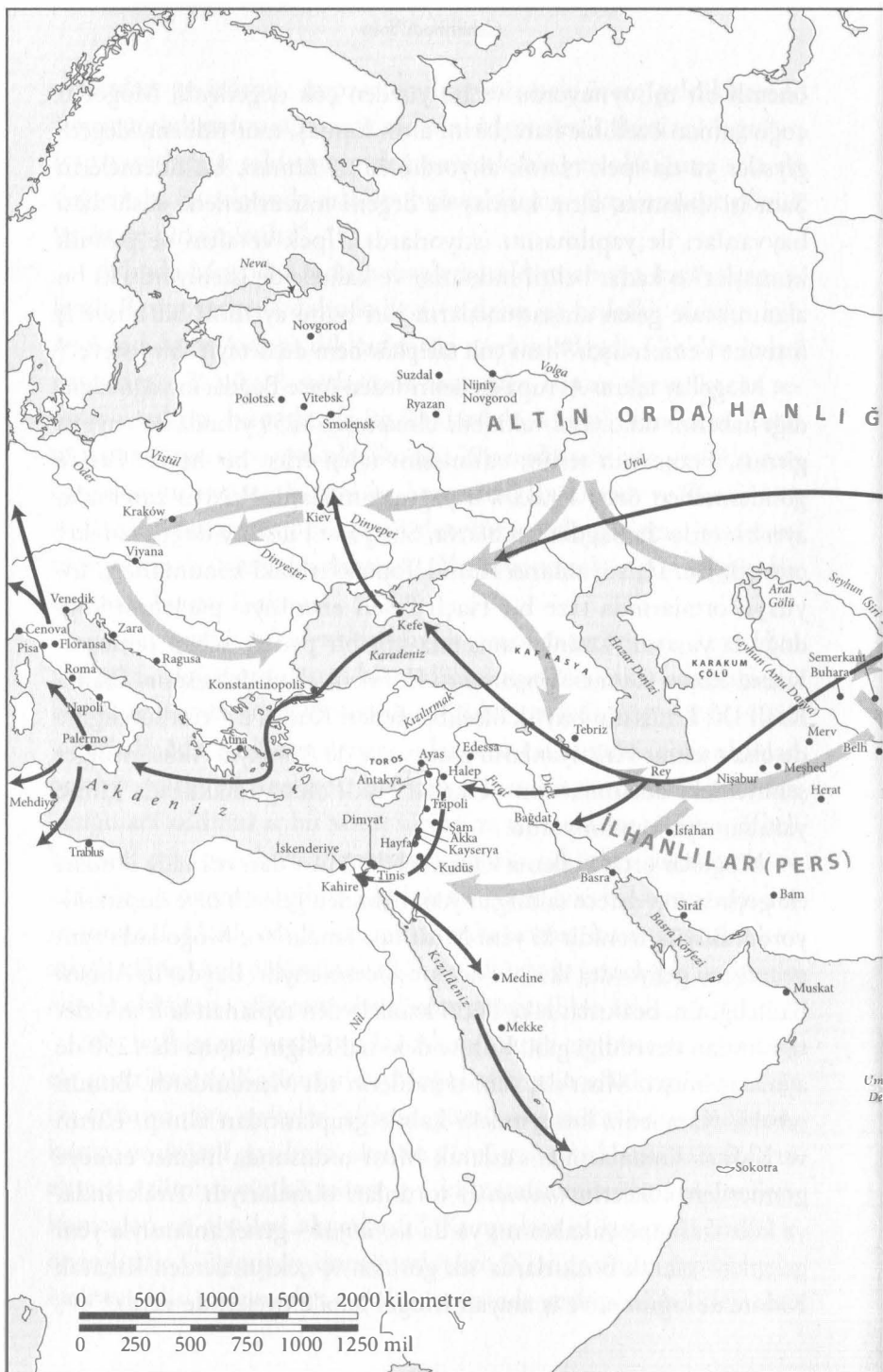
Diğer büyük şehirlere de büyük özen gösterilmişti. Yeni Han Möngeke, Moğol ordularını İslam dünyasının incilerine odaklamıştı. Batıya ilerleyen ordunun önünde şehirler art arda düşüyordu. 1258 yılında Bağdat surlarına dayanmışlar, kısa bir kuşatmanın ardından ortalığı yakıp yıkmışlardı. Bir yazar, kısa bir süre sonra şehirden “kuğulara saldıran aç bir şahin sürüsü ya da kuzulara saldıran öfkeli kurtlar” gibi geçtiklerini yazmıştı. Şehrin sakinleri sokaklarda ve caddelerde oyuncak gibi sürüklenmiş, “her biri bir oyuncağa dönüşmüştü.” Halife Mustasım Billah yakalanmış, kumaşa sarılmış ve atlarla çiğnenerek öldürülmüştü.⁴⁰ Bu, dünyada gerçek gücün kimin elinde olduğunu gösteren son derece simgesel bir andı.

Bu fetihler sırasında çok büyük miktarda ganimet ve zenginlik ele geçirilmişti. Kafkaslar’da Moğolların mütteliklerinin yazdığı bir anlatıya göre, galipler “altının, gümüşün, mücevher ve incilerin, kumaş ve değerli giysilerin, altın ve gümüşten tabakların ve vazaların altında ezilmişti çünkü sadece bu iki metali, mücevherleri, incileri, kumaşları ve giysileri alıyorlardı.” Kumaşlara el konması özellikle önemliydi: Güçlerinin doruğundayken Xiongnu’nun yaptığı gibi ipek ve lüks malzemeler, kabile sisteminde seçkinleri belirlemekte

önemli bir rol oynuyordu ve bu yüzden çok değerliydi. Moğollar çoğu zaman özellikle haraçlarını altın kumaş, mor tülbent, değerli giysiler ya da ipek olarak alıyordu; kimi zaman, bu ödemelerin Şam işi dokuma, altın kumaş ve değerli mücevherlerle süslü besi hayvanları ile yapılmasını istiyorlardı. “İpek ve altın ve pamuk kumaşlar” o kadar belirli miktarlar ve kalitelerde isteniyordu ki bu alanın önde gelen araştırmacıların biri bunu ayrıntılı bir alışveriş listesine benzetmişti; “hem çok talepkâr hem de detaylı” bir listeye.⁴¹

Moğollar tekrar Avrupa’da belirmeden önce Bağdat’ın yağmalandığı haberini sindirecek vakit bile olmamıştı. 1259 yılında Polonya’ya girmiş, Fransa’nın teslim edilmesini talep eden bir heyeti Paris’e göndermeden önce Kraków’u yağmalamışlardı.⁴² Aynı zamanda, ayrı bir ordu da Bağdat’tan batıya, Suriye ve Filistin’e doğru hareket etmişti. Bu, Hristiyanların Kutsal Topraklar’daki konumunun, 13. yüzyıl ortalarında taze bir Haçlı Seferi enerjisiyle güçlendirildiği doğuda yaşayan Latinler arasında kör bir paniğe sebep olmuştu. Kutsal Roma Cermen İmparatoru II. Friedrich ve daha sonra Fransa Kralı IX. Louis’nin büyük ölçekli seferleri Kudüs’ü –kısa süreliğine de olsa– tekrar Hristiyanların eline verse de Antakya, Akka ve diğer şehirlerdeki durumlarının ne kadar riskli olduğu hakkında kimse yanılсамaya kapılmıyordu.

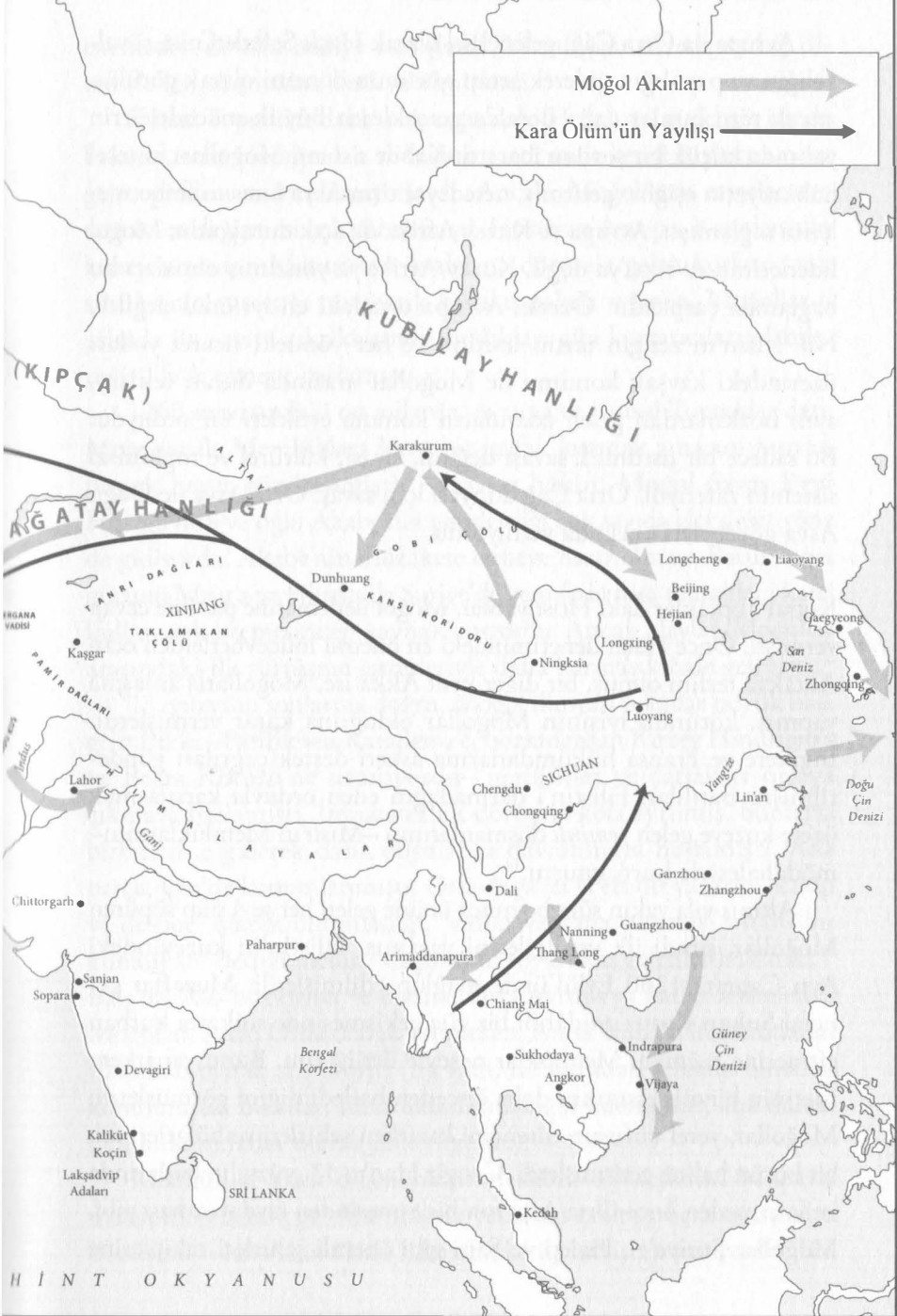
Moğollar ortaya çıkana kadar, tehdit Mısır’dan ve orada iktidarı ele geçiren son derece saldırgan yeni rejimden gelecek diye düşünülüyordu. Büyük ironidir ki yeni Mısır hükümdarları, Moğollarla aynı geçmişten geliyordu; ikisi de bozkır göçbeleriydi. Bağdat’ın Abbasi halifeliğinin, bozkırlardaki Türkî kabilelerden toplanan köle askerler tarafından devrildiği gibi, Kahire’deki halifeliğin başına da 1250’de aynısı gelmişti. Mısır’da, yeni efendilerin adı Memlûklardı. Bunun sebebi, Karadeniz kuzeyindeki kabile gruplarından alınıp, Kırım ve Kafkas limanlarında satılarak Mısır ordusunda hizmet etmeye gönderilen kölelerin (*memalik*) torunları olmalarıydı. Aralarında, ya köle trafiğine yakalanmış ya da *wafıdiyah* –genel anlamıyla yeni gelenler– olarak bozkırlarda sık görülen iç çekişmelerden kaçarak Kahire’de sığınma ve iş arayan Moğol kabile üyeleri de vardı.⁴³

13. VE 14. YÜZYILDA ÖLÜM VE YIKIM

Moğol Akınları

Kara Ölüm'ün Yayılışı

Avrupa’da Orta Çağ, geleneksel olarak Haçlı Seferleri’nin, şövalyeliğin ve papalığın giderek artan gücünün dönemi olarak görülür, ancak tüm bunlar daha doğuda gerçekleşen büyük mücadelelerin yanında küçük bir şovdan ibaretti. Kabile sistemi Moğolları küresel hâkimiyetin eşiğine getirmiş, neredeyse tüm Asya kıtasını fethetmelerini sağlamıştı. Avrupa ve Kuzey Afrika da açık duruyordu; Moğol liderlerinin Avrupa’ya değil, Kuzey Afrika’ya yönelmiş olmaları bu bağlamda çarpıcıdır. Özetle, Avrupa ortadaki en iyi ödül değildi. Nil, Mısır’ın zengin tarım üretimi ve her yöndeki ticaret yolları üzerindeki kavşak konumu ile Moğollar arasında duran tek şey, aynı bozkırlardan gelen adamların komuta ettikleri bir orduydı: Bu sadece bir üstünlük savaşı değildi, siyasi, kültürel ve toplumsal sistemin zaferiydi. Orta Çağ dünyası için savaş, Orta Asya ile Doğu Asya göçebeleri arasında veriliyordu.

Kutsal Topraklar’daki Hristiyanlar, Moğol ilerlemesine panikle cevap vermişti. Önce Haçlı denetimindeki en önemli mücevherlerden olan Antakya teslim olmuş, bir diğer kent Akka ise, Moğollarla anlaşma yapmış, kötünün iyisinin Moğollar olduğuna karar vermişlerdi. İngiltere ve Fransa hükümdarlarına askerî destek çağrıları gönderilmişti. Batılılar, Filistin’i darmadağın eden orduyla karşılaşmak üzere kuzeye gelen *yeminli* düşmanlarının –Mısır’ın Memlûklarının– müdahalesiyle kurtulmuştu.⁴⁴

Altmış yıla yakın süre boyunca önüne gelen her şeyi silip süpüren Moğollar, şimdi ilk yenilgilerini yaşamış, Filistin’in kuzeyindeki Ayn Calut’ta 1260 Eylül’ünde mağlup edilmişlerdi. Muzaffer general Sultan Kutuz’un dâhilî bir güç çekişmesinde suikasta kurban gitmesine rağmen, Memlûklar neşeyle ilerliyordu. Bunu yaparken, işlerinin büyük kısmının daha önceden halledildiğini görmüşlerdi: Moğollar, yerel nüfusun direncini kırarken şehirleri ve bölgeleri tek bir bütün haline getirmişlerdi. Cengiz Han’ın 13. yüzyılın başlarında istila etmeden önce Orta Asya’nın birleşmesinden faydalanması gibi, Moğollar Suriye’yi, Halep ve Şam gibi önemli şehirleri rakiplerine

istemeden de olsa hediye etmişlerdi. Memlûklar neredeyse hiç direnişle karşılaşmadan ilerleyebilmişlerdi.⁴⁵

Kutsal Topraklar'daki ve Avrupa'daki Hristiyanlar dehşet içinde bakıyor, neler olacağından ve bunun sonucunda kendi başlarına neler geleceğinden emin olamıyorlardı. Ancak, Moğolların tavırlarının tamamen değişmesi çok sürmemişti. Hristiyan Avrupa, Karadeniz'in kuzey ucundan Macaristan ovalarına dörtnala gelen korkunç atlı sürülerinin yaşattığı travmatik karşılaşmalara rağmen, Moğolların aslında ilk ortaya çıktıklarında sandıkları gibi kurtarıcıları olabileceğini fark etmeye başlamıştı.

1260 sonrasındaki on yıllarda, Avrupa ve Kutsal Topraklar'dan, Moğollar ile Memlûklara karşı bir ittifak kurmak amacını taşıyan birçok heyet gönderilmişti. Asya'nın hâkim Moğol Savaş Beyi Hülagû'nun ve oğlu Akabe'nin gönderdiği çok sayıda elçi diğer yöne de gidiyordu. Akabe'nin müzakere etmeye hazır olması, Batılı deniz gücünü Mısır'a ve Filistin ile Suriye'de yeni fethettiği topraklara karşı kullanmak istemesinden kaynaklanıyordu. Ancak olaylar, Moğollar arasındaki ilk sürtüşme işaretleriyle daha karmaşık hale gelmişti.

13. yüzyılın sonlarına doğru, Moğol dünyası o kadar büyük hale gelmişti ki –Pasifik'ten Karadeniz'e, bozkırlardan Kuzey Hindistan'a ve Basra Körfezi'ne uzanıyordu– gerilimler ve çatlaklar ortaya çıkmaya başlamıştı. İmparatorluk dört ana kola ayrılmış, bunlarsa birbirlerine giderek daha düşmanca davranmaya başlamıştı. Ana parça, Çin'de konumlanmıştı; Orta Asya'da (Pers bir yazarın “kasap ve despot” olarak tanımladığı, “zalim ve kana susamış” –halis bir günahkâr– dediği melun) Çağatay'ın soyundan gelenler hâkimdi.⁴⁶ Batı'da, Rus bozkırına ve ötesine Orta Avrupa'ya kadar hükmeden Moğollar, Altın Orda olarak bilinirken, Antik İran'da hükümdarlar İlhanlılar olarak tanınmıştı (Bu isim, İl-Han sıfatı referans alınarak konulmuştu; bu sıfat, hükümdarları Moğol liderliğinin ana dalına tabi hükümdarlar olarak etiketliyordu).

Memlûklar artık düşmanlarının kabile siyasetlerini başarıyla manipüle edebiliyor, İlhanlılarla rekabeti çoktan açık çatışmaya dönmüş olan Altın Orda lideri Berke ile anlaşma yapıyordu. Bu,

Hristiyan Avrupa ile İlhanlılar arasında bir anlaşmaya varılması olasılığını artırmaya yaramıştı. Bu planların olgunlaşmaya en yaklaştığı nokta, Batı Çin'deki Uygur Bölgesi Piskoposu Rabban bar Şauma'nın önderlik ettiği bir heyetin, İlhanlı lideri tarafından Batı Avrupa'nın önde gelen liderlerini ziyaret ederek askerî bir ittifakın koşullarını belirlemek üzere gönderilmesi idi. Rabban bar Şauma, şehirli, zeki ve sonuna kadar Hristiyan olduğundan iyi bir seçimdi. Tüm vahşi ünlerine rağmen Moğollar, yabancıları değerlendirirken kurnaz davranıyordu.

Hiç kimse ortak eylem planlarını duymaktan İngiltere Kralı I. Edward kadar heyecanlanmamıştı. Son derece tutkulu bir Haçlı olan Edward, 1271'de Kutsal Topraklar'ı ziyaret etmiş ve gördüklerinden dehşete düşmüştü. Hristiyanların birbirleriyle tartışmaya, Müslümanlarla savaşmaktan daha fazla vakit ayırıyor olmasının yeterince kötü olduğunu söylüyordu. Ancak kendisini en çok korkutan şey Venediklilerdi: Sadece inançsızlarla ticaret yapmakla kalmıyor, onlara daha sonra Hristiyan şehirlerine ve kalelerine karşı kullanacakları kuşatma makinelerini yapacak malzemeleri de sağlıyorlardı.⁴⁷

Bu yüzden Kral, doğudan gelen piskoposu karşılamaktan memnun olmuş, önceliğinin Kudüs'ün geri alındığını görmek olduğunu söylemişti. İngiltere Kralı, piskoposa "Bu konu dışında hiçbir şey düşünmüyoruz," demişti, daha sonra da kendisi ve maiyeti için Aşai Rabbani'yi kutlamasını istemişti. Piskoposu onurlandırmış ve kendisine saygı göstermiş, gelecekteki harika günlerin şerefine bir ziyafet verdikten sonra piskoposu hediye ve paraya boğmuştu.⁴⁸ Kutsal Topraklar'ı nihai olarak Hristiyanlar adına ele geçirmek amacıyla iş birliği planları yapılmıştı. Hristiyanlığın kapıdaki zaferine dair beklentiler o kadar yüksekti ki Roma'da İslam'ın yenilgisini kutlayan zafer alayları bile düzenlenmişti. Birkaç on yıl içinde Avrupa'nın zihninde Moğollar önce kurtarıcı, sonra şeytan, sonra tekrar kurtarıcı olmuştu. Dünya'nın sonunun yakın olduğu düşünceleri, yeni bir başlangıcın yakın olduğu inancına yol vermişti.

Büyük planlardan hiçbir şey çıkmadı. Ardı ardına Haçlı Seferleri'nin vadedilenden çok azını getirmesi gibi, binlerce kilometreyi aşan ve

küresel dinlerin kaderini ilgilendiren bir ittifak hakkındaki güzel sözler, hiçbir anlamlı sonuç yaratamamıştı. I. Edward için, eve daha yakın, daha önemli sorunlar olduğu ortaya çıkmıştı. İngiliz Kralı, Müslüman Mısır karşısında Moğollarla büyük bir ittifak kurmak yerine, William Wallace'ın ayaklanmasını bastırmak üzere İskoçya'ya gitmek zorunda kalmıştı. Diğer Avrupa hükümdarları da benzer sorunlarla meşgulken, Kutsal Topraklar'daki Hristiyan varlığı sonunda nihayete ermişti: Birinci Haçlı Seferi'nin şövalyeleri Kudüs'ü ele geçirdikten iki yüzyıl sonra, son kaleler de düşmüştü. Sayda, Sur, Beyrut ve Akka, 1291'de Memlûklara teslim olmuştu. İyi niyet ve hevesin, Hristiyan inancının kalbinde yatan konumları desteklemek, korumak veya elde tutmak için yeterli olmadığı ortaya çıkmıştı.

Bir süre için sahte şafaklar vardı. 1299 kışında, Moğollar sonunda bir nesilden uzun süredir yapmaya çalıştıkları şeyi başarmışlardı: Memlûk ordusunu ezici bir mağlubiyete uğratmışlardı. Zaferleri o kadar katıydı ki Avrupa çapında Kudüs'ün doğuda, Moğol müttefiklerinin yanında savaşan Hristiyanlar tarafından kurtarıldığı söylentileri dolaşıyordu. İlhanlı hükümdarının Hristiyanlığa döndüğü ve Kutsal Topraklar'ın yeni koruyucusu olarak görevi devraldığı söylentileri yayılmıştı. Bazı raporlar, heyecanla daha da iyi haberler veriyordu: Memlûkları Suriye ve Filistin'den atmakla yetinmeyen Moğollar, görünen o ki savunmaları aşmış, Mısır'ı da ele geçirmişlerdi.⁴⁹ Bunlar kulağa gerçek olamayacak kadar güzel geliyordu. Moğollar savaş alanında gerçekten büyük bir zafer kazanmışlardı ancak bu heyecanlı hikâyeler, yanlış anlamalar, söylentiler ve ümitli hayallerden başka bir şey değildi. Hristiyanların Kutsal Topraklar'ı sonsuza dek gitmişti.⁵⁰

Haçlı Seferleri Orta Çağ'da Batı'yı şekillendirmekte önemli bir rol oynamıştı. Papalığın gücü dönüştürülmüş, Papa sadece otoriter bir rahip yerine, askerî ve siyasi gücü olan bir şahsiyet olmuştu; seçkinlerin nitelikleri ve davranışları, hizmet, adanmışlık ve şövalye dindarlığı ile ilgili fikirlere göre şekilleniyordu; ayrıca Avrupa kıtasının ortak paydası olarak Hristiyanlık fikri de kabullenilmişti. Ancak, son tahlilde, Kudüs'ü ele geçirip tutmanın kuramsal olarak harika olsa

da, uygulamada zor, pahalı ve tehlikeli olduğu deneyimlerle açıkça ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla, iki yüzyıl boyunca Avrupa bilincinin merkezine yerleşen Kutsal Topraklar, sessizce ortadan kaybolmuştu. Şair William Blake'in 19. yüzyıl başlarında söylediği gibi, Kudüs'ü daha kolay ve erişilebilir bir konuma –örneğin “İngiltere'nin yeşil ve hoş topraklarına– inşa etmek çok daha tercih edilir olacaktı.⁵¹

Haçlı Seferleri nihayetinde başarısız olmuştu: Hristiyan dünyasının en önemli bölgelerini sömürgeleştirme çabaları, işe yaramamıştı. Ancak aynıısı, Hristiyan şövalyelerin başarısız oldukları yerde başarılı olan İtalyan şehir devletleri için söylenemezdi. Dindar şövalyeler atıldıktan sonra, deniz devletleri kendilerini yeniden ayarlayıp, Asya'nın daha da derinlerine dalmışlardı. Konumlarını bırakmaya hiç niyetleri yoktu. Aksine Kutsal Topraklar kaybedildikten sonra onlar için mesele, uzandıkları mesafeyi kısaltmak değildi. Asıl mesele uzatmaktı.

Ölüm ve Yıkım Yolu

Cenova ve Venedik, Levant'taki şehirlerin ve limanların düşmesinden önce bile ticaret için yeni rotalar, mal alıp satacak yeni noktalar ve kârlarını kaybetmemenin yeni yollarını bulmak için adımlar atmıştı. Kutsal Topraklar'dan geçen ticaret, 13. yüzyılda askerî gerilimlerin artışıyla giderek azalınca, her iki topluluk da Karadeniz'in kuzeyinde, Kırım'da, Azak Denizi'nin ağzında ve Ayas şehrinin doğudan gelen mallar ve lüks malzemeler için yeni bir kapıya dönüştüğü Ermeni Kilikyası'nda yeni koloniler kurmuştu.

Kazanılacak çok para vardı. Karadeniz'in kuzey ve güney kıyıları arasında tahıl fiyatları arasındaki farklar, şehir devletlerinin yüklü miktarda gıda taşıyabilen devasa nakliye gemileriyle değerlendirebilecekleri mükemmel bir fırsattı.¹ Bu gemiler ayrıca başka malları da –örneğin insan– taşımakta faydalıydı. Cenevizliler ve Venedikliler büyük ölçekli köle ticaretine kaldığı yerden devam etmiş, papalığın erkek, kadın ve çocukların Müslüman alıcılara satışını yasaklamak üzere çabalarını yok sayarak Memlûk Sultanlığı'na satacak esirler satın almaya devam etmişlerdi.²

Eski rekabetleri bir kenara bırakmak kolay değildi. Cenova, rakiplerini ezmek için neler yapabileceğini çoktan göstermiş, Pisa, donanmasını 1282 yılında neredeyse tamamen yok etmiş, daha sonra da esir aldıklarını fidyeyle serbest bırakmayı reddetmişti. Pisa, rakibinin indirdiği bu darbeden sonra hiçbir zaman tamamen toparlanamamıştı. Esir alınanlar arasında, yine bir Ceneviz donanma zaferinde esir alınan bir diğer mahkûmla bir araya gelmeden önce hapiste on yıldan fazla vakit geçiren Rustichello da vardı; zafer bu sefer Adriyatik'te Venediklilere karşı kazanılmıştı. Kendisiyle arkadaş olan Rustichello, bu mahkûmun kayda değer hayatı ve seyahatleriyle ilgili anılarını yazmaya başlamıştı: Cenova'nın vahşeti ve Orta Çağ

güç çekişmelerine inatçı şekilde odaklanması hakkındaki bilgilerimiz, Marco Polo'nun seyahatlerinin kaydından gelir.

Venedik ile Cenova'nın temas ettiği her yerde ticari üstünlük için acımasız düellolar ortaya çıkıyordu: Konstantinopolis'te şiddetli çarpışmalar, Ege ve Kıbrıs'ta çatışmalar ve Adriyatik'te kanlı savaşlar oluyordu. Papa VIII. Bonifacius 1299 yılında bir ateşkes sağlayana kadar, iki devlet birbirlerine üstünlük sağlayamadan savaşmıştı. Ancak, en başta bu konuma erişmek için harcanan enerji, çaba ve para, Asya ile bağlantı kurmanın ne kadar çok şeyin temelinde olduğunu göstermekteydi.

Yine de buna değmişti. 1301 yılında, Venedik'teki Büyük Konsey Salonu, artık sayıları, şehrin yükselen servetiyle beraber artan tüm güçlü üyelerini barındıracak kadar büyük olmadığına oy birliğiyle karar verildikten sonra genişletilmişti.³ Diğer yandan Cenova'da, 13. yüzyıl sonlarında yazılan bir şiir, “tepeden tırnağa *palazzi* ile dolu”, ufuk çizgisi çok sayıda kuleyle süslenmiş şehrin güzelliğini övüyordu. Şehrin zenginliğinin kaynağı, doğudan gelen bol miktarda maldı: bozkırlarda ticareti yapılan ermin, sincap ve diğer hayvanların kürklerinin yanı sıra karabiber, zencefil, misk, baharatlar, sırmalar, kadife, altın kumaş, inciler, mücevherler ve değerli taşlar. Yazar, “Cenova yarattığı, gemileri ve kalyonlarıyla çalıştırdığı ağ sayesinde zengindi,” diye devam eder. Cenevizliler tüm dünyaya yayılmıştır, diye övünüyor, gittikleri her yerde yeni Cenovalar yaratıyorlardı. Gerçekten de, diyordu anonim yazar, Tanrı bu şehri kutsamış ve gelişmesini istemişti.⁴

Venedik ve Cenova'daki ekonomik patlamanın önemli sebeplerinden biri, müşterilerinin –ve Avrupa'nın başka şehirlerinden buraya getirilen malları almaya gelen tüccarların– arzularını beslemekte gösterdikleri beceri ve öngörüydü. Mısır ve Kutsal Topraklar çok istikrarsız ve ekonomik olarak riskli çıkınca, Karadeniz hızla en büyük öneme sahip ticaret bölgesi haline gelmişti.

Gel gör ki İtalyan şehir devletlerinin yükselişinin ardında, ticareti vergilendirme konusunda Moğolların gösterdiği mali gelişmişlik ve kendini dizginleme vardı. Birçok kaynak, Karadeniz limanlarından

geçen ihraç malları üzerindeki vergilerin hiçbir zaman malların toplam değerinin %3-5'ini aşmadığını söyler; bu, İskenderiye'den geçen ürünlerden alınan vergi ve harçlarla kıyaslandığında son derece rekabetçi bir rakamdı. İskenderiye'de vergiler %10, 20 hatta 30'u bulabiliyordu.⁵ Tüm tüccarların bildiği üzere marjlar her şeydir. Dolayısıyla ürünleri Karadeniz üzerinden nakletmek için güçlü bir teşvik vardı ki bu da Karadeniz'i doğuya açılan çok daha önemli bir hat haline getiriyordu.

Hassas fiyatlandırma ve vergileri bilinçli olarak düşük tutma politikası, Moğol İmparatorluğu'nun, şiddet ve rastgele yıkım imajının altında kolayca kaybolan bürokratik zekâsının göstergelerinden biriydi. Aslında Moğolların başarısı, rastgele şiddete değil, ödün verme ve iş birliği yapma yaklaşımlarındaydı. Bunun da ardında, merkezî kontrolü yenileyen bir sistemi sürdürmek için kararlı bir çaba vardı. Daha sonraki Pers tarihçileri, Moğolların imparatorluklarını yönetmekle hiç ilgilenmediklerini, böyle dünyevi işleri başkalarına bıraktıklarını ısrarla söyleseler de, yeni araştırmalar, gündelik hayatın ayrıntıları hakkında ne kadar ilgili olduklarını ortaya koymuştur.⁶ Cengiz Han ve haleflerinin büyük başarısı, halkın hayal gücündeki yağmalar değil, tarihin en büyük imparatorluklarından birinin sonraki yüzyıllarda da başarılı olmasını mümkün kılan özenli denetim mekanizmalarının kurulmasıydı. Dolayısıyla Rusçanın doğrudan Moğol yönetimiyle ilgili kelime haznesinden alınmış birçok kelime barındırması (özellikle de ticaret ve iletişim konusunda) tesadüf değildir: *kâr* (*barış*), *para* (*dengi*) ve *hazine* (*kazna*) kelimelerinin tümü, doğudan gelen yeni efendiler ile temas sonucunda ortaya çıkmıştı. Rusya'daki posta sisteminin de kaynağı, Moğolların imparatorluğun bir ucundan diğerine, aktarma istasyonları aracılığıyla hızla ve doğru şekilde mesaj iletme yöntemi idi.⁷

Moğolların dehası öyleydi ki uzun vadeli başarı için zemin daha en başından hazırды. Cengiz Han ve halefleri bölgelerini genişlettikçe yeni halkları tutarlı bir sisteme dâhil etmeleri gerekiyordu. Kabileler bilinçli olarak parçalara ayrılıyor, sadakat, askerî birimlere ve özellikle de Moğol liderliğine bağlılığa yeniden odaklanıyordu.

İnsanların saçlarını nasıl yaptıkları gibi ayırt edici kabile özellikleri ortadan kaldırılmış, standart modalar dayatılmıştı. Zaman içinde, boyun eğenler ya da fethedilenler, Moğol denetimindeki diğer bölgelere dağıtılarak bu insanların dil, akrabalık ve kimlik bağları zayıflatılmış, asimilasyon süreci desteklenmişti. Etnik etiketler yerine, işlerin yeni yöntemlerinin altını çizen yeni isimler ortaya çıkmıştı. Tüm bunlar, ganimetin ve haraçların paylaştırıldığı merkezî bir ödül sistemiyle desteklenmişti: İktidardaki hanedana yakınlık her şeydi ve bu da başarılı generallerin zengin ödüller aldıkları, başarısız olanların ise hızla temizlendiği, sert olsa da geniş bir meritokrasiyi teşvik ediyordu.⁸

Kabile kimlikleri ortadan kaldırılırken, inanç konusunda tutarlı ve kayda değer bir açık fikirlilik vardı. Moğollar dinî konularda rahat ve hoşgörülüydü. Cengiz Han zamanından beri, liderin maiyetinin inançlarını özgürce yaşamalarına izin veriliyordu. Daha sonraları yaşamış bir Pers yazarına göre Cengiz'in kendisi "Müslümanlara saygıyla bakıyor, Hristiyanları ve 'putperestleri' [yani Budistleri] de saygıyla karşılıyordu." Soyundan gelenler ise hangi inancı takip edecekleri konusunda kendi başlarına bırakılmışlardı. Bazıları İslam'ı, bazıları Hristiyanlığı seçmiş, "diğerleri ise, atalarının eski inançlarına dönüp, herhangi bir yönü seçmemişti."⁹

Din değiştirecek insanlar bulmak için doğuya giden misyonerlerin de gördüğü üzere, bunda bir gerçeklik payı vardı.¹⁰ Ruysbroeckli Willem, Moğol sarayına giderken tüm Asya'da rahiplere rastlayınca şaşırırsa da, hepsinin her baharda, sürüler Karakurum civarında toplandığında beyaz atları kutsamayı kabul ettiklerini öğrenince daha da şaşırmıştı: Bu kutsamalar, Hristiyan öğretilerinden daha çok pagan ayinlerine uygun yapılıyordu.¹¹ Ancak birkaç kestirme yolu kullanmak kabul edilebilir görülüyor gibiydi; bu da insanların din değiştirdiği büyük resimde küçük bir ayrıntıydı. Avrupa ve Orta Asya arasındaki temas arttıkça, Doğu'da, bozkırın derinlikleri de dâhil olmak üzere piskoposluklar kurulmaya başlamış, diğer yandan Pers Diyarı'nın kuzeyinde, giderek gelişen Fransisken keşiş topluluklarına yuva olan Tebriz gibi yerlerde manastırlar kurulmuştu.¹² Bunların

gelişmesine izin verilmiş olması dahi bu, Moğolların dine karşı rahat tavırlarının ve Hristiyanlara sağlanan korumanın işaretidir.

Aslında işler çok daha ileri gitmişti. 13. yüzyıl sonlarında, Montecorvinolu Giovanni Papa tarafından, “Efendimiz İsa Mesih’in Hristiyan inancını benimsemeye davet etmek” üzere Büyük Han’a gönderilmişti. Giovanni görevini başarıyla tamamlayamasa da, elinden geldiğince fazla insana din değiştirtmiş, esir çocukları fidyeyle kurtarıp bunlara Latince ve Yunanca öğretmiş, Mezmurlar Kitabı’nı onlar için elle yazmıştı. Zaman içinde, Büyük Han’ın kendisi bile ayın sırasında söylenen ilahiyi duyacak, güzel ilahiler ve Aşai Rabbani’nin gizemi ile büyülenecekti. Giovanni’nin başarısı o kadar büyüktü ki Papa V. Clemens, 1300’lerin başında kendisini piskopos rütbesine değil, başarılarını yansıtacak ve Moğol İmparatorluğu’nda kilise hiyerarşisinin yaratılmasını destekleyecek daha yüksek bir makama atamıştı: Beijing Başpiskoposu. Haçlı Seferleri’nin başarısızlığı, Hristiyanlığın Asya’da başarısız olduğu anlamına gelmiyordu.¹³

Dinî hoşgörünün bir kısmı akıllıca siyasetti. İlhanlılar, dinî liderlere duymak istedikleri şeyleri söylemekte oldukça başarılı gibiydi. Örneğin Hülagû, Ermeni bir rahibe çocukken vaftiz edildiğini söylemişti; Batı’daki kilise buna inanmaya o kadar hevesliydi ki, Hülagû’yü bir Hristiyan aziz olarak resmeden çizimler Avrupa’da elden ele dolaşıyordu. Ancak başkalarına, farklı öyküler anlatıyordu. Örneğin Budistler, Hülagû’nün aydınlanmaya giden öğretileri benimsediğinden emindi. Moğol dünyasında Hristiyan olan, ancak daha sonra İslam’a geçen, ya da Müslüman olan ama Hristiyanlığa geçen, gerektiğinde din değiştiren yüksek rütbeli şahıslar vardı. Soğukkanlı inananlar, herkes için her şey olmanın ustasıydı.¹⁴

Kalpleri ve zihinleri kazanmak, imparatorluğun yumuşak şekilde yayılması için şarttı. Bu doğrudan Büyük İskender’in Persleri yendiğinde sergilediği yaklaşımı çağrıştıır ve Tacitus gibi, yağma ve rastgele yıkım politikasının miyopluğunu derinden eleştiren yorumcular tarafından da onaylanırdı. Moğollar içgüdüsel olarak bir imparatorluğun nasıl kurulacağını biliyordu: askeri gücün ardından hoşgörü ve dikkatli bir yönetim gelmeliydi.

Önemli potansiyel müttefiklerle ilişkilerde alınan kurnazca kararlar çok başarılı sonuçlar vermişti. Rusya'da, kilisenin tüm vergilerden ve askerî hizmetten muaf tutulması, neşeyle karşılanmış ve nazik idarenin vahşice fetih sonrasında bile iyi niyet yaratabileceğini göstermişti.¹⁵ Benzer şekilde sorumlulukları azaltmak da düşmanlığı ve gerilimi hafifletmenin etkin yöntemlerinden biriydi. Rusya'daki durum burada da öğreticidir. Vergileri ve ödemeleri toplamakla yükümlü tek bir yerel hükümdar vardı ve ona da gelirlerden bir pay veriliyordu. Moskova Büyük Prensi I. İvan boş yere "İvan Kalita" –ya da Para Kesesi İvan– olarak bilinmiyordu: Moğol hazinesini dolduran vergi ve harçları toplamaktan sorumluydu ve belli ki bu süreçte kendisi de iyi kazanmıştı. Zenginlik ve gücün İvan gibi güvenilen kişilerin elinde toplanması, güvenilebilecek ve rakip aileler karşısında zenginleşen bir hanedanın doğmasına yol açmıştı. Etkiler derin ve uzun vadeliydi: Bazı bilim insanları, Rusya'nın eksiksiz bir otokrasiye dönüşmesine yol açan şeyin, az sayıda bireyin hem denklere hem de tüm nüfus üzerine egemenlik kurmasına yol açan Moğolların devlet sistemi olduğunu savunmaktadır.¹⁶

Askerî olarak üstün, siyasi olarak akıllı ve teolojik olarak hoşgörülü olan Moğolların başarı şablonları, kendileri hakkında genel düşüncelerimize hiç uymamaktadır. Ancak tüm verimliliklerine rağmen Moğollar, zamanlamaları bakımından da şanslıydı. Çin'de, zirai üretimin ardından gelen bir nüfus artışı, ekonomik genişleme ve teknolojik gelişmeler ile karşılaşmışlardı.¹⁷ Orta Asya'da, düşmanlıkların parçaladığı ve birleşmeye hazır devletçikler bulmuşlardı. Orta Doğu ve Avrupa'da, hem paralı hem de son derece katmanlı –yani nakit haraç ödeyebilen ve nüfuslarının hem harcama gücü hem de lüks ürünlere karşı bir iştahı olan– toplumlarla temas etmişlerdi. Cengiz Han ve torunları, Asya ve Avrupa kıtaları boyunca, sadece zengin ödüller sunan bir dünyayla karşılaşmamış, bir altın çağın içine düşmüşlerdi.¹⁸

7. yüzyılın İslami fetihlerin vergiler, ödemeler ve nakit dünyanın tüm bölgelerinden merkeze doğru akarken küresel ekonomi üzerinde

büyük etkileri olması gibi Moğolların 13. yüzyıldaki başarıları da Avrasya'nın mali sistemlerini yeniden şekillendirmişti. Hindistan'da, hükümdarın süslü eyerinin gözleri önünde taşındığı resmî törenler gibi bozkırdan gelen yeni ayinler ve eğlenceler doğmuştu.¹⁹ Diğer yandan Çin'de, mutfak alışkanlıkları bozkırdan gelen yeni efendilerin tercih ettikleri aromaları, malzemeleri ve pişirme tarzlarını benimseyecek şekilde değişmişti. "İmparator'un Yemeği ve İçeceği için Uygun ve Temel Şeyler"i listeleyen bir beslenme el kitabı olan *Yinshan zhengyao* gibi metinler, göçebe mutfağı ve zevklerinden etkililmiş birçok yemek içerir ve tercih edilen pişirme yöntemi olarak haşlamayı ön plana çıkarır.²⁰ Hayvan bedeninin tüm parçalarını kullanmak –hayatları besi hayvancılığına dayananlar için son derece doğaldı– ana akımın bir parçası haline gelmişti. Kubilay Han, atalarının yiyeceklerine son derece bağlı biriydi ve sarayında kımız, at eti, deve hörgücü ve tahılla koyulaştırılmış koyun çorbası sunduğu söyleniyordu.²¹ Bunlar en azından kulağa, 14. yüzyıla ait bir yemek kitabında bulunan kuzu akciğeri ya da koyun kuyruk ya da kafa yağından yapılan bir ezmeden daha yenilebilir gelmekteydi.²²

Avrupa da Moğol fetihlerinin kültürel etkisini hissediyordu. Yeni imparatorluğun doğuşundan alınan ve bundan esinlenen çarpıcı yeni modalar türemişti. Moğol tarzları, ilk panik dalgaları söndükten sonra moda haline gelmişti. İngiltere'de iki yüz elli koyu mavi "Tatar" kumaşı şeridi, ülkenin en eski ve en büyük şövalye topluluğunun ambleminin imalatında kullanılmıştı: Garter Şövalyeleri. 1331 Cheapside Tournament'teki, açılış seremonisinde erkekler ince Tatar kumaşları giyiyor, Moğol savaşçıları gibi görünmelerini sağlayan maskeler takıyorlardı. Avrupa Rönesansı'nın en belirgin moda aksesuarı olan *hennin*in ardında bile Doğu etkileri vardı. 14. yüzyıl ve sonrasındaki portrelerde bolca görülen, hanımların kafasındaki koni şeklindeki başlık, doğrudan dönemin Moğol sarayında giyilen belirgin şapkalarından esinlenmiş gibidir.²³

Ancak Moğol fetihlerinin başka, daha somut etkileri de olmuştu zira Avrupa ekonomilerini dönüştürmüşlerdi. Hanların saraylarına gönderilen bitmek bilmez elçi akınına kısa süre sonra onların izlerini

takip eden misyonerler ve tüccarlar da eklenmişti. Bir anda sadece Moğollar değil, tüm Asya, Avrupa'nın görüş alanına girmişti. Seyyahların geri getirdiği öyküler, Doğu'da bulunan ve bir anda odağa giren egzotik dünya hakkında daha fazla bilgi almak isteyenler tarafından yutuluyordu.

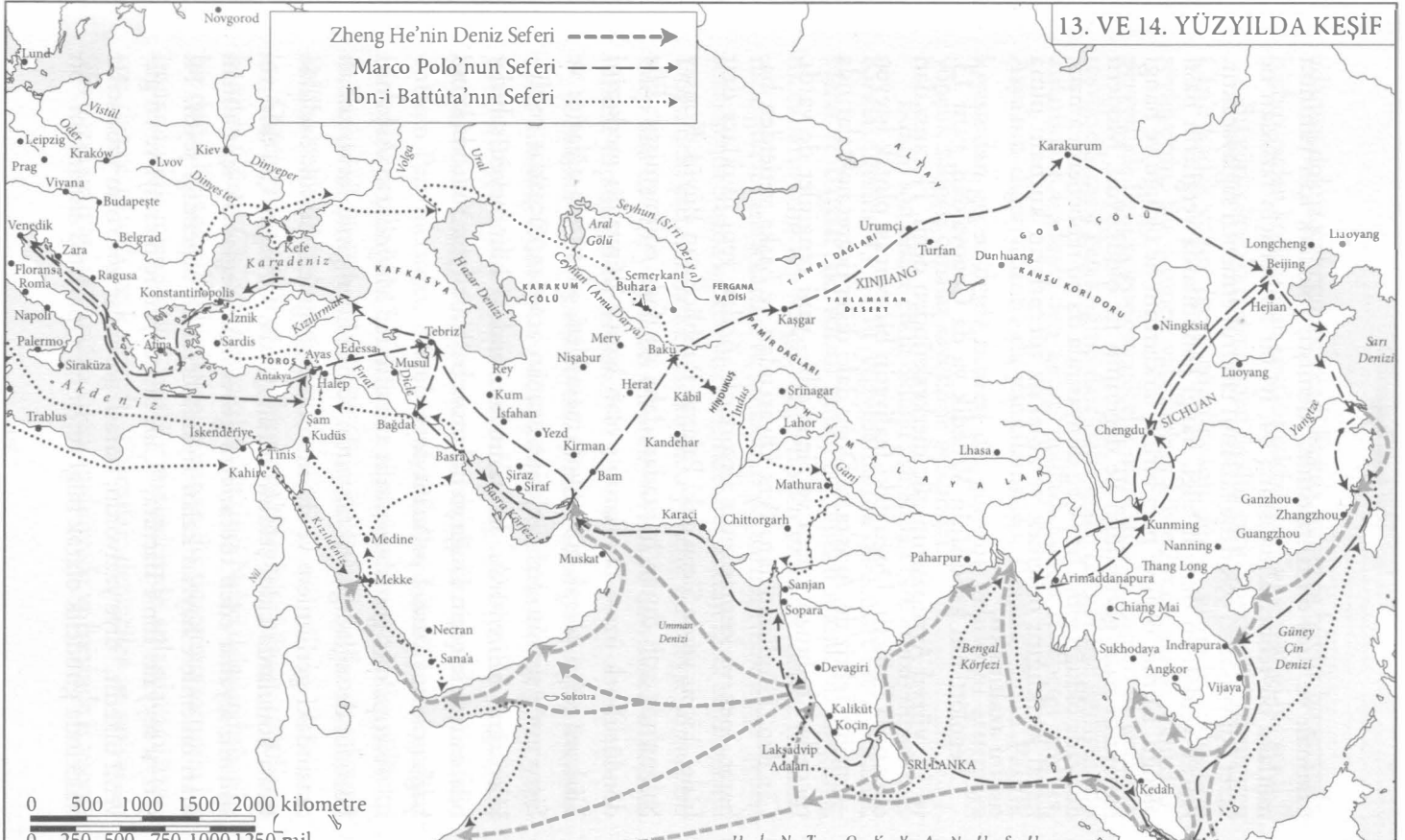
Öyküler hayretle karşılanıyordu. Marco Polo'ya göre Çin'in ötesinde, hükümdarın altından çatıları ve santimetrelerce kalınlıkta altın duvarları bulunan bir sarayı vardı. Aynı yazarın sözlerine göre, Hindistan'da hayvan eti elmaslarla dolu dik uçurumlara atılıyordu ancak bu uçurumlarda yılanlarla da vardı. Daha sonra kartallar bu uçurumlara salınıp, elmasların yapıştığı etleri de beraberlerinde getiriyordu. Bu dönemden başka bir seyyah, karabiberin ateşle korkutulması gereken timsahlarla dolu bataklıklardan geldiğini yazmıştı. Dönemin seyyahlarının anlatılarında Doğu'nun serveti efsaneviydi ve Avrupa'nınki ile tam bir tezat içindeydi.²⁴

Bu sonuç şaşırtıcı olmamalı ya da acayip gelmemelidir. Bu temalar, Kıta Avrupası'nda toplum ve ekonomi geliştikçe ve entelektüel merak geri dönmeye başladıkça yeniden okunmaya başlayan klasik metinlerde de vardı. Marco Polo ve diğerlerinin raporları; Herodot, Tacitus ve Plinius'un anlatılarıyla net bir uyum içindeydi; hatta Süleyman'ın Ezgiler Ezgisi de, Çin tarçınının büyüdüğü bataklıkları pençeleriyle koruyan yarasalarıyla, Arabistan'daki aromatik ağaçları koruyan uçan yılanlarıyla ya da tarçından ve akgünlükten yaptıkları yuvalarının içini çeşitli baharatlarla dolduran Zümrüdüanka kuşlarıyla bu raporları etkilemişti.²⁵

Doğal olarak Doğu'nun gizemi –ve nadir, yüksek fiyatlı ürünleri toplamanın tehlikelerine dair hikâyeler– malların Avrupa'ya getirildiklerinde satılabilecekleri fiyatlarla yakından ilişkiliydi. Yapımı ya da toplanması tehlikeli olan mallar, ürünler ve baharatlar elbette ki çok pahalı olacaktı.²⁶ Daha iyi bilgi sahibi olmak adına, 1300'lü yıllarda Asya'ya nasıl seyahat edip burada nasıl ticaret yapılması –ve her şeyin ötesinde adil bir fiyat alınması– için neler yapılması gerektiğini açıklayan el kitapları belirmeye başlamıştı. Dönemin en ünlü rehberinin yazarı Francesco Pegolotti, “Öncelikle, sakalınızı

13. VE 14. YÜZYILDA KEŞİF

Zheng He'nin Deniz Seferi ----->
 Marco Polo'nun Seferi ----->
 İbn-i Battûta'nın Seferi>

0 500 1000 1500 2000 kilometre

0 250 500 750 1000 1250 mil

uzatmalı ve tıraş olmamalısınız,” demişti; yolculuk için yanınıza mutlaka bir rehber almalısınız; bu, iyi bir rehber için fazladan ne ücret ödüyorsanız, çok daha fazlasını tasarruf etmenizi sağlayacaktır. Ancak verdiği en önemli bilgi, hangi konumlarda vergilerin nasıl olduğu, ağırlık, ölçü ve para birimi farklarının ne olduğu ve hangi baharatın nasıl görüldüğü ile değerinin ne olduğuydu. Modern dünyada olduğu gibi Orta Çağ dünyasında da bu rehberlerin amacı, hayal kırıklığını önlemek ve ahlaksız tüccarların kurbanı olma riskini azaltmaktı.²⁷

Pegolotti’nin kendisinin Venedik ya da Cenova’dan, yani 13. ve 14. yüzyıl Avrupası’nın güç merkezlerinden değil, Floransa’dan olması da ilginçtir. Doğu’daki faaliyetin bir parçası olmak isteyen –örneğin Tebriz’de, Ayas’ta ve Doğu’daki diğer ticaret noktalarında tüccarları bulunan Lucca ve Siena gibi– yeni zenginler de vardı. Çin’den, Hindistan’dan, Pers Diyarı’ndan ve başka yerlerden baharat, ipek ve kumaş satın alıyorlardı. Açılan yeni ufuklara dair hisler, hiçbir yerde Siena’daki Palazzo Pubblico’nun Büyük Konsey Salonu’nda asılı duran haritadan daha iyi ifade edilmemiştir: Elle döndürülmek üzere tasarlanmış olan harita, dünyanın merkezini Toskana şehri olarak gösteriyor, mesafeleri, ulaştırma ağlarını ve Siena’nın Asya’nın derinliklerine uzanan araçlar, tüccarlar ve ilişkiler ağını belirtiyordu. İtalya’nın ortasındaki bilinmeyen şehirler bile, esin ve kâr için Doğu’ya bakmaya başlıyor, İpek Yolu’nda kendi bağlantılarını kurma yollarını arıyordu.²⁸

Avrupa’nın genişlemesinin temelinde, Moğolların Asya’nın bütününde sağladığı istikrar vardı. Kabile liderliğinin farklı kolları arasındaki gerilimlere ve düşmanlıklara rağmen, hukuk özellikle ticari konularda ciddi şekilde korunuyordu. Örneğin Çin’deki yol sistemi, seyahat eden tüccarların güvenliğini sağlamak için alınan idari önlemlere hayran kalan ziyaretçilerin en beğendiği şeydi. 14. yüzyıl seyyahı İbn-i Battûta, “Çin, bir seyyah için en iyi ve en güvenli ülkedir,” diye yazıyordu; burası, görünüşe göre tüm yabancılar hakkında gündelik olarak bilgi veren bir raporlama sisteminin “bir

adamın dokuz ay boyunca kendi başına, yanında büyük bir servetle, hiçbir şeyden korkmadan seyahat edebileceği”ni söylediği bir yerdi.²⁹

Bu görüş Pegolotti tarafından da dile getiriliyordu. Karadeniz’den Çin’e kadar yolun “gece gündüz son derece güvenli” olduğunu söylüyordu. Bu, kısmen yabancılarla gösterilmesi gereken misafir-perverlikle ilgili geleneksel göçebe inançlarıyla, kısmen de ticaretin teşvik edilmesi gerektiğine dair daha geniş bir görüşle ilgiliydi. Bu anlamda Karadeniz’den geçen mallara konan rekabetçi vergiler, Asya’nın diğer ucunda da yankılanmıştı. Burada Çin’in Pasifik kıyısından geçen deniz ticareti de, gümrük gelirlerini artırmaya yönelik bilinçli çabalar sayesinde gelişmişti.³⁰

Bunun son derece etkili olduğu alanlardan biri, kumaş ihracatıydı. Kumaş üretimi 13. ve 14. yüzyıllarda son derece artmıştı. Nişabur, Herat ve Bağdat’taki tekstil sanayileri bilinçli olarak büyütülmüş, tüccarların yanı sıra Moğol fetihlerinden sonra son derece iyi muamele gören zanaatkârları ve sanatçıları da barındırmak üzere Tebriz şehri kendi başına sadece yüzyıl içinde dört kattan fazla büyümüştü. Doğu’daki pazarlarda kaliteli kumaşa yönelik neredeyse sonsuz bir talep olsa da, 13. yüzyıldan itibaren Avrupa’ya da yüksek miktarda ihracat yapılmaya başlamıştı.³¹

Ufuk her yerde genişliyordu. Çin’de, Guangzhou gibi limanlar uzun süredir, Güney Asya dünyasının penceresi olarak görev yapıyordu. Böyle büyük ticaret merkezleri, kıyı şehirlerinin yanı sıra iç kesimlerdeki canlı sokak hayatını, hareketli, kozmopolit bir nüfusu anlatan Pers tüccarlar, Arap coğrafyacılar ve Müslüman seyyahlar için oldukça tanındıktı. Etkileşim ve alışveriş seviyesi o kadar yüksekti ki Farsça ve Arapça, günümüz Çincesinde hâlâ kullanılan birçok kelime ve deyimın kaynağıdır.³²

Diğer yandan Çin’in dış dünya hakkındaki bilgisi, 1200’lerin başında Güney Çin’deki Guangzhou’da (İnci Nehri deltasında harika bir doğal limana sahip bir bölge) bulunan dış ticaretten sorumlu bir imparatorluk memurunun yazdığı metinden de anlaşılacağı üzere son derece parçalı ve kısıtlıydı. Tüccarlar, denizciler ve seyyahlar için hazırlanan anlatı, Arapça konuşan dünyada ve ötesinde iş yapma

yöntemlerini açıklamak, satın alınabilecek malları listelemek ve Çinli tüccarların beklentilerini tasvir etmek için cesur bir çaba sarf eder. Ancak bu dönemdeki birçok seyyah anlatısı gibi, tutarsızlıklar ve yarı mistik inançlarla doludur. Örneğin Mekke, Buda'nın evinin bulunduğu yer ya da Budistlerin yılda bir kez hacca gittikleri bir bölge değildi; kadınların "kendilerini güney rüzgârının tüm gücüne çıplak şekilde maruz bırakarak" çoğaldıkları bir diyar da yoktu. İspanya'daki karpuzların çapı iki metre değildi ve yirmiden fazla insanı besleyemezlerdi; Avrupa'daki koyunlar, yetişkin bir insan boyuna erişmiyor, bu da her baharda deriden kesilerek kilolarca yağ çıkarıldıktan sonra etkilenmeden tekrar dikilmesine imkân vermiyordu.³³

Ancak Asya'nın büyük bölümü Moğolların kontrolünde birleşince, özellikle uzun mesafeli ticareti geliştirmek ve gelirleri artırmak isteyen yeni yetkililerin kapsamlı denetimine tabi, stratejik ve ekonomik öneme sahip yerlerde –örneğin Basra Körfezi'nde– deniz ticareti bağlantılarında büyük gelişmeler olmuştu.³⁴ Bunun sonucunda, 13. yüzyıl boyunca Guangzhou'nun kültürel iklimi, çok daha bilgili ve çok daha az taşralı hale gelmişti.

1270'lere gelindiğinde şehir, Çin'in deniz ithalat ve ihracatının merkezi haline gelmişti. Marco Polo, 13. yüzyıl sonlarında, Hristiyan topraklarına gidecek karabiberle yüklü şekilde İskenderiye'ye yola çıkan her gemi için Çin limanına yanaşan en az yüz gemi olduğunu söylemişti; İbn-i Battûta'nın kısa süre sonra yazdığı yorumlarda, şehre geldiğinde Guangzhou Körfezi'ne giren yüz geminin yanı sıra sayısız küçük tekne gördüğünü söylemesi de buna benzemektedir.³⁵ Akdeniz'de ticaret büyüktü ancak Pasifik'te devasaydı.

Şehrin bir ticaret merkezi olarak ne kadar önemli hale geldiğini belirlemek için muğlak ya da güvenilir yazılı kaynaklara dayanmak zorunda değiliz.³⁶ Guangzhou Körfezi'nden, tam da bu döneme tarihlenen bir batık, tüm Güney Asya'dan ve büyük olasılıkla Basra Körfezi ile Doğu Afrika'dan da birçok mal ithal edildiğini göstermektedir. Karabiber, akgünlük, amber, cam ve yün, Çin kıyısının açıklarında 1271'de veya kısa süre sonra batan geminin değerli yükü-

nün bir kısmıydı.³⁷ Giderek daha fazla tüccar Güney Çin Denizi'ni geçiyor, Sumatra'da, Malay Yarımadası'nda ve en önemlisi, dünyanın en büyük karabiber (uzun süredir Çin'de, Avrupa'da ve tüm Asya'da çok beğenilen bir ürün) tedarikçisi, Güney Hindistan'ın Malabar kıyısı boyunca ticaret merkezleri kuruyordu.³⁸ 14. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Kalküta gibi şehirlere o kadar fazla gemi gidiyordu ki bazı yazarlar Hint alt kıtasının bu bölümündeki tüm deniz ulaşımı ve taşımasının Çin teknelerince gerçekleştirildiğini söylüyordu. Tipik tabanı düz mavna tasarımlarının bir örneği, yakın geçmişte Kerala kıyısı açıklarında batmış olarak bulunmuştur.³⁹

Bu uzun mesafeli ticaretin yağı, tüm Avrasya'da tek bir para birimi haline gelen gümüştü. Bunun sebeplerinden biri, Çin'de finansal kredi konusunda Cengiz Han'ın zamanından önce kullanılmaya başlanan bir yenilikti. Tahviller ve kâğıt para kullanıma girmişti.⁴⁰ Moğolların benimseyip geliştirdikleri bu sistemin etkisi, yeni kredi türleri yaygınlaştıkça para sistemindeki devasa miktarda gümüşün serbest kalması olmuştu. Bu değerli metalin miktarı bir anda fırlamıştı ve altın karşısındaki değerinde büyük bir düzenleme yapılması gerekmişti. Avrupa'nın bazı bölgelerinde gümüşün değeri düşmüş, 1250 ile 1338 arasında değerinin neredeyse yarısını kaybetmişti.⁴¹ Sadece Londra'da, gümüş miktarındaki artış, 1278 ile 1279 arasındaki bir yılda, kraliyet darphanesinin çıktısının dört kat artmasını sağlamıştı. Asya'da da üretim keskin şekilde artmıştı. Altın Orda hükümdarları büyük miktarda sikke basmaya başlayınca sikke üretimi bozkırlarda da artmıştı.⁴² Yeni bölgeler de hareketlenmişti. Alışveriş mekanizması olarak çoğunlukla takasa veya piriñç gibi ürünlerle ödeme yapmaya dayanan Japonya, parasal ekonomiye geçmiş ve uzun mesafeli ticarete giderek daha etkin hale gelmişti.⁴³

Ancak Moğol fetihlerinin Avrupa'nın dönüşümündeki en büyük etkisi ne ticaretten ne savaştan ne kültürden ne de para biriminden gelmişti. Dünyayı bağlayan damarlardan akan sadece ateşli savaşçılar, mallar, fikirler ve kılık kıyafet değildi. Aslında dolaşıma giren tamamen farklı bir şeydi ve çok daha köklü bir etki yapmıştı: hastalık. Asya, Avrupa ve Afrika çapında bir salgın başlamış, milyonları

ölümle tehdit etmişti. Moğollar dünyayı yok etmemişti ancak Kara Ölüm'ün bunu yapması mümkün görünüyordu.

Avrasya bozkırı, binlerce yıl boyunca besi hayvanlarına ve göçebelere yurt olmanın yanı sıra Karadeniz'den Mançurya'ya kadar birbirine bağlı birçok odak noktayla birlikte dünyanın büyük veba havzalarından biri olmuştu. Kurak ve yarı kurak ekolojik koşullar, bir konaktan diğerine temelde kanla beslenen pireler aracılığıyla yayılan *Yersinia pestis* bakterisi için ideal yayılma ortamını sağlamaktadır. Veba, en etkili ve hızlı şekilde fare gibi kemirgen konaklarla yayılsa da –Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş dönemindeki biyolojik savaş programı dâhilinde yapılan araştırmaların gösterdiği gibi– develer de hastalığa yakalanabiliyor ve hastalığın yayılmasında önemli bir rol oynayabiliyordu.⁴⁴ Salgın, konak dokuları tüketerek veya bu dokulara dokunarak ya da mikroplu ortamlarda teneffüsle yayılsa da, insanlara aktarımı genellikle pirelerin beslenmeden önce kan akışına basilleri kusması ya da dışkılarındaki basillerin derideki tahriş olmuş yerlerden girmesi ile gerçekleşiyordu. Basiller daha sonra koltuk altındaki ya da kasıktaki gibi lenf düğümlerine ulaşıyor, hızla çoğalarak şişmelere ya da veba sırasında yaşayan Boccaccio'nun elma ya da “aşağı yukarı” bir yumurta kadar büyüdüğünü tasvir ettiği hiyarcıklara yol açıyordu.⁴⁵ Daha sonra diğer organlar etkileniyordu; iç kanamalar ve hastalığı öldürücü olduğu kadar görsel olarak da korkunç hale getiren siyah irin ve kan torbacıklarına yol açıyordu.

Yersinia pestis ve veba hakkındaki modern araştırmalar, enzootik döngüde çevresel etkenlerin kritik rolünü açıkça ortaya koymuştur. Önemsiz görünen değişiklikler, hastalığı yerel ve kısıtlanabilir halden çıkarıp, büyük ölçekte yayılabilir hale getirebilmektedir. Örneğin sıcaklık ve nem oranlarındaki küçük farklar, bakterinin kendi gelişim döngüsü için kritik olan pirelerin doğurganlık döngüsünün yanı sıra, kemirgen konakların davranışını da dramatik şekilde değiştirebiliyordu.⁴⁶ Sıcaklık ve yağıştaki küçük farklılıklar, bozkır ortamının birincil konak kemirgeni olan büyük çöl faresinde veba görölme oranında %50 artışa sebep olduğunu göstermiştir.⁴⁷

14. yüzyıl ortasında bu hastalığın kesin kaynağı açık olmasa da, salgın bozkırdan Avrupa'ya, İran'a, Orta Doğu'ya, Mısır'a ve Arap Yarımadası'na ilerlerken veba 1340'larda hızla yayılmıştı.⁴⁸ 1346'da, İtalyan bir yazar, Karadeniz'deki Altın Orda devletinin "aniden ölüme yol açan gizemli bir hastalık" yüzünden telef olduğunu yazdığı sıralarda veba iyice ivme kazanmıştı. Ticaret şartlarıyla ilgili bir tartışma sonrasında Kefe Ceneviz ticaret merkezini kuşatan Moğol ordusu, "her gün binlerce insanı öldüren" hastalık yüzünden yok olmuştu. Bununla birlikte geri çekilmeden önce "cesetlerin man-cınıklara yerleştirilerek şehre fırlatılmasını emretmiş, dayanılmaz kokunun şehirdeki herkesi öldürmesini ummuşlardı." Kokudan ziyade asıl sorun, son derece bulaşıcı olan hastalık olmuştu. Moğollar düşmanlarını yenmek için bilmeden biyolojik savaş başlatmıştı.⁴⁹

Avrupa'yı dünyanın geri kalanına bağlayan ticaret yolları, artık Kara Ölüm'ün yayılmasını sağlayan ölümcül otoyollara dönüşmüştü. 1347 yılında hastalık Konstantinopolis'e, daha sonra da Cenova, Venedik ve Akdeniz'e, yurtlarına kaçan tüccarlar tarafından ulaştırılmıştı. Sicilya'da Messina halkı limana gelen ve her taraflarında hıyarcıklar olduğu halde, durmaksızın kusup ölmeden önce kan öksüren Cenevizlilerde bir sorun olduğunu fark ettiklerinde, çok geç olmuştu: Ceneviz kadırgalarının limana yanaşmasına izin verilmese de, hastalık yerleşmiş ve nüfusu yok etmişti.⁵⁰

Hastalık hızla kuzeye yayılmış, 1348 ortasında Kuzey Fransa ve Bavyera şehirlerine ulaşmıştı. Bu zamana gelindiğinde, Britanya limanlarına yanaşan gemiler, "tüccarların ve denizcilerin taşıdığı... ilk hastalığı" getirmişlerdi.⁵¹ İngiltere'deki kasabalarda ve köylerde o kadar fazla insan ölmeye başlamıştı ki Papa, "merhamet gösterip, itiraf edilen tüm günahlar için genel bir endüljans çıkartmıştı." Bu dönemde yapılan bir tahmine göre, nüfusun en fazla onda biri hayatta kalmıştı; birçok kaynak, ölen insan sayısının, hayatta kalanların ölümleri gömmek için yetersiz olacağı kadar fazla olduğunu belirtiyordu.⁵²

Akdeniz'de gezen gemiler, mal ve değerli eşyalar yerine ölüm ve yıkım getiriyordu. Enfeksiyon sadece veba kurbanlarıyla temas ile ya

da deniz yolculuğunun değişmez özelliği olan fareler ile taşınıyordu; ambardaki mallar bile, pireler Kıta Avrupası'nın yanı sıra Mısır, Levant ve Kıbrıs'taki limanlara gidecek kürklere ve gıdalara bulaştığında ölümcül kargolara dönüşüyor, ilk kurbanlar ise genellikle bebekler ve çocuklar oluyordu. Kısa süre sonra kervan yolları üzerinden taşınan hastalık Mekke'ye ulaşmış, yüzlerce hacıyı ve âlimi öldürerek ciddi bir içe dönüş yaşanmasına yol açmıştı: Hz. Muhammed'in 7. yüzyılda Mezopotamya'yı kasıp kavuran vebanın asla İslam'ın kutsal şehirlerine giremeyeceğini söylediği rivayet ediliyordu.⁵³

İbn-ü'l Verdi, Şam'da vebanın, "tahtında bir kral gibi oturup gücünü kullandığını, günde bin veya daha fazla insanı öldürerek nüfusu tükettiğini" yazmıştı.⁵⁴ Kahire ve Filistin arasındaki yollar kurbanların vücutlarıyla doluydu, köpekler Bilbey'ste cami duvarlarına dayanmış cesetleri yiyordu. Yukarı Mısır'ın Asyut bölgesinde, vergi mükelleflerinin sayısı Kara Ölüm öncesindeki altı binden sadece yüz on altıya düşmüştü; %98 azalma.⁵⁵

Böylesi bir nüfus daralması yurtlarından kaçan insanları da yansıtsa, ölü miktarının devasa olduğuna şüphe yoktur. İtalyan hümanist yazar Giovanni Boccaccio, *Decameron*'un girişinde "insanın tüm bilgeliği ve yaratıcılığının" hastalığın yayılmasına engel olamadığını yazmıştı; üç ay içinde, sadece Floransa'da yüz binden fazla insan hayatını kaybetmişti.⁵⁶ Venedik'te neredeyse kimse kalmamıştı: Tüm anlatılar, vatandaşların en az dörtte üçünün salgında öldüğü konusunda hemfikirdir.⁵⁷

Birçokları için bu, dünyanın sonu gibi görünüyordu. İrlanda'da bir Fransisken keşişi, vebanın yarattığı yıkıma dair anlatısının sonunda, "hayatta kalan biri olursa eserimi devam ettirebilmesi için" sözleriyle boş sayfalar bırakmıştı.⁵⁸ Kıyametin geldiği hissi vardı; Fransa'da tarihçiler, gökten "kurbağa, yılan, kertenkele, akrep ve benzeri zehirli hayvanlar yağdığını" yazıyordu. Gökyüzünde Tanrı'nın hoşnutsuzluğunu açıkça gösteren işaretler vardı: Dünyaya devasa dolu taneleri çarpıyor, düzinelerce insanı öldürüyordu; kasabalar ve köyler, "kötü kokulu duman" üreten yıldırımlar düştükten sonra alev alıyordu.⁵⁹

İngiltere Kralı III. Edward gibi bazıları oruç ve duaya dönmüştü. Edward, piskoposlarına da kendini örnek almalarını emretmişti. 1350 civarında yazılan Arapça el kitapları, Müslüman inananları aynı şeyi yapmaya çağırıyor, belli bir duayı on bir kez okumanın yardımcı olduğunu, Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili ayetleri okumanın ise hıyarcıklara karşı koruma sağlayacağını söylüyordu. Roma'da, tövbekârların ve korkanların keçe gömleklerle çıplak ayak yürüdüğü, günahlarından pişmanlıklarını göstermek üzere kendilerini kamçıladıkları ciddi yürüyüşler yapılıyordu.⁶⁰

Bunlar, Tanrı'nın gazabını dindirmek için gösterilen en az yararı çabalar. Seksten "ve kadınlarla her tür bedensel arzudan" kaçının, diyordu İsveçli bir rahip, ayrıca banyo da yapmayın, güney rüzgârından –en azından öğle yemeğine kadar– kaçının. Bu en iyisini umma vakasıysa, İngiltere'deki karşılığı çok daha doğrudandı: İngiliz bir rahip, kadınların kendi iyiliklerinin yanı sıra herkesin iyiliği için farklı kıyafetler giymeleri gerektiğini söylüyordu. Giymeye alıştıkları yabancı ve açık giysiler, ilahî cezaya davetiye çıkartıyordu. Sorunlar, "işe yaramaz, boğazda sımsıkı bağlanıp düğmelendikleri için sadece omuzları kapatan pelerinler" giymeye başladıklarında başlamıştı. Üstelik hepsi bu değildi, "ayrıca popolarını ya da özel bölgelerini gizleyemeyen... *paltoks* denilen son derece kısa esvaplar giyorlardı." Bunların dışında "Bu şekilsiz ve dar giysiler Tanrı'nın ve diğer azizlerin önünde diz çökmeye de izin vermiyordu."⁶¹

Almanya'da hastalığın doğal değil, Yahudilerin kuyuları ve nehirleri zehirlemesinin sonucu olduğuna dair çılgın söylentiler dolaşıyordu. Zalimce pogromlar gerçekleştirilmişti, bir anlatı "Köln ile Avusturya arasındaki bütün Yahudilerin toplanıp canlı canlı yakıldığını" söylüyordu. Antisemitizm patlamaları o kadar kötüydü ki, Papa araya girmiş, herhangi bir Hristiyan ülkesinde Yahudi nüfusa karşı şiddet gösterilmesini yasaklayan beyanlarda bulunmuş, mallarına ve varlıklarına dokunulmamasını söylemişti.⁶² Bunun işe yarayıp yaramadığı ise bambaşka bir konudur. Neticede felaket korkusunun,

* 1360 ile 1390 yılları arasında giyilen bir çeşit jupon. (yay. n.)

yokluğun ve aşırı dindar duyguların dışavurumunun Almanya'daki Yahudi azınlığın yaygın şekilde katledilmesine neden olması bir ilk değildi: Birinci Haçlı Seferi sırasında da şartların çok farklı olmadığı bir zamanda, Ren topraklarında korkunç acılar yaşanmıştı. Kriz zamanlarında farklı inançlara sahip olmak, tehlikeliydi.

Avrupa nüfusunun en az üçte biri, belki daha da fazlası vebaya yenilmişti. İhtiyatlı bir tahminle ölü sayısı, yetmiş beş milyon olarak varsayılan nüfusun yirmi beş milyonu civarındaydı.⁶³ Daha yakın tarihli veba salgınları üzerine yapılan çalışmaların, büyük salgınlarda küçük köylerin ve kırsal bölgelerin, şehirlere oranla çok daha yüksek ölüm oranları bildirdikleri görülmüştür. Yayılan vebanın en önemli belirleyicisi insan nüfusu değil (eskiden böyle düşünülürdü), fare kolonileri gibi görünmektedir. Hastalık, hastalığı taşıyan kemirgen kolonisi başına düşen hane sayısının daha fazla olduğu sıkışık şehir ortamında, kırsal kesimde olduğundan daha hızlı yayılmaz. Şehirlerden ve kasabalardan kırsala kaçmak aslında ölümden kaçma şansını yükseltmiyordu.⁶⁴ Tarladan çiftliğe, şehirden köye, Kara Ölüm yeryüzünde cehennemi yaşatmıştı: Kötü kokulu, çürüyen, irin akıtan vücutlar, korku, endişe ve acı seviyesine inanamazlıktan oluşan bir arka planın önünde duruyordu.

Etkiler yıkıcıydı. İtalyan Şair Petrarca, “Geleceğe dair umutlarımız, dostlarımızın yanına gömüldü,” diye yazmıştı. Doğu’yu daha fazla keşfetmek ve servet kazanmakla ilgili planlar ve hırslar, daha karanlık düşüncelerin arkasında kalmıştı. Petrarca’ya göre tek teselli, “bizden önce gidenleri izleyeceğimiz” bilgisiydi. “Ne kadar beklememiz gerekeceğini bilmiyorum, ama çok olmayacağını biliyorum. Hint Okyanusu’nun, Hazar’ın veya Karadeniz’in tüm zenginlikleri, bizden alınanları telafi edemez.”⁶⁵

Ancak yine de yol açtığı dehşete rağmen veba, Avrupa’nın ölümünden ziyade dirilişini yaratacak kadar derin toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin katalizörü olmuştu. Bu dönüşüm, Batı’nın yükselişi –ve zaferi– için önemli bir payanda görevi görmüştü. Bunu aşamalar halinde yapmıştı. Önce toplumsal yapıların işleyişi tepeden tırnağa

yeniden şekillendirildi. Kara Ölüm sonrasındaki kronik nüfus azalmasının etkisi, emeğin değerinin artmasıyla orantılı olarak maaşların keskin şekilde artması olmuştu. Veba 1350'lerin başında hafiflemeye başladığında o kadar fazla insan ölmüştü ki bir kaynak “uşak, zanaatkâr, işçi, tarım işçisi ve emekçi kıtlığı” olduğunu belirtmişti. Bu, daha önceleri toplumsal ve ekonomik piramidin dibinde bulunanlara önemli miktarda pazarlık gücü vermişti. Bazıları “iş fırsatlarına burun kıvırıyor ve seçkinlere hizmet etmeye ikna olmak için en az üç kat daha fazla maaş talep ediyordu.”⁶⁶ Bu hiç de abartı değildi: Ampirik veriler, Kara Ölüm’ü takip eden on yıllarda şehirlerde maaşların hızla arttığını göstermektedir.⁶⁷

Köylülerin, emekçilerin ve kadınların güçlenmesi, mülk sahibi sınıfların zayıflamasıyla beraber gerçekleşmişti. Toprak ağaları arazileri için daha düşük kiralari kabul etmek zorunda kalıyor, hiçbir şey elde etmemektense daha az gelir elde etmenin daha iyi olduğuna karar veriyorlardı. Daha düşük kira, daha az yükümlülük ve daha uzun kira dönemleri bir anda güç ve çıkar dengelerini köylüler ve şehirli kiracılar lehine değiştirmişti. Faiz oranları da 14 ve 15. yüzyıllarda Avrupa çapında düşmüştü.⁶⁸

Sonuçlar kayda değerdı. Servet artık toplumda daha eşit dağıtılmış olunca daha fazla tüketicinin daha önce erişilmez olan ürünleri satın alabilir hale gelmesi sayesinde –ithal ya da yerli– lüks mallara talep, artmıştı.⁶⁹ Harcama örüntüleri, vebanın yarattığı diğer demografik değişimlerden de etkileniyordu; örneğin önlerine çıkan yeni fırsatları değerlendirmek için en iyi konuma yükselen çalışan gençlerin lehine bir değişim görölüyordu. Ölüme teğet geçtikleri için zaten birikim yapmaya pek meyilli olmayan yeni nesil, ebeveynlerinden daha iyi para kazanıp geleceğe daha ümitle baktıklarından, servetlerini ilgilendikleri şeylere –ki en önemlilerinden biri modaydı– harcamaya başlamışlardı.⁷⁰ Bu da Avrupa’da tekstil endüstrisinin hızla gelişerek, ithalatı düşürecek ve İskenderiye’deki ticaret üzerinde büyük etki yaratacak kadar fazla kumaş üretmeye başlamasına sebep olmuştu. Avrupa, diğer yönde ihracat yapmaya bile başlamıştı. Orta Doğu

pazarını doldurmuş, Batı'daki canlanmış ekonomiye tamamen tezat bir daralmaya yol açmıştı.⁷¹

Londra mezarlıklarındaki iskeletler üzerinde yapılan yakın dönem araştırmaların gösterdiği üzere servetteki artış, daha iyi beslenmeye ve genel olarak daha iyi sağlık koşullarına yol açmıştı. Gerçekten de bu sonuçlara dayanan istatistiksel modelleme, vebanın etkilerinden birinin, ömür beklentisinde önemli bir artış olduğunu gösterir. Londra'nın veba sonrası nüfusu, Kara Ölüm öncesinde olduğundan çok daha sağlıklıydı; dolayısıyla ömür beklentisi keskin bir artış göstermişti.⁷²

Ekonomik ve toplumsal gelişme, Avrupa çapında eşit olmamıştı. Değişimin en hızlı olduğu bölge, kıtanın kuzeyi ve kuzeybatısıydı. Bunun sebebi kısmen bu bölgenin daha gelişmiş güneye oranla daha düşük bir ekonomik noktadan başlamasıydı. Bunun anlamı, toprak sahibinin ve kiracının çıkarlarının birbirine daha yakın, dolayısıyla da her iki tarafa uygun çözümlere ve iş birliğine yol açmasının daha olası olmasıydı.⁷³ Bununla birlikte kuzeydeki şehirlerin Akdeniz'dekiler ile aynı ideolojik ve siyasi bagajı taşımıyor olmaları da önemliydi. Yüzyıllar süren bölgesel ve uzun mesafeli ticaret, rekabeti kontrol eden ve tekelci konumları belirli birey gruplarına vermek üzere tasarlanan lonca gibi kurumları yaratmıştı. Diğer yandan Kuzey Avrupa, tam olarak rekabet kısıtlanmadığı için gelişmeye başlamıştı. Şehirleşme ve ekonomik büyüme, güneye oranla çok daha hızlı gerçekleşmişti.⁷⁴

Avrupa'nın farklı kesimlerinde farklı davranış biçimleri de doğmuştu. Örneğin İtalya'da kadınlar emek pazarına girmeye ya daha az hevesliydi ya da giremiyorlardı ve vebadan önceki gibi aynı yaşta evlenip aynı sayıda çocuk yapmaya devam ediyorlardı. Kuzey ülkelerinde durum bunun neredeyse tam tersiydi. Demografik daralma kadınlara ücretli çalışma fırsatı vermişti. Bunun etkilerinden biri, kadınların evlenme yaşlarının ilerlemesi olmuştu; bu da ailenin boyutu üzerinde daha uzun vadeli etki yapmıştı. Alçak Ülkeler'de

yazılmış bir şiirde Anna Bijns, “Evliliğe balıklama dalmayın,” diye öğütüyordu, “çünkü kendi boğazını doyuran ve kıyafetini kazanan bir kadın, bir erkeğin sopasını çekmek zorunda kalmamalıdır... Evlilik bağına aşağılamasam da; boyunduruk altına girmemek en iyisidir! Erkeksiz kadın mutlu kadındır!”⁷⁵

Kara Ölüm’ün tetiklediği dönüşümler, zaman içinde Kuzeybatı Avrupa’nın uzun vadeli yükselişi için kritik olduğu anlaşılabilecek olan temelleri atmıştı. Avrupa’nın parçaları arasındaki farklılığın etkilerinin evrilmesi zaman alsa da sistemik esneklik, rekabete açıklık ve belki de en önemlisi, kuzeyde coğrafyanın insanların aleyhine bir etken olduğunun ve kâr elde etmek için güçlü bir iş ahlakı gerektiğinin farkında olmak, Avrupa ekonomilerinin erken modern dönemdeki dönüşümü için gereken temeli oluşturuyordu. Modern araştırmaların daha da açıkça ortaya koyduğu üzere 18. yüzyılın sanayi devriminin kökleri, veba sonrası dünyasının çalışkanlık devriminde saklıdır: Üretkenlik arttıkça hevesler de yukarı çıkıyor, kullanılabilir servet miktarı da harcama fırsatlarıyla beraber artıyordu.⁷⁶

Cesetler sonunda gömülüp, Kara Ölüm (ikincil salgınlarla düzenli olarak canlanan) korkunç bir anı olarak unutulduktan sonra, Güney Avrupa’da bir değişim yaşanmıştı. 1370’lerde Cenevizliler, vebanın acıların özellikle sert olduğu Venedik üzerindeki korkunç etkisinden faydalanarak Adriyatik Denizi’nin kontrolünü ele geçirmek istemişlerdi. Bu girişim muazzam şekilde geri tepmişti: Nihai darbeyi vuramayan Cenova, bir anda fazla yayılmış ve savunmasız yakalanmıştı. Şehir devletinin, şehri Orta Doğu’ya Karadeniz’e ve Kuzey Afrika’ya bağlamak üzere nesiller boyunca oluşturduğu uzantılar, rakiplerinin eline geçmişti. Cenova’nın kaybı, Venedik’in kazancıydı.

Uzun süreli rakibinin ilgisinden kurtulan Venedik, hayat normale dönerken parlıyor, baharat ticaretini sınırsız elinde tutuyordu. Karabiber, zencefil, muskat ve karanfil, özellikle de İskenderiye’den

giderek artan miktarlarda ithal ediliyordu. Venedik gemileri Mısır'dan yılda ortalama dört yüz tondan fazla karabiber getiriyor, ayrıca Levant'tan da önemli miktarlarda ithal ediyordu. Venedik'ten 15. yüzyıl sonlarına doğru her yıl, başka yerlerde yüksek kârlarla satılacak, gıdalarda, ilaçlarda ve kozmetik ürünlerde kullanılacak yaklaşık iki buçuk milyon kilo baharat geçiyordu.⁷⁷

Ayrıca resimlerde kullanılan pigmentlerin de ana giriş noktası burasıydı. Sıklıkla toplu halde “oltremare de venecia” (denizasırlı bölgelerden gelen Venedik malları) olarak anılan bu mallar arasında, bakır yeşili (verdigris, Yunanistan yeşili), zincifre, çemen otu, kurşunkalay sarısı, kemik karası ve purpurinus ya da mozaik altın olarak bilinen bir altın muadili vardı. Ancak en meşhur ve farklı olanı, Orta Asya'da çıkartılan lapis lazuli'den gelen zengin mavi renkti. Avrupa sanatının altın çağı –15. yüzyıldaki Fra Angelico ve Piero della Francesca, daha sonra da Michelangelo, Leonardo da Vinci, Raffaello ve Tiziano gibi sanatçılar– büyük ölçüde, bir tarafta Asya ile temasın uzantısı olan pigmentlerden gelen renkleri kullanabilmelerine, diğer tarafta da bunları satın alabilecek harcanabilir servetin varlığına bağlıydı.⁷⁸

Doğuya ticaret amacıyla gidenler o kadar kâr elde ediyordu ki cumhuriyet açık artırmaları önden yapıyor, pazar, ulaştırma ve siyaset risklerini kazanana devrederken ödemeleri de garantiliyordu. Bir Venediklinin gururla söylediği gibi, şehirden her yöne –Afrika kıyısına, Beyrut'a ve İskenderiye'ye, Yunan topraklarına, Fransa'nın güneyine ve Flandre'ye– kadırgalar çıkıyordu. Şehre öyle bir servet akıyordu ki özellikle Rialto ve San Marco Bazilikası'nın yakınındaki en güzel yerlerde bulunan *palazzoların* değeri fırlamıştı. Toprak nadir ve pahalı olduğu için, bina inşasında, örneğin muazzam görünen ancak israfa yol açan çift avlu merdivenleri yerine daha az alan isteyen daha küçük merdivenlerin kullanılması gibi yeni yöntemler kullanılıyordu. “Yine de,” diyordu gururlu bir Venedikli, “normal tüccarların evleri bile yaldızlı tavanlar, mermer merdivenler, balkonlar ve yakınlardaki Murano'dan gelen en güzel camların takıldığı

pencerelerle süslüydü.” Venedik, Avrupa, Afrika ve Asya ticaretinin dağıtım noktasıydı ve bunu gösterecek eşyalara da sahipti.⁷⁹

Tek gelişen Venedik değildi. Dalmaçya kıyısında, gidiş ve dönüş yolculuklarında durak yeri olarak kullanılan şehirler de büyüyordu. Ragusa (günümüzde Dubrovnik), 14. ve 15. yüzyıllarda olağanüstü zenginlik seviyelerine ulaşmıştı. 1300 ile 1450 yılları arasında harcanabilir servet dört katına çıkmış, o kadar hızla artmıştı ki hızla yükselen ödemeleri durdurmak için çeyizlere sınırlamalar getirilmişti; şehir nakitle öylesine dolup taşmıştı ki köleliği kısmen kaldırmak için adımlar atılmıştı: Böyle bolluk zamanlarında, insanları esir tutup yaptıkları iş için ödeme yapmamak yanlış geliyordu.⁸⁰ Venedik gibi Ragusa da kendi ticaret ağını oluşturmakla, İspanya, İtalya, Bulgaristan ve hatta Goa’da, Ragusa’nın koruyucusu Aziz Blaise’in kilisesi etrafına bir koloninin kurulduğu Hindistan ile kapsamlı temaslar kurmakla meşguldü.⁸¹

Asya’nın birçok bölgesinde benzer bir büyüme ve hırs patlaması yaşanıyordu. Basra Körfezi ve daha ötesinin yanı sıra Çin ile ticaret de büyürken Güney Hindistan’da işler geliyordu. Güvenlik ve kalite kontrolü için olduğu kadar yerel rekabeti önleyecek bir tekel de yaratmak üzere loncalar kuruluyordu. Bu loncalar parayı ve nüfuzu kendi kendini seçen ve Malabar kıyısı ile Sri Lanka’da hâkim bir konumu koruyan bir grubun elinde topluyordu.⁸² Bu sistemde ticari ilişkiler resmîleştirilerek işlemlerin etkin ve adil şekilde yapılması temin ediliyordu. Çinli seyyah Ma Huan’ın 15. yüzyıl başlarında yazdığı bir anlatıya göre, alıcı ile satıcı arasındaki fiyatlar bir komisyoncu tarafından belirleniyordu; tüm vergiler ve harçlar hesaplanıyor ve mallar serbest bırakılıp nakledilmeden önce ödenmeleri gerekiyordu. Bunlar, uzun vadeli ticaret için uygun bir ortam yaratıyordu: Ma Huan, “İnsanlar son derece dürüst ve güvenilir,” diye ekliyordu.⁸³

En azından teorik olarak böyleydi. Gerçekte, Hindistan’ın güney kıyılarındaki şehirler dünyadan kopuk değildi, birbirleriyle kıyasıya rekabet ediyordu. Koçin, 15. yüzyılda saldırganca bir rekabetçi vergi rejiminin ticareti son derece çekici hale getirmeyi başarmasının

ardından Kaliküt'a rakip olmuştu. Bu bir şekilde verimli bir döngü haline gelmiş, Çinlilerin dikkatini çekmişti. Müslüman bir hadım olan Amiral Zheng He; Çin'in deniz gücünü göstermek, bu gücün etkisini dayatmak ve Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'deki uluslararası ticaret yollarına erişim kazanmak üzere komuta ettiği bir dizi büyük sefer, Koçin hükümdarıyla iyi ilişkiler kurmaya özel bir ihtimam göstermişti.⁸⁴

Bu seferler, 14. yüzyılın ortasında Moğol Yuan hükümdarlarının yerine geçen Ming Hanedanı'nın aldığı iddialı önlemlerin bir parçasıydı. Beijing'e çok miktarda yatırım yapılmış, şehrin tedarikini ve savunmasını sağlamak üzere altyapı inşaatı yapılmıştı. Kuzeydeki bozkır sınırını güvenlik altına almak ve Mançurya'da ayaklanan Kore ile rekabet etmek için çok miktarda kaynak ayrılmış, güneydeki asker varlığı ise, nihayetinde Kamboçya ve Siyam'dan barış karşılığında yerel ürünler ve lüks malların bol miktarda gelmeye başlamasını sağlayacak düzenli haraç seferleri düzenleyecek şekilde artırılmıştı. Örneğin 1387'de, Siyam Krallığı, yedi bin beş yüzer kilo karabiber ve sandal ağacı göndermiş, iki yıl sonra ise bunun on katı kadar karabiber, sandal ağacı ve tütsü yollamıştı.⁸⁵

Ancak ufukları bu şekilde genişletmenin maliyeti de yüksek oluyordu. Zheng He'nin ilk seferinde altmış kadar büyük gemi, yüzlerce daha küçük tekne ve yaklaşık otuz bin denizci vardı. Bunlar maaş, donanım ve amiralle birlikte diplomasi gereçleri olarak gönderilen çok miktarda hediye açısından bakıldığında oldukça yüksek bir maliyet demekti. Bu ve diğer girişimlerin masrafları, kâğıt para üretimindeki keskin bir artışın yanı sıra maden kotalarının artırılmasıyla karşılanmıştı. Kotalardaki artış, bu sektörden elde edilen gelirlerin 1390'dan sonraki on yıl içinde üç katına çıkmasını sağlamıştı.⁸⁶ Ziraî ekonomi ve vergi toplamadaki gelişmeler de merkezî hükümetin gelirlerinde hızlı bir artış yaratmış, bu da modern araştırmacıların birinin "komuta ekonomisi" adını verdiği modelin ortaya çıkmasına neden olmuştu.⁸⁷

Çin'in şansı, Orta Asya'daki gelişmeler sayesinde de artmıştı. Nereden geldiği belli olmayan bir savaş beyi, Orta Çağ'ın en meşhur karakteri olmak üzere yükselişteydi: Timur'un –ya da “Timurlenk”in– başarıları, İngiltere'de yazılmış oyunlara konu olmuş, vahşi saldırganlığı ise modern Hint bilincinin parçası haline gelmişti. Moğol topraklarında 1360'lardan sonra Küçük Asya'dan Himalayalar'a ulaşan büyük bir imparatorluk kuran Timur, tüm krallığındaki Semerkant, Herat ve Meşhed gibi şehirlerde camiler ve kraliyet binaları inşa ettirmek gibi hırslı bir program başlatmıştı. Bir çağdaşına göre Şam ele geçirildikten sonra şehirdeki marangozlar, boyacılar, dokumacılar, terziler, değerli taş kesiciler, “kısaca her tür zanaatkâr,” Doğu'daki şehirleri süslemek üzere götürülmüştü. İspanya Kralı'ndan Timur'un sarayına gönderilen bir elçi, inşaatın boyutları ile bu yeni binalardaki süslemelerin kapsamı hakkında canlı bir portre sunar. Semerkant yakınlarındaki Ak Saray'da, giriş kapısı “ince altın ve mavi çinilerle güzelce süslenmiş”, ana kabul odası ise “altın ve mavi çinili panellerle kaplanmış, tavanı ise tamamen altından yapılmıştı.” Paris'in ünlü zanaatkârları bile bu kadar ince işçilik çıkartamazdı.⁸⁸ Bu, Semerkant'ın kendisi ve Timur'un sarayı ile kıyaslanamazdı bile. Timur'un sarayı “gövdeleri insan bacağı kadar kalın” altından ağaçlarla dekore edilmişti. Altın yapraklar arasında “meyveler” vardı ki yakından incelendiğinde bunların yakut, zümrüt, turkuaz, safir ve büyük, tamamen yuvarlak inciler oldukları ortaya çıkıyordu.⁸⁹

Timur, kendisine tabi kıldığı halkların parasını harcamaktan çekinmiyordu. Çin'den “tüm dünyanın en iyi” ipeklerinin yanı sıra misk, yakut, elmas, ravent ve diğer baharatları satın alıyordu. Sekiz yüzer develik kabileler Semerkant'a mal getiriyordu. Bazı halkların –örneğin şehir alındığında yüz bin kadarı idam edilen Delhi sakinlerinin– aksine Çinliler, Timur'dan çok kâr etmişti.⁹⁰

Ancak acı çekme sırası onlarda gibi görünüyordu. Bir anlatıya göre Timur, hayatının önceki dönemleri hakkında düşündükten sonra, “yağma, esir alma ve katliam gibi eylemleri” için tövbe et-

mesi gerektiğine karar vermişti. Bunu yapmanın en iyi yolunun, “kâfirlere karşı kutsal bir savaşa girilerek ‘İyi eylemler kötü eylemleri siler’ yaklaşımı doğrultusunda, günahları ile suçlarını affettirmek” olduğunu düşünmüştü. Timur, Ming Sarayı ile ilişkilerini askıya almıştı ve 1405’te öldüğünde Çin’e saldırmak üzereydi.⁹¹

Sorunların ortaya çıkması uzun sürmemişti. Timur’un mirasçıları imparatorluğun kontrolü için çekişirken Pers illerinde parçalanma ve isyanlar ortaya çıkmıştı. Ancak 15. yüzyılda, Avrupa ve Asya’yı etkileyen küresel bir finansal kriz çok daha yapısal sorunlara yol açmıştı. Krizin sebebi, altı yüzyıl sonrasında bile anlayabileceğimiz bazı etkenlerin bir araya gelmesiydi: aşırı doymuş pazarlar, para birimlerinin değer kaybetmesi ve kötüye giden orantısız bir ödemeler dengesi. İpek ve diğer lüks ürünler için giderek artan talebe rağmen, piyasanın kabul edebileceği miktar belliydi. Sorun iştahların tükenmiş ya da zevklerin değişmiş olması değildi, sorun alışveriş mekanizmasındaydı: Özellikle Avrupa’nın çok değerli bulunan kumaşlar, seramikler ve baharatlar karşılığında verebileceği pek bir şeyi yoktu. Çin, yurt dışına satabileceğinden fazlasını üretiyordu ve mal satın alma yetisi azaldığında, öngörülebilir sıkıntılar oluşmuştu. Sonuç, sıklıkla “külçe açlığı” olarak tanımlanmıştı.⁹² Günümüzde buna kredi daralması diyoruz.

Çin’de devlet yetkilileri maaşlarını düzgün alamıyordu, bu da sıklıkla yolsuzluk skandallarına ve verimsizliğe yol açıyordu. Daha da kötüsü, doğru ve adil şekilde değerlendirildiklerinde bile vergi mükellefleri, gelirlerin sürekli artacağı varsayımıyla büyük projelere harcama yapmak isteyen bir hükümetin mantıksız savurganlığına yetişemiyordu. Gelirler elbette sürekli artmamıştı. 1420’lere gelindiğinde, Çin’in en zengin kesimleri bile yükümlülüklerini yerine getirmekte zorlanıyordu.⁹³ Balonun patlaması gerekiyordu ve 15. yüzyılın ilk çeyreğinde patlamıştı da. Ming imparatorları maliyetleri düşürmeye çalışmış, Beijing’deki iyileştirme çalışmalarını duraklatmış, pahalı deniz seferlerini ve zirvesindeyken on binlerce,

hatta yüz binlerce insana istihdam sağlayan, başkenti Hangzhou ile bağlayacak olan Büyük Kanal gibi projeleri askıya almıştı.⁹⁴ Daha fazla veri sahibi olduğumuz Avrupa'da, daralmayla başa çıkmak için sikkelerin değeri düşürülmüştü ancak değerli metal kıtlığı, istifçilik ve mali politika arasındaki ilişki daha karmaşıktır.⁹⁵

Bununla birlikte küresel para arzının Kore'den Japonya'ya, Vietnam'dan Cava'ya, Hindistan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na, Kuzey Afrika'dan Kıta Avrupa'sına her yerde azaldığı kesindi. Malay Yarımadası'ndaki tüccarlar işleri kendi ellerine alıp, bölgede bolca bulunan kalaydan yeni bir para basmıştı. Ancak basitçe söylersek, bilinen dünyanın bir ucunu bir diğeriyle bağlayan ortak bir para biriminin var olmasını sağlayan değerli metal miktarı –gerçi daima standart bir birimde, ağırlıkta ya da kalitede değildi– bozulmuş ve çökmüştü: Yeterince para yoktu.⁹⁶

Bu zorlukların bir iklim değişikliği süreciyle daha da kötü hale gelmiş olması olasıdır. Çin'deki açlık ve yıkıcı sellerle birleşen sıra dışı kuraklık dönemleri çevresel etkenlerin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini gösteren güçlü bir öykü anlatır. Kuzey ve Güney yarım-kürelerdeki buz çekirdeklerindeki sülfat artışları, 15. yüzyılın yoğun volkanik etkinliklerle dolu olduğunu gösterir. Bu durum küresel soğumaya yol açmış, bunun etkileri de bozkır dünyasında gıda ve su kaynakları için rekabetin artmasına, özellikle de 1440'larda kitlesel yer değiştirmelere yol açmıştı. Nihayetinde bu dönemin öyküsü bir durgunluk, zorluk ve hayatta kalma için zorlu çabaların öyküsüydü.⁹⁷

Etkiler ve sonuçları Akdeniz'den Pasifik'e hissediliyor, dünyada neler olduğuna dair huzursuzluk hissini güçlendiriyordu. Timur'un imparatorluğunun yükselişi Avrupa'da büyük korkuya yol açmasa da, Osmanlıların yükselişi birçoklarını giderek endişelendiriyordu. Osmanlılar 14. yüzyılın sonlarında Boğaziçi'ni sarmış, Bizanslılar, Bulgarlar ve Sırlara karşı ezici zaferler kazanarak Trakya ve Balkanlar'a yerleşmişlerdi. Konstantinopolis pamuk ipliğine bağlı, Müslümanlar tarafından kuşatılmış bir Hristiyan adacığı olarak kal-

mişti. Avrupa saraylarına gönderilen askerî destek talepleri cevapsız kalmış, şehir tehlikeye açık hale gelmişti. Nihayetinde, 1453 yılında imparatorluk başkenti düşmüş, Hristiyanlığın en büyük şehirlerinden biri yıldızı yine yükselişte olan İslam için zafer olmuştu. Roma'da Konstantinopolis'in düştüğü haberi karşısında insanların ağlayıp göğüslerini dövdükleri, Papa tarafından şehirde kısıtlı kalanlar için dualar düzenlendiği anlatılıyordu. Ancak Avrupa gerektiğinde hiçbir şey yapmamıştı, artık çok geçti.

Konstantinopolis'in kaderi, bu durumun Müslümanların yükselişi olarak değil de dünyanın sonu olarak görüldüğü Rusya'da ciddi bir endişe kaynağı olmuştu. İsa'nın 8. Binyıl'ın başında gelip mahşer gününde bulunacağına dair Ortodoks kehanetleri vardı ve olaylar da bunun gerçekleşmek üzere olduğunu düşündürüyordu. Kötülüğün güçleri serbest kalmış, Hristiyan dünyasına yıkıcı bir darbe indirmişti. Üst düzey din adamları kıyametin gelmek üzere olduğundan o kadar emindi ki, Batı Avrupa'ya, kıyametin, günün hangi saatinde gerçekleşeceği hakkında ayrıntılı bilgiler almak üzere bir rahip gönderilmişti. Bazıları, Paskalya ve tarihi değişen diğer kutsal bayramların gelecekte ne zamana denk geleceğini hesaplamanın anlamı olmadığına, zira dünyanın sonunun gelmek üzere olduğuna karar vermişti. Rusya'da kullanılan Bizans takvimine göre zamanlama çok açıktı. Yaradılış'ın tarihini İsa'dan önce 5.508 yılı olarak kabul eden takvime göre dünya, 1 Eylül 1492'de sona erecekti.⁹⁸

Avrupa'nın diğer yanında, Kıyamet'in hızla yaklaştığı görüşünü paylaşan çok kişi vardı. İspanya'da dikkatler, giderek artan bir dinî ve kültürel hoşgörüsüzlük döneminde Müslümanlara ve Yahudilere odaklanmıştı. Müslümanlar Endülüs'ten silah zoruyla sürülmüş, Musevilere ise Hristiyanlığa geçmek, İspanya'yı terk etmek ya da idam edilmek arasında bir seçim sunulmuştu. Varlıklarını nakde çevirmek için haraç mezat bir satış yapılmış, mülkler kumaş parçaları karşılığında bağlar satın alan yatırımcılar tarafından alınmış, malikâneler ve güzel evler yok pahasına satılmıştı.⁹⁹ Her şeyi daha

da kötü yapan, on yıl içinde bu mülklerin değerinin tavan yapacak olmasıydı.

Birçok Yahudi Konstantinopolis'e gitmeyi tercih etmişti. Şehrin yeni Müslüman yöneticileri onları hoş karşılamıştı. Söylentiye göre II. Bayezid, 1492 yılında Yahudileri şehirde karşılarken "Fernando'ya bilge hükümdar diyorsunuz," demişti, oysa o "kendi ülkesini fakirleştirip benimkini zenginleştiriyor."¹⁰⁰ Bu sadece bir skor hesabı değildi: Günümüzde birçoklarını büyüleyecek olan, ancak İslam'ın ilk günlerini de hatırlatan sahneler ortaya çıkmış, Yahudiler sadece saygıyla değil, hoşlukla karşılanmıştı. Yeni yerleşimcilere yasal koruma ve haklar verilmiş, pek çok durumda da yabancı bir ülkede yeni bir hayata başlamalarına yardım edilmişti. Hoşgörü, özgüvenli ve kendi kimliğinden emin bir toplumun göstergesiydi; bu ancak yobazlık ve dinî köktencililiğin giderek tanımlayıcı unsurlar haline geldiği Hristiyan dünyası için söylenebilecek bir şey değildi.

İnancın geleceği meselesini dert edenlerden biri de Cristóbal Colón'du. Kendi hesaplarına göre İkinci Geliş öncesinde hâlâ yüz elli beş yıl olsa da Colón, "inanınların" din konularıyla sadece sözde ilgilenmelerine öfkeleniyor, özellikle de Avrupa'nın Kudüs'e ilgisizliğinden dehşete düşüyordu. Saplantıya yakın bir ateşlilikle, Kutsal Şehir'i özgürleştirmek için yeni bir seferin planlarını hazırlamıştı, diğer yandan da Asya'da son derece ucuz olan değerli metaller, baharatlar ve mücevherlerle ilgili ikinci bir saplantı geliştiriyordu.¹⁰¹ Vardığı sonuç, bunlara ulaşmanın daha kolay bir yolu olsa, bunların Kudüs'ü özgürleştirecek seferi finanse edebilecekleriydi.¹⁰² Sorun, İber Yarımadası'nda bulunmanın kendisini Akdeniz'in yanlış tarafında bırakması ve bu büyük fikri bir hayale indirgemesiydi.¹⁰³

Belki, belki de ümit vardı. Sonuçta astrologlar ve Floransa'daki Paolo Toscanelli gibi haritacılar, Avrupa kıyısından batıya gidilirse Asya'ya bir yol bulunabileceğini söylüyorlardı. Başkalarını pervasızlık ve çılgınlık kıyılarında gezen bir vizyonu paylaşmaya ikna etmek için sarf ettiği yoğun çabaların ardından, Cristóbal Colón'un planı sonunda somutlaşmaya başlamıştı. Büyük Han için –adı tam

öğrenilince doldurmak üzere boş bırakılan– kutlama mesajları hazırlanmıştı. Han, Kudüs'ün geri alınmasında müttefik olacaktı. Moğol lideri ve temsilcileri ile konuşmayı mümkün kılmak üzere çevirmenler işe alınmıştı. İbranice, Keldanice (İsa ve havarilerinin konuştuğu Aramiceyle akrabadır) ve Arapça (Han ve sarayı ile konuşurken en faydalı olacağı düşünülen dil) bilen uzmanlar alınmıştı. Bir âlimin dikkat çektiği gibi Avrupa'da Müslüman karşıtı duygunun yükselmesi, Eski Dünya'da Arapçanın kanunla aşağılanıp yasaklanması gibi bir şeydi ve bunun, Batı Avrupa nihayet Uzak Doğu'yla bağlantı kurduğunda iletişim kurmanın en iyi yolu olacağı da düşünülüyordu.¹⁰⁴

Güney İspanya'daki Palos de la Frontera'dan 3 Ağustos 1492 gününde, Rusya'da dünyanın sonunun beklendiği güne bir aydan daha yakın bir tarihte üç gemi denize açılmıştı. Yelkenlerini açıp bilinmeze ilerlerken, Colón –daha iyi bilinen adıyla Kristof Kolumb– önemli bir şey yapmak üzere olduğunun farkında değildi: Avrupa'nın ağırlık merkezini doğudan batıya kaydırmak üzereydi.

Vasco da Gama komutasındaki bir diğer küçük filo da beş yıl sonra uzun bir keşif yolculuğu için Lizbon'dan açılıp, Hint Okyanusu'na ulaşmak üzere Afrika'nın güney ucundan dönünce, Avrupa'nın dönüşümünün son parçası da yerine oturmuştu. Kıta aniden bir sınır, İpek Yolu'nun son noktası olmaktan çıkmış, dünyanın merkezi haline gelmişti.

Altın Yolu

15. yüzyılın sonlarında dünya değişmişti. Kolomb ve diğerlerinin korktuğu –en azından Avrupa’nın kaygılandığı– gibi kıyamet kopmamış, mahşer günü gelmemişti. İspanya ve Portekiz’den başlayan bir dizi büyük keşif yolcuğu, Amerika Kıtası’nı ilk kez Afrika ve Avrupa’ya ve nihai olarak Asya’ya bağladı. Bu süreçte, yeni ticaret yolları belirlendi. Kimi durumlarda mevcut ağlar genişlemiş, kimi durumlarda ise bunların yerine yenileri kurulmuştu. Artık fikirler, mallar ve insanlar, insanlık tarihinin herhangi bir anından daha hızlı ve uzağa gitmeye başlamıştı; üstelik gerek nitelik gerekse nicelik açısından daha yoğun bir şekilde.

Sökmekte olan yeni şafak, çevresinde bir ışık aylası oluşturup asrısaadetle kutsadığı Avrupa’yı tarih sahnesinde merkeze oturttu. Ancak yükselişi, yeni keşfedilen topraklara büyük acılar da getirmişti. 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan muhteşem katedrallerin, gelişen görkemli sanatın ve yükselen yaşam standardının bir bedeli vardı. Bu bedel, okyanus ötesinde yaşayan halklar tarafından ödenmişti: Avrupalılar dünyayı sadece keşfetmiyor, dünyaya hükmediyordu. Bunu, temas ettikleri halklar karşısında kendilerine yenilmez bir avantaj sağlayan savaş ve deniz teknolojilerindeki inatçı ilerlemeler sayesinde başarabiliyorlardı. İmparatorluk çağı ve Batı’nın yükselişi, büyük ölçekte şiddet uygulayabilme becerisi üzerine kurulmuştu. Aydınlanma ve Akıl Çağı, demokrasi, sivil özgürlükler ve insan haklarına giden ilerleme, antik Atina’ya uzanan görünmez bir zincirin sonucu ya da Avrupa’daki işlerin doğal hali değildi; bunlar uzak kıtalardaki siyasi, askerî ve iktisadi başarının meyveleriydi.

Kolomb 1492’de bilinmeyene doğru yola çıkarken bunlar olası görünmüyordu. 21. yüzyıldan kaptanın seyir defterini okuduğumuzda, içinden hâlâ heyecan, korku, iyimserlik ve endişe dökülür. Büyük

Han'ı bulacağından –ve Kudüs'ün özgürleştirilmesinde oynayacağı rolden– emin olsa da, yolculuğun felaketle ya da ölümle sonuçlanmasının da son derece olası olduğunu biliyordu. Doğu'ya gittiğini yazmıştı, “geleneksel yoldan değil, Batı'ya giden yoldan gidiyoruz. Bu yoldan daha önce kimsenin geçip geçmediğini bilmiyoruz.”¹

Ancak yine de bu iddialı seferin bir örneği vardı. Kolomb ve tayfaları, dünyanın Afrika ve Doğu Atlantik'teki yeni kısımlarının İber Yarımadası'ndaki Hristiyan güçlere açıldığını gören uzun ve başarılı bir keşif döneminin parçalarıydı. Bu kısmen Batı Afrika'nın altın pazarlarına erişme çabalarının ürünüydü. Bu bölgenin yer altı zenginliği efsaneviydi; öyle ki ilk dönem Müslüman yazarlar tarafından basitçe “altın diyarı” olarak anılıyordu. “Altının havuç gibi kumda yetişmesinden ve gündoğumunda toplanmasından” memnun olanlar vardı. Bazılarıysa suyun büyümlü özellikleri olduğunu ve karanlıkta külçelerin büyümesini sağladığını düşünüyordu.² Çıkarılan altın, muazzamdı ve ekonomik etkileri devasa olmuştu: Kimyasal analizler, Müslüman Mısır'ın meşhur, kaliteli sikkelerinin Sahra Altı ticaret yollarıyla taşınan Batı Afrika altınından yapıldığını göstermiştir.³

Bu ticari alışverişin büyük kısmı, antik çağlardan beri Wangara tüccarları tarafından kontrol ediliyordu.⁴ Kökenleri Mali'de olan bu kabileler, Asya da Soğd tüccarlarının üstlendiği rolü üstleniyor, zorlu arazileri aşarak ve çöldeki tehlikeli rotalar üzerinde konak noktaları kurarak uzun mesafeli ticaret yapabiliyorlardı. Bu ticaret trafiği, vahalardan ve ticaret üslerinden müteşekkil bir ağın ortaya çıkmasına ve akabinde, azametli fırınlanmış tuğla duvarların koruduğu kraliyet saraylarına ve görkemli camilere ev sahipliği yapacak Cenne, Gao ve Timbuktu gibi serpilmekte olan şehirlerin gelişmesine neden olmuştu.⁵

14. yüzyılın başlarında, özellikle Timbuktu önemli bir ticaret merkezi olmanın yanı sıra entelektüel söylemin işaret kuleleri olan ve tüm Afrika'dan toplanan sayısız el yazmasına ev sahipliği yapan Sankore, Cingareyber ve Sidi Yahya camileri etrafında toplanan âlimler, müzisyenler, sanatçılar ve öğrenciler için bir kavşak noktası haline gelmişti.⁶

Bölgenin binlerce kilometre öteden ilgi çekmesi şaşırtıcı değildi. Benzeri görülmemiş “dindar ve adil bir adam” olan Mansa Musa –ya da Mali İmparatorluğu’nun Krallar Kralı Musa– 14. yüzyılda muazzam bir kabile ve hediye olarak verilmek üzere büyük miktarda altınla hacdayken Mekke yolunda bu şehirden geçtiği sırada Kahire’de soluklanmıştı. Şehri ziyaret ettiğinde pazarlarda o kadar çok para harcanmıştı ki külçe altının fiyatı yeni sermaye girişi karşısında düştüğü için Akdeniz Havzası ile Orta Doğu’da küçük bir buhran oluştuğu söylenir.⁷

Uzak ülkelerden yazarlar ve seyyahlar, Mali krallarının soylarını dikkatle yazmayı ve Timbuktu saray törenlerini kaydetmeyi iş edinmişlerdi. Örneğin Kuzey Afrikalı büyük seyyah İbn-i Battûta, şehri ve haşmetli Mansa Musa’yı gözleriyle görmek üzere Büyük Sahra Çölü’nü bir uçtan bir uca geçmişti. Hükümdar; altın bir takke ve en güzel kırmızı kumaştan yapılmış bir tunik giyerek, altın ve gümüş yaylı enstrümanlar çalan müzisyenlerin ardında saraydan çıkardı. Daha sonra cömertçe dekore edilmiş (şahin büyüklüğünde altın bir kuşun üzerinde durduğu) otağına oturup, imparatorluğun dört bir yanından gelen haberleri dinlerdi. Kral’ın elindeki baş döndürücü servet göz önüne alındığında İbn-i Battûta, Mansa Musa’nın –en azından kendisi açısından– o kadar da müsrif olmaması karşısında duyduğu hayal kırıklığını gizleyememişti. “O pinti bir kral,” diyordu Battuta, “insanın pahalı bir hediye bekleyebileceği biri değil.”⁸

Efsanevi zenginliklere ilişkin hikâyeler Hristiyan Avrupa’nın da ilgisini çekmiş; bunu Mısır’da, Pisa, Amalfi ve özellikle de Akdeniz’de Afrika altınının en büyük taşıyıcısı olan Cenevizlilerin tüccar kolonilerine yüzyıllardır ev sahipliği yapan Kuzey Afrika kıyılarındaki Tunus, Ceuta ve Becaye gibi şehirlerde ki altın ticareti izlemişti.⁹ Bu ticari temaslara rağmen, altının kıyı şehirlerine nasıl ulaştığı ya da fil dişi, kaya kristali, hayvan derisi ve kaplumbağa kabuğunun Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu’nun yanı sıra Limpopo’dan yukarıya Svahili sahiline ve Afrika’nın içlerine, ayrıca ulaştıran karmaşık ağ Avrupa’da çok az biliniyor ya da anlaşıyordu. Avrupa’nın bakış açısıyla Büyük Sahra Çölü, kıtanın geri

kalanını gizeme boğan bir örtüydü: Kuzey Afrika'nın dar, bereketli kıyı şeridinin ardında ne olduğunu bilmenin yolu yoktu.¹⁰

Ancak diğer yandan, çölün ardındaki toprakların büyük zenginliklerin yuvası olduğuna dair bir farkındalık vardı. Bu durum, ünlü Katalan Haritası'nda çok iyi yansıtılmıştı. Harita Aragon Kralı IV. Pedro tarafından 14. yüzyılın sonlarında yaptırılmıştı. Harita, Mansa Musa olduğu varsayılan koyu derili bir hükümdarı, Batı kıyafetleri giymiş ve servetinin boyutlarını belirten bir notun yanında, elinde bir altın külçesiyle durur halde resmeder: "Bu ülkenin altını o kadar boldur ki," der, "o, dünyanın en zengin ve en asil kralıdır."¹¹

Öte yandan uzun süre boyunca altına ve Batı Afrika'nın zenginliklerine doğrudan erişim çabaları sonuçsuz kalmıştı; günümüzde Güney Fas ve Moritanya olan bölgenin çorak kıyıları, çok az teşvik, daha da az ödül sunuyordu ve yaşaması zor, insansız çöl boyunca yüzlerce kilometre güneye, bilinmeze yelken açmak çok anlamlı görünmüyordu. Daha sonra, 15. yüzyılda, dünya yavaş yavaş açılmaya başlamıştı.

Atlas Okyanusu'nun doğusu ile Afrika kıyısına yapılan seyahatler, Kanarya Adaları, Madeira ve Azor Adaları gibi ada gruplarının bulunmasına yol açmıştı. Daha fazla keşif olasılığını artırmalarının yanı sıra, kısa süre içinde sadece Bristol ve Flandre'ye değil, Karadeniz'e kadar ihraç edilen şeker gibi ekinlerin mükemmel uyum sağladığı iklimleri ve zengin toprakları sayesinde kendi başlarına da kârlı vahalar haline gelmişlerdi. Kolomb yelken açtığında, Madeira kendi başına yılda bir buçuk milyon kilo şeker üretiyordu ancak bunun maliyeti, bir yazarın erken modern "çevre katliamı" olarak tanımladığı, ormanların kesilip tavşan ve fare gibi yerli olmayan hayvan türlerinin ilahî bir ceza olarak görülecek noktaya kadar çoğaldıkları ortamın oluşması olmuştu.¹²

İber Yarımadası'ndaki gücün büyük kısmını yavaşça kendi ellerinde toplayan Kastilya'nın hırslı hükümdarlarının niyeti bu Yeni Dünya'ya yayılmak olsa da, ilk adımı Portekizliler atmıştı.¹³ 13. yüzyıldan beri Portekiz Kuzey ve Güney Avrupa'yı Afrika pa-

zarlarıyla bağlayacak ticaret ağlarını etkin şekilde inşa ediyordu. Kral Diniz'in iktidarı kadar erken bir dönemde (1279-1325) bile, "Flandre, İngiltere, Normandiya, Britanya ve La Rochelle" in yanı sıra "Sevilla ve Akdeniz'in diğer bölgelerine", Müslüman Kuzey Afrika'dan ve başka yerlerden gelen mallarla dolu büyük nakliye gemileri düzenli olarak gönderiliyordu.¹⁴

Portekiz'in hırslarıyla beraber gücü de büyümüştü. Öncelikle Cenova, altın ticaretinin dışına atılmıştı; daha sonra, 1415'te, yıllar süren planlamaların ardından Kuzey Afrika kıyısındaki Müslüman şehri Ceuta ele geçirilmişti. Bu sadece bir niyet beyanıydı zira buranın stratejik ya da ekonomik önemi çok büyük değildi. Çok masraflı olduğu, uzun süreli ticari bağlara zarar verdiği ve şehrin kiliseye dönüştürülen büyük camisinde pazar ayini yapılması gibi sert tavırlar dolayısıyla yerel halkı kendisine düşman edindiği için aslında verimli bir girişim değildi.¹⁵

Bu savaşçı duruş, İber Yarımadası'nda bu dönemde İslam'a karşı giderek büyüyen daha geniş kapsamlı bir düşmanlığın parçasıydı. Portekiz Kralı'nın oğlu Gemici Henrique, 1454 yılında Papa'ya Atlas Okyanusu'nda seyrüsefer tekeli talep etmek üzere yazdığı anda- cının "İsa adına ibadet eden Hintlilere ulaşmak, böylece... onları Sarazenlere karşı Hristiyanların yardımına gelmeye ikna etmek." olduğunu söylemişti.¹⁶

Hikâye bu ihtiraslardan ibaret değildi zira Portekiz yayılmacı- lığını meşrulaştırma talepleri, İslam dünyasına karşı bir saldırının öncülüğünü yapmak kadar Avrupalı rakiplerin işlerini bozmakla da ilgiliydi. Ayrıca Portekiz'in şansı, Müslüman tüccarlarla ilişkilerin ve geleneksel pazarların bozulmasını sağlayınca değil, yeni pazarlar bulunca dönmüştü. En önemlisi, Atlas Okyanusu'nun doğusunda keşifleri kolaylaştıran, erzak ve taze su almak için üs olarak kulla- nılabilecek limanlar ve sığınaklar sunan, gemilerin daha uzaklara daha güvenli şekilde yelken açabilmesini sağlayan bölgedeki ada kümeleriydi.

15. yüzyıl ortalarından itibaren, Portekiz'in kollarını uzatmak ve en önemli deniz yolları üzerinde denetim kurmak için bilinçli

çabaların parçası olarak koloniler kurulmuştu. Günümüz Moritanya'sının batı kıyısının açıklarındaki Arguin ve modern Gana'nın Atlas Okyanusu kıyısındaki São Jorge da Mina, geniş depoları olan kaleler olarak inşa edilmişti.¹⁷ Bunlar ithal malların düzgün kataloglanması için tasarlanmıştı. Portekiz hükümdarları bunu önemsiyor, 15. yüzyıl ortasından itibaren Afrika ile ticaretin kraliyetin tekelinde olduğunu söylüyorlardı.¹⁸ Genişleyen Portekiz deniz ticaret ağındaki uç bölgelerin her birinin nasıl işleyeceğini belirten idari bir çerçeve, ilk anda şeklen kurulmuştu. 1450'lerde Yeşil Burun Adaları gibi yeni keşifler yapıldığında, uygulanabilecek denenmiş ve sınanmış bir şablon vardı.¹⁹

Kastilyalılar bu sırada boş oturmuyor; güneye giden zincir üzerinde yeni kurulan noktalarındaki Portekiz kışkacını, rakiplerinin bayrağını dalgalandıran gemilere karşı doğrudan güç kullanarak zayıflatmaya çalışıyordu. 1479 tarihli Alcáçovas Anlaşması Kastilya'ya Kanarya Adaları'nın kontrolünü verirken, diğer ada kümelerinin yanı sıra Batı Afrika ile ticaretin denetimini Portekiz'e vererek gerilimi yumuşatmıştı.²⁰

Bununla birlikte Afrika'yı geliştiren ve Batı Avrupa'nın kaderini değiştiren, yüksek siyaset, papalık izinleri ya da kralların bölgeler üzerindeki rekabeti değildi. Asıl sıçrama, girişimci gemi kaptanlarının, yağ ve deri ticareti ile altın satın alma fırsatı aramanın yanı sıra çok daha kolay ve iyi imkânlarının bulunduğunu fark etmeleriyle gerçekleşmişti. Avrupa tarihinde daha önce de birçok kez görüldüğü üzere en iyi para, insan ticaretindeydi.

15. yüzyılda Afrikalı köle ticareti patlamıştı ve başından itibaren son derece kârlıydı. Portekiz'deki çiftlik ve plantasyonlarda çalışmak üzere çok fazla iş gücüne ihtiyaç vardı; o kadar çok köle getiriliyordu ki, ilk sevkıyatları finanse eden veliaht prens yeni bir imparatorluk çağını kurduğu için Büyük İskender ile kıyaslanıyordu. Zenginlerin evlerinin “erkek ve kadın kölelerle dolup taşıyor” gibi tabirlerle tasvir edilmeye başlanması çok sürmemişti. Böylece köle sahipleri sermayelerini başka yerlerde kullanıp daha da zengin hale gelebiliyordu.²¹

Bazı kaynaklar empati tavsiye etse de, pek az kişi Batı Afrika'da esir alınan insanların köleleştirilmesine ahlaki bir itirazda bulunuyordu. Portekizli bir tarihçi, batı kıyısındaki bir akında ele geçirilip 1444 yılında Lagos'a getirilen bir grup Afrikalının inlemelerini, ağlamalarını ve gözyaşlarını kaydetmişti. Esirler, artık "babaları oğullardan, kocaları karılardan, kardeşleri kardeşlerden" ayırma vaktinin geldiğini anlayınca, üzüntü daha da yoğun hale gelmişti; izleyenler için bile: "Ne kadar katı olursa olsun, hangi kalp bu insanları görünce acıma hissiyle dolmaz?" diyordu izleyenlerden biri.²²

Böylesi tepkiler nadirdi; ne alıcılar ne de satıcılar satılanın kim olduğuyla ilgileniyordu. Kraliyet de köleleri sadece ek iş gücü olarak değil, *quinto* (Afrika ile yapılan ticaretten elde edilen gelirlerin beşte biri oranındaki vergi) üzerinden gelir kaynağı olarak da görüyordu ve dolayısıyla ne kadar fazla köle getirilip satılırsa o kadar iyiydi.²³ Lagos iskelesinde gördüklerinden etkilendiğini iddia eden kronik yazarı bile, iki yıl sonra sahilde midye toplarken fark edilen bir kadının ve on yaşındaki oğlunun, on dört yaşında bir kızla birlikte esir alındığı (kız o kadar çırpınmıştı ki tekneye taşımak için üç adam gerekmişti) bir esir yağmasına katılmaktan vicdan azabı duymamıştı. Kronik yazarı son derece normal şekilde, "En azından," demişti, "bir Gineli için hoş bir tavrı vardı."²⁴ Erkekler kadınlar ve çocuklar, düzenli olarak hayvan avlarını andıran yağmalarda esir alınıyorlardı. Bazıları veliaht prense birden çok gemiyi donatıp konvoy halinde yola çıkma izni için yalvarmıştı. Prens bunu onaylamakla kalmamış, "her gemi için İsa Mesih'in Haçı'nı taşıyan... flamalar" yapılmasını emretmişti. İnsan ticareti, kralın ve Tanrı'nın iradesine uygundu.²⁵

Tüm bu yeni servet şekli, yurda dönen herkesi etkilemiyordu. 15. yüzyılda Polonya'dan gelen bir ziyaretçi, ülke sakinlerinin zarafet, nezaket ve entelektüel derinlik eksikliğine şaşırmıştı. Portekiz'deki insanlar, diye yazmıştı, "kaba, fakir, görgüsüz ve bilgeymiş gibi görünen cahil insanlar." Kadınlar içinse "çok azı güzel; çoğu neredeyse erkek gibi görünüyor ancak güzel siyah gözleri var." demişti. Ayrıca kıçlarının da muhteşem olduğunu ekliyordu: "O kadar dolgun ki dünyada bakması daha güzel bir şey olmadığına yemin edebilirim."

Yine de kadınların iffetsiz, açgözlü, oynak, kötü niyetli ve sefih olduklarını da belirtmeden geçemiyordu.²⁶

Köle ticaretinin Portekiz yerel ekonomisi üzerinde önemli etkileri olsa da 15. yüzyılda uzun Afrika kıyısının keşfi ve araştırılmasında oynadığı rol çok daha önemliydi. Portekiz gemileri av peşinde giderek daha güneye iniyor, ne kadar güneye inerlerse yerleşimlerin o kadar savunmasız olduğunu tekrar tekrar fark ediyorlardı. Avrupa'dan gelenleri karşılamak üzere yürüyen köylerin meraklı yaşlıları ve şefleri, hemen orada öldürülüyor, kalkanları ve mızrakları, krala ya da veliaht prenze verilecek hediyeler olarak alınıyordu.²⁷

Bol ve kolay ganimet arayışıyla ilerleyen kâşifler, 15. yüzyılın son çeyreğinde Afrika kıyısında giderek daha ileri ulaştılar. Köle seferlerine ek olarak, Portekiz Kralı II. João tarafından, özel temsilciler taşıyan gemiler de gönderilmişti. Kral, güçlü yerel hükümdarlarla iyi ilişkiler kurarak İspanyollar karşısındaki konumunu korumak istiyordu. Bu temsilcilerden biri de, diğer uzun mesafeli yolculuklara erzak ve hizmet sağlamak ve bunları sürdürmek amacıyla gerekenleri hesaplamak için deneyimlerini kullanan Kristof Kolomb'du. Afrika kıyısının uzunluğuyla ilgili bu yeni bilgiyi de, gelecekte yapmayı planladığı iddialı yolculuğa hazırlık olarak dünyanın boyutunun ne olabileceğini tahmin etmek için kullanmayı denemişti.²⁸

Diğer kâşifler, dönemlerinin insanıydı. 1480'lerde Diogo Cao, Kongo Nehri'nin ağzını keşfetmiş, bölgenin güçlü kralıyla resmi elçi değişiminin yolunu açmıştı. Kral ayrıca vaftiz olmayı kabul etmişti. Bu durum, Roma'daki papalık karşısında başarılarını sergilemeyi seven Portekizlilerin çok hoşuna gitmişti; özellikle de Kongo Kralı düşmanlarıyla savaşmaya, hac işaretinin bulunduğu papalık bayrağını taşıyarak gittiğinde.²⁹ 1488 yılında kâşif Bartolomeu Dias kıtanın en güney ucuna ulaşmış, son derece tehlikeli bir yolculuk sonunda eve dönmeden önce buraya Fırtınalar Burnu' adını vermişti.

* Dev dalgaların ve şiddetli fırtınaların etkin olduğu Fırtınalar Burnu, sonrasında Portekiz Kralı II. João tarafından Ümit Burnu olarak yeniden adlandırılmıştır. (yay. n.)

Portekiz, yayıldığı yerleri kıskançça koruyordu. O kadar ki Kolomb 1484 sonunda Atlas Okyanusu'nu batıya doğru geçmek için II. João ile temasa geçtiğinde, João teklifi dinlememişti bile. “[Kolomb’un] önerdiği projeyi gerçekleştirmek için gizlice bir karavela gönderme” fikri Portekiz Kralı’nın yeterince ilgisini çekmiş olsa da, Dias’ın dramatik keşiflerinin bile peşinden gidilmemiş olması, Portekiz’in birincil amacının daha fazla genişlemek değil, yakın zamanda temas ettiği yeni dünyanın bölgelerindeki yayılmasını sağlamlaştırmak olduğunu düşündürmektedir.³⁰

Kolomb sonunda aradığı desteği Kastilya ve Aragon hükümdarları Fernando ve Isabel’den bularak, 1492 yılında yola çıkmıştı. Atlas Okyanusu’nun ötesindeki keşiflerinin haberleri, Avrupa’yı heyecana boğmuştu. İspanya’ya dönüş yolunda Fernando ve Isabel’e gönderdiği gizli bir mektupta, son derece güvenle “Gan’ın ötesindeki Hindistan”ın parçası olan topraklar ve adaların bulunduğunu belirtmişti. Bu yeni bölgeler “sonsuz derecede bereketli... Başka bölgeyle kıyaslanamaz”; baharatlar o kadar bol yetişiyordu ki saymak mümkün değildi; boşaltılmayı bekleyen “büyük altın ve çeşitli metal madenleri”nin yanı sıra “Büyük Han’a ait olan ana kara ile... ticaret yapma olanakları vardı.” Pamuk, damla sakızı, öd ağacı, ravent, baharatlar, köleler ve “binlerce diğer değerli şey” burada bol miktarda bulunuyordu.³¹

Gerçekte bulduğu şeyle ilgili olarak Kolomb’un kafası karışmıştı. Karşılaşmayı beklediği kültürlü insanlar yerine, çıplak gezen ve onun gözlerine son derece ilkel görünen bir yerli nüfusla karşılaşmıştı. “Düzgün şekilli, güzel vücutlu ve yüzlü” olsalar da, aynı zamanda saftılar. Kırmızı şapkalar, boncuklar hatta kırık cam ve çömlek parçalarıyla bile mutlu olmuşlardı. Silahlara dair bir fikirleri yoktu, gösterildiğinde kılıçları keskin yerinden tutup “cehaletle” kendilerini kesiyorlardı.³²

Bazı açılardan bu iyi haber gibiydi: karşılaştığı insanlar “son derece nazik ve kötülük bilmez” insanlardı; “cennette bir Tanrı olduğunun farkındalar ve bizim göklerden geldiğimizden eminler ve söylemelerini istediğimiz her duayı hemen söyleyip hac çıkarı-

yorlar.” “Çok sayıda insanın, kutsal inancımıza döndürülmesi” çok uzun sürmeyecekti.³³

Aslında sıra dışı keşiflerini böbürlenerek anlatan mektup –ki kopyaları o kadar hızlı dağıtılmıştı ki Kolomb ve denizcileri neredeyse ülke sularına girmeden önce Basel, Paris, Antwerp ve Roma’da neşre-dilmişti– karanlık sanatların bir şaheseri, bazı tarihçilerin “abartılar, yanlış anlamalar ve apaçık yalanlardan oluşan bir kumaş” dedikleri bir mektuptu.³⁴ Kolomb, altın madenleri bulmamıştı. Tarçın, ravent ve öd olarak tanımladığı bitkilerin ise bunlarla hiç ilgisi yoktu. Büyük Han’a dair de bir işaret de yoktu. Mevcut hazinelerin, yedi yıl içinde beş bin atlı ve elli bin piyade eri finanse etmeye yetecek kadar fazla gelir sağlayacak ve Kudüs’ü fethetmeye yarayacak kadar fazla olduğu iddiası, doğrudan bir kandırmacaydı.³⁵

Bu şablon, Kolomb, Atlas Okyanusu boyunca başka seyahatler de yaparken de devam etmişti. Hamileri Fernando ve Isabel’i, altın madenleri bulduğu konusunda temin etmiş, daha sağlam kanıtlar getirememesinin sebebini hastalık ve lojistik sorunlar olarak açıklamış, bunun yerine gerçeği gizlemek üzere papağanlar, yamyamlar ve hadım edilmiş erkekler göndermişti. İlk seyahatinde Japonya’ya yakın olduğundan emin olduğu gibi, şimdi de Hispanyola Adası yakınlarında birkaç etkileyici külçe bulunca, Süleyman’ın Tapınağı’nı inşa etmek üzere altın veren Ofir madenlerinin yakınlarında olduğunu, kendinden son derece emin şekilde bildiriyordu. Daha sonraları, aslında Orinoco’nun ağzına ulaştığında, cennetin kapılarını keşfettiğini iddia edecekti.³⁶

Kolomb’un adamlarından bazıları, seferlerin her ayrıntısını saplantılı olarak yönetme şeklinden, erzakları çok katı şekilde dağıtışından ve herhangi birisi kendisiyle fikir ayrılığına düştüğünde hızla öfkelenmesinden bıkararak amiralin, açıkçası mantıksız iyimserlikleriyle yorucu hale gelen raporlarının üzerine soğuk su döken bilgilerle Avrupa’ya dönmüşlerdi. İspanyol kâşif Pedro Margarit ve misyoner Keşiş Bernardo Buyl, İspanya hükümdarlarına Atlas Okyanusu’nu aşmanın bir şaka olduğunu söylemişti: altın yoktu ve çıplak Hintlilerden, değişik kuşlardan ve birkaç süs eşyasından başka bir şey

bulamamışlardı; seferlerin maliyeti asla karşılanamayacaktı.³⁷ Bu yeni bölgelerde dikkatlerin maddi zenginlikten erotizme dönmesinin sebebi, belki de hazine bulmaktaki başarısızlıktı. Yeni keşfedilen topraklarla ilgili olarak 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılda yazılan anlatılar, giderek daha yoğun şekilde sıra dışı cinsel alışkanlıklara, aleni cinselliğe ve oğlancılığa odaklanıyordu.³⁸

Ancak şans daha sonra dönmüştü. 1498 yılında, günümüzde Kuzey Venezuela olan bölgedeki Paria Yarımadası'nı araştıran Kolomb, boyunlarına inciler takmış yerlilerle karşılaşmış, kısa süre sonra da baş döndürücü zenginlikte istiridye yatakları olan bir takımda keşfetmişti. Kâşifler gemilerini bu ödüllere doldurmak üzere koşmuştu. Bu dönemin anlatıları, çuvalların "bazılarının fındık kadar büyük, tertemiz ve güzel" incilerle ağzına kadar doldurulup İspanya'ya geri yollanarak, bunları eve getiren kaptanlar ve tayfalar için servet yarattıklarından bahseder.³⁹ Toplanmak için bekleyen incilerin miktarıyla, devasa boyutlarıyla ve yerlilerin bunları sattığı fiyatlarla ilgili öyküler heyecan hissini yükseltmişti ve elbette bu öyküler, Avrupa'da gezdikçe her şey hızla abartılmıştı. Bunlardan Amerigo Vespucci tarafından yazıldığı söylenen, ancak ya çok süslenmiş ya da daha büyük ihtimalle sahte imzalı bir tanesi, İtalyan kâşifin nasıl "sadece çanlar, cam boncuklar ve tunç yapraklar" karşılığında "yüz on dokuz mark (yaklaşık otuz kilo) inci" satın aldığını anlatıyordu. "[Yerlilerden] biri elindeki tüm incileri bir çan karşılığında vermişti."⁴⁰

Bazı inciler o kadar büyüktü ki kendi başlarına ünleniyorlardı; örneğin bulunmuş en büyük incilerden "La Peregrina" ("Hacı İncisi") ve benzer isimli, eşsiz kalitesiyle ün salmış "La Pelegrina." Her ikisi de Avrupa'daki kraliyet ve imparatorluk hazinelerinde yüzlerce yıl gururla sergilenmiş, Velázquez'in hükümdar portrelerinde resmedilmiş, daha yakın tarihte ise Elizabeth Taylor'ın gibi efsanevi modern koleksiyonların parçası olmuştu.

İpekçiliginin ardından, İspanyollar Orta ve Güney Amerika'yı keşfederken Aztekler ve kısa süre sonra İnkalar gibi karmaşık kültürlerle karşılaşınca altın ve gümüşün bulunmasına gelmişti sıra.

Keşif, kaçınılmaz olarak fethetme dönümüne vardı. Kolomb, ilk seyahatinde Avrupalıların, temas ettiği halklar karşısında büyük bir teknolojik üstünlüğe sahip olduğunu belirtmişti: “Hintlilerin,” diyordu karşısındaki halkı yanlış isimlendirerek, “silahları yok, hepsi çıplak, silah becerileri de yok ve o kadar korkaklar ki bin tanesi üç kişi karşısında bile duramaz.”⁴¹ Bir şölende Kolomb onlara Türk yayının inceliğini, daha sonra da küçük bir Lombard topu ile bir spingard (zırh delebilen ağır bir silah) gösterdiğinde onu şaşkınlıkla izlemişlerdi. Yeni gelenler karşılaştıkları halkın pastoral ve saf özelliklerine hayran kalmış olabilirlerdi ancak aynı zamanda yüzlerce yıl boyunca neredeyse durmadan Müslümanlara ve Avrupa’daki komşu Hristiyan krallıklara karşı verilen savaşlarda geliştirilen ölüm cihazlarından da gurur duyuyorlardı.⁴²

Kolomb, karşısına çıkan insanların edilgenliği ve saflığı konusunda daha ilk seyahatinden bilgi vermişti. “Emir almaya ve çalıştırılmaya, tarlaya koşulmaya ve gereken her şeyin yaptırılmasına, şehirler inşa edip âdetlerimizi öğrenmeye uygunlar” demişti.⁴³ Yerli nüfus, en başından itibaren potansiyel köle olarak tanımlanmıştı. Şiddet kısa süre içinde standart hale gelmişti. 1513 yılında Küba Adası’nda İspanyollara “depolarında bulunduğu kadarıyla” gıda, balık ve ekmek hediye etmeye gelen köylüler öfkeli bir gözlemcinin sözleriyle “en ufak kışkırtma olmadan” katledilmişti. Bu yapılan zulümlerden sadece biriydi. İspanyol rahip Bartolomé de las Casas, Avrupalıların yerleşiminin ilk günlerindeki deneyimleri hakkında “Yaşayan... hiçbir canlının görmediği veya görmeyi beklemediği ölçekte zalimlik gördüm,” diye yazmıştı, ülkesindekilere Yeni Dünya’da olanları bildirmeyi amaçlayan raporunda.⁴⁴ *Historia de las Indias* adlı eserinde “Hintlilere” nasıl muamele edildiği ile ilgili canlı anlatısında da bildirdiği üzere, gördükleri sadece başlangıçtı.

Karayipler’in ve Amerika Kıtası’nın yerli nüfusları yıkıma uğratılmıştı. Kolomb’un ilk seyahatinden birkaç on yıl sonra, yerli Taino halkının nüfusu yarım milyondan yaklaşık iki bine düşmüştü. Bu kısmen Orta Amerika’yı kana susamış şekilde keşfedip ele geçiren, Aztek

hükümdarı Montezuma'nın ölümüne ve Aztek İmparatorluğu'nun çöküşüne yol açan Hernán Cortés gibi kendilerine “conquistador” –fatih– diyenlerin ellerinde gördükleri muameleden kaynaklanıyordu. Cortés kendisini zenginleştirmek için hiçbir şeyden çekinmiyordu. “Ben ve dostlarım,” diyordu Azteklerle, “yalnızca altınla iyileştirilebileceği bir kalp rahatsızlığı çekiyoruz.”⁴⁵ Montezuma'ya “Rahat olun, korkmayın. Sizi çok seviyoruz. Bugün kalplerimiz huzurlu,” demişti.⁴⁶

Cortés durumdan çok iyi faydalanmıştı; başarısının, Azteklerin kendisinin Tanrı Quetzalcoatl'ın sureti olduğuna dair inancından kaynaklandığına dair öyküler daha sonra uydurulmuştur.⁴⁷ Azteklerin düşüşünden faydalanmak isteyen Tlaxcala'nın lideri Xicoténcatl ile ittifak kuran İspanyollar, son derece karmaşık bir devleti parçalamaya başlamıştı.⁴⁸ Amerika Kıtası'ndaki diğer bölgelerde de standart hale geldiği üzere yerlilere kibirli davranılıyordu. 16. yüzyılın ortalarındaki bir araştırmacı, yerli nüfus hakkında, “o kadar korkak ve alçaklar ki, adamlarımızı görmek bile korkuyla dolmalarına... sadece birkaç İspanyol, kadınlar gibi kaçmalarına yetiyor.” Yargı, bilgelik ve erdemde, “yetişkinler karşısındaki çocuklar kadar düşük seviyedeler.” Gerçekten de, diye devam ediyordu, insanlardan çok maymunlara benziyorlar; yani aslında insan kabul edilemezler.⁴⁹

Cortés ve adamları, Asya'daki büyük Moğol istilalarıyla kıyaslanabilecek bir acımasızlık ile Aztek hazinelerine el koymuş, 16. yüzyılda görgü tanıklarının anlattıklarından derlenen bir anlatıya göre toprakları “küçük hayvanlar... gibi açgözlülükle yağmalamışlardı.” “Ağır mücevherlerden kolyeler, harika işçilikli halhallar, bilezikler, küçük altın çanları olan halhallar ve sadece hükümdarın kullanımı için ayrılan, hükümdarın işareti olan turkuaz taş” da dâhil olmak üzere muazzam nesneler yağmalanmıştı. Kalkanlardan ve kaidelerden altınlar sökülüp külçeler halinde eritilmişti; zümrütler ve yeşimler çalınmıştı. “Her şeyi aldılar.”⁵⁰

Bu bile yetmemişti. Erken modern dönemin en büyük meza-limlerinden birinde Aztek başkenti Tenochtitlan'ın asilleri ve din adamları dinî bir tören esnasında katledilmişti. Küçük İspanyol gücü

kendinden geçmiş, kalabalığa mızraklarla ve kılıçlarla saldırmadan önce davulcuların ellerini kesmişti. “Kan... su gibi aktı, balçık gibi; kan kokusu havayı doldurdu.”⁵¹

Yerli nüfusu katleden sadece güç kullanımı ve şanlı ittifaklar değildi. Avrupa’dan gelen hastalıkların da rolü büyüktü.⁵² Tenochtitlan sakinleri direnç gösteremeklerinden, kitleler halinde son derece bulaşıcı olan, ilk kez 1520 yılında ortaya çıkan çiçek hastalığından ölmüştü.⁵³ Bunun ardından kıtlık gelmişti. Özellikle kadınlar arasında ölüm oranları çok yüksek olduğundan, çoğunlukla kadınların sorumlu olduğu zirai üretim çökmüştü. İnsanlar hastalıktan kaçmaya çalıştıkça, ürünleri ekip hasat edecek insan sayısı daha da azalıyor, dolayısıyla tedarik zinciri tamamen çöküyordu. Hastalık ve açlıktan ölenlerin sayısı çok fazlaydı.⁵⁴

Felaket bir salgın (belki grip, ama daha büyük ihtimalle tekrar çiçek) 1520’lerde Guatemala’nın Kakchiquel Maya nüfusunun büyük kısmını öldürmüştü. Köpekler ve leşçil kuşlar cesetleri yerken çürüyen vücutların kokusu havayı doldurmuştu. Birkaç yıl sonra bir salgın daha gelmişti: bu sefer kızamık. Yeni Dünya’nın eski yerlilerinin hiç şansı yoktu.⁵⁵

Avrupa’ya giden deniz yolları, Amerika Kıtası’ndan gelen ağır yüklü gemilerle dolmuştu. Bu Asya çapındakilerle hem mesafe hem de ölçek açısından yarışabilecek, kısa süre sonra ise değer açısından bunları aşan yeni bir ağdı: Atlas Okyanusu üzerinden hayal edilmesi güç miktarda gümüş, altın, değerli taş ve hazine taşınıyordu. Yeni Dünya’nın zenginlikleriyle ilgili öyküler allanıp pullanıyordu. 16. yüzyılın başlarındaki popüler anlatılardan birinde, büyük altın külçelerinin yamaçlardan nehirlerle döküldüğünü, yerliler tarafından da ağlarla toplandığını anlatıyordu.⁵⁶

Kolomb’un yağcılık yaptığı ilk raporlarındaki masalların aksine, değerli metaller artık gerçekten Avrupa’ya akıyordu. Albrecht Dürer, 1520’de bir sergide gördüğü Aztek hazinelerinin işçilik kalitesinden şaşkına dönmüştü. Her biri ikişer metre genişliğinde “tamamen altından bir güneş” ve gümüş bir ayın da dâhil olduğu nesneler

hakkında, “Tüm ömrümde gördüğüm hiçbir şey kalbime bu gördüklerim kadar mutluluk vermedi,” demişti. “Büyüleyici sanatsal nesneler” karşısında hipnotize olmuş, “uzak topraklarda yaşayan bu insanların ince dehasına” hayran kalmıştı.⁵⁷ Pedro Cieza de León gibi çocuklar (ki büyüdüğünde Peru’nun *conquistadoru* olmuştur) Sevilla’da limanda durup, birbiri ardına gemilerin boşalttığı hazinelerin arabalarla götürülmesine şaşkınlıkla bakıyordu.⁵⁸

Hırslı insanlar Atlas Okyanusu’nun öbür yanına geçerek Yeni Dünya’nın sunduğu fırsatlardan faydalanmaya çalışıyordu. Meksika’da Cortés’e eşlik eden, daha sonra ise Orta Amerika ve bugün Venezuela olan bölgeyi keşfetmek üzere seferler düzenleyen Diego de Ordás gibi kıdemli şahsiyetler İspanya hükümdarlarından sözleşmeler ve imtiyazlarla donanmış şekilde yola çıkıp devasa servetler ediniyor, yerli nüfusu haraca bağlıyordu. Kraliyet kendi payını alınca, İspanya’daki kraliyet kasalarına da büyük bir para akışı giriyordu.⁵⁹

Ülkede bilgi toplama konusunda sistematik yaklaşımlar geliştirilmesi ve dolayısıyla daha güvenilir haritaların yapılması, yeni bulguların işlenmesi, kaptanların eğitilmesi ve elbette, ülkeye getirilen ithal malların kataloglanıp düzgün şekilde vergilendirilmesi çok uzun sürmemişti.⁶⁰ Sanki son derece iyi ayarlanmış bir motor çalıştırılmış, Orta ve Güney Amerika’nın zenginliklerini Avrupa’ya pompalamaya başlamıştı.

Yanı sıra zamanlama konusundaki tutarlılık, evlilik bağları, başarısız hamilelikler ve bozulan nişanlar, Napoli, Sicilya ve Sardinya krallıkları ile Burgundiya ve Alçak Ülkeler –ve İspanya– için ortaya tek bir veliaht çıkmasına yol açmıştı. Atlas Okyanusu’ndan akan neredeyse sınırsız servetle, İspanya Kralı Şarlken, sadece Amerika Kıtası’nda yeni bir imparatorluğun sahibi değil, Avrupa siyasetinin hâkimi olmuştu. Hırslar da buna göre yeniden düzenlenmişti: 1519 yılında Şarlken konumunu daha da güçlendirmek üzere olağanüstü finansal gücünü kullanarak kendisini Kutsal Roma Cermen İmparatoru seçtirmişti.⁶¹

Şarlken’in şansı, kendilerini, gücünü daha da artırmaya kararlı bir hükümdar tarafından alt edilmiş, köşeye sıkışmış ve oyunun

dışına itilmiş bulan diğer Avrupalı liderler için rahatsız ediciydi. Serveti ve nüfuzu; geliri –İspanyol mevkidaşınınkinden bahsetmiyorum bile– ülkesindeki kilisenin gelirlerine kıyasla tam manasıyla utanç verici olan İngiltere Kralı VIII. Henry gibi şahsiyetlerinkinin tam zıddıydı. Henry (Londra’daki Venedik elçisinin sözleriyle “son derece güzel bir baldırı olan”, saçlarını “Fransız modasına göre” kısa ve düz kesip tarayan ve “kadın olsa çok şirin olabilecek güzellikte” yuvarlak bir yüze sahip son derece rekabetçi bir adamdı) ülkede yeni düzenlemeler yapmak için daha kötü bir an seçemezdi.⁶²

Şarlken’in Avrupa’nın büyük kısmının ve papalığın efendisi haline geldiği bir dönemde, Henry’nin, Anne Boleyn (çağdaşlarından birinin sözleriyle, “dünyadaki en güzel kadınlardan” olmasa da, “siyah ve güzel” gözleri olan bir kadın) ile evlenebilmek için evliliğinin iptalini istemekteki ısrarı, terk ettiği kadının Şarlken’in teyzesi, Aragonlu Catherine olması dolayısıyla son derece pervasızca bir hareketti.⁶³ Papa’nın bu evliliğin iptal edilmesi müeyyidesini onaylamamasının ardından ortaya çıkan karışıklık sürecinde İngiltere Kralı, yalnızca papalıkla uğraşmakla kalmamış, kıtaların efendisi ve dünyanın en zengin adamıyla da kavgaya girmişti.

İspanya’nın Avrupa’da giderek artan önemi ve bunun Orta ve Güney Amerika’ya hızla yayılması, neredeyse mucizeviydi. Servet, güç ve fırsatların önemli ölçüde değişmesi, İspanya’nın Akdeniz’in yanlış tarafında bulunan varoş bir arka sokaktan, küresel bir güce dönüşmesine yol açmıştı. İspanyol bir tarihçiye göre bu “Yaradılıştan bu yana en önemli olay”dan daha az önemli değildi. “Elbette yaratıcısının tecessümü ve ölümü dışında.”⁶⁴ Bir diğeri için, “bunca gümüş ve altının saklandığı Peru şehirlerini” ortaya çıkaran açıkça Tanrı’nın kendisiydi; Pedro Mexía, gelecek nesillerin bulunan miktarlara inanamayacağını söylüyordu.⁶⁵

Amerika Kıtası’nın keşfini, kısa süre sonra Portekiz pazarlarından satın alınan kölelerin ithal edilmesi izlemişti. Portekizlilerin Atlas Okyanusu’ndaki takımadalardaki ve Batı Afrika’daki deneyimlerinden bildikleri üzere Avrupalıların yerleşim kurması pahalı bir işti;

her zaman kârlı değildi ve söylemesi yapmasından daha kolaydı: Aileleri sevdiklerini bırakıp ayrılmaya ikna etmek yeterince zordu, ama yüksek ölüm oranları ve zorlu yerel koşullar bunu daha da zorlaştırıyordu. Yetimleri ve mahkûmları São Tomé gibi yerlere, fayda ve teşvik sistemleriyle (örneğin “kişisel hizmetlerine bir erkek ya da dişi köle verilmesi” koşuluyla) zorla gönderip, sürdürülebilir bir idari sistemin kurulabilmesi için gerekli nüfusu yaratmak, çözümlerden biri olmuştu.⁶⁶

İspanya hükümdarları, Kolomb’un keşfinden otuz yıl sonra, Afrika’dan Yeni Dünya’ya köle ihracatını ve nakliyesini resmî olarak düzenliyor, kalpleri ve zihinleri nesiller boyu insan ticareti yaparak nasırlaşmış Portekizli tüccarlara ehliyet veriyorlardı.⁶⁷ Şiddetin ve hastalığın ortalama yaşam süresini düşürdüğü bir bölgede talep neredeyse sonsuzdu. Tıpkı İslam dünyasının 8. yüzyıldaki genişleme döneminde olduğu gibi servetin dünyanın bir bölümünde yoğunlaşması, bir diğer bölgeden kölelere yönelik talebin keskin şekilde artması anlamına geliyordu. Servet ve kölelik el ele yürüyordu.

Afrikalı hükümdarların itiraz etmeye başlaması çok sürmemişti. Kongo Kralı, Portekiz Kralı’na köle ticaretinin etkilerinden şikâyet eden çağrılarda bulunmuştu. Genç erkeklerin ve kadınların –asil ailelerden gelenler de dâhil olmak üzere– gündüz gözüyle kaçırılarak kendilerini sıcak demirlerle damgalayan Avrupalı tüccarlara satılmasını protesto etmişti.⁶⁸ Portekiz hükümdarı, şikâyet etmeyi bırakmasını söylemişti. Kongo, halkından bir kısmının uzaklara götürülmesini kaldıracabilecek büyük bir ülkeydi; her koşulda, köleler de dahil olmak üzere ticaretten büyük kârlar elde ediyordu.⁶⁹

En azından bazı Avrupalılar, kölelerin kötü durumlarına ve yeni keşfedilen topraklardan servet elde etmeye inatçı şekilde odaklanılmasına üzülüyordu. Kudüs’ü kurtarma olasılığı gölgelerde kaybolsa da, yerini hızla Hristiyanlığın bir vecibesi olarak Hristiyanlaştırmaya bırakmıştı.⁷⁰ Kıdemli bir Cizvit 1559 yılında, “Güney Amerika’daki Avrupalı yerleşimciler,” diye yazmıştı, sömürgeciliğin amacının “altın

ya da gümüş elde etmek ya da toprakları insanla doldurmak ya da değirmen inşa etmek... ya da [ülkeye] servet götürmek... değil, Katolik inancını yüceltip ruhları kurtarmak olduğunu anlayamıyorlar.”⁷¹ Amaç, para kazanmak değil, Tanrı’nın kelâmını yaymaktır. Sözleri, yüzyıllar önce Güney Rusya ve Orta Asya bozkırlarındaki hareketli ticaret yolları ve yerleşimler boyunca seyahat eden ve ticarete odaklanmanın daha önemli konuları arka plana ittiğinden şikâyet eden Hristiyan misyonerlerin protestolarının yankısı gibiydi.

Yeni Dünya’da ise, ruhani ödüllerin faydalarının yok sayıldığından şikâyet etmek için yeterli gerekçe vardı. İspanya’ya öyle miktarlarda altın gidiyordu ki 16. yüzyılın ortalarına doğru, bazıları bu çağın Süleyman’ın efsanevi çağını aştığını söylüyordu. 1551’de Şarlken’e, “o kadar çok hazine naklediliyor ki,” deniyordu, “bu döneme *‘era dorada’* denmeli”: Altın Çağ.⁷²

Amerika Kıtası’ndan elde edilen tüm servet İspanya’ya ulaşmıyordu. Filolar hazineleri ülkeye getirmeye başlar başlamaz, Fransa ve Kuzey Afrika limanlarında bulunan keskin gözlü maceracılar ve korsanlar –ya ana karaya son yaklaşma manevrasını bekleyerek ya da zaman geçtikçe, daha uzaktaki hedefleri ele geçirmek üzere Karayipler’e girerek– bu gemilerin yollarını kesip hazineleri kendilerine almaya başlamıştı.⁷³

Ortadaki ödüllere dair anlatılar, çok uzaklardan fırsatçıları çekiordu. Dönemin yazarlarından biri çaresizce, Atlas Okyanusu’nun Kuzey Afrika kıyılarında ele geçirilebilecek “servet ve şan ile ilgili öykülerin İspanyolları Amerika madenlerine çeken heyecanın aynısını yarattığını” yazıyordu.⁷⁴ Bunlar arasında mal yüklü gemileri yakalamak kadar, İspanya kıyısındaki limanları ve kasabaları yağmalamakla, bu esnada binlerce esir alıp bunları fidye karşılığı ya da köle olarak satmakla da ilgilenen Müslüman akıncılar vardı.

Akınlar, dinî amaçlarla yapılmış gibi gösterilse de bu, olaylara bakmanın çok idealist bir yolu olurdu. Avrupa korsanlığında bile, bazı siyasi amaçlar vardı. İber gemilerine yapılan saldırılar, tanzim

edilmiş bir sektöre dönüşmüş, İspanya Kralı'nın Hristiyan rakipleri *lettres de marque* olarak bilinen izin belgeleri vermeye başlamıştı. İspanya Kralı ise en büyük suçluları adalet karşısına çıkarmak üzere *contra-corsarios* olarak bilinen, son derece kazançlı korsan avcılığı ihaleleri açıyordu. Başarılı olanlar kraldan büyük ödüller alıyor, ayrıca ün de kazanıyordu; buna en bilinen örnek avladıklarını, bir savaş uçağı pilotu gibi çentik atarak sayan Pedro Menéndez de Avilés idi.⁷⁵

Denizler ötesinde bir Yeni Dünya keşfedilmişti ancak, ülkede de yeni bir dünya yaratılıyordu. Canlı ve yeni fikirler teşvik ediliyor, yeni zevkler hoş karşılanıyor, aydınlar ve bilim insanları hami ve finansman arayışında rekabet ediyordu. Kıtaların keşfiyle doğrudan ilişkili olanların harcanabilir gelirlerindeki artış ve geri getirdikleri servet, Avrupa'yı dönüştüren kültürel bir kan değişimini finanse etmişti. On yıllar içinde, lüks mallara harcama yapmaya hevesli zengin hamiler ortaya çıkmıştı. Nadir ve egzotik olan her şey için giderek artan bir talep vardı.

Avrupa'nın yeni serveti Avrupa'ya özgüven sağlamanın yanı sıra Kudüs'ün yeniden ele geçirilmesiyle kazanılacağı varsayılan inancın güçlenmesini sağlamıştı. Bazıları için, Amerika Kıtası'ndan gelen neredeyse sonsuz servetin Tanrı'nın inayetinin kanıtı olduğu ve "krallıkları kime, ne şekilde isterse veren ve geri alan Yüce Efendimiz" tarafından emredildiği çok açıktı.⁷⁶ Yeni bir çağın, gerçek bir Altın Çağ'ın şafağı, Konstantinopolis'in 1453'te Türkler tarafından fethedilmesinin, Roma sokaklarında ağlamalara, yırtınmalara ve feryatlara yol açtığını unutturmuştu.

Görev artık geçmişi yeniden oluşturmaktı. Eski imparatorluk başkentinin düşüşü, antik Yunan ve Roma'nın mirasına yeni üvey mirasçılar tarafından el konması için kaçırılmaz bir fırsat sunuyordu ki bu da gayet keyifle yapılmıştı. Gerçekte Fransa, Almanya, Avusturya, İspanya, Portekiz ve İngiltere'nin Atina ve antik Yunan dünyasıyla hiç ilgisi yoktu ve Roma tarihinin başından sonuna yalnızca çeperlerde bulunuyorlardı. Sanatçılar, yazarlar ve mimarlar

çalışmaya giriştiğinde bu es geçilmiş, antik çağdan temalar, fikirler ve metinler ödünç alınarak, geçmişten seçici şekilde alıntılar yapılarak, zaman içinde giderek daha makul hale gelmenin ötesinde, standartlaşan bir öykü yaratmışlardı. Bu bağlamda araştırmacılar bu dönemi uzun süredir Rönesans diye adlandırıyor olsalar da, bu bir yeniden doğuş değildi. Bu sadece bir Naissance'dı: doğum. Zira tarihte ilk kez Avrupa, dünyanın kalbinde bulunuyordu.

Gümüş Yolu

Ticaret modelleri, Amerika Kıtası'nın keşfinden bile önce, 15. yüzyılın ekonomik sarsıntılarından sonra, kaldıkları yerden devam etmeye başlamıştı. Bazı bilim insanları, bunun sebebinin Batı Afrika'daki altın pazarlarına daha iyi erişimin, Balkanlar'da ve Avrupa'nın diğer yerlerindeki madenlerin çıktısındaki (belki de yeni değerli metal kaynaklarına erişilebilmesini sağlayan teknolojik gelişmelerin mümkün kıldığı) artışla birleşmesi olduğunu söyler. Örneğin, gümüş üretimi 1460'tan sonraki on yıllarda Saksonya, Bohemya ve Macaristan'ın yanı sıra İsveç'te de beş katına çıkmıştı.¹ Diğerleri de vergi toplamanın 15. yüzyılın ikinci yarısında daha verimli hale geldiğine dikkat çekmektedir. Ekonomik daralma, bazı dersler alınmasına yol açmıştı. Örneğin vergi tabanını daha dikkatli kontrol etmek gerekliydi; bu da daha sonra “monarşinin uyanışı” adı verilen, merkezîleşmenin hem parasal açıdan, hem de toplumsal ve siyasi olarak önemli olduğu bir döneme girilmesine neden olmuştu.²

Koreli bir seyyahın anlatısına bakarsak ticaretin hızı, 15. yüzyıl sonlarında iyice artmıştı. Ch'oe P'u, Şangay'dan yüz kilometre kadar uzaktaki Suzhou Limanı'nda, gemilerin “bulutlar gibi” toplandığını, yeni pazarlara gidecek “ince ipek, tülbent, altın, gümüş, mücevherler ve zanaat ürünleri” yüklerini beklediklerini yazmıştı. Şehir zengin tüccarlarla doluydu ve yaşam standartları etkileyiciydi. “İnsanlar lüks içinde yaşıyor,” diyordu imrenerek, “bu zengin ve verimli bölgede pazar bölgeleri yıldızlar gibi dağınıktır,” diye de eklemişti.³ Bu ümit vadedicisi olsa da kilit nokta, Çin'in Pasifik kıyısındaki limanlarda değil, İber Yarımadası'nda bulunuyordu.

Çözüm iki parça halinde gelmişti. Avrupa'nın 15. yüzyılın son bölümündeki aşamalı ekonomik yükselişi, tüketicilerin lüks ürün taleplerini çoktan harekete geçirmişti. Yeni Dünya'nın zenginlikleri

İspanya'ya nakledilirken inanılmaz bir kaynak havuzu oluşmuştu. Sevilla'da gümrük deposunda altın ve gümüş, “buğday gibi depolanıyordu.” Doğru vergilendirilebilmeleri amacıyla baş döndürücü miktarda gelen malları kabul edebilmek için yeni bir bina inşa edilmesi gerekmişti.⁴ Bir gözlemci, bir filonun yükü boşaltılırken yaşadığı şaşkınlığı yazmıştı: Tek bir günde, üç yüz otuz iki “araba dolusu gümüş, altın ve değerli incinin” getirilip resmî olarak sayıldığını görmüştü; altı hafta sonra, altı yüz seksen altı araba dolusu değerli metalin geldiğini görmüştü. O kadar fazla vardı ki “Casa [de Contratación] hepsini alamıyordu mallar ve verandasına doğru taşıyordu.”⁵

Kolomb'un Atlas Okyanusu'nu aşmasının yarattığı büyük rüzgâr, daha az hırslı olmayan bir diğer deniz seferinin muazzam başarısıyla aynı zamana denk gelmişti. İspanya'da Kolomb'un Asya'ya bir yol bulma çabalarının pahalı bir hata olduğu korkuları büyümeye başlarken, bir diğer filo, donatılmış ve yola çıkmaya hazırlanmıştı. Vasco da Gama'nın komutasındaki bu filo, yola çıkmadan önce Portekiz Kralı I. Manuel tarafından kabul edilmişti. Atlas Okyanusu'nun öbür yanındaki yeni keşiflerden söz etmekten bilinçli şekilde kaçınan hükümdar, Gama'ya hedefini söylemişti: “Hindistan'a ve yakınındaki ülkelere giden yeni bir yol” bulmak. Bunu yaparken, İnançsızlardan –yani Müslümanlardan– “yeni krallıklar ve diyarlar” ele geçirilirken, “Efendimiz İsa Mesih'in inancı” ilan edilecekti. Ancak daha doğrudan ödüllerde de gözü vardı. “Antik yazarların bunca övdüğü Doğu'nun zenginliklerini” ele geçirmek, harika olmaz mıydı? “Venedik, Cenova ve Floransa ile diğer büyük İtalyan şehirlerinin Doğu ile ticaretten nasıl kâr ettiğine şöyle bir bakın,” diye devam etmişti. Portekizliler, sadece dünyanın ters tarafında olmakla kalmayıp, Avrupa'nın da yanlış ucunda olduklarının son derece farkındaydılar.⁶

Gama'nın cesur seferiyle bunların tümü değişmişti. İlk gemiler Afrika'nın güney ucuna ulaştığında işler ümit verici görünmüyordu. Yaşanan hayal kırıklığı, deriler giyip cinsel organlarının üstüne kılıflar takan yerlilerden ya da yemeklerden –fok ve gazel eti ile çiğnemek

için ot kökleri– kaynaklanmıyordu. Asıl sorun şuydu: Yerlilere tarçın, karanfil, inci, altın “ve pek çok diğer şey” gösterildiğinde, “bunlar hakkında hiçbir bilgileri olmadığı çok açıktı.”⁷

Ümit Burnu’nu dönüp kuzeye yöneldiğinde, Gama’nın şansı değişmişti. Malindi’de sadece Doğu’ya giden yolu öğrenmekle kalmamış, muson rüzgârlarıyla başa çıkıp Hindistan’a varmasına yardım etmeye gönüllü deneyimli bir kaptan da bulmuştu. On ay süren yolculuğun ardından Kaliküt Limanı’na demir atmıştı.⁸ Kolomb’un başarısız olduğu yerde başarıya ulaşmış; Asya’ya giden deniz yolunu bulmuştu.

Bölgeye daha yakın yerlerden tüccar toplulukları çoktan gelmişti; duyduğu ilk sesler arasında, tanıdık bir dilde konuşanlar da vardı. Tunus’tan gelen ve İspanyolca ve Cenevizce konuşabilen iki Müslüman tüccardan biri, “Yüzünü şeytan görsün!” demişti. “Seni buraya getiren nedir?!” Şakalaştıktan sonra söylenen, kulaklarına müzik gibi gelmişti. “Ne kadar şanslısın, ne kadar şanslı! Burada çok fazla yakut, çok fazla zümrüt var! Tanrı’ya seni böyle zenginliklerin bulunduğu bir diyara getirdiği için şükretmelisin!”⁹

Bununla birlikte Portekizliler –tıpkı Kolomb’un yaptığı gibi– gördükleri şeye anlam vermeye çalışıyorlardı. Hindu tanrılarının taç takmış heykelleriyle dolu tapınakların, Hristiyan azizlerin imgeleriyle süslenmiş kilise olduğunu sanmışlar, arınma ayinlerinde serpilen suyun, Hristiyan rahipler tarafından dağıtılan kutsal su olduğunu düşünmüşlerdi.¹⁰ İsa’nın havarilerinden Aziz Tomas’ın Hindistan’a ulaşmış çok sayıda insanı Hristiyanlığa geçirdiğine dair öyküler Avrupa’da uzun süredir anlatılıyor, Gama’nın sonsuz sayıda hatalı yargıya varıp bunları geri getirmesine yol açıyordu; bunların önemlilerinden biri, Doğu’da İslama karşı savaşılmaya hazır çok sayıda Hristiyan krallığının bulunduğu bilgisiydi. Doğu’da gördükleriyle ilgili bildirdiği şeylerin çoğu ya yanlış yönlendirici ya da doğrudan yanlış çıkmıştı.¹¹

Kaliküt Kralı Sâmuri ile müzakereler, Portekiz Kralı amiralin söylediği gibi gerçekten büyük bir servete, “bu bölgelerdeki tüm krallardan daha fazla” servete sahipse, neden bu zenginliklere dair

bir kanıt sunamadığını açıklamak zorunda kalan da Gama'yı iyice sınıamıştı. Gerçekten de, bir dizi şapka ve kurnanın yanı sıra mercan, şeker ve bal sunduğunda, Sâhuri'nin sarayındakiler yüksek sesle gülmüştü: Mekke'den gelen en fakir tüccar bile hükümdarlarına böyle acınası bir hediye seçkisiyle hakaret etmezdi.¹²

Gerilim yükselmişti. Portekizliler, “her biri kılıçlar, çift taraflı savaş baltaları ve oklar ile yaylarla donanmış” büyük bir muhafız kıtasının dikkatli gözleri altında hareketlerinin kısıtlandığını fark etmişlerdi. Da Gama ve adamları, Sâhuri Portekizlilerin mallarını karaya çıkartıp ticaret yapmalarına izin verdiğini ilan edene kadar, en kötüsünden korkuyorlardı. Seyahatlerinde ne bulduklarına dair belge niteliğindeki baharatları ve diğer malları hızla yüklenerek yola revan olmuşlardı. Geri getirdikleri şeyler, dünyayı değiştirmişti.

Da Gama'nın iki yıllık destansı yolculuğunun ardından geri dönüşü, coşkulu kutlamalara yol açmıştı. Lizbon Katedrali'nde başarısını kutlayan bir törende Vasco, açıkça Büyük İskender'e benzetiliyordu. Bu benzetme, dönemin yazarları tarafından hevesle benimsenmiş ve Doğu'da yeni ve bilinmeyen bir dünyanın kapılarını açma başarısını tasvir etmek için tekrar tekrar kullanılmıştı; üstelik sadece Portekiz'de de değil.¹³

Hindistan'a ulaşmış olması, Fernando ve Isabel'e (eşinin ebeveynleri) hemen yazıp başarılarını duyuran Kral Manuel için büyük bir propaganda zaferiydi. Adamlarının “tarçın, karanfil, zencefil, muskat ve karabiberin” yanı sıra başka baharatlar ve çiçekler, ayrıca “yakutlar ve diğerleri gibi her türden birçok güzel taş” getirdiklerini sarıh bir neşyle yazıyordu. “Şüphesiz,” diye eklemişti mutlulukla, “Majesteleri bunları büyük zevk ve tatminle dinleyecektir.”¹⁴ Kolomb olasılıklardan bahsederken, Gama sonuçlara ulaşmıştı.

İspanya hükümdarları biraz avunmuştu. Atlas Okyanusu'nun diğer tarafına yapılan ilk seferin ardından, Fernando ve Isabel, Papa'nın İspanya'ya Atlas Okyanusu ötesinde keşfedilen tüm topraklarda egemenlik bahşetmesi için lobi yapmaya başlamıştı; papalık 15. yüzyılda, Portekiz'in Afrika'daki keşifleri için aynısını tekrar tekrar yapmıştı. 1493'te, yeni keşiflerin nasıl ele alınacağıyla ilgili en az

dört papalık bildirisi yayınlanmıştı. Bir boylam çizgisinin tam olarak nereden çizileceğine dair tartışmaların ardından, sonunda 1494 yılında Tordesillas Antlaşması imzalanıp, Yeşil Burun Adaları'nın üç yüz yetmiş fersah ötesinde bir sınır çizilmişti. Anlaşma, “kuzeyden güneye, kutuptan kutuba, belirtilen okyanus üzerinden, Arktika'dan Antarktika'ya,” “düz bir çizgi” çizilmeli diyordu. Batısındaki her şey İspanya'ya, doğusundaki her şey ise Portekiz'e ait olacaktı.¹⁵

Otuz yıl sonra, anlaşmanın gerçek anlamı ortaya çıkıyordu. 1520'ye gelindiğinde, sürekli daha doğuyu araştıran Portekiz gemileri Hindistan'ın ötesine Malakka'ya, Baharat Adaları'na ve Guangzhou'ya ulaşmıştı. Diğer yandan İspanyollar, Amerika'da iki kıta keşfettiklerini fark etmenin ötesinde, Pasifik'i geçip Filipinler'e ve Baharat Adaları'na ulaşmayı başaran bir denizcinin şaşırtıcı seferi sayesinde, dünyanın etrafını daha önce hiç yapılmamış şekilde dönmüşlerdi. Bu seferin başındaki adamın Portekizli olmasında ve Baharat Adaları'na batıdan ulaşma çabalarını finanse etmek isteyen İspanya'nın hizmetine girmiş olmasında, üstelik bunları doğduğu ülke için değil, komşusu ve rakibi için yapmış olmasında biraz ironi vardır.¹⁶ Fernão de Magalhães, ya da daha iyi bilinen adıyla Ferdinand Macellan 1519-20 tarihlerindeki destansı seferine çıkarken, İspanya ile Portekiz müzakere masasına geri dönüp, Atlas Okyanusu'nda çizilen hattın Pasifik'teki karşılığı hakkında tartışmaya devam etmişti. İber Yarımadası'nın iki komşusu, dünyayı aralarında paylaşmışlardı. Papalığın –ve dolayısıyla Tanrı'nın– izni vardı.¹⁷

Avrupa'nın geri kalanı, artık İspanya ile Portekiz'in yükselen şansına ayak uydurmalıydı. Gama'nın 1499'da eve dönüşü, Venedik'te şok, kasvet ve histeri karışımı bir duygu uyandırmıştı: yüksek seslerden biri, dinleyen herkese, Hindistan'a Güney Afrika üzerinden bir deniz yolunun bulunmuş olmasının, şehrin sonundan başka bir anlamı olmadığını söylüyordu.¹⁸ Girolamo Priuli, Lizbon'un, Venedik'in sahip olduğu Avrupa'nın ticari merkezi tacını elinden almasının kaçınılmaz olduğunu söylüyordu: “Şüphesiz,” diye yazıyordu, “Macarlar, Almanlar, Flamanlar ve Fransızlar ve dağların ardından

Venedik'e gelip paralarıyla baharat satın alan tüm insanlar artık Lizbon'a gidecektir." Priuli için gerekçeler ortadaydı. "Herkes," diye yazmıştı günlüğüne, "Venedik'e karadan gelen malların, vergi ve harçların ödenmesi gereken birçok kontrol noktasından geçtiğini biliyor; Portekizliler malları denizden taşıyarak Venedik'in rekabet edemeyeceği fiyatlara satabilecekler." Öyküyü sayılar anlatmaktaydı: Venedik'in kaderi mühürlenmişti.¹⁹ Aynı sonuçlara varan başkaları da olmuştu. 1500'lerin başlarında Portekiz'de bulunan Floransalı tüccar Guido Detti, Venediklilerin ticari trafiğin kontrolünü kaybedeceklerinden çok emindi, çünkü Lizbon'a denizden getirilen malların fiyatlarıyla rekabet edemeyeceklerdi. Venedik halkının, balıkçılığa dönmesi gerekeceğini söylüyordu; şehir, içinden doğduğu lagünlere geri dönecekti.²⁰

Venedik'in çöküşüne dair dedikodular, en azından kısa vadede geçersizdi. Daha gerçekçi seslerin vurguladığı üzere, Doğu'ya deniz yolunun açılması, risksiz bir durum değildi. Portekiz'in pek çok gemisi, eve hiç dönememişti. Venedikli devlet adamı Vincenzo Querini, 1506 yılında Senato'ya Afrika'nın güney ucundan geçen yüz on dört geminin yarısından azının geri döndüğünü söylemişti. "Neredeyse tümü baharatla yüklü on dokuz tanesi kesin olarak kaybolmuştur, diğer kırk tanesiyle ilgili olarak ise hiçbir şey bilinmemektedir."²¹

Buna rağmen Venedik, Portekizlilere karşı iş birliği yapma yöntemlerini görüşmek üzere Müslüman Mısır'a elçiler yollamış, ortak askeri harekâtlar önermiş, hatta yüzyıllar sonra inşa edilecek Süveyş Kanalı'nı öngörerek, Kızıldeniz'de "istendiği kadar kadirganın ve geminin geçişine" izin verecek bir su yolunun kazılabilip kazılamayacağını ele almışlardı.²²

Portekizliler, 16. yüzyıl başlarında Kızıldeniz'de ve Hindistan açıklarında kendilerine karşı düzenlenen operasyonların, Venedik'in kendilerine karşı örgütlediği büyük bir ittifakın sonucu olduğunu düşünseler de, aslında Mısırlıların kendi nakliye yolları üzerinde denetim kurmak için teşvike ihtiyacı yoktu. Giderek artan sayıda Portekiz gemisinin ortaya çıkışı hoş karşılanmamıştı; özellikle de yeni gelenler son derece saldırgan oldukları için. Bir seferinde Vasco da

Gama'nın kendisi, Mekke'den hacdan dönen yüzlerce Müslümanla dolu halde Hindistan'a dönen bir gemi ele geçirmişti. Gemidekilerin fide ödemek için çaresizce yaptığı cömert tekliflerini yok sayan Gama, geminin yakılmasını emretmişti. Bu o kadar korkunç bir eylemdi ki bir gözlemci, "Olanları hayatımın sonuna kadar hatırlayacağım," demişti. Kadınlar ateşlerden ya da sudan merhamet dilenirken mücevherlerini gösteriyor, diğerleri ise korumak için çocuklarına sarılıyordu. Tüm yolcular ve tayfalar gözlerinin önünde boğulurken, Gama olanları duygusuzca, "zalimce ve merhametsizce" izlemişti.²³

Limanlara ve stratejik açıdan hassas konumlara yapılan saldırılar da Mısır için endişe verici gelişmelerdi. Mekke'nin limanı Cidde'ye 1505 yılında saldırılmış, kısa süre sonra Basra Körfezi'ndeki anahtar noktalar olan Maskat ve Kalhat yağmalanmış, camileri yakılmıştı.²⁴ Ayrıca Portekizlilerin, Lizbon'a kadar uzanan bir zincir halinde üsler ağ kurmak istemeleri de endişe vericiydi. Komutan ve kâşif Francisco de Almeida'nın iddiasına göre, 1505 yılında "Kızıldeniz'in ağzında ya da çok yakınında bir kale sahibi olmak" kadar önemli bir şey olamazdı, zira bu "Hindistan'daki herkesin, bizden başka birileriyle ticaret yapabilecekleri fikrini akıllarından çıkarmalarını" sağlayacaktı.²⁵

Böyle bir şiddet ve duruş karşısında Kahire'deki Sultan'ın emriyle Kızıldeniz'de ve girişlerinde devriye gezecek, gerektiğinde de doğrudan eyleme geçecek filolar gönderilmişti.²⁶ Portekizli bazı komutanlar, taktik değiştirmenin gerekli olduğu sonucuna varmıştı. Aralarından biri, Portekiz Kralı'na gemilerinin gereksiz yere tehlikeye maruz kaldığını söylüyordu. Kızıldeniz'in ağzındaki Sokotra Adası gibi kışkırtıcı konumlardaki kaleleri terk etmek ve Müslüman Mısır ile sağlıklı ilişkiler kurmak daha iyi olurdu.²⁷

Portekiz'in başlangıçtaki keşif patlamasına baş döndürücü bir şiddet ve sert hoşgörüsüzlük eşlik etmişti. Ancak işlerin sakinleşip başlangıçtaki Hristiyanlığın zaferi ve İslam'ın düşüşü hakkındaki abartılı söylemlerin yerini daha sağlıklı ve gerçekçi bir yaklaşıma bırakması uzun sürmemişti. Ticari fırsatların bolluğu karşısında İslam'a, Hinduizme ve Budizme karşı tavırlar hızla yumuşamıştı;

tıpkı Haçlı devletlerinde yaptıkları gibi zira burada son derece düşük nüfuslu bir azınlığın hayatta kalabilmek için işleyen bir ilişki kurması gerektiğinin kabul edilmesi, küstahlığın yerini almıştı.

Bu iki ucu keskin bir kılıçtı zira Hindistan ile Makao ve Malay yarımadalari gibi yerlerdeki rakip hükümdarlar, Avrupalı tüccarlara giderek daha iyi ticari şartlar sunup ek gelirlerin rakiplerine değil kendilerine ulaşması için birbirleriyle rekabet etmeye çoktan hazırdu.²⁸ Bu bağlamda, inanç farklılıklarını mümkün olduğunca dile getirmek herkesin çıkarınyadı. Her şeye rağmen cafcacı planlar yapanlar da vardı. Alfonso de Albuquerque, Malakka'nın ele geçirilmesinin "Kahire ve Mekke'nin yerle bir olması ve Venedik'in, tüccarların Portekiz'den satın alabileceklerinin ötesinde baharat bulamaması anlamına geleceğini" düşünmüştü; bu sebeple şehrin Müslüman nüfusunu katletmeye başlamış, bu yöntemle yalnızca ticareti bozmayı, düşmanlık ve derin güvensizlik yaratmayı başarmıştı.²⁹ İktidardaki aile geri çekilmiş, Perak ve Johor'da, Avrupa güçlerinin sürekli rekabeti karşısında liderlik sağlayan yeni sultanlıklar kurmuştu.³⁰ Öte yandan doğuya giden yolun keşfi, büyük ölçüde ve Amerika Kıtasi'nın aksine, fetih değil bir iş birliği öyküsüne dönüşmüştü. Sonuç olarak Doğu'dan Batı'ya ticarete büyük bir artış yaşanmıştı.

Avrupa, Amerika Kıtasi'ndan getirilen zenginliklerin ağırlığı altında bükülürken, Asya'dan gelecek lüks mallar için ödeme yapma becerisi bir anda artmıştı. Kısa süre içinde Lizbon, Antwerp ve Avrupa'nın diğer ticaret merkezlerindeki dükkânlar, Çin porselenleri ve Ming ipeklileriyle dolup taşmıştı.³¹ Gerek kalite gerekse talep anlamında en önemli ithalat malları, açık arayla baharatlardı. Karabiber, muskat, karanfil, akgünlük, zencefil, sandal ağacı, kakule ve zerdeçal, Roma döneminden beri Avrupa'da yemeklerde çok tercih ediliyor; hem tatsız yemeklerin tadını değıştiren malzemeler olarak hem de tıbbi etkileri dolayısıyla aranıyorlardı.

Örneğin tarçının kalp, mide ve beyne iyi geldiği kabul ediliyor, epilepsi ile felç tedavisinde faydalı olduğu düşünölüyordu. Muskat yağı, ishal ve kusmanın yanı sıra soğuk algınlığı tedavisinde

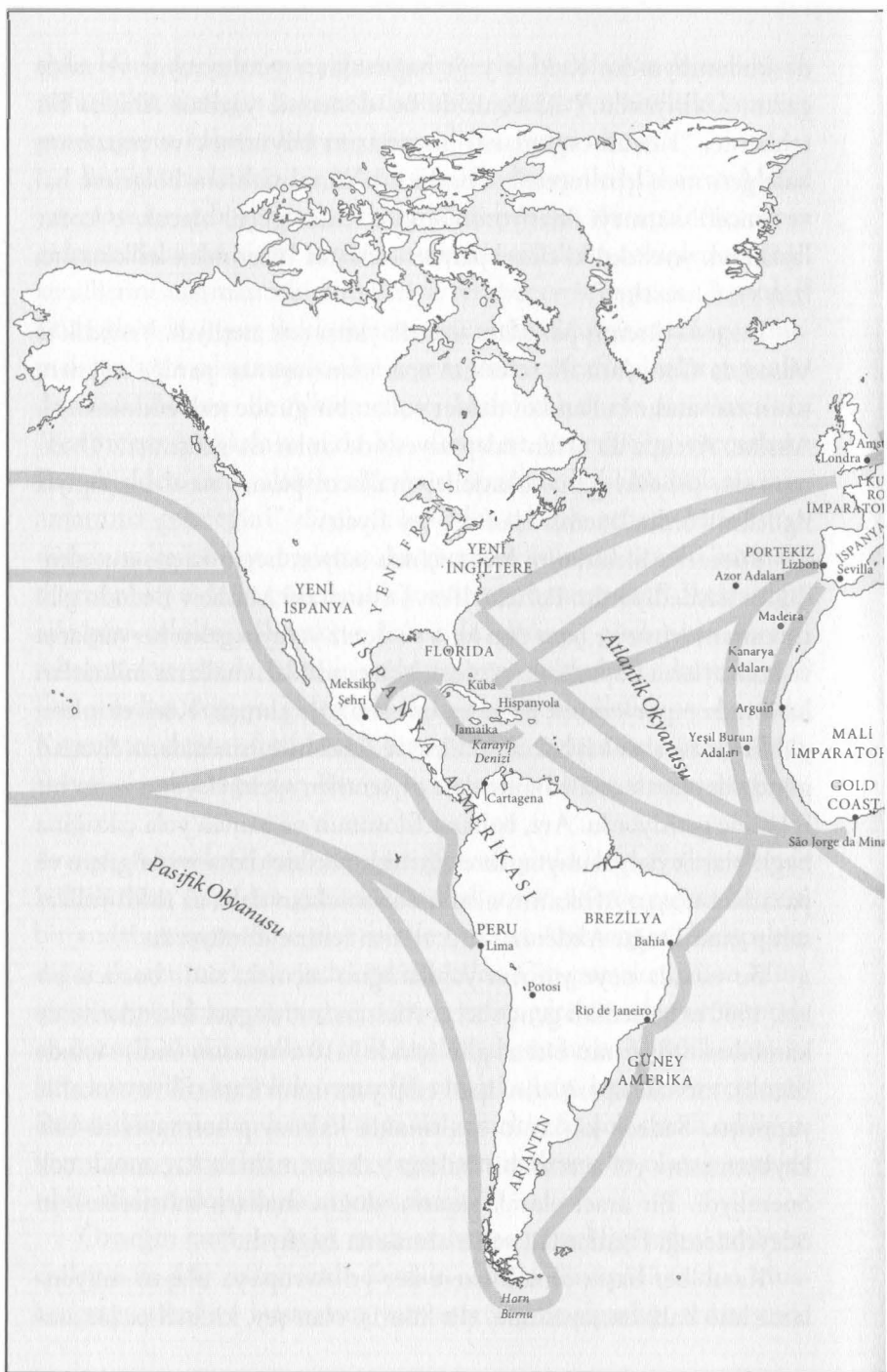
de kullanılıyordu. Kakule yağı bağırsakları yumuşatıyor ve mide gazını azaltıyordu.³² Akdeniz’de bu dönemde yazılan Arapça bir rehberde, “Küçük organların boyutlarını büyütme ve muazzam hale getirmek için reçeteler” başlıklı bölüm, mahrem bölgelere bal ve zencefil sürmeyi öneriyordu; etki o kadar güçlü olacak, o kadar fazla zevk verecekti ki cinsel partneri erkeğin “üzerinden kalkmasına izin vermeyecekti.”³³

Bu yeni türemiş pazarlara tedarik yarışı çok ateşliydi. Venedik’te Vasco da Gama’nın ilk seferinin ardından yaşanan paniğe rağmen, uzun zamandır kullanılan ticaret yolları bir günde terk edilmemişti. Aksine, Avrupa’da artan talep sayesinde onlar da gelişmişti: O zaman da, şimdiki gibi, tüketiciler malların pazara nasıl ulaştığıyla ilgilenmiyordu; önemli olan tek şey fiyattı.

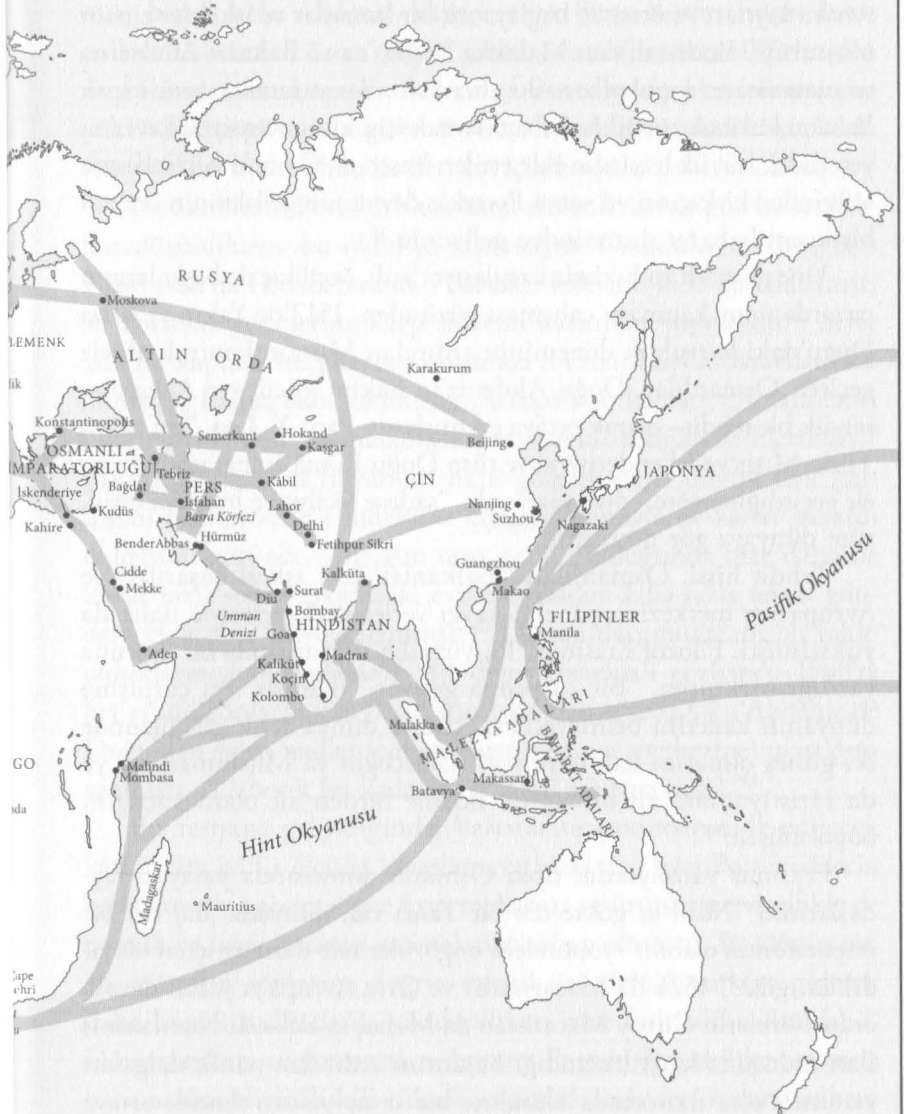
Tüccarlar birbirlerini kıskançlıkla izliyor, neyin kaçsa satın alındığını kaydediyordu. Portekizliler, Levant’taki Mathew Becudo gibi tüccarları, Mısır ve Şam’dan kara ve deniz yoluyla gelen kervanların ve konvoyların boyutlarını gözlemek ve taşıdıkları malların miktarları hakkında rapor vermek üzere casus olarak işe almıştı. Kötü ekinlere, yükleriyle beraber kaybolan gemilere ve siyasi huzursuzlukların fiyatları gündelik olarak etkilediğine dair söylentiler, spekülasyonu zorlu bir iş haline getiriyordu. Arz, baharat filosunun ne zaman yola çıktığına bağlı olarak dalgalanıyor, ibre ağırlıklı şekilde daha iyi bilgilere ve pazarlara ulaşan Afrika’nın ucunu dolaşmaktan daha az riskli yollara sahip olan Doğu Akdenizli tüccarların lehine dönüyordu.³⁴

Bu esnada neye yatırım yapılacağını seçmek, sinir bozucu bir işti. 1560’ta Venedikli genç tüccar Alessandro Magno, İskenderiye’de karabiberin fiyatının birkaç gün içinde %10 artmasını endişe içinde izlemiş, mevcut siparişlerini iptal edip yatırımını karanfil ve zencefile yapmıştı. Sadece kârlarını azaltmakla kalmayıp sermayesini bile kaybetmesine yol açacak bir balona yakalanmaktan kaçınmak çok önemliydi. Bir aracı olarak yaşamı, doğru malları, müşterilerinin ödeyebileceği fiyatlardan satın almasına bağlıydı.³⁵

Karabiber başta olmak üzere her yıl Avrupa’ya ulaşan milyonlarca kilo baharat sayesinde, elit lüks işi olan şey, kitlesel pazar arz-

KÜRESEL TİCARET YOLLARI, y. 1650

Ticaret Yolları

talep dengesi sayesinde hızla kültürel ve ticari ana akımın parçası olmuştu. Portekizlilerin neden Lizbon'u Angola, Mozambik ve Doğu Afrika kıyıları ve ötesi ile bağlayacak bir limanlar ve iskeleler zinciri oluşturup Hindistan'dan Malakka Boğazı'na ve Baharat Adaları'na uzanan ticaret karakolları ve kalıcı koloniler yaratarak kendi İpek Yolu'nu kurmak istediklerini açıklamak için kâr potansiyeli kavramı yeterlidir. Büyük başarılar elde ettiler; Vasco da Gama'nın Hindistan seferinden birkaç on yıl sonra Portekiz devletinin gelirlerinin önemli bir kısmı baharat ticaretinden geliyordu.³⁶

Yine de ciddi zorluklarla karşılaşıyorlardı, özellikle de başkalarının pazardan pay kapmaya çalışması yüzünden. 1517'de Yakın ve Orta Doğu'daki karışıklık döneminin ardından Mısır'ın kontrolünü ele geçiren Osmanlılar, Doğu Akdeniz'in hâkim gücü –ve Avrupa'ya büyük bir tehdit– olarak ortaya çıkmışlardı. Papa X. Leo, “En zalim Türk, Mısır ve İskenderiye'yi ve tüm Doğu Roma İmparatorluğu'nu ele geçirdiğine göre,” diye yazıyordu, “sadece Sicilya ve İtalya'ya değil, tüm dünyaya göz dikecektir.”³⁷

Tehdit hissi, Osmanlıların Balkanlar'daki askerî başarıları ve Avrupa'nın merkezine yönelik kaygı verici ilerlemeleriyle daha da yükselmmişti. Filozof Erasmus, 16. yüzyılın ilk yarısında bir dostuna yazdığı mektupta, “Bir çarpışma geliyor,” demişti. Bu çarpışma dünyanın kaderini belirleyecekti “çünkü dünya artık gökyüzünde iki güneş olmasını kaldıramıyor.” Geleceğin ya Müslümanlara ya da Hristiyanlara ait olacağını, ikisine birden ait olamayacağını öngörmüştü.³⁸

Erasmus yanılıyordu; tıpkı Osmanlı dünyasında yaşayan taydaşlarının “Nasıl ki gökte tek bir Tanrı var, dünyada [da] tek bir imparatorluk olabilir” yönündeki öngörülerinde daha az içten olmadıkları gibi.³⁹ 1526'da Macaristan'ı ve Orta Avrupa'yı yaran devasa ordu Türklerin Güney Macaristan'da Mohaç'ta alelacele hazırlanmış Batı ordusuna karşı kazandığı başarının ardından panik dalgaları yaratmış olsa da, ortada ölümüne bir savaş yoktu. Ancak ortaya çıkan, Hint Okyanusu'na, Kızıldeniz'e ve Basra Körfezi'ne de sirayet eden, yoğun ve uzun süreli bir düşmanlıktı.

Özgüven dolu Osmanlılar, Asya'daki ticari konumlarını güçlendirmek için çok harcama yapıyordu. Satın alma araçlarından bir ağ kurulmuş, birçok kale, Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ndeki deniz yollarını korumak üzere tadilat görmüş ve yenilenmişti. Körfez'den Basra üzerinden Levant'a uzanan yolların modernleştirilmesi, bu yolu o kadar güvenilir, güvenli ve hızlı hale getirmişti ki sonunda Portekizliler bile Lizbon ile iletişim için bu yolu kullanır olmuştu.⁴⁰

Osmanlıların Portekizlilere karşı düzenli olarak güç kullandıkları düşünülürse, bu oldukça şaşırtıcıydı. Osmanlılar, Kuzeybatı Hindistan'da Diu'da bulunan Portekiz kalesine 1538'de saldırmıştı ve Portekiz gemilerine karşı düzenli baskınlar yapıyordu.⁴¹ Sefer adlı bir kaptan, 16. yüzyılın ortasında o kadar büyük başarılar elde etmişti ki başına ödül konmuştu. Avrupalı bir kaptan, Osmanlıların "Portekizlilerden yağmaladıklarıyla sürekli zenginleştiklerinden" yakınıyor, Sefer'in filosunun nasıl giderek daha büyük hale geldiğini belirtiyordu; elindeki az sayıdaki gemiyle ne kadar başarılı olduğunu görünce, "Bir gün otuz gemisi olduğunda bize daha ne kadar fazla sorun çıkaracak, evine ne kadar daha fazla servet gönderecek acaba?" diye sızlanmıştı.⁴² Osmanlılar, muazzam bir rakip olduklarını kanıtlıyorlardı: Bir diğer Portekizli gözlemci, 1560'ta her yıl milyonlarca kilo baharatın İskenderiye'ye (Doğu Akdeniz'de Doğu'dan gelen mallar için en önemli ticaret merkezine) ulaştığını yazmıştı, "Lizbon'a bu kadar az gelmesi şaşırtıcı değil."⁴³

Bu zamana gelindiğinde, baharat ticaretinden elde edilecek kârlar fark edilir ölçüde yavaşlamaya başlamış, bazı Portekizlilerin baharattan vazgeçip, diğer Asya mallarına ve ürünlerine, özellikle de pamuk ve ipeğe yatırım yapmalarına sebep olmuştu. Bu dönüşüm, 16. yüzyılın sonlarına doğru, tekstil ürünleri Avrupa'ya giderek daha büyük miktarlarda gönderilirken iyice fark edilir olmuştu.⁴⁴ Dönemin bazı araştırmacıları, bunun, Portekizli yetkililer arasında baharat ticaretiyle ilişkili yüksek yolsuzluk seviyeleri ve sarayın hem ithal mallar üzerine çok yüksek vergiler koyarak hem de Avrupa'da verimsiz bir dağıtım ağı kurarak verdiği kötü kararlarının sonucu olduğunu öne sürüyordu (ki günümüz akademisyenleri de onlarla

hemfikiirdir). Osmanlı'nın rekabeti, Portekizlileri –ve kârlarını– yoğun baskı altına almıştı.⁴⁵

Hint Okyanusu'ndaki ve diğer yerlerdeki bu çekişmenin merkezinde, Avrupa'daki nakit zengini alıcılara giden mallar üzerinden en fazla vergiyi alma rekabeti vardı. Osmanlıların başarısı çok kâr getirmişti. Konstantinopolis'deki merkezî hazine, artan yerel talep hükümetin gelirlerini artırsa da, öncelikle Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Akdeniz'deki limanlardan geçen trafiğin giderek artan hacmi sayesinde dolmuştu.⁴⁶ 16. yüzyıl boyunca yıllık bütçe fazlaları giderek artmış, bu da sadece şehirlerde değil, kırsal kesimde de toplumsal ve ekonomik değişimlere yol açmıştı.⁴⁷

Altın Çağ, sadece Avrupa'da başlamamıştı. Balkanlar'dan Kuzey Afrika'ya, Osmanlı dünyası çapında giderek artan vergi gelirlerinin finanse ettiği devasa inşaat programları başlatılmıştı. En büyük projelerden bazıları, lakabı bile dönemin ruhunu ve zenginliğini yansıtan Muhteşem Süleyman'ın (Kanuni Sultan Süleyman, iktidarı 1520-66) baş mimarı Sinan tarafından tasarlanan projelerdi. Sinan, Süleyman'ın ve oğlu II. Selim'in iktidarlara süresinde seksenden fazla büyük cami, altmış medrese, otuz iki saray, on yedi düşkünler evi ve üç hastanenin yanı sıra birçok köprü, su kemeri, hamam ve depo inşa etmişti. Edirne'de 1564 ile 1575 arasında inşa ettiği Selimiye Cami, mimari cesaretin ve mühendislik dehasının bir şaheseriydi, öyle ki o dönemde yazılmış bir anlatıya göre, “insanlığın hayranlığına layık” bir eserdir. Ancak aynı zamanda dinî hırsların da bir ifadesiydi: “Dünya halkları” İslam dünyasında Konstantinopolis'teki Ayasofya'nın kubbesi kadar büyük bir kubbe yapılmasının mümkün olmadığını söylüyordu. Edirne'deki cami, hatalı olduklarını göstermiştir.⁴⁸

Pers Diyarı'nda da yüksek bütçeli inşaat işlerine ve Avrupa'da çiçek açan kültürle rekabet edecek görsel sanatlara yapılan harcamalarda benzer bir artış vardı. Timur'un 15. yüzyıl başlarında ölümünün ardından parçalanan Timur diyarının parçaları arasından, Safevî Hanedanı yönetiminde yeni bir imparatorluk doğmuş ve İsfahan'ın (günümüzde Orta İran'dadır) son derece iddialı şekilde yeniden

inşasını sağlayan Şah I. Abbas'ın iktidarında (1588-1629) zirvesine ulaşmıştı. İsfahan'ın eski pazarları ve karanlık sokakları yıkılmış, yerine şehir için özenle hazırlanmış bir ana plana göre mağazalar, hamamlar ve camiler inşa edilmişti. Büyük sulama projeleri, yeni İsfahan'ın bol bol suya sahip olacağını garantilemişti; şehrin kalbinde yatan zirai tasarım şaheseri Nakş-ı Cihan Meydanı, “dünyayı süsleyen bahçe” için şarttı. Muazzam Mescid-i Şah'da, İslam dünyasının en iyileriyle aynı seviyede bir mücevher olması amacıyla (Edirne'nin olduğu gibi) inşa edilmişti. Dönemin yazarlarından birinin belirttiği üzere Şah, İsfahan'ı “büyüleyici binalara, çiçeklerin insanın ruhunu neşelendirdiği kokularla dolu parklara, akarsulara ve bahçelere sahip bir cennet” haline getirmişti.⁴⁹

Kitaplar, hat ve görsel sanatlar –özellikle de minyatür nakkaşlığı–, kendine güvenen, entelektüel açıdan meraklı ve giderek daha uluslararası hale gelen bir kültürde serpilip gelişmişti. Güzel sanatın nasıl yaratılacağını açıklayan yazılar yazılıyordu, örneğin *Kanun el-Suvar*, bunu zekice ve güzel üsluplu, kafiyeli beyitlerle yapıyordu. Bu eserin yazarı okuyucusunu, nakkaşlıkta ustalaşmak istemenin yeterli olmadığını, “bu alanda ustalaşmak için doğal yeteneğin önemli bir unsur olduğunu” unutmamaları gerektiği konusunda uyarıyordu.⁵⁰

Refah, yeni ufuklar açmıştı: İsfahan'daki Karmelit keşişleri, Şah'a Mezmurlar Kitabı'nın Farsça tercümesini sunabiliyor, bu da şükranla kabul ediliyordu; Papa V. Paulus, hediye olarak İncil'den sahnelerin bir dizi çizimini göndermiş, Şah da bundan o kadar hoşlanmıştı ki sahnelerin neyi temsil ettiğini açıklamak üzere Pers yorumcular çağırmıştı. Bölgedeki Yahudilerin Tevrat'ın Farsça çevirisini İbranice harfler kullanarak yaptığı bir dönemdi; Pers Diyarı'nın bu dönemdeki dinî hoşgörüsünün yanı sıra kültürel özgüveninin de bir işaretidir bu.⁵¹

Osmanlı ve Pers imparatorlukları, daha doğudan gelen mallar üzerindeki geçiş vergilerinin ve ithalat harçlarının artmasından ve ayrıca Avrupa'nın kraliyet saraylarından tüccar ailelerine, saray gözdelelerinden zengin çiftçilere yeni zenginleri arasında çok talep gören yerel mallar ve ürünlerden çok kazanç sağlamıştı. Ancak Yakın Doğu,

Atlas Okyanusu'nun diğer ucundan, Amerika Kıtası'ndan akan altın, gümüş ve diğer hazinelerden yararlanırsa da, asıl kazananlar, ihracatın kaynak bölgeleriydi: Hindistan, Çin ve Orta Asya.

Avrupa, tarihin en büyük gümüş madeni olduğu ortaya çıkan, yüzyılı aşkın süre boyunca küresel üretimin yarısından fazlasını gerçekleştiren ve günümüzde Bolivya'ya düşen And Dağları'nın tepelerindeki Potosí'de yer alan maden gibi son derece zengin kaynaklardan gelen külçelerin takas merkezine dönüşmüştü.⁵² Cıva-amalgam süreci kullanarak metal çıkartmak için yeni teknikler geliştirilmiş, madenciligi daha ucuz, daha hızlı ve daha da kârlı hale getirmişti.⁵³ Keşif, Güney Amerika'daki kaynakların İber Yarımadası üzerinden Asya'ya yeniden dağıtımının son derece hızlanmasına yol açmıştı.

Değerli metal eritiliyor, inanılmaz miktarlarla nakledilen sikkeler haline getiriliyordu. 16. yüzyılın ortalarından itibaren, talep edilen Doğu malları ve baharatları karşılığında Asya'ya her yıl yüzlerce ton gümüş ihraç ediliyordu.⁵⁴ Floransa'da 1580'lerde yapılmış bir alışveriş listesi, iştahın ne kadar büyük hale geldiğini göstermektedir. Büyük Dük Francesco de Medici, Hindistan'a doğru yola çıkan Floransalı tüccar Filippo Sassetti'ye cömertçe finansman sağlamış, bir dizi egzotik mal satın alma talimatı vermişti. Pelerinler, tekstil ürünleri, tohumlar ve bitkilerin mumdan modelleri (Dük'ün ve kardeşi Kardinal Ferdinando'nun özel hobisi) ve zehirli yılan sokmalarına karşı bir panzehir de dâhil olmak üzere çeşitli ilaçlar almıştı.⁵⁵ Alıma yönelik bu merak, dönemin güçlü ve kültürlü insanları arasında yaygındı.

Avrupa ve Orta Doğu, Amerika Kıtası'ndan ve Afrika kıyısındaki deniz yolunun açılmasından gelen keşiflerle parlıyordu. Ancak hiçbir yer Hindistan kadar parlak görünmüyordu. Kolomb'un Atlas Okyanusu'nu geçişinin ardından gelen dönem, Timur'un ölümünden sonra parçalara ayrılan diyarın yeniden birleşmesine denk gelmişti. 1494'te, torunlarından biri olan Babür, Orta Asya'daki Fergana Vadisi'ndeki toprakları miras aldıktan sonra, bunları, büyük başarılarla olmasa da genişletmeye başlamıştı. Dikkati Semerkant'ın üzerindeydi. Şehirden Özbek rakipleri tarafından atıldıktan sonra,

güneye giderek yıllar süren karşılıksız bir mücadeleden sonra, dik-
katini başka yöne çevirmişti. Önce kendisini Kâbil'in efendisi haline
getirmiş, daha sonra üyeleri Hindu nüfusu düzenli ve vahşi şekilde
katlettiği için hiç sevilmeyen despot Ludi Hanedanı'nı kovarak
Delhi'nin kontrolünü ele geçirmişti.⁵⁶

Kâbil'de etkileyici fiskiyeleri, greyfurt ağaçları, karanfil bahçeleri,
portakal bahçeleri ve uzaklardan getirilmiş bitkileriyle dolu muazzam
Bağ-ı Vefa bahçesini yaratmaktan büyük keyif alan Babür iyi bir
mimar olduğunu çoktan göstermişti. Gururla, "Portakallar sarıya
dönerken," diye yazmıştı, "harika bir manzara oluyor; gerçekten
çok güzel görünüyor."⁵⁷ Hindistan'a yerleşince –toprağın zorluğun-
dan şikâyet etse de–, müthiş bahçe tasarımlarına devam etmişti.
Su kaynağının Hint alt kıtasının kuzeyinde çok büyük bir sorun
olması hayal kırıklığı yaratmıştı; dehşet içinde, "Nereye baksam,"
diye yazmıştı, "çok çirkin ve çorak yerler görüyorum," öyle ki özel
bir şey yaratma çabasına değmiyordu bile. Sonunda cesaretini top-
layıp, Agra yakınlarında bir yere yerleşmişti: "[Şehir yakınlarında]
gerçekten uygun bir yer olmasa da, elimizde olanla çalışmaktan
başka yapılabilecek bir şey yoktu." Sonunda, büyük çabalar ve har-
camalardan sonra, "sevimsiz ve uyumsuz Hindistan'da" muazzam
bahçeler yaratılmıştı.⁵⁸

Babür başlangıçta şüpheci olsa da, güneye hareketinin zaman-
laması daha iyi olamazdı. Yeni devletin büyük bir imparatorluğa
dönüşmesi çok uzun sürmemişti. Yeni ticaret yollarının açılması ve
Avrupa'nın hevesli alım gücü, Hindistan'a bir anda nakit girişinin
başladığı anlamına geliyordu. Bunun büyük kısmı, at satın almak
için harcanıyordu. Orta Asya'daki satıcıların 14. yüzyılda bile, her
yıl binlerce at sattığına dair raporlar vardır.⁵⁹ Bozkırda üretilen at-
lar, özellikle alt kıtanın kendisinde yetiştirilen ve "doğaları gereği,
insan üzerinde durduğunda ayaklarının neredeyse yere değeceği
kadar küçük" olan atlardan daha büyük –ve daha iyi beslenmiş–
oldukları için tercih ediliyordu.⁶⁰ Avrupa gümüşü Doğu'dan mal
almak üzere akarken, çok miktarda para prestij, sosyal farklılaşma
ya da törensel etkinlikler için at satın almaya harcanıyordu; aslında

yakın dönemde petrol zengini ülkelere akan paranın en iyi taşıtlara harcanması gibi: Ferrariler, Lamborghini'ler ve diğer pahalı arabalar.

At ticaretinde çok kâr vardı. Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na ulaştıklarında Portekizlilerin dikkatini çeken ilk şeylerden biri bu olmuştu. 16. yüzyıl başlarında, safkan Arap ve Pers atlarına yönelik taleple ve Hint prenslerinin bunlar için ödemeye gönüllü oldukları yüksek fiyatlarla ilgili heyecanlı raporlar yazılmıştı. Portekizliler, kârlı at nakliyesi işine o kadar girmişlerdi ki at nakliyesi düşünülerek tasarlanan *Nau Tafeoria* gibi gemiler inşa edilirken teknolojik gelişim de tetiklenmişti.⁶¹

Ancak çoğu at, Orta Asya'dan geliyordu. Dönemin yorumcularından biri, Hindistan'a akan paranın, arzın talebi aşmasının tetiklediği enflasyon baskılarına yol açtığını, bunun da göz yaşartıcı yükseklikte kârlar yarattığını söylemişti.⁶² Artan gelirler, köprü inşaatı, kervansarayların yenilenmesi ve kuzeye giden ana yolların güvenliğinin temin edilmesi gibi projelere yatırımı teşvik etmişti. Sonuç, Orta Asya şehirlerinin yeni bir yaşam ve görkem patlaması daha yaşamaları olmuştu.⁶³

At ticaretini desteklemek için gereken altyapı da kârlıydı. Zeki bir spekülâtör, ana yollar üzerindeki dinlenme noktalarına yatırım yapmış, 16. yüzyılın ortalarında on beş yıl içinde bin beş yüzden fazla nokta kurmuştu. Bu bölgeye artan para akışı, Sihizmin büyük kutsal metni Guru Granth Sahib'de de belirtildiği gibidir; buna göre dünyevi ve ticari olan, ruhani olanın hemen yanında durur: Guru takipçilerine dayanıklı mallar almalarını öğütüyordu; ayrıca daima doğru hesap tutmaları gerekiyordu, çünkü bunlar gerçeği zenginleştirmenin yollarıydı.⁶⁴

Kâbil de dâhil büyük at pazarlarını barındırabilecek geçit şehirlerde bir patlama vardı. Ancak bunlar arasında en fazla gelişen, Hindukuş'a yakınlığı dolayısıyla hızla büyüyen Delhi şehri olmuştu. Şehrin ticari önemi arttıkça, yöneticilerinin statüsü de yükselmisti.⁶⁵ Kısa süre içinde başarılı bir yerel tekstil sanayi gelişmiş, Babür İmparatorluğu yetkilileri tarafından özenle beslenerek Asya ve ötesinde son derece aranan malzemeler üretmişti.⁶⁶

Arka arkaya kazandıkları bölgeleri tek bir birim altında toplamak için finansal gücünü kullanarak dışa yayılmış kudretli bir krallık yaratmaları uzun sürmemiştir. 16. yüzyıl boyunca Babür, oğlu Hümâyün ve torunu I. Ekber, Babür İmparatorluğu'nun belirgin bir şekilde genişlemesini sağlamıştı. 1600 yılına gelindiğinde imparatorluk Hindistan'ın batı kıyısındaki Gucerat'tan Bengal Körfezi'ne ve Orta Hindistan'ın derinliklerindeki Pencap'tan Lahor'a uzanıyordu. Bu sadece fetih için fetih değildi. Aslında, yeni doğan imparatorluğu güçlendiren ve destekleyen, bereketli ve hızla büyüyen gelir akışları sağlayan şehirlerin ve bölgelerin kontrolünü ele almak için daha önce görülmemiş bir dizi koşulun bir araya gelmesinden faydalanmaktı. Portekizli bir Cizvitin kendi tarikatına yazdığı bir mektupta bildirdiği üzere, her ikisi de canlı şehirler ve büyük vergi tabanları olan Gucerat ve Bengal'in fethi Ekber'i "Hindistan'ın mücevherinin" efendisi haline getirmişti.⁶⁷ Her yeni eklenti, merkeze daha fazla güç veriyor, daha fazla ivmenin birikmesini sağlıyordu.

Babürler beraberlerinde yeni fikirler, zevkler ve tarzlar getirmişti. Moğolların ve Timurların uzun süredir ilgilendiği minyatürler yeni hükümdarlar tarafından teşvik ediliyor, canlı bir görsel sanatlar okulu yaratılması için uzak diyarlardan ustalar getiriliyordu. Güreş izlemek ve güvercin yarıştırmak gibi Orta Asya eğlenceleri de popüler hale gelmişti.⁶⁸

Mimarideki ve bahçe tasarımlarındaki yenilikler daha da dikkat çekiciydi, Semerkant'ta mükemmelleştirilen yapıların ve manzaraların etkileri, kısa süre sonra tüm imparatorlukta görülür olmuştu. Sonuçlar hala görülebilir. Hümâyün'un muazzam mezarı Delhi'de sadece Buharalı bir mimar tarafından inşa edilen Timuri tasarımın bir şaheseri olarak değil, Hindistan tarihinde yeni bir dönemin şahidi olarak durmaktadır.⁶⁹ Orta Asya'daki uygulamalar ve fikirlerden çok etkilenen yeni peyzaj tarzları da ortaya çıkmış, inşa edilen çevreyi ve etrafıyla ilişkilerini daha da dönüştürmüştü.⁷⁰ Lahor büyük ve yeni anıtların yanı sıra özenle planlanmış açık alanlarla büyüyordu.⁷¹ Ellerin altında devasa kaynaklar, yelkenlerinde rüzgâr ile Babür-

lüler, imparatorluğu kendilerine benzetiyorlardı. Bunu da muazzam bir düzeyde yapıyorlardı.

16. yüzyılın ikinci yarısında yeni başkent olarak inşa edilen büyüleyici Fetihpur Sikri şehri, neredeyse sınırsız kaynakların ve canlı bir hanedanın imparatorluk hırslarını sergiliyordu. Kırmızı kum taşından inşa edilmiş, ince şekilde tasarlanmış bir dizi avlu ve bina, Pers Diyarı ile Orta Asya'dan gelen tarzları ve tasarımları Hindistan'ın kendi tarzıyla karıştırarak hükümdarın ziyaretçileri kabul edeceği ve gücünden şüphe etmelerini imkânsız kılacak bir saray yaratmıştı.⁷²

Avrupa'dan akan paradan doğan devasa servetin en ünlü şahidi olan anıt, Şah Cihan tarafından 17. yüzyılın başlarında karısı Mümtaz için inşa edilen mozoleydi. Ölümünü anmak için Şah Cihan, fakirlere devasa miktarda gıda ve para dağıtmıştı. Uygun bir mezar yeri belirlendikten sonra, bugünün parasıyla milyonlarca dolar, kubbeli bir binanın inşasına ayrılmış, daha sonra da bu kubbeye altından bir kaplama ve en yüksek kaliteli sedef işleriyle dekore edilmiş kümbetler ve çok miktarda altın için de milyonlar harcanmıştı. Her yanında bahçeler olan mozolenin her iki tarafına, “muazzam bitkilerle çevrilmiş” çardaklar eklenmişti. Gelecekte bakımının düzgün yapılacağını temin etmek üzere yakın pazarların gelirleriyle bir vakıf kurulmuştu.⁷³

Birçokları için Tac Mahal, dünyanın en romantik anıtı, bir kocanın karısına aşkının sıra dışı bir gösteresidir. Ancak başka bir şeyi de temsil eder: Babür hükümdarına, sevgili karısı için bu sıra dışı hareketi düşünebilmesini sağlayacak kadar servet getiren küreselleşmiş uluslararası ticareti. Bunu, dünyanın eksenindeki büyük kaymalar sayesinde tamamlayabilmişti zira Avrupa ve Hindistan'ın şanı, Amerika Kıtası'na zarar vererek oluşmuştu.

Şah Cihan'ın karısının ölümü için müsrif üzüntü gösterisinin, dünyanın öbür yanında kısa süre önce dile getirilenlerde yankı bulmuştu. Avrupalıların gelişinden önce Maya İmparatorluğu da gelişmekteydi. “O zamanlar hastalık yoktu; o zamanlar ağrıyan kemikler yoktu, o zamanlar yüksek ateş yoktu, o zamanlar kıza-

mik yoktu, o zamanlar yanan göğüsler yoktu, o zamanlar tüketim yoktu. O zamanlar insanlığın yolu düzenliydi. Yabancılar buraya geldiklerinde her şeyi bozdular. Beraberlerinde utanç verici şeyler getirdiler,” diyordu bir yazar kısa süre sonra.⁷⁴ Amerika Kıtası’ndan alınan altın ve gümüş Asya’ya ulaşıyordu; Tac Mahal, servetin bu şekilde yeniden dağıtılması sayesinde inşa edilebilmişti. Hindistan’ın görkemlerinden birinin, dünyanın diğer yanındaki “Hintlilerin” acı çekmesinin sonucu olması ironiktir.

Artık kıtalar birbirine gümüş akışıyla bağlanmıştı. Bu durum, birçoklarının şanslarını yeni bölgelerde aramalarına yol açmıştı: 16. yüzyılın sonlarına doğru, Basra Körfezi’ndeki Hürmüz’ü ziyaret eden bir İngiliz, şehrin “Fransızlar, Flamanlar, Almanlar, Macarlar, İtalyanlar, Yunanlar, Ermeniler, Türkler ve Mağribiler, Yahudiler ve Putperestler, Persler [ve] Moskoflarla” dolu olduğunu yazıyordu.⁷⁵ Doğu’nun çağrısı güçlüydü. Avrupa’dan giderek daha çok sayıda insanı çeken şey ticari kazancın yanı sıra iyi maaş veren istihdam olanaklarıydı. Topçular, kaptanlar, seyrüseferciler, kadirga komutanları ya da gemi inşaatçıları için Pers Diyarı’nda, Hindistan’da, Malay Yarımadası’nda, hatta Japonya’da bile her zaman iş vardı. Kendileri için yeni hayatlar yaratmak isteyenler için de şanslar vardı: becerileri ve deneyimleri yerel hükümdarlar için paha biçilmez olan asker kaçakları, suçlular ve istenmeyen insanlar için mesela. Başarıya ulaşanlar, aslında kendilerini bağımsız prensçikler haline getirebiliyordu. Şanslı bir Hollandalının, “istediği sayıda kadınla” eğlenip, “gün boyu, neredeyse çıplak” ve sarhoş halde dans edip şarkı söyleyebildiği Bengal Körfezi ve Maluku Denizi’nde durum buydu.⁷⁶

1571’de, İspanyolların Manila’yı kurması küresel ticaretin ritmini değiştirmişti; başlangıçta, yerel nüfus için ilk Atlas Okyanusu geçişlerine oranla çok daha az yıkıcı olan bir kolonizasyon programını takip etmişti.⁷⁷ Başlangıçta baharat alımı için bir üs olarak kurulan yerleşim, hızla büyük bir metropol ve Asya ile Amerika Kıtası arasında önemli bir bağlantı noktası haline gelmişti. Mallar, ödemelerin yapıldığı gümüşle beraber, artık Pasifik üzerinden, önce Avrupa’dan

geçmeksizin taşınıyordu. Manila çok çeşitli malların satın alınabildiği bir ticaret merkezi haline gelmişti. 1600 yılı civarında şehrin üst düzey yetkililerinden birine göre burada birçok ipek çeşidinin yanı sıra kadifeler, satenler, Şam işi dokumalar ve diğer tekstil ürünleri satın alınabiliyordu. Ayrıca “pek çok yatak süsü, askılık, örtü ve kilim,” masa örtüleri, yastıklar ve halılar, metal kurnalar, bakır ısıtıcılar ve dökme demir tencereler de bulunuyordu. Çin’den gelen kalay, kurşun, güherçile ve barut da bulunabiliyordu; ayrıca “portakal, şeftali, armut, muskat ve zencefil” reçelleri, kestane, fındık, at, kuğuya benzeyen kazlar, konuşan kuşlar ve diğer birçok nadir ürüne de ulaşılabilirdi. Yazar, “Satılan her şeyi listelemeye kalksam ne bitirebilirim ne de bunun için yeterli kâğıdım var,” diyordu.⁷⁸ Günümüz araştırmacılarının birinin sözleriyle, Manila dünyanın ilk “küresel şehri” idi.⁷⁹

Bunun diğer ticaret yolları üzerinde önemli etkileri olması doğaldı. Osmanlı İmparatorluğu’nda Manila yolunun kurulmasının ardından kronik bir daralma oluşması tesadüf değildi. Bunun sebepleri arasında yerel mali baskılar ve Habsburglara ve Perslere karşı girişilen pahalı askerî seferlerde yapılan aşırı harcamalar olsa da kıtalararası ticari alışveriş için binlerce kilometre ötede büyük bir kavşağın ortaya çıkması, Osmanlı İmparatorluğu’nun azalan gelirlerinde bir etkendi.⁸⁰ Amerika Kıtası’ndan Filipinler ve Asya’nın geri kalanı üzerinden gelen gümüş miktarı baş döndürücüydü: 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başları arasında Avrupa’dan geçene eş miktarda gümüş bu bölgeden geçmiş, Yeni Dünya’dan Avrupa’ya gelen para miktarı düşmeye başlayınca İspanya’daki bazılarının paniklemesine yol açmıştı.⁸¹

Gümüş yolu, dünyayı bir kemer gibi çevrelemişti. Değerli metalin nihai durağı özellikle bir noktaydı: Çin. Bunun iki sebebi vardı. Öncelikle Çin’in boyutları ve karmaşıklığı kendisini, Avrupa’da, devasa bir taklit pazarının ortaya çıkacağı kadar fazla talep gören seramikler ve porselenlerde dâhil olmak üzere lüks ürünlerin büyük bir üreticisi konumuna getiriyordu. Matteo Ricci, Nanjing’i gezerken “Çinliler,” diye yazmıştı, “antik şeylerin sahtelerini, büyük bir

zanaatkârlık ve yaratıcılıkla yapıyorlar.” Becerileri sayesinde büyük kârlar elde ediyorlardı.⁸² Çin’de sahte ürünlerin nasıl anlaşılacağına dair kitaplar yazılıyor, Liu Dong, Xuande bronzlarının ya da Yongle porseleninin nasıl tasdik edileceğini açıklıyordu.⁸³

Çin, ihracat pazarına hacimli şekilde tedarik sağlayabiliyor, üretimini ihtiyaca göre artırabiliyordu. Örneğin Fujian bölgesindeki Dehua, Avrupalıların zevklerine uygun porselen imalatına adanmış bir merkeze dönüşmüştü. İpek üretimine de benzer şekilde, Batılıların zevklerini karşılayabilmek için yatırım yapılmıştı. Bu kurnazca bir iş pratiğiydi ve Ming yetkililerinin alacaklarının hızla artmasını sağlamıştı; bazı araştırmacılar 1600 ile 1643 yılları arasında en az dört kez katlanarak arttıklarını söylemektedir.⁸⁴

Bu kadar çok paranın Çin’e akmasının ikinci sebebi, değerli metaller konusunda mevcut ilişkideki dengesizlikti. Çin’de gümüşün değeri, altınınki ile yaklaşık olarak sabit 6:1 oranında seyrediyordu. Bu, Hindistan, Pers Diyarı ya da Osmanlı İmparatorluğu’ndakinin oldukça üstünde; değeri Avrupa fiyatlandırmasında 16. yüzyıl başlarındakinin neredeyse iki katıydı. Uygulamada bu, Avrupa parasının Çin pazarlarında ve Çinli tüccarlardan, başka yerlerde olduğundan daha çok şey satın alabildiği anlamına geliyordu; ki bu da Çin ürünleri almak için güçlü bir sebepti. Para birimi ticaretinden ve bu dengesizliklerden günümüz bankacılarının arbitraj dediği yöntemle faydalanma fırsatları, Uzak Doğu’ya yeni gelenler –özellikle de Çin ve Japonya’da altının değerinin farklı olmasının kolay kazançlar sağladığını fark edenler– tarafından hemen benimsenmişti. Tüccarlar para ve değerli metal alıp satmaya hücum etmişti. Bir görgü tanığına göre Makao’daki tüccarlar, Japonya’ya özenle seçilmiş mallar götürüyordu ancak sadece gümüş karşılığı satıyorlardı.⁸⁵ Bazıları bu fırsat karşısındaki heyecanlarını zar zor gizleyebiliyordu. Gümüşün altın karşısındaki değeri o kadar yüksekti ki, Pedro Baeza’nın da belirttiği gibi, altın çok ucuza geliyordu; Doğu’da birbiriyle değiştirilen metaller Amerika Kıtası’ndaki İspanyol topraklarına ya da İspanya’ya götürülürse, diyordu, “%70-75’lik bir kâr elde edilebilir.”⁸⁶

Çin'e gümüş akışının etkilerini tamamen değerlendirmek zor ve karmaşıktır. Yine de Amerika Kıtası'ndan değerli metal akışının Çin kültürü, sanatı ve öğrenimi üzerinde gözle görülür bir etkisi olmuştu. Dört Usta'yı (Ming Hanedanı'nın büyük çağdaş sanatçıları) oluşturanlar, diğerleri ve Shen Zhou gibi ressamalar, hami bulabiliyor, eserleri için parasal olarak ödüllendiriliyordu. Lu Zhi gibi sanatçılar yeteneklerini, giderek büyüyen ve hobileri ile eğlencelerini geliştirmek isteyen bir orta sınıfın özel siparişlerinde sergiliyordu.⁸⁷

Bu bir deneyellik ve keşif çağıydı; örneğin baş karakterlerinden birinin adıyla, "Altın Lotus" olarak bilinen erotik roman *Jin Ping Mei* sadece edebi formlara değil, cinselliğin kendisine karşı tavırlara da meydan okuyordu.⁸⁸ Yeni servet, şnorkelle dalıştan sulamada hidrolik kullanımına kadar tüm konuları kapsayan bir ansiklopedi yazan ve eserleri büyük saygı görüp herkes tarafından takdir edilen Song Yingxing gibi âlimleri besleyebiliyordu.⁸⁹ Konfüçyüsçülüğe yönelik giderek artan ilgi ve Wang Yangming gibi uzmanlara duyulan saygı, dikkate değer değişikliklerin gerçekleştiği bir dönemde açıklamaya ve çözüme duyulan ihtiyacın şahitleridir.⁹⁰

Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde yeniden keşfedilen Selden haritası gibi Güneydoğu Asya'nın tüm nakliye yollarını gösteren kapsamlı haritalar da Çinlilerin bu dönemde ticaret ve seyahatle giderek daha fazla ilgilendiklerini kanıtlar. Yine de bunlar istisna sayılabilir: Bu dönemde de daha önce olduğu gibi Çin haritaları dünyayı dar bir açıyla görüyor, görsel temsiller kuzeyde Çin Seddi, doğuda ise denizle sınırlanıyordu. Bu Çin'in dünyanın açıldığı bir dönemde edilgen bir rol oynamaya hazır olduğunun göstergesi olmasının yanı sıra, Avrupalıların Doğu Asya'daki donanma üstünlüğünü yansıtıyordu: Hollanda, İspanya ve Portekiz gemileri birbirlerini hedef alsalar da, düzenli olarak Çin gemilerini ve kargolarını da ele geçiriyorlardı.⁹¹ Çin, saldırgan rakipler arasındaki savaşlarda taraf olmak ve sonuçta zarar görmek istemiyordu; bu koşullarda, giderek içe dönme ancak kendilerine gelen tüccarlardan da kâr etme eğilimi, son derece mantıklı görünüyordu.

Çin'e gelen gümüşün büyük kısmı; ekonominin trampa ekonomisinden pazar ekonomisi durumuna gelmesine, serbest emek pazarlarının teşvik edilmesine ve dış ticareti canlandırmak için bilinçli bir program dâhil olmak üzere bir dizi büyük reforma harcanmıştı. Gümüş aşkının ve bu değerli metale verdiği yüksek değer Çin'in Aşıl topuğu olması ironiktir. Çin'e bu kadar çok miktarda gümüş, özellikle de Manila üzerinden akarken, gümüşün değerinin düşmeye başlaması ve zaman içinde fiyat enflasyonu oluşması kaçınılmazdı. Net sonuç, gümüşün değerinin ve özellikle de altın karşısındaki değerinin, diğer bölgelerle ve kıtalarla aynı seviyeye gelmesi olmuştu. Dünyaya açılmanın yeni dünya harikaları yarattığı Hindistan'ın aksine, Çin'de bu durum 17. yüzyılda ciddi bir ekonomik ve siyasi krize yol açmıştı.⁹² Küreselleşme, beş yüzyıl önce, bugün olduğundan daha az sorunlu değildi.

Adam Smith'in daha sonra ulusların zenginliği hakkındaki ünlü kitabında belirttiği üzere, "Amerika'nın keşfi ve Doğu Hindistan'a Ümit Burnu'ndan geçilmesi, insanlık tarihindeki en büyük ve en önemli olaylardır."⁹³ Dünya gerçekten de Kolomb'un ilk seferinden ve Vasco da Gama'nın evinden Hindistan'a başarılı yolculuğundan sonra açılan altın ve gümüş yolları sayesinde dönüşüm geçirmişti. Adam Smith'in 1776'da söylemediği, İngiltere'nin bu denklemin neresinde olduğuydu. Zira 1490'ların keşiflerini takip eden yüzyıl, keşiflerin meyvelerini doğunun imparatorluklarına yağdıran İspanya ve Portekiz'inse, sonraki iki yüzyıl, Avrupa'nın kuzeyine ait olacaktı. Tüm beklentilerin aksine, dünyanın ağırlık merkezi yine yer değiştirmek üzereydi. Bu sefer Büyük olmaya hazırlanan Britanya'ydı.

Kuzey Avrupa Yolu

1490'ların keşifleri dünyayı dönüştürmüştü. Avrupa dünya ilişkilerine kıyidan köşeden bulaşmak yerine dünyanın lokomotifi haline gelmişti. Madrid ve Lizbon'da alınan kararlar artık, Abbasilerin Bağdat'ta, Çin'deki Tang Hanedanı sırasında Luoyang'da, Moğol başkenti Karakurum'da ya da Timur'un Semerkantı'nda alınan kararlar gibi, binlerce kilometre ötede yankılanıyordu. Tüm yollar, artık Avrupa'ya çıkıyordu.

Bu bazılarını son derece kızdırmıştı. İngilizler barut fıçısı gibiydi. İngiltere'nin rakiplerinin hazinelerinin her gece katlanarak artması yeterince kötüydü; işleri daha da kötü hale getiren, İspanya hazinesine yağın altın ve gümüşün Tanrı'nın iradesi gereği yağdığına dair muzaffer ve yorucu öykülerdi. Bu, İngiltere'nin Roma'dan kopmasının ardından geldiği için daha da acı vericiydi. "İlahî Efendimiz'in, İspanya krallarının ellerine verdiği güç ne kadar da haşmetli," diyordu 16. yüzyıldan bir Cizvit rahibi; İspanya'nın serveti "Tanrı tarafından takdir edilmiş"ti; Tanrı "krallıkları istediğine ve istediği şekilde bahşeder, bahşettiği gibi de geri alır."

Mesaj, Protestan hükümdarların gerçek inançtan uzaklaştıkları için cezalandırılmayı beklemeleri gerektiği şeklindeydi. Reform hâlâ devam ederken, Avrupa'da Katolikler ile Protestanlar arasında şiddet ve baskı patlaması yaşanmıştı. Özellikle de ülkenin Roma'ya dönüp papalık otoritesini kabul edecekmiş gibi görüldüğü I. Mary iktidarının sona ermesiyle sahte şafak geçtikten sonra, İngiltere'ye karşı hemen askerî harekâta girişileceği söylentileri ortalıkta dolaanıyordu. Üvey kız kardeşi I. Elizabeth 1558'de tahta geçtiğinde, bir tarafta yüksek sesli ve güçlü bir lobi grubunun dinî talepleri diğer tarafta ise hoşgörüsüzlük atmosferinde memnuniyetsizleşmiş, kenara itilmiş ya da mağdur edilmiş olanların isyanı arasında ince

bir çizgide yürümek zorunda kalmıştı. İngiltere'nin Avrupa'nın kıyılarında yalıtılmış olması da herkesi memnun etmiyordu. Papa V. Pius, 1570'te *Regnans in Excelsis* başlıklı bir Papalık bildirisi ile Elizabeth'i "İngiltere'nin zahirî Kraliçesi ve günah keçisi" ilan etmiş, onun yasalarına uyan tebaasını afaroz etmekle tehdit etmiş, beklenen işgal geldiğinde ("gelirse" değil) bununla nasıl savaşılaacağı düşünülmeye başlanmıştı.²

Büyük ve etkili bir ilk savunma hattı yaratmak için Kraliyet Donanması'na büyük yatırımlar yapılmıştı. Thames üzerindeki Deptford ve Woolwich gibi, savaş gemilerinin giderek artan bir verimle tasarlanıp bakıma alındığı son teknoloji iskeleler inşa edilmiş, bunlarsa ticari gemilerin inşaatında bir devrim yaratmıştı. Daha fazla yük taşıyabilen, daha hızlı seyreden, denizde daha uzun süre kalan ve daha fazla insan ile daha güçlü toplar taşıyan gemiler yapılmaya başlamıştı.³

Gemi yapımcılarının duayeni, kendisi de usta bir yapımcının oğlu olan Matthew Baker'dı. Kraliçe Elizabeth için yeni nesil gemiler yaratmak amacıyla matematik ve geometri ilkelerini benimsemişti; bunlar "Antik İngiliz Gemi İnşasından Fragmanlar" başlıklı bir metinde bulunuyordu.⁴ Bu tasarımlar ticari kullanım için hızla uyarlanmış, sonuçta yüz ton veya üzerinde ağırlığa sahip İngiliz gemilerinin sayısı 1560'tan sonraki yirmi yıl içinde neredeyse üç katına çıkmıştı. Yeni nesil gemiler, hızları, kolay kullanımları ve denizde karşılaşıldığında yarattıkları devasa tehdit ile çabucak itibar kazanmıştı.⁵

İngiltere'nin deniz kuvvetlerinin geliştirilmesinin meyveleri, İspanya Hollanda'ya 1588 yazında İngiltere'ye yönelik tam teşekküllü bir işgal için asker almaya devasa bir filo gönderdiğinde ortaya çıkmıştı. İngilizlerin köşeye kısıtırlıp silah üstünlüğü kurduğu İspanyol Armada mürettebatından hayatta kalanlar evlerine utanç içinde dönmüştü. Kaybedilen gemilerin büyük kısmı İngilizlerin eline geçmemiş, sıra dışı ölçüde sert fırtınalar yüzünden resiflere oturmuşsa da, donanmaya yapılan yatırımın son derece işe yaradığından kimsenin şüphesi yoktu.⁶

Dört yıl sonra Portekiz karavelası *Madre de Deus*'un Doğu Hindistan'dan karabiber, karanfil, muskat, abanoz, kilimler, ipekler, tekstil ürünleri, inciler ve değerli metallere dönerken Azor Adaları açıklarında ele geçirilmesi, deniz gücünün önemini daha açık şekilde gösteriyordu. Güney kıyısındaki Dartmouth Limanı'na çekilen bu tek gemiden elde edilen ganimetin, İngiltere'nin yıllık ithalatının yarısı değerinde olduğu söyleniyordu. Gemiye el konması, ganimetin kraliyet ile başarıdan sorumlu olanlar arasında nasıl paylaştırılacağına dair yorucu tartışmalar başlatmıştı; yüksek değerli taşınabilir malzemeler kaybolurken, bu kolay bir iş değildi.⁷

Bu tür başarılar özgüven için iyiydi; ayrıca Atlas Okyanusu ve diğer yerlerde giderek daha rahatsızlık verici davranışlara yol açıyordu. İngiltere, Avrupa'daki Katolik hükümdarların düşmanı olan herkesle ilişki kurmaya başlamıştı. Örneğin 1590'larda Kraliçe Elizabeth, ele geçirilen İspanyol gemilerinde kürek köleleri olarak kullanılan Kuzey Afrika'dan gelen Müslümanları serbest bıraktığını açıklamış ve onları, kıyafet, para ve "diğer gereksinimleri" verdikten sonra güven içinde evlerine yollamıştı.⁸ Ayrıca İngilizler Kuzey Afrika'daki Müslümanlardan, 1596'da Cádiz'e yaptıkları saldırıda –Shakespeare'in *Venedik Taciri* oyununun başında söz edilen olay– destek almışlardı. Bu dönemde çıkarlar öyle hizalanmıştı ki günümüz araştırmacılarından biri İngilizler ile Mağribilerin, Katolik İspanya'ya karşı bir "cihat" verdiklerini söylemiştir.⁹

İngiltere'nin Amerika Kıtası'na ve Asya'ya giden İspanya ve Portekiz'in yeni rotalarına meydan okuma çabasının bir sonucu olarak, Osmanlı Türkleriyle yakın ilişkiler kurmak için ciddi çabalar sarf edilmişti. Avrupa'nın, Türk güçlerinin Viyana kapılarına dayanmasından dehşete düştüğü dönemde, İngilizler farklı bir ata oynuyorlardı. Hristiyan devletleri Korint Körfezi'ndeki İnebahtı'da Osmanlı donanmasına saldırmak için bir "Kutsal Birlik" kurmak üzere toplandıklarında İngilizler, orada bulunmayışlarıyla fark edilmişlerdi. Kutsal Birlik'in başarısı, zaferi kutlamak üzere Avrupa çapında, şiir, müzik, sanat ve

anıtların yaratıldığı coşkulu sahnelere yol açmıştı. İngiltere, durumu sessizlikle karşılamıştı.¹⁰

Bunun ardından bile Kraliçe Elizabeth'in sarayından Konstantinopolis'teki Sultan'a sıcak dostluk mesajları ve hediyeler gönderiliyordu; bunun sonucu Londra'ya "içten ve bol, saf karşılıklı güvenden ve bol dostluktan doğan gül kokulu selamlar" gönderilmesi olmuştu.¹¹ İngiltere'den gönderilen hediyeler arasında, Thomas Dallam tarafından yapılan ve Konstantinopolis'e 1599'da gönderilen bir org vardı. Dallam, sıcak ve nem dolayısıyla "tüm mekanizmanın bozulduğunu" ve boruların nakliye sırasında hasar gördüğünü öğrenerek dehşete düşmüştü. İngiltere büyükelçisi bir kez bakmış ve bunun "hediye olarak verilemeyeceğini söylemişti." Dallam, sabah akşam hasarı gidermek üzere çabaladıktan sonra org canlandırılmıştı ve Sultan III. Mehmed için çaldığında Sultan'ı o kadar etkilemişti ki altına boğulmuş ve kendisine "ya kendi cariyelerinden ya da aralarından en iyisini seçeceğim bakirelerden iki kadın" sunulmuştu.¹²

Elizabeth'in Sultan'a yaklaşımı, Türklerin Avrupa'ya girişinin açtığı fırsatlara dayanıyordu. Papa uzun süredir Hristiyan hükümdarları, zarardan dönmek üzere bir araya getirmeye çalışıyor, "Macaristan fethedilirse sırada Almanya olacaktır ve Dalmaçya ile İliirya alt edilirse İtalya işgal edilecektir," diye uyarıyordu.¹³ İngiltere kararlı şekilde kendi tarlasını sürerken, Konstantinopolis ile iyi ilişkiler geliştirmek –ve ticari ilişkiler geliştirme fırsatı sunmak– mantıklı bir dış politika gibi görünüyordu.

Bu açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz tüccarlara, diğer tüm uluslara verilenden daha büyük imtiyazlar tanıyan resmi bir ticaret anlaşmasının yapılmış olması çarpıcıdır.¹⁴ Protestanlarla Müslümanlar arasında iletişimi sağlamak için kullanılan ortak dil de daha az çarpıcı değildi. Örneğin Kraliçe Elizabeth'in Osmanlı Sultanı'na kendisinin, "Yüce Tanrı'nın inayetiyle... Hristiyan inancının her tür putpereste, Hristiyanlar arasında yaşayan ve İsa'nın adını yalan yere ağzına alanlara karşı en yenilmez ve muazzam savunucusu" olduğunu belirtiyordu.¹⁵ Osmanlı hükümdarları da Katolik kilisesinden ayrılanlarla iletişimde olmanın önemini farkındaydı ve

kendi inançlarını yorumlayışlarındaki benzerliklerin altını çiziyorlardı; özellikle görsel imgeler konusunda: Sultan Murad, “Flandre ve İspanya’daki Luther mezhebinin üyelerine” yazarken, “Papa adını verdikleri inançsızın” birçok hatasının arasında, putlara tapmayı teşvik etmek olduğunu da söylemişti. Reform’un mimarlarından biri olan Martin Luther’in takipçileri için ise “kiliselerde putların ve portrelerin ve çanların yasaklanmış olması” çok iyiydi.¹⁶ Düşük şansına rağmen İngiltere’nin Protestanlığı, kapıları kapatmak yerine açacak gibi görünüyordu.¹⁷

Osmanlılara ve Müslümanlara karşı olumlu bakış açısı, İngiltere’de ana akım kültüre yayılmıştı. Shakespeare’in *Venedik Taciri* oyununda Fas Prensi, evliliğe ikna etmeye çalıştığı Portia’ya, “Benden görüntümden dolayı hoşlanmazlık etmeyin,” diyordu. İzleyiciler, kralın bir çok kez Sultan için cesurca savaşmış bir insan ve vâris hanım (Kraliçe Elizabeth’i ima etmektedir) için uygun bir eş –ve “parlayan her şeyin altın olmadığını” fark edecek kadar kurnaz bir adam– olduğunu öğreniyordu. Ayrıca, Venedik hizmetindeki bir “Mağribi” (dolayısıyla büyük ihtimalle Müslüman) olan kahramanın trajik asaletinin, çevresindeki Hristiyanların çifte standartlarıyla, ikiyüzlülüğüyle ve aldatmacalarıyla keskin bir tezat oluşturduğu *Othello* vardır. Seyirciye bir noktada, “Mağribi durağan, sevecen, asil bir doğaya sahiptir,” denir; Müslümanların söz verirken güvenilir ve kararlı, dolayısıyla güvenilir müttefikler olarak kabul edilebilecekleri inancına bir atıf yapılır.¹⁸ Elizabeth dönemi gerçekten de İngiliz edebiyatında Pers Diyarı’nın da ortak ve olumlu bir kültürel referans noktası olarak ortaya çıkışına sahne olmuştu.¹⁹

Müslümanların ve ülkelerinin İngiltere’de olumlu şekilde yansıtılmasıyla beraber, İspanyollara yönelik yakıcı tavırlar vardı. Bartolomé de las Casas’ın Yeni Dünya’nın fethine dair anlatısı bu yüzden Tanrı’dan bir hediye idi; özellikle de Johannes Gutenberg’in yüzyıl önce önderlik ettiği ve metinlerin daha önce hayal dahi edilemeyecek miktarlarda basılmasını sağlayan devrim bağlamında.²⁰ Bu, Dominiken bir rahip olan De las Casas’ın gibi anlatıların hızla ve görece ucuz şekilde yayılabilmesini sağlamıştı. 21. yüzyılın

başındaki teknolojik gelişmelerde olduğu gibi, farkı yaratan bilginin paylaşım hızındaki ani artışı.

De las Casas'ın anlatısı önemliydi çünkü rahip Amerika Kıtası'ndaki yerli nüfusun çektiği ve şahsen gördüğü acılar dolayısıyla giderek kırınglaşmıştı. Uygulanan zulmü korkunç ayrıntılarla anlatan metin, İngiltere'de *A Short Account of the Destruction of the Indies* (*Brevísima relación de la destrucción de las Indias*)^{*} başlığıyla tercüme edilmişti. 1580'lerde tüm ya da en sert bölümlerini dâhil edecek şekilde kısaltılmış haliyle geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan metin, tartışmasız şekilde İspanyolların katliamcılar, İspanya'nın ise zalim, kana susamış bir ülke olarak portresini çiziyordu. Metnin çevirmeni James Aligrodo, sunuş bölümünde "12, 15 ya da 20 milyon zavallı akıllı yaratığın" katledildiğini yazmıştı.²¹

Öyküler Protestan Avrupa'da hızla yayılmıştı ve İspanyolların kendilerinden aşağı olduğunu düşündükleri insanlara nasıl davrandıkları anlatılıyordu. Benzetme çok açıkçı: İspanyollar, başkalarına uğursuz bir zalimlikle davranan doğuştan baskıcı insanlardı; şans verilse, daha yakındaki insanlara da aynı şekilde davranacaklardı.²² Bu, 16. yüzyılın sonlarında İspanya ile giderek sertleşen bir mücadeleye hapsolmuş olan Alçak Ülkeler'in halklarına korku salan bir yargıydı. İspanya Reform'un büyük destek bulduğu bölgelerde otoritesini kabul ettirmeye çalışıyordu. Ünlü tarihçi ve İngilizlerin Amerika Kıtası'na yerleşiminin önde gelen savunucularından Richard Hakluyt, İspanya'nın "Hint diyarlarında tüm gururları ve despotlukları ile hüküm sürdüklerini" anlatıyordu. "Bir ağızdan ağlayarak" özgürlük için yalvaran masumları köleleştiriyorlardı.²³ Bu İspanyol modeli imparatorluktu; diğer bir ifadeyle hoşgörüsüzlük, şiddet ve zulüm imparatorluğu. İngiltere elbette asla böyle utanç verici şekilde davranmazdı.²⁴

Kuram bu yöneydi. Aslında kölelik ve şiddete yönelik tavırlar, bu tür yüce gönüllü vaatlerin düşündürdüğünden çok daha muğ-

* Kitap Türkçeye *Yerlilerin Göz yaşları: Yerlilerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi* başlığıyla tercüme edilmiştir, çev: Oktay Etiman, Ankara: İmge, 2009. (yay. n.)

laktır. 1560'larda İngiliz denizciler tekrar tekrar Batı Afrika'daki kârlı köle ticaretinden pay almaya çalışmışlardı. Sir John Hawkins, Kraliçe Elizabeth'in kendisinden gelen yatırımı Atlas Okyanusu üzerinden insan taşıyarak sağlıklı bir kâra dönüştürmeye çalışmıştı. "Zencilerin Hispanyola'da iyi bir mal olduğu ve zenci stoğunun Gine kıyısında kolayca yenilenebileceği" sonucuna vardıktan sonra Hawkins ve destekçileri oyuna girmeye son derece heveslilerdi. Yeni Dünya'daki İspanyol "zorbalarla" iş yapmayı reddetmek bir yana dursun, İngiliz toplumunun en üst seviyesindekiler, onlardan oldukça iyi kâr etmişlerdi.²⁵

Nihai olarak İngiltere'nin duruşu, 16. yüzyılın başlarında gerçekleşen büyük değişikliklerin yarattığı baş döndürücü fırsatlardan yararlanmak için zayıf bir pozisyonda oldukları bilgisiyle çerçeveleniyordu. Dinî tartışmalar ve şanssız zamanlama, ülkeyi İspanya'nın dönüştüğü yükselen küresel gücün yeminli düşmanı haline getirmiş, Amerika Kitası'ndan ya da Venedik'e Kızıldeniz ve doğudaki kara yolları üzerinden akan ticaretten gelen zenginliklerden faydalanmak için zor bir konumda bırakmıştı. İspanyolları eleştirmek iyiydi hoştu ama İngilizlerin leşçi ve önlerine düşen kırıntılar için müteşekkirdi oldukları gerçeğini saklamayı başaramıyordu. Yazar Richard Hakluyt, İngiltere "bugün cesur gençlerle dolu," diye yazıyordu ve kronik bir "işsizlik" dolayısıyla, ekonomik olarak zavallı durumdalar. Genç erkekleri, "bu diyarı... [dünyadaki] tüm denizlerin efendisi haline getirecek" şekilde işe koşmak harika olmaz mıydı?²⁶ Dalgalara hükmetme planları iddialıydı, tabii ki hayal kurmakta yanlış bir taraf yoktu.

Güney Avrupa büyürken İngiltere sessizce oturmuyordu. Her yöne keşif seferleri gönderilerek ticaret yolları açmak ve yeni ticaret, ulaşım ve iletişim ağları kurmak hedefleniyordu. Bunlardan çok az ümit verici sonuç çıkmıştı. 1570'lerde Martin Frobisher'ın liderliğinde kuzeybatı geçidini keşfetmek üzere yola çıkan gemiler, Asya'ya gittiği umulan yolu bulamadan dönmüştü ki bu yeterince kötüydü. Bunu resmen utanç verici yapan şey ise günümüzde Kanada toprakları

olan bölgeden getirilen çok miktarda altının Amerika Kıtası'ndaki diğer tüm keşiflere rakip olacak keşifler olarak yansıtılmasının altının boş çıkmasıydı. Parlayan metal markazit, yani demir pirit, aptal altını idi.²⁷

Başka felaketler de olmuştu. Barents Denizi üzerinden Çin'e ulaşma çabaları da trajediyle sonlanmıştı. Sir Hugh Willoughby ve adamlarının, gemileri kış gelirken Murmansk yakınlarında buza saplanmıştı. Hepsi donarak ölmüş, bedenleri sonraki yıl bulunmuştu. Venedik'in Londra'daki elçisine göre, "heykel gibi, çeşitli pozlarda" donmuşlardı, bazıları "yazarken, hala ellerinde kalemle ya da ağızlarında kaşıkla; diğerleri ise bir dolabı açarken" donakalmışlardı.²⁸

Doğudan gelen mallara erişebilmek için Rusya ile ticaret bağları kurma çabaları, öncelikle İngilizlerin tam IV. İvan'ın en "korkunç" olduğu dönemde gelmiş olmaları, hem de Rusya'nın 16. yüzyılda Asya ticaretindeki kısıtlamaları dolayısıyla sekteye uğramıştı. Bu dramatik şekilde yayılmak üzere de olsa, Hazar Denizi ve ötesine giden yollar hâlâ tüccarların güvenle geçemeyecekleri kadar güvensizdi; ağır koruma sahibi kervanlar bile haydutların saldırısına uğrayabiliyordu.²⁹

1560'larda Pers Diyarı'na da, ticari bağlantılar kurmak için, beyhude de olsa, birçok kez tüccarlar gönderilmişti. Genellikle Kraliçe Elizabeth'in dostluğunu ve müttefikliğini vadeden belgeler taşıyan heyetler, Şah'tan "dürüst bir amaçla, tebaanızla ve diyarınızda çalışan diğer yabancılarla mal ticareti yapmak amacıyla" imtiyaz talep ediyorlardı.³⁰ İngilizler imtiyaz almak için o kadar heveslilerdi ki, dindar Müslüman ev sahipleri ile İslam'ın ve Hristiyanlığın göreceli erdemleri hakkında tartışırken onlara verdikleri cevaplarda beklediklerini bulamayınca tüccarların din hakkında konuşmaları yasaklanmıştı. Seyyahlara, karşılaştıkları birinin ülkelerinde inancın durumu hakkında soru sorması halinde, "herhangi bir şey söylemeden sessiz kalmanın" daha iyi olacağı söyleniyordu.³¹ Katolikler ve Protestanlar birbirleriyle şiddetle savaşırken Avrupa'da dinî atışmalar her şeydi ama Avrupa'nın dışında bir kenara bırakılabilirlerdi.

İspanyolların ve Portekizlilerin başarısını taklit etme çabaları, 17. yüzyılın başlarında pek bir sonuç vermemişti. Özel fonlardan para toplamak için yeni ticari varlıklar kurulmuştu. Bunların birincisi 1551’de kurulan Bölgelerin, Sömürgelerin, Adaların ve Bilinmeyen Yerlerin Keşfi için Maceracı Tüccarlar Şirketi idi. Farklı coğrafi amaçları olan bir dizi yeni ve ayrı şirket de bunun çevresinde doğmuştu. İspanyol Şirketi, Doğu Toprakları Şirketi, Levant Şirketi, Rusya Şirketi, Türkiye Şirketi ve Doğu Hindistan Şirketi, yurt dışında iş yapmanın riskli olması ve büyük yatırım gerektirmesi gerekçesiyle belli bir bölge veya ülkede tekel veren kraliyet izinleriyle kurulmuştu. Bu, tüccarları, gelecekteki başarılarını koruyarak teşvik etmenin ve böylece İngiltere’nin ticaretini geliştirmenin –ve ülkenin siyasi kollarını uzatmanın– yenilikçi bir yöntemiydi.

Kulağa etkileyici gelen isimlerine, kraliyet teşviklerine ve yüksek ümitlere rağmen, sonuçlar başlangıçta pek etkileyici değildi. İngiltere dünya işlerinin çeper bölgesinde kalmaya devam ederken, İspanya’nın konumu giderek güçleniyor gibi görünüyordu. Aztekler, İnkalar ve diğerlerinin yüzyıllar içinde topladıkları değerli metaller toplanıp birkaç on yıl içinde daha önce keşfedilmemiş ya da verimli şekilde kullanılmamış madenlerin (örneğin her yıl sadece İspanya tacı için bir milyon peso ürettiği söylenen Potosí) zenginlikleriyle beraber İspanya’ya gönderilmişti.³²

İspanya’nın buldukları devasa olsa da, Yeni Dünya’dan elde edilebilecek hazinelerin bir sınırı vardı. Neticede kaynaklar sınırlıydı; tıpkı 16. yüzyılın başlarında sadece otuz yıl içinde onlarca milyar istiridyenin çıkarılmasının ardından tahrip olan Venezuela açıklarındaki istiridyeye yatakları gibi.³³ Yine de İspanyollar beklenmedik gelirleri sonsuz bir kuyu olarak görüyor, yeni buldukları serveti El Escorial’de devasa bir saray inşa etmek ya da tüm Avrupa’daki düşmanlarına karşı bitmeyen savaşları finanse etmek gibi büyük projelere harcıyordu. İspanyol sarayında, Tanrı’nın polisi olarak hareket etmek, iradesini dünyaya –gerekirse güç kullanarak– getirmek gerektiğine dair güçlü bir his vardı. İspanya, Protestanlarla ve

Müslümanlarla askerî çatışmadan kaçınmıyor gibiydi. Bu, kutsal savaşın yeni bir safhasıydı.

Daha önceki Haçlı Seferleri'nin gösterdiği gibi, kutsal savaşın insan ve para için iştahı, kraliyet kasaları için yıkıcı derecede masraflı olabiliyordu. İspanya kraliyet ailesinin projelerini finanse etmek için borç kullanmaya gönüllü olmaları da duruma yardımcı olmuyordu. Bu tavır kısa vadeli ve iddialı kararları teşvik ederken, sadece daha sonra, özellikle işler kötüye gittiğinde, ortaya çıkacak sonuçları gizliyordu. Hatalı mali yönetim ve beceriksizlik resmin bir parçasıydı, ancak nihai olarak İspanya'nın askerî harcamaları kontrol edemeyişi felaket getirmişti. İnanılmaz şekilde, 16. yüzyılın ikinci yarısında borçlarını hiç ödeyememeye başlamış, yükümlülüklerini yerine getirmeyi en az dört kez başaramamıştı.³⁴ Paçavralardan zenginliğe sıçrayan, kazandığı parayı aslında gücünün yetmeyeceği lüks mallara harcayan bir piyango talihlisi gibiydi.

Zenginlik akışının etkileri başka yerlerde hissediliyordu. Şu haliyle, Amerika Kıtası'ndan gelen para sayesinde Avrupa'da enflasyonun yerleşmesi dolayısıyla bir fiyat devrimi oluyordu: Sınırlı miktarda malı almaya çalışan tüketici sayısı giderek artıyordu. Artan kentleşme sorunu derinleştiriyor, fiyatları daha da yukarı itiyordu. İspanya'da sadece tahılın fiyatı, Kolomb'un keşiflerinden sonraki yüzyılda dört katına çıkmıştı.³⁵

Sonunda, İspanyol mülkünün bir parçası olan ve İspanya'nın mali sıkıntılarını vergileri artırarak çözmeye çalışması dolayısıyla öfkenin iyice arttığı Alçak Ülkeler'in şehirleri ve kasabalarında olaylar kırılmıştı. Kuzey Avrupa, üretken şehir merkezleriyle doluydu; Antwerp, Brugge, Gent ve Amsterdam 14. ve 15. yüzyıllarda Akdeniz, İskandinavya, Baltık ve Rusya'nın yanı sıra Britanya Adaları'ndan gelen mallar için önemli ticaret merkezleri haline gelmişti. Hindistan ve Amerika Kıtası ile ticaretin açılmasından da doğal olarak faydalanmışlardı.³⁶

Bu şehirler, dünyanın her yerinden tüccarlar için cazibe merkezi haline gelmişti ve bu da canlı bir toplum ve ekonomi hayatı ile güçlü

kentli kimlikler doğurmuştu. Büyüyen nüfus, çevredeki arazilerin verimli şekilde kullanılmasını gerektirmiş, sadece çevre topraklardaki ekinlerin hasılat yönetiminde değil, sulama tekniklerinde de (örneğin mevcut tüm toprakların kârlı şekilde kullanılabilmesini sağlamak için hendeklerin ve deniz surlarının inşa edilmesi gibi) hızlı ilerlemeler gerektirmişti. Alçak Ülkeler şehirlerinin ve çevrelerinin giderek artan boyutları ve üretkenlikleri bunları bal kovanlarına –yani vergi geliri üreten merkezlere– dönüştürmüştü ve bu durum da hanedan evlilikleri ve miras şansları dolayısıyla bu bölgenin büyük kısmını kontrol eden İspanyol hükümdarların gözünden kaçmamıştı.³⁷

Tek tek bölgelerin ve şehirlerin, neredeyse ceza denecek seviyede yüksek vergi seviyelerinin yanı sıra inanç konularında zalimce sert tavırlar karşısında öfkeyle bağırması çok zaman almamıştı. Martin Luther, Jean Calvin ve diğerlerinin uzaktaki siyasi liderlerin kurumsal yozlaşması ve bireyin ruhani önemi hakkındaki fikirleri, bu son derece kentleşmiş bölgelerde verimli topraklara düşmüş, Protestanlığın bölgede derin kök salmasını sağlamıştı. Ekonomik ve dinî zulüm, isyanın oluşması için güçlü bir kokteyl oluşturmuş, sonuçta 1581’de Utrecht Birliği’nin kurulmasına yol açmıştı: Birleşik Yedi İller, yani Felemenk Cumhuriyeti haline gelen varlığın bağımsızlık bildirgesi. İspanyollar güç gösterisinin yanı sıra 1585’ten itibaren Alçak Ülkeler üzerinde ticaret ambargosu uygulayarak buna cevap vermişti. Amaç isyankâr bölgeleri ve şehirleri oksijene muhtaç bırakıp boyun eğmelerini sağlamaktı. Yaptırımlar uygulandığında sıklıkla olduğu gibi, sonuç tam tersiydi: Çok az alternatifi bulunan ayrılıkçılar, saldırıya geçmişti. Sağ kalmanın tek yolu, eldeki bütün bilgi, beceri ve uzmanlıkları kendi avantajları için kullanmaktı; oyunu değiştirmenin vakti gelmişti.³⁸

16. yüzyılın son yıllarında, koşullar Alçak Ülkeler’de bir mucize yaratmak için gerekli bağlamı sağlayacak şekilde bir araya gelmişti. İspanya’nın bölgeyi bastırma çabası, nüfusun güneyden kuzeye hareket ettiği büyük ölçekli bir göçe yol açmış, Gent, Brugge ve Antwerp gibi şehirlerin, bir araştırmacının dediği gibi “bölge halkının felaket seviyesinde kan kaybı” yaşamasına sebep olmuştu. Zamanlama

oldukça tesadüfi olmuştu. Ticaret yasağı, depolar dolusu tahıl ve ringa balığı bulunmasını temin etmiş, bu da gıdanın hem bol hem de ucuz olması anlamına gelmişti. Kiralar hızla artsa da, nüfus artışı bir yandan konut inşasında da bir patlama yaratmış, İspanyolların baskısından kaçmaya çalışan deneyimli tüccarlarla diğer profesyonellerden oluşan etkin bir grubu bir araya getirmişti.³⁹

Ambargo nihayet 1590 yılında kaldırıldığında, Hollandalılar hızla hareket ederek İspanya Kralı II. Felipe'nin Avrupa'nın başka bölgelerinde askerî çatışmalarda meşgul olmasından faydalanan düzeni korumak üzere gönderilen İspanyol askerlerini temizlemişti. Bir anda askerî baskıdan kurtulan ve önünde bir fırsat kapısı bulunan Hollandalılar, kendilerini uluslararası ticarete atmış, Amerika Kıtası, Afrika ve Asya ile bağlantılar inşa etmeye çalışmaya başlamışlardı.

Kendi ticaret yollarını kurma planının açık bir ticari mantığı vardı. Malları doğrudan Felemenk Cumhuriyeti'ne getirmek, iki katı vergilerden kaçınmayı sağlayacaktı: Öncelikle mallar, yüklerin kuzeye gönderilmeden önce Portekiz ve İspanya'daki limanlarda vergilendirilmeden gelebilecekti. İkinci olarak ise Hollanda yetkililerinin gelirleri İberya'daki efendilere göndermek yerine kendileri toplayacak olmaları, Alçak Ülkeler'deki canlı ticaretten gelecek paranın başka yerlerde imparatorluk hırslarını beslemek ve pervasızca harcanmak üzere sızmayacağı anlamına geliyordu. Bu hemen fayda sağlayacak ve daha fazla kâr yeniden yatırıma dönüştürülebileceği için faydalı bir döngü yaratacak, –hem tek tek tüccarlar için hem de yeni doğmuş cumhuriyet için– daha da güçlü nakit akışı yaratacaktı.⁴⁰

Bu iddialı program, başından itibaren kâr getirmişti. 1597 yılında doğuya hareket eden bir sefer, bir sonraki yıl eve zaferle dönmüş, %400 kâr üreten yükler taşımıştı. Sermayelerinden bu kadar kâr elde ettikleri için cesurlaşan yatırımcıların finanse ettiği filolar artık her yöne yayılıyordu.⁴¹ Sadece 1601'de, Asya'ya on dört farklı sefer yapılmıştı ve her yıl yüz kadar gemi Atlas Okyanusu'nu aşarak Araya Yarımadası'ndan, yerel ringa ticareti için hayati önem taşıyan tuzu getiriyordu.⁴²

İspanyollar öfkeden çıldırıyordu; askerî eylemlerini yenileyerek başka türlü bir ambargo koymuşlardı. Büyük filozof ve hukukçu Hugo Grotius'a göre, bu sadece Hollandalıların kaderlerini kendi ellerine alma kararlılıklarını güçlendirmişti. Tehditler ve baskılar karşısında geri adım atmak yerine, tek seçenek daha fazla ticari girişime yatırım yapmak ve ateş güçlerini artırmaya yardımcı olacak ticaret ağını olabildiğince hızlı kurarak bağımsızlıklarını güçlendirmekti. Ya hep ya hiç durumu vardı.⁴³

Hollandalıların başarısının anahtarı, harika gemiler inşa etmeleri ve her şeyin ötesinde, klasik tasarımı ringa balığı filolarının Kuzey Denizi'nde ve sığ limanlarda çalışabilmeleri için uyarılarken yaptıkları yenilik, yani gemilerin düşük derinlikleriydi. 1550'lerden itibaren, İngilizler daha hızlı ve güçlü savaş gemileri inşa ederken, Hollandalılar çabalarını daha iyi manevra yapabilen, daha fazla yük taşıyabilen, daha az tayfayla çalışabilen ve dolayısıyla daha ucuza işletilebilen gemiler tasarlamaya odaklamışlardı. *Fluyt* adı verilen bu gemiler, ticari gemicilikte çıtayı yeni bir seviyeye getirmişti.⁴⁴

Hollandalılar yelken açtıklarında ödevlerini yapmış ve iyi hazırlanmışlardı. Atlas Okyanusu'nu aşip Ümit Burnu'nun etrafından dönen Avrupalı öncülleri bilinmeze yelken açmışken, Hollandalılar böyle değildi. Ne aradıklarını ve bunları nerede bulacaklarını biliyorlardı. Zamanını Asya'daki ticaret yollarını, limanları, pazarları ve yerel koşulları derinlemesine inceleyerek geçiren Goa Başpiskoposu'nun sekreteri Jan Huyghen van Linschoten, *Itinerario* gibi, doğruya doğru yola çıkacaklar için neredeyse talimatname görevi yapabilecek kapsamlı planlar sağlayan metinler üretmişti.⁴⁵

Başka eserler de tüccarları seyahatlerine hazırlamak için faydalı oluyordu. Hollandalılar haritacılık konusunda dünya liderleriydi. Gravürcü Lucas Janszoon Waghenaeer tarafından 1580'lerde hazırlanan haritalar ve deniz çizelgeleri, ayrıntıları ve doğrulukları dolayısıyla Avrupa çapında vazgeçilmez kabul ediliyordu. Kesin bilgi toplamaya ve Doğu Hint Adaları'nın yanı sıra Karayipler'in de güncel, ayrıntılı atlaslarını üretmeye özen gösteriliyordu; bunlar modern seyrüsefer desteklerinin temellerini 17. yüzyılın başlarında atmıştı.⁴⁶

Hollandalı tacirlerin seyahatlerinde karşılaşma olasılıkları bulunan tuhaf dillerin söz hazinelerini ve dilbilgilerini açıklamaya yardımcı olan metinler de vardı. Bu yeni dilbilimcilerin öncülerinden biri, Felemenkçe-Malayca sözlük ve dilbilgisi çalışması 1603 yılında, Sumatra Sultanı tarafından kendisini esir alanların dilini ısrarla öğrendiği Açe Hapishanesi'nden tahliyesinin ardından basılan Frederik de Houtman'dı.⁴⁷ Bu tür kelime listeleri 16. yüzyılda Asya'ya giden tüccarlar tarafından dikkatlice çalışılıyordu; faydalı kelime ve tümceleri Felemenkçeden Malayalam, Malay, Visayen, Tagalog, Tamil dillerine tercüme ettiriyorlardı.⁴⁸

Hollandalıların 17. yüzyıldaki başarılarının sırrı sağduyu ve sıkı çalışmaydı. Hollandalılar iş yapmanın yönteminin, sözleşmeli şirketlerin lehtarlarının herkesin birbirinin çıkarını kolladığı ve konumlarını korumak için tekel uygulamalarına başvuran küçük gruplarla sınırlamak için sert önlemler kullandıkları İngiltere örneğini izlemek olmadığını fark etmişti. Bunun yerine, sermaye bir havuzda toplanıyor, riskler mümkün olduğunca fazla yatırımcı arasında paylaşılıyordu. Zaman içinde bölgeler, şehirler, hatta tek tek tüccarlar arasında yarışan hırslar ve düşmanlıklara rağmen, ticareti artırmanın en verimli ve güçlü yolunun kaynakları birleştirmek olduğu sonucuna varılmıştı.⁴⁹

Dolayısıyla 1602'de, Felemenk Cumhuriyeti hükümeti, Asya ile ticareti yürütmek için, parçalarının toplamından daha güçlü ve kudretli olacağı düşünülmekle tek bir şirket yaratmıştı. Bu, özellikle yerel düşmanlıkları dindirmeyi ve ilgili tüm tarafları çıkarlarının aynı doğrultuda olmasının ötesinde, bu şekilde daha fazla olacağına ikna etmeyi gerektiren cesur bir hareketti. Verenigde Oost-Indische Compagnie'nin (VOC) –Doğu Hindistan Şirketi– ve kısa süre sonra Amerika Kıtası için kardeş şirketinin, West-Indische Compagnie'nin (WIC) –Batı Hindistan Şirketi– kuruluşu, dünya çapında çokuluslu bir şirketin nasıl kurulması gerektiğine dair ders niteliğinde bir örnekti.⁵⁰

Hollanda modeli son derece başarılı olmuştu. WIC kurucusu tüccar William Usselincx gibi bazıları, en iyi fikrin Amerika Kıtası'nın

henüz yerleşilmemiş bölgelerini kolonileştirmek olduğunu öne sürse de, açık bir plan şekillenmişti.⁵¹ Amaç, Portekizli, Venedikli ve Alman tüccarların bir arada yaşadığı Goa'da olduğu gibi diğer Avrupalı tüccarlarla rekabet etmeye çalışmak değil, onları kovmaktır.⁵²

Saldırgan yaklaşım hemen kazanç sağlamıştı: Dikkatler önce yalıtılmış Portekizli topluluğun Doğu Hindistan'da denetim kurmak üzere hazırlanan sistematik programın bir parçası olarak 1605'te kovulduğu Baharat Adaları'na yönelmişti. Sonraki on yıllarda Hollandalılar konumlarını sağlamlaştırmaya devam etmiş, günümüzde Cakarta'da bulunan Batavya'da –Alçak Ülkeler'in yerlilerine Roma İmparatorluğu döneminde verilen isme atıfla verilmiş bir isim– kalıcı bir merkez kurmuşlardı.

Anakaraya bağlanan noktalardan bir zinciri ele geçirmek ve güvenlik altına almak için askerî güç kullanılıyordu. Hollandalılar Makao ve Goa gibi birkaç noktada başlangıçta sıkıntı yaşamış olsalar da, 17. yüzyılda elde edilen kazançlar gerçekten de etkileyiciydi. Hollandalılar, kısa bir süre sonra sadece yurt dışındaki Avrupalılar için değil, toprakları stratejik olarak hassas ya da ekonomik olarak önemli olan yerel hükümdarlar için de sorun haline gelmişti. 1669 yılında, günümüzde Endonezya'da kalan Makassar Sultanlığı hedef alınmadan önce Malakka, Kolombo, Seylan ve Koçin ele geçirilmişti. Makassar, Asya ile baharat ticaretinde tekel olmak için gereken eksik parçaydı. Yeni Rotterdam adı verilen şehrin ele geçirilmesinin ardından, her yerde olduğu gibi büyük bir kale inşa edilmişti ki bu, kazançların kolayca teslim edilmeyeceğine dair açık bir beyan niteliğindeydi.⁵³ Lahey'de devlet arşivlerinde tutulan bir harita, Hollandalılar Doğu Hindistan'daki konumlarını oluştururken örülen örümcek ağının ayrıntılarını resmetmiştir.⁵⁴

Aynı şablon başka yerlerde de kullanılmıştı. Hollandalılar altın ticaretine hâkim olurken rakipler Batı Afrika'dan sürülmüştü. Hollandalılar zaman içinde Amerika Kıtası ile köle ticaretine de dâhil olmuşlardı. Modern Gana'daki Fort Nassau gibi yeni kaleler kurulmuştu. Portekizliler Gana kıyısında bulunan ve 17. yüzyılın ortalarında Hollandalıların eline geçen Elmina gibi diğer üslerden de

kovulmuşlardı. Karayip ve Amerika Kıtası'nda da önemli başarılar elde edilmişti; öyle ki 1640'lara gelindiğinde Hollandalılar Atlas Okyanusu üzerinden yapılan ticaretin büyük kısmını ele geçirmiş, şeker ticaretini ise doğrudan kontrol eder hale gelmişti.⁵⁵

Alçak Ülkeler dönüşüm geçirmişti. Uzun mesafeli ticarete erken yatırım yapanlar servet sahibi olmuş, yeni zenginlerden faydalananlar da iyi duruma gelmişti. Leiden ve Groningen'de cömert hamilerin finansmanı sayesinde araştırmacıların akademik disiplinlerin sınırlarını zorlayabildiği üniversiteler kurulmuştu. Sanatçılar ve mimarlar yükselmiş, yeni varlıklı burjuvaların ani ilgisi ve servetinin keyfini çıkarıyorlardı. Sıra dışı refahın yaşandığı zamanlarda, yüzlerce yıl önce Venedik'in yaptığı gibi sulardan doğan Amsterdam'da da muazzam yapılar görülmeye başlanmıştı. Keizersgracht üzerinde kanal evleri inşa edilirken Jordaan gibi bölgeler, denizden temizlenmiş mimari harikaların yanına mühendislik başarıları da eklenmişti.

İpek Yolu'nun etkisi sanatlarda da hissedilmeye başlamıştı. Haarlem, Amsterdam ve hepsinin ötesinde Delft'te, doğudan ithal edilen malların görünüşü, dokusu ve tasarımından yoğun şekilde etkilenen ve giderek büyüyen bir seramik sanayi ortaya çıkmıştı. Çin görsel temaları hâkimdi ve yüzlerce yıl önce Basra Körfezi'ndeki çömlekçilerin geliştirdiği ve Çin ile Osmanlı İmparatorluğu'nda popülerleşen karakteristik mavi ve beyaz ürünler o kadar geniş çapta benimsenmişti ki bu, Hollanda seramiğinin de ayırt edici unsuru haline gelmişti. Taklit, sadece beğeni göstermenin en dürüst yolu değildi; bu durumda, aynı zamanda artık Kuzey Denizi'ni Hint Okyanusu ve Pasifik ile bağlayan bir küresel maddi kültür sistemine katılmanın da parçasıydı.⁵⁶

Statü simgesi nesnelere talep artarken, Hollanda'da sanat genel olarak yükselişe geçmişti. Sadece 17. yüzyılda üç milyon resim yapıldığı öne sürülmüştü.⁵⁷ Bunun yeni fikirleri teşvik etmesi ve standartları yükseltmesi, Frans Hals, Rembrandt ve Vermeer gibi ressamalara nefes kesici güzellikte eserler yaratacakları bağlamı sunması kaçınılmazdı. Hollandalıların başarıya ulaşmak amacıyla bir arada çalışmak için buldukları kayda değer yöntem göz önüne alındığında, Frans Hals'ın

Aziz Adrianus'un Okçularının Şöleni (Haarlem'in Sivil Muhafızları) ya da Rembrandt'ın Amsterdam'ın Sivil Muhafızlar Şölen Salonu için sipariş edilen *Yüzbaşı Frans Banning Cocq ve Teğmen Willem van Ruytenburch'un Birliği Yürüyüşe Hazırlanıyor* (daha çok *Gece Nöbeti* olarak bilinir) çalışması gibi en güzel eserlerden bazılarının gruplanarak kaydedilmesi gibi son derece uygundu.

Bireyler de hevesli hamilerdi; örneğin tüccar Andries Bicker, başarısını ve yeni yükselmiş sosyal statüsünü kutlamak için Bartholomeus van der Heist'i işe almıştı; gemi yapımcısı Jan Rijksen ise Rembrandt'tan kendisini ve karısını gemi tasarımları üzerinde çalışırken resmetmesini istemişti. Altın çağ yaşama sırası Hollandalılara –ve Hollanda sanatına– gelmişti.⁵⁸

Hollandalılar, ön planda mavi ve beyaz bir çanağın belirgin şekilde görüldüğü Vermeer'in *Açık Pencere Önünde Mektup Okuyan Kız* eserinde olduğu gibi, evlerindeki eşyaları göstermeyi seviyorlardı.⁵⁹ Amsterdam'ı 1640'ta ziyaret eden bir İngiliz, gördüklerinden ne kadar etkilendiğini gizleyememişti. Peter Mundy, Alçak Ülkeler'de “önemsiz kalitedeki” evlerin bile mobilya ve süslerle, “çok pahalı ve ilginç, zevk ve ev memnuniyeti ile dolu, zengin dolaplar... resimler, porselenler, pahalı güzel kafesler içinde kuşlar ve dahasıyla,” dolu olduğunu söylüyordu. “Kasaplar ve fırıncılar, demirciler ve ayakkabıcıların bile evlerinde resimler ve lüks eşyalar bulunuyordu.”⁶⁰ İngiliz günlük yazarı John Evelyn, Rotterdam'da aynı dönemde yapılan fuar ile ilgili olarak, “Şaşkına dönmüştüm,” diye yazmıştı, her yer resimler, “özellikle de manzara resimleri ve bu palyaçomsu temsillere verdikleri isimle, ‘mizah’ resimleri” ile doluydu. Sıradan çiftçiler bile hevesli sanat koleksiyonerlerine dönüşmüştü.⁶¹ Bu tavırlar, Alçak Ülkeler'i bu dönemde ziyaret eden giderek artan sayıdaki İngiliz için son derece alışıldıklaştı.⁶²

Hollanda Altın Çağı, başarıyla uygulanmış bir planın sonucuydu. Avrupa'nın büyük kısmı düzensizlik içinde, kıtayı 1618-48 arasındaki Otuz Yıl Savaşları'na gömen maliyetli ve sonuçsuz askerî düşmanlıklarla boğuşurken iyi zamanlanmış olması da bir etkendi. Kaygan zemin fırsatlar sunuyordu zira eve yakın alanlara yönlendirilen dikkat

ve kaynaklar Hollandalıların, farklı kıtalardaki hedeflerini karşılık verilmesinden korkmadan birer birer ele geçirmesini sağlamıştı. 17. yüzyılın kanlı savaşları Hollandalıların Doğu'da, Avrupa'daki rakiplerini alt ederek hâkim konuma gelebilmesini sağlamıştı.

Ancak Avrupa'daki savaşların daha önemli bir rolü olacaktı: Batı'nın yükselişini tetiklemek. Bu dönemin Avrupa'sı hakkındaki tartışmalar, Aydınlanma'nın ve Akıl Çağı'nın, mutlakçı fikirlerin yerine özgürlük, haklar ve serbestlik kavramları gelirken olgunlaştıklarını vurgular. Ancak Avrupa'nın 1490'ların büyük keşiflerinin ardından kendisini dünyanın merkezine yerleştirmesini sağlayan şiddet ve askeriye ile derin ilişkileriydi.

Kolomb ile Vasco da Gama'nın neredeyse eşzamanlı keşiflerinden önce bile, Avrupa'da krallıklar arasındaki rekabet son derece yoğun geçiyordu. Yüzyıllar boyunca, kıta devletleri arasında sık sık açık düşmanlığa ve savaşa dönüşen ateşli bir rekabetle tanımlanmıştı. Bu da askerî teknolojiye gelişmelere yol açmıştı. Yeni silahlar geliştiriliyor, kullanılıyor, savaş alanında test edildikten sonra temizliyordu. Komutanlar deneyimlerinden ders aldıkça taktikler evrimleşiyordu. Şiddet kavramı da kurumsallaştırılmıştı: Avrupa sanatı ve edebiyatı çok zaman öncesinden beri şövalye ve adil güç kullanabilme becerisini öve gelmişti; aşk veya inancın yanı sıra adaletin ifadesi olarak da güç kullanılıyordu. Haçlı Seferleri hakkında asaleti ve kahramanlığı övüp aldatmacaları, ihanetleri ve verilen yeminlerin bozulmasını gizleyen öyküler son derece güçlü hale gelmişti.

Savaş, şiddet ve kan dökmek, adil kabul edildikleri sürece yüceltiliyordu. Belki de dinin bu kadar önemli hale gelmesinin sebeplerinden biri de buydu: Savaş için, Tanrı'yı savunmaktan daha iyi bir gerekçe olamazdı. Başlangıcından bu yana din ve yayılcılık birbirine sıkı sıkıya bağlıydı: Kolomb'un gemilerinin yelkenlerinde devasa haç işaretleri vardı. Dönemin araştırmacılarının Amerika Kıtası'nın yanı sıra, Avrupalıların Afrika'ya, Hindistan'a ve Asya'nın diğer bölgelerine, daha sonra da Avustralya'ya yayılmaları ile ilgili

olarak sıkça vurguladığı gibi, tüm bunlar, Batı'nın dünyayı miras alması yönünde Tanrı'nın planının parçasıydı.

Aslında Avrupa'nın dünyanın diğer bölgelerine oranla daha saldırgan, daha istikrarsız ve daha az barışçıl karakteri, sonunda kazanç sağlamıştı. Sonuçta, İspanyolların ve Portekizlilerin büyük gemilerinin okyanusları aşip kıtaları birbirine bağlamakta başarılı olmalarının da sebebi buydu. Hint ve Arap denizlerinde yüzlerce yıl boyunca tasarımlarını hiç değiştirmeden yüzen geleneksel tekneler, canları istediğinde bunları köşeye sıkıştırıp silah üstünlüğü kurabilecek olan Batılı gemiler karşısında güçsüzdü. Gemi tasarımıdaki sürekli iyileştirmeler gemileri daha hızlı, daha güçlü ve daha ölümcül hale getirerek aradaki uçurumu daha da genişletmişti.⁶³

Aynısı askerî teknoloji için de geçerliydi. Amerika Kıtası'nda kullanılan silahların güvenilirliği ve nişan doğruluğu öyleydi ki az sayıda conquistador sayısal anlamda çok daha üstün olan –ve silahlar haricinde oldukça gelişmiş ve karmaşık– nüfuslara hükmedebilmişti. Pedro de Cieza de León, İnka topraklarında hukukun ve düzenin özenle korunduğunu, “kimsenin bir suç ya da hırsızlık işlememesi için adaletin yerini bulmasına dikkat edildiğini” yazmıştı.⁶⁴ İnka İmparatorluğu çapında yıllık olarak veriler toplanarak, vergilerin doğru hesaplanıp adilce ödendiğinden emin olunuyor, ölümler ve doğumlar merkezî olarak kaydedilip güncel tutuluyordu. Seçkinlerin her yıl belli sayıda gün boyunca toprağı kendileri işlemeleri gerekiyordu. Bunu “örnek olmak için” yapıyorlardı, “çünkü herkes bilmeliydi ki fakirleri küçümseyecek ya da onlara hakaret edecek... kadar zengin kimse yoktur.”⁶⁵

Bunlar zafer çığırtkanlarının Avrupa'da tasvir ettiğı vahşiler değildi; aslında kıta çapında ortaya çıkan, güçlü ile zayıf arasındaki boşluğun, güçlülerin toplumsal konumunu kollayan aristokratik mirasçılıkla betonlaştığı son derece katmanlı toplumlara oranla çok daha aydınlanmış görünüyorlardı. Avrupalılar ilkel medeniyetler keşfettiklerini ve böylece onlara hükmedebileceklerini düşünmüş olsalar da, gerçekte Batı'nın başarısının temelini oluşturan, silah, savaş ve taktik konusundaki aralıksız ilerlemelerdi.

Avrupalıların; Afrika, Asya ve Amerika Kıtası'na hükmedilebilmesinin sebeplerinden biri, neredeyse girilmez kaleler inşa etmekte yüzyıllara giden deneyimleriydi. Kale inşaatı, Orta Çağ'dan beri Avrupa toplumunun bir parçası olmuş, kıta çapında binlerce muazzam kale inşa edilmişti. Amaçları elbette ağır ve kararlı bir saldırıya direnmekti; sıra dışı sayıları, saldırılardan korkuyu ve bu saldırıların düzenliliğini yansıtır. Avrupalılar, kale inşaatında ve kale yıkmada dünya lideriydi. Avrupalıların içeriden kilitlenebilen devasa yapılar inşa etmekteki ısrarlarının, yerliler için bir şaşkınlık unsuru olması çarpıcıdır. Bengal Navabı, 1700'lerde, daha önceki tüccarların hiçbirinin kale inşa etmediğini yazıyordu; peki bu Avrupalılar neden bu konuda ısrar ediyordu?⁶⁶

Buradaki büyük ironi, Avrupa'nın şanlı bir Altın Çağ yaşamış, muhteşem sanat ve edebiyat eserleri üretmiş ve bilimsel girişimde sıçramalar yapmış olmasına rağmen bu ilerlemelerin şiddet ile biçimlenmesidir. Sadece bu da değil, yeni dünyaların keşfi de Avrupa toplumunu daha kararsız hale getirmeye yardımcı olmuştu. Hakkında savaşılabilecek daha çok şey ve el altında daha fazla kaynak olunca, bahisler iyice yükselmiş, gerilim artmış, üstünlük savaşı yoğunlaşmıştı.

Avrupa'nın küresel bir güç olarak doğuşunu izleyen yüzyıllarda, durmaksızın konsolidasyon ve tamahkârlık vardı. 1500 yılında, Avrupa'da beş yüz kadar siyasi birim varken, 1900'e gelindiğinde bu sayı yirmi beşe inmişti. Güçlüler zayıfları yutmuştu.⁶⁷ Rekabet ve askerî çatışma, Avrupa'nın yöresel hastalığıydı. Bu anlamda, 20. yüzyılın dehşetlerinin kökü, geçmişin derinliklerine uzanmaktadır. Komşulara ve rakiplere hükmetme çabası, silah teknolojisinde, makineleşmede ve lojistikte ilerlemelere yol açmış, bunlar ise sonunda savaş alanlarının önemli ölçüde büyümesine yol açarak öldürülen insan sayısının yüzlerden milyonlara çıkmasına sebep olmuştur. Zaman içinde, zulüm devasa bir ölçeğe taşınabilecekti. Dünya savaşı ve tarihin en büyük soykırımının köklerinin ve icraatının Avrupa'da olması tesadüf değildir; bunlar, uzun süredir devam eden bir zulüm ve şiddet öyküsünün son bölümleriydi.

Böylece odak, normalde 16. ve 17. yüzyıllarda sanata yatırım ve yeni servetin kültür üzerindeki etkilerine düşse de, belki bu dönemin silah imalatçılığındaki gelişmelere bakmak daha öğretici olabilir. Aç bir kitleye yönelik devasa miktarda resim üretilirken, silah da üretiliyordu. 1690'lara gelindiğinde girişimci Maximillien Titon, yalnızca Orta Fransa'da altı yüz bin çakmaklı tüfek satmıştı; çağdaşlarının bazıları, Saint-Étienne'deki el silahı sanayisinde kaç kişinin çalıştığını tahmin bile etmenin imkânsız olduğunu söylüyordu. 1600 ile 1760 arasında, el silahlarının başarılı ateş etme oranı on kat artmıştı. Teknolojik gelişmeler –namlu temizleme çubuklarının, kâğıt fişeklerin ve süngülerin icadı gibi– silahları daha ucuz, daha iyi, daha hızlı ve daha ölümcül hale getirmişti.⁶⁸

Benzer şekilde, Galileo Galilei, Isaac Newton ve Leonhard Euler gibi bilim insanlarının isimleri okul çağındaki çocuklar için ünlü hale gelse de, bu insanların en büyük çalışmalarının, top atışlarının daha iyi nişanlanabilmesi için mermilerin izleyeceği yol ve sapmanın sebepleri hakkında yaptıkları çalışmalar oldukları unutulmaktadır.⁶⁹ Bu saygın bilim insanları, silahları daha güçlü ve daha güvenilir yapmaya yardımcı olmuşlardı; askeri ve teknolojik gelişmeler, Aydınlanma Çağı ile kol kola ilerlemişti.

Diğer toplumlarda da saldırganlık yok değildi. Diğer kıtalardaki sayısız örneğin gösterdiği üzere, her fetih büyük ölçekte ölüm ve acı getirebilmektedir. Ancak Asya ve Kuzey Afrika'daki patlamaya benzer yayılma dönemleri, İslam'ın yayılmasının fevkelade geçen ilk on yıllarındaki ya da Moğol fetihleri dönemlerindeki gibi, uzun süreli istikrar, barış ve refah dönemlerini de beraberinde getiriyordu. Avrupa'da savaşın sıklığı ve temposu, dünyanın diğer bölgelerinden farklıydı: Bir ihtilaf çözülür çözülmez bir yenisi ortaya çıkıyordu. Rekabet şiddetli ve durmak bilmezdi. Bu anlamda Thomas Hobbes'un *Leviathan*'ı gibi ufuk açıcı eserler, Batı'nın yükselişini açıklayan tipik eserlerdi. Sadece Avrupalı bir yazar, insanın doğal durumunun sürekli şiddet halinde olmak olduğu yargısına varabilirdi ve sadece Avrupalı bir yazar haklı olurdu.⁷⁰

Dahası, askeri çatışma arzusu, finans alanında olduğu gibi savaşla yakından ilişkili diğer gelişmelerin altında yatıyordu. Avrupa hükümetleri ordularını finanse etmek için sermayeye açtı; dolayısıyla paranın gelecekteki vergi gelirleri karşılığında alınabildiği borç pazarları doğmuştu. Başarıya bahis yatırmak, hükümet borçlarına yaptıkları yatırımlar doğal olarak vatanseverlik adı altında yansıtılabilen kurnaz yatırımcılar için büyük kârlar sağlayabiliyor, unvanlar ve diğer toplumsal faydalar getirebiliyordu: Devlet maliyesine yatırım yapmak, zengin olmanın yanı sıra öne geçmenin bir yoluydu. Londra ve Amsterdam, devlet borçları konusunda uzmanlaşan, diğer yandan giderek karmaşıklaşan hisse senedi piyasaları konusunda da çalışan küresel finans merkezleri haline gelmişti.⁷¹

Londra ve Amsterdam'ın ön plana çıkmasının sebeplerinden biri, Kuzey Avrupa'nın sosyoekonomik hızlanmasıydı. Son araştırmalar, İngiltere ve Alçak Ülkeler'de nüfusun 1500 ile 1800 arasında neredeyse iki katına çıktığını göstermektedir. Bu büyümenin büyük kısmı, büyük kasabaların sayısının neredeyse üç katına çıktığı yoğun nüfuslu bölgelerde hissediliyordu.⁷² Süreç Alçak Ülkeler'de özellikle sertti: 17. yüzyılın ortalarında, Amsterdam sakinlerinin neredeyse yarısının şehre başka yerlerden geldiği düşünülüyordu.⁷³ Daha fazla şehir merkezi bulunan devletlerin daha fazla kırsal nüfusu olanlara oranla büyük bir avantajı vardı. Şehirlerden vergi toplamak, özellikle de ticari alışverişin hızının kırsal kesime göre çok daha yüksek olması dolayısıyla daha kolay, daha az zaman harcatıcı ve daha verimliydi. Yoğun nüfuslu bölgeler ayrıca daha güvenilir gelir akışı sağlıyordu ve buralara borç vermek daha az riskliydi. İngiltere ve Felemenk Cumhuriyeti, ticari ve siyasi rakiplerine göre daha fazla parayı daha iyi koşullarla borç alabiliyordu.⁷⁴ O zaman da, bugün olduğu gibi, finans alanında para kazanmak için akıllı olmak yetmiyordu, doğru yerde olmanız gerekiyordu ki bu da giderek Londra ve Amsterdam anlamına geliyordu.

Bu, İtalya ve Adriyatik'in sonunun başlangıcıydı. Pazarlara giden ve malları doğrudan en zengin tüketicilere ulaştıran yeni yollar

yüzünden zor durumda olan ve derin düşmanlıkları içinde boğulan şehir devletleri, kaynaklarını bir araya getirme becerisine ve isteğine sahip kasabalarla rekabet edemezdi. Yayılmayı finanse etmek için o kadar büyük paralar toplanıyordu ki devlet gelirlerinin yarısını ulusal borçlara ayırmak standart haline gelmişti.⁷⁵ Komşularla sürekli savaş halinde olmak ve sürekli olarak siyasi, ticari ve kültürel bir üstünlük elde etmeye çalışmak çok masraflıydı. Avrupa, iki vitesle yol alan bir kıtaya dönüşmüştü: Doğu ve güneyde, yüzyıllar boyunca hüküm süren ve artık çürüyüp durağanlaşan Eski Avrupa ile kuzey ve batıda ekonomik patlama yaşayan Yeni Avrupa.⁷⁶

Bazıları duvardaki yazıyı diğerlerinden önce görmüştü. 1600'ler kadar erken bir tarihte, Venedik'teki İngiltere Büyükelçisi, "Ticaret anlamında, çürüme o kadar belirgin ki herkes yirmi yıl içinde şehrin çökme noktasına geleceğini düşünüyor," diye yazmıştı. Venedik bir zamanlar Doğu'yla ticarete hükmediyordu ancak artık rekabet edecek durumda değildi. Eve mal getirmek veya yüklenmek üzere kullanılan her biri "Bin tonluk" onlarca gemiden "hiçbiri artık görülmüyor"du.⁷⁷ Şehrin kendisini yeniden icat ederek, ticari bir güç merkezinden bir lüks yaşam ve hedonist zevk merkezine dönüşmesi uzun sürmemişti. Yetkililer daha büyük ve daha iyi mücevherlerin takılmasına, mürşif partilere ve zevk peşinde koşmalara bir son vermeye çalışsalar da, şehrin yeniden icadı birçok açıdan anlaşılabilirdi: Başka nasıl bir seçenek vardı ki?⁷⁸

Venedik, Floransa ve Roma, uluslararası ticaret ve yüksek siyaset merkezi olmak yerine yeni zenginlerin turizm durağına dönüşmüştü. İlk olarak 1670 yılında Büyük Tur ismiyle anılsa da bu turların yüz yıl önce, İtalya'ya yapılacak bir seyahatin, ziyaretçi sayısı ile beraber fiyatları da yükselen yüksek kaliteli antikaların yanı sıra daha moda sanat eserleri almak için iyi bir fırsat olduğu anlaşılmıştı.⁷⁹ Bu, sadece parçası olan bireyler için değil, tüm kültür için bir geçit töreniydi: Güney Avrupa'nın meyveleri Kuzey tarafından yutuluyordu. Kıtanın ağırlık merkezi kayarken, antik ve güncel kültürün mücevherleri de harekete geçmişti. British Museum, Cambridge'deki Fitzwilliam Müzesi ve Oxford'daki Ashmolean Müzesi'nde bulunan dünyanın

en iyi antik heykel koleksiyonlarından üçü, büyük ceplere sahip kültür meraklısı seyyahlar tarafından toplanmıştı.⁸⁰

Eve mimari, anıtmezar tasarımı ve heykelcilikle ilgili fikirler getirmişlerdi; İngiltere ve Alçak Ülkeler bugünün şanını geçmişinki üzerine modellemeye başladıklarında, klasik antik çağın şiir, sanat, müzik, bahçe tasarımı, tıp ve doğa bilimlerinin kullanılmaya başlanması çok sürmemişti.⁸¹ Roma yurttaşları, zamanında imparatorluğun yetki alanına uzak olsa da yeşil bir bölgesinde yaşayan küçük toprak sahiplerinin ve düşük rütbeli memurların kendilerini sadece Romalıların mirasçıları olarak değil, imparatorlar olarak resmeden büstler sipariş ettiklerini görseller ağızları açık kalırdı.⁸² Yakında daha da fazlasını yapacaklardı: Britanya, hükümdarlığı devralmak üzereydi.

İmparatorluk Yolu

Gücün Avrupa'nın kuzeyine kayması, bazılarını rekabet edemez duruma getirmiş ve rekabete yetişemez halde bırakmıştı. Örneğin Osmanlı dünyasında, nüfusu on binin üzerindeki şehirlerin sayısı bin beş yüz ile bin sekiz yüz arasında yaklaşık olarak aynı kalmıştı. Artan talebe hizmet edecek zirai üretimi yoğunlaştırma baskısı yoktu; bunun anlamı da ekonominin yavaş ve durağan kalmasıydı. Vergi de, kısmen, bireylerin, devletin uzun vadeli gelirine zarar verecek şekilde hızlı kazançlar sağlamalarına imkân tanıyan iltizam yöntemiyle toplanması sebebiyle verimsizdi.¹

Osmanlı bürokratları, kaynakları merkezileştirmekte ve nüfusun, hasatlar ile malların en çok ihtiyaç duyuldukları yere ulaşmalarını sağlayacak şekilde dağıtımını yönetmekte başarılı, son derece becerikli idareciler olduklarını göstermişlerdi. İmparatorluk 15. ve 16. yüzyıllarda sürekli daha fazla toprak edinirken, bu son derece verimli ve düzgün çalışan bir sistemdi. Ancak yayılmanın ivmesi azalınca, iki cephede –batıda Avrupa ile ve doğuda Safevi Pers Diyarı ile– askerî harekâtları sürdürmenin maliyetinin yanı sıra, Osmanlı dünyasında özellikle sert etkilere yol açan iklim değişikliğinin yarattığı baskı, sistemin kırılganlığını ortaya çıkarmıştı.²

Müslüman dünyasındaki, Batı Avrupa'dakilerden çok farklı şekillerde gelişmiş olan sosyal yapılar da önemli bir etkendi. Müslüman toplumlar genellikle serveti Hristiyan denklerine oranla daha eşit dağıtıyordu; bunun sebebi büyük ölçüde Kur'an'da miras konusundaki son derece ayrıntılı talimatlar verilmiş olmasıydı, bunlar arasında kadınların, babalarının ya da kocalarının mülkünden alabilecekleri pay konusunda günün standartlarına göre oldukça ilerici ilkeler de vardı. Müslüman bir kadın, Avrupalı dengine göre kendisine çok daha iyi bakılacağını biliyordu ancak bu, büyük ölçekli servetin

uzun süre boyunca aynı ailede kalmasına izin vermek anlamına geliyordu.³ Bu da para daha fazla yeniden dağıtılıp daha fazla dolaştığı için zenginlerle fakirler arasındaki uçurumun, Avrupa'daki kadar büyük olmaması anlamına geliyordu. Bu değerler bir ölçüde büyümeyi engelliyordu: Genel bir kural olarak miras hakkındaki öğretiler ve şartlar, ailelerin nesiller içinde sermaye biriktirmesine engel oluyordu çünkü miras ilerlemeci ve eşitlikçiydi; Avrupa'da ilk doğan hakkı, tüm kaynakları tek bir çocuğa veriyor ve büyük servetlerin birikebilmesinin yolunu açıyordu.⁴

Bazıları için Avrupa'nın –daha doğrusu Kuzeybatı Avrupa'nın– her zamankinden iyi durumda olması bir endişe kaynağı olmuştu. Alçak Ülkeler'deki Calvinist rahipler, paranın tüm kötülüğün kaynağı olduğunu ve lüks içinde yaşamının tehlikelerini korkunç bir inançla anlatıyordu.⁵ 17. yüzyıl başlarının son derece öfkeli araştırmacısı Thomas Mun gibi insanların “zamanın boşluk ve keyif içinde... boşa harcanışından” şikâyet ettiği, maddi servetin bilgi fakirliği ve vücut ile ruhun “genel tembelliğini” getireceği uyarısında bulunduğu İngiltere'de de durum benzerdi.⁶

Elbette büyümenin faydaları eşit şekilde paylaşılmıyordu. Kiraların artması toprak sahipleri için iyi, kiracılar için kötüydü; daha büyük pazarlara açılmak, yerli üretim yün, tekstil ve diğer malların üzerinde, daha fazla rekabete maruz kalmaktan dolayı ciddi bir fiyat baskısı olduğu anlamına geliyordu.⁷ Ekonomik ve sosyal huzursuzlukla beraber gelen ahlaki standartlardaki düşüş, bazılarının dramatik eylemlere girişmesini sağlamak için yeterliydi. Daha muhafazakâr olanlar, yeni otlaklara gitmenin, dindarlığı ve ruhani saflığı ön plana çıkaran daha basit bir yaşam tarzını sürdürmenin mümkün olacağı bir yer –temiz bir başlangıç, öze dönüş yeri– bulmanın zamanı geldiğini düşünüyordu.

Yeni İngiltere'ye yerleşen Püritenler, bunu Avrupa'nın yükselişine eşlik eden değişimlere ve ardından gelen varsılığa karşı protesto olarak yapmışlardı. Dünyayı çok farklı bir yermiş gibi gösteren (Çin porselenlerinin evlerin yemek masalarında belirlediği, farklı ten renkli insanların Avrupalılarla evlenmesinin kimlik ve ırkla ilgili sorunlar

doğurduğu ve vücutla ilgili tavırların, bir araştırmacının yakın zamanda “ilk cinsel devrim” adını verdiği gelişmeye yol açtığı bir dünya) tuhaf bir yeni fikirler ve mallar akımına tepki veriyorlardı.⁸

Kaçmak için çare, Atlas Okyanusu’nun ötesine gitmekti. Seçtikleri varış noktası, daha önce birçoklarının köle emeğiyle şeker plantasyonları kurmak için yöneldiği Karayipler değil, göçmenlerin dindar sadelik içinde ideal bir varoluş sürdürebilecekleri Yeni İngiltere’nin bakir topraklarıydı. Tek zorluk, elbette “insanlara mümkün olan en kanlı şekilde işkence etmekten zevk alan; bazılarının derisini midye kabuklarıyla canlı canlı yüzen, diğerlerinin ise uzuvlarını ve eklemlerini parça parça kesip kömürde haşlayan, kurbanları yaşarken etlerini gözlerinin önünde yiyen ve daha anlatılamayacak birçok korkunç şey yapan” yerlilerdi.⁹ Ancak bu bile riske değirdi; her şartta arkalarında bıraktıkları dünyadan daha iyi olacaktı. İlk olarak bir bolluk diyarına güvenle ulaşmaları üzerine Hacı Babalar tarafından kutlanan Şükran Günü’nün, aynı zamanda küreselleşme karşıtı bir seferberliğin anması olduğunu unutmak kolaydır: sadece yeni Cennet’in keşfini selamlamıyor, yıkılmış olan evdeki cenneti de muzaffer şekilde reddediyorlardı.¹⁰

Farklı düşünen, bir tutumluluk ve dinî muhafazakârlık kalesi inşa etmekle ilgilenmeyen, ancak yenilikleri keşfetmek, dünyanın sunduğu cazibelerden ve çekici zevklerden faydalanıp bunlardan pay almak isteyenler için de bir alternatif vardı: Doğu’ya gidip Asya’ya ulaşmak. İngiltere’nin Asya ile yapılandırılmış ve örgütlü şekilde ilişki kurmasını sağlayacak bir platformun inşası, yavaş ve çoğu zaman sinir bozucu bir süreçti. 1600 yılında Ümit Burnu’nun doğusundaki tüm topraklarla ticaret için kraliyet tarafından tekel ilan edilen Doğu Hindistan Şirketi (EIC), Portekizlileri Basra Körfezi’ndeki Bender Abbas’dan ve Kuzeybatı Hindistan’daki Surat’tan güç kullanarak atmayı başarmış, böylece gelecek fırsatlarına işaret eden bir zemin kazanmışlardı. Yine de, son derece güçlü Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (VOC) ile rekabet etmek zordu.¹¹ İngiltere’yle ticaretin hacmi büyümeye başlamıştı ancak Hollandalıların üstünlüğü o kadar

fazlaydı ki 17. yüzyılın ortasında, İngilizlerin üç katı değerinde mal naklediyorlardı.¹²

İngilizler ile Hollandalılar arasındaki ilişki karmaşıktı. Öncelikle Alçak Ülkeler, İngiliz malları için müşteri ve kredi sağlıyordu, dolayısıyla EIC ile VOC arasında ticari bir rekabet olsa da başarıları birbirinden bağımsız değildi. Bir diğer sebep ise İspanyolların ortak bir düşman ve iki katı Protestan devlet arasında askerî ve siyasi iş birliği için gerekçe sunmasıydı. Önde gelen İngilizlerden bazıları, Hollanda donanmasının 1639 yılında Manş Denizi'nde ve kısa süre sonra Brezilya açıklarındaki Itamaracá'da, İspanya'yı ezici şekilde yenmesinden çok keyif almıştı. Bunların sonucu, bağları güçlendirmek için Lahey'e gönderilen birçok heyetten birinin başındaki Oliver St. John, iki ülkenin "daha yakın, birliğe yakın bir ilişkiye" girmesi gerektiği yönünde radikal bir öneride bulunmuştu; yani tek ülke olmalıydı.¹³

Avrupa güçlerinin öngörülemezliği o kadar yoğundu ki, konfederasyon teklifinden sadece bir yıl sonra, İngiltere ile Hollanda, savaşa girmişti. *Casus belli*, St. John heyetinin eve dönüşünün hemen ardından Seyrüsefer Yasası'nın çıkmasıydı. Parlamento, İngiltere'ye gelecek olan tüm yüklerin, İngiliz limanlarına İngiliz gemileri tarafından taşınmasını gerektiren bir yasa çıkartmıştı. Bu yasanın ardında elbette ticari bir amaç (gelirleri, iç çekişmelerden bitap düşmüş bir ekonomiye yönlendirmek) olsa da, İngiltere'de Hollandalıların sadece kâra odaklandığını, çok materyalist ve dindarlıktan uzak olduklarını dile getiren, giderek büyüyen, gürültücü ve kıyametçi bir lobi de vardı.¹⁴

Yasa, İngiltere'nin giderek keskinleşen heveslerinin bir göstergesiydi. Yüzyıl önce İspanyollarla ilgili söylemin giderek zehirli hale gelmesi gibi, Hollandalılara yönelik eleştiriler de, özellikle Hollandalılar Manş Denizi'nde ve Kuzey Denizi'nde bulunan, kendi limanlarına giden deniz yollarını açık tutmaya çalıştıkça denizde yoğun çatışmalar ortaya çıktığında sertleşmişti. Bu, İngiltere'de bir denizcilik devrimini tetiklemişti. Donanma Tudor döneminde bile iyi finanse ediliyordu; ancak artık, sistematik şekilde baştan ele alınmıştı. 17.

yüzyılın ikinci yarısı boyunca, büyük bir gemi inşa programına önemli miktarda kaynak ayrılmıştı. Donanmaya yapılan harcamalar o kadar keskin şekilde artmıştı ki kısa süre içinde tüm ulusal bütçenin neredeyse beşte birini alır olmuştu.¹⁵ Sürecin başında, kişisel günlükleri gerçekleşmekte olan askerî ve jeopolitik kayma –ya da ülke çapındaki tersanelerde görülen değişimler– hakkında pek fikir vermeyen Samuel Pepys vardı.¹⁶

Pepys, Hollandalı uzmanların en güncel rehberlerini toplamıştı –bunların arasında, gemi inşanın usta kuramcısı Nicolas Witsen’in eserleri de vardı– ve “seyrüsefer sanatını” öğreten okullar kurmaktan, hırslı ve iyi finanse edilen yeni nesil tasarımcılar için son teknikleri gösteren yazılı doktrinler hazırlatmaya kadar, her şeye mükemmeliyet ve disiplin aşılama başlanmıştı.¹⁷

Denizcilik devrimi, üç farklı gözleme dayanıyordu. Birincisi, özelleşmiş, ağır gemilerin hafif kruvazörlerden daha etkin olduğuydu. Başarı, yoğun ateş gücüne sahip olmakla –ve yoğun ateşe direnebilmekle– ilgiliydi. Gemi tasarımı buna uyacak şekilde değiştirilmiş, yüzen kalelere benzeyen büyük, güçlü gemiler vurgulanmıştı. İkinci gözlem, deneyimin daha iyi bir öğretmen olduğuydu. 1650’lerde ve 1660’larda Hollanda filolarıyla yaşanan karşılaşmalar, hem kaybedilen ya da ele geçirilen gemi sayısı hem de savaşta kaybedilen yüksek rütbeli subaylar ve kaptanlar açısından yıkıcı kayıplara yol açmıştı: 1666 yılında, donanmanın üst düzey komutanlarının neredeyse %10’u, tek bir çatışmada öldürülmüştü. Böylesi yıpratıcı karşılaşmaların bir sonucu olarak, denizcilik taktikleri sistematik olarak yeniden ele alınıyordu. Çağının en önemli denizcilik liderlerinden biri olan Amiral Blake’in *Çatışma Talimatları* gibi eğitim kılavuzları dağıtılıyor ve sindiriliyordu. Bilgi paylaşımı ve geçmişten ders almak, dünyanın en iyi donanmasına sahip olmak için kritik öneme sahipti: 1660 ile 1815 arasında, İngiliz (Britanyalı) kaptanların savaşta ölüm oranları %98 oranında azalmıştı.¹⁸

Üçüncü ve hiç de daha az önemli olmayan gözlem ise, donanmanın bir kurum olduğuydu. Teğmen olabilmek için, denizde üç yıl geçirmek ve rütbeli subayların yaptığı bir sınavı geçmek gerekiyordu.

Bundan sonraki terfiler, hamilikten ziyade beceriye dayanıyordu. Bu da sadece en beceriklilerin en üste tırmanabildiği değil, bunu kendi denklerinin desteğiyle yaptıkları anlamına geliyordu. Bu meritokratik sistemde şeffaflığın teşvik edilmesi, en önemli görevlerde en uzun süre hizmet verenleri ödüllendiren bir sistemi de geliştirmişti. Kabaca, İslam'ın ilk günlerinde uygulanan ve Müslüman fetihlerinde son derece işe yarayan örgütlenmenin aynısıydı. Artık İngiltere'de de ganimet önceden belirlenmiş kurallara göre paylaşılıyor, subaylar ve denizciler kıdemlerine ve hizmet sürelerine göre ödüllendiriliyordu. Bu durum terfi almayı son derece arzulanır ve kârlı bir hale getiriyordu ve bu da en beceriklileri zirveye çıkmaya teşvik ediyordu; özellikle de tüm süreç, amacı kayırmacılığı ve taraflılığı önlemek olan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı kurulu tarafından denetlendiği için. Bunlar, diğer bir ifadeyle, performansı ödüllendirmek ve teşvik etmek üzere tasarlanmış ideal iş sözleşmeleri idi; dahası, adillerdi.¹⁹

Reformların kazanç sağlamaya başlaması uzun sürmemişti. Donanmaya yapılan yoğun yatırımlar İngiltere'nin menzil mesafesini çok artırmış, ülkeye Avrupa'daki düşmanlıklar, savaşlar ve Karayipler ile başka bölgelerde ortaya çıkan açıklıklardan faydalanma şansı vermişti.²⁰ Ayrıca Asya'da daha güçlü bir ticari pozisyon elde etmek için uzun süredir yavaş ilerleyen, ancak yoğun çabaların sonunda meyve vermeye başlayan süreçle de uyum sağlamıştı. Doğu Hindistan Şirketi, Surat'ın yanı sıra alt kıtanın güneydoğusunda, 17. yüzyılın ilk yarısında yerel hükümdarlarla gümrüksüz ticaret imtiyazı anlaşması yapılan Madrasapattinam'da (günümüzde Madras) da önemli bir merkez kurmayı başarmıştı. Modern şirketlerin hızla kavrayacağı gibi, cömert vergi indirimleri büyük bir nimetti, uzun mesafeli rakiplerden –ve zaman içinde yerlilerden– daha ucuza mal verebilmeyi sağlıyordu. Modern şirketlerin yine anlayabileceği üzere, yerleşimler daha büyük ve daha başarılı hale geldikçe, Doğu Hindistan Şirketi giderek daha iyi koşullarda pazarlık edebiliyordu. Yetmiş yıl içinde Madras, büyük bir metropole dönüşmüştü. Bu şablon başka yerlerde, özellikle de Bombay ve Bengal'in mücevheri Kalküta'da da tekrarlanmış, Doğu Hindistan Şirketi'nin serveti hızla artmıştı.²¹

Hollanda'da VOC'nin durumu gibi, İngiliz hükümeti ile EIC arasındaki sınır muğlaktı. Her iki şirketin de devletin bir koluymuş gibi davranma hakkı vardı; sikke basma, ittifak yapma ve silahlı kuvvetleri sadece bulundurma değil, kullanma hakları da vardı. Gerek devletin gerekse son derece güçlü yatırımcıların korumasındaki bu son derece ticari örgütlerde çalışmak, çekici bir kariyer seçeneğiydi. Tüm İngiltere'den –ve muhafazakârlığın kalesi Yeni İngiltere de dâhil olmak üzere– dünyanın diğer kesimlerinden insanlar şirkete çekiliyordu. Şirket'te yükselen hırslı ve zeki insanlar için büyük ödüller vardı.²²

Tipik bir örnek, 1649'da Massachusetts'te doğan, küçük bir çocukken ailesiyle İngiltere'ye geri taşındıktan sonra Doğu Hindistan Şirketi'nin hizmetine giren bir adamdır. Başlangıçta düşük bir yazman konumundayken, zaman içinde yükselerek Madras valisi olmuştu. Burada durumu çok iyiydi; aslında fazla iyiydi, çünkü beş yıl sonra, görevi sırasında kişisel kazançlarının ne kadar fazla olduğuyla ilgili söylentiler yüzünden görevinden alınmıştı. Evine beş ton baharat, çok miktarda elmas ve sayısız değerli nesneyle dönmüş olması, bu suçlamaların temelsiz olmadığını düşündürür. Kuzey Galler'de gömülü olduğu Wrexham'daki mezar taşı yazısı da şöyledir: "Amerika'da doğdu, Avrupa'da büyüdü, Afrika'da gezdi ve Asya'da evlendi... Çok iyilik, biraz kötülük yaptı; umarım her şey eşittir ve ruhu, merhametle Cennet'e gitmiştir." İngiltere'de parasını bol keseden harcasa da doğduğu toprakları unutmamıştı: Ömrünün sonlarına doğru, Connecticut Üniversitesi'ne cömert bir bağış yapmıştı. Okul bu hediye, gelecekte daha fazla bağış yapabilecek bir hayırseverin adını alarak kabul etmişti: Elihu Yale.²³

Yale, doğru zamanda doğru yerdeydi. 1680'lerde Çin'deki Qing sarayı, dış ticaret üzerindeki kısıtlamaları kaldırmış, çay, porselen ve Çin şekeri ihracatında patlamaya yol açmıştı. Bunun sonucunda, Madras ve Bombay gibi limanlar sadece kendi başarılarına önemli ticaret merkezleri olmaktan çıkmış, yeni ve canlı bir küresel ticaret ağının karakolları haline gelmişlerdi.²⁴ 17. yüzyılın sonları, Avrupa ile Çin arasında yeni bir temas çağının başlangıcıydı. Bunlar sadece

ticaretle sınırlı değildi. İkili sistemi geliştiren matematikçi Gottfried Leibniz, fikirlerini 17. yüzyılın sonlarında Beijing’de yaşamaya giden bir Cizvit dostunun gönderdiği Çin aritmetik kuramları hakkındaki metinler sayesinde rafine edebilmişti. Yeni kurulan ticari ve entelektüel bağlantılardan faydalanabilecek konumda olanlar, çok büyük kazançlar elde edebiliyordu.²⁵

Bağıшта bulunduğu sıralarda Yale’in kendisi Doğu’nun ve özellikle Hindistan’ın büyük servetlere bir kestirme yol olarak görülmesine karşı hassaslaşmıştı. “İlerlemenizde sabırsız olmamanız, zenginlik için acele etmemeniz gerekir,” diyordu vaftiz oğlu Elihu Nicks’e, “Benim servetim bana neredeyse otuz yıllık sabra mal oldu.”²⁶ Ceplerini dolduran ilk İngilizlerden biri olarak, bir sonraki nesle bu kadar katı öğütler vermek biraz yukarıdan bakmak gibiydi. Aslında, Asya’da inanılmaz zengin olma şansı giderek daha iyi hale geliyordu. Altın Çağ, İngiltere’nin üzerine doğmaktaydı.

Kuzey Atlas Okyanusu’ndaki bir adanın uluslararası ilişkilere hükmeden, dünyanın çeyreğini kontrol eden ve bunun dışındaki bölgelerde de nüfuzu olan bir imparatorluğun kalbi haline gelmesi, geçmişin tarihçilerini ve imparatorluk kurucularını şaşırtırdı. Antik çağın sonlarındaki büyük tarihçilerden biri, “Britanya misafirperver bir bölge değil,” diye yazmıştı, hava bazı yerlerde o kadar zehirliydi ki rüzgâr yön değıştirse insanı öldürebilirdi bile.²⁷ Burada Britonlar yaşıyordu; ki kısa süre sonra yazan bir yazar, bu kelimenin Latince *brutustan*, yani mantıksız ya da aptal anlamındaki kelimedenden geldiğini öne sürmüştü.²⁸ Avrupa’nın kalanından Manş Denizi ile ayrılmış bu topraklar uzak, yalıtılmış ve çeperdeydi. Bu zayıflıklar artık muazzam güçler haline gelmiş ve tarihin en büyük imparatorluklarından birinin yükselişini sağlamıştı.

Britanya’nın nihai başarısının birçok sebebi vardı. Araştırmacılar örneğin sosyal ve ekonomik eşitsizlik seviyelerinin Avrupa’daki diğer ülkelere oranla daha düşük olduğunu ve nüfusun alt kesimlerinin anakaradaki denklerine oranla çok daha yüksek kalori tükettiklerini belirtmiştir.²⁹ Yeni araştırmalar aynı zamanda yaşam tarzı değışikliklerinin de, çalışma ücretlerinin ve veriminin büyüyen ekonominin

ödülleri ile hızla artması sayesinde önemli bir rol oynadığını belirtir. Britanya'nın artan başarısı ayrıca birçok mucite ev sahipliği yapıyor olmasıyla da ilgiliydi.³⁰ Britanya'da tüm diğer Avrupa ülkelerinde olduğundan daha düşük gibi görünen doğurganlık oranlarının da hane başı gelire doğrudan ilişkisi vardı zira kaynaklar ve varlıklar, anakarada olduğundan daha az kişi arasında bölüşülüyordu.³¹

Ancak eldeki en iyi koz, coğrafyaydı. İngiltere –ya da 1707'de İskoçya ile birleşmesinin ardından Britanya– kendisini rakiplerinden koruyan doğal bir engele sahipti: deniz. Bu askerî tehditle başa çıkmak açısından faydalıydı ancak konu devlet harcamaları olduğunda, Tanrı'nın bir lütfuydu. Savunacak kara sınırı olmayan Britanya'nın askerî harcaması, anakaradaki rakiplerine göre çok düşüktü. İngiltere'nin silahlı kuvvetleri 1550 yılında Fransa'ninkine ile aşağı yukarı aynı boyutta olsa da, 1700 yılına gelindiğinde Fransızların orduda üç kat daha fazla askerî olduğu tahmin edilmiştir. Bu askerlerin donanım ve ödemeye ihtiyacı vardı, bu da harcamaların Fransa'da, İngiltere'de olduğundan çok daha fazla olduğu anlamına geliyordu; askerlerin ve denizcilerin –her biri olası bir vergilendirilebilir gelir ve tüketim yoluyla dolaylı vergi kaynağıydı– ülkelerine hizmet etmek için tarlalardan, fabrikalardan ve diğer işlerden uzak kaldıkları Fransa'da gelirler de oransal olarak daha azdı.³²

Sanki Britanya, anakaradaki devletlerin neredeyse her biri 17. ve 18. yüzyıllarda bir diğeriyle tartışır ve savaşırken hiç bitmeyen savaşlar gören Avrupa'nın bulaşıcı sorunlarına karşı aşılınmış gibiydi. İngilizler, akıllıca müdahale etmeyi, kendilerine faydası olacak durumlardan yararlanmayı, ancak şansları düşükken de uzak durmayı öğrenmişti. Ayrıca Avrupa'da olanların, dünyanın öbür ucundaki insanların kaderini etkileyebileceği de açıkça görülmeye başlıyordu. Avusturya tahtının kime miras kalacağına dair yoğun tartışmaların, tüm dünyadaki Avrupa kolonileri arasında savaşlara ve toprak değiş tokuşlarına yol açacak sonuçları olabiliyordu: Maria Theresa'nın 1740'ta tahta çıkışının meşruluğu meselesi, Amerika Kıtası'ndan Hint alt kıtasına kadar her yerde neredeyse on yıl süren çatışmalara yol açmıştı. Olaylar 1748 yılında sonunda durulduğunda sonuç,

Kanada'daki Capbreton ile Hindistan'daki Madras'ın Fransızlar ile İngilizler arasında el değıştirmesi olmuştı.

Bu Avrupa güçleri arasındaki rekabetin dünyanın diğer ucunda nasıl etkileri olabileceğinin tek bir örneğidir. Hindistan'daki kasabalar, Avrupa'daki Dokuz Yıl Savaşları'nın sonucu olarak 1690'ların sonunda Hollandalılar tarafından Fransızlara verilmişti. Karayipler'deki adalar İngiltere ile Fransa arasında, Avrupa'daki yoğun savaşların sonunda, yirmi yıl sonra imzalanan barış anlaşmalarının sonucu olarak el değıştirmişti; Kuzey Amerika'da devasa toprak parçaları, İspanyol tahtına dair tartışmalar dindiğinde İngilizler ile Fransızlar arasında el değıştirmişti.

Evlilikler de büyük toprak parçalarını, stratejik köprüleri veya büyük şehirleri getirebiliyordu; örneğin Bombay, Braganzalı Catherine, 1660'larda Kral II. Charles ile evlenirken, çeyizinin bir parçası olarak İngiltere'ye verilmişti. Bu, şehrin Portekizli valisinin doğru şekilde öngördüğü üzere, Portekiz'in Hindistan'daki gücünün sonu anlamına gelen bir cömertlikti.³³ Avrupa yatak odalarında yaşananlar, başkentlerde saray koridorlarında duyulan olası gelinler hakkındaki fısıltılar veya egoları çabuk yaralanan alıngan hükümdarların varsaydığı saygısızlıklar, binlerce kilometre ötede farklı sonuçlar yaratabiliyordu.

Bu tür entrikalar bir anlamda Hollandalıların mı, İngilizlerin mi, Fransızların mı yoksa başkasının mı daha üstün olduğuyula ilgilenmeyen Doğu'dakileri pek ilgilendirmiyordu. Aslında Avrupa'daki rekabet, sadece giderek daha fazla fayda sağlıyor gibiydi. 17. yüzyıl boyunca, rakip heyetlerin Babür İmparatoru'na, Çin ve Japonya hükümdarlarına giderek gönüllerini almaya çalıştığı, yeni ticaret imtiyazları edinmeye ya da eskilerini yenilemeye çabaladıkları görülebiliyordu. Bu, örneğin Gucera'taki bir liman yetkilisi olan ve 17. yüzyılın başlarında İmparator Cihangir ile ilişkileri yumuşatan Mukarreb Han gibi aracılarn önemini artırıyordu.³⁴ Han'ın durumunda, 1610'da satın aldığı, "Arap atlarından", Afrika'dan

kölelerden ve diğer lüks malzemelerden oluşan malların gümrükten geçmesi bile iki aydan uzun sürmüştü.³⁵

Asya'da İngilizler, bir tarihçinin sözleriyle, “her şeyin ve herkesin bir fiyatı olduğu” ilkesiyle hareket ediyorlardı.³⁶ Dolayısıyla abartılı hediyeler veriliyordu ancak kur yapılanların açgözlülüğünü kınayan bazıları da bu durumu protesto ediyordu. Örneğin, Babür İmparatoru Cihangir'in hediye olarak “aşırı büyümüş fillere” karşı –ve belki de dodolara– bir zaafı vardı. Kalbinin hediyeye “hiç doymadığını, ne zaman yeterince aldığını bilmediğini; dibi olmayan, asla doldurulamayan bir kese gibi” olduğunu, “ne kadar fazla alırsa o kadar daha istediğini” söyleniyordu.³⁷

Hollanda heyeti 1660'larda kısa süre önce Tayvan'da pozisyonlarını kaybetmelerinin ardından göze girmek için Beijing'e at arabaları, zırhlar, mücevherler, kumaşlar hatta gözlükler getiriyordu.³⁸ Bu sefer 1711'de Lahor'a giden bir diğer abartılı Hollanda heyetinin anlatısı, heyet kuzeye doğru devam ettiğinde Udaipur'da nasıl karşılandıklarına dair yapılan görkemli resimler gibi, değerli temaslara dalkavukluk yapmak ve onları kazanmak için girilen devasa çabaları, ortaya koyar. Japonya'dan lake işleri, Seylan'dan filler ve Pers Diyarı'ndan atların yanı sıra Hollanda kolonilerinden baharatlar ve Avrupa malları (toplar, teleskoplar, sekstantlar ve mikroskoplar) hediye olarak getirilmişti. Bu seferinde olaylar heyetin ticari imtiyazları yenileme talebinin çözümsüz kalacağı şekilde bir araya gelmiş olsa da, hiçbir şey şansa bırakılmamıştı.³⁹

Avrupa'daki kayan zeminin tüm etkilerinin Doğu'ya ulaşabilmesi için daha fazla zaman gerekmişti. Nereden bakılırsa bakılsın, ticaret yapmaya gelen tüccarların sayısı ne kadar çok, onları getiren gemilerin boyutları ne kadar büyük olursa o kadar iyiydi: Bunlar daha çok hediye, daha çok kazanç ve daha büyük ticaret hacmi anlamına geliyordu. Bu halde, Ekber, Şah Cihan ve Evrengzib (iktidarı 1658-1707) gibi Babür imparatorları doğum günlerinde tartının bir kefesine oturup, kendilerini diğer kefeyi mücevherler, değerli metaller ile doldurarak tartıyorlardı; bu da ince bir vücut yapısına sahip olmak için doğru teşvik değil gibi.⁴⁰

Ayrıca seyyahlara ve tüccarlara gidecekleri yere kadar “eşlik etmek” için rüşvet talep eden araçlar vardı. Bu durum, hem ilkenin hem de miktarın can sıkıcı olduğunu düşünen bazılarının sinirlenmesine yol açıyordu. 1654 yılında Rajmahal’de mallarına el konan İngiliz tüccarlar, valiye ve memurlarına rüşvet vermekten (Hollandalıların her zaman yaptığı gibi) başka seçenek olmadığını hissetmişlerdi.⁴¹ Adalet eksikliğiyle ilgili şikâyetler Babür imparatorlarına kadar ulaşıyordu. İmparatorlar ceplerini fazla dolduranları kimi zaman cezalandırıyordu: Anlaşıldığı kadarıyla, tarafsız olmamakla suçlanan bir yargıç, hükümdarın önüne getirilmiş ve bir kobraya ısırtılmıştı; bir diğer vakada, bir müzisyen saraydan çıkarken imparatorun kendisine verdiği maaşın bir kısmını vermek zorunda kaldığından şikâyet edince bekçiler kırbaçlanmıştı.⁴²

Hindistan’a gelen para, 16. yüzyılın başlarından beri süregelen devasa sermaye girişine eşlik eden sanatsal, mimari ve kültürel yükselişe yakıt oluyordu. Orta Asya’ya da giderek artan miktarda para süzülüyordu. Bunun sebebi kısmen, Evrengzib gibi hükümdarların Kuzey’le barışçıl ilişkileri teminat altına almak için ödedikleri haraç, kısmen de sürüleri bozkırlarda otlayan yetiştiricilerden çok miktarda at satın alınmasıydı. Her yıl Kuzey Hindistan pazarlarına on bin kadar at getiriliyor ve kaynaklara inanacak olursak, astronomik ücretlere satılıyordu.⁴³ Daha da fazla sayıda besi hayvanı Hindistan’dan, Pers Diyarı’ndan, Çin’den ve ayrıca Rusya’dan gelen tüccarlara satılıyor, bölgeye akan serveti artırıyor. Hokand gibi şehirler (günümüzde Özbekistan’dadır) büyüyor, anlatılar burada çok ucuz fiyatlara yüksek miktarlarda satın alınabilen ravend, ay, porselen ve ipeğin kalitesiyle ilgili övgüler düzüyor.⁴⁴

Avrupa ticaretinin yükselişine rağmen, Asya’nın bel kemiğinden geçen ağlar hala canlı ve hareketliydi. Her yıl Hindistan’dan Pers Diyarı’na Orta Asya’dan geçen eski yollardan on binlerce deve yükü tekstil ürününün götürüldüğünü söyleyen VOC kayıtları, bunu doğrulamaktadır. İngiliz, Fransız, Hint ve Rus kaynakları da, kara yolu ticaretinin devam ettiğine dair bilgiler sunar ve 17 ile 18. yüzyıllardaki boyutları hakkında fikir verir: Orta Asya’daki seyyahlar

sürekli olarak pazarlarda satılan malların yüksek miktarından, tüm Asya'dan kervanların geniş bir tekstil ürünleri, aromatik kökler, rafine şekerler ve diğer lüks mal ticareti yapmak üzere bir araya geldiği “muhteşem bir ticaret merkezi” olan Kâbil gibi yerlere getirilen devasa miktarlardaki yetiştirilmiş atlardan söz ediyordu.⁴⁵ Bu kıta içi ticarete giderek daha önemli hale gelen; ortak gelenekleri, aile bağları ve uzun mesafelerde işe yarayan kredi ağları kurabilmeleri sayesinde ticari alışverişi kolaylaştıran azınlıklardı. Geçmişte bu rolü Soğdlar oynamıştı. Şimdi rol Yahudilerde ve hepsinin ötesinde, Ermenilerdeydi.⁴⁶

Yüzeyin altında, görünmeyen güçlü akıntılar vardı. Avrupalıların Asya'ya yönelik tavırları sertleşiyor, Doğu'yu, egzotik bitkiler ve hazinelerle dolu bir yer olarak değil, bölge halkının Yeni Dünya'dakiler kadar boş ve faydasız olduğu bir yer olarak görmeye başlıyordu. Robert Orme'nin tavrı, 18. yüzyılın tipik yaklaşımını örneklemektedir. Doğu Hindistan Şirketi'nin ilk resmî tarihçisi olan Orme'nin bir makalesinin başlığı, “Hindustan yerlilerinin efemineliliği hakkında” güncel fikirlerin nasıl sertleştiği hakkında fikir verir. Dik kafalı bir hak sahibi olma hissi hızla yükseliyordu.⁴⁷ Asya'ya yönelik tavır; elde edilecek kârlara duyulan heyecandan, sert sömürü düşüncelerine dönüyordu.

Bu bakış açısı, Doğu Hindistan Şirketi'nin Asya'da büyük servetler kazanan yetkililerine verilen isim olan “nabob” kelimesinde çok iyi yakalanmıştır. Gangsterler ve tefeciler gibi davranıyor, aşırı yüksek faiz oranlarıyla yerel olarak borç veriyor, şirket kaynaklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyor ve yapılan işlemlerden kendi ceplerine devasa kârlar alıyorlardı. Burası –Kuzey Amerika'da yüzyıl sonra yaşanacak sahnelerin öncülü olarak– Vahşi Doğu'ydü. Anı yazarı William Hickey'nin babası kendisine “Doğu'ya git,” demişti ve “yarım düzine zengin adamın kafasını kes... böylece nabob olup dönersin.” EIC'ye Hindistan'da hizmet etmek, servete giden tek yönlü bir biletti.⁴⁸

Yol zorluktan ve tehlikeden arınmamıştı, zira alt kıtada şartlar kolay değildi ve hastalık, hırsırları bir anda sonlandırabiliyordu.

Ölüm oranları temizlik ve hijyen uygulamalarının yanı sıra tıp ve sağlık hizmetleri alanlarındaki iyileştirmeler sayesinde düşmüş olsa da kanıtlardan anlayabildiğimiz kadarıyla, hizmet etmeye uygun olmadıkları için eve gönderilenlerin sayısı sürekli olarak artmıştı.⁴⁹ Tüccar denizci Thomas Bowrey ve arkadaşlarının, 17. yüzyılın sonlarında Hindistan'da altı peni ödeyerek bir bardak "Bangha" (Cannabis [esrar] içeren bir içecek) içtiklerinde anladıkları üzere, deneyimler travmatik olabiliyordu: Aralarından biri "yere oturup tüm öğleden sonra acı acı ağlamıştı"; diğeri "korkuyla dehşete düşmüş... kafasını büyük bir kavanoza sokup, dört saat kadar bu pozisyonda kalmıştı"; "dört beş kişi halılara yatıp, sürekli olarak birbirlerine büyük sözlerle iltifat etmişti", bir diğeri ise "kavgacı hale gelmiş, verandanın ahşap direkleriyle parmak eklemlerinde neredeyse deri kalmayınca kadar kavgaya etmişti."⁵⁰ Dünyanın farklı bölgelerine alışmak zaman alıyordu.

Diğer yandan kazançlar baş döndürücüydü; öyle ki, oyun yazarları, basın ve siyasetçiler için yeni zenginlerle dalga geçmek sıradan hale gelmişti. Eskrim ve dans gibi centilmence becerileri öğretmek üzere tutulan özel öğretmenler, doğru terziyi seçme titizliği, akşam yemeğinde konuşulacak doğru konuları bilmek gibi hususlar hakkında aşağılamalar duyuluyordu.⁵¹

İkiyüzlülük her yerdeydi. I. William Pitt, 18. yüzyılın sonlarında diğer meclis üyelerine, "Yabancı altın ithalatçılarının, hiçbir özel miras servetinin direnemeyeceği boyutta rüşvetlerle Parlamento'ya girebilmiş olmaları korkunç," diyordu.⁵² Kendi büyükbabasının dünyanın en büyük mücevherlerinden biri olan Pitt elmasını, Hindistan'daki yıllarında edinip getirdiğini ve Madras valiliği yaptığı dönemde biriktirdiği serveti kırsal bölgede arazi –ve beraberinde gelen parlamento koltuğunu– almak için kullandığını belirtme ihtiyacı duymamıştı.⁵³ Daha açık sözlü olan başkaları da vardı. Öfkeli bir Edmund Burke, Avam Kamarası'ndaki bir soruşturmada kısa süre sonra, "nabobların" toplumu bozmalarından duyduğu tiksintiyi dile getirmişti; servetlerini saçıyor, meclis üyesi oluyor ve asillerin kızlarıyla evleniyorlardı.⁵⁴ Ancak bu konularda öfkelenmenin pek

etkisi olmuyordu: Neticede, kim damat olarak zengin ve hırslı bir adam ya da koca olarak cömert bir eş istemezdi ki?

Bu büyük servetlerin kilidini açan anahtar, Doğu Hindistan Şirketi'nin bir kıtadan diğerine mal taşıyan ticari bir operasyondan, bir işgal gücüne dönüşmesiydi. Hem uyuşturucu ticaretine hem de haraççılığa geçiş sorunsuzca başarılmıştı. Hindistan'daki plantasyonlarda giderek daha fazla afyon yetiştiriliyor, bunların gelirleri Çin'den ipek, porselen ve en çok da çay alımlarını finanse etmek için kullanılıyordu. Çay ithalatı tavan yapmıştı, resmî rakamlar 1711'de satın alınan yetmiş bir bin kilo kadar çayın, seksen yol sonra yedi buçuk milyon kiloya yükseldiğini gösteriyordu; bu rakamlar elbette vergilerden kaçınmak için kaçak yolla getirilen ürünleri içermiyordu. Batı'da artan lüks mal bağımlılığı, neredeyse bir ayna görüntüsü olarak, Çin'deki uyuşturucu bağımlılığıyla kol kola yürüyordu.⁵⁵

Daha farklı ve şüpheli yöntemlerle para kazanmak da daha az kârlı değildi. Hindistan'daki yerel yöneticilere 18. yüzyılda giderek daha düzenli ve büyük ölçekte koruma sunsa da, karar anı 1757'de, Robert Clive'in önderliğinde bir heyet Bengal Navabı'nın şehre yaptığı saldırının ardından müdahale etmek üzere Kalküta'ya gönderilmesiyle gelmişti. Kısa süre sonra, iktidar için birbiriyle rekabet eden yerel adaylar Clive'dan destek isteyerek devasa meblağlar öneriyorlardı. Hemen sonrasında, *divaninin* (bölgenin vergi geliri) kontrolü kendisine verilmişti ve Asya'nın en kalabalık ve ekonomik açıdan canlı bölgelerinden birinin, Britanya'nın Doğu'dan yaptığı tekstil ithalatının yarısından fazlasının üretildiği bölgenin gelirlerinden istediği kadarını alabilir hale gelmişti. Neredeyse bir gecede, dünyanın en zengin adamlarından biri olmuştu.⁵⁶

1773 yılında, Bengal'in fethinden sonra olanları incelemek üzere kurulan bir Avam Kamarası Seçilmiş Komitesi, Bengal kesesinden alınan baş döndürücü para miktarlarını ortaya çıkartmıştı. İki milyon sterlinden fazla –bugünün parasıyla onlarca milyar– para, “hediye” olarak dağıtılmış, neredeyse tamamı yerel EIC çalışanlarının cebine girmişti.⁵⁷ Bengal'deki utanç verici ve şok edici sahneler öfkeyi iyice artırmıştı. 1770 yılına gelindiğinde, tahılın fiyatı iyice yükselmış,

açlığın ortaya çıkmasıyla felaket sonuçlara yol açmıştı. Ölü sayısının milyonlar mertebesinde olduğu tahmin ediliyordu; genel vali bile nüfusun üçte birinin öldüğünü söylemişti. Yerel nüfus açlıktan ölüirken, Avrupalılar yalnızca kendi zenginliklerini düşünmüştü.⁵⁸

Aslında bu durumdan kolayca kaçınmak mümkündü. Kişisel kazanç için, birçok insan acılar içinde feda edilmişti. Hor gören çiftliklara Clive –batan bir bankanın yöneticisi gibi– basitçe cevap vermişti: Öncelik, yerel nüfusun değil, hissedarların çıkarlarını korumaktı; görevini yaptığı için eleştirilmesi haksızlıktı.⁵⁹ Olaylar daha da kötü hale gelmek üzereydi. Bengal’deki iş gücü kaybı, yerel üretkenliği yok etmişti. Gelirler azalırken, maliyetler hızla artmış, altın yumurtlayan tavuğun son yumurtasını bıraktığı yönünde bir paniğe yol açmıştı. Bu, EIC’nin hisselerinin değerinde bir düşüşe yol açmış, Şirket’i iflasın eşiğine getirmişti.⁶⁰ Müdürleri, insan üstü yöneticiler ve servet yaratıcılar olmaktan son derece uzak olduğundan, Şirket’in uygulamalarının ve kültürünün kıtalararası finans sisteminin belini büktüğü ortaya çıkmıştı.

Çaresiz fikir teatilerinin ardından, Londra’daki hükümet EIC’nin batmak için çok büyük olduğuna karar vermiş, bir kurtarma operasyonu yapılması konusunda hemfikir olmuştu. Ancak bunu finanse etmek için nakit gerekiyordu. Gözler, vergilerin Britanya’da olduğundan çok daha düşük olduğu Kuzey Amerika’daki kolonilere dönmüştü. Lord North’un hükümeti 1773’te Çay Yasası’nı çıkardığında, EIC’nin kurtuluşunu sağlamanın yanı sıra, Amerika kolonilerinin vergi rejimini en azından kısmen Britanya’ninkine yaklaştırmak için zarif bir çözüm bulduğunu düşünmüştü. Oysa yasa, Atlas Okyanusu ötesindeki yerleşimciler arasında öfkeye yol açmıştı.

Pensilvanya’da Doğu Hindistan Şirketi’ni “zorbalık, yağma, baskı ve kan dökme konusunda uzman” bir kurum olarak tanımlayan broşürler dağıtılmıştı. Toplumun en üst seviyelerinin aç gözlü, kendinden başkasını düşünmeyen, sıradan insanlara zarar vererek kendilerini zenginleştiren çıkar gruplarının esiri olduğu Britanya için yanlış olan her şeyin simgesi idi.⁶¹ Siyasi süreçte kendilerini temsil etmelerine izin vermeyen bir hükümetin talepleri karşısında boyun

eğmeyi reddeden, Kolonicilerin bir araya gelerek oluşturdukları bir kitle, çay taşıyan gemileri geri göndermişti. Üç gemi Boston limanına yanaştığında, yerliler ile yetkililer arasında gergin bir açmaz oluşmuştu. 16 Aralık gecesi, “Kızılderili” kıyafetleri giymiş küçük bir grup insan, kayıklara binerek çayı limana dökmüştü; Londra’ya vergi ödemektense çayın denize dökülmesini tercih ediyorlardı.⁶²

Amerikalı bakış açısıyla, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi’ne giden olayların son derece Amerikalı bir bağlamı vardı. Ancak daha geniş bir bakış açısı ile, sebepler İngiliz gücünün yeni fırsat arayışıyla giderek daha fazla yayılmasına ve İpek Yolu’nun, çok fazla şeyi haddinden hızlı pompalayarak dengesizlik yaratan verimine kadar izlenebilir. Londra, dünyanın zıt köşelerinin taleplerini dengelemeye çalışırken, bir konumdaki vergilerin ürettiği gelirleri diğer taraftaki harcamaları karşılamak için kullanmayı deniyordu. Bunlar hayal kırıklığı, tatminsizlik ve isyan yaratıyordu. Kâr arayışı durmak bilmemişti ve giderek artan bir özgüven hissi ve kibir yaratmıştı. Clive, batmadan önce soruşturmacılara Doğu Hindistan Şirketi’nin ismen olmasa da bir imparatorluk olduğunu söylüyordu. “Zengin, kalabalık, verimli” ülkelere hükmediyordu ve “yirmi milyonluk bir... tebaası vardı.”⁶³ Amerika kolonilerindekilerin de fark ettiği üzere, Britanya tarafından kontrol edilen bir bölgede tebaa olmak ile bir diğerinde olmak arasında pek fark yoktu. Bengalliler açlıktan ölebiliyorsa, neden kolonilerde yaşayan ve daha fazla hak sahibi görünmeyen diğerleri de ölmesindi? Yola yalnız devam etme zamanı gelmişti.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı, Britanya’yı ticari pozisyonlar yaratan ve ticari olarak kârlı olmanın yanı sıra siyasi güce de sahip olan bölgelere nasıl davranması gerektiğiyle ilgili düşüncelere gark etmişti. Bengal’in fiilen fethi, Britanya’nın kendi göçmenlerinin kurduğu kolonileri destekleyen bir ülkeden, başka halklara hükmeden bir ülkeye dönüştüğü anı işaretlemişti. Bunun ne anlama geldiğini ve imparatorluk merkezinin arzuları ile uzuvlarının ihtiyaçlarının nasıl dengeleneceğini hızla anlaması gerekiyordu. Britanya, kendi yasaları ve gelenekleri olan insanlara hükmetmeye başlamıştı ve

yeni topluluklardan ne ödünç alıp onlara ne vereceğini –ve çalışır, sürdürülebilir bir platform kurmak için ne yapması gerektiğini– öğrenmek zorundaydı. Bir imparatorluk doğuyordu.

Doğuşu, bir bahsin kapanışı anlamına geliyordu. Hindistan'ın büyük kısmının İngilizlerin eline geçmesi, satın alma ve harcama gücü, varlıklar ve dikkatler doğrudan Avrupa'ya yöneldiği için karadaki ticaret yollarının oksijensiz kalması anlamına geliyordu. Askerî teknoloji ve taktiklerdeki, özellikle ateş gücü ve ağır toplardaki yeni ilerlemeler karşısında süvarilerin öneminin azalması da Asya'yı binlerce yıl boyunca ören yollardan geçen ticaretin hacmini azaltmakta rol oynamıştı. Orta Asya, Güney Avrupa gibi, solmaya başlamıştı.

Kuzey Amerika'daki on üç koloninin kaybı, Britanya için aşağılayıcı bir geri adımdı ve İngiliz mülkünü güvence altına almanın önemini vurgulamıştı. Bu anlamda Lord Cornwallis'in Hindistan genel valisi olarak atanması aydınlatıcıydı: Atlas Okyanusu'nun ötesindeki bozgunda önemli bir rol oynayan ve Yorktown'ı George Washington'a teslim eden Cornwallis'ti. Belki de buradaki ana fikir, acı derslerin çıkarılmış olduğu ve bunları birinci elden öğrenen adamın, aynı şeyin başka yerlerde tekrarlanmamasını sağlamak için en uygun kişi olduğuydu. Britanya ABD'yi kaybetmiş olabilirdi ancak Hindistan'ı asla kaybetmeyecekti.

Kriz Yolu

Amerika'daki felaket, Britanya için büyük bir şok, imparatorluğun zaafı olabileceğini gösteren bir yenilgiydi. İngilizler –hem doğrudan hem de dolaylı olarak Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla– zenginlik, nüfuz ve güç getiren hâkim bir konuma gelmeyi başarmıştı. Kendi sıçrama taşlarını –birbirlerine bağlanarak Londra'ya ulaşan vahaları– ateşli şekilde koruyordu ve Cava Denizi'nden Karayipler'e, Kanada'dan Hint Okyanusu'na iletişim kanalları üzerindeki hâkimiyetini bozma ya da zayıflatma çabalarına karşı oldukça uyanıktı.

19. yüzyıl normalde imparatorluğun zirvesi, Britanya'nın konumunun güçlenmeye devam ettiği dönem olarak görülse de, tam aksinin doğru olduğunu gösteren işaretler vardı; bu dönemde hâkimiyeti zayıflıyor, çoğunlukla korkunç stratejik, askerî ve diplomatik sonuçları olan çaresiz çırpınışlara yol açıyordu. Dünyaya dağılmış bölgeleri elde tutmaya çalışmanın gerçeklikleri, yerel ve küresel rakiplerle, giderek daha büyük risklerle tehlikeli korku politikası oyunlarına sebep oluyordu. 1914 yılına gelindiğinde, bunlar imparatorluğun kaderinin Avrupa'daki savaşın sonucuna bağlandığı noktaya ulaşmıştı: İmparatorluklara diz çöktüren, Londra, Berlin, Viyana, Paris ve St. Petersburg'daki iktidar koridorlarındaki talihsiz olaylar dizisi ya da kronik yanlış anlaşılmalara değil, on yıllardır kısık ateşte kaynayan, Asya'nın kontrolüyle ilgili gerilimlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nın ardında yatan, Almanya'nın hayaleti değildi; Rusya'nın –ve özellikle de Doğu üzerindeki gölgesi– de oradaydı. Ayrıca Britanya'nın bu gölgenin büyümesini engellemek için beyhude çabaları da dünyayı savaşa sokmakta önemli bir rol oynamıştı.

Rusya'nın Britanya için yarattığı tehdit, Franz Ferdinand suikastından önceki yüzyılda, Rusya kendisini tarım ekonomisine dayanan, derme çatma, antik bir krallıktan, reform geçirmiş ve

hırslı bir imparatorluğa dönüştürürken kanser gibi büyümüştü. Rusların büyüme ve genişlemesinin Rusya'nın çıkarlarını Britanya'nın çıkarlarıyla çatışmaya sokmakla kalmayıp, bunları tehlikeye attığı da ortaya çıktığında, Londra'da alarm çanları giderek daha sık ve daha yüksek sesle çalmaya başlamıştı.

Problemlere yönelik ilk işaretler, 1800'lerin başında gelmeye başlamıştı. Rusya, onlarca yıldır sınırlarını Orta Asya bozkırlarında yeni bölgeler ve güneyindeki ile doğusundaki kabileler mozaiginden oluşan Kırgızlar, Kazaklar ve Oyratlar gibi yeni nüfusları bünyesine katmak için genişletiyordu. Başlangıçta bu mümkün olduğunca yumuşak dokunuşlarla yapılıyordu. Marx, “yeni Ruslar” yaratan emperyalist süreci derinden eleştirse de, bu oldukça hassas şekilde yapılıyordu.¹ Birçok durumda yerli liderlere büyük ödüller verilmesinin yanı sıra, iktidarlarını korumalarına da müsaade ediliyordu; bölgeleri içindeki konumları St. Petersburg tarafından destekleniyor ve resmî olarak tanınıyordu. Kapsamlı vergi afları, toprak hibeleri ve askerlikten muafiyetler gibi imtiyazlar da Rusların efendiliğine göz yummayı daha kolay hale getiriyordu.²

Bölgesel genişleme, 19. yüzyıl boyunca hızlanan ekonomik büyümeye yakıt olmuştu. Öncelikle, bozkırdan gelen yağma ve saldırılara karşı savunmaya yapılan ağır masraflar azalmış, fonlar başka yerlerde, başka şekillerde kullanılmak üzere serbest kalmıştı.³ Bir diğer sebep, bozkır kuşağının, Karadeniz'in kuzeyinden doğuya doğru uzanan verimli topraklarına erişim kazanmanın büyük getirileri olmuştu.

Ruslar daha önce ekinleri için daha az cazibeli toprakları kullanmak zorunda kalmış, dolayısıyla Avrupa'daki en düşük tahıl verimine sahip ülkelerden biri konumuna gelmiş, nüfusu açlık tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. 18. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden bir İngiliz, Aşağı Volga ve Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarında yaşayan Oyrat kabilesinden bir grup olan Kalmukların yüz bin iyi silahlı ve savaşıma hazır insana sahip olduklarını belirtiyordu. Ancak sürekli saldırı korkusu altında, tarım gelişmemişti. Aynı seyyah, bu bölgenin “birkaç yüz dönümlük” verimli arazisinin “İngiltere’de büyük değere sahip olacağını, ancak burada çorak ve ekilmemiş” olduğunu

yazmıştı.⁴ Ticaretin yanı sıra boyutları (ve sayıları: 1800'den önce nüfusun çok küçük kısmı şehirleşmişti) küçük kalan kasabaların kalkınması da kötü etkileniyordu.⁵

Bu değişmeye başlarken, Rusya'nın amacı da ufku da genişlemeye başlamıştı. 19. yüzyılın başlarında, imparatorluk askerleri Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmış, Dinyester ve Prut nehirlerinin sınırladığı Besarabya'nın ve Hazar Denizi civarındaki bölgelerin büyük kısmının kontrolü de dâhil olmak üzere büyük imtiyazlar elde etmişlerdi. Bundan kısa süre sonra, Kafkasya'nın güneyine, Perslere bir dizi utanç verici yenilgi yaşatan saldırılar gelmişti.

Kafkaslar'daki güç dengesi nihai şekilde değişmekteydi. Bunlar daha önce yüzyıllar boyunca ya bağımsız ya da Pers müşterisi olan bölgeler, şehirler ve hanlıklardı. Bu haritanın yeniden çizilmesi, bölgede büyük bir değişimin, ayrıca Rusya'nın, güney sınırı boyunca giderek büyüyen hırslarının tartışmasız bir işareti anlamına geliyordu. Bunun önemini anlamak İngilizlerin çok vaktini almamıştı; özellikle de Pers Diyarı'na Britanya'nın Doğu'daki konumuna zarar vermek üzere bir Fransız heyeti gönderildiğinin haberi alındığında. Fransa'da 1789 Devrimi'nin Kara Ölüm'e benzer etkileri olmuş, büyük ölçekli acılar, yerlerini yeni bir kararlılık ve yeniden diriliş çağına bırakmıştı.

Napolyon, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde sadece Mısır'ı fethetmeyi değil, İngilizleri Hindistan'dan çıkartmayı da planlıyordu. Maysor hükümdarı Tipu Sultan'a, çok sayıda yenilmez Fransız askerinin kendisini yakında İngiltere'nin prangalarından kurtaracağını yazdığı rivayet edilir.⁶ Hindistan'ın çekiciliğinin, dönemin Fransız stratejik düşünürlerinin zihninde büyük yer işgal ettiği kesindir.⁷ Bunun devam eden bir durum olduğu, Napolyon'un güvendiği generallerden biri olan Gardane Kontu'nun 1807 yılında Şah ile bir ittifak yapmak, ayrıca Hint alt kıtasına yapılacak büyük bir Fransız seferi için ayrıntılı haritalar hazırlamak üzere Pers Diyarı'na gönderilmesinden anlaşılabilir.⁸

İngilizler hemen tepki vererek, Fransızların Şah'la yakınlaşmasına karşı koymak üzere üst düzey bir yetkili olan Sir Gore Ouseley'yi "Yerlilerin çoğunu ilişkimizin kalıcılığı ile etkileyecek olan" büyük bir heyet eşliğinde göndermişti.⁹ Kapalı kapılar ardında kimse yerel âdetlerden tiksindiğini gizlemeye çalışmasa da, Şah'ı ve sarayını etkilemek için çok çaba sarf ediliyordu. Cömert hediyelere yönelik bitmek bilmez gibi görünen talepler özellikle hor görülüyordu. Pers hükümdarına hediye ettiği bir yüzüğün, Kral III. George'dan gelen bir mektupla beraber, çok küçük ve değersiz bulunduğunu öğrenince Ouseley'nin canı çok sıkılmıştı. "Bu insanların kötücüllüğü ve açgözlülüğü," diye yazmıştı dargın bir şekilde, "oldukça tiksindirici."¹⁰ Aynı dönemde Tahran'ı ziyaret eden bir diğer İngiliz görevli de aynı görüşü paylaşıyordu. "Persler, " diye yazmıştı, "hediye verme formalitelerini saplantı haline getirmişler." Öyle ki, "oturma ve kalkma kuralları" hakkında uzun bir kitap yazılabilirdi.¹¹

Halk içinde ise işler farklıydı. Akıcı şekilde Farsça konuşan Ouseley, geldiğinde başkentten, Fransız elçisinin karşılandığı yerden daha uzak bir noktada karşılanmayı ayarlamış, bunun kendisinin ve görevinin daha yüksek statüde tutulduğu anlamına geldiğini anlamış ve Şah ile rakibinden daha erken bir görüşme ayarlamayı başarmıştı; sandalyesinin tahta normalden yakın konumlandırıldığını keyifle belirtmişti.¹² İyi ilişki kurma çabası, Pers askerlerini eğiten, onlara sınır savunmaları hakkında tavsiyeler veren, hatta Sultanabad'daki Rus mevzilerine sürpriz saldırılara öncülük eden (buradaki garnizonun 1812 başında teslim olması büyük bir propaganda darbesiydi) iki kraliyet topçu subayı, iki sağlık astsubayı ve on topçudan oluşan İngiliz danışman heyetinin gönderilmesine kadar varmıştı.

Napolyon, aynı yıl haziran ayında Rusya'ya saldırınca işler değişmişti. Fransızlar Moskova'ya yaklaşırken, İngilizler Perslerle araya mesafe koyup Ruslarla –Ouseley, Dışişleri Bakanı'na gönderilen ve Fransızların Rusya saldırısının daha geniş etkilerini içeren bir raporunda "iyi dostlarımız" diyordu– müttefik olmanın faydalarını görmüştü. Ouseley, en iyisinin bu olacağını söylüyordu, çünkü "Pers karakterinde, kendilerini onlara yapılan tüm iyiliklere karşı

19. YÜZYILDA BÜYÜK OYUN

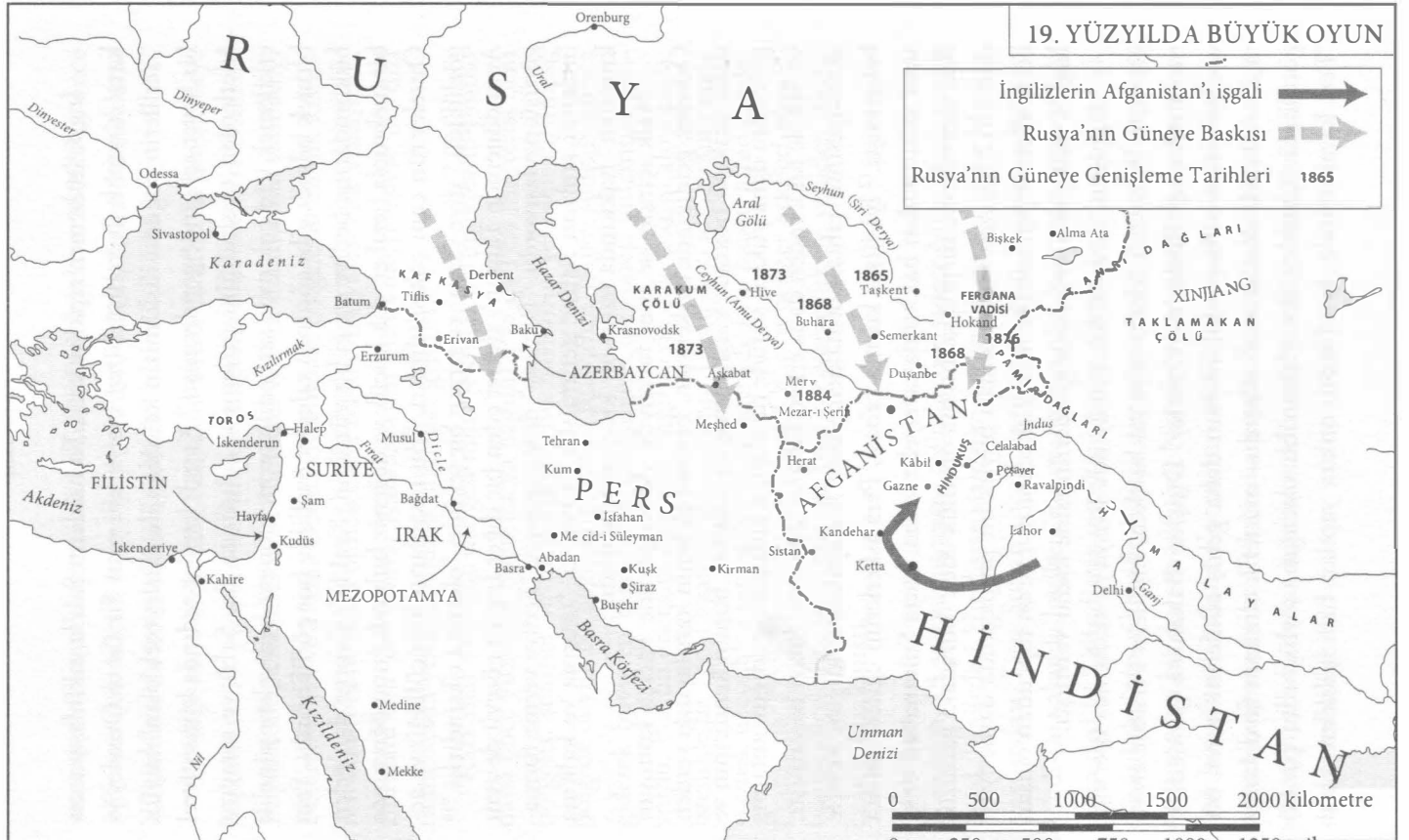
İngilizlerin Afganistan'ı işgali

Rusya'nın Güneye Baskısı

Rusya'nın Güneye Genişleme Tarihleri 1865

duyarsız ve nankör kılan çarpık bir özellik vardı”; kazanmak için bu kadar çabaladığı dostluklar kolayca ve pişmanlık duyulmadan feda edilebiliyordu çünkü Persler “dünyanın en çıkarıcı egoistleriydi.”¹³

Britanya’nın Rusya ile ilişkilerine öncelik vermesi, önceleri güvenebilecekleri müttefiklerin aniden yön değiştirdiğini düşünen Pers Diyarı’nda hayal kırıklığına yol açmıştı. Bu, Kafkaslar’da Rusların 1812’de Napolyon’u püskürttükten sonra kazandıkları cesaretle yaptıkları bir sürpriz saldırı sonunda acı suçlamalara dönüşmüştü. Birçoklarına göre Şah’la dostluk kurmak için büyük çabalar sarf eden Ouseley’nin 1813 yılında Rus-Pers Savaşı’nın ardından, Dağıstan, Megrelya, Abazya, Derbent ve Bakü dâhil olmak üzere Hazar Denizi’nin batısını Rusya’ya veren aşağılayıcı Gülistan Antlaşması’nı hazırlayan kişi olması, bir ihanetten başka bir şey değil gibiydi.

Antlaşmanın şartlarının büyük ölçüde Rusya’nın lehine olması, bunu derin bir güvenilmezlik ve kişisel çıkar işareti olarak gören Perslerin nefrete yol açmıştı. Pers büyükelçisi, Dışişleri Bakanı Lord Castlereagh’a, “Britanya’nın davranışlarından son derece hayal kırıklığı duyuyorum,” demişti. “İngiltere’nin büyük dostluğuna,” ve Pers Diyarı’nı desteklemekle ilgili verilen “güçlü sözlere güvenmiştim.” Olayların aldığı halden “tamamen sukutuhayale uğradım,” diye devam ediyor, “her şey şimdi olduğu gibi kalırsa, bunlar İngiltere’ye onur kazandırmayacaktır,” diye uyarıyordu.¹⁴ Rusya, Napolyon’un saldırısının sonucu olarak faydalı bir müttefik haline gelmişti; Persler ile bağların feda edilmesi, ödenmesi gereken bir bedeldi.

Rusya’nın uluslararası seviyede giderek artan önemi Avrupa ya da Yakın Doğu ile sınırlı değildi zira kolları çok daha uzaklara erişiyordu. Bugün dünyaya bakışımızın aksine, 19. yüzyılın ilk yarısında Rusya’nın doğu sınırı Asya’da değil, bambaşka bir yerde, Kuzey Amerika’daydı. 1800’lerin başlarında Bering Denizi’nin ötesinde, bugün Alaska olan bölgede koloniler kurulmuş, Kanada’nın batı kıyısında ve ötesinde, Kaliforniya’da Sonoma County’deki Fort Ross kadar güneyde topluluklar oluşmuştu. Bunlar geçici tüccarlar değil, liman, depo hatta okul inşa etmeye yatırım yapan kalıcı yerleşimcilerdi.

Kuzey Amerika'nın Pasifik kıyısındaki "Creole kökenli" genç yerli çocuklar Rus dilinde eğitim görüyor, Rus müfredatını öğreniyordu ve bazıları St. Petersburg'da, hatta kimi durumlarda prestijli Tıp Akademisi'nde öğrenim görmek üzere gönderiliyordu.¹⁵ İlginç bir zamanlama ile Çar'ın imparatorluk elçileri, İspanyol valiyle erzak konularını görüşmek üzere San Francisco Körfezi'ne, neredeyse Sir Gore Ouseley'nin Napolyon'un 1812'deki işgalinin ardından Rusları müttefik ilan edişi ile aynı zamanda ulaşmıştı.¹⁶

Sorun, Rusya'nın sınırlarının genişleme hızıyla özgüveninin artış hızının denk olmasıydı. Sınırlar ötesindekilere yönelik tavırlar sertleşmeye başlamıştı. Güney ve Orta Asya halkları zamanla barbar, aydınlanma ihtiyacı içinde insanlar olarak görülmeye başlanmış ve buna göre muamele görmüşlerdi. Bunun felaket sonuçları olmuştu; özellikle de 1820'lerde yerel nüfusun dik kafalı ve kana susamış General Aleksey Yermolov tarafından şok edici şiddet olaylarına maruz bırakıldığı Çeçenistan'da. Bu sadece karizmatik bir lider olan Şeyh Şamil'in ortaya çıkıp etkin bir direniş hareketini yönetmesi için yolu açmakla kalmamış, Rusya ile bu bölge arasındaki ilişkileri nesiller boyu zehirlemişti.¹⁷

Kafkaslar'ı ve bozkır dünyasını şiddet ve kanunsuzluk yuvaları olarak yansıtan imgeler popülerleşmiş, Aleksandr Puşkin'in *Kafkas Esiri* ve Mihail Lermontov'un *Ninni*'si gibi, nehir boyunca elinde bir hançerle sürünen, bir çocuğu öldürmek isteyen kana susamış bir Çeçen'in bulunduğu şiirlerle yaygınlaşmıştı.¹⁸ Rusya'nın batıdaki komşusu, önde gelen siyasi radikallerden birinin Kiev'deki dinleyicilerine söylediği üzere "en sofistike aydınlanma" iken, doğuda derin bir cehaletle karşı karşıyaydı. Dolayısıyla "bilgilerimizi yarı barbar komşularımızla paylaşmak" görevimizdi.¹⁹

Herkes bu kadar emin değildi. Sonraki on yıllarda, Rus aydınları imparatorluğun yüzünü ne yöne çevirmesi gerektiği hakkında tartışmışlardı: Batı'nın *salon*larına ve inceliğine mi yoksa doğuya, Sibirya ve Orta Asya'ya mı. Bir dizi farklı cevap vardı. Filozof Pyotr Çaadaye'ye göre Ruslar "büyük insanlık ailesinden hiçbirine mensup değildir; ne Batılıyız ne de Doğulu."²⁰ Ancak başkaları için, doğunun

bakir toprakları Rusya'ya kendi Hindistan'ına sahip olma fırsatı sunuyordu.²¹ Avrupa'nın büyük güçleri, taklit edilecek kusursuzluk örnekleri olarak görülüyor, yükselişlerine engel olunması gereken rakipler haline geliyordu.

Besteci Mihail Glinka, yazdığı opera *Ruslan ve Ludmila* için erken Rus tarihine ve Hazarlara dönmüş, Aleksandr Borodin ise Doğu'ya bakarak, kervanları ve bozkır boyunca uzun mesafeli ticareti anımsatan senfonik şiiri *Orta Asya Bozkırlarında'yı* ve göçebe hayat tarzından esinlenen ritimlere sahip olan *Poloveç Dansları'nı* yazmıştı.²² Temada, harmonide ya da enstrümanlarda ortaya çıkan "oryantalizm"e ilgi, 19. yüzyıl Rus klasik müziğinin sabit bir özelliği olmuştu.²³

Dostoyevski Rusya'nın Doğu'yla ilişkiye girmekle kalmayıp, onu kucaklaması gerektiği konusundaki savını tutkuyla savunmuştu. "Asya Bizim için Nedir?" başlıklı ünlü denemesinde, 19. yüzyıl sonunda Rusya'nın kendisini Avrupa emperyalizminin kelepçelerinden kurtarması gerektiğini savunmuştu. Avrupa'da, biz asalak ve köleyiz; Asya'da ise "efendileriz" diye yazmıştı.²⁴

Böyle görüşler, yurt dışındaki devamlı başarılardan doğuyordu. Kafkaslar'da 1820'lerde kötü giden bir Pers saldırısının ardından daha fazla kazanç elde edilmişti. Hâla Gülistan Antlaşması'nın etkilerinden kurtulmaya çalışan ve yerel nüfusun kadınları ve çocukları halk meydanlarında asarak görenlerin tiksintisini kazanan General Yermolov'a karşı düşmanlığından cesaret alan Feth Ali Şah, 1826'da Rus mevzilerine karşı bir saldırı emri vermişti.²⁵ Tepki yıkıcıydı: Yermolov görevinden alındıktan sonra, Çar'ın askerleri Kafkaslar'daki dağ geçitlerinden güneye inmiş, Pers ordularını ezmış ve 1828'de on beş yıl önce dayatılardan çok daha kötü şartlar getiren bir anlaşma yapmıştı: Rusya'ya daha fazla toprağın yanı sıra çok miktarda para verilmişti. Aşağılama o kadar büyüktü ki zayıflayan Şah, Çar'dan ölümünün ardından veliahtı Prens Abbas Mirza'nın tahta çıkışını desteklemeyi kabul etmesini istemek zorunda kalmıştı; aksi takdirde iktidarını korumak bir yana, tahta bile çıkamayacağından endişeleniyordu.

Tahran'da şiddetli ayaklanmaların çıkması uzun sürmemişti. Kalabalık, Rus büyükelçiliğini hedeflemiş, Şubat 1829'da binaya girmişti. Şehirdeki bakan, muazzam bir hiciv olan *Akıldan Bela*'nın yazarı, Perslere karşı taviz vermez bir tavır takınan otuz altı yaşındaki oyun yazarı Aleksandr Griboyedov öldürümüş, üniformalı bedeni kalabalık tarafından şehir sokaklarında gezdirilmişti.²⁶ Şah kanlı bir işgali engellemek üzere hemen harekete geçmişti. En sevdiği torununu Çar'dan özür dilemeye göndermiş, yanına Çar'ı "günümüzün Süleyman'ı" diye öven şairler ve daha da önemlisi dünyanın en büyük mücevherlerinden birini vermişti. Doksan karatlık Şah elması, bir zamanlar Hindistan imparatorlarının tahtının üzerinde asılır, etrafını yakutlar ve zümrütler süslerdi. Şimdi ise büyük bir barış teklifi olarak St. Petersburg'a gönderiliyordu. İşe yaramıştı: Çar I. Nikolay tüm olayın unutulması gerektiğini ilan etmişti.²⁷

Londra'da gerilim yükselmişti. 19. yüzyılın başında, Pers Diyarı'na Napolyon'un tehdidi ve megalomanyaklığı ile başa çıkmak üzere bir İngiliz heyeti gönderilmişti. Şimdi Britanya kendini farklı ve beklenmedik bir rakibin tehdidiyle karşı karşıya bulmuştu: Tehdit artık Fransa değil, Rusya'ydı. Dahası, gücü her gün, her yöne daha fazla uzanıyor gibiydi. Bazıları bunun olacağını öngörmüştü. Tahran büyükelçiliği yapmış olan Sir Harford Jones, İngiliz politikasının, "Pers Diyarı'nın elleri ayakları bağlanmış halde St. Petersburg'daki saraya teslim edildiği" anlamına geldiğini söylemişti. Başkaları daha açık sözlüydü. 1820'lerde Wellington Dükü'nün kabinesinde önde gelen kişilerden biri olan Lord Ellenborough, Asya politikaları konusunda İngiltere'nin rolünün basit olduğunu söylüyordu: "Rusya'nın gücünü sınırlamak."²⁸

Dolayısıyla Pers Diyarı'nda Çar'ın elini güçlendiren, kendisini Şah'ın ve rejiminin koruyucusu haline getiren olayların gelişmiş olması endişe vericiydi. Kazak bozkırında Rus iktidarına karşı ciddi ayaklanmalar 1836-7 yıllarında başlayıp Orta Asya ve Hindistan ile ticarete zarar vermeye başladığında, Rusya yeni Pers Şahı Muhammed'i, batı Afganistan'daki Herat'a yürümesi konusunda, doğuya yeni ve alternatif

bir yol açılması ümidiyle teşvik etmişti. Pers güçlerine hedeflerine ulaşabilmeleri için askerî ve lojistik destek de verilmişti.²⁹ İngilizler hazırlıksız yakalanmış ve paniklemişlerdi.

Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, bu olaylardan tedirgin olmuştu. 1838 baharında “Rusya ve Persler, Afganistan’da oyunlar oynuyor,” diye yazmıştı ancak her şeyin yakında tatminkâr bir sonuca ulaşacağı konusunda iyimserdi.³⁰ Ancak birkaç hafta içinde gerçekten endişelenmişti. Britanya İmparatorluğu’nun tacındaki mücevherler bir anda saldırıya açık görünmeye başlamıştı. Bir sırdaşına, Rusya’nın eylemlerinin Rusya’yı “Hindistan’daki kapımıza biraz fazla yakın” hale getirdiğini yazmıştı. Bir ay sonra, başkalarına Avrupa ile Hindistan arasındaki bariyerin kaldırıldığını, “işgalin kapımıza kadar gelmesi için yolu açtığını” söylüyordu.³¹ Durum gerçekten karanlık görünüyordu.

Basra Körfezi’ndeki Hark Adası’nı işgal etmek üzere gönderilen bir güç, Şah’ın dikkatini dağıtmak ve Herat Kuşatması’nı kaldırtmak için yeterli olmuştu. Ancak bir sonraki adım, felaket yaratmıştı. Orta Asya’daki konumunu güçlendirmeye yardımcı olabilecek güvenilir bir lider yaratmak isteyen Britanya, Afganistan’ın zaten karışık olan işlerine müdahil olmuştu. Ülkenin hükümdarı Dost Muhammed’in Rusya’dan iş birliği öneren elçileri kabul ettiği bildirildikten sonra, İngilizler rakibi Şah Şüca’yı destekleyerek iktidara yerleştirme kararı almıştı. Bunun karşılığında, Şüca, Kâbil’de İngiliz askerlerini barındırmayı ve Peşaver’in İngiltere’nin iş birlikçisi, güçlü ve nüfuz sahibi Pencap Mihracesi tarafından ilhakını onaylamayı kabul etmişti.

Başlangıçta Ketta, Kandehar, Gazne ve Kâbil –doğu-batı ve kuzey-güney eksenlerini kontrol eden anahtar noktalar– çok az zorlukla kontrol altına alınırken, her şey planlandığı gibi gitmişti. Ancak ne ilk kez, ne de –kesinlikle– son kez, dış müdahaleler Afganistan içindeki farklı ve normal şekilde bölünmüş çıkarlar için bir paratoner yaratmıştı. Kendi çıkarlarına hizmet eden ve sevilmeyen, kadını Şah Şüca yerine Dost Muhammed için yerel destek –özellikle de yerli nüfus yerine İngilizlerin çıkarına görünen yasalar çıkarıldıktan sonra– bir anda artarken kabilesel, etnik ve dilsel farklılıklar bir

yana bırakılmıştı. Ülke çapındaki camiler, Şüca adına hükümdarı onurlandıran *hutbe* okumayı reddetmişti.³² Kâbil'in kendisinin tüm İngilizler ya da İngiliz yanlıları için tehlikeli bir yer haline gelmesi çok sürmemişti.

Kasım 1841'de, ünlü yayınları ve durmaksızın kendisini tanıtmaya sayesinde bu bölgedeki kapsamlı seyahatleri İngiltere'de çok iyi bilinen Alexander Burnes, başkentte pusuya düşürülüp öldürülmüştü.³³ Kısa süre sonra, Hindistan'a geri çekilme kararı alınmıştı. Ocak 1842'de, İngiliz askeri tarihindeki en aşağılayıcı ve kötü şöhretli olaylardan biri yaşanmış, Tümgeneral Elphinstone komutasındaki tahliye bölüğü, dağ geçitlerinden geçerek Celalabad'a giderken saldırıya uğramış ve kış karının altında yok edilmişti. Efsaneye göre, kasabaya tek bir kişi ulaşabilmişti: Dr. William Brydon. *Blackwood* dergisinin şanslı yerleşimi hayatını kurtarmıştı: Kafasını sıcak tutmak için dergiyi yuvarlayıp şapkasının içine koymuştu; kendisini kesinlikle öldürmesi gereken bir kılıç darbesini dergi önlemişti.³⁴

Britanya'nın Rus ilerlemesini engelleme çabaları başarısız olmuştu. Buhara Emiri ile iletişim kurma ve Afganistan'ın kuzeyinde nüfuz elde etme çabaları muazzam şekilde geri tepmişti. Bu bölge için Alexander Burnes ve diğerleri tarafından çizilen tuhaf şekilde basit resim, İngilizlerin açık kollarla karşılanacağı gibi hatalı bir düşünce yaratmıştı. Gerçek bundan daha uzak olamazdı. Orta Asya'nın bağımsızlıklarına ateşli şekilde düşkün hanlıkları olan Hive, Buhara ve Hokand, büyük burunlu, sözde kudret simsarı bir İngilizin "büyük oyun" dediği şeye dâhil olmakla hiç ilgilenmiyordu.³⁵ 1840'ların başında Orta Asya'daki Anglo-Rus ilişkilerine çözüm önermek üzere bölgeye gelen iki İngiliz subay, Albay Charles Stoddart ve Arthur Conolly, heyecanlı izleyicilerden oluşan büyük bir kalabalığın önünde kafaları kesilerek idam edilmişti.³⁶

Buhara'ya ulaşan üçüncü isim, Joseph Wolff adında bir bireydi. Alman bir hahamın oğlu olan Wolff, Hristiyanlığa geçmişti; Roma'daki teoloji okulundan kovulmuş, bunun ardından, son derece kışkırtıcı antisemitist görüşleri yüzünden Cambridge sokaklarında öğrenciler tarafından çürük yumurta yağmuruna tutulan bir kişinin

danışmanlığıyla Cambridge Üniversitesi'nde teoloji okumuştur.³⁷ Bir misyoner olarak yola çıkmış, önce doğuya, İsrail'in kayıp kabilelerini aramaya yönelmişti. Sonunda kendilerinden haber alınamayan kayıp elçileri bulmak üzere Buhara'ya doğru yola çıkmıştı. Emir, "Ben, Joseph Wolff, Hristiyanların meşhur dervişiyim" beyanını içeren bir mektup aldıktan sonra, tuhaf bir adamın gelmekte olduğunu tahmin etmiş olsa gerekti. "Dikkatli olun," diyordu, Conolly ve Stoddart'ın öldürüldüğü söylentilerini araştırmak üzere "Buhara'ya girmek üzereyim. Buhara sakinlerinin misafirperverliğini bildiğim için, bu söylentilere inanmadım." Hapse atılıp ölümünü beklemesi söylendikten sonra onların kaderini paylaşmamış olması, Wolff'un şansıydı. Sonunda serbest bırakılıp gitmesine izin verilmişti ancak bu kıl payı bir kurtuluştur.³⁸

Buhara ve Orta Asya'nın genellikle Rusya açısından stratejik anlamda pek ilgi çekici olmamış olması da ironiktir. Bu dönemde yayınlanan, Aleksey Levşin'in Kazaklar hakkında yazdığı ve St. Petersburg'da çok tutulan kitaba benzer temel etnografyalar sayesinde, okuma yazma bilmeyen, görünürdeki cehaletlerine ve kabalıklarına rağmen aralarında "ilkel müzik ve şiirin" bulunabildiği halklara yönelik merak artıyordu.³⁹ Burnes'in yazılarının da belirttiği üzere, Rusya'nın bölgedeki amaçları gerçekten alçakgönüllüydü: İki öncelikleri vardı, ticareti teşvik etmek ve Rusların köle olarak satılmasını engellemek. Sorun, Burnes'un eserlerinden alınan mesajın bunlar olmamasıydı; Britanya'da insanları gerçekten etkileyen, "St. Petersburg sarayının uzun süredir Asya'nın bu bölgesi ile ilgili planlar yaptığı" sözleriydi.⁴⁰

Bu, diğer bölgelerde giderek artan İngiliz endişeleriyle birleşmişti. Bağdat'taki Başkonsolos Henry Rawlinson, yorulmak bilmeden lobi yapıyor, dinleyen herkese Rusya'nın yükselişi kontrol altına alınmazsa Britanya İmparatorluğu'nun Hindistan'da büyük tehdit altına gireceğini söylüyordu. İki seçenek vardı: İngiltere ya imparatorluğunu Mezopotamya'ya kadar genişleterek batıdan gelenlere karşı koruma yaratacak bir tampon bölge inşa edecekti ya da Hindistan'dan büyük bir güç gönderilerek Kafkaslar'da Rusya'ya saldırılacaktı.⁴¹ Rawlinson, bölgedeki Rusya karşıtı ayaklanmaları bulduğu her

yerde desteklemeyi iş edinmişti: Çeçenistan'daki tabanı Rusya için 19. yüzyıl ortasında sürekli bir sorun kaynağı olan Şeyh Şamil'e silah ve para gönderiyordu.⁴² Sağladığı destek, Rusya'ya karşı köklü bir Çeçen terörü geleneğinin oluşmasına yardımcı olmuştu.

Dolayısıyla, İngiltere'nin Rusya'yı parçalama şansına ilk fırsatta atlaması kaçınılmazdı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların gördüğü muameleler hakkındaki bir dizi didişme hızla ve bilinçli olarak büyütülerek, 1854 yılında Karadeniz'e büyük bir İngiliz donanması gönderilmişti. İngilizlere burada, Konstantinopolis, Halep ve Şam'daki ticari çıkarlarını korumak isteyen Fransızlar katılmıştı. Amaç basitti: Rusya'ya bir ders verilecekti.⁴³

Lord Palmerston'un çatışmaların zirvesinde söylediği gibi, "savaşın asıl ve gerçek amacı, Rusya'nın saldırgan hırslarını dindirmektir." Kırım'da, Azov Denizi'nde ve başka yerlerdeki –örneğin Kafkaslar ve Tuna boyunda– anlık parlamalarda yaşanan gizli savaşın ucundaki ödül, ilk anda görüldüğünden çok daha önemliydi. Gerçekten de, karizmatik ve saygın İngiliz Dışişleri Bakanı'nın kendisi, hükümetteki meslektaşlarına Rusya'nın parçalanması için resmî bir plan sunacak kadar ileri gitmişti: Rusya'yı kontrol etmenin ve dolayısıyla Hindistan'daki İngiliz çıkarlarını korumanın yöntemi, Kırım'ın ve tüm Kafkas bölgesinin kontrolünü Osmanlılara vermektir.⁴⁴ Bu abartılı plan yürürlüğe girmese de, Rusya'nın genişlemesinin İngiliz yetkililerin zihninde ne kadar büyük bir sorun haline geldiğinin güçlü bir göstergesiydi.

Bazıları İngiliz-Fransız işgalinden dehşete düşmüştü. Savaş ilerlerken savaş hakkında kapsamlı ve öfkeli şekilde yazan Karl Marx, emperyalizmin ilk olarak birkaç yıl önce *Komünist Manifesto*'da belirttiği yıkıcı etkileri hakkındaki fikirlerini geliştirmek için verimli malzemelere ulaşmıştı. Marx, askeriye ve donanmaya yönelik harcamaları ayrıntılı şekilde belgelemiş ve *New York Tribune*'de, Batı'yı savaşa sürükleyenlerin ikiye bölünmüşlüğüne ateşli şekilde saldırdığı yazı dizileri yayınlamıştı. Lord Aberdeen'in Rusya'da verilen büyük kayıpların yarattığı hayal kırıklıkları üzerine başbakanlıktan istifa

etmek zorunda kalması üzerine neşesini saklayamıyordu. Londra'da fiyatlar yükselip başkentte protestolara yol açtığında, Marx için Britanya'nın emperyalist politikalarının küçük bir seçkinler sınıfı tarafından belirlendiği ve kitlelere zarar verdiği açık hale gelmişti. Komünizm, Kırım Savaşı'ndan doğmamıştı ancak savaş, komünizmi kesinlikle bileylemişti.⁴⁵

İtalya'daki birlik hareketi de öyle: Rusya –ünlü Hafif Süvari Alayının Hücumu'na katılanlar da dâhil olmak üzere birçok İngiliz ve Fransız askerinin hayatı pahasına– burnuna bir yumruk yedikten sonra, uzlaşma koşullarını görüşmek üzere Paris'te bir konferans düzenlenmişti. Müzakere masasındakilerden biri, konumunu ada-nın Kralı Vittorio Emanuele'nin Karadeniz'e Fransa'yı desteklemek üzere destek kuvvetler gönderme kararına borçlu olan Sardinya Başbakanı Kont Cavour'du. Işıklar altındaki fırsatını kurnazca kullanmış, birleşik, bağımsız bir İtalya çağrısı yapmıştı. Bu çağrı, müttefikler tarafından sıcak karşılanmış ve İtalya'daki destekçilerin bir araya gelmesine yardımcı olmuştu.⁴⁶ Beş yıl sonra, Sardinya Kralı, bağımsız şehirler ve bölgelerden oluşan İtalya'nın Kralı olmuştu. Otuz yıl sonra, Primo Levi'nin sözleriyle Roma'ya kendisini İtalyan, İtalya'ya ise kendisini Romalı hissettirmek için inşa edilen Roma'nın merkezindeki devasa Altare della Patria abidesi, binlerce kilometre doğudaki toprak ve nüfuz kavgalarının hızlandırdığı gelişmelerin son noktasını gösteriyordu.⁴⁷

Rusya için, 1856 Paris barış görüşmelerinde dayatılan şartlar, tam bir felaketti. Britanya ve Fransa rakiplerinin boynuna ilmeği geçirmek üzere iş birliği yapmışlardı: Kafkaslar'da zar zor edindikleri kazançları elinden alınan Rusya, Karadeniz'e askerî erişimden mahrum kalmanın rezaletini yaşıyordu. Karadeniz tarafsız ilan edilmiş, tüm savaş gemilerine kapatılmıştı. Benzer şekilde, kıyı şeridi de askerden arındırılacak, cephaneler ve kaleler yok edilecekti.⁴⁸

Amaç Rusya'yı aşağılamak ve hırslarını boğmaktır. Etki, bunun tam zıddı olmuştu: Tam bir Versay anıydı. Uzlaşma işe yaramamış, tehlikeli sonuçlar doğurmuştu. Uzlaşma, Rusların hemen zincirle-rinden kurtulmaya çalışmalarına yol açacak kadar cezalandırıcı ve kısıtlayıcı olmasının ötesinde, Rusya'da bir değişim ve reform döne-

mini tetiklemişti. Kırım Savaşı, Çar'ın ordusunun daha deneyimli ve daha iyi eğitilmiş müttefik askerlerin karşısında güçsüz kaldığını göstermişti. Çar II. Aleksandr için, Rus ordusunun eksiklerini acımasız ayrıntılarla ortaya koyan bazı sert raporlar hazırlandıktan sonra, ordu tepeden tırnağa yenilenmeye başlamıştı.⁴⁹

Dramatik adımlar atılmıştı: Askerlik hizmeti yirmi beş yıldan on beş yıla indirilmiş, ordunun yaş ortalaması tek harekette düşürülmüştü. Güncel ekipman için toplu siparişler verilerek eskimiş ve verimsiz malzeme yenisiyle değiştirilmişti.⁵⁰ Ancak en büyük değişiklik, geniş kapsamlı toplumsal reformdan doğmuştu. 1850'lerdeki ciddi bir bankacılık krizi de rol oynamış olsa da, Çar'ın nüfusun büyük kısmının toprağa ve zengin toprak ağalarına bağlandığı serflik sistemini kaldırmasını tetikleyen Kırım'daki yenilgi ve ardından gelen şartların yarattığı utanç olmuştu. Beş yıl içinde serflik ortadan kaldırılmış, Rusya'da yüzyıllar süren köleliği sona erdirmişti.⁵¹ Bazı çağdaşlarına göre bu geç kalınmış bir hamleydi.⁵² Modernleşme ve ekonomik liberalizme doğru bir kaymayı başlatmış, bu da 19. yüzyılın ikinci yarısında kayda değer bir hızla büyümeye yol açmıştı: Demir üretimi 1870 ile 1890 arasında beş kat artmış, demiryolu ağının etkileyici yayılması ise, modern araştırmacılarından birinin sözleriyle, "Rusya'yı coğrafyasının koyduğu sınırlardan kurtarmaya" yaramış; diğer bir ifadeyle, devasa ülkenin parçalarını birbirine bağlamıştı.⁵³ Rusya'yı şişeye tıkmak yerine, İngiltere şişedeki cinin kaçmasına yol açmıştı.

Rus heveslerinin yoğunlaştığı, Paris'te imzalanan antlaşmanın mürekkebi daha kurumadan hissedilebilir olmuştu. Çar'ın barış görüşmelerindeki delegelerinden biri olan, Askeri Ataşe Nikolay Ignatyev, Rusya'ya yapılan muameleye ve Rusya'nın özellikle Karadeniz'de kendi toprakları üzerindeki kontrolüne yönelik kısıtlamalara o kadar öfkelenmişti ki eski sınıf arkadaşı ve Aleksandr Puşkin'in sırdaşı Prens Gorçakov ile, Orta Asya'ya bir sefer yapmak üzere örgütlenmişti. Amaç tartışmasızdı: "[Bu bölgenin] araştırılması ve Rusya'nın nüfuzunu artıracak –ve Büyük Britanya'ninkini azaltacak– dostane ilişkiler kurmak."⁵⁴

Ignatyev, Pers Diyarı'na ve Afganistan'a da heyetler gönderilmesi, ayrıca Hive ve Buhara hanlıklarını ziyaret edecek elçiler yollanması için yoğun lobi faaliyetleri yürütmüştü. Açıkça, amacın Hindistan'a Aral Denizi'nden akan iki büyük nehirden biri üzerinden (Seyhun ya da Ceyhun) bir yol bulmak olduğunu söylüyordu. Rusya, Hindistan sınırındaki halklarla bir ittifak kurabilse ve onları Britanya'ya düşman edebilse harika olur, diyordu: Rusya'yı ayağa kaldıracak yöntem buydu; üstelik sadece Asya'da da değil.⁵⁵

Ignatyev'in ve diğerlerinin önderlik ettikleri yolculuklar işe yaramıştı. Kırım Savaşı'nın sonunu izleyen on beş yıl içinde, Rusya, güç kullanmak zorunda kalmadan yüz binlerce kilometrekarelik alanı kontrolü altına almıştı. Başarılı seferlerin yanı sıra Çin'e uygulanan kurnazca diplomatik baskı, kıdemli bir gözlemcinin 1861 yılında Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda dediği gibi, Uzak Doğu'da "on yıl gibi kısa bir zamanda büyük adımların" atılmasına izin vermişti.⁵⁶

Asya'nın kalbini çevreleyen vaha şehirlerinin yanı sıra güney bozkırın bir kısmı daha çok geçmeden Rusya'nın kucağına düşmüştü. 1860'ların sonuna gelindiğinde Taşkent, Semerkant ve Buhara'nın yanı sıra zengin Fergana Vadisi'nin de büyük kısmı, St. Petersburg'un "mandası" veya tebaası olmuştu; bu, tam ilhak ve imparatorluğa dâhil edilmelerinden bir önceki adımdı. Rusya kendi devasa ticaret ve iletişim ağını kuruyordu. Bu ağ artık doğudaki Vladivostok'u batıda Prusya'daki sınıra, ayrıca Kafkaslar'ın kuzeyindeki Beyaz Denizi güneyde Orta Asya'ya bağlıyordu.

Öykü hep iyiye gitmiyordu. Kırım Savaşı'ndaki yenilginin ardından çok ihtiyaç duyulan modernleştirme programı başlatılmışsa da, Rusya büyürken kasları geriliyordu. İmparatorluğun dönüşümünü finanse edecek parayı üretmek sabit bir sorundu ve Alaska'yı jeopolitik ve finansal sebeplerle elden çıkarmak gibi utanç verici bir karara yol açmıştı.⁵⁷ Yine de, Rusya'daki değişimlerin Britanya İmparatorluğu için ne anlama geleceğine dair endişeler büyürken, Londra'daki kanaat, bu dalgayı durdurmanın ya da bu başarılamazsa Rusya'nın dikkatini başka yöne çekmenin yeni yöntemlerini aramaya dönmüştü.

Savaş Yolu

Rusların özgüveni ve hatta inatçılığı, 19. yüzyıl sonlarında hızla artıyordu. Dikkatlerin Paris Antlaşması'nın Karadeniz ile ilgili hükümlerini iptal etmeye yönelmesi çok sürmemişti. Avrupa'daki temyiz mahkemeleri birbiri ardına yoklanarak antlaşmayı genel olarak gözden geçirmek ve özellikle de ilgili maddeleri kaldırmak için destek aranıyordu. Mahkemelerin önemli bir kısmı pek direnmiyordu. Tek bir istisna vardı: Londra. 1870 kışında İngiliz kabinesine bu maddelerin çıkarılması ile ilgili olarak sunulan bir teklifin ana hatlarını içeren bir metin, Londra'da kesin olarak reddedildiğine dair bir haberle beraber St. Petersburg'daki basına sızdırılmıştı. Prens Gorçakov'un konuyu zorlama çabaları Rusya'da olumlu yankı bulsa da İngiliz basınında öfkeyle karşılanmıştı.¹

Spectator gazetesinin yazdıkları, afallamış birinin infialinin tipik bir örneğini veriyordu: "Rusya'nın yeniden müzakere çabası şeytandır," diyordu. "Avrupa hukuku, uluslararası ahlak ve İngiliz politikasına yönelik Rusya'nın notasından daha cüretkâr ve açık bir başkaldırı, bugüne kadar asla duyulmamıştır."² Maddelerin çıkarılması teklifi, bazılarını savaşın kapıda olduğuna ve Britanya'nın Rusya üzerindeki kısıtlamaları sürdürmekten başka seçeneği olmadığına ikna etmişti. Bu tepkinin canavarca olduğunu yazıyordu John Stuart Mill, *The Times*'a yolladığı mektupta; hareketler kışkırtıcı olabilirdi ancak askerî çatışmaya yol açmasına gerek yoktu. Kraliçe Victoria bile bu düşünceye katılmış, Dışişleri Bakanı Lord Granville'e bir telgraf yollamıştı: "Önde gelen gazetelere, buradaki savaş ruhunu uyandırmaktan kaçınmalarını söylemek mümkün müdür?" diye sormuştu.³

Endişelerin bu denli yüksek olmasının sebebi, Karadeniz'le ilgili kaygılardan çok, Rusya'nın gittikçe güçlenen kaslarını sergilemesinden duyulan tedirginlikti. Askerî harekât gerçek dışı bir olasılık olduğu

ve bu bataklık masasında elinde hiç kozu olmadığından, Britanya'nın taviz vermekten başka çaresi yoktu; bu durum ise Başbakan William Gladstone ile Avam Kamarası'ndan karizmatik Benjamin Disraeli arasında iğneleyici tartışmalara yol açmıştı. Rusya istediğini, yani karasularında istediğini yapma ve Kırım ile Karadeniz kıyısındaki diğer noktalarda savaş gemileri bulundurma özgürlüğünü almıştı. İngiliz bir görgü tanığına göre bu St. Petersburg'da büyük sevinçle karşılanmış, Rusya'nın "zaferi" olarak yansıtılmıştı. "Şahsen çok mutlu olduğu söylenen" Çar II. Aleksandr, Aziz Petrus ve Pavlus Katedrali'nde "bir süre huşu içinde" dua etmeden önce, Kışlık Sarayı'nın şapelinde "Te Deum"un okunmasını emretmişti.⁴

Britanya ekonomik gücünü, diplomatik ve siyasi başarıya dönüştürmeyi başaramamıştı. Çok geçmeden yeni yaklaşımlar benimsenmişti. Tartışmaya açılan konulardan biri, Britanya hükümdarının unvanıyla ilgiliydi. Britanya hükümdarına tabi sömürgelerin, bölgelerin, halkların ve dominyonların dağılımı ve hacmi ele alındığında monarkın, kraliyet unvanından, imparatorluk unvanına geçmesi önerilmişti. Bu yüzeysel değişiklik, Parlamento'da ateşli tartışmalara yol açmış, gelenekçiler yüzyıllardan beri kullanılan rütbeleri, unvanları ve isimleri değiştirme fikrinden dehşete düşmüşlerdi. Lord Granville, Lordlar Kamarası'na kralların diğer tüm hükümdarlar üzerinde yetkisi olduğunu söylemişti; hükümdarın unvanını yükseltmek için herhangi bir gerekçe ya da sebep yoktu. "Efendiler," demişti, "hiçbir isim, Majesteleri'nin kendi itibarı açısından, Büyük Britanya ve İrlanda Kraliçesi Victoria kadar hayal gücüne hitap edemez." Monark nasıl bilinmeli sorusunun cevabı, işte buydu.⁵

Asıl problem Rusya ve Çar'dı. Çar'ın resmî yazışmalarda ve toplantılarda kullanılan ihtişamlı unvanı, Roma İmparatorluğu'nu çağrıştırmasının dışında (Çar kelimesi, "Sezar"ın kısaltılmış halidir), egemen olduğu bölgelere dair karmaşık ve uzun bir listeye atıfta bulunuyordu. O zamana kadar başbakan koltuğunda oturan Disraeli 1870'lerin ortalarında, Parlamento da "kraliçe"den daha yüksek bir unvanın, hâlihazırda Rusya'nın Orta Asya'daki ilerlemesinden tedirgin olan Hint halkına güven vereceğini vurgulamıştı. Kraliçe Victoria

ilkesel olarak hemfikirdi; Disraeli'ye gönderdiği tebrik mektubunda “Rusya’ya Hindistan üzerinden saldırmak doğru yaklaşım” diyerek yükseltilmiş bir unvanın Hindistan’daki Britanya tebaasının sadakat göstermesine yardımcı olabileceğini eklemişti.⁶

Bazı meclis üyeleri bu şekilde mücadele edilmesi gerektiğine ikna olmamıştı. Bir parlamento üyesi, biz, “Hindistan’a yüzyıldır hükmeden” Britanyalılar diyordu, yalnızca “hükümdarımız Rusya İmparatoru ile eşit şartlara ulaşabilsin diye” kraliçe unvanını değiştirme ihtiyacı duyacak kadar özgüvensiz olamayız.⁷ Öte yandan başkaları, “Britanya’nın, Hindustan üzerindeki hâkimiyetinin sürmesinin elzem olduğunu” ve dolayısıyla “bölgeden bir karış toprak verilmemesi” gerektiğini cüretkârca beyan ederek Doğu’daki durumda yaşanan dramatik değişiklikleri vurguluyordu, Rusya’nın sınırlarının Majesteleri’nin Hindistan’daki dominyonlarından sadece birkaç günlük yürüme mesafesinde bulunması, endişeye yol açıyordu.⁸ Parlamento’daki ateşli tartışmaların ardından, Viktorya’nın kırk yıl kadar önce tacı giydiğinde olduğu gibi yalnızca bir kraliçe değil, aynı zamanda bir imparatoriçe de olduğunu bildiren kanun teklifi 1876’da sunuldu. Hoşuna gitmişti: Noel’de Disraeli’ye “Victoria, Regina et Imperatrix” –Kraliçe ve İmpartoriçe Victoria– imzalı bir kart göndermişti.⁹

Britanyalılar sürekli olarak rakiplerine toprak kaptırmaktan endişelenirken gerginleşen ortamda, bu ve benzeri yüzeysel görünen adımlara daha pratik önlemler eşlik ediyordu. Gerek Britanya gerekse Rusya, birbirlerine karşı casusluk yapacak ağlar kurmayı, yerli nüfusu kazanmayı ve nüfuz sahibi insanları beslemeyi saplantı haline getirmişti. 1880’lerde Pers Diyarı, Hindistan ve Afganistan sınırındaki olayları izlemekle görevlendirilenlerden biri Pencap Süvarileri ve Hindistan Siyasi Servisi’nden Albay Maclean’dı. Tüccarlar ve yerel telgraf operatörlerinden gruplar oluşturup, bölgede olan bitenle ilgili bilgi iletmeleri için onları teşvik etmişti. Maclean, Müslüman din adamlarına odaklanarak onlara şal, halı, puro hatta elmas yüzük hediye ederek yerel nüfusa Britanya ile iş birliği yapmanın faydalarından bahsetmelerini istemişti. Maclean bu rüşvetleri, nüfuzlu dostlara

destek vermenin bir yöntemi diye adlandırarak mazur gösteriyordu. Oysa bunlar, dışarıdan gelen yoğun rekabetin odağında bulunan serkeş bir bölge çapında dinî otoriteyi güçlendirmeye yaramıştı.¹⁰

Britanya'ya göre Rusya'nın niyeti ve kapasitesi ile Orta Asya'daki genişlemesinin Hindistan'ın savunması için yarattığı tehdit, ciddi bir endişe kaynağıydı. Londra'daki değerlendirmeler, Rusya ile askerî çatışmayı dikkate almaya başlamıştı. Disraeli, Kraliçe'ye İngiliz askerlerinin "Basra Körfezi'ne gönderilmesine" izin vermeye hazır olmasını tavsiye etmiş, "[ve] Hindistan İmparatoriçesi ordularına Orta Asya'yı Moskoflardan temizlemeyi, onları Hazar Denizi'ne sürmeyi emretmelidir,"¹¹ demişti. Yetkililer o kadar diken üstündeydi ki Kral Naibi Lord Lytton, 1878-80'de Afganistan'ın işgalini bir değil iki kez emretmiş, Kâbil'e kukla bir hükümdar yerleştirmişti. Pers Diyarı'na ısrarla yaltaklanılmış ve Pers Diyarı'nın Orta Asya'yı Rus ilerlemesine karşı koruyacak Herat Anlaşması'nı imzalaması sağlanmıştı. Bu kolay bir iş değildi zira Pers Diyarı'nın da bölgede kendi çıkarları vardı ve İngilizlerin, Afganistan lehine Perslere zarar veren yakın tarihli müdahalesinde aldıkları yaraları tedavi etmekle meşgullerdi.¹² Bu esnada Kandehar'ın ötesinde temaslar kurularak askerî ya da farklı herhangi bir alanda gerçekleşebilecek bir Rus girişiminden haberdar olmak için erken uyarı sistemleri isteniyordu.¹³

Kıdemli subaylar, Britanya Hindistanı'nın Ruslar tarafından işgaliyle nasıl başa çıkılacağını değerlendirmek için çok çaba sarf ediyordu. 1870'lerin sonundan itibaren bu soruna daha geniş bir stratejik perspektiften bakan raporlar hazırlanmış: Rusya ile diğer cephelerdeki anlaşmazlıkların ve gerilimlerin, Doğu'da bir etkisi olmasının mümkün ve olası olduğu kabul edilmişti. Bir andıç, Rusların 1877'de Balkanlar'ı işgalinin ardından, "Türkiye ile Rusya arasında cereyan eden Savaş'ta İngiltere'nin Türkiye'nin yanında yer alması halinde Hindistan'da alınması gereken önlemleri" inceliyordu. 1883'te sunulan bir diğer andıç, "Rusya'nın Hindistan'ı İşgal Etmesi Mümkün Mü?" ve bundan kısa süre sonra yayınlanan bir başka

* Bahsedilen savaş 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ya da diğer adıyla 93 Harbi'dir. (yay. n.)

andıç ise “Rusya’nın Zayıf Noktaları Nelerdir ve Son Dönemde Yaşanan Olaylar Hindistan Sınır Politikamızı Nasıl Etkiledi?” diye soruyordu. Bunların ne kadar ciddiye alındığı, yazarları olan şahin General Sir (daha sonra Lord) Frederick Roberts’ın 1885 yılında Hindistan’a başkomutan olarak atanmasından anlaşılabilir.¹⁴

General Aleksey Kuropatkin’in hazırladığı işgal planlarının 1886’da Britanya’nın eline geçmesi bile herkesi, Asya’daki duruma ilişkin bu kasvetli düşünme tarzına ikna etmemişti.¹⁵ Askerî İstihbarat Direktörü Henry Brackenbury, Rusya tehdidinin; Rusya’nın saldırma arzusu ve Çar’ın ordusunun bunu gerçekleştirmeye yönelik hazırlığı anlamında abartıldığını düşünüyordu.¹⁶ O dönem gelecek vadeden genç bir parlamento üyesi ve All Souls Koleji’nde akademik bir ödül almış –on yıl içinde Hindistan genel valisi olacak olan– George Curzon ise bu durumu daha da az önemsiyordu. Rusya’nın Doğu’daki çıkarlarının ardında büyük bir plan ya da bir strateji görmüyordu. “Bunun, tutarlı ya da amansız veya derin” olmaktan çok uzak, diyordu 1889’da, “ihtiyatsız bir politika, bekle gör politikası, başkalarının acemiliklerinden faydalanma politikası ve sıklıkla da hata yapmak üzerine bir politika olduğuna inanıyorum.”¹⁷

Rusların Orta Asya’daki büyük resme dair tutumlarında ve özellikle Hindistan’a karşı tavırlarında çok fazla böbürlenme ve hüs-nükuruntu olduğu kesinlikle doğrudur. Rus ordusunda, Hint Yarımadası’nda hâkim güç olarak Britanya’nın yerine geçmek için cafcıflı planlardan bahseden deli fişek subaylar vardı. Diğer yandan Rusya’nın ilgisinin edilgenlikten çok uzak olduğunu düşündürür nitelikte adımlar da atılıyordu: Örneğin, subaylar Hindistan’a yapılacak muhtemel bir müdahaleye hazırlık olarak Hintçe öğreniyordu. Pencap Mihracesi Duleep Singh’in “iki yüz elli milyon hemşehrmi İngiliz hükümetinin zalim boyunduruğundan kurtarmayı” vadeden Çar III. Aleksandr’a yazdığı mektupta, “Hindistan’ın güçlü prenslerinin çoğu” adına konuştuğunu iddia etmesi gibi teşvikler de vardı; görünen o ki bu, Rusya’nın sınırlarını güneye doğru genişletmesi için açık bir davetti.¹⁸

Amma velakin uygulamada işler bu kadar kolay değildi. Öncelikle Rusya, hâlihazırda imparatorluğun yürüncesine yeni giren devasa bölgelerin ülkeye entegrasyonu sorunuyla boğuşmaktaydı. Türkistan'a gönderilen yetkililer, karmaşık ve çoğu zaman çelişkili tapu sicilleriyle uğraşiyor, yerel vergileri ve yasaları düzene sokma çabaları kaçınılmaz muhalefetle karşılaşılıyordu.¹⁹ Ayrıca kamuoyunun yarattığı karanlık gerçeklikler vardı. Bunlar St. Petersburg'daki bakanlar kurulunun "Doğu sınırlarımızda fanatik bir ruh hali" adını verdiği, İslam'ın, artık Çar'ın imparatorluğunun bir parçası olan "yeni Rusların" günlük hayatının neredeyse her alanındaki etkisinden doğan hareketliliğe yol açıyordu.²⁰ Bu yeni eklenen topraklarda meydana gelebilecek bir ayaklanma ve isyan endişesi o kadar büyüktü ki bu bölgelerde zorunlu askerlik hizmetinden vazgeçilmiş, finansal talepler de bilinçli olarak düşük tutulmuştu. Önde gelen bir aydın, iğneleyici bir şekilde, Rus köylülerinin böyle cömert bir muamele görmediklerine dikkat çekiyordu.²¹

Bölge halklarıyla ilgili görüşler de karışıklık yaratıyordu. Rus eleştirmenler Britanya'nın son derece önyargılı tavırlarına parmak basıyor, İngiliz askerlerinin Taşkent pazarlarındaki tüccarlara "insan değil" de sanki hayvanlarmış" gibi muamele ettiğini söylüyordu. Bir seferinde Britanyalı bir yüzbaşının karısı, Kaşmir Mihracesi'nin kendisine yemekte eşlik etme talebini, "pis bir Hindu" olduğunu söyleyerek reddetmişti. Tüm eleştirilerine rağmen Rusların tavrı, henüz açıklığa kavuşmamıştı: Çarist memurlar birbirlerine Britanyalıların yerlilere yönelik tavırlarıyla ilgili şikâyetlerde bulunuyor olabilirlerdi, ancak kendilerinin farklı davrandığına dair de çok az kanıt vardı. 19. yüzyılda Hindistan'ı ziyaret eden bir Rus bu konuya dair notlarında şunları söylüyordu: "İstisnasız tüm Hindular, tüm becerilerini ve ruhlarını en korkunç tefeciye adıyorlar. Vay onların yalan vaatlerine kanan mutsuz yerlinin haline!"²²

Yine de, İçişleri Bakanı Pyotr Valuev'in 1865'te günlüğünde belirttiği üzere, Rusya'nın temasa geçtiği yeni dünyalarla ilgili bir heyecan kıpırtısı da vardı. "General Çarnayev Taşkent'i aldı," diyordu günlüğüne düştüğü bir notta. "Kimse niye olduğunu bilmiyor... [ama]

imparatorluğumuzun uzak sınırlarında yaptığımız işlerde şehvani bir şey var.” Sınırların genişlemesi harika bir şey, diye yazmıştı. Rusya önce Amur Nehri’ne, sonra Ussuri’ye ulaşmıştı. Şimdi de Taşkent.²³

Yine de, ilk sorunlara rağmen, Rusya’nın Doğu’daki nüfuzu ve müdahalesi, kendi İpek Yolu’nu geliştirdiğinden hızlanarak artmaya devam etmişti. Trans-Sibirya Demiryolu’nun inşaatı ve Çin Doğu Demiryolu ile bağlanması, ticarete ani bir patlamaya yol açmış, 1895 ile 1914 arasında ticaret hacmi neredeyse üç katına çıkmıştı.²⁴ Bu durum Uzak Doğu’da ekonomik genişlemeyi finanse etmek için kurulan Rus-Çin Bankası gibi yeni kurumlarla destekleniyordu.²⁵ Rus Başbakan Pyotr Stolipin’in Rus Parlamentosu Duma’ya 1908’de söylediği gibi, Rusya’nın doğusu olanaklara ve kaynaklara gebe bir bölgeydi. “Uzak ve yaşaması zor sınır bölgelerimiz altın, kereste, kürk ve tarıma elverişli devasa arazilerle dolu.” Bugün yerleşim az olsa da, bu alanların uzun süre boş kalmayacağı uyarısını yapmıştı. Rusya’nın önündeki fırsatları değerlendirmesi gerekiyordu.²⁶

Bu, Uzak Doğu’daki konumunu titizlikle koruyan Britanya’nın bakış açısıyla değerlendirildiğinde hiç de güven vermiyordu. Çin pazarlarına girmek özellikle çok zor olmuştu. Örneğin 1793’te Qianlong sarayı, bir ticaret topluluğu kurma hakkı talep eden ilk İngiliz seferine azametli bir yanıt vermişti. Çin’in bağlantıları “Göğün altındaki tüm ülkelerin” derinlerine uzanıyordu. İmparator’un Kral III. George’a getirilen bir mektubu, bu durumda, Britanya’nın talebinin beklenmedik olmadığını söylüyordu. “Elçinizin de görebildiği gibi,” diye devam ediyordu yazar umursamazca, “her şeyimiz var. Tuhaf ya da ustaca yapılmış nesnelere değer vermiyorum ve ülkenizin ürettiği şeyler işime yaramaz.”²⁷

Aslında bu bir blöftü ve zaman içinde şartlarda uzlaşmıştı. Saldırgan yanıt, aslında Britanya’nın kollarının çok daha uzağa eriştiğinin ve saldırının en iyi savunma olduğunun bilincinde olmaktan kaynaklanıyordu.²⁸ Çinlilerin başlangıçtaki şüpheleri aslında gerçekten çok uzak değildi, zira ticaret imtiyazları verildikten sonra Britanya konumunu korumak ve genişletmek için güç kullanmaktan çekinmemişti. Ticari genişlemenin merkezinde, uyuşturucu bağım-

lılığının yıkıcı etkilerine dair öfkeleri İngiliz yetkililer tarafından umursanmayan Çinlilerin ateşli protestolarına rağmen afyon satışı vardı.²⁹ Afyon ticareti, 1842’de imzalanan ve daha önce ticaretin kısıtlı olduğu limanlara erişimi açarken Hong Kong’u da İngilizlere veren Nanjing Antlaşması’nın ardından çok genişlemişti; Britanya ve Fransız güçleri 1860’da Beijing’e yürüyüp, Eski Yaz Sarayı’nı yağmalayıp yaktıktan sonra başka imtiyazlar da verilmişti.³⁰

Bazıları bunu, Batı’nın zaferini gösteren bir diğer belirleyici an olarak görmüştü. İngiliz basınındaki bir haber, “İşte İngiltere’nin kaderi bu,” diyordu. “Avrupa dünyasını çok uzun süredir gizem içinde bırakan bir devlet dokusunu kırmak ve sahteliği ile kötülüğünü, kendi tebaasına göstermek.” Bir diğer eleştirmen de bir o kadar açık konuşmuştu. Çin İmparatorluğu’nun “gizemli ve kendine has barbarlığı,” diye yazmıştı, “etkin ve müdahaleci Batı Medeniyeti’nin gücü” tarafından yıkılmıştı.³¹

Britanya Rusya’nın Uzak Doğu’daki süregelen yayılmasına karşı çıkmaya çalışırken, 1885 yılında, Kore Yarımadası’nın güney kıyısındaki Komodo Adaları’nı –”Pasifik’teki Rus güçlerini ablukaya almak” ve “Vladivostok’a karşı operasyonları desteklemek amacıyla bir ileri karakol olarak kullanmak” için “bir üs” olarak– işgal etme kararı verilmişti.³² Bu, Britanya’nın stratejik konumunu ve özellikle de Çin’le ticaretini –gerekirse önleyici bir harekâtla– korumayı amaçlayan bir hareketti. 1894’te, demir yolları yeni imkanlar yaratmadan önce, Çin’de toplanan gümrük vergilerinin %80’den fazlası Britanya ve –gemileri Çin’in toplam ticaretinin beşte dördünü taşıyan– İngiliz şirketleri tarafından ödeniyordu. Rusya’nın yükselişinin ve Avrupa’ya mal getirecek yeni kara yollarının inşasının İngiltere’ye zarar vereceği açıktı.

1890’ların sonlarına doğru Rusya’nın Persleri ikna etmek için adımlar atmaya başladığı, bu giderek artan rekabet ve gerilim bağlamında öğrenilmişti. Bu, Hindistan’ın kuzeybatısına tehdit olabilecek bir ittifak anlamına geliyordu. Londra’da, uzun bir düşünme evresinden sonra olsa da daha önce kabul edildiği gibi, Rusya’nın Afganistan

aracılığıyla Hindukuş üzerinden alt kıtaya yapabileceği baskı mümkün mertebe sınırlı olacaktı. Orta Asya'dan coğrafi anlamda zorluklarla dolu bu bölgeden bir rota çizmek kalem ve kâğıtı silah gibi kullanan stratejistler açısından kolaydı; ancak, küçük ölçekli sürpriz bir saldırı ihtimali yok sayılamayacaksa da bu bölgede coğrafyanın, aldatıcı ve son derece zor dağ geçitlerinden büyük bir askerî birliğin gelme ihtimalini çok azalttığı gerçeğini herkes kabul ediyordu.

Pers Diyarı'ndan gelen yol ise başka bir konuydu. Rusya güney sınırında son derece etkin hale gelmiş, 1884'te İngiliz yetkilileri ve ajanları şaşırtan bir hareketle Merv'i işgal etmiş –bunu ilk olarak gazete haberlerinden öğrenmişlerdi– ve Tahran'daki liderlerle görüşmüşlerdi. Rusya'nın sınırı Herat'a iki yüz kilometreden daha yaklaşmış, Kandehar ve dolayısıyla Hindistan yolu da açılmıştı. Daha da endişe verici olan, bu genişlemenin ardından yeni bölgeleri Rusya'nın iç topraklarına bağlayacak altyapı projelerinin başlatılmış olmasıydı. 1880'de, Trans-Hazar Demiryolu'nun inşaatı başlamış, kısa bir süre sonra bu hat Semerkant ve Taşkent'e bağlanmış, 1899'da ise bir kolu Merv'i Kuşk'a, Herat'ın çok yakınına bağlamıştı.³³ Bu demiryolu hatları sadece simgesel değildi: Bunlar erzakların, silahların ve askerlerin Britanya İmparatorluğu'nun arka kapısına kadar gelmesini sağlayacak damarlardı. Feldmareşal Lord Roberts'ın kısa süre sonra Doğu Komutanlığı subaylarına vurguladığı gibi, demiryollarının buraya kadar uzatılması üzücüydü. Ancak şimdi, “Rusya'nın aşmasına izin verilemeyecek” bir hat belirlenmişti. Eğer bu hattı aşarlarsa, bu bir *casus belli*, yani savaş sebebi sayılacaktı.³⁴

Demiryolu hatları ekonomik bir tehdit de oluşturuyordu. 1900 yılında St. Petersburg'daki İngiltere Büyükelçiliği, Londra'ya Rus bir subayın yazdığı, demiryolunun Pers Diyarı'na ve Afganistan'a kadar uzatılmasını savunan bir makaleyi göndermişti. Subay, İngilizlerin yeni ulaştırma sistemini hoş karşılamamalarının olası olduğunu kabul ediyor, ancak bunun sürpriz olmadığını söylüyordu: Neticede

* Almanya, Avusturya, İsveç ve Rusya'nın yanı sıra Britanya'nın da en büyük askerî rütbesi: klasik askerî hiyerarşide “mareşal” rütbesine karşılık gelmektedir. (yay. n.)

Asya'yı kaplayan bir demiryolu bağlantısının "Hindistan'ın ve tüm Doğu Asya'nın Rusya ve Avrupa ile ticaretini [Rusların] eline bırakacaktı."³⁵ Bu, üst düzey bir diplomatın bu rapora verdiği cevapta söylediği üzere, biraz abartılıydı. Charles Hardinge, "Yazarın öne sürdüğü stratejik noktalar çok da değerli değil," diye yazmıştı, çünkü Britanya'nın Basra Körfezi'ndeki kontrolü göz önüne alındığında, Rusya'nın bu bölgede bir hareket yapması çığırılık olurdu.³⁶

Bununla birlikte İngilizlerin kaygılarının zaten yüksek olduğu bir dönemde, Rusya'nın ticaret hacminin bu yönde genişlemesi hakkında söylentiler, bu kaygıları daha da artırıyordu. Şu halde, her köşede hayaletler ve komplolar görülüyor, tedirgin İngiliz diplomatlar tarafından kaydediliyordu. Doktor Paşuski'nin Buşehr'deki varlığının neden daha hızlı fark edilmediğine dair tuhaf sorular soruluyor, veba kurbanlarını tedavi ettiğine dair iddialarının doğru olup olmadığına dair güncellemeler talep ediliyordu. "Prens Dabija" adlı bir Rus asilzadesinin ziyareti de son derece şüpheyle karşılanıyordu ve "hareketleri ve niyeti hakkında sıkı ağızlı olması" not edilerek bildiriliyordu.³⁷ Londra'da Rusya, kabine toplantılarının gündeminin en tepesine yerleşmiş, Başbakan'ın dikkatini üzerinde toplamış ve Dışişleri Bakanlığı'nın en öncelikli konularından biri haline gelmişti.

Pers Diyarı, kısa bir dönem için rekabetin en yoğun olduğu bölgeydi. Pers hükümdarları, Doğu'yla Batı arasındaki denge noktasında arzulanacak kadar iyi bir stratejik konumda bulunan bir ulusla iyi ilişkiler geliştirmeye çalışanlar tarafından sağlanan cömert düşük faizli krediler sayesinde zenginleşmişti. Britanya, 19. yüzyılda Pers hükümdarlarının savurgan heveslerini ve mali iştahlarını dikkatle tatmin ediyordu, ta ki 1898'de pala bıyıklı Muzaffereddin Şah'ın bombayı patlatıp iki milyon sterlinlik yeni bir kredi teklifini reddedene kadar. Hemen daha fazla bilgi almak üzere üst düzey bir yetkili gönderilmiş, ancak kendisine bilgi verilmemişti. İngiltere Başbakanı Lord Salisbury, durumla kişisel olarak ilgilenmiş, Hazine'ye önerilen kredinin koşullarını yumuşatma ve miktarını yükseltme emri vermişti. Sahne arkasında olanlara dair

söylentiler dolaşmaya başlamıştı: Sonunda, Rusya'nın Britanya'nın vermeyi kabul ettiğinden çok daha yüksek bir miktarı, çok daha iyi koşullarla verdiği ortaya çıkmıştı.³⁸

Bu, St. Petersburg'un akıllıca manevralarından biriydi. Rusya'nın vergi gelirleri hızla artarken, yurt dışından yabancı yatırımlar da akmaya başlıyordu. Yavaş ancak emin adımlarla bir orta sınıf oluşuyordu; Çehov'un *Vişne Bahçesi*'ndeki Lopakhin gibi, bir nesil önce toprağa bağımlı olan insanlar, kendilerini zenginleştirmek için toplumsal değişimden, yeni yurt içi pazarlardan ve ihracat fırsatlarından faydalanıyordu. İktisat tarihçileri, kentleşmede, dökme demir üretiminde ve yeni demiryolu miktarında keskin artışlardan bahsederek büyümeyi vurgulamayı severler. Ancak olan biteni anlamak için dönemin edebiyatına, sanatına, dansına ve müziğine, Tolstoy, Kandinski, Diyağilev, Çaykovski ve diğerlerinin ortaya çıkışına bakmak yeterliydi: Rusya hem kültürel hem de ekonomik anlamda büyüyordu.

Giderek daha canlı hale gelen Rusya'nın, Perslerin doymak bilmez para tutkusunu besleyerek onlara kur yapması kaçınılmazdı. Bu tutku, kısmen idarenin yapısal verimsizliğinden, kısmen de yönetici sınıfların pahalı zevklerinden kaynaklanıyordu. Tahran'daki İngiliz bakan Sir Mortimer Durand, 1900'lerin başında Konstantinopolis'teki Avusturya kaynaklarından toplanan ve Çar hükümetinin kredi vererek Britanya'yı devre dışı bırakmayı planladığını belirten bilgileri iletğinde, Londra'da yer yerinden oynamıştı.³⁹ Lord Curzon'un yazdığı üzere "Persleri [Rusya'nın] eline düşmekten kurtarmak" için, demiryolunu Ketta'dan Sistan'a uzatmak ve bir telgraf ağı kurmak gibi seçenekleri değerlendiren komiteler kurulmuştu.⁴⁰

Öngörülen Rus ilerlemesine karşılık vermek üzere Sistan bölgesinde toprağı daha verimli kılmak ve yerel bağlantılar kurmak için büyük sulama projelerine girişmek gibi radikal öneriler getirilmişti. İngilizlerin Hindistan'a giden yolları daha etkin koruyabilmek için Helmand bölgesinde toprak kiralamak istediklerine dair söylentiler bile vardı.⁴¹ Artık Rusya'nın saldırıp saldırmayacağı değil, ne zaman saldıracağı düşünülüyordu. Lord Curzon'un 1901'de belirttiği gibi,

“Rusya ile aramızda tampon devletler olmasını istiyorduk.” Bunların her biri birer birer “yok olmuştu.” Çin, Türkistan, Afganistan ve artık Persler, sahneden alınmıştı. Tampon, “kâğıt kadar incelmışti.”⁴²

Lord Salisbury çaresizdi, Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne’a Perslere borç vermenin bir yolunu bulması konusunda ısrar ediyordu. Başbakan, Ekim 1901’de “durum... çaresiz görünüyor,” yazmıştı. Hazine, teklifini iyileştirmeye yanaşmıyordu: Şah ve çevresindekilerin büyük miktarları nasıl bu kadar hızlı tükettiklerini görünce tedirgin olmuşlardı. Seçenekler tükeniyordu. Başbakan, “Para bulunamazsa,” diyordu, “Rusya [Pers Diyarı’nda] gerçek bir manda kuracak ve bu durumda Körfez limanlarının bunun içinde kalmasını yalnızca güç kullanarak önleyebileceğiz.”⁴³

Tam da bunun olmasına yönelik korku, bir önceki yıl, Rusya’nın, Hürmüz Boğazı’nı (Basra Körfezi’nin en dar noktası) kontrol eden ve stratejik olarak hayati öneme sahip bir konumda bulunan Bender Abbas’ın kontrolünü ele geçirmeye hazırlandığı bildirildiğinde ortaya çıkmıştı. Paniğe kapılan lordlardan birinin Lordlar Kamarası’nda dile getirdiği gibi, “Basra Körfezi’nde, büyük bir Güç’ün elindeki bir donanmanın varlığı, sadece Hindistan ve Çin’le değil, Avustralasya’yla olan ticaretimize yönelik de bir tehdit olacaktır.”⁴⁴ Rusların herhangi bir girişimine karşı İngiliz savaş gemilerine önlem almaları emredilirken, Lord Lansdowne son derece kararlıydı: “Basra Körfezi’nde herhangi diğer bir Güç’ün bir deniz üssü ya da tahkim edilmiş liman kurmasını, İngiliz çıkarlarına büyük bir tehdit olarak görürüz.” Bunun çok ciddi sonuçları olacağını söylemişti. Savaştan bahsediyordu.⁴⁵

Bir Rus hayaleti dolaşıyordu ortalıkta. Tedirgin Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Pers Diyarı’ndaki çarist yetkililerin, mühendislerin ve araştırmacıların eylemlerini Londra’ya bildiren raporlar selini didik didik inceliyordu.⁴⁶ Karadeniz’de Odessa ile Pers Diyarı’nın güney kıyısındaki Buşehr arasında çalışan Rus destekli yeni bir ticaret

* Avustralya, Yeni Zelanda, Yeni Gine Adası ve Pasifik Okyanusu’ndaki komşu adaları kapsayan Okyanusya’daki bölge. (yay. n.)

şirketinin önemi Parlamento'da ciddiyetle tartışılıyor, parlamenterler “kuş, kelebek ya da diğer hayvanları” gözlemlediklerini iddia eden bu esrarengiz kişilerin aslında ihtilafli sınır bölgelerindeki kabile üyelerine tüfek dağıtan ve huzursuzluk yaratan Rus ajanları olduklarına dair güvenilir raporlardan tedirgin oluyordu.⁴⁷ Durum, 1901'de Dışişleri Bakanı'na, “Rusların Pers Diyarı'nda etkisi her geçen gün, İngiltere'ye zarar verecek şekilde daha da ağır basıyor,” diye yazan Kral VII. Edward'ın da dikkatini çekmişti. Kral, Dışişleri Bakanı'na Şah'a Ruslara direnmeyi başaramamasına müsamaha gösterilmeyeceğini iletmesini söylemişti.⁴⁸ Tahran'daki İngiliz Bakan Sir Cecil Spring-Rice'in, Şah'ın “Pers Diyarı'nın Hindistan'ın işgalini kolaylaştıracak bir tavır almaya niyeti olmadığı” yönünde yeminler ettiğini bildirmesi bir işe yaramıyordu.⁴⁹

İmparatorluğun fazla genişlediğine dair güçlü bir algının olduğu bu dönemde tedirginlik daha da artmıştı. Güney Afrika'da Boerlerle karşılıklı cepheleşme ve Çin'deki Yihetuan Ayaklanması (Boxer Ayaklanması olarak bilinir) Britanya'nın yurt dışında yenilme riski altında olduğu fikrini vurgulamış, Rusların ilerlemesine yönelik korkuları daha da yükselmişti. 1901 sonlarında Londra'da Kabine'ye sunulan kıyamet senaryolarıyla dolu bir rapor, demiryolu hattı Orenburg'dan Taşkent'e uzatıldıktan sonra Rusların Orta Asya'ya iki yüz bin asker getirebileceğini, bu sayının yarısından daha fazlasını da Hint sınırının oldukça yakınına yığabileceğini bildiriyordu.⁵⁰ Bu rapor, Gürcistan Batum'dan gelen ve Rusların Orta Asya'ya yirmi bin asker sevk etmek üzere olduklarını bildiren raporun ardından gelmiş; bunun yanı sıra alarm olduğu ortaya çıkmıştı.⁵¹ Sorun, Britanya'nın bakış açısından seçeneklerin kısıtlı görünmesiydi: Sınırı güçlendirmenin

* Güney Afrika'da yerleşmiş Hollanda kökenli ve Protestan Fransız soyundan gelen sömürgecilere verilen addır ve Hollandacada “çiftçi” anlamına gelmektedir. Yazar, tarihe Boerler Savaşı olarak geçen ve Boerlerle İngilizler arasında 1899-1902 yıllarında meydana gelen savaşa atıf yapmaktadır. (yay. n.)

maliyeti çok büyüktü; birkaç yıl önce en az yirmi milyon sterlin artı yıllık masraflar olarak hesaplanmıştı.⁵²

St. Petersburg sokaklarında 1905'te yaşanan şiddetli sahneler ve Çar donanmasının Rus-Japon savaşında felaket bir yenilgiye uğraması, Rusya'nın prangalarından kurtulmasının an meselesi olduğunu düşünenleri çok da rahatlatmamıştı. Britanya, açıkça "Rusya'nın tehditkâr ilerleyişi" olarak anılan şeye direnmeyi göze alamazdı; kötü bir durumun daha kötü hale gelmesini engellemek için başka çözümler gerekliydi. Askerî istihbaratın hazırladığı bir çalışma, belki de Almanya ile, Rusların zihinlerini meşgul etmek için bir anlaşma yapma vakti geldiğini söylüyordu.⁵³

Londra'da Britanya'nın Orta Doğu'daki varlığını teminat altına almaya yönelik aralıksız süren tartışmaların bir parçası olarak İngilizlerin Mezopotamya'ya askerî müdahalesi olasılığı dile getirilmeye başlanmıştı. İmparatorluk Savunma Bakanlığı, Basra'yı işgal etme olasılığını gözden geçirmiş, diğer yandan Türkiye'nin Asya'daki parçalarını bölerek Fırat'ın zengin tarlalarına erişim kazanmak konusunda heyecanlı tartışmalar başlamıştı. Ayrıca 1906'da Basra Körfezi'nden Musul'a ulaşacak, diğer faydalarının yanı sıra İngiliz askerleri Rusya'nın Kafkaslar'daki yumuşak karnına ulaştırılabilmesini sağlayacak bir demiryolu inşaatı da teklif edilmişti.⁵⁴ Bu teklifler, uygulanabilirlik ve maliyet gerekçeleriyle birer birer reddedilmişti: Yeni Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, bir işgalin –ve yeni sınırları güvence altına alıp savunmanın– maliyetinin milyonlara ulaşacağı uyarısını yapmıştı.⁵⁵

Grey'in başka bir fikri vardı. Britanya'nın Doğu'daki varlığı daraltılmıştı ve tehlikeli şekilde saldırıya açıktı. Asıl gereken, Rusya'nın dikkatini bu bölgeden tamamen başka bir yöne çekilmesiydi. 1905 sonunda atanmasından bir ay önce *The Times*'a yaptığı cüretkâr bir açıklamada, "Asya'daki mülklerimiz" hakkında bir anlaşmaya varılabilmesinin çok faydalı olacağını belirtmişti. "Hiçbir İngiliz hükümeti," demişti, "Rusya'nın Avrupa politikalarını bozmayı ya da engellemeyi kendine iş edinmemiştir." Dolayısıyla "Rusya'nın

konumunun ve nüfuzunun” Avrupa’ya doğru genişlemesi –başka bir deyişle Asya’dan uzaklaşması– “acilen gerekliydi.”⁵⁶

Zamanlama daha iyi olamazdı. Fransa, komşusu ve rakibi Almanya’nın giderek hızlanan ekonomik büyümesi dolayısıyla daha fazla telaşlanıyordu. Paris kuşatmasına ve ateşkes anlaşmasının ardından Prusya ordusunun şehrin merkezinde yaptığı zafer alayına sebep olan 1870-1 Fransa-Prusya Savaşı’nın anıları hâlâ tazeydi. Bu işgalin hızı büyük bir şok yaratmış, bir diğer yıldırım baskınının Fransa’yı yine hazırlıksız yakalayacağı korkusu yaratmıştı; Özellikle de, Versay Sarayı’nın kendi açıklamasının da belirttiği gibi, saldırının etkilerinden birinin Almanya’nın bir imparatorluğa dönüşmesi olduğu göz önüne alındığında.

Bu yeterince kötüydü. Fransızlar, Alman sanayisinin 1870’den sonraki yirmi yıl içinde kömür üretiminin iki katına, metal üretiminin ise üç katına çıkması sonucunda hızla yükselişinden derin bir endişe duyuyordu.⁵⁷ Ekonomideki bu iyileşme, hâlihazırda etkileyici boyuttaki kara ve deniz ordusuna giderek daha fazla yatırım yapılmasını sağlamıştı. Fransız diplomatlar, 1890’larda, Rusya ile, önce birincil amacı meşru müdafaa olan askerî bir anlaşmayı, sonra da tam teşekküllü bir ittifakı imzalamak için kulislerde arı gibi çalışıyordu: Her iki ülke de, Almanya ya da müttefiklerinin ordularını harekete geçirmesi halinde Almanya’ya saldırıyı kabul etmiş; ayrıca Londra’nın aralarından birine saldırması halinde harekete geçmek üzere resmî taahhütlerde de bulunmuştu.⁵⁸

Dolayısıyla, İngilizlerin Rusya’nın dikkatini yeniden kendi batı sınırına çekmek istemesi, Fransızların kulağına müzik gibi gelmişti. Londra ile Paris arasındaki gruplaşmanın ilk aşaması, 1904 yılında, dünya çapında karşılıklı çıkarların ayrıntılı şekilde masaya yatırılmasını müteakip imzalanan İngiltere-Fransa Dostluk Anlaşması’ydı. Rusya’nın rolünün bu müzakerelerin merkezini oluşturması şaşırtıcı değildir. 1907’de, ittifaklar çemberinin tamamlandığı an gelmişti. Rusya ile, dünyanın kalbinde resmî bir anlaşma imzalanmış, Pers Diyarı’ndaki nüfuz bölgelerini belirleyen kesin bir çizginin yanı sıra

Rusların Afganistan'a müdahalesini en düşük seviyeye çeken koşullar kabul edilmişti.⁵⁹ Edward Grey, Hindistan'ı "kaygı ve gerginlikten" kurtarmanın yolunun, Rusya ile daha olumlu bir anlaşma yapmak olduğunu savunuyordu. Bu, "Rusya'nın Pers Diyarı'nda bizim için tehlikeli olacak bölgeleri ele geçirmemesini" temin edecekti.⁶⁰ 1912'de itiraf ettiği gibi, uzun süredir Rusya'yı aynı anda hem itme hem de çekme yönündeki geleneksel politikanın doğru olup olmadığından emin değildi. "Yıllardır, bunun hatalı bir politika olduğunu düşünürüm," demişti.⁶¹ Diğer bir deyişle, ittifak yapmaya çalışmak, ilerlemenin çok daha zarif ve üretken bir yöntemiydi.

Ne olursa olsun üst düzey diplomatlar, Rusya ile yakınlaşmanın bir bedeli olduğunun farkındaydı: Almanya. Londra'da Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Charles Hardinge'in 1908'de vurguladığı gibi, "Rusya ile Asya ve Yakın Doğu'da iyi bir anlaşmaya varmamız, Almanya'yla iyi geçinmemizden çok daha önemlidir."⁶² Bu, on yıl sonra Hindistan'a genel vali olarak gönderildiğinde bile tekrarlamaktan bıkmadığı bir mesajdı. "Rusya, Pers Diyarı'nda durumu tırmandırmaya karar verirse, neredeyse hiçbir gücümüz yok," uyarısında bulunuyordu. Bu yüzden Avrupa'daki durumu dengelemek için elden gelen her şeyi yapmak gerekiyordu: "Dost olmayan bir Fransa ve dost olmayan bir Rusya, dost olmayan bir Almanya'dan çok daha tehlikeli olacaktır."⁶³ St. Petersburg Büyükelçisi Sir Arthur Nicolson, Britanya'nın Rusya ile ilişkileri, Pers Diyarı'ndaki gerilimler yüzünden "ciddi gerilim altındaydı," diyordu. "Ne pahasına olursa olsun Rusya ile tam anlaşma halini korumamız gerektiğini düşünüyorum."⁶⁴

Rusya'yı ne pahasına olursa olsun mutlu etmek, anlaşmanın imzalanmasının ardından İngiliz politikasının ana amacı haline gelmişti. 1907'de Sir Edward Grey, Londra'daki Rus büyükelçiye, Britanya'nın –Ruslar "kalıcı iyi ilişkiler" kurmayı kabul ederse– İstanbul Boğazı konusunda daha esnek davranabileceğini söylemişti.⁶⁵ Bu, Avrupa'da kartların yeniden karılması için yeterli olmuştu: St. Petersburg, Bosna'nın ilhakını kabul etmek karşılığında Boğazlar konusunda Avusturya'nın desteğini almayı (ki bu anlaşmanın mu-

azzam sonuçları olacaktı) da içeren bir diplomatik pazarlık sürecine girişmişti.⁶⁶

1910'da Sir Edward Grey, gerekirse Berlin ile ilişkilerin feda edilmesi gerekliliğinden bir daha bahsetmişti: "Almanya ile bizi Rusya ve Fransa'dan ayıracak bir siyasi uzlaşmaya giremeyiz."⁶⁷ Bu yaklaşımın tek amacı, İngilizlerin çaresizce yaptığı kurların –ve bunun sunduğu fırsatların– farkında olan St. Petersburg'da derinden hissediliyordu. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov, 1910 sonlarına doğru "Bana öyle geliyor ki," diyordu, "Londra kabinesi 1907 İngiliz-Rus Anlaşması'nın, İngiltere'nin Asya'daki çıkarları için önemli olduğunu düşünüyor." Durum böyleyken, diye devam ediyordu, Britanya, "kendileri için bu kadar önemli olan bir Anlaşmayı canlı tutmak namına" değerli tavizler vermeye zorlanabilirdi.⁶⁸ Bu gayet yerinde bir gözlemdi.

Rus güçleri 1910'da Moğolistan, Tibet ve Çin Türkistan'ına yeni akınlar düzenlemeye başladığında, İngiliz gözlemciler korkularını gizleyemiyordu.⁶⁹ Rusya'nın kollarının uzaması, Britanya'nın konumunun ne kadar zayıf olduğunun altını bir kez daha çizmişti. Grey'in 1914'teki karamsar değerlendirmesinin açıkça gösterdiği gibi, olaylar daha kötü görünemezdi. Afganistan, Tibet, Moğolistan ve Pers Diyarı'nda öykü aynıydı: "Tüm bu hat boyunca bir şeyler istiyoruz ama vereceğimiz hiçbir şey yok." Pers Diyarı'nda Rusya'ya "verilebilecek bir şey" kalmamıştı, diyordu, diğer yandan Afganistan'da da bir koz yoktu. Daha kötüsü, "Ruslar Pers Diyarı'nı işgal etmek istiyorlar ve biz istemiyoruz."⁷⁰ Britanya –en azından Asya'da– bitmişti. Bu kesinlikle oyunun son aşamasıydı. Sorun, bunun nerede ve ne zaman oynanacağıydı.

Karşı karşıya kaldıkları zorluğa dair hakikat irtifa kaybetmelerine neden olurken İngiliz yetkililer, aynı zamanda nihai kâbus senaryosuyla baş başa kalacakları gerçeğini de gözden kaçırmıyordu. Bu senaryo, kırılğan bir pozisyon daha da kötü hale getirebilirdi: Rusya ve Almanya arasında bir ittifak. Bu korkular İngiliz politikacıları bir süredir meşgul ediyordu. 1907 İngiliz-Rus ittifakının önemli unsurlarından biri, iş birliği yapmak ve Asya'da her iki tarafın da

çıkarlarını destekleyecek bir statüko bulmaktı. Sir Arthur Nicolson, Grey'e bu ince dengeyi korumak için "Rusya'nın Berlin'e doğru kaymasının engellenmesinin" çok önemli olduğunu söylemişti.⁷¹

Artan panik havası, Almanların becerilerinin –ve hırslarının– durmadan büyümesiyle daha kötü hale geliyordu. Berlin'in canlı ekonomisi ve askeri harcamalarının artması, endişe gerekçeleriydi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndaki bazı önde gelen kişilerin, Almanya'nın amacının "Kıta Avrupası'na ağırlığını koymak" olduğundan ve bunun askerî karşılaşmalara yol açacağından şüphesi yoktu. Sir Edward Grey'e hatırlatıldığı üzere, neticede tüm imparatorluklar, rakipleriyle mücadele ederdi; "Şahsen," diyordu Nicolson, "er ya da geç aynı mücadeleyi Almanya'ya karşı vermemiz gerekeceğinden eminim." Dolayısıyla Fransa ve Rusya'yı mutlu etmek çok önemliydi.⁷²

Almanya'nın Avrupa'da ve dolayısıyla ötesindeki ince dengeyi bozma olasılığı, muazzam bir fırtına kopabileceği anlamına geliyordu. "Rusya'nın İttifak Devletleri'nin [Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya] yanında olması" korkusu ciddi boyutlara ulaşmıştı. Berlin'in en büyük hedefinin, Britanya, Rusya ve Fransa arasındaki ilişkilerin bozulması ve "Üçlü İtilafın... parçalanması" olduğu düşünülüyordu.⁷³ Grey, daha sonraki bir endişe nöbeti sırasında Rusya'nın Üçlü İtilaf'tan çıkmaya ikna edilebilmesi olasılığını, "Gerçekten korkuyoruz," diyerek kabul etmişti.⁷⁴

Korkular temelsiz sayılmazdı. Örneğin Almanya'nın Pers Diyarı'ndaki büyükelçisi bu ülkeden "kazanılacak pek bir şey olmasa da" Rusların Pers Diyarı'ndaki çıkarlarının tehlikede olduğu düşünülürse, başka yerlerde faydalı imtiyazlar elde edilebileceğini söylemişti.⁷⁵ Kayzer ile Çar II. Nikolay'ın 1910 kışında, iki tarafın dışişleri bakanları arasında gerçekleşen yüksek seviyeli görüşmeler eşliğinde Potsdam'da buluşmasının ardında bu vardı. Bu durum, Sir Arthur Nicolson'ın deyimiyle "Avrupa'daki gruplaşmaların" yeniden düzenlenebileceği –ve bunun Britanya'ya zarar verebileceği– korkularını doğrular gibiydi.⁷⁶

Almanya ve (gerçek ya da hayalî) eylemlerine yönelik kuşkular, 1907 ittifakından çok önce İngiliz diplomatların zihinlerine kazınmıştı. Sir Francis Bertie üç yıl önce, Paris'e büyükelçi atanmasından kısa bir süre önce Dışişleri Bakanlığı'ndaki yardımcı kâtiplerin birinden bir mektup almıştı; mektup, kendisine Fransa'daki görevin çok önemli olduğunu ve bu görevin "orada gözleri her şeyin ötesinde Alman planlarına açık olacak biri" tarafından yürütülmesi gerektiğini söylüyordu. Bertie cevaben, Almanya'ya güvenmemekte son derece haklı olduklarını yazmıştı: "Bizim için, bize zarar vermek dışında bir şey yapmamıştır. Hileci, açgözlü ve hem ticari hem de siyasi açıdan gerçek düşmanımızdır."⁷⁷

Alman tehdidinin kendisinin de bu Orta Avrupa ülkesinin, askerî iş birliği ve kışkırtma halinde birlikte saldırıdan söz eden Fransız-Rus ittifakının ortasında kalmak dolayısıyla hissettiği zayıflıktan doğması tabii ki ironikti. İki cepheden kısıtılma paranoyasının Alman Genelkurmayının kendi seçeneklerini değerlendirmeye itmesi uzun sürmemişti. 1904 Fransız-Rus ittifakının sonrasında Alman İmparatorluğu Genelkurmay Başkanı Kont Alfred von Schlieffen, Fransızların paramparça edildiği 1870 deneyimlerine dayanan bir plan yaratmış, Kayzer'in ordusunun Rusya ile ilgilenmek üzere doğuya dönmenden önce Fransa'yı etkisiz hale getirebileceği bir senaryo kurgulamıştı. Plan askerî ve lojistik olarak çok iddialıydı: üç milyon askerin yanı sıra seksen altı bin atı ve dağlar dolusu cephaneyi on yedi günlük bir sürede nakletmek için bir milyon demiryolu işçisi, otuz bin lokomotif, elli altı bin yolcu vagonu, yedi yüz bin yük vagonu gerekiyordu.⁷⁸

Plan, aynı dönemde Rus ordusunun yaptığı benzer bir plana benziyordu. 1910 yazına gelindiğinde Ruslar, Almanya'nın saldırması halinde uygulanacak olan ve Kounas'dan Brest'e uzanan kuzey-güney hattındaki bir kaleler zincirine geri çekilip karşı saldırıya hazırlanmayı içeren Plan 19'u hazırlamıştı. 1912'de bu önerinin iki türevi geliştirilmişti. Bunların isimleri Plan 19A ve G idi. İkincisi, Almanya'nın saldırıya geçmesi halinde hızlı bir karşı saldırı öngörüyordu ve amacı

açıklı: “Savaşın [düşman] topraklarına aktarılması”nı; yani Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na.⁷⁹

Kayzer’in yanı sıra Alman Genelkurmayı, dışarıdan gelen baskıların ve köşeye sıkışmışlık hissinin son derece farkındaydı. Halkın Berlin’den Bağdat’a uzanacak bir demiryolu yapılması teklifine karşı gösterdiği protesto, Kayzer’i şaşırtmıştı: Binlerce mil ötede bir demiryolu inşa edilmesinin, yalnızca ülkesi ile İngiltere arasında bir savaş olması halinde sorun olacağını düşünüyordu. Üstelik bunun olması halinde, diye devam ediyordu, askerlerimizin evden bu kadar uzakta bulunmasını isteyeceğimizi düşünmek gerçekçi olur muydu?⁸⁰

Ayrıca Almanya’nın; Fransızların, Berlin ile Paris arasındaki daha önceki bir anlaşmayı ihlal ederek 1911’de Fas’a asker çıkarmasına verdiği cevaba gösterdiği bir tepki vardı. O olayda, Fransızları uzlaşmaya ikna etmek üzere Alman kruvazörü *Panther*’in gönderilmesi, geri tepmişti. Almanya’ya siyasi gücünün son derece kısıtlı olduğu herkesin önünde gösterilmekle kalmamış, Berlin borsası sert bir düşüş yaşayarak işleri daha da kötü hale getirmişti: Eylül 1911’deki Fas krizinin ardından hisseler %30’dan fazla düşüş sergilemiş, Reichsbank’ın, rezervinin bir ay içinde beşte birini kaybetmesine yol açmıştı. Bu finansal felaket birçok Almanın inandığı üzere Fransızlar tarafından tasarlanmış olmasa da, Fransızların durumdan faydalanarak kısa vadeli fonlarını çekerek likidite krizinde önemli bir rol oynadıkları kesinlikle doğrudur.⁸¹

Yeni kanallar açmak, yeni ilişkiler ve ittifaklar kurmak için çok çaba sarf ediliyordu. Yakın ve Orta Doğu’ya yoğun dikkat gösteriliyordu. Alman bankaları Mısır, Sudan ve Osmanlı İmparatorluğu’na yayılıyor; Arapça, Farsça ve bunlarla ilişkili alanlarda fakülteler açma programı cömertçe finanse edilmekle kalmıyor, Kayzer tarafından şahsen takip ediliyordu. İslam dünyası ile Almanca konuşan dünyalar arasında giderek artan bağlantılar, gençlerin yanı sıra akademisyenlerin, askerlerin, diplomatların ve politikacıların muhayyilesini etkisi altına alıyordu. 20. yüzyılın ilk yıllarında yaşayan bir genç adam, hüznle, Viyana’nın ve Ringstraße’nin –şehri çevreleyen yol– güzel binalarına baktığında, “büyülü bir etki” deneyimlemekten kendini

alamadığını yazıyordu. Ancak Adolf Hitler kendini, Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nda ya da klasik antik çağda (romantik geçmişin en belirgin iki seçeneği) değil, *Bin Bir Gece Masalları*'ndan bir sahnede gibi hissediyordu.⁸²

Almanya'da, Berlin'in güçlü düşmanları olduğu ve tamamen onların insafına kaldığı hissinin yanı sıra tehlikeli bir kuşatma zihniyeti oluşmaktaydı. Schlieffen'in genelkurmay başkanı olarak halefi Helmuth von Moltke'nin yanı sıra diğer yüksek rütbeli subaylar da savaşın kaçınılmaz olduğuna ve çatışma ne kadar erken olursa o kadar iyi olacağına ikna olmuştu; Moltke, çatışmayı ertelemenin Almanya için dezavantaj olacağını savunuyordu. Moltke, 1914 baharında, "kazanma şansımız varken" savaşı başlatıp düşmanla karşı karşıya gelmenin daha iyi olacağını söylemişti.⁸³

Robert Musil, Eylül 1914'te Berlin'de "Neden bizden bu kadar nefret ediyorlar?" diye yazmıştı; "Biz hiçbir şey yapmamışken" bu nefret nereden geliyordu?⁸⁴ Musil, Avrupa'da yükselen ve popüler kültürde de köruklenen gerilim konusunda haklıydı. Alman casuslar ve Almanya'nın Avrupa'yı ele geçirme planları ile ilgili kitaplar çok popülerdi. William Le Queux'nün yazdığı *The Invasion of 1910* adlı kitap bir milyondan fazla satmış, yirmi yedi dile tercüme edilmişti; ayrıca Saki'nin yazdığı *When William Came: A Story of London under the Hohenzollern*, savaşın hemen öncesinde çıkan bir diğer çok satan kitaptı. Bu kitapta kahraman Asya'dan döndüğünde Britanya'nın yenildiğini ve Almanlar tarafından işgal edildiğini öğreniyordu.⁸⁵

Dolayısıyla Almanların riskleri azaltmak ve bunlara cevap verebilmek için yöntemler araması, kendi kendini gerçekleştiren bir kehanet sayılabilirdi. Örneğin Rusya ile uzlaşma ve karşılıklı teminat için çabalanması son derece anlaşılırdı; ancak bir tek bu bile Britanya'yı alarma geçiriyordu.⁸⁶ Keza Osmanlı ordusunu iyileştirmek için on yıldan fazla zaman harcayan General Colmar von der Goltz'un (Osmanlı'da "Goltz Paşa" olarak tanınıyordu) Alman ordusuna verdiği tavsiyelerin tümü, askerî bir kriz halinde manevra kabiliyeti sağlamaya yönelikti. Goltz meslektaşlarına Türklerin desteğinin Rusya'ya karşı faydalı olabileceğini söylese de, bunun "en

büyük faydasının” Yakın Doğu’da Britanya’nın aleyhine olacağını ekliyordu.⁸⁷

Sorun, Almanya’nın Osmanlı dünyasına verdiği dikkatin Rusya’nın sinirlerini fazla germesiydi. St. Petersburg’daki yetkililer Boğazlar konusunda son derece hassastı ve yeni bir oyuncunun, kendi toprakları olarak gördükleri bölgeye zorla girmesi olasılığından memnun değillerdi. Yüzyılın başında tartışmalar birçok kez Konstantinopolis’in işgaline dönmüştü; 1912’nin sonuna gelindiğinde Rus güçlerinin şehri –kuramsal olarak, sadece Balkanlar’daki savaş sırasında, geçici olarak– kontrol altına almasına yönelik planlar geliştirilmeye başlanmıştı.⁸⁸ Yine de Ruslar; müttefiklerinin, İngilizlerin ve Fransızların, Osmanlı ordusunun, Osmanlı donanmasının geçici görevle gelmiş komutanının bir Alman olması dâhil olmak üzere giderek Alman kontrolüne girmesi durumuna karşı görünürdeki ilgisizliğinden de hoşnut değildi. Türklere iki İngiliz zırhlı savaş gemisinin teslim edilecek olmasına yönelik bir öfke de vardı: 1914 yılında Çar’ın donanma bakanı, bu son teknoloji savaş gemilerinin, Osmanlılara Rus deniz kuvvetleri karşısında kesin ve korkunç bir üstünlük sağlayacağını ve Rusya Karadeniz Filosu karşısında “ezici, neredeyse altı katlık bir üstünlüğe” yol açacağını söylüyordu.⁸⁹

Tehdit yalnızca askerî değil ekonomik olarak da kendini gösteriyordu. Birinci Dünya Savaşı’ndan önce Rusya tüm ihracatının, Odessa ve Kırım’daki Sivastopol gibi limanlardan yüklenen tahılının yaklaşık %90’ı da dâhil olmak üzere üçte birinden fazlası Boğazlar’dan geçiyordu. Bu itibarla Londra’ya gönderilen savaş gemilerinin teslimatını engelleme, askıya alma ya da iptal etme talepleri, savaş öncesinde büyük güçler arasındaki blöf ve karşı blöf oyununda zararlı bir tetikleyici olmuştu.⁹⁰ Bazılarının, ortadaki sorunun büyüklüğünden şüphesi yoktu. Rusya’nın Konstantinopolis’teki büyükelçisi St. Petersburg’a “Orta Doğu’daki tüm gücümüz risk altında,” demişti. “Yüzyıllardır süren ölçülemez fedakârlıklar ve dökülen Rus kanları sonucunda kazanılan tartışmasız haklar” ciddi tehlikedeydi.⁹¹

Bu bağlamda İtalya'nın 1911'de Libya'ya saldırması ve 1912-13 Balkan Savaşları, zincirleme bir tepkimeyi başlatmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun uç bölgeleri, fırsatçı yerel ve uluslararası düşmanlar tarafından bir zayıflık anında ele geçirilmişti. Osmanlı rejimi çökmenin eşiğine gelmişken, Avrupa'daki hırslar ve düşmanlıklar da dramatik ölçüde keskinleşmişti. Almanlar, kendi adlarına Doğu'ya yayılmayı ve bir "Alman Doğusu" yaratmak üzere bir manda kurmayı ciddi şekilde düşünmeye başlamıştı.⁹² Kulağa yayılmacılık gibi gelse de bu düşüncenin, Alman Genelkurmayı'nda derinleşerek artan saldırgan hislerle uyumlu, savunmaya yönelik önemli bir yönü de vardı.⁹³ Britanya gibi Almanya da en kötüsünü beklemeye başlamıştı; üstelik Almanların durumunda bunun anlamı Rusların, uzun süredir çürüdüğü düşünülen Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyi parçalarını ele geçirmesini önlemektir. Ruslar içinse, uzun süredir hayal edilen planları gerçekleştirmek ve anlamı azımsanamayacak uzun vadeli bir gelecek yaratmaktır.

Bununla birlikte Britanya'nın Almanya –ve Almanya'nın da Britanya– için bir tehdit gibi sunulması, dikkatleri başka yöne çekmek için bir hileydi. Modern tarihçiler İngiltere'nin Almanya'yı kontrol altına almak istediğinden ısrarla bahsetse de Avrupa'daki rekabet oyunu karmaşık ve çok yönlüydü. Şüphesiz bu, iki ulus arasında Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra ortaya çıkan büyük bir düşmanlık gibi basit bir öyküden çok daha karmaşıktı. 1918'e gelindiğinde, ihtilafın gerçek sebepleri gölgede kalmış; gemi yapımı harcamalarının hızla yükselmesine sebep olan bir donanma yarışı, kulislerde savaş talep eden saldırgan tavırlara ve Kıta Avrupası'nda savaş çıkarmaya çalışan Kayzer ile generallerinin kör kana susamışlığına gerçekleri örtbas eden vurgular yapılmaya başlamıştı.

Gerçek öykü bambaşkaydı. Franz Ferdinand suikastını izleyen günler, yeniden yaşanması neredeyse imkânsız bir dizi yanlış anlama, tartışma, ultimatom ve mübadeleyle dolu olsa da savaş tohumları, binlerce kilometre ötedeki değişimler ve gelişmelerle atılmıştı. Rusya'nın giderek artan hırısı ve Pers Diyarı, Orta Asya ve Uzak Doğu'daki ilerleyişi, Britanya'nın denizaşırı konumunu baskı altına

almış, Avrupa’da ittifakların fosilleşmesine yol açmıştı. Britanya’nın önceki yüzyıllarda inşa ettiği başarılı platformun zemininin daha fazla kaymasını engelleyen tek şey, her şeyin ötesinde Rusya’yı, geleceğin efendisini, bağlı tutmak üzere tasarlanmış karşılıklı teminatlardı.

Yine de 1914’ün ilk aylarında fırtına bulutları toplanırken, ani bir tehlike yok gibi görünüyordu. Arthur Nicolson mayısta “Dışişleri Bakanlığı’nda olduğum zamandan bu yana bu denli sakin sular görmemiştim,” demişti.⁹⁴ Gerçekten de başarılı bir yıl olacak gibiydi. ABD’de Ford Motor Co.’da çalışanlar, artan ücretlerin ve üretimde artışı teşvik etmek için yapılan yenilikçi girişimlerin sonucu olarak ocak ayında maaşlarının iki katına çıkmasını kutluyordu. Doktorlar, pıhtılaşma önleyici olarak sodyum nitrat kullanılan öncü bir çalışmayla Brüksel’de gerçekleştirilen ilk başarılı dolaylı kan naklinin sonuçlarını tartışıyordu. St. Petersburg’da, yaz başında insanların çoğunu endişelendiren tek şey, kalın siyah dumanı ağır yaz havasını normalden daha boğucu hale getiren orman yangınlarıydı. Almanya’da, Kuzey Bavyera’daki Fürth şehrinin sakinleri, şehrin takımı, büyük VfB Leipzig’e karşı heyecanlı bir karşılaşmayı kazanarak, düşük olasılıklara karşı uzatmalarda karşılaşmayı kazanacak golü atıp ilk kez ulusal futbol liginin şampiyonu oldukları için kendilerinden geçmiş; İngiliz antrenör William Townley kahraman olmuştu. İngiliz Şair Alice Meynell’e göre doğa bile iyi davranıyordu: 1914 yazının başlangıcı cennet gibiydi, bereketli bir hasat bekleniyordu; “İpeksi hasat tırmanırken” birbiri ardına aylar “cennet gibi tatlı” geçiyordu.⁹⁵

Britanya’da, kapının ardında bekleyen kıyamet ya da Almanya ile kısa süre içinde bir çatışma beklentisi yoktu. Oxford Üniversitesi’ndeki akademisyenler, Alman kültürünü ve aydınlarını onurlandırmaya hazırlanıyordu. Examination School’da, 1907’de Alman hükümdarına Roma Hukuku Fahri Doktorası verilmesinden dolayı hediye edilen Kayzer II. Wilhelm’in büyük bir portresi asılıydı.⁹⁶ Ancak Haziran 1914’ün sonlarına, çatışmaların başlamasından henüz bir ay öncesine doğru, şehrin önde gelen aydınları birçok saygın Almanın onur derecesi almasını izlemek üzere toplanmıştı. Sheldon Tiyatrosu’nda renkli kübbeleri içinde yürürken alkışlananlar arasında,

Saksonya-Coburg-Gotha Dükü, besteci Richard Strauss ve Roma hukuku üzerine ziyadesiyle yavan bir uzman olan Ludwig Mitteis de vardı; Württemberg Dükü ve Londra'daki Almanya Büyükelçisi Prens Lichnowsky'ye ise fahri doktora ünvanı verilmişti.⁹⁷

Üç gün sonra, daha yirmi yaşına girmemiş genç idealist Gavrilo Princip, Saraybosna sokaklarında yanından geçen bir arabaya iki kurşun sıkmıştı. Birincisi hedefini bulmamış, arabanın arkasında kocasının yanında oturan Arşidüşes Sophie'nin midesine gelerek kendisini ölümcül şekilde yaralamıştı. İkincisi ise bulmuştu: Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun veliahtı Franz Ferdinand'ı öldürmüştü. Bununla birlikte, dünya değişmişti.⁹⁸

Modern tarihçiler sıklıkla olayı izleyen haftalardaki “Temmuz Krizi”ne ve barış için ıskalanan fırsatlara ya da birçoklarının uzun süredir nasıl da çatışmaların başlamasını bekleyip bundan korktuklarına odaklanır: Günümüzdeki araştırmalar, dünyanın savaşa sürüklenirken içinde olduğu atmosferin cesaret gösterileriyle değil, endişe ve yanlış anlamalarla dolu olduğunu göstermiştir. Bu bir kâbus senaryosuydu. Önde gelen tarihçilerden birinin son derece yerinde bir sözle belirttiği üzere, “1914’ün başrol oyuncularını uyurgezerler, rüyaların musallat ettiği bakıp göremeyenlerdi,” yaratmak üzere oldukları şey; “dehşetin gerçekliğine kör insanlardı.”⁹⁹ Sir Edward Grey “tüm Avrupa’da lambaların söndüğünü” fark ettiğinde, artık çok geç olmuştu.¹⁰⁰

Suikasttan sonraki günlerde, savaşa giden yolun taşlarını döşeyen Rusya’ya yönelik korku hâkimdi. Almanya açısından bakıldığında durum; çok önemli olan doğu komşusu hakkındaki yaygın kanıydı. Generalleri, Kayzer’e, ekonomisi gelişmeye devam ettikçe Rusya’nın yarattığı tehdidin sürekli güçleneceğini tekrar tekrar söylüyordu.¹⁰¹ Bu, üst düzey subayların savaşın kaçınılmaz olduğuna ve askeri çatışmaların ne kadar erken başlarsa o kadar iyi olacağına inandıkları St. Petersburg’da da yankılanıyordu.¹⁰² Fransızlar da endişeliydi, bundan çok önce yapabilecekleri en iyi şeyin, St. Petersburg’da ve

Londra'da daimi ve tutarlı bir ılımlılık önermek olduğuna karar vermişlerdi. Ne olursa olsun Rusya'yı destekleyeceklerdi.¹⁰³

Britanya'da ise politikayı yönlendiren, Rusların başkalarıyla ittifak kurması halinde olabileceklere yönelik korkuydu. Şu haliyle 1914'ün başına gelindiğinde, Dışişleri Bakanlığı'nda Rusya'yı hizaya getirmek için Britanya'nın Almanya ile ittifak kurmasına dair konuşmalar duyuluyordu.¹⁰⁴ Karşılıklı bekleme krize dönüşünce, generaller ve siyasetçiler artık sırada ne olduğunu tahmin etmeye çalışıyordu. Temmuz sonuna gelindiğinde diplomat George Clerk, Konstantinopolis'ten tedirginlikle yazarak, Britanya'nın Rusya'yı memnun etmek için ne gerekiyorsa yapması gerektiğini söylüyordu. "Aksi takdirde," diyordu, "imparatorluk olarak varlığımızın bile sorgulanacağı" durumlarla karşılaşacağız.¹⁰⁵

Bazıları bu tür korkutucu iddiaları tenkit etmeyi denemişse de, kısa süre önce Rusya'nın "dostluğunu ne pahasına olursa olsun korumamız" gerektiğini söyleyen St. Petersburg'daki İngiliz büyükelçi, şimdi ise anlamı çok belirgin bir telgraf gönderiyordu.¹⁰⁶ "Britanya'nın konumu," diyordu, "tehlikede idi." Zira kader anı gelmişti: Artık Rusya'yı desteklemek ile dostluğundan vazgeçmek arasında bir seçim yapılmalıydı. "Şu an onu yüzüstü bırakırsak," diye tavsiye ediyordu, "Rusya'nın bizim için hayati önem taşıyan Asya'daki dostane iş birliği" sonlanacaktı.¹⁰⁷

Rusya Dışişleri Bakanı'nın temmuz sonuna doğru açıkça belirttiği üzere, orta yol yoktu: İki haftadan daha kısa süre önce Rusya'nın "tüm saldırgan hedeflerden uzak ve hiçbir şekilde güç kullanarak toprak alma amacında olmayan" bir ülke olduğuna yemin ederken, artık müttefikler kader anında birbirinin yanında durmazsa olabilecekler hakkında konuşuyordu. "Britanya şu anda tarafsız kalırsa," diye uyarıyordu, "bu intihar anlamına gelecektir."¹⁰⁸ Bu İngilizlerin Pers Diyarı'ndaki, hatta tüm Asya'daki çıkarlarına yönelik, pek de gizlenmemiş bir gözdağıydı.

"Temmuz Krizi" tırmanırken, İngiliz yetkililer açık açık barış konferanslarından, aracılıktan ve Belçika'nın egemenliğinin savunulmasından söz ediyordu. Ancak zarlar atılmıştı. Britanya'nın –ve

imparatorluğunun– kaderi, Rusya’da alınacak kararlara bağlanmıştı. İki ülke, müttefik rolü yapan düşmanlardı; hiçbirini, diğerini yabancılaştırıp düşmanlaştırmak istemese de, güç sarkacının Londra’dan St. Petersburg’a doğru salındığı açıktı. Hiç kimse bunu, bir süredir ilahî koruma için dua ederek uykusuz geceler geçiren nüfuzlu bir politikacı Alman Şansölyesi Theobald von Bethmann-Hollweg’den daha iyi bilemezdi. Saraybosna suikastından on gün sonra artık savaş makinesinin çarkları yavaş yavaş yerine otururken “yıldızlı bir gökyüzünün altında terasta dinlenirken,” sekreterine dönüp şöyle demişti: “Gelecek Rusya’nın olacak.”¹⁰⁹

Bu geleceğin tam olarak ne anlama geldiği, 1914’te pek açık değildi. Rusya’nın gücü pekâlâ yanıltıcı olabilirdi zira hâlâ toplumsal, iktisadi ve siyasi başkalaşmanın ilk aşamalarında idi. 1905’teki reform talepleri son derece muhafazakâr olan devlet tarafından büyük ölçüde yok sayılınca, ülkeyi neredeyse tam bir devrimci sürecin içine atmıştı. Ayrıca dış fonlamanın 1890 ile 1914 arasındaki yeni sermaye yatırımlarının neredeyse yarısını oluşturması dolayısıyla dış sermayeye ağır şekilde bağımlılık vardı. Para, barış ve istikrarlı siyasi koşullar varsayımıyla geliyordu.¹¹⁰

Büyük ölçekli dönüşümler zaman alıyordu ve nadiren acısız oluyordu. Rusya sakın kalıp Sırp müttefikini desteklemenin daha az çatışmacı bir yöntemini bulsaydı, kaderi –ve onunkıyla beraber Avrupa ve Asya’nın hatta Kuzey Amerika’nın kaderi– çok farklı olabilirdi. Şu halde 1914 yılı, Kraliçe Victoria’nın onlarca yıl önce öngördüğü hesaplasmaya yol açmıştı: Her şey, demişti, “dünyaya Rusların mı İngilizlerin mi hâkim olacağı sorusuna geliyor.”¹¹¹ Britanya, Rusya’yı yüzüstü bırakmaya cesaret edemezdi.

Böylece, olası tüm hamlelerin kötü hamleler olduğu kâbus gibi bir satranç oyunu misali, dünya savaşa girmişti. İlk mutluluk yanılması ve şovenizm yerini hayal edilemez ölçekte trajedi ve dehşete bırakırken, geçmişini yeniden şekillendiren ve savaşı Almanya ile İtilaf Devletleri arasında bir mücadele bağlamında bir çatışmaya, Almanya’nın görece suçluluğu ile İtilaf Devletleri’nin kahramanlığı

arasında bir tartışmayı içeren bir söyleme indirgeyen bir anlatı ortaya çıkmıştı.

Öykünün toplumsal hafızada yer alan şekli, Almanların saldırganlığı ile İtilaf Devletleri'nin adil savaşıydı. Bir nesil dolusu parlak genç adamın neden geleceklerinden kopartılarak bir kenara atıldığını açıklamak üzere gerekçelere ihtiyaç vardı. Okulda, üniversitede ve iş dünyasındaki üstün başarıları ile çağdaşlarının yanı sıra Latince ve Yunanca erotik alıntılarla dolu mektuplar yazdığı mektup arkadaşı Leydi Diana Manners'ı da şaşkın bırakan Patrick Shaw Stewart gibi parlak insanların feda edilmesini açıklayacak yanıtlar gerekiyordu.¹¹² Ya da özel oluşturulmuş Pals Taburları'nda savaşmak üzere dostlarının yanına katılan işçi sınıfından erkeklerin, 1916'daki felaket Somme Muharebesi'nin ilk saatlerinde biçildiğini açıklamak için.¹¹³ Veya neden ülkenin –ölenlerin isimlerini kaydetmeyi başaran ancak orada olmadıkları için köylerin ve kasabaların üstüne çöken sessizliği kaydedemeyen ülkenin– her yerinde, ülkeleri için hayatlarını veren erkeklerin isimlerini taşıyan savaş anıtları bulunduğunu anlamak için.

Bu nedenle askerleri yücelten, cesaretlerini öven ve yaptıkları fedakârlıkları anan güçlü bir söylemin geliştirilmiş olması şaşırtıcı değildir. Winston Churchill, savaştan sonra İngiliz ordusunun bir araya gelmiş en iyi güç olduğunu söylemişti. Herkes “sadece ülke aşkından değil, insanların özgürlüğünün askerî ve emperyal zorbalık tarafından tehdit edildiğini dair inançtan esinleniyordu.” Savaş asil ve adildi. Churchill, “Bir Almanı öldürmek için komutanın iki ya da on yaşama ihtiyacı varsa, savaşan askerlerimizin ağzından hiç şikâyet yükselmiyordu... Ne kadar üzücü olursa olsun hiçbir katliam, saldırmak için geri dönmelerini engellemiyordu,” diyordu. Düşenler “asker oldukları kadar şehittir [ve] sahip oldukları görevin büyük amacını yerine getirmişlerdir.”¹¹⁴

Buna rağmen bu esnada birçok kişi olayları böyle görmüyordu. Büyük bir ümitle orduya katılan genç Teğmen Edwin Campion Vaughan gibi bazıları, bu acıların boyutlarını ve amacını anlayamıyordu. Birliğin tamamen öldürüldüğünü gördükten sonra zaiyat

raporu yazma gerekliliği ile karşı karşıya kalan Campion Vaughan günlüğüne “Yere oturup, karanlık ve boş geleceğe bakarken viski üstüne viski içtim,” diye yazmıştı.¹¹⁵ Savaş sırasında ortaya çıkan baş döndürücü miktardaki şiiir de, çatışmanın o dönemde nasıl görüldüğüne dair çok farklı bir resim çizer. Savaş sırasında askeri mahkemelerde görülen davaların sayısı da, pek istisnasız bir kararlılık bulunduğunu düşündürmemektedir: Askerî mahkemeler, üç yüz binden fazla davaya bakmıştır; ki başka şekillerde çözümlenen daha küçük disiplinsizlikler bu sayının dışındadır.¹¹⁶

Çatışmanın odağının Flandre siperlerine ve Somme'daki dehşete sabitlenmiş olması da çarpıcıdır. Savaş, Avrupa imparatorluklarını bölgesel bağlamda dünya ile bağlayan ağlardan ve İngiliz karar vericileri ve siyasetçileri için 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında o kadar önemli olan Pers Diyarı'nda ve Orta Asya'da, Hindistan ile Uzak Doğu'nun kapılarında gelişen basınç noktalarından uzakta çıkmıştı. Yine de, bu yüzleşme onlarca yıldır bekleniyordu. Rusya Sırbistan'a desteğini göstermek için yırtınırken Britanya, Grey'in öngördüğü gibi, yalnızca izlemişti. Balkanlar'da Rusya'nın bölgede Slav kimliğinin koruyucusu olarak daha etkin bir rol oynaması için yapılan çağrılara atıfla, “Rusya'da güçlü bir Slav hissi yükselişte,” diye belirtmişti birkaç yıl önce. “Avusturya ve Sırbistan arasında dökülen kanlar, bunu kesinlikle tehlikeli boyutlara taşıyacaktır.”¹¹⁷ Dünyayı yakacak kıvılcım, işte buradaydı.

Haliyle bu koşullarda Rusya, dünyanın geri kalanına bir beyanda bulunmaya hazırlanırken, Britanya –bazıları bunu kafa karıştırıcı bulsa da– müttefiki ve düşmanının yanında durmak zorundaydı. Yakın gelecekte savaş şairi olarak ünlenecek olan Rupert Brooke, savaş başladığında öfkesini gizleyemiyordu. “Her şey olması gerekenin tam tersi,” demişti. “Almanya'nın Rusya'yı parçalara ayırmasını, daha sonra da Fransa'nın Almanya'yı parçalamasını istiyorum... Rusya, Avrupa'nın ve her tür ahlakın sonu demek.”¹¹⁸ Şairin, Britanya'nın gerçek düşmanının kim olduğuna dair bir şüphesi yoktu.

Diğer taraftan sırayla çatışmaların başlaması, –sadece 1914'te değil, savaş ilerlerken ve dört zorlu yılın sonunda barış tekrar tesis

edildiğinde de– Almanya’ya yönelik düşmanlığın bilinmesi anlamına geliyordu. Bir savaş şairi, “Küçümser Oxford’un ihtiyar okulları / oyun oynayan tasasız çocukları,” diye yazmış, “ama borular öttüğünde – Savaş! / saklarlar oyunlarını.” Üniversitenin “traşlı çimleri” yerlerini “kanlı çamura” bırakmıştı: “Neşeli gençliklerini verdiler / ülke ve Tanrı adına.”¹¹⁹ Britanya’nın Almanya ile bağlarını ve en ünlü çocuklarına verilen fahri ünvanlarını kutlamaları, hızla unutulsa iyi olacak anılara dönüşüvermişti.

Dolayısıyla savaşın suçunun doğrudan Almanya’ya yüklenmesi, hem ilkesel hem olgusal olarak şaşırtıcı değildi. Versay Antlaşması’nda, savaş suçunun kime atfedileceğine dair net bir madde vardı: “Almanya, İtilaf Devletleri ve ilgili Hükümetler, vatandaşlarının kendilerine Almanya’nın ve müttefiklerinin saldırganlıkları dolayısıyla dayatılan savaşın sonucunda maruz kaldıkları tüm kayıp ve zararlara Almanya ve müttefiklerinin sebep olduklarını kabul eder ve İtilaf Devletleri ve ilgili Hükümetler de bunu doğrular.”¹²⁰ Burada amaç, tazminat ve telafi paralarının ödenmesi için zemin yaratmaktı; ancak bu, ulusal duyguları, küllerinden doğan güçlü bir Almanya fikri etrafında birleştirebilecek becerikli bir demagog tarafından sömürülmeye uygun bir zemin sunan bir tepkiyi neredeyse garanti etmişti.

Muzafferlerin zaferi yalnızca isimde ve ümitlerdeydi. Dört yıl boyunca Britanya, dünyanın en büyük kredi vereninden dünyanın en büyük borçlusuna dönüşmüştü; Fransa’nın ekonomisi, iş gücüne ve ülkenin mali ve doğal kaynaklarına büyük yükler bindiren bir savaşı finanse ettikten sonra harabeye dönmüştü. Bir araştırmacının sözleriyle Rusya, “savaşa imparatorluğu korumak için girmişti [ancak] savaştan imparatorluğu yıkılmasıyla çıkmıştı.”¹²¹

Avrupa güçlerinin çöküşü, dünyayı başkalarına bırakmıştı. İtilaf Devletleri, tarım üretimindeki eksikleri kapatmak ve silahlarla cephanelerin bedelini ödeyebilmek için büyük taahhütlere girmiş, J. P. Morgan & Co. gibi kurumları kullanarak sabit bir mal ve malzeme akışını temin etmişlerdi.¹²² Kredi tedariki, servetin en az dört yüzyıl önce Amerika Kıtası’nın keşfini izleyen dönemde olduğu kadar dramatik şekilde yeniden dağıtımına sebep olmuştu: Para

Avrupa'dan ABD'ye, külçeler ve senetler halinde uçuyordu. Savaş Eski Dünya'yı iflas ettirmiş, Yeni'sini zenginleştirmişti. Kayıpları Almanya'dan tazmin etme çabası (günümüzün parasıyla yüzlerce milyar dolara denk aşırı ve imkânsız bir miktar belirlenmişti), kaçınılmazı önlemek için çaresiz ve beyhude bir çabaydı: Büyük Savaş, birbirlerini yok etmeye çalışırken kendilerini de yok eden katılımcıların hazinelerini yağmalamıştı.¹²³

İki kurşun, Princip'in Browning'inden çıkarken Avrupa, bir imparatorluklar kıtasıydı. İtalya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya, Rusya, Osmanlı Türkiye'si, Britanya, Portekiz ve Hollanda, hatta 1831'de kurulan minik Belçika bile, dünya çapında büyük toprakları kontrol ediyordu. Kurşunun çarpma anı ile bu imparatorlukların yeniden yerel güçlere dönüşmeleri süreci başlamıştı. Yıllar içinde, birbirlerinin yatlarında gezen ve birbirlerine büyük şövalye birlikleri veren imparatorlar gitmişti; yurt dışındaki kolonilerin ve bölgelerin bir kısmı gitmiş, bir kısmıysa kaçınılmaz bir bağımsızlık yolunda ilerlemeye başlamıştı.

Dört yıl içinde on milyona yakın kişi savaşta, bunun yaklaşık yarısı da hastalık ve açlıktan ölmüştü. İtilaf ve İttifak Devletleri tarafından iki yüz milyar dolardan fazla para harcanmıştı. Avrupa ekonomileri, benzeri görülmemiş harcamalarla paramparça olmuş, düşen üretim gücü bunu daha da kötü hale getirmişti. Savaşa giren ülkeler cari açık veriyor, amansız bir hızla borç –karşılayamayacakları borçlar– alıyorlardı.¹²⁴ Dünyaya dört yüzyıl boyunca hükmeden büyük imparatorluklar, bir gecede kaybolmamıştı. Ama bu sonun başlangıcıydı. Güneş batıyordu. Batı Avrupa'nın birkaç yüzyıl önce aralarından yükseldiği gölgeler, yeniden kayboluyordu. Savaş deneyimi yıkıcı olmuş; İpek Yolu'nun ve zenginliklerinin kontrolünü her zamankinden daha önemli hale getirmişti.

Kara Altın Yolu

William Knox D'Arcy'nin Londra'nın prestijli okullarından Westminster School'daki sınıf arkadaşlarının pek azı, kendisinin dünyayı yeniden şekillendirmekte önemli bir rol oynayacağını tahmin etmiştir; özellikle de Eylül 1866'da dönemin başında geri gelmediğini görünce. William'ın babası, Devon'da iflas etmesine ve ailesiyle beraber Avustralya Queensland'in sessiz Rockhampton şehrinde yeni bir hayata başlamasına yol açan keyifsiz bir işe bulaşmıştı.

Genç oğlu derslerine usulcacık ve yeterince azimle çalışmış, avukat olarak mezun olduktan sonra zaman içinde kendi bürosunu açmıştı. Konforlu bir yaşama yetecek kadar kazanıyordu ve Rockhampton Jokey Kulübü'nün komitesinde bulunan, uygun zaman bulduğunda da ateş etmeyi seven yerel topluluğun saygın bir üyesi olmuştu.

1882'de şans William'ın yüzüne gülmüştü. Morgan soyadını taşıyan üç kardeş, Rockhampton'dan yaklaşık otuz kilometre ötedeki Ironstone Dağı'nda bulunan ve büyük olacağı düşünülen bir altın madeninden faydalanmak istiyordu. Bir maden işletmeciliği kurmak için yatırım ararken, bölge bankasının müdürüne başvurmuşlar, o da kendilerini William Knox D'Arcy'e yönlendirmişti. Sermayesinden iyi bir geri dönüş alma olasılığı ilgisini çeken Knox D'Arcy, banka müdürü ve bir diğer ortak dostları ile bir araya gelerek, Morgan kardeşlerin planına yatırım yapmıştı.

Tüm maden işletmelerinin ilk zamanlarında olduğu gibi, doğru noktanın aranması esnasında korkutucu miktarda nakit harcanırken sakın kalmak gerekiyordu. Morgan kardeşler kısa süre sonra heveslerini yitirmiş, paranın harcanma hızından korkmuş ve hisselerini üç ortağa satmışlardı. Tam da yanlış zamanda satmışlardı. Daha sonra Morgan Dağı olarak adlandırılan bölgedeki altın yatağının, tarihte bulunan en büyük yatak olduğu ortaya çıkmıştı. Şirketin

hisselerinin değeri iki bin kat artmış, on yıllık bir dönemde yatırım kârlılığı %200.000 olmuştu. Ortaklarından daha fazla hisseye ve şirketin üçte birinden fazlasına sahip olan Knox D'Arcy Avustralya'da küçük bir kasabanın avukatıyken, dünyanın en zengin insanlarından birine dönüşmüştü.¹

Avustralya'da eşyalarını toplayıp zaferle İngiltere'ye dönmesi çok zaman almamıştı. 42 Grosvenor Meydanı'nda muazzam bir ev ve Londra'nın hemen dışındaki Stanmore Hall'da, ivedilikle tadilat yapıp, iç tasarım için William Morris'in kurduğu Morris & Co.'yu tutarak paranın satın alabileceği en iyi mobilyalarla dekore ettiği muhteşem bir malikâne satın almıştı. Edward Burne-Jones'a, dokuması dört yıl sürecek kadar kaliteli bir dizi goblen sipariş etmişti. Kutsal Kâse arayışını tamamen usulüne uygun kutluyorlardı; hesaplanması mümkün olmayan bir hazinenin keşfi için uygun bir hesap.²

Knox D'Arcy nasıl yaşayacağını biliyordu; Norfolk'ta güzel bir av köşkü kiralamış, Epsom yarışlarında bitiş çizgisinin yanında bir loca tutmuştu. National Portrait Gallery'deki iki çizim, karakterini çok güzel yansıtır. Bir tanesinde kendinden memnun, arkasına yaslanmış oturmaktadır. Yüzünde neşeli bir gülümseme vardır ve göbeği güzel yemeklerden ve harika şaraplardan aldığı keyfe şahitlik eder; diğer portrede, bir dostuyla iş maceralarına dair öyküler paylaşacakmış gibi öne eğilmiştir, önünde bir şampanya bardağı, elinde de sigara vardır.³

Başarısı ve sıra dışı serveti, kendisini Morgan kardeşler gibi yatırımcı ihtiyacı içinde olanların aradığı insan haline getirmişti. Buna güzel bir örnek, Pers idaresinde nüfuzlu bir memur olan Antoine Kitabgi'ydi. 1900 yılının sonuna doğru, İngiltere'nin Tahran Eski Elçisi Sir Henry Drumond-Wolff, kendisini Knox D'Arcy ile tanıştırmıştı. Kitabgi, Gürcü bir Katolik olmasına rağmen Pers Diyarı'nda başarılı olmuş, Pers gümrüğü genel müdürü ve birçok bal küpünde parmağı bulunan bir insan haline gelmişti. Ekonomiyi canlandırmak için yurt dışından yatırım çekmek, yabancıların bankacılık sektöründe ve tütün üretimi ile dağıtımında yer edinebilmeleri için

imtiyaz almalarını sağlamak ya da sağlamaya çalışmak konularında birçok girişimin içindeydi.⁴

Bu çabalar sadece diğerkâmlık ya da vatanseverlikten kaynaklanmıyordu zira Kitabgi gibi insanlar, anlaşmalar kabul edildiği müddetçe bağlantılarından kâr elde edebileceklerini bilirdi. Onların işi, para karşılığında kapıları açmaktı. Bu; Londra, Paris, St. Petersburg ve Berlin’de büyük bir sıkıntı kaynağıydı; buralarda siyasetçiler ve iş adamları Perslerin iş yapma yöntemini, açıkça yolsuzluk olarak nitelemeseler de karanlık buluyorlardı. Ülkeyi modernleştirme çabaları pek ilerleme kaydedememiş, silahlı kuvvetleri yönetmek veya önemli idari rolleri üstlenmek için öteden beri süregelen bir gelenek olarak yabancılara bel bağlanması, herkesin canını sıkmıştı.⁵ Persler bir adım ileri atıyorlardı ama, sanki ikinci adımda geriye dönülüyordu.

İktidardaki seçkinleri eleştirmek kolaydı, ancak onlar da uzun süredir bu şekilde davranmak üzere eğitiliyorlardı. Şah ve çevresindekiler; yeterince inat ederlerse, maddi destek olmadıkları takdirde stratejik olarak hayati öneme sahip bu bölgedeki konumlarını kaybedeceklerinden korkan büyük güçler tarafından ödüllendirilecekleri öğretilen şımarık çocuklar gibilerdi. Muzaferredin Şah, 1902 yılında İngiltere’yi ziyareti sırasında kendisine Dizbağı Nişanı verilmemiş, daha düşük bir nişanı ise kendisi kabul etmemiş, “son derece mutsuz” olduğunu söyleyerek ülkeyi terk etmişti; bunun üzerine üst düzey diplomatlar, nişanın verilmesi emrini verebilecek tek kişi olan çekimser Kral VII. Edward’ı, Şah’a bu nişanı vermeye ikna etmeye çalışmaya başlamıştı. Buna rağmen Şah’ın nişanın takılması için şart olan kısa pantolona sahip olmadığı anlaşıldığında bu “korkunç konuda” aksaklıklar olmuştu; ta ki becerikli bir diplomat, daha önce bir kişinin bu nişanı pantolon giyerken aldığına dair bir örnek bulana kadar. Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne olayın ardından, “Dizbağı olayı ne kâbustu,” diye söylenmişti.⁶

Aslında, rüşvetin Pers Diyarı’nda herhangi bir şeyi yapmanın asıl yolu olması ilkel görülse de, birçok açıdan 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Avrupa’nın güç koridorlarında ve büyük finans merkezlerinde gezinen Persler, antik çağda iş yapmak için

uzun mesafeler kateden Soğdlardan ya da aynı rolü erken modern çağda oynayan Ermeniler ile Yahudilerden çok farklı değildi. Fark, Soğdlar yanlarında satacak mallar taşıırken daha sonraki taydaşlarının, hizmetlerini ve tanıdıklarını satıyor olmasıydı. Bunlar tam olarak, elde edilecek büyük kârlar olduğu için mala dönüştürülmüştü. Alıcı olmasaydı, işler elbette çok farklı olurdu. Şu haliyle Pers Diyarı'nın Doğu ile Batı arasındaki Körfez ile Hindistan'ı Arabistan'ın ucuyla, Afrika Boynuzu'yla ve Süveyş Kanalı'na erişim ile birleştiren konumu, ne pahasına olursa olsun –istmeden de olsa– huyuna gidileceği anlamına geliyordu.

Kitabgi, Drummond-Wolff'la konuşup, “en yüksek mertebeden bir kapitalist” olarak tanıtılan Knox D'Arcy ile tanıştırılırken, gözü Pers Diyarı'nın tütünü veya bankacılık sektöründe değil, mineral zenginliğindeydi. Knox D'Arcy ise konuşmak için en doğru insandı. Avustralya'da bir kez altını bulmuştu; Kitabgi ona bunu tekrarlama şansı veriyordu; bu sefer konu, kara altındı.⁷

Pers Diyarı'ndaki büyük petrol yatakları sır sayılmazdı. Antik çağın sonunda Bizanslı yazarlar, Kuzey Pers Diyarı'nda muhtemelen yüzeye sızan petrolden elde edilen bir madde olan “Med ateşi”nin yıkıcı gücünden sıklıkla bahsediyor, Bizanslıların Karadeniz bölgesindeki sızıntılardan yaptıkları parlayıcı “Rum ateşi” ile kıyaslıyorlardı.⁸

1850'lerde yapılan ilk sistematik jeolojik incelemeler, yüzeyin altında büyük rezervler bulunması olasılığını ortaya koymuş, Kaliforniya Altın Ülkesi'nden Güney Afrika'daki Witwatersrand Havzası'na, dünyanın her yerde hazinelerini şanslı madencilere hediye eder gibi görüldüğü bir dönemde servet kazanma olasılığının çektiği yatırımcılara bir dizi imtiyaz verilmişti.⁹ Aynı isimli haber ajansının kurucusu Baron Paul Julius de Reuter de Pers Diyarı'na yönelenlerden biriydi. 1872'de de Reuter, tüm ülkedeki “kömür, demir, bakır, kurşun ve petrol madenlerinden” çıkartabileceği her şey için “münhasır ve kesin imtiyaz” sahibi olmuş, ayrıca yol inşaatı, bayındırlık işleri ile diğer altyapı projeleri için de öncelik hakkı edinmişti.¹⁰

Şu veya bu sebeple, bunlar sonuçsuz kalmıştı. Lisans verilmesine karşı ciddi bir yerel muhalefet vardı, Cemaleddin Efganî gibi şahıslar, “hükümetin dizginlerinin İslam düşmanlarının eline [veriliyor olmasından]” müteessirdi. Sesi çok çıkan eleştirmenlerden birinin dediği gibi, “İslam diyarları yakında buralarda nasıl isterlerse öyle hükmedip ne isterlerse yapacak olan yabancıların eline geçecekti.”¹¹ Ayrıca ilk De Reuter imtiyazının, verilmesinden bir yıl sonra geçersiz ilan edilmesine yol açan uluslararası baskılarla da baş edilmesi gerekiyordu.¹²

De Reuter, 1889’da kendisine Pers Diyarı’nın değerli metal dışındaki tüm mineral kaynakları üzerinde haklar tanıyan ikinci bir imtiyazı kabul etse de –Şah ve önemli memurlarına büyük miktarda para “hediye” edilmesi ve kârdan da pay verilmesi karşılığında– ticari olarak anlamlı düzeyde petrol bulma çabası, belirlenen on yıllık zaman diliminde sonuç vermeyince, bu da işe yaramamıştı. Önde gelen İngiliz iş adamlarından birinin, “ülkenin geri kalmış durumu ve iletişim ile ulaşımın bulunmaması” da hayatı zorlaştırıyordu. Durum, “Pers hükümetindeki üst düzey yetkililerin doğrudan düşmanlığı, muhalefeti ve öfkesi” dolayısıyla daha da kötüleşiyordu.¹³ Londra da durumu sempatiyle bakmıyordu. Dâhili yazışmalardan biri, dünyanın bu bölgesinde iş yapmanın riskleri olduğunu söylüyordu; işlerin Avrupa’daki gibi yürümesini beklemek ahmakça olurdu. Beklentiler karşılanmıyorsa, bunun “kendi suçları” olduğunu söylüyordu.¹⁴

Knox D’Arcy, her şeye rağmen Kitabgi’nin teklifiyle ilgilenmişti. On yıla yakın zamandır ülkeyi inceleyen Fransız jeologların bulguları üzerine çalışmış, Britanya’nın önde gelen petrol uzmanlarından ve petrol üretimi ile petrolün ve ürünlerinin güvenle depolanması, taşınması, dağıtılması ve kullanımı hakkında el kitapları yazan Dr. Boverton Redwood’un görüşlerini almıştı.¹⁵ Kitabgi bu esnada Drummond-Wolff’a bu araştırmaların gereksiz olduğunu söylüyor, “değerini hesaplamanın mümkün olmadığı bir zenginlik kaynağıyla karşı karşıya oldukları” iddiasında bulunuyordu.¹⁶

Knox D’Arcy okudukları ve duyduklarından, Şah’tan imtiyaz edinmek için yardımına ihtiyaç duyulacak insanlarla bir anlaşma

yapacak kadar etkilenmişti: De Reuters'in aracılığını yapan ve dolayısıyla Pers çevrelerinde tanındık bir yüz olan Edouard Cotte ve Kitabgi'nin kendisine –ayrıca Drumond-Wolff'a da– proje başarılı olursa ödüller verilecekti. Knox D'Arcy bunun ardından proje için izin almak üzere Dışişleri Bakanlığı'na gitmiş, temsilcisi Alfred Marriott'u ise resmî bir tavsiye mektubu eşliğinde müzakerelere başlamak üzere Tahran'a göndermişti.

Mektubun kendisinin pek değeri olmasa ve sadece taşıyıcısına gereken tüm desteğin verilmesini rica ediyor olsa da, işaretlerin kolayca yanlış anlaşılabilceği bir dünyada Dışişleri Bakanlığı'nın imzası güçlü bir araçtı ve İngiliz hükümetinin Knox D'Arcy'nin girişiminin arkasında durduğunu gösteriyordu.¹⁷ Marriott, Pers sarayına ağız açık bakakalmıştı. Günlüğüne tahtın “tamamen elmaslar, safirler ve zümrütlerle kaplı” olduğunu ve “yanında mücevherli kuşların (tavus kuşu değil)” durduğunu yazmıştı; en azından Şah'ın “çok iyi bir nişancı” olduğunu söyleyebilirdi.¹⁸

Oysa bir rapora göre asıl iş, “Şah'ın tüm önemli bakanlarını ve yaverlerini hatta Majesteleri'ne piposunu ve sabah kahvesini getiren kişisel hizmetçisini bile unutmadan, tümünün desteğini en geniş şekilde” almayı başaran (ceplerini doldurmak anlamında bir mecaz) Kitabgi tarafından gerçekleştirilmişti. Knox D'Arcy'ye işlerin iyi gittiği söyleniyordu; Pers hükümetinin bir petrol imtiyazı vermesi olası görünüyordu.¹⁹

Yazılı bir sözleşme alma süreci ise işkence gibiydi. Olur olmaz engeller çıkıyor, Knox D'Arcy'nin fikrini sormak –ve daha çok para harcama yetkisi almak– üzere Londra'ya telgraflar çekilmesi gerekiyordu. “Reddetmenin işi kaybetmek anlamına geleceği konusunda umarım hemfikirizdir,” diyen Marriott'a cevap “İşleri benim açımdan kolaylaştıracak bir şey teklif edebiliyorsan tereddüt etme,” şeklinde olmuştu.²⁰ Knox D'Arcy, parasını bolca harcamaktan memnuniyet duyduğunu ve istediklerini almak için ne gerekiyorsa yapmaya hazır olduğunu belirtiyordu. Gerçek lehtarların kim olduğuna dair yeni taleplerin ne zaman yapıldığını ya da sözlerin ne zaman verildiğini söylemek imkânsızdı; Rusların sözde gizlilik içinde yürütülen müza-

kerelerden haber aldıklarına dair söylentiler vardı ve onları konudan uzak tutmak için sahte izler bırakılmıştı.²¹

Daha sonra, neredeyse hiç uyarı olmadan (Mariott Tahran'da bir akşam yemeğindeyken) Şah'ın anlaşmayı imzaladığı haberi gelmişti. Yirmi bin sterlin ve şirket kurulunca aynı miktarda verilecek hisseler karşılığı, artı yıllık net kârdan %16 pay karşılığında resmî belgelerde "Londra'da No. 42 Grosvenor Meydanı'nda ikamet eden bağımsız bir şahıs" olarak tanımlanan Knox D'Arcy'ye tüm haklar verilmişti. "Pers İmparatorluğu'nun tüm topraklarında altmış yıllık süre boyunca doğal gaz, petrol, asfalt ve ozokerit aramak, elde etmek, çıkartmak, geliştirmek, ticarete uygun hale getirmek, taşımak ve satmak için özel ve münhasır imtiyaz" sahibi olmuştu. Bunlara ek olarak boru hatları döşemek, depolama tesisleri, rafineriler, istasyonlar ve pompalama hizmetleri kurmak için de münhasır haklar elde etmişti.²²

Bunun ardından gelen bir kraliyet duyurusunda, Knox D'Arcy'ye ve "tüm varislerine ve temsilcilerine ve dostlarına, altmış yıllık bir süre için Pers topraklarının derinliklerini istedikleri şekilde araştırmak, delmek ve kazmak için tam yetki ve sınırsız özgürlük" tanındığı belirtilmiş, bu kutsal krallığın tüm yetkililerine "muazzam sarayımızın inayetine haiz olmuş" bu adama yardımcı olmaları söylenmişti.²³ Krallığın anahtarları eline teslim edilmişti; mesele, kilidi bulup bulamayacağıydı.

Tahran'daki deneyimli gözlemciler ikna olmamıştı. Britanya'nın Pers Diyarı'ndaki temsilcisi Sir Arthur Hardinge, "Petrol, memurların ikna olduğu şekilde keşfedilse bile" birçok zorluğun aşılması gerekeceğini söylüyordu. "Pers toprakları, petrol barındırsa da barındırmasa da, son yıllarda ümit dolu birçok ticari ve siyasi projenin enkazlarıyla doludur; bu yüzden bu son girişimin geleceğini öngörmeye çalışmak, acelecilik olacaktır."²⁴

Belki Şah da bu işten bir sonuç çıkmayacağını düşünüyor ve geçmişte yaptığı gibi, yapılan ön ödemelerin yeterli olacağına inanıyordu. Pers Diyarı'nda bu dönemdeki ekonomik durumun vahim olduğu kesinlikle doğrudu: Hükümet büyük bir bütçe açığıyla karşı karşıyaydı; tehlikeli ve endişe verici bir açık vardı ve bunun

sonucu olarak, Knox D'Arcy'nin derin ceplerinden para çıkartmak için kestirmeden gidiyordu. Bu dönem, aynı zamanda İngiltere Dışişleri Bakanlığı için de yoğun bir huzursuzluk dönemi idi. Bakanlık Tahran'ın gerek Londra'ya gerekse kaygıyla izlediği St. Petersburg'a Birinci Dünya Savaşı öncesinde yaptığı önerilere, yeni verilen ekstra imtiyazlardan çok daha fazla dikkat ediyordu.

Ruslar, Knox'a verilen imtiyaz haberlerine ziyadesiyle tepki göstermişti. Şah, Çar'dan devam etmemesini tavsiye eden kişisel bir telgraf aldığı anda, neredeyse anlaşmayı bozmayı başarıyorlardı.²⁵ Knox D'Arcy, anlaşmanın Rusların işini bozacağından o kadar emindi ki kuzey bölgelerindeki hakların özellikle dışarıda bırakılarak Perslerin güçlü kuzey komşularının "güçlenmesinin engellenmesini" istemişti. Londra açısından asıl endişe, Rusya'nın burada kaybetmiş olmayı telafi etmek için, Şah ve yetkililerine her zamankinden daha fazla kucak açacağıydı.²⁶ Britanya'nın Tahran temsilcisinin Lord Lansdowne'ü uyardığı üzere, eğer anlamlı miktarda petrol bulunursa, imtiyazın "siyasi ve ekonomik sonuçlar" doğurması mümkündü.²⁷ Körfez bölgesinde nüfuz ve kaynaklar için rekabetin hızla arttığını gizlemek mümkün değildi.

Knox D'Arcy'nin projesi başarısızlığa mahkûm gibi görüldüğü için, ortam kısa sürede sakinleşmişti. Zorlu iklim, çok sayıdaki dinî bayram ve kulelerle sondaj makinelerinin sürekli arızalanması yüzünden işler yavaş ilerliyordu. Ayrıca ödemeler, çalışma koşulları ve çalıştırılan yerli sayısının az olması dolayısıyla da çok sayıda şikâyet alınıyor, satın alınması gereken yerel kabileler ise sürekli sorun çıkarıyordu.²⁸ Knox D'Arcy ilerleme olmamasından ve harcanan para miktarından endişe duymaya başlamıştı. Sondaj ekibine, imtiyazın verilmesinden bir yıla yakın bir süre sonra, "Gecikmeler ciddi boyutlara ulaştı," diye telgraf göndermişti, "lütfen hızlanın."²⁹ Bir hafta sonra bir mesaj daha göndermişti: Başmühendisine çaresizlik içinde, "Kuyulara rahatça erişebiliyor musunuz?" diye sormuştu. Kayıt defterleri, Britanya'dan çok sayıda boru, tüp, kürek, çelik ve örsün yanı sıra tüfek, tabanca ve mermi gönderildiğini göstermektedir. 1901-2'den

yevmiye makbuzları da paranın giderek artan miktarlarda harcandığını gösteriyordu. Knox D'Arcy, parasını kuma gömdüğünü düşünmüş olmalı.³⁰

Kendisi ne kadar endişeliyse, Lloyds'daki bankacıları da öyleydi. Elinin altında sonsuz para olduğunu varsaydıkları bir adamın kredi limitini aşmasının boyutları onları da tedirgin etmişti.³¹ Her şeyi daha kötü hale getiren, yüksek maliyetin ve çok çalışmanın karşılığında elde bir şey olmamasıydı: Knox D'Arcy diğer yatırımcıları şirketin hisselerini satın almaya ikna ederek, kişisel nakit akışının üzerindeki basıncı hafifletmeli, işleri ilerletmek için sermaye yaratmalıydı. Ekipleri ümit verici petrol belirtileri buluyordu; ihtiyacı olan şey, büyük bir yatak bulmaktı.

Giderek çaresizleşen Knox D'Arcy olası yatırımcılar, hatta imtiyazları için bir aracı aramaya başlamış, ailesi hâlihazırda Bakü'deki petrol işlerine kapsamlı şekilde yatırım yapan Baron Alphonse de Rothschild ile buluşmak üzere Cannes'a gitmişti. Bu Londra'da alarm çanlarının çalmasına sebep olmuştu. Özellikle de İngiliz donanmasının dikkatini çekmişti. Deniz Kuvvetleri Komutanı Lord John Fisher, deniz savaşlarının ve denizlerde hâkimiyetin kömürden petrole geçişe bağlı olacağı inancını her yerde vaaz ediyordu. 1901'de bir arkadaşına, "Petrol yakıtı, kesinlikle deniz stratejisinde devrim yaratacak," diyordu. Bu bir "Uyan, İngiltere!" çağrısıydı.³² Büyük bir keşif yapılamamış olsa da, tüm kanıtlar Pers Diyarı'nın büyük bir petrol kaynağı olma potansiyeli olduğunu gösteriyordu. Yalnızca Kraliyet Donanması'nın kullanımına ayrılabilirse, en iyisi olurdu. Ancak bu kaynakların kontrolünün yabancı ellere devredilmemesi çok önemliydi.

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Knox D'Arcy ile Burma'da büyük başarı elde eden İskoç bir petrol şirketi arasında bir anlaşma yapılmasını sağlamıştı. Şirkete 1905'te donanmaya yılda elli bin ton petrol tedarik etmesi için bir sözleşme sunduktan sonra, Burma Petrol Şirketi'nin müdürleri, İmtiyaz Birliği olarak yeniden isimlendirilen şirketten büyük bir pay satın almaya ikna edilmişti. Bunu vatanseverlikten değil, anlamlı bir çeşitlendirme stratejisi olduğu için

ve sicilleri daha fazla sermaye elde edebilmelerine izin verdiği için yapmışlardı. Bu Knox D'Arcy'nin rahat bir nefes almasını sağlasa ve elde ettiği şartların "başka tüm şirketlerden elde edebileceğimden daha iyi" diye yazsa da –Tahran'ın daima şüpheli davranan İngiliz diplomatik temsilcisinin yazdığı raporlarda belirttiği gibi– yine de başarı garantisi yoktu. Petrol bulmak bir dert, sürekli şantaj girişimleriyle başa çıkmak bambaşka bir dertti.³³

Gerçekten de yeni ortaklığın sonraki üç yılda gösterebileceği bir başarısı olmamıştı. Kazılan kuyular meyve vermemiş, harcamalar hissedarların varlıklarını tüketmeye başlamıştı. 1908 baharında Burma Petrol Şirketi müdürleri, Pers Diyarı'ndan toptan çıkmaktan bahsediyorlardı. 14 Mayıs 1908'de sahadaki operasyonların lideri ve kendisiyle çalışanlar tarafından sabit fikirli, kararlı ve "masif İngiliz meşesinden" yapılmış bir adam olan George Reynolds'a operasyonları durdurmaya hazırlanmasını söylemişlerdi. Mescid-i Süleyman'da kurulan iki kuyuyu beş yüz metre derinliğe kadar kazması talimatı verilmişti. Petrol bulunamazsa "operasyonu durduracak, toparlanacak ve tesislerin mümkün olduğunca büyük kısmını geri getirerek," daha çok fayda sağlayacağı Burma'ya gönderecekti.³⁴

Mektup Avrupa postanelerinden Levant'a oradan Pers Diyarı'na doğru gelirken, Reynolds tesislerinin kapanmasına ne kadar yakın olduğunu fark etmeden işine devam etmişti. Ekibi kazmaya devam ediyor, matkap ucunu gevşetecek kadar sert kayaları aşmaya çalışıyordu. Uç, günler boyunca delikte kaybedilmişti; zaman ilerlemeye devam ederken sonunda bulunup yeniden takılmıştı. 28 Mayıs'ta, sabah dörtte, ana damarı bulmuşlar, kara altın gökyüzüne fışkırmaya başlamıştı. Devasa bir yataktı.³⁵

Sahanın güvenliğinden sorumlu İngiliz Teğmen Arnold Wilson, haberleri eve şifreli bir mesajla göndermişti. Mesaj basitçe şuydu: "Bkz. Mezmurlar 104, Bap 15 ikinci cümle"³⁶: "Yüreklerini sevin-diren şarabı, Yüzlerini güldüren yağı, Güçlerini artıran ekmeği hep sen verirsin." Babasına, keşfin Britanya –ve umuyordu ki, "gıcık müdürlerine rağmen bunca zaman... bu zorlu iklimde direnen" mühendisler– için muazzam kazançlar vadettiğini söylemişti.³⁷

1909 yılında hisseler arz edilince imtiyazın haklarını kontrol eden İngiliz-Pers Petrol Şirketi'ne yatırım yapan yatırımcılar, Mescid-i Süleyman'daki ilk kuyunun buzdağının görünen ucu olduğunu ve gelecekte çok daha büyük kazançlar getireceğini düşünüyordu. Petrolün ihraç edilmesinin yanı sıra yeni kuyular ile yeni yataklar kazmak için gerekli altyapıyı kurmak, doğal olarak zaman ve para gerektirecekti. Arnold Wilson'ın zamanını "ima ettiklerini söyleyemeyen İngilizler ile her zaman söyledikleri şeyi ima etmeyen Persler" arasındaki kültür boşluğunu kapatarak harcamaktan şikâyet ettiği sahada da işler düzgün yürümüyordu. İngilizlerin bir sözleşmeyi mahkemede geçerli bir belge olarak, Perslerin ise sadece bir niyet ifadesi olarak gördüklerini söylüyordu.³⁸

Nihayetinde ilk yatağı, rafineri ve ihracat merkezi olarak seçilen Şatt'ül-Arab'daki Abadan Adası'na bağlayan boru hattı tamamlanmıştı. Pers petrolünü, Avrupa'ya götürülüp, kıtanın enerji ihtiyaçlarının hızla arttığı bir dönemde satılmak üzere gemilere yükleneceği Körfez'e taşıyordu. Boru hattının kendisi son derece simgeseldi zira İpek Yolu'na yeni bir şekil ve yeni bir hayat verecek olan, Asya'nın her yerini kaplayacak bir boru hatları ağına ilk iplikçiydi.

Sorunlar belirliyordu. Petrolün keşfi, Şah'ın 1901'de imzaladığı kâğıt parçasını 20. yüzyılın en önemli belgelerinden biri haline getirmişti. Milyarlarca dolarlık bir sektörün –İngiliz-Pers Petrol Şirketi zaman içinde British Petroleum (BP) haline gelmiştir– büyümesinin temelini atsa da, siyasi sorunların da yolunu açmıştı. Anlaşmanın şartlarının Pers tacının mücevherlerini yabancı yatırımcıların eline vermesi, dış dünyaya karşı derin ve irinli bir nefrete yol açmış, bu ise zamanla ulusalcılığa ve nihayetinde modern İslami köktencilikte zirvesine ulaşacak olan Batı'ya yönelik derin bir kuşku ile inkâra dönüşmüştü. Petrolün denetimini ele geçirme arzusu, gelecekte birçok sorunun sebebi olacaktı.

İnsani bir seviyede, Knox D'Arcy'nin imtiyazı, muazzam bir girişim sezgisi ve engeller karşısında zafer öyküsüdür; ancak küresel önemi, Kolomb'un 1492'deki transatlantik keşfiyle aynı seviyededir. O zaman da conquistadorlar inanılmaz hazineleri ve zenginlikleri ele

geçirip Avrupa'ya göndermişlerdi. Aynı şey tekrar oluyordu. Bunun bir sebebi, Pers Diyarı'ndaki olayları yakından izleyen Amiral Fisher ve Kraliyet Donanması'nın dikkatiydi. İngiliz-Pers Petrol Şirketi 1912'de nakit akışı sorunları yaşadığında, Fisher şirketin Hollanda Doğu Hindistan'ındaki ilk üssünden başlayarak etkileyici bir üretim ve dağıtım ağı kuran Royal Dutch/Shell gibi üreticiler tarafından satın alınabileceğinden çekinerek hızla araya girmişti. Fisher, siyasi yıldızı hızla yükselen Donanma Bakanı'nı görmeye gitmiş, kendisine donanma gemilerinin motorlarını kömürden petrole dönüştürmenin önemini izah etmeye çalışmıştı. Petrol gelecektir, diyordu. Çok miktarda depolanabilir ve de ucuzdur. Ancak en önemlisi, gemilerin daha hızlı hareket etmesini sağlar. Deniz savaşı, "Safi sağduyudur," diyordu: "İhtiyaçların en önemlisi HIZdır, böylece istediğiniz *zaman*, istediğiniz *yerde*, istediğiniz *şekilde* savaşılabirsiniz." İngiliz gemilerinin düşman gemilerinden daha hızlı manevra yapmasını sağlayarak çatışmada önemli bir üstünlük sağlayacaktı.³⁹ Fisher'ı dinleyen Winston Churchill, bunun ne anlama geldiğini kavramıştı.

Petrole geçmek, Kraliyet Donanması'nın gücünün ve verimliliğinin "kesinlikle daha yüksek bir seviyeye" ulaşacağı anlamına geliyordu. "Daha iyi gemiler, daha iyi tayfalar, daha yüksek ekonomi, daha yoğun savaş gücü." Churchill'in belirttiği gibi, işin ucunda denizlerin hâkimiyeti vardı.⁴⁰ Uluslararası ilişkilerde baskıların arttığı ve Avrupa'da ya da başka bir yerde savaşın şu veya bu şekilde giderek daha olası görüldüğü bir dönemde, bu avantajın nasıl elde edileceği ve kullanılacağına dair oldukça fazla fikir yürütülüyordu. 1913 yazında Churchill, Kabine'ye "Majesteleri'nin Donanması için Petrol Yakıtı Tedariği" başlıklı bir yazı sunmuştu. Çözümün, bir dizi üreticiden önden alım yapmak ve hatta "güvenilir tedarik kaynaklarında kontrol edici hisseler" almayı düşünmek olduğunu söylüyordu. Bunun ardından gelen tartışma, "Deniz Kuvvetleri Komutanlığı petrol kaynaklarını... mümkün olan en geniş bölgeden ve en çok sayıda tedarikçiden garanti altına almalıdır" konusundaki uzlaşma dışında bir sonuç getirmemişti.⁴¹

Bir aydan daha kısa süre sonra, her şey değişmişti. Başbakan artık bakanlarıyla beraber, ileride petrolde “hayati bir gereksinim” olacağına inanıyordu. Dolayısıyla önemli gelişmelerle ilgili olağan raporunda Kral V. George’a hükümetin İngiliz-Pers Petrol Şirketi’nde kontrol edici bir hisse satın alarak “güvenilir tedarik kaynaklarını” teminat altına alacağını söylemişti.⁴²

Churchill, davasını yüksek sesle savunuyordu. Petrol tedarikini garantiye almak sadece donanmayla değil, Britanya’nın geleceğini korumakla ilgiliydi. İmparatorluğun başarısının altında yatanın kömür olduğunu görse de, birçok şey petrole bağlıydı. Parlamento’ya Temmuz 1913’te “Petrol alamazsak, mısır alamayız, pamuk alamayız ve Büyük Britanya’nın ekonomik enerjisinin korunması için gerekli olan binbir diğer malı alamayız,” diyordu. Savaş durumuna karşı rezervler oluşturulmalıydı ancak açık pazara da güvenilemezdi çünkü spekülâtörler yüzünden “açık bir şarlatanlığa” dönüşüyordu.⁴³

Dolayısıyla İngiliz-Pers Petrol Şirketi, birçok soruna çözüm sunuyor gibi görünüyordu. İmtiyazı “tamamen geçerliydi” ve eski donanma istihbarat müdürü ve şirketle ilgili işleri yönetmekten sorumlu çalışma grubunun başı Amiral Sir Edmond Slade’e göre arkasında yeterli finansman olduğundan, muhtemelen “devasa bir boyuta getirilebilirdi.” Şirketin kontrolü ve getireceği garantilenmiş petrol tedariki, donanma için Tanrı’nın bir lütfu olacaktı. Slade, anahtarın, çoğunluk hissesini “makul bir bedelle” almak olduğunu söylüyordu.⁴⁴

İngiliz-Pers Petrol Şirketi ile müzakereler yeterince hızlı ilerliyordu ve 1914 yazına gelindiğinde İngiliz hükümeti, %51 hisse –ve bunlarla beraber şirketin işletme denetimini– alabilecek durumdaydı. Churchill’in Avam Kamarası’ndaki sözleri, büyük bir çoğunluğun lehte oy vermesini sağlamıştı. Böylece İngiliz siyasetçiler, planlamacılar ve komutanlar, gelecekteki herhangi bir askerî çatışmada hayati öneme sahip olacak petrol kaynaklarına erişim sahibi oldukları için huzur bulabilirlerdi. On bir gün sonra, Franz Ferdinand Saraybosna’da öldürülmüştü.

Savaşın öncesindeki yoğun faaliyetler sırasında, Britanya'nın enerji ihtiyaçlarını güvenceye almak için attığı adımları ıskalamak çok kolaydı. Bunun sebebi kısmen çok az kişinin kulislerde ne anlaşmalar yapıldığının farkında olmasıydı. İngiliz-Pers Petrol Şirketi'nde çoğunluk hissesini satın almanın dışında, İngiliz hükümeti aynı zamanda Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na yirmi yıl boyunca petrol sağlamak için gizli bir anlaşma daha yapmıştı. Bunun anlamı, 1914 yazında denize açılan Kraliyet Donanması gemilerinin, Almanya'yla savaş uzarsa daima yakıt bulabileceklerinden emin olabilecekleriydi. İngiliz gemilerinin petrole geçişi onları rakiplerinden daha hızlı ve daha iyi hale getirmişti; ancak en önemli avantaj, denizde kalabilecek olmalarıydı. Lord Curzon, Kasım 1918'de, ateşkes imzalandıktan iki hafta kadar sonra Londra'da yemekteki misafirlerine boşuna, "İtilaf Devletleri davası zafere bir petrol dalgasının üzerinde ulaşmıştır," dememişti. Önde gelen bir Fransız senatör de heyecanla onaylamıştı. Almanya dikkatini demir ve kömüre odaklamış, petrole yeterince önem vermemişti. Petrol dünyanın kanıdır, demişti, aynı zamanda zaferin de kanıydı.⁴⁵

Bu bir ölçüde doğrudu. Zira askerî tarihçilerin dikkati Flandre'deki ölüm tarlalarına odaklanırken, Asya'nın ortasında olanlar Büyük Savaş'ın sonucu açısından –ve sonrasındaki dönem için– çok önemliydi. Belçika ve Kuzey Fransa'da ilk mermiler atılırken, Osmanlılar Avrupa'da giderek tırmanan çatışmalarda ne rol oynamaları gerektiğini düşünüyordu. Sultan imparatorluğun savaşın dışında kalması gerekliliği konusunda ısrarcıysa da, diğer yüksek sesler, Almanya ile uzun süredir yakın olan ilişkileri bir ittifakla taçlandırmanın en iyi hareket olacağını savunuyordu. Avrupa'nın büyük güçleri birbirlerine ultimatomlar verip savaş ilan ederken, Osmanlı'nın kurnaz Harbiye Nazırı Enver Paşa, Bağdat'taki ordu karargâhının komutanı ile temasa geçerek gelecekte olabilecekler konusunda onu uyarmıştı. "İngiltere ile savaş artık olasılıklar dâhilinde," demişti. Çatışmalar başlarsa, Arap liderlerin Osmanlı askerî girişimlerini kutsal bir savaş olarak desteklemek üzere harekete geçirilmeleri

gerekecekti. Pers Diyarı'nın Müslüman nüfusunun "Rus ve İngiliz hükmüne" karşı bir devrim için kışkırtılması gerekirdi.⁴⁶

Bu bağlamda, savaşın başlangıcından birkaç hafta sonra, İngiltere'nin Abadan'ı, boru hatlarını ve petrol sahalarını güvence altına almak üzere Bombay'a bir bölük göndermiş olması şaşırtıcı değildi. Bunun ardından, stratejik olarak hassas durumdaki Basra, Kasım 1914'te işgal edilmiş, Sir Percy Cox bayrak töreni esnasında şehrin sakinlerine "Bu bölgede Türk idaresinin hiçbir unsuru kalmamıştır," demişti. "Bunun yerine, hem din hem de devlet işlerinizde özgürlük ve adaletin keyfini süreceğiniz İngiliz hükmü kurulmuştur."⁴⁷ Yerlilerin inançları ve gelenekleri pek önemli değildi; önemli olan, bölgenin doğal kaynaklarına erişimin korunmasıydı.

Körfez bölgesindeki konumlarının eğreti olduğunun farkında olan İngilizler, Mekke Şerifi Hüseyin dâhil olmak üzere Arap dünyasının önde gelenleriyle yakınlaşmaya çalışıyordu. Hüseyin'e bir anlaşma önerilmişti: Hüseyin ve "genel olarak Araplar" Türklere karşı destek verirse Britanya, Şerifliği'nin "bağımsızlığını, haklarını ve imtiyazlarını, Osmanlılarıinki başta olmak üzere tüm dış baskılara karşı" koruyacaktı. Hepsi bu da değildi zira bir diğer, daha da güzel bir teklif daha vardı. Belki de "saf soydan bir Arap'ın Mekke ya da Medine'de Halifelliği ele almasının" vakti gelmişti. Kutsal Mekke şehrinin koruyucusu ve Kureyş kabilesinin, yani Hz. Muhammed'in büyük büyükbabası Haşim'in soyunun bir üyesi olan Hüseyin'e desteği karşılığında bir imparatorluk öneriliyordu.⁴⁸

İngilizler buna gerçekten niyetli değillerdi ve bunu gerçekleştirmeleri de mümkün değildi. Ancak 1915'in başından itibaren işler kötüye giderken, Hüseyin'i de kendileriyle beraber sürüklemeye hazırlardı. Bunun sebebi kısmen Avrupa'da hızlı bir zafer elde edilememiş olmasıydı. Ancak aynı zamanda Osmanlıların, nihayetinde Basra Körfezi'ndeki ve daha endişe verici şekilde, Mısır'daki İngiliz konumlarına karşı saldırıya geçmeye başlıyor, Doğu'dan gelen gemilerin Avrupa'ya Afrika etrafından dolanmaya oranla haftalar önce ulaşmasını sağlayan Süveyş Kanalı'nı tehdit ediyor olmalarıydı. Osmanlıların kaynaklarını ve dikkatlerini başka yöne çekmek isteyen

İngilizler, Doğu Akdeniz'e asker çıkarıp yeni bir cephe açmaya karar vermişti. Bu koşullarda, İtilaf Devletleri'nin sırtından baskının bir kısmını alabilecek herhangi bir tarafla anlaşma yapmak, en açık seçenek gibi görünüyordu ve sadece uzak gelecekte verilecek ödülleri bol kepçeden dağıtmak kolaydı.

Londra'da benzer hesaplar, Rus gücünün yükselişiyle ilgili olarak da yapılıyordu. Savaşın dehşeti hızla ortaya çıkmakta olsa da, İngiltere'de savaşın fazla erken biteceğinden endişelenen nüfuz sahibi insanlar da vardı. Eski Başbakan Arthur Balfour, Almanya'nın hızlı şekilde yenilmesinin Rusya'yı, hedeflerinin Hindistan'ı riske atacak şekilde yükselmesine yol açarak daha tehlikeli hale getireceğinden endişe ediyordu. Bir endişe daha vardı: Balfour, St. Petersburg'daki geniş çevreli bir lobinin Almanya ile anlaşma imzalamaya çalıştığına dair söylentiler de duymuştu. Bu, Britanya için savaşı kaybetmek kadar korkunç olurdu.⁴⁹

Rusya ile ilgili endişeler, sadakatin çok büyük önem taşıdığı anlamına geliyordu. Konstantinopolis ve Boğazlar'ın kontrol edilmesi olasılığı, itilaf güçlerinin bir arada tutan bağları korumak ve Çarist hükümetin dikkatini son derece hassas bir konuya çekmek için ideal yemdi. Rusya ne kadar güçlü olursa olsun Aşil topuğu, Karadeniz dışında sıcak denizlere açılan bir limanı olmamasıydı. Karadeniz ise Akdeniz'e Marmara Denizi'nin iki ucunda bulunan ve Avrupa'yı Asya'dan ayıran Boğaziçi ve Çanakkale Boğazı üzerinden bağlıydı. Bu kanallar, Güney Rusya'nın tahıl tarlalarını yurt dışındaki ihrac pazarlarına bağlayan bir yaşam hattı görevi yapıyordu. Boğazlar'ın kapanarak buğdayın depolarda çürümesine yol açarak, 1912-13 Balkan Savaşları sırasında ekonomiye büyük darbe vurmuş ve Boğazlar'ı kontrol eden Osmanlılara savaş ilan edilmesinin değerlendirilmesine yol açmıştı.⁵⁰

Dolayısıyla Ruslar, 1914 sonunda Konstantinopolis'in ve Boğazlar'ın geleceği ile ilgili bir soruyu ortaya attıklarında son derece memnun olmuşlardı. Britanya büyükelçisi, Çar'ın yetkililerine "tüm savaşın en büyük ödülü bu," diyordu. Savaş bitince kontrol Rusya'ya verilecek, ancak Konstantinopolis "Rus olmayan bölgelere giden ve

bu bölgelerden gelen mallar için” serbest bir liman olarak kalacak, “Boğazlar’dan geçen tüccar gemilerinin ticari özgürlüğü” olacaktı.⁵¹

Batı cephesinde ilerlemeye dair bir işaret olmamasına, her iki tarafın da inanılmaz ağır kayıplar vermesine ve daha yıllarca kan dökülmesi olasılığı görülmesine rağmen İtilaf Devletleri, şimdiden rakiplerinin topraklarını ve çıkarlarını paylaşmaya başlamıştı. Ateşkesten sonra Almanya ve ortaklarına yöneltilen emperyalizm suçlamaları düşünüldüğünde bu oldukça ironiktir. İtilaf Devletleri, savaşın başlangıcından sadece aylar sonra, çoktan yenilmiş düşmanlarının leşlerinden yapacakları şöleni düşünüyorlardı.

Bu anlamda Rusların önünde Konstantinopolis ve Boğazlar havucunu sallandırmaktan daha önemli şeyler vardı zira 1915 başında, Sir Maurice de Bunsen başkanlığındaki bir komisyon, zafer elde edildikten sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceğinin ne olacağına dair öneriler içeren bir rapor hazırlamaktaydı. İşin önemli kısmı, parçaları günümüzde müttefik olsalar geçmişte ve olasılıkla gelecekte de düşman olan herkese uygun şekilde bölmekti. Sir Edward Grey, “Britanya’nın Suriye ile ilgili planları olduğuna dair şüphe uyandıracak hiçbir şey yapılmamalıdır,” diyordu. Fransız şirketlerinin on sekizinci ve 19. yüzyılda büyük yatırımlar yaptığı “Suriye ve Lübnan ile ilgili herhangi bir talepte bulunursak,” diye yazmıştı, “Bu, Fransa ile ilişkilerin sonu olur.”⁵²

Dolayısıyla Rusya’nın yanında olduğunu göstermek ve Suriye’deki nüfuz bölgesinde Fransa ile karşı karşıya gelmekten kaçınmak için Britanya, Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerinden oluşan büyük bir kuvveti, başta planlandığı şekilde İskenderun’a (bugün Türkiye’nin güneyinde) değil, Konstantinopolis’e erişimi koruyan Çanakkale Boğazı’nın ağzına, Gelibolu Yarımadası’na çıkarma kararı alınmıştı.⁵³ Büyük bir saldırıyı başlatmak için son derece uygunsuz bir çıkartma noktasıydı ve iyi tahkim edilmiş Türk mevzilerine karşı yokuş yukarı savaşarak tırmanmaya çalışanların birçoğu için bir ölüm tuzağına dönüşmüştü. Bunu izleyen korkunç harekâtın kökleri, Avrupa’yı Yakın Doğu ve Asya ile bağlayan iletişim ve ticaret ağları üzerinde denetim kurma çabalarındaydı.⁵⁴

Konstantinopolis ve Boğazlar'ın geleceği belirlenmişti; sıra Orta Doğu'nun çözümlenmesindeydi. 1915'in ikinci yarısı ile 1916'nın başlarındaki bir dizi toplantıda, Savaş Bakanı Lord Kitchener ile yakın ilişkisi bulunan son derece özgüvenli bir parlamento üyesi olan Sir Mark Sykes ve kibirli Fransız diplomat François Georges-Picot, bölgeyi aralarında bölüşmüştü. İki adam, günümüzde İsrail'in en kuzeyinde bulunan Akka'dan, Pers sınırına kadar kuzeydoğu yönünde bir hatta karar vermişti. Fransızlar Suriye ve Lübnan'da İngilizler ise Mezopotamya, Filistin ve Süveyş'te kendi hallerine bırakılacaktı.

Kalıntıları bu şekilde bölüşmek, özellikle de başka taraflara bölgenin geleceği ile ilgili çelişkili mesajlar verildiği için tehlikeliydi. Bir tarafta hâlâ Araplar için bağımsızlık ve başında kendisinin olacağı bir halifelğin geri verilmesi önerilen Hüseyin vardı; diğer yanda, İngiliz Başbakanı'nın halk içinde "farklı ulusal koşullarının tanınmasını hak eden" –görünüşe göre bu bir bağımsızlık ve egemenlik vaadiydi– "Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye ve Filistin" halkları vardı.⁵⁵ Ayrıca İngilizler ve Fransızlardan "bencil çıkarları için değil, halkların, hakların ve insanlığın bağımsızlığını korumak için" savaştıkları yönünde tekrar tekrar teminat alan ABD vardı. Londra *The Times*'a göre hem İngiltere hem de Fransa, niyetlerinin asil olduğunu ve "Türklerin kanlı despotluğuna tabi halkları" özgür kılmaya çalıştıklarını iddia ediyordu.⁵⁶ Gizli anlaşmayı İngiliz Dışişleri Bakanı'ndan öğrendiğinde, "Tamamen kötüydü," demişti Başkan Wilson'ın dış politika danışmanı Edward House. Fransızlar ve İngilizler "[Orta Doğu'yu] gelecekteki savaşların doğumhanesine çeviriyorlar."⁵⁷ Bu konuda haksız değildi.

Sorunun kaynağında, Britanya'nın Pers Diyarı'nda bulunan ve Mezopotamya'da da bulunması çok mümkün olan doğal kaynaklar sayesinde işin ucunda neyin olduğunu bilmesi vardı. Gerçekten de Mezopotamya'daki petrolle ilgili bir imtiyaz, Franz Ferdinand'ın 1914'te öldürüldüğü gün onaylanmıştı (ancak resmî olarak kabul edilmemişti). İngiliz-Pers Petrol Şirketi'nin çoğunluk hissedarı olduğu ve Royal Dutch/Shell ve Deutsche Bank'ın da azınlık hisselerine sahip

olduğu, anlaşmayı sağlayan muhteşem aracı Kalust Gülbenkian'a da bir parçanın verildiği Türk Petrol Şirketi'nin başını çektiği bir konsorsiyuma verilmişti.⁵⁸ Orta Doğu halklarına ve uluslarına ne söz verilmiş ya da taahhüt edilmiş olursa olsun kulislerdeki gerçek, bölgenin şeklinin ve geleceğinin tek bir düşünceye sahip yetkililer, siyasetçiler ve iş adamları tarafından belirlendiği idi: petrol ve petrolü tankerlere yüklenmek üzere limanlara pompalayacak boru hatlarının kontrolünü ele almak.

Almanlar olan bitenin farkındaydı. İngilizlerin eline geçen bir yazıda, Britanya'nın iki büyük stratejik hedefi olduğu söyleniyordu. Birincisi, özgün stratejik ve ticari değeri dolayısıyla Süveyş Kanalı'nı elinde tutmak; ikincisi ise Pers Diyarı ve Orta Doğu'daki petrol sahalarını bırakmamak.⁵⁹ Bu kurnazca bir değerlendirmeydi. Britanya'nın giderek yayılan kıtalararası imparatorluğu, dünyanın neredeyse çeyreğini kaplıyordu. Elinin altındaki farklı iklimlere, ekosistemlere ve kaynaklara rağmen, bir eksiği vardı: petrol.

Sahip olduğu bölgelerin hiçbirinde anlamlı denebilecek bir yatak olmadığından, savaş Britanya'ya bunu düzeltme imkânı tanımıştı. Savaş Kabinesi'nin kitap kurdu sekreteri Sir Maurice Hankey, "Tek büyük olası kaynak, Pers ve Mezopotamya kaynaklarıdır," diyordu. Dolayısıyla, "Bu petrol kaynaklarının kontrolünü elde etmek, savaşın en büyük hedeflerinden biridir."⁶⁰ Hankey, Başbakan David Lloyd George'a aynı gün yazarken, bu bölgeden askerî anlamda kazanılabilecek pek bir şey olmadığını vurguluyordu; ancak Mezopotamya'daki "değerli petrol kuyularını elde etmek istiyorsa" Britanya'nın hızlı hareket etmesi gerekiyordu.⁶¹

Çoğunluk ikna olmuştu. İngiltere Dışişleri Bakanı, savaş sona ermeden önce geleceğin kendisine nasıl görüldüğü ile ilgili taviz vermez sözlerle konuşuyordu. Elbette ki rakiplerin imparatorluklarının parçalanmasına dair sorular vardı. Önde gelen kişilere, "Petrolü hangi sistem altında elimizde tuttuğumuz, kalıcı bir kiralama ya da her ne ise o olması beni ilgilendirmiyor," diyordu, "ancak elimizde petrol olmasının bizim için çok önemli olduğundan eminim."⁶²

Bu kararlılık –ve altında yatan endişeler– için iyi gerekçeler vardı. 1915’in başında, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ayda seksen bin ton petrol harcıyordu. İki yıl sonra, hizmete giren daha çok gemi ve petrol yakan motorların sayısının artması dolayısıyla, miktar iki katın da üzerinde artarak yüz doksan bin tona ulaşmıştı. Ordunun ihtiyaçları, 1914’teki yüz araçlık filo on binlere ulaştığında daha da yükselmişti. 1916’ya gelindiğinde bu yük, Britanya’nın petrol rezervlerini neredeyse tüketmişti: 1 Ocak’ta otuz altı milyon galon olan petrol stokları, altı ay sonra on dokuz milyon galona, bundan dört hafta sonra ise on iki buçuk milyona düşmüştü.⁶³ Bir hükümet

komisyonu, sonraki on iki ayın olası ihtiyaçlarını incelediğinde, olası talebi karşılamak için gereken miktarın sadece yarısına sahip olduklarını görmüştü.⁶⁴

Petrol tayinlamaya geçilmesinin stok seviyelerini kararlı hale getirmek gibi hızlı bir etkisi olmuş olsa da, tedarik sorunlarıyla ilgili endişeler Donanma Bakanı'nın Kraliyet Donanması araçlarına 1917 ilkbaharında limanda mümkün olduğunca fazla vakit geçirmelerini ve denizde sefer hızını yirmi knot ile sınırlamalarını emretmesine yol açmıştı. Durumun hassaslığı, 1917 Haziranı'nda hazırlanan ve yılın sonuna gelindiğinde Donanma'nın elinde altı haftadan fazla yetmeyecek bir rezerv kalacağını söyleyen tahminlerle ortaya konmuştu.⁶⁵

Bunlar Almanya'nın etkili denizaltı savaşını geliştirmesiyle daha da kötü hale gelmişti. Britanya ABD'den büyük miktarda (ve giderek artan fiyatlarla) petrol ithal ediyordu ancak tankerlerin büyük kısmı İngiltere'ye ulaşamıyordu. 1917'de Londra'daki ABD Büyükelçisi Walter Page, Almanlar "o kadar çok petrol gemisi batırdı ki," di-yordu, "bu ülke yakında zor bir durumda kalabilir."⁶⁶ Motorların daha hızlı ve daha verimli çalışmasına yol açan teknolojik bir devrim, 1914'ten sonra savaşın hızla makineleşmesini sağlamıştı. Her ikisi de Avrupa'daki vahşi kara savaşı sayesinde ilerliyordu. Ancak tüketimin artması, savaşın başlangıcından önce bile zaten ciddi bir sorun olan petrole erişim sorununun, İngiliz uluslararası politikasında büyük –belki de en büyük– etken haline gelmesini sağlamıştı.

Bazı İngiliz politika yapımcılarının geleceğe dair büyük ümitleri vardı. Deneyimli bir idareci olan ve Doğu Pers Diyarı'nda görev yaptığı için ülkeyi iyi tanıyan Percy Cox, 1917 yılında İngiltere'nin Basra Körfezi üzerinde, Rusları, Fransızları, Japonları, Almanları ve Türkleri kalıcı olarak oradan uzaklaştırabilecek kadar sıkı bir kontrol elde etme şansına sahip olduğunu söylemişti.⁶⁷ Dolayısıyla, Rusya'nın 1917'de devrimle çökmesi ve Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden kısa süre sonra Almanya ile barış anlaşması yapılması, Avrupa açısından endişe verici olsa da, başka bölgelerde umut ışığı olmuştu. Lord Balfour, 1918 yazında Başbakan'a, Rusya'nın otokrat iktidar altında, "komşuları, özellikle de bizim için bir tehlike"

olduğunu söylemişti.⁶⁸ İçe doğru patlaması, Britanya'nın Doğu'daki konumu için iyi haberdi. Süveyş'ten Hindistan'a uzanan bölgenin ve dolayısıyla bu ikisinin üzerindeki kontrolü sağlamlaştırmak için gerçek bir fırsat doğmuştu.

Uzlaşma Yolu

İngilizler, Pers Diyarı'nda çıkarlarına hizmet edecek güvenilir ve güçlü bir adamı iktidara getirmek istiyordu. Kısa süre sonra sarayın önde gelenlerinden biri dikkatlerini çekmişti: Prens Farmanfarma'nın Londra borsasında çok miktarda yatırımı olduğu biliniyordu; dolaşısıyla hatırı sayılır miktardaki serveti Britanya İmparatorluğu'nun başarısının devamlılığına yakından bağlıydı. Kendisini başbakan seçtirmek için yoğun lobi faaliyetleri gerçekleştirilmiş, Tahran'daki İngiliz temsilcisi 1915 Noeli'nden önce Şah'ın huzuruna çıkarak, Farmanfarma'nın atanmasının Londra'da ne kadar hoş karşılanacağını açıklamıştı. Şah'a, "Başbakan'ın yakın gelecekte değişmesi kaçınılmaz," denmişti; özellikle de Tahran hükümetindeki tüm "düşman unsurlar" ele alındığında. Şah kolayca ikna olmuştu: "Hemfikir olmuş ve bunun hemen yapılmasını istemişti. FF'nin görevi hemen kabul etmesini sağlayacağına söz vermişti."¹ Farmanfarma birkaç gün sonra usulüne uygun şekilde atanmıştı.

Mezopotamya'da ise iş birliği yapacak yerel bir önderin bulunmaması işleri zorlaştırıyordu. İngilizler dizginleri ele alıp, 1917 baharında Basra'dan Bağdat'ı işgal etmek üzere askerler göndermişlerdi. Lord (eskiden Sir Charles) Hardinge'in Londra'dan, bölgeyi herkesten iyi bilen parlak araştırmacı ve seyyah Gertrude Bell'e yazdığı mektupta belirttiği gibi, daha sonra ne olacağı pek düşünülmemişti. "Bağdat'taki en şişman üç adamı ya da en uzun sakallı üç adamı seçip bunları Arap iktidarının simgeleri olarak gösterebilirdik, bir şey değişmezdi," diyordu. İngilizlerin, işgal güçleriyle iş birliği yapmanın faydalarını anlatabilecekleri herhangi bir lidere ihtiyaçları vardı; elbette bu yoğun rüşvetler anlamına gelecekti.²

Bununla birlikte karşılaşılan başka ciddi sorunlar –bu bölgenin gelecekteki siyasi haritasını çizmekten daha önemli sorunlar– vardı.

Britanya'daki önde gelen sesler Sykes-Picot Antlaşması'nın daha mürekkebi kurumadan değiştirilmesini istiyordu. Bunun sebebi, gizli anlaşmanın açıkça emperyalist oluşuna dair çekinceler değil, donanma istihbarat bölümünün eski başkanı ve 1913'te Pers petrol sahalarını değerlendirme sorumluluğunu üstlenmiş olan, kısa süre sonra ise İngiliz-Pers Petrol Şirketi'nin müdürü olarak atanan Amiral Slade'in hazırladığı bir rapordur. Slade, Pers petrol sahalarını "kullanım hakkımız hiçbir koşul altında engellenemez," diyordu ve bu bölgenin diğer kısımları için de geçerliydi. "Mezopotamya, Kuveyt, Bahreyn ve Arabistan'da" çok miktarda petrol bulunduğuna dair belirtiler olduğunu söylüyordu. Bu bölgelerin mümkün olduğu kadar fazla kısmının İngiliz kontrolündeki parçada kalması için çizgilerin yeniden çizilmesini öneriyordu. "Bu bölgelerdeki tüm petrol haklarının kontrolünü ele almak çok önemlidir; böylece diğer Güçler bunları [kendisi] çıkarları için kullanamayacaktır."³ Dışişleri Bakanlığı tedirginlikle izliyor, Almanya'nın "Basra Körfezi'nde özgürce dolaşma hakkının vazgeçilmez" olduğu yönündeki taleplerinin dile getirildiği Avrupa gazetelerinden Britanya'nın mümkün olduğunca hızlı hareket etmesi gerektiğini vurgulayan makaleler topluyordu.⁴

1918'in sonlarında, savaşın sonundan sadece birkaç hafta sonra, Britanya istediğini almayı başarmıştı: Başbakan David Lloyd George, Fransa Başbakanı Clemenceau'yu anlaşmayı tadil ederek Musul ve çevresindeki bölgenin kontrolünü devretmeye ikna etmişti. Bu, kısmen Britanya'nın, Fransa'nın Suriye'de bir manda kurmasına engel olacağı korkusundan beslenerek, ayrıca da İngilizlerin yakında başlayacak barış müzakerelerinde Alsace-Lorraine sorununa destek vereceğinin hiç de kesin olmadığı hissettirilerek başarılmıştı. Clemenceau, Lloyd George'a Londra'da açıkça "Ne istiyorsunuz" diye sormuştu. İngiltere Başbakanı, "Musul'u istiyorum," demişti. "O zaman alacaksınız. Başka bir şey?" "Evet, Kudüs'ü de istiyorum." Cevap aynıydı. "O zaman alacaksınız." Lloyd George ile iletişim içindeki bir kamu personeli, Clemenceau "dümdüzdü ve asla sözünden dönmemişti," demişti.⁵

İngilizler aynı zamanda Filistin’i de, 1888 yılında kontrol altına alınan, imparatorluğun en önemli arterlerinden biri görevini üstlenen Süveyş Kanalı’na yönelik tehditler karşısında bir tampon olabilecek konumu dolayısıyla belirlemişlerdi. Bu nedenle tıpkı İngiliz birliklerinin Bağdat’ta ilerledikleri gibi –Akabe’yi 1917 yazında ele geçirmek için çöl kumlarından çıkan– T. E. Lawrence ile birlikte Filistin’e güneyden ve zor da olsa hedefi genişletmek için doğudan ilerlediler. Birkaç ay sonra, savaşın başlarında Alman Ordusu Genelkurmay Başkanlığını yapmış General Erich von Falkenhayn komutasındaki Osmanlı 7. ve 8. Ordularının’ sert karşı saldırılarına rağmen Kudüs de düşmüştü. İngiliz General Edmund Allenby, şehre bir saygı işareti olarak yürüyerek girmişti. Şehri, İngiltere Başbakanı’nın sözleriyle “İngiliz halkına bir Noel hediyesi” olarak ele geçirmişti.⁶

Filistin başka bir sebeple de önemliydi. Britanya’da giderek artan Yahudi göçü endişe yaratmaya başlamıştı. Sadece Rusya’dan gelenlerin sayısı 1880 ile 1920 arasında beş kat artmıştı. 20. yüzyılın başlarında, Yahudi göçmenlerin yerleşmesi için Doğu Afrika’da toprak verme sözleri duyuluyordu ancak savaş zamanında dikkatler Filistin’e çevrilmişti. 1917’de Dışişleri Bakanı Arthur Balfour’dan Lord Rothschild’e gönderilen bir mektup *The Times*’a sızdırılmıştı. Mektup, “Majesteleri Hükümeti, Filistin’de Yahudi halkı için ulusal bir yuva kurulmasına sıcak [bakmaktadır],” diyordu.⁷ Balfour Deklarasyonu olarak bilinen, Yahudilerin yerleşeceği bölgeler belirleme fikri daha sonra Balfour tarafından Lordlar Kamarası’nda “büyük ve kalıcı Yahudi sorununa kısmi bir çözüm” olarak tanımlanmıştı.⁸

Avrupa Yahudileri için bir vatanın savunulmasının dikkat çekmesi anlaşılabilir olsa da, Britanya’nın gözlerini Filistin’e dikme sebebi aynı zamanda petrol sahalarına göre konumu ve Akdeniz’e bağlanan bir boru hattının son durağı olabilecek olmasıydı. Planlamacılar daha sonra bunun yolu bin beş yüz kilometre kısaltacağını ve Britanya’ya “belki de dünyadaki en zengin petrol sahalarından birinin çıktısı

* 7. ve 8. Ordular, 4. Ordu ile birlikte Yıldırım Ordular Grubu’nu oluşturmaktadır. Erich von Falkenhayn, Yıldırım Ordular Grubu’na müşir rütbesiyle komuta etmiştir. (yay. n.)

üzerinde neredeyse tam denetim” vereceğini söyleyecekti.⁹ Dolayısıyla Britanya’nın Filistin’de güçlü bir varlık göstermesi, derin ve güzel limanıyla İngiliz tankerlerine petrol yüklemek için ideal konum olan Hayfa’yı ve –kuzeyde Fransa kontrolündeki Suriye’dense– bu limana ulaşacak olan boru hattının kontrolünü elinde tutması çok önemliydi.

Britanya’nın o dönemdeki stratejik düşüncelerine göre Hayfa, Mezopotamya’dan pompalanan petrol için mükemmel son durak olacaktı. Öyle de olmuştu. 1940’ta, savaştan sonra inşa edilen boru hattından, tüm Akdeniz donanmasını beslemeye yetecek miktarda, 4 milyon tondan fazla petrol akıyordu. *Time* dergisine göre bu, “Britanya İmparatorluğu’nun şahdamarıydı.”¹⁰ Dünyanın en büyük imparatorluğuna, doğrudan dünyanın kalbinden devasa miktarda kara petrol kanı pompalanıyordu.

1918’in başlarında düşünceler, çoktan savaş sonrası dünyanın şekline ve zaferin ganimetlerinin nasıl paylaşılabileceğine dönmüştü. Sorun, Avrupa başkentlerindeki girişken siyasetçiler, asabi diplomatlar ve haritalar ve kalemlerle silahlanmış planlamacıların arasında yapılan anlaşmalar ile sahadaki gerçeklik arasında farklar olmasıydı. Britanya ve Fransa’nın çıkarlarının genişletilip korunacağı bölgeleri paylaşmayı planlamak gayet hoştu, ancak uygulamaya gelindiğinde işler biraz karışıyordu.

Örneğin 1918 yazında İngiliz General Lionel Dunsterville, Kuzeybatı Pers Diyarı’ndan Hazar Denizi’ne ilerleme emri almış, diğer yüksek rütbeli subaylar da Kafkaslar’ı gözetlemeye ve Türklerin Azerbaycan petrol sahalarını ele geçirmemesini, Hazar Denizi’nin güneyindeki bölgeyi almamasını veya Trans-Hazar Demiryolu’nun kontrolünü ele geçirmemesini garantiye almaya gönderilmişti. Bu klasik bir aşırı yayılma, neredeyse imkânsız bir görevdi; ve elbette felaketle sonlanmıştı. İlerleyen Türk güçleri Bakü’yü kuşatmış, Dunsterville’i, geri çekilmesine izin vermeden önce altı ay boyunca şehirde hapsedmişti. Bölge halkı, şehir teslim olduktan sonra intikam almaya başlayınca korkunç kanlı sahneler ortaya çıkmıştı.¹¹

Türklerin yeniden ortaya çıkışının ve Rusya’da yaşanan karışıklığın (ki Semerkant bölgesi, Fergana Vadisi ve Taşkent’teki ayaklanmalar ile gösteriler tüm imparatorlukta devrimin yayılmasında önemli rol oynamıştı) ardından bölgede neler olduğunu takip etmek üzere Orta Asya’ya ajanlar göndermek için izin isteyen Londra’daki Hindistan Bakanlığı’ndan yetkililer, paniğe kapılmıştı.¹² Devlet Bakanı, Genel Vali Lord Chelmsford’a 1918 başında, “Türkistan’da yerli nüfus üzerindeki tüm kontrolümüz kayboldu,” diye yazmıştı. “Bunun sebebi Rusya’da merkezî hükümetin düşmesi ve Rus ordusunda disiplinin tamamen ortadan kalkmasıdır.”¹³

Bölgedeki Müslüman nüfusta İngiliz karşıtı hislerin giderek arttığı yönündeki uyarılara cevaben, durumu gözlemlemek ve İngiltere yanlısı propaganda yapmak üzere bölgeye elçiler gönderilmişti. Kaşgar ve Meşhed’e buralardaki ruh halini değerlendirmek üzere yetkililer gönderiliyor, diğer yandan Afganistan ve Taşkent’e silahlı güçler göndermek ya da Afganistan Emiri’ni batıya doğru genişleyip Murgab Vadisi’ni Merv’e kadar işgal etmeye ikna etmek gibi çetrefilli planlar tartışılıyordu.¹⁴ Ukrayna, Kafkaslar ve Orta Asya’da, Rus Devrimi’nin ardından kendi kaderini tayin ve kendini ifade talepleri giderek daha yüksek sesle dile getirilirken yeni fikirler, yeni kimlikler ve yeni hevesler doğuyordu.

Rusya’da iktidarı devralanlar uluslararası devrim hayallerinin Avrupa’da bozguna uğratıldığını görüp dikkatlerini Asya’ya çevirdiklerinde, sorunlar baş göstermişti. Her zamanki gibi heyecan dolu Troçki, devrimci projeyi Doğu’da besleme görevini üstlenmişti. Denkleri arasında 1919 yılında dolaşan bir notta, “Hindistan’a giden yol, bugünkü durumda Macaristan’da bir Sovyete giden yoldan daha kolay ve daha hızlı hale gelmiş olabilir,” diye yazmıştı. “Paris ve Londra’ya giden yol Afganistan şehirleri, Pencap ve Bengal’den geçiyor.”¹⁵

Mezopotamya, Suriye, Arabistan ve ötesinin yanı sıra “Pers Diyarı, Ermenistan ve Türkiye’nin köleleştirilmiş halklarından” gelen heyetler, 1920 yılında Bakü’de bir konferansa davet edilmiş, burada önde gelen Bolşevik demagoglardan biri laflarını esirgememişti. “Şu

anda,” demişti dinleyicilere, Batı’ya karşı “gerçek bir kutsal savaş başlatmanın eşiğindeyiz. Doğu’nun kitlelerine zenginlerden nefret etmeyi ve onlara karşı savaşmayı öğretmenin vakti gelmiştir.” Bunun anlamı “Rus, Yahudi, Alman, Fransız... [zenginlerine] karşı savaşmak ve halkın gerçek kutsal savaşını, en başta İngiliz emperyalizmine karşı örgütlemektir.”¹⁶ Yani Doğu’yla Batı arasında bir düellonun zamanı gelmişti.

Mesaj iyi karşılanmıştı. Tezahürat yapan delegelerin dışında, eyleme geçenler de vardı. “Bolşevizm ve İslam Ulusları” hakkında yazan Muhammed Bereketullah gibi aydınlar, Müslüman Asya’da sosyalizmin yayılmasını destekliyordu. Orta Asya’da yerel nüfuslara hizmet etmek ve onları iyice radikalleştirmek üzere gazeteler, üniversiteler ve askerî okullar kurulmuştu.¹⁷

Şaşırtıcı bir esneklik sergileyen Sovyetler, davalarına yardımcı olacak herkesle uzlaşmaya hazırdı. Örneğin Bolşevik liderlerin, İngiliz nüfuzundan kurtulmaya çalışan ve Hindistan’da, Hayber’in batısındaki İngilizlere bir saldırı düzenleyen Afganistan hükümdarı Kral Emanullah’a yakınlaşmakla ilgili bir çekincesi yoktu. Askerî çatışma fiyaskoyla sonuçlansa da Bolşevik rejimi, Doğu’da bir müttefik bulmuş olmaktan çok memnundu ve Doğu’nun emperyalizmden kurtulmasının devrim programının temel parçalarından biri olduğu teminatları eşliğinde askerî destek önermişlerdi; bu teminatlar, iktidardaki bir monark için pek de rahatlatıcı olmasa gerekti.

Rusların cesareti ve fırsatçılığı, Britanya’da net uyarı çıgıllıklarına yol açmıştı. *The Times*, “Hindistan’da Bolşevik Tehdit: Afgan Sıçrama Taşı” başlıklı bir haber yapmıştı. İngiliz askerleri kuzeye, Afganistan’a sevk edilmişti. Bunların arasında, yeni keşfedilen gündüğünde neler gördüğünü açıkça ortaya koyan Charles Kavanagh adlı bir onbaşı da vardı. Bu yazılar, aynı bölgedeki Batılı askerlerin yakın tarihli deneyimlerinde yankı bulmuştur. Asilerin pusuları ve saldırıları, gündelik bir tehlikeydi. Afgan erkekler, yüzlerinin yanı sıra tüfeklerini de gizleyen çarşaf lar giyerek kadın gibi gezmekten

çekinmiyordu. Tanımadığınız bir yerlinin elini sıkmaya çalışmayın, diye yazmıştı, “sol elleriyle tokalaşıp, sağ elleriyle sizi bıçaklayabilir.”¹⁸

Büyük Savaş sonrasında geleceğe dair farklı görüşler sunuluyordu. Bir tarafta, en azından başlangıçta Bolşeviklerin savunduğu kendi kaderini tayin etme hakkına doğru bir kayma vardı. “Hayatlarınızı istediğiniz gibi, herhangi bir engel olmadan düzenleyin,” diyordu Lenin. “Bu sizin hakkınız. Haklarınızın, Rusya’nın tüm halklarınıninki gibi, devrimin ve kurumlarının tüm gücüyle korunmakta olduğunu bilin.”¹⁹ Bu, cinsiyet eşitliğiyle ilgili ilerici fikirleri de kapsıyordu: Kadınlara Kırgız, Türkmen, Ukrayna ve Azerbaycan Sovyet cumhuriyetlerinde, Birleşik Krallık’tan önce oy verme hakkı verilmişti. Taşkent’te 1920 yılında asılan, Özbekçe yazılmış posterler, dört hayaletimsi siluetin önünde bir insanı gösteriyor, Müslüman kadınların kurtuluşunu müjdeliyordu: “Kadınlar! Sovyet seçimlerine katılın!”²⁰

Devrim sonrası ilericilik, Batılı güçlerin emperyalist tavırları ve ulusal çıkarları için önemli buldukları varlıklar ile kaynakların kontrolünü ellerinde bulundurma kararlılıkları ile keskin bir tezat oluşturunuyordu. Hiçbiri, her şeyin ötesinde, petrol kaynaklarının kontrolünü ellerinde tutmak isteyen İngilizler kadar etkin ya da saldırgan değildi. Sahada askeri bulunduğu sürece İngiltere’nin avantajı vardı ve manzaranın kendi ihtiyaçlarına göre şekillenmesini sağlayabiliyordu. Bu, Mezopotamya’da Irak adı verilen yeni bir ülke yaratılarak gerçekleştirilmişti. Irak; tarihî, dinî ve coğrafi olarak tamamen farklı üç eski Osmanlı eyaletinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştu: Basra güneye, Hindistan’a ve Körfez’e bakıyordu. Bağdat, Pers Diyarı ile yakın ilişkideydi. Musul, doğal olarak Türkiye ve Suriye ile bağlıydı.²¹ Bu birleşim, Londra’dan başka kimseyi tatmin etmemişti.

Ülke en iyi ihtimalle derme çatma bir yapıydı. İngilizler sabık müttefikleri Faysal’ın –Mekke Şerifi’nin veliahtı– hükümdar olmasına yardımcı olmuştu. Bu kısmen savaştaki iş birliğinin, kısmen önceden tahtı kendisine teklif edilmiş olan Suriye’den ayrılmasının karşılığı olarak, kısmen de başka aday seçeneği bulunmadığından yapılmıştı.

Yerel nüfusun büyük kısmı Şii iken kendisinin Sünni bir Müslüman olması, devletin yeni simgeleriyle üstü örtülebilecek bir sorun olarak görülüyordu. Örneğin yeni nöbet değişim törenleri, yeni bir bayrak (Gertrude Bell tasarlamıştır) ve Irak “ulusal egemenliğini” tanıyan, ancak kralı ve hükümetini, dışışleri ve savunma dâhil olmak üzere “tüm önemli konularda” Britanya tarafından yönetilmeye tabi bırakan bir anlaşmayla bu mümkündü. Daha sonraki eklemeler, Britanya’ya yargıya atama yapma ve ülke ekonomisini idare etmek üzere mali danışmanlar dayatma hakkı vermişti.²² Bu hafifletilmiş emperyal egemenlik, Britanya’nın kendisinin savaş esnasında birikmiş devasa borçlarla yüzleştiği bir dönemde mali açıdan tam sömürge işgaline oranla daha ucuzdu, ayrıca siyasi açıdan da daha ucuzdu. Mezopotamya’da 1920’deki ayaklanma ve sivil itaatsizlik döneminde iki binden fazla İngiliz askeri öldürülmüştü.²³

Benzer bir baskının Pers Diyarı üzerinde kurulması için de örgütlü çabalar sergilenmişti. 1919’da, hem hazineyi hem de silahlı kuvvetleri idare edecek, ayrıca altyapı projelerini denetleyecek İngiliz danışmanları göreve getirecek bir anlaşma imzalanmıştı. Bu, Pers Diyarı’nda da başka yerlerde de kötü karşılanmıştı. Britanya, İngiliz-Pers Petrol Şirketi’nde çoğunluk hissesine sahip olduğundan Rusya ve Fransa şu halde bile Britanya’nın Persler üzerindeki kontrolünün çok güçlü olduğundan endişeleniyordu. Anlaşmanın imzalanmasını sağlamak için verilen rüşvetler (“komisyonlar”) ise Pers Diyarı’nda –büyük kısmı Şah’a yönelik– protestolara yol açmıştı. Dönemin meşhur şairlerinden biri, Pers Diyarı’nın derin ve şanlı tarihine atıfta bulunarak “Allah onu ebedi utançla lanetlesin / O Sasani topraklarına ihanet etti,” diye yazmıştı; “Azimli Uzun Kollu Artaxerses’e söyleyin / Düşman senin krallığını İngiltere’ye ekledi.”²⁴ Böyle eleştirmenlerin sonu hapis oluyordu.²⁵

Yeni doğmuş Sovyetler Birliği’nin Dışışleri Komiseri de öfkeyle tepki vermişti. Britanya “Pers halkını kementle köleliğe sürüklemeye çalışıyor,” demişti. Bir beyanında, ülkenin hükümdarlarının “sizleri İngiliz soygunculara satmış olması utanç verici,” diyordu.²⁶ Paris’in tepkisi de çok farklı değildi. Petrol için savaşa hazırlıksız yakalanan

ve Musul'u neredeyse bedavaya vermiş olan Fransızlar, kendi ulusal çıkarlarını korumak için Tahran'a kendi danışmanlarını yerleştirmeye çalışıyordu. Böyle bir atamayı kabul edip etmeyeceği sorulduğunda öfkesini zar zor gizleyen Lord Curzon bunu pek önemsememişti. Londra'daki Fransa Büyükelçisi Paul Cambon'a Pers Diyarı'nın "tamamen iflas etmemesinin tek sebebi Büyük Britanya'dır," diyordu. Fransa kendi işine bakmalıydı.²⁷

Fransa'daki tepki öfkeli ve tatsızdı. Pers basınında İngiliz karşıtı propaganda yapılması için finansman sağlanıyor, ülke içindeki ithamkâr yazılar ise İngiliz-Pers anlaşmasını ve Şah'ı hedef alıyordu. Tahran'da bolca atıfta bulunulan makalesinde *Le Figaro*, "Bu yarım santimetre boyundaki cüce," diyordu, "ülkesini bir sent karşılığında satmıştır."²⁸ Fransızlar savaşın kazanan tarafındaydı, ancak müttefikleri daha iyi manevra yapmıştı.

Aslında İngilizler, Şah'ın, savaşın başından önce olduğu gibi bitmek bilmeyen para taleplerinden şaşkına dönmüştü. Bu, başbakanlık dönemi İngilizlerin umduğu kadar başarılı olmayan Prens Farmanfarma için de geçerli bir sorundu. Londra'ya gönderilen raporlar, kendisinin "dürüstçe çalışmaktan kaçınmasından" ve "açgözlülüğünden" söz ediyordu; bu "kendisinin görevine devam etmesini hızla imkânsız hale getirmektedir."²⁹ Daha güvenilir birine ihtiyaç vardı.

Kul sıkışmadıkça Hızır yetişmezmiş. İngiltere'nin Tahran'daki temsilcisi Sir Percy Loraine 1922'deki raporunda onaylayarak, Rıza Han, "Güçlü yapılı, iri, kalın kemikli bir adam olup, boyu ortalamanın oldukça üzerinde oldukça uzun," diyordu. Rapor, Han'ın doğrudan konuya girdiğini "ve Pers kalbini okşayan son derece süslü ama bir o kadar da beyhude iltifatlarla vakit kaybetmediğini" söyleyerek devam ediyordu. Hem "cahil hem de eğitimsiz" olsa da, Loraine etkilenmişti: "Kendisiyle konuşurken, boş bir beyinden ziyade kullanılmayan bir beyinle karşı karşıya olduğum izlenimini edindim." Bu Dışişleri Bakanlığı'nın kulaklarına müzik gibi gelmişti. Londra'daki bir yetkili raporun üzerine "Sir P. Loraine'in Rıza Han ile ilgili düşünceleri kesinlikle ümit vericidir" diye not almıştı. "Ken-

disi, vatandaşlarının kusurlarından azade [olmasa] da, kalbi doğru yerde gibi görünmektedir.” İrsi kökenleri de olumlu karşılanıyordu: Bir diğer not, “[annesi dolayısıyla] yarı Kafkas olması iyi bir şey,” diye belirtmişti. Kısacası tam da İngilizlerin iş yapabileceklerini düşündükleri türden bir adamdı.³⁰

Rusların Hazar Denizi ile ilgili planlarına dair yükselen endişelerin arasında Kuzey Pers Diyarı’nı güvenlik altına almak üzere gönderilen İngiliz gücünün komutanı Sir Edmund Ironside’a göre, “Ülkesinin iyiliğini düşünen güçlü ve korkusuz bir adam”a benziyordu. İngilizlerin Rıza Han’a tam olarak ne kadar destek verdikleri ve kendisinin tahtın arkasındaki güç haline gelmesine izin verilmesinde ve nihayetinde 1925 yılında kendisini Şah ilan etmesinde nasıl bir rol oynadıkları yoğun tartışma konusu olmuştur. Ancak o dönemde, olayları yakından izleyen birçok kişinin, Britanya’nın “kral yapıcı” rolünden şüphesi yoktu.³¹ Tahran’daki Amerika temsilcisi John Caldwell, Rıza’nın İngilizlere “neredeyse onların casusu olacak kadar” yakın olduğunu söylemişti.³²

Amerikalıların da dünyanın bu bölgesine pürdikkat kesilmesi şaşırtıcı değildi. Avrupa’daki ABD Deniz Kuvvetleri’nin planlama bölümünün yayınladığı bir rapor, ABD’nin Britanya ile ticari rekabete hazırlanması gerektiğinden söz ediyordu. “Dünyada Büyük Britanya ile ticari egemenlik konusunda rekabet edebilecek dört büyük güç doğmuştur,” diyordu. İspanya, Hollanda, Fransa ve Almanya, Britanya tarafından alt edilmişti. ABD “Beşinci ve şu ana kadarki en büyük ticari güçtür... Tarihteki örnekler [Britanya’nın yaptıklarına] dikkat etmemiz konusunda bizi uyarıyor.”³³ Petrol sahalarının önemi, dünyanın bu bölgesine büyük dikkat gösterileceği anlamına geliyordu.

Bu, özellikle de ABD’nin kendi petrol kaynaklarıyla ilgili büyüyen endişeleri dolayısıyla doğrudu. Britanya’nın savaş öncesinde kaynak eksikliğinden duyduğu endişe gibi, Amerika’da da savaşın hemen sonrasındaki olası kıtlıklara dair endişeler vardı. Artan tüketim örüntülerinin yanı sıra kanıtlanmış petrol rezervleriyle ilgili tahminler de tedirgin ediciydi. ABD Jeolojik Araştırma Direktörü’ne

göre bunlar dokuz yıl üç ay içinde tükenecekti. Başkan Wilson, “Yurt içinde ve dışında gerekli kaynakların” bulunmamasının büyük bir sorun olduğunu itiraf etmişti.³⁴

Bu sebeple Dışişleri Bakanlığı, Amerika’nın en büyük üreticilerinden olan Standard Oil’i, “Pers hükümeti ile Kuzey Pers Diyarı’ndaki [İngiliz-Pers imtiyazının kapsamadığı bölgedeki] petrol kaynaklarının geliştirilmesine yönelik bir anlaşma yapma olasılığını” incelemeye teşvik etmişti.³⁵ ABD’nin ilgisi, Tahran’da sevinçle karşılanmıştı: Yerel basına göre Britanya ve Rusya Pers Diyarı’nın işlerine uzun süredir yeterince karışmış, ülkenin bağımsızlığını sürekli engellemişlerdi. Yeni doğan imparatorluk, ABD, mükemmel beyaz atlı şövalyeydi. Bir Pers gazete haberi ümitle, “Giderek artan servetleriyle Amerikalılar ülkemizle ekonomik ilişkiler kurarsa,” diyordu, “kaynaklarımızın bakir kalmayacağından ve fakirlikten bu kadar etkilenmeyeceğimizden eminiz.”³⁶ Böylesi büyük umutlar, ülke çapında paylaşılıyordu: Başkente ABD yatırımı olasılığından memnuniyet belirten telgraflar yağıyordu. Tahran’daki şaşkın Amerikan elçisi, bunların “önde gelen mollalar, topluluk liderleri, bazı hükümet yetkilileri ve tüccarlar” tarafından imzalandığını belirtmişti.³⁷

İngilizler öfkeyle tepki vermiş, Dışişleri Bakanlığı’na açıkça Amerika’nın Pers petrolüne yönelik ilgisinin hoş karşılanmamakla kalmayıp, bu ilginin meşru da olmadığını söylemişlerdi. İlgili bölge İngiliz-Pers Petrol Şirketi’ne verilmemişse de, İngilizler Pers Diyarı ile Rusya arasında, tam sonuçlanmayan ayrı bir anlaşmanın konusu olduğunu beyan etmişlerdi. Şu haliyle, keşif hakları Amerikalılara –ya da başka birine– satılamazdı. Bunlar kaçamak beyanlardı ve nihayetinde Persler bunlara rağmen anlaşmayı yapıp Standard Oil’e elli yıllık bir imtiyaz verdiğinde, boşa söylendikleri ortaya çıkmıştı.³⁸

Amerika deneyiminin sahte bir şafak olduğu, ne ilk ne de son kez ortaya çıkacaktı. Pers Diyarı’nda ABD’nin müdahalesinin ve yatırımlarının bölgedeki İngiliz gücüne gerçek bir alternatif sunacağı umuluyordu. Ancak hayat, tüm operatörlerin boru hattı altyapısına erişebilmek için İngiliz-Pers Petrol Şirketi ile bir anlaşma yapmak zorunda olduğunu söylüyordu.

Dahası, görüşmeler başladıktan sonra, Perslerin ümidi giderek hayal kırıklığına dönüşecekti. Washington'daki Pers temsilcisi, Amerikalılar, "İngilizlerden daha İngiliz," demişti ve bu bir iltifat değildi. Tahran'daki bir gazetenin baş yazısı, "Görünen o ki," diyordu, "ABD ve İngiltere aynı şeymiş: Her ikisi de altına tapan, zayıfları boğan uluslarmış." Hepsi de kendi çıkarlarını artırma saplantısına sahip, ulusal petrol kaynaklarından oluşan "değerli mücevheri kesmeye" ve bunları "Pers Diyarı'nın çocuksu siyasetçilerinin elinden almaya" çalışan insanlardı.³⁹

Öykünün Amerika Kıtası'nın dört yüzyıl önce keşfedilişiyle benzer noktaları vardı. Yerel nüfuslar İspanyollarla karşılaşanlar gibi yoğun şekilde katledilmediyse de, süreç temelde aynıydı: Hazineleere Batı ulusları tarafından el konması, zenginliğin bir kıtadan diğerine akması anlamına geliyordu ve bu topraklarda yaşayanlara pek bir faydası olmuyordu. Kolomb'un Atlas Okyanusu'nun ötesine yaptığı seyahatten sonra olanlara benzeyen başka durumlar da vardı. Tıpkı İspanya ve Portekiz'in 1494'te Tordesillas ve üç sene sonra Zaragoza anlaşmaları ile dünyayı bölüşmelerine benzer şekilde Batılı güçler, şimdi de dünyanın Akdeniz ile Orta Asya arasında kalan kaynaklarını paylaşıyordu.

Haritalarda renkli kalemlerle yuvarlak içine alınan bölgeler, İngilizler ile Fransızlar arasında "Kırmızı Çizgi Antlaşması" olarak bilinen uzlaşmanın temelini oluşturuyordu. Bu anlaşma, bölgedeki petrol varlığını İngiliz-Pers Petrol Şirketi ile Türk Petrol Şirketi (ki İngiliz-Pers, dolayısıyla da İngiliz hükümeti, büyük hissedarlarındandı) arasında paylaşıyordu. Birbirlerinin bölgesinde rekabet etmemek üzere resmî bir anlaşma yapmışlardı. Bu, güçlü ticari bağları ve onlarca yıl geriye giden azımsanmayacak sayıdaki Fransız yatırımı dolayısıyla Levant'ta güçlü bir konum elde etmek isteyen Fransa için önemliydi. İber güçlerinin yaptığı gibi, Fransa ve Britanya, değerli varlıkların denetimini, hak edilmiş ganimetler gibi paylaşmıştı. Yeni bir imparatorluk çağı başlıyor gibiydi.

Sorun, bu yeni imparatorluk çağının dünyanın değiştiği, hem de hızla değiştiği travmatik gerçeğiyle neredeyse tamamen kuşatılmıştı. Ayrıntılı planlar yapmak ve Britanya'nın petrol ve boru hattı ağları üzerindeki kontrolünü ilan etmek iyiydi hoştu ama bunun bir bedeli de vardı. Britanya'nın ulusal borcu giderek artarken, bir imparatorluğu etkin şekilde işletebilmek için gerekli sayıda askere bakmanın maliyeti hakkında acı ve çetin tartışmalar yaşanıyordu. Lord Curzon, bu büyük bedelin “artık sürdürülebilir olmadığını” yazmıştı. Artık İngiliz Sömürge Bakanı olan Winston Churchill de bu kaniya varmıştı. “Orta Doğu’da olan her şey, maliyetlerin azaltılmasının yanında ikinci plandadır,” diyordu.⁴⁰

Hırs ve beceri arasındaki uyumsuzluk, tam bir felaket tarifiydi; bu felâket, üst düzey diplomatların inatçılığı ile durumu açmaza düşürüyordu. Örneğin Tahran’daki bir İngiliz bakan, aşağılayarak “kokmuş” ve “kaypak vahşiler” olarak tanımladığı Persleri hakir görüyordu. Diğer yandan Bağdat’taki Londra temsilcisi “Britanya Büyükelçiliği’nin bahçesini genişletmek” için evleri yıktırıyordu; bir gözlemci alaycı şekilde temsilcisinin “hâlihazırda güzel olan bir konutu kesinlikle güzelleştirmiş” olsa da, “Iraklılar arasında pek popülerlik kazanmadığını” söylüyordu.⁴¹ Tüm bunlarda, kendini hak sahibi olarak görmenin kibri, bu ülkelerin bugününün ve geleceğinin sorgulanamaz şekilde İngilizlerin elinde olduğu hissi vardı. Hükümrânlık, Londra’daki politikacıların hediyesiydi; onlar ise yerel nüfusun çıkarlarıyla hiç ilgilenmiyor, Britanya’nın stratejik ve ekonomik önceliklerine odaklanıyordu. İngilizler 1920’lerde bile Irak, Pers Diyarı ve Afganistan’daki liderlerin devrilmesi ve yenilerinin iktidara getirilmesinden ya doğrudan sorumluydu ya da destekleyici bir rol oynuyordu. Diğer yandan, 1922’de bağımsızlık ilan etmesinin ardından Mısır Kralı’nın kullanacağı sıfatla ilgili tartışmalara bile katılıyorlardı.⁴²

Bu, kaçınılmaz olarak zaman içinde zehirli hale gelen kalıcı sorunlar yaratmıştı. Gertrude Bell, 1919 gibi erken bir tarihte Yakın Doğu’da “korkunç bir dağınıklık” yaratıldığını ve senaryonun “olacak tüm korkunç şeyleri görseniz de elinizi uzatıp bunları önleyemedi-

ğiniz bir kâbusa” benzediğini öngörürken haklıydı.⁴³ Britanya, kimi destekleyeceğine ve ne zaman –ayrıca nerede– müdahale edeceğine karar verirken tehlikeli bir oyun oynuyordu.

Tutulmayan sözler ve hayal kırıklığına uğramış halklar Levant’tan doğuya doğru bütün bölgeye dağılmıştı. Yerli nüfusu desteklemek, onlara yardımcı olmak ve çıkarlarını korumak için verilen taahhütler, –yeni ve yapay sınırlarla bölgeleri ayırmak ya da Irak’ın Hristiyan Asurileri gibi, Birinci Dünya Savaşı sonunda Orta Doğu’nun paylaşımı sırasında kendilerini çok savunmasız bir konumda bulan toplulukların terk edilmesi anlamına gelse bile– Britanya’nın ticari ve stratejik çıkarlarını korumaya ve geliştirmeye yönelmişti.⁴⁴

Irak’taki daha geniş kapsamlı sonuçlar bir felâket olmuştu. Yerel ağalara, İngiliz mandasını destekledikleri için eski Osmanlı devletinin topraklarından büyük parçalar verilince yeni bir feodalizm türü ortaya çıkmıştı. Toplumsal hareketliliği engelleyen, eşitsizliği artıran ve toprak hakları ile yaşama koşullarını yitiren kırsal toplulukların huzursuzluğunu giderek artıran bir sistemdi bu. Doğu Irak’ta Kut bölgesinde iki aile, otuz yıl içinde, iki bin kilometrekareden fazla arazi ele geçirmeyi başarmıştı.⁴⁵ Senaryo Pers Diyarı’ndakinin neredeyse aynısıydı: Orada da petrol gelirlerinden elde edilen servet, Şah ve çevresindekilerin ellerinde toplanıyordu. Bu anlamda, giderek artan İngiliz karşıtı hislerin doğmasına ve ulusalcı akımların yükselmesine yol açan da tam olarak İngiliz hükümetinin İngiliz-Pers Petrol Şirketi’nin –ki 1920’lere geldiğinde ülkenin gelirlerinin neredeyse yarısından sorumluydu– çoğunluk hissedarı olmasıydı.

Bu aynı zamanda, sömürgecilğe karşı tepkilerin imparatorluk çapında neredeyse durdurulamaz bir ivme kazandığı dönemin bir işaretiydi. 1929 yılında Hindistan’da Hindistan Ulusal Kongresi’nin Lahor’daki oturumu bir “Bağımsızlık Bildirgesi” (Purna Swaraj) yayınlamıştı. “Hindistan’daki İngiliz yönetimi sadece Hint halkını özgürlüklerinden muaf bırakmakla kalmamış, kitleleri sömürmeye dayanan bir sistem olmuştur,” diyordu. Hindistan harap edilmişti ve “dolayısıyla İngilizlerle bağlantısını kopartarak... tam bağımsızlığa ulaşmalı” idi. Sivil itaatsizlik vakti gelmişti.⁴⁶

Bu inanç kaybı, tikslenme ve haklardan mahrum kalma kokteylinin başka yerlerde de farkına varılması kaçınılmazdı. Ancak Orta Doğu'da giderek artan öfke aynı zamanda, kısmen de olsa, petrol yataklarının vadettiği çıkarların ellerinden kolayca kaçtığını fark etmelerinden doğuyordu. İmtiyazları kontrol eden Batılı petrol şirketleri, iş hak ödemeleri yapmaya geldiğinde hünerli ve son derece yaratıcı olabiliyorlardı. Modern dünyada olduğu gibi iştirak şirketlerinden bir ağ kurulmuştu. Bu ağın amacı, şirketler arası borçları, daha sonra işletmeciler şirketlerin görünürdeki ticari kârlarını azaltmak, hatta tamamen yok etmek için kullanılabilecek zararlar yaratmaktı. Böylece imtiyaz anlaşmasının gerektirdiği hak ödemelerinin miktarını aşağı çekebiliyorlardı. Bu tam da gereken şeydi. “Yabancıların ülkenin petrol kaynaklarını soymalarına [izin verilmesi] ve Pers Diyarı'nın gelirlerinin, yasa dışı ve gereksiz gümrük muafiyetleri vererek bilinçli olarak azaltılmasından” bahseden öfkeli haberler basılıyordu. Pers Diyarı'nda işler en azından, adı hariç her anlamda bir sömürge olan komşu Irak'ta olduğu kadar kötü değildi.⁴⁷

Giderek artan yerli öfkесinin önünü almak isteyen İngiliz-Pers Petrol Şirketi yöneticileri, durumu çekici hale getirmek istemişlerdi: Eğitim fırsatlarından demiryollarının iyileştirilmesine, hatta hak ödemelerinin daha cömert hale getirilmesine kadar bir dizi yeni ayrıcalık öneriyorlardı. Üst düzey Pers yetkilileri, Pers hükümetinin bu işte hiçbir hissesi olmamasının tamamen yanlış olduğundan şikâyet ediyordu. Bir gözlemci, “Persler,” diyordu, “kendi topraklarında, hiç pay almadıkları bir sektörün geliştiğini hissediyordu”; bunun bir para meselesi olmadığını, zira “hiçbir maddi kazancın bu yabancılaşma hissini atamayacağını” söylüyorlardı.⁴⁸ İngiliz-Pers Petrol Şirketi'nin başkanı, nazik Sir John Cadman, yetkilileri sükûnete davet ediyor, müzakere masasında karşısındakilere basının, bu işin adil ve eşitlikçi bir iş olmadığı yönünde “hatalı ve acı verici bir algı” yaratmasının kimsenin çıkarına olmadığını söylüyordu.⁴⁹ Kendisine verilen cevap ise, her şeyin iyi hoş olduğu ancak herkesin çıkarına olan çözümün bir ortaklık olduğuydu. Şu haliyle, bu durum açık açık sömürden çok farklı değildi.⁵⁰

Knox D'Arcy imtiyazının yeniden müzakere edilip edilmeyeceğine, edilecekse nasıl edileceğine dair uzun tartışmalar bir sonuca ulaşmamıştı. Nihayetinde Persler patlamıştı. 1929'dan önce bile, Meksika ve Venezuela'da petrol keşfedilmesi (Venezuela'daki çalışmalar, Mescid-i Süleyman'daki çok önemli kuyuyu bulan George Reynolds tarafından yürütülmüştü), petrol fiyatlarının aşağı çekilmesine yol açmıştı. Wall Street çöküp, taleplerin büyük ölçüde azalmasına neden olunca, Persler işleri kendi ellerine almıştı. Sonunda, Kasım 1932'de, hak ödemelerinin keskin şekilde düşmesinin ve ayrıntılı hesapların Tahran'dan bilinçli olarak saklandığı finansal hilekârlıkların sürmesinin ardından Şah, Knox D'Arcy imtiyazının hemen yürürlüğe girmek kaydıyla iptal edildiğini duyurmuştu.

İngiliz diplomatlar bunun utanç verici olduğunu söylüyordu. Üst düzey yetkililerden biri, "Başından itibaren kendimizi hissettirmezsek," diyordu, "Perslerle daha sonra çok daha büyük sorunlar yaşarız."⁵¹ Bir diğeri ise bu açıklamanın "alenen" bir saldırı olduğunu söylemişti.⁵² Otuz yıl önce yapılan anlaşma, İngilizlerin gözünde ne olursa olsun sürmeliydi. Başlangıçta petrol işine girerken çok büyük finansal riskler üstlenildiği ve kaynakların kullanılabilmesi için çok miktarda yatırım gerektiği doğrudu. Yine de, bunun sonucunda ortaya çıkan servet inanılmaz boyuttaydı. Bunları daha eşit şekilde paylaşmak için çıkarılan gürültüler yok sayılmıştı; 21. yüzyılın başlarındaki büyük bankacılık skandallarında olduğu gibi İngiliz-Pers Petrol Şirketi ve ardındaki kârlar, batamayacak kadar büyüktü.

Ancak bu sefer, durumu dengeleme ve işleri düzeltme süreci hızlı gelişmişti; bunun sebebi, büyük ölçüde Pers Diyarı'nın, tanınmayı kabul ettirebilecek güçlü müzakere gereçleri olan taciz, engelleme ve önleme yeteneklerine sahip olmasıydı. 1933 baharında yeni bir anlaşmanın şartları konuşulmaya başlamıştı. Pers heyeti petrol yöneticileriyle Cenevre'deki Beau Rivage otelinde buluşarak, Irak'ta petrol hakkında yapılan yeni bir anlaşmanın şartlarından haberdar olduklarını söylemiş, en azından bunlara denk şartlar talep etmişlerdi. İlk teklif—ki İngiliz-Pers Petrol Şirketi'nin hisselerinin %25'ini bırakmasını, yıllık bir gelir garantisi vermesini, kâr paylaşımı yapmasını

ve Perslerin yönetim kuruluşunda temsil edilmesini içeriyordu– Sir John Cadman tarafından saçma ve imkânsız denerek reddedilmişti.⁵³

Ardından gelen tartışmalar tamamen nezaket çerçevesi içinde gerçekleşse de, kısa bir süre sonra büyük bir yeniden müzakereden kaçınma çabalarının başarısız olacağı anlaşılmıştı. Nisan 1933'te yeni anlaşma yapılmıştı. Petrol işlerinin “Persleştirilmesine” –yani yönetimden alt konumlara işin her seviyesinde yerlilerin daha fazla işe alınıp eğitilmesinin sağlanmasına– daha fazla özen gösterilecekti. İmtiyazın kapsadığı bölge, en verimli parçasını içerecek şekilde de olsa asıl boyutunun dörtte birine indirilmişti. Para birimi engelini ve petrol fiyatı dalgalanmalarının etkilerini ortadan kaldıran sabit bir hak ücretine karar verilmişti. Üretim seviyelerinden ya da piyasa fiyatlarından bağımsız, yıllık bir asgari ödeme teminatı verilmişti. Pers hükümeti aynı zamanda İngiliz-Pers Petrol Şirketi'nin geniş kapsamlı çıkarlarından da faydalanacak, şirketin diğer bölgelerde elde ettiği kârdan da pay alacaktı. Pers müzakereciler kendisine yeni anlaşmayı “[kendisi] ve meslektaşları için kişisel bir zafer” olarak görmesi gerektiğini söylediklerinde Cadman yorum yapmamıştı. Tepkisi kişisel notlarında görülebilir: “Tüylerim yolunmuş gibi hissettirdim.”⁵⁴

Persler ve gözlemciler, bu öyküde başka bir kıssadan hisse görmüştü. Buradan çıkan ders, tüm küstahlığına rağmen, Batı'nın müzâkerelerdeki konumunun zayıf olduğuydu. Kaynaklara sahip olanlar, önünde sonunda imtiyaz sahiplerinin bileğini büküp onları masaya oturtabilirdi. Batı istediği kadar şikâyet edebilirdi, ancak ortaya çıkan, adaletin temelinin mülk olduğuydu.

20. yüzyılın ikinci yarısının önemli temalarından biri bu olacaktı. Asya'nın sırtına oturan yeni bağlantılar doğuyordu. Şehirler ve vahalardan değil, petrol kuyularını Basra Körfezi'ne ve 1930'larda ise Akdeniz'e bağlayan boru hatlarından oluşan bir ağ örülüyordu. Kaynaklar ve zenginlik, bu hatlar üzerinden Hayfa ve Abadan (elli yıldan daha uzun süre boyunca dünyanın en büyük rafinerisinin bulunduğu yer) gibi limanlara akıyordu.

İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı çıkmadan önce bile anladıkları üzere, bu ağı kontrol etmek çok önemliydi. İyimserler açısından

işler güllük gülistanlık görünüyordu. Neticede, 1933'te imtiyazların yeniden müzakere edilmesine rağmen, dünyanın bu bölümüyle güçlü bağlar kurulmuştu ve kaynakları bu kadar önemli olanlarla iş birliği yapmaktan kazanılacak çok şey vardı ve elbette Britanya, herkesten daha iyi durumdaydı.

Gerçekler ise, rüzgârın yön değiştirmiş olduğunu gösteriyordu. Batı'nın gücü ve nüfuzu düşüşteydi ve daha da düşeceği kesin gibi görünüyordu. Yerel işlere sürekli müdahale etmenin bir bedeli vardı; büyükelçiliğin bahçesini yeniden tasarlayanın bir bedeli vardı; ve hiçbir zaman tam olarak dürüstçe oynamamanın da bir bedeli vardı. Bu bedel, çekinceler, kuşku ve güvensizlikti.

Birbirinden çok farklı iki bakış açısı, Yakın ve Orta Doğu'nun yeni şeklinin belirmeye başladığı 1920'de Bağdat'ta verilen bir akşam yemeğinde ortaya çıkmıştı. Katılanlardan biri, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında İngiliz istihbaratı adına çalışmak üzere işe alınan ve Arap siyasetinin keskin bir gözlemcisi olan, dinamik ve son derece zeki Gertrude Bell'di. Yakında yeni Irak ülkesine başbakan atanacak olan Cafer el Askeri'ye, "Bizim [İngilizlerin] önünde sonunda vermek istediğimiz şeyin tam bağımsızlık olduğundan emin olun," demişti. "Hanımefendi," diye cevap vermişti askeri, "tam bağımsızlık asla verilmez; daima alınır."⁵⁵ Irak ve Pers Diyarı gibi ülkelerin karşılaştığı zorluk, kendilerini dış müdahalelerden korumak ve kendi geleceklerine karar verebilmektir. Britanya için ise zorluk, bunu yapmalarını engellemektir. Bir çatışma çıkmaması imkânsızdı. Ancak öncelikle, ortaya çıkmak üzere olan başka bir felaket vardı ve onun sebebi de kaynakların denetimi idi. Bu sefer bekleyen felaketin kalbinde yatan petrol değil, buğdaydı.

Buğday Yolu

İngiliz dergisi *Homes & Gardens* çok uzun süredir, iç tasarımda en çağdaş olmakla gurur duyar. Dergi, son dönemlerde kullandığı reklam sloganında “güzel özellikleri çarpıcı gerçek evler ve bahçelerle kaynaştıran uzman tavsiyeleri ve pratik bilgileriyle dekorasyonda ilhamın nihai kaynağı” olduğunu söyler. Kasım 1938 sayısı, Alpler’in şıklığı ile dolu bir dağ sığınağına övgülerle doluydu. Ev sahibinin (ki bu evin “dekoratörü, tasarımcısı ve mobilyacısı” da oydu) gösterdiği kesme çiçeklerden tutkuyla bahseden muhabir, “Bu parlak, havadar şalenin renk paleti açık yeşim yeşili,” diyordu. Misafir odalarında ev sahibinin suluboya resimlerinin yanı sıra gravürleri de vardı. “Eğlenceli bir anlatıcı” olan ev sahibi, çevresini “parlak yabancılarla, özellikle de ressam, müzisyenler ve şarkıcılarla” doldurmayı seviyor, sıklıkla “yerli yetenekleri” çağırarak yemek sonrası eğlencesi olarak Mozart ya da Brahms eserleri çaldırıyordu. Makalenin yazarı, Adolf Hitler’den çok etkilenmişti.¹

Dokuz ay sonra, 21 Ağustos 1939’da, *Homes & Gardens*’ın da haberini gönderdiği, modern ofisinin hemen yanında bulunan ve “Führer”in arkadaşları ve bakanlarıyla iletişimde kalabilmesini sağlayan telefon santralinden, heyecanla beklenen bir çağrı gelmişti. Akşam yemeği sırasında Hitler’e bir mesaj getirilmişti. Masadakilerden birine göre, “mesajı incelemiş, bir süre için boşluğa bakmış, yüzü kızarmış, daha sonra da masaya öyle sert vurmuştu ki bardaklar sallanmıştı.” Misafirlerine dönüp tam olarak “Onları yakaladım! Onları yakaladım” demişti.² Daha sonra, şüphesiz *Homes & Garden* muhabirinin bir yıl önce hayran olduğu ve Hitler’in kişisel aşçısı Arthur Kannenberg (akşamları sıklıkla mutfaktan çıkıp akordeonunu çaldı) tarafından hazırlanan “lezzetli ve zengin, hem göze

hem damağa hitap eden çok çeşitli vejetaryen yemekleri” ile dolu yemeğine dönmüştü.³

Yemekten sonra Hitler konuklarını bir araya toplayarak, elinde tuttuğu metnin Moskova’dan beklediği cevap olduğunu söylemişti. Sovyetler Birliği’nin tartışmasız efendisi Stalin, Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzalamayı kabul etmişti. Telgrafta “Umarım,” diyordu, “[bu], iki ülke arasındaki ilişkilerin daha iyiye gitmesine yol açar.”⁴ İki gece, yani haberler duyurulduktan iki gece sonra, Hitler ve yakın çevresi terastan vadiye bakıyordu. Önde gelen Nazilerden Albert Speer “*Götterdämmerung*’un son sahnesi daha iyi sahnelenemezdi,” demişti.⁵

İroniktir, bu sıra dışı anlaşma İngiliz ve Fransız dış politikasının sonucuydu. Hitler’in 1930’larda oynadığı yüksek riskli siyasi poker oyunundan korkan iki ülke, Almanya Şansölyesi’ni kısıtlamanın yollarını arıyordu ve pek başarılı olamıyordu. O denli başarılı olamıyorlardı ki Mussolini, Dışişleri Bakanı Kont Ciano’ya Britanya’nın siyasetçilerinin ve diplomatlarının “Francis Drake” ve “imparatorluğu yaratan diğer muazzam maceracılar” ile aynı kumaştan olmadıklarını, aslında “uzun bir zenginler soyunun yorgun evlatları” olduklarını ve “imparatorluklarını kaybedeceklerini” söylüyordu.⁶

Almanya’nın Çekoslovakya’yı işgalinin ardından, hatlar daha da keskinleşmişti. 31 Mart 1939 öğleden sonrasında Başbakan Neville Chamberlain, Avam Kamarası’nda söz almıştı. Ciddiyetle, “Polonya’nın bağımsızlığını açıkça tehdit eden herhangi bir eylem gerçekleşirse,” demiş ve devam etmişti: “Majesteleri’nin hükümeti, Polonya hükümetine mümkün olan tüm desteği ivedilikle vermek zorunda hissedecektir. Polonya hükümetine bu anlama gelecek bir teminat vermişlerdir. Fransız hükümetinin de bana, bu konuda Majesteleri’nin hükümeti ile aynı görüşte olduklarını söyleme yetkisi verdiğini eklemem gerekir.”⁷

Bu açıklama, Polonya’nın güvenliğini sağlamak yerine kaderini mühürlemişti. Başbakan Avam Kamarası’na Dışişleri Bakanı’nın aynı sabah Sovyet Büyükelçisi İvan Maisky ile bir araya gelerek işleri yumuşatmaya çalıştığını söylese de, Polonya’ya sunulan temi-

nat, doğrudan Ukrayna'nın ve Güney Rusya'nın buğday tarlalarına giden olaylar zincirini harekete geçirmişti. Bu mücadele, milyonlar için ölüm anlamına gelecekti.⁸

Amaç, savaş tehdidiyle doğudaki komşularına saldırmasını engelleyerek Almanya'yı çıkmaza sürüklemektir. Oysa, Hitler'in de hemen anladığı gibi, elinde –oyynamak büyük cesaret istese de– bir as vardı: Komünist Sovyetler Birliği ile bir anlaşma yapma fırsatı. SSCB birçok anlamda Nazi Almanyası'nın sert bir hasmı olsa da, bir anda Britanya'nın ve diğerlerinin müdahalelerinin açtığı bir ortak zemin oluşmuştu. Stalin de kartların nasıl dağıtıldığının farkındaydı. Onun da elinde bir fırsat vardı ki bu fırsatı da değerlendirmek büyük cesaret istiyordu: Hitler ile uzlaşmak.

İki devlet arasındaki bir ittifak, makullük ya da gerçeklik âlemlerinin dışında gibi görünüyordu. Hitler'in 1933'te iktidara seçilmesinden beri Almanya ile SSCB arasındaki ilişkiler hızla zayıflamış, her iki ülkedeki zehir zemberek medya kampanyaları bir diğerini şeytani, acımasız ve tehlikeli olarak resmeder olmuştu. Ticaret neredeyse bitmişti: 1932 yılında Sovyetler Birliği'nin tüm ithalatının neredeyse %50'si Almanya'dan gelirken, altı yıl sonra bu rakam %5'in altına düşmüştü.⁹ Ancak Polonya'ya verilen teminatlar sayesinde, iki ülkenin sonunda ortak bir yönü olmuştu: aralarında kalan devleti yok etme arzusu.¹⁰

1939 ilkbaharında hummalı bir diplomatik faaliyet vardı. Sovyetler'in Berlin'deki maslahatgüzarı ve Almanya'nın önde gelen Doğu Avrupa uzmanı, ticaretin yeniden başlaması da dâhil olmak üzere ilişkileri geliştirmek ve olası iş birliği alanları bulmak üzere zemin oluşturmak için bir araya gelmişlerdi. Bu görüşmeler çabucak ivme kazanmış, Moskova'da Almanya Büyükelçisi ile yeni Dışişleri Komiseri Vyacheslav Molotov arasındaki görüşmelerle ileri taşınmıştı. Molotov'un selefi Maksim Litvinov, Yahudi kökenli olduğu için –antisemitist Alman rejimiyle görüşmelerde bir engeldi– azledilmişti. Winston Churchill, “Mümtaz Yahudi” Litvinov'un “Alman düşmanlığının hedefi olduğu için kırık bir alet gibi kenara

atıldığını... üç kuruş para ile polis denetmenliği görevine atanarak dünya sahnesinden karanlığa gönderildiğini,” yazmıştı.¹¹

Yaz geldiğinde işler, Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop’un Moskova’ya sırf nasyonal sosyalizm ve komünizm bu kadar farklı diye “ülkelerimiz arasında düşmanlık olmasına gerek yok” şeklinde mesajlar gönderebileceği noktaya gelmişti. Konuları masaya yatırma isteği varsa, daha fazla yakınlık da mümkündü. Konunun ortasında Polonya vardı: Polonya’nın parçalanıp iki ülke arasında paylaşılacağı bir anlaşmaya varılabilir miydi?¹²

Stalin bu soruyla kişisel olarak ilgilenmişti. Polonya, Devrim’den beri can düşmanıydı. Her şeyden önce, Versay’daki barış anlaşmaları Polonyalılara 1914 öncesinde Ruslara ait olan bir toprağı vermişti; ayrıca Polonya, 1917’den sonraki yıllarda Bolşevik Devrimi’nin başarısını tehdit eden askerî eylemlere girişmişti. Polonyalı casuslardan korkmak, 1930’larda milyonların tutuklandığı ve yüz binlercesinin idam edildiği Sovyet temizliğinin sık rastlanan özelliklerinden biriydi. Almanya ile müzakerelerden sadece iki yıl önce Stalin, “Polonya Askerî Örgütü’nün casus ağının tasfiye edilmesini” talep eden emri şahsen imzalamış, böylece on binlerce kişinin daha tutuklanmasına ve bunların da beşte dördünden fazlasının öldürülmesine yol açmıştı.¹³ Almanların, Polonya da dâhil olmak üzere iş birliği sorusuna cevabı olumlu ve cesaret vericiydi.

Arkası da hemen gelmişti. Stalin’in cevabından iki gün sonra Focke-Wulf Condor uçakları Moskova’ya inmiş, rüzgârda iki bayrak grubu dalgalanırken Sovyet şeref kıtası tarafından karşılanmıştı. Bayrakların yarısı, proleteryanın ve köylülerin araçları olan orak ve çekici, komünizmin yanlış anlaşılamayacak simgesini taşıırken, diğerleri III. Reich’in, Hitler’in kendisi tarafından tasarlanmış bayraklarıydı. Hitler bu tasarımı *Kavgam*’da açıklamıştı: “Kırmızıda, [Nasyonal Sosyalist] hareketin toplumsal fikrini, beyazda nasyonalist fikri, *swastika*da ise *Aryan* insanının zafer için mücadele etme görevini görüyoruz.”¹⁴ 20. yüzyılın en sıra dışı ve beklenmedik görüntülerinden biri olarak, Almanlar uçaklarından inerken komünizm ile faşizmi simgeleyen bayraklar yan yana dalgalanıyordu.

Heyetin başında Almanya Dışişleri Bakanı Ribbentrop vardı. Eski öğretmenlerinden biri Ribbentrop hakkında “sınıftaki en aptal, en kibirli ve zorba öğrenci” demişse de, kendisine bugün düşmanlar arasında bir anlaşma yapması için güvenilmişti.¹⁵

Stalin ve Molotov ile buluşmak üzere Kremlin’e giden Ribbentrop iyi ilişkiler kurmaya yönelik dileklerini dile getirmişti. “Almanya Rusya’dan hiçbir şey istemiyor; sadece barış ve ticaret,” demişti. Stalin her zamanki gibi doğrudan bir cevap vermişti. “Uzun yıllardır birbirimizin kafasına kovayla bok atıp duruyoruz ve propagandacı çocuklarımız da buna doyamıyor. Şimdi birden, halklarımızı her şeyin unutulup affedildiğine mi inandıracamız? İşler bu kadar hızlı yürümez.”¹⁶

Oysa yürümüştü. Birkaç saat içinde bir anlaşmanın ana hatları ortaya çıkmış, halka açıklanacak uzlaşmış bir metnin yanı sıra, Baltık bölgesinde ve Polonya’daki nüfuz bölgelerini belirten ve her iki tarafa da belirlenen sınırlar dâhilinde hareket edip ne isterse yapmaları için açık çek veren gizli bir ek hazırlanmıştı. Tatmin olan Stalin, sabaha karşı kutlama için votka istetmişti. Almanca kelimeleri kullanarak “Alman *volk*unun Führerlerini ne kadar çok sevdiğini biliyorum,” demişti. “Onun sağlığına içmek istiyorum.” Kadehler tekrar tekrar kaldırılırken Molotov neşesini gizleyemiyordu. “Bu siyasi ilişkiler adımını başlatan büyük yoldaşımız Stalin’di,” diye gülümsemişti. “Onun sağlığına içiyorum.”¹⁷

Stalin’in mutluluğu sonraki gün de, Politbüro’nun üst düzey üyeleriyle bir ördek avında buluştuğu Moskova’nın hemen dışındaki *daçasında* da devam etmişti. Elbette bunların hepsinin blöf olduğunu söylemişti, “Kimin kimi kandıracağını görmek için bir oyun. Hitler’in ne düşündüğünü biliyorum. Beni alt ettiğini düşünüyor, oysa onu kandıran benim.”¹⁸ Hitler de elbette aynı şeyi düşünüyordu. Alpler’deki cennetinde kendisine nihai anlaşmanın imzalandığını belirten bir not iletildiğinde, tepkisi –Stalin’ininki gibi– şansının yaver gittiğini düşünen bir kumarbazınki gibiydi: Muzaffer bir edayla, “Kazandık,” demişti.¹⁹

Sovyet lideri, Almanya ile zaman kazanmak için anlaşmıştı. Stalin, Hitler ya da uzun vadede yarattığı tehdit hakkında yanılısama içinde değildi. Gerçekten de, 1934 yılındaki Komünist Parti 17. Parti Kongresinde, Almanya'nın ve Şansölyesi'nin yarattığı tehlikeyi göstermek için *Kavgam*'dan bölümler okunmuştu. Stalin'in kendisi de Hitler'in ünlü kitabını okumuş, Almanya'nın doğuya doğru genişlemesi gerektiğini belirten pasajların altını çizmişti.²⁰ Ancak Sovyetler Birliği'nin kronik bir karmaşa döneminin ardından toparlanması gerekiyordu. Uzağı göremeyen ve gözünü kan bürümüş politikaların sonucu olan felaket seviyesindeki açlık, 1930'ların başında milyonlarca insanın açlık ve hastalıktan ölmesine yol açmıştı. Acılar korkunç ve inanılmaz boyutlardaydı. O zamanlar sekiz yaşında olan bir çocuk, daha sonraları Harkov'daki sınıfındaki bir kıza baktığını hatırlamıştı. Kız ders sırasında kafasını masasına koyup gözlerini kapatmış, görünüşe göre uykuya dalmıştı; oysaki açlıktan ölmüştü. Onu gömeceklerini biliyordu, "tıpkı dün ve önceki gün ve her gün insanları gömdükleri gibi."²¹

Daha sonraki yıllarda, Sovyet toplumu kendi kendisini sindirmişti. Stalin en yakın rakiplerine ve eski çalışma arkadaşlarına düşman olunca, Komünist Parti içinde üst düzeyde bulunmak bile koruma sağlamıyordu. Muhteşem bir göstermelik mahkemeler dizisi ile, adı sadece Sovyetler Birliği'nde değil, tüm dünyada her evde bilinir hale gelmiş insanlar, sansasyonel şekilde devrim karşıtı olmakla suçlanıyor, yargılanıyor ve ölüme mahkûm ediliyordu. Grigori Zinoviyeve, Lev Kamaney, Nikolay Buharin ve Karl Radek gibi 1917 Devrimi'nin kahramanları, Başsavcı Andrey Vişinski tarafından faşist köpekler, teröristler, soysuzlar ve haşereler olarak anılarak ölüme gönderilenler arasındaydı. Entelektüel ve kültürel tarihin hicivlerinden biri olarak, Sovyet Bilimler Akademisi'nin Yönetim ve Hukuk Enstitüsü'ne Vişinski'nin adı verilerek bu zehirli saldırıları onurlandırılmıştı.²²

Dikkatler daha sonra orduya çevrilmişti. Genelkurmay neredeyse tamamen ortadan kaldırılmış, acımasız ve sapkın bir mantıkla paramparça edilmişti: Alçak rütbeli subaylar isyancılıktan suçluydu, üstleri de ya iş birliğinden ya da ihmalden sorumluydu. İşkence görmüş bir

adamin tek bir itirafı, tutuklama dalgalarını başlatmaya yetiyordu. Bir gizli polis memurunun daha sonra verdiği ifadeye göre, amaç “Kızıl Ordu içinde mümkün olduğunca fazla katılımcıyı suçlayan bir askerî komplonun” varlığını kanıtlamaktı.²³

En üst düzey askerî liderliğin yüz bir üyesinden on tanesi dışında tümü tutuklanmış; tutuklanan doksan bir kişiden ise dokuzu hariç hepsi idam edilmişti. Bunlar arasında Sovyetler Birliği’nin beş mareşalinden üçü, amirallerinden ikisi, neredeyse tüm üst düzey hava kuvvetleri personeli, her askerî bölgenin komutanı ve neredeyse tüm bölük komutanları vardı. Kızıl Ordu dize gelmişti.²⁴ Bu durumda Stalin’in yeniden inşa için nefes almaya ihtiyacı vardı. Almanların yaklaşımı, Tanrı’nın bir lütfuydu.

Diğer yandan Hitler ise daha büyük bir ödülün peşindeydi. Almanya’nın uzun vadede güçlü ve kuvvetli bir konuma gelmesi için şart olan kaynaklara erişmeye çabalıyordu. Sorun, Almanya’nın coğrafi olarak Atlas Okyanusu’na erişip Amerika Kıtası, Afrika ve Asya ile ticaret yapabilmek için kötü bir konumda olmasıydı. Bu yüzden Hitler gözünü Doğu’ya dikmişti. Sovyetler Birliği ile uzlaşma kararının ardında, bunun kendisine İpek Yolu’na erişim sağlayacağı fikri vardı.

Dolayısıyla pakt imzalandıktan sonra Hitler, generallerini Alpler’deki şalesine çağırarak, hangi konuda uzlaşıldığını ve neler planladığını anlatmıştı. Kuyruklu piyanoya dayanarak uzun uzadıya kendisinden bahsetmişti. Alman halkı kendisine, tamamen güvenebilecekleri bir insana sahip olduğu için şanslıydı. Ancak şimdi, anı yakalamak gerekiyordu. Üst düzey subaylarına, “Kaybedecek hiçbir şeyimiz yok,” demişti; Almanya mevcut ekonomik koşullarında sadece birkaç yıl daha hayatta kalabilirdi; generallere, “Başka seçeneğimiz yok,” diyordu.²⁵

Sovyetler Birliği ile bir ittifak sadece Versay Antlaşması ile alınan toprakların geri alınmasını sağlamakla kalmayacak, Almanya’nın geleceğini teminat altına alacaktı. Her şey Almanya’nın başarısına bağlıydı; ve bunu daima hatırlamak gerekiyordu. “Kalplerinizden

merhameti atın,” demişti. “Zalimce davranın. Seksen milyon kişi, haklarını almalı. Varoluşları güvenlik altına alınmalı.”²⁶ Polonya’nın işgalinden söz ediyordu ancak aynı zamanda Sovyetler Birliği ile yakınlaşmanın getireceği yeni şafaktan da bahsediyordu. Hitler için Stalin ile anlaşmak, bu korku siyaseti oyununda bahisleri daha da yükseltme fırsatından fazlasıydı: Kaynaklara erişim olanağı sunuyordu. Ortaya çıktığından beri sıklıkla *Lebensraum*’dan, yani Alman halkı için yaşam alanından söz etse de, generallerine burada söz konusu olanın somut ödülleri olduğunu söylemişti: tahıl, büyükbaş hayvanlar, kömür, kurşun ve çinko. Almanya sonunda özgür olabilecekti.²⁷

Dinleyen herkes ikna olmamıştı. Hitler, savaşın altı hafta süreceğini söylemişti; General Von Reichenau ise altı yıl süreceğini mırıldanmıştı.²⁸ General Liebmann da pek etkilenmemişti. Konuşmanın kibirli, saygısızca ve “açıkça itici” olduğunu söylemişti. Hitler tüm sorumluluk hissini kaybetmiş bir insandı. Yine de –Nazi Almanyası hakkında modern otoritelerden birinin belirttiği üzere– kimse ona karşı çıkmamıştı.²⁹

Hitler, Almanya’nın geleceğini korumanın bir yolunu bulduğuna ikna olmuştu. Önemli zayıf alanlardan biri, yurt içinde tarımın yetersizliği idi. Yeni araştırmaların gösterdiği üzere bu sektör, 1930’larda Alman savaş makinesinin montajı yapılmaya, kaynaklar, zaman ve para tüketilmeye başladığında sıkıntıya girmişti. Aslında yeni yasalar, bu dönemde tarıma yapılan yatırım miktarının azalmasına hizmet etmişti.³⁰ Almanya yoğun şekilde ithalata bağımlı kalmıştı çünkü yurt içindeki üretim, kendine yeterliliği sağlamıyordu.³¹ Ağustos 1939’da Danzig’de üst düzey bir diplomatla konuşan Hitler, Almanya’ya Birinci Dünya Savaşı sırasında bindirilen imkânsız yük konusunu açmıştı ki bu uzun süredir tekrarladığı konulardan biriydi. Artık cevabı bildiğini iddia ediyordu. Ukrayna’ya ihtiyacımız var, “böylece hiç kimse bizi önceki savaşta olduğu gibi aç bırakamayacak.”³²

Ukrayna, ya da daha doğrusu zengin, verimli topraklarının meyveleri, 1939’daki saldırmazlık paktının imzalanması sayesinde eline düşmüştü. Nazi ve Sovyet yetkilileri, Ribbentrop’un Rus başkentine ziyaretini izleyen aylarda Moskova ile Berlin arasında gidip gelmişti.

Almanlar, Ribbentrop'un da Ağustos 1939'da Molotov'a söylediği gibi, bu açılımın, özellikle de "Karadeniz'den Baltık Denizi'ne kadar tüm bölgesel sorunların" bir anlaşmaya bağlanabileceğinden emindi.³³ Ticaret şartları ve her şeyin ötesinde Sovyet buğdayı, petrolü ve Almanya'nın Polonya'yı işgalini ve ötesini sürdürebilmesi için gereken diğer malzemelerin hacimleri ve fiyatları konusunda daha hassas görüşmeler yapılıyordu. Hitler'in savaşının yakıtını Stalin veriyordu.³⁴

Bu ittifak, Hitler'e, Polonya'ya saldırmasını sağlayacak güveni vermiş ve kaynak teminatını sağlamıştı. Stalin ile yaptığı anlaşmanın sonucunda Doğu'daki konumunun sağlam olduğundan emindi (Rus lider, anlaşma imzalandığında, "Şerefim üzerine söz veririm ki Sovyetler Birliği ortağına ihanet etmeyecektir," demişti).³⁵ Ancak daha keskin görüşlü üst düzey yetkililerden birinin fark ettiği üzere, Polonya'yı parçalamayı kabul etmek, Almanya'yı güçlü kılmıyor, bilakis daha savunmasız hale getiriyordu; Sovyet cephesini bir anda batıya kaydırıyordu. Franz Halder, Rusya ile iyi ilişkileri sürdürmenin ve Orta Doğu ve Akdeniz'deki İngiliz konumlarına odaklanmanın daha iyi olacağını söylüyordu.³⁶

1 Eylül 1939'da, tarihî anlaşma imzalandıktan bir hafta sonra, Alman askerleri sınırı geçerek Polonya savunmasını yerle bir etmişti. Ordu Varşova'ya yürürken amaç, toprakları ele geçirmenin yanı sıra Polonya'nın seçkin sınıfını yok etmektir. Hitler'in görüşüne göre "yalnızca üst seviyeleri yok edilmiş bir ulus, köleliğe itilebilirdi." Dolayısıyla subaylar ve –ne aradığını bilen kişiler tarafından– önde gelen kişiler hedeflenmişti: "Toplumsal üst katmanlarını" bulup yok etmekle görevli yirmi beş manganın on beşinin komutanının –çoğunlukla hukuk veya felsefe– doktoraları vardı.³⁷

Almanya ile Sovyetler Birliği'nin Polonya saldırısı konusundaki anlaşması, Britanya ve Fransa'yı hazırlıksız yakalamıştı. Savaş ilan edilmiş olmasına rağmen iki ülke de Polonya'ya anlamlı bir askerî ya da lojistik destek sunmamıştı. Kraliyet Hava Kuvvetleri bazı mahdut bombardımanlar gerçekleştirse de, Alman bölgesinin üze-

rinden uçan uçakların taşıdığı yük, genellikle yangın bombaları değil, hedefleri safça olmasa da iyimser olan bildirilerdi. Eylül 1939 başındaki kabine gündeminin ilk maddesinin tutanağında “Alman yetkililerinin propagandamızın etkilerinden korktuğuna inanmak için gerekçelerimiz var,” yazıyordu. “Uçaklarımızın Almanya’nın kuzeydoğusunda kolaylıkla uçabilmiş” olmasının, “Alman halkının moralini bozması” kaçınılmazdı. Gelecekte daha fazla bildiri atmanın son derece etkili olabileceği konusunda uzlaşmıştı.³⁸

Bu süre zarfında Londra’ya Hindistan ve Orta Asya’dan panikle yapılmış değerlendirmeler geliyordu; Molotov ve Ribbentrop’un imzalı oldukları anlaşma sadece Almanya için temel malzemeleri sağlayacak bir kanal sağlayıp Avrupa’daki savaş yolunu açmakla kalmamıştı. Kâbil’deki Bakan Sir Kerr Fraser-Tytler, Sovyetler’in Afganistan’ı işgal etmesi halinde Britanya’nın destek verip vermeyeceği hakkında çok fazla yerel söylenti olduğunu söylemişti.³⁹ Bu endişeler Hindistan Ofisi tarafından da paylaşılıyordu. Dışişleri Bakanı, Londra’daki Savaş Kabinesi’ne Hindistan’ın savunma gücünün neredeyse ümitsiz bir portresini çizen ürkütücü bir belge göndermişti. Hindistan’ın uçaksavar gücü, görünüşe göre yalnızca sekiz tane dokuz santimlik topu bulunan tek bir bataryadan oluşuyordu.⁴⁰

Londra kısa vadede Orta Asya’daki tehlike konusunda şüpheli ise de, Almanya’nın Sovyetler Birliği ile ittifakının İngilizlerin doğudaki çıkarları için tehdit oluşturduğunun farkındaydı. 1940 baharına gelindiğinde, kaçınılmaz bir yüzleşme olacağı benzeyen durum özenle değerlendiriliyordu. Savaş Kabinesi’ne kuvvet komutanlarının verdiği “Rusya ile Düşmanlığın 1940 yılındaki Askerî Etkileri” başlıklı bir raporun da açıkladığı üzere, “Sovyet hükümetinin Hindistan ve Afganistan’da harekete geçmek için vakit kaybetmesi olası görünmüyordu”; böylesi bir gelişme, “Müttefik kuvvetlerin güçleri için en büyük saptırmayı” yaratacaktı.⁴¹ Başka bir raporun tüyler ürperten bir açıklıkla belirttiği gibi, Almanların Moskova ile iş birliğinin Müttefikler açısından son derece yıkıcı olabileceği başka durumlar da vardı: Britanya’nın, İran ve Irak’taki

petrol çıkarları savunmasız sayılırdı; buralar kaybedilebilir ya da daha kötüsü, düşmanın eline geçebilirdi.⁴²

Bu endişeler yersiz değildi. Almanlar Orta Doğu'da ve Orta Asya'da 1930'larda son derece etkindi. Lufthansa, bölge çapında kapsamlı bir ticari uçuş ağı kurmuş, Siemens gibi şirketler ve Todt Örgütü, Irak, İran ve Afganistan'ın sanayi sektörlerinde ciddi bir yer edinmeye başlamıştı. Alman mühendisler sayısız yol ve köprü tasarlamış, bunları ya kendileri inşa etmiş ya da inşaatları Alman teknisyenler denetlemişti. Telekomünikasyon altyapıları Telefunken gibi, uzmanlıkları çok talep gören şirketler tarafından kuruluyordu.⁴³ Bu bağlar, Almanya'nın tüm bölgede olumlu görülmesine yol açmıştı; bu durum Hitler'in İslam dünyasında kararlı ve inandığı şeyin arkasında duran bir lider olarak algılanmasıyla da güçleniyordu. Alman askerî istihbaratı Abwehr tarafından kontrol edilen ve Doğu Akdeniz ile Himalayalar arasındaki bölgede sürekli olarak yeni temaslar kurup destek toplayan ajanlar da bu mesajı güçlendiriyordu.⁴⁴

Gerçekten de Ocak 1940'a gelindiğinde, Alman Genelkurmaylığı'nda Sovyetler'in Orta Asya ve Hindistan'a girmek üzere nasıl teşvik edilebileceklerini değerlendiren tartışmalar vardı. Wehrmacht'ın en saygın üst düzey subaylarından General Jodl, Orta Doğu'ya yönelik Alman-Sovyet ortak harekâtı ile ilgili planlar yapıyordu. Bu "görelî olarak az" çaba gerektirecek ama aynı zamanda "İngiltere'yi tehdit eden bir bölge" yaratacaktı.⁴⁵ Afgan tahtına, devrildikten sonra Berlin'e sığınan Kral Emanullah'ı geri getirmekle ilgili bir diğer gözük pek plan da özenle geliştiriliyordu.⁴⁶ Ayrıca stratejik olarak hassas bölgelerde sorun yaratma çabaları da vardı. Çileci bir vaiz, kana susamamış bir mistik, dinî anlamda muhafazakâr ancak toplumsal olarak devrimci bir insan olan İpi Fakiri (Usame bin Ladin'in 1930'lardaki örneği), kuzeybatı sınırında sorun yaratıp İngilizlerin dikkatini ve kaynaklarını çekmek için ideal ortak olarak belirlenmişti. Sorun onu bulmaktı: Son derece kaçaktı ve İngilizlerin elinden defalarca kaçmıştı. Bir diğeri ise onu fark ettirmeden bulmuştu: Abwehr'in

* Mirza Ali Han. (yay. n.)

cüzzam uzmanı kılığında gezerlerse daha az dikkat çekeceklerini düşündüğü iki Alman ajanının, Afgan ordusunun kurduğu bir pusuda öldürülüp yaralandığı bir görev felaketle sonuçlanmıştı. Sonunda kendisi ile temas kurulduğunda, Fakir'in İngilizlere karşı yardım mukabilinde istedikleri neredeyse absürttü.⁴⁷

Almanların bölgenin diğer yerlerinde sürdürdükleri temas çabaları da bir o kadar faaldi. İran ve Irak'ta birçokları Hitler'in dinamizmine ve belagatine kanmıştı. Örneğin Nazi rejiminin derin antisemitizmi ile, önde gelen bazı İslami âlimlerinki arasında doğal bir örtüşme vardı. Kudüs Müftüsü Muhammed Emin el-Hüseyni, daha sonraları "Hacı Muhammed Hitler" olarak andığı adamın yükselişini hoş karşılamıştı. Alman liderinin antisemitist görüşleri, "pislik ve haşere" olarak andığı Yahudilerin ölümünü istemekten memnun bir adamın tam aradığı şeydi.⁴⁸

Bölgedeki Alman hayranlığı çok daha ileri gidiyordu. Bazı araştırmacılar, Hitler'in 1930'larda Almanya'da dayattığı ideoloji ile, Pers Diyarı'nda Pers dilinin ve geleneklerinin "arındırılması", böylece –Nazilerin yaptığı gibi– yarı efsanevi bir altın çağa dönme çabası arasında benzerlikler görmüştür. Gerçekten de, Pers Diyarı'nın ismini resmî olarak İran'a dönüştürme kararı, Tahran'ın Berlin'de bulunan diplomatlarının Şah'ı, "Aryancılık" fikrinin ve İran'ın yeni kimliğinin kolayca atıfta bulunabileceği ortak etimolojik ve yarı tarihî mirasın önemine ikna etmesinin sonucuydu.⁴⁹

Irak'taki Baas ("yeniden doğuş") partisinin kuruluşu da Nazi propagandasına ve yeniden doğuş fikrine çok şey borçluydu.⁵⁰ Bunların yanı sıra Hitler ile Suudi Kralı'nın elçisi arasındaki önemli görüşme vardı. Hitler, 1939 yılında elçiye, "Araplara derin bir sempatiyle bakmamızın üç sebebi var," demişti. "Birincisi, Arap diyarında herhangi bir toprak arayışımız yok. İkincisi, düşmanlarımız aynı. Üçüncüsü ise, ikimiz de Yahudilerle savaşıyoruz. En son Yahudi Almanya'dan ayrılana kadar rahat uyumayacağım."⁵¹

Haliyle Londra ve Paris'te, Sovyetler ile Almanları kontrol altına almak için birbiri ardına plan geliştirilmesi şaşırtıcı değildir. Fransa Genelkurmay Başkanı Maurice Gamelin, tercihen Balkanlar'da,

gerekirse Almanya'ya arkadan baskı oluşturabilecek bir karakol kurulmasına yönelik planlar istemişti.⁵² Fikir önce ciddiye alınmış, Fransa Başbakanı asık suratlı Édouard Daladier tarafından desteklenmiş, daha sonra terk edilmişti. Bunun yerine, Almanya'nın İsveç demir madenlerine erişimini kesmek üzere İskandinavya'ya saldırmak için cesur bir plan yapılmıştı; bu plan artık Donanma Bakanı olan Winston Churchill tarafından hevesle desteklenmişti. Churchill, "Hiçbir şey, bu malın üç, hatta altı ay boyunca ithal edilememesi... kadar ölümcül olamaz," demişti. Britanya "Norveç'in tarafsızlığını bozmalı" ve Norveç kıyı sularına mayın döşemeliydi. Bu adımların atılması, Almanya'nın "savaş kapasitesini... ve ülkenin hayatını" tehdit edecekti.⁵³

Almanya'nın tedarik zincirinin zedelenmesi, tüm tartışmaların merkezindeydi. Nihayetinde 1940 baharında, dikkatler Bakü'ye dönmüştü. Fransa Hava Kuvvetleri Komutanı General Vuillemin, Müttefik kuvvetlerin Orta Doğu'daki üsleri kullanarak, öncelikle Sovyet Azerbaycanı'nda bulunan tesislere saldırılarını sağlayacak bir planı savunmuştu. Irak'taki İngiliz ve Suriye'deki Fransız üslerinden kalkan filoların, iki üç ay içinde Kafkaslar'daki petrol üretimini yarıya indirebileceği iddia ediliyordu. Planın ilk taslağına göre, bunun "Rusya ve Almanya üzerinde belirleyici yansımaları" olacaktı. Planın daha sonraki taslakları daha da umut verici tahminler sunuyordu: Daha az saldırı grubu, daha kısa süre içinde benzer kazanımlar elde edecekti.⁵⁴

İngiliz stratejistler de Kafkaslar'ın bombalanmasının sonuçlarının ağır olacağını düşünüyordu: "Rusya'nın sanayi ve tarım ekonomileri" hemen bozulacak, "ülke giderek felç olacak, çalışamaz hale" gelecekti. "Almanya'nın Rusların üretimini kendi çıkarları için kullanmak adına tüm ümitleri yok olacak ve bu açıdan bakıldığında, savaşın sonucu üzerinde kesin bir etkisi olacaktır." Fransız ve İngiliz planlamacılar, Rusların petrol tesislerini yok etmenin, Almanya'nın yarattığı tehdidi ortadan kaldırmanın en iyi yöntemi olduğuna ikna olmuştu.⁵⁵

Hitler, Fransa'ya bir yıldırım saldırısı düzenlediğinde tüm bu ortak harekât planları çöpe gitmişti. Alman saldırısı, pek çokları

için bir taktik dehanın işi gibiydi: Savunmacılar önceden ince ince planlanmış ve savaşa alışık, yabancı toprakları işgal etmekte deneyimli bir ordu tarafından ustalıkla uygulanan bir dizi baş döndürücü operasyona hazırlıksız yakalanmıştı. Yeni araştırmaların da gösterdiği gibi gerçek, Fransa'daki başarının büyük bölümünün şansa dayalı olduğuydu. Hitler birçok kez kendini kaybetmiş, askerlere yerlerini korumalarını söylemiş, ancak emirlerinin askerler durmaları gereken yerden kilometrelerce öteye gidene kadar grup komutanlarına ulaşmadığını öğrenmişti. Prusya doğumlu yaman bir tank komutanı olan Heinz Guderian, ilerlemeye devam ettiği için itaatsizlikten görevden alınmıştı; oysa emir büyük ihtimalle kendisine hiç ulaşmamıştı. Bu dönemde Hitler'in birliklerinin var olmayan bir tuzağa yakalanmasından o kadar korkar hale gelmişti ki neredeyse sinir krizi geçirecekti.⁵⁶ Bu hızlı ilerleme, olasılıkları bertaraf eden bir kumarbaz için pek de hak edilmemiş bir ödüldü.

Batı Avrupa için imparatorluk çağı, Birinci Dünya Savaşı'nda sona ermişti. Şimdi ise, yavaşça silinmek yerine, Almanya sert bir darbe indirmek üzereydi. Kraliyet Hava Kuvvetleri, Britanya Savaşı için havalanmaya hazırlanırken kopan gürültü bir devrin sonunu haber veriyordu. Kâbil'deki Alman bakan, Hitler'in yaz sonuna kadar Londra'ya ulaşacağını öngörmekle meşguldü. Britanya İmparatorluğu'nun nihai çöküşüne hazırlanırken, Afgan hükûmetine getirilecek isimlerle ilgili somut teklifler sunuluyordu: Ülke savaşın başında benimsediği tarafsız duruşu terk ederse Almanya, Kuzeybatı Hindistan'ın büyük bir bölümü ile Karaçi Limanı'nı (ele geçirdikten sonra) Afganlara vermeyi teklif ediyordu. Çekici bir teklifti. Kâbil'deki İngiliz elçi bile, İngiliz gemisinin "batıyor gibi görüldüğünü" kabul etmiş ve "yüzmeye devam etmesi" için cesarete ve inanca ihtiyaç olduğunu söylemişti. Yerel ekonominin çökmemesini sağlamak için Afgan pamuğunun nakliye maliyetini düşürmek gibi adımların atılması, atılabilecek en küçük adımlardan biriydi; ve bu, Britanya'nın seçeneklerinin ne kadar kısıtlı olduğunun da bir işaretiydi. Bu kritik anda Afganlar sağlam durmuştu; ya da en azından sallansalar da, hemen Almanların safına katılmamışlardı.⁵⁷

1940 yazına gelindiğinde, Britanya ve imparatorluğu hayatta kalmaya çalışıyordu. Önceki yaz Moskova'da Nazi Almanyası ile Komünist Sovyetler Birliği arasındaki bir anlaşmayı mühürleyen, sabaha karşı atılmış bir imza, dünyayı hızla bambaşka bir görünüme büründürmüştü. Gelecek, Berlin'i Sovyetler Birliği üzerinden Asya'nın derinliklerine ve Hindistan alt kıtasına bağlayacak yeni bir dizi bağlantı içeriyordu. Bu bağlantılar, ticareti ve kaynakları Batı Avrupa'dan Orta Avrupa'ya yönlendirecekti.

Ancak bu yön değişimi, Sovyetler Birliği'nin devamlı ve tutarlı desteğine bağlıydı. Mallar ve malzemeler Polonya'nın işgalinden sonraki aylarda Almanya'ya aksa da, bu her zaman o kadar düzgün olmuyordu. Müzakereler gergin geçiyordu; özellikle de konu buğday ve petrol –en çok talep edilen iki kaynak– olduğunda. Stalin konularla kişisel olarak ilgileniyor, Almanların sipariş ettikleri sekiz yüz bin ton petrolü mü yoksa daha azını mı alacaklarını, bunu da hangi sekiz yüz bin altında alacaklarını belirliyordu. Tek tek tüm sevkiyatları ele almak endişe verici ve zaman alıcıydı ve Alman planlamacılar için neredeyse daimî bir endişe kaynağıydı.⁵⁸

Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın işlerin durumunun ne kadar kırılğan olduğunu anlaması ve Moskova'ya aşırı bağımlılığın tehlikelerini vurgulayan raporlar hazırlaması şaşırtıcı değildi. Herhangi bir sebeple bir şey ters giderse –liderlik değişimi, inatçılık ya da basit ticari anlaşmazlık– Almanya savunmasız kalacaktı. Hitler'in Avrupa'daki baş döndürücü askeri başarılarına yönelik en büyük tehdit buydu.⁵⁹

Milyonlarca Alman askerinin, milyonlarca Rusun –ve milyonlarca Yahudinin– hayatına mal olacak karara yol açan, bu huzursuzluk ve belirsizlik hissiydi: Sovyetler Birliği'nin işgali. Hitler 1940 Temmuzunun sonlarında son girişimini açıkladığında, tipik bir şekilde bunu ideolojik bir savaş maskesiyle yapmıştı. General Jodl'a, Bolşevizmi ortadan kaldırma fırsatını değerlendirme vaktinin geldiğini söylemişti.⁶⁰ Aslında burada konu hammadde, ve her şeyin ötesinde, gıda idi.

1940'ın ikinci yarısı ve 1941'in başları boyunca, işgalin lojistik planlaması üzerine çalışanlar sadece askerler değil, ekonomik planlamacılar da. Başlarında, Nazi Partisi'ne 1920'lerin başında katılan ve hızla yükselen, Gıda ve Tarım Bakanı Richard Darré'nin himayesinde olan Herbert Backe vardı. Nazi davasına köle gibi bağlılığı ve tarımdaki uzmanlığı bir araya geldiğinde, Backe, 1930'larda fiyatları düzenleyen ve gerek ihracat gerekse ithalat pazarındaki sınırları belirleyen reformlarda giderek daha fazla etki sahibi olmuştu.⁶¹

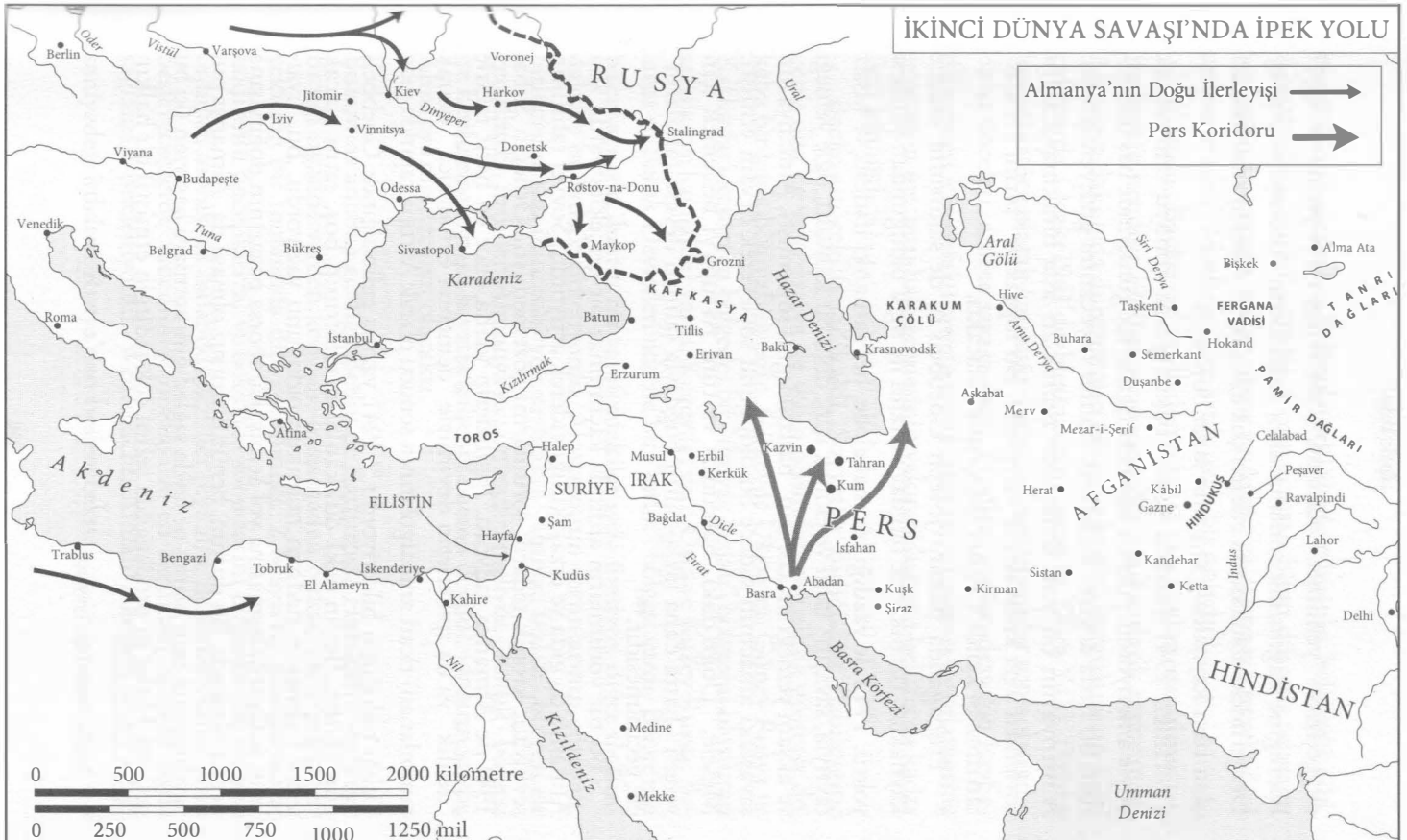
Backe, Rusya'nın Almanya'nın sorunlarının çözümü olabileceği fikrine saplantılı şekilde bağlıydı. Rus İmparatorluğu genişlerken bozkırlar, yavaş yavaş göçebe hayvancılarının evinden, mükemmel bir ekmek sepetine dönüşmüştü: Düz ovalarda tahıl tarlaları göz alabildiğine uzanıyordu. Toprak, özellikle de mineral zenginliğinden ötürü zeminin koyu olduğu bölgelerde sıra dışı ölçüde verimliydi. Rus Bilimler Akademisi'nin bölgeyi keşfetmek üzere gönderdiği bilimsel heyetler, Karadeniz'den Orta Asya'nın derinliklerine uzanan kuşak hakkında lirik sözler söylüyor, heyecanla burada koşulların son derece verimli büyük ölçekli tarla tarımına uygun olduğunu söylüyorlardı.⁶²

Güney Rusya ve Ukrayna'da tarım, 1917 Devrimi öncesinde giderek artan yerel talep, yükselen ihracat, ayrıca en iyi kalitedeki buğdayı bulmak ile binlerce yıl boyunca göçbelerin ve hayvanlarının otladığı topraklardan en iyi verimi elde etmek için sürdürülen bilimsel araştırmaların sonucunda inanılmaz bir hızla büyümüştü.⁶³ 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında üretimi inanılmaz bir hızla artan bozkırların potansiyelini hiç kimse Herbert Backe'den daha iyi bilemezdi: uzmanlık alanı ve doktora tezinin konusu Rus tahılıydı.⁶⁴ Gözlüklü, şık giyinen ufak tefek ve sıırım gibi bir insan olan Backe, bir işgalin amaçlarının ve hedeflerinin neler olması gerektiğini analiz eden pek çok ekibe liderlik etmişti. Hitler'e de vurguladığı üzere, anahtar Ukrayna'ydı: Karadeniz'in kuzeyinden Hazar Denizi'ne doğru uzanan zengin tarım arazilerinin kontrolü, "bizi tüm ekonomik baskılardan" kurtaracaktı.⁶⁵ Almanya, Sovyetler Birliği'nin "devasa zenginlikleri" elinde bulunduran parçalarını

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İPEK YOLU

Almanya'nın Doğu İlerleyişi →

Pers Koridoru →

ele geçirirse “yenilmez” olacaktı.⁶⁶ SSCB’nin iyi niyetine ve keyfi liderliğine bağımlılık sonlanacaktı; İngilizlerin Akdeniz ve Kuzey Denizi’ndeki ablukasının etkileri çok azalacaktı. Almanya’nın ihtiyacı olan tüm kaynakları sağlama şansı buydu.

Hitler, 1941 yazında saldırı başladığında konuyu tam olarak böyle anlatıyordu. Alman askerleri işgalin ilk günlerinde baş döndürücü bir hızla doğuya ilerlerken, Führer heyecanını gizleyemiyordu. Almanya’nın bu yeni fethedilen toprakları asla bırakmayacağını söylerken ağzı kulaklarına varıyordu. Bu topraklar “bizim Hindistanımız”, “kendi Cennet Bahçemiz” olacaktı.⁶⁷

Propaganda Bakanı Joseph Goebbels’in de saldırının sadece kaynaklar, özellikle de buğday ve tahıl ile ilgili olduğundan şüphesi yoktu. 1942’de yazdığı bir makalede, her zamanki ifadesiz ve hissiz tavrıyla, savaşın “tahıl ve ekmek için; dolu bir kahvaltı, öğle yemeği ve akşam yemeği masası için” başlatıldığını söylemişti. Almanya’nın savaştaki amacının sadece bu olduğunu söyleyerek devam etmişti: Mesele, “Doğu’daki, halkımızı ve tüm Avrupa’yı beslemek için yeterli –hatta daha fazla– altın buğdayla salınan devasa tarlaların” ele geçirilmesidir.⁶⁸

Bu tür yorumların ardında kaçınılmaz bir gerçeklik vardı, zira Almanya’da gıda ve erzak kıtlığı giderek artıyordu; Sovyet tahılının sevkiyatı, kronik tedarik sorunlarını çözememişti. Örneğin Şubat 1941’de Almanya radyosu, İngilizlerin (daha önce en hafif tabirle “delilik” ya da spikerlerin deyimiyile “dementia Britannica” olarak tanımlanan) ticari ambargolarının sonucu olarak Avrupa çapında gıda kıtlığı olduğunu bildiriyordu.⁶⁹ 1941 yazına gelindiğinde Goebbels günlüğüne, Berlin’deki dükkânların raflarının boş, satın alacak sebze bulmanın nadiren mümkün olduğunu yazıyordu. Bu, fiyatların istikrarsızlaşmasına yol açmış, karaborsa pazarının doğmasına neden olmuştu. Bu durum, henüz huzursuz olmasa da, Almanya’nın yayılmasının tam olarak ne fayda sağladığını sormaya başlayan (ki bu gelişme Hitler’in propaganda şefini çok tedirgin etmişti) bir halkın

* İngiliz bunaklığı. (yay. n.)

endişelerini artırmıştı.⁷⁰ Yerel yetkililerden birinin belirttiği gibi, Almanya'nın bu bölgesindeki "çalışmaktan bitap düşmüş adamlar ve kadınlar, savaşın neden Asya ve Afrika'ya taşınması gerektiğini anlamıyordu." Mutlu günler artık uzak bir anıydı.⁷¹

Çözüm, Backe ve analistler takımı tarafından sunulmuştu. Backe'nin kendisi, 1940 sonunda yazdığı yıllık tedarik raporunda, Almanya'daki gıda durumunun kötüye gittiğini vurgulamıştı. Gerçekten de Ocak 1941'de Hermann Göring'in Dört Yıllık Plan'ın koordinatörü olarak katıldığı devlet bakanlarının bir toplantısında, daha önceleri, sadece savaşa değil, Nazilere verilen desteğin kaybedilmemesi için defalarca veto edilen etin tayılanması uygulamasına geçmenin mecburi hale gelmesinin yakın olduğunu belirtecek kadar ileri gitmişti.⁷²

Backe'nin teklifi radikalı. Sovyetler Birliği göz alabildiğine geniş olsa da ve coğrafya ile iklim açısından değişiklik gösterse de, kaba bir hatla bölünebiliyordu. Güneyde Ukrayna, Güney Rusya ve Kafkaslar'ı kapsayan bölgede, bir "ihtiyaç fazlası" bölgesini oluşturan tarlalar ve kaynaklar vardı. Kuzeyde, yani Orta ve Kuzey Rusya, Belarus ve Baltık Devletleri'nde ise bir "kıtık" bölgesi vardı. Backe'nin bakış açısıyla, hattın bir tarafındakiler gıda üretiyor, diğer tarafındakiler ise sadece tüketiyordu. Almanya'nın sorunlarının çözümü, birincisini alıp ikincisini yok saymaktı. "İhtiyaç fazlası" bölgesi ele geçirilmeli, ürünleri Almanya'ya yönlendirilmeliydi. "Kıtık" bölgesi ise kesilmeliydi; nasıl hayatta kalacağı önemli değildi. Onların kaybı, Almanya'nın kazancı olacaktı.

Bunun ne anlama geldiği, Berlin'de Barbarossa Harekâtı (Sovyetler Birliği işgaline verilen kod adı) başlamadan birkaç hafta önce gerçekleşen bir toplantıda dile getirilmişti. 2 Mayıs'ta, planlamacılar saldırının önceliklerini ve beklenen sonuçlarını tartışıyordu: Alman orduları topraktan bulabildikleri her şeyi alıp, ilerlerken kendilerini besleyeceklerdi; vadedilmiş toprakların en başından itibaren fayda sağlaması bekleniyordu. Wehrmacht, Alman askerleri sınırı aştığı saniyeden itibaren Rusya'dan beslenecekti.

“Kıtlık” bölgesinde yaşayanlar üzerindeki etkiler de toplantıda ele alınmıştı. Bir anda kesilip atılacaklardı. Tarihteki en tüyler   rper-tici belgelerden biri olan toplantı tutanakları, basitçe     le diyordu: “Topraktan ihtiyacımızı almak için gereken buysa, sonuç olarak x milyon kişi elbette a   kalacaktır.”⁷³ Bu   l  mler, Almanya’nın kendi-sini besleyebilmesinin bedeliydi. Bu milyonlarca insan, Almanya’nın başarısı ve sa   kalması için gereken yan hasarlardı.

Toplantı, işlerin yolunda gitmesini temin etmeyi amaçlayan diğer lojistik konuları da ele almıştı. Tarım arazilerini ulaştırma altyapısına ba  layan ana arterler, güvenceye alınarak malzemelerin Almanya’ya taşınması sağlanacaktı. Hasatın toplanmasını ve gelecekteki ekimleri denetleyecek ağaların ne giyeceğine büyük önem verilmişti: sivil kıyafetlerinin üzerinde grimsi gümüş rengi kol bantları. Önde ge-len araştırmacılardan birinin belirttiği gibi toplantı, dünyevi işlerle katliam işlerinin bir karışımıydı.⁷⁴

Takip eden üç hafta içinde olası ölümlerin sayısını belirlemek, “kıtlık” bölgesinde ölecekleri öngörülen “x milyon”un “x”ini bulmak için bir çaba sarf edilmişti. 23 Mayıs’ta, daha önce varılan yargı-ların güncel bir hali olarak yirmi sayfalık bir rapor yayınlanmıştı. Sovyetler Birliği’nin “ihtiyaç fazlası” bölgesi Ruslarda kopartılacak, tahılları ve diğer zirai ürünleri toplanıp Almanya’ya y  nlendirile-cekti. Berlin’de daha önceki bir toplantıda g  r    ld     üzere, bölge halkı sonuçlarına katlanacaktı. Bunlar artık, öncekilerle birlikte   l   tanısı konanlara ilişkin tahminlerin açıkça dile getirilmesiydi. “Bu bölgedeki on milyonlarca insan gereksiz hale gelecek veya ölecek ya da Sibirya’ya g     edecektir.” “Buradaki nüfusu açlıktan ölmekten kurtarma çabaları... yalnızca Avrupa’nın a   kalması pahasına yapıla-bilir. Bunlar, Almanya’nın savaşın sonuna kadar dayanma olasılığını engelleyecektir.”⁷⁵ Saldırı sadece savaşta zafer kazanmakla ilgili değildi. Gerçekten bir ölüm kalım meselesiydi.

2 Mayıs toplantısına katılanların listesi günümüze kalmamış olmasa da, Backe’nin parmak izleri gündemin ve sonuçların her yerinde görülebilir. Hitler kendisine, daha üst d  zeydekilerden daha fazla saygı gösteriyordu ve Backe’nin karısının g  nl    ne yazdığı

gibi, Alman lider işgalin planlanmasıyla ilgili toplantılarda herkes-ten çok onun önerilerini dinliyordu. Bir de sonunda 1941 yazında yayınlanan tezinin yeniden gözden geçirilmiş sunuş bölümü vardı. “Rusya kaynaklarını düzgün kullanamamıştır,” vurgusunu yaptıktan sonra cümlesini şu şekilde tamamlıyordu: “Almanya bunları ele geçirirse, kesinlikle daha verimli kullanacaktır.”⁷⁶

Ancak hepsinden daha önemlisi 1 Haziran 1941’de, işgalden üç hafta önce yazdığı kısa bir nottu. Ruslara deneyimleyecekleri şey için acımaya gerek yoktu. “Ruslar fakirliğe, açlığa ve tutumluluğa yüzyıllardır dayanıyordu... Alman yaşam standardını [ölçütünüz olarak] kullanmayı ve Rus yaşam biçimini değiştirmeyi denemeyin.” Rus midesinin “esnek” olduğunu söylemişti. Dolayısıyla aç kalacaklara acımak, yanlış olurdu.⁷⁷ Bu düşüncenin netliği, SSCB saldırısının hazırlıkları yapılırken Goebbels’in de günlüğüne kaydettiği üzere, diğerlerini etkilemişti. Backe, “kendi alanına ustalıkla hâkim,” diye yazmıştı. “O varken, başarılması mümkün olan her şey başarıyor.”⁷⁸

Gelecekte olacakların önemi herkesçe biliniyordu. Goebbels günlüğünde, 1941 kışında kıtlık olacağını öngörmüştü. O kadar sert olacaktı ki diğer kıtlıklar buna kıyasla anlamsız kalacaktı. “Bu bizim sorunumuz-değil” diyerek, kıtlığı çekecek olanların Almanlar değil, Ruslar olacağını belirtiyordu.⁷⁹ Almanların Sovyet radyo yayınlarını İngilizler kadar dikkatle dinlediklerini varsayarsak, Goebbels işgal başlamadan üç gün kadar önceki haberlerde “Orta Rusya’da tarlalar yeşil halılar gibi görünürken, güneydoğuda buğdayın olgunlaştığının” söylendiğini duyduğunda cesaretlenmiş olsa gerekti. Hasat başlamak üzereydi ve verim çok yüksek olmuş gibiydi.⁸⁰

Saldırı hazırlıkları son aşamaya geldiğinde, ordunun tüm kesimleri de, yüksek rütbeli subaylar da neyin söz konusu olduğunu biliyorlardı. Wehrmacht rütbelerinde inatla yükselen Bavyeralı kariyerli bir asker olan Franz Halder’e göre Hitler her zamanki gibi açık ve kesindi. Mart 1941’de generallerine, bunun ölümüne bir savaş olduğunu söylemişti. Rusya’da “en zalim şekliyle” güç kullanılmalıydı. Bu bir “imha” savaşı olacaktı. “Bölük komutanları neyin tehlikede

olduğunu bilmeliydi.” Hitler, Sovyetler Birliği konusunda, “bugün şiddet, yarın hoşgörü demektir,” diyordu.⁸¹

Tüm bunlar *Rusya’daki Askerlerin Davranışlarına Dair Rehber İlkeler* başlığıyla yayınlanan ve işgale katılanlara Mayıs 1941’de dağıtılan resmî belgede daha net bir şekilde dile getirilmişti. Bunlar arasında, “ajitatörlerden”, “partizanlardan”, “sabotajcılardan” ve Yahudilerden beklenebilecek tehditler listeleniyor, Alman askerlerine kimseye güvenmemeleri ve merhamet göstermemeleri söyleniyordu.⁸² Ayrıca fethedilen toprakların nasıl kontrol edileceğine dair de emirler verilmişti. Ayaklanma ya da direniş halinde toplu cezalandırma uygulanacaktı. Alman çıkarları aleyhinde çalıştığından şüphelenilenler hemen yargılanacak, suçlu bulunurlarsa, asker ya da sivil dikkate alınmaksızın vurulacaklardı.⁸³

Son olarak bir dizi talimat yayınlanmıştı. Bunların arasında, neler beklenebileceğine dair ayrıntılı uyarılar içeren “Komiser Emri” de vardı: Düşman olasılıkla uluslararası hukuk ve insanlık ilkelerini ihlal eder şekilde davranacaktı. Komiserler –Sovyet siyasi seçkinleri için kullanılan bir terim– sadece “barbar ve Asyalı” olarak tanımlanabilecek yöntemlerle savaşıyordu. Onlara merhamet gösterilmemeliydi.⁸⁴

Soykırım Yolu

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgaline giden yolda, subaylara ve askerlere verilen mesaj tutarlı ve amansızdı: Her şey güneydeki buğday tarlalarının alınmasına bağlıydı. Askerlere Sovyet vatandaşlarının yedikleri yemeğin Alman çocukların ağzından alındığını hayal etmeleri söylenmişti.¹ Yüksek rütbeli komutanlar adamlarına, Almanya'nın geleceğinin, onların başarılarına bağlı olduğunu söylüyordu. Barbarossa başlamadan hemen önceki bir operasyon emrinde Kıdemli Orgeneral Erich Hoepner'in, Panzer Grubu'na söylediği gibi, Rusya'nın ezilmesi –üstelik “görülmemiş bir sertlikle” ezilmesi– gerekiyordu. “Tüm askerî eylemler, tasarım ve uygulama aşamalarında demir irade ile acımasızca, düşmanı tamamen yok etmek amacıyla yönetilmelidir.”² Slavlara yönelik tiksinti, Bolşevizme yönelik nefret ve antisemitizm, subayların damarlarında geziyordu. Bunlar artık, önde gelen tarihçilerden birinin belirttiği üzere, “kabarmasıyla generalleri kolayca toplu katliam araçlarına dönüştüren ideolojik maya” olduğundan birbirine giriyordu.³

Hitler, dehşetin hayata geçirilmesini teşvik ederken, gelecek hakkında gündüz düşleri görüyordu: Kırım, Almanlar için Riviera gibi olacaktı; Karadeniz'deki yarımada'yı anavatana kara yoluyla bağlayıp, tüm Almanların Halk Arabaları (Volkswagen) içinde burayı ziyaret edebilmelerini sağlamak ne kadar güzel olurdu. Açgözlü şekilde daha genç olmayı dilemeye başlamıştı. Böylece neler olacağını görebilirdi; gelecek on yılların yoğun heyecanını göremeyeceğini bilmek çok acıydı.⁴ Himmler de benzer şekilde, “yerleşim incileri”nin (*Siedlungssperlen*) oluşacağı, kolonicilerin ve zengin kara

* General Orbest: orgeneral ile mareşal rütbeleri arasındaki bir askeri rütbedir: Kıdemli Orgeneral. (yay. n.)

topraktan ekin alan Alman çiftçilerinin yaşayacağı köylerle çevre-
lendiği pembe hayaller kuruyordu.⁵

Hitler ve en yakınlarının Almanya'nın kaynak tabanını genişletmek için iki şablonu vardı. Biri Britanya İmparatorluğu'ydü. Almanya, tıpkı Britanya'nın Hint alt kıtasında yaptığı gibi, Doğu'daki devasa topraklara yayılacaktı. Az sayıda Alman kolonici, tıpkı İngilizlerin Britanya Hindistanı'nda hükmettiği gibi Rusya'ya hükmedecekti. Avrupa medeniyeti, çok daha düşük seviyeli bir kültür üzerinde zafer elde edecekti. Nazi liderleri, Hindistan'daki İngilizleri sürekli olarak büyük ölçekli hâkimiyetin az sayıda insanla nasıl kurulabileceğine dair örnek olarak gösteriyordu.⁶

Ancak, Hitler'in düzenli olarak atıfta bulunduğu, benzerlikler gördüğü ve esinlenmek için incelediği bir diğer model daha vardı: Amerika Birleşik Devletleri. Hitler, İşgal Edilen Doğu Toprakları Bakanlığı'na yeni atanan Alfred Rosenberg'e, Almanya'nın Yeni Dünya'daki Avrupalı yerleşimcilerin Amerika yerlilerine yaptığını yapması gerektiğini açıklıyordu: Yerli nüfus sürülmeli ya da imha edilmeliydi. Volga'nın Almanya'nın Mississippi'si, yani medeni dünya ile ötesindeki kaos arasındaki sınırı olacağını söylüyordu. 19. yüzyılda Amerika'nın Büyük Ovalar bölgesine yerleşen insanlar, elbette ki Doğu'ya yerleşmek üzere gelecekti. Almanlar, Hollandalılar, İskandinavlar ve ayrıca (kendinden emin bir şekilde öngördüğü üzere) Amerikalıların kendileri bile bu yeni fırsatlar diyarına gelecek ve ödülleri bulacaktı.⁷ Ukrayna ve Güney Rusya'nın doğuya uzanan tarlaları sayesinde yeni bir dünya düzeni oluşacaktı. Hitler, bunun Amerikan rüyasının sonu olacağını beyan ediyordu: "Avrupa –Amerika değil– sınırsız fırsatların ülkesi olacak."⁸

Heyecanı sadece Karadeniz ile Hazar Denizi'nin kuzeyindeki kuşağın sunduğu imkânlarla dayanmıyordu, zira her yerdeki işaretler, işlerin Almanya lehine döndüğünü gösteriyordu. Alman kışkacının bir parçası, dünyanın kalbine kuzeyden uzanırken, diğeri güneyden, Kuzey Afrika ve Orta Doğu üzerinden geliyordu. Kuzey Afrika çöl-lerinde 1941 yılında gerçekleşen bir dizi yıldırım zafer, Rommel'i ve Almanya'yı Afrika Kolordusu'nu, Mısır'a saldırı mesafesine getirmiş,

böylece tam Barbarossa başlarken kritik Süveyş Kanalı'nın kontrolünü ele geçirmeye yaklaştırmıştı. Bu esnada Fransa'nın çöküşü, Luftwaffe için Fransızların Suriye ve Levant'ta Birinci Dünya Savaşı uzlaşmalarının ardından kurdukları hava üslerinden faydalanacak Almanya'ya, erişim mesafesini daha da artırma imkânı tanımıştı.

Dünyanın kaderi, en ince ipliklerden birine bağlıydı. Asıl soru, görünüşe göre, Sovyetler Birliği'nin işgalinin zamanlaması ve Stalin'in şaşırtılıp şaşırtılamayacağıydı. Saldırıyı ürünler ekildikten sonra, ancak hasat edilmeden önce başlatmak çok önemliydi; böylece Alman orduları Rusya'da ilerlerken bunlardan faydalanabilecekti. 1940'ta Moskova'da yapılan müzakereler, Sovyetler Birliği'nden Almanya'ya bir milyon ton tahılın, neredeyse aynı miktarda petrolün ve önemli miktarda demir cevheri ile manganezin gönderilmesini sağlamıştı. Mayıs 1941'deki büyük sevkiyat yerine ulaştıktan sonra, saldırı zamanı gelmişti.⁹

1941 yazının başında doğu sınırında Alman birliklerinin toplanmasından endişelenen Savunma Halk Komiseri Mareşal Timoşenko ve General Georgi Jukov, Stalin'in karşısına çıkarak, önleyici bir saldırı başlatmayı, bunun ardından da Varşova, Kuzey Polonya ve Prusya'nın bir kısmına ulaşacak bir saldırı yapmayı önermişti. Birbirine benzer iki anlatıya göre Stalin planı hemen reddetmişti. Öfkeyle, "Delirdiniz mi siz?" diye sormuştu. "Almanları kışkırtmak mı istiyorsunuz?" Daha sonra Timoşenko'ya dönerek şöyle demişti: "Bakın... Timoşenko sağlıklı ve büyük bir kafası var ama görünüşe göre beyni küçücük." Sonra da tehdit etmişti: "Eğer sınırdaki Almanları kışkırtırsanız, eğer izniniz olmadan güçlerinizi hareket ettirirseniz, bilin ki kafalar uçacaktır." Bunu söyledikten sonra dönüp çıkmış, çıkarken de kapıyı çarpmıştı.¹⁰

Stalin, Hitler'in saldıracağına ihtimal vermiyor değildi, sadece henüz bunu yapmaya cesaret edemeyeceğine inanıyordu. Aslında Stalin'in Nazi idaresi ile ticareti kişisel olarak denetlemesinin sebebi, Sovyet ordusu hızla yeniden inşa edilip modernleştirilirken bir gözünü Almanların üzerinde tutmaktı. Hâlâ tüm kartların elinde olduğundan

o kadar emindi ki, Berlin, Roma ve hatta Tokyo'daki ajanlardan gelen istihbarat raporları (ayrıca Moskova'daki büyükelçiliklerin yaptığı uyarılar ve gönderdiği işaretler) bir saldırının çok yakın olduğunu belirtirken bile, bunları yok saymıştı.¹¹ Öfkeli tavrı, Alman hava kuvvetleri üssünde bulunan bir casusun, işgal başlamadan beş gün önce sunduğu bir rapora verdiği tepkiyle özetlenebilir. "Sen gidip o 'kaynağına'... anasını sikmesini söyleyebilirsin," diye bağırıyordu. "Bu bir 'kaynak' değil," diye yazmıştı, "dezenformasyon yayan birisi."¹²

Stalin'in etrafındaki herkes Stalin kadar bıkkın değildi. Alman askerlerinin haziran başındaki hareketleri bazılarının, Kızıl Ordu'nun savunma konumuna getirilmesi gerektiğini savunmasına yol açmıştı. Stalin hayretler içinde, "Almanlarla saldırmazlık paktımız var," diye cevap vermişti. "Almanya Batı'daki savaşa meşgul ve Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırarak ikinci bir cephe açmaya cesaret edemeyeceğinden eminim. Hitler o kadar çılgın değil ve Sovyetler Birliği'nin Polonya ya da Fransa, hatta İngiltere olmadığını farkında."¹³

21 Haziran'da, ciddi bir şeylerin olduğu belirgin hale gelmişti. İsveç'in Moskova Büyükelçisi Vilhelm Assarsson, iki seçenek olduğunu düşünüyordu: Ya "III. Reich ile Sovyet İmparatorluğu" arasındaki, son derece geniş kapsamlı sonuçları olacak destansı bir karşılaşmaya en ön sıradan bileti olacaktı ya da Almanlar "Ukrayna ve Bakü petrol kuyuları ile ilgili" bir dizi talepte bulunmak üzereydi. İkincisi olursa, "tarihteki en büyük şantaj vakasına" şahit olabilirdi.¹⁴

Saatler sonra, bunun bir blöf olmadığı ortaya çıkmıştı. 22 Haziran 1941'de Stalin saat 03.45'te, General Jukov'un telefonuyla uyandırılmıştı: Tüm sektörlerde sınırlar ihlal edilmişti. Sovyetler Birliği saldırı altındaydı. Başlangıçta Stalin olanlara inanmayı reddetmiş, bunun Hitler'in bir blöf olduğunu, muhtemelen ticaretle ilgili bir tür uzlaşma için zorlama taktiği olduğunu düşünmüştü. Bunun ölümüne bir savaş olduğunu çok geç anlamıştı. Şoktan hissizleşmiş şekilde, katatonik bir duruma düşmüş, halka duyuru yapma görevini Molotov'a bırakmıştı. Molotov radyoda ciddi bir ifadeyle "Medeni uluslar tarihinde benzerine rastlanmamış bir ihanet eylemi gerçekleşmiştir," demişti. Ancak kuşku duyulmasına gerek yoktu: "Düşman

ezilecek, zafer bizim olacaktır.” Sovyetler Birliği’nin şeytanla dans ettiği ve artık ödeme zamanının geldiği belirtilmemiştir.¹⁵

Almanların ilerlemesi, işgal gücü her zaman varsayıldığı kadar iyi hazırlıklı ya da iyi donanımlı olmasa da insafsız ve yıkıcıydı.¹⁶ Birkaç gün içinde Minsk düşmüş, dört yüz bin Sovyet askeri kuşatılıp tuzağa düşürülmüştü. Brest-Litovsk sona ermiş, savunmacılarının tedarik hatları hızla kesilmişti ancak ümitleri tükenmemiştir: 20 Haziran 1941’de genç bir askerin duvara kazındığı gibi, “Ölüyorum ama teslim olmuyorum. Elveda vatanım.”¹⁷

Bu zamana gelindiğinde, Stalin olayların ciddiyetini anlamaya başlamıştı. 3 Temmuz’da, radyoda Alman işgalinden “SSCB halkları için bir ölüm kalım meselesi” olarak bahsetmişti. Dinleyicilere, işgalcilerin “Çarlığı” ve “derebeylerin yönetimini” getirmek istediklerini söylemişti. Gerçeğe daha yakın olan saldırganların, Alman prensleri ve baronları için “köle” toplamak amacıyla olduklarıydı.¹⁸ Bu aşağı yukarı doğrudu; prensler ve baronlar, Nazi Partisi’nin yetkilileri ve Alman sanayiciler anlamına geldiği sürece: Esir alınan Sovyet askerlerinin ve yerel nüfusun zorla çalıştırmaya başlanması uzun sürmeyecekti. Zaman geçtikçe, hem doğrudan Nazi rejimi için hem de özel Alman şirketleri adına (ki bu şirketlerin birçoğu hâlâ faaliyet göstermektedir) yol inşa etmek, tarlalarda ya da fabrikalarda çalışmak için on üç milyondan fazla insan kullanılmıştı. Kölelik, Avrupa’ya geri dönmüştü.¹⁹

Almanlar, 1941 yazı boyunca durdurulamaz görünüyordu. Eylül ayına gelindiğinde, yarım milyondan fazla Sovyet askerinin esir alındığı bir kuşatmanın sonunda Kiev düşmüştü. Birkaç hafta sonra, Rusya’nın kalbine saplanan bir mızrak görevi yapan üç muharebe grubu Kalinin, Tula ve Napolyon’un 1812’deki işgalinin durduğu Borodino’ya ulaşmıştı. Almanlar savunma hatlarını yarmaya devam ediyordu. Ekim ayına gelindiğinde Moskova tehdit altındaydı. Endişe o kadar yüksek seviyede idi ki liderliği Moskova’nın dokuz yüz kilometre kadar doğusunda, Volga’nın Hazar Denizi’ne doğru döndüğü bir kıvrımın üstündeki, eskiden Samara olarak bilinen Kuibşev’e taşıma planları yapılıyordu. Lenin’in bedeni Kızıl Meydan’dan alı-

narak depoya kaldırılmıştı. Stalin'in şehri terk etmesi için hazırlıklar yapılmıştı, ancak Rus lideri son saniyede fikir değiştirerek kalmaya karar vermişti: Bazı raporlara göre, treninin motoru çalışıyordu ve korumaları gitmeye hazır halde platformda bekliyordu.²⁰

Kasım ayına gelindiğinde, Kafkaslar'dan önceki son durak olan Rostov-na-Donu düşmüştü. Ay sonunda, 3. ve 4. Panzer orduları, Moskova'ya otuz kilometre mesafedeydi. 1 Aralık'ta, motosikletli bir keşif grubu başkentin yedi kilometre kadar yakınına gelmişti.²¹ Hitler mutluluktan havalara uçuyordu. Kuzeydeki Leningrad'ı ve Moskova'yı devirerek Sovyetler Birliği'ni başsız bırakma planı, uzun vadede güneydeki "ihtiyaç fazlası" bölgeyi ele geçirmek için çok önemliydi ve işler yolunda gidiyor gibi görünüyordu. Saldırının başlangıcından iki ay sonra, Rus hatları geri çekilirken, Hitler gelecek hakkında heyecanla konuşuyordu. Ağustos 1941'de "Ukrayna, sonra da Volga Havzası, bir gün Avrupa'nın tahıl ambarı olacak. Toprakta yetişenden çok daha fazlasını hasat edebileceğiz," demişti. "Bir gün İsveç bize demir vermeyi reddederse," diye devam etmişti, "sorun olmaz. Rusya'dan alırlar."²²

Aynı zamanda, inşaat ve teknisyen ekipleri ordunun arkasından doğuya ilerliyordu. Eylül 1941'de, yeni oluşturulan Sonderkommando R (Rusya Özel Komutası) konvoyu Berlin'den Ukrayna'ya doğru yola çıkmıştı. Amaçları yeni fethedilen topraklarda işlevsel bir altyapı kurmaktı. Sahra mutfakları, mobil ofisler, tamir atölyeleri ve polis telsizlerinden oluşan binlerce araçlık konvoyun görevi, bir tarihçinin deyişiyle "Avrupa'nın fetih ve imparatorluk yaratma tarihindeki en radikal kolonileştirme seferini" mümkün kılmaktı.²³

Karadeniz kıyısında Odessa'ya ulaştıklarında, subaylar –vasat-lardan, asker kaçaklarından ve uyumsuzlardan oluşan derme çatma bir kalabalık– en güzel evleri kendi karargâhları haline getirip, uzun vadeli planları şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koyacak türden kurumları –kütüphaneler, kayıt koleksiyonları, ders salonları ve muzaffer Alman filmlerini gösteren sinemalar– oluşturmaya başlamışlardı.²⁴

İşgal tartışmasız bir başarı gibi görünüyordu. Almanya'ya kaynak göndermek üzere belirlenen bölgenin neredeyse tümü, altı aydan kısa bir süre içinde fethedilmişti. Leningrad ve Moskova henüz düşmemişti ama teslim olmaları bir zaman meselesi gibiydi. Başka yerlerde de işaretler ümit verici görünüyordu. Irak'taki bir ayaklanma, Hayfa sokaklarından otobüsleri alarak isyanı bastırmak üzere doğuya giden, hızla bir araya getirilmiş bir İngiliz gücü tarafından bastırılrsa da Almanya'nın, Hazar Denizi'nin güneyindeki petrol zengini topraklardaki yeni dostlarının yakında başarıya ulaşacağını düşünmek için geçerli sebepler vardı.²⁵

Sovyetler Birliği işgali başlarken Hitler, Arap bağımsızlığı fikrine çoktan resmî onayını vermiş, Kudüs Müftüsü'ne yazarak dayanışma içinde olduklarını söylemiş, Arapları kadim bir medeniyet olarak övmüş, İngilizlerin ve Yahudilerin, Araplarla Almanların ortak düşmanı olduğunu söylemişti.²⁶ İslam dünyasındaki bağların geliştirilmesi o kadar ileri gitmişti ki Alman bir akademisyen, Suudi Arabistan'ı "Vahhabi Tarzı III. Reich" olarak öven dalkavukça bir methiye yazmıştı.²⁷

Britanya'nın bakış açısıyla işler çaresiz görünüyordu. Hindistan Başkomutanı General Wavell, Irak'ta felaketten kıl payı kurtulunduğunu söylemişti. Almanların nüfuzunun ulaşmasının an meselesi olduğu İran'ı korumak için önlemler alınması hayati önem taşıyordu. 1941 yazında Başbakan Winston Churchill'e sunduğu raporda, "Hindistan'ın savunması için, Almanların İran'dan bugün temizlenmesi önemlidir," demişti. "Bu başarılamazsa, Irak'ta ucu ucuna önlenecek olayların bir tekrarıyla karşılaşılacaktır."²⁸

Wavell, savaşın başından beri Alman propagandasının durmak bilmediği İran konusunda endişelenmekte haklıydı. Amerikalı bir muhabir, 1941 yazında Tahran'daki kitapçıların raflarının Goebbels'in sözcülerinden biri olan *Signal* dergileri ile dolu olduğunu, sinemalarda Almanların Fransa ve Batı Avrupa'daki zaferlerini destansı bir üslupla gösteren *Sieg im Westen* (Batı'da Zafer) gibi filmlerin gösterimlerinin tıklım tıklım dolu olduğunu yazmıştı.²⁹

Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırısı da İran'da büyük coşkuyla karşılanıyordu. Bazı raporlara göre Tahran'ın ortasındaki Sepah Meydanı'nda toplanan kalabalıklar, Sovyet şehirlerinin birbiri ardına Wehrmacht'ın eline geçişini tezahüratlarla karşılıyordu.³⁰ Sorun, İngiliz Büyükelçisi Sir Reader Bullard'ın işgalden sonraki günlerde Londra'ya bildirdiği gibi, "İranlıların genel olarak Almanların, kadim düşmanları Rusya'ya saldırmamasından memnun olmalarıydı."³¹

Saygın Pers araştırmacı Ann Lambton, gelişmekte olan durumla ilgili fikirleri sorulduğunda, Alman yanlılığı orduda da pazarda da çok yaygın demişti. Duygular özellikle "Almanların zafer kazanmasını uman, Alman yanlısı olma [eğilimindeki] genç subaylar" arasında çok yoğundu.³² İngiliz askerî ataşe de, yerel halkın Almanlar hakkında olumlu, İngilizler hakkında ise olumsuz görüşlerini karşılaştırarak aynı görüşte olduğunu söylüyordu. "Almanlar Pers Diyarı'na ulaşacak olsa İngiliz davasını destekleyecek [insan] sayısı, toplansa bir elin parmaklarını geçmez; oysa ki Almanların önemli miktarda etkin destek bulmalarını bekleyebiliriz."³³ Bu görüş, Tahran'daki Almanya Büyükelçisi Erwin Ettel tarafından da paylaşılıyordu. Berlin'e; bir İngiliz saldırısının "kararlı bir askerî direniş" ile karşılaşacağını ve Şah'ın Almanya'dan resmî olarak destek istemesine yol açacağını söylemişti.³⁴

İran'ın Hitler'e katılabileceği endişesi, Almanlar doğuya doğru ilerledikçe direnişin azaldığı bilgisiyle daha da artmıştı. İlerlemeleri öyleydi ki yakın geçmişe kadar Hindistan'ın Başkomutanı olan ve daha sonra Orta Doğu Komutanlığı'na atanan General Auchinleck'e, Hitler'in askerlerinin Ağustos 1941 ortalarına doğru Kafkaslar'a ulaşacağı söylenmişti.³⁵ İngiltere açısından bu bir felaketti. Almanlar müthiş bir petrol ihtiyacı içindeydi. Bakü ve Kafkaslar'daki kaynakları ele geçirmeleri zaten yeterince kötü olurdu. Hindistan Devlet Bakanı Leopold Amery'nin belirttiği üzere, daha da kötüsü, İran ve Irak'taki petrol sahalarına çok yakın olacakları ve şüphesiz, "her tür sorunu çıkartacak" olmalarıydı.³⁶ Diğer bir ifadeyle Almanya sadece gemilerini, uçaklarını, tanklarını ve diğer araçlarını çalıştıracak petrole güvenilir bir erişim sağlayarak Aşil topuğunu

sağlama almış olmakla kalmayacak, Britanya'nın savaşa devam edebilmesini de engelleyebilecek bir konuma gelecekti. General Auchinleck, Filistin'den Basra'ya ve İran petrol sahalarına uzanan bu kuşağı savunmak için –Destek Operasyonu adı verilen– bir plan geliştirmenin hayati önem taşıdığını belirtmişti.³⁷

İran'ın stratejik konumu önemini artırıyordu. Stalin 1939 yılında Hitler ile bir anlaşma yapmış olsa da, Almanların iki yıl sonra Sovyetler Birliği'ni işgal etmesi, Sovyetler'i İngilizler ve dostları için sıra dışı bir müttefik haline getirmişti. Dolayısıyla Washington'da "ABD hükümetinin Sovyetler Birliği'ni silahlı saldırıya karşı mücadelesinde güçlendirmek için mümkün olan tüm ekonomik desteği vermeye karar verdiği" açıklanmıştı.³⁸ Bunun yanı sıra Moskova'daki Amerika Büyükelçisi, Stalin'e, ABD'nin Hitler'i yenmeye "tamamen" kararlı olduğu ve bunun gerçekleşmesi için ne gerekiyorsa yapacağını gizli bir toplantıda söylemişti.³⁹

Sorun, silahların ve malzemelerin Sovyetler Birliği'ne nasıl ulaştırılacığıydı. Kutup Dairesi'ndeki limanlara nakliyat lojistik olarak zordu ve kışın ortasında çok tehlikeliydi. Doğuda Vladivostok dışında uygun liman bulunmaması ise, özellikle de Pasifik'in bu bölgesindeki Japon hâkimiyeti dolayısıyla sorun yaratıyordu. Çözüm açıktı: İran'ın yönetimini ele geçirmek. Böylece yerel Alman ajanları ve yandaşları kritik anda destek bulamayacak, Müttefikler'in kaybetmeyi göze alamayacağı doğal kaynaklar daha iyi korunacak ve Wehrmacht'ın durmaksızın doğuya ilerlemesini engellemek için eşgüdümlü bir çaba sergilemek üzere en iyi fırsatı sağlayacaktı.

Bu durum Müttefikler'in savaştaki hedeflerine uygun olmasının yanı sıra, İngilizler ve Sovyetler için uzun vadeli faydalar da vadediyordu; ülkeyi işgal etmek her birine siyasi nüfuz, ekonomik kaynaklar ve stratejik değer anlamında uzun süredir istedikleri şeyleri verecekti. Hitler'in Moskova'daki eski müttefikine saldırma kararı, heyecan verici fırsatlar yaratmıştı.

Ağustos 1941'de İngiliz askerleri, Sovyet askerleriyle eş zamanlı olarak İran'ı işgal etmişti. Aradaki fikir ayrılıkları, derin stratejik ve ekonomik öneme sahip bir bölgedeki karşılıklı çıkarları güçlendir-

mek için bir kenara bırakılmıştı. İngiliz ve Sovyet askerleri ülkenin kuzeyindeki Kazvin’de buluştuklarında, sigara değiş tokuş edip birbirlerine öyküler anlatarak gönüllerince eğlenmişlerdi. Sovyet ordusuyla buluşan yabancı muhabirlere votka ikram ediliyor, Stalin’in, Churchill’in, Molotov’un, Roosevelt’in sağlığına kadeh kaldırılıyor, sonra bu işlem aynı sırayla tekrarlanıyordu. Amerikalı bir gazeteci, “Otuz kadeh sek votkadan sonra,” demişti, “muhabirlerin yarısı masanın altındaydı. Ruslar ise içmeye devam ediyordu.”⁴⁰

Şah, Alman vatandaşlarının hemen sınır dışı edilmesi ultimatomunu vermekte tereddüt edince, İngilizler yeni BBC Pers Radyosu üzerinden Şah’ı başkentteki taht mücevherlerini çalmakla, kendi şirketlerinde insanları zorla çalıştırmakla ve Tahran’ın su kaynaklarını kendi kişisel bahçelerini sulamak için kullanmakla (haksız yere) itham ediyordu; bu eleştiriler, Reader Bullard’ın anılarında belirttiği üzere, zaten dile getiriliyordu.⁴¹

Şah İngilizlerin taleplerine kaçamak cevaplar veriyor, Başkan Roosevelt’e “saldırgan eylemler” yüzünden şikâyetle bulunuyor ve “uluslararası adalet ve halkların özgürlük hakkına” yönelik tehditleri kınıyordu. Başkan, bunların hepsi iyi hoş, diyordu, ancak Şah’ın “Almanya’nın fetih hareketlerinin devam edeceğini ve Avrupa’dan Asya’ya, Afrika’ya, hatta Amerika Kıtası’na kadar uzanacağını” unutmaması gerekiyordu. Diğer bir ifadeyle Pers Diyarı, Hitler ile iyi ilişkiler kurarak felakete davetiye çıkarıyordu.⁴² Sonunda, İngilizler işleri kendi ellerine almış, artık bir yük olarak görülen Rıza Pehlevi’nin tahttan feragat etmesini sağlamış, yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevi’yi (Fransız polisiye romanlarını, hızlı arabaları ve daha da hızlı kadınları seven kusursuz bir çapkın) geçirmişlerdi.⁴³

Bir çok İranlı için dışarıdan böylesi bir müdahaleye göz yumulamazdı. Kasım 1941’de “Çok Yaşa Hitler!” ve “Ruslara ve İngilizlere Ölüm!” diye bağırان kalabalıklar toplanarak, bir işgal gücü olarak görülen askerler tarafından ülkenin kaderine karar verilmesinden duydukları hoşnutsuzluğu dile getiriyordu.⁴⁴ Bu, İran’ın savaşı değil; İkinci Dünya Savaşı’nın ihtilafları ve askeri çatışmalarının Tahran ve İsfahan gibi şehirlerde yaşayan, ülkeleri Avrupa güçlerinin

mücadelesinin içine kapılırken ağzı açık bakan halk ile hiçbir ilgisi yoktu. Bu görüşler bir anlam ifade etmiyordu.

İran'daki durum zorla kontrol altına alınırken, Fransa'nın düşmesinin ardından, Britanya ve Orta Doğu'daki müttefiklerine karşı kullanılabilecekleri korkusuyla Suriye'deki Fransız tesislerine karşı da önlemler alınıyordu. İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı sonrasında Irak'ta ellerinde tuttukları hava sahalarından biri olan RAF Habbaniye'den alelacele bir Hurricane filosu yola çıkmış, Vichy Fransası üslerini taramıştı. 1941'in ikinci yarısındaki hava baskınlarında uçan pilotlardan biri, bir pazar günü alçaktan uçarak Fransız havacılar ile "parlak renkli elbiseler giyen kızların" kokteyl partisini yakaladığını anlatmıştı. İngiliz uçakları saldırıp insanlar kaçıırken, bardaklar, şişeler ve topuklu ayakkabılar havada uçuşmuştu. Hurricane'lerden birinin pilotu Roald Dahl, bu "inanılmaz komikti," diye not düşmüştü.⁴⁵

Bu dönemde Berlin'e sürekli iyi haberler geliyordu. Sovyetler Birliği zor durumdaydı, Pers Diyarı, Irak ve Suriye'de atılımlar yapılmak üzereydi ve Almanya'nın 7. yüzyıldaki İslam orduları ya da Cengiz Han ile mirasçılarının Moğol güçlerinin fetihleriyle karşılaştırılabilecek bir dizi fethin eşliğinde olduğunu düşünmek mantıklıydı. Başarı parmaklarının ucundaydı.

Gerçek ise biraz farklıydı. Gerek Sovyetler Birliği'ndeki gerekse diğer bölgelerdeki Alman ilerleyişi her ne kadar dramatik görünse de, sorunlarla doluydu. Öncelikle doğuya ilerleme sırasında savaş alanında verilen kayıplar, bunların yerine geçmek üzere gönderilen yedek kuvvetlerin sayısından çok fazlaydı. Muazzam zaferler, çok miktarda esir alınmasına yol açsa da, bunların bedeli genelde çok büyük oluyordu. General Halder'in tahminlerine göre Wehrmacht, işgalin başlangıcından sonraki ilk iki ayda adamlarının %10'undan fazlasını, yani dört yüz binden fazla askeri kaybetmişti. Eylül ortasına gelindiğinde bu sayı, beş yüz bin ölü ya da yaralıya ulaşmıştı.⁴⁶

Bu hızlı ilerleme aynı zamanda tedarik hatlarını da çok zorluyordu. İçme suyu eksikliği neredeyse başından itibaren bir sorundu ve

sonuçta kolera ve dizanteri salgınlarına yol açmıştı. Ağustos sonuna bile gelmeden, daha keskin bakışlı olanlar resmin ilk anda görüldüğü kadar pembe olmadığını görebiliyordu: Traş bıçağı, diş macunu, diş fırçası, kâğıt, iğne ve iplik gibi temel malzemelerin eksikliği, işgalin ilk günlerinden itibaren hissediliyordu.⁴⁷ Yaz sonundaki yoğun yağmurlar, adamları da ekipmanları da su içinde bırakmıştı. Bir asker evine, “Battaniyeleri, botları ve kıyafetleri doğru dürüst kurutmak mümkün değil,” diye yazmıştı.⁴⁸ Koşullara dair haberler Goebbels’e ulaşmış, o da günlüğüne bu zorlukların üstesinden gelmek için çelik gibi sinirler gerektiğini yazmıştı. Zaman içinde, demişti, bugünün zorlukları “tatlı anılar gibi görünecek.”⁴⁹

Yakın Doğu ve Orta Asya’daki ihtimaller de sahte ümitler veriyordu. Yılın başındaki iyimserliğe rağmen Kuzey Afrika’yı Suriye’ye, Irak’ı Afganistan’a bağlamayı vadeden heyecan karşılığında Almanya’nın elinde pek bir şey yoktu. Kontrolü ele almak bir yana, anlamlı bir varlık göstermek bile somuttan ziyade soyut bir şey gibi görünüyordu.

Böylece, inanılmaz toprak kazançlarına rağmen Almanya Genelkurmayı, tıpkı Moskova’nın sallantıda olduğu günlerdeki gibi moralleri yükseltmeye çabalamaya başlamıştı. Ekim 1941 başında, Ordu Grubu Güney’in “ihtiyaç fazlası” bölgesine ulaşan parçasının komutanı Feldmareşal Von Reichenau, askerlerine moral vermek üzere bir emir vermişti. Ciddiyetle, “Her asker,” demişti, “ulusal idealin bir sancaktarı ve Alman halklarına uygulanan tüm zulümlerin intikamcısıdır.”⁵⁰ Bunların hepsi iyiydi, hoştu ama soğuktan kaçmak için botlarına gazete kâğıdı dolduran insanlar açısından, güçlü sözlerin, yaralı üyelerinin donarak öldüğü ve derileri donmuş tüfeklerine yapışan bir ordunun askerleri üzerinde ne etki yapacağı pek açık değildi.⁵¹ Ekmeğin baltayla kesilmesini gerektirecek kadar keskin bir kış gelirken, Hitler Danimarka Dışişleri Bakanı’na alaycı şekilde şöyle demişti: “Alman halkı artık yeterince güçlü ve kanını feda etmeye hazır değilse... yok olmalıdır.”⁵² Buz gibi doğu cephesinde görev yapan askerlere bol miktarda dağıtılan bir metamfetamin olan Pervitin gibi kimyasal uyarıcılar, güç vermek açısından moral konuşmalarından daha faydalıydı.⁵³

İşgalin bir diğer özelliği de ciddi tedarik sorunlarıydı. Moskova'ya yaklaşan savaş grubunun her gün trenle yirmi yedi yakıt teslimatına ihtiyacı olduğu tahmin ediliyordu; kasımda, tüm ay boyunca toplam üç teslimat yapılabiliyordu.⁵⁴ Savaşı gözlemleyen Amerikalı ekonomistler, "Alman Ordusu ve Ekonomik Durumu" ve "Almanya'nın Doğu Cephesi'ndeki Tedarik Sorunu" gibi raporlarda tam olarak bu konuya odaklanıyordu. Her iki yüz kilometrelik ilerlemenin otuz beş bin ek vagon kullanılmasını ya da ileri cepheye yapılacak günlük teslimatın on bin ton azaltılmasını gerektireceğini hesaplamışlardı. İlerlemenin hızı büyük bir soruna dönüşmekteydi.⁵⁵

Cepheyi arkadan tedarik etmek zorunda kalmak yeterince kötüydü. Ama daha da acil bir sorun vardı. İşgal ardındaki rehber ilke, Ukrayna ve Güney Rusya'nın zengin topraklarının –"ihtiyaç fazlası" olarak tanımlanan bölgesinin– kopartılmasıydı. İşgal başlamadan önce Sovyetler Birliği'nden tahıl sevkiyatı yapılırken bile, savaşın gıda kaynakları ve beslenme düzenlerindeki etkisi Almanya'da, örneğin Büyük Britanya'da olduğundan çok daha belirgindi. Doğudaki kazançlarla artacağı yerde, 1940'ın sonuna doğru zaten çok düşmüş olan günlük kalori tüketimi, daha da düşmeye başlamıştı.⁵⁶ Gerçekte, Barbarossa Harekâtı başladıktan sonra Almanya'ya ulaşan tahıl miktarı, 1939-41 arasında Sovyetler Birliği'nden ithal edilenden çok daha azdı.⁵⁷

Alman radyo yayınları moralleri düzeltmeye –ve teminat vermeye– çalışıyordu. Kasım 1941'deki bir haber bülteni, Almanya'nın bir zamanlar bol miktarda tahıl stoğu olduğunu söylüyordu; ancak "Artık savaşta ve bu tür lüksler olmadan idare etmeliyiz." Bülten, iyi haberlerin de olduğunu söyleyerek devam ediyordu. Kıtıklardan ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki sorunlardan korkmaya gerek yoktu. 1914 ile 1918 arasındaki dönemin aksine, "Alman halkı gıda kontrol yetkililerine güvenebilirdi."⁵⁸

Bunlar savaş sözleriydi çünkü Doğu'daki neredeyse sonsuz kaynakları ele geçirme fikrinin bir yanılısıma olduğu gün geçtikçe daha belirgin hale geliyordu. Topraktan beslenmesi söylenen ordu bunu yapamıyor, sadece hayatta kalıyor ve hayvanları kesmek zo-

runda kalıyordu. Anavatandaki zirai durumu iyileştirmek bir yana, Hitler'in ve çevresindekilerin ümitlerini yönlendirdikleri vadedilmiş topraklar, her şeyi daha kötü hale getiriyordu. Sovyetler'in arazi yakma politikası, bu toprakların zenginliğinin büyük kısmını ortadan kaldırmıştı. Diğer yandan Wehrmacht içindeki karmaşık ve çelişkili askerî öncelikler (insanların, tankların, kaynakların ve yakıtın merkeze mi, kuzeye mi yoksa güneye mi yönlendirilmesi gerektiği konusunda sürekli bir gerilim vardı), sonunda ölümcül olacak tohumları ekmişti. Amerikalıların 1942 baharında Sovyetler Birliği'nin güneyinde fethedilen toprakların verimliliği ile ilgili yaptıkları tahminler, Ukrayna ve Güney Rusya'daki olası hasat ile ilgili karamsar bir tablo çiziyordu. Rapora göre, en iyi ihtimalle işgal öncesi verimin üçte ikisi alınabilirdi. Bu bile başarılı sayılırdı.⁵⁹

Dolayısıyla elde edilen tüm toprak kazançlarına rağmen, doğudaki sefer sadece söz verilenleri değil, ihtiyaç duyulana da sağlamayı başaramamıştı. Sovyetler Birliği işgalinden sadece iki gün sonra Backe, dört yıllık ekonomik planın bir parçası olarak buğday gereksinimlerine dair tahminlerini sunmuştu. Almanya'nın yılda iki buçuk milyon tonluk bir açığı vardı. Almanya'nın yemek yiyebilmesi için Wehrmacht'ın bunu çözmesi –ve milyonlarca ton yağlı tohum, milyonlarca büyükbaş hayvan ve domuz bulması– gerekiyordu.⁶⁰ Hitler'in generallerine “Moskova ve Leningrad’ı yerle bir etmelerini” emretmesinin sebeplerinden biri buydu: “Burada kalan insanların kışın beslenmek zorunda kalmasını engellemek” istiyordu.⁶¹

Milyonların gıda kıtlığı çekeceğini ve açlıktan öleceğini tahmin eden Almanlar, artık kimin acı çekeceğini belirlemeye başlamıştı. İlk sıradakiler, Rus esirlerdi. Göring umursamazca, onları beslemeye gerek olmadığını yazmıştı; uluslararası bir yükümlülüğümüz yoktu.⁶² 16 eylül 1941’de, “çalışmayan” (yani köle olarak çalıştırılamayacak kadar zayıf ya da yaralı olan) savaş esirlerine artık gıda verilmemesi

* Düşmanın yararlanmasını önlemek için bütün ürün, kaynak ve tesisleri yok etme politikası. (yay. n.)

emrini vermişti. Bir ay sonra, “çalışan” esirlerin tayınları zaten azaltılmışken, bir kez daha azaltılmıştı.⁶³ Bunun etkisi korkunç olmuştu: Şubat 1942’ye gelindiğinde iki milyon kadar (toplam üç milyon üç yüz bin içinden) Sovyet askeri, büyük kısmı açlıktan olmak üzere, ölmüştü.⁶⁴

Süreci daha da hızlandırmak için beslenmesi gereken boğaz miktarını azaltacak yeni teknikler geliştiriliyordu. Savaş esirleri yüzer yüzer toplanarak, Polonya ordu kışlalarını ilaçlamakta kullanılan böcek ilaçlarının etkileri insanlar üzerinde deneniyordu. Ayrıca egzozlarına boru bağlanan minibüsler kullanılarak karbon monoksit zehirlenmesinin etkileri hakkında da deneyler yapılmıştı. 1941 sonbaharında yapılan bu deneyler, daha sonra aynı teknikleri çok daha büyük ölçekte kullanarak kötü bir şöhret kazanacak yerlerde gerçekleştirilmişti: Auschwitz ve Sachsenhausen.⁶⁵

İşgalin başlangıcından birkaç hafta sonra başlayan toplu katliamlar, Alman saldırısının başarısızlığına ve hem ekonomik hem de stratejik planlarının küçük düşürücü yetersizliklerine verilen mide bulandırıcı bir tepkiydi. Ukrayna’nın ve Güney Rusya’nın büyük tahıl depoları, kendilerinden bekleneni verememişti. Ayrıca hemen ödenmesi gereken bir bedel de vardı ama bu, Hitler’in laf arasında belirttiği gibi yerel nüfusun sınır dışı edilmesi ya da göç ettirilmesi değildi. Çok fazla insan ve çok az gıda olduğu için, Alman hayatının her köşesinde, hem medyada hem de halkın zihninde şeytanlaştırılan iki belirgin hedef vardı: Ruslar ve Yahudiler.

Slavlar savaş öncesinden beri sürekli olarak ırksal olarak aşağı, dengesiz, acı çekme ve şiddet kapasitesine sahip insanlar olarak resmediliyordu. 1939 yılında Molotov-Ribbentrop Paktı imzalandıktan sonra bu aşağılamalar hafiflemişse de, işgalden sonra tekrar başlamıştı. Şiddetle savunulduğu gibi, bunlar 1941 yazının sonlarında başlayan Rus soykırımında büyük rol oynamıştı.⁶⁶

Antisemitizm, Almanya’da savaş öncesinde daha da yerleşikti. Devrilen Kayzer’e göre Weimar Cumhuriyeti, “Yahudiler tarafından hazırlanmış, Yahudiler tarafından yapılmış ve Yahudi parası ile sürdürülmüştü.” 1925’te, Yahudilerin sivrisinekler gibi olduklarını

yazmıştı, “İnsanların şu veya bu şekilde kurtulmak zorunda olduğu bir dert... En iyi çözümün gaz olacağını düşünüyorum!”⁶⁷ Bu tavırlar sıra dışı değildi. 9-10 Kasım 1938 gecesi Yahudilere karşı eşgüdümlü bir şiddet eyleminin görüldüğü *Kristal Gece* gibi olaylar, Yahudi nüfusunu “diğer ulusların etinden ve üretkenliğinden ve eserlerinden beslenen bir parazit” olarak gösteren zehirli söylemin eseri idi.⁶⁸

Bu sözlerin –ve eylemlerin– nelere yol açacağına dair giderek artan korkular, bazılarının yeni ittifaklar aramasına yol açmıştı. 1930’ların ortalarında, daha sonra İsrail’in ilk başbakanı olacak olan David Ben-Gurion, Filistin’de önde gelen Araplar ile bir anlaşmaya vararak Yahudilerin göçünü hızlandırmaya çalışıyordu. Buradan bir sonuç çıkmamıştı. Aksine, sözde ılımlı Araplardan birinin yönettiği bir misyon Berlin’e giderek, Nazi rejiminin, Orta Doğu’daki İngiliz çıkarlarını bertaraf etmek için Arap planlarına nasıl destek vereceğini görüşmüştü.⁶⁹

Henüz savaşın ilk ayı bitmeden, Eylül 1939’da, tüm Yahudileri Polonya’ya yerleştirmek üzere bir plan yapılmıştı. Plan, en azından başlangıçta, nüfusu toplu halde bir araya getirerek Alman topraklarından zorla göç ettirilmelerini kolaylaştırmak gibi görünüyordu. Gerçekten de 1930’ların sonlarında Alman Yahudilerini Madagaskar’a sürmek için ayrıntılı planlar yapılmıştı. Bunun sebebi, 19. ve 20. yüzyıl başlarının birçok coğrafyacısının ve antropoloğunun, Güneybatı Hint Okyanusu’ndaki bu adanın yerli Malgaşların kökenlerini Yahudilere dayandırdıkları yönündeki popüler (ancak hatalı) düşünceleriydi.⁷⁰

Nazi Almanyası’nda da Yahudileri başka yere gönderme tartışmaları yapılmıştı. Aslında, tuhaf şekilde, Hitler yirmi yılın büyük bölümünde Yahudiler için Filistin’de bir devletin kurulmasını savunmuştu. 1938 baharında, Alman Yahudilerinin Orta Doğu’ya göç ettirilmesi ve burada yuvaları olacak yeni bir devlet kurulması politikasına destek vermişti.⁷¹ Gerçekten de 1930’ların sonunda, Adolf Eichmann’ın yönettiği üst düzey bir heyet, Filistin’deki Siyonistlerle buluşarak zaman zaman “Yahudi sorunu” adı verilen sorunu sonsuza dek çözecek bir uzlaşmaya nasıl ulaşılabileceğini tartışmıştı. Ne kadar ironiktir ki daha sonra İsrail’de insanlığa karşı suçlar yü-

zünden idam edilen Eichmann, Yahudilerin Almanya'dan Filistin'e göçlerinin nasıl hızlandırılabilceğini konuşuyordu. Bu durum hem antisemitist Nazi liderlerinin hem de Kudüs ve civarındaki Yahudi topluluğunun liderlerinin çıkarına gibi görünüyordu.⁷²

Görüşmeler bir uzlaşmayla sonuçlanmasa da Almanlar, –savaşın başından sonra dahi– olası faydalı ortaklar olarak görülmeye devam etmişti. 1940 sonbaharında, Lehi adlı ve Filistin yetkililerinin daha sonra Stern Çetesi adını verdikleri, üyeleri arasında Başbakan İzak Şamir'in yanı sıra modern İsrail'in diğer kurucularının da bulunduğu hareketi kuran Avraham Stern, Beyrut'ta üst düzey bir Alman diplomata radikal bir teklifte bulunmuştu. “Almanya ile,” Stern'in (ve diğerlerinin) temsil ettiklerini iddia ettikleri “Yahudi halkının, gerçek ulusal arzuları arasında ortak çıkarlarımız bulunabilir,” diye başlıyordu sözüne. “İsrail özgürlük hareketinin arzuları tanınırsa,” diye devam ediyordu, Stern, “savaşta Almanların yanında yer almayı” teklif ediyordu. Yahudiler bir devlet yaratılarak özgürleştirilebilirse bu, Hitler'e de faydalı olacaktı: “Orta Doğu'da Almanların gelecekteki gücünü artır[manın]” yanı sıra, III. Reich'in “tüm insanlığın gözündeki ahlaki temelini de çok güçlendirecekti.”⁷³

Bu kuru gürültüydü. Aslında Stern, Almanya'nın müttefikliğine dayandığı ümitler, örgütündeki herkes tarafından paylaşılmasa da faydacı davranıyordu. Görüşünü açıklamak için kısa süre sonra “Almanlardan tek istediğimiz,” demişti, “Yahudi askerleri Filistin'e getirmeleridir.” Böylece “Anavatanı İngilizlerden kurtarma savaşı burada başlayacaktır. Yahudilerin bir devleti olacak, Almanlar da bu vesileyle Orta Doğu'daki önemli bir İngiliz üssünden kurtulmuş, ayrıca Avrupa'daki Yahudi sorununu da çözmüş olacaktır...” Bu mantıklı –ve korkunç– görünüyordu: Önde gelen Yahudiler, tüm zamanların en büyük antisemitisti ile iş birliği teklif ediyor, Holokost'un failleriyle, soykırım başlamadan neredeyse on iki ay önce pazarlık ediyordu.⁷⁴

Hitler açısından Yahudilerin nereye gönderildiği önemli değildi; antisemitizmi bu kadar güçlüydü. Filistin, değerlendirilen birçok konumdan yalnızca biriydi. Bu konum Rusya yönetim kademesinin

derinliklerinde de ciddi şekilde düşünülüyordu. Hitler, Hırvat Komutan Slavko Kvaternik'e 1941'de "Yahudilerin nereye gönderildiği önemli değil," demişti. "Sibiryada olur, Madagaskar da."⁷⁵

Rusya'da kronik sorunlarla yüzleşilirken, Nazi planlamacıları Yahudilerin kamplarda toplanmış olmasının, toplu katliamın kolayca gerçekleştirilebileceği anlamına geldiğini fark ettiklerinde bu gündelik tavır daha resmî ve daha acımasız bir hal almıştı.⁷⁶ Hâlihazırda kıt kaynakları zorlanırken, sistematik olarak antisemitist bir rejimin, toplu katliamı değerlendirmeye başlaması çok zor değildi. Yahudiler hâlihazırda Polonya'da kamplardaydı; Nazi liderliğinin beslenebilecek olandan milyonlarca daha fazla boğaz olduğunu fark ettiği bir dönemde hazır ve kolay hedeflerdi.

Adolf Eichmann, daha Temmuz 1941'in ortalarında şunları söylüyordu: "Bu kış Yahudilerin artık beslenememesi tehlikesi vardır. En insancıl çözümün, çalışamayacak durumdaki Yahudileri hızlı bir yöntemle ortadan kaldırmak olup olmadığı ciddi şekilde değerlendirilmelidir."⁷⁷ Yaşlılar, sakatlar, kadınlar, çocuklar ve "çalışamayacaklar," gereksiz oldukları düşünülerek ıskartaya çıkarılmıştı: Sovyetler Birliği'nin işgalinden önce ölümleri dikkatle öngörülen "x milyon" sayısındaki bilinmezi yerine koymanın ilk adımı onlardı.

Böylece, daha önce görülmemiş boyutta ve dehşette bir olaylar zinciri başlamıştı. İnsanlar hayvanlar gibi tıkkış tıkkış kafeslere atılıyor, burada köle olarak çalışabilecekler ile diğerlerinin hayatta kalmasının bedeli olarak ölmesi gerekenler olarak ikiye ayrılıyordu: Güney Rusya, Ukrayna ve batı bozkırı, soykırımın sebebi olmuştu. Holokost'un doğrudan sebebi, toprağın beklenen miktarda tahıl üretememesiydi.

Polisin 1930'ların sonundan beri Yahudi ve gayriyahudi yabancılara gizlice kaydettiği Paris'te sınır dışı etme süreci, Alman işgalcilere verilen endeks kartlarını karıştırıp, doğudaki, özellikle de Polonya'daki kamplara gönderilmek üzere aileleri toplamaya askerler gönderilmesi kadar basitti.⁷⁸ Hollanda gibi işgal altındaki diğer bölgelerdeki Yahudilerin kurumsallaşmış bir Nazi antisemitizmi programının parçası olarak kaydedilmesi de, artık ihtiyaç

fazlası olarak tanımlananların gönderilmesini rahatsız edici ölçüde kolaylaştırmıştı.⁷⁹ Sovyetler Birliği'ne ihtiyaç fazlası bölgelerini hayal ederek saldıranların düşünceleri artık nüfus fazlalığı ve bu nüfusla nasıl başa çıkılacağına dönmüştü.

İşgalin getireceklerine dair ümitler değişirken, Nazi seçkinleri, Almanya'nın sorunları için tek bir çözüm bulunduğuna karar vermişti. Berlin'de 2 Mayıs 1941'de gerçekleştirilen toplantının tuhaf bir ayna görüntüsü olan bir diğer toplantı, sekiz ay sonra, Berlin'in ağaçlıklı bir banliyösü olan Wannsee'de yapılmıştı. Burada da konu, milyonların ölümüne odaklanmıştı. 20 Ocak 1942'nin buzlu sabahında varılan sonuçlara verilen isim, insanın tüylerini ürpertiordu. Faillerinin gözünde, Yahudilerin soykırımı sadece bir problemin cevabıydı. Holokost, "Nihai Çözüm"dü.⁸⁰

Almanya'ya karşı saldırı kısa bir süre sonra ivme kazanırken Londra ve Washington'dan Moskova'ya tank, uçak, silah ve erzak akıyordu. Bunlar, Körfez'deki limanları Abadan, Basra, Buşehr ve diğerlerinden, Irak ve Kum üzerinden Tahran'a ve nihayetinde Kafkaslar'dan Sovyetler Birliği'ne ulaşan Pers Koridoru denen bölgeyi kullanan, antik çağlardan beri çalışan ağlar, ticaret yolları ve iletişim kanallarıydı. Ayrıca Rus Uzak Doğusu boyunca Orta Asya üzerinden de yollar açılmıştı.⁸¹

Rusya'nın İngiltere ile geçmiş ticari bağlantıları, tüm sorunlara rağmen yeniden etkinleşiyordu: Murmansk'a ve Kuzey Rusya'ya mal götüren kutup konvoyları, 18. ve 19. yüzyıllarda bile yeterince korkutucuydu. Kuzey Denizi'nin Norveç kıyısını kendi bölgeleri olarak gören Alman U-botlarının ve *Tirpitz* ve *Bismarck* gibi ağır zırhlı savaş gemilerinin menzilinde bunu yapmak, inanılmaz bir kararlılık ve cesaret gerektiriyordu. Yola çıkan gemilerin yarısından azı nadiren hedeflerine ulaşıp geri dönebiliyordu; ayrıca bu yoldan geçen denizcilerin büyük çoğunluğuna, savaşın sonundan onlarca yıl sonrasına kadar hizmetleri ya da cesaretleri dolayısıyla madalya verilmemişti.⁸²

Rüzgâr yavaş ancak kesin şekilde dönerken, Alman güçleri dünyanın merkezinden atılıyordu. Hitler'in kumarı, bir an için başarılı olacak gibi görünmüştü: Avrupa'yı zaten ele geçirmişti ve askerleri Volga kıyılarına ulaştığında, Orta Asya'yı hem kuzeyden hem de güneyden açma çabaları da başarıya ulaşmak üzereydi. Ancak Alman ordusu inatla ve vahşi şekilde Berlin'e püskürtülürken, bu kazanımlar birer birer kaybolmuştu.

Hitler, olanların farkına vardığında çaresizliğe kapılmıştı. Gizli bir İngiliz raporu, 26 Nisan 1942'de yaptığı bir konuşmasında, doğudaki görünüşteki başarılarla rağmen, Alman liderinin açıkça paranoya ve kadercilik işaretlerinin yanı sıra Mesih kompleksi adı verilen rahatsızlığı da sergilediğini belirtiyordu.⁸³ Psikolojik açıdan bakıldığında Hitler büyük bir risk sever, bir kumar bağımlısının profiline uyan bir insandı.⁸⁴ Şansı sonunda tükenmeye başlamıştı

1942 yazında rüzgâr dönmeye başlamıştı. Rommel, El Alameyn'de durdurulmuş, Kahire sakinlerine Yahudilerin evlerinin ve iş yerlerinin listesini hazırlamalarını söyleyen (Yahudiler toplanıp burada görev yapan fanatik bir Alman subayın geliştirdiği gaz minibüslerinde öldürülecekti) Muhammed Emin el-Hüseyni'nin planlarına da taş konmuştu.⁸⁵

ABD'nin savaşa girişinin fark yaratması da zaman almıştı. Japonların Pearl Harbor'daki saldırısıyla afallayan Amerikalılar, savaşa iki cephede girmişti. 1942 ortalarında, destansı Midway Muharebesi'nde kazanılan zafer, ABD'nin Pasifik'te saldırıya geçebilmesini olanaklı kılmış, sonraki yılın başlarında Kuzey Afrika, Sicilya ve Güney İtalya'ya, daha sonra da Avrupa'nın diğer bölgelerine asker çıkarması, savaşın akışının değişeceğini düşündürmüştü.⁸⁶

Bir de Stalingrad'daki durum vardı. Hitler, 1942 baharında Mavi Operasyon kod adlı bir teklifi onaylamıştı. Bu operasyonda Alman güçleri Güney Rusya'dan geçerek, III. Reich'in savaş planlarının merkezine oturan Kafkaslar'daki petrol sahalarını ele geçirecekti. Saldırı sonuç odaklı ve riskliydi; üst düzey generaller de Hitler de zaferin buna bağlı olduğunu biliyordu: Alman lider, "Maykop

ve Grozni'nin petrolüne ulaşamazsam," diyordu, "o zaman savaşı bitirmeliyim."⁸⁷

Stalingrad büyük bir sorundu. İsminin prestijine rağmen, şehri ele geçirmek şart değildi. Önemli bir sanayi merkezi olsa da değeri, Volga'nın bir kıvrımı üzerindeki stratejik konumundan geliyordu: Stalingrad'ı etkisiz hale getirmek, Almanların Kafkaslar'da elde etmeyi planladıkları kazanımları korumak için hayati önem taşıyordu. 1942 sonbaharına gelindiğinde, işlerin ters gittiği aşikârdı. Alman saldırısı geç başlamış, bu yüzden de sorunlarla karşılaşmıştı. Stalingrad'da insan gücü, cephane ve giderek daha değerli hale gelen yakıt –Berlin'in israf edemeyeceği kaynaklar– devasa miktarlarda harcanmıştı. Daha da kötüsü, dikkatlerin seferin ana hedefinden, petrolden sapmış olmasıydı. Hitler'in yakın çevresinde bulunan Albert Speer gibi insanlar, gecikmenin ne anlama geldiğini biliyordu. Almanya savaşı "ekimin sonuna kadar, Rus kışı başlamadan önce" kazanmalıydı, "yoksa tamamen kaybetmiş oluruz."⁸⁸

Planlama açısından doğudaki ve batıdaki Alman askerlerinin yerlerinden nasıl çıkartılacaklarına ve Berlin'e ulaşacak kıskacın nasıl koordine edileceğine dair yapılması gereken çok iş olsa da, 1942 sonunda yeni Müttefikler'in –Britanya, ABD ve Sovyetler Birliği– düşünceleri geleceğe dönmeye başlamıştı. Bu üç ülkenin liderleri 1943'te Tahran'da ve 1945 baharında Yalta'da ve son olarak birkaç ay sonra Potsdam'da buluştuklarında, bir diğer devasa çatışmanın eforu, masrafları ve travmalarının Batı Avrupa'yı tükettiği çok açıktı.

Eski imparatorlukların küçülmek zorunda oldukları açıktı; önemli olan bu sürecin nasıl yönetileceğiydi. Her yere işlemiş ahlaki yorgunluğun bir işareti olarak, eldeki soru kötü kararlar arasında en az kötü olanını bulmaktı; ama bu bile başarılammıştı. Churchill, Ekim 1944'te Stalin'e, "Rusların ünlü, muhteşem[leşen] misafirperverliği sayesinde" Moskova'ya yaptığı seyahatten, "rahatlamış ve güçlenmiş" şekilde döndüğünü söylemişti. Tutanaklar, Rahmaninov'un Üçüncü Piyano Konçertosu çalındığını, "ufak tefek alışveriş" yapıldığını ve toplantılar sırasında birçok karar verildiğini kaydeder. Resmî rapor-

lardan çıkarıldığı için, savaş sonrası Avrupa'nın kaderi hakkındaki konuşmaları kaydetmezler.⁸⁹

Avam Kamarası'nın 1939'da korumaya yemin ettiği Polonya'nın toprak bütünlüğü gözden çıkarılmış, Winston Churchill zamanın "iş için uygun" olduğuna karar vererek, mavi bir kalemle ülkenin üçte birini Alman hükümlanlık alanına, üçte birini de Sovyetler Birliği'ne verecek şekilde sınırlarını kabaca değıştirmişti. Ayrıca Orta ve Doğu Avrupa'daki birçok ülkenin sınırlarını da –örneğin Romanya'da SSCB'nin nüfuzunun İngiltere'ye oranla 90:10 olması ve Yunanistan'da da bunun tam tersinin uygulanması ya da Bulgaristan, Macaristan ve Yugoslavya'da 50:50 paylaşım yapılması gibi– her iki tarafı tatmin edecek şekilde değıştirmeyi önermişti. Churchill bile, "milyonlarca insanın" kaderinin böyle "umursamaz şekilde" belirlenmesini "biraz alaycı" bulmuştu. Stalin'i hoş tutmanın bedeli, Avrupa kıtasının yarısının özgürlüğünün feda edilmesiydi. Churchill, Sovyet liderine "Kâğıdı yakalım," demişti. Stalin ise "Hayır," diye cevap vermişti, "sende kalsın."⁹⁰

Churchill gerçek durumu çok geç fark etmişti. Fulton, Missouri'de 1946 yılında, Avrupa'nın üzerine bir Demir Perde'nin çökmesi uyarısında bulunduğu ünlü konuşmasında, "Orta ve Doğu Avrupa'nın kadim devletlerinin tüm başkentlerinin; Varşova, Berlin, Prag, Viyana, Budapeşte, Belgrad, Bükreş ve Sofya'nın," artık Sovyetler Birliği'nin elinde olduğunu söylemişti.⁹¹ Viyana ve Berlin'in yarısı hariç hepsi de orada kalacaktı. İkinci Dünya Savaşı, Avrupa'nın üzerine zorbalığın kara gölgesinin düşmesini engellemek üzere verilmişti; nihayetinde, Demir Perde'nin örtülmesini engellemek için hiçbir şey yapılmamış, yapılamamıştı.

Avrupa böylece İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ikiye bölünmüştü. Batıdaki yarısı cesurca ve kahramanca savaşmıştı; sonrasındaki on yıllar boyunca da, Nazizmin kötülüklerine karşı durmaktaki başarısıyla (ortaya çıkışındaki rolünü kabul etmenin bedelini ödemeksizin) gurur duymuştu. Kıtanın savaş sonrası uzlaşmalarda teslim edilen parçası hakkında da pek düşünmeye vakit yoktu. Almanya'nın yenilmesi, kronik savaş yorgunluğuyla, Britanya ile Fransa ekono-

milerinin tükenmesiyle ve Hollanda, Belçika, İtalya ve İskandinav ülkelerinin çöküşüyle sonuçlanmıştı. Yerinden edilme duygusuna eşlik eden, nükleer silahların yoğun şekilde araştırılmasının da dâhil olacağı bir silahlanma yarışı, hatta doğrudan çatışma korkusu vardı. Avrupa'daki Sovyet askerleri, diğer Müttefik Devletler'in askerlerinden dört kat fazlaydı ve tank dağılımı açısından da avantajlıydı. Bu yüzden Almanların teslim olmasından sonra çatışmaların devam edebileceğine dair fiili korkular vardı. bunun sonucunda Churchill, Hitler'in yenilmesinin kitabın değil, sadece bir bölümün sonu olması olasılığına karşı yedek planlar hazırlanmasını emretmişti. Bu planlara verilen isim, hazırlanmalarının asıl sebebini gizler: Düşünülemez Operasyonu, İngiliz planlamacıların zihninde son derece düşünülebilirdi.⁹²

Beklenmedik durumlar için hazırlanma ihtiyacı, Almanya parçalanırken hızla değişen durumların gerçekliğine sıkı sıkıya bağlıydı. Stalin giderek daha inatçı bir tutum takınmıştı. Bunun sebebi, şüphesiz 1939'da Hitler ile yaptığı felaket ittifaktan doğan ihanete uğramışlık hissiydi ama bir yandan da, Sovyetler Birliği'nin Alman saldırısına dayanmak için ödemek zorunda kaldığı –özellikle Stalingrad ve Leningrad'da– inanılmaz bedeldi.⁹³ Moskova'nın bakış açısıyla, tampon bölgeler ve bağımlı devletlerden oluşan bir sistem inşa etmenin yanı sıra, Sovyetler Birliği'nin tehdit edildiğini hissederse doğrudan harekete geçebileceği korkusunu yaratmak ve güçlendirmek önemli hale gelmişti. Bu koşullarda, Batı'daki ülkeleri sanayi üslerini hedefleyerek, hatta yok ederek sakat bırakmak, atılması gereken mantıklı adımdı; tıpkı yeni doğan komünist partilere maddi ve lojistik destek vermek gibi. Tarihin gösterdiği üzere, saldırı çoğu zaman en iyi savunmadır.⁹⁴

Bunun sonuçlarından biri, Hitler'in baskıcılığının, Stalin'inkinden daha kötü kabul edilmesidir. Savaşın zorbalık karşısındaki bir zafer olarak anlatısı seçicidir, yeni dostların kusurlarını ve hatalarını örterken tek bir siyasi düşmanı hedefe yerleştirir. Orta ve Doğu Avrupa'daki birçokları, bu demokrasi zaferi öyküsüne itiraz edecek, bunun bedelinin sonraki on yıllarda kendilerini tesadüfi bir çizginin

yanlış tarafında bulanlar tarafından ödendiğini belirtecektir. Ancak Batı Avrupa'nın koruması gereken bir tarih vardı ve bunun anlamı, başarıları vurgulamak, hatalar ve realpolitik olarak açıklanabilecek kararlar hakkında ise sessiz kalmaktı.

Avrupa Birliği'ne 2012 yılında Nobel Barış Ödülü verilmesi, bunun tipik bir örneğidir: Sadece kendi kıtasında değil, tüm dünyada yüzyıllardır neredeyse aralıksız savaşlardan sorumlu olan Avrupa'nın, onlarca yıl boyunca çatışmadan kaçınabilmiş olması ne kadar da muhteşemdi. Bunun eşdeğeri, bu ödülün antik çağın sonlarında, Gotlar tarafından yağmalanmasından yüzyıl sonra Roma'ya ya da Akka kaybedildikten sonra Hristiyan dünyasında Müslüman karşıtı söylemlerin hafiflemesi dolayısıyla Haçlılara verilmesi olurdu. Silahların susması, muhtemelen, 20. yüzyılın sonları ile 21. yüzyılın başlarındaki sözde parlak arabulucuların öngörülerini veya hesapları kendi denetmenleri tarafından bile yıllardır imzalanmayan Avrupa devletlerinin hantal uluslararası örgütünün mucizeleri değil, uğruna savaşacak bir şey kalmamış olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır.

1914'te, güneş Batı Avrupa'nın üzerinde batarken, yeni bir dünya doğmaya başlamıştı. 1939-45 arasındaki çatışmalarla bu süreç hızlanmış, çatışmalar sonlandıktan sonra da devam etmişti. Artık mesele, Avrasya'nın büyük ticari ağlarını kimin kontrol edecekti ve bunu etraflıca düşünmek için çok sebep vardı zira dünyanın kalbinde ve Hazar Denizi'nin sularında, verimli toprak ve altın kumlardan çok daha fazlası vardı.

Soğuk Savaş Yolu

İkinci Dünya Savaşı daha sonlanmadan, Asya'nın kalbini kontrol etme mücadelesi çoktan başlamıştı. Ocak 1942'de imzalanan, şaşıla isimli "Üçlü Anlaşma"da, Britanya ve Sovyetler Birliği ciddiyle "İran halkını mevcut savaştan doğan zorluklara ve sıkıntılara karşı korumayı" ve yeterli gıda ve kıyafet almalarını temin etmeyi taahhüt ediyordu. Anlaşmanın daha sonra da açıkladığı üzere aslında mesele pek de İran'ın güvenliği ile ilgili değil; altyapısına el koymakla ilgiliydi: Bu nedenle anlaşma, Britanya ve Sovyetler Birliği'nin ülkenin yollarını, nehirlerini, boru hatlarını, havaalanlarını ve telgraf istasyonlarını istedikleri şekilde kullanabileceklerini beyan ediyordu.¹ Metne göre bu bir işgal değildi; bir müttefike uzatılan yardım eliydi. Güzel sözler; hiç olmazsa yaratıcılar.

Bu anlaşma, görünüşte Almanların İran'a yayılmasını engellemek ve Körfez'deki kaynakların Müttefikler'e ulaştırılabilmesini sağlamak üzere tasarlanmıştı. Ancak bazıları, İngilizlerin uzun vadede başka planları olduğunu düşünüyordu. Örneğin Tahran'daki Amerikalı Bakan Louis G. Dreyfus, Washington'a düzenli olarak, Şah'a sunulan giderek daha saldırgan talepler ve İran'da İngiliz çıkarlarına karşı hareket eden bir beşinci kol olduğu suçlamaları hakkında değerlendirmeler içeren telgraflar gönderiyordu. Ağustos 1941'de gönderdiği telgraflardan birinde "İngilizlerin [bu durumu] sonunda İran'ı işgal etmek için bir bahane olarak kullandıklarından ve mevcut durumların önemini bilinçli olarak abarttıklarından eminim," şeklinde bir değerlendirme yapmıştı.²

Subaylarının ve askerlerinin yerli nüfusa davranış biçimi, Britanya'nın İran'daki pozisyonunu koruma –ve güçlendirme– amacına destek olmuyordu. Savaştan tam on yıl önce, bir gazeteci Britanya'nın davranışlarıyla ilgili yakıcı bir eleştiri yazmış, İranlıların

en az “iki yüzyıl önce Doğu Hindistan Şirketi’nin Hintlilere davrandığı kadar kötü” bir muameleye maruz kaldıklarını söylemişti.³ İngiliz subaylar, İranlı subayların yanlarından geçerken kendilerine selam vermesi gerektiği konusunda ısrar edince düşmanlıklar yoğunlaşmıştı. İngilizlerin, “sahipler, beyaz adamlar” gibi davrandıkları, “[İranlılara] sömürge halkı gibi muamele ettikleri” yönünde yaygın şikâyetler vardı. Bunlar, kimseye karışmayan, nadiren dışarı çıkan ve selam talep etmeyen –en azından bölgede bulunan Alman istihbarat subayına göre– Sovyet subaylardan çok farklıydı.⁴

Bu hassas dönemde İngiltere Büyükelçisi Sir Reader Bullard’ın tavırları iyi bir örnektir. Savaşın ikinci yarısındaki gıda kıtlıklarının ve enflasyonun, işgal güçlerinin başarısızlıklarıyla ya da Körfez’den silah veya diğer malların alınabilmesi için Pers Koridoru’nu açık tutmanın lojistik zorluklarıyla hiçbir alakası yoktu. Bullard’a göre hata bizzat İranlılarındı: “Günümüz Persi, çalmaktan, fiyatları kıtlık seviyesine yükseltmekten ve benzer işlerden çok zevk alır; daima İngiliz’i suçlar.”⁵ Londra’ya gönderdiği mektuplardan birinde, “İranlıların bende oluşturduğu kıt kanaate göre,” diyordu yorumunda, “çoğu Pers muhakkak ki bir sonraki hayatlarında karasinek olarak doğacaktır.”⁶ Bu tür gönderiler, Winston Churchill’in dikkatini çekmişti. Başbakan, “Sir Reader Bullard’ın Perslere yönelik aşağılaması doğal olsa da,” yazmıştı, “bu, verimli çalışması ve çıkarlarımız açısından yıkıcıdır.”⁷

İşleri daha da kötüleştiren, böylesi derine işlemiş toptancı yargılama ve üstünlük hissinin, durumun gerçekliğiyle hiç uyumlu olmamasıydı; İngilizlerin yarattığı hâkim konumun risk altında olduğu giderek daha açıkça görülüyordu. 1944 yılında; Ruslar, İran’ın kuzeyinde Amerikalı bir petrol üreticileri konsorsiyumuna imtiyazlar verilmesi için müzakerelerin sürdürüldüğünü öğrendiğinde, Tahran’da çirkin olaylar vuku bulmuştu. Reform, servetin yeniden dağıtımı ve modernizm mesajları Moskova’da büyük destek gören sol kanat militanların kurduğu Tudeh Partisi de ateşe körükle gidiyordu. Sovyetler Birliği’nin müzakereleri engelleme isteği o kadar büyüktü ki bu gerilimlerin zirvesinde, binlerce göstericiyle beraber

Rus askerleri de sokaklara dökülmüştü (söylendiği kadarıyla protestocuları korumak için). Birçokları Sovyetler'in, istediklerinin olması ve anlaşmanın iptal edilmesi için güç kullanılacağını düşünüyordu. Stalin'in, Sovyetler Birliği'ni sınırlendirmenin sonuçları hakkında uyararak üzere Tahran'a gönderdiği Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı kabadayı görünüşlü Sergey Kavtaradze de bunu vurgulamıştı.⁸

Tiyatro kokan bir final ile, işler zamanın ruhunu yakalama becerisine sahip kurnaz, veciz ve deneyimli politikacı Muhammed Musaddık'a bırakılmıştı. Bir İngiliz yetkilisi, onun "aslında bir fayton atına benzeyen ve ağır işittiği için konuşulanları kasılarak, ancak ifadesiz bir yüzle dinleyen bir adam" olduğunu yazmıştı. "Konuşmalarını on beş santim mesafeden sürdürüyor ve bu mesafede hafiften afyon kokuyor. Yorumları laf kalabalığından oluşuyor ve tartışmaya bağışık görünüyor."⁹ Daha sonra Dışişleri Bakanlığı dosyalarına eklenen bir *Observer* profiline göre Musaddık, "Eski ekolden bir Pers" idi, "nazik, bolca eğilip el ovuşturan" bir insandı.¹⁰ Aslında, daha sonra ortaya çıkacağı gibi İngilizler, kendisini ciddi şekilde hafife almıştı.

Musaddık, ilk olarak 1944 yılının sonlarında parlamentoda ortaya konan bir vizyonu, İran'ın dış güçler tarafından manipüle ve terörize edilmesine izin verilemeyeceği görüşünü yaymaya başlamıştı. Knox D'Arcy imtiyazı ve İngiliz-İran (eski İngiliz-Pers) Petrol Şirketi'nin davranış şeklinin, liderliğin yeterince güçlü olmadığı durumlarda neler olabileceğine örnek olduğunu söylüyordu. İran'ın tekrar tekrar sömürüldüğünü ve ülke halkına hiçbir yarar sağlamayan düşman çıkarlarının piyonu olarak kullanıldığını söylemişti. İran'ın kimle iş yapacağına dair seçim yapmak zorunda olması tamamen yanlıştı: "Petrol satın almak isteyen her devletle müzakere edelim," demişti, "ve ülkeyi özgürleştirmeye başlayalım."¹¹

Musaddık, birçok insanın uzun süredir hissettiği şeyleri dile getiriyordu. Kendi toprağının altında yatan meyvelerin İran'a çok az fayda sağlaması doğru değildi. Bu mantıkla tartışmak çok zordu. Örneğin 1942'de, İngiliz hükümeti İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin faaliyetlerinden altı milyon altı yüz bin sterlin vergi iadesi almıştı;

İran ise hak ödemesi olarak bunun sadece %60'ını alabilmişti. 1945'te fark daha da çarpıcıydı. Londra'daki maliye hazinesi şirketten on altı milyon sterlin vergi almışken, Tahran altı milyon sterlin –yani üçte birden biraz fazla– alabilmişti.¹² Konu sadece para da değildi; konu hakkında bilgili bir İngilizin de belirttiği gibi sorun, “hiçbir maddi çıkarın kişisel aşağılanma ve haysiyet kaybını telafi edememesi” idi.¹³

Bu tür kavrayışlar, yazarın da kabul ettiği gibi, sıra dışıydı. Laurence Elwell-Stutton, İkinci Dünya Savaşı öncesinde İran'da İngiliz-İran Petrol Şirketi'nde çalışmaya başlamadan önce Doğu ve Afrika Araştırmaları bölümünde Arapça okumuştı. Pers kültürüne karşı tutkulu bir sevgi besleyen yetenekli bir dilbilimci olan Elwell-Stutton, İngiliz-İran Petrol Şirketi çalışanlarının yerli nüfusa hoyratça davranmalarına çok şaşırmıştı. “Çok az Avrupalı”, Persler hakkında “bir şeyler öğrenme zahmetine giriyor, ‘yerlileri’... belki antropologlar dışında kimsenin ilgisini çekmeyecek tuhaf alışkanlıkları olan pis vahşiler olarak görmek” daha çok işlerine geliyordu. Bu “ırksal nefret” muhakkak felakete yol açacaktı. “Bu yaklaşım bitmezse,” demişti, “bu şirket bitecek.”¹⁴

Mevcut koşullarda, Musaddık gibi reformcuların nasıl ivme kazandıklarını anlamak zor değil. Avrupa imparatorluğu çağı, –Gertrude Bell'e bağımsızlığın İngiltere'nin verebileceği bir hediye olmadığı hatırlatıldığında Irak'ta da ortaya çıktığı gibi– çoktan erimeye başlamıştı. İran'da ve başka yerlerde, yurt dışından hâkimiyete ve ağır etkilere tabi tutulmuş ülkelerin kendi kaderlerini ellerine almak için giderek daha fazla talepte bulunmaları kaçınılmazdı; üstelik savaş sürerken, bir şablon ortaya çıkıp hızla büyümüştü. Bunlar olurken Britanya, kendi İpek Yolu çökerken kelimenin tam anlamıyla küçülen bir imparatorluk olmuştu.

Asya'daki askerî baskının dalgaları, Doğu'da bir dizi Dunkirk yaratmıştı; Britanya'nın altın çağının bittiğini belirten karman çorman

geri çekilmeler.’ Japon güçleri Güneydoğu Asya’ya uzanıp, İngilizler ile Fransızların kendi topraklarına daha yakın sorunlarla meşgul olmalarından faydalanarak uzun süredir Tokyo için hem stratejik hem de ekonomik önem taşıyan bölgelere doğru genişlediğinde, Burma’dan yüz binlerce kişi kaçmıştı. Almanya’nın doğudaki müttefikleri, Japonya’nın kendi imparatorluk hedeflerini geniş bir bölgeye yayabilmesini sağlayan bir fırsatın doğduğunu hızla fark etmişti. Japon güçleri ilerledikçe, bunun bedelini çok kişi ödemişti. Seksen bin kadar kişi açlık ve hastalıktan ölmüştü. Binlerce kişi Penang ve Singapur’a çekilince Malay Yarımadası’ndaki sahneler de aynı ölçüde korkunçtu; şanslı olanlar şehir düşmeden önce kaçabilmişti. Tam zamanında kaçabilen bekâr bir kadın, birkaç hafta sonra İngilizlerin geri çekilmesinin, şahit olanlar ya da içinde yer alanlar tarafından “asla unutulmayacağını ve affedilmeyeceğini düşündüğüm bir görüntü” olduğunu söylemişti.¹⁵

Avrupa ve Pasifik’teki çatışmalar sonlanırken, geri çekilme sürüyordu. Hindistan’dan tamamen ayrılma kararı, öz yönetim, özerklik ve nihayetinde bağımsızlıkla ilgili beklentileri yükselten otuz yıllık imtiyazların ve vaatlerin ardından gelmişti. Savaşın sonuna gelindiğinde, İngilizlerin otoritesi hızla kayboluyordu ve aylarca süren huzursuzluklar, emperyalizm karşıtı gösteriler ve grevler alt kıtanın kuzeyindeki şehirlerde hayatı durma noktasına getirirken işler kontrolden çıkmak üzereydi. Başlangıçta yapılan ve Müslüman azınlıklara da koruma sağlamayı hedefleyen, Hindistan’dan “aşamalı çekilme” planları, Londra’da çok maliyetli ve uzun oldukları gerekçesiyle reddedilmişti.¹⁶ Bunun yerine, 1947 başlarında İngiltere’nin on altı ay içinde çekileceği duyurulmuş ve bu, paniğe yol açmıştı. Savaştan sonra seçilemeyen Winston Churchill’in Avam Kamarası’na söylediği gibi, bu korkunç bir karardı. “Dünya nüfusunun beşte

* Dunkirk Tahliyesi ya da Dinamo Operasyonu olarak bilinen bu süreç, Fransa’nın Dunkirk kıyılarında sıkışan İngiliz ordusunun 26 Mayıs-3 Haziran 1940 tarihleri arasında deniz desteğiyle 338.226 askeri tahliye etmesi ve kalan 68.111 askerin ise ölmesi, kayıp veya esir düşmesi ile sonuçlanmıştır. (yay. n.)

birinin... kaos ve katliama gömülmesine izin vermemiz... adımız ve sicilimiz için korkunç bir leke olmaz mı?"¹⁷

Bu uyarılara kulak asılmayınca, alt kıta cehenneme dönmüştü. Yüzyıllardır kasabalarda ve köylerde yaşayan aileler, insanlık tarihinin en büyük kitlesel göçlerinden birine başlayınca, uzun süredir istikrarlı olan topluluklar arasında şiddet baş göstermişti. Pencap ve Bengal'in yeni sınırları boyunca en az on bir milyon kişi ilerlemişti.¹⁸ Bu esnada İngilizler, çatışmaların arasında kalması olası vatandaşlarının sayısını azaltmak üzere ayrıntılı tahliye planları yapıyorlardı.¹⁹ Bu endişeler, yerel nüfusu kapsamıyordu.

Britanya bir krizden diğerine düşerken, başka yerlerde de aynı öykü tekrarlanıyordu. Filistin'deki hassas durumu dengelemek ve böylece Hayfa'daki rafineri ve limanın kontrolünü korumak, Süveyş'i güvence altına almak ve Arap dünyasının önde gelen şahsiyetleriyle dostane ilişkileri sürdürmek amacını güden bir girişimle, Yahudilerin Avrupa'dan göçünü yavaşlatmaya çalışmak için adımlar atılmıştı. İngiliz istihbaratı tarafından Filistin'e mülteci getiren gemileri sabote etme –ve suçu görünüşte güçlü ancak var olmayan bir Arap terör örgütüne atma– planları yapıldıktan sonra, İngilizler daha doğrudan müdahalelerde bulunmaya başlamıştı.²⁰

1947 yazında, Fransız limanlarından Yahudi mültecileri almaya giden gemiler taciz edildiğinde, her şey dibe vurmuştu. Hamile kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da dâhil olmak üzere dört binden fazla Yahudiyi taşıyan bir gemi, doğuya giderken İngiliz destroyerlerinin saldırısına uğramıştı; hem de gemi Filistin'e ulaştığında yolcuların girişine izin verilmemesi kararının çoktan alınmış olmasına rağmen.²¹ Toplama kamplarında hayatta kalanlara ya da Holokost'ta ailelerini kaybedenlere böyle davranılması, bir halkla ilişkiler felaketi idi: Britanya'nın yurt dışındaki çıkarlarını korumak için hiçbir şeyden çekinmeyeceği –ve bu esnada başkalarını hiç düşünmeyeceği– açıktı.

Buradaki sakarlık, Maverai Ürdün Kralı Abdullah ile ilişkilerde de aşikârdı. Abdullah'a bolca ilgi gösteriliyor, gizli anlaşmalarla 1946'dan sonra bağımsız hale gelen rejimine İngiliz askerî desteği vad ediliyordu. Abdullah bu vaade güvenerek, İngilizler çekilir çekilmez

(Londra'dan biraz çekinceli de olsa yeşil ışık alarak) sınırlarını tüm Filistin'i içerecek şekilde genişletme planını yürürlüğe koymuştu.²² Söylentiye göre Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Başbakan'a, "Yapılacak şey belli," demişti, "ancak gidip de Yahudilere ayrılan bölgeleri işgal etmeyin."²³ Ne kadar yönlendirilmeye çalışılırsa çalışılsın, dünyanın Britanya'nın çekildiği başka bir bölgesini kaplayan kaos, emperyalist Avrupa gücünün habis etkileri için ikna edici bir kanıt teşkil ediyordu. 1948 Arap-İsrail Savaşı, kafa sallamalar, dürtmeler ve göz kırpmalarla sürdürülen bir politikanın sonucu olmayabilir, ama muhafızların değişiminin yarattığı boşluğu temsil ettiği kesindir.²⁴

Başbakan Salih Cebr'in Britanya ile 1948 yılında Britanya'nın ülkedeki hava üslerini yirmi beş yıl daha kullanabilmesi için bir anlaşma imzaladığı Irak'ta işler birazcık daha iyiydi. Anlaşma haberi grevlere, ayaklanmalara ve nihayetinde, öfkeli bir kalabalık kendisini makamından kovalayınca, Cebr'in istifasına yol açmıştı.²⁵ Britanya düşmanlığı, özellikle Londra'nın Irak'ta kalıcı bir askerî varlık sergileme çabasıyla karşılaştırıldığında, -İkinci Dünya Savaşı'nda Bağdat'ın işgali ve İngilizlerin Filistin'de Arapları destekleyemediği düşüncesi gibi- birçok mesele nedeniyle güçleniyordu. Fırlayıp giden enflasyon ve kötü hasatın ardından gelen gıda kıtlıkları, durumu daha da kötü hale getirmişti; ferasetli bir gözlemci durumu "Irak'taki iç durum tehlikeli" diye özetlemişti.²⁶ Dolayısıyla İngiltere, "Irak Başbakanı'na... imtiyazlar sunarak halk ayaklanmalarına direnmesini" sağlamak için adımlar atmıştı. Bunların arasında Habbaniye'deki hava üssünü paylaşma açmak da vardı; Londra'daki siyasetçiler Iraklıların bu "birinci sınıf iş birliği örneğinden" memnun olmaları gerektiğini söylemişti. Britanya, "başka hiçbir devlete [bu teklifi] yapmazdı" ve Iraklılar da kendilerini "Orta Doğu'daki diğer devletlerden üstün hissetmelerine izin verildiği için çok müteşekkir olmalıydı."²⁷

Tüm bunları daha da karmaşık hale getiren, diğer ülkelerde olduğu gibi, Irak'ın kendi topraklarından çıkarılan petrolden çok az kazanıyor olmasıydı. 1950'de, nüfusun yaklaşık %90'ı hâlâ okur yazar değildi. Daha kötüsü, Britanya'nın ülkeyi çok sıkboğaz ettiği söyleniyordu: Örneğin demiryolu ağını inşa etmek ve genişletmek

için kredi almak söz konusu olduğunda, Britanya teminat olarak Irak'ın rezervlerini istiyordu. Bu, temerrüt halinde petrol sahalarının kaybedilmesi olasılığını doğurmuştu; tıpkı on dokuzuncu yüzyılda, hayati öneme sahip kanala ve gelirlerine İngilizler tarafından el konan Süveyş'te olduğu gibi.²⁸ Britanya, kendisini kazanmanın mümkün olmadığı bir durumda bulmuştu: Tüm siyasi sermayesini harcamış ve kimsenin güvenini kazanamamıştı. Kuşku o kadar büyüktü ki savaş sırasında kurulduktan sonra çok başarılı olan Orta Doğu Çekirgeyle Mücadele Birimi (MEALU) gibi kurumlar bile kapatılıyordu; hem zararlı sürülerle mücadelede hem de gıda kaynaklarını korumakta yardımcı olan teknik uzmanlık böylece kayboluyordu.²⁹ Orta Doğu devletleri kaslarını gösteriyor, Batı'ya düşman oluyordu.

Bu esnada Sovyetler Birliği de yeniden doğuyordu. SSCB'de, Almanya'nın yenilgisinin ardından yeni bir söylem ortaya çıkmıştı; Stalin'in savaşın başlangıcında Hitler'in müttefiki olarak oynadığı rol sessizce unutulmuş, yerine bir zafer ve kader öyküsü gelmişti.³⁰ 1917 Devrimi, Marx ve öğrencilerinin beklediği küresel dönüşümü gerçekleştirilememişti; ancak otuz yıl sonra, komünizmin dünyayı kasıp kavurma ve tıpkı 7. yüzyılda İslam'ın yaptığı gibi Asya'ya hükmetme zamanı gelmiş gibiydi. Eşitlik, adalet ve her şeyin ötesinde toprak reformu vaatlerinin Komünist Parti'ye destek getirdiği ve hükümet güçlerini önce geri, sonra da anakaranın dışına püskürtebilmesini sağladığı Çin'e çoktan nüfuz etmeye başlamıştı.

Sol kanat partiler Avrupa ve ABD'de de giderek daha fazla destek görmeye başladıkça, benzer örüntüler başka yerlerde de ortaya çıkıyordu. Hiroşima ve Nagazaki'ye iki atom bombasının atılmasına kadar varan bir savaşın dehşetlerine tamamen karşıt olarak bir uyum vadeden ideal, Avrupa ulusları arasında otuz yıldan biraz daha fazla süre içinde iki devasa savaşın tüm dünyada yıkıcı sonuçlara yol açmış olması dolayısıyla hayal kırıklığına uğramış birçoklarını –nükleer programda çalışan bazıları da dâhil olmak üzere– ikna etmişti.

Stalin, 1946 baharında dünya çapında haber yapılan bir konuşmasında bu alevleri kurnazca yellemişti. İkinci Dünya Savaşı'nın, “modern tekeli kapitalizm kavramının doğal parçaları olan küresel

ekonomik ve siyasi etkenler dolayısıyla” kaçınılmaz olduğunu beyan etmişti.³¹ Konuşma bir niyet beyanıydı: Kapitalizm dünyaya haddinden uzun hükmetmişti ve 20. yüzyılın savaşlarının acılarından, toplu katliamlarından ve dehşetinden sorumluydu. Komünizm, kusurlu ve tehlikeli olduğu kanıtlanmış bir siyasi sisteme verilen mantıklı tepkiydi. Farklılıkları değil benzerlikleri vurgulayan, hiyerarşilerin yerine eşitliği getiren yeni bir sistemdi. Diğer bir ifadeyle bu sadece çekici bir vizyon değil, gerçek bir alternatifti.

Kısa bir süre önce Churchill, Sovyetler Birliği’nin batısındaki ülkelerin geleceği ile kumar oynamıştı. Churchill, Yalta’daki müzakerelerin hemen ardından heyet üyelerinden birine, savaş sonrası dünyanın nasıl görüneceği ile ilgili olarak, “Zavallı Neville Chamberlain, Hitler’e güvенеbileceğine inanmıştı,” demişti. “Yanılmıştı. Ama ben Stalin hakkında yanıldığımı sanmıyorum.”³² Chamberlain gerçekten de yanılmıştı ama Churchill de –yakında fark edeceği gibi– yanılmıştı. 5 Mart 1946’da Fulton, Missouri’deki konuşmasında “Sovyet Rusya’nın... yakın gelecekte ne yapmayı planladığını hiç kimse bilmiyor,” demişti. Ancak felsefesinin kapsayıcı ve hararetli olmasının, Batı için bir tehdit oluşturduğunu belirtmişti. “Baltık’ta Szczecin’den Adriyatik’teki Trieste’ye, kıtanın üzerine Demir Perde inmiştir.”³³

Dünyanın merkezinin kaderi bıçak sırtındaydı. Denge noktası ise İran’dı. ABD’li stratejistler Sovyetler’in, hem petrol yüzünden hem deniz üsleri hem de uluslararası hava yolları ağının tam ortasındaki konumu dolayısıyla İran’a tamamen hâkim olmak istediklerinden emindi. İran hükümeti ülkenin kuzeyindeki petrol imtiyazını Moskova’nın anlaşmaya ciddi şekilde karşı çıkmasının ardından ABD’ye sadece Amerika büyükelçisinin, Sovyet güçlerinin ülkeye girmesi halinde ABD’nin gerekirse askerî destek vereceği teminatı üzerine vermişti.³⁴

1946 yazında, tüm İran’da grevler başlayınca gerilim artmıştı. Tahran sokaklarında söylentiler ve karşı söylentiler dolanırken, ülkenin yakın geleceği belirsiz görünüyordu. Varlıklarını elinde tutmayı çok istemesine rağmen, Britanya’nın önemli bölgelerdeki

olayları etkilemek için pek bir şey yapamadığı açık gibiydi. İstihbarat raporları, Moskova'nın İran ve Irak'a karşı kısa bir süre sonra askerî harekâta giriştiği karanlık bir resim çiziyor, olası bir saldırı halinde "güçlü Sovyet süvarilerinin ve motorlu birliklerinin" olası odak noktaları hakkında bilgiler içeren ayrıntılı işgal planları sunuyordu. Sovyet Genelkurmayı'nın Musul'u işgal etme konusunda zorbaca yargılara vardıkları ve Şah devrildikten sonra bir "İran Halk Devleti" kurmaya hazır oldukları bildiriliyordu. İngilizlere göre daha sonra, önde gelen kişileri "vatan haini ve iş birlikçi" olarak damgalanacak eski rejime karşı misillemeler yapılacaktı. Sovyet paraşütçüleri, hızla tamamlanacak bir saldırıyı gerçekleştirmek için Tahran yakınına indirilmeye hazırды.³⁵

Washington'da gerçek bir panik baş göstermişti. Amerikalılar ilk ABD askerlerinin Körfez'deki Hürremşehr'e gelerek İran'ın ulaştırma sistemini iyileştirme çalışmalarına başladıkları Aralık 1942'den beri İran'ı yakından izliyordu. Lojistik durumu denetlemek üzere Tahran içinde büyük bir Amerikan kampı kurulmuş, bu kamp daha sonra ABD Basra Körfezi Komutası'nın tümünün karargâhı haline gelmişti.³⁶ İngilizler ve Sovyetler, İran'da kendi çıkarlarını öne koyuyorlardı ve bunun sonucunda sürekli olarak hem kendi savaş güçlerine hem de İran devletine zarar veriyorlardı. General Patrick Hurley'nin Başkan Roosevelt'e bildirdiği üzere İran, tehlikeli şekilde her yöne birden çekiliyordu.³⁷

Savaş sırasında tedarik hatlarını desteklemek ve gözlemek üzere İran'a gönderilen Amerikalılar, başlangıçta bir tür kültür şoku yaşamıştı. Tümgeneral Clarence Ridley'nin de gördüğü üzere İran ordusu eğitimsiz, kaynaklardan yoksun ve temel olarak işlevsizdi. Düşman komşularına karşı dayanabilmesi için, yeni nesil subayların yetiştirilmesi ve iyi ekipman satın alınması için yoğun bir yatırım gerekecekti. Bunlar yeni şahın kulaklarına müzik gibi geliyordu zira bir modernleşme programına girilerek İran'da iz bırakmak istiyordu. Amerikalı bütçe danışmanın kendisine açıkça söylediği üzere sorun, Batı'dakilere benzer bir ordu yaratmanın mümkün olmamasıydı:

Para askeri harcamaya yönlendirilirse, “tarım, eğitim ve kamu sağlığı için hiç para kalmayacağı” söylenmişti.³⁸

Hazırlıksız, organizasyonsuz ve zayıf İran’ın, Stalin’in tavırlarının ve davranışlarının ABD’de büyük endişe yarattığı bir dönemde Sovyetler Birliği’ni püskürtmesi mümkün görünmüyordu. Stalin’in konuşmasını dinleyenlerden bazıları, bunun “Üçüncü Dünya Savaşı’nın ilanı” olduğunu söylüyordu.³⁹ Stalin’in “temizliğine” birinci elden şahit olan Moskova’daki ABD Büyükelçiliği’nin Maslahatgüzarı George Kennan da benzer bir sonuca varmış, 1946 başlarında ileride büyük bir küresel çatışma olacağı uyarısında bulunmuştu. “Kremlin’in dünya işlerine yönelik nevrotik bakışının temelinde,” diye yazmıştı, “Rusların geleneksel ve içgüdüsel özgüvensizlikleri vardır.” Sovyetler Birliği’nin, amacı “devletimizin iç huzurunun bozulması, geleneksel yaşam biçimimizin yok edilmesi [ve] devletimizin uluslararası otoritesinin kırılması” olan ABD ile “körlemesine” rekabet etmeye “kararlı bir siyasi güç” olduğu sonucuna varmıştı.⁴⁰

İran’ın siyasi ve stratejik önemi, artık ülkeyi ABD dış politikasının ön sıralarına itiyordu. Ülkeyi güçlendirmek için sistematik çaba sarf ediliyordu. 1949’da Amerika’nın Sesi radyo istasyonu, yerel halk için Farsça yayın yapmaya başlamıştı. İlk programda Başkan Truman, İran ile ABD arasındaki “tarihî dostluk bağından” bahsediyor, baskının olmadığı, “zengin ve... barış içinde bir dünya” yaratmak için destek sözü veriyordu.⁴¹ Kore Yarımadası’nda bir yıl sonra savaş başladığında, daha doğrudan yardım da sunulmuştu. Dışişleri Bakanlığı’nın sözleriyle, gerilemekte olan ekonomi “henüz felaket seviyesine ulaşmamışsa da” şu anda güçlü bir destek verilmezse, “ülkenin tamamen dağılması ve anında ya da zaman içinde Sovyet bloğuna katılması” riski vardı.⁴² Truman’ın ikna edilmesi gerekmiyordu. “Kenarda beklersek,” demişti, “[Sovyetler] İran’a girerek tüm Orta Doğu’yu ele geçirir.”⁴³

İranlılara “özgür ülkelerin birlikte direnmesi gerektiğini” söyleyen radyo yayınları giderek daha sivri hale geliyor, “ABD’nin güvenliğinin diğer ülkelerin güvenliğine bağlı olduğu” ve “özgür dünyanın

gücünün” artmaya devam ettiği söyleniyordu. Bunların yanı sıra, Sovyetler Birliği’nin dünya barışı için yarattığı tehdidi vurgulayan, “komünist liderlerin amacının insan özgürlüklerinin tamamen yok edilmesi” olduğunu söyleyen ve hatta “Sovyet öğretmenlerin, hayvan taşımak için uygun görülmeyen bozuk yük arabalarında yaşadıklarını” ve ısıtma, sıhhi tesisat ve temiz suya erişemediklerini iddia edecek kadar ileri giden haberler yapıyordu.⁴⁴

Ülkeye finansal yardım akmaya başlamış, 1950’de on bir milyon sekiz yüz bin dolar olan yardım üç yıl içinde neredeyse beş katına çıkarak 1953’te elli iki buçuk milyon dolara ulaşmıştı. Amaç İran’da ekonomik kalkınmayı teşvik etmek, İran’ın siyasi kültürünü istikrarlı hale getirmek ve bölgede reformların temelini atmak, ayrıca ülkenin öz savunması için askeri ve teknik destek sunmaktı. Bunlar Orta Doğu’da Amerika’ya bağımlı bir devletin kurulmasının ilk aşamalarıydı.⁴⁵

Buradaki motivasyon, Britanya’nın artık eskiden yaptığı gibi istediği yerde istediği rejimi kuramadığının fark edilmesine, kısmen de Sovyet yayılcılığına bir cevap verilmesi gerektiği kabulüne dayanıyordu. Yine de, İran’a özen gösterilmesinin tek sebebi bu değildi. Örneğin 1943’te, Müttefik liderlerin Tahran’da gerçekleştirdikleri büyük konferansta, ne Winston Churchill ne de Başkan Roosevelt Şah ile bir araya gelmeye tenezzül etmişlerdi. Basitçe söylersek, ikisi de bunu zaman kaybı olarak görmüşlerdi.⁴⁶ Keza bir sonraki yıl Suudi Arabistan, ekonomik destek talepleri Başkan Roosevelt tarafından “bizim için biraz fazla uzak” denerek yok sayılabilen, kısıtlı öneme sahip bir ülke olarak kenara atılmıştı. Roosevelt, Suudi endişelerinin ve taleplerinin ABD’den ziyade İngiltere’ye yöneltilmesinin daha iyi olacağını söylemişti.⁴⁷ Savaş sonlandığında, işler değişmişti. Suudi Arabistan, “Amerikan diplomasisi için tüm diğer küçük ülkelerden daha önemli” görülmeye başlamıştı.⁴⁸ Bunun sebebi petroldü.

Oklahoma’da jeoloji okuduktan sonra Amerika petrol sanayinden zengin olan Everette Lee DeGolyer adlı cesur bir petrolcü, savaş sırasında Orta Doğu’yu ziyaret ederek bölgenin mevcut petrol sahalarını incelemiş, bölgenin kaynaklarının hem kendi içlerinde hem

de Meksika Körfezi, Venezuela ve ABD'deki kaynaklara oranla uzun vadeli potansiyeli ve önemi konusunda tavsiyeler vermişti. Raporu, muhafazakâr fikirlerle ve ikazlarla dolu olsa da, baş döndürücüydü. "Dünya petrol üretiminin ağırlık merkezi Körfez-Karayipler bölgesinden Orta Doğu'ya –Basra Körfezi bölgesine– kaymaktadır ve bu bölgeye iyice yerleşene kadar da kayması olası görünmektedir."⁴⁹ Kendisiyle beraber seyahat edenlerden biri Dışişleri Bakanlığı'na verdiği raporda daha açık sözlüydü: "Bölgedeki petrol, tüm tarihteki en büyük ödüldür."⁵⁰

ABD'nin bölgenin tümüne daha fazla ilgi göstermesi olasılığına kıskançlıkla tepki veren İngilizler de bunun farkındaydı. Önde gelen sanayicilerden biri Churchill'e, Amerikalılara Orta Doğu'dan ve Britanya'nın inşa ettiği güçlü konumdan uzak durmalarının söylenmesi gerektiğini söylemişti: "Elimizde kalan tek büyük savaş sonrası varlık petrol. Son varlığımızı Amerikalılarla paylaşmayı reddetmeliyiz."⁵¹ Dışişleri Bakanlığı'ndaki yetkililerin kendisini engelleme çabalarından alınan Washington'daki İngiltere Büyükelçisi Lord Halifax de bunu sert bir şekilde dile getirmişti. İngiliz siyasetçiler ayrıca olan biten hakkında da endişeliydi, "ABD'nin bizi Orta Doğu'daki petrol varlıklarımızdan mahrum bırakmaya çalıştıklarından" korkuyorlardı.⁵² Başbakan'ın kendisi devreye girmiş, Başkan Roosevelt'e bir telgraf göndererek, müzakerelerin ilerleyişini "biraz endişeyle izliyorum" demişti; "Ülkelerimiz arasında adil ve haktanır bir sonuca varılmasının yegâne arzum olduğundan emin olabilirsiniz."⁵³

Bunun anlamı, dünyanın en kritik bölgesinin, İngiltere ve ABD arasında nasıl bölüneceği hakkında uzlaşmaya varmaktı. Halifax ve Başkan Roosevelt arasındaki bir toplantı sorunu çözmüştü: ABD açısından, "Pers Diyarı'ndaki petrol [İngilizlerindir]... Irak ve Kuveyt'i paylaşacağız ve... Bahreyn ile Suudi Arabistan ise Amerika'nındır."⁵⁴ Bu, dünyayı akıllıca ikiye bölen İspanya ve Portekiz'in 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında ulaştıkları anlaşmalara, ya da Müttefik liderlerin İkinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasındaki müzakerelerine benziyordu.

Amerikalılar ve İngilizler, bu bölme işlemine farklı şekillerde yaklaşmışlardı. ABD açısından asıl sorun, petrolün fiyatının 1945 ile 1948 arasında iki katına çıkmış olmasıydı; sadece ABD'deki arabaların sayısı %50'den fazla artmıştı ve motorlu araç fabrika satışlarının değeri yedi kat yükselmişti.⁵⁵ ABD'nin buna tepkisi, başlangıçta, entelektüel denebilecek kadar mantıklı bir yaklaşımdı: Doğal kaynaklara sahip olan ve herkesin huyuna gitmeye çalıştığı ülkelerin kendi konumlarını en yükseğe taşımaya çalışması kaçınılmazdı. Dolayısıyla, petrol imtiyazlarının koşullarını yeniden müzakere etmek ve bunu zorla değil, nezaketle yapmak mantıklıydı.

Hâlihazırda yeni dünya düzenini yansıtan huzursuzluklar ve kaynakları devletleştirme tehditleri vardı. Öncelikle, petrol zengini ülkelerle yapılan yeni anlaşmalar giderek daha cömert ve rekabetçi oluyordu; J. Paul Getty'yle Suudi Arabistan ile Kuveyt arasındaki Tarafsız Bölge'de imtiyaz için imzalanan anlaşma gibi: Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde petrolün variline ödenenin neredeyse iki katı hak ödemesi yapıyordu ve bu, daha önceki aşamalarda anlaşma yapmış ülkelerde rekabete ve düşmanca hislere yol açmıştı. Bu durum, bu ülkeleri kaynakların kamulaştırılma yöntemiyle ilgili muhalefet kaynakları haline getirip devletleştirme talepleri doğurmasının yanı sıra, komünist söylemlere ve Moskova'nın çağrılarına da açık hale getiriyordu.

ABD ticari duruşunu yumuşatıp birçok anlaşmayı yeniden müzakere edince, gelirlerde önemli bir kayma gerçekleşmişti. Örneğin 1949'da, ABD hazinesi Batılı petrol şirketlerinden oluşan bir konsorsiyum olan Aramco'dan kırk üç milyon dolar vergi alırken, Suudi Arabistan ise otuz dokuz milyon dolar gelir elde etmişti. İki yıl sonra, şirketlerin masraflarını mahsup edebilecekleri yeni bir vergi sistemi sayesinde şirketler, ABD'ye altı milyon dolar, Suudilere ise yüz on milyon dolar ödemişlerdi.⁵⁶ Suudi Arabistan, Kuveyt, Irak ve diğer ülkelerdeki imtiyazların koşulları, yerel yöneticiler ve hükümetler lehine değişirken bir domino etkisi yaratmıştı.

Bazı tarihçiler, para akışının yeniden modellendiği bu anın, gücün Londra'dan Hindistan ve Pakistan'a devri kadar önemli bir

an olduğunu söyler.⁵⁷ Ancak etkileri en çok Amerika Kıtası'nın keşfine ve ardından küresel servetin yeniden dağıtımına benze-mişti. İmtiyazları kontrol eden ve çoğunlukla Avrupa ile Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Batılı şirketler Orta Doğu'ya nakit akıtmaya başlamış, böylece dünyanın ağırlık merkezinde bir kayma başlatmıştı. Bölgeyi kaplayan ve doğuyu batıya bağlayan boru hatları ağı, bölgenin tarihinde yeni bir evrenin başlangıcını işaret ediyordu. Bu sefer mesele dünyayı dolanan baharat, ipek, köle ya da gümüş değil, petroldü.

Ancak işaretleri Amerikalılar kadar iyi okumayı başaramamış olan İngilizlerin farklı fikirleri vardı. İran'da İngiliz-İran Petrol Şirketi, tam bir eleştiri paratoneriydi. İngiliz maliyesine ödenen miktarlar ile İran'a yapılan hak ödemeleri arasındaki devasa dengesizlik düşü-nüldüğünde, bunu anlamak zor değildi.⁵⁸ Bölgenin diğer ülkeleri de kara altınları karşılığında kazandıklarından şikâyet edebilseler de, İran'daki eşitsizliğin boyutu durumu çok daha kötü gösteriyordu. 1950'de Abadan artık dünyanın en büyük rafineri tesisine ev sa-hipliği yapsa da, kentin kendisinde, Londra'nın tek bir sokağı kadar elektrik vardı. Okul çağındaki yirmi beş bin çocuğun sadece onda biri okula gidebiliyordu. Eğitim sisteminin kapasitesi bu kadardı.⁵⁹

Başka yerlerde olduğu gibi Britanya da kaçamayacağı bir ikilemin içine düşmüştü: Petrol imtiyazlarının koşullarını yeniden müzakere etmek, keskin görüşlü ve geniş çevreli ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson'ın da söylediği gibi, imkânsız olurdu. İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin çoğunluk hissedarı İngiliz hükümetiydi ve dolayısıyla Şirket –haklı olarak– İngiltere'nin ve dış politikasının doğrudan uzantısı olarak görülüyordu. Doğu Hindistan Şirketi'nde olduğu gibi işin gereklilikleri ile İngiliz hükümetinin çıkarları arasındaki çizgi bulanıktı; yine EIC'de olduğu gibi İngiliz-İran Petrol Şirketi de o kadar güçlüydü ki, o da “devlet içinde devletti” ve gücü “niha-yetinde, İngiltere'nin gücüydü.”⁶⁰ Acheson, İngiliz-İran Petrol Şirketi boyun eğip İran'a daha iyi bir teklif sunarsa, “İngiliz gücüne ve sterline duyulan son güveni de yok edecek,” demişti. Bu durumda,

birkaç ay içinde, Britanya'nın yurt dışında hiç varlığı kalmayacağını öngörüyordu.⁶¹

Londra'nın kendisini ciddi anlamda şirketin gelirlerine dayaması da, Acheson'ın da belirttiği gibi, durumu daha tehlikeli hale getiriyordu. Bir telgrafında, "İngiltere iflasın eşiğindedir," demişti. "Deniz aşırı bölgelerdeki önemli varlıkları ve bilançolardaki görünmez maddeler olmaksızın... hayatta kalamaz." İngiliz diplomasinin tüm yöntemlerini kullanmalarının, daimî olarak bir Sovyet işgalinden bahseden korkutucu raporlar yayınlamalarının sebebi buydu. Acheson, bunlara inanmıyordu. Britanya aksini iddia etse de, "İngiliz politikasının ana amacı, İran'ın komünist bir devlete dönüşmesini engellemek değil," diyordu. "Asıl amaç, İngilizlerin ödeme yeteneğinin, elde kalan son kalesi olduğuna inandıkları şeyi korumaktır."⁶²

1950'de Irak'a yeni koşullar sunulup, bir şekilde İran'a sunulmayınca işler çirkinleşmişti. Irak Petrol Şirketi'nin kısmen İngiliz-İran Petrol Şirketi'ne ait olması yaralara tuz basmış ama İran'da öfkeli bir tepkiye yol açmıştı. Ulusalçı siyasetçiler ortaya çıkarak İngiliz-İran Petrol Şirketi tekelinin adaletsizliğinden bahsediyor, eleştirilerini huzursuzluk verici yorumlarla destekliyorlardı. Meclis üyelerinden biri, İran'daki yozlaşmanın İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin doğrudan bir sonucu olduğunu söylemişti.⁶³ Bir demagog, bir şey yapılmazsa, yakında "kadınların çarşafı kafalarından sökülecek" demişti.⁶⁴ Bir diğeri, İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin halkı ve ülkeyi sömürmesine göz yummaktansa, İran'ın tüm petrol sanayisini atom bombası ile yok etmenin daha iyi olacağını söylüyordu.⁶⁵ Musaddık daha usduruplu konuşuyordu. Başbakan olursa, "İngilizlerle anlaşmak gibi bir niyeti" olmadığını söylediği iddia edilir. Anlaşmaktansa "petrol kuyularını çamurla tıkamayı" tercih ederdi.⁶⁶

İngiliz karşıtı söylemler bir nesildir giderek artıyordu; artık ana akım bilince girmişti: İran'ın tüm sorunlarının mimarı İngiltere'ydi ve ona güvenilemezdi. Yalnızca kendi çıkarlarını düşünüyordu ve kelimenin en kötü anlamıyla tam bir emperyalistti. İran kimliğinin Batı karşıtı duygularla bütünleşmesi, kök salmaya başlamıştı. Bunun derin ve uzun vadeli etkileri olacaktı.

Musaddık bu döngüye iki eliyle sarılmıştı. Yeter, demişti. İran ulusunun refahını temin etmenin ve “dünya barışını sağlamanın” zamanı gelmişti. 1950’nin sonunda, gelirlerin İngiliz-İran Petrol Şirketi ile ya da bir başkasıyla paylaşılmaması, “İran petrol sanayisinin ülkenin tüm bölgelerinde, istisnasız şekilde, devletleştirildiğinin ilan edilmesi” yönündeki radikal öneri ortaya atılmıştı.⁶⁷ Yakın zamanda sürgünden dönen ve Batı’nın tanınmış ve yüksek sesli eleştirmenlerinden biri olan halkçı din adamı Ayetullah Kaşani, bu çağrıya gönülden destek vermiş, takipçilerine bu değişimi gerçekleştirmek için ellerinden geleni yapmalarını söylemişti. Birkaç gün içinde Başbakan Ali Razmara öldürülmüştü; kısa bir süre sonra Eğitim Bakanı da onu takip etmişti. İran anarşinin kıyısında idi.

Musaddık, 1951 baharında meclis tarafından yeni başbakan seçildiğinde, İngiltere’nin en büyük korkusu gerçek olmuştu. İlk icraatı İngiliz-İran Petrol Şirketi’ni devletleştiren yasayı hemen yürürlüğe koymaktı. Gerek Londra basınının gerekse İngiliz kabinesinin fark ettiği gibi bu bir felaketti. Savunma Bakanı “kuyruğumuzun böyle kısıtıl[a]mayacağını göstermenin” önemli olduğunu söylemişti. Bu olay İran’ın “yanına kalırsa,” diye devam etmişti, “sırada Süveyş Kanalı’nın devletleştirilmesi olabilirdi.”⁶⁸ Gerekirse İran’a paraşüt birlikleri göndererek Abadan’ı güvenlik altına alma planları yapılmıştı. Bunlar, eski şanına tutunmaya çalışan çöküşteki büyük bir imparatorluğun ölümden önceki son çırpınılarıydı.

Musaddık son çiviye çakarak, Eylül 1951’de İngiliz-İran Petrol Şirketi’nin İngiliz çalışanlarına, toplanıp İran’dan ayrılmaları için bir hafta süre vermişti. Üstüne üstlük, Ayetullah Kaşani, ulusal “İngiliz hükümetine karşı nefret günü” ilan etmişti. Britanya İran’da kötü giden her şeyin adı haline gelmişti ve geniş bir yelpazedeki siyasi görüşleri bir araya getirmişti. Musaddık üst düzey bir Amerikalı elçiye, “İngilizlerin ne kadar kurnaz olduğunu bilmiyorsunuz,” demişti. “Ne kadar kötücül olduklarını bilmiyorsunuz. Dokundukları her şeyi nasıl kirlettiklerini bilmiyorsunuz.”⁶⁹ Bu söylemler kendisini yurt içinde çok popüler hale getirmişti; ayrıca yurt dışında da ünlenmişti: 1952’de Yılın Adamı olarak *Time* dergisinin kapağında yer almıştı.⁷⁰

Britanya'nın durumu acemice zorlama çabası da hiç yardımcı olmamıştı. Sadece İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin değil, gelirlerinin de kontrolünü kaybetme olasılığıyla karşı karşıya kalan İngiliz hükümeti, kriz moduna geçerek tüm İran petrolüne ambargo uygulamıştı. Amaç Musaddık'a zarar vererek bir şeyler koparmaktı. Tahran'daki İngiltere Büyükelçisi Sir William Frazer, İran'ın finansmanını kesmenin, kısa bir süre içinde beklenen etkiyi vereceğini söylemişti. “[İranlılar] paraya ihtiyaç duyunca, sürünerek bize gelecekler.” Ana akım medyada yer alan bu tür yorumlar, kamuoyu açısından Britanya'nın davasına pek destek olmuyordu.⁷¹

Aksine İran'ın kararını güçlendiriyorlardı; o kadar ki, 1952 sonuna gelindiğinde İngilizler artık yaptırım uygulama taktiğinin işe yarayacağından pek emin değildi. Dolayısıyla yeni kurulan Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA) ile temas kurulup, “İran Başbakanı Musaddık'ı devirmek için ortak bir siyasi eylem” planını –yani bir darbeyi– desteklemeleri istenmişti. Dünyanın bu bölümünde sorunun çözümü, bir kere daha rejim değişikliği gibi görünüyordu.

ABD'deki yetkililer İngilizlerin çağrısına olumlu tepki vermişti. Orta Doğu'da sahadaki ajanlara, ABD'ye sıcak bakmayan ya da Sovyetler Birliği ile flört etmeye meyilli görünen yerel hükümdarların yarattığı sorunlara yaratıcı çözümler bulmak için çoktan açık çek verilmişti. İmtiyazlı Doğu Yakası'ndan gelen bir grup genç ve ateşli ajan hâlihazırda 1949'da Suriye liderinin devrilmesini sağlayan komploda ve üç yıl öncesinde obez, güvenilmez ve yozlaşmış Mısır Kralı Faruk'un gayriresmî olarak “Project FF” (Project Fat Fucker: Proje Şişko Sikici) adıyla bilinen bir operasyonla ortadan kaldırılması gibi operasyonlarda yer almışlardı.⁷²

Miles Copeland ve Başkan Theodore Roosevelt'in iki torunu –Archie ve Kermit (Kim)– gibi insanların coşkusu, yüzyıl önce, dünyayı şekillendirebileceklerini düşündükleri sırada Orta Asya'da görev yapan İngiliz ajanlarını, hatta Sovyetler Birliği'ne sır aktarmanın olumlu etkileri olacağını düşünen modern denklemleri anımsatır. Örneğin Suriye'deki hükümetin düşüşünün ardından

genç Amerikalılar, “Haçlı kalelerini ve bilinmeyen yerleri” gezmeye başlamış, yol üzerindeki Halep’in mimarisine ve atmosferine hayran kalmışlardı.⁷³ Kararlar yolda veriliyordu. Copeland, asık suratlı bilge Archie Roosevelt’e “Benim rapor uydurmamla senin ajanlarının uydurmalarına izin vermen arasındaki fark nedir? En azından benimkilerin anlamı var,” demişti.⁷⁴ Sahadaki bu adamların sert ve hızlı yöntemleri ABD içinde fark edildiğinde, üst düzey istihbarat subaylarından biri onları, “Sorumsuz özgürlüğe gelecekte göz yumulmayacaktır” diyerek azarlamıştı.⁷⁵ Yine de konu İran olduğunda, görüşleri çok talep görüyordu.

1952 sonunda, İngiliz yetkilileri devletleştirmenin ekonomik etkileri ile ilgili endişelerini dile getirince Amerika’nın İran’ın geleceği ile ilgili endişelerinin de su yüzüne çıktığı Washington’daki rutin bir toplantıdan sonra işler yol almaya başlamıştı. Tahran’daki CIA istasyonu Musaddık konusunda endişeliydi ve Washington’a ABD’nin İran’da bir “halef hükümeti tercih etmesi gerektiğini” söylemişti. Planlamacılar kısa süre içinde Şah’ın oyuna dâhil edilerek birlik ve sükûneti korumasının sağlanması gerektiğine ve böylece Başbakanın devrilmesinin “meşru ya da en azından yarı meşru gösterilebileceğine” karar vermişti.⁷⁶

Şah’ı ikna etmek, söylemesi yapmasından kolay bir işti. Sinirli ve kibirli bir adam olan Şah, Ajax Operasyonu adlı planı ilk duyduğunda paniklemişti. Şah’ın “İngiliz’in ‘gizli eli’nden patolojik seviyede” bir korkusu olduğunu belirten planın Amerikalı mimarlarından birine göre, özellikle İngilizlerin konuya dahil olması kendisini endişelendiriyordu. Şah’ın pohpohlanması, gözünün korkutulması ve uyarılması gerekiyordu: Londra’dan anahtar kelimeler BBC yayınlarına eklenerek operasyona en yüksek seviyelerden izin verildiği hissettiriliyordu; Başkan Eisenhower’ın İran’a ABD’nin destek vereceği yönünde söz verdiği bir radyo konuşması da ikna edilmesine yardımcı olmuştu; Bu esnada kendisine, destek vermezse İran’ın komünist, Kim Roosevelt’in sözleriyle “ikinci bir Kore” olacağı söyleniyordu.⁷⁷

Musaddık devrilmeden önce “Kamuoyunun... iyice ateşli hale gelmesi için” önemli kişiliklerle ilgilenip onları Başbakan’a karşı

çevirmek üzere Washington'dan finansman sağlanmıştı. Roosevelt Parlamento'nun önde gelen üeleriyle ilgilenmişti; büyük ihtimalle onlara rüşvet vermişti (amacın onların Musaddık'a verdikleri desteği çekmeye "ikna etmek" olduğunu söylemişti).⁷⁸

Para başka yerlerde de bol keseden harcanıyordu. Bir görgü tanığına göre Tahran'a o kadar fazla Amerikan parası akıyordu ki, doların riyal karşısındaki değeri, 1953 yazında yaklaşık %40 düşmüştü. Bu fonların bir kısmı, başkent sokaklarında CIA'nin iki ana yerel ajanının organize ettiği yürüyüşlere kalabalık toplamak için harcanıyordu. Başka önemli alıcılar da vardı; her şeyin ötesinde, çıkarları komplocularınkilerle aynı doğrultuda olduğu düşünülen Ayetullah Kaşani gibi mollalar vardı.⁷⁹ Müslüman âlimler, komünizmin din karşıtlığının ve öğretilerinin, İslam öğretilerine tamamen zıt olduğu kararına varmıştı. Dolayısıyla CIA açısından, komünist bir İran'ın tehlikelerine karşı uyarın din adamlarıyla bir anlaşmaya varmak mümkün görünüyordu.⁸⁰

İngiliz ve Amerikalı planlamacılar Haziran 1953'te Beyrut'ta toplandıklarında, Başbakan Winston Churchill tarafından temmuz başında, Başkan Eisenhower tarafından ise birkaç gün sonra onaylanacak olan bir plan geliştirilmişti. Daha sonra istihbarat ajanları planların ince ayarını yaparak, "biraz uzun konuşan ve sıklıkla mantıksız davranan Persliler" olarak ele aldıkları kişilere Batı'nın rejim değişikliği istediğini ve bunun temiz, sorunsuz şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğini nasıl aktaracaklarını belirlemişlerdi.⁸¹

Gerçekte olaylar dehşet verici ölçüde kötü gitmişti. Ajanların maskeleri düşmüş, zamanlanmalar yanlış olmuş, her şey kaosa dönüşmüştü. Korkan Şah, çoraplarını bile giyemeden ülkeden kaçmıştı. Roma'ya giderken Bağdat'ta durduğunda, ABD'nin Irak büyükelçisi ile bir araya gelmişti. Büyükelçi fırsattan istifade bir teklifte bulunmuştu: "İran'daki prestiji için, son olaylarda herhangi bir yabancının parmağının bulunduğunu asla belli etmemesini önerdim." Oysa bunun Şah'ın prestiji ile hiç ilgisi yoktu. Asıl konu kapıyı açık tutmak ve her şeyin ötesinde ABD'nin temiz itibarını korumaktı. "Üç uykusuz geceden sonra yorgun [düşmüş] [ve] olayların gelişimine

şaşırmış” haldeydi ve düzgün düşünemiyordu. Rahatlayan büyükelçi Washington’a, “Yine de kabul erti,” demişti.⁸²

Şah İtalya’da sürgüne giderken İran radyo yayınları sert haberler yayınlıyor, basın ise Şah’ı fahişe, yağmacı ve hırsız diyerek aşağılıyordu.⁸³ Genç karısı Süreyya da travmanın farkındaydı (birçok kişi evlendiğinde söylediği gibi on dokuz değil, daha genç olduğunu düşünüyordu): Via Veneto’da yürüdüklerini hatırlıyordu. Kırmızı beyaz puantiyeli bir elbise giyiyordu ve korkunç Tahran siyasetinden bahsederek, kocasının yeni bir hayata başlamak için –belki ABD’de– küçük bir toprak almayı düşündüğünü dinliyordu.⁸⁴

Şah’ın kaçışının ardından komedi tiyatrosuna yaraşır hatalar ve başarısızlıklar yaşanmıştı. Sokaklarda Musaddık’ın tahtı ele almak istediği ve rüzgârın yön değiştirdiği söylentileri dönüyordu. Sonra, birkaç gün içinde –ve tüm acayıplıklara rağmen– Şah, kısa bir süre Bağdat’ta durarak hava kuvvetleri komutanı üniformasını giydikten sonra evine dönüyordu. Şah içinde bu dönüşle; kendisini korkuyla kaçan bir ödleğ olarak değil, durumu ele almak üzere geri dönen bir kahraman gibi yansıtmıştı. Musaddık tutuklanmış, yargılanmış ve hücre hapsine mahkûm edilmiş ve 1967 yılında ölene kadar sürgünde kalmıştı.⁸⁵

Musaddık, Orta Doğu açısından Batı’nın etkisinin sadece seyretilmediği değil, tamamen ortadan kaldırıldığı bir vizyonu dile getirdiği için ağır bir bedel ödemişti. İngiliz-İran Petrol Şirketi hakkındaki endişeleri bir bütün olarak hem olumsuz hem de zararlıydı. Bu kendisini İran’da birinci sınıf bir baş belası haline getiriyordu ve gerek İngiliz gerekse Amerikalı siyasetçilerin kendisini sahneden tamamen kaldırmak için planlar yapmasına yol açıyordu. Yüksek sesli protestoları, başkalarının da Batı’nın, doğuyla batıyı bağlayan ağların kontrolünü ele almasını eleştirmeye başladıkları bir döneme denk gelmişti; Mısır’da giderek artan düşmanlık, İngiliz karşıtı ayaklanmalara ve Süveyş’teki İngiliz askerlerinin tahliye edilmesine yönelik taleplere yol açmıştı. ABD Dışişleri Bakanlığı’nın Kahire’yi ziyaret eden bir üyesinin Genelkurmay’a verdiği bir rapor, durum

hakkında şüpheye yer bırakmıyordu: “İngilizlerden nefret ediliyor.” “Onlara yönelik nefret genel ve yoğun. Ülkedeki herkes bu nefreti paylaşıyor.” Acil bir çözüm gerekiyordu.⁸⁶

Zaman değişiyordu. Bu anlamda Musaddık, yeni dönemin vizyonunu belirleyenler arasında en çok konuşandı. Batı’nın Asya’nın ortasından çekilmesinden bahsediyordu. Düşüşünün tam olarak nasıl olduğu onlarca yıl boyunca bilgilerin gizliliğinin kaldırılmasının “zararlı sonuçlarına” karşı tetikte bekleyen istihbarat ajansları tarafından gizli tutulsa da, çok az kişi Musaddık’ın devrilmesinin Batılı güçler tarafından kendi çıkarları doğrultusunda organize edildiğinden şüphe ediyordu.⁸⁷ Haddizatında Musaddık, bölgedeki birçok vârisin ruhani babasıydı. Zira Ayetullah Humeyni, Saddam Hüseyin, Usame bin Ladin ve Taliban gibi yöntemleri, amaçları ve hedefleri son derece farklı olan pek çok grup olsa da özünde hepsi, Batı’nın ikiye bölünmüş ve kötü niyetli olduğuna inanıyor, yerel halkların özgürleştirilmesinin dış etkilere özgür kalmalarına bağlı olduğunu düşünüyordu. Buna ulaşmaya çalışmanın farklı yolları vardı ama Musaddık olayının gösterdiği gibi Batı açısından sorun teşkil edenlerin sonuçlarla yüzleşmesi gerekiyordu.

Dolayısıyla psikolojik olarak darbe önemli bir andı. Şah tüm hatalı sonuçlara varmış, İran halkının kendisine hayran olduğuna ikna olmuştu. Aslında, süvari subayı babası, tahtı otuz yıl önce ele geçiren Şah’a karşı duygu karmaşası vardı. Roma’ya kaçışı, endişe verici bir omurgasızlık işaretiydi. Ülkeyi modernleştirecek adam olduğundan emin olması, mevcut siyasi rüzgârları okuyabilme becerisine ve Batı, özellikle de Amerika müdahalesinden bağımsız durabilmesine bağlıydı. Bu, hayatın güzelliklerine karşı iştahlı düşmanlarına cephane sağlayan ve doğru yargılama için pek vakit bırakmayan kibirli bir adamdan beklenebilecek bir şey değildi.

Ancak her şeyin ötesinde 1953’teki CIA destekli darbe, Amerika’nın Orta Doğu’daki rolü için bir dönüm noktası olmuştu. Yeni Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, bunun İran’ı kurtarmak için “ikinci bir şans” olduğunu söylemişti; Batı’nın yörüngesinden tamamen çıkmamasını sağlamak için bir şans.⁸⁸ ABD Tahran Büyükelçisi,

Şah'a, "Mevcut koşullarda demokratik bağımsız bir İran'ın mümkün görünmediğini," söylemişti, iki seçenek vardı: özgür ve "demokratik olmayan bir İran" ya da "kalıcı olarak... demokratik olmayan bağımsız, demir perde ardında bir İran."⁸⁹ Bu, Batı'nın komünizmle mücadelesinin özgürlük ve demokrasiyle ilgili olduğu hakkındaki gürültücü mesajlarının tam zıddıydı.

ABD bu noktada imdada yetişmiş; yüzlerce yıldır İpek Yolu'nun ördüğü bu bölgeye böyle girmiş ve bölgeyi kontrol etmeye çalışmaya başlamıştı. Ancak gelecek, tehlikelerle doluydu. Bir yandan demokrasi pozları verirken diğer yandan rejim değişikliğini onaylamaya hatta düzenlemeye hazır olmak, sorunlu dostluklar yaratıyordu. İkili oynamak tehlikeli olabilirdi; özellikle zaman içinde bir güven kaybının yaşanması ve inandırıcılığın tükenmesi dolayısıyla. Britanya'nın yıldızı sönmeye devam ederken yaşanacak birçok şey, Amerika'nın 1953'te olanlardan nasıl ders çıkaracağına bağlıydı.

Amerikan İpek Yolu

Orta Doğu'da liderliği ele alan ABD, yeni bir dünyaya adım atıyordu; bu dünyada bir yandan ulusal çıkarları teşvik ederken, diğer yandan tatsız rejimleri ve yöneticileri desteklemek arasındaki gerilim vardı. Musaddık'ın devrilmesinin ardından ABD Dışişleri Bakanlığı, Amerikan petrol şirketlerini, İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin petrol kuyularını ve altyapısını devralmak üzere sıraya koyuyordu. Bunu yapmaya gönüllü pek az şirket vardı; büyük kısmı Şah'ın, dönüşünü izleyen belirsizliklerden kaçınmak istiyordu: Şah'ın durumu sakinleştirmek için eski başbakanını idam ettirmeyi düşünüyor olması pek de ümit verici bir işaret değildi.

Başka bölgelerde petrol üretiminin yükselişte olması ya da büyük servetlerin temelini oluşturmayı vadeden yeni fırsatların (ki gerçekten Knox D'Arcy'nin kazandığından çok daha büyük oldukları ortaya çıkacaktı) bulunması da pek yardımcı olmuyordu. Musaddık'ın düşüşünden haftalar önce J. Paul Getty'nin kontrolündeki bir şirket, Suudi Arabistan ile Kuveyt arasındaki Tarafsız Bölge'de devasa bir kaynak bulmuştu; bu kaynak, "devasa' ile tarih değiştirici arasında bir yerde" şeklinde tanımlanmıştı. Kıyaslama yapmak gerekirse Tahran'ın zehirli siyasetine dâhil olmak, bir şirket için pek de çekici değildi. Öte yandan ABD hükümeti açısından bu, sadece bir öncelik değil bir gereklilikti: İran 1950'lerin başındaki kriz sırasında neredeyse petrol ihraç etmez olmuştu. Yakında üretime başlamazsa, ülkenin ekonomisi çökecek ve bu durum da olasılıkla ülkeyi Sovyetler Birliği'ne doğru itebilecek hiziplerin yıkıcı etkisine açacaktı. Tedarikin azalması ve yükselen fiyatlar da, savaş sonrasında yenilenmeye çalışan Avrupa üzerinde iyi etki yapmayacaktı. Dolayısıyla ABD Dışişleri Bakanlığı büyük ABD'li üreticilerini, İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin haklarını devralacak bir

konsorsiyum kurmaya teşvik etmeye yönelik sürekli bir kampanya başlatmış, harekete geçmezlerse Kuveyt, Irak ve Suudi Arabistan'daki imtiyazlarının tehlikeye gireceğini ima etmişti.

ABD hükümeti artık Amerikan şirketlerini iş birliği yapmaya zorluyordu. Üst düzey petrol yöneticilerinin birinin sözleriyle, “Tamamen ticari bir açıdan, şirketimizin İran petrol sektörüne dâhil olma gibi bir amacı yoktur; ancak ortadaki önemli ulusal güvenlik konularının son derece farkındayız. Dolayısıyla, yardımcı olmak için elimizden geleni yapmaya hazırız.” Bir diğer petrol işletmecisi, hükümet “gerçekten kafamıza vurmasaydı” İran'da işimiz olmazdı demişti.¹

İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin konumunu devralma ve İran'da istikrarı koruma çabaları, ABD dış politikasının bir aracı olarak eyleme geçmesi talep edilen petrol şirketlerine ABD Adalet Bakanlığı tarafından antitröst davaları açılmasıyla sekteye uğruyordu. Demokrasi vaaz eden mesajın biraz esnek olduğu ortaya çıkarken, Amerikan yasalarının uygulanması mesajının da öyle olduğu anlaşılmıştı: Dolayısıyla Ulusal Güvenlik Konseyi'nin talebiyle Başsavcı tarafından “ABD antitröst yasalarının [konsorsiyumu oluşturan petrol şirketlerine] uygulanmasının, ulusal güvenlik meselesinin yanında ikinci sırada olduğu” açıklanmıştı. Buna binaen 1954 baharında, petrol şirketleri resmî dokunulmazlık teminatlarını almışlardı. İran'ı kontrol etmek o kadar önemliydi ki ABD hükümeti kendi yasalarını bir kenara atmaya hazırdı.²

Amerikan petrol şirketlerinin katılımını teşvik etmek, İran'ı toparlama ve Sovyetler Birliği'nin eline düşmesini önlemek için yapılan geniş planın bir parçasıydı. Özellikle kırsal alanda, toplumsal kalkınma projeleri için büyük çabalar sarf edilmişti. Nüfusun dörtte üçü kadarı köylüydü, toprak sahibi değildi ve çok düşük gelir seviyesindeydi. Toprak sahiplerinin toprak reformuna karşı çıktığı ve seçeneklerin sınırlı olduğu bir dünyada kısıлып kalmışlardı: Küçük çiftçilerin alabildiği tipik kredi faizleri %30 ile 75 arasındaydı ve bu oranların toplumsal hareketliliği boğacağı kesindi.³

Bu sorunları çözmek için önemli miktarda yatırım yapılmıştı. Amerika'nın en büyük hayırsever kurumu olan Ford Vakfı küçük çiftçiler için mikro finans planları yaratmıştı. Kooperatiflere verilen destek, pamuk hasatlarını yerel pazarlarda verimsiz şekilde satmaktan, Avrupa'daki tüccarlara çok daha iyi fiyatlardan satabilir hale gelmelerini sağlamıştı. Şah ve bakanları, kırsal kalkınma kavramını düzgün ele almaları için baskı altında tutuluyor olsalar da, bunun etkileri küçük oluyordu. Üst düzey politikacıları kırsal kesimdeki okuryazarlık ve eşitsizlik sorunları ile ilgilenmemenin uzun vadeli sorunlar yaratacağı yönünde ikna etmekte çok zorluk çekiliyordu.⁴

ABD hükümetinin doğrudan yardımları da hızla artmış, Musaddık'ın görevden alınmasından önceki yıllarda ortalama yıllık yirmi yedi milyon dolar olan yardım miktarı, daha sonraki yıllarda neredeyse beş katına çıkmıştı.⁵ ABD ayrıca Tahran'ın altmış kilometre kadar kuzeydoğusunda bulunan ve başkentin elektrik ve su tedarikini önemli ölçüde artırması (ve İran'ın modernleşmesi ile ilerlemesinin bir simgesi olması) beklenen Kerec Nehri üzerindeki devasa bir barajın finansmanı için hibeler ve krediler sağlamıştı.⁶

Böyle çabalar, bölgenin diğer kısımlarını güçlendirmeye yönelik sistematik bir yaklaşımın parçalarıydı. İran'ın petrol zenginliği ülkeyi Batı için çok önemli kılsa da, komşu ülkelerin önemi de, Soğuk Savaş ısınmaya başlarken Sovyetler Birliği'nin güney sınırında bulunmaları dolayısıyla artmaktaydı.

Sonuç, Akdeniz'le Himalayalar arasında, ABD'den önemli miktarda ekonomik, siyasi ve askerî destek alan Batı yanlısı hükümetlerden oluşan bir kuşağın oluşması olmuştu. Bu ülkeler –vakur Dışişleri Bakanı John Foster Dulles tarafından “Kuzey Kuşağı” olarak adlandırılmıştı– üç amaca hizmet ediyordu: Sovyet çıkarlarının yayılması karşısında bir engel teşkil etmek, doğal kaynak zengini Körfez'i güvenlik altına alırken Batı'ya, Avrupa'nın toparlanmasına yardımcı olurken yerel istikrar için elzem gelirleri sağlayan petrolün pompalanmasına devam etmek ve Sovyet bloğu ile mevcut gerilim açık çatışmaya dönerse kullanılmak üzere bir dizi dinleme postası ve askeri üs sağlamak.

Örneğin 1949'da, ABD Genelkurmay Başkanlığı tarafından Güney Asya üzerine, Pakistan'ın "SSCB'nin merkezine karşı hava operasyonları için bir üs ve Orta Doğu petrol bölgelerinin savunması ya da yeniden ele geçirilebilmesi için kullanılacak güçlerin toplanma bölgesi olabileceğini" belirten bir rapor hazırlanmıştı; diğer yandan buranın Sovyetler Birliği'ne karşı gizli operasyonları yürütmek için de uygun bir karakol olduğu söyleniyordu.⁷ Dolayısıyla Pakistan'a ve Kuzey Kuşağı'ndaki diğer ülkelere destek sağlamak çok önemliydi, aksi takdirde bölgenin tümünün Batı'ya karşı tarafsız bir tutum takınması "ya da en kötüsü... Sovyet yörüngesine girmesi" olasılığı vardı.⁸

ABD ve Batı'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya politikalarını belirleyen şey, işte bu endişelerdi. 1955'te batıda Türkiye'den başlayıp doğuda Irak, İran ve Pakistan'a uzanan ülkeler, birbirleriyle veya İngiltere'yle yaptıkları anlaşmaların yerine geçen tek bir anlaşma yapmışlar ve bir süre sonra Bağdat Paktı olarak bilinecek belgenin imzacıları olmuşlardı. Anlaşmanın dile getirilen amacı karşılıklı teminatların verilmesiyle "Orta Doğu'da barış ve güvenliğin korunması" olsa da, gerçekte bu anlaşma, Batı'nın büyük stratejik ve ekonomik öneme sahip bir bölgeyi etkileyebilmesini sağlamak üzere tasarlanmıştı.⁹

Yerel hükümetlerin uygun şekilde davranmasını garanti etmek için gösterilen özene rağmen, Washington'ın hataları Sovyetler'e fırsatlar yaratmıştı. Örneğin 1954 sonunda, Afgan liderlerinin ABD ile gizlice iletişim kurarak sundukları destek ve silah talepleri, Dışişleri Bakanlığı tarafından reddedilmişti. Başbakan'ın kardeşi Prens Naim'e, Afganistan'ın silah istemektense daha yakındaki sorunlara –örneğin Pakistan ile sınır sorunlarını çözmeye– odaklanması gerektiğini söylemişlerdi. Yakın geçmişte bir askerî ataşe tarafından "dünya çapında stratejik öneme sahip" olarak tanımlanan Karaçi'deki rejime verilen desteği göstermeyi amaçlayan bu kaçamak cevap, anında geri tepmişti.¹⁰

Haberler Kâbil'e ulaştığında, Sovyetler devreye girerek askerî teçhizat ve kalkınma fonları sağlayabileceklerini söylemişlerdi ve bu teklif hemen kabul edilmişti. Başlangıçta verilen yüz milyon dolarlık hibenin ardından köprülerin yapılmasını, telekomünikasyon altyapısının modernleştirilmesini ve yol sisteminin (Kandehar ile Herat arasındaki otoyol da dâhil olmak üzere) genişletilmesini sağlayan başka hediyeler gelmişti. Moskova'nın parası ve uzmanlığı aynı zamanda kuzeye giden ve Sovyet Orta Asyası ile bağlantıyı sağlayan ana yol üzerinde iki buçuk kilometrelik Sâlânk Tüneli'nin de inşa edilebilmesini sağlamıştı. Sovyet-Afgan dostluğunun simgesi olan bu yol, Afganistan'ın işgalinin ardından 1980'lerde en önemli ikmal kanalı olmuştu. ABD ve Müttefik konvoylarını da 21. yüzyılın başlarında bu ülkeye getiren yolun bu olması ironiktir: Afganistan'ı Batı'ya karşı güçlendirmek için inşa edilen bir otoyol, Batı'nın Afganistan'ı kendine benzetme çabalarının merkezine oturmuştu.¹¹

Bu şekilde alt edilmek ayıltıcı bir deneyimdi; özellikle de aynı şey birkaç ay sonra, daha da dramatik sonuçlara yol açacak şekilde gerçekleştiğinde. 1955 sonunda, üç yıl önce CIA desteğiyle Mısır Kralı Faruk'u deviren darbeye önemli bir rol oynayan devrimci Cemal Abdülnasır da silah yardımı için Moskova'yla iletişim kurmuştu. Hazırlıksız yakalanan ABD, İngiltere ve Dünya Bankası ile birlikte Asvan'da devasa bir baraj (İran'daki Kerec Barajı'nın bir benzeri) kurma projesini finanse etmek için yardım önermişti. Londra ile Washington arasında Abdülnasır'ın nasıl memnun edileceğine dair üst düzey tartışmalar yapılmış, bunların sonucunda Mısır'a silah yardımına ve Mısır'la bir anlaşma imzalaması için İsrail'e baskı yapmaya karar verilmişti. İki ülke arasındaki giderek daha da bozulan ilişkileri düzeltmek ümit ediliyordu.¹²

Abdülnasır, Arap birliğine bir engel ve Asya'nın kalbindeki Batı etkisini koruyacak bir araç olarak gördüğü Bağdat Paketi'ne sinirlenmişti. Para ve destek gönderilirse belki sakinleşebilirdi; en azından bir süre için. Şu haliyle, ABD kongre üyeleri baraj inşa edilirse Mısır'ın pamuk üretiminin çok artacağından ve dolayısıyla Amerikalı çiftçileri etkileyecek fiyat düşüşleri yaşanacağından endişe

ettikleri için finansman vaatleri geri çekilmişti.¹³ Bu bencilliğin büyük sonuçları olmuştu; bu son damlaydı.

Gerilim tırmandırma politikasında bir uzman olan Abdülnasır (İngiltere Başbakanı Anthony Eden, kendisini “Arapların Napolyon’u olmaya” kararlı bir insan olarak tanımlamıştı) durumu kızıştırtıyordu.¹⁴ İngiltere Dışişleri Bakanı’nın 1956 baharında Süveyş’in “Orta Doğu petrol kompleksinin ayrılmaz bir parçası” olduğu ve İngiltere’nin çıkarları için hayati önem taşıdığı şeklindeki kibirli yorumuna, durum böyleyse, (tıpkı petrol üreten şirketlerin petrol gelirlerinden pay aldığı gibi) Mısır’ın da kanalın gelirlerinden pay alması gerektiğini söyleyerek yanıt vermişti.¹⁵ Batı’nın, varlıklarını korumak için her şeyi göze alacağının son derece farkındaydı ancak kanalı devletleştirmenin uzun vadede Mısır’a sadece fayda sağlayabilecek bir manivela gücü olacağını hesaplamıştı.

Amerikalı planlamacılar kanalın kapanmasının petrol fiyatları üzerindeki etkilerini hesaplarken, İngiltere’de önde gelen şahsiyetler bir karanlık ve kasvet içine gömülmüşlerdi. Saygın ve geniş çevreli Maliye Bakanı Harold Macmillan, “Gerçek şu ki korkunç bir ikilemeyiz,” diye yazmıştı. “Mısır’a yaptırım uygularsak ve bunun sonucunda kanal kapanırsa, Levant’a giden boru hatları kesilir, Basra Körfezi ayağa kalkar ve petrol üretimi durur; o zaman İngiltere ve Batı ‘gününü görür.’”¹⁶ Diğer yandan hiçbir şey yapılmazsa, Abdülnasır kolayca kazanacaktı ve bunun başka yerlerde korkunç sonuçları olacak: Orta Doğu’daki tüm ülkeler onun yolundan giderek petrol sanayilerini devletleştirecekti.

Abdülnasır bayrağı Musaddık’tan devralmıştı. Batılı diplomatlar, siyasetçiler ve istihbarat çalışanları, politikaları Batı çıkarlarına ters düşen bir siyasetçi için aynı çözümü uygulamayı düşünmeye başlamışlardı. İngilizlerin “rejimi alaşağı etmenin yollarını ve yöntemlerini” araştırmaya başlamaları çok sürmemişti.¹⁷ Londra’daki üst düzey diplomatlardan birinin sözleriyle, “Abdülnasır’dan kurtulmamız gerekebilir” di; Başbakan Anthony Eden, kendisini sadece iktidardan almak değil, Abdülnasır’ın ölmesini istiyordu.¹⁸ Diplomatik mekik dokumalar bir işe yaramayınca, İngiltere ve Fransa,

Batı'nın amaçlarına karşı çıkan herkese karşı doğrudan harekete geçileceğini Orta Doğu'daki liderlere göstermek için kalıcı bir güç gösterisi gerektiğine karar vermişlerdi.

Ekim 1956 sonunda Mısır'a karşı bir askerî harekât başlatılmıştı. İngiliz ve Fransız güçleri kanal bölgesini güvenlik altına almaya gitmiş, İsrailli müttetikleri ise Sina Yarımadası'nın derinliklerine saldırarak Süveyş'in alınmasına destek olmuş ve Abdülnasır'ın üzerindeki baskıyı artırmıştı. İşgal kısa süre sonra fiyaskoya dönmüştü. Mısırlılar seyir kanallarındaki ve bunların yakınlarındaki gemileri, mavnaları ve bakım araçlarını batırıp İsmailiye'nin kuzeyindeki açılır kapanır El Ferdan demiryolu köprüsünü suya attıkların da Süveyş Kanalı kapanmıştı. Tahmini sayısı kırk dokuz olan bu engellerin etkisi, kanalın kapatılmasının ötesine geçmişti; bu dönemdeki bir rapor durumu “normal mal hareketlerinin ciddi şekilde bozulması” olarak tanımlamıştı. Batı Avrupa'ya petrol sevkiyatı büyük ölçüde azalmıştı.

CIA, başka sonuçların da beklenebileceğini söylüyordu: “Dünya ticaretindeki birçok temel ürünün” fiyatları artacaktı ve ekonomileri Süveyş'ten gelen sevkiyatlara bağlı olan “Özgür Dünya ülkelerinde önemli miktarda işsizlik” ortaya çıkması muhtemeldi. Bu etki Uzak Doğu ile ticaret yapan gemileri Karadeniz'deki limanlarına ulaşmak için Süveyş kapalı olduğundan Afrika'nın etrafından dolaşarak on üç bin kilometre daha fazla yol yapmak zorunda kalacak olan Sovyetler Birliği'nde de hissedilecekti. Amerikalılar, Moskova önemli kargoları, önemi giderek artan Trans-Asya Demiryolu hatlarına yönlendirirken olanları dikkatle izliyordu.¹⁹

Mısır'da giderek artan gerilimin son derece farkında olan Eisenhower iktidarı, askerî harekâtın başlangıcına hazırlıksız yakalanmıştı; İşgal planları kendilerine danışılmamıştı. Başkan öfkeliydi ve İngiltere Başbakanı'nı şahsen azarlamıştı. Kanal bölgesinde güç kullanılması, “özgür dünya”nın kendinden menkul muhafızları için bir propaganda felaketiydi. Bu, Sovyet tanklarının Macaristan'daki bir halk ayaklanmasını bastırmak için Budapeşte sokaklarında yürütüldüğü bir dönemde gerçekleşmişti. Ancak nihai olarak Sü-

veyş'teki bu eylem, farklı bir konuyu gündeme getirmişti: ABD'nin, 20. yüzyılda liderliğini ele aldığı Batılı güçler ile Orta Doğu'nun petrol zengini ülkeleri arasında bir seçim yapma zamanı gelmişti. ABD ikincisini seçti.

Başkan Eisenhower, "Arapların hepimize kızma[ması]" önemli demişti. Kızarlarsa, hem kanalın kapanması hem de doğal olarak Mısır'a sempati besleyen bir bölgede, böyle büyük bir zorbalık karşısında üretimin durdurulması ya da ambargo uygulanması olasılığı dolayısıyla Orta Doğu'dan gelecek petrol tamamen durabilirdi. Üst düzey İngiliz diplomatlardan birinin daha önce kabul ettiği gibi, sevkiyatlardaki en ufak bir azalmanın bile yıkıcı etkileri olacaktı. "[Britanya] Orta Doğu petrolüne bir iki yıl boyunca erişemezse, altın rezervlerimiz yok olur. Altın rezervlerimiz yok olursa sterlin paramparça olur. Sterlin paramparça olursa ve rezervimiz kalmamışsa... savunmamız için gerekli asgari ücretleri bile ödeyebileceğimizden emin değilim. Kendisini savunamayan bir ülke ise bitmiştir."²⁰ Bu, kıyamet alametleriyle dolu bir en kötü durum senaryosuydu. Yine de Eisenhower'ın kendisinin de gizlice kabul ettiği gibi, "Batı Avrupa'nın yakıt ve para sıkıntılarına kayıtsız kalmak" zordu. Diğer yandan karşılıklı savunma ittifakı NATO'nun (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) ilk genel sekreteri Lord Ismay'e, "Arap dünyasını düşmanlaştırmamanın" çok önemli olduğunu yazmıştı.²¹

Uygulamada bunun anlamı, İngiltere ve Fransa'yı köşeye sıkıştırmaktı. Washington'da ABD'den Batı Avrupa'ya petrol gönderme planları yapılmış olsa da, Mısır konusu sonuçlandırılmadan uygulamaya konmamıştı. Londra, İngiliz ekonomisine güvenin yok olması ve sterlinin değerinin düşmesiyle, mali destek için Uluslararası Para Fonu'na (IMF) başvurmak zorunda kalmıştı. Sadece kırk yıl içinde, İngiltere dünyanın efendisinden, şapkası elinde bir dilenciye dönüşmüştü. O dönem IMF'ye başvurularının hızla reddedilmesi zaten kötüydü; Avrupa'nın en değerli mücevherlerinden biri için savaşmak üzere Mısır'a gönderilen askerlerin görevlerini tamamlamadan geri çekilmeleri ise kesinlikle utanç vericiydi. Dünya medyasının gözleri önünde eve geri çağrılmaları, dünyanın değiştiğine dair bir işaretti.

Hindistan terk edilmişti; İran petrol sahaları İngiltere'nin elinden alınmıştı; şimdi Süveyş Kanalı da gitmişti. Başbakan Anthony Eden'in 1957 başındaki istifası, bir imparatorluğun ölümünün son bölümüne bir paragraf daha eklemişti.²²

Diğer yandan ABD, Asya'nın omurgasını oluşturan ülkeler söz konusu olduğunda, bir süper güç olarak yeni sorumluluklarının son derece farkındaydı. İnce bir çizgide yürümesi gerekiyordu; Süveyş'in etkileri bunu açıkça göstermişti. İngilizlerin prestiji ve nüfuzu muazzam şekilde çökmüş, komünistlerin Orta Doğu'ya nüfuz etmeleri ve başarıları dolayısıyla Başkan Eisenhower'ın da 1956 sonunda söylediği gibi, güney kanadının Sovyetler Birliği karşısında bir bariyer oluşturmaları olasılığı tamamen yok olabiliyordu.²³

Dahası yarım kalan askerî harekât fiyaskosu, tüm Orta Doğu'da Batı karşıtı hislerin doğmasına sebep olmuş, ulusalcı hatipler Abdülnasır'ın sinirlerine hâkim olup Avrupa askerî baskısının üstesinden gelmesinden güç almıştı. Mısır liderinin bölgedeki statüsü hızla yükselirken, Arap ulusalcılığı idealleri anlam kazanmaya, bunun yanında tüm Arapların tek bir çatı altında birleşmesinin bir tarafta Batı'yı, diğer tarafta ise Sovyet bloğunu dengeleyecek tek bir ses ortaya çıkartacağı hissi güçlenmeye başlamıştı.

Dikkatli gözlemciler, bu olasılığı Abdülnasır'ın siyasi fayda sağlama konusunda verdiği dersten daha önce fark etmişti. Bölgeyi tüm Amerikalılardan daha iyi tanıyan Tahran'daki ABD Büyükelçisi Loy Henderson, ulusalcı seslerin giderek daha yüksek ve daha güçlü çıkacağını söylemişti. 1953 yılında, "Bu neredeyse kaçınılmaz görünüyor," diye yazmıştı, "gelecek bir zamanda... Orta Doğu ülkeleri... bir araya gelip ortak politikalar üzerinde karar verecekler."²⁴ Abdülnasır bu hareketin beklediği liderdi.

Bu durum, ABD'nin daha sonra Eisenhower Doktrini olarak bilinecek şeyi dile getirerek duruşunu önemli ölçüde değiştirmesine sebep olmuştu. Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki fırsatlara açgözlülükle baktığının son derece farkında olan Başkan, Kongre'ye Orta Doğu'daki "mevcut boşluğun Rusya tarafından doldurulmadan önce

ABD tarafından doldurulması gerektiğini” söylemişti. Bu sadece ABD’nin çıkarları için değil, “dünya barışı için” de hayati önem arz ediyordu.²⁵ Dolayısıyla kongreden bölge çapında ekonomik ve askerî desteği finanse etmek için iddialı bir bütçenin yanı sıra silahlı saldırı tehdidi altındaki tüm ülkeleri savunma yetkisini de onaylaması istenmişti. Önemli amaçlardan biri Sovyetler Birliği’nin önünü kesmek olsa da bu, Abdülnasır’ın vizyonuna bir alternatif olma amacı da taşıyordu; yani Washington’dan yüklü miktarda para desteği almanın faydalarını görebilen ülkeler için daha çekici bir vizyon olması bekleniyordu.²⁶

Bu yeniden konumlanma çabası herkesi ikna etmemişti. İsraililer, Amerikalıların Araplarla ilişkileri iyileştirme çabalarından hoşnut değildi ve bölgenin profili ile ABD’nin oynadığı rolün büyümesinin faydalarını hissedeceklerine dair verilen teminatlara da pek prim vermiyorlardı.²⁷ Bu güvensizlik, İsrail çevresinde, özellikle de Süveyş Kanalı’na yapılan başarısız müdahalenin ardından Suudi Arabistan ve Irak’ta hissedilen öfke dolayısıyla, anlaşılabilirdi. Elbette İsrail askerlerinin İngiliz ve Fransız askerleriyle beraber hareket etmiş olması da durumu daha iyi kılıyordu. Ancak daha önemli olan İsrail’in, hızla Batı’nın bölgenin işlerine müdahalesinin totemi bir simgesi haline gelmekte olmasıydı. Sonuç olarak, ABD’nin İsrail’e verdiği desteğin Araplara yardımla bir arada var olamayacağına dair giderek daha öfkeli sesler yükseliyordu.

İsrail, artık Arap ulusalcılarının etrafında birleşebilecekleri odak noktasıydı. Haçlıların yüzlerce yıl önce Kutsal Topraklar’da öğrendikleri üzere, yabancılardan oluşan sözde bir devletin sadece var olması bile, Arapların uyuşmayan çıkarlarının bir kenara bırakılması için yeterli sebepti. Haçlıların ayrıca öğrendiği gibi, İsraililer birçok düşmanı tek bir düşman gibi görmeyi sağlayan hedef rolünü üstlenmişlerdi.

Suriye’deki siyasetçiler Abdülnasır’a ve birleşik Arap dünyası konusunda dile getirdiği vizyona katılırken, İsrail karşıtı söylemler ön plana çıkıyordu. 1958 başında, Mısır ile resmî birleşme sonucunda yeni bir devlet olan Birleşik Arap Cumhuriyeti kurulmuş,

gelecekteki birleşmeler için zemin yaratmıştı. Washington durumu endişeyle izliyordu. Büyükelçi Henderson, ortaya tek bir sesin çıkmasının zorluk yaratabileceği uyarısında bulunmuştu; bunlara “felaket etkiler” diyordu. ABD olasılıklarla boğuşuyor, Dışişleri Bakanlığı (çoğunluğu kötümser) tartışmalarla doluyordu. Yakın Doğu, Güney Asya ve Afrika İlişkiler Bürosu’nun yazdığı bir raporda, Abdülnasır’ın radikal ulusalcılığının bölgeyi etkisi altına alma tehlikesinin bulunduğunu belirtiyor, Orta Doğu çapındaki Amerika “varlıklarının” Mısır liderinin Süveyş’teki başarısı ve Suriye ile birlikte attığı adım dolayısıyla azaldığını veya etkisiz hale geldiğini ekliyordu.²⁸ Dışişleri Bakanı ve CIA Başkanı Allen Dulles’in kardeşi John Foster Dulles, Abdülnasır’ın ilerlemesinin kaçınılmaz olarak komünizmin yolunu açacağı kanısına varmıştı. Kesin bir harekete geçme ve “korumamız gereken yerlerin etrafına kum torbaları yerleştirme” zamanı gelmişti.²⁹

Kesinlikle bir zincirleme tepkimenin ilk aşamaları gibi görünen bir devinim Asya boyunca doğuya ilerlemeye başladığında ruh halleri daha da kararmıştı. İlk giden Iraktı. Mısır ile Suriye’nin birleşmesi, Pan-Arapçılığın çekiciliği, Washington ile Moskova’nın ilgilerinin dışında üçüncü bir yol sunduğu için, Bağdat’taki aydınlar arasında çok tartışmaya yol açmıştı. Ancak 1958 yazında başkentte işler çirkinleşmişti. Olayları, Abdülnasır yanlılarının tehlikeli şekilde artışı ve giderek yükselen Batı karşıtı duygulara ek olarak İsrail hakkındaki saldırgan söylemler tetiklemişti. 14 Temmuz’da Abdülkerim Kasım’ın (yirmi yıl önce kendisiyle İngiltere’de askeri bir kursa katılan çağdaşları tarafından “yılanbaz” lakabı takılmış bir adam) liderlik ettiği bir grup üst düzey Irak ordusu subayı bir darbe yaptı.³⁰

Kahvaltı saatinde saraya giren komplocular Kral II. Faysal da dâhil olmak üzere kraliyet ailesinin önde gelen üyelerini sarayın avlusunda toplayıp idam etmişti. Düşünceli ve oldukça ciddi bir adam olan Veliâht Prens Abdülillah, “bir köpek gibi... sokağa sürüklenmiş”, parçalanmış ve daha sonra öfkeli kalabalık tarafından yakılmıştı. Ertesi gün, Orta Doğu’nun dönüşümüne gözleriyle şahit olan deneyimli bir politikacı olan Irak Başbakanı Nuri Said Paşa,

kadın kılığında kaçmaya çalışırken yakalanmış ve vurularak öldürülmüştü. Vücudu parçalanmış ve Bağdat'ta neşe içinde gezdirilmişti.³¹

Bu olayların Sovyetler Birliği'nin çıkarlarına hizmet edeceği neredeyse kesin görünüyordu. 1961'de İran'daki bir zirvede Rus Başkan Nikita Kruşçev, Başkan John F. Kennedy'ye, çok yakında çürümüş bir meyve gibi Sovyetler'in eline düşeceğini söylemişti; İran gizli polis şefinin bile Şah'a karşı planlar yaptığı bilindiği için olası görünen bir durumdu bu. Moskova'nın Devlet Güvenlik Komitesi (ya da bilinen ismiyle KGB) bir suikast girişiminde başarısız olduktan sonra, dikkatler İran çapında iniş alanları ve cephane depoları yapmaya çevrilmişti; bunlar muhtemelen halk ayaklanması çıkartıp monarşiyi devirme çabalarını artırma kararı verilmesi beklendiği için yapılıyordu.³²

Üst düzey bir ABD'li siyasetçinin ülkenin “neredeyse kesinlikle bir komünistin kontrolüne gireceğini” yazdığı Irak'ta işler daha iyi görünüyordu.³³ Bunun bir sonucu, Batı'nın, “kötünün iyisi” olarak kabul görülmeye başlanan Abdülnasır'ın tarafına geçmesiydi. ABD, kendisi de Arap ulusalcılığının Orta Doğu'da giderek artan “komünist etkisi” yüzünden zarar görebileceğinin farkında olan ele avuca sığmaz Mısır lideriyle köprüler kurmak için çaba sarf ediyordu.³⁴ Irak'taki yeni iktidarın kendi yolunu çizme ve Pan-Arapçılık ile Abdülnasır'dan uzaklaşma kararı alması da Washington ile Kahire'nin ortak çıkarlarını vurguluyordu. Bu yalnızca Sovyetler Birliği hayatiyetiyle ilgili endişeleri daha da artırmaya yaramıştı.³⁵

• Bağdat sorununu çözmek için planlar yapılmış, ABD'de “Irak'ın bir komünistin kontrolüne geçmesini” engellemek için “açık ya da gizli yöntemleri” incelemek üzere bir komite kurulmuştu. Kaynak malzemedeki kısıtlamalar, CIA'in 1959 sonlarına doğru, Irak monarşisini deviren Başbakan Kasım'ı devirmek için yapılan darbe girişiminde ne kadar rolü olduğunu öğrenmeyi zorlaştırmaktadır. Bu karmaşada bacağını yaralayan kişilerden biri, daha sonraları bunu, kararlılığını ve kişisel cesaretini göstermek üzere neredeyse mitolojik bir etkiyle kullanmıştı. Adı Saddam Hüseyin'di.³⁶

ABD'nin komplocuları bu olayda destekleyip desteklemedikleri kesin olmamakla beraber, kayıtlar Amerika istihbarat topluluğunun darbe girişiminden, gerçekleşmeden önce haberdar olduklarını göstermektedir.³⁷ Önemli kişileri makamlarından almak için ayrıntılı planların geliştirilmiş olması –örneğin kendisine bayılıcı bir maddeye bulanmış bir mendil gönderilen, adı bilinmeyen Iraklı bir albay– aynı zamanda Bağdat'ın Moskova'nın yörüngesine girmemesi için adımlar atıldığını göstermektedir.³⁸ Belki de Kasım'ın sonunda 1963'te devrilmiş olması tesadüf değildir, daha sonra bunun "CIA ajanları tarafından en ince ayrıntısına kadar öngörülmüş" olduğunu belirten Amerikalı gözlemciler bu duruma hiç şaşırmamıştı.³⁹

Irak'taki durumla bu kadar yakından ilişkili olmanın ana amacı, Sovyetler Birliği'ni güneyindeki ülkelerin dışında tutmaktır. İpek Yolu'nu kapsayan kuşak boyunca bağlantılar kurmak, bir ölçüde siyasi prestij meselesiydi ve ABD, dünya için tamamen zıt bir görüş sunan bir rakip karşısında kaybetmeyi göze alamazdı. Ancak ilginin bu yoğunlukta devam etmesinin başka sebepleri de vardı.

1955'te Moskova, bozkırların, fırlatmaların uçuş sırasında engellenmeden gözlenebilmeleri amacıyla bir rehber anten zinciri kurabilmek için ideal ortamı sağlarken, mevcut şehirler için de tehdit oluşturmadıkları kararına vardıldıktan sonra günümüzde Kazakistan'da kalan Tyuratam'da uzun menzilli füzeler için büyük bir test alanı yaratmaya karar vermişti. Daha sonra Baykonur Uzak Üssü adı verilen merkez, balistik füzelerin geliştirilmesi ve test edilmesi için birincil konum haline gelmişti.⁴⁰ Merkez kurulmadan önce bile Sovyetler, dokuz yüz kilometrenin üstünde menzili olan ve nükleer başlık taşıyabilen R5 füzesini fırlatmıştı. 1957 yılında, halefi R7 –daha iyi bilinen NATO koduyla SS6 "Sapwood"– 7.500 kilometrelik menzille üretilmiş, Sovyetler Birliği'nin Batı için oluşturduğu tehdidi bir anda daha da büyüttü.⁴¹

Dünyanın ilk uydusu Sputnik'in ertesi yıl fırlatılması ve Tupolev Tu-95 "Bear" ve Myasishchev 3M "Bison" uzun menzilli stratejik bombardıman uçaklarından oluşan bir filonun yaratılması, Amerikalı askerî planlamacıların zihinlerini daha da odaklamıştı: ABD'nin

füze testlerini gözlemleyebilmesi ve balistik becerilerin gelişiminin yanı sıra olası saldırı fırlatmalarını görmesi hayati önem taşıyordu.⁴² Soğuk Savaş sıklıkla Berlin Duvarı'nın ve Doğu Avrupa'nın süper güçlerin asıl karşı karşıya geldikleri bölge olarak düşünülmesine yol açar. Ancak asıl Soğuk Savaş satrancı, Sovyetler Birliği'nin karnının altındaki bölgede oynanıyordu.

SSCB'nin güney kanadındaki ülkelerin ABD için stratejik önemi uzun süredir biliniyordu. Artık hayati öneme sahip olmuşlardı. Pakistan'daki hava üsleri, dinleme istasyonları ve iletişim ağları ABD'nin savunma stratejisinin kritik bir parçası haline gelmişti. Sovyet füze kapasitesi kıtalararası aşamaya ulaştığında, ülkenin kuzeyindeki Peşaver Hava Alanı, hayati istihbarat toplama hizmetleri sunuyordu. Baykonur'un yanı sıra Çelyabinsk'teki plütonyum işleme tesisi de dâhil olmak üzere diğer büyük askerî noktalar üzerinde keşif uçuşu yapan U-2 casus uçağı, operasyonlarının kalkış noktası görevini üstlenmişti. Gary Powers, 1960 yılında Sovyet hava sahasında Soğuk Savaş'ın en ürkütücü anlarından birinde Sverdlovsk yakınlarında düşürüldüğü görevine Peşaver'dan çıkmıştı.⁴³

Amerika'nın özgür dünyanın ve demokratik yaşam biçiminin savunulması için hayati önem taşıyan siyasi ve askerî hedeflerinin bambaşka sonuçlara yol açmış olması hiç de küçümsenecek bir ironi değildir. ABD'nin dünyanın bu bölümündeki konumu, demokrasiyle hiç ilgisi olmayan içgüdülere ve iktidarda kalmak için sevimsiz yöntemlere başvuran zorbaların omuzlarında kurulmuştu. ABD Pakistan'da, 1958'de liderlik ettiği ve Amerika'nın desteğini almak için "Komünizmden Kaçma Devrimi" olarak adlandırdığı darbenin ardından General Eyüb Han'la çalışmaktan memnundu. Batılı destekçilerinin kınamalarına yol açmadan sıkıyönetim ilan edebilmiş, yaptıklarını "yalnızca Pakistan'ın ahlaki dokusunu yok edenlere karşı sert" eylemler olarak mazur göstermeye çalışmıştı.⁴⁴ "Çalışır durumdaki anayasal bir hükümetin" yeniden tesis edilmesi dile getirilse de, pek az kişi askerî diktanın uzun süreli olacağından şüphe duyuyordu; özellikle de Eyüb eğitim standartlarının halkın kendi liderlerini seçmesine yetecek kadar yükselmesinin "onlarca yıl" alacağını söylemesinden sonra.⁴⁵ ABD, bu kuşkulu müttefikine

büyük miktarda silah sağlamaktan gayet memnundu. Sidewinder füzeleri, jet uçakları ve B-57 taktik bombardıman uçakları, Başkan Eisenhower'ın onayıyla satılan donanımın yalnızca bir bölümüydü.⁴⁶

Bunun etkisi, ulusal bütçesinin yaklaşık %65'ini orduya harcayan Pakistan'da silahlı kuvvetlerin statüsünü ve gücünü daha da artırmak olmuştur. Dünyanın bu bölümündeki dostları iktidarda tutmanın böyle bir bedeli var gibi görünüyordu. Toplumsal reformun tabanını oluşturmak riskli ve zaman alıcıydı; buna karşın diktatörlerle çevrelerindeki seçkinleri kullanmak, hemen kâr getiren bir seçenektir. Ancak sonuç, demokrasinin bastırılması ve zaman içinde iyice büyüyecek, derin sorunların yaratılması olmuştur.

Afganistan iktidarına seyyanen ısrarlı bir şekilde kur yapılıyordu. Örneğin Başbakan Davud Han, 1950'lerin sonunda iki haftalık bir ziyaret için ABD'ye davet edilmişti. Etkilenmesi o kadar isteniyordu ki indiğinde, Başkan Eisenhower tarafından sıcak bir şekilde kabul edilmeden önce, pistte hem Başkan Yardımcısı Nixon hem de Dışişleri Bakanı John Foster Dulles tarafından karşılanmıştı. Eisenhower Afganistan Başbakanı'nı komünizmin Asya'daki Müslüman ülkeler açısından oluşturduğu tehdit konusunda uyarmak için çok çaba sarf etmişti. ABD Afganistan'da, Helmand Vadisi'nde büyük bir sulama planı ve eğitim sistemini iyileştirmek için cesur girişimler de dahil olmak üzere bir dizi büyük kalkınma projesine çoktan başlamıştı. Şimdi, Sovyetler'in hâlihazırda faal olan büyük yatırımlarını, kredilerini ve altyapı projelerini dengelemek üzere daha fazla taahhütte bulunuyordu.⁴⁷

Sorun, elbette ilgili ülkelerin liderlerinin, iki süper gücü karşı karşıya getirebileceklerini fark etmeleri –ve bunun sonucunda her ikisinden de büyük faydalar elde etmeleri– olmuştur. Gerçekten de Başbakan Eisenhower 1950'lerin sonunda Kâbil'i şahsen ziyaret ettiğinde, kendisine Moskova'nın ülkeye yaptığı yardımdan daha iyi bir teklif yapması açıkça söylenmişti.⁴⁸ Reddetmenin de, kabul etmenin de sonuçları olacaktı.

Bu esnada Amerikalı planlamacılar, 1950'lerin sonunda İran'da belirgin bir hareketlilik olarak gördükleri durum karşısında oldukça endişeleniyorlardı. Şah Rıza Pehlevi, Sovyetler Birliği'nin finanse ettiği zarar verici bir radyo propagandası kampanyasının ardından Moskova ile ilişkileri iyileştirmek istediğini göstermişti. Sovyetler Birliği, İran hükümdarını durmaksızın Batı'nın bir kuklası olarak gösteriyor ve işçileri ayaklanarak despot rejimi devirmeye teşvik ediyordu.⁴⁹ Bunlar Şah'ı, bu durumu İran'ın SSCB ile "tamamen düşmanca" ilişkileri olarak tanımlamayı bırakmayı ve hem daha uzlaşmacı bir dil hem de iş birliği kanallarını açmayı düşünmeye itmeye yetmişti.⁵⁰

Bu, Washington'da tehlike çanlarının çalmasına yol açmış, stratejistler İran'ın Sovyetler Birliği'nin güneyindeki hayati önemi konusunda ödün vermemişti. 1960'ların başlarında, bir rapora göre ülkenin "SSCB ile Basra Körfezi arasındaki stratejik konumu ve büyük petrol rezervleri, İran'ın dostluğunun, bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasını ABD için kritik önemde bir konu haline getirmektedir."⁵¹ İran'ın ekonomisini ve ordusunu desteklemek, ayrıca Şah'ın ülke üzerindeki denetimini güçlendirmek için önemli miktarda enerji ve kaynak harcanıyordu.

Şah'ı mutlu etmek o kadar önemli görülüyordu ki hoşgörüsüzlük ve büyük ölçekli yolsuzluklarla yarattığı bu kaçınılmaz ekonomik durgunluğa göz yumuluyordu. 1950'lerde kötü muamele için seçilen Bahailer gibi dinî azınlıklara zulmedilmesi konusunda hiçbir şey söylenmiyor ve yapılmıyordu.⁵² Diğer yandan 1954 ile 1960 arasında İran'ın petrol gelirlerinde yaşanan en az yedi katlık hızlı artış karşısında elde bir şey yoktu. Şah'ın yakınları ve İran'da günlük hayatta "bin aile" olarak anılan grup, ithalatı sıkı sıkıya kontrol ediyor, bu esnada servet kazanıyordu. Washington'ın verdiği düşük faizli krediler, yalnızca zenginlerin daha zengin, (özellikle de 1959-60 dönemindeki kötü hasatlardan sonra) yaşamın giderek artan maliyetiyle başa çıkmakta zorlanan fakirlerin daha fakir hale gelmesine yol açıyordu.⁵³

Tarımsal ekonomiyi canlandırmak üzere tasarlanmış bazı ABD projelerinin muazzam şekilde başarısız olmaları da hoş olmamıştı. Geleneksel tohumların yerine modern karışık tohum kullanma çabası felakete yol açmış, yeni türler toprağa uyum sağlayamamış, hastalık ve böceklerle karşı dayanıksız kalmıştı. ABD civcivlerini İran'a sokarak İran ve Amerika tavuk çiftçilerine yardım etmek üzere tasarlanan projenin sonuçları da korkunç olmuştu. Uygun yem ve aşı bulunmaması, son derece öngörülebilir sonuçlar doğurmuştu. İran'daki su pervazının nasıl çalıştığını anlamaktaki utanç verici başarısızlık, su altı havzalarını boşaltan kuyular kazılmasına yol açmış, ülke çapında birçok çiftliği işlevsiz kılmıştı.⁵⁴

Bu tür verimsiz planlar Batı ile, özellikle de ABD ile yakın iş birliği içinde bulunmanın pek de olumlu örneklerinden sayılmazdı. Ayrıca eleştiriler için de kullanılabilecek verimli bir zemin yaratıyorlardı. Bundan en çok yararlanan, düşük maaşlar, ekonomik ilerleme eksikliği ve göze çarpan toplumsal adaletsizlik yüzünden giderek daha da huzursuzlaşan halkın ruh halini yakalayan Şii önder Ruhullah Musavi Humeyni'ydi. 1960'lardaki ateşli konuşmalarından birinde, "Ekselansları, Bay Şah, bir öğüt vermeme izin verin," demişti. "Seni sefil gariban, artık durup biraz düşünmenin ve tüm bunların seni nereye götürdüğünü hesap etmenin vakti gelmedi mi?.. Bay Şah, sizin İslam'a inanmadığınızı söylememi ve sizi İran'dan kovmamı mı istiyorsunuz?"⁵⁵ Bu sözler tutuklanmasına yetmiş, bunun ardından ise Tahran'ın merkezinde "Humeyni ya da ölüm" diye bağırان kalabalıkların toplandığı ayaklanmalar çıkmıştı. CIA istihbarat raporlarının belirttiği üzere, devlet çalışanları bile rejim karşıtı gösterilere katılmıştı.⁵⁶

Şah uyarıları dinlemektense eleştirilenlerini daha da sertleştirecek hareketlerde bulunuyordu. Kutsal Kum şehrini ziyareti sırasında şaşırtıcı bir patavatsızlıkla İran din adamlarının "zihinleri yüzyıllardır uykuda olan cahil ve çürümüş insanlar" olduklarını söylemişti.⁵⁷ Uzlaşmaya çalışmak ya da eksiksiz reformlar başlatmak yerine, enerji kontrolünü sıkılaştırmaya odaklanmıştı. Humeyni sürgüne gitmek zorunda kalmış, on yılı aşkın bir süre boyunca komşu Irak'ta

Necef'te kalmıştı. Burada Şah'ı ve rejimini tutkulu şekilde aşağıladığı konuşmalar hoş karşılanmanın yanı sıra açıkça destekleniyordu.⁵⁸

İran'ın gizli polis gücü Savak'ın kurulması için önemli miktarda harcama yapılmıştı. Savak kısa süre içinde korkutucu bir ün kazanmıştı. Şah'ın eleştirileri ve yakınları ile başa çıkmak için yargısız hapis, işkence ve idam yoğun şekilde kullanılıyordu; bazı ender vakalarda yüksek profilleri dolayısıyla göz önünde kalan şanslı rakipler –örneğin Humeyni– ev hapsine alınıyor ve sahneden silinmeleri için sürgün ediliyorlardı.⁵⁹ Sovyetler Birliği'nde bu taktiklerin kullanılması, ABD'nin yüksek sesle eleştirilerine hedef oluyor, demokrasinin antitezi ve totaliter kontrol araçları olarak dile getiriliyordu; İran'da ise sessizce geçiştiriliyordu.

Washington, Şah'ın desteğini korumak ve konumunu sağlamlaştırmak için İran'a para akıtmaya devam ediyordu. Basra Körfezi'ni Hazar Denizi'ne bağlayan iki bin iki yüz elli kilometrelik bir otoyol sistemi inşa ediyor, Bender Abbas'ta büyük bir derin su limanı inşa edilmesine yardım ediyor, elektrik şebekesinin genişletilip yükseltilmesine izin veriyor ve hatta ulusal bir havayolunun kurulması gibi prestij projelerine de sermaye sağlıyordu. Süreç boyunca çoğu Batılı siyasetçi, gerçekleri yok sayıp sadece görmek istediklerini görmüşlerdir. Birçok ABD'li gözlemci için İran, tartışmasız bir zafer gibi görünüyordu. Başkan Johnson'a 1968 yılında sunulan bir rapora göre, "ABD'nin Orta Doğu'daki en büyük dostlarından birinin" ekonomisi geliyordu. İran'ın GSMH'si o kadar hızlı yükseliyordu ki bu, yakın zamanların "önemli başarı hikâyelerinden biri" sayılabilirdi. Aynı sonuca dört yıl sonra daha da inançla varılmıştı. Amerika'nın Tahran Büyükelçiliği, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunu müteakip ABD'nin İran'da kumar oynamak ve ülkeyi kendine benzetmeye çalışmak zorunda kaldığını belirtmişti. "Bu kumarın sonucu son derece iyi olmuştur; muhtemelen benzer ABD yatırımlarından faydalanan tüm diğer gelişmekte olan ülkelerden daha fazla." Rapor büyük bir güvenle İran'ın "Japonya'dan sonra Asya'nın en zengin ülkesi olma" yolunda olduğunu, Avrupa'daki birçok ülkeyle denk duruma geldiğini söylüyordu.⁶⁰

Son derece küçük bir azınlık, bu konuda daha şüpheliydi. Kennedy iktidarı tarafından dış işleriyle ilgili tavsiyelerde bulunmak üzere çağırılan genç akademisyen William Polk, bu şüphelilerden biriydi. Polk, Şah bu siyasi süreçte reform yapmazsa şiddet, hatta devrim olabileceği uyarısını yapmıştı; bu karışıklık patlak verdiğinde, güvenlik güçlerinin protestoculara ateş etmeyi reddetmesi yalnızca zaman meselesiydi. Şah'a muhalefet artık "İran'ın güçlü İslami kurumu" altında toplanıyordu.⁶¹

Polk tamamıyla haklıydı. Ancak zamanında komünizm karşısında bir müttefiki alttan alta desteklemek, denetimini gevşetmesi için ona baskı yapmaktan daha önemli görünüyordu. Şah ise işleri daha da kötü hale getiren, giderek daha görkemli projeler geliştireyordu. Orduya çok büyük miktarda para yatırılıyordu. İran'ın askerî harcamaları 1963'te iki yüz seksen üç milyon dolar iken, on beş yıldan kısa bir süre sonra yedi milyar üç yüz milyon dolara çıkmıştı. Bunun sonucunda, ülkenin hava kuvvetleri ve ordusu, dünyanın en büyüklerinden biri haline gelmişti.⁶² İran bu sıra dışı büyümeyi kısmen ABD'nin askerî yardımları ve düşük faizli kredileri sayesinde gerçekleştirebilmişti. ABD de bu durumdan faydalanıyordu çünkü donanımın büyük kısmı Amerikalı savunma sanayicilerinden satın alınıyordu. Ancak İran aynı zamanda giderek artan petrol gelirlerinden ve dünyanın önde gelen üreticileri tarafından, bir kartel gibi çalışan ve böylece kârı en üst seviyeye çıkartan mekanizmadan da faydalanıyordu.

1960 yılında Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) serbest pazardaki petrol arzını kontrol etmek için kurulmuştu. Amaç kurucu üyelerin –Irak, İran, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Venezuela– çıkarlarını birleştirip arzı, dolayısıyla petrol fiyatlarını kontrol ederek gelirleri artırabilmelerini sağlamaktı.⁶³ Batılı hükümetlerden siyasi ve finansal destek alsa da Batılı şirketlerin gücünü elde etmeye odaklanmış kaynak zengini ülkelerin atacağı mantıklı adım buydu.

OPEC, iç pazarları için ucuz ve bol yakıt sağlamaktaki çıkarları, petrol ve gaz rezervleri zengin olan ve bunlardan mümkün oldu-

ğunca fazla gelir elde etmek isteyen ülkelerinkinden açıkça farklı olan Batı'nın etkisini azaltmak için bilinçli bir çabaydı. Ne kadar tuhaf görünse de OPEC; hâlihazırda Musaddık, popülist demagog Abdülnasır, tutucu Kasım ve İran'da Ayetullah Humeyni tarafından temsil edilen Batı karşıtı şahsiyetler gibi başkaldıran liderlerin temsil ettiği tuhaf karakterlerin oluşturduğu kadronun ruhani koruması altındaydı. Hepsi, devletlerini ezici dış etkilerden kurtarma çabalarıyla bir araya gelmişlerdi. OPEC siyasi bir hareket değildi ancak birçok ülkeyi aynı tarafa çekip birlikte hareket etmelerini sağlamak, siyasi gücün Avrupa ve ABD'den yerel hükümetlere geçmesindeki önemli adımlardan biriydi.

İran, Irak, Kuveyt ve Suudi Arabistan'daki petrol bolluğu, gide-rek artan küresel taleple birleşince, 20. yüzyılın ortalarının güçlerin yeniden dengelenişine sahne olması şaşırtıcı değildi. Bu durumun kapsamı, 1967'de, Abdülnasır İsrail'i gafil avlandığında ortaya çıkmıştı. Kuzey Afrika'da üretimin yeni başladığı iki ülke olan Cezayir ve Libya'nın desteklediği Suudi Arabistan, Irak ve Kuveyt, İsrail'in dostu olarak algıladıkları İngiltere ve ABD'ye sevkıyatları askıya almışlardı. Rafineriler ve boru hatları kapatılırken, ufukta bir kâbus senaryosu görülüyordu: önemli kıtlıklar, fiyatların keskin şekilde artması ve küresel ekonominin tehlikeye girmesi.

Gerçekte ise etkiler küçük olmuştu; zira Abdülnasır'ın planladığı saldırı başlamadan bitmiş ve savaş alanında mutlak bir yenilgi aldığından her şey daha da kötüye gitmişti; daha da önemlisi bu başarısızlık çabuk geldiği kadar görkemli bir yenilgiyle gelmişti: "Altı Gün Savaşı" neredeyse başlar başlamaz bitmiş, Abdülnasır ve Arap ulusalcılığı hayalleri, gerçeklerle yüzleşmişti. Batı teknolojisinin ve siyasi desteğinin arka çıktığı İsrail ordusu, güçlü bir rakip olduğunu göstermişti. Ne Batı ne de onun Orta Doğu'daki sözde kukla devleti, sert bir darbe yemeye hazır değildi.⁶⁴

İki yüzyıl boyunca Avrupa'nın büyük güçleri, Akdeniz ile Hindistan ve Çin'i birbirine bağlayan bölgenin kontrolü için birbirle-

riyle savaşırmıştı. 20. yüzyılda Batı Avrupa'nın konumu zayıflamış, bayrak ABD'ye geçmişti. Bazı açılardan, dünyanın kalbini kontrol etmeyi sürdürmeye çalışma görevini İngiltere, Fransa ve İspanya'nın rekabetinden doğan bir ulusun ele alması son derece yerindeydi. Bu zorlu bir mücadele olacaktı; üstelik Büyük Oyun başlamak üzereydi.

Süper Güç Rekabeti Yolu

1967 savaşı bir uyarı atışı, bir gövde gösterisiydi. Gelecekte olacakların habercisiydi. Dünyanın kalbinde gücü ve nüfuzu elinde bulundurmak, Batı için giderek zorlaşacaktı. Britanya için imkânsız hale gelmişti. 1968’de Başbakan Harold Wilson, Britanya’nın Basra Körfezi de dâhil olmak üzere Süveyş’in doğusundaki tüm savunma taahhütlerinden geri çekileceğini açıklamıştı.¹ Artık Orta Doğu’da etki sahibi olma görevi, kendisi de Avrupa’nın büyük imparatorluk çağının kalıntısı ve vârisi olan ABD’ye kalmıştı.

Tüm taraflardan gelen yoğun baskının oluşturduğu karmaşık zeminde bunu başarmak kolay değildi. Örneğin 1961’de Irak’ta otuz yıl önce Irak Petrol Şirketi’ni oluşturan Batılı üreticiler konsorsiyumuna verilen imtiyazın parçası olan büyük bölgeler, kullanılmadıkları gerekçesiyle devletleştirilmişti. Başbakan Kasım devrilip televizyon kameraları önünde “tüm dünyanın görmesi için” idam edildiğinde, Bağdat’taki tavırlar daha da sertleşmişti. Yeni sert rejim, “Arap ulusunu Batı emperyalizminin hükmünden ve petrol tekellerinin sömürsünden kurtarmak için verilen geniş çaplı mücadeleye” önderlik ettiğini ilan etmiş, Banyas Boru Hattı’nın kullanım ücretlerini bir gecede yükseltmişti.²

Sovyetler durumu neşeyle izliyordu. Orta Doğu’daki değişimler ve giderek artan Batı karşıtı hassasiyet, Moskova’da dikkatle takip ediliyordu. Bir CIA raporu, SSCB’nin 1967 Arap-İsrail Savaşı’ndan beri “tutarlı bir rota izlediğini... Rusların, fırsat buldukça geçmişten beri ilgilendikleri bir bölgede siyasi ve askerî nüfuzlarını artırmaya çalıştıklarını” belirtiyordu.³ Sovyetler Birliği artık fırsatları hevesle değerlendirmeyi bekliyordu. Akdeniz’den Hindukuş’a, Hazar’dan Basra Körfezi’ne uzanan kendi ilişkiler ağını kuruyordu.

Bu durum, kısmen iki süper güç arasındaki siyasi gerilimin sonucuydu. Irak'taki Rumaila petrol sahasına Sovyetler'in verdiği finansal ve teknik destekte olduğu gibi, küçük başarılar büyük propaganda zaferlerine dönüştürülüyordu. *Izvestiya* gazetesi konuyu büyük heyecanla ele almış, "Araplar ve sosyalist devletler" arasındaki olumlu iş birliğinde yeni bir seviyeye gelindiğini duyurmuş, SSCB'nin "Araplar için ulusal bir petrol sanayi" geliştireceğinin altını çizmişti. Buna karşılık Batı'nın "Arapları kontrol etme planları çöküyordu."⁴

1960'lar, süper güçlerin ufuklarını önemli ölçüde genişlettikleri (üstelik sadece Asya'nın merkezinde değil) bir dönemdi. 1960'ların başında Sovyetler Birliği'nin devrimci Küba'ya verdiği, adada nükleer savaş başlıkları konumlandırmayı da içeren destek, neredeyse savaşa yol açıyordu. Denizde gergin bir karşılaşmanın ardından Sovyet gemileri, ABD donanmasının oluşturduğu hattı aşmak yerine geri çağırılmışlardı. Uzak Doğu'da Kore Yarımadası'nda İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında ortaya çıkan gerilim, yeniden patlamıştı. Konu bu sefer Vietnam'dı ve etkileri, Kamboçya ve Laos'a kadar uzanmıştı. ABD, burada birçok Amerikalı için özgür dünyanın güçleri ile totaliter komünizmin güçleri arasında bir savaş olarak görülen, çirkin ve yüksek maliyetli bir savaşa girmişti Çok miktarda kara birliğinin buraya gönderilmesi, diğerlerini ikna etmemişti ve Vietnam konusu, ortaya çıkan karşıt kültür hareketinin odak noktası haline gelmişti.

Güneydoğu Asya'daki durum kötüleşirken, Moskova giderek artan ABD karşıtı hassasiyetten faydalanmaya çalışıyordu. Bu hassasiyet o kadar güçlüydü ki 1964'te Ayetullah Humeyni şöyle diyebiliyordu: "Amerika Başkanı bilsin ki İran halkının gözünde kendisi insan ırkının en itici üyesidir."⁵ Bu hoşnutsuzluk sadece muhalefetle, din adamlarıyla ve popülist demagoglarla sınırlı değildi. Komşu Irak'ın cumhurbaşkanı İngiliz ve Amerikalı petrolcülere "kan emiciler" derken, Bağdat'taki ana akım gazeteler Batı'yı emperyalist, Siyonist, hatta emperyalist Siyonist olarak tanımlıyordu.⁶

Bu beyanların sertliğine ve buldukları verimli toprağa rağmen Batı'ya yönelik tavır, tamamen olumsuz değildi. Aslında konu, ABD'nin ya da daha az da olsa İngiltere'nin Akdeniz'den doğuya

uzanan ülkelerin iç işlerine karışmaları ve yozlaşmış seçkinlerin ceplerini doldurmaya sıcak bakmaları dolayısıyla tepki görmeleri değildi. Söylemler aslında yüzlerce yıl boyunca çeperde kalmış, ancak toprağında yatan doğal kaynaklar, kendilerine ödeme yapmak için bekleyen bol miktarda müşteri ve giderek artan talep dolayısıyla yeniden ortaya çıkan bir bölgenin yeni gerçekliklerinin zorunluluklarını gizliyordu. Bu durum hırsları, özellikle de talebin dış çıkarlar ve etkiler tarafından belirlenmemesi isteğini körüklemişti. Dolayısıyla süper güçlerin birbirlerinin zayıflıklarından faydalanmaya çalıştıkları yeni Büyük Oyun'un parçası olarak itiştikleri yeni bir savaş alanının doğmuş olması ironiktir.

Irak, Suriye ve Afganistan, Sovyet silahları almak için düşük faizli krediler almaktan ve Moskova'nın daha geniş stratejik emelleri için faydalı olabilecek tesisler kurmak üzere gönderdiği son derece yetkin danışmanlar ve teknisyenlerden faydalanmaktan son derece memnundu. Bunların arasında Basra Körfezi'ndeki Um Kasr'daki derin su limanının yanı sıra Irak'ta ABD istihbaratının kısa bir süre içinde "Hint Okyanusu'nda Sovyet donanmasının varlığını desteklemek için" kullanabileceğini fark ettiği altı askerî hava üssü de vardı.⁷

Bu, Moskova'nın Amerikalılarinkine rakip kendi iletişim ve ittifak bağlantılarını kurma çabasının bir parçasıydı. Bu durumda Sovyet politikalarının, Washington'ın İkinci Dünya Savaşı'ndan beri izlediği politikaların bire bir aynısı olması şaşırtıcı değildir. ABD bu politikalarla Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nun güvenliğini gözetim altında tutabilmeyi, ayrıca Sovyet faaliyetlerini gözlemlemeyi ya da ileri saldırı üsleri kurmayı sağlayan bir dizi konum yaratmıştı. SSCB bunları taklit ediyordu. Moskova'nın yıllar süren özenli çabaları sonucunda Sudan, Yemen ve Somali'de iktidarı ele alan yeni devrimci rejimleri desteklemek üzere 1960'ların sonunda Hint Okyanusu'na Sovyet savaş gemileri yeniden yerleştirilmişti. Bu durum Sovyetler'e Aden, Mogadişu ve Berbera'da kullanışlı karakollar sağlamıştı.⁸ Dolayısıyla SSCB, Süveyş Kanalı'na erişimi kısıtlama gücü elde etmişti, ki ABD'li siyasi planlamacılar yıllardır bundan korkuyordu.⁹

Sovyetler sistematik olarak Doğu Afrika ve Körfez bölgesi de dâhil olmak üzere Hint Okyanusu bölgesindeki balıkçılık, ziraat ve diğer iş kollarına destek olurken, CIA bu süreci dikkatle izliyordu. Bu desteğin içinde balıkçıların eğitimi, liman tesislerinin geliştirilmesi ve balıkçı teknelerinin son derece rekabetçi fiyatlarla satılması ya da kiralanması vardı. Bu tür iyi niyet gösterileri; Irak, Mauritius ve Somali'nin yanı sıra Aden ve San'a'da da karşılık görüyordu.¹⁰ Sovyetler ayrıca Irak ve Hindistan'ın dostluğunu kazanmak için de oldukça fazla çaba sarf ediyordu. SSCB; Hindistan'da, Yeni Delhi'nin 1960'lardaki askerî tedariklerinin dörtte üçünden fazlasını oluşturan teçhizatları, sonraki on yılda daha da artan miktarlarda sağlıyordu.¹¹ Satılanlar arasında Atoll ve Styx füzeleri, MiG-27 ve MiG-29 savaş uçakları ve son teknoloji destroyer gemileri gibi Moskova'nın en karmaşık silahları vardı. Hindistan'a ise, Çinlilere verilmeyen bir askerî uçak üretim lisansı verilmişti.¹²

Önce sola, sonra sağa bakmak dünyanın bu bölgesindeki insanlar için doğaldı ve kârlı olmaya devam ediyordu. Afganistan'da, her iki süper güçten destek alma eylemine bir isim verilmişti: *bi-tarafî*, yani tarafsız; bu kavram, SSCB'nin katkılarını ABD'nin katkılarıyla dengelemeye çalışan dış politikanın temel kavramı olmuştu. Cingöz bir gözlemcinin 1973'te yayınlanan klasik bir anlatıda belirttiği üzere, Sovyetler Birliği'nde ve ABD'de geleceğin liderleriyle ilişki kurmayı ve bu ilişkiyi geliştirmeyi hedefleyen resmî eğitimlere gönderilen Afgan subayları, eve döndüklerinde notlarını karşılaştırıyordu. Yetenekleri dolayısıyla fark edilen subaylar için özellikle bir şey ön plana çıkıyordu: "Ne ABD ne de SSCB, propagandalarının anlattığı cennet değildi." Bu durum, yeni müritler yaratmak bir yana yurt dışına gönderilenlerin baskın tepkisi, çoğunlukla Afganistan'ın bağımsız kalması gerektiğine ikna olmak oluyordu.¹³

Benzer dürtüler, Şah'ın dinleyen herkese ülkenin kurtarıcısı olduğunu söylediği İran'da da mevcuttu. Bir röportajında, "Benim vizyonum, ülkeyi kurtaran mucizeydi," demişti. "İktidarım ülkeyi kurtardı, bunu yapabildi çünkü Allah benim yanımdaydı." Neden kimsenin Tahran sokaklarında adını bile ağzına almaya cesaret

edemediği sorulduğunda, bunun kendisini iktidarda tutan korkunç polis devleti organları olduğunu düşünüyor gibi görünmüyordu. “Sanırım,” demişti, Şah hakkında “abartılmış bir saygı” dolayısıyla konuşmuyorlar.¹⁴

Eğer bu bir kendini kandırma vakasıysa, komünistler hakkında söyledikleri de öyleydi. Şah, röportajında dik başlı şekilde “Komünizm yasaya karşıdır,” demişti. “Dolayısıyla komünistler siyasi tutsak değil, sıradan suçlulardır... Bunlar, ortadan kaldırmamız gereken insanlardır.” Ancak neredeyse bir sonraki nefesinde gururlu şekilde İran’ın “Sovyetler Birliği ile iyi diplomatik ve ticari ilişkiler” içinde olduğunu beyan etmişti.¹⁵ Bunlar, Soğuk Savaş sırasında Asya’nın omurgasında tutturulması gereken hassas dengeyi çok iyi özetler. Şah, kuzeydeki güçlü komşusunu düşmanlaştırmamanın ciddi sonuçları olacağını deneyimlerinden biliyordu. Dolayısıyla ABD’nin ve Batı’nın desteğini alırken, Moskova ile ilişkileri de iyi tutmak kendi çıkarları için gerekliydi. Bunun sonucunda, SSCB’den roketatarlar, uçaksavarlar ve ağır toplar satın almaktan ve Sovyet teknisyenlerin İsfahan’daki büyük çelik fabrikasını genişletmesine izin vermekten son derece memnundu.

Ancak bu son derece anlaşılır bir reel politika olsa da, bölge ülkelerinin kendilerini içinde buldukları durumun zorluğunu da ortaya koyar. Süper güçlerden birine taraf olmak, diğerinden tepki gelmesine yol açıyordu; mesafeyi koruma çabasının korkunç sonuçları olabilirdi ve muhalifler için kolayca açık alan yaratabilirdi. 1968’de, Irak’taki bir diğer darbe Sovyetler Birliği’ne önceki on yılda geliştirmek için çok çaba sarf ettiği bağları güçlendirme şansı vermişti. Bunlar artık on beş yıllık bir Dostluk ve İşbirliği Anlaşması’yla meyvelerini veriyordu. Bu anlaşma Londra’da “Sovyetler Birliği ile resmî bir ittifak” kadar büyük bir anlaşma olarak görülüyordu.¹⁶

Washington’da SSCB’nin kollarının giderek daha uzağa ulaşmasından duyulan endişe, Asya’da başka yerlerdeki olaylar yüzünden daha da artmıştı. 1971’de Moskova, Hindistan ile yirmi beş yıllık bir barış, dostluk ve iş birliği anlaşması imzalamış; ekonomik, teknolojik ve askerî destek vermeyi kabul etmişti. İşler, 1973 yılında sol

kanat destekçileriyle beraber Muhammed Davud'u iktidara getiren bir darbenin yaşandığı Afganistan'da kötü görünmeye başlamıştı. Kamuoyunda iyi tanınan bir grup İslamcı lider yeni rejim tarafından kovulmuş veya kaçmıştı. Liderler Pakistan'da, özellikle de Ketta civarındaki kabile bölgelerinde hoş karşılanmıştı. Burada kendilerini Afganistan'daki yeni hükümeti istikrarsızlaştırmaya yardımcı olacak bir araç –ve yurt içinde kendi dindar görüntüsünü parlatmanın kolay bir yolu– olarak gören Zülfikar Ali Butto hükümeti tarafından aktif şekilde desteklenmişlerdi.

Akdeniz'den Himalayalar'a kadar halklar geleceklerini kendi ellerine almaya çalışırken bir türbülans ve doğmakta olan yeni bir dünya düzeni hissi hâkimdi. Saddam Hüseyin'in daha sonraları da söylediği gibi Irak'ın gerçekten bağımsız hale geldiği an, 1972'de petrol sanayisini devletleştirdiği ve kendi kaderini kontrol etmeye başladığı andı. Batılıların çıkıp yerli halka efendilik tasladığı günler geçmişti. “Yabancı hükmü ve sömürüsü çağı,” demişti, “bitmiştir.”¹⁷

Dış güçlerin ezici etkisinden kaçış hareketinin yakıtı petroldü ve derin uzun vadeli etkileri olan bir zincirleme tepkimeyi başlatmıştı. Yeni değişimin katalizörü, İngiltere'deki eğitimini izleyen İngiliz ordusu eğitimci tarafından “neşeli, çalışkan ve vicdanlı” olarak tanımlanan hırslı ve genç bir Libya subayının önderlik ettiği bir darbeydi.¹⁸ Muammer Kaddafi, kesinlikle becerikliydi. 1970'in başında iktidarı ele aldıktan kısa bir süre sonra, Libya'nın petrol gelirlerinde (bu dönemde Avrupa'nın tüm tedarikinin %30 kadarından sorumluydu) dramatik bir artış talep etmişti. “Kardeşlerim,” demişti vatandaşlarına, “böyle devasa bir petrol zenginliği varken, devrim Libya halkını fakir bırakamaz. Yabancılar saraylarda yaşarken, çadırlarda ve kulübelerde yaşayan insanlar var.” Diğer ülkeler aya insan gönderiyordu; Libyalılar ise elektrikleri ve suları olmayacak kadar sömürülüyordu.¹⁹

Petrol şirketleri yeni rejimin petrol için adil fiyat talebinde ısrarcı olmasına öfkeyle bağırıyordu ancak bir süre sonra, devletleştirmenin bir seçenek olmadığı (ancak olabileceği) açıklandığında uyum

sağlamışlardı. Libya liderinin yeniden müzakere etmeyi başarması diğerlerinin de gözünden kaçmamıştı: Birkaç hafta içinde OPEC, Batılı petrol şirketlerinin üyelere yaptığı katkıda artış talep etmeye başlamış, uzlaşmayı dayatmak için üretimi azaltmakla tehdit etmişti. Bir Shell yöneticisinin sözleriyle, “çığ” bu noktada başlamıştı.²⁰

Sonuçlar muazzamdı. Petrolün fiyatı üç yıl içinde dört katına çıkmış, talebin ve tüketim seviyelerinin sürekli arttığı Avrupa ve ABD’nin ekonomileri üzerine büyük bir yük bindirmişti. Aynı zamanda petrol üreten ülkelere daha önce görülmemiş miktarda para girişi olmaya başlamıştı. Knox D’Arcy imtiyazı petrol bulduktan sonra, anlaşmalar sonraki on yıllarda giderek daha iyi koşullarla yavaş ancak emin adımlarla yeniden müzakere edildikçe Asya’nın merkezindeki ve Basra Körfezi’ndeki ülkelerin gelirleri, düzenli şekilde artmıştı. Ancak 1970’lerde olan, devasa bir değişimdi. Yalnızca 1972-73 yıllarında, İran’ın petrol gelirleri sekiz kat artmıştı. On yıl içinde devletin gelirleri otuz katına çıkmıştı.²¹ Komşu Irak’taki artış da daha az muazzam değildi: 1972 ile 1980 arasındaki dönemde beş yüz yetmiş beş milyon dolardan yirmi altı milyar dolara çıkarak elli kat artmıştı.²²

Üst düzey Amerikalı bir yetkilinin Dışişleri Bakanlığı için 1973 yılında hazırladığı bir raporda belirttiği gibi, “Batılı sanayileşmiş ülkelerin enerji kaynağı olarak petrole bağımlılığının kapsamı” hakkında atıp tutmak iyiydi hoştu, ama gücün –ve paranın– Asya’nın sırtında oturan ülkelere devri kaçınılmaz görünüyordu.²³ Ayrıca bunun ardından İslam dünyasının kaslarının da hırslarıyla beraber güçlenmesi kaçınılmazdı.

Bunun en dramatik ifadesi, Orta Doğu’daki dış etkinin totemsi simgesini tamamen ortadan kaldırmak için yenilenen çabalarda görülmüştü: İsrail. 1973 Ekim’inde, Suriye ve Mısır güçleri, Bedir Operasyonu’nu başlatmıştı. Operasyonun ismi, Hz. Muhammed döneminde kutsal Mekke şehrinin kapılarını açan savaştan alınmıştı.²⁴ Saldırı yalnızca İsrail savunmasını değil, süper güçleri de hazırlıksız yakalamıştı. Saldırı başlamadan birkaç saat önce bir CIA raporu güvenle, “İsrail’e karşı iki ordu tarafından bir askerî harekât

başlatılması ihtimaline düşük olasılık veriyoruz” demişti; üstelik Mısır ve Suriye askerlerinin sınırda toplandıkları bilgisine rağmen, rapora göre bunu ya bir talimin parçası olarak yapıyorlardı ya da “İsrail’in [atabileceği] saldırgan adımlar[ın] korkusuyla.”²⁵ Bazıları KGB’nin planlar hakkında daha fazla bilgisi olduğunu iddia etse de, bir yıl önce Sovyet gözlemcilerin Mısır’dan toplu halde sınır dışı edilmesi, sorunları yerel olarak çözme (Soğuk Savaş’ta üstünlük sağlamaya yönelik daha büyük mücadelenin parçası olarak değil) isteğinin ne kadar güçlü olduğunu gösterir.²⁶ Aslında SSCB, Orta Doğu’daki gerilimi azaltmak için çaba sarf ediyor, bölgenin “askerî rahatlığını” istiyordu.²⁷

Çatışmanın etkisi tüm dünyayı sarsmıştı. ABD’de askerî alarm seviyesi, her an bir nükleer saldırı olması riski bulunduğunu belirten DEFCON 3’e çıkarılmıştı ve bu, 1962 Küba füze krizinden bu yana en yüksek seviyeydi. Sovyetler Birliği’nin hedefi, temel olarak durumu kontrol altında tutmaktı. Mısır Başkanı Sedat’a kulislerde baskı yapılarak bir ateşkesi kabul etmesi teşvik ediliyordu. Diğer yandan Sovyet Dışişleri Bakanı Andrey Gromlko –tecrübeli bir siyasetçi– Başkan Nixon’a ve yeni atanmış Dışişleri Bakanı Henry Kissinger’a, savaşın yayılmasına yol açacak “gerçek bir patlamayı” önlemek üzere birlikte hareket etmeyi şahsen teklif ediyordu.²⁸

Yom Kippur Savaşı’nın (saldırı Yahudi kutsal gününde başladı) için bu adı almıştı) gerçek önemi, Washington ve Moskova’nın birlikte çalışma çabalarında değildi. İsrail yok olmanın birkaç saat ötesindeyken, ordusunun işgal güçlerini alt edip Şam ve Kahire’ye ilerlemeye başlamasıyla elde ettiği tarihteki en büyük askerî dönüşlerden birinin sonuçları da değildi. Aslında önemli olan Arapça konuşan dünyanın –neredeyse bir halife buyruğu almışçasına– birlikte hareket etmiş olmasıydı. Liderler, Mekke’nin efendileri Suudilerdi. Sadece petrolü silah olarak kullanmaktan bahsetmiyor, bunu yapıyorlardı da. Üretim azaltılmış, siyasi belirsizlikle birleştiğinde fiyatlar yükselmışti: Varil başına fiyat bir gecede neredeyse üç katına çıkmıştı.

ABD’deki benzin istasyonlarının etrafında kuyruklar oluşurken, Dışişleri Bakanı Henry Kissinger, kalkınmış dünyanın istikrarını

tehdit eden “siyasi şantaj”dan şikâyet ediyordu. Bu çok, Orta Doğu petrolüne bağımlılığı azaltacak, hatta tamamen ortadan kaldıracak yeni stratejiler geliştirilmesinden bahsedilmesi için yeterli olmuştu. 7 Kasım 1973’te Başkan Nixon, televizyonun en çok izlendiği saatlerde tüm ulusa seslenerek, “son yıllarda, enerji taleplerimizin mevcut enerji arzını aşmaya başlaması” dolayısıyla bir dizi önlemi duyurmuştu. Başkan ciddiyetle, bunun sonucunda elektrik istasyonlarının petrol-den, “en çok sahip olduğumuz kaynak” olan kömüre dönüştürüleceğini belirtmişti. Uçaklar için yakıt hemen kısıtlanacaktı; federal hükümetin sahip olduğu araçların “acil durum” haricinde saatte yetmiş beş kilometreden hızlı seyretmesi yasaklanacaktı. Nixon, “Elbette tüm kışı geçirecek petrolümüz var,” diye devam etmişti, “hepimizin daha düşük sıcaklıklarda yaşamamız ve çalışması önemli olacak. Herkese evlerindeki termostatu en az beş derece kısımlarını söylemeliyiz. Böylece ulusal olarak gündüz yirmi derece ortalama sıcaklığa ulaşabiliriz.” Başkan, “Doktorum bana bu sıcaklıkta... gerçekten daha sağlıklısın dedi,” demişti.²⁹

“Şimdi bazılarınız merak edebilir: Saatimizi başka bir çağa mı ayarlıyoruz? Gaz tayinlama, petrol kıtlıkları, hız sınırlarının düşürülmesi; bunların hepsi Glen Miller ve kırklardaki savaşa beraber geride bıraktığımız şeylere benziyor. Aslında, mevcut sorunumuz kısmen savaştan, Orta Doğu’daki savaştan kaynaklanmaktadır.” Nixon ayrıca gerekenin, “ulusal bir hedef”, ABD’nin “kendi enerji ihtiyacını yabancı enerji kaynaklarına ihtiyaç duymadan” karşılayabilmesini sağlayacak iddialı bir plan olduğunu söylemişti. “Bağımsızlık Projesi” adı verilen teklif, (uzay programına atıfla) “Apollon ruhu”ndan ve Batı’ya nükleer silahlar (ve dünyayı yok etme gücü) veren Manhattan Projesi’nden ilham alacaktı. ABD bir süper gücü ancak zayıflığının da son derece farkındaydı. Orta Doğu petrolüne alternatifler bulmanın ve böylece bağımlılığı –ve Orta Doğu’nun önemini– azaltmanın zamanı gelmişti.³⁰

Bu dönüşün beklenmedik yan etkileri olmuştu. Otoyol hız sınırlarının saatte seksen kilometreye düşürülmesi, tüketimi azaltmak için atılan bir adımdı ve sadece günde yüz elli bin varil daha az petrol

tüketimine yol açmakla kalmamış, ülke çapında trafik kazalarının sayısını da aşağı çekmişti. Yalnızca Aralık 1973'te, Ulusal Otoyol Trafik Güvenliği İdaresi'nin istatistiklerine göre, daha düşük hız sınırlarının doğrudan sonucu olarak ölümlü kazaların sayısı %15'ten fazla düşmüştü.³¹ Utah, Illinois, Kentucky, Kaliforniya ve diğer yerlerdeki çalışmalar da hız sınırlarını düşürmenin yaşam kurtarma etkisini açıkça göstermişti.³²

Enerji tüketimini azaltmanın önemi, Amerikalı mimarların yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla önem veren binalar tasarlamaya başlamalarına sebep olmuştu.³³ Elektrikle çalışan arabanın geliştirilmesi konusunda da bir dönüm noktasıydı. Bir sıvı elektrolit, katıhal ve erimiş tuz pilleri de dâhil olmak üzere bir dizi sistemin kararlılığının ve verimliliğinin araştırılması teşvik edilmiş, onlarca yıl sonra kitlesel pazara ulaşan hibrid araçların temeli atılmıştı.³⁴ Enerji, kamuoyunu meşgul eden siyasi bir sorun olmuş, Georgia Valisi (yakında başkan adayı olacak olan) Jimmy Carter, “kapsamlı ve uzun vadeli bir ulusal enerji politikası” yönünde daha gür çağrılar yapmaya başlamıştı.³⁵ Kongre güneş enerjisine yoğun yatırım yapmayı kabul etmiş, diğer yandan teknolojik olarak güvenilir görülen ve enerji sorunlarına aşikâr bir çözüm gözüyle bakılan nükleer sanayiye karşı da giderek daha ılımlı tavırlar takınılmaya başlanmıştı.³⁶

Yükselen fiyatlar artık petrol üretiminin ticari olarak anlamsız ya da çok pahalı olduğu –örneğin Kuzey Denizi ve Meksika Körfezi gibi– bölgelerde petrol aramayı mazur gösteriyordu. Petrol platformları, derin su sondaj teknolojilerinde hızlı ilerlemelere ve altyapıya, boru hatlarına, platformlara ve insan gücüne yatırımlara neden olmuştu.

Ancak bunların hiçbirisi doğrudan çözüm değildi. Hepsi araştırmaya, yatırıma ve her şeyin ötesinde zamana ihtiyaç duyuyordu. Başkan Nixon'ın Haziran 1973'te yayımladığı bir genelgede emrettiği üzere, federal binalarda klimaları kıstak, “[devlet] çalışanının giyim standartlarında uygun esnekliği sağlamak” ve arabaları daha fazla paylaşmak, iyi şeylerdi ancak sorunu çözmeleri pek olası görünmüyordu.³⁷ Bu esnada Orta Doğu'daki petrol üreticileri keyif yapıyordu. Arzın pazarı korkutmasıyla ilgili belirsizlik ve OPEC'in

petrolü, Müslüman ülkelerinin, Suudi Arabistan Kralı'nın dediği gibi "savaş silahı" olarak kullanıyor olması dolayısıyla, fiyatlar neredeyse kontrolden çıkmıştı. 1973'ün son altı ayında, fiyat varil başına 2,90 dolardan 11,65 dolara fırlamıştı.³⁸

Yom Kippur Savaşı üç haftalık ağır çatışmaların ardından sona erdikten sonra bile işler normale dönmemişti. Gerçekten de, Batı'dan gelen sermayenin yeniden dağıtımı sadece hızlanmıştı: Petrol üreten ülkelerin toplu gelirleri 1972'de yirmi üç milyar dolar iken, yalnızca beş yıl sonra yüz kırk milyar dolara ulaşmıştı.³⁹ Şehirler büyüyor, yolların, okulların, hastanelerin ve Bağdat'ta yeni bir havaalanının, anıtsal binaların, hatta Le Corbusier tarafından tasarlanan bir stadın yapımını finanse eden nakitle dönüşüyordu. Değişim o kadar büyüktü ki Japon bir mimarlık dergisi Irak başkentinin dönüşümünü, 19. yüzyıl sonlarında Baron Haussmann yönetimindeki Paris'e benzetiyordu.⁴⁰ Doğal olarak bu durum güç sahiplerine değerli siyasi sermayeyi sağlıyordu: Basra Körfezi çapındaki rejimler, yeni varsılıklarını kişisel güçleriyle ilişkilendiren büyük beyanlarda bulunabiliyordu.

Dolayısıyla, dünyanın kalbine nakit akışı sel halini alırken, yönetici sınıfların dünyaya bakışlarının giderek daha demagogik hale gelmesi tesadüf değildir. Ellerindeki servet o kadar büyüktü ki geleneksel otokratik kontrol modeli dâhilinde ekmek ve eğlence sağlamak için kullanılabilse de, gücün bir parçası başkasına verildiğinde kaybedilecekler çok büyüktü. Çoğulcu demokrasinin gelişimi fark edilir ölçüde yavaşlamıştı ve küçük gruplar –Arap Yarımadası ve İran'daki gibi, hükümdar ailesine kan bağıyla bağlı olsalar da, Irak ya da Suriye'deki gibi ortak siyasi amaçlara sahip olsalar da– ellerindeki kontrolü sıkılaştırıyordu. Sanayileşmiş dünya toplumsal hareketliliği artırmak için engelleri yıkıp, liberal demokrasinin faziletlerini duyururken, hanedan iktidarı bölgede norm haline gelmişti.

Sermayenin petrol zengini ülkelere (çoğu Basra Körfezi'nde veya civarında bulunan ülkelere) doğru yeniden dağıtımı, gelişmiş dünya ekonomilerinin, OPEC devletlerinin kasası dolarken maruz kaldıkları krizin ve durgunluğun ağırlığı altında ezilmesine yol açıyordu.

Orta Doğu para doluydu, tıpkı İngiltere'nin 18. yüzyıldaki şanlı günlerinde, nabobların parayı umursamazca harcadıkları dönemde olduğu gibi. 1970'ler bolluk yıllarıydı. İran Havayolları Concorde siparişleri veriyor, müzik setleri ve televizyonlar gibi lüks malların ithalatı hızla artıyordu. 1970'te iki milyon televizyon izleyici varken sadece dört yıl sonra bu sayı on beş milyona ulaşmıştı.⁴¹ Müsrifliğin sınırı yoktu.

Erken Orta Çağ Avrupası'nın Doğu'dan gelen güzel kumaşlara, baharatlara ve lüks mallara açlığı gibi, burada soru, çok arzulanan bu ürünlerin parasını ödemenin başka yolu olup olmadığıydı. Binyıl önce, Müslüman ülkelere köleler göndererek diğer yöndeki alımlar karşılanıyordu. Şimdi, kara altının parasını ödeyebilmenin karanlık bir tarafı da vardı: silahların ve nükleer teknolojinin satışı.

Ulusal hükümetler, devlete ait şirketler yoluyla ya da büyük işverenler ve vergi mükellefleri olan şirketleri destekleyerek silah satmak için ciddi bir lobi faaliyeti içindeydi. Orta Doğu'nun tümü, 1970'lerin ortasında küresel silah ithalatının %50'sinden fazlasını gerçekleştirmişti. Sadece İran'da bile savunma harcamaları, 1978'e ulaşan altı yılda neredeyse on katına çıkmış, ABD'li şirketler aynı dönemde neredeyse yirmi milyar dolarlık sipariş almıştı. Bu dönemdeki toplam askeri harcamanın elli dört milyar dolardan fazla olduğu –nihayetinde GSMH'nin %16'sına kadar ulaştığı– tahmin edilmektedir.⁴²

Silah satın alma konusunda Şah'ı ikna etmek zor değildi. Uçaklar, füzeler ve topları saplantı haline getirmişti. Bir seferinde İran'daki İngiltere Büyükelçisi'ne dönerek, "Chieftain tankındaki cer dişlisi beygir gücü nedir?" diye sormuştu; diplomat bu soruya cevap vermekte güçlük çekmişti.⁴³ Sovyetler Birliği'nden Fransızlara, Doğu Almanlardan İngilizlere, gelen herkes bir şeyler kapmaya çalışıyordu. Neredeyse sonsuz kaynaklarla donanmışken, geriye sadece hangi karadan havaya füze sistemlerinin satın alınacağı, hangi tanksavar cihazların satılacağı, hangi savaş uçaklarının edinileceği ve dışarıdan gelenlerin başarıyla yol almasının zor görüldüğü bir dünyada

anlaşmaları tamamına erdirmek için hangi aracıya güvenileceği gibi sorular kalıyordu.

İrak'ta askerî mühimmat harcamaları, ulusal bütçenin neredeyse %40'ına ulaşmış, 1975 ile 1980 arasında altı kattan fazla artmıştı. Pek az kişi, kısa bir süre içinde İran ve Irak arasında bölgesel bir silah yarışına dönüşen sürecin sonuçlarından ya da silahlara giderek fazla kaynak harcanmasının her iki ülkede ordunun profilini tehlikeli ölçüde yükseltip yükseltmeyeceği konusunda pek endişe duyuyordu. Aksine, talep –ve ödeme gücü– olduğu sürece, Orta Doğu ve Basra Körfezi çapındaki ülkelerin silah stokları satın almalarının önüne hiç engel konmuyordu. İran Chieftain tankları, İsrail Mirage jetleri, Suriye MiG-21 ve MiG-23 savaş uçakları, Irak Sovyet T-72 tankları ve Suudi Arabistan ABD'den F-5 jetler satın alırken, ne kadar fazla alırlarsa İngiltere, Fransa, SSCB ve ABD ekonomileri için o kadar iyiydi.⁴⁴

Aynı yaklaşım, nükleer güç konusunda da sergilenmişti. 21. yüzyılın başlarında, İran gibi devletlerin herhangi bir nükleer beceri geliştirmeleri olasılığı bile, uluslararası arenada kınama ve inanmazlık konusu haline geldi. Nükleer güç sorunu, kitle imha silahlarının yayılmasıyla ayrılmaz şekilde ilişkilendirilmiştir. Irak'ın nükleer potansiyeli –ve Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'ndan denetmenlerin ülkede olduğu düşünülen, bildirilen veya bilinen tesisleri, laboratuvarları ve santrifüjleri denetleyememesi– 2003 yılında Saddam Hüseyin'i deviren işgalin temel gerekçelerinden biriydi.

İran'ın nükleer kapasitesini geliştirme kararlılığıyla ve radyoaktif malzemeleri işleme becerisiyle ilgili soru işaretlerine benzer bir durum, benzer tepkileri doğurmuştu. Dışişleri Bakanı John Kerry, 2013 kışında “Siyaset ve mitolojinin gerçeği gölgelemesine izin veremeyiz,” demişti. “[Başkan Obama] İran'ın silahları konusunda güç kullanmaya hazır olduğunu açıkça belirtmişti ve gerekirse bu amaca erişmek için gerekli güçler ve silahlar hazırdır.”⁴⁵ Nükleer enerji geliştirmek isteme fikri bile, bölgesel ve küresel güvenlik için bir tehdit olarak görülüyordu. Başkan Yardımcısı Dick Cheney 2005 yılında İranlıların, “hâlihazırda çok fazla petrol ve gazın üzerinde”

oturduklarını söylemişti. “Enerji üretmek için neden nükleere ihtiyaç duyduklarını kimse anlayamıyor.” Henry Kissinger da “İran gibi büyük bir petrol üreticisi için, nükleer enerji bir kaynak israfıdır,” diyerek onaylamıştı.⁴⁶

Onlarca yıl önce, her iki adam da konuyu farklı görüyordu; tıpkı savaş sonrası dönemdeki Beyaz Saray iktidarları gibi. Aslında ABD, adı ve amaçları bugün neredeyse komik görünen bir program dâhilinde nükleer kaynakların elde edilmesini teşvik ediyordu: Barış için Atom. Eisenhower iktidarı tarafından oluşturulan bu plan, ABD’nin “uluslararası atom havuzuna” katılmasını sağlamak üzere tasarlanmıştı ve nihayetinde, dostane hükümetlere, askerî olmayan araştırmalar için kırk bin kilogram Uranyum-235 sağlanmıştı.⁴⁷

Otuz yıl boyunca, nükleer teknolojinin, bileşenlerin ve malzemelerin paylaşımı ABD dış politikasının önemli bir parçasıydı; Sovyet bloğuna karşı iş birliği ve destek için açık bir teşvikti. SSCB Asya ve Basra Körfezi’nde büyük bir güç haline gelirken, ABD bölgedeki güvenilir tek lider olarak gördüğü Şah’a verdiği desteği güçlendirme ihtiyacı duyuyordu. Ancak herkes böyle düşünmüyordu: önde gelen Suudilerden biri, ABD’nin Riyad büyükelçisini, Şah’ın “megalomani [ve] son derece dengesiz” biri olduğunu söyleyerek uyarıyordu. Washington bunu anlamıyorsa, diye eklemişti, “[Amerikalıların] gözlem güçlerinde bir sorun var demektir.”⁴⁸

İran hükümdarına “istediği her şeyi” vermemek konusunda uyarılar yapan bazı şüpheciler olsa da, bölgede Sovyet gücünün genişlemesi, diğerlerini –özellikle de Kissinger’ı– Şah’a verilen desteğin güçlendirilmesi gerektiği konusunda ikna etmişti. Dolayısıyla Şah 1970’lerin ortasında Washington’ı ziyaret ettiğinde, Kissinger’ın Başkan için hazırladığı notlar, ABD’nin Şah’a verdiği açık desteğin önemine vurgu yapıyor, Şah’tan “sıra dışı becerilere ve bilgiye sahip bir insan” olarak bahsediyordu; ancak bu övgüler, İran’daki kronik yolsuzluk ve verimsizlik seviyelerini dile getirmiyordu.⁴⁹

ABD, komşu Irak’ı istikrarsızlaştırma planlarına destek vermek için o kadar hevesliydi ki Kürtlerle sorun yaşanmasına sebep olmuştu. Bu ise trajik sonuçlar doğurmuştu. Bir ayaklanma çok kötüye gitmiş,

ülkenin kuzeyindeki Kürt azınlığa karşı ağır misilleme yapılmıştı. İsyanı teşvik eden ABD'ye, artık arkasına yaslanıp, İran'ın yakınlaşma çabalarını ve yakında Irak ile uzun süredir devam eden sınır sorunları konusunda (arada Kürtleri kurban ederek) bir uzlaşmaya varmasını izlemek kalmıştı.⁵⁰ 1970'lerin gizli Amerikan diplomasisini inceleyen Pike Komitesi, "Gizli operasyonlar bağlamında bile, bizimki alaycı bir girişimdi," demişti.⁵¹ Anılarının ilk cildinde olayları anlatmaya yetecek yer olmadığını söyleyen Kissinger'ın, konuyu ikinci ciltte de ele almaması, belki de pek şaşırtıcı değildir.⁵²

Şah diğer açılardan da geleceği planlıyordu. 1970'lerin başındaki petrol çılgınlığının sonsuza dek sürmeyeceğini ve petrol rezervlerinin nihayetinde tükeneceğini (böylece İran'ın kendi enerji ihtiyaçlarının da belirsizliğe düşeceğini) fark etmişti. ABD'de termostatlar kısılrsa da, petrol talebi artmaya devam ediyor, İran'ın –ve diğer petrol zengini ülkelerin– ceplerini uzak geleceğe hazırlanmak için dolduruyordu. Şah'ın özel olarak hazırlattığı bir rapora göre nükleer güç, İran'ın ihtiyaçlarını karşılamak için "en ekonomik enerji kaynağıydı." Petrol fiyatlarının yükselmeye devam edeceği ve nükleer enerji santralleri kurup işletmenin maliyetlerinin azalacağı varsayımlarına dayanarak nükleer sanayiye geliştirmek, atılması gereken doğru adım gibi görünüyordu; özellikle de bu prestijli proje, İran'ın ne kadar modernleştiğini gösterecekken.⁵³ Şah konuyla kişisel olarak ilgilenmiş, İran Atom Enerjisi Kurumu'ndan Dr. Akbar Etemad'a, kendisine doğrudan rapor vermesini söylemişti.⁵⁴

İlk başvurdukları ülke, Amerika'ydı. 1974'te ABD'nin İran'a iki reaktörün yanı sıra zenginleştirilmiş uranyum da satmayı kabul ettiği bir anlaşmaya varılmıştı. Anlaşmanın kapsamı iki ülke arasında on beş milyar dolar değerinde, İran'ın ABD'den sabit altı milyar dört yüz milyon dolar fiyatla sekiz reaktör satın alması hükmünü de içeren bir ticaret anlaşmasının yapıldığı 1975'te genişletilmişti.⁵⁵ Ertesi yıl Başkan Ford, İran'ın nükleer reaktör yakıtından plütonyum elde edebilecek bir işleme tesisini de içeren ABD yapımı bir sistem satın alıp işletmesine izin veren bir anlaşmayı onaylamıştı. Tahran böylece "nükleer yakıt döngüsünü" işletebilecekti. Başkan

Ford'un genelkurmay başkanının da bu satışı onaylamak konusunda bir çekincesi yoktu: 1970'lerde Dick Cheney, İran'ın amacının ne olduğunu "anlamakta" güçlük çekmiyordu.

Şah'ın ABD'den aldıkları, diğer Batı ülkelerinden de teknoloji, uzmanlık ve hammadde toplayan hırslı ve daha kapsamlı bir planın parçalarıydı. Körfez'deki Buşehr'de iki basınçlı su reaktörünün inşaatı 1975 yılında, Batı Almanyalı Kraftwerk Union AG ile sözleşmeler imzalandıktan sonra başlamıştı. Kraftwerk aynı zamanda ilk yakıt yükünü sağlamayı ve on yıl boyunca gerektiğinde yenilemeyi de taahhüt ediyordu. Kraftwerk'in yanı sıra Brown Boveri ve Fransız Framatome ile de sekiz diğer reaktör için niyet mektupları imzalanmış, bu mektuplara İran'a zenginleştirilmiş uranyum sağlanmasıyla ilgili maddeler konmuştu. Ayrıca uranyumun Fransa'da işlenmesi, zenginleştirilmek ve daha sonra yurt içinde kullanılmak ya da İran'ın seçeceği bir üçüncü tarafa satılmak üzere Tahran'a gönderilmesi konusunda da ayrı anlaşmalar yapılmıştı.⁵⁶

İran, 1968 Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması'na taraf olsa da, istihbarat topluluğunda, gizli bir nükleer silah programı hakkında söylentiler vardı; Şah'ın ara sıra İran'ın "kesinlikle ve mümkün olduğunca kısa sürede" silah becerisi geliştireceğini beyan etmesi dolayısıyla bu da şaşırtıcı değildir.⁵⁷ 1974'te yazılan ve nükleer silahların yayılımını genel olarak değerlendiren bir CIA raporu, İran'ın gelişmenin çok erken aşamalarında olsa da, Şah'ın bu amacına "hayatta kalırsa" 1980'lerin ortalarına kadar ulaşacağı sonucuna varıyordu.⁵⁸

Diğer ülkeler de sivil kullanımın yanı sıra silah teknolojisi için nükleer tesislere yatırım yapmak istiyordu. 1970'lerde Irak, Saddam Hüseyin yönetiminde nükleer bomba geliştirmek amacıyla çok harcama yapmıştı.⁵⁹ Saddam hırslıydı ve 1980'lerde programın yönetimine getirilen Dr. Hıdır Hamza'ya göre "yılda altı bomba üretim hedefi" koymuştu. Bu ölçekte bir gelişim, Irak'a yirmi yıl içinde Çin'den daha büyük bir cephanelik verecekti. Hiçbir masraftan kaçınılmıyordu. Iraklı bilim insanları ve mühendisler sürü halinde eğitim için yurt

dışına, özellikle de Fransa ve İtalya'ya gönderiliyor, yurt içinde ise sivil programı kullanarak nükleer bir cephane yaratmak için gerekli teknolojiyi, beceriyi ve altyapıyı elde etmek için mümkün olan her şey yapılıyordu.⁶⁰

Iraklılar kararlıydı. Sovyetler Birliği'nden hâlihazırda 1967 yılında kritik seviyeye gelen iki megavatlık bir araştırma istasyonu almış oldukları için, dikkatler bir gaz grafit reaktörü ve sonuçta plütonyum üretecek bir işleme tesisi edinmeye çevrilmişti. Fransa'ya sunulan talepler geri çevrildikten sonra, Kanada'ya elçiler yollanarak, Hindistan'ın 1974'te bir nükleer başlığı test edebilmesini sağlayana benzer bir reaktör satın almaya çalışılmıştı. Bu durum, Fransızların müzakerelere tekrar başlamasına yol açmış, her ikisi de silah seviyesinde uranyum ile çalışacak bir Osiris araştırma reaktörü ve daha küçük bir araştırma reaktörü kurulması konusunda anlaşmaya varmıştı. Çifte kullanım için esas olan diğer malzemeler İtalya'dan satın alınmıştı. Bunların arasında sıcak hücrelerin yanı sıra, radyoaktif uranyumdan plütonyum çıkartma becerisine sahip bir ayırma ve işleme tesisi de vardı. Tesis yılda sekiz kilo üretim yapabilecekti.⁶¹

Çok az kişinin burada görünenden fazlasının olduğu ve enerjinin tek amaç olmadığı konusunda şüphesi vardı. Özellikle İsraililer gelişmeleri büyük endişeyle izliyor, komşularının askerileşmesiyle ilgili ayrıntılı istihbarat topluyordu; Bağdat yakınlarındaki Al Tuwaitha Nükleer Araştırma Merkezi'nde (daha iyi bilinen adıyla "Osirak Nükleer Santrali") yer alan Tammuz reaktörüne odaklanıyordu. İsrail ayrıca kendi nükleer silah programına ve Fransız tasarımları değiştirilerek üretilen ve üç yüz kilometre kadar bir menzile nükleer savaş başlıkları taşıyabilen füze sistemine ağır şekilde yatırım yapıyordu.⁶² 1973 Yom Kippur Savaşı sırasında İsrail'in on üç nükleer başlıktan oluşan bir cephane biriktirdiği düşünülüyordu.⁶³

Batı, gerekli yerlerde gözünü kapatıyordu. Örneğin Irak'ta, İngilizler, 1970'lerin başlarında "baskıcı ve son derece itici olsa da, mevcut hükümet kontrolü elinde tutmayı başarıyor" sonucuna varmışlardı. İstikrarlı bir rejimdi ve dolayısıyla, İngilizler rejimle iş yapabiliirdi.⁶⁴ Benzer şekilde Pakistan'ın -1970'lerde yerin derinliklerinde, gizli testler ve nihayetinde başarılı bir patlamayı gerçekleştirebilmek

için tesisler yapmak gibi- faaliyetleri görmezden geliniyordu. Belucistan'daki Ras Koh sıradağlarının derinliklerine beş yatay tünel kazılmıştı. Her biri yirmi kilotonluk patlamaya dayanmak üzere tasarlanmıştı.⁶⁵ Pakistanlı bilim insanlarının kederle belirttikleri üzere, "Batı dünyası, Pakistan gibi az gelişmiş bir ülkenin asla bu teknolojiye ustalaşamayacağından emindi." Ancak diğer yandan Batılı ülkeler "Bize her şeyi satmak için her şeyi yapıyorlardı... Ekipmanlarını satın almamız için bize neredeyse yalvarıyorlardı."⁶⁶ Şu halde ABD, İngiltere ve Fransa gibi, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun denetimlerine tabi olmayı reddeden ülkelerin nükleer silahların yayılmasıyla ilgili sert sözlerinin, denetime tabi ve dolaşısıyla araştırmalarını gizlice sürdürmek zorunda kalan ülkeleri ne kadar rahatsız ettiğini görmek zor değildi. Ancak gerçek ikiyüzlülük, gelişmiş dünyanın para kazanmak ya da ucuz petrole ulaşmak için bu kadar hevesli olmasıydı.

Nükleer malzemelerin yayılımını önlemek için pek ciddiye alınmayan girişimler olmuştu. 1976 yılında Kissinger, Pakistan'ın işleme projesini yavaşlatması ve bunun yerine İran'da inşa edilen ve ABD destekli tesisi kullanmalarını önermişti. İran'daki tesis, tüm bölgenin enerji ihtiyaçlarının merkezi olmak üzere Dick Cheney'nin kendisi tarafından tasarlanmış bir planın parçasıydı. Pakistan Başkanı bu teklifi reddettiğinde, ABD, ülkeye yardım paketini kesme tehdidini savurmuştu.⁶⁷

Kissinger bile yabancı devletlerin nükleer gücün altında yatan teknolojilere ve tasarımlara erişim sahibi olmasının akıllıca olup olmadığını düşünmeye başlamıştı. 1976'daki bir dışişleri bakanlığı toplantısında, olaydaki kendi rolüne rağmen, "Gerçekten İran'ın [nükleer reaktör inşa etme] işinden yorulmaya başladım," demişti. "Bunu teşvik etmişim, ancak hangi bölgeye bakarsanız bakın, bu bir sahtekârlık... Ulusal çıkarlarımıza ters düşecek şeyler yapacak kadar fanatik ve gerçekçilikten uzak tek ülke biziz."⁶⁸

Böyle duygular, Washington'da giderek büyüyen, ABD'nin kapa-pana kısıldığı ve seçeneklerinin kısıtlı olduğu hissine işaret ediyordu. Ulusal Güvenlik Konseyi'nin üyeleri 1970'lerin sonlarında bunu

açıkça dile getirmişti. Daha sonra, diğer bölgelerdeki siyasi köprüleri yakmış olduğu için “ABD’nin İran ile yakın ilişkiye, elle tutulur bir alternatifi yoktur,” diyeceklerdi.⁶⁹ Şah rejimi ve özellikle de Savak’ın vahşi yöntemleri Batı medyasında eleştirilse de, ABD hükümeti yüksek sesli ve tutarlı desteğini vermeye devam etmişti. Başkan Carter, 1977 yılbaşında Tahran’a uçmuş, Yılbaşı Yemeği’nde onur konuğu olmuştu. Başkan, “İran, dünyanın en sorunlu bölgelerinden birinde bir istikrar abidesidir,” demişti. Bunun sebebi, “Şah’ın büyük liderliği” idi. Ülkenin başarısı, “Majesteleri’ne ve liderliğine, ayrıca halkın kendisine duyduğu saygı ve hayranlığa” çok şey borçluydu.⁷⁰

Bu, pembe camlı gözlükler değil, gerçeğin tamamen reddedilmesiydi. Zira fırtına bulutları toplanıyordu ve herkes bunu görebiliyordu. İran’da demografik büyüme, hızlı kentleşme ve baskıcı bir rejimin müsrif harcamaları, zehirli bir kokteyl yaratmıştı. Geleneksel yolsuzluklar durumu kötüleştiriyordu; kraliyet ailesi ve rejime yakın olanlar her bir reaktör için yüzlerce milyon dolar “komisyon” alıyordu.⁷¹ 1970’lerin sonuna gelindiğinde, Tahran’daki durum, son derece zehirliydi ve giderek artan sayıdaki insan toplumsal adaletsizliği –ve küresel arz talebi aşmaya başladığı için azalan petrol fiyatları yüzünden artan yaşama maliyetlerini– protesto etmek üzere sokaklara çıkıyordu.

Büyüyen muhalefet, Şah ile 1975 yılında yapılan bir anlaşmanın parçası olarak Irak’tan kovulup Paris’te sürgün hayatı yaşayan Ayetullah Humeyni’ye yarıyordu. Humeyni (büyük oğlu 1977 yılında, olasılıkla Savak tarafından öldürülmüştü) kontrolü ele almış, hem İran’ın sorunlarını teşhis eden hem de bunları çözme sözü veren bir vizyon sunmuştu. Parlak bir hatipti, tıpkı Musaddık’ın otuz yıl önce yaptığı gibi kalabalığın ruhunu yakalamayı biliyordu. Sol kanat devrimcilere, köktenci İslamcılara ve neredeyse yaldızlı ödüllerin altın döngüsünün dışındaki hemen herkese çekici gelen bir hareketle Humeyni, Şah’ın kenara çekilmesinin zamanının geldiğini beyan etmişti. İyi liderlikten faydalananlar, İran halkı ve İslam olmalıydı, Şah değil.

Humeyni, İran'ın dinî bir devlete dönüşeceği korkularını dindirmek için, din adamlarının, hocaların ve mutaassıpların ülkeyi doğrudan yönetmeyeceğini, yalnızca rehberlik edeceğini söylemişti. Geleceğin dört ana sütununu belirlemişti: İslam hukukunun kullanımı, yolsuzluğun temizlenmesi, adaletsiz yasaların kaldırılması ve yabancıların İran'ın iç işlerine karışmasının sona erdirilmesi. Akılda kalıcı bir manifesto değildi belki ancak birçok topluluğa hitap eden ve sadece İran'ın değil, tüm İslam dünyasının sorunlarını ve güçlüklerini içeren bir manifestoydu. Servetin, büyük çoğunluğa zarar verecek şekilde küçük bir azınlığa yöneliyor olduğu savı, yalnızca güçlü değil, çürütülemezdi de. 1970'lerde ülke nüfusunun %40'ından fazlası Dünya Sağlık Örgütü'nün hedeflerine göre kötü besleniyordu; eşitsizlik diz boyuydu; zenginler daha da zenginleşiyor, fakirin durumuyse pek de ilerlemiyordu.⁷² Gösteri yapmak, diyordu Humeyni, "size ateş edip sizi öldürseler bile" askerlere çağrıda bulunmak İran halkının sorumluluğuydu. On binlercemiz kardeş olarak ölelim. Ancak "kanın kılıçtan daha güçlü olduğunu" gösterelim.⁷³

Durum giderek daha da gerginleşirken, Şah (ki ABD kendisine cidden ümit bağlamıştı) Tahran havaalanına gitmiş, burada, "Yorgunum ve dinlenmem gerekiyor," açıklamasında bulunmuş, son kez ülkeden kaçmıştı.⁷⁴ Daha sonra olacakları önleyebilmeyi başarıp başaramayacağı konusu varsayımsaldır. Açık olan, bazı Avrupa liderlerinin duruma nasıl tepki verdiği. Başkan Carter'ın, "Diplomasi hayatımın en kötü günlerinden biri," dediği günde, Şansölye Schmidt, Orta Doğu ile ilgili tartışmalar sırasında "kabalaşmış", "Amerika'nın [bu bölgedeki] müdahalelerinin... tüm dünyada petrol sorunlarına yol açtığını," söylemişti.⁷⁵

ABD eksiksiz bir inkâr politikası uygulamış ve işaretleri okumakta çok geç kalmıştı. 1979 başlarında Washington, Amerika'nın Şah'a desteğini göstermek ve özellikle de orduya ABD'nin rejimi desteklemeye devam ettiğini göstermek için ABD Avrupa Komutanı General Robert Huyser'i Tahran'a göndermişti. Huyser'in tehlike işaretlerini –ve hayatının tehlikede olduğunu– anlaması çok sürmemişti. Şah'ın günlerinin bittiğini ve Humeyni'nin durdurulamayacağını fark edecek kadarını görmüştü.⁷⁶

Amerika'nın politikaları paramparça olmuştu. İran'a ve komşu ülkelerine İkinci Dünya Savaşı'ndan beri zaman harcanıyor, çaba ve kaynak akıtılıyordu. Liderlere kur yapılmış, sularına gidilmiş, oyuna katılmayı reddedenler ise devrilmiş ya da değiştirilmişti. Asya'nın girift parçalarını kontrol etmek için kullanılan yöntemler muazzam bir başarısızlığa uğramıştı. Batı ülkeleri, İngiltere'nin bu dönemdeki Tahran Büyükelçisi Sir Anthony Parsons'ın sözleriyle, "Tam da teleskopla bakmaktaydık... ancak [biz] yanlış hedefe odaklanmıştık."⁷⁷ Daha da kötüsü Amerikan karşıtı söylemler artık neredeyse bölgenin tüm ülkelerini birleştirmişti. Suriye ve Irak, SSCB'ye bakıyordu; Hindistan, Moskova'ya Washington'a olduğundan daha yakındı. Pakistan ise ABD desteğini canı ne zaman isterse o zaman alıyordu. İran yapbozun en önemli parçasıydı ve o da düşmek üzere gibi görünüyordu. Humeyni'nin 1979 sonlarındaki bir konuşmasında belirttiği üzere, bir devrin sonu gibi görünüyordu: "Doğu'nun tüm sorunları, Batı'daki yabancılardan ve günümüzde Amerika'dan kaynaklanmaktadır," demişti. "Tüm sorunlarımız, Amerika'dan geliyor."⁷⁸

Şah'ın devrilmesi, Washington'da paniğe –ve Moskova'da ümide– yol açmıştı. İran'ın çöküşü, birçok fırsat sunan bir dönüm noktası gibi görünüyordu. Batı'nın sadece İran'daki değil, örneğin Kâbil'deki ABD Büyükelçiliği'nin 1978 yılında ilişkilerin mükemmel olduğunu söylediği Afganistan gibi yerlerde de durumu bu kadar yanlış değerlendirmiş olması neredeyse komiktir.⁷⁹ Gerçekten de iyimser Amerikalı gözler için Afganistan, tıpkı İran gibi büyük bir başarı öyküsüydü: Okulların sayısı 1950'den bu yana on kat artmış, giderek daha çok öğrenci tıp, hukuk ve doğa bilimleri gibi teknik disiplinlere yönelmişti; kadınların eğitimi de giderek artıyor, ilkokul eğitimi alan kızların sayısı hızla büyüyordu. 1973'te iktidarı ele alan Başkan Davud'un CIA ajanı olduğu ve izlediği ilerici yolun Amerikalıların kafasına soktuğu fikirler olduğu söylentileri dolaşıyordu. Dedikodular doğru olmasa da, bunların Washington ve Moskova'daki

diplomatlar tarafından soruşturulmasının gerekmesi, her iki süper gücün rekabet etmesi –ve Asya’daki Büyük Oyun’un son sürümünü oynaması– yönündeki baskıların ne kadar yoğun olduğunu gösterir.⁸⁰

İşlerin kısa bir türbülans döneminin ardından nasıl yerine oturacağı çok önemliydi. Tüm amaçlar doğrultusunda, ABD’nin durumu hiç iyi görünmüyordu. Şah ve İran üzerine oynadığı kumarı kaybetmiş görünüyordu; eski İpek Yolu’nda tekliflere açık başkaları da vardı. İran devrim sürecini yaşar, Irak ise Sovyetler’le neredeyse evli görünürken, ABD’nin, sonraki adımını dikkatli seçmesi gerekiyordu. Bu seçim, felaket getirecekti.

Felaket Yolu

İran'daki devrim, Amerika'nın bölgede kurduğu kâğıttan kaleyi yerle bir etmişti. İstikrarsızlık işaretleri bir süredir göz önündeydi. Şah rejiminin yozlaşmışlığı, ekonomik durgunluk, siyasi felç ve polis şiddetiyle bir araya gelerek zehirli bir birleşim yaratmıştı; bu durum, reform vaatleri verimli topraklara düşen açık sözlü eleştirmenlerin elini güçlendiriyordu.

İran'da işlerin gidişatından endişe duyanlar, SSCB'nin durumdan faydalanmak için planlar yaptığını dair işaretler yüzünden daha da tedirginleşiyordu. Sovyet faaliyetleri, KGB, Moskova'da "Rusya'nın en iyi ajanı" kabul edilen, İran seçkinlerinin tüm kesimleriyle temasları bulunan İran'daki en önemli ajanı olan General Ahmad Mogharebi'yi kaybettikten sonra bile devam etmişti. Eylül 1977'de, KGB ajanlarıyla düzenli olarak buluşmasından şüphelenen Savak tarafından tutuklanmıştı.¹ Bu, Sovyetler'in faaliyetlerinin yoğunlaşmasına sebep olmuştu.

1978 başlarında İsviçre döviz piyasasında normalden çok daha fazla İran riyalı alınıp satılmasının sebebinin Sovyet ajanların İran'daki destekçilere finansman sağlama emri almış olmaları olduğu söylentileri dolaşıyordu. Kimileri sol kanat Tudeh Partisi'nin dağıttığı *Navid* gazetesinin sadece Sovyetler'den destek almakla kalmayıp, Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği'nde basıldığına inanıyordu. İranlı muhalifleri (ve başkalarını) gerilla savaşı ve Marksist öğretisi konusunda eğitmek için sınır dışında kurulan kamplar, Şah'ın düşmesi halinde Moskova'nın boşluğu doldurmaya hazırlandığını gösteren uğursuz işaretlerdi.² Dolayısıyla KGB, kendisini "küçük burjuva ve şovenist bir benmerkezci" olarak görse de, Suriye'de Başkan Esad'a da destek veriliyordu.³

Durumun gelişmesini yakından izleyen biri, kıyametin yakın olduğundan emindi. 1978 sonuna gelindiğinde Tahran'daki ABD Büyükelçisi William Sullivan, Washington'a "Düşünülmezi Düşünmek" başlıklı bir telgraf çekmiş, acilen yedek planların geliştirilmesi gerektiğini söylemişti. Bu uyarı yok sayılmıştı; tıpkı Sullivan'ın "askeri ve dinî [liderlerle] ilk fırsatta bir *modus vivendi* yaratmaya çalışmalıyız," tavsiyesi gibi. Sullivan, ABD'nin Humeyni'yle iletişim kanallarını, kendisi iktidara geldikten sonra değil, gelmeden önce açması gerektiğini söylüyordu.⁴ Ancak Beyaz Saray'dan yüksek sesler, ABD'nin durumu kontrol altında tutabileceğine inanmaya, Şah'ı desteklemeye ve Ocak 1979 sonunda Başbakan Şapur Bahtiyar'ın sunduğu, İran'a girerse Ayetullah Humeyni'yi tutuklama teklifini desteklemeye devam ediyordu.⁵

Bu düşüncenin dar görüşlülüğü, birkaç gün içinde ortaya çıkacaktı. Ayetullah Humeyni, on dört yıllık sürgünden sonra 1 Şubat 1979'da Tahran'a inmişti. Havaalanında kendisini karşılamak için toplanan devasa bir kalabalık, Humeyni önce Tahran'ın yirmi kilometre kadar güneyinde kendisini iki yüz elli bin destekçisinin beklediği Şehitliğe giderken onu izlemişti. İsyankârca, "Bu hükümetin ağzına yumruklarım vuracağım," diye kükremişti. "Şu andan itibaren, hükümeti ben belirleyeceğim." Bu konuşmayı yayımlayan BBC, Humeyni başkente giderken sokaklarda beş milyona yakın insan olduğunu söylemişti.⁶

Humeyni destekçileri ülkenin kontrolünü ele alırken her şey çok hızlı geliyordu. 11 Şubat'ta ABD Büyükelçiliği kapatılmıştı. Büyükelçi Sullivan, Washington'a telgraf çekmişti: "Ordu teslim oldu. Humeyni kazandı. Gizli bilgileri yok ediyorum." Üç gün sonra, militanlar büyükelçilik binasını bastıklarında hassas dosyalar hâlâ yok edilmekteydi. Humeyni'nin subayları çok geçmeden şehirde düzeni sağlamıştı.⁷ 16 Şubat'ta Büyükelçi Sullivan, yeni Başbakan Mehdi Bazergan ile bir araya gelmiş, kendisine ABD'nin İran'ın iç işlerine karışmaya niyeti olmadığını söylemişti.⁸ Bir haftadan daha kısa bir süre içinde ABD, yeni hükümeti (ulusal bir referandumun ardından, 1 Nisan'da ülkenin yeni adının "İran İslam Cumhuri-

yeti” olacağını açıklayan hükümeti) resmen tanımıştı. Yıl sonunda yapılan yeni bir referandum, artık “ülkedeki tüm medeni, cezai, finansal, ekonomik, idari, kültürel, askerî, siyasi ve diğer yasa ve yönetmeliklerin ‘İslami’ kriterlere dayanacağını” beyan eden yeni bir anayasayı onaylamıştı.⁹

ABD onlarca yıl boyunca bahislerini İran’a ve Şah’a yatırmıştı. Şimdi kumarda kaybetmenin ağır cezasını çekmek zorundaydı. Devrim tüm dünyada sarsılmalara neden olmuş, petrol fiyatlarının neredeyse üç katına çıkmasına yol açmıştı. Kalkınmış dünyadaki petrole aç ekonomiler üzerindeki etki yıkıcı olmuş, enflasyon kontrolden çıkma yolunda dörtlüyle koşmaya başlamıştı. Panik büyürken, krizin yayılması korkusu doğmuştu: Haziran sonuna gelindiğinde ABD’de ürkütücü sayıda benzin istasyonu, arz yetersizliğinden kapalı duruyordu. Başkan Carter’a güven seviyesi, neredeyse görülmemiş bir seviye olan %28’e düşmüştü; bu seviye Watergate Skandalı’nın zirvesinde Nixon’a güven seviyesiyle hemen hemen aynıydı.¹⁰ Başkan yeniden seçim kampanyası başlatmak üzereyken, Tahran’daki rejim değişikliği yakın gelecekteki başkanlık seçimlerinde önemli bir etken olacak gibi görünüyordu.

Batı ekonomilerine zarar verme tehdidi oluşturan, yalnızca yükselen petrol fiyatları değildi. Siparişlerin toplu halde iptali ve sanayinin hemen devletleştirilmesi de büyük tehditlerdi. Küresel üretiminin %40’ını temsil eden petrol sahaları bir anda yok olunca, asıl Knox D’Arcy imtiyazının vârisi British Petroleum (BP) büyük bir yeniden örgütlenme (ve hisse satışı) yapmak zorunda kalmıştı. Ayrıca çelik fabrikası inşaatları, havaalanı terminallerinin büyütülmesi ve liman inşaatları için yapılan sözleşmeler de bir gecede feshedilmiş, silah sözleşmeleri ise iptal edilip yırtılmıştı. 1979’da Humeyni, ABD’den dokuz milyar dolarlık satın almayı iptal etmiş, üreticilerin hesaplarında büyük bir açıkla ve askerileşmeye Şah kadar hevesli olmayan diğer pazarlara satılması gereken çok miktarda stokla baş başa bırakmıştı.¹¹

Şu halde, İran’ın şişkin ekonomisi, nükleer programın Devrim’den önce hâlihazırda yavaşlamış olduğu anlamına geliyordu; Devrim’den

sonra ise tamamen iptal edilmişti. Creusot-Loire, Westinghouse Electric Corporation ve Kraftwerk Union gibi (sırasıyla Fransa, ABD ve Batı Almanya menşeli) şirketlerin kaybettikleri işlerin maliyeti toplamda üç yüz otuz milyar dolar civarındaydı.¹² Bazıları, zorluklar karşısında hayranlık uyandıracak kadar sakindi. Orta Doğu konusunda deneyimli bir diplomat olan ve Humeyni'nin döndüğü dönemde Bağdat'ta görev yapan İngiltere Büyükelçisi Sir Anthony Parsons, "Şah rejiminde ne kadar fazla kâr ettiğimizi unutmayalım," demişti. "İngiltere şirketleri ve sanayisi İran'dan inanılmaz miktarda para kazandı."¹³ Bu kadar açık söylememiş olsa da, iyi zamanların sona erdiği açıktı. Gelecekte neler kazanabileceğimize üzmektense, geçmişte kazandıklarımızı kutlamak daha iyiydi.

Bununla birlikte ABD için konu, yurt içindeki ekonomik ve siyasi etkilerin ötesine geçiyordu. Humeyni ve din adamlarının Sovyetler Birliği'ninki gibi ateist politikalara ayıracak vakitleri olmaması ve İran'daki sol kanat gruplara sıcak bakmamaları biraz nefes aldırıyordu.¹⁴ Ancak Şah'ın düşüşü SSCB'ye fayda sağlamamış olsa da, ABD yine de kararlılıkla savunmaya geçmişti; daha önce güvenli olan birçok nokta, artık ya riske girmiş ya da tamamen kaybedilmişti.

Humeyni iktidara geldikten sonra, İran'da bulunan, Sovyet nükleer saldırıları için erken uyarı sistemi ve Orta Asya'daki füze fırlatma testlerini gözlemleyen dinleme karakolları olarak görev yapan ABD istihbarat tesislerini hemen kapatmıştı. ABD böylece, rakibi hakkında bilgi toplayabilmek için ihtiyaç duyduğu hayati kanallardan birini kaybetmişti. Oysa bu dönemde, ABD ve SSCB arasında stratejik balistik füze fırlatıcılarını mevcut seviyelerde tutmak konusundaki kapsamlı konuşmaların ardından, bilgi toplamak daha da önemliydi. Doğrulama sürecinde önemli bir rol oynayan istasyonların kapatılması, müzakereleri yıllar süren stratejik silah anlaşmalarını tehlikeye sokuyor, devam eden son derece hassas görüşmelerin de yolundan çıkması riskini yaratıyordu.

CIA Direktörü Amiral Stansfield Turner, 1979 başlarında Senato istihbarat komitesine, Sovyet füze testlerini ve gelişmelerini izleyebilme kapasitesinin yeniden kurulmasının en az beş yıl süreceğini

söylemişti.¹⁵ CIA'in SSCB ulusal istihbarat subayı (ve sonrasında önce teşkilatın direktörü, daha sonra da Savunma bakanı olan) Robert Gates, İran'daki olaylar dolayısıyla ABD'nin istihbarat toplamasında "gerçek bir boşluk" oluştuğunu söylemişti. Dolayısıyla, başka yerlerde bu boşluğu doldurmak üzere yeni ittifaklar kurmak için "son derece hassas" çalışmalar yapılmalıydı. Bunlar arasında Çin liderleriyle, Batı Çin'de tesisler kurmakla ilgili üst düzey konuşmalar da vardı. Bunların sonucunda Amiral Turner ve Gates, 1980-81 kışında Beijing'e gizli bir ziyarette bulunmuştu. Bu ziyaretin gerçekleştiği yıllar sonrasında açıklanmıştı (yine de pek ayrıntı verilmemişti).¹⁶ Xinjiang'daki Qitai ve Korla'da Sigint (Sinyal İstihbarat) Bürosu tarafından sahalar kurulmuş, yeni tesisler ABD'li danışmanlar ve teknisyenlerle yakın çalışan Çin Halk Kurtuluş Ordusu Genelkurmayı'nın Teknik Bölümü tarafından işletilmeye başlamıştı.¹⁷ ABD ve Çin ordusu ve istihbaratı arasındaki sıkı iş birliği, Şah'ın devrilmesinin bir yan ürünüydü.

İran Devrimi, SSCB'ye siyasi olarak destek olamasa da, askerî olarak kesinlikle yardımcı olmuştu. Tahran'daki Amerika Büyükelçiliği'nin önemli belgeleri yok etme çabalarına rağmen, ülkeyi dönüştüren değişim dalgasının hızı ve gücü, bazı önemli kayıplara yol açmıştı. Şah, F-14 Tomcat savaş uçaklarından oluşan bir filonun yanı sıra, son teknoloji Phoenix havadan havaya füze sistemini, Hawk karadan havaya füze sistemini ve bir dizi yüksek teknolojik tanksavar silahı satın almıştı. Sovyetler paha biçilemez fotoğraflar elde edebilmiş, kimi durumlarda bu askerî mühimmatın kullanım kılavuzlarını bile ele geçirebilmişti. Bu sadece utanç verici bir kayıp değildi; ABD'nin yanı sıra müttefiklerinin de ulusal güvenlikleri için ciddi sonuçlar doğurabilirdi.¹⁸

Washington'da bilinen dünyanın hızla çökmekte olduğu hissi hâkimdi – zira her şeyin farklı görünmeye başladığı tek yer İran değildi. ABD, Humeyni Devrimi ile stratejik önemi daha da artan Afganistan'daki durumları gözlemliyordu. Örneğin 1979 ilkbaharında, bir CIA ekibi ülkenin İran'da kaybedilen istihbarat noktala-

rının yerine kullanılabilirliğini değerlendirmek üzere bir inceleme yapmıştı.¹⁹ Sorun, Afganistan'daki durumun da hızla değişmesi ve giderek İran'daki olayların tekrarı gibi görünmeye başlamasıydı.

Türbülans, 1973 yılında, satrançsever Kral Zahir Şah, yeğeni Muhammed Davud tarafından devrilip, Davud başkan olduğunda başlamıştı. Beş yıl sonra ise Davud devrilmişti. Rejiminin giderek artan sertliği göz önüne alındığında, düşüşü sürpriz değildi. Rejim siyasi mahkûmları rutin olarak, Kâbil dışındaki ünlü ve her zaman aşırı kalabalık Pul-i Çarki Hapishanesi'nde yargılamadan idam ediyordu.²⁰

Davud'un yerine gelen radikal komünistlerin de aynı derece zalim –ve ülkeyi modernleştirmek için yaptıkları hırslı planlarda da durmaksızın ilerici– olduğu anlaşılmıştı. Okur yazarlık seviyesini hızla artırmanın, “feodal” aşiret sisteminin yapısını kırmanın ve etnik ayrımcılığın sonunu getirmenin, kadınlara eğitim eşitliği, iş güvenliği ve sağlık hizmetleri de dâhil olmak üzere eşit haklar vermenin zamanı gelmişti.²¹ Kapsamlı değişimler yapma çabası, özellikle Müslüman din adamları arasında huzursuzluğa sebep olmuştu. Tıpkı 21. yüzyılın başlarında olduğu gibi, reform çabaları sadece çıkarlarını korumaya çalışan gelenekçileri, toprak ağalarını, aşiret liderlerini ve mollaları birleştirmeye yaramıştı.

Muhalefet hızla sesini yükseltmeye başlamış ve tehlikeli hale gelmişti. İlk büyük ayaklanma 1979'da, ülkenin batısındaki Herat'ta çıkmıştı. Ulusal bağımsızlık, geleneklere dönüş ve dış etkilerden kurtulma amaçlarını ilan edenler, İran sınırındaki olaylardan cesaret alıyordu. İsyancılar herkese saldırıyordu; kendini kaybetmiş kalabalık tarafından katledilen şehrin Sovyet sakinlerine bile.²² Huzursuzluk kısa zamanda diğer şehirlere yayılmıştı. Celalabad'da Afgan askerî birimleri, direnişe karşı koymayı reddetmiş, aksine dönüp Sovyet danışmanları öldürmüşlerdi.²³

SSCB bu olaylara temkinli yaklaşıyordu. Yaşlanan Politbüro, Kâbil'e de yayılan ayaklanmaların üstesinden gelmeleri için sorunlu ve tetiği çekmeye hazır Afgan liderlerine destek verilmesine karar vermişti. Bu liderlerden bazılarının Sovyetler Birliği ile uzun zamandır

devam eden kişisel bağlantıları vardı. Moskova'nın sıcak baktığı ve "bilimsel sosyalist konular" hakkında yazdıkları sayesinde bazıları tarafından "Afganistan'ın Maksim Gorki'si" (gerçekten büyük övgü) olarak görülen Başkan Nur Muhammed Terakki önderliğinde rejimi güçlendirmek için bir dizi önlem alınmıştı.²⁴ Sınır ötesine bol miktarda tahıl ve gıda gönderilirken, mevcut borçların faizleri yok sayılıyordu. Sovyetler, devletin kasasının dolmasına yardımcı olmak için Afgan gazına önceki on yılda ödedikleri ücretin iki katından fazlasını ödemeyi teklif etmişti.²⁵ Kimyasal silah ve zehirli gaz talepleri geri çevrilse de Moskova, yüz kırk ağır silah, kırk sekiz bin silah ve yaklaşık bin el bombası fırlatıcı göndermişti.²⁶

Tüm bunlar, Sovyetler'in Afganistan'daki müdahalelerinde "aşamalı ancak belirgin" artışın dikkatle incelendiği Washington'ın gözünden kaçmıyordu. Yüksek öneme sahip bir raporda, SSCB, Terakki'ye doğrudan askeri destek verip, birliklerini göndermesinin sadece Afganistan'da değil, İran, Pakistan ve Çin dâhil olmak üzere Asya'nın tüm omurgasında –hatta ötesinde– hissedilecek sonuçları olacağı belirtilmişti.²⁷ Yakın gelecekte ne olacağının asla tahmin edilemeyeceği gerçeği, Şubat 1979'da Kâbil'deki ABD büyükelçisinin öldürülmesiyle bir kez daha kendini gösteriyordu. Humeyni'nin yurda dönüşünden birkaç gün sonra, Büyükelçi Adoph Dubs'ın zırhlı aracı Afganistan başkentinin sokaklarında, polis çevirmesi gibi görünen bir yerde, güpegündüz kaçırılmıştı. Kâbil Oteli'ne (bugün lüks Kâbil Serena Hotel) götürülmüş, birkaç saat rehin tutulduktan sonra, başarısız bir kurtarma operasyonunda öldürülmüştü.²⁸

Büyükelçinin kaçırılmasının ardında kimin olduğu ya da neyi amaçladıkları açık olmasa da, bu durum ABD'yi ülkede olan bitenle daha yakından ilgilenmeye itmişti. Afganistan'a yardım hemen durdurulmuş, komünizm karşıtlarına ve yeni hükümete muhalefet eden herkese destek vermeye başlanmıştı.²⁹ Bu olaylar, sol görüşe karşı direnişleri sayesinde ABD çıkarlarını doğal şekilde destekleyen İslamcılarla bilerek ve isteyerek iş birliği yapma çabasında olduğu uzun bir dönemin başlangıcıydı. Bu anlaşmanın bedelinin ortaya çıkması onlarca yıl sürecekti.

Bu yeni yaklaşımın ardında, Afganistan'ın 1979'un ikinci yarısında askerî müdahaleye hazırlanır gibi görünen Sovyetler'e katılması korkusu vardı. SSCB'nin niyetinin ne olduğu sorusu, ABD istihbarat toplantılarının en önemli gündem maddesi haline gelmiş, son gelişmeleri özetleyen birçok makalenin konusu olmuştu; tabii bu, neler olduğuna dair bir fikir olduğu anlamına gelmiyordu.³⁰ Ulusal Güvenlik Konseyi'ne sunulan raporlardan "Sovyetler Afganistan'da Ne Yapıyor?" başlıklı bir tanesi, dürüst olmamakla suçlanamayacak bir cevap veriyordu: "Hiç bilmiyoruz."³¹ Moskova'nın ne düşündüğünü anlamak zor olsa da, Şah'ın düşüşünün ABD'nin bölgedeki en büyük müttefikini kaybetmesi anlamına geldiği açıktı; bir domino etkisi, durumu daha da kötü hale getirecek gibi görünüyordu.

Sovyetler de aynı şeyden endişeleniyordu. İran'daki olayları kendi lehlerine çevirememişlerdi; hatta Moskova bu olayları SSCB'nin çıkarları için zararlı görüyordu. Humeyni'nin iktidara el koyması, fırsat yaratmak yerine fırsatları azaltmıştı. Dolayısıyla Sovyet ordusu, Genel Sekreter Leonid Brejnev'in sözleriyle "dostumuz Afganistan ulusunun hükümetini" desteklemek gerekirse girişilecek büyük bir harekât için planlar yapmaya başlamıştı. ABD hem İran hem de Afgan sınırlarının kuzeyindeki asker hareketlerini gözlemliyor, Kâbil'e, Spetsnaz özel güçlerinin yanı sıra CIA'in, (Sovyet ikmal hattının ana giriş noktası) Bagram Hava Üssü'nü ele geçirmek üzere gönderildiğinden emin olduğu bir bölük paraşütçü askerin naklini kaydediyordu.³²

Bu kritik aşamada, Afganistan'ın geleceği bir anda önem kazanmıştı Eylül 1979'da, anlaşılması güç olduğu kadar hırslı bir insan da olan Hafızullah Amin, karşı karşıya geldiği Nur Muhammed Terakki'nin iktidarını ele geçirmişti. Amin, SSCB'de Politbüro'nun düşüncelerini yansıtan resmî gazete *Pravda*'da yayınlanan köşe yazılarında her zaman uygun bir lider olarak öne sürülüyordu.³³ Şimdi Moskova'da bir devrim düşmanı, aşiretlerin düşmanlıklarını kendi çıkarları için kullanmak isteyen bir insan ve "Amerikan emperyalizminin bir casusu" olarak kınanıyordu.³⁴ Sovyetler ayrıca Amin'in CIA ajanı olduğu söylentilerinden de endişe duyuyordu; bu söylenti

Afganistan'daki düşmanları tarafından da hevesle yayılıyordu.³⁵ Politbüro toplantı tutanakları, Moskova'daki liderlerin Amin'in giderek ABD'nin tarafına kaymasından ve ABD'nin Kâbil'de dost bir hükümeti desteklemeye çok hevesli olmasından dolayı son derece endişeliydi.³⁶

Sovyetler'in kaygıları giderek artıyordu. Amin'in darbeden önce ABD'nin Afganistan'daki heyetinin başkan vekili ile sıkça görüşmesi, Washington'ın İran'daki felaketle sonuçlanan politikalarının ardından kendisini yeniden hizaladığını gösterir gibiydi. Amin, Kâbil'deki Sovyetler'le ilişkilerinde giderek daha saldırgan hale gelir, iktidara gelir gelmez ABD'yle flört etmeye başlarken, harekete geçme zamanı gelmişti.³⁷

SSCB sağlam durum müttefiklerini desteklemezse mantıken sadece Afganistan'da değil, tüm bölgede kaybedecekti. General Valentin Varennikov daha sonraları üst düzey subayların, "ABD İran'dan kovulunca üslerini Pakistan'a taşıyıp Afganistan'ı ele geçirecek diye endişeli" olduklarını söylemişti.³⁸ Başka bölgelerdeki gelişmeler de Sovyet liderlerini endişelendiriyor ve SSCB'nin kesin şekilde geri plana itildiği izlenimini veriyordu. Politbüro, Washington ve Beijing'in 1970'lerden beri ilişkilerini geliştirdiklerinden bahsediyor, Moskova'nın burada da geride kaldığını belirtiyordu.³⁹

Üst düzey Komünist Parti yetkilileri Aralık 1979'da Brejnev'e ABD'nin Orta Asya'yı kapsayan bir "Yeni Büyük Osmanlı İmparatorluğu" kurmaya çalıştığını söylemişti; SSCB'nin güney sınırında kapsamlı bir hava savunma sistemi olmaması bu korkuları güçlendiriyordu. Bunun anlamı, Amerika'nın Sovyetler Birliği'nin kalbine bir hançer dayayabileceğiydi.⁴⁰ Brejnev'in kısa bir süre sonra *Pravda*'daki röportajında belirttiği üzere, Afganistan'ın istikrarsızlığı "Sovyet devletinin güvenliği için çok büyük bir tehdit" idi.⁴¹ Bir şeyler yapılması gerektiği hissi elle tutulabilir boyuttaydı.

Brejnev ve önde gelen yetkililer arasındaki toplantıdan iki gün sonra, başlangıçta yetmiş beş bin ila seksen bin askerin gönderileceği bir işgal planı yapılması emri verilmişti. Genelkurmay Başkanı, inatçı ve eski kafalı bir subay olan General Nikolay Ogarkov öfkeyle tepki

vermişti. Mühendislik eğitimi alan Ogarkov, bu gücün iletişim yollarını açık tutmak ve ülke çapındaki önemli noktaları ele geçirmek için yetersiz olacağını savunmuştu.⁴² Tecrübeli bir siyasetçi olan ve Sovyet silahlı kuvvetlerinin muhteşemliği hakkında havalı sözler eden Savunma Bakanı Dmitri Ustinov itirazı reddetmiş, ordunun savaş becerilerinin “partinin ve halkın verdiği tüm görevleri yerine getirebilmek için yeterli” olduğunu söylemişti.⁴³

Gerçekten buna inanıp inanmadığı bilinmez; önemli olan artık kendisinin ve İkinci Dünya Savaşı gazilerinden oluşan, çevrelerindeki dünya üzerindeki kontrolleri giderek kaybolan nesil de Amerikalıların SSCB’yi yerinden etmeye çalıştığından emindi. Ustinov’un 1979 sonlarında şu soruyu sorduğu söylenir: “Eğer burnumuzun dibinde tüm bu hazırlıkları yapabiliyorlarsa, neden oturup temkinli davranarak Afganistan’ı kaybedelim?”⁴⁴ 12 Aralık’taki bir Politbüro toplantısında Ustinov; Leonid Brejnev, Andrey Gromiko, Yuri Andropov ve Konstantin Çernenko gibi soluk ve yaşlı adamlarla beraber Afganistan’a asker gönderilmesi emrini vermişti.⁴⁵ Brejnev birkaç hafta sonra *Pravda* gazetesindeki röportajında bunun hiç de kolay alınmış bir karar olmadığını söyleyecekti.⁴⁶

Toplantıdan on beş gün sonra, 1979 Noel Arifesi’nde, Sovyet güçleri Fırtına 333 Operasyonu’nun parçası olarak sınırı aşmaya başlamıştı. Ustinov, askerlerini sınır ötesine geçiren ordu komutanlarına bunun bir işgal olmadığını söylemişti. Sözleri sonraki on yıl içinde Sovyet diplomatlar ve siyasetçiler tarafından tekrarlanacaktı. Harekâtın amacı, “Orta Doğu’daki siyasi ve askerî durumun” karmaşa içinde olduğu bir dönemde istikrarı sağlamaktı ve Kâbil hükümetinin “dostumuz Afgan halkına uluslararası yardım sağlanması” çağrısına cevaben başlatılmıştı.⁴⁷

Washington’na göreyse işler daha kötü olamazdı. Sovyetler’in ABD’nin Afganistan’a yayılması korkularına rağmen, Amerika’nın bölgedeki güçsüzlüğünün tüm boyutları ortaya çıkıyordu. Şah, 1979 başında Tahran’a kaçtıktan sonra kalıcı bir ev arayışıyla ülke ülke geziyordu. Sonbahar geldiğinde, hükümetinin üst düzey yetkilileri

Başkan Carter'a, ABD'nin sadık bir dostu olmuş ölmekte olan bir adamın ülkeye girişine ve tıbbi tedavi görmesine izin vermesini tavsiye ediyordu. Bunlar konuşulurken, Humeyni'nin yeni dışişleri bakanı, Başkan'ın danışmanlarına açıkça, "Bununla Pandora'nın kutusunu açıyorsunuz," demişti.⁴⁸ Beyaz Saray kayıtları, Carter'ın Şah'ın ABD'ye girişine izin vermesinin nasıl sonuçları olacağıнын farkında olduğunu gösterir. "[İranlılar] büyükelçiliğimizi basıp insanlarımızı rehin alırsa ne yapmamı önereceksiniz?" diye sormuştu. Bir cevap alamamıştı.⁴⁹

Şah, 4 Kasım'da New York'taki Cornell Hastanesi'ne yatırıldıktan iki hafta sonra, militan İranlı öğrenciler ABD'nin Tahran Büyükelçiliği'ndeki güvenlik görevlilerini alt ederek büyükelçilik binasını ele geçirmiş, altmış kadar diplomatik çalışanı rehin almıştı. Başlangıçtaki amaç Şah'ın ABD'ye kabul edilmesi kararını kısa ve net bir şekilde protesto etmek olsa da, işler hızla kontrolden çıkmıştı.⁵⁰ 5 Kasım'da Ayetullah Humeyni büyükelçilikteki durumla ilgili bir açıklama yapmıştı. Ne sözlerini esirgemiş ne de sükûnet çağrısı yapmıştı. Tahran'daki büyükelçiliklerin, İran İslam Cumhuriyeti'ni devirmek için "karanlık planların yapıldığı" merkezler olduğunu beyan etmişti. Bu komploların baş mimarı, "büyük Şeytan Amerika" idi. ABD'den, adalet karşısına çıkarılmak üzere "hain"i geri istemişti.⁵¹

ABD'nin başlangıçtaki sakinleştirme çabaları, beceriksizlikle çılgınlık arasında değişen bir yelpazedeydi. Başkan'dan Humeyni'ye kişisel bir rica taşıyan bir heyetin Ayetullah ile görüşmesi açıkça reddedilmiş ve Başkan'ın mektubu teslim edilememişti; daha sonradan anlaşıldığı üzere, başka bir heyetin, Münih Olimpiyat Oyunları katliamı gibi terör saldırılarının ardında bulunan ve ana amacı İsrail'in yerine bir Filistin Devleti kurulması olan Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ile görüşmesine izin verilmişti. ABD'nin İranlılara ulaşmak için FKÖ'yü aracı olarak kullandığının ortaya çıkmasından daha da utanç verici olan, bizzat İranlıların FKÖ'nün krizde bir rol oynamasını reddettikleri haberi idi.⁵²

Daha sonra Başkan Carter, sadece rehine krizini çözmekle kalmayıp, Şah düşse de ABD'nin Asya'da önemli bir güç olmaya devam

ettiğini de gösterecek kesin bir eyleme girişmeye karar vermişti. 12 Kasım 1979'da Humeyni rejimini finansal bakımdan baskı altına alma amacıyla, İran petrolüne ambargo koyduğunu açıklamıştı. İthalat yasağını açıklarken, “Hiç kimse, Amerika hükümetinin ve Amerika halkının kararlılığını hafife almamalıdır,” demişti.⁵³ İki gün sonra Başkan daha da ileri giderek, İran'ın mal varlığının on iki milyar dolarlık kısmını dondurma kararını imzalamıştı. Bu hareketler yurt içinde olumlu görülmüş, Carter ise kamuoyu araştırmalarının icadından beri başkanın popülerliği açısından en büyük yükselişi kaydetmişti.⁵⁴

Ancak bu kılıç oyunlarının pek az etkisi olmuştu. Tahran petrol ambargosunu “önemsiz” diyerek geçiştirmişti. Ayetullah Humeyni, Carter'ın açıklamasından bir hafta sonra, “dünyanın petrole ihtiyacı var,” demişti. “Dünyanın Amerika'ya ihtiyacı yok. Diğer ülkeler bizim gibi petrol sahiplerine dönecektir, size değil.”⁵⁵ Ambargonun lojistik olarak uygulanması da kolay değildi zira İran petrolü çoğu zaman üçüncü tarafların elinden geçerek ABD'ye ulaşabiliyordu. Boykotun arz üzerinde yarattığı baskı, petrol fiyatlarının kaçınılmaz olarak yükselmesi tehdidini oluşturuyordu ki bu da gelirleri artırarak İran rejiminin işine yarıyordu.⁵⁶

Varlıkların dondurulması Arapça konuşan dünyadaki birçok kişiyi, ABD'nin eyleminin yarattığı örnek dolayısıyla korkutmuştu. Bu çıkmaz, Suudi Arabistan gibi, Orta Doğu politikaları (özellikle de İsrail) konusunda Washington ile anlaşamayan ülkelerle yaşanan siyasi anlaşmazlıkları daha da büyüttü.⁵⁷ Ambargonun başlangıcından birkaç hafta sonra yazılan bir CIA raporunun da belirttiği üzere, “Mevcut ekonomik baskılarımızın olumlu etkisi olması olası görünmemektedir; [aslında] etkileri olumsuz bile olabilir.”⁵⁸

Dahası, birçok Batı ülkesi Tahran'la krizin daha da büyümesine katkıda bulunmaktan kaçınıyordu. Carter, “Kısa süre içinde anladık ki,” diye yazıyordu, “Avrupa'daki en yakın müttefiklerimiz bile Amerikalı rehineler için kendilerini olası petrol boykotlarına maruz bırakmak ya da diplomatik anlaşmalarını tehlikeye atmak istemiyorlar.” Zihinleri odaklamanın tek yolu, “ABD'nin başka eylemleriyle

doğrudan tehdit etmekte.”⁵⁹ Dolayısıyla Carter’ın Savunma Bakanı Cyrus Vance, Batı Avrupa ülkelerini gezerek İran’a yaptırım uygulanmazsa ABD’nin (gerekirse Basra Körfezi’nden petrol çıkarmak dâhil olmak üzere) tek taraflı eylemlere başlayacağını açıklamıştı.⁶⁰ Bunun doğal olarak petrol fiyatları –ve dolayısıyla gelişmiş ekonomiler– üzerinde bir etkisi olacaktı. Tahran’a baskı uygulamak için Washington’ın kendi destekçilerini tehdit etmesi gerekiyordu.

Sovyet birliklerinin Afganistan’a yürümekte olduğu haberi, İran’ı uzlaşmaya zorlamak için alınan çaresiz, üretkenlikten uzak ve kötü düşünülmüş önlemlerin yarattığı zeminde gelmişti. ABD’li siyasetçiler tamamen şaşkınlığa uğramıştı. İşgalden dört gün önce Başkan Carter ve danışmanları, İran’ın açığındaki adalarını ele geçirme planlarının yanı sıra Humeyni’yi devirmek için askerî ve gizli operasyonlar düşünüyordu. Uğursuz bir durum artık hayati hale gelmişti.⁶¹

Korkunç bir rehine durumuyla karşı karşıya olan ABD, şimdi Sovyetler’in bu bölgedeki gücünün büyük ölçüde genişlemesi olasılığını değerlendirmek zorunda kalıyordu. Dahası, Washington’ın görüşleri Moskova’ninkileri yansıtıyordu; Afganistan’a düzenlenecek bir harekât, süper gücün daha da genişlemesinin başlangıcı olacaktı. Sovyetler’in gözleri büyük olasılıkla, 1980 başlarındaki bir istihbarat raporunun da belirttiği gibi, provokatörlerin sorun çıkartacağı kesin olan İran’a dikilmişti. Dolayısıyla Başkan “İran’a ABD güçleri göndermeye hazır olacağımız” koşulları değerlendirmeye başlamalıydı.⁶²

Carter, 23 Ocak 1980 tarihli Ulusa Sesleniş konuşmasında söylemini sertleştirmişti. Sovyetler’in Afganistan’ı işgali, “büyük stratejik öneme” sahip bir bölgenin artık tehdit altında olması anlamına geliyordu; Moskova’nın hareketi aradaki tamponu ortadan kaldırmış ve Rusları “dünyanın petrolünün üçte ikisinin” yanı sıra, “dünyanın petrolünün çoğunun akması gereken” Hürmüz Boğazı’na da bir taş atımı mesafeye getirmişti. Bu yüzden kelimeleri dikkatle seçilmiş bir tehdit savurmuştu. “Nerede durduğumuz açıkça belli olsun,” demişti, “bir dış gücün Basra Körfezi bölgesini ele geçirme çabası, ABD’nin hayati çıkarlarına saldırı kabul edilecektir ve böyle bir saldırı, askerî güç de dâhil olmak üzere gereken her şey yapılarak

püskürtülecektir.” Bu, Orta Doğu petrolü ve başlangıçta İngilizlerin kurduğu ve ABD’nin devraldığı pozisyona karşı tavırları mükemmel şekilde ortaya koyan bir beyandı: Statükoyu değiştirmeye yönelik tüm çabalar, büyük zorluklarla karşılaşacaktı. Bu, ismi dışında her şeyiyle emperyalist bir politikaydı.⁶³

Ancak Carter’ın bu ağdalı sözleri, gerçekte olanlarla çelişiyordu. İranlılarla, rehinelere bırakılması konusundaki tartışmalar arka planda devam ediyor, ancak giderek daha komik bir hal alıyordu. Tahran’ın temsilcileri ile bazı toplantılara peruk, sahte bıyık ve gözlükle gelen bir başkanlık yaveri arasındaki görüşmeler sürerken, Ayetullah Humeyni “dünyayı yutan ABD” ve “büyük Şeytan’a” bir ders verilmesi gerektiği hakkında söylevler veriyordu.⁶⁴

Nihayetinde Nisan 1980’de Başkan Carter konuyu sonuçlandırmaya karar vermiş, Tahran’daki rehinelere kurtarmak için bir gizli operasyona, Kartal Pençesi Operasyonu’na izin vermişti. Operasyon, okul çocuklarının bile yüzünün kızarmasına yol açacak bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı. Nükleer uçak gemisi USS *Nimitz*’den kalkan sekiz helikopterin, Orta İran’daki Tebes yakınlarında bir yer ekibiyle buluşması gerekiyordu. Buradan itibaren Albay Charlie Beckwith komutasında, Delta Force adı verilen yeni bir elit birlikle devam edilecekti. Operasyon ölü doğmuştu: Helikopterlerden biri hava koşulları yüzünden geri dönmüştü; bir diğerrinin rotoru çatlamış ve olduğu gibi terk edilmişti. Bir diğerrininse hidrolik sisteminde hasar tespit edilmişti. Beckwith görevin tamamlanamayacağına karar vermiş ve Başkan’dan görevi iptal etme izni almıştı. Helikopterler *Nimitz*’e dönerken, aralarından bir tanesi C-130 yakıt ikmal uçağına fazla yaklaşıp, her iki aracın da düşmesine neden olan bir patlamaya yol açmış, sekiz Amerikan askeri ölmüştü.⁶⁵

Tam bir propaganda felaketiydi. Humeyni, elbette, bunu ilahî bir müdahale olarak yansıtmıştı.⁶⁶ Herkes daha başlamadan başarısızlıkla sonuçlanan görevin beceriksizlik seviyesine şaşkınlıkla bakakalmıştı. ABD’nin rehinelere müzakereyle veya güç kullanarak serbest bırakmayı başaramamış olması, dünyanın nasıl değiştiği ko-

nusunda çok derin bir dersti. Kurtarma görevinin başarısızlığından önce dahi, Başkan'ın danışmanlarından bazıları, güçsüz görünmek için kararlı hareket etmek gerektiğini düşünüyordu. Zbigniew Brzezinski –Başkan'ın Ulusal Güvenlik Danışmanı– “Mısırlıları, Suudileri ve Arap Yarımadası'ndaki diğerlerini, ABD'nin gücünü kullanmaya hazır olduğuna ikna edecek bir şey yapmalıyız,” demişti. Bunun anlamı, “bölgede hemen şimdi görülebilir bir askerî varlık sahibi olmak”tı.⁶⁷

Ancak ABD, çıkarlarını ve itibarını korumasını sağlayacak karmaşık olaylara bir yanıt bulmaya çalışan tek güç değildi. Irak, 22 Eylül'de İran'a sürpriz bir saldırı başlatmış, İran hava üslerini bombalamış ve üç Huzistan eyaletiyle Abadan ve Hürremşehr şehirlerini hedefleyen üç kollu bir kara saldırısı başlatmıştı. İranlıların zihinlerinde, bu saldırıların ardında kimin olduğuna dair bir şüphe yoktu. Humeyni kükreyerek “Amerika'nın elleri Saddam'ın kolundan çıkmıştır,” demişti.⁶⁸ Cumhurbaşkanı Beni Sadr, saldırının Amerika-Irak-İsrail'in (amacı İslami hükümeti devirmek veya Şah'ı geri getirmek veya İran'ın beş cumhuriyete bölünmesini sağlamak olan) büyük planlarının sonucu olduğunu söylemişti. Ne olursa olsun, Iraklılara saldırı şablonunu Washington'ın verdiğini iddia ediyordu.⁶⁹

Saldırının ardında ABD'nin olduğu fikri bazı yorumcular tarafından savunulup birçokları tarafından tekrarlınsa da, bunun doğru olduğunu gösterebilecek pek fazla delil yoktur. Aksine, kaynaklar –ki 2003 yılında Bağdat'taki sarayda ele geçirilen milyonlarca sayfalık belge, ses kayıtları ve konuşma dökümlerini içerir– Saddam'ın yalnız hareket ettiğini, beş yıl önceki bölgesel uzlaşmalarda istediğini elde edemediği için intikam almak isteyen ve istikrarsız komşusuna saldırmak için doğru anı seçtiğini gösterir.⁷⁰ Bu belgeler, Irak istihbaratının bilgi toplama girişimlerinin, saldırılardan önceki aylarda, Bağdat'ta sürpriz işgal planları geliştirilirken nasıl arttığını gösterir.⁷¹

Saddam ayrıca yüksek dozda güvensizliğe ve güçlü bir megalomaniye de sahipti. İsrail ve Arapların “ABD'nin ve İngilizlerin bir

uzantısı” olan bu ülkeyi yenemeyişi, Saddam’da bir takıntı haline gelmişti. Diğer yandan Arapların, İsrail’e karşı saldırgan eylemlerinin, Batı’nın Irak’a saldırmasına yol açacağından şikâyet ediyordu. Yüksek rütbeli subaylarını, “İsrail’e saldırırsak, Amerikalılar bize atom bombası atar,” diye uyardı. Batı saldırısının “ilk hedefi, Şam ya da Amman değil, Bağdat olacaktır,” demişti.⁷² Saddam’ın zihninde, bir şekilde, tüm bunlar anlamlıydı: İsrail’e saldırmak Irak’ı yok oluşla karşı karşıya getirecekti; bu yüzden İran’a saldırı öncelikli olmalıydı.

İsrail ve İran’ın birlikte geçtiği cümleler hem Saddam’ın hem de Irak liderliğindeki üst düzey şahısların söylemlerinin bir parçasıydı. Irak’ın her yerdeki Arapların liderliğini üstlenmesinden söz ediyorlardı. 1980 yılındaki İran saldırısı, 1975 bölgesel uzlaşması sırasında “cebren” alınan toprakların geri alınmasının bir örneği olarak sunuluyordu. Saddam üst düzey subaylarına bunun diğerlerini de cesaretlendireceğini ve toprakları ellerinden alınmış “tüm halkların” ayağa kalkıp haklarını geri almak üzere bir araya geleceğini söylemişti. Bu, herkesten daha çok Filistinlilere bir mesajdı.⁷³ Saddam, İran’ı işgal etmenin, başka yerlerdeki Arapların davasını güçlendireceğine ikna olmuştu. Böyle çarpık bir mantıkla hareket ettiğinde, İsrail Başbakanı Menahem Begin’in, Irak’ı “Belki Kaddafi dışında tüm Arap rejimleri arasında en sorumsuz” olarak tanımlamasına şaşmamak gerekir herhalde.⁷⁴

İran’daki devrim de Saddam’ı tedirgin etmişti. Şah’ın devrilip yerine Ayetullah Humeyni’nin gelmesinin “tamamen Amerika’nın kararı” olduğunu söylüyordu. Ayaklanmanın, büyük bir planın parçası olduğunu vurguluyordu. Bu planda Müslüman din adamları, “[Amerikalılar] bölgede var olup durumu yönetibilsin diye Körfez halkını korkutmak amacıyla”, ABD nasıl uygun görürse öyle kullanılacaktı.⁷⁵ Bu paranoyalar, gerçekten akılcı olanlarla karışıyordu; öyle ki Irak lideri, Sovyetler’in Afganistan’a girişinin önemini –ve Irak için ne ifade edeceğini– hemen kavramıştı. SSCB gelecekte Bağdat’ta sözünü geçirmek için aynı şeyi tekrarlar mı diye soruyordu; Irak’ta da yardım kisvesi altında kukla hükümetler mi kurulacaktı?

Moskova'ya, "Gelecekteki dostlarınıza böyle mi davranıyorsunuz?" diye sormuştu.⁷⁶

SSCB, İran'daki Amerika karşıtı duygulardan faydalanmaya ve Humeyni ile yakınındakilere yaranmaya çalıştıkça endişeleri daha da artmıştı.⁷⁷ Saddam bunun da zarar verebileceğini ve Moskova'nın, komşusu lehine Irak'ı kenara atabileceğini fark etmişti. Ürdünlü diplomatlara 1980'de, "Sovyetler'in bölgeye girişi... kontrol altında tutulmalıdır," demişti.⁷⁸ Giderek daha fazla yalnız kaldığını hisseden Saddam, 1970'lerde güçlü şekilde yanında duran Sovyet destekçilerinden uzaklaşmaya hazırlanıyordu. Sovyetler'e İran saldırısından bir gün öncesine kadar saldırıyla ilgili hiçbir bilgi verilmemiş olmamasının sebebi de bu soğumasıydı; ki Moskova'dan buz gibi bir yanıt almasıyla sonuçlanmıştı.⁷⁹ Bu zamana gelindiğinde, Irak istihbarat raporlarına göre, İran'ın "boğucu bir ekonomik kriz" içinde ve "[kendisini] büyük ölçekte savunmaktan aciz" olması, kaçırılmayacak bir fırsat sunuyordu.⁸⁰

Şah'ın düşüşü sıra dışı olayları beraberinde getirmişti. 1980 sonuna gelindiğinde, Asya'nın merkezi tümenden hareket halindeydi. İran, Irak ve Afganistan'ın geleceği bıçak sırtındaydı; liderlerinin seçimleri ve dış güçlerin müdahaleleriyle sallanmaktaydı. Tüm bölge bir yana dursun, sadece bu ülkelerde bile yakın gelecekte ne olacağını tahmin etmek neredeyse imkansızdı. ABD için yanıt, çok taraflı oynayarak idare etmektir. Sonuçlar felaket olmuştu: Amerika karşıtı duyguların tohumlarının 20. yüzyılın başlarında atılmış olduğu doğru olsa da, bunların katıksız nefret haline gelmeleri kesinlikle engellenemez değildi. Ancak yüzyılın son yirmi yılındaki ABD politika kararları, Akdeniz ile Himalayalar arasındaki bölgedeki tavırları zehirleyecekti.

1980'lerin başında ABD'nin eli çok zayıftı. Başlangıç olarak Irak saldırısı, Saddam Hüseyin'in saldırganlığını Tahran'la diyalog başlatabilmek için bir fırsat olarak gören ABD'li siyasetçiler için bir nimet gibi görünüyordu. Bu dönemdeki kriz toplantılarında bulunan üst düzey bir danışmanın sözleriyle, Başkan Carter'ın Ulusal Güvenlik Danışmanı Brzezinski, "Irak saldırısının İran'a rhineleri bırakması için baskı yaratacak, muhtemelen olumlu bir

gelişme olduğunu” gizlemiyordu.⁸¹ Humeyni rejiminin üstündeki baskı, saldırıya cevap vermek için daha önce ABD’den satın alınmış olan askerî mühimmatın yedek parçalarına çok ihtiyacı olması dolayısıyla daha da güçleniyordu. İranlılara rehineleri bırakmaları halinde Washington’ın gerekli malzemeleri (değerleri yüzlerce milyon dolardı) sağlamayı düşünebileceği söylenmişti. Tahran, ABD Başkanı’nın kişisel onayını taşıyan bu yaklaşma çabasını tamamen yok saymıştı.⁸² Bir kez daha İran yine bir adım öndeydi: Ajanları becerikli çıkmış, gerekli yedek parçaları (savaşta ele geçirilen ABD ekipmanı stokları geniş olan Vietnam dâhil) başka yerlerden almıştı.⁸³

Ayrıca Saddam Hüseyin’in ne pahası olursa olsun durdurulması gerektiğini düşünen İsrail de İran’a büyük miktarda silah tedarik ediyordu. İranlıların ve İsraililerin birbirleriyle ticaret yapmaktaki isteklilikleri birçok açıdan şaşırtıcıydı; özellikle de Humeyni’nin sürekli olarak Yahudiler ve İsrail hakkında aşağılayıcı şekilde konuştuğu düşünülürse. 1970’te, “İslam ve Müslümanların karşılaştığı ilk sabotajcı, tüm İslam karşıtı karalamaların ve entrikaların kaynağı olan Yahudi halkıdır.” diye yazmıştı.⁸⁴ İran ve İsrail, Saddam Hüseyin’in Körfez’deki müdahalesi dolayısıyla, tuhaf şekilde bir araya gelmişti.

Humeyni’nin azınlıklar ve diğer dinlerle ilgili söylemlerinin 1980’lerin başında yumuşamış olmasının sebeplerinden biri buydu. Artık Musevilikten “sıradan insanların arasından doğmuş onurlu bir din” olarak bahsediyordu ancak bunu Siyonizmden ayırıyordu. Siyonizm, en azından onun için, siyasi (ve sömürücü) bir hareketti ve temelinde dine aykırıydı. Dinlere karşı bu duruş değişikliği o kadar kapsamlıydı ki, İran İslam Cumhuriyeti’nde İsa’nın bir silüetini gösteren ve Kur’an’dan bir ayetin Ermenice yazıldığı posta pulları basılmıştı.⁸⁵

İsrail ve İran sadece silah satışı konusunda değil, birçok askerî operasyonda da iş birliği yapmışlardı. Ortak hedeflerinden biri, Irak’ın Osirak Nükleer Santrali’ydi. Bir istihbarat subayına göre İran ve İsrail temsilcileri, Saddam’ın saldırısı başlamadan önce bile Paris’te yaptıkları gizli toplantılarda, bu tesise saldırma fikrini

ele almışlardı.⁸⁶ Irak'ın İran'a saldırısı başladıktan bir hafta kadar sonra, dört İran F-4 Phantom jeti santrale cesur bir baskın yaparak, araştırma laboratuvarlarını ve kontrol binasını hedef almışlardı. Sekiz ay sonra, Temmuz 1981'de İsrail pilotları bir adım daha ileri giderek, kritik olmasından korkulan bir dönemde santrale büyük hasar vermişti.⁸⁷

İran'daki Irak saldırısının, kısa ve kolay bir zafer getirmesi amaçlanıyordu. İlk olarak, Osirak saldırısına rağmen, işler Bağdat açısından ümit verici görünüyordu. Ancak zaman geçtikçe, işler tersine dönmeye başlamıştı. SSCB, Saddam'ı tek taraflı girişimi yüzünden silah tedarikini kısıp, sevkiyatları da askıya alarak cezalandırmış, Irak liderini yetersiz malzemeyle baş başa bırakmıştı. Savaşın beklendiği kadar iyi gitmediğini dürüstçe itiraf ediyor, güvendiği insanları düzenli olarak yanına çağırarak söyleniyor, sorunları açıklamak için üst üste uluslararası komplolar ürettiyordu. Ancak işin özeti, Iraklıların giderek daha sık şekilde çatışma kaybettikleriydi. 1981 ortasında bir seferinde Saddam generallerine neredeyse ümitsizce şöyle sormuştu: "Karaborsadan silah almaya çalışalım. İranlılar kadar başarılı olabilir miyiz?"⁸⁸

İran gerçekten çok başarılı, dirilen ve giderek hırslanan bir ülke olmuştu. 1982 yazında İran askerleri sadece Iraklıları ele geçirdikleri topraklardan kovmakla kalmamış, sınırın ötesine geçmişlerdi. ABD Ulusal Güvenlik Teşkilatı'nın (NASA) önceki haziranda hazırladığı özel bir istihbarat raporu, şüpheyi yer bırakmayan bir resim çiziyordu: "Irak prensip olarak İran savaşını kaybetmiştir... Askerî durumu tersine çevirmek için Iraklıların tek başlarına ya da diğer Araplarla beraber yapabilecekleri pek bir şey yoktur."⁸⁹ Rüzgârı arkalarına alan İranlılar artık İslam devriminin diğer ülkelere yayılmasına çabalıyorlardı. Lübnan'daki radikal Şii güçlerine ve Hizbullah (Allah'ın Partisi) gibi örgütlere finansman ve lojistik destek sağlanırken, Mekke'de ayaklanma çıkartmak ve Bahreyn'de darbe yapmak için çaba sarf ediliyordu. Savunma Bakanı Caspar Weinberger, Temmuz 1982'de "İranlıların, hiç şüphesiz, Orta Doğu ülkeleri için büyük

bir tehdit oluşturduğunu düşünüyorum,” demişti, “bir sürü delinin yönettiği bir ülke orası.”⁹⁰

Dolayısıyla Saddam Hüseyin’in Irakı’nın karşı karşıya kaldığı zorluklar, ABD için çok faydalıydı. Kulislerde yapılan bir anlaşma sonucunda büyükelçilik rehineleri bir yıldan uzun süre rehin tutulduktan sonra Tahran’da serbest bırakılmıştı. Bu çıkmazın sonu, ABD’nin İran ile ilişkilerinde bir iyileşme yaratmamıştı. Aksine, Sovyetler –CIA’in panikle fark ettiği üzere– Humeyni ile yakınlaşmaya devam ediyordu. SSCB, özellikle de askerlerin şehirleri işgal ettiği ve büyük iletişim yollarını güvenlik altına aldığı ve en azından dışarıdan bakıldığında duruma hâkim görüldüğü Afganistan’daki başarısı göz önüne alındığında, güçlü görünüyordu. 1980 Moskova Olimpiyatları’nın boykot edilmesi dâhil Sovyetler Birliği’ne yapılan diplomatik baskılar, pek elle tutulur sonuç vermemişti. Washington’ın bakış açısıyla, ümit edilecek pek bir şey yoktu ta ki siyasetçiler, gayet açık görünen bir yaklaşımda bulunabileceklerini fark edene kadar: Saddam’ı desteklemek.

Dışişleri Bakanı George Shultz’un daha sonra belirttiği gibi, Irak çekilmeye devam ederse, ülke kolayca çökebilirdi ve bu da “ABD için stratejik bir felaket” olurdu.⁹¹ Basra Körfezi’nde ve Orta Doğu’nun tümünde çalkantılara neden olmasının yanı sıra Tahran’ın uluslararası petrol pazarlarında elinin güçlenmesini sağlayacaktı. Yavaş ancak kesin adımlarla yeni bir politika doğmuştu. ABD, Irak üzerine büyük bir kumar oynamaya karar vermişti; Washington’ın Asya’nın ortasında olan biteni etkileyebilme şansının en güçlü olduğu nokta burasıydı. Saddam’a yardımcı olmak, konunun içinde kalmanın bir yoluydu. Ayrıca gerek İran’ın gerekse Sovyetler Birliği’nin ilerleyişini durdurmak mümkün olacaktı.

Destek çok çeşitliydi. Irak’ı terörü destekleyen devletler listesinden çıkardıktan sonra, ABD ekonomiyi düzeltmek için harekete geçmişti. Ziraat sektörünü desteklemek için mali krediler veriyor, Saddam’ın önce askerî olmayan ekipmanları, daha sonra ağır kamyonlar gibi, cepheye malzeme taşımakta kullanılabilecek “çift kullanımlı” tekno-

lojileri satın almasına izin veriyordu. Avrupa'daki Batı hükümetleri de Bağdat'a silah satmak için teşvik edilmiş, ABD'li diplomatlar, Kuveyt ve Suudi Arabistan gibi diğer bölgesel güçleri, Irak'ın askerî harcamalarına yardımcı olmalarını sağlamak üzere ikna etmeye çalışmıştı. ABD ajanlarının elde ettikleri istihbarat Bağdat'a (genellikle güvenilir bir aracı olan Ürdün Kralı Hüseyin ile) iletiliyordu.⁹² Başkan Reagan idaresindeki ABD hükümeti ayrıca İran savaşının Basra Körfezi'nden sevkıyatı sorunlu hale getirmesi yüzünden, boru hatlarının Suudi Arabistan ve Ürdün'e kadar uzatılmasını teşvik edip destekleyerek Irak'ın petrol ihracatının artmasına da sebep olmuştu. Bunun amacı, "İran-Irak petrol ihracat dengesizliğini düzeltmek" –yani diğer bir deyişle, oyun zeminini düzleştirmek– olarak belirtiliyordu.⁹³

Ayrıca, 1983 sonundan itibaren Staunch Operasyonu adı altında İran'ın savaş alanındaki başarılarını kısıtlamak amacıyla İran'a silah ve yedek parça satışlarını azaltmak üzere etkin adımlar atılmıştı. ABD'li diplomatlara bulundukları ülkelerden "İran ile, nereden geliyor olursa olsun askerî mühimmat ticareti yapmayı durdurmayı düşüncelerini" talep etmeleri söylenmişti. Diplomatlar savaşın "hepimizin çıkarlarını tehdit ettiğini" vurgulayacaktı; emre göre "İran'ın savaşı sürdürme becerisini azaltmak" hayati önem taşıyordu.⁹⁴

Bu önlem ayrıca, Iraklıların ve tüm bu adımlara rağmen ABD'ye ve amaçlarına şüpheyle yaklaşan Saddam'ın güvenini kazanmayı amaçlıyordu.⁹⁵ Dolayısıyla 1983 sonlarında Başkan Reagan, Özel Elçi Donald Rumsfeld'i Bağdat'a gönderdiğinde Rumsfeld'in amacı, Saddam Hüseyin ile "diyalog başlatıp kişisel ilişki kurmak" idi. Rumsfeld'in notlarında belirttiği üzere, Irak liderini, ABD'nin "Irak'ın yaşayacağı herhangi bir olumsuzluğu, Batı'nın stratejik bir yenilgisi olarak göreceğine" ikna etmesi gerekiyordu.⁹⁶ Amerikalılar kadar Iraklılar da Rumsfeld'in görevini başarıyla tamamladığını söylemişti. Ayrıca, Humeyni'nin Orta Doğu'ya Şii İslam'ı yaymasından endişe duyan Suudilerin gözünde de bu, "çok iyi bir gelişmeydi."⁹⁷

Irak'ın tarafında olmak o kadar önemliydi ki Washington, Saddam'ın kimyasal silah kullanımına (ki bir rapora göre her gün

gerçekleşen bir olaydı) göz yumuyordu.⁹⁸ Iraklıları bundan caydırmak gerekiyordu ancak “kamuoyu dolayısıyla Irak’a hoş olmayan bir sürpriz yapmamak” için, gizlice.⁹⁹ Ayrıca kimyasal silah kullanımının (1925 Cenevre Protokolü ile kesinlikle yasaklanmıştır) eleştirilmesinin, İran’a bir propaganda zaferi kazandıracığı ve gerilimi azaltmayacağı da söylenmişti. ABD hardal gazı imal etmekte kullanılan kimyasalların sevkiyatını engellemeye çalışmış, Iraklıların savaş alanında kimyasal silah kullanmamaları amacıyla –özellikle de İran konuyu Ekim 1983’te Birleşmiş Milletler’e taşıdıktan sonra– Iraklılara baskı uygulamak için yoğun şekilde lobi yapmıştı.¹⁰⁰

Bununla birlikte 1985 Bedir saldırısında İran’a karşı zehirli gaz kullanıldığının ortaya çıkmasından sonra bile, –ABD’nin kimyasal silahların kullanımına şiddetle karşı çıktığına dair matbu beyanlar dışında– eleştiriler hep kısır kalmıştır.¹⁰¹ Ancak şu halde, üst düzey Amerikalı bir subayın sözleriyle, Irak’ın üretim becerilerinin muhtemelen yabancı bir ABD iştiraki de dâhil olmak üzere “öncelikle Batılı firmalardan [gelmesi]” son derece utanç vericiydi. Bu durumun Saddam’ın kimyasal silah elde etmesine ve kullanmasına yardım etmiş olmakla ilgili sıkıntılı sorunlar yarattığının fark edilmesi çok sürmemişti.¹⁰²

Zaman içinde, kimyasal silahlarla ilgili kısık sesli yorumlar ve üst düzey Iraklı subaylarla gizli görüşmeler ortadan kaybolmuştu. 1980’lerin ortalarında, Birleşmiş Milletler raporları Irak’ın kendi vatandaşlarına karşı kimyasal silah kullandığı sonucuna vardıklarında, ABD kayıtsız kalmıştı. Saddam’ın Irak’ın Kürt nüfusuna yönelik vahşi ve sürekli eylemlerine yönelik kınamaların duyulmaması da ilgi çekiciydi. Amerika’nın askerî kayıtlarında sadece sivil hedeflere karşı yoğun şekilde “kimyasal madde” kullanıldığı belirtilmekteydi. Irak, ABD için uluslararası hukuk ilkelerinden –ve kurbanlardan– daha önemliydi.¹⁰³

Benzer şekilde, Sovyetler’in Afganistan’ı işgalinin ardından stratejik değerinin artması sayesinde, Pakistan’daki nükleer programı engellemek için pek bir şey söylenmiyor ve yapılmıyordu. Tüm dünyada, insan hakları, ABD çıkarlarının ardından gerilerde kalmış

bir ikinci haline gelmişti. Devrim öncesi İran'dan ders alınmamıştı: ABD kesinlikle kötü davranışları teşvik etmek istemiyordu, ancak diktatörleri, kendi halklarına kötü davranmaya ve komşularını kışkırtmaya hazır olanları desteklemenin maddi ve itibari bir bedeli olması kaçınılmazdı.¹⁰⁴

Afganistan'da Sovyet işgaline karşı koyan ve daha sonra Batı basınında topluca "Mücahitler" olarak tanımlanan direnişçilere verilen destek bunun örneklerinden biridir. Aslında Mücahitler; ulusalcılardan, eski ordu subaylarından, dini fanatiklerden, aşiret liderlerinden, fırsatçılardan ve paralı askerlerden oluşan derme çatma bir gruptu. Ayrıca bunlar kimi zaman askerler, para ve 1980 başından beri CIA'in (genellikle Pakistan üzerinden) sağladığı binlerce yarı otomatik tüfek ve RPG-7 (tanksavar) dahil olmak üzere silahlar için birbirleriyle çekişen rakiplerdi de.

Organizasyonel tutarsızlığına rağmen Sovyet askerî devine direnmek can sıkıcı, sürekli ve moral bozucu hale gelmişti. Terör saldırıları büyük şehirlerde hayatın bir parçası haline gelmişti; Sâlâk otoyolu ve Özbekistan'dan Herat ve Kandehar'a doğru güneye giden yol, SSCB'den Afganistan'a asker ve ekipman gönderen ana arterlerdi. Moskova'ya gönderilen raporlar, saldırıların sayısındaki endişe verici yükselişin yanı sıra faileri tanımlamanın zorluğunu da dile getiriyordu: Bir notta, isyancıların fark edilmemek için yerel nüfusa karışma talimatı aldıkları söylenmişti.¹⁰⁵

Afgan isyancıların büyüyen başarısı etkileyiciydi. Örneğin 1983'te Celaledin Hakkani adlı komutanın liderlik ettiği bir baskında, iki T-55 tankının yanı sıra, uçaksavar bataryaları, roket fırlatıcılar ve Howitzer topları ele geçirilmişti. Bunları Host yakınlarında bir tüneller labirentinin içinde saklamıştı. Artık açık otoyollardan geçen konvoylara saldırılar yapmak, yerel nüfusu yüce SSCB'nin de burunun sürtülebileceğine ikna ederek paha biçilemez bir propaganda gerecine dönüşüyordu.¹⁰⁶

Böyle zaferler, şiddetle tepki veren Sovyet askerlerinin moralini bozuyordu. Bazıları arkadaşların ve meslektaşların öldüğünü gördükten sonra "kana susamışlıktan" ve sönmeyen bir intikam ateşinden

bahseden yazılar yazıyordu. Misillemeler korkunçtu: Çocuklar öldürülmüş, kadınlara tecavüz edilmiş, tüm sivillerin Mücahit olduğundan şüphelenilir olmuştu. Böylece, giderek daha fazla Afganın asilere katılmasına yol açan bir kısır döngü yaratılmıştı.¹⁰⁷ Bir araştırmacının yazdığı gibi, Sovyet komutanlarının Kızıl Ordu'nun balyozunun, kaçak, eşgüdüksüz bir düşmanı kıramadığını fark etmesi bir aydınlanma yaratmıştı.¹⁰⁸

Başkaldırının gücü, amacı artık Afganistan'daki Sovyet yayılmasını engellemek olmayan ABD'yi etkilemişti. 1985 başlarında, SSCB'yi yenmekten ve Sovyetler'i ülkeden tamamen çıkarmaktan söz edilir olmuştu.¹⁰⁹ Mart ayında Başkan Reagan, “[ABD] politikasının nihai hedefinin Sovyet güçlerinin Afganistan'dan çıkarılması” olduğunu belirten Ulusal Güvenlik Karar Direktifi 166'yı imzalamıştı; “Bunu başarmak için” diye devam ediyordu, “Afgan direnişinin askerî becerilerini geliştirmek” gerekliydi.¹¹⁰ Bunun anlamı kısa bir süre içinde ortaya çıkmıştı: isyancılara sağlanan silah miktarında büyük bir artış. Bu karar, bu silahlar arasında Stinger füzelerinin de (beş kilometre mesafeden uçakları düşürebilen, mevcut tüm diğer silahlardan çok daha keskin nişan alabilen taşınabilir roketatarlar) olup olmayacağına dair uzun tartışmalar başlatmıştı.¹¹¹

Yeni politikadan faydalananlar, Celaledin Hakkani gibi insanlardı. Hakkani, Sovyetler'e karşı başarıları ve dindarlığı ABD Kongre Üyesi Charlie Wilson'ı (sonraları *Charlie Wilson'ın Savaşı* [2007] adlı Hollywood filminin konusu olmuştu), kendisinden “iyiliğin vücut bulmuş hali” diye bahsetmesini sağlayacak kadar ikna etmişti. Daha fazla ve daha iyi donanım erişebilen Celaledin, Güney Afganistan'da konumunu sağlamlaştırabilmişti. Aşırılıkçı görüşleri, 1985'ten itibaren yağın Amerikan silahlarının mümkün kıldığı askerî başarılarla güçleniyordu. Bu, ABD'ye sadakat duyduğu anlamına gelmiyordu. Gelecekte Amerika'nın başına bela olacaktı: 11 Eylül saldırılarından sonra, Afganistan'ın en çok aranan üçüncü adamı olmuştu.¹¹²

ABD, Celaledin gibi yaklaşık elli komutanı destekliyor, sonuçlara ve duruma göre ayda yirmi bin ile yüz bin dolar maaş ödüyordu.

Suudi Arabistan'dan da Mücahitleri desteklemek üzere para akıyordu. Suudiler, direnişin kullandığı İslami savaşıklık söylemine sempati duyuyor, zulüm gören Müslümanlara yardımcı olmak istiyordu. Vicdanlarının sesini dinleyip Afganistan'da savaşmaya giden Suudilere büyük saygı duyuluyordu. Usame bin Ladin gibi geniş çevreli, veciz konuşan ve kişilik olarak etkileyici insanlar, Suudilerin verdiği büyük miktarda paraların aktarımı için çok uygundu; bu kaynaklara erişebilmeleri ise bu insanları kaçınılmaz olarak, Mücahit hareketinin içinde önemli kişiler haline getiriyordu.¹¹³ Bunun önemi de çok sonra anlaşılacaktı.

Çinlilerin direnişe verdikleri desteğin uzun vadeli etkileri vardı. Çin, rahatsız edici sonuçlara yol açacak yayılmacı bir politika olarak gördüğü Sovyet işgaline karşı çıktığını en başından belirtmişti. Çin'in o dönemdeki günlük gazetelerinden birine göre, SSCB'nin 1979'daki hareketi, "Asya'da ve tüm dünyada huzur ve güvenlik için bir tehdit" oluşturunuyordu. Sovyetler'in asıl hedefi Afganistan değildi, burayı sadece "Pakistan ve tüm alt kıtaya yönelik bir sıçrama tahtası" olarak kullanmaktı.¹¹⁴

Beijing de Sovyet ordusuna direnenlerle etkin şekilde iletişim kuruyor, 1980'ler boyunca giderek artan miktarda silah sağlıyordu. Gerçekten de ABD askerleri 2001 yılında Tora Bora'daki Taliban ve El Kaide üslerini ele geçirdiklerinde, çok miktarda Çin yapımı roketatar ve çok namlulu roketatarın yanı sıra, yirmi yıl önce Afganistan'a gönderilmiş mayınlar ve tüfekler bulmuştu. Çin de, daha sonra pişman olacağı adımlar atarak, Xinjiang bölgesindeki Müslüman Uygurları teşvik edip, askere alıp eğitiyor, daha sonra da Mücahitlerle temas kurup onlara katılmak üzere Afganistan'a yolluyordu.¹¹⁵ Batı Çin'in radikalleşmesi o zamandan beri sorunlu olmuştur.

Yoğun hamilik, Kızıl Ordu'ya direnişin büyümesine yardım etmiş, Sovyetler ezilmeye, ciddi miktarda donanım, asker ve para kaybetmeye başlamıştı. Ağustos 1986'da, Kâbil dışındaki bir cep-hanelikte iki yüz elli milyon dolar değerinde yaklaşık kırk bin ton cephane havaya uçurulmuştu. Ayrıca 1986'da Celalabad yakınlarında

üç MI-24 saldırı helikopterini düşüren ABD yapımı Stinger füze-leri de o kadar başarılıydı ki Afganistan'ın hava koruma düzenini değiştirmişti: Sovyet pilotlar iniş yöntemlerini değiştirmek zorunda kalmış, düşürülme olasılığını azaltmak için daha sık gece görevi yapılır olmuştur.¹¹⁶

1980'lerin ortalarında, Washington açısından işler toz pembe görünmeye başlamıştı. Saddam Hüseyin'le diyalog kurmak ve Irak'la güven tesis etmek için çok çaba sarf edilmişti; Sovyet güçleri savunmaya geçmek (ve sonunda, 1989'da ülkeden tamamen çekilmek) zorunda kalırken, Afganistan'daki durum iyileşiyordu. ABD, nereden bakılırsa bakılsın sadece Moskova'nın Asya'nın merkezindeki nüfuzunu ve otoritesini artırma çabalarını engellemeyi başarmakla kalmamış, yeni ağlar yaratmayı, gerektiğinde gerektiği şekilde uyum sağlamayı başarmıştı. 1985 baharında yazılan bir istihbarat belgesi, "İran'ın tarihsel, jeostratejik önemi" göz önüne alındığında, Washington ile Tahran arasındaki ilişkilerin bu kadar kötü olmasının utanç verici olduğunu söylemişti.¹¹⁷ Gerçekten de bir yıl öncesinde, İran resmî olarak "Terörizmi Destekleyen Devlet" ilan edilmişti; bu bağlamda silah ihracatı ve satışı konusunda istisnasız bir yasak, çift kullanımlı teknolojiler ve ekipman için katı kontroller ve bir sürü mali ve ekonomik kısıtlama getirilmişti.

Aynı dönemde yazılan bir diğer rapora göre ABD'nin İran'la ilişkilerinde " oynayacak kozu olmaması" gerçekten de talihsizlikti; "daha cesur, belki de daha riskli bir politikayı" düşünmek gerekiyordu.¹¹⁸ Her iki taraf için de kazanacak çok şey vardı. Humeyni artık hasta ve yaşlıydı ve Washington iktidara gelecek bir sonraki lider neslini belirlemek istiyordu. Bazı raporlara göre İran siyasetinde ABD ile diyalog kurmak ve yakınlaşma sağlamak isteyen "ılımlı bir kesim" vardı; bu ılımlılarla iletişime geçip bağlar oluşturmak gelecekte değerli olabilirdi. İran'ın, militan Hizbullah teröristlerinin 1980 başlarında Lübnan'da ele geçirdiği Batılı rehinelere serbest bırakmasını sağlayabileceği de ümit ediliyordu.¹¹⁹

İran açısından da daha yapıcı bir yaklaşımın çekici yönleri vardı. İran ve Amerika'nın çıkarlarının birbirine uyduğu Afganistan'da gelişen durum, ümit vadeden bir başlangıç, sadece fayda sağlayabilecek bir iş birliğinin işaretiydi. Dahası, İran ilişkileri başka sebeplerle de geliştirmek istiyordu. Bunların önemlilerinden biri, 1980'den beri sınırdan gelen iki milyonun üzerindeki mülteciydi. Ülkeye girişlerinin hazmedilmesi kolay değildi, yani Tahran'daki liderler belki de bölgenin istikrarsızlığını azaltacak dostluklar kurmaya daha gönüllüydü.¹²⁰ Diğer yandan İran, Irak'la yoğun savaşın sürdüğü bu dönemde askerî mühimmat edinmekte güçlük çekiyordu. Dalganın kendi lehine dönmesine ve karaborsadan çok miktarda silah satın alınmasına rağmen, ABD silahlarını ve yedek parçalarını elde etmek daha çekiciydi.¹²¹ İletişim kanallarını açmak için temkinli girişimlerde bulunulmuştu.

İlk toplantılar eğreti, zor ve huzursuzdu. İranlıları kazanmaya kararlı olan Amerikalılar, İran'ı ABD'nin yanında durmanın faydalı olduğuna ikna etmek üzere, Sovyetler'in İran'a yönelik niyetleri konusunda, özellikle de SSCB'nin ülkeyle ilgili bölgesel niyetlerine odaklanan, daha sonra hem "gerçek hem de yanıltıcı istihbarat" olduğu anlaşılabilecek bilgiler sunmuştu.¹²² Ancak görüşmeler ilerledikçe, ABD için oldukça önemli bazı bilgilerin (örneğin Sovyet donanımının savaşa uygunluğu) akışı da hızlanmıştı. Amerikalılar bu tür konuları daima dikkatle takip ediyordu ve gerçekten de Afganistan'da ele geçirilen, Sovyet ordusunun yeni kullanmaya başladığı bir AK-74 saldırı tüfeğini elde etmek için beş bin dolar ödemişlerdi.¹²³ Amerikalılar, Afgan savaşçıların T-72 tankının ve MI-24 "Krokodil" saldırı helikopterinin iyi ve kötü yanları hakkındaki değerlendirmelerini dikkatle dinliyordu; Sovyetler'in napalm ve diğer zehirli gazları yoğun şekilde kullandıklarını öğrenmişlerdi. Ayrıca tüm ülkede harekâtlar düzenleyen Spetsnaz özel kuvvetlerinin (muhtemelen Kızıl Ordu askerlerine oranla daha iyi eğitim almış oldukları için) çok etkili olduklarını da öğrenmişlerdi.¹²⁴ Bu, yirmi yıl sonra çok değerli bir bilgi olacaktı.

İran ve ABD'nin çıkarları, doğal bir şekilde hizalanıyordu. İranlı müzakerecilerin "Sovyet ideolojisinin İran'inkine tamamen zıt" olduğuna dair beyanları, Amerikalıların komünizme karşı benzer şekilde ifade edilebilecek tavırlarıyla uyuşuyordu. SSCB'nin Irak'a bu dönemde askerî destek veriyor olması da çok kritikti. Önde gelen müzakerecilerden biri, "Sovyetler, İran askerlerini öldürüyor," demişti.¹²⁵ İran ve ABD bu kısa zaman zarfında belki can düşmanlığından bir anda can dostlara dönüşmemişlerdi ancak farklılıklarını göz ardı edip ortak bir hedef için hareket etmeye başlamışlardı. Büyük güçlerin rekabetinin ortasında kendine bir patika açma çabası, eski İranlı diplomat ve lider nesillerin de hemen tanıyabileceği klasik bir politikaydı.

İlişkiyi sağlamlaştırmak isteyen ABD, kendi ambargosuna ve yabancı hükümetleri İran'a silah satmamaları için baskı altında tutmasına rağmen, İran'a silah göndermeye başlamıştı. Bu girişimin İran'ın zaferine ve "tüm bölgede yeni bir Amerika karşıtlığının patlamasına" yol açacağını söyleyen Dışişleri Bakanı George Shultz da dâhil olmak üzere bazıları bu gelişmeye karşı çıkıyordu.¹²⁶ Diğer yandan şimdiden, İran ve Irak'ın birbirlerini tüketmesinin ABD'nin çıkarları açısından iyi olduğunu söyleyenler de vardı. Shultz'un yardımcılarında Richard Murphy, önceki yıl kongre oturumlarında "[Irak'ın ya da İran'ın] herhangi birinin zafer kazanması askerî olarak mümkün olmamakla beraber, stratejik olarak da tercih edilir değildir," demişti; bu duygular üst düzey Beyaz Saray yetkililerinin yorumlarında da yankılanıyordu.¹²⁷

İlk yüz tüpten fırlatmalı, optik izlemeli, kablo güdümlü füze sistemi (TOW) 1985 yazında gönderilmişti. Silahlar, Tahran'la bağ kurmaya hevesli bir aracı tarafından sevk edilmişti: İsrail.¹²⁸ Bu dostane ilişki, İran liderlerinin sürekli olarak İsrail'in "haritadan silinmesi" çağrısı yaptıkları 21. yüzyılın başlarından bakıldığında tuhaf görünebilir. Ancak 1980'lerin ortalarında ilişkiler o kadar sıkıydı ki, İsrail Başbakanı İzak Rabin şöyle diyebiliyordu: "İsrail İran'ın en iyi dostudur ve konumumuzu değiştirmeye niyetimiz yok."¹²⁹

İsrail'in ABD silah programına katılmayı istemesinin sebebi, Irak'ın dikkatinin, başka yerlerden ziyade tamamen doğudaki komşusuna odaklanmış halde kalmasını istemesiydi. Yine de, İran'la ilişkilerle ilgili çok hassas durumlar vardı. ABD'nin teklifi, İsrail'in ABD cephanesini ve mühimmatını, ücreti Washington tarafından ödenmeden önce Tahran'a sevk etmesini gerektiriyordu. Bunun sonucunda İsrail hükümeti, bu planın ABD'de en üst düzeyde onaylanmış olduğuna dair doğrulama talep etmiş ve almıştı. Aslında Başkan Reagan'ın doğrudan ve şahsi onayına sahipti.¹³⁰

1985 yazı ile 1986 sonbaharı arasında, ABD'den İran'a birçok büyük sevkiyat yapılmıştı. İki binden fazla TOW füzesi, on sekiz Hawk uçaksavar füzesi ve Hawk sistemlerinin yedek parçalarından da iki parti gönderilmişti.¹³¹ Bunların tümü İsrail üzerinden gönderilmeyordu, zira kısa süre sonra teslimatlar doğrudan yapılmaya başlanmıştı. Ancak bu süreçte, satış gelirleri Nikaragua'daki Kontralara finansman sağlamak için kullanıldığında sular daha da bulanmıştı. Washington, Küba füze krizinden bu yana ABD'nin eşliğindeki komünizm tehdidinden çok tedirgindi ve sol kanat söylem ve politikalara karşı barikat görevi yapabilecek dinamik grupları finanse ediyor, kötü yanlarını sessizlikle geçiştiriyordu. Aslında sık sık kendi aralarında çatışan asilerden oluşan gevşek bir grup olan Kontralalar, Amerika'nın komünizm karşıtı öğretilerinden –ve dış politikadaki körlüğünden– en çok faydalanan gruplardandı. ABD'nin gizli ve halka açık eylemlerinin Orta Doğu'da birbirinden ne kadar da farklı olduğunu gösterecek şekilde, Orta Amerika'daki muhalif güçlere, ABD hükümetinin bunu yapmasını açıkça yasaklayan yasalara rağmen, destek veriliyordu.¹³²

1986 sonlarında, bir dizi sızıntı olan biteni gözler önüne serdiğinde işler iyice gerginleşmişti. Skandal, Başkan'ı devirecek gibi görünüyordu. 13 Kasım'da Başkan Reagan televizyona çıkarak, televizyonun en çok izlendiği saatlerde ulusa seslenmiş, "son derece hassas ve derin öneme sahip bir dış politika meselesinden" bahsetmişti. Bu bir ölüm kalım meselesiydi ve başarmak için tüm cazibesini kullanması gerekiyordu. Başkan özür dilemekten veya savunma

yapar gibi görünmekten kaçınmak istiyordu; ihtiyacı olan şey bir açıklamaydı. Yorumları, bu bölgedeki ülkelerin –ve Amerika’nın buralarda ne pahasına olursa olsun etkili olabilmesinin– önemini mükemmel şekilde aktarmıştı.

Hipnotize olmuş izleyicilerine “İran,” demişti, “dünyanın en kritik coğrafyalarından birini kaplıyor. Sovyetler Birliği ile Hint Okyanusu’nun sıcak suları arasında kalıyor. Sovyetler Birliği’nin Afganistan’ı ve başarabilirlerse İran ile Pakistan’ı ele geçirmek üzere bir ordu göndermiş olmasının açıklaması, coğrafyada yatar. İran’ın coğrafyası, rakiplerin Basra Körfezi’ne kıyısı olan Arap devletlerinden gelen petrol akışına müdahale edebilecekleri kritik bir konum sunmaktadır. Coğrafyanın yanı sıra, İran’ın petrol rezervleri de uzun vadede dünya ekonomisinin sağlığı için önemlidir.” Böylece “küçük miktarda savunma silahının ve yedek parçanın sevkiyatı” gerekçelendirilmiş oluyordu. Tahran’a tam olarak ne yollandığını belirtmese de, “Bu alçakgönüllü sevkiyatların hepsi birden, tek bir kargo uçağına sığabilir,” demişti. Tek amacı, Irak ile İran arasındaki “altı yıllık kanlı savaşı onurlu şekilde sonlandırmak”, “devlet destekli terörizmi ortadan kaldırmak” ve “tüm rehinelerin sağ salim geri dönmelerini sağlamaktı.”¹³³

Bu performans, ABD’nin İran’a, görünüşte Amerikalı rehinlerin geri verilmesi amacıyla doğrudan silah sattığının öğrenilmesinin Washington’da yarattığı etkileri azaltmaya yaramamıştı. İran-Kontra girişimiyle yakından ilişkili olanların, Başkan’ın izin verdiği gizli ve yasa dışı eylemlere dair belgeleri yok ettikleri ortaya çıkınca işler daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Reagan konuyla ilgili bir araştırma komisyonunun karşısına çıkmış, İran’a silah satışına izin verip vermediğini hatırlayacak kadar iyi bir hafızası olmadığını belirtmişti. Mart 1987’de bir kez daha televizyona çıkmış, bu sefer de “bilgim dışında gerçekleştirilen eylemler” diyerek öfkesini dile getirmişti; artık Reagan’ın da belirttiği üzere, gerçeği çarpıtan bir açıklamaydı bu. “Birkaç ay önce, Amerika halkına rehineler karşılığında silah satmadığımı söylemişim. Kalbim ve niyetim bana

bunun hâlâ doğru olduğunu söylüyor ancak olgular ve kanıtlar bunun aksini gösteriyor.”¹³⁴

Bu utanç verici ifşaatın, Reagan iktidarının derinliklerine nüfuz eden sonuçları olmuştu. Birçok önemli kişi, komplodan yalancı şahitliğe ve kanıt gizlemeye kadar çeşitli suçlarla itham edilmişti. Bunların arasında Savunma Bakanı Caspar Weinberger, Ulusal Güvenlik Danışmanı Robert McFarlane, Amerika İçişleri Müsteşarı Elliott Abrams ve Operasyonlar Müdür Yardımcısı Clair George da dâhil olmak üzere bir dizi üst düzey CIA yetkilisi vardı. Bu görkemli liste, ABD’nin dünyanın kalbindeki konumunu güçlendirmek için neler yapmaya hazır olduğunu göstermektedir.¹³⁵

Ayrıca suçlamaların sadece göstermelik olması gerçeği de aynen geçerliydi: Adı geçen herkes daha sonra, 1992 Noel Arifesi’nde Başkan George H. W. Bush tarafından başkanlık affıyla bağışlanmış ya da mahkûmiyet kararları bozulmuştu. Kararda, “Amaçlarının ortak paydası –eylemleri doğru da olsa yanlış da– vatanseverliktir,” yazıyordu. Başkan, kişisel mali durumları, kariyerleri ve aileleri üzerindeki etkinin “yapmış olabilecekleri yanlışlar veya yargı hatalarına oranla” çok daha büyüktü, diye de devam ediyordu.¹³⁶ Affedilenlerin birçoğu hâlihazırda yalancı şahitlikten ve Kongre’den bilgi saklamaktan mahkûm olmuş, Weinberger’in davasının ise iki hafta sonra başlaması bekleniyordu. Adaletin esnekliğinin ve amaçların araçları affettirmesinin tipik bir örneği idi bu. Bunun etkileri, Washington’ın çok ötesine ulaşıyordu.

ABD’nin İran ile ilişkileri ortaya çıktığında (Irak’ın komşusu ve rakibi karşısında ABD’nin desteğine sahip olduğunu düşündüğü bir dönemde) Saddam Hüseyin çileden çıkmıştı. Reagan’ın Kasım 1986’da televizyonda yayınlanan ilk konuşmasının hemen ardından Başkan’ın sözlerini ele almak için yapılan bir dizi toplantıda, Saddam silah satışlarının utanç verici bir “arkadan bıçaklama” olduğunu ve ABD’nin davranışlarının “kötü ve ahlak dışı davranışlar” konusunda çığır açtığını söylemişti.¹³⁷ ABD “daha fazla [Iraklı] kanı dökmeye” kararlı görünüyordu ve herkes buzdağının henüz yalnızca ucunun

ortaya çıktığını kabul ediyordu. Birkaç hafta sonra önde gelen şahıslardan biri, ABD'nin Irak'a karşı komplolarına devam etmesinin kaçınılmaz olduğunu söylemişti. Başbakan Yardımcısı Tarık Aziz de bunun emperyalist güçler için sıradan olduğu konusunda hemfikir olmuştu.¹³⁸ Öfke ve ihanet hissi elle tutulabiliyordu. Yirmi yılı aşkın süre sonra Bağdat'ta bulunan ses kayıtlarında "Amerikalılara güvenmeyin, Amerikalılar yalancıdır, Amerikalılara güvenmeyin," sözleri duyuluyordu.¹³⁹

İrangate skandalı Washington'da insanları işlerinden etmiş olsa da, Irak'ta 1980'lerin ortalarında bir kuşatma zihniyetinin gelişmesinde büyük rol oynamıştı. ABD'nin yarı yolda bıraktığı Saddam ve subayları, artık her yerde komplo görüyordu. Irak lideri, beşinci koldan ve onları bulduğunda boğazlarını kesmekten bahsetmeye başlamıştı; İran ve ABD ile ilişkileri fazla yakın görünen diğer Arap ülkeleri, bir anda derin şüpheyle izlenir olmuştu. Daha ileri tarihli, üst düzey bir ABD raporunun vardığı sonuca göre Saddam, Irangate'ten sonra "Washington'a güvenilemeyeceğine ve oradakilerin şahsen kendisine düşman olduğuna" inanmıştı.¹⁴⁰

ABD'nin iki taraflı oynamaya ve ihanet etmeye meyilli olduğu inancı, pek de temelsiz değildi. Amerikalılar Şah'la arkadaş olmaya hazırdı; şimdi ise Ayetullah Humeyni rejimiyle bağları güçlendirmeye çalışıyorlardı. Afganistan'daki tatsız bir grup insana, yalnızca ABD'nin SSCB ile rekabeti temelinde önemli miktarda askerî ve ekonomik destek verilmişti. Saddam'ın kendisi de Washington'daki siyasetçilerin işine geldiğinde ortaya çıkarılmış, işleri bittiğinde ise kurban edilmişti. Amerika'nın çıkarlarını ön planda tutmak kendi içinde sorun değildi; sorun, emperyalist tarzda bir dış politikanın daha özenli bir dokunuşa ve uzun vadeli sonuçlarla ilgili daha ayrıntılı düşünmeye gerek duymasıydı. Her durumda, 20. yüzyılın sonlarında İpek Yolu'ndaki ülkelerin hâkimiyeti için verilen mücadelede, ABD ayak üstü pazarlıklar ve anlaşmalar yapıyor, bugünün sorunlarını yarını düşünmeden çözüyordu. Kimi durumlarda çok daha dişli sorunların ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Sovyetler'i

Afganistan'dan çıkartma amacına ulaşılmış, ancak ardından ne olacağı pek düşünülmemiştir.

ABD'nin yarattığı dünyanın çarpıcı gerçekliği, 1980'lerin sonunda ve 1990'da Irak'ta son derece göz önündeydi. Utanç içindeki ABD yetkilileri, Irangate skandalından sonra, Savunma Bakanı'nın sözleriyle "Arap devletlerinin güvenini yeniden kazanmak" için ellerinden geleni yapıyorlardı.¹⁴¹ Irak'ta ise bunun anlamı muazzam büyüklükte krediler, ticareti geliştirmek için kalkınma teşvikleri –ki çift kullanımlı ve diğer yüksek teknoloji ihraç ürünlerindeki kısıtlamaları gevşetmek gibi– ve Irak'ın tökezleyen tarım sektörüne finansman sağlanmasıydı. Tüm bunlar, Saddam ile yeniden güven ilişkisi tesis etmek için atılan adımlardı.¹⁴² Ama bunlar, Bağdat'ta çok daha farklı anlaşıyorlardı: Irak lideri sunulan teklifleri kabul etse de, bunun da bir tuzak olduğunu düşünüyordu; bu, belki bir askerî saldırının girizgâhı, belki de İran-Irak savaşı sırasında oluşan borçların ödenmesi gereken bir zamanda basıncı artırma çabasının bir parçasıydı.

ABD'nin Bağdat Büyükelçisi, Iraklıların "ABD'nin Irak'ı hedef aldığından... oldukça eminler. Sürekli bundan şikayet ediyorlar... ve sanırım Saddam Hüseyin buna gerçekten inanıyor." demişti.¹⁴³ 1989 sonunda, Irak liderleri arasında ABD'nin Saddam Hüseyin'e karşı darbe planı yaptığı söylentileri yayılmıştı. Tarık Aziz, ABD Dışişleri Bakanı James Baker'a Irak'ın ABD'nin Saddam'ı devirme planları yaptığını bildiğine dair kanıtları olduğunu dolaysız bir şekilde söylemişti.¹⁴⁴ Kuşatma zihniyeti o kadar keskin bir paranoyaya dönüşmüştü ki Amerikalılar ne yaparsa yapsın, yanlış anlaşılacaktı.

Irak'ın endişelerini anlamak –özellikle de Washington'ın vadettiği kredi teminatları, Temmuz 1990'da, Beyaz Saray'ın Bağdat'a finansal destek verme çabalarına Kongre taş koyunca bir anda iptal edildikten sonra– zor değildi. Daha da kötüsü yedi yüz milyon dolarlık finansmanın geri çekilmesine ek olarak, Irak'ın geçmişte zehirli gazlar kullanımını cezalandırmak üzere yaptırımlar uygulanmıştı.

Saddam'ın bakış açısıyla burada tarih tekerrür ediyordu: ABD bir şey söz verip başka şey yapıyordu; ve bunu da sinsice yapıyordu.¹⁴⁵

Bu dönemde Irak güçleri, ülkenin güneyinde toplanıyordu. ABD'nin Bağdat Büyükelçisi April Glaspie, 15 Temmuz 1990'da Saddam Hüseyin'le bir araya geldiğinde, "Normalde bu bizi hiç ilgilendirmezdi," demişti. 20. yüzyıl sonlarının en suçlayıcı belgelerinden biri olan, ABD Büyükelçisi'nin Irak lideriyle yaptığı toplantının basına sızdırılan dökümü, Büyükelçi'nin Saddam'a "Başkan Bush'un Irak'la ilişkilerimizi iyileştirmek için doğrudan talimat verdiğini" söylediğini, Saddam'ın "ülkesini yeniden inşa etmek için sergilediği sıra dışı çabaları" hayranlıkla övdüğünü gösterir. Glaspie Irak lidere, "Yine de, finansmana ihtiyacınız olduğunu biliyoruz," demişti.

Daha sonra kamuya açıklanan diğer bazı notlara göre "toplantı sırasında nazik, makul, hatta sıcak kanlı olan" Saddam, Irak'ın zor bir dönemden geçtiğini kabul etmişti.¹⁴⁶ Açılı gaz sondajı, uzun süreden beri devam eden sınır çatışmaları ve düşen petrol fiyatları, ekonomi için sorunlar yaratıyordu; ayrıca İran savaşında borçlar iyice atmıştı. Olası bir çözüm bulunduğunu belirtmişti. Şatt'ül-Arab su yolunun, Irak'ın uzun süredir Kuveyt'le ihtilafta olduğu bir bölgenin ele geçirilmesinin, güncel sorunların bir kısmını çözeceğini söylemişti. "ABD'nin bu konudaki görüşü nedir?" diye sormuştu.

Büyükelçi "Kuveyt'le ihtilafınızda olduğu gibi, Arap-Arap çatışmalarınızla ilgilenmiyoruz," demişti. Bu söylediğini şu sözlerle açmıştı: "[Dışişleri Bakanı James] Baker, Irak'a ilk kez 1960'larda söylenen Kuveyt konusunun Amerika ile ilişkili bir konu olmadığı bilgisini vurgulamamı söyledi."¹⁴⁷ Saddam ABD'den yeşil ışık istemiş ve almıştı. Bir sonraki hafta Kuveyt'i işgal etmişti.

Sonuçlar ise felaket boyutunda olacaktı. Sonraki otuz yıl boyunca küresel ilişkiler, Asya'nın omurgasında yer alan ülkelerdeki olayların etkisinde olacaktı. Bu ülkelerin denetimi ve bu ülkeler üzerindeki nüfuz için gösterilen çabalar savaşlara, isyanlara ve uluslararası terörizme yol açmıştı. Diğer yandan sadece İran, Irak ve Afganistan'da değil, Karadeniz'den Doğu'ya, Suriye'den Ukrayna'ya,

Kazakistan'dan Kırgızistan'a, Türkmenistan'dan Azerbaycan'a ve Rusya'dan Çin'e uzanan bir ülkeler kuşağında fırsatlar ve olasılıklar yaratmıştı. Dünya tarihinin merkezi her zaman bu ülkeler olmuştu. Ancak Kuveyt'in işgalinden bu yana her şey, Yeni İpek Yolu'nun ortaya çıkmasıyla ilgiliydi.

Trajedi Yolu

1990 yılında Kuveyt'in işgal edilmesi, 20. yüzyılın sonları ile 21. yüzyılın başları arasını tanımlayan bir dizi sıra dışı olayı tetiklemişti. Saddam bir zamanlar İngilizler tarafından "hoş bir gülümsemesi olan", meslektaşlarının "yapmacık tavırlarından" uzak prezantabl bir genç adam" olarak görülüyordu. Bağdat'taki İngiltere Büyükelçisi 1960'larda, Saddam'ın "kendisi daha fazla görülebilse, kendisiyle iş yapılabilir" bir insan oluşu sonucuna varmıştı.¹ Fransızlar, "ulusalcılığı ve sosyalizmi" Başkan Jacques Chirac'ta derin hayranlık uyandıran ve "Arap de Gaulle'ü" olarak gördükleri Saddam'ı, ABD de 1980'lerin başında, Donald Rumsfeld'in "ABD'nin bölgedeki duruşu" dediği şeyi güçlendirmek için desteklemeye niyetliydi.²

Saddam Hüseyin en yakınındaki danışmanlarına Aralık 1990'da, Kuveyt saldırısının, Irangate skandalının ve ABD'nin iki taraflı oynadığının anlaşılmasının ardından bir tür öz savunma olduğunu söylemişti.³ Ancak dünyanın geri kalanı işleri böyle görmüyordu. İşgalin hemen ardından ekonomik yaptırımlar başlanmış, Birleşmiş Milletler ise Irak'ın hemen geri çekilmesini talep etmişti. Bağdat giderek artan diplomatik baskıları yok sayınca, işleri kesin bir sonuca bağlamak için planlar yapılmaya başlamıştı. 15 Ocak 1991'de Başkan George H. W. Bush, "Anayasanın hükmü ile Başkan ve Başkomutan olarak sorumluluklarım ve yetkim, ayrıca ABD yasaları ve anlaşmaları doğrultusunda" askerî yöntemler kullanılmasına izin vermişti. "ABD hava, deniz ve kara askerî güçlerinin koalisyon ortaklarımızın güçleriyle eşgüdümlü şekilde" güç kullanmasını onaylayan Ulusal Direktif 54, Irak'ın saldırganlığından, Kuveyt'in topraklarının bütünlüğünü ihlal etmesinden veya uluslararası hukuktan söz etmiyordu. Bunun yerine, Amerika'nın sonraki otuz yıl için dış politikasını belirleyen bir beyanında, Başkan şunları söylemişti: "Basra Körfezi'ndeki petrole

ulaşmak ve bölgedeki önemli dost devletlerin güvenliği, ABD'nin ulusal güvenliği için çok önemlidir.”⁴ Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgali, Amerika'nın gücüne ve çıkarlarına doğrudan bir meydan okumaydı.

Bunun ardından büyük bir saldırı başlamıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'ı müttefik kuvvetler için kurtaran ve hem Musaddık'ı deviren Ajax Operasyonu'nda hem de İran'ın 1957 ile 1979 arasında kendi nüfusuna korku salan istihbarat servisi Savak'ın kuruluşunda önemli roller oynayan bir babanın oğlu olan General Norman Schwarzkopf önderliğinde, geniş bir ülkeler koalisyonundan asker toplanmıştı. Müttefikler'in hava saldırıları önemli savunma, iletişim ve silah tesislerini hedef alırken, kara kuvvetleri Çöl Fırtınası Operasyonu'nda Güney Irak ve Kuveyt'e girmişti. Sefer muazzam, aynı zamanda da hızlıydı. Ocak 1991'de harekâtın başlamasından altı hafta sonra Başkan Bush ateşkes ilan etmiş, 28 Şubat'ta televizyondaki konuşmasında “Kuveyt özgürleştirilmiştir. Irak ordusu yenilmiştir. Askerî hedeflerimize ulaştık. Kuveyt yeniden Kuveytlilerin elinde ve kendi kaderini kendisi tayin ediyor,” demişti. Gün “mutluluk ya da böbürlenme günü değildir,” diye devam etmişti. “Zaferin ve savaşın ötesine bakmalıyız.”⁵

Bush'un kabul oranları tavan yapmış, Almanların teslim olduğu 1945 yılında Başkan Truman'ın ulaştığı seviyelerin bile üstüne çıkmıştı.⁶ Bunun bir sebebi, savaşın sebeplerinin açıkça belirtilmiş ve hem hızla hem de koalisyon güçleri tarafında çok az can kaybıyla gerçekleştirilmiş olmasıydı. ABD, “kimyasal, biyolojik ya da nükleer silahlar” kullanmadığı, terör saldırılarını desteklemediği veya Kuveyt petrol sahalarını yok etmediği sürece Saddam'ı devirmeyi hedeflememişti. Başkan Bush, bunlar olursa “Irak'ın bugünkü liderlerini değiştirmenin, ABD'nin kesin hedefi olacağını” söylemişti.⁷

Askerî harekâtı ilk fırsatta sonlandırma kararı, Arapça konuşan dünyada ve ötesinde son derece hayranlık uyandırmıştı; üstelik Irak güçlerinin birçok Kuveyt petrol sahasını sabote edip ateşe vermesine rağmen. Başkan, Ulusal Güvenlik Danışmanı Brent Scowcroft ile beraber 1990'ların sonlarında yazdığı bir kitapta, bu durumun

da kısmen Irak başkentine saldırmanın “amaçtan sapma” olacağı düşünüldüğü için yok sayıldığını belirtmişti. Arap dünyasındaki ve diğer yerlerdeki müttefikleri uzaklaştırmasının ötesinde, Irak’taki kara savaşını “Saddam’ı ortadan kaldırmak için” uzatmanın çok maliyetli olacağı da anlaşılmıştı.⁸

Savunma Bakanı Dick Cheney, 1992’de Discovery Enstitüsü’nde verdiği bir konuşmada “Bağdat’a girmeme kararı verdik, çünkü bu hiçbir zaman hedefimizin bir parçası olmamıştı. [ABD]’nin başta söylediği bu değildi, Kongre’nin başta söylediği bu değildi, koalisyonun oluşturulma sebebi bu değildi,” demişti. Diğer yandan, diye devam etmişti, ABD “Irak’ı ele geçirip yönetmenin sorunlarıyla uğraşmak” istemiyordu. Saddam’ı devirmek zor olacaktı ve “kafamdaki soru, Saddam’ın kaç Amerikan askerinin daha hayatına değeceğiydi. Cevap, pek de fazla değil.”⁹

Kamuya açıklanan amaç, Saddam Hüseyin’i devirmek yerine sınırlamaya çalışmaktır. Kapalı kapılar ardındaki durum ise çok farklıydı. Ateşkes çağrısından birkaç hafta sonra, Mayıs 1991’de Başkan Bush, “Saddam Hüseyin’in devrilmesi için gerekli koşulların yaratılması” planını onaylamıştı. Bunun gerçekleştirilebilmesi adına, gizli harekâtlar için önemli miktarda para ayırmıştı: Yüz milyon dolar.¹⁰ ABD, 1920’lerden beri geniş stratejik çıkarlarına uyumlu rejimler kurmakla meşguldü. Washington yeniden, kendi vizyonunu dünyanın bu bölümüne dayatmak için rejim değişikliğini düşünebileceğini gösteriyordu.

ABD’nin bu dönemdeki güçlü hırsları, kısmen de olsa, 1990’ların başındaki derin jeopolitik değişikliklerden kaynaklanıyordu. Berlin Duvarı, Kuveyt’in işgalinden kısa süre önce yıkılmıştı ve Irak’ın yenilgisinden sonraki aylarda Sovyetler Birliği de çökmüştü. 1991 Noel gününde, Başkan Mihail Gorbacov, Sovyetler Birliği’nin başkanlığından istifa etmiş ve SSCB’nin on beş bağımsız devlete bölündüğünü açıklamıştı. Başkan Bush birkaç hafta sonra Kongre’de dünyanın “neredeyse kutsal kitaptaki gibi değişikliklere” şahit olduğunu söylemişti. “Tanrı’nın lütfuyla, Amerika, Soğuk Savaşı kazandı.”¹¹

Rusya’da dönüşüm, nihayetinde bir anayasa krizine ve 1993 yılında Rus hükümetinin merkezi olan Moskova’daki Beyaz Saray’ın ordu tankları tarafından vurularak eski yöneticilerin devrilmesine yol açmıştı. Bu dönem aynı zamanda Çin’de de büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdi. Mao Zedong’un 1976’daki ölümünün ardından Deng Xiaoping ve diğerlerinin yaptıkları reformlar etkilerini göstermeye başlıyordu; Çin yalıtılmış, bölgesel bir güç iken, giderek artan ekonomik, askerî ve siyasi hırsları olan bir devlete dönüşüyordu.¹² Güney Afrika’da da baskıcı apartheid rejimi sonunda bitiyordu. Özgürlük, barış ve refah çanları gür ve muzaffer biçimde çalıyor gibiydi.

Başkan Bush, Senato ve Temsilciler Meclisi’nin ortak bir oturumunda, dünyanın bir zamanlar ikiye bölünmüş olduğunu söylemişti. Artık “tek ve rakipsiz bir güç” vardı: “Amerika Birleşik Devletleri.”¹³ Batı, muzaffer olmuştu. Nihai amaç Amerika İmparatorluğu’nun alâmet-i farikası ve hediyesi olan şeyin, demokrasinin yayılmasını hızlandırmaktı ve bu uğurda Irak’ta bazı ahlaki sınırlar zorlanmış olabilirdi.

Haliyle de Kuveyt işgalinin ardından gelen on yılda, ABD, hem muğlak hem de hırslı bir politika izlemişti. Irak gibi ülkeleri özgürleştirme ve demokrasi kavramı ile uygulamasını geliştirme mantrasını tekrarlıyordu. Öte yandan bu hızla değişen dünyadaki çıkarlarını kiskançça, hatta bazen vahşice ama ne pahasına olursa olsun korumaya ve geliştirmeye çalışıyordu. Irak’ta Körfez Savaşı’nın ardından çıkan 687 numaralı BM Kararı, Kuveyt’in egemenliği ile ilgili önlemleri içerirken, “ilaç ve sağlık malzemelerinin dışındaki mal veya ürünlerin... satışına veya tedarikine” gıda ürünleri de dâhil olacak şekilde yaptırımlar getiriyordu.¹⁴ Bu önlemler, biyolojik ve kimyasal silah programlarının sonlandırılması da dâhil olmak üzere silahsızlanmayı ve Irak’ın Kuveyt’in bağımsızlığını tanıyacak bir anlaşmayı imzalamasını sağlamak içindi. Irak’ın ihraç ürünlerine ve mali işlemlerine getirilen istisnasız kısıtların sonuçları –özellikle fakirler için– yıkıcı olmuştu. *Lancet*’in ilk tahminleri, bu politikaların ilk beş yılında sadece kötü beslenme ve hastalık yüzünden beş yüz

bin kadar çocuğun öldüğünü ortaya koyuyordu.¹⁵ 1996 yılında, Leslie Stahl, (birkaç ay sonra Dışişleri Bakanı olacak) Amerika Birleşik Devletleri Birleşmiş Milletler Büyükelçisi Madeleine Albright ile TV programı *60 Minutes*'te röportaj yapmış, Irak'taki yaptırımlar dolayısıyla, 1945'te Hiroşima'da ölenlerden daha fazla çocuğun öldüğünü söylemişti. Albright, "Çok zor bir seçimdi," diye cevap vermiş; öte yandan "bu bedele değdiğini düşünüyoruz," diye de eklemişti.¹⁶

Yaptırımlar, ateşkesten sonra Irak'a karşı atılan tek adımlar değildi. Ateşkesten kısa süre sonra 36. paralelin kuzeyinde ve 32. paralelin güneyinde (daha sonra 33. paralele genişletildi) uçuşa yasaklı (ABD, Fransa ve İngiltere savaş uçaklarının 1990'larda neredeyse iki yüz bin silahlı gözetim sortisi ile korudukları) bölgeler oluşturulmuştu.¹⁷ Bu uçuşa yasaklı bölgelerin (Irak topraklarının yarısından fazlasını kapsıyordu) kuruluş gerekçesi olarak kuzeydeki Kürt azınlığı ve güneydeki Şii nüfusu korumak sunuluyordu. Bunların tek taraflı olarak, BM Güvenlik Konseyi'nin görevlendirmesi olmadan uygulanmış olması, Batı'nın canı istediğinde bir diğer ülkenin iç işlerine karışmaya ve dizginleri eline almaya hazır olduğunu göstermişti.¹⁸

Bu; 1998 yılında Başkan Clinton, "Irak'ta Saddam Hüseyin rejiminin iktidardan indirilmesini ve bu rejimin yerine demokratik bir hükümetin gelmesini sağlamak Amerika Birleşik Devletleri'nin resmî bir politikası" olduğunu belirten Irak Özgürlük Yasası'nı kabul ettiğinde de tekrarlanmıştı.¹⁹ Clinton ayrıca "Irak demokratik muhalefeti" için sekiz milyon dolar ayrıldığını, bu paranın amacının Saddam'a muhalif seslerin "birleşerek daha etkin şekilde çalışmalarını" sağlamak olduğunu duyurmuştu.²⁰

ABD ve müttefiklerinin istediklerini alma çabaları Irak'la sınırlı değildi. Örneğin Başkan Clinton, diyalog başlatmak ve Irangate skandalının ve 1988 yılında USS *Vincennes*'in bir İran yolcu uçağını düşürdüğü felaketin ardından dibe vuran ilişkileri iyileştirmek

* İran Air. Uçuş 655: 3 Temmuz 1988 tarihinde İran'dan havalanıp Dubai'ye giderken Hürmüz Boğazı üzerinde USS Vincennes gemisinden atılan bir füze ile düşürülen uçak. İki yüz doksan yolcunun tamamı hayatını kaybetmiştir. (yay. n.)

amacıyla İran liderlerine yakınlaşmaya çalışıyordu. Tahran'ın misillemelerinin tam kapsamı hâlâ net olmasa da birçok kanıt, ABD hedeflerine karşı kapsamlı (olasılıkla Pan Am 103'ün Aralık 1988'de Lockerbie üzerinde düşürülmesi ve 1996'da Suudi Arabistan'da Zahrân yakınlarındaki bir ABD üssünün bombalanması dâhil olmak üzere) terör saldırıları düzenlendiğine işaret etmektedir.²¹

ABD'deki bir soruşturma, İran'ın ABD üssünün bombalanmasında parmağı olduğuna işaret ediyordu ve Başkan Clinton, 1990'ların sonunda bir aracının ulaştırdığı mektubunda Cumhurbaşkanı Hatemi'yi protesto etmişti. İranlılar sert tepki vermiş, Amerika'nın, on dokuz askerin ölümüyle İran'ın ilgisi olduğu iddialarını "hatalı ve kabul edilemez" diyerek ciddiye almamıştı. Cevapta ayrıca on yıl önce "İran sivil uçağının düşürülmesinden sorumlu olan ve kolayca tespit edilebilecek Amerikan vatandaşlarını yargılamak ya da iade etmek" için hiçbir şey yapılmamış olduğu göz önüne alınırsa, ABD'nin kınamasının samimi olmadığı söyleniyordu. Yine de Tahran, gelecek için ümit vadediyordu. Cevapta, Cumhurbaşkanı İran'ın "Amerikalılara karşı hiçbir kötü niyeti olmadığı" söyleniyordu. Gerçekten de "İran halkı, büyük Amerikan halkına düşmanlık beslemek [bir yana], saygı duymaktadır."²²

Dinî lider Molla Ömer 1996'da bir aracı vasıtasıyla temasa geçtikten sonra aşırılıkçı Taliban rejimiyle iletişim kanallarının açıldığı Afganistan'da da bu adımın yankıları hissedilmişti. Bir kez daha, ilk işaretler ümit vadediyordu. İlk toplantının ABD'nin Kâbil Büyükelçiliği tarafından hazırlanan gizli raporuna göre, önde gelen Taliban liderlerinden biri, "Taliban ABD'ye çok saygı duyar," demişti. Dahası, Washington'ın "Sovyetler'e karşı cihat sırasında verdiği destek" unutulmamıştı. Her şeyin ötesinde "Taliban, ABD ile iyi ilişkiler içinde olmak istiyordu."²³ Bu uzlaşma mesajı, ABD'nin gelecekte faydalı olabilecek yerel dostları ve temasları bulunduğu gerçeğiyle beraber iyimserliğe izin veriyordu. Bu komutanlardan biri, Sovyet işgalinden beri CIA için çalışan ve toplumsal politikaların yanı sıra kadın haklarıyla ilgili (görelî olarak) özgürlükçü tavırları

da, Taliban içinde giderek artan öneminden söz eden bir raporda belirtilen Celaleddin Hakkani'ydi.²⁴

ABD öncelikle Afganistan'ın militan ve terörist yatağı olmasından endişeliydi. Taliban 1996 içinde Kâbil'in denetimini ele geçirmiş, komşu ülkelerde bölgesel istikrarsızlık olasılığı, köktendinciliğin yükselişi ve Rusya'nın, SSCB'nin çöküşüyle geri adım attığı bölgeye geri dönebilmesi olasılığı yüzünden paniklemişti.

Ekim 1996'da Kandehar'da Taliban yönetimiyle yapılan üst düzey görüşmelerde bu endişeler dile getirilmişti. Amerikalı yetkililere, militan eğitim kamplarının kapatıldığını ve bunun doğru olduğunu kanıtlamak için denetimlere izin vereceklerini söylemişlerdi. Afganistan'ın *de facto* Dışişleri Bakanı Molla Muhammed Gaus da dâhil olmak üzere Taliban yetkilileri, eylemleri ABD istihbaratını huzursuz etmeye başlayan Usume bin Ladin hakkında da sıcak yanıtlar vermişlerdi. CIA bin Ladin ile 1992'de Somali'de ABD askerlerine düzenlenen saldırıyı, New York Dünya Ticaret Merkezi'nin 1993'te bombalanmasını ve "Mısır, Suudi Arabistan ve Pakistan'da El Kaide eleman toplama merkezleri ve misafir evleri ağı" kurulmasını ilişkilendiriyordu. Bir istihbarat raporuna göre, kendisi "dünyadaki İslami aşırılıkçı faaliyetlerin en önemli mali destekçilerinden biriydi."²⁵

Amerikalı yetkililer, Afgan temsilcilere, "[Terör] eylemlerinde bulunmasını önlemek için Taliban'ın bize kendisinin nerede olduğunu söylemesi çok faydalı olurdu," demişti. Afgan yetkililer ise, bin Ladin'in "misafir ve mülteci olarak bizimle" olduğunu söylemişlerdi. Peştun kültürüne göre "misafire saygı ve konukseverlik göstermek" bir zorunluluktur. "Taliban, kimsenin [bizim] topraklarımızı terörist faaliyetler için bir yuva olarak kullanmasına izin vermeyecektir." Her koşulda, bin Ladin Afganistan'da yaşarken "[terör saldırıları] gerçekleştirmeyeceğine söz vermişti" ve ayrıca Taliban kendisinin Celalabad'ın güneyinde, Tora Bora yakınlarındaki mağaralarda yaşamasından şüphelenmiş, bin Ladin'e "gidip normal bir evde yaşamasını" söylemişti.²⁶

Bu yüzeysel anlamda güven verici olsa da, Amerikalıların istediği kadar net değildi ve yaklaşımın değiştirilmesini gerektirmişti. ABD yetkilileri Taliban elçilerine, “Bu adam zehir,” diyordu. “Tüm ülkelerin, ABD gibi büyük ve güçlü olanların bile dostlara ihtiyacı vardır. [Ve] Afganistan’ın özellikle dostlara ihtiyacı var.” Bu bir uyarı atışıydı: Bin Ladin herhangi bir terör saldırısında bulunursa bunun sonuçları olacağı anlamına geliyordu. Taliban yönetiminde üst düzey bir yetkili olan Molla Rabbani’nin cevabı, daha önce söylenenleri tekrar etmek olmuştu. Cevabı, Washington’a gönderilen ve İslamabad, Karaçi, Lahor, Riyad ve Cidde’deki ABD elçiliklerine kopyaları ulaştırılan bir telgrafta satır satır verilmişti. “Dünyanın bu bölgesinde, sığınma isteyen birine sığınma verilmesi bir kaidedir, ancak terör eylemleri gerçekleştiren insanlar varsa, bunları bize gösterebilirsiniz; sağduyu sahibiyiz ve hiç kimsenin bu çirkin eylemlere girişmesine izin vermeyiz.”²⁷

Bu teminatlar asla tamamen sınanmamıştı. Ne de çok ciddiye alınmışlardı. 1998 ilkbaharında CIA, planlamacıların “mükemmel operasyon” dedikleri şeyi gerçekleştirmek için Afganistan’daki “kabilelerin” desteğini kazanıp onlarla iş birliği yapmayı içeren bir yakalama planı üzerinde çalışıyordu. Ağır sansürlü bir CIA raporuna göre mayıs ayında “[Usame bin Ladin’in] ele geçirilmesi planlaması iyi gidiyordu”; “ayrıntılı, düşünülmüş, gerçekçi” ancak risksiz de olmayan bir plan geliştirilmişti. Planın onaylanıp onaylanmayacağı tamamen farklı bir konuydu: İlgililerden birinin sözleriyle, “operasyona izin verilmesi olasılığı yüzde 50-50” idi. Üst düzey subaylar daha karamsar bakıyordu. Delta Gücü’nün komutanının planın ayrıntılarından “memnun olmadığı”, Ortak Özel Harekât komutanının ise CIA’in planının “boyunu aştığını” söylediği konuşuluyordu. “Son bir tatbikatı” yapılırsa da (ki iyi gitmişti) operasyon iptal edilmişti.²⁸

Bin Ladin ile başa çıkmak için kesin bir girişim yapılmadan önce, olaylar başka bir boyut kazanmıştı. 7 Ağustos 1988’de El Kaide, Kenya ve Tanzanya’nın en büyük şehirleri olan Nairobi ve Darüsselem’daki ABD büyükelçiliklerini eşzamanlı olarak bomba-

layıp, 224 kişinin ölümüne, binlerce kişinin ise yaralanmasına sebep olmuştu. Şüpheler okları, hemen bin Ladin'e yönelmişti.

ABD, iki hafta içine harekete geçmiş, Afganistan'da şüphelenilen dört El Kaide üssüne yetmiş sekiz seyir füzesi atmıştı. Başkan Clinton, 20 Ağustos'taki televizyon konuşmasında, "Hedefimiz terördü," demişti. "Görevimiz açıktır: Günümüzde uluslararası terörizmin önde gelen organizatörü ve finansörü Usame bin Ladin'in ilişki kurup finanse ettiği radikal gruplar ağına zarar vermek." Clinton –ki bu arada başkanlığının sonunu getirmesi mümkün olan ve birkaç gün önce televizyonda başka bir konuşma yapmasını gerektiren stajyer Monika Lewinsky ile ilgili seks skandalının ortasındaydı– elebaşını yok etmeye çalışmadan önce Taliban'a danışmamıştı. Eleştirilerin önünü kesmek için, duyurusunda, "Dünyanın, eylemlerimizin İslam'a karşı olmadığını bilmesini istiyorum," demişti. Aksine, diye devam etmişti dertli Başkan, İslam "harika bir din."²⁹

Usame bin Ladin'le başa çıkma planlarının başarısızlığa uğraması yeterince kötü olmuştu. Ancak bu durum Taliban'ı da düşman etmişti. Taliban, Afgan topraklarında gerçekleşen ve Doğu Afrika'daki saldırılardan suçlu olduğu kanıtlanmamış bir misafire yönelen saldırıyı hızla kınamıştı. Molla Ömer, Taliban'ın "bin Ladin'i hiç kimseye vermeyeceğini ve kanları pahasına koruyacağını" duyurmuştu.³⁰ Bir ABD istihbarat değerlendirmesinin açıkladığı gibi, Arap dünyasında bin Ladin'e ve aşırılıkçı görüşlerine yoğun bir sempati vardı. Arap dünyasında Müslüman halkların uğradığı "haksızlık ve mağduriyet" ile ilgili mesaj, "ABD politikalarının yozlaşmış rejimleri desteklediği... ve Arap dünyasını bölmek, zayıflatmak ve sömürmek üzere tasarlandıkları" yönündeki popüler inançla çok uyumluydu. Rapora göre bin Ladin'in terörünü onaylayan çok insan yoktu ancak "birçoğu en azından bazı siyasi görüşlerini paylaşıyordu."³¹

Bunlar füze saldırılarından üç gün sonra Washington'da Dışişleri Bakanlığı ile telefonda kayda değer bir görüşme yaparak, "saldırıların işe yaramayacağını, bilakis İslam dünyasında Amerika karşıtı bir intiba yaratacağını" söyleyen Molla Ömer'in kendi görüşleriydi. Yakın tarihte halka açılan bu telefon görüşmesi (Afgan Dini Lideri

ile ABD’li yetkililer arasındaki bilinen tek doğrudan temas) sırasında Molla Ömer, Başkan Clinton’ın “yurt içindeki güncel sorunlarından” da bahsetmişti (Lewinsky meselesine bir atıf). Bunu da akılda tutarak Molla Ömer, felaketle sonuçlanan tek taraflı saldırının ardından “ABD’nin İslam dünyasındaki popülerliğini yeniden inşa etmek” düşünüldüğünde, “Kongre’nin Başkan Clinton’ı istifaya zorlaması gerektiğini” söylemişti.³²

ABD saldırıları, üst düzey bir Taliban sözcüsü olan Vekil Ahmet Mütevekkil tarafından “tüm Afgan halkına” yapılan bir saldırı olarak kınanıyordu. Saldırıları kısa süre sonra ABD’li yetkililerle değerlendiren Ahmed’e göre Kandehar ve Celalabad’da saldırının ardından geniş çaplı Amerika karşıtı gösteriler yapılmıştı. “Eğer [Taliban] Washington’a benzer saldırılarla cevap verebilecek olsaydı,” demişti, “verirdi.”³³ ABD’nin Irak’ı desteklediğini söylerken İran’a silah sattığını keşfeden Saddam Hüseyin gibi, burada sorun ihanet ve ikiyüzlülük hissiydi: ABD bir yandan dostane mesajlar verirken, diğer yandan zalimce davranıyordu.

Vekil Ahmet, ABD’nin askerî saldırılarının ardından Amerikalıların sunduğu delillerin yetersizliğine öfkelenmişti. Taliban liderleri her zaman için, eğer bin Ladin’in Afgan topraklarından terör eylemlerini yönettiği anlaşılırsa, kendisine karşı harekete geçileceğini açıkça söylemişti.³⁴ Gerçekten de Molla Ömer, neredeyse hemen Dışişleri Bakanlığı’ndan iddiaları kanıtlamasını istemişti.³⁵ Taliban yetkilisine göre bazıları, suçlamaların uydurulduğunu düşünürken, diğerleri bin Ladin’in “bir zamanlar ABD’nin desteklediği, eğitilmiş bir gerilla” olduğunu söylüyordu. Amerikalıların sundukları deliller, pek de delil yerine geçmeyecek “bazı kâğıtlardan” oluşuyordu. Bin Ladin hakkında “yeni bir şey içerdiği” varsayılarak Taliban’a verilen bir video kaset son derece utanç vericiydi ve delil olarak hiçbir değeri yoktu.

Ahmet, saldırının utanç verici olduğunu söylemişti. Masum Afganların ölümüne ve Afgan bağımsızlığının ihlaline yol açmıştı. Amerikalılar bin Ladin sorununu gerçekten çözmek istiyorsa, demişti, Suudilerle görüşmeleri gerekiyordu; bunu yaparsalar konunun “saatler

değil, dakikalar içinde” çözüleceğini ekliyordu.³⁶ Riyad’ın desteğini almak konulu diplomatik telgrafların, araştırma makalelerinin ve tavsiye kararlarının da gösterdiği gibi ABD’nin de farklı şekilde aynı sonuca ulaşmış olması ironiktir.³⁷

ABD saldırılarının etkileri felaketti. El Kaide tehdidinde dair bir yıl önce yazılmış önemli bir Amerikan istihbarat incelemesinin de belirttiği gibi, bin Ladin’i ortadan kaldırma çabasının başarısızlığından bağımsız olarak saldırı, bin Ladin’i Arapça konuşan dünyanın büyük kesiminin yanı sıra, başka bölgelere de “zorbaların saldırılarına karşı direnen bir mazlum” olarak tanıtmıştı. “Amerika’nın kültürel küstahlığı” algısının büyümesinde gerçek tehlikeler vardı; ayrıca rapora göre ABD saldırısının “ahlaki açıdan kibirli” olması ve bin Ladin’in bombalamalarına benzemesi, siyasi amaç zor kullanımını mazur gösterdiği için masum sivillerin acı çekmesine yol açması gibi durumlar da sıkıntı yaratıyordu. Sonuç itibarıyla “misilleme olarak düzenlenen seyir füzesi saldırıları... nihayetinde iyilikten çok kötülük yapmış olabilir.” Amerika’nın, diyordu rapor kâhince, hava saldırılarının “terörist bombalama eylemlerinde yeni bir evreyi kışkırtması” ihtimaline karşı uyanık olması gerekmektedir.³⁸

Bundan öncesinde bile, başarısız müdahale hoş olmayan sonuçlar yaratmıştı. Taliban liderlerinin dış dünya hakkındaki görüşleri, Batı’nın ikiye bölünmüşlüğüne dair şüpheleri sağlamlaştırmıştı. Giderek daha aşırı dini görüşlerin gelişmesini hızlandırmanın yanı sıra, radikal İslam markasını tüm dünyaya ihraç etmeye ilginin artmasını sağlayan bir kuşatma zihniyeti gelişmişti. Dönemin CIA raporlarından biri, bunun etkin şekilde gerçekleştirilebilmesinin pek mümkün görünmediğini söylüyordu.³⁹

Buna rağmen ABD baskısı son derece muhafazakâr seslerin gidecek daha köktenci hale gelmesine yol açmıştı. Kâbil Şurası (Konseyi) Başkanı ve Lider Yardımcısı Molla Rabbani gibi, bin Ladin’i sınır dışı etmenin Afganistan’ın uluslararası yalnızlığını derinleştireceğinden korkan isimler, yabancılarla iş birliği yapmamak ve boyun eğmemek politikaları üstün gelen Molla Ömer gibiler tarafından alt

edilmişti. Sonuç olarak Taliban, bin Ladin'in Müslümanları Batı'nın elinden kurtarmayı ve fantezi bir Orta Çağ öncesi dünya kurmayı amaçlayan saldırgan tekliflerine giderek yaklaşıyordu.⁴⁰

11 Eylül saldırılarının amacı tam olarak buydu. 1999'da yazılan bir istihbarat raporu, bin Ladin'in "büyük ve şişmiş bir egosu olduğunu ve kendisini çok büyük ve çok eski bir tarihî sahnede oyuncu olarak [gördüğünü]" belirtiyordu. "Ladin, kendisini son Haçlılara direnen biri olarak görüyordu."⁴¹ Dolayısıyla, İkiz Kuleler'e saldırının ardından yayınladığı tüm ses ve video kliplerinin Haçlılardan veya Haçlı Seferleri'nden bahsetmesi son derece aydınlatıcıdır. Devrimciler çoğu zaman idealleştirilmiş bir geçmişten söz etmeyi sever, ancak pek azı terör eylemlerine ilham ve gerekçe bulmak için binlerce yıl öncesine bakar.

11 Eylül'e giden aylarda istihbaratlar El Kaide'nin giderek daha büyük bir tehdit olduğundan söz ediyordu. "Yalnızca Başkan için" yazılan "Bin Ladin ABD'ye Saldırmaya Kararlı" başlıklı 6 Ağustos 2001 tarihli bir rapor, FBI'nın ABD çapında sürmekte olan "yaklaşık yetmiş tam saha araştırmasından" toplanan bilgilerin "bu ülkede uçak kaçırmalar veya diğer saldırı türleriyle tutarlı şüpheli eylem örnekteleri ortaya koyduğunu" söylüyordu.⁴² ABD bu fasılada Kâbil'deki rejime kapıyı aralık tutmak için o kadar hevesliydi ki, "ABD'nin Taliban'ın kendisine karşı olmadığı ve Taliban'ı yok etme amacı taşımadığı" yönünde teminatlar veriliyordu. Sorun bin Ladin'di. Bölgedeki ABD'li diplomatlar, bu sorun ortadan kaldırılsa "farklı bir ilişkimiz olurdu" diyordu.⁴³

Taliban boyun eğmemişti. 11 Eylül 2001 sabahı saat 08.24'te, bir şeylerin çok ters gitmekte olduğu anlaşılmıştı. Hava trafik kontrolü American Airlines'ın 11 sefer sayılı Boston-Los Angeles uçağı ile, pilotlara otuz beş bin fite yükselmeleri talimatını verdikleri on bir dakika öncesinden beri iletişim kurmaya çalışıyordu. Gelen cevap beklenmedikti: "Bazı uçaklarımız var. Sessiz kalın, her şey yolunda gidecek. Havaalanına dönüyoruz."⁴⁴ Doğu Saati'yle Saat 08.46'da, Boeing 767, Dünya Ticaret Merkezi'nin Kuzey Kulesi'ne yönlendirildi. Sonraki bir saat on yedi dakika içinde, kaçırılan üç yolcu

uçacağı daha inmişti: United 175 Dünya Ticaret Merkezi'nin Güney Kulesi'ne, American 77 Pentagon'a çakılmış, US 93 ise Shanksville Pensilvanya'da düşmüştü.⁴⁵

11 Eylül'de iki bin dokuz yüz yetmiş kişi ve on dokuz terörist ölmüştü. İkiz Kuleler'in yıkılmasının ve Pentagon binasının zarar görmesinin psikolojik etkileri çok büyüktü. Büyükelçilik binalarına ya da yurt dışındaki Amerikan askerlerine karşı terör eylemleri yeterince şok ediciydi, ancak anakaradaki hedeflere yönelik koordine bir saldırı, korkunçtu. Uçakların bilerek binalara çarpıldığını gösteren unutulmaz ve korkunç kayıtlar ve sonrasında yaşanan felaket, kaos, trajedi sahneleri ani ve destansı bir tepki gerektiriyordu. Başkan George W. Bush, saldırıların akşamında televizyondaki konuşmasında, "Bu korkunç eylemlerin arkasındakileri aramaya devam ediyoruz," demişti. "İstihbaratımızın ve kolluk kuvvetlerimizin tüm kaynaklarını, sorumluyu bulup adalete teslim etmeye yönlendirdim. Bu eylemleri gerçekleştiren teröristlerle onları besleyenler arasında ayırım yapmayacağız," diye de uyarılmıştı.⁴⁶

Libya, Suriye ve cumhurbaşkanı "terörizmin kökünü kazımak uluslararası bir görevdir" diyen İran gibi beklenmedik yerler de dâhil olmak üzere dünyanın her köşesinden destek mesajları yağıyordu.⁴⁷ Saldırıların ardında bin Ladin'in olduğu hemen anlaşılmıştı; oysa Pakistan'daki Taliban elçisi, bin Ladin'in böyle "iyi örgütlenmiş bir planı" gerçekleştirecek kaynaklara sahip olmadığını söylemişti.⁴⁸ Vekil Ahmet Mütevekkil, Katar televizyonu Al Jazeera'ye saldırılardan sonraki gün, Taliban'ın "bu terörist saldırıyı ve arkasındakileri kınadığını" belirtmişti.⁴⁹

Saldırılardan saatler sonrasında, bin Ladin konusunu çözmek için stratejiler hazırlanmaya başlanmıştı. 13 Eylül sabahı, İran'ı dâhil etmenin ve Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Çin'deki (Afganistan'ın komşuları ve komşularının komşuları) yetkililerle iletişime geçmenin önemi vurgulanıyordu. Sonraki haftada bu ülkeleri "[yeniden] enerjik hale getirmek" için bir plan yapılmış, Taliban'a karşı yapılacak askerî harekâta hazırlıklı olmaları amaç-

lanmıştı.⁵⁰ 11 Eylül'e verilen cevabın ilk adımı, İpek Yolu üzerindeki ülkeleri hizaya sokmaktı.

Afganistan'ın bir komşusuna özellikle dikkat edilmişti. Pakistan'ın Taliban'la bir, hatta iki nesildir süren yakın ilişkileri vardı. Bu terorist saldırılar, Pakistan İstihbarat Dairesi, Pakistan Başkanı'na İslamabad'ın "siyah ile beyaz" arasında net bir tercih yapmasını şart koşuyordu. "Gri nokta yok"tu. Ülke ya "teröre karşı savaşta ABD ile birlikte olacaktı ya da ABD'nin karşısında yer alacaktı."⁵¹

Afganistan saldırısı için taşlar yerine konurken, Taliban'a son, meşum bir uyarı yapılmıştı; bu uyarıyı ya Pakistan Başkanı ya da güvenlik sorumlusu şahsen iletecekti. "El Kaide liderlerini teslim etmek, teröristlerin kamplarını kapatmak ve ABD'nin teröristlerin tesislerine girişine izin vermek sizin çıkarlarınız ve hayatta kalmanız için gereklidir." "Afganistan ile ilişkili herhangi bir şahıs ya da grup" ABD'deki terör saldırılarına karışmışsa, tepki "yıkıcı" olacaktı. "Taliban rejiminin tüm sütunları yıkılacaktır," denmişti bu kısa ve öz mesajda.⁵² Ultimatom çok açıktı: Bin Ladin'i verin ya da sonuçlara katlanın.

Bin Ladin'i bulmaya ve El Kaide'nin gücünü kırmaya yönelik tüm çabalara rağmen, ortada bir insan avından daha fazlası vardı. Aslında Washington'ın dikkati hızla büyük resme, Asya'nın merkezini kesin ve tam anlamıyla kontrol etmeye dönmüştü. Nüfuz sahibi sesler, asıl ihtiyaç duyulan şeyin bölge ülkelerinin tamamen yeniden şekillendirilmesi olduğunu söylüyordu. ABD'nin çıkarları ve güvenliği, böylece fazlasıyla artacaktı.

Onlarca yıl boyunca ABD şeytanla oyun oynamıştı. Bu kadar yıl Asya'nın kalbi çok önemli görülmüştü; o kadar ki İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu bölgenin ABD'nin ulusal güvenliğini doğrudan etkilediği açıkça söyleniyordu. Doğu ve Batı arasındaki konumu, bölgeyi süper güç rekabeti konusunda stratejik olarak önemli kılıyordu. Diğer yandan –özellikle petrol ve gaz gibi– doğal kaynakları, Basra Körfezi ülkelerinde ve yakın komşuluklarında yaşananları, ABD ulusal güvenliği için gerçekten önemli bir konu haline getiriyordu.

30 Eylül 2011’de, 11 Eylül katliamından üç hafta sonra Savunma Bakanı Donald Rumsfeld, Başkan’a ABD’nin “savaş hedefleri” açısından yakın gelecekte neyi başarmaya çalışması gerektiği hakkındaki “stratejik görüşlerini” sunmuştu. “El Kaide ve Taliban hedeflerine karşı bazı hava saldırılarının yakında başlaması planlanıyor,” demiş, “savaş” adını verdiği şeyin başlangıcını belirtmişti. “Devletleri terörizme destek vermemeye ikna etmek ya da zorlamak” önemliydi. Daha sonra teklif ettiği şey ise dramatik ve şaşırtıcı şekilde hırslıydı. “Savaş dünyanın siyasi haritasını kayda değer ölçüde değiştirmezse, ABD hedefine ulaşmış olmayacaktır.” Bunun anlamı daha sonra açıkça belirtilmişti. “[ABD hükümeti] şöyle bir hedef gütmelidir: Afganistan ve bir (veya iki) önemli devlette yeni rejimler.”⁵³ Hangi devletlerden bahsettiğini söylemesine gerek yoktu: İran ve Irak.

11 Eylül saldırıları ABD’nin dünyayı bir bütün olarak ele alışı şeklini değiştirmişti. Amerika’nın geleceği, Irak’ın batı sınırından Suriye ve Türkiye üzerinden Hindukuş’a uzanan Asya’nın omurgasını güvenlik altına almasına bağlıydı. Bu vizyon, Başkan Bush tarafından Ocak 2002 sonlarında dile getirilmişti. Yoğun hava saldırıları ve çok miktarda kara askerinin gönderilmesini içeren Sürekli Özgürlük Harekâtı’nın başlangıcından birkaç hafta sonra Taliban’a yıkıcı bir darbe vurulmuş, Taliban, Kâbil dahil olmak üzere büyük şehirlerden kovulmuştu. Bin Ladin hâlâ bulunamamış olsa da, Başkan, Ulusa Sesleniş konuşmasında ABD’nin neden daha büyük hedeflerin peşinde olduğunu açıklamıştı. Daha önce Amerika’nın çıkarları açısından zararlı birçok rejim “11 Eylül’den beri sessiz durmaktadır, ancak mahiyetlerini biliyoruz.” Tam bir haydut devlet olan Kuzey Kore bunlardan biriydi. Ancak asıl odak, başka iki devletin yarattığı tehditti: İran ve Irak. Bunlar, Pyongyang’daki rejimle beraber “Bir şer eksenini teşkil ediyor, dünya barışını tehdit edecek şekilde silahlanıyordu.” Bu eksenin parçalamak önemliydi. “Terörle savaşımız iyi başlamıştır ancak sadece başlamıştır.”⁵⁴

Kontrolü ele alma kararlılığı çok büyüktü. İstikrarsızlaştırıcı ve tehlikeli kabul edilen rejimleri devirmek, ABD ve müttefiklerinin stratejik düşünceleri açısından büyük önem arz eder olmuştu. Mevcut

tehlikelerden kurtulmaya öncelik verilmiş, daha sonra neler olacağı, olabileceği ya da olması gerektiği hakkında pek düşünülmemiştir. Kısa vadeli sorunları çözmek, uzun vadeli senaryodan çok daha önemlidir. 2001 sonbaharında Afganistan'a karşı yapılan planlarda bu durum çok açıktı. Hava saldırısı başladıktan sonra yazılan bir makale, "[ABD hükümeti] Taliban sonrasında neler olacağı konusunda çok düşünmemelidir," demiştir. Kritik olan, El Kaide ve Taliban'ı yenmek; daha sonra olacaklarla daha sonra ilgilenilebilirdi.⁵⁵

Aynı kısa vadecilik; burada Irak konusunda da görülüyordu. Saddam Hüseyin'in iktidardan uzaklaştırılmasına odaklanılmasının ülkenin gelecekte nasıl görüneceğine dair bir plansızlığı da beraberinde getiriyordu. Saddam'dan kurtulma arzusu, Bush iktidarının ilk günlerinden beri gündemdeydi. Yeni Dışişleri Bakanı Colin Powell, George Bush görevi devraldıktan yetmiş iki saat sonra (ve 11 Eylül saldırılarından aylar önce) "[ABD'nin] Irak'taki rejim değişikliği politikası" hakkında açıklama talep etmişti.⁵⁶ Terör saldırılarının ardından dikkatler neredeyse hemen Saddam Hüseyin'e dönmüştü. ABD askerlerinin Afganistan'da tüm kontrolü devralır gibi göründükleri bir dönemde, Savunma Bakanlığı Irak'a büyük bir harekât için hazırlanıyordu. Rumsfeld ve Merkez Komuta Şefi General Tommy Franks arasındaki bir planlama toplantısının notlarının da açıkça belirttiği gibi, soru basitti: "Nasıl başlamalı?"⁵⁷

Üç olası tetikleyici öngörülüyordu; ki her biri askerî harekâtı mazur gösterirdi. Donald Rumsfeld, Kasım 2001'de belki Saddam, "kuzeydeki Kürtlere karşı harekete geçer" diye düşünmüştü, belki de (Eylül 2001'de birçok medya kuruluşuna ve iki ABD senatörüne gönderilen virüslü mektupları takiben) "11 Eylül saldırısı veya şarbon saldırıları ile bir bağlantı" bulunurdu veya belki de "kitle imha silahı denetimleriyle ilgili bir sorun çıkardı." Bu ümit vadeden bir yaklaşıma benziyordu ve sonraki yorum da bunu destekliyordu: "Denetim talepleri hakkında düşünmeye başlayın."⁵⁸

2002 boyunca ve 2003'ün başlarında, kimyasal ve biyolojik silahlar ile kitle imha silahları konusu vurgulanarak Irak'a baskı artırılmıştı. ABD bu konuyu neredeyse dinî bir coşkuyla takip etmişti. Bir ra-

porda; 11 Eylül saldırıları ile Bağdat arasında bir ilişkiye dair “su götürmez kanıtın” yokluğu halinde, “büyük siyasi maliyete” rağmen savaşa destek bulmanın yalnızca Tony Blair’e güvenmekle mümkün olabileceği vurgulanıyordu. Bir diğer rapor, “çok olmasa da ABD müttefiki ya da Amerika ile dostane ilişkiler içindeki bazı ülkelerin –bilhassa da Avrupa’nın– Irak’a topyekûn saldırı konusunda şüphe taşıdığı” altı çiziliyordu. Bu durum üzerine Birleşmiş Milletler’in operasyon tezkeresi vermemesi olasılığına karşı geniş çaplı bir savaş için gerekli yasal altyapının hazırlanmasına çalışılmıştı.⁵⁹

Özellikle Irak’ın sadece kitle imha silahları yapmaya kararlı olduğu değil, bunu gizlice yaptığı –ve aynı zamanda Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA)’dan gelen denetmenleri de engellediği– vurgulanıyordu. Bazı durumlarda bu, sözlerinin abartıldığını ya da kendilerinin riske atıldığını hisseden gözlemcilerle sorunlara yol açmıştı. Örneğin 2002 baharında Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü’nün Brezilyalı Genel Sekreteri José Bustani, özel ve kapalı bir oturumun ardından azledilmişti; bu, büyük bir uluslararası örgütün başkanının görevinden uzaklaştırılmasına ilk örnekti.⁶⁰ Nadir ve sıklıkla güvenilmez kaynaklardan toplanan bilgilere önem atfediliyor ve varsayımlar gerçekmiş gibi yansıtılıyordu; bu da Irak ve Saddam’a yönelik iddiaları çürütülemez kılma kararlılığının bir sonucuydu. Colin Powell, 5 Şubat 2003’te BM’ye, “Bugün söylediğim her şey kaynaklar, sağlam kaynaklar tarafından desteklenmektedir,” demişti. “Bunlar varsayım değildir. Size olguları ve yargıları, sağlam istihbarata dayanarak sunuyoruz.”⁶¹

Hiç de öyle değildi. Sadece bir hafta önce, IAEA’nın bir raporu, “Bugüne kadar Irak’ın 1990’lardan bu yana nükleer silah programını yeniden canlandırdığına dair bir kanıt bulabilmiş değiliz,” demiş, “daha fazla doğrulama çalışması yapılması gereklidir,” diye de eklemişti.⁶² Bu, aynı gün, 27 Ocak 2003’te Birleşmiş Milletler Gözlem, Doğrulama ve Teftiş Komisyonu (UNMOVIC) Başkanı Hans Blix tarafından yayınlanan ve denetmenlerin ara sıra taciz edildiğini, ancak “Irak’ın genel olarak şimdiye kadar tam bir iş birliği gösterdiğini” belirten raporuyla uyumluydu.⁶³

Daha sonra ortaya çıkacağı üzere, Saddam Hüseyin ile El Kaide'nin 2001 saldırıları arasında hiçbir bağlantı yoktu. Gerçekten de 19 Mart 2003'te başlayan işgalin ardından Bağdat'ta ele geçirilen milyonlarca sayfa, terörizme neredeyse hiçbir atıfta bulunmuyordu. Aksine Irak İstihbarat Servisi ile ilişkili belgeler, 1980'lerde büyük saldırılar düzenleyen Filistin Kurtuluş Cephesi'nin lideri Ebu Abbas gibi insanları dizginlemek için çok özen gösterildiğini ve Amerikalı hedeflere karşı hiçbir koşulda hiçbir saldırı yapılmayacağını (ABD'nin doğrudan Irak'a saldırması haricinde) açıkça belirtildiğini göstermektedir.⁶⁴

Benzer şekilde, artık bildiğimiz üzere, Irak'ı bölge ve dünya barışına tehdit olarak görenlerin zihinlerinde son derece gerçek olan sözde kapsamlı ve ayrıntılı nükleer silah programının da gerçekleşmesi pek ilişkisi yoktu. Colin Powell'ın mobil biyolojik silah tesisleri olarak tanımladığı, "büyük palmiye korularında saklanan ve... tespit edilmemek için bir ila dört hafta sürekli yer değiştiren kamyonlar," Iraklıların hep söylediği gibi, meteoroloji balonu çıkmıştı.⁶⁵

Saddam Hüseyin'den ne pahasına olursa olsun kurtulma kararlılığı, kronik olarak sonrasını planlayamama hastalığına eşlik ediyordu. Daha önce ve işgal başladıktan sonra hazırlanan planlar ve kitapçıklar, Irak'ın özgürleştirilmesinden sonraki cennetvari geleceği tasvir ediyordu. Konuya dair ciddi bir çalışmada, "Irak petrolünün muazzam bir varlık" olduğu iyimserliği hâkimdi. Bu petrolün, "Etnik kökeninden ve dininden bağımsız şekilde ülkenin tüm vatandaşlarına fayda sağlama" potansiyeli vardı.⁶⁶ Servetin mutlu ve adil şekilde paylaşılacağı yönündeki saf varsayım, işgalin sonuçlarının ne olacağına dair beklentilerin gerçekçi olmadığını göstermektedir. Yine de ani çözüm beklentisi her yerde görülebiliyordu. Beyaz Saray Sözcüsü Ari Fleischer, Şubat 2003'te yaptığı bilgilendirmede "Afganistan'ın aksine Irak, oldukça varlıklı bir ülkedir," demişti. "Irak halkına ait devasa kaynaklar vardır. Ve dolayısıyla... Irak yeniden inşa yükünün büyük kısmını [kolayca] omuzlayabilmelidir." Donald Rumsfeld'in yardımcısı Paul Wolfowitz de işgal Mart 2003'te başladıktan sekiz gün sonra Temsilciler Meclisi Tahsisatlar Komitesi'nin bir görüş-

mesinde neredeyse aynı şeyi söylemişti. Endişeye gerek olmadığını ısrarla vurguluyordu Wolfowitz: “Gerçekten kendi yeniden inşasının altından, üstelik de kısa zamanda, kalkabilecek bir ülkeden bahsediyoruz.” Petrol gelirlerinin sonraki “iki ya da üç yıl içinde” elli ila yüz milyar dolar getireceğini öngörmüştü.⁶⁷

Saddam’ı devirmenin Irak’ı bir bal ve süt diyarına dönüştüreceği fikri, destansı bir hayalperestlik örneğiydi. Askerler Afganistan’a girdiklerinde politika planlamacıları, ABD’nin “Taliban sonrası bir askerî müdahalede bulunmaması gerektiğini, zira ABD’nin dünya çapındaki terörle mücadele çabalarıyla ilgileneceğini” söylüyordu.⁶⁸ Irak’taki beklentiler de benzerdi: ABD merkezî komutasının yaptığı plana göre ülkeyi işgal etmek için iki yüz yetmiş bin asker gerekecekti. Ancak iki buçuk yıl sonra gereken kara birliği, beş bin askeri geçmeyecekti. Bu fikirler powerpoint slaytlarında görmek istediklerini gören insanlara sunulurken her şey makul görünüyordu.⁶⁹ Bunlar hafif savaşlar, diğer bir ifadeyle, hızla çözümlenecek ve Asya’nın önemli bir bölgesinde yeni bir dengenin oluşmasını sağlayacak savaşlardı.

Ancak her iki durumda da savaşlar uzun ve masraflı olmuştu. Irak, Bağdat’ın düşmesinin ve hemen sonrasındaki büyük isyanların ardından neredeyse iç savaşa girmişti. Diğer yandan Afganistan’ın müdahaleye tepkisi, 1980’lerde Sovyetler Birliği’ne karşı olduğu gibi becerikli ve kararlıydı. Pakistan da yine katı direniş savaşçıları için önemli desteği sunuyordu. Binlerce asker hayatını kaybetmiş, yüz elli binden fazla ABD’li gazi olmuş en az %70’i de engelli olmalarına yol açacak yaralar almıştı.⁷⁰ Bütün bunlar “yan hasarlar” olarak, askerî harekâtlarda ölen ya da yaralanan yüz binlerce Afgan ve Iraklı sivil (sadece yanlış zamanda yanlış yerde, çatışma arasında, drone saldırısında ya da araba bombalamalarında bulunan) dışarıda bırakılarak hesaplanır.⁷¹

Finansal maliyetler inanılmaz bir hızla artıyordu. Yakın tarihli çalışmalardan biri, Irak ve Afganistan’daki savaşların maliyetini altı trilyon dolar (uzun vadeli tıbbi bakım ve sakatlık tazminatı dâhil olmak üzere Amerika’daki her aile başına yetmiş bin dolar)

civarında tahmin etmiştir. Bu, ABD'nin 2001 ve 2002 yıllarındaki artışın yaklaşık %20'sini temsil etmektedir.⁷²

Bu müdahalelerin etkisinin umulandan daha az olması ise işleri daha da kötüleştirmişti. Beyaz Saray'daki bir toplantıda durumun ne kadar kötü görüldüğünün farkına varan Eski Savunma Bakanı Robert Gates'e göre, 2011 yılında Başkan Obama Afganistan'dan neredeyse vazgeçmişti. "Orada otururken şöyle düşündüm: Başkan komutanına [General Petraeus] güvenmiyor, [Afganistan Başkanı] Karzai'ye tahammül edemiyor, kendi stratejisine inanmıyor ve savaşı sahiplenmiyor. Onun için, tek mesele buradan çıkmak."⁷³ Bu tanım, Batı'nın yarattığı, desteklediği ve birçoklarına göre zenginleştirdiği Başkan Karzai tarafından da öfkeyle tekrarlanıyordu. Yazar William Dalrymple, "Afganistan bir ulus olarak ABD politikaları yüzünden çok acı çekmiştir; Amerikalılar terörle gerçekten bulunduğu, hâlâ bulunduğu yerde savaştı, demisti. "Afganistan'a ve halkına zarar vermeye devam ediyorlar." Bunu dile getirmenin başka yolu olmadığını söylüyordu: "Bu ihanettir."⁷⁴

Bu sırada Irak'ta ölüm, devasa maliyet ve yok olan gelecek umutları karşılığında, elde pek bir şey yoktu. Saddam Hüseyin'in düşüşünden on yıl sonra, ülke hâlâ sağlıklı bir demokrasiye geçişi takip eden endekslerin alt ucundaydı. İnsan hakları, basın özgürlüğü, azınlık hakları, yolsuzluk ve ifade özgürlüğü alanlarında Irak, Saddam Hüseyin döneminde olduğundan daha iyi durumda değil, hatta bazı konularda daha kötü durumdadır. Ülke belirsizlik ve huzursuzlukla felç olmuştur, azınlıklar korkunç yerinden edilmelere ve zalimce şiddete maruz kalıyor. Gelecek kasveti beraberinde getiriyor.

Genel olarak Batı'nın, özel olarak ise ABD'nin de muhakkak ki itibar kaybı olmuştur. Donald Rumsfeld, 11 Eylül'den iki hafta sonra Başkan Bush'a, "Amerikalıların Müslümanları öldürdüğü imajını yaratmaktan mümkün olduğunca kaçınmalıyız," diye öğütlemişti.⁷⁵ Görünürdeki bu hassasiyetin yerini kısa sürede, bilinçli şekilde araf olarak tasarlanan Guantanamo Körfezi'nde (mahkûmların ABD Anayasası'nın tanıdığı korumalardan mahrum kalmaları için özel olarak seçilmiş bir konumda) duruşmaya çıkarılmadan hapsedilenle-

rin görüntüleri almıştı. ABD ve İngiltere’de Irak Savaşı öncesindeki dönemle ilgili soruşturmalar, kanıtların, kapalı kapılar ardında alınan kararları desteklemek üzere hatalı sunulduğuna, değiştirildiğine ve şekillendirildiğine dair deliller bulmuştu. “ABD hükümetinden onaylı bilgileri” kullanarak “müreffeh ve demokratik bir geleceğin” altını çizen gazetecilerin özgürlük konseptinin borazanlığını yapacakları Saddam sonrası Irak medyasını kontrol etme çabaları da, haberleri gerçekliğe değil, hayallere göre onaylayan Sovyet tarzı komiserlerin anılarını canlandırmıştı.⁷⁶

Tüm bunların üzerine dava dışı ele geçirmeler, kurumsal seviyede işkence ve tehdit oldukları kabul edilen –ancak her zaman kanıtlanmaması gerekmeyen– kişilere yönelik insansız hava aracı saldırıları da vardı. Bu konuların halk tarafından tartışılabilmesi, Batı’nın karmaşıklığı ve çoğulculuğu konusunda aydınlatıcıdır; birçokları bir tarafta demokrasinin üstünlüğü mesajı verirken, diğer yandan emperyalist bir gücün uygulamalarını sürdürmenin ikiyüzlülüğünden dehşete düşmüştü. Bazıları o kadar iğrenmişti ki politikaların nasıl yaratıldığını ortaya koyan gizli bilgileri sızdırmaya karar vermişlerdi: faydacı bir yaklaşımla, irticalen ve sıklıkla uluslararası hukuku ya da adaleti düşünmeden. Bunların hiçbirisi Batı’yı iyi göstermiyordu; ABD Senatosu’nun doğrudan sorularına rağmen, işkencenin doğasını ve kapsamını gizli tutmak için çabalayan istihbarat örgütlerinin kendileri bile bu durumu yakından hissediyordu.

Dikkatler Irak’ı ve Afganistan’ı etkileyip şekillendirmeye odaklanmışken, İran’da vuku bulan değişim yaratma çabaları da unutulmamalıdır. Bunların arasında Washington’ın enerjik şekilde uyguladığı ancak işe yaramadığı söylenebilecek yaptırımlar da vardı. 1990’larda Irak’ta olduğu gibi, bu etkilerin zararını en çok görenler yine fakirler, zayıflar ve mahrumlardı; kötü kaderleri daha da kötüleşmişti. İran’ın petrol ihracatının kısıtlanması elbette sadece İran vatandaşlarının değil, dünyanın öbür ucunda yaşayan insanların da yaşam standartlarını etkilemişti. Küresel enerji piyasasında birim gaz, elektrik ve yakıt fiyatları Minnesota’daki çiftçileri, Madrid’deki taksi sürücülerini, Sahra Altı Afrika’da okuyan kız çocuklarını ve Vietnam’daki kahve yetiştiricilerini etkiler. Hepimiz binlerce

kilometre ötede dönen güç oyunlarından etkileniyoruz. Kalkınmış dünyada yaşamla ölüm arasındaki farkın bazen sentlerle ölçülebileceğini unutmak kolaydır; ambargoların uygulanması, –Mumbai gecekondularındaki anneler, Mombasa banliyölerinde sepet örenler veya Güney Amerika’daki yasa dışı madencilik faaliyetlerine karşı çıkmaya çalışan kadınlar gibi– sesleri duyulamayanların sessizce boğulması anlamına gelebilir. Üstelik bunların tümü, İran’ın 1970’lerde ABD tarafından despot, müsamahasız ve yozlaşmış bir rejime sattığı ABD teknolojisi üzerine inşa edilen nükleer programını bırakmaya zorlamak içindi.

Şu haliyle Tahran’a yapılan diplomatik ve ekonomik baskının dışında, ABD zenginleştirme programını sonlandırmak için İran’a karşı güç kullanabileceğini de açıkça belirtiyordu. Son Bush iktidarının son zamanlarında Dick Cheney, Buşehr’deki gibi reaktörler artık gelişmiş Rus Tor karadan havaya füze sistemleriyle korunuyor olsalar bile İran’ın nükleer tesislerine saldırılması için çok ısrar ettiğini iddia etmişti. “Muhtemelen askerî harekât fikrini çoğu meslektaşımın daha fazla savunuyordum.”⁷⁷ Diğerleri kendisini, önleyici müdahalelerin tüm bölgedeki durumu daha iyi değil daha kötü yapacağını söyleyerek uyarıyorlardı. Cheney bu fikre tekrar tekrar geri gelecekti. Örneğin 2013’te, askerî harekât tehdidi olmazsa müzakereler başarısız olacaktır, demişti. “Hedefimize başka nasıl ulaşabileceğimizi görmekte güçlük çekiyorum.”⁷⁸

Batı’nın, istediği şeyi almak için güçle tehdit etmesi – ve güç kullanmaya istekli olması– gerektiği teması, Washington’da bir atasözü haline gelmişti. Dışişleri Bakanı John Kerry, Kasım 2013’te “İran, programının gerçekten barışçıl olduğunu kanıtlamak zorunda kalacaktır,” demişti. İran’ın, “Başkan’ın... [askerî harekât] tehdidini rafa kaldırmadığını açıkça belirttiği” uyarısında bulunduğunu unutmaması gerekirdi. Bu tekrar tekrar dile getirilen bir mesajdı. Kerry, Suudilere ait El Arabiye kanalında Ocak 2014’te, “ABD’nin kullanabileceği askerî seçenek hazır durumdadır,” demişti. Gerekirse, diye eklemişti, ABD “yapması gerekeni yapacaktır.”⁷⁹ Başkan Obama, “Başkanlığım süresince defaten açıkça ifade ettiğim gibi,”

diye vurguluyordu, “gerektiğinde ABD’yi ve çıkarlarını korumak için güç kullanmaktan çekinmeyeceğim.”⁸⁰

İran’ı müzakere masasına oturtması beklenen tehditlere rağmen ABD, istediği şeyi elde etmek için kulislerde bir çaba sarf etmemiş gibi görünmektedir. İran’daki Natanz Nükleer Tesisi’ndeki santrifüjlere saldıran Stuxnet virüsünün kaynağı olabilecek pek çok olasılık varsa da, birçok gösterge nükleer programı hedefleyen bu son derece karmaşık ve saldırgan siber stratejilerin kaynağının ABD –ve doğrudan Beyaz Saray– olduğunu işaret etmektedir.⁸¹ Görünüşe göre Batı istihbarat örgütleri yaptığı sürece, siber terör kabul edilebilir. İran’a karşı güç kullanma tehdidi gibi Batı çıkarlarına uygun küresel bir düzeni korumak, medeniyetin antik kavşağında Batı’nın konumunu sağlamlaştırma çabasında yeni bir bölümden başka bir şey değildir. Aksi şekilde davranmak felaketle sonuçlanabilirdi.

Sonuç

Yeni İpek Yolu

20. yüzyılın sonları ile 21. yüzyılın başları, Doğu'yla Batı'yı birçok açıdan birleştiren hayati bölgelerdeki konumlarını koruma çabaları başarısızlığa mahkûm olan ABD ve Avrupa için felaket olmuştu. Son on yıllardaki olaylarda çarpıcı olan, Batı'nın küresel tarihe – büyük resme, daha geniş konulara ve bölgede yaşanan daha geniş örüntülere– dair perspektif eksikliğidir. Politika planlamacılarının, siyasetçilerin, diplomatların ve generallerin zihinlerinde, Afganistan, İran ve Irak sorunları farklı, ayrı ve birbirlerine sadece gevşekçe bağlı gibi görünüyordu.

Ancak yine de bir adım geriden bakmak, son derece değerli bir bakış açısı ve önemli bilgiler sunar ve karmaşa içindeki geniş bir bölgeyi görmemizi mümkün kılar. Türkiye'de ülkenin ruhunu ele geçirmeye yönelik bir çatışma vardır. İnternet sağlayıcılar ve sosyal medya, geleceğin nasıl olacağına dair bölünmüş bir hükümetin keyfine göre kapatılabilmektedir. Bu ikilem, farklı ulusal vizyonların ülkeyi parçalara ayırdığı Ukrayna'da da tekrarlanmaktadır. Suriye de, muhafazakâr ve liberal güçler birbirleriyle büyük maliyetli bir savaş verirken, derin bir değişimin travmatik deneyimini yaşamaktadır. Kafkaslar da bir dönüşüm süreci geçirmektedir. Özellikle Çeçenistan ve Gürcistan'da birçok kimlik ve ulusalcılık sorunu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca elbette, daha doğuda, 2005'teki "Lale Devrimi"nden sonra uzun bir siyasal istikrarsızlık dönemine giren Kırgızistan'ın ve Batı Çin'de Uygur nüfusun yaşadığı, giderek daha istikrarsız ve düşmanca hale gelen, terör saldırılarının, yetkililerin sakal bırakmayı şüphe sebebi saymasına, kadınların peçe takmasını engellemeyi

amaçlayan Güzellik Projesi adlı resmî programı uygulamasına yol açacak denli arttığı Xinjiang'ın da içinde bulunduğu bölge vardır.

Yani Batı'nın Irak ve Afganistan'daki sakarca müdahalelerinden ve Ukrayna, İran ve diğer bölgelerde baskı uygulamasından çok daha fazla şey olmaktadır. İpek Yolu, Doğu'dan Batı'ya bir kez daha yükselmektedir. İslam dünyasındaki şiddet ve yer değiştirmelerle, köktendincilikle, Rusya ve komşuları arasındaki çatışmalarla ya da Çin'in, batı bölgelerindeki aşırılıklarla mücadelesiyle kafaların karışması ve rahatsızlık oluşması kolaydır. Ancak, bir zamanlar entelektüel, kültürel ve ekonomik olarak dünyaya hükmeden, bugün yeniden ortaya çıkmakta olan bir bölgenin doğum sancılarına şahit oluyoruz. Dünyanın ağırlık merkezinin kaydığını, binlerce yıl boyunca bulunduğu yere geri döndüğünü görüyoruz.

Bunun gerçekleşmesinin birçok sebebi vardır. Elbette en önemlisi, bölgenin doğal kaynaklarıdır. Pers Diyarı'nın, Mezopotamya'nın ve Körfez'in kaynakları üzerinde tekel sahibi olmak, Birinci Dünya Savaşı sırasında bir öncelikti ve tarihteki en büyük ödülü ele geçirme çabaları o dönemden beri Batı dünyasının tavırlarını belirlemişti. Hiç olmazsa artık Knox D'Arcy'nin bulduğu rezervlerin boyutunun ilk kez anlaşıldığı döneme oranla çok daha fazlası vardır: Sadece Hazar Denizi'nin altında bulunduğu kanıtlanmış ham petrol rezervlerinin toplamı, tüm ABD'nin rezervlerinin neredeyse iki katıdır.¹ Tak Tak sahası gibi yeni keşfedilen petrol rezervlerinin bulunduğu, üretimi 2007'den beri günde iki bin varilden iki yüz elli bin varile (ayda yüzlerce milyon dolara) ulaşan Kürt bölgesinden Kazakistan ile Rusya'nın sınırında bulunan ve yaklaşık 1,12 katrilyon metre küp doğal gazın yanı sıra sıvı gaz ve ham petrol barındıran Karaçağanak'a, bu bölgenin ülkeleri doğal kaynakları altında ezilmektedir.

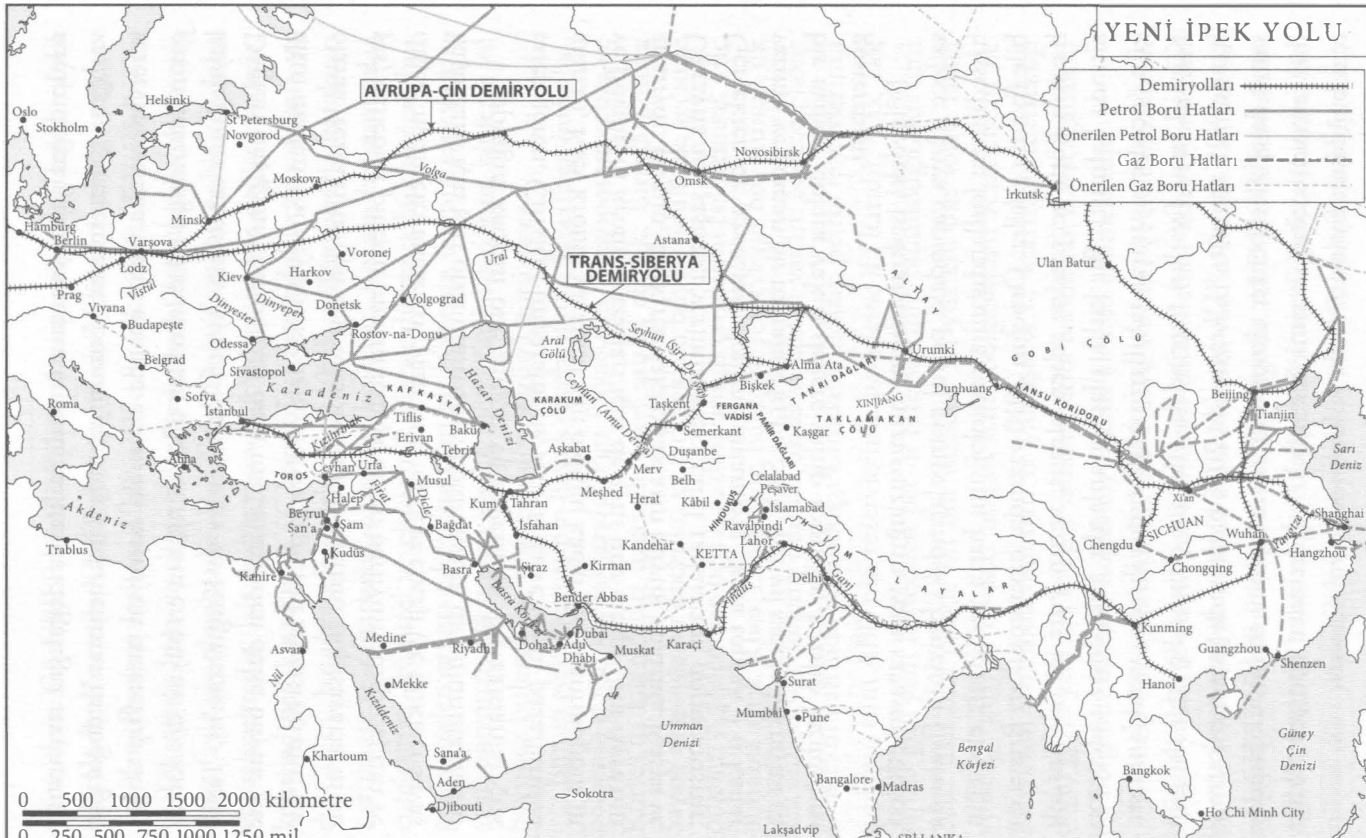
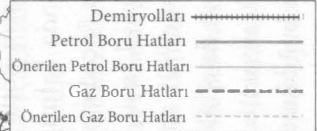
Ayrıca Ukrayna'nın doğuda Rusya sınırını çevreleyen, uzun süredir yaklaşık on milyar ton civarı çıkartılabilir rezervi bulunan kömür madenleriyle ünlü Donbas Havzası vardır. Burası da mineral zenginliği yüzünden önemi artan bir bölgedir. ABD Jeoloji Servisi'nin yakın zamanda hazırladığı jeolojiye dayanan değerlendirmeler, bir milyar dört yüz milyon varil petrol ve altı yüz seksen trilyon met-

reküp doğal gazın yanı sıra önemli miktarda doğal gaz sıvılarının varlığına işaret etmiştir.² Bunun yanında Türkmenistan'ın doğal gaz rezervleri vardır. Yerin altında en az iki katrilyon metreküp doğal gazın bulunduğu tahmin edilen ülke, dünyanın en büyük dördüncü kaynağının sahibidir. Ayrıca Özbekistan ve Kırgızistan'ın, Tanrı Dağları kuşağının bir parçası olan madenlerinden daha büyük tek altın madeni Güney Afrika'daki Witwatersrand Havzası'ndadır. Ek olarak Kazakistan'da cep telefonlarının, dizüstü bilgisayarların ve şarj edilebilir pillerin imalatı için şart olan berilyum, disprozium ve diğer “nadir elementlerin” yanı sıra, nükleer enerji (ve nükleer savaş başlıkları) için şart olan uranyum ve plütonyum da bulunmaktadır.

Toprağın kendisi bile zengin ve değerlidir. Bir zamanlar çok talep gören, Çin'deki imparatorluk sarayında ve Delhi pazarlarında aranan, Kiev kronik yazarları için olduğu kadar Konstantinopolis'in ve Beijing'in kronik yazarları için de aynı üne sahip Orta Asya'nın atlarıydı. Bugün, bozkırlardaki otlakların büyük bölümü, Rusya ve Ukrayna'nın şaşırtıcı verimlilikteki tahıl tarlalarına dönüşmüştür: Gerçekten de *çernozyom* (kelime anlamıyla “kara toprak”) o kadar verimli ve aranan bir topraktır ki bir STK, her yıl sadece Ukrayna'da bir milyar dolara yakın değere sahip toprağın kazılıp satıldığını göstermişti.³

Bölgedeki istikrarsızlığın, huzursuzluğun veya savaşın etkileri sadece dünya çapındaki petrol pompalarındaki benzinin fiyatında hissedilmez; kullandığımız teknolojinin, hatta yediğimiz ekmeğin bile fiyatını etkiler. Örneğin 2010 yazında, hava koşulları Rusya'da hasatın kötü geçmesine sebep olmuş, verim yurt içi talebin çok altında kalmıştı. Bir kıtlık olacağı anlaşılır anlaşılmaz sadece on gün önceden uyararak tahılların uluslararası ihracatı yasaklanmıştı. Küresel tahıl fiyatları üzerindeki etki ani olmuş: Fiyatlar iki gün içinde %15 artmıştı.⁴ Ukrayna'da 2014 başlarında yaşanan karmaşanın da etkileri benzer olmuş, dünyanın üçüncü en büyük buğday ihracatçısının zirai üretimi üzerindeki etkilerinden endişe edildiği için buğdayın fiyatının hızla yükselmesine yol açmıştı.

YENİ İPEK YOLU

Dünyanın bu bölgesindeki diğer ekinler de benzer ilkelere dayanır. Bir zamanlar Orta Asya, Babür'ün portakal ağaçlarıyla ve daha sonraları, 17. yüzyılda Batı Avrupa'nın büyük şehirlerinde çok değer verilen ve Amsterdam'da tek bir soğanı ile evlerin takas edildiği laleleriyle ünlüydü. Bugün paylaşamayan ürün haşhaştır: Özellikle Afganistan'da yetiştirilmesi, dünyadaki eroir tüketim örüntülerini ve fiyatını belirler ve elbette uyuşturucu bağımlılığının tedavisinden ve rehabilitasyondan doğan maliyetlerin yanı sıra organize suçla başa çıkmanın fiyatını da etkiler.⁵

Burası, dünyanın Batı'ya yabancı ve uzak, hatta tuhaf olacak kadar uzaylı görünebilecek bir bölümdür. Türkmenistan'da 1998 yılında Başkan'ın güneşe bakacak şekilde dönen, saf altından devasa bir heykeli dikilmiş, dört yıl sonra ise aylar yeniden adlandırılmıştı: Nisan (eskiden "Aprel") dönemin liderinin rahmetli annesinin adıyla değiştirilerek "Gurbansultan" olmuştu. Ayrıca komşu Kazakistan'da Başkan Nursultan Nazarbayev 2011'de oyların %96'sını alarak seçilmişti ve sızdırılan diplomatik yazışmalar, Elton John ve Nelly Furtado gibi pop yıldızlarının, reddedilemeyecek kadar iyi teklifler aldıktan sonra Başkan'ın ailesi için özel konserler verdiklerini ortaya koymuştu.⁶ Tacikistan kısa süre için dünyanın en uzun bayrak direği rekorunu elinde tuttukten sonra, dikkatler, bölgenin en büyük kütüphanesinin, en büyük müzesinin ve en geniş çay evinin yanına Orta Asya'nın en büyük tiyatrosunu yapmaya dönmüştü.⁷

Diğer yandan Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki Azerbaycan'da, Başkan Aliyev (ailesi ABD'li diplomatlar tarafından "Baba filmindeki Corleonelele" benzetilmişti) son seçimlerde oyların %86'sını almıştı. Burada, liderin oğlunun Dubai'de kırk beş milyon dolar (on bin yıllık ortalama bir Azeri bütçesi; on bir yaşında bir çocuk için fena değil) değerinde villalardan ve dairelerden oluşan bir portföye sahip olduğunu öğreniriz.⁸ Güneyde, İran'da ise yeni başkanın Holokost'u inkâr ettiği ve "Batılı güçleri ve despotları", "fakir ülkelere ilaçlarını ve tıbbi cihazlarını satabilmek için" HIV virüsünü geliştirmekle itham ettiği kayıtları vardır.⁹

Burası, Batılı zihninde geri kalmış, despotça ve şiddetli olarak resmedilen bir bölgedir. Dışişleri Bakanı Hillary Clinton 2011 yılında Asya'nın merkezinin çok uzun süredir "ihtilaflar ve bölünmelerle parçalandığını", ticaretin ve iş birliğinin "bürokratik engeller ve mallar ile insanların akışının önündeki diğer engeller" ile boğulduğunu söylemişti; "burada yaşayan insanlar için daha iyi bir geleceğe dair" tek ümit, kalıcı istikrar ve güvenlik tesis etmektir. Sadece o zaman, en azından kendi görüşüne göre, toplumsal ve ekonomik kalkınma için şart olan "daha fazla özel yatırımı" çekmek mümkün olacaktı.¹⁰

Görünürdeki tüm "ötekiliklerine" rağmen bu topraklar, dünya tarihinde şu veya bu şekilde daima önemli olmuş, doğuyla batıyı birbirine bağlamış, fikirlerin, geleneklerin ve dillerin antik çağlardan bugüne kadar itişip kakıştığı bir pota olmuştur. Bugün İpek Yolu yeniden yükseliştedir; birçokları bakmasa ya da göz ardı etse de. Ekonomistler henüz dikkatlerini Karadeniz, Küçük Asya ve Levant'ı Himalayalar'a bağlayan kuşaklardaki toprağın içinde veya altında, suların dibinde veya dağların derinliklerinde yatan zenginliklere çevirmemişlerdir. Bunun yerine herhangi bir tarihî bağı olmayan ancak yüzeysel olarak benzer ölçülebilir veriler sunan ülke gruplarına odaklanmışlardır (örneğin günümüzde moda terim olarak MIST'e [Malezya, Endonezya, Güney Kore ve Türkiye] yerini kaptıran BRICS [Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika] ülkeleri gibi).¹¹ Aslında bakmamız gereken, gerçek Akdeniz'dir (Mediterranean, "dünyanın merkezi"). Burası Vahşi Doğu ya da keşfedilmeyi bekleyen Yeni Dünya değildir; gözlerimizin önünde bağlantıları yeniden kurulan bir bölgedir.

Bir anda fantezilerini gerçekleştirmek için kullanabilecekleri kadar çok miktarda parayla karşılaşan ülkelerde şehirler büyümekte, yeni havaalanları, turistik tesisler, lüks oteller ve simgesel binalar inşa edilmekteydi. Türkmenistan Aşkabat'ta yüzlerce milyon dolar maliyetle yeni bir başkanlık sarayı ve kapalı kış sporları arenası inşa edilmişti. Muhafazakâr tahminlere göre Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Avaza turizm bölgesine ise şimdiden iki milyar

dolardan fazla yatırım yapılmıştı. Devasa ahşap kozaları ve içbükey cam duvarlarıyla Bakü'deki Haydar Aliyev Uluslararası Havaalanı, petrole bulanmış Azerbaycan'a gelenlerde ülkenin hırsları ve zenginliği konusunda şüpheyi yer bırakmaz. Tıpkı, 2012 yılında Eurovision Şarkı Yarışması için inşa edilen konser mekânı Kristal Salon gibi. Bakü ekonomik olarak büyürken, uluslararası seyahat edenlerin Azerbaycan'ın başkentindeki seçenekleri de artmıştı. Artık Hilton, Kempinski, Radisson, Ramada, Sheraton ve Hyatt Regency'nin yanı sıra yeni butik oteller arasında seçim yapılabilirdi. Üstelik bunlar sadece başlangıç: Sadece 2011'de şehirdeki otel odası sayısı iki katına çıkmış, sonraki dört yılda ise tekrar iki katına çıkması beklenmektedir.¹² Ya da Erbil'e, petrol sektörünün dışındakilerin pek bilmediği, Irak Kürdistanı'nın en büyük şehrine bakabiliriz. Burada yeni Erbil Rotana Hotel'in gecelik ücretleri, Avrupa'nın birçok başkentindekine ve ABD'nin büyük şehirlerine oranla yüksektir: Sade odaların geceliği (kahvaltı ve spa kullanımı dâhil, wi-fi kullanımı hariç) iki yüz doksan dolardan başlar.¹³

Büyük yeni şehir merkezleri kurulmuştu, hatta Kazakistan'daki Astana gibi yirmi yıl içinde küllerinden yeni bir başkent doğmuştu. Norman Foster'ın tasarladığı muazzam Barış ve Uzlaşma Sarayı'nın yanı sıra altın bir yumurtayı çevreleyen bir ağaç şeklinde tasarlanmış yüz on metrelik bir kule olan, ziyaretçilerin ellerini Kazakistan Başkanı'nın el izine bastırarak dilek dilemeye teşvik edildikleri Bayterek'e ev sahipliği yapmaktadır. Burası eğitimsiz gözler için yeni uç topraklar, milyarlerinin bir anda belirerek Londra, New York ve Paris müzayedecilerinden en iyi sanat eserlerini satın aldığı, dünyadaki en iyi gayrimenkulleri, uzun süredir oralarda yaşayanları şaşırtacak fiyatlara satın almaktan memnun oldukları bir bölge gibi görünebilir: Londra gayrimenkul piyasasında eski Sovyet cumhuriyetlerinden gelen insanların ortalama harcamaları, ABD veya Çin'den gelenlerin üç, yerel alıcıların ise yaklaşık dört katıdır.¹⁴ Manhattan, Mayfair, Knightsbridge ve Güney Fransa'daki özel evler ve simgesel binalar, birbiri ardına büyük paralar ödeyen (genellikle de nakit olarak) Özbek bakır patronları, Urallar'daki potas işlerinden servet

kazanan kodamanlar ya da Kazakistanlı petrol zenginleri tarafından satın alınmaktadır. Bazıları servetlerini dünyaca ünlü futbolculara harcar, örneğin Hazar Denizi'nden bir oligarkın Dağıstan'daki bir futbol kulübü olan Anzhi Makhachkala'da oynamak üzere Samuel Eto'yu satın alması gibi. Eto'o bir noktada dünyada en çok para kazanan futbolcuydu. Başkaları ülkelerinin profilini geliştirmek için hiçbir harcamadan kaçınmaz. Bakü'deki on yedi yaş altı Kadınlar Futbol Dünya Kupası'nın açılış töreninde Jennifer Lopez konser vermişti; iki yıl önce, Trinidad ve Tobago'da yapılan turnuvanın on dakika süren ve birkaç yüz izleyicinin küçük bir dans grubunu izlediği "büyük açılışına" oranla büyük bir farktı bu.¹⁵

Asya'nın omurgasında yeni bağlantılar doğmakta, bu önemli bölgeyi kuzeye, güneye, doğuya ve batıya bağlamakta, binlerce yıldır olduğu gibi farklı yollar, şekiller ve biçimler almaktadır. Bunlar, "ölümcül olmayan malların" Afganistan'daki ABD ve koalisyon güçlerine ulaştırılması için oluşturulan, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'dan geçen bir dizi ulaştırma koridorundan oluşan, birçok yerde SSCB tarafından 1980'lerde, Sovyet işgali sırasında inşa edilen altyapıyı kullanan Kuzey Dağıtım Ağı gibi yeni arterlerle desteklenmiştir.¹⁶

Bittabi çok geçmeden Avrupa, Hindistan, Çin ve ötesinde isteyen ve ödeyebilen müşterilere enerji taşıyan petrol ve gaz boru hatları da geldi. Boru hatları bölgeyi her yönde dokurken, Güneydoğu Türkiye'deki Ceyhan Limanı'na bağlanır ya da Çin ekonomisi büyürken fosil yakıt ihtiyacını karşılamak için Orta Asya'yı aşar. Ayrıca yeni pazarlar açılıp birbirine bağlanmakta, yılda otuz milyar metreküp doğal gaz pompalama kapasitesine sahip yeni bir boru hattı üzerinden daha fazla ve daha ucuz enerjiye ulaşmak konusundaki çıkarları örtüşen Afganistan, Pakistan ve Hindistan arasında yakın iş birliğini teşvik etmektedir. Türkmenistan'daki gaz sahalarından Herat'a ve Kandehar'a, oradan da Ketta ve Multan'a ulaşan otoyolu takip edecek olan rotası, yıllar önceki Soğd tüccarlara, 17. yüzyıldaki at tüccarlarına, Viktorya dönemindeki İngiliz demiryolu planlamacıları

ve stratejistlerine ve Orta Çağ'a özgü Gazne Sarayı'nda çalışmak üzere seyahat eden şairlere tanındık gelecektir.

Mevcut ve yapılması planlanan boru hatları, Avrupa'yı da dünyanın merkezindeki petrol ve gaz rezervlerine bağlar; böylece stratejik ve ekonomik önemini sadece ihracatçı ülkeler için değil, boru hatlarının geçtiği ülkeler için de artırır: Rusya'nın hâlihazırda gösterdiği gibi, enerji rezervleri, fiyat spekülasyonları ile veya basitçe Ukrayna'ya arzı keserek, silah olarak kullanılabilir. Avrupa'daki birçok ülke Rus gazına, daha da fazlası Kremlin'in desteklediği Gazprom'un stratejik, hatta kontrol edici hisselerine sahip oldukları şirketlere bağımlı olduğu için, enerjinin, kaynakların ve boru hatlarının ekonomik, diplomatik ve siyasi silahlar olarak kullanımı, 21. yüzyılın sorunlarından biri olacak gibi görünmektedir. Belki de Başkan Putin'in doktora tezinin Rus mineral kaynaklarının stratejik planlaması ve kullanımı olması –bazıları tezin orijinallikinden şüphe duyulduğunu, hatta doktoranın sahte olduğunu belirtse dahi– meşum bir işarettir.¹⁷

Doğuda bu boru hatları, Çin toplamda dört yüz milyar dolar değerindeki otuz yıllık bir sözleşmeyle geleceğe yönelik gaz rezervleri satın alırken yarının can suyunu taşımaktadır. Bir kısmı önceden ödenecek olan bu devasa meblağ, Beijing'e aradığı enerji güvenliğini sağlarken, yeni bir boru hattının yaklaşık yirmi iki milyar dolarlık maliyetini mazur göstermekte, Moskova'ya, komşuları ve düşmanlarıyla nasıl ilişki kuracağını belirlerken daha fazla özgürlük ve özgüven sunmaktadır. Dolayısıyla Çin'in BM Güvenlik Konseyi'nde Rusya'yı 2014 Ukrayna krizi sırasındaki eylemleri dolayısıyla kınamayan tek ülke olması şaşırtıcı değildir; karşılıklı fayda sağlanan ticaretin soğuk gerçekliği, Batı'nın siyasi oyunlarından çok daha ikna edicidir.

Boru hatlarının yanı sıra, ulaşım ağları da son otuz yılda çok genişlemiştir. Kıtayı geçen demiryolu hatlarına yapılan büyük yatırımlar, Çin'den Almanya'da Duisburg yakınlarındaki büyük bir dağıtım merkezine ulaşan on bir bin üç yüz kilometrelik Yuxinou Uluslararası Demiryolu'nu yük taşımacılığına açmıştır. Başkan Şi Cinping 2014'te bu tesisi şahsen ziyaret etmişti. On altı gün (Çin'in Pasifik limanlarından deniz yoluyla gelmekten çok daha hızlı) süren

bu yolculukta yedi yüz elli metre uzunluğundaki trenler milyonlarca dizüstü bilgisayar, ayakkabı, elbise ve diğer dayanıklı ürünleri bir yöne, elektronik ürünleri, araba parçalarını ve tıbbi ekipmanı diğer yöne taşımaya başlamıştır.

Hâlihazırda duyurulan demiryolu bağlantılarını iyileştirmek üzere kırk üç milyar dolarlık yatırım sayesinde, bazı uzmanlar, her yıl trenle taşınan konteyner sayısının 2012’de yedi bin beş yüzden 2020’de yedi buçuk milyona ulaşacağını tahmin etmektedir.¹⁸ Bu yalnızca başlangıçtır; İran, Türkiye, Balkanlar, Sibirya ve Moskova, Berlin ve Paris’ten geçecek demiryolu hatları planlanmakta, Beijing’i Pakistan’a, Kazakistan’ı Hindistan’a bağlayacak yollar düşünülmektedir. Hatta Bering Boğazı’nın altına, trenlerin Çin’den Alaska ve Kanada üzerinden ABD’ye ulaşmasını sağlayacak üç yüz kilometre uzunluğunda bir tünel inşa edilmesi bile konuşulmaktadır.¹⁹

Çin hükümeti, minerallere, enerji kaynaklarına ve şehirlere, limanlara ve okyanuslara erişecek bir ağı özenle ve bilinçli şekilde kurmaktadır. Alışveriş hacimlerinin ve hızlarının keskin şekilde artmasını sağlayacak altyapıların iyileştirilmesine veya sıfırdan inşa edilmesine çok miktarda finansman sağlandığının duyurulmadığı bir ay neredeyse yoktur. Çin bunları “demir dostlar” olarak başlayıp, “her koşulda” devam edebilecek ilişkilere dönüşmüş ülkelerle ortak şekilde gerçekleştirmektedir.²⁰

Bu değişimler şimdiden Çin’in batı bölgelerinin yeniden ortaya çıkmasına yol açmıştır. İç kesimlerde emek kıyıda olduğundan daha ucuz olduğu için, birçok şirket Dzungarian Kapısı’nın (artık trenlerin geçtiği, ülkenin batısındaki antik giriş noktası) yakınlarındaki şehirlere taşınmaya başlamıştır. Hewlett Packard üretimini Şangay’dan güneybatıdaki Chongqing’e taşımıştır. Burada yılda yirmi milyon dizüstü bilgisayar ve on beş milyon yazıcı imal etmekte, Batı’daki pazarlara trenle milyonlarca ünite sevk etmektedir. Ford Motor Company gibi diğer şirketler de bu yolu izlemiştir. Önde gelen IT üreticisi ve Apple’ın önemli tedarikçilerinden biri olan Foxconn, Shenzhen’deki eski tesislerinin yerine Chengdu’ya yerleşmiştir.²¹

Başka ulaştırma ağları da doğmuştur. Her gün beş uçuş, iş adamlarını ve turistleri Çin'den Kazakistan'da Almatı'ya götürür. Azerbaycan'da Bakü, İstanbul ile her hafta otuz beş uçak dolusu yük alışverişi yapar. Rusya'daki şehirlerle uçak trafiği daha da yoğundur. Aşkabat, Tahran, Astana ve Taşkent gibi havaalanlarında varış ve kalkış zaman çizelgeleri, bölge şehirleri arasında devasa ve büyüyen bir ulaştırma ağını gösterirken gelen uçuşların, özellikle Körfez, Hindistan ve Çin'e oranla nadir olduğu Avrupa ile temasın ne kadar az olduğunu da ortaya koyar.

Bir zamanlar dünyanın en büyük âlimlerini yetiştiren bu bölgede yeni entelektüel mükemmellik merkezleri de doğmaktadır. Basra Körfezi etrafında yerel yöneticilerin ve zenginlerin finanse ettiği, Yale, Columbia ve diğer üniversitelerin idare ettiği kampüsler ortaya çıkmıştır; ayrıca Konfüçyüs Enstitüleri, Çin ile Akdeniz arasındaki tüm ülkelerde Beijing'in cömertliğini ve iyi niyetini göstermek, Çin dilini ve kültürünü tanıtan kâr amaçlı olmayan kültür merkezleri de vardır.

Benzer şekilde muazzam Katar Ulusal Müzesi'nden Abu Dabi'deki Guggenheim Müzesi'ne ve Bakü'deki Modern Sanat Müzesi'ne, yeni sanat merkezleri de inşa edilmektedir. Ayrıca Taşkent'teki Ulusal Kütüphane ya da Picasso'nun *Dora Maar* adlı eserini 2006 yılında bir müzayededen doksan beş milyon dolara satın alan Gürcü zengin Bidzina İvanişvili'nin yaptırdığı Tiflis'teki Sameba Katedrali gibi yeni ve büyük binalar vardır. Bu, yeniden canlanan ve eski şanına kavuşmakta olan bir bölgedir.

Prada, Burberry ve Louis Vuitton gibi Batılı modacılar devasa yeni mağazalar inşa etmekte ve Basra Körfezi, Rusya, Çin ve Uzak Doğu'da muazzam satış rakamlarına ulaşmaktadırlar (öyle ki, leziz bir ironi ile, ince kumaşlar ve ipekler, ipeğin ve ince kumaşın doğduğu yere geri satılmaktadır).²² İki bin yıl önceki Xiongnu şeflerinden, beş yüzyıl önceki Rönesans insanlarına, giysi her zaman için toplumsal farklılaşmanın bir işareti olmuştur. Bugünün en özel markalarına

yönelik doymak bilmez iştahın zengin bir tarihi vardır ve zenginliği ile önemi artan ülkelerdeki yeni zenginlerin açık bir göstergesidir.

Daha egzotik ve habis zevkleri olanlar için, silahların, uyuşturucuların ve daha birçok şeyin ticaretinin anonim kalarak yapılabildiği, adı ise bilinçli olarak geçmişin iletişim ağlarını ve ticaret merkezlerini hatırlatmak üzere seçilmiş olan bir web sitesi vardır: İpek Yolu. Kolluk kuvvetleri yeni teknolojiler geliştirenlerle, geleceğin denetimi için sürekli bir kedi fare oyunu oynarken, geçmiş için savaş da içine girdiğimiz yeni dönemin giderek daha fazla önem kazanan bir parçası haline gelmektedir.

Yeniden incelenip değerlendirilecek olan, yalnızca tarih için tarih değildir; ki yeni üniversiteler ve kampüsler sayesinde bu da gerçekleşecektir. Ancak geçmiş, İpek Yolu çapında son derece canlı bir konudur. Rakip mezhepler, rakip liderler ve rakip öğretiler arasında İslam'ın ruhuna yönelik savaş, Hz. Muhammed'in ölümünü izleyen ilk yüzyılda olduğu kadar yoğundur. Birçok şey, geçmişin nasıl yorumlandığına dayanır; Rusya ve komşuları arasındaki ilişkiler bir taraftan, Batı ile ilişkiler diğer taraftan son derece istikrarsız ve yoğun olmuştur. Eski düşmanlıklar ve rekabetler tarihte sorunların savaşılarak çözüldüğü veya bir kenara bırakıldığı örnekler özenle seçilerek yeniden ortaya çıkarılabilir veya yumuşatılabilir. Eski bağlantıların geçmişte ne kadar faydalı ve önemli olduğunu belirtmek, gelecek için son derece faydalı olabilir; Çin'in kendisini Batı'daki İpek Yolu ile bağlamak için bu kadar fazla yatırım yapmasının sebeplerinden biri budur: ortak bir ticari ve entelektüel alışveriş mirasını vurgulamak.

Gerçekten de Çin, tüm bölgedeki telekom devriminin ön safalarında yer almış, sabit hat kablolarının yerleştirilmesinin yanı sıra dünyanın en hızlı indirme hızlarını sağlayan veri aktarıcılarının da kurulmasına ön ayak olmuştur. Bunların büyük kısmı, Çin Halk Ordusu ile yakın bağları bulunan Huawei ve ZTE tarafından, Çin Kalkınma Bankası tarafından veya hükümetler arası yardım başlığı altında sağlanan düşük faizli kredilerle inşa edilmiş, Tacikistan,

Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’da (Çin’in bölgedeki istikrar ve her şeyin ötesinde, mineral zenginlik dolayısıyla uzun vadeli planlar yapmak istediği ülkeler) son teknoloji tesisler kurulmuştu. Bu telekom şirketleriyle ilgili endişeler, ABD Kongresi’nde Çin “devletinin nüfuzuna” çok yakın oldukları ve dolayısıyla “ABD için bir güvenlik tehdidi oluşturdukları” gerekçesiyle Huawei ve ZTE’ye güvenilemeyeceği sonucuna varan görüşmelere yol açmıştı. Ulusal Güvenlik Ajansı’nın Huawei’in sunucularına girmek için Dev Atış Operasyonu adlı gizli bir programı başlatmış olduğu daha sonra ortaya çıkınca bu durum biraz paradoksal kalmıştır.²³

Batı’nın Çin ile bu kadar ilgilenmesi şaşırtıcı değildi zira tüm dünyaya yayılan yeni bir Çin ağı inşa edilmekteydi. 20. yüzyılın ortaları kadar geç bir tarihte bile, Southampton, Londra ya da Liverpool’dan İngiliz topraklarından çıkmaksızın dünyanın öbür ucuna gemiyle seyahat edilebiliyordu: Port Said’e ulaşmadan önce Cebelitarık ve Malta’ya yanaşılıyor, daha sonra Aden, Bombay ve Kolombo’dan geçip, Malay Yarımadası’nda durakladıktan sonra Hong Kong’a ulaşılabiliyordu. Bugün, benzer bir şeyi Çinliler yapabilmektedir. Çin’in Karayipler’de yaptığı yatırımlar 2004 ile 2009 arasında dört kat artmıştır. Pasifik bölgesi boyunca yollar, spor stadyumları ve parlak devlet binaları Çin’den gelen destek, düşük faizli krediler ve doğrudan yatırımlarla inşa ediliyor. Çin oynanmakta olan çeşitli Büyük Oyunlar’da (çevrenin dönüşümünün her biri üzerinde önemli etkileri olması muhtemel enerji, mineral kaynakları, gıda arzı ve siyasi nüfuz rekabetinin bir parçası) öne geçmek için bir dizi basamak inşa ederken Afrika’da da faaliyetler yoğunlaşmıştır.

Batı’nın çağı, sona ermediyse bile bir yol ayrımındadır. ABD Savunma Bakanlığı’nın 2012 yılında hazırladığı bir incelemenin açılış bölümünde, Başkan Obama’nın ilk cümlesi, geleceğe dair uzun vadeli algıları kesin bir dille ortaya koymaktadır: “Ulusumuz bir geçiş anı yaşamaktadır.” Başkan, dünyanın gözlerimizin önünde dönüşmekte olduğunu söyleyerek devam etmişti. Bu durum “ABD’nin dünyanın

bildiği en büyük özgürlük ve güvenlik gücü olarak [kalabilmesi için] liderliğimize ihtiyaç doğurmaktaydı.”²⁴ İncelemenin de açıkça belirttiği gibi uygulamada bunun anlamı, ABD’nin yönünün tamamen değişmesiydi. “Gereklilikler dolayısıyla, Asya-Pasifik bölgesine doğru yeniden dengeleneceğiz,” diye açıklıyordu. Önümüzdeki on yıl için savunma harcamalarında planlanan beş yüz milyar dolarlık, hatta belki de daha büyük bütçe kesintilerine rağmen Başkan Obama, bunların “bu kritik [Asya-Pasifik] pahasına olmayacağını” vurgulamıştı.²⁵ Eğer raporun belirttiklerini tamamen farklı bir dille yeniden yazarsak, yüzyıldır ABD ilgisinin büyük kısmını Batı Avrupa’daki ülkelerle özel ilişkiler kurmaya vermişti; artık başka yerlere bakma zamanı gelmişti.

Londra’da Savunma Bakanlığı da raporunda dünyanın bir çalkantı ve dönüşüm döneminden geçmekte olduğunu kabul ederek kendi başına aynı sonuca varmıştı. Çalışmanın yazarları, 2040’a kadar geçecek dönemin bir “geçiş dönemi” olacağını, tam da İngiliz devletinin alışkanlığını yansıtacak yetersizlikte bir tanımla belirtmişti. Gelecek on yıllarda karşılaşılabilecek zorluklar arasında “değişen iklimin, hızla artan nüfusun, kaynak kıtlığının, ideolojilerin yeniden ortaya çıkışının ve gücün Batı’dan Doğu’ya kaymasının” olacağını belirtiyordu.²⁶

Dünyanın kalbi şekillenirken, bu önemli bölgedeki ilişkileri resmîleştiren kurumlar ve örgütler de doğmaktadır. Başlangıçta Rusya, Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan ve Çin arasındaki siyasi, iktisadi ve askerî iş birliklerini kolaylaştırmak üzere kurulan Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO) giderek daha fazla nüfuz sahibi olmaktadır ve adım adım, Avrupa Birliği karşısında güçlü bir alternatife dönüşmektedir. Bazıları, üye ülkelerin BM’nin işkence hakkındaki kararlarına saygı göstermemeleri ve azınlıkları hiç korumamaları dolayısıyla bu topluluğu “insan hakları ihlalleri için bir araç” olarak küçümsese de, diğerleri örgütü geleceğin kendisi olarak görür. Belarus ve Sri Lanka gibi ülkelerin toplantılara gözlemci olarak katılabilmeleri için resmî izin verilmiştir.²⁷ Gözlemci statüsü, tam üye olmak –ve Avrupa’dan uzaklaşmak– istediğini açıkça belirten Türkiye için yeterli değildi.

Türkiye Başbakanı 2013 yılındaki bir röportajında ülkenin Avrupa Birliği'ne katılmak için fazla uzayan ve bir türlü sonuçlanmayan başvurusundan vazgeçerek Doğu'ya döneceğini söylemişti. SCO, “Daha iyi, daha güçlüdür ve çok ortak değerimiz var,” demişti.²⁸

Belki de bu yorumlar doğrudan kabullenilmemelidir zira dünyanın bu bölgesindeki ülkeler ve halklar, iki tarafı birbirine karşı oynatarak, çakışan amaçları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak konusunda deneyimlidir. Yine de, düşünceler ortaya çıkan yeni bir dünya düzenine dönerken, Washington, Beijing, Moskova ve başka yerlerde aynı yargılara varılmaktadır. ABD Savunma Bakanı 2011'de, “gözlerimizi, tüm bölgenin büyümesine yardımcı olacak yeni bir ‘İpek Yolu’na çevirmemizin” vakti gelmiştir, demişti.²⁹

Aynı tema, Çin Başkanı Şi Cinping tarafından da ele alınmıştı. 2013 sonbaharında Asya'nın merkezinde yaptığı büyük gezi sırasında Astana'da iki bin yıldan uzun süredir, Doğu'yla Batı'yı birbirine bağlayan halkların ırk, inanç ve kültürel geçmiş farklarına rağmen bir arada var olmayı, iş birliği yapmayı ve büyümeyi başardıklarını söylemişti. “Çin için, Orta Asya ülkeleriyle dostane ve iş birlikçi ilişkiler kurmak öncelikli bir dış politikadır.” Ekonomik bağları daha da yakınlaştırmamanın, iletişimi iyileştirmenin, ticareti teşvik etmenin ve para dolaşımını artırmanın zamanı gelmişti. “İpek Yolu Ekonomik Kuşağı”nın, yani Yeni İpek Yolu'nun inşa edilmesinin zamanının geldiğini söylüyordu.³⁰

Etrafımızdaki dünya değişiyor. Batı'nın siyasi, askerî ve ekonomik hâkimiyetinin sıkıştığı bir döneme girerken, belirsizlik hissi huzursuzluk yaratmaktadır. Bir liberalizm dalgası ve demokratikleşme vadeden “Arap Baharı”nın sahte şafağı, “Irak Şam İslam Devleti” ve takipçileri toprağın, petrolün ve kurbanlarının zihinlerini kontrol etmeye çalışırken yerini bölgede ve ötesinde müsamahasızlık, acı ve korkuya bıraktı. Daha fazla karmaşa görüleceğinden şüphe eden pek az kişi vardır. Bunun önemli sebeplerinden biri petrolün fiyatının çok düşmesinin, Basra Körfezi, Arap Yarımadası ve Orta Asya'da bütçelerini dengelemekte zorlanan ve nesiller boyunca zengin petrol ve gaz rezervlerinden beslendikten sonra tasarruf önlemleri almak

zorunda kalan devletlerin istikrarı üzerinde büyük etkisi olmasındır. Ekonomik sıkışma ve siyasi istikrarsızlık el ele gezer ve nadiren hızlı ve kolay şekilde çözülür.

Karadeniz'in kuzeyinde, Rusya'nın Kırım'ı ilhakı ve Ukrayna'ya müdahale etmesi, Moskova ile Washington ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkileri kötüleştirmişti; uzun süredir istenmeyen ülke olan ancak bugün barış ve refahın yayılmasının merkezi olarak geleneksel rolüne geri dönmüş gibi görünen İran'ın tam aksine. Elbette bir de geçiş dönemine giren, son yirmi yılın baş döndürücü ekonomik büyüme hızının yavaşlayarak "yeni normal" adı verilen (tutarlı olan ancak dramatik olmayan) hıza düştüğü Çin vardır. Çin'in, komşuları ve yakınları ile nasıl ilişkilendiği ve küresel sahnede oynadığı rol, 21. yüzyılı şekillendirmeye yardım edecektir.

Şi Cinping tarafından 2013'te ortaya konan Bir Kuşak, Bir Yol vizyonuna aktarılan devasa kaynaklar, Çin'in geleceği planladığını düşündürmektedir. Başka yerlerde travmalar ve zorluklar, mücadeleler ve sorunlar, doğum sancıları –gözlerimizin önünde doğan yeni bir dünyanın işaretleri– gibi görünmektedir. Bir sonraki tehdidin nereden geleceğini, kökten dincilikle nasıl başa çıkılacağını, uluslararası hukuku yok sayan devletlerle nasıl müzakere edileceğini ve anlamak için neredeyse hiç zaman harcamadığımız halklar, kültürler ve bölgelerle nasıl ilişki kurabileceğimizi düşünürken, Asya'nın omurgasında ağlar ve bağlantılar sessizce örülmekte ya da daha doğrusu yenileştirilmektedir. İpek Yolu yeniden yükselmektedir.

NOTLAR

Ön Söz

- 1 E. Wolf, *Europe and the People without History*, (Berkeley, 1982), s. 5.
- 2 A. Herrman, “Die älteste türkische Weltkarte (1076 n. Chr)”, *Imago Mundi* 1.1, (1935), s. 21-8, ayrıca Mahmud al-Kashghari, *Diwan lughdt al-turk: Compendium of the Turkic Dialects*, ed. ve çev. R. Dankhoff ve J. Kelly, 3 cilt, (Cambridge, MA, 1982-5), 1, s. 82-3. Şehrin konumu için V. Goryacheva, *Srbaskıvekovıye gorodskie tsentry i arkhitekturnye ansambli Kirgizii* (Frunze, 1983), özellikle s. 54-61. Kaşgarlı Mahmud, *Divans Lügati't Türk*, çevr. Serap Tuğba Yurtsever, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.
- 3 Çin’de lüks mallara talepteki artış için bakınız örneğin, Credit Lyonnais Securities Asia, *Dipped in Gold: Luxury Lifestyles in China* (2011); Hindistan için bakınız İçişleri Bakanlığı, *Houselisting and Housing Census Data*, (Yeni Delhi, 2012).
- 4 Bakınız örneğin, Uluslararası Şeffaflık Kurumu, *Corruption Perception Index 2013*, (www.transparency.org); Sınır Tanımayan Gazeteciler, *World Press Freedom Index 2013–2014* (www.rs.org); İnsan Hakları İzleme Örgütü, *World Report 2014*, (www.hrw.org).
- 5 Tekvin 2:8-9. Cennet Bahçesi’nin yeri ile ilgili algılar için, J. Dulumeau, *History of Paradise: The Garden of Eden in Myth and Tradition*, (New York, 1995).
- 6 Mohenjo-daro ve diğerleri için bakınız J. Kenoyer, *Ancient Cities of the Indus Valley*, (Oxford, 1998).
- 7 *Records of the Grand Historian by Sima Qian, Han Dynasty*, çev. B. Watson, 2 cilt (gözden geçirilmiş baskı, New York, 1971), 123, 2, s. 234-5.

- 8 F. von Richthofen, "Über die zentralasiatischen Seidenstrassen bis zum 2. Jahrhundert. n. Chr.", *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 4, (1877), 96-122.
- 9 E. Said, *Orientalism* (New York, 1978). Ayrıca Foucault, Sartre ve Godard'ın Doğu, özellikle de Çin hakkındaki aşırı olumlu ve son derece romantikleştirilmiş tepkileri için bakınız R. Wolin, *French Intellectuals, the Cultural Revolution and the Legacy of the 1960s: The Wind from the East*, (Princeton, 2010). Edward Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.
- 10 Bâbur-Nâma, çev. W. Thackston, *Memoirs of Babur, Prince and Emperor*, (Londra, 2006), s. 173-4. Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Babûrname*, çev. Prof. Reşit Rahmeti, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006.
- 11 W. Thackston, "Treatise on Calligraphic Arts: A Disquisition on Paper, Colors, Inks and Pens by Simi of Nishapur", içinde M. Mazzaoui ve V. Moreen (ed.), *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickinson*, (Salt Lake City, 1990), s. 219.
- 12 Al-Muqaddasî, *Ahsanu-t-taqasim fî maLifati-l-aqalim*, çev. B. Collins, *Best Division of Knowledge*, (Reading, 2001), s. 252; İbn al-Faqîh, *Kitab al-buldan*, çev. P. Lunde ve C. Stone, "Book of Countries", içinde *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*, (Londra, 2011), s. 113.
- 13 Aktaran N. di Cosmo, *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, (Cambridge, 2002), s. 137.
- 14 Örneğin, S. Freud, *The Interpretation of Dreams*, ed. J. Strachey, (New York, G65), s. 564; J. Derrida, *Résistances de la psychanalyse*, (Paris, 1996), s. 8-14. Sigmund Freud, *Rüyaların Yorumu*, çev. Dilman Muradoğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2016

İpek Yolu'nun Oluşumu

- 1 C. Renfrew, "Inception of Agriculture and Rearing in the Middle East", *C.R. Palevol* 5, (2006), 395-404; G. Algaze, *Ancient Me-*

sopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape, (Chicago, 2008).

- 2 Herodotus, *Historiai*, 1.135, içinde *Herodotus: The Histories*, ed. ve çev. A. Godley, 4 cilt, (Cambridge, MA, 1982), 1, s. 174-6.
- 3 Genel olarak bakınız J. Curtis ve St J. Simpson (ed.), *The World of Achaemenid Persia: History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East*, (Londra, 2010).
- 4 Herodotus, *Historiai*, 8.98, 4, s. 96; D. Graf, "The Persian Royal Road System", içinde H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt ve M. Root (ed.), *Continuity and Change*, (Leiden, 1994), s. 167-89.
- 5 H. Rawlinson, "The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated", *Journal of the Royal Asiatic Society* 11, (1849), 1-192.
- 6 Ezra, 1:2. Ayrıca bakınız. Yeşaya, 44:24, 45:3.
- 7 R. Kent, *Old Persian Grammar, Texts, Lexicon*, (New Haven, 1953), s. 142-4.
- 8 Herodotus, *Historiai*, 1.135, 1, s. 174-6.
- 9 Age., 1.214, 1, s. 268.
- 10 Aeschylus, *The Persians*. Ayrıca daha muğlak tavırlar için, P. Briant, "History and Ideology: The Greeks and 'Persian Decadence'", içinde T. Harrison (ed.), *Greeks and Barbarians* (New York, 2002), s. 193-210. Aiskhübs, Persler, çev. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- 11 Euripides, *Bakhai*, *Euripides: Bacchae, Iphigenia at Aulis, Rhesus*, içinde, ed. ve çev. D. Kovacs, (Cambridge, MA, 2003), s. 13. Euripides, *Bakkhalar*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İs Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- 12 Plutarch, *Bioi Paralleloi: Alexandros*, 32-3, içinde *Plutarch's Lives*, ed. ve çev. B. Perrin, 11 cilt, (Cambridge, MA, 1914-26), 7, s. 318-26. Pompei'deki en büyük evi süsleyen ünlü bir mozaığe göre şanslı bir kıyafet giyiyordu, A. Cohen, *Alexander Mosaic: Stories of Victory and Defeat*, (Cambridge, 1996).
- 13 Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni Macedonis*, 5.1, *Quintus Curtius Rufus: History of Alexander*, içinde, ed. ve çev. J. Rolfe, 2 cilt, (Cambridge, MA, 1946) 1 s. 332-4.

- 14 M. Beard, "Was Alexander the Great a Slav?", *Times Literary Supplement*, 3 Temmuz 2009.
- 15 Arrian, *Anabasis*, 6.29, *Arrian: History of Alexander and Indica*, içinde ed. ve çev. P. Brunt, 2 cilt, (Cambridge, MA, 1976-83), 2, s. 192-4; Plutarkhos aynı zamanda İskender'in barışçı ve cömert yaklaşımının öneminden de bahseder, *Alexandros*, 59, 1, s. 392.
- 16 Arrian, *Anabasis*, 3.22, 1, s. 300.
- 17 Quintus Curtius Rufus, *Historiae*, 8.8, 2, s. 298.
- 18 A. Shahbazi, "Iranians and Alexander", *American Journal of Ancient History* 2.1, (2003), 5-38. Ayrıca burada bakınız. M. Olbryct, *Aleksander Wielki i swiat iranski*, (Gdansk, 2004); M. Brosius, "Alexander and the Persians", içinde J. Roitman (ed.), *Alexander the Great*, (Leiden, 2003), s. 169-93.
- 19 Özellikle bakınız Briant, *Darius dans l'ombre d'Alexandre*, (Paris, 2003).
- 20 Huaxia için bakınız C. Holcombe, *A History of East Asia: From the Origins of Civilization to the Twenty-First Century*, (Cambridge, 2010); duvarla ilgili olarak, A. Waldron, "The Problem of the Great Wall of China", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 43.2, (1983), 643-63, ayrıca bilhassa bakınız di Cosmo, *Ancient China and its Enemies*.
- 21 En yakın tarihli olarak bakınız J. Romm, *Ghost on the Throne: The Death of Alexander the Great and the War for Crown and Empire*, (New York, 2011). Çeşitli yerlerde İskender'in tifodan, sıtımadan, lösemiden, alkol zehirlenmesinden (ya da ilişkili hastalıklardan) veya bir yara enfeksiyonundan öldüğü savunulmuştur; bazıları ödürüldüğünü de söylemektedir, A. Bosworth, "Alexander's Death: The Poisoning Rumors", içinde J. Romm (ed.), *The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander*, (New York, 2010), s. 407-11.
- 22 Bakınız R. Waterfield, *Dividing the Spoils: The War for Alexander the Great's Empire*, (Oxford, 2011).
- 23 K. Sheedy, "Magically Back to Life: Some Thoughts on Ancient Coins and the Study of Hellenistic Royal Portraits", içinde K. Sheedy (ed.), *Alexander and the Hellenistic Kingdoms: Coins, Image and the Creation of Identity*, (Sidney, 2007), s. 11-16; K. Erickson

- ve N. Wright, "The 'Royal Archer' and Apollo in the East: Greco-Persian Iconography in the Seleukid Empire", içinde N. Holmes (ed.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress*, (Glasgow, 2011), s. 163-8.
- 24 L. Robert, "De Delphes à l'Oxus: inscriptions grecques nouvelles de la Bactriane", *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions*, (1968), 416-57. Buradaki çeviri F. Holt, *Thundering Zeus: The Making of Hellenistic Bactria*, (Londra, 1999) s. 175.
- 25 J. Jakobsson, "Who Founded the Indo-Greek Era of 186/5 BCE?", *Classical Quarterly* 59.2, (2009), 505-10.
- 26 D. Sick, "When Socrates Met the Buddha: Greek and Indian Dialectic in Hellenistic Bactria and India", *Journal of the Royal Asiatic Society* 17.3, (2007), 253-4.
- 27 J. Derrett, "Early Buddhist Use of Two Western Themes", *Journal of the Royal Asiatic Society* 12.3, (2002), 343-55.
- 28 B. Litvinsky, "Ancient Tajikistan: Studies in History, Archaeology and Culture (1980-1991)", *Ancient Civilisations* 1.3, (1994), 295.
- 29 S. Nath Sen, *Ancient Indian History and Civilisation*, (Delhi, 1988), s. 184. Ayrıca bakınız R. Jairazbhoy, *Foreign Influence in Ancient India*, (New York, 1963), s. 48-109.
- 30 Plutarch, *Peri tes Alexandrou tukhes he arête*, 5.4 *Plutarch: Moralia*, içinde, ed. ve çev. F. Babitt vd., 15 cilt, (Cambridge, MA, 1927-76), 4, s. 392-6; J. Derrett, "Homer in India: The Birth of the Buddha", *Journal of the Royal Asiatic Society* 2.1, (1992), 47-57.
- 31 J. Frazer, *The Fasti of Ovid*, (Londra, 1929); J. Lallemand, "Une Source de l'Enéide: le Mahabharata", *Latomus* 18, (1959), 262-87; Jairazbhoy, *Foreign Influence*, s. 99.
- 32 C. Baumer, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, (Londra, 2012), s. 290-5.
- 33 V. Hansen, *The Silk Road*, (Oxford, 2012), s. 9-10.
- 34 Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 123, 2, s. 238.
- 35 Age., 129, 2, s. 440.
- 36 H. Creel, "The Role of the Horse in Chinese History", *American Historical Review* 70, (1965), 647-72. Dunhuang mağaralarının

- duvarlarına boyanmış birçok göksel at vardır, T. Chang, *Dunhuang Art through the Eyes of Duan Wenjie*, (Yeni Delhi, 1994), s. 27-8.
- 37 İmparator Wu'nun Xi'an'daki mozolesinde 2011 yılında yapılan son kazılar, *Xinhua*, 21 Şubat 2011.
- 38 Huan Kuan, *Yan Tie Lun*, aktaran Y. Yu, *Trade and Expansion in Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations*, (Berkeley, 1967), s. 40.
- 39 Örneğin, Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 110, 2, s. 145-6. Xiongnu'da eğitim, gelenekler ve moda ile ilgili yorumlar için, s. 129-30.
- 40 Bakınız Yu, *Trade and Expansion in Han China*, s. 48-54.
- 41 Age., s. 47, n. 33; ayrıca burada bakınız R. McLaughlin, *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*, (Londra, 2010), s. 83-5.
- 42 Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 110, 2, s. 143.
- 43 S. Durrant, *The Cloudy Mirror: Tension and Conflict in the Writings of Sima Qian*, (Albany, NY, 1995), s. 8-10.
- 44 Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 123, 2, s. 235.
- 45 E. Schafer, *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of Tang Exotics*, (Berkeley, 1963), s. 13-14.
- 46 Hansen, *Silk Road*, s. 14.
- 47 T. Burrow, *A Translation of Kharoshthi Documents from Chinese Turkestan*, (Londra, 1940), s. 95.
- 48 Hansen, *Silk Road*, s. 17.
- 49 R. de Crespigny, *Biographical Dictionary of Later Han to the Three Kingdoms (23-220 AD)*, (Leiden, 2007).
- 50 M. R. Shayegan, *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*, (Cambridge, 2011).
- 51 N. Rosenstein, *Imperatores victi: Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic*, (Berkeley, 1990); ayrıca S. Phang, *Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, (Cambridge, 2008).
- 52 P. Heather, *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*, (Oxford, 2006), s. 6. Evlilik yasağı ile ilgili

- özellikle bakınız S. Phang, *Marriage of Roman Soldiers (13 BC-AD 235): Law and Family in the Imperial Army*, (Leiden, 2001).
- 53 C. Howgego, "The Supply and Use of Money in the Roman World 200 B.C. TO A.D. 300", *Journal of Roman Studies* 82, (1992), 4-5.
- 54 A. Bowman, *Life and Letters from the Roman Frontier: Vindolanda and its People*, (Londra, 1994).
- 55 Diodorus Siculus, *Bibliothèque Historique*, 17.52, *The Library of History of Diodorus of Sicily* içinde ed. ve çev. C. Oldfather, 12 cilt, (Cambridge, MA, 1933-67), 7, s. 268. Modern akademisyenler İskenderiye'nin nüfusunun yarım milyon kadar olabileceğini tahmin etmektedir, örneğin R. Bagnall ve B. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, (Cambridge, 1994), s. 54, 104.
- 56 D. Thompson, "Nile Grain Transport under the Ptolemies", içinde P. Garnsey, K. Hopkins ve C. Whittaker (ed.), *Trade in the Ancient Economy*, (Berkeley, 1983), s. 70-1.
- 57 Strabo, *Geographika*, 17.1, *The Geography of Strabo*, içinde, ed. ve çev. H. Jones, 8 cilt, (Cambridge, MA, 1917-32), 8, s. 42.
- 58 Cassius Dio, *Historia Romana*, 51.21, *Dio's Roman History*, içinde ed. ve çev. E. Cary, 9 cilt, (Cambridge, MA, 1914-27), 6, s. 60; Suetonius, *De Vita Caesarum. Divus Augustus*, 41, *Suetonius: Lives of the Caesars*, içinde ed. ve çev. J. Rolfe, 2 cilt, (Cambridge, MA, 1997-8), 41, 1, s. 212; R. Duncan-Jones, *Money and Government in the Roman Empire*, (Cambridge, 1994), s. 21; M. Fitzpatrick, "Provincializing Rome: The Indian Ocean Trade Network and Roman Imperialism", *Journal of World History* 22.1, (2011), 34.
- 59 Suetonius, *Divus Augustus*, 41, 1, s. 212-14.
- 60 Age., 28, 1, s. 192; Augustus'un iddiası arkeolojik kayıtlarla da desteklenmektedir, P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, (Ann Arbor, 1989).
- 61 Kervan yollarındaki vergiler için J. Thorley, "The Development of Trade between the Roman Empire and the East under Augustus", *Greece and Rome* 16.2, (1969), 211. Jones, *History of Rome*, s. 256-7, 259-60; R. Ritner, "Egypt under Roman Rule: The Legacy of Ancient Egypt", içinde *Cambridge History of Egypt*, 1, s. 10; N. Lewis, *Life in Egypt under Roman Rule*, (Oxford, 1983), s. 180.

- 62 Bakınız Lewis, *Life in Egypt*, s. 33-4; Ritner, "Egypt under Roman Rule", içinde *Cambridge History of Egypt*, 1, s. 7-8; A. Bowman, *Egypt after the Pharaohs 332 BC-AD 642: From Alexander to the Arab Conquest*, (Berkeley, 1986), s. 92-3.
- 63 Roma Mısır'ındaki doğum ve ölüm kayıtları ile ilgili olarak, R. Ritner, "Poll Tax on the Dead", *Enchoria* 15, (1988), 205-7. Tarihi de dâhil olmak üzere nüfus sayımı için bakınız J. Rist, "Luke 2:2: Making Sense of the Date of Jesus' Birth", *Journal of Theological Studies* 56.2, (2005), 489-91.
- 64 Cicero, *Pro lege Manilia*, 6, *Cicero: The Speeches*, içinde ed. ve çev. H. Grose Hodge, (Cambridge, MA, 1927), s. 26.
- 65 Sallust, *Bellum Catilinae*, 11.5-6, *Sallust*, içinde ed. ve çev. J. Rolfe, (Cambridge, MA, 1931), s. 20; A. Dalby, *Empire of Pleasures: Luxury and Indulgence in the Roman World*, (Londra, 2000), s. 162.
- 66 F. Hoffman, M. Minas-Nerpel ve S. Pfeiffer, *Die dreisprachige Stele des C. Cornelius Gallus. Übersetzung und Kommentar*, (Berlin, 2009), s. 5 ve sonrası G. Bowersock, "A Report on Arabia Provincia", *Journal of Roman Studies* 61, (1971), 227.
- 67 W. Schoff, *Parthian Stations of Isidore of Charax: An Account of the Overland Trade between the Levant and India in the First Century BC*, (Philadelphia, 1914). Bu metin sıklıkla ticaret yollarıyla ilişkili görülür; Millar bunun doğru olmadığını göstermiştir, "Caravan Cities," 119 vdd. Dedeğaç'ın tanımlaması için bakınız P. Fraser, *Cities of Alexander the Great* (Oxford, 1996), s. 132-40.
- 68 Strabo, *Geographica*, 2.5, 1, s. 454; Parker, "Ex Oriente", s. 64-6; Fitzpatrick, "Provincializing Rome", 49-50.
- 69 Parker, "Ex Oriente", 64-6; M. Vickers, "Nabataea, India, Gaul, and Carthage: Reflections on Hellenistic and Roman Gold Vessels and Red-Gloss Pottery", *American Journal of Archaeology* 98, (1994), 242; E. Lo Cascio, "State and Coinage in the Late Republic and Early Empire", *Journal of Roman Studies* 81, (1981), 82.
- 70 Alıntıl原因 G. Parker, *The Making of Roman India*, (Cambridge, 2008), s. 173.
- 71 H. Kulke ve D. Rothermund, *A History of India*, (Londra, 2004) içinde, 107-8.

- 72 L. Casson (ed.), *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, (Princeton, 1989), 48-9, s. 80; 56, s. 84.
- 73 W. Wendrich, R. Tomber, S. Sidebotham, J. Harrell, R. Cappers ve R. Bagnall, "Berenike Crossroads: The Integration of Information", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46.1, (2003), 59-62.
- 74 V. Begley, "Arikamedu Reconsidered", *American Journal of Archaeology* 87.4, (1983), 461-81; Parker, "Ex Oriente", 47-8.
- 75 Bakınız T. Power, *The Red Sea from Byzantium to the Caliphate, AD 500-1000*, (Kahire, 2012).
- 76 Tacitus, *Annales*, ed. H. Heubner, (Stuttgart, 1983), 2.33, s. 63.
- 77 Petronius, *Satyricon*, ed. K. Müller, (Munich, 2003), 30-8, s. 23-31; 55, s. 49.
- 78 Martial, *Epigrams*, 5.37, içinde *Martial: Epigrams*, ed. ve çev. D. Shackleton Bailey, 3 cilt, (Cambridge, MA, 1993), 1, s. 388.
- 79 *Talmud Bavli*, alıntılardan Dalby, *Empire of Pleasures*, s. 266.
- 80 Juvenal, *Satire* 3, içinde *Juvenal and Persius*, ed. ve çev. S. Braund (Cambridge, MA, 2004), s. 172-4.
- 81 Casson, *Periplus Maris Erythraei*, 49, s. 80; 56, s. 84; 64, s. 90.
- 82 Seneca, *De Beneficiis*, 7.9, içinde *Seneca: Moral Essays*, ed. ve çev. J. Basore, 3 cilt, (Cambridge, MA, 1928-35), 3, s. 478.
- 83 Tacitus, *Annales*, 2.33, s. 63.
- 84 Büyük Pliny, *Naturalis Historia*, 6.20, içinde *Pliny: The Natural History*, ed. ve çev. H. Rackham, 10 cilt, (Cambridge, MA, 1947-52), 2, s. 378.
- 85 Age., 6.26, s. 414.
- 86 Age., 12.49, s. 62.
- 87 H. Harrauer ve P. Sijpesteijn, "Ein neues Dokument zu Roms Indienhandel, P. Vindob. G40822", *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist.Kl.122*, (1985), 124-55; ayrıca bakınız L. Casson, "New Light on Maritime Loans: P. Vindob. G 40822", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 84, (1990),

- 195-206 ve F. Millar, "Looking East from the Classical World", *International History Review* 20.3, (1998), 507-31.
- 88 Casson, *Periplus Maris Erythraei*, 39, s. 74.
- 89 J. Teixidor, *Un Port roman du désert: Palmyre et son commerce d'Auguste à Caracalla*, (Paris, 1984); E. Will, *Les Palmyréniens, la Venise des sables (Ier siècle avant-IIIème siècle après J.-C.)*, (Paris, 1992).
- 90 Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri QuiSupersunt*, 14.3, içinde *Ammianus Marcellinus*, ed. ve çev. J. Rolfe, 3 cilt, (Cambridge, MA, 1935-40), 1, s. 24.
- 91 J. Cribb, "The Heraeus Coins: Their Attribution to the Kushan King Kujula Kadphises, c. AD 30-80", M. Price, A. Burnett ve R. Bland (ed.), *Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins* içinde (Londra, 1993), s. 107-34.
- 92 Casson, *Periplus Maris Erythraei*, 43, s. 76-8; 46, s. 78-80.
- 93 Age., 39, s. 76; 48-9, s. 81. Kuşanlar için bakınız V. Masson, B. Puris, C. Bosworth vd. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, içindeki denemeler, 6 cilt, (Paris, 1992-), 2, s. 247-396.
- 94 D. Leslie ve K. Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*, (Roma, 1996), özellikle s. 131-62; ayrıca bakınız R. Kauz ve L. Yingsheng, "Armenia in Chinese Sources", *Iran and the Caucasus* 12, (2008), 157-90.
- 95 Sima Qian, *Records of the Grand Historian of China*, 123, 2, s. 241.
- 96 Ayrıca bakınız B. Laufer, *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilisation in Ancient Iran*, (Chicago, 1919) ve R. Ghirshman, *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*, (Harmondsworth, 1954).
- 97 Power, *Red Sea*, s. 58.
- 98 Schafer, *Golden Peaches of Samarkand*, s. 1.
- 99 Elçilerin kaplumbağa kabuğu, gergedan boynuzu ve fil dişi getirmiş olması, Çinlilerin zevkleri konusunda bilgi sahibi olduklarını gösterir, F. Hirth, *China and the Roman Orient*, (Leipzig, 1885), s. 42, 94. Bakınız burada R. McLaughlin, *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*, (Londra, 2010).

- 100 Fitzpatrick, "Provincializing Rome", 36; Horace, *Odes*, 1.12, içinde *Horace: Odes and Epodes*, ed. ve çev. N. Rudd, (Cambridge, MA, 2004), s. 48.
- 101 B. Isaac, *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, (Oxford, 1990), s. 43; S. Mattern, *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*, (Berkeley, 1999) s. 37.
- 102 Cassius Dio, 68.29, 8, s. 414-16; H. Mattingly (ed.), *A Catalogue of the Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 6 cilt, (Londra, 1940-62), 3, s. 606. Trajan'ın seferi için bakınız J. Bennett, *Trajan: Optimus Princeps*, (Londra, 1997), s. 183-204.
- 103 Jordanes, *Romana*, içinde *Iordanis Romana et Getica*, s. 34-5.
- 104 Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, ed. ve çev. J. Creed, (Oxford, 1984), 5, s. 11
- 105 A. Invernizzi, "Arsacid Palaces", I. Nielsen (ed.), içinde *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC*, (Athens, 2001), s. 295-312; aynı yazar, "The Culture of Nisa, between Steppe and Empire", J. Cribb ve G. Herrmann (ed.), içinde *After Alexander: Central Asia before Islam: Themes in the History and Archaeology of Western Central Asia*, (Oxford, 2007), s. 163-77. Çok zamandır unutulmuş olan Nisa, Helenistik sanat formlarının birçok muazzam örneğine ev sahipliği yapmaktadır. V. Pilipko, *Rospisi Staroi Nısy*, (Taşkent, 1992); P. Bernard ve F. Grenet (ed.), *Histoire des cultes de l'Asie Centrale préislamique*, (Paris, 1991).
- 106 Characene için, L. Gregoratti, "A Parthian Port on the Persian Gulf: Characene and its Trade", *Anabasis* 2 (2011), 209-29. Çanak çömlek için örneğin bakınız H. Schenk, "Parthian Glazed Pottery from Sri Lanka and the Indian Ocean Trade", *Zeitschrift für Archäologie Außereuropäischer Kulturen* 2, (2007), 57-90.
- 107 F. Rahimi-Laridjani, *Die Entwicklung der Bewässerungslandwirtschaft im Iran bis in Sasanidisch-frühislamische Zeit*, (Weisbaden, 1988); R. Gyselen, *La Géographie administrative de l'empire sasanide: les témoignages sigilo-graphiques*, (Paris, 1989).
- 108 A. Taffazoli, "List of Trades and Crafts in the Sassanian Period", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 7, (1974), 192-6.

- 109 T. Daryaei, *Sabrestaniha-i Eransahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*, (Costa Mesa, CA, 2002).
- 110 M. Morony, "Land Use and Settlement Patterns in Late Sasanian and Early Islamic Iraq", A. Cameron, G. King ve J. Haldon (ed.), içinde *The Byzantine and Early Islamic Near East*, 3 cilt, (Princeton, 1992-6), 2, s. 221-9.
- 111 R. Frye, "Sasanian Seal Inscriptions", R. Stiehl ve H. Stier (ed.), içinde *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben*, 2 cilt, (Berlin, 1969-70), 1, s. 77-84; J. Choksy, "Loan and Sales Contracts in Ancient and Early Medieval Iran", *Indo-Iranian Journal* 31, (1988), 120.
- 112 T. Daryaei, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", *Journal of World History* 14.1, (2003), 1-16.
- 113 Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 7, s. 11.
- 114 Age., 23, s. 36.
- 115 Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi. Bildiğim kadarıyla 2011'de keşfedilen yazıt henüz yayınlanmamıştır.
- 116 Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, ed. M. Festy, *Pseudo-Aurelius Victor. Abrégé de Césars*, (Paris, 1999), 39, s. 41.
- 117 Suetonius, *Divus Julius*, 79, içinde *Lives of the Caesars*, 1, s. 132.
- 118 Libanius, *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius*, çev. A. Norman, (Liverpool, 2001), s. 145-67.
- 119 "Translatio imperii efsanesi"nin sert bir eleştirisi için bakınız L. Grig ve G. Kelly (ed.), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, (Cambridge, 2012).

İtikat Yolu

- 1 H. Falk, *Asokan Sites and Artefacts: A Source-book with Bibliography*, (Mainz, 2006), s. 13; E. Seldeslachts, "Greece, the Final Frontier? – The Westward Spread of Buddhism", içinde A. Heirman ve S. Bumbacher (ed.), *The Spread of Buddhism*, (Leiden, 2007), özellikle s. 158-60.

- 2 Sick, "When Socrates Met the Buddha", 271; çağdaş Pali edebiyatı için, T. Hinüber, *A Handbook of Pali Literature*, (Berlin, 1996).
- 3 G. Fussman, "The Mat *Devakula*: A New Approach to its Understanding", D. Srivasan (ed.), içinde *Mathura: The Cultural Heritage*, (Yeni Delhi, 1989), s. 193-9.
- 4 Örneğin, P. Rao Bandela, *Coin Splendour: A Journey into the Past*, (Yeni Delhi, 2003), s. 32-5.
- 5 D. MacDowall, "Soter Megasthenes, the King of Kings, the Kushana", *Journal of the Numismatic Society of India*, (1968), 28-48.
- 6 Örneğin Mezmurlar Kitabı'ndaki "Tanrının Tanrısı... Rabların Rabbi" tanımına dikkat ediniz (Mezmurlar, 136:2-3 veya "Tanrıların Tanrısı ve Rabların Rabbi" (Tesniye, 10:17). Vahiyler Kitabı şeytanın nasıl yenileceğini anlatır, Kuzu, "Rabların Rabbi ve Kralların Kralı"dır (Vahiyler, 17:14).
- 7 *The Lotus of the Wonderful Law or The Lotus Gospel: Saddharma Pundarika Sūtra Miao-Fa Lin Hua Chung*, çev. W. Soothill, (Londra, 1987), s. 77.
- 8 X. Liu, *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges AD 1-600*, (Oxford, 1988), s. 102.
- 9 *Sukhavatī-vyūha: Description of Sukhavatī, the Land of Bliss*, çev. F. Müller, (Oxford, 1883), s. 33-4; *Lotus of the Wonderful Law*, s. 107, 114.
- 10 D. Schlumberger, M. Le Berre ve G. Fussman (ed.), *Surkh Kotal en Bactriane*, Cilt. 1: *Les Temples: architecture, sculpture, inscriptions*, (Paris, 1983); V. Gaibov, "Ancient Tajikistan Studies in History, Archaeology and Culture (1980-1991)", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 1.3, (1995), 289-304.
- 11 R. Salomon, *Ancient Buddhist Scrolls from Gandhara*, (Seattle, 1999).
- 12 J. Harle, *The Art and Architecture of the Indian Subcontinent*, (New Haven, 1994), s. 43-57.
- 13 Bilhassa bakınız E. de la Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, (Leiden, 2005).
- 14 K. Jettmar, "Sogdians in the Indus Valley", içinde Bertrand ve F. Grenet (ed.), *Histoire des cultes de l'Asie centrale préislamique*, (Paris, 1991), s. 251-3.

- 15 C. Huart, *Le Livre de Gerchdasp, poèmepersan d'Asadi junior de Tous*, 2 cilt, (Paris, 1926-9), 2, s. 111.
- 16 R. Giès, G. Feugère ve A. Coutin (ed.), *Painted Buddhas of Xinjiang: Hidden Treasures from the Silk Road*, (Londra, 2002); T. Higuchi ve G. Barnes, "Bamiyan: Buddhist Cave Temples in Afghanistan", *World Archaeology* 27.2, (1995), 282 ve sonrası.
- 17 M. Rhie, *Early Buddhist Art of China and Central Asia*, cilt 1, (Leiden, 1999); R. Wei, *Ancient Chinese Architecture: Buddhist Buildings*, (Viyana, 2000).
- 18 G. Koshelenko, "The Beginnings of Buddhism in Margiana", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 14, (1966), 175-83; R. Foltz, *Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization*, (2. baskı, Basingstoke, 2010), s. 47-8; aynı yazar, "Buddhism in the Iranian World", *Muslim World* 100.2-3, (2010), 204-14.
- 19 N. Sims-Williams, "Indian Elements in Parthian and Sogdian", R. Röhrborn ve W. Veenker (ed.), içinde *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*, (Wiesbaden, 1983), s. 132-41; W. Sundermann, "Die Bedeutung des Parthischen für die Verbreitung buddhistischer Wörter indischer Herkunft", *Altorientalische Forschungen* 9, (1982), 99-113.
- 20 W. Ball, "How Far Did Buddhism Spread West?", *Al-Rafidn* 10, (1989), 1-11.
- 21 T. Daryaei, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, (Londra, 2009), s. 2-5.
- 22 Birçok âlim süreklilik ve değişim konusunda yazmıştır. Bakınız burada M. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, (Berkeley, 2009).
- 23 M. Canepa, "Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity", *American Journal of Archaeology* 114.4, (2010), 563-96; U. Weber, "Wahram II: König der Könige von Eran und Aneran", *Iranica Antiqua* 44, (2009), 5 59-643.
- 24 Genel olarak Sasani sikkeleri için, R. Göbl, *Sasanian Numismatics*, (Brunswick, 1971).

- 25 M. Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, (Londra, 1979).
- 26 R. Foltz, "Zoroastrian Attitudes toward Animals", *Society and Animals* 18, (2010), 367-78.
- 27 *The Book of the Counsel of Zartusht*, 2-8, R. Zaehner, içinde *The Teachings of the Magi: A Compendium of Zoroastrian Beliefs*, (New York, 1956), s. 21-2. Ayrıca burada bakınız M. Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, (Manchester, 1984).
- 28 Örneğin bakınız M. Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, (Manchester, 1984), s. 104-6.
- 29 M. Boyce ve F. Grenet, *A History of Zoroastrianism*, (Leiden, 1991), s. 30-3. Dualar ve öğretiler dâhil olmak üzere Zerdüştlük inançları için bakınız Boyce, *Textual Sources*, s. 53-61; ayinler ve uygulamalar için, s. 61-70.
- 30 J. Harmatta, "Late Bactrian Inscriptions", *Acta Antiqua Hungaricae* 17, (1969), 386-8.
- 31 M. Back, "Die sassanidischen Staatsinschriften", *Acta Iranica* 18, (1978), 287-8.
- 32 S. Shaked, "Administrative Functions of Priests in the Sasanian Period", içinde G. Gnoli ve A. Panaino (ed.), *Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies*, 2 cilt, (Rome, 1991), 1, s. 261-73; T. Daryaee, "Memory and History: The Construction of the Past in Late Antiquity", *Name-ye Iran-e Bastan* 1.2, (2001-2), 1-14.
- 33 Back, "Sassanidischen Staatsinschriften", 384. Yazıtın tümü için, M.-L. Chaumont, "L'Inscription de Kartir à la Ka" bah de Zoroastre: text, traduction et commentaire", *Journal Asiatique* 248, (1960), 339-80.
- 34 M.-L. Chaumont, *La Christianisation de l'empire iranien, des origines aux grandes persécutions du IV siècle*, (Louvain, 1988), s. 111; G. Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, (Princeton, 1993), s. 28-9.
- 35 R. Merkelbach, *Mani und sein Religionssystem*, (Opladen, 1986); J. Russell, "Kartir and Mani: A Shamanistic Model of their Conflict", *Iranica Varia: Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater*,

- (Leiden, 1990), s. 180-93; S. Lieu, *History of Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China: A Historical Survey*, (Manchester, 1985). Şapur ve Mani için bakınız M. Hutter, "Manichaeism in the early Sasanian Empire", *Numen* 40, (1993), 2-15.
- 36 P. Gigoux (ed. ve çev.), *Les Quatre Inscriptions du mage Kirdir, textes et concordances*, (Paris, 1991). Ayrıca C. Jullien ve F. Jullien, "Aux frontières de l'iranité: 'nasraye' et 'kristyone' des inscriptions du mobad Kirdir: enquête littéraire et historique", *Numen* 49.3, (2002), 282-335; F. de Blois, "Naşrānī (Ναζωραῖος) and hanīf (ἑθνικός): Studies on the Religious Vocabulary of Christianity and of Islam", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 65, (2002), 7-8.
- 37 S. Lieu, "Captives, Refugees and Exiles: A Study of Cross-Frontier Civilian Movements and Contacts between Rome and Persia from Valerian to Jovian", içinde P. Freeman ve D. Kennedy (ed.), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, (Oxford, 1986), s. 475-505.
- 38 A. Kitchen, C. Ehret, S. Assefa ve C. Mulligan, "Bayesian Phylogenetic Analysis of Semitic Languages Identifies an Early Bronze Age Origin of Semitic in the Near East", *Proceedings of the Royal Society B*, 276.1668, (2009), 2702-10. Bazı araştırmacılar Sami dillerinin kökeni olarak Kuzey Afrika'yı önerir, örneğin D. McCall, "The Afroasiatic Language Phylum: African in Origin, or Asian?", *Current Anthropology* 39.1, (1998), 139-44.
- 39 R. Stark, *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*, (Princeton, 1996) ve aynı yazar, *Cities of God: The Real Story of How Christianity Became an Urban Movement and Conquered Rome*, (San Francisco, 2006). Stark'ın görüşleri ve yöntemleri tartışılmalı olmuştur; bakınız *Journal of Early Christian Studies* 6.2, (1998).
- 40 Pliny the Younger, Letter 96, ed. ve çev. B. Radice, *Letters and Panegyricus*, 2 cilt, (Cambridge, MA, 1969), 2, s. 284-6.
- 41 Age., Letter 97, 2, s. 290-2.
- 42 J. Helgeland, R. Daly ve P. Patout Burns (ed.), *Christians and the Military: The Early Experience*, (Philadelphia, 1985).

- 43 M. Roberts, *Poetry and the Cult of the Martyrs*, (Ann Arbor, 1993); G. de Ste Croix, *Christian Persecution, Martyrdom and Orthodoxy*, (Oxford, 2006).
- 44 Tertullian, *Apologia ad Nationes*, 42, içinde *Tertullian: Apology: De Spectaculis*, ed. ve çev. T. Glover (Londra, 1931), s. 190; G. Stoumsa, *Barbarian Philosophy: The Religious Revolution of Early Christianity*, (Tübingen, 1999), s. 69-70.
- 45 Tertullian, *Apologia*, 8, s. 44.
- 46 W. Baum ve D. Winkler, *Die Apostolische Kirche des Ostens*, (Klagenfurt, 2000), s. 13-17.
- 47 S. Rose, *Roman Edessa: Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*, (Londra, 2001).
- 48 T. Mgaloblishvili ve I. Gagoshidze, "The Jewish Diaspora and Early Christianity in Georgia", içinde T. Mgaloblishvili (ed.), *Ancient Christianity in the Caucasus*, (Londra, 1998), s. 39-48.
- 49 J. Bowman, "The Sassanian Church in the Kharg Island", *Acta Iranica* 1, (1974), 217-20.
- 50 *The Book of the Laws of the Countries: Dialogue on the Fate of Bardaisan of Edessa*, çev. H. Drijvers, (Assen, 1965), s. 61.
- 51 J. Asmussen, "Christians in Iran", içinde *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, (Cambridge, 1983), 3.2, s. 929-30.
- 52 S. Brock, "A Martyr at the Sasanid Court under Vahran II: Candida", *Analecta Bollandiana* 96.2, (1978), 167-81.
- 53 Eusebius, *Evangelike Proparaskeus*, ed. K. Mras, *Eusebius Werke: Die Praeparatio Evangelica*, (Berlin, 1954), 1.4, s. 16; A. Johnson, "Eusebius' *Praeparatio Evangelica* as Literary Experiment", içinde S. Johnson (ed.), *Greek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism*, (Aldershot, 2006), s. 85.
- 54 P. Brown, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, (Londra, 1988); C. Wickham, *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*, (Londra, 2009), s. 55-6.
- 55 B. Dignas ve E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, (Cambridge, 2007), s. 210-32.

- 56 Bakınız A. Sterk, "Mission from Below: Captive Women and Conversion on the East Roman Frontiers", *Church History* 79.1, (2010), 1-39.
- 57 Dönüşüm için bakınız R. Thomson (ed. ve çev.), *The Lives of St Gregory: The Armenian, Greek, Arabic and Syriac Versions of the History Attributed to Agathaneglos*, (Ann Arbor, 2010). Tartışmalı tarih için, W. Seibt, *Die Christianisierung des Kaukasus: The Christianisation of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania)*, (Viyana, 2002) ve M.-L. Chaumont, *Recherches sur l'histoire d'Arménie, de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume*, (Paris, 1969), s. 13-46.
- 58 Eusebius of Caesarea, *Bios tou megalou Konstantinou*, ed. F. Winkelmann, *Über das Leben des Kaisers Konstantin*, (Berlin, 1992), 1.28-30, s. 29-30. Konstantin'in din değiştirmesi hakkında ve genel olarak, N. Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* içindeki denemelere bakınız, (gözden geçirilmiş baskı, Cambridge, 2012).
- 59 Sozomen, *Ekklesiastike Historia*, ed. J. Bidez, *Sozomenus: Kirchengeschichte*, (Berlin, 1995), 2.3, s. 52.
- 60 Eusebius, *Bios tou megalou Konstantinou*, 2.44, s. 66.
- 61 A. Lee, "Traditional Religions", içinde Lenski, *Age of Constantine*, s. 159-80.
- 62 *Codex Theodosianus*, çev. C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Simondian Constitutions*, (Princeton, 1952), 15.12, s. 436.
- 63 Eusebius, *Bios tou megalou Konstantinou*, 3.27-8, s. 96.
- 64 Age., 3.31-2, s. 99.
- 65 P. Sarris, *Empires of Faith*, (Oxford, 2012), s. 22-3.
- 66 Eusebius, *Vita Constantini*, 4.13, s. 125; Dodgeon ve Lieu (ed.), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars A. D. 226-363: A Documentary History*, (Londra, 1991) içindeki çevirisi, s. 152. Tarih için, G. Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, (Princeton, 1993) s. 94-9.
- 67 J. Eadie, "The Transormation of the Eastern Frontier 260-305", R. Mathisen ve H. Sivan (ed.), *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, (Aldershot, 1996) içinde, s. 72-82; M. Konrad, "Research on the

- Roman and Early Byzantine Frontier in North Syria", *Journal of Roman Archaeology* 12, (1999), 392-410.
- 68 Sterk, "Mission from Below", 10-11.
- 69 Eusebius, *Vita Constantini*, 5.56, s. 143; 5.62, s. 145-6.
- 70 T. Barnes, "Constantine and the Christians of Persia", *Journal of Roman Studies* 75, (1985), 132
- 71 Aphrahat, *Demonstrations*, M.-J. Pierre, *Aphraate le sage person: les exposés*, (Paris, 1988-9), no: 5.
- 72 J. Walker, *The Legend of Mar Qardagh: Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq*, (Berkeley, 2006), 6, s. 22.
- 73 Genel olarak bakınız J. Rist, "Die Verfolgung der Christen im spätkirchen Sasanidenreich: Ursachen, Verlauf, und Folgen", *Oriens Christianus* 80, (1996), 17-42. Kanıtların yorumlanması sorunsuz değildir, S. Brock, "Saints in Syriac: A Little-Tapped Resource", *Journal of East Christian Studies* 16.2, (2008), özellikle 184-6.
- 74 J. Wiesehöfer, *Ancient Persia, 500 BC to 650 AD*, (Londra, 2001), s. 202.

Hristiyan Doğu'ya Giden Yol

- 1 O. Knottnerus, "Malaria in den Nordseemarschen: Gedanken über Mensch und Umwelt", içinde M. Jakubowski-Tiessen ve J. Lorenzen-Schmidt, *Dünger und Dynamit: Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks*, (Neumünster, 1999), s. 25-39; P. Sorrel vd., "Climate Variability in the Aral Sea Basin (Central Asia) during the Late Holocene Based on Vegetation Changes", *Quaternary Research* 67.3, (2007), 357-70; H. Oberhänsli vd., "Variability in Precipitation, Temperature and River Runoff in W. Central Asia during the Past-2000 Yrs", *Global and Planetary Change* 76, (2011), 95-104; O. Savoskul ve O. Solomina, "Late-Holocene Glacier Variations in the Frontal and Inner Ranges of the Tian Shan, Central Asia", *Holocene* 6.1, (1996), 25-35.
- 2 N. Sims-Williams, "Sogdian Ancient Letter II", içinde A. Juliano ve J. Lerner (ed.), *Monks and Merchants: Silk Road Treasures from*

- Northern China: Gansu and Ningxia 4th-7th Century*, (New York, 2001), s. 47-9. Ayrıca bakınız F. Grenet ve N. Sims-Williams, "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters", *Transition Periods in Iranian History, Studia Iranica* 5, (1987), 101-22; N. Sims-Williams, "Towards a New Edition of the Sogdian Letters", E. Trembert ve E. de la Vaissière (ed.), içinde *Les Sogdiens en Chine* (Paris, 2005), s. 181-93.
- 3 E. de la Vaissière, "Huns et Xiongnu", *Central Asiatic Journal* 49.1, (2005), 3-26.
 - 4 P. Heather, *Empires and Barbarians*, (Londra, 2009), s. 151-88; A. Poulter, "Cataclysm on the Lower Danube: The Destruction of a Complex Roman Landscape", içinde N. Christie (ed.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, (Aldershot, 2004), s. 223-54.
 - 5 Bakınız F. Grenet, "Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux IVe-Ve s de n.è.: de l'héritage antique à l'adoption de modèles sassanides", içinde *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo. Atti dei Convegni Lincei* 127, (Rome, 1996), s. 367-90; de la Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 97-103.
 - 6 G. Greatrex ve S. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II, AD 363-630*, (Londra, 2002), s. 17-19; O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, (Los Angeles, 1973), s. 58.
 - 7 Araştırmacılar uzun bir süre bu yapının olası tarihini tartışmışlarsa da, radyokarbon tarihleme ve optik olarak simüle edilmiş parlaklık tarihlemesindeki yeni gelişmeler artık bu devasa yapıyı bu döneme tarihlemektedir, J. Nokandeh vd., "Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe", *Iran* 44, (2006), 121-73.
 - 8 J. Howard-Johnston, "The Two Great Powers in Late Antiquity: A Comparison", A. Cameron, G. King ve J. Haldon (ed.), içinde *The Byzantine and Early Islamic Near East*, 3 cilt, (Princeton, 1992-6), 3, s. 190-7.
 - 9 R. Blockley, "Subsidies and Diplomacy: Rome and Persia in Late Antiquity", *Phoenix* 39, (1985), 66-7.
 - 10 Greatrex ve Lieu, *Roman Eastern Frontier*, s. 32-3.

- 11 Bakınız Heather, *Fall of the Roman Empire*, s. 191-250.
- 12 St. Jerome, "Ad Principiam", *Select Letters of StJerome*, ed. ve çev. F. Wright, (Cambridge, MA, 1933), 127, s. 462.
- 13 Jordanes, *Getica*, 30, içinde *Iordanis Romana et Getica*, ed. T. Mommsen, (Berlin, 1882), s. 98-9.
- 14 J. Hill, *Through the Jade Gate to Rome: A Study of the Silk Routes during the Late Han Dynasty, 1st to 2nd Centuries CE: An Annotated Translation of the Chronicle of the "Western Regions" from the Hou Hanshu*, (Charleston, NC, 2009).
- 15 Sarris, *Empires of Faith*, s. 41-3.
- 16 4. yüzyılın başlarından kalan bir belge, Roma İmparatorluğu'na akan kabilelerin listesini verir, A. Riese (ed.), *Geographi latini minores*, (Hildesheim, 1964), s. 1280-9. Bir diğer örnek için, Sidonius Apollinaris, "Panegyric on Avitus", içinde *Sidonius Apollinaris: Poems and Letters*, ed. ve çev. W. Anderson, 2 cilt, (Cambridge, MA, 1935-56), 1, s. 146.
- 17 Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri XXX*, 31.2, 3, s. 382.
- 18 Priscus, *Testimonia*, parça 49, ed. ve çev. R. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus*, 2 cilt, (Liverpool, 1981-3), 2, s. 356.
- 19 Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri XXX*, 31.2, 3, s. 380.
- 20 D. Pany ve K. Wiltschke-Schrotta, "Artificial Cranial Deformation in a Migration Period Burial of Schwarzenbach, Central Austria", *VIAVIAS* 2, (2008), 18-23.
- 21 Priscus, *Testimonia*, parça 24, 2, s. 316-17. Hunların başarıları için, Heather, *Fall of the Roman Empire*, s. 300-48.
- 22 B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, (Oxford, 2005), s. 91 ve sonrası.
- 23 Salvian, *Œuvres*, ed. ve çev. C. Lagarrigue, 2 cilt, (Paris, 1971—5), 2,4.12. E. Sanford (çev.), *The Government of God*, (New York, 1930), s. 118.
- 24 Zosimus, *Historias Neas*, ed. ve çev. F. Paschoud, *Zosime, Histoire nouvelle*, 3 cilt, (Paris, 2000) 2.7, 1, s. 77-9.

- 25 Asmussen, "Christians in Iran", s. 929-30.
- 26 S. Brock, "The Church of the East in the Sasanian Empire up to the Sixth Century and its Absence from the Councils in the Roman Empire", *Syriac Dialogue: First Non-Official Consultation on Dialogue within the Syriac Tradition*, (Viyana, 1994) 71.
- 27 A. Cameron ve R. Hoyland (ed.), *Doctrine and Debate in the East Christian World 300-1500*, (Farnham, 2011), s. xi.
- 28 W. Barnstone, *The Restored New Testament: A New Translation with Commentary, Including the Gnostic Gospels of Thomas, Mary and Judas*, (New York, 2009).
- 29 N. Tanner, *The Decrees of the Ecumenical Councils*, 2 cilt, (Washington, DC, 1990), 1; A. Cameron, *The Later Roman Empire, AD 284-430*, (Londra, 1993), s. 59-70.
- 30 Bakınız P. Wood, *The Chronicle of Seert. Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, (Oxford, 2013), s. 23-4
- 31 S. Brock, "The Christology of the Church of the East in the Synods of the Fifth to Early Seventh Centuries: Preliminary Considerations and Materials", içinde G. Dagrass (ed.), *A Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain*, (Atina, 1985), s. 125-42.
- 32 Baum ve Winkler, *Apostolische Kirche*, s. 19-25.
- 33 Dadjesus Sinodu, *Synodicon orientale, ou Recueil de synods nestoriens*, ed. J. Chabot, (Paris, 1902), s. 285-98; Brock, "Christology of the Church of the East", s. 125-42; Brock, "Church of the East", 73-4.
- 34 Wood, *Chronicle of Seert*, s. 32-7.
- 35 Gregory of Nazianzus, *De Vita Sua*, D. Meehan (çev.), içinde *Saint Gregory of Nazianzus: Three Poems*, (Washington, DC, 1987), s. 133-5.
- 36 St. Cyril of Alexandria, Letter to Paul the Prefect, J. McEnerney (çev.), içinde *Letters of St Cyril of Alexandria*, 2 cilt, (Washington, DC, 1985-7), 2, 96, s. 151-3.
- 37 S. Brock, "From Antagonism to Assimilation: Syriac Attitudes to Greek Learning", içinde N. Garsoian, T. Mathews ve T. Thomson (ed.), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*,

- (Washington, DC, 1982), s. 17-34; ayrıca aynı yazar, "Christology of the Church of the East", s. 165-73.
- 38 R. Norris, *The Christological Controversy*, (Philadelphia, 1980), s. 156-7.
- 39 Brock, "Christology of the Church of the East", s. 125-42; ayrıca bakınız Baum ve Winkler, *Apostolische Kirche*, s. 31-4.
- 40 F.-C. Andreas, "Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen aus der Sassanidenzeit", *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften* (1910), 869-72; J. Asmussen, "The Sogdian and Uighur-Turkish Christian Literature in Central Asia before the Real Rise of Islam: A Survey", içinde L. Hercus, F. Kuiper, T. Rajapatirana ve E. Skrzypczak (ed.), *Indological and Buddhist Studies: Volume in Honour of Professor J. W. de Jong on his Sixtieth Birthday*, (Canberra, 1982), s. 11-29.
- 41 Sarris, *Empires of Faith*, s. 153.
- 42 553 Konsili için, R. Price, *The Acts of the Council of Constantinople of 553: Edited with an introduction and notes*, 2 cilt, (Liverpool, 2009). Çevirisiyle beraber Süryanice metin için bakınız S. Brock, "The Conversations with the Syrian Orthodox under Justinian (532)", *Orientalia Christiana Periodica* 47, (1981), 87-121 ve aynı yazar, "Some New Letters of the Patriarch Severus", *Studia Patristica* 12, (1975), 17-24.
- 43 Evagrius Scholasticus, *Ekklesiastike historia*, 5.1, *Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, çev. M. Whitby, (Liverpool, 2005), s. 254.
- 44 Metnin derlenmesi ve tarihi ile ilgili olarak bakınız R. Lim, *Public Disputation: Power and Social Order in Late Antiquity*, (Berkeley, 1991), s. 227.
- 45 Sterk, "Mission from Below", 10-12.
- 46 Necran'daki 300 şehit için, I. Shahid, "The Martyrdom of Early Arab Christians: Sixth Century Najran", içinde G. Corey, P. Gillquist, M. Mackoul vd. (ed.), *The First One Hundred Years: A Centennial Anthology Celebrating Antiochian Orthodoxy in North America*, (Englewood, NJ, 1996), s. 177-80. Cosmas Indicopleustes'in yolculuğu için bakınız S. Faller, *Taprobane im Wandel der Zeit*, (Stuttgart, 2000); H. Schneider, "Kosmas Indikopleustes, Christliche

- Topographie: Probleme der Überlieferung und Editions-geschichte", *Byzantinische Zeitschrift* 99.2, (2006), 605-14.
- 47 *The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction and Notes*, ed. ve çev. M. Whitby ve M. Whitby, (Oxford, 1986), 5.10, s. 147.
- 48 Bakınız Wood, *Chronicle of Seert*, s. 23.
- 49 B. Spuler, *Iran in früh-Islamischer Zeit*, (Wiesbaden, 1952), s. 210-13; P. Jenkins, *The Lost History of Christianity*, (Oxford, 2008), s. 14, 53; ayrıca bakınız S. Moffett, *A History of Christianity in Asia*, 2 cilt, (San Francisco, 1998); J. Asmussen, "Christians in Iran", s. 924-48.
- 50 A. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, (Londra, 1968), s. 239 ve sonrası.
- 51 Agathias, *Historion*, 2.28, *Agathias: Histories*, çev. J. Frendo, (Berlin, 1975), s. 77.
- 52 Dualar için, Brock, "Church of the East", 76; seçim için, Mar Gregory I Sinodu, *Synodicon orientale*, s. 471.
- 53 T. Daryaei (ed. ve çev.), *Sabrestānīhā-i Ērānsahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*, (Costa Mesa, CA, 2002).
- 54 M. Morony, "Land Use and Settlement Patterns in Late Sasanian and Early Islamic Iraq", içinde Cameron, King ve Haldon, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, 2, s. 221-9; F. Rahimi-Laridjani, *Die Entwicklung der Bewässerungslandwirtschaft im Iran bis Sasanidisch-frühislamische Zeit*, (Weisbaden, 1988); R. Gyselen, *La géographie administrative de l'empire sassanide: les témoignages sigillographiques*, (Paris, 1989).
- 55 P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, (Londra, 2009), s. 33-60. Ayrıca bakınız Z. Rubin, "The Reforms of Khusro Anushirwan", içinde Cameron, *Islamic Near East*, 3, s. 225-97.
- 56 A. Taffazoli, "List of Trades and Crafts in the Sassanian Period", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 7, (1974), 192-6.
- 57 R. Frye, "Sasanian Seal Inscriptions", içinde R. Stiehl ve H. Stier, *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben*, 2 cilt, (Berlin, 1969-

- 70), 1, s. 79-84; J. Choksy, "Loan and Sales Contracts in Ancient and Early Medieval Iran", *Indo-Iranian Journal* 31, (1988), 120.
- 58 Daryaei, "Persian Gulf Trade", 1-16.
- 59 E. de la Vaissière, *Histoire des marchands sogdiens*, (Paris, 2002), s. 155-61, 179-231. N. Sims-Williams, "The Sogdian Merchants in China and India", içinde A. Cadonna ve L. Lanciotti (ed.), *Cina e Iran: da Alessandro Magno alla dinastia Tang*, (Florence, 1996), s. 45-67; J. Rose, "The Sogdians: Prime Movers between Boundaries", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 30.3, (2010), 410-19.
- 60 F. Thierry ve C. Morrisson, "Sur les monnaies Byzantines trouvées en Chine", *Revue numismatique* 36, (1994), 109-45; L. Yin, "Western Turks and Byzantine Gold Coins Found in China", *Transoxiana* 6, (2003); B. Marshak ve W. Anazawa, "Some Notes on the Tomb of Li Xian and his Wife under the Northern Zhou Dynasty at Guyuan, Ningxia and its Gold-Gilt Silver Ewer with Greek Mythological Scenes Unearthed There", *Cultura Antiqua* 41.4, (1989), 54-7.
- 61 D. Shepherd, "Sasanian Art", içinde *Cambridge History of Iran*, 3.2, s. 1085-6.
- 62 Paskalya için Eusebius, *Vita Constantini*, 3.18, s. 90. Akraha evliliğine karşı kanunlar için, *Codex Theodosianus*, 16.7, s. 466; 16.8, s. 467-8.
- 63 L. Feldman, "Proselytism by Jews in the Third, Fourth and Fifth Centuries", *Journal for the Study of Judaism* 24.1, (1993), 9-10.
- 64 Age., s. 46.
- 65 P. Schäfer, *Jesus in the Talmud*, (Princeton, 2007); P. Schäfer, M. Meerson ve Y. Deutsch (ed.), *Toledot Yeshu ("The Life Story of Jesus") Revisited*, (Tübingen, 2011).
- 66 G. Bowersock, "The New Greek Inscription from South Yemen", içinde A. Sedov ve J.-F. Salles (ed.), *Qani': le port antique du Hadramawt entre la Méditerranée, l'Afrique et l'Inde: fouilles russes 1972, 1985-89, 1991, 1993-94*, (Turnhout, 2013), s. 393-6.
- 67 J. Beaucamp, F. Briquel-Chatonnet ve C. Robin (ed.), *Juifs et chrétiens en Arabie aux Ve et VIe siècles: regards croisés sur les sources*,

- (Paris, 2010); C. Robin, "Joseph, dernier roi de Himyar (de 522 à 525, ou une des années suivantes)", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 34, (2008), 1-124.
- 68 G. Bowersock, *The Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam*, (Oxford, 2013), s. 78-91.
- 69 Brock, "Church of the East", 73.
- 70 Walker, *The Legend of Mar Qardagh*; metin, s. 19-69.
- 71 Y. Saeki, *The Nestorian Documents and Relics in China*, (2. baskı, Tokyo, 1951), s. 126-7; D. Scott, "Christian Responses to Buddhism in Pre-Medieval Times", *Numen* 32.1, (1985), 91-2.
- 72 Bakınız E. Pagels, *The Gnostic Gospels*, (New York, 1979); H.-J. Klimkeit, *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*, (San Francisco, 1993); K. King, *What is Gnosticism?*, (Cambridge, MA, 2003).
- 73 P. Crone, "Zoroastrian Communism", *Comparative Studies in Society and History* 36.4, (1994), 447-62; G. Gnoli, "Nuovi studi sul Mazdakismo", içinde *Convegno internazionale: la Persia e Bisanzio*, (Roma, 2004), s. 439-56.
- 74 Hui Li, *Life of Hiuen-tsang*, çev. Samuel Beal, (Westport, CT, 1973), s. 45.
- 75 Age., s. 46; R. Foltz, "When was Central Asia Zoroastrian?", *Mankind Quarterly*, (1988), 189-200.
- 76 S. Beal, *Buddhist Records of the Western World*, (Yeni Delhi, 1969), s. 44-6.
- 77 G. Mitchell ve S. Johar, "The Maratha Complex at Ellora", *Modern Asian Studies* 28.1, (2012), 69-88.
- 78 1970'lerde Japonya ve Afganistan'dan ekipler birlikte kazılar ve araştırmalar yapmıştır. Bakınız T. Higuchi, *Japan-Afghanistan Joint Archaeological Survey 1974, 1976, 1978*, (Kyoto, 1976-80).
- 79 Bamyan kompleksinin 600 yılına tarihlenmesi için, bakınız D. Klimburg-Salter, "Buddhist Painting in the Hindu Kush c. VIIth to Xth Centuries: Reflections of the Co-existence of Pre-Islamic and Islamic Artistic Cultures during the Early Centuries of the Islamic Era", içinde E. de la Vaissière, *Islamisation de l'Asie Centrale: processus locaux d'acculturation du VIIe au Xle siecle*, (Paris, 2008),

- s. 140-2; ayrıca bakınız F. Flood, "Between Cult and Culture: Bamiyan, Islamic Iconoclasm, and the Museum", *Art Bulletin* 84.4, (2002), 641 ve sonrası. Ayrıca burada bakınız L. Morgan, *The Buddhas of Bamiyan*, (Londra, 2012).
- 80 Alıntılaman Power, *Red Sea*, s. 58.
- 81 I. Gillman ve H.-J. Klimkeit, *Christians in Asia before 1500*, (Ann Arbor, 1999), s. 265-305.
- 82 G. Stroumsa, *Barbarian Philosophy: The Religious Revolution of Early Christianity*, (Tübingen, 1999), s. 80, 274-81.
- 83 J. Choksy, "Hagiography and Monotheism in History: Doctrinal Encounters between Zoroastrianism, Judaism and Christianity", *Islam and Christian-Muslim Relations* 14.4, (2010), 407-21.

Devrim Yolu

- 1 Pseudo-Dionysius of Tel Mahre, *Chronicle (Known Also as the Chronicle of Zuqnin)*, Part III, çev. W. Witaksowski, (Liverpool, 1996), s. 77.
- 2 Prokopius, *Hyper tonpolemon*, 2.22-3, içinde *History of the Wars, Secret History, Buildings*, ed. ve çev. H. Dewing, 7 cilt, (Cambridge, MA), 1, s. 450-72.
- 3 M. Morony, "For Whom Does the Writer Write?: The First Bubonic Plague Pandemic According to Syriac Sources", K. Lester (ed.), içinde *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*, (Cambridge, 2007), s. 64; D. Twitchett, "Population and Pestilence in T'ang China", içinde W. Bauer (ed.), *Studia Sino-Mongolica*, (Wiesbaden, 1979), 42, 62.
- 4 P. Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian*, (Cambridge, 2006); aynı yazar, "Plague in Byzantium: The Evidence of Non-Literary Sources", içinde Lester, *Plague and the End of Antiquity*, s. 119-34; A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395-700*, (Londra, 1993), s. 113 ve sonrası; D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epayni yazarics*, (Birmingham, 2004), s. 110-65.

- 5 Sarris, *Empires of Faith*, s. 145 ve sonrası.
- 6 Prokopius, *The Secret History*, çev. P. Sarris, (Londra, 2007), s. 80.
- 7 John of Ephesus, *Ecclesiastical History*, 6.24, çev. R. P. Smith (1860), s. 429.
- 8 M.-T. Liu, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 cilt, (Wiesbaden, 2009), 1, s. 87. Ayrıca, J. Banaji, "Precious-Metal Coinages and Monetary Expansion in Late Antiquity", içinde F. De Romanis ve S. Sorda (ed.), *Dal denarius al dinar: Toriente e la moneta romana*, (Rome, 2006), s. 265-303.
- 9 *The History of Menander the Guardsman*, çev. R. Blockley, (Liverpool, 1985), s. 121-3.
- 10 Age., s. 110-7.
- 11 Sarris, *Empires of Faith*, s. 230-1,
- 12 *Menander the Guardsman*, s. 173-5.
- 13 Buradaki kaynaklar için, Greatrex ve Lieu, *Roman Eastern Frontier, Part II*, s. 153-8.
- 14 R. Thomson, *The Armenian History Attributed to Sebeos. Part I: Translation and Notes*, (Liverpool, 1999), 8, s. 9.
- 15 Agathias, *Historion*, 2.24, s. 72.
- 16 G. Fisher, "From Mavia to al-Mundhir: Arab Christians and Arab Tribes in the Late Antique Roman East", içinde I. Toral-Niehoff ve K. Dimitriev (ed.), *Religious Culture in Late Antique Arabia*, (Leiden, 2012), s. x; M. Maas, "'Delivered from their Ancient Customs': Christianity and the Question of Cultural Change in Early Byzantine Ethnography", içinde K. Mills ve A. Grafton (ed.), *Conversion in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, (Rochester, NY, 2003), s. 152-88.
- 17 R. Hoyland, "Arab Kings, Arab Tribes and the Beginnings of Arab Historical Memory in Late Roman Epigraphy", H. Cotton, R. Hoyland, içinde J. Price ve D. Wasserstein (ed.), *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, (Cambridge, 2009), s. 374-400.
- 18 M. Whittow, "Rome and the Jafnids: Writing the History of a Sixth-Century Tribal Dynasty", içinde J. Humphrey (ed.), *The*

- Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, (Ann Arbor, 1999), s. 215-33.
- 19 K. Atahmina, "The Tribal Kings in Pre-Islamic Arabia: A Study of the Epithet *malik* or *dhü al-taj* in Early Arabic Traditions", içinde *al-Qantara*, 19, (1998), 35; M. Morony, "The Late Sasanian Economic Impact on the Arabian Peninsula", *Name-ye Iran-e Bastan* 1.2, (201/2), 35-6; I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, 2 cilt, (Washington, DC, 1995-2009), 2.2, s. 53-4.
 - 20 Sarris, *Empires of Faith*, s. 234-6.
 - 21 Prokopius, *Buildings*, 3.3, 7, s. 192-4.
 - 22 J. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, (Oxford, 2010), s. 438-9.
 - 23 Mar Gregory I Sinodu, *Synodicon orientale*, s. 471. Ayrıca bakınız Walker, *Mar Qardagh*, s. 87-9.
 - 24 F. Conybeare, "Antiochos Strategos' Account of the Sack of Jerusalem in AD 614", *English Historical Review* 25, (1910), 506-8, ancak bakınız Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis*, s. 164-5. Propaganda için, J. Howard-Johnston, "Heraclius' Persian Campaigns and the Revival of the Roman Empire", *War in History* 6, (1999), 36-9.
 - 25 *Chronicon Paschale*, çev. M. Whitby ve M. Whitby, (Liverpool, 1989), s. 161-2; Howard-Johnston, "Heraclius' Persian Campaigns", 3; Sarris, *Empires of Faith*, s. 248.
 - 26 *Chronicon Paschale*, s. 158, 164.
 - 27 Howard-Johnston, "Heraclius' Persian Campaigns", 37.
 - 28 Kesin tarih tartışmalıdır; R. Altheim-Stiehl, "Würde Alexandria im Juni 619 n. Chr. durch die Perser Erobert?", *Tyche* 6 (1991), 3-16.
 - 29 J. Howard-Johnston, "The Siege of Constantinople in 626", içinde C. Mango ve G. Dagron (ed.), *Constantinople and its Hinterland*, (Aldershot, 1995), s. 31-42.
 - 30 Howard-Johnston, "Heraclius' Persian Campaigns", 23-4; C. Zuckerman, "La Petite Augusta et le Turc: Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius", *Revue Numismatique* 150, (1995), 113-26.

- 31 Bakınız N. Oikonomides, "Correspondence between Heraclius and Kavadh-Siroe in the *Paschal Chronicle* (628)", *Byzantion* 41, (1971), 269-81.
- 32 Sebeos, *Armenian History*, 40, s. 86-7; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, çev. C. Mango ve R. Scott, (Oxford, 1997), s. 455-6.
- 33 *Chronicon Paschale*, s. 166-7; Sebeos, *Armenian History*, 38, s. 79-81.
- 34 G. Dagron ve V. Déroche, "Juifs et chrétiens en Orient byzantin", *Travaux et Mémoires* 11, (1994), 28 ve sonrası.
- 35 Cameron ve Hoyland, *Doctrine and Debate*, s. xxi-xxii.
- 36 Pers Piskoposlarının Mektupları, *Synodicon orientale*, s. 584-5.
- 37 Theophanes, *Chronicle*, s. 459; Mango, "Deux études sur Byzance et la Perse sassanide", *Travaux et Mémoires* 9, (1985), 117.
- 38 B. Dols, "Plague in Early Islamic History", *Journal of the American Oriental Society* 94.3, (1974), 376; P. Sarris, "The Justinianic Plague: Origins and Effects", *Continuity and Change* 17.2, (2002), 171.
- 39 Bowersock, *Throne of Adulis*, s. 106-33. Ayrıca G. Lüling, *Die Wiederentdeckung des Propheten Muhammad: eine Kritik am "christlichen" Abendland*, (Erlangen, 1981).
- 40 C. Robin, "Arabia and Ethiopia", S. Johnson (ed.), *Oxford Handbook of Late Antiquity* içinde, (Oxford, 2012), s. 302.
- 41 *Kur'an*, 96.1, ed. ve çev. N. Dawood, *The Koran: With a Parallel Translation of the Arabic Text*, (Londra, 2014).
- 42 Ibn Hisham, *Sirat rasul Allah*, çev. A. Guillaume, *The Life of Muhammad: A Translation of Ishaq's Sirat rasul Allah*, (Oxford, 1955), s. 106; *Kur'an*, 81.23, s. 586.
- 43 Bakınız H. Motzki, "The Collection of the *Qur'an*: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments", *Der Islam* 78, (2001), 1-34 ve ayrıca A. Neuwirth, N. Sinai ve M. Marx (ed.), *The Qur'an in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'anic Milieu*, (Leiden, 2010).
- 44 *Kur'an*, 18.56, s. 299.
- 45 *Kur'an*, 16.98-9, s. 277.
- 46 Örneğin, *Kur'an*, 2.165; 2.197; 2.211.

- 47 En önemli bakınız F. Donner, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, (Princeton, 1998). Ayrıca örneğin, T. Holland, *In the Shadow of the Sword: The Battle for Global Empire and the End of the Ancient World*, (Londra, 2012).
- 48 E. El Badawi, *The Qur'an and the Aramaic Gospel Traditions*, (Londra, 2013).
- 49 P. Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, (Princeton, 1977); ayrıca R. Serjeant, "Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics", *Journal of the American Oriental Society* 110.3, (1990), 472-3.
- 50 C. Robinson, "The Rise of Islam", içinde M. Cook vd. (ed.), *The New Cambridge History of Islam*, 6 cilt, (Cambridge, 2010), s. 180-1; M. Kister, "The Struggle against Musaylima and the Conquest of Yamama", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 27, (2002), 1-56.
- 51 G. Heck, "'Arabia without Spices': Alternatif bir Hipotez: The Issue of 'Makkan Trade and the Rise of Islam'", *Journal of the American Oriental Society* 123.3, (2003), 547-76; J. Schiettecatte ve C. Robin, *L'Arabie a la veille de l'Islam: un bilan clinique*, (Paris, 2009).
- 52 P. Crone, "Quraysh and the Roman Army: Making Sense of the Meccan Leather Trade", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 70.1, (2007), 63-88.
- 53 Ibn al-Kalbi, *Kitab al-asnam*, çev. N. Faris, *The Book of Idols Being a Translation from the Arabic of the Kitab al-asnam*, (Princeton, 1952), s. 23-4. İbn Al-Kalbî, *Putlar Kitabı*, çev: Prof. Dr. Beyza Bilgin, Pınar Yayınları, İstanbul 2003.
- 54 *Kur'an*, 36.33-6, s. 441; G. Reinink, "Heraclius, the New Alexander: Apocalyptic Prophecies during the Reign of Heraclius", s. 81-94; W. E. Kaegi Jr, "New Evidence on the Early Reign of Heraclius", *Byzantinische Zeitschrift* 66 (1973), 308-30.
- 55 *Kur'an*, 47.15, s. 507.
- 56 *Kur'an*, 5.33, s.112.
- 57 *Kur'an*, 4.56, s. 86. Ayrıca, W. Shepard, *Sayyid Qutb and Islamic Activism: A Translation and Critical Analysis of Social Justice in Islam*, (Leiden, 2010). Ayrıca, erken dönem İslam'da cinsiyet

ve toplumsal adalet ile ilgili önemli gözlemler için, A. Wahud, *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*, (Oxford, 1999).

- 58 *Kur'an*, 47.15, s. 507.
- 59 P. Crone, "The Religion of the Qur'anic Pagans: God and the Lesser Deities", *Arabica* 57, (2010), 151-200.
- 60 R. Hoyland, "New Documentary Texts and the Early Islamic State", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69.3, (2006), 395-416. Hz. Muhammed'in gidiş tarihi için, A. Noth, *The Early Arabic Historical Tradition: A Source Critical Study*, (Princeton, 1994), s. 40; M. Cook ve P. Crone, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, (Cambridge, 1977), s. 24, 157.
- 61 Nikephoros of Constantinople, *Chronographikon syntomon*, ed. ve çev. C. Mango, *Short History*, (Washington, DC, 1990), s. 68-9; Theophylact Simokatta, *History*, 3.17. İslam'ın doğuşundan önceki Arap "kimliği" için, A. Al-Azmeh, *The Emergence of Islam in Late Antiquity*, (Oxford, 2014), s. 147; ayrıca bakınız W. Kaegi, "Reconceptualizing Byzantium's Eastern Frontiers", Mathisen ve Sivan, *Shifting Frontiers*, içinde, s. 88.
- 62 *Kur'an*, 43.3, s. 488.
- 63 C. Robinson, "Rise of Islam", s. 181.
- 64 Mâlik muhtemelen yorumun kaynağını yansıtan benzer iki örneği belirtir, Malik ibn Anas, *al-Muwatta*, 45.5, çev. A. Abdarahman ve Y. Johnson, (Norwich, 1982), s. 429. Malik Bin Enes, *Muwatta Tercemesi*, der. Abdullah Parlıyan, Konya Kitapçılık, Konya, 2008.
- 65 *Kur'an*, 2.143-4, s. 21; ayrıca al-Azmeh, *Emergence of Islam*, s. 419.
- 66 *Kur'an*, 22.27-9, s. 334-5.
- 67 R. Frye, "The Political History of Iran under the Sasanians", içinde *Cambridge History of Iran*, 3.1, s. 178; Tabari, *The Battle of al-Qadisiyyah and the Conquest of Syria and Palestine*, çev. Y. Friedmann, (Albany, NY, 1992), s. 45-6.
- 68 H. Kennedy, *The Great Arab Conquests*, (Londra, 2007), s. 103-5.
- 69 Tabari, *Battle of al-Qadisiyyah*, s. 63.
- 70 Age.

- 71 *Kur'an*, 29.1-5, s. 395.
- 72 Crone, *Meccan Trade*, s. 245.
- 73 C. Robinson, *The First Islamic Empire*, içinde J. Arnason ve K. Raaflaub (ed.), *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives*, (Oxford, 2010), s. 239; G.-R. Puin, *Der Diwan von 'Umar Ibn al-Hattab*, (Bonn, 1970); F. Donner, *The Early Islamic Conquests*, (Princeton, 1981), s. 231-2, 261-3.
- 74 Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, s. 161 ve sonrası. Ayrıca, burada Donner, *Early Islamic Conquests*, s. 176-90; Kennedy, *Arab Conquests*, s. 105-7.
- 75 Kudüs'ün fethinin tarihi için P. Booth, *Crisis of Empire: Doctrine and Dissent at the End of Late Antiquity*, (Berkeley, 2014), s. 243.
- 76 Sebeos, *Armenian History*, 42, s. 98.
- 77 Bakınız Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis*, s. 373-5.

Uyum Yolu

- 1 Metin için, F. Donner, *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*, (Cambridge, MA, 2010), s. 228-32. Ayrıca, M. Lecker, *The "Constitution of Medina": Muhammad's First Legal Document*, (Princeton, 2004).
- 2 Bakınız M. Goodman, G. van Kooten ve J. van Ruiten, *Abraham, the Nations and the Hagarites: Jewish, Christian and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham*, (Leiden, 2010).
- 3 *Doctrina Iacobi*, içinde Dagron ve Déroche, "Juifs et chrétiens", 209. Buradaki çevirisi R. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, (Princeton, 1997), s. 57.
- 4 Dolayısıyla bakınız W. van Bakkum, "Jewish Messianic Expectations in the Age of Heraclius", içinde G. Reinink ve H. Stolte (ed.), *The Reign of Heraclius (610-641): Crisis and Confrontation*, (Leuven, 2002), s. 95-112.
- 5 Dagron ve Déroche, "Juifs et chrétiens", 240-7. Metindeki bilgilerin çoğunun güvenilirliği için, Howard-Johnston, *Witnesses to a World*

- Crisis*, s. 155-7; metnin olası hedef kitlesi ve amacı için, D. Olster, *Roman Defeat, Christian Response and the Literary Construction of the Jew*, (Philadelphia, 1994). Özellikle burada Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*.
- 6 J. Reeves, *Trajectories in Near Eastern Apocalyptic: A Postrabbinic Jewish Apocalypse Reader*, (Leiden, 2006), s. 78-89; B. Lewis, "An Apocalyptic Vision of Islamic History", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 13, (1950), 321-30. Ayrıca bakınız S. Shoemaker, *The Death of a Prophet: The End of Muhammad's Life and the Beginnings of Islam*, (Philadelphia, 2012), s. 28-33.
 - 7 *Canonici Hebronensis Tractatus de invention sanctorumpatriarchum Abraham, Ysaac et Yacob*, içinde *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*, 1, s. 309; çev. N. Stillman, *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*, (Philadelphia, 1979), s. 152.
 - 8 M. Conterno, "'L'abominio della desolazione nel luogo santo': l'ingresso di Umar I a Gerusalemme nella *Cronografia* de Teofane Confessore e in tre cronache siriane", içinde *Quaderni di storia religiosa* 17, (2010), s. 9-24.
 - 9 J. Binns, *Ascetics and Ambassadors of Christ: The Monasteries of Palestine 314-631*, (Oxford, 1994); B. Horn, *Asceticism and Christological Controversy in Fifth-Century Palestine: The Career of Peter the Iberian*, (Oxford, 2006); Cameron ve Hoyland, *Doctrine and Debate*, s. xxix.
 - 10 S. Brock, "North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkaye's *Rish Melle*", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9, (1987), 65.
 - 11 *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Seri 3, 64, s. 248-51; Donner, *Muhammad and the Believers*, s. 114.
 - 12 *Kur'an*, 2.87, s. 12.
 - 13 *Kur'an*, 3.3, s. 49.
 - 14 *Kur'an*, 2.42-3, s. 54.
 - 15 Cameron ve Hoyland, *Doctrine and Debate*, s. xxxii.
 - 16 *Kur'an*, 3.65, s. 57.
 - 17 *Kur'an*, 3.103; 105, s. 62.

- 18 *Kur'an*, 2.62, s. 9, 5.69, s.118.
- 19 R. Hoyland, *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, (Oxford, 2015), s. 224-9.
- 20 Robinson, "The Rise of Islam", s. 186.
- 21 C. Luxenburg, *The Syro-Aramaic Reading of the Koran: A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran*, (Berlin, 2007); burada bakınız D. King, "A Christian Quran? A Study in the Syriac background to the language of the Qur'an as presented in the work of Christoph Luxenburg", *Journal for Late Antique Religion and Culture* 3, (2009), 44-71.
- 22 *Kur'an*, 30.2-4, s. 403.
- 23 *Kur'an*, 30.6, s. 404.
- 24 T. Sizgorich, *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam*, (Philadelphia, 2009), s. 160-1.
- 25 R. Finn, *Asceticism in the Graeco-Roman World*, (Cambridge, 2009).
- 26 *Kur'an*, 3.84, s. 60.
- 27 *Kur'an*, 10.19, s. 209.
- 28 Shoemaker, *Death of a Prophet*, s. 18-72. Ayrıca, R. Hoyland, "The Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal", içinde H. Motzki (ed.), *The Biography of Muhammad: The Issue of the Sources*, (Leiden, 2000), özellikle s. 277-81; Cook, "Muhammad", 75-6.
- 29 Sophronius of Jerusalem, "Logos eis to hagion baptisma", A. Papadopoulos-Kermeus, "Tou en hagiois patros hemon Sophroniou archiepiskopou Hierosolymon logos eis to hagion baptisma", *Analekta Hierosolymitikes Stakhiologias* içinde, 5, (St. Petersburg, 1898), 166-7.
- 30 G. Anvil, *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach*, (Oxford, 2014); R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule*, (Princeton, 1995).
- 31 al-Baladhuri, *Kitâbfutûh al-buldân*, çev. P. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, (New York, 1916), 8, s. 187. Ahmed B. Yahya

- El-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldan, Ülkelerin Fetihleri*, çev. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
- 32 John of Nikiu, *Khronike*, çev. R. Charles, *The Chronicle of John of Nikiu*, (Londra, 1916), 120.17-28, s. 193-4.
- 33 G. Garitte, "'Histoires édifiantes' géorgiennes", *Byzantion* 36, (1966), 414-16; Holyand, *Seeing Islam*, s. 63.
- 34 Robinson, *First Islamic Empire*, s. 239 ve sonrası.
- 35 W. Kubiak, *Al-Fustiat, Its Foundation and Early Urban Development*, (Kahire, 1987); N. Luz, "The Construction of an Islamic City in Palestine: The Case of Umayyad al-Ramla", *Journal of the Royal Asiatic Society* 7.1, (1997), 27-54; H. Djaït, *Al-Kafa: naissance de la ville islamique*, (Paris, 1986); D. Whitcomb, "The Misr of Ayla: New Evidence for the Early Islamic City", içinde G. Bisheh (ed.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, (Amman, 1995), s. 277-88.
- 36 J. Conant, *Staying Roman: Conquest and Identity in Africa and the Mediterranean, 439-700*, (Cambridge, 2012), s. 362-70. Ayrıca, P. Grossman, D. Brooks-Hedstrom ve M. Abdal-Rassul, "The Excavation in the Monastery of Apa Shnute (Dayr Anba Shinuda) at Suhag", *Dumbarton Oaks Papers* 58, (2004), 371-82; E. Bolman, S. Davis ve G. Pyke, "Shenoute and a Recently Discovered Tomb Chapel at the White Monastery", *Journal of Early Christian Studies* 18.3, (2010), 453-62; Filistin için L. di Segni, "Greek Inscriptions in Transition from the Byzantine to the Early Islamic Period", Hoyland, *Hellenism to Islam* içinde, s. 352-73.
- 37 N. Green, "The Survival of Zoroastrianism in Yazd", *Iran* 28, (2000), 115-22.
- 38 A. Tritton, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of Umar*, (Londra, 1970); Hoyland, *God's Path*, özellikle s. 207-31.
- 39 N. Khairy ve A.-J. Amr, "Early Islamic Inscribed Pottery Lamps from Jordan", *Levant* 18, (1986), 152.
- 40 G. Bardy, "Les Trophées de Damas: controverse judéo-chrétienne du VIIe siècle", *Patrologia Orientalis* 15, (1921), 222.

- 41 J. Johns, "Archaeology and the History of Early Islam: The First Seventy Years", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46.4, (2003), 411-36; A. Oddy, "The Christian Coinage of Early Muslim Syria", *ARAM* 15, (2003), 185-96.
- 42 E. Whelan, "Forgotten Witnesses: Evidence for the Early Codification of the Qur'an", *Journal of the American Oriental Society* 118.1, (1998), 1-14; W. Graham ve N. Kermani, "Recitation and Aesthetic Reception", J. McAuliffe (ed.), içinde *The Cambridge Companion to the Qur'an*, (Cambridge, 2005), s. 115-43, S. Blair, "Transcribing God's Word: Qur'an Codices in Context", *Journal of Qur'anic Studies* 10.1, (2008), 72-97.
- 43 R. Hoyland, "Jacob of Edessa on Islam", içinde G. Reinink ve A. Cornelis Klugkist (ed.), *After Bardasian: Studies on Continuity and Change in Syriac Christianity*, (Leuven, 1999), s. 158-9.
- 44 M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, (Londra, 1996), s. 141-2.
- 45 R. Hoyland, "Writing the Biography of the Prophet Muhammad: Problems and Sources", *History Compass* 5.2, (2007), 593-6. Ayrıca bakınız I. ve W. Schulze, "The Standing Caliph Coins of al-Jazira: Some Problems and Suggestions", *Numismatic Chronicle* 170, (2010), 331-53; S. Heidemann, "The Evolving Representation of the Early Islamic Empire and its Religion on Coin Imagery", içinde A. Neuwirth, N. Sinai ve M. Marx (ed.), *The Qur'an in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'anic Milieu*, (Leiden, 2010), s. 149-95.
- 46 B. Flood, *The Great Mosque of Damascus: Studies on the Makings of an Umayyad Visual Culture*, (Leiden, 2001).
- 47 Johns, "Archaeology and History of Early Islam", 424-5. Ayrıca bakınız Hoyland, *Seeing Islam*, özellikle s. 550-3, 694-5 ve genel olarak P. Crone ve M. Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, (Cambridge, 1986).
- 48 O. Grabar, *The Dome of the Rock*, (Cambridge, MA, 2006), s. 91-2.
- 49 John of Damascus, *On Heresies*, çev. F. Chase, *The Fathers of the Church*, (Washington, DC, 1958), 101, s. 153; Sarris, *Empires of Faith*, s. 266.

- 50 Örneğin, M. Bennett, *Fighting Techniques of the Medieval World AD 500-AD 1500: Equipment, Combat Skills and Tactics*, (Staplehurst, 2005).
- 51 P. Reynolds, *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: The Ceramic Evidence*, (Oxford, 1995); S. Kinsley, "Mapping Trade by Shipwrecks", içinde M. Mundell Mango (ed.), *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries*, (Farnham, 2009), s. 31-6. Bakınız M. McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300-900*, (Cambridge, 2001); Wickham, *Inheritance of Rome*, özellikle s. 255 ve sonrası.
- 52 de la Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 279-86.
- 53 El-Yakubi ve Belâzürî alıntılan J. Banaji, "Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism", *Historical Materialism* 15, (2007), 47-74, özellikle 59-60.
- 54 Soğd dünyasında bu dönemdeki gevşek yapılar için, de la Vaissière, *Marchands sogdiens*, s. 144-76.
- 55 Burada bakınız F. Grenet ve E. de la Vaissière, "The Last Days of Panjikent", *Silk Road Art and Archaeology* 8, (2002), 155-96.
- 56 Burada bakınız J. Karam Skaff, *Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbours: Culture, Power, and Connections, 580-800*, (Oxford, 2012).
- 57 D. Graff, "Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-30", içinde N. di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History, 500-1800*, (Leiden, 2002), s. 33-72.
- 58 de la Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 217-20.
- 59 C. Mackerras, *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*, (Canberra, 1972); T. Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, (Cambridge, 1997), s. 65.
- 60 C. Beckwith, "The Impact of Horse and Silk Trade on the Economics of T'ang China and the Uighur Empire: On the Importance of International Commerce in the Early Middle Ages", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 34, (1991), 183-98.

- 61 J. Kolbas, "Khukh Ordnung: A Uighur Palace Complex of the Seventh Century", *Journal of the Royal Asiatic Society* 15.3, (2005), 303-27.
- 62 L. Albaum, *Balalyk-Tepe: k istorii material'noi kul'tury i iskusstva Tokharistana*, (Tashkent, 1960); F. Starr, *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*, (Princeton, 2014), s. 104.
- 63 A. Walmsley ve K. Damgaard, "The Umayyad Congregational Mosque of Jerash in Jordan and its Relationship to Early Mosques", *Antiquity* 79, (2005), 362-78; I. Roll ve E. Ayalon, "The Market Street at Apollonia - Arsuf", *BASOR* 267, (1987), 61-76; K. al-As'ad ve Stepniowski, "The Umayyad suq in Palmyra", *Damazener Mitteilungen* 4, (1989), 205-23; R. Hillenbrand, "Anjar and Early Islamic Urbanism", içinde G.-P. Brogiolo ve B. Ward-Perkins (ed.), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, (Leiden, 1999), s. 59-98.
- 64 Hilal al-Sabi, *Rusum dar al-khilafah*, içinde *The Rules and Regulations of the Abbasid Court*, çev. E. Salem, (Beyrut, 1977), s. 21-2.
- 65 Ibn al-Zubayr, *Kitab al-hadaya wa al-tuhaf*, içinde *Book of Gifts and Rarities: Selections Compiled in the Fifteenth Century from an Eleventh-Century Manuscript on Gifts and Treasures*, çev. G. al-Qaddumi, (Cambridge, MA, 1996), s. 121-2.
- 66 B. Lewis, *Islam: From the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, (New York, 1987), s. 140-1.
- 67 Muqaddasi, *Best Divisions for Knowledge*, s. 60.
- 68 Age., s. 107, 117, 263.
- 69 J. Bloom, *Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, (New Haven, 2001).
- 70 Muqaddasi, *Best Divisions for Knowledge*, s. 6, 133-4, 141.
- 71 *Two Arabic travel books: Accounts of China and India*, ed. ve çev. T. Mackintosh-Smith ve J. Montgomery, (New York, 2014), s. 37.
- 72 Age., s. 59, 63.
- 73 J. Stargardt, "Indian Ocean Trade in the Ninth and Tenth Centuries: Demand, Distance, and Profit", *South Asian Studies* 30.1, (2014), 35-55.

- 74 A. Northedge, "Thoughts on the Introduction of Polychrome Glazed Pottery in the Middle East", E. Villeneuve ve P. Watson (ed.), *La Céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVe-VIIIe siècles apr. J.-C.)* içinde, (Beyrut, 2001), s. 207-14; R. Mason, *Shine Like the Sun: Lustre-Painted and Associated Pottery from the Medieval Middle East*, (Toronto, 2004); M. Milwright, *An Introduction to Islamic Archaeology*, (Edinburgh, 2010), s. 48-9.
- 75 H. Khalileh, *Admiralty and Maritime Laws in the Mediterranean Sea (ca. 800-1050): The Kitab Akriyat al Sufun vis-a-vis the Nomos Rhodion Nautikos*, (Leiden, 2006), s. 212-14.
- 76 Muqaddasi, *Best Divisions for Knowledge*, s. 347.
- 77 Daryaei, "Persian Gulf Trade", 1-16; Banaji, "Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism", 61-2.
- 78 E. Grube, *Cobalt and Lustre: The First Centuries of Islamic Pottery*, (Londra, 1994); O. Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, (Londra, 2004).
- 79 Du Huan, Jinxing Ji, alıntıl原因 X. Liu, *The Silk Road in World History*, (Oxford, 2010), s. 101.
- 80 *Kitab al-Taj (fî akhlaq al-muluk)* içinde *Le Livre de la couronne: ouvrage attribué à Gahiz*, çev. C. Pellat (Paris, 1954), s. 101.
- 81 Sasani ideallerinden alınanlar için, Walker, *Qardagh*, s. 139. Tahran yakınlarındaki bir grup saraydan av sahneleri için, D. Thompson, *Stucco from Chal- Tarkhan-Eshqabad near Rayy*, (Warminster, 1976), s. 9-24.
- 82 D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd-4th/8th-10th Centuries)*, (Londra, 1998); R. Hoyland, "Theonmestus of Magnesia, Hunayn ibn Ishaq and the Beginnings of Islamic Veterinary Science", içinde R. Hoyland ve P. Kennedy (ed.), *Islamic Reflections, Arabic Musings*, (Oxford, 2004), s. 150-69; A. McCabe, *A Byzantine Encyclopedia of Horse Medicine*, (Oxford, 2007), s. 182-4.
- 83 V. van Bladel, "The Bactrian Background of the Barmakids", içinde A. Akasoy, C. Burnett ve R. Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet:*

- Interactions along the Musk Route*, (Farnham, 2011), s. 82-3; Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, s. 13.
- 84 Bakınız P. Pormann ve E. Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, (Edinburgh, 2007); Y. Tabbaa, "The Functional Aspects of Medieval Islamic Hospitals", M. Boner, M. Ener ve A. Singer (ed.), *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts* içinde, (Albany, NY, 2003), s. 97-8.
- 85 Pormann ve Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, s. 55.
- 86 E. Lev ve L. Chipman, "A Fragment of a Judaeo-Arabic Manuscript of Sabur b. Sahl's Al-Aqrabadhin al-Saghir Found in the Taylor-Schechter Cairo Genizah Collection", *Medieval Encounters* 13, (2007), 347-62.
- 87 Ibn al-Haytham, *The Optics of Ibn al-Haytham, Books I-III: On Direct Vision*, çev. A. Sabra, 2 cilt, (Londra, 1989).
- 88 W. Gohlman, *The Life of Ibn Sina: A Critical Edition and Annotated Translation*, (New York, 1974), s. 35.
- 89 al-Jahiz, *Kitab al-Hayawan*, alıntılan Pormann ve Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, s. 23.
- 90 Mahsati, *Mahsati Ganjavi: la luna e leperle*, çev. R. Bargigli, (Milan, 1999); ayrıca F. Bagherzadeh, "Mahsati Ganjavi et les potiers de Rey", içinde *Varia Turcica*, 19 (1992), 161-76.
- 91 Augustine, *The Confessions of St Augustine*, çev. F. Sheed, (New York, 1942), s. 247. Augustinus, *İtiraflar*, çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2010.
- 92 al-Mas'udi, alıntılan Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, s. 89.
- 93 Muqaddasi, *Best Divisions for Knowledge*, s. 8.
- 94 M. Barrucand ve A. Bednorz, *Moorish Architecture in Andalusia*, (Köln, 1999) s. 40.
- 95 Örneğin bakınız M. Dickens, "Patriarch Timothy II and the Metropolitan of the Turks", *Journal of the Royal Asiatic Society* 20.2, (2010), 117-39.
- 96 Conant, *Staying Roman*, s. 362-70.

- 97 Narshakhi, *The History of Bukhara: Translated from a Persian Abridgement of the Arabic Original by Narshakhi*, çev. N. Frye, (Cambridge, MA, 1954), s. 48-9.
- 98 A. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, (Cambridge, 1983); T. Glick, "Hydraulic Technology in al-Andalus", içinde M. Morony (ed.), *Production and the Exploitation of Resources*, (Aldershot, 2002), s. 327-39.

Kürk Yolu

- 1 W. Davis, *Readings in Ancient History: Illustrative Extracts from the Sources*, 2 cilt, (Boston, 1912-13), 2, s. 365-7.
- 2 Ibn Khurradadhbih, *Kitab al-masalik wa-l-mamalik*, çev. Lunde ve Stone, "Book of Roads and Kingdoms", içinde *Ibn Fadlan and the Land of Darkness*, s. 99-104. İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- 3 E. van Donzel ve A. Schmidt, *Gog and Magog in Early Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, (Leiden, 2010); ayrıca burada bakınız F. Sezgin, *Anthropogeographie*, (Frankfurt, 2010), s. 95-7; I. Krachovskii, *Arabskaya geographicheskaya literatura*, (Moskova, 2004), özellikle s. 138-41.
- 4 A. Gow, "Gog and Magog on *Mappaemundi* and Early Printed World Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition", *Journal of Early Modern History* 2.1, (1998), 61-2.
- 5 Ibn Fadlan, *Book of Ahmad ibn Fadlan*, çev. Lunde ve Stone, *Land of Darkness*, s. 12.
- 6 Age., s. 23-4.
- 7 Age., s. 12; Tengri için, bakınız. U. Harva, *Die Religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, (Helsinki, 1938), s. 140-53.
- 8 R. Mason, "The Religious Beliefs of the Khazars", *Ukrainian Quarterly* 51.4, (1995), 383-415.
- 9 Dolayısıyla sufiliği ve göçebe dünyasını birbirinden ayıran yakın tarihli aksi bir görüşü dikkate alınız, J. Paul, "Islamizing Sufis in Pre-Mongol Central Asia", içinde de la Vaissiere, *Islamisation de l'Asie Centrale*, s. 297-317.

- 10 *Abu Hamid al-Gharnati, Tuhfat al-albab wa-nukhbat al-ijab wa-Rihlah ilâ Ürubbah wa-Äsiyah*, çev. Lunde ve Stone, "The Travels", içinde *Land of Darkness*, s. 68.
- 11 A. Khazanov, "The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes", içinde M. Gervers ve W. Schlepp (ed.), *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic*, (Toronto, 1994), s. 11-34.
- 12 E. Selleslachts, "Greece, the Final Frontier? The Westward Spread of Buddhism", içinde A. Heirman ve S. Bumbacher (ed.), *The Spread of Buddhism*, (Leiden, 2007); R. Bulliet, "Naw Bahar and the Survival of Iranian Buddhism", *Iran* 14, (1976), 144-5; Narshakhi, *History of Bukhara*, s. 49.
- 13 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, çev. R. Jenkins, (Washington, DC, 1967), 37, s. 166-70.
- 14 Ibn Fadlan, "Book of Ahmad ibn Fadlan", s. 22. Bazı akademisyenler bozkırlarda pastoral göçebeliliğin önemini azımsar, örn. B. Zakhoder, *Kaspiiskii svod svedenii o Vostochnoi Evrope*, 2 cilt, (Moskova, 1962), 1, s. 139-40.
- 15 D. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, (Princeton, 1954), s. 83; L. Baranov, *Tavrika v epokhu rannego srbaskieuekov'ia (sal-tovo-maiatskaia kul'tura)*, (Kiev, 1990), s. 76-9.
- 16 A. Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, (1982), 155; T. Noonan, "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", P. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas (ed.), içinde *The World of the Khazars*, (Leiden, 2007), s. 214-15.
- 17 Baranov, *Tavrika*, s. 72-6.
- 18 Al-Muqaddasi, içinde *Land of Darkness*, s. 169-70.
- 19 Abü Hamid, "Travels", s. 67.
- 20 McCormick, *Origins of the European Economy*, s. 369-84.
- 21 J. Howard-Johnston, "Trading in Fur, from Classical Antiquity to the Early Middle Ages", içinde E. Cameron (ed.), *Leather and Fur: Aspects of Early Medieval Trade and Technology*, (Londra, 1998), s. 65-79.

- 22 Masüdü, *Kitab al-tanbih wa-al-ishraf*, çev. Lunde ve Stone, "The Meadows of Gold and Mines of Precious Gems, *Land of Darkness*, s. 161.
- 23 Muqaddasi, *Ahsanu-t-taqasimfi ma'rifati-l-aqalim*, çev. Lunde ve Stone, "Best Divisions for the Knowledge of the Provinces", *Land of Darkness*, s. 169.
- 24 Abu Hamid, "Travels", s. 75.
- 25 R. Kovalev, "The Infrastructure of the Northern Part of the 'Fur Road' between the Middle Volga and the East during the Middle Ages", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11, (2000-1), 25-64.
- 26 Muqaddasi, *Best Division of Knowledge*, s. 252.
- 27 Ibn al-Faqih, *Land of Darkness*, s. 113.
- 28 al-Muqaddasi, *Best Division of Knowledge*, s. 245.
- 29 Yakın tarihli genel bir bakış için, G. Mako, "The Possible Reasons for the Arab-Khazar Wars", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 17, (2010), 45-57.
- 30 R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert*, (Münih, 1976), s. 157-60; J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazar History", Golden, Ben-Shammai ve Rona-Tas, *World of the Khazars*, içinde, s. 163-94.
- 31 İmparator Heraklius'un kızının Türk kağanı ile 7. yüzyılın başlarında Perslerle çatışmanın zirvesinde evlenmesi tek istisnaydı, C. Zuckermann, "La Petite Augusta et le Turc: Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius", *Revue Numismatique* 150, (1995), 113-26.
- 32 Ibn Fadlan, "Book of Ahmad ibn Fadlan", s. 56.
- 33 Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s. 141.
- 34 Bakınız P. Golden, "The Peoples of the South Russian Steppes" içinde *The Cambridge History of Early Inner Asia*, (Cambridge, 1990), s. 256-84; A. Novosel'tsev, *Khazarskoye gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza*, (Moskova, 1990).
- 35 P. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship", *Acta Orientalia* 60.2, (2007), 161-94. Bazı araştırmacılar, bu değişimi,

- kağanın* bahse mevzu dönemde inanç ve pratiklerdeki değişimden kaynaklanan rolünün niteliği anlamında yorumlamaktadır. Bakınız örneğin J. Olsson, "Coup d'état, Coronation and Conversion: Some Reflections on the Adoption of Judaism by the Khazar Khaganate", *Journal of the Royal Asiatic Society* 23.4, (2013), 495-526.
- 36 R. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries). Part I: The Western Sector", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14, (2005), 55-105.
- 37 Mas'udi, "Meadows of Gold", s. 131, 133; Noonan, "Economy of the Khazar Khaganate", s. 211.
- 38 Istakhrî, *Kitab suvar al-aqalim*, çev. Lunde ve Stone, "Book of Roads and Kingdoms", içinde *Land of Darkness*, s. 153-5. İstakhrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.
- 39 J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, (Paris, 1981), s. 31-2, 241-2, 245.
- 40 Istakhrî, "Book of Roads and Kingdoms", s. 154-5.
- 41 Mason, "The Religious Beliefs of the Khazars", 411.
- 42 C. Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus' Oleg and Igor: A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo.", *Revue des Etudes Byzantines* 53, (1995), 245.
- 43 Age., 243-4. Konstantin'in metinlerinden örnekler için, P. Meyvaert ve P. Devos, "Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la 'Légende Italique'" résolues grâce à un document inédit, *Analecta Bollandiana* 75, (1955), 433-40.
- 44 P. Lavrov (ed.), *Materialy po istorii vozniknoveniya drevnishei slavyanskoi pis'mennosti*, (Leningrad, 1930), s. 21; F. Butler, "The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*", *Slavic and East European Review* 39.3, (1995), 372.
- 45 "The Letter of Rabbi Hasdai", içinde J. Rader Marcus (ed.), *The Jew in the Medieval World*, (Cincinnati, 1999), s. 227-8. Ayrıca bakınız N. Golb ve O. Pritsak (ed.), *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, (Londra, 1982).
- 46 "The Letter of Joseph the King", içinde J. Rader Marcus (ed.), *The Jew in the Medieval World*, s. 300. Tarih ve bağlama yönelik

- bir tartışma için bakınız, içinde P. Golden, "The Conversion of the Khazars to Judaism", Golden, Ben-Shammai ve Róna-Tas, *World of the Khazars*, s. 123-62.
- 47 R. Kovalev, "Creating 'Khazar Identity' through Coins - the 'Special Issue' Dirhams of 837/8", F. Curta (ed.), içinde *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, (Ann Arbor, 2005), s. 220-53. Defin pratiklerindeki değişim için bakınız V. Petrukhin, "The Decline and Legacy of Khazaria", içinde P. Urbanczyk (ed.), *Europe around the Year 1000*, (Varşova, 2001), s. 109-22.
- 48 Quriin, 2.285,s.48; 3.84, s.60.
- 49 Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion", 241. Ayrıca, Golb ve Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents*, s. 130.
- 50 Masüdü, "Meadows of Gold", s. 132; seçkin Yahudilik için bakınız Mason, "The Religious Beliefs of the Khazars", 383-415.
- 51 Pritsak ve Golb, *Khazarian Hebrew Documents*; Mas üdü, "Meadows of Gold", s. 133; Istakhri, "Book of Roads and Kingdoms", s. 154.
- 52 Ibn Khurradadbihi, "Book of Roads and Kingdoms", s. 110.
- 53 Age., s. 111-12.
- 54 Age., s. 112.
- 55 Ibn al-Faqih, "Book of Countries", s. 114.
- 56 Cremona'lı Liudprand, 10. yüzyılda Konstantinopolis'i ziyaret eden bir seyyahdır ve Rus isminin Yunanca *rousios* ya da ayırt edici saç renklerinden ötürü kızıl kelimesinden türediğini düşünmektedir, *The Complete Works of Liudprand of Cremona*, çev. P. Squatriti, (Washington, DC, 2007), 5.15, s. 179. Aslında kavram kürek ve kürekle çekmek anlamına gelen İskandinav dillerinden *roprsmenn* ve *rodr* kelimelerinden gelmektedir. S. Ekbo, "Finnish Ruotsi and Swedish Roslagen - What Sort of Connection?", *Medieval Scandinavia* 13, (2000), 64-9; W. Duczko, *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, (Leiden, 2004), s. 22-3.
- 57 S. Franklin ve J. Shepard, *The Emergence of Rus' 750-1200*, (Londra, 1996).
- 58 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 9, s. 58-62.

- 59 *De Administrando Imperio*, 9, s. 60.
- 60 Ibn Rusta, *Kitab al-a'lâq an-nağisa*, çev. Lunde ve Stone, "Book of Precious Gems", içinde *Land of Darkness*, s. 127.
- 61 Ibn Fadlan, "Book of Ahmad ibn Fadlan", s. 45.
- 62 Ibn Rusta, "Book of Precious Gems", s. 127.
- 63 Ibn Fadlan, "Book of Ahmad ibn Fadlan", s. 46-9.
- 64 A. Winroth, *The Conversion of Scandinavia*, (New Haven, 2012), s. 78-9.
- 65 M. Bogucki, "The Beginning of the Dirham Import to the Baltic Sea and the Question of the Early Emporia", içinde A. Bitner-Wróblewska ve U. Lund-Hansen (ed.), *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age: Network Denmark-Poland 2005-2008*, (Kopenhag, 2010), s. 351-61. İsveç için, I. Hammarberg, *Byzantine Coin Finds in Sweden*, (1989); C. von Heijne, *Sarpraglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca. 800-1130)*, (Stockholm, 2004).
- 66 T. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), 151-82, aynı yazar, "Dirham Exports to the Baltic in the Viking Age", içinde K. Jonsson ve B. Malmer (ed.), *Sigtuna Papers: Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1-4 June 1989*, (Stockholm, 1990), s. 251-7.

Köle Yolu

- 1 Ibn Rusta, "Book of Precious Gems", s. 126-7.
- 2 Age.
- 3 *De Administrando Imperio*, 9, s. 60.
- 4 Ibn Fadlan, "Book of Ahmad ibn Fadlan", s. 47.
- 5 D. Wyatt, *Slaves and Warriors in Medieval Britain and Ireland, 800-1200*, (Leiden, 2009).
- 6 L. Delisle (ed.), *Littérature latine et histoire du moyen âge*, (Paris, 1890), s. 17.

- 7 Bakınız J. Henning, "Strong Rulers – Weak Economy? Rome, the Carolingians and the Archaeology of Slavery in the First Millennium AD", içinde J. Davis ve M. McCormick (ed.), *The Long Morning of Medieval Europe: New Directions in Early Medieval Studies*, (Aldershot, 2008), s. 33-53; Novgorod için bakınız H. Birnbaum, "Medieval Novgorod: Political, Social and Cultural Life in an Old Russian Urban Community", *California Slavic Studies*, (1992), 14, s. 11.
- 8 Adam of Bremen, *History of the Archbishops of Hamburg Bremen*, ed. ve çev. F. Tschan, (New York, 1959), 4.6, s. 190.
- 9 B. Hudson, *Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, Religion and Empire in the North Atlantic*, (Oxford, 2005), s. 41; ayrıca bakınız S. Brink, *Vikingarnas slavar: den nordiska trældomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*, (Stockholm, 2012).
- 10 T. Noonan, "Early Abbasid Mint Output", *Journal of Economic and Social History* 29, (1986), 113-75; R. Kovalev, "Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th Century)", *Histoire & Mesure* 17.3-4, (2002), 197-216; T. Noonan ve R. Kovalev, "The Dirham Output and Monetary Circulation of a Secondary Samanid Mint: A Case Study of Balkh," içinde R. Kiernowski (ed.), *Moneta Mediaevalis: Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin*, (Varşova, 2002), s. 163-74.
- 11 R. Segal, *Islam's Black Slaves: The Other Black Diaspora*, (New York, 2001), s. 121.
- 12 Ibn Hawqal, *Kitab sûrat al-ard*, alıntıl原因 D. Ayalon, "The Mamluks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads", *Journal of the Royal Asiatic Society* 6.3, (1996), 312.
- 13 W. Scheidel, "The Roman Slave Supply", içinde K. Bradley, P. Cartledge, D. Eltis ve S. Engerman (ed.), *The Cambridge World History of Slavery*, 3 cilt, (Cambridge, 2011-), 1, s. 287-310.
- 14 Bakınız F. Caswell, *The Slave Girls of Baghdad. The Qiyân in the Early Abbasid Era*, (Londra, 2011), s. 13.
- 15 Tacitus, *Annals*, 15.69, s. 384.

- 16 Ibn Butlân, *Taqwim al-sihha*, alıntıl原因 G. Vantini, *Oriental Sources concerning Nubia*, (Heidelberg, 1975), s. 238-9.
- 17 Kaykâvus ibn Iskandar ibn Qâbüs, ed. ve çev. R. Levy, *Nasihât-nama known as Qabüs-nama*, (Londra, 1951), s. 102. Keykâvus, *Kâbusnâme*, der. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.
- 18 Age.
- 19 D. Abulafia, "Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe", içinde M. Postan, E. Miller ve C. Postan (ed.), *Cambridge Economic History of Europe: Trade and Industry in the Middle Ages*, (2. baskı, Cambridge, 1987), s. 417. Ayrıca bakınız D. Mishin, "The Saqaliba Slaves in the Aghlabid State", M. Sebök (ed.), içinde *Annual of Medieval Studies at CEU 1996/1997*, (Budapeşte, 1998), s. 236-44.
- 20 İbrahim ibn Ya'qub, çev. Lunde ve Stone, içinde *Land of Darkness*, s. 164-5. Bir köle merkezi olarak Prag'ın rolü için D. Trestfk, "Eine große Stadt der Slawen namens Prag: Staaten und Sklaven in Mitteleuropa im 10. Jahrhundert", içinde P. Sommer (ed.), *Boleslav II: der tschechische Staat um das Jahr 1000*, (Prague 2001), s. 93-138.
- 21 Ibn al-Zubayr, *Book of Gifts and Rarities*, s. 91-2. Bakınız A. Christys, "The Queen of the Franks Offers Gifts to the Caliph Al-Muktafi", içinde W. Davies ve P. Fouracre (ed.), *The Languages of Gift in the Early Middle Ages*, (Cambridge, 2010), s. 140-71.
- 22 İbrahim ibn Ya' qub, s. 162-3.
- 23 R. Naismith, "Islamic Coins from Early Medieval England", *Numismatic Chronicle*, 165, (2005), 193-222; aynı yazar, "The Coinage of Offa Revisited", *British Numismatic Journal* 80, (2010), 76-106.
- 24 M. McCormick, "New Light on the 'Dark Ages': How the Slave Trade Fuelled the Carolingian Economy", *Past & Present* 177, (2002), 17-54; ayrıca J. Henning, "Slavery or Freedom? The Causes of Early Medieval Europe's Economic Advancement", *Early Medieval Europe* 12.3, (2003), 269-77.
- 25 Ibn Khurradadhbih, "Book of Roads and Kingdoms", s. 111.
- 26 Ibn Hawqal, *Kitab surat al-ard*, çev. Lunde ve Stone, "Book of the Configuration of the Earth", içinde *Land of Darkness*, s. 173.
- 27 Age. Ayrıca, Al-Muqaddasi, *Land of Darkness*, s. 170.

- 28 al-Jahiz, *Kitab al-Hayawan*, aktaran C. Verlinden, *L'Esclavage dans l'Europe medievale*, 2 cilt, (Bruges, 1955-77), 1, s. 213.
- 29 Age.
- 30 Verlinden, *Esclavage*, 2, s. 218-30, 731-2; W. Phillips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, (Manchester, 1985), s. 62.
- 31 H. Loyn ve R. Percival (ed.), *The Reign of Charlemagne: Documents on Carolingian Government and Administration*, (Londra, 1975), s. 129.
- 32 Almanya'da da değişmez karşılama sözü "Servus" ile aynı işlevde kullanılır.
- 33 Adam of Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, çev. T. Reuter, *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*, (New York, 2002), I. 39-41.
- 34 *Pactum Hlotharii I*, içinde McCormick, "Carolingian Economy", 47.
- 35 G. Luzzato, *An Economic History of Italy from the Fall of the Roman Empire to the Sixteenth Century*, çev. P. Jones, (Londra, 1961), s. 35, 51-3; Phillips, *Slavery*, s. 63.
- 36 McCormick, "Carolingian Economy", 48-9.
- 37 *Hudud al-Alam*, in *The Regions of the World: A Persian Geography 372 AH-982 AD*, çev. V. Minorsky, ed. C. Bosworth (Londra, 1970), s. 161-2.
- 38 Ibn Fadlan, "Book of Ahmad ibn Fadlan", s. 44; Ibn Khurradadhbih, "Book of Roads and Kingdoms", s. 12; Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks", s. 153-4.
- 39 *Russian Primary Chronicle*, çev. S. Cross ve O. Sherbowitz-Wetzor, (Cambridge, MA, 1953), s. 61.
- 40 *Annales Bertiniani*, ed. G. Waitz, (Hannover, 1885), s. 35.
- 41 Mas'udi, "Meadows of Gold", s. 145-6; Ibn Hawqal, "Book of the Configuration of the Earth", s. 175.
- 42 Ibn Hawqal, "Book of the Configuration of the Earth", s. 178.
- 43 R. Kovalev, "Mint Output in Tenth Century Bukhara: A Case Study of Dirham Production with Monetary Circulation in Northern Europe", *Russian History/Histoire Russe* 28, (2001), 250-9.

- 44 *Russian Primary Chronicle*, s. 86.
- 45 Age., s. 90.
- 46 H. Halm, *Das Reich des Mahdi. Der Aufstieg der Fatimiden (875-973)*, (Müni, 1991); F. Akbar, "The Secular Roots of Religious Dissidence in Early Islam: The Case of the Qaramita of Sawad Al-Kufa", *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs* 12.2, (1991), 376-90. Halifeligin bu dönemde analizi için, bakınız M. van Berkel, N. El Cheikh, H. Kennedy ve L. Osti, *Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir*, (Leiden, 2013).
- 47 Bar Hebraeus, *Ktaba d-makbmüt zabne*, E. Budge (ed. ve çev.), *The Chronography of Gregory Abul Faraj*, 2 cilt, (Oxford, 1932), I, s. 164.
- 48 Matthew of Edessa, *The Chronicle of Matthew of Edessa*, çev. A. Dostourian (Lanham, 1993), I.1, s. 19; M. Canard, "Baghdad au Ier siècle de l'Hégire (Xe siècle de l'ère chrétienne)", *Arabica* 9 (1962), 282-3. Bakınız R. Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, (New York, 2009), s. 79-81; R. Ellenblum, *The Collapse of the Eastern Mediterranean: Climate Change and the Decline of the East, 950-1072*, (Cambridge, 2012), s. 32-6.
- 49 Ellenblum, *Collapse of the Eastern Mediterranean*, s. 41-3.
- 50 C. Mango, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, (Cambridge, MA, 1958), s. 88-9.
- 51 *Russian Primary Chronicle*, s. 74-5.
- 52 Shepard, "The Viking Rus' and Byzantium", içinde S. Brink ve N. Price (ed.), *The Viking World*, (Abingdon, 2008), s. 498-501.
- 53 Bakınız örneğin A. Poppe, "The Building of the Church of St Sophia in Kiev", *Journal of Medieval History* 7.1, (1981), 15-66.
- 54 Shepard, "Viking Rus'", s. 510.
- 55 T. Noonan ve R. Kovalev, "Prayer, Illumination and Good Times: The Export of Byzantine Wine and Oil to the North of Russia in Pre-Mongol Times", *Byzantium and the North. Acta Fennica* 8, (1997), 73-96; M. Roslund, "Brosamen vom Tisch der Reichen. Byzantinische Funde aus Lund und Sigtuna (ca. 980-1250)", M.

- Müller-Wille (ed.), içinde *Rom und Byzanz im Nordern. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8-14 Jahrhunderts*, (Stuttgart, 1997), 2, s. 325-85.
- 56 L. Golombek, "The Draped Universe of Islam", içinde P. Parsons Soucek (ed.), *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World: Papers from a Colloquium in Memory of Richard Ettinghausen*, (University Park, PA, 1988), s. 97-114. 1098'den sonra Antakya'nın tekstil üretimi için bakınız T. Vorderstrasse, "Trade and Textiles from Medieval Antioch", *Al-Masaq* 22.2, (2010), 151-71.
- 57 D. Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade", *Thesaurismata* 30, (2000), 36.
- 58 V. Piacentini, "Merchant Families in the Gulf: A Mercantile and Cosmopolitan Dimension: The Written Evidence", *ARAM* 11-12, (1999-2000), 145-8.
- 59 D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 6 cilt, (Berkeley, 1967-93), 4, s. 168; Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt", 41-3.
- 60 Näsir-i Khusraw, *Safarname*, çev. W. Thackston, *Naser-e Khosraw's Book of Travels*, (Albany, NY, 1986), s. 39-40.
- 61 Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt", 42; S. Simonsohn, *The Jews of Sicily 383-1300*, (Leiden, 1997), s. 314-16.
- 62 M. Vedeler, *Silk for the Vikings*, (Oxford, 2014).
- 63 E. Brate ve E. Wessén, *Sveriges Runinskrifter: Södermanlands Runinskrifter*, (Stockholm, 1924-36), s. 154.
- 64 S. Jansson, *Västmanlands runinskrifter*, (Stockholm, 1964), s. 6-9.
- 65 G. Isitt, "Vikings in the Persian Gulf", *Journal of the Royal Asiatic Society* 17.4, (2007), 389-406.
- 66 P. Frankopan, "Levels of Contact between West and East: Pilgrims and Visitors to Constantinople and Jerusalem in the 9th-12th Centuries", içinde S. Searight ve M. Wagstaff (ed.), *Travellers in the Levant: Voyagers and Visionaries*, (Durham, 2001), s. 87-108.
- 67 Bakınız J. Wortley, *Studies on the Cult of Relics in Byzantium up to 1204*, (Farnham, 2009).

- 68 S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, çev. B. Benedikz, (Cambridge, 1978); J. Shepard, "The Uses of the Franks in 11th-Century Byzantium", *Anglo-Norman Studies* 15, (1992), 275-305.
- 69 P. Frankopan, *The First Crusade: The Call from the East*, (Londra, 2012), s. 87-8.
- 70 H. Hoffmann, "Die Anfänge der Normannen in Süditalien", *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* 47, (1967), 95-144; G. Loud, *The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest*, (Singapur, 2000).
- 71 al-Utbi, *Kitab-i Yamini*, çev. J. Reynolds, *Historical memoirs of the amir Sabaktagin, and the sultan Mahmud of Ghazna*, (Londra, 1868), s. 140. Bakınız C. Bosworth, *The Ghaznavids, 994-1040*, (Cambridge, 1963).
- 72 A. Shapur Shahbazi, *Ferdowsi: A Critical Biography*, (Costa Mesa, CA, 1991), özellikle s. 91-3; ayrıca G. Dabiri, "The Shahnama: Between the Samanids and the Ghaznavids", *Iranian Studies* 43.1, (2010), 13-28.
- 73 Y. Bregel, "Turko-Mongol Influences in Central Asia", içinde R. Canfield (ed.), *Turko-Persia in Historical Perspective*, (Cambridge, 1991), s. 53 ve sonrası.
- 74 Herrman, "Die älteste türkische Weltkarte", 21-8.
- 75 Yüsf Khäss Hajib, *Kutadgu Bilig*, çev. R. Dankoff, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, (Chicago, 1983), s. 192. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- 76 Selçukluların yükselişi için bakınız C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*, (Edinburgh, 2011).
- 77 Kaynaklardaki çelişkilere ilişkin tartışmalardan bazıları için bakınız O. Safi, *Politics of Knowledge in Pre-Modern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry*, (Chapel Hill, NC, 2006), s. 35-6.
- 78 Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s. 260; A. Peacock, *Early Seljuq History: A New Interpretation*, (Abingdon, 2010), s. 33-4; Dickens, "Patriarch Timothy", 117-39.

- 79 Aristakes of Lastivert, *Patmu Tiwn Aristakeay Vardapeti Lastivertts'woy*, çev. R. Bedrosian, *Aristakes Lastivertc'i's History*, (New York, 1985), s. 64.
- 80 Malazgirt Savaşı'na ilişkin kaynak derlemesi için bakınız C. Hiltenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol*, (Edinburgh, 2007), s. 26 ve sonrası.
- 81 Frankopan, *First Crusade*, s. 57-86.
- 82 Age., s. 13-25.
- 83 Bernold of Constance, *Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz*, ed. I. Robinson, (Hannover, 2003), s. 520.
- 84 Frankopan, *First Crusade*, s. 1-3, 101-13.
- 85 (Age.) birçok yerde. Kıyamet korkusu için bakınız J. Rubenstein, *Armies of Heaven: The First Crusade and the Quest for Apocalypse*, (New York, 2011).

Cennet Yolu

- 1 Albert of Aachen, *Historia Iherosolimitana*, ed. ve çev. S. Edgington, (Oxford, 2007), 5.45, s. 402; Frankopan, *First Crusade*, s. 173.
- 2 Raymond of Aguilers, *Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem*, çev. J. Hill ve L. Hill, *Le "Liber" de Raymond d'Aguilers*, (Paris, 1969), 14, s. 127. Sefer ve genel olarak Haçlı Seferleri için bakınız C. Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades*, (Londra, 2006).
- 3 Fulcher of Chartres, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, çev. F. Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, (Knoxville, 1969), I.27, s. 122. Akıl sağlığı ile savaşta aşırı şiddet ilişkisi üzerine yapılan güncel araştırmalardan öğrenilecek çok şey vardır. Örneğin, R. Ursano vd., "Posttraumatic Stress Disorder and Traumatic Stress: From Bench to Bedside, from War to Disaster", *Annals of the New York Academy of Sciences* 1208, (2010), 72-81.
- 4 Anna Komnene, *Alexias*, çev. P. Frankopan, *Alexiad*, (Londra, 2009), 13.11, s. 383-4; Boemondo'nun Avrupa'ya dönüşü için bakınız L. Russo, "Il viaggio di Boemundo d'Altavilla in Francia", *Archivio storico italiano* 603, (2005), s. 3-42; Frankopan, *First Crusade*, s.

- 188-9. Anna Komnena, *Alexiad, Malazgirt'in Savunması İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi*, çev. Prof. Dr. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2000.
- 5 R. Chazan, "Let Not a Remnant or a Residue Escape': Millenarian Enthusiasm in the First Crusade", *Speculum* 84 (2009), 289-313.
- 6 al-Harawi, *Kitab al-isharat ila marifat al-ziyarat*, A. Maalouf, içinde *The Crusade through Arab Eyes*, (Londra, 1984), s. xiii. Ayrıca, not Ibn al-Jawzi', *al-Muntazam fi tarih al-mülük wa-al-umam*, içinde C. Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, (Edinburgh, 1999), s. 78. Yine bakınız P. Cobb, *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*, (Oxford, 2014).
- 7 Çekilen çileye yönelik anlatılar için, S. Eidelberg (çev.), *The Jews and the Crusaders*, (Madison, 1977). Bakınız M. Gabriele, "Against the Enemies of Christ: The Role of Count Emicho in the Anti-Jewish Violence of the First Crusade", içinde M. Frassetto (ed.), *Christian Attitudes towards the Jews in the Middle Ages: A Casebook*, (Abingdon, 2007), s. 61-82.
- 8 Frankopan, *First Crusade*, s. 133-5, 167-71; J. Pryor, "The Oath of the Leaders of the Crusade to the Emperor Alexius Comnenus: Fealty, Homage", *Parergon*, New Series 2, (1984), 111-41.
- 9 Raymond of Aguilers, *Le "Liber"*, 10, s. 74-5.
- 10 Frankopan, *First Crusade*, özellikle s. 186 ve sonrası.
- 11 Ibn al-Athir, *al-Kamil fi l-ta'rikh*, çev. D. Richards, *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi l-ta'rikh*, (Aldershot, 2006), s. 13.
- 12 Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt", 44-5.
- 13 S. Goitein, *A Mediterranean Society*, 1, s. 45.
- 14 A. Greif, "Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders", *Journal of Economic History* 49.4, (1989), 861.
- 15 Ibn Khaldun, *Diwan al-mubtada'*, çev. V. Monteil, *Discours sur l'histoire universelle (al-Muqaddima)*, (Paris, 1978), s. 522.
- 16 Frankopan, *First Crusade*, s. 29-30.
- 17 E. Occhipinti, *Italia dei communi. Secoli XI-XIII*, (2000), s. 20-1.

- 18 J. Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131*, (Cambridge, 1997), s. 17.
- 19 Monk of the Lido, *Monachi Anonymi Littorensis Historia de Translatio Sanctorum Magni Nicolai*, içinde *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux* 5, s. 272-5; J. Prawer, *The Crusaders' Kingdom: European Colonialism in the Middle Ages*, (Londra, 2001), s. 489.
- 20 *Codice diplomatico della repubblica di Genova*, 3 cilt, (Rome, 1859-1940), 1, s. 20.
- 21 B. Kedar, "Genoa's Golden Inscription in the Church of the Holy Sepulchre: A Case for the Defence", içinde G. Airaldi ve B. Kedar (ed.), *I comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme*, (Cenova, 1986), s. 317-35. Ayrıca bakınız M.-L. Favreau-Lilie bu belgenin daha sonraki bir tarihte karıştırılmış olabileceğini iddia etmektedir, *Die Italiener im Heiligen Land vom ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Champagne (1098-1197)*, (Amsterdam, 1989), s. 328.
- 22 Dandolo, *Chronica per extensum descripta, Rerum Italicarum Scriptores*, 25 cilt, (Bologna, 1938-58), 12, s. 221. Ayrıca bakınız Monk of the Lido, *Monachi Anonymi*, s. 258-9.
- 23 M. Pozza ve G. Ravegnani, *I Trattati con Bisanzio 992-1198*, (Venedik, 1993), s. 38-45. 1080'lere kadar giden imtiyazların tarihleri için bakınız P. Frankopan, "Byzantine Trade Privileges to Venice in the Eleventh Century: The Chrysobull of 1092", *Journal of Medieval History* 30, (2004), 135-60.
- 24 Monk of the Lido, *Monachi Anonymi*, s. 258-9; Dandolo, *Chronica*, s. 221. Ayrıca bakınız D. Queller ve I. Katele, "Venice and the Conquest of the Latin Kingdom of Jerusalem", *Studi Veneziani* 21, (1986), 21.
- 25 F. Miklosich ve J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 cilt, (Venedik, 1860-90), 3, s. 9-13.
- 26 R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States, 1096-1204*, çev. J. Morris ve J. Ridings, (Oxford, 1993), s. 87-94; "Noch einmal zu den Thema 'Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten'", *Poikila Byzantina* 4, (1984), 121-74. Devol Antlaşması, *Alexiad*, XII.24, s. 385-96.

- 27 S. Epstein, *Genoa and the Genoese: 958-1528*, (Chapel Hill, NC, 1996), s. 40-1; D. Abulafia, "Southern Italy, Sicily and Sardinia in the Medieval Mediterranean Economy", içinde aynı yazar, *Commerce and Conquest in the Mediterranean*, (Aldershot, 1993), 1, s. 24-7.
- 28 T. Asbridge, "The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood", *Journal of Medieval History* 23.4, (1997), 301-16.
- 29 Fulcher of Chartres, *Gesta Francorum*, s. 238.
- 30 G. Tafel ve G. Thomas, *Urkunden zur älteren handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 cilt, (Viyana, 1857), 1, s. 78; Queller ve Katele, "Viyana and the Conquest", 29-30.
- 31 Tafel ve Thomas, *Urkunden*, 1, s. 95-8; Lilie, *Byzantium and the Crusader States*, s. 96-100; T. Devaney, "'Like an Ember Buried in Ashes': The Byzantine-Venetian Conflict of 1119-1126", içinde T. Madden, J. Naus ve V. Ryan (ed.), *Crusades - Medieval Worlds in Conflict*, (Farnham, 2010), s. 127-47.
- 32 Tafel ve Thomas, *Urkunden*, 1, s. 84-9. Ayrıca, J. Prawer, "The Italians in the Latin Kingdom" içinde aynı yazar, *Crusader Institutions*, (Oxford, 1980), s. 224; M. Barber, *The Crusader States*, (Londra, 2012), s. 139-42; J. Riley-Smith, "The Venetian Crusade of 1122-1124", içinde Airaldi ve Kedar, *I Comuni Italiani*, s. 339-50.
- 33 G. Bresc-Bautier, *Le Cartulaire du chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, (Paris, 1984), s. 51-2.
- 34 Bernard of Clairvaux, *The Letters of St Bernard of Clairvaux*, ed. ve çev. B. James ve B. Kienzle, (Stroud, 1998), s. 391.
- 35 *Annali Genovesi de Caffaro e dei suoi Continuatori, 1099-1240*, 5 cilt, (Genoa, 1890-1929) 1, s. 48.
- 36 D. Abulafia, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean*, (Londra, 2011), s. 298. Ayrıca bakınız aynı yazar, "Christian Merchants in the Almohad Cities", *Journal of Medieval Iberian Studies* 2, (2010), 251-7; O. Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, (Cambridge, 2003), s. 278.
- 37 P. Jones, *The Italian City State: From Commune to Signoria*, (Oxford, 1997). Ayrıca, M. Ginatempo ve L. Sandri, *L'Italia delle*

- città: il popolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli XIII-XVI)*, (Floransa, 1990).
- 38 Usama b. Munqidh, *Kitāb al-itibār*, çev. P. Cobb, *The Book of Contemplation: Islam and the Crusades*, (Londra, 2008), s. 153. Üsame İbn Munkız, *Kitabu'l İtibar: İbretler Kitabı*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.
- 39 V. Lagardère, *Histoire et société en Occident musulman: analyse du Mi'yar d'al- Wansharisi*, (Madrid, 1995), s. 128; D. Valérian, "İfriqiyan Muslim Merchants in the Mediterranean at the End of the Middle Ages", *Mediterranean Historical Review* 14.2, (2008), 50.
- 40 *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, ed. ve çev. R. Hill, (Londra, 1962), 3, s. 21.
- 41 Bakınız C. Burnett (ed.), *Adelard of Bath: An English Scientist and Arabist of the Early Twelfth Century*, (Londra, 1987); L. Cochrane, *Adelard of Bath: The First English Scientist*, (Londra, 1994).
- 42 Adelard of Bath, *Adelard of Bath, Conversations with his Nephew: On the Same and the Different, Questions on Natural Science and on Birds*, ed. ve çev. C. Burnett, (Cambridge, 1998), s. 83.
- 43 A. Pym, *Negotiating the Frontier: Translators and Intercultures in Hispanic History*, (Manchester, 2000), s. 41.
- 44 T. Burman, *Reading the Qur'an in Latin Christendom, 1140-1560*, (Philadelphia, 2007).
- 45 P. Frankopan, "The Literary, Cultural and Political Context for the Twelfth- Century Commentary on the *Nicomachean Ethics*", içinde C. Barber (ed.), *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, (Leiden, 2009), s. 45-62.
- 46 Abulafia, *Great Sea*, s. 298.
- 47 A. Shalem, *Islam Christianised: Islamic Portable Objects in the Medieval Church Treasuries of the Latin West*, (Frankfurt-am-Main, 1998).
- 48 Vorderstrasse, "Trade and Textiles from Medieval Antioch", 168-71; M. Meuwese, "Antioch and the Crusaders in Western Art", içinde *East and West in the Medieval Mediterranean*, (Leuven, 2006), s. 337-55.

- 49 R. Falkner, "Taxes of the Kingdom of Jerusalem", içinde *Statistical Documents of the Middle Ages: Translations and Reprints from the Original Sources of European History* 3:2, (Philadelphia, 1907), 19-23.
- 50 C. Cahen, *Makhzumiyat: études sur l'histoire économique et financière de l'Égypte médiévale*, (Leiden, 1977); Abulafia, "Africa, Asia and the Trade of Medieval Europe", s. 402-73.
- 51 S. Stern, "Ramisht of Siraf: A Merchant Millionaire of the Twelfth Century", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1.2, (1967), 10-14.
- 52 T. Madden, "Venice and Constantinople in 1171 and 1172: Enrico Dandolo's Attitudes towards Byzantium", *Mediterranean Historical Review* 8.2, (1993), 166-85.
- 53 D. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, (Cambridge, 1988), s. 107.
- 54 P. Magdalino, "Isaac II, Saladin and Venice", içinde J. Shepard (ed.), *The Expansion of Orthodox Europe: Byzantium, the Balkans and Russia*, (Aldershot, 2007), s. 93-106.
- 55 Ibn Shaddad, *Life of Saladin by Baha ad-Din*, (Londra, 1897), s. 121-2; G. Anderson, "Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople (Tenth to Thirteenth Centuries c.e.)", *Medieval Encounters* 15, (2009), 104-5.
- 56 Anna Komnene, *Alexiad*, X.5, s. 277.
- 57 Ibn Jubayr, *Rihlat Ibn Jubayr*, çev. R. Broadhurst, *The Travels of Ibn Jubayr*, (Londra, 1952), s. 315.
- 58 Age. Ayrıca, C. Chism, "Memory, Wonder and Desire in the Travels of Ibn Jubayr and Ibn Battuta", içinde N. Paul ve S. Yeager (ed.), *Remembering the Crusades: Myth, Image and Identity*, (Cambridge, 2012), s. 35-6.
- 59 Ibn al-Athîr, *Chronicle*, s. 289-90; Barber, *Crusader States*, s. 284.
- 60 Barber, *Crusader States*, s. 296-7; Imad al-Dîn, *al-Fath al-qussif il-fath al-qudsi*, çev. H. Massé, *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Saladin*, (Paris, 1972), s. 27-8.
- 61 Barber, *Crusader States*, s. 305-13; T. Asbridge, *The Crusades: The War for the Holy Land*, (Londra, 2010), s. 342-64.

- 62 J. Riley-Smith, *The Crusades: A History*, (Londra, 1987), s. 137.
- 63 J. Phillips, *The Crusades 1095-1197*, (Londra, 2002), s. 146-50; J. Phillips, *Holy Warriors: A Modern History of the Crusades*, (Londra, 2009), s. 136-65.
- 64 Geoffrey of Villehardouin, "The Conquest of Constantinople", içinde *Chronicles of the Crusades*, çev. M. Shaw, (Londra, 1963), s. 35.
- 65 William of Tyre, *Chronicon*, ed. R. Huygens, 2 cilt, (Turnhout, 1986), 2, s. 408; J. Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, (Londra, 2004), s. 67-8.
- 66 D. Queller ve T. Madden, "Some Further Arguments in Defence of the Venetians on the Fourth Crusade", *Byzantion* 62, (1992), 438.
- 67 T. Madden, "Venice, the Papacy and the Crusades before 1204", içinde S. Ridyard (ed.), *The Medieval Crusade*, (Woodbridge, 2004), s. 85-95.
- 68 D. Queller ve T. Madden, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*, (Philadelphia, 1997), s. 5 5 ve sonrası.
- 69 Tafel ve Thomas, *Urkunden*, 1, s. 444-52.
- 70 Robert of Clari, *La Conquête de Constantinople*, ed. P. Lauer (Paris, 1924), 72-3, s. 71-2.
- 71 Niketas Khoniates, *Khronike diegesis*, ed. J. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, (New York, 1975), s. 568-77.
- 72 P. Riant, *Exuviae sacrae constantinopolitanae*, 2 cilt, (Cenevre, 1876), 1, s. 104-5.
- 73 Khoniates, *Khronike*, s. 591. Şehrin zararının önemli bir yeniden değerlendirilmesi için, T. Madden, "The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203/1204: A Damage Assessment", *Byzantinische Zeitschrift* 84/85, (1992), 72-93.
- 74 Bakınız M. Angold, *The Fourth Crusade*, (2003), s. 219-67; ayrıca D. Perry, "The *Translatio Symonensis* and the Seven Thieves: Venetian Fourth Crusade *Furta Sacra* Narrative and the Looting of Constantinople", içinde T. Madden (ed.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath and Perceptions*, (Aldershot, 2008), s. 89-112.

- 75 R. Gallo, "La tomba di Enrico Dandolo in Santa Sofia a Constantinople", *Rivista Mensile della Città di Venezia* 6, (1927), 270-83; T. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, (Baltimore, 2003), s. 193-4.
- 76 Michael Khoniates, *Michaelis Choniatae Epistulae*, ed. F. Kolovou, (Berlin, 2001), Mektup 145, 165, 100; T. Shawcross, "The Lost Generation (c. 1204-c. 1222): Political Allegiance and Local Interests under the Impact of the Fourth Crusade", içinde J. Herrin ve G. Saint-Guillain (ed.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, (Farnham, 2011), s. 9-45.
- 77 Tafel ve Thomas, *Urkunden*, 1, s. 464-88; N. Oikonomides, "La Decomposition de l'Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée: à propos de la 'Partitio Romaniae'", içinde *XV Congrès international d'études byzantines*, (Athens, 1976), 1, s. 3-22.
- 78 C. Otten-Froux, "Identities and Allegiances: The Perspective of Genoa and Pisa", içinde Herrin ve Saint-Guillain, *Identities and Allegiances*, s. 265 ve sonrası; ayrıca G. Jehei, "The Struggle for Hegemony in the Eastern Mediterranean: An Episode in the Relations between Venice and Genoa According to the Chronicles of Ogerio Pane", *Mediterranean Historical Review* 11.2, (1996), 196-207.
- 79 F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, (Leiden, 2011), özellikle s. i57 ve sonrası.
- 80 Bakınız S. McMichael, "Francis and the Encounter with the Sultan [1219]", içinde *The Cambridge Companion to Francis of Assisi*, ed. M. Robson, (Cambridge, 2012), s. 127-42; J. Tolan, *Saint Francis and the Sultan: The Curious History of a Christian-Muslim Encounter*, (Oxford, 2009).
- 81 Dulumeau, *History of Paradise*, s. 71-96.
- 82 M. Gosman, "La Légende du Prêtre Jean et la propagande auprès des croisés devant Damiette (1228-1221)", içinde D. Buschinger (ed.), *La Croisade: réalités et fictions. Actes du colloque d'Amiens 18-22 mars 1987*, (Göppinger, 1989), s. 133-42; J. Valtrovà, "Beyond the

Horizons of Legends: Traditional Imagery and Direct Experience in Medieval Accounts of Asia”, *Numen* 57, (2010), 166-7.

- 83 C. Beckingham, “The Achievements of Prester John”, içinde C. Beckingham ve B. Hamilton (ed.), *Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*, (Aldershot, 1996), s. 1-22; P. Jackson, *The Mongols and the West*, (Londra, 2005), s. 20-1.
- 84 F. Zarncke, “Der Priester Johannes II”, *Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl.* 8, (1876), 9.
- 85 Jackson, *Mongols and the West*, s. 48-9.

Cehennem Yolu

- 1 Her'um, *Patmich' T'at'arats'*, *Laflor des estoires de la terre d'Orient*, in *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Arméniens* i, s. x.
- 2 “Ata-Malik Juvayn'i, *Ta'rix-i Jahän-Gusä*”, çev. J. Boyle, *Genghis Khan: The History of the World-Conqueror*, 2 cilt, (Cambridge, MA, 1958), 1, 1, s. 21-2.
- 3 Bir unvan olarak Çingiz'in anlamı için bakınız I. de Rachewiltz, “The Title Cinggis Qan/Qayan Re-examined”, içinde W. Helligs ve K. Sangster (ed.), *Gedanke und Wirkung*, (Wiesbaden, 1989), s. 282-8; T. Allsen, “The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China”, içinde *The Cambridge History of China*, 15 cilt, (Cambridge, 1978-), 6, s. 321 ve sonrası.
- 4 *The Secret History of the Mongols*, çev. I. de Rachewiltz, 2 cilt, (Leiden, 2004), 1, s. 13.
- 5 Allsen, “Rise of the Mongolian Empire”, s. 321 ve sonrası; G. Nemeth, “Wanderungen des mongolischen Wortes *Nökür* ‘Genosse’”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 3, (1952), 1-23.
- 6 T. Allsen, “The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century”, içinde M. Rossabi (ed.), *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors, 10th-14th Centuries* (Berkeley, 1983), s. 246-8.
- 7 P. Golden, “‘I Will Give the People unto Thee’: The Cinggisid Conquests and their Aftermath in the Turkic World”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 10.1, (2000), 27.

- 8 Z. Bunyatov, *Gosudarstvo Khorezmshakhov-Anushteginidov*, (Moskova, 1986), s. 128-32; Golden, "Cinggisid Conquests", 29.
- 9 Juvayni, *History of the World Conqueror*, 16, 1, s. 107. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- 10 Ibn al-Athir, B. Spuler, içinde *History of the Mongols*, (Londra, 1972), s. 30.
- 11 D. Morgan, *The Mongols*, (Oxford, 1986), s. 74.
- 12 Nasawi, *Sirat al-sultan Jalal al-Din Mangubirti*, çev. O. Houdas, *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti prince du Kharezm*, (Paris, 1891), 16, s. 63.
- 13 K. Raphael, "Mongol Siege Warfare on the Banks of the Euphrates and the Question of Gunpowder (1260-1312)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 19.3, (2009) 35 5-70.
- 14 A. Waley (çev.), *The Travels of an Alchemist: The Journey of the Taoist, Ch'ang- ch'un, from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan, Recorded by his Disciple, Li Chih-ch'ang*, (Londra, 1931), s. 92-3.
- 15 Allsen'in öncü çalışmasına bakınız *Commodity and Exchange* ve G. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, (Londra, 2003).
- 16 Juvayni, *History of the World Conqueror*, 27, 1, s. 161-4.
- 17 J. Smith, "Demographic Considerations in Mongol Siege Warfare", *Archivum Ottomanicum* 13, (1994), 329-34; aynı yazar, "Mongol Manpower and Persian Population", *Journal of Economic and Social History of the Orient* 18.3, (1975), 271-99; D. Morgan, "The Mongol Armies in Persia", *Der Islam* 56.1, (2009), 81-96.
- 18 *Novgorodskaya Pervaya Letopis' starshego i mladshego isvodov*, ed. A. Nasonov (Leningrad, 1950), s. 61.
- 19 Age., s. 74-7.
- 20 E. Petrukhov, *Serapion Vladimirkii, russkii propovedenik XIII veka*, (St. Petersburg, 1888), Ek, s. 8.
- 21 Orta Çağ yorumcuları Tatarlar ile Tartarus arasında bir bağlantı kurmuş olsalar dahi, ilk terim bozkırlarda göçebe kabilelere atıfla

kullanılıyordu ve olasılıkla Tunguzcada çekmek ya da sürümek anlamına gelen “ta-ta” kelimesinden geliyordu. Bakınız S. Akiner, *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab*, (Wiesbaden, 2009), s. 13-14.

- 22 Jackson, *Mongols and the West*, s. 59-60; D. Sinor, “The Mongols in the West”, *Journal of Asian History* 33.1, (1999), 1-44.
- 23 C. Rodenburg (ed.), *MGH Epistulae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae*, 3 cilt, (Berlin, 1883-94), 1, s. 723; Jackson, *Mongols and the West*, s. 65-9.
- 24 P. Jackson, “The Crusade against the Mongols (1241)”, *Journal of Ecclesiastical History* 42, (1991), 1—18
- 25 H. Dörrie, “Drei Texte zur Gesichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Julianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren”, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil-hist. Klasse*, (1956), 6, 179; ayrıca Jackson, *Mongols and the West*, s. 61.
- 26 Thomas the Archdeacon, *Historia Salonitanorum at que Spalatinorum pontificum*, ed. ve çev. D. Krabic, M. Sokol ve J. Sweeney, (Budapeşte, 2006), s. 302; Jackson, *Mongols and the West*, s. 65.
- 27 Bu mektuplardan ikisinin kopyaları günümüze gelmiştir, C. Rodenberg (ed.), *Epistulae saeculi XII e regestis pontificum romanorum*, 3 cilt, (Berlin, 1883-94), 2, s. 72; 3, s. 75.
- 28 Valtrova, “Beyond the Horizons of Legends”, 154-85.
- 29 William of Rubruck, *The Mission of Friar William of Rubruck*, çev. P. Jackson, ed. D. Morgan, (Londra, 1990), 28, s. 177.
- 30 Age., 2, s. 72, 76; 13, s. 108; Jackson, *Mongols and the West*, s. 140.
- 31 John of Plano Carpini, *Sinica Franciscana: Itinera et relationes raturum minorum saeculi XVII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, 5 cilt, (Floransa, 1929), 1, s. 60 ,73-5.
- 32 John of Plano Carpini, *Ystoria Mongolarum*, ed. A. van denWyngaert, (Floransa, 1929), s. 89-90.
- 33 “Letter of the Great Khan Güyüg to Pope Innocent IV (1246)”, I. de Rachewiltz, içinde *Papal Envoys to the Great Khans* (Stanford, 1971), s. 214 (farklılıklar vardır).

- 34 C. Dawson, *Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, (Londra, 1955) s. 44-5.
- 35 P. Jackson, "World-Conquest and Local Accommodation: Threat and Blandishment in Mongol Diplomacy", içinde J. Woods, J. Pfeiffer, S. Quinn ve D. Tucker (ed.), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*, (Wiesbaden, 2006), s. 3-22.
- 36 R. Thomson, "The Eastern Mediterranean in the Thirteenth Century: Identities and Allegiances. The Peripheries; Armenia", içinde Herrin ve Saint-Gobain, *Identities and Allegiances*, s. 202-4.
- 37 J-L. van Dieten, "Das Lateinische Kaiserreich von Konstantinopel und die Verhandlungen über kirchliche Wiedervereinigung", içinde V. van Aalst ve K. Ciggaar (ed.), *The Latin Empire: Some Contributions*, (Hernen, 1990), s. 93-125.
- 38 William of Rubruck, *Mission of Friar William*, 33, s. 227.
- 39 George Pachymeres, *Chronicon*, ed. ve çev. A. Faillier, *Relations historiques*, 2 cilt, (Paris, 1984), 2, s. 108-9; J. Langdon, "Byzantium's Initial Encounter with the Chinggisids: An Introduction to the Byzantino-Mongolica", *Viator* 29, (1998), 30-3. Georges Pachymeres, *Bizans Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İlgi Yayınları, İstanbul, 2016.
- 40 Abdallah b. Fadlallāh Wassāf, *Tarjīyat al-amsdr wa-tajziyat al-a'sdr*, Spuler, *History of the Mongols*, içinde, s. 120-1.
- 41 Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 28-9.
- 42 J. Richard, "Une Ambassade mongole a Paris en 1262", *Journal des Savants* 4, (1979), 295-303; Jackson, *Mongols and the West*, s. 123.
- 43 N. Nobutaka, "The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the *Wafidiyah*", *Mamluk Studies Review* 10.1, (2006), 55-81; R. Amitai-Preiss, "The Remaking of the Military Elite of Mamluk Egypt by al-Nāsir Muhammad b. Qalāwūn", *Studia Islamica* 72, (1990), 148-50.
- 44 P. Jackson, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *English Historical Review* 95, (1980), 481-513.

- 45 R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, (Cambridge, 1995).
- 46 Jüzjâni, *Tabakdt-i-Nasiri*, çev. H. Raverty, *A general history of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan, from 810 A.D. to 1260 A.D., and theirruption of the infidel Mughals into Islam*, (Kalküta, 1881), 23.3-4, s. 1104, 1144-5. Minhac-ı Sirac El Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsiri: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- 47 L. Lockhart, "The Relations between Edward I and Edward II of England and the Mongol Il-Khans of Persia", *Iran* 6, (1968), 23. Sefer ile ilgili olarak, C. Tyerman, *England and the Crusades, 1095-1588*, (Londra, 1988), s. 124-32.
- 48 W. Budge, *The Monks of Kublai Khan, Emperor of China*, (Londra, 1928), s. 186-7.
- 49 S. Schein, "Gesta Dei per Mongolos 1300: The Genesis of a Non-Event", *English Historical Review* 94.272, (1979), 805-19.
- 50 R. Amitai, "Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's First Campaign into Syria (1299-1300)", içinde di Cosmo, *Warfare in Inner Asian History*, s. 221-64.
- 51 William Blake, "Jerusalem". Aramatyalı Yusuf'un Britanya Adaları'nı ziyaret ettiğine dair efsaneler Orta Çağ'dan beri İngiltere'de duyulmuştur, W. Lyons, *Joseph of Arimathea: A Study in Reception History*, (Oxford, 2014), s. 72-104.

Ölüm ve Yıkım Yolu

- 1 S. Karpov, "The Grain Trade in the Southern Black Sea Region: The Thirteenth to the Fifteenth Centur", *Mediterranean Historical Review* 8.1, (1993), 55-73.
- 2 A. Ehrenkreutz, "Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century", içinde A. Udovitch (ed.), *The Islamic Middle East, 700-1900*, (Princeton, 1981), s. 335-43.
- 3 G. Lorenzi, *Monumentiper servire alla storia del Palazzo Ducale di Venezia. Parte I: dal 1253 al 1600*, (Venedik, 1868), s. 7.

- 4 “Anonimo genovese”, G. Contini (ed.), içinde *Poeti del Duecento*, 2 cilt, (Milano, 1960), 1, s. 751-9.
- 5 V. Cilocitan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, (Leiden, 2012), s. 16, 21; S. Labib, “Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages”, içinde M. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Londra, 1970), s. 74.
- 6 Bakınız D. Morgan, “Mongol or Persian: The Government of Il-khanid Iran”, *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 3, (1996), 62-76 ve bilhassa Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*.
- 7 G. Alef, “The Origin and Development of the Muscovite Postal System”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 15, (1967), 1-15.
- 8 Morgan, *The Mongols*, s. 88-90; Golden, “Ginggisid Conquests”, 38-40; T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251-1259*, (Berkeley, 1987), s. 189-216.
- 9 Juvayni, *History of the World Conqueror*, 3, 1, s. 26.
- 10 Elçilerin ve misyonerlerin anlatılarının gösterdiği üzere bu süreç 13. yüzyılın ortalarında çoktan başlamıştı, G. Guzman, “European Clerical Envoys to the Mongols: Reports of Western Merchants in Eastern Europe and Central Asia, 1231-1255”, *Journal of Medieval History* 22.1, (1996), 57-67.
- 11 William of Rubruck, *Mission of Friar William*, 35, s. 241-2.
- 12 J. Ryan, “Preaching Christianity along the Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar ‘Middle Kingdom’ in the Fourteenth Century”, *Journal of Early Modern History* 2.4, (1998), 350-73. Pers Diyarı ile ilgili olarak, R. Lopez, “Nuove luci sugli italiani in Estremo Oriente prima di Colombo”, *Studi Colombiani* 3, (1952), 337-98.
- 13 Dawson, *Mission to Asia*, s. 224-6; de Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 160-78; ayrıca J. Richard, *La Papauté et les missions d’Orient au moyen age (XIIIe-XVe siècles)*, (Roma, 1977), s. 144 ve sonrası Giovanni, daha fazla kişiye din değiştirilmemesi konusunda Nasturileri suçlar, kendisini bir casus ve sihirbaz olmakla suç-

- ladıklarını söyler: Hristiyanlar arasındaki düşmanlıklar Çin’de de, Pers Diyarı’nda ve diğer yerlerde olduğu gibi ortaya çıkmıştır.
- 14 P. Jackson, “Hülegü Khan and the Christians: The Making of a Myth”, J. Phillips ve P. Edbury (ed.), *The Experience of Crusading*, içinde, 2 cilt, (Cambridge, 2003), 2, s. 196-213; S. Grupper, “The Buddhist Sanctuary-Vihara of Labnasagut and the Il-qan Hülegü: An Overview of Il-Qanid Buddhism and Related Matters”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13, (2004), 5-77; Foltz, *Religions of the Silk Road*, s. 122.
 - 15 S. Hackel, “Under Pressure from the Pagans? – The Mongols and the Russian Church”, içinde J. Breck ve J. Meyendorff (ed.), *The Legacy of St Vladimir: Byzantium, Russia, America*, (Crestwood, NY, 1990), s. 47-56; C. Halperin, “Know Thy Enemy: Medieval Russian Familiarity with the Mongols of the Golden Horde”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 30, (1982), 161-75.
 - 16 D. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589*, (Cambridge, 1998); M. Bilz-Leonardt, “Deconstructing the Myth of the Tartar Yoke”, *Central Asian Survey* 27.1, (2008), 35-6.
 - 17 R. Hartwell, “Demographic, Political and Social Transformations of China, 750-1550”, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 42.2, (1982), 366-9; R. von Glahn, “Revisiting the Song Monetary Revolution: A Review Essay”, *International Journal of Asian Studies* 1.1, (2004), 159.
 - 18 Örneğin bakınız G. Wade, “An Early Age of Commerce in Southeast Asia, 900-1300 CE”, *Journal of Southeast Asia Studies* 40.2, (2009), 221-65.
 - 19 S. Kumar, “The Ignored Elites: Turks, Mongols and a Persian Secretarial Class in the Early Delhi Sultanate”, *Modern Asian Studies* 43.1, (2009), 72-6.
 - 20 P. Buell, E. Anderson ve C. Perry, *A Soup for the Qan: Chinese Dietary Medicine of the Mongol Era as Seen in Hu Szu-hui’s Yin-shan Cheng-yao*, (Londra, 2000).
 - 21 P. Buell, “Steppe Foodways and History”, *Asian Medicine, Tradition and Modernity* 2.2, (2006), 179-80, 190.

- 22 P. Buell, "Mongolian Empire and Turkization: The Evidence of Food and Foodways", R. Amitai-Preiss (ed.), *The Mongol Empire and its Legacy* içinde, (Leiden, 1999), s. 200-23.
- 23 Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 1-2, 18; J.Paviot, "England and the Mongols (c. 1260-1330)", *Journal of the Royal Asiatic Society* 10.3, (2000), 317-18.
- 24 P. Freedman, "Spices and Late-Medieval European Ideas of Scarcity and Value", *Speculum* 80.4, (2005), 1209-27.
- 25 S. Halikowski-Smith, "The Mystification of Spices in the Western Tradition", *European Review of History: Revue Européenne d'Histoire* 8.2, (2001), 119-25.
- 26 A. Appadurai, "Introduction: Commodities and the Politics of Value", içinde A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, (Cambridge, 1986), s. 3-63.
- 27 Francesco Pegolotti, *Libro di divisamenti dipaesi (e di misure di mercatantie)*, çev. H. Yule, *Cathay and the Way Thither*, 4 cilt, (Londra, 1913-16), 3, s. 151-5. Ayrıca burada bakınız J. Aurell, "Reading Renaissance Merchants' Handbooks: Confronting Professional Ethics and Social Identity", içinde J. Ehmer ve C. Lis (ed.), *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*, (Farnham, 2009), s. 75-7.
- 28 R. Prazniak, "Siena on the Silk Roads: Ambrozio Lorenzetti and the Mongol Global Century, 1250-1350", *Journal of World History* 21.2 (2010), 179-81; M. Kupfer, "The Lost Wheel Map of Ambrogio Lorenzetti", *Art Bulletin* 78.2, (1996), 286-310.
- 29 İbn Battûta, *al-Rihla*, çev. H. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta*, 4 cilt, (Cambridge, 1994) 4 22, s. 893-4. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2017.
- 30 E. Endicott-West, "The Yuan Government and Society", *Cambridge History of China*, 6, s. 599-60.
- 31 Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 31-9.
- 32 C. Salmon, "Les Persans à l'extrémité orientale de la route maritime (Ile A.E. - XVIIe siècle)", *Archipel* 68 (2004), 23-58; ayrıca L. Yingsheng, "A Lingua Franca along the Silk Road: Persian

- Language in China between the 14th and the 16th Centuries”, R. Kauz (ed.), içinde *Aspects of the Maritime Silk Road from the Persian Gulf to the East China Sea*, (Wiesbaden, 2010), s. 87-95.
- 33 F. Hirshman W. Rockhill, *ChauJu-Kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Entitled Chu-fan-chi*, (St Petersburg, 1911) s. 124-5, 151, 142-3.
- 34 Bakınız R. Kauz, “The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period”, L. Komaroff (ed.), içinde *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, (Leiden, 2006), s. 51-67.
- 35 Marco Polo, *Le Devisament dou monde*, çev. A. Moule ve s. Pelliot, *The Description of the World*, 2 cilt, (Londra, 1938); Ibn Battuta, 22, *Travels*, 4, s. 894.
- 36 Marco Polo için bakınız J. Critchley, *Marco Polo's Book*, (Aldershot, 1992), ve H. Vogel, *Marco Polo was in China: New Evidence from Currencies, Salts and Revenues*, (Leiden, 2013).
- 37 C. Wake, “The Great Ocean-Going Ships of Southern China in the Age of Chinese Maritime Voyaging to India, Twelfth to Fifteenth Centuries”, *International Journal of Maritime History* 9.2, (1997), 51-81.
- 38 E. Schafer, “Tang”, içinde K. Chang (ed.), *Food in Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspective*, (New Haven, 1977), s. 85-140.
- 39 V. Tomalin, V. Sevakumar, M. Nair ve P. Gopi, “The Thaikkal-Kadakkarpally Boat: An Archaeological Example of Medieval Ship Building in the Western Indian Ocean”, *International Journal of Nautical Archaeology* 33.2, (2004), 253-63.
- 40 R. von Glahn, *Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China 1000-1700*, (Berkeley, 1996), s. 48.
- 41 A. Watson, “Back to Gold – and Silver”, *Economic History Review* 20.1 (1967), 26-7; I. Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Age: Continuing Afro-European Supremacy, 1250-1450*, (Stuttgart, 2001), 3, s. 945-8.
- 42 T. Sargent ve F. Velde, *The Big Problem of Small Change*, (Princeton, 2002), s. 166; J. Deyell, “The China Connection: Problems of Silver Supply in Medieval Bengal”, içinde J. Richards (ed.),

- Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World*, (Durham, NC, 1983); M. Allen, "The Volume of the English Currency, 1158-1470", *Economic History Review* 54.4, (2001), 606-7.
- 43 Bu Japonya'nın 14. yüzyıldaki durumuyla açıkça gösterilmiştir. A. Kuroda, "The Eurasian Silver Century, 1276-1359: Commensurability and Multiplicity", *Journal of Global History* 4, (2009), 245-69.
- 44 V. Fedorov, "Plague in Camels and its Prevention in the USSR", *Bulletin of the World Health Organisation* 23, (1960), 275-81. Daha önceki deneyler için örneğin bakınız A. Tseiss, "Infektsionnye zabolevaniia u verbludov, neizvestnogo do sik por poriskhozdeniia", *Vestnik mikrobiologii, epaynu yazariologii i parazitologii* 7.1, (1928), 98-105.
- 45 Boccaccio, *Decamerone*, çev. G. McWilliam, *Decameron*, (Londra, 2003), s. 51. Giovanni Boccaccio, *Decameron*, çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yayınları, İstanbul, 1996.
- 46 T. Ben-Ari, S. Neerinx, K. Gage, K. Kreppel, A. Laudisoit vd., "Plague and Climate: Scales Matter", *PLoS Pathog* 7.9, (2011), 1-6. Ayrıca, B. Krasnov, I. Khokhlova, L. Fielden ve N. Burdelova, "Effect of Air Temperature and Humidity on the Survival of Pre-Imaginal Stages of Two Flea Species (Siphonaptera: Pulicidae)", *Journal of Medical Entomology* 38, (2001), 629-37; K. Gage, T. Burkot, R. Eisen ve E. Hayes, "Climate and Vector-Borne Diseases", *Americal Journal of Preventive Medicine* 35, (2008), 436-50.
- 47 N. Stenseth, N. Samia, H. Viljugrein, K. Kausrud, M. Begon vd., "Plague Dynamics are Driven by Climate Variation", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 103, (2006), 13, 110-15.
- 48 Bazı araştırmacılar ilk tanımlamaların Doğu Kırgızistan'da 1330'lardan kalma bir mezarlıktaki mezar taşlarından gelebileceğini öne sürmüştür. S. Berry ve N. Gulade, "La Peste noire dans l'Occident chretien et musulman, 1347-1353", *Canadian Bulletin of Medical History* 25.2, (2008), 466. Ancak, bu bir yanlış anlamadan kayanklanmaktadır. Bakınız J. Norris, "East or West? The Geographic Origin of the Black Death", *Bulletin of the History of Medicine* 51, (1977), 1-24.

- 49 Gabriele de' Mussis, *Historia de Morbo*, içinde *The Black Death*, çev. R. Horrox, (Manchester, 2001), s. 14-17; M. Wheelis, "Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa", *Emerging Infectious Diseases* 8.9, (2002), 971-5.
- 50 M. de Piazza, *Chronica*, Horrox, içinde *Black Death*, s. 35-41.
- 51 *Anonimale Chronicle*, Horrox, içinde *Black Death*, s. 62.
- 52 John of Reading, *Chronica*, Horrox, içinde *Black Death*, s. 74.
- 53 Ibn al-Wardi, *Risalat al-naba' 'an al-waba'*, alıntıl原因 B. Dols, *The Black Death in the Middle East*, (Princeton, 1977), s. 57-63.
- 54 M. Dods, "Ibn al-Wardi's 'Risalah al-naba' an al-waba'", D. Kouymjian (ed.), içinde *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History*, (Beyrut, 1974), s. 454.
- 55 B. Dols, *Black Death in the Middle East*, s. 160-1.
- 56 Boccaccio, *Decameron*, s. 50.
- 57 de' Mussis, *Historia de Morbo*, s. 20; "Continuation Novimontensis", içinde *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 9, s. 675.
- 58 John Clynn, *Annalium Hibernae Chronicon*, Horrox, içinde *Black Death*, s. 82.
- 59 Louis Heylgen, *Breve Chronicon Clerici Anonymi*, Horrox, içinde *Black Death*, s. 41-2.
- 60 Horrox, *Black Death*, s. 44, 117-18; Dols, *Black Death in the Middle East*, s. 126.
- 61 Bengt Knutsson, *A Little Book for the Pestilence*, Horrox, içinde *Black Death*, s. 176; John of Reading, *Chronica*, s. 133-4.
- 62 S. Simonsohn (ed.), *The Apostolic See and the Jews: Documents, 492-1404*, (Toronto, 1988), 1, no. 373.
- 63 Burada genel olarak bakınız O. Benedictow, *The Black Death, 1346-1353: The Complete History*, (Woodbridge, 2004), s. 380 ve sonrası.
- 64 O. Benedictow, "Morbidity in Historical Plague Epidemics", *Population Studies* 41, (1987), 401-31; aynı yazar, *What Disease was Plague? On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epyanı yazarics of the Past*, (Leiden, 2010), özellikle 289 ve sonrası.

- 65 Petrarca, *Epistolae*, Horrox, içinde *Black Death*, s. 248.
- 66 *Historia Roffensis*, Horrox, içinde *Black Death*, s. 70.
- 67 S. Pamuk, "Urban Real Wages around the Eastern Mediterranean in Comparative Perspective, 1100-2000", *Research in Economic History* 12, (2005), 213-32.
- 68 S. Pamuk, "The Black Death and the Origins of the 'Great Divergence' across Europe, 1300-1600", *European Review of Economic History* 11,, (2007), 308-9; S. Epstein, *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300-1750*, (Londra, 2000), s. 19-26. Ayrıca, M. Bailey, "Demographic Decline in Late Medieval England: Some Thoughts on Recent Research", *Economic History Review* 49, (1996), 1-19.
- 69 H. Miskimin, *The Economy of Early Renaissance Europe, 1300-1460*, (Cambridge, 1975); D. Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*, (Cambridge, 1997).
- 70 D. Herlihy, "The Generation in Medieval History", *Viator* 5, (1974), 347-64.
- 71 Mısır ve Levant'taki küçülme için, A. Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt 1250-1517*, (Cambridge, 2000).
- 72 S. DeWitte, "Mortality Risk and Survival in the Aftermath of the Medieval Black Death", *Plos One* 9.5 (2014), 1-8. Daha iyi beslenme için, T. Stone, "The Consumption of Field Crops in Late Medieval England", C. Woolgar, D. Serjeantson ve T. Waldron (ed.), içinde *Food in Medieval England: Diet and Nutrition*, (Oxford, 2006), s. 11-26.
- 73 Epstein, *Freedom and Growth*, s. 49-68; van Bavel, "People and Land: Rural Population Developments and Property Structures in the Low Countries, c. 1300-c. 1600", *Continuity and Change* 17, (2002), 9-37.
- 74 Pamuk, "Urban Real Wages", 310-11.
- 75 Anna Bijns, "Unyoked is Best! Happy the Woman without a Man", K. Wilson, içinde *Women Writers of the Renaissance and Reformation*, (Athens, 1987), s. 382. Burada bakınız T. de Moor ve J. Luiten van Zanden, "Girl Power: The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late

- Medieval and Early Modern Period”, *Economic History Review*, (2009), 1-33.
- 76 J. de Vries, “The Industrial Revolution and the Industrious Revolution”, *Journal of Economic History* 54.2, (1994), 249-70; J. Luiten van Zanden, “The ‘Revolt of the Early Modernists’ and the ‘First Modern Economy’: An Assessment”, *Economic History Review* 55, (2002), 619-41.
- 77 E. Ashtor, “The Volume of Mediaeval Spice Trade”, *Journal of European Economic History* 9, (1980), 753-7; aynı yazar, “Profits from Trade with the Levant in the Fifteenth Century”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 38, (1975), 256-87; Freedman, “Spices and Late Medieval European Ideas”, 1212-15.
- 78 Venedik’in pigment ithalatı için, bakınız L. Matthew, “‘Vendecolori a Venezia’: The Reconstruction of a Profession”, *Burlington Magazine* 114.1196, (2002), 680-6.
- 79 Marin Sanudo, “Laus Urbis Venetae”, içinde A. Arico (ed.), *La città di Venetia (De origine, situ et magistratibus Urbis Venetae) 1493-1530*, (Milano, 1980), s. 21-3; bu dönemde iç hacim değişiklikleri için, bakınız R. Good, “Double Staircases and the Vertical Distribution of Housing in Venice 1450-1600”, *Architectural Research Quarterly* 39.1, (2009), 73-86.
- 80 B. Krekic, “L’Abolition de l’esclavage à Dubrovnik (Raguse) au XVe siècle: mythe ou réalité?”, *Byzantinische Forschungen* 12, (1987), 309-17.
- 81 S. Mosher Stuard, “Dowry Increase and Increment in Wealth in Medieval Ragusa (Dubrovnik)”, *Journal of Economic History* 41.4, (1981), 795-811.
- 82 M. Abraham, *Two Medieval Merchant Guilds of South India*, (Yeni Delhi, 1988).
- 83 Ma Huan, *Ying-yai sheng-lan*, çev. J. Mills, *The Overall Survey of the Ocean’s Shores*, (Cambridge, 1970), s. 140.
- 84 T. Sen, “The Formation of Chinese Maritime Networks to Southern Asia, 1200-1450”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 49.4, (2006), 427, 439-40; H. Ray, *Trade*

- and Trade Routes between India and China, c. 140 BC-AD 1500*, (Kalküta, 2003), s. 177-205.
- 85 H. Tsai, *The Eunuchs in the Ming Dynasty*, (New York, 1996), s. 148; T. Ju-kang, "Cheng Ho's Voyages and the Distribution of Pepper in China", *Journal of the Royal Asiatic Society* 2, (1981), 186-97.
- 86 W. Atwell, "Time, Money and the Weather: Ming China and the 'Great Depression' of the Mid-Fifteenth Century", *Journal of Asia Studies* 61.1, (2002), 86.
- 87 T. Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, (Cambridge, MA, 2010), s. 107-9.
- 88 Ruy González de Clavijo, *Embajada a Tamorlán*, çev. G. Le Strange, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, (Londra, 1928), 11, s. 208-9.
- 89 Age., 14, s. 270.
- 90 Age., s. 291-2. Timurların sanat ve mimari vizyonunun yayılması için bakınız T. Lentz ve G. Lowry, *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, (Los Angeles, 1989), s. 159-232.
- 91 Khvand Mir, *Habibu's-siyar*, Tome Three, ed. ve çev. W. Thackston, *The Reign of the Mongol and the Turk*, 2 cilt, (Cambridge, MA, 1994), 1, s. 294; D. Roxburgh, "The 'Journal' of Ghiyath al-Din Naqqash, Timurid Envoy to Khan Baligh, and Chinese Art and Architecture", içinde L. Saurma-Jeltsch ve A. Eisenbeiss (ed.), *The Power of Things and the Flow of Cultural Transformations: Art and Culture between Europe and Asia*, (Berlin, 2010), s. 90.
- 92 R. Lopez, H. Miskimin ve A. Udovitch, "England to Egypt, 1350-1500: Long-Term Trends and Long-Distance Trade", M. Cook (ed.), içinde *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, (Londra, 1970), s. 93-128. J. Day, "The Great Bullion Famine", *Past & Present* 79, (1978), 3-54, J. Munro, "Bullion Flows and Monetary Contraction in Late-Medieval England and the Low Countries", J. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds* içinde, (Durham, NC, 1983), s. 97-158.

- 93 R. Huang, *Taxation and Governmental Finance in Sixteenth-Century Ming China*, (Cambridge, 1974), s. 48-51.
- 94 T. Brook, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*, (Berkeley, 1998).
- 95 N. Sussman, "Debasements, Royal Revenues and Inflation in France during the Hundred Years War, 1415-1422", *Journal of Economic History* 53.1, (1993), 44-70; aynı yazar, "The Late Medieval Bullion Famine Reconsidered", *Journal of Economic History* 58.1, (1998), 126-54.
- 96 R. Wicks, "Monetary Developments in Java between the Ninth and Sixteenth Centuries: A Numismatic Perspective", *Indonesia* 42, (1986), 59-65; J. Whitmore, "Vietnam and the Monetary Flow of Eastern Asia, Thirteenth to Eighteenth Centuries", Richards, *Precious Metal*, içinde, s. 363-93; J. Deyell, "The China Connection: Problems of Silver Supply in Medieval Bengal", Richards, içinde *Precious Metal*, s. 207-27.
- 97 Atwell, "Time, Money and the Weather", 92-6.
- 98 A. Vasil'ev, "Medieval Ideas of the End of the World: West and East", *Byzantion* 16, (1942-3), 497-9; D. Strémooukhoff, "Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine", *Speculum*, (1953), 89; "Drevnie russkie paskhalii na os'muiu tysiachu let ot sotvereniiia mira", *Pravoslavnyi Sobesbaskiik* 3, (1860), 333-4.
- 99 A. Bernáldez, *Memorias de los reyes católicos*, ed. M. Gómez-Moreno ve J. Carriazo, (Madrid, 1962), s. 254.
- 100 I. Aboab, *Nomologia, o Discursos legales compuestos*, (Amsterdam, 1629), s. 195; D. Altabé, *Spanish and Portuguese Jewry before and after 1492*, (Brooklyn, 1983), s. 45.
- 101 Freedman, "Spices and Late Medieval European Ideas", 1220-7.
- 102 V. Flint, *The Imaginative Landscape of Christopher Columbus*, (Princeton, 1992), s. 47-64.
- 103 C. Delaney, "Columbus's Ultimate Goal: Jerusalem", *Comparative Studies in Society and History* 48, (2006), 260-2.
- 104 Age., 264-5; M. Menocal, *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*, (Philadelphia, 1987), s. 12. Sunuş mektuplarının metni için, S. Morison, *Journals and Other Do-*

cuments on the Life and Voyages of Christopher Columbus, (New York, 1963), s. 30.

Altın Yolu

- 1 O. Dunn ve J. Kelley (ed. ve çev.), *The Diario of Christopher Columbus' First Voyage to America, 1492-1493*, (Norman, OK, 1989), s. 19.
- 2 Ibn al-Faḳīh, içinde N. Levtzion ve J. Hopkins (ed.), *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*, (Cambridge, 1981), s. 28.
- 3 R. Messier, *The Almoravids and the Meanings of Jihad*, (Santa Barbara, 2010), s. 21-34. Ayrıca bakınız aynı yazar, "The Almoravids: West African Gold and the Gold Currency of the Mediterranean Basin", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17, (1974), 31-47.
- 4 V. Monteil, "Routier de l'Afrique blanche et noire du Nord-Ouest: al-Bakri (cordue 1068)", *Bulletin de l'Institut Fondamental d'Afrique Noire* 30.1, (1968), 74; I. Wilks, "Wangara, Akan and Portuguese in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. 1. The Matter of Bitu", *Journal of African History* 23.3, (1982), 333-4.
- 5 N. Levtzion, "Islam in West Africa", W. Kasinec ve M. Polushin (ed.), *Expanding Empires: Cultural Interaction and Exchange in World Societies from Ancient to Early Modern Times* içinde, (Wilmington, 2002), s. 103-14; T. Lewicki, "The Role of the Sahara and Saharans in the Relationship between North and South", içinde M. El Fasi (ed.), *Africa from the Seventh to Eleventh Centuries*, (Londra, 1988), s. 276-313.
- 6 S. Mody Cissoko, "L'Intelligentsia de Tombouctou aux 15e et 16e siècles", *Présence Africaine* 72, (1969), 48-72. Bu el yazmaları 16. yüzyılda Muhammad al-Wangari tarafından kataloglanmış ve bugün hâlâ torunlarının elindeki muazzam koleksiyonun parçasını oluşturmaktadır; belgelerin Tuaregler tarafından 2012 yılında yok edildiğine dair ilk raporlar doğru çıkmamıştır.
- 7 Ibn Fadl Allah al-Umarî, *Masalik al-absarfi mamalik al-amsar*, çev. Levtzion ve Hopkins, *Corpus of Early Arabic Sources*, s. 270-1.

Altının değerinin düşüşü modern yorumcular tarafından büyük ölçüde kabul görmüştür; daha şüpheli bir görüş açısı için bakınız W. Schultz, "Mansa Musa's Gold in Mamluk Cairo: A Reappraisal of a World Civilizations Anecdote", içinde J. Pfeiffer ve S. Quinn (ed.), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*, (Wiesbaden, 2006), s. 451-7.

- 8 Ibn Battüta, *Travels*, 25,4, s. 957.
- 9 B. Kreutz, "Ghost Ships and Phantom Cargoes: Reconstructing Early Amalfitan Trade", *Journal of Medieval History* 20, (1994), 347-57; A. Fromherz, "North Africa and the Twelfth-Century Renaissance: Christian Europe and the Almohad Islamic Empire", *Islam and Christian Muslim Relations* 20.1, (2009), 43-59; D. Abulafia, "The Role of Trade in Muslim-Christian Contact during the Middle Ages", D. Agius ve R. Hitchcock (ed.), *The Arab Influence in Medieval Europe* içinde, (Reading, 1994), s. 1-24.
- 10 Bakınız M. Horton'ın öncü çalışması, *Shanga: The Archaeology of a Muslim Trading Community on the Coast of East Africa*, (Londra, 1996); ayrıca S. Guérin, "Forgotten Routes? Italy, Ifriqiya and the Trans-Saharan Ivory Trade", *Al-Masaq* 25.1, (2013) 70-91.
- 11 D. Dwyer, *Fact and Legend in the Catalan Atlas of 1375*, (Chicago, 1997); J. Messing, "Observations and Beliefs: The World of the Catalan Atlas", J. Levenson (ed.), *Circa 1492: Art in the Age of Exploration* içinde, (New Haven, 1991), s. 27.
- 12 S. Halikowski Smith, "The Mid-Atlantic Islands: A Theatre of Early Modern Ecocide", *International Review of Social History* 65, (2010), 51-77; J. Lúcio de Azevedo, *Epocas de Portugal Económico*, (Lizbon, 1973), s. 222-3.
- 13 F. Barata, "Portugal and the Mediterranean Trade: A Prelude to the Discovery of the 'New World'", *Al-Masaq* 17.2, (2005), 205-19.
- 14 Portekiz Kralı Diniş'in Mektubu, 1293, J. Marques, *Descobrimentos Portugueses – Documentos para a sua História*, 3 cilt, (Lizbon, 1944-71), 1, no: 29; Akdeniz rotaları için bakınız C.-E. Dufourcq, "Les Communications entre les royaumes chrétiens et les pays de l'Occident musulman dans les derniers siècles du Moyen Age", *Les*

Communications dans la Péninsule Ibérique au Moyen Age. Actes du Colloque, (Paris, 1981), s. 30-1.

- 15 Gomes Eanes de Zurara, *Crónica da Tomada de Ceuta*, (Lizbon, 1992), s. 271-6; içinde A. da Sousa, "Portugal", P. Fouracre vd. (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, 7 cilt, (Cambridge, 1995-2005), 7, s. 636-7.
- 16 A. Dinis (ed.), *Monumenta Henricina*, 15 cilt, (Lizbon, 1960-74), 12, s. 73-4, çev. P. Russell, *Prince Henry the Navigator: A Life*, (New Haven, 2000), s. 121.
- 17 P. Hair, *The Founding of the Castelo de SaoJorge da Mina: An Analysis of the Sources*, (Madison, 1994).
- 18 J. Dias, "As primeiras penetrações portuguesas em África", içinde L. de Albuquerque (ed.), *Portugal no Mundo*, 6 cilt, (Lizbon, 1989), 1, s. 281-9.
- 19 M.-T. Seabra, *Perspectives da colonizag do portuguesa na costa occidental Africana: análise organizacional de S. Jorge da Mina*, (Lisbon, 2000), s. 80-93; Z. Cohen, "Administrado das ilhas de Cabo Verde e seu Distrito no Segundo Século de Colonizado (1560-1640)", içinde M. Santos (ed.), *Historia Geral de Cabo Verde*, 2 cilt, (1991), 2, s. 189-224.
- 20 L. McAlister, *Spain and Portugal in the New World, 1492-1700*, (Minneapolis, MN, 1984), s. 60-3; J. O'Callaghan, "Castile, Portugal, and the Canary Islands: Claims and Counterclaims", *Viator* 24, (1993), 287-310.
- 21 Gomes Eanes de Zuara, *Crónica de Guiné*, çev. C. Beazley, *The chronicle of the discovery and conquest of Guinea*, 2 cilt, (Londra, 1896-9), 18, 1, s. 61. Bu dönemin Portekiz'i için, M.-J. Tavares, *Estudos de História Monetária Portuguesa (1383-1438)*, (Lizbon, 1974); F. Barata, *Navegagdo, comércio e relagoes politicas: osportgueses no Mediterrâneo occidental (1385-1466)*, (Lizbon, 1998).
- 22 Gomes Eanes de Zurara, *Chronicle*, 25, 1, s. 81-2. Bu karmaşık kaynak hakkında bazı yorumlar için, L. Barreto, "Gomes Eanes de Zurara e o problema da Crónica da Guiné", *Studia* 47, (1989), 311-69.

- 23 A. Saunders, *A Social History of Black Slaves and Freeman in Portugal, 1441-1555*, (Cambridge, 1982); T. Coates, *Convicts and Orphans: Forces and State-Sponsored Colonizers in the Portuguese Empire, 1550-1755*, (Stanford, 2001).
- 24 Gomes Eanes de Zurara, *Chronicle*, 87, 2, s. 259.
- 25 Age., 18, 1, s. 62.
- 26 H. Hart, *Sea Road to the Indies: An Account of the Voyages and Exploits of the Portuguese Navigators, Together with the Life and Times of Dom Vasco da Gama, Capitdo Mór, Viceroy of India and Count of Vidigueira*, (New York, 1950) s. 44-5.
- 27 Gomes Eanes de Zurara, *Chronicle*, 87, 2, s. 259.
- 28 J. Cortés López, "El tiempo africano de Cristóbal Colón", *Studia Historica* 8, (1990), 313-26.
- 29 A. Brásio, *Monumenta Missionaria Africana*, 15 cilt, (Lizbon, 1952), 1, s. 84-5.
- 30 Ferdinand Columbus, *The Life of the Admiral Christopher Columbus by his Son Ferdinand*, çev. B. Keen, (New Brunswick, NJ, 1992), s. 35; C. Delaney, *Columbus and the Quest for Jerusalem*, (Londra, 2012), s. 48-9.
- 31 C. Jane (ed. ve çev.), *Select Documents Illustrating the Four Voyages of Columbus*, 2 cilt, (Londra, 1930-1), 1, s. 2-19.
- 32 O. Dunn ve J. Kelley (ed. ve çev.), *The Diario of Christopher Columbus's First Voyage to America, 1492-3*, (Norman, OK, 1989), s. 67.
- 33 Age., s. 143-5.
- 34 W. Phillips ve C. Rahn Phillips, *Worlds of Christopher Columbus* (Cambridge, 1992), s. 185. Mektubun Avrupa'da yayınlanmasıyla ilgili olarak, R. Hirsch, "Printed Reports on the Early Discoveries and their Reception", içinde M. Allen ve R. Benson (ed.), *First Images of America: The Impact of the New World on the Old*, (New York, 1974), s. 90-1.
- 35 M. Zamora, "Christopher Columbus' 'Letter to the Sovereigns': Announcing the Discovery", S. Greenblatt (ed.), *New World Encounters* içinde, (Berkeley, 1993), s. 7.

- 36 Delaney, *Columbus and the Quest for Jerusalem*, s. 144.
- 37 Bartolomé de las Casas, *Historia de las Indias*, 1.92, çev. P. Sullivan, *Indian Freedom: The Cause of Bartolomé de las Casas, 1484-1566*, (Kansas City, 1995), s. 33-4. Bartolomeo De Las Casas, *Yerlilerin Gözyaşları: Yerlilerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi*, çev. Oktay Etiman, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009.
- 38 E. Vilches, "Columbus' Gift: Representations of Grace and Wealth and the Enterprise of the Indies", *Modern Language Notes* 119.2, (2004), 213-14.
- 39 C. Sauer, *The Early Spanish Main*, (Berkeley, 1966), s. 109.
- 40 L. Formisano (ed.), *Letters from a New World: Amerigo Vespucci's Discovery of America* (New York, 1992), s. 84; M. Perri, "Ruined and Lost: Spanish Destruction of the Pearl Coast in the Early Sixteenth Century", *Environment and History* 15, (2009), 132-4.
- 41 Dunn ve Kelley, *The Diario of Christopher Columbus's First Voyage*, s. 235.
- 42 Age., s. 285-7.
- 43 Age., s. 235-7.
- 44 Bartolomé de las Casas, *Historia*, 3.29, s. 146.
- 45 Francisco López de Gomara, *Cortés: The Life of the Conqueror by his Secretary*, çev. L. Byrd Simpson, (Berkeley, 1964), 27, s. 58.
- 46 Bernardino de Sahagún, *Florentine Codex: General History of the Things of New Spain. Kitap 12*, çev. A. Anderson ve C. Dibble (Santa Fe, NM, 1975), s. 45; R. Wright (çev.), *Stolen Continents: Five Hundred Years of Conquest and Resistance in the Americas*, (New York, 1992), s. 29.
- 47 S. Gillespie, *The Aztec Kings: The Construction of Rulership in Mexican History*, (Tucson, AZ, 1989), s. 173-207; C. Townsend, "Burying the White Gods: New Perspectives on the Conquest of Mexico", *American Historical Review* 108.3, (2003), 659-87.
- 48 Bugün Austin, Teksas'taki Huntington Sanat Galerisi'nde bulunan bir resim, Cortés'i, Orta Amerika'daki konumunu güçlendirmek için yeni gelenleri bir fırsat olarak gören Tlaxcala'nın lideri Xicoténcatl'ı selamlarken gösterir.

- 49 J. Ginés de Sepúlveda, *Demócrates Segundo o de la Justas causas de la Guerra contra los indios*, ed. A. Losada (Madrid, 1951), s. 35, 33. Losada'nın kullandığı el yazmasında, maymun benzetmesi silinmiştir, A. Pagden, *Natural Fall of Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, (Cambridge, 1982), s. 231, n. 45.
- 50 Sahagún, *Florentine Codex*, 12, s. 49; Wright (çev.), *Stolen Continents*, s. 37-8.
- 51 Sahagún, *Florentine Codex*, 12, s. 55-6.
- 52 I. Rouse, *The Tainos: Rise and Decline of the People who Greeted Columbus*, (New Haven, 1992); N. D. Cook, *Born to Die: Disease and New World Conquest, 1492-1650*, (Cambridge, 1998).
- 53 R. McCaa, "Spanish and Nahuatl Views on Smallpox and Demographic Catastrophe in Mexico", *Journal of Interdisciplinary History* 25, (1995), 397-431. Genel olarak bakınız. A. Crosby, *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, (Westport, CT, 2003).
- 54 Bernardino de Sahagún, *Historia general de las cosas de Nueva España*, (Mexico City, 1992), s. 491; López de Gomara, *Life of the Conqueror*, 141-2, s. 285-7.
- 55 Cook, *Born to Die*, s. 15-59. Ayrıca, Crosby, *Columbian Exchange*, s. 56, 58; C. Merbs, "A New World of Infectious Disease", *Yearbook of Physical Anthropology* 35.3, (1993), 4.
- 56 Fernández de Enciso, *Suma de geografía*, alıntılaman E. Vilches, *New World Gold: Cultural Anxiety and Monetary Disorder in Early Modern Spain*, (Chicago, 2010), s. 24.
- 57 V. von Hagen, *The Aztec: Man and Tribe*, (New York, 1961), s. 155.
- 58 P. Cieza de León, *Crónica del Perú*, çev. A. Cook ve N. Cook, *The Discovery and Conquest of Peru*, (Durham, NC, 1998), s. 361.
- 59 For Diego de Ordás, bakınız C. García, *Vida del Comendador Diego de Ordaz, Descubridor del Orinoco*, (Mexico City, 1952).
- 60 A. Barrera, "Empire and Knowledge: Reporting from the New World", *Colonial Latin American Review* 15.1, (2006), 40-1.
- 61 H. Rabe, *Deutsche Geschichte 1500-1600. Das Jahrhundert der Glaubensspaltung*, (Münih, 1991), s. 149-53.

- 62 Pietro Pasqualigo'nun mektubu, içinde J. Brewer (ed.), *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII*, 23 cilt, (Londra, 1867), 1.1, s. 116-17.
- 63 Anne Boleyn için, *Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy*, , ed. R. Brown vd., 38 cilt, içinde, (Londra, 1970), 4, s. 824.
- 64 Francisco López de Gomara, *Historia general de las Indias*, ed. J. Gurriá Lacroix, (Caracas, 1979), 1, s. 7.
- 65 Pedro Mexía, *Historia del emperador Carlos V*, ed. J. de Mata Carrizo, (Madrid, 1945), s. 543. Ayrıca, burada Vilches, *New World Gold*, s. 26.
- 66 F. Ribeiro da Silva, *Dutch and Portuguese in Western Africa: Empires, Merchants and the Atlantic System, 1580-1674*, (Leiden, 2011), s. 116-17; Coates, *Convicts and Orphans*, s. 42-62.
- 67 E. Donnan (ed.), *Documents Illustrative of the History of the Slave Trade to America*, 4 cilt, (Washington, DC, 1930), 1, s. 41-2.
- 68 B. Davidson, *The Africa Past: Chronicles from Antiquity to Modern Times*, (Boston, 1964), s. 194-7.
- 69 Brásio, *Missionaria Africana*, 1, s. 521-7.
- 70 A. Pagden, *Spanish Imperialism and the Political Imagination: Studies in European and Spanish-American Social and Political Theory, 1513-1830*, (New Haven, 1990).
- 71 Manoel da Nóbrega'nın mektubu, alıntılaman T. Botelho, "Labour Ideologies and Labour Relations in Colonial Portuguese America, 1500-1700", *International Review of Social History* 56, (2011), 288.
- 72 M. Cortés, *Breve compendio de la sphere y el arte de navegar*, alıntılaman Vilches, *New World Gold*, s. 24-5.
- 73 R. Pieper, *Die Vermittlung einer neuen Welt: Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums, 1493-1598*, (Mainz, 2000), s. 162-210.
- 74 Diego de Haedo, *Topografia e historia general de Arge*, çev. H. de Grammont, *Histoire des rois d'Alger*, (Paris, 1998), 1, s. 18.

- 75 E. Lyon, *The Enterprise of Florida: Pedro Menéndez de Aviles and the Spanish Conquest of 1565-1568*, (Gainesville, FL, 1986), s. 9-10.
- 76 Jose de Acosta, *Historia natural y moral de las Indias*, Vilches, *New World Gold*, içinde s. 27.

Gümüş Yolu

- 1 H. Miskimin, *The Economy of Later Renaissance Europe, 1460-1600*, (Cambridge, 1977), s. 32; J. Munro, "Precious Metals and the Origins of the Price Revolution Reconsidered: The Conjecture of Monetary and Real Forces in the European Inflation of the Early to Mid-16th Century", içinde C. Núñez (ed.), *Monetary History in Global Perspective, 1500-1808* (Sevilla, 1998), s. 35-50; H. İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", içinde H. İnalçık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (Cambridge, 1994), s. 58-60. Der. Prof. Dr. Halil İnalçık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi cilt 1/1300-1600*, çev. Halil Bektay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2001 ve der. Prof. Dr. Halil İnalçık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2/1600-1914*, çev. Halil Bektay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- 2 P. Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, (Cambridge, 1988), s. 377.
- 3 Ch'oe P'u, *Ch'oe P'u's Diary: A Record of Drifting Across the Sea*, çev. J. Meskill, (Tucson, AZ, 1965), s. 93-4.
- 4 Vélez de Guevara, *El diablo conjuelo*, aktaran R. Pike, "Seville in the Sixteenth Century", *Hispanic American Historical Review* 41.1, (1961), 6.
- 5 Francisco de Ariño, *Sucesos de Sevilla de 1592 a 1604*, age. içinde, 12-13; Vilches, *New World Gold*, s. 25-6.
- 6 G. de Correa, *Lendas de India*, 4 cilt, (Lizbon, 1858-64), 1, s. 7; A. Baião ve K. Cintra, *Asia de Jodo de Barros: dos feitos que os portugueses fizeram no descobrimento e conquista dos mares e terras*

do Oriente, 4 cilt, (Lizbon, 1988-), 1, s. 1-2.

- 7 A. Velho, *Roteiro da Primeira Viagem de Vasco da Gama*, ed. N. Águas, (Lizbon, 1987), s. 22.
- 8 S. Subrahmanyam, *The Career and Legend of Vasco da Gama*, (Cambridge, 1997) s. 79-163.
- 9 Velho, *Roteiro de Vasco da Gama*, s. 54-5.
- 10 Age., s. 58.
- 11 S. Subrahmanyam, "The Birth-Pangs of Portuguese Asia: Revisiting the Fateful 'Long Decade' 1498-1509", *Journal of Global History* 2, (2007), 262.
- 12 Velho, *Roteiro de Vasco da Gama*, s. 60.
- 13 Bakınız Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, s. 162-3, s. 194-5.
- 14 Kral Manuel'in Mektubu, alıntılan Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, s. 165.
- 15 B. Diffie ve G. Winus, *Foundations of the Portuguese Empire, 1415-1580*, (Oxford, 1977), s. 172-4; M. Newitt, *Portugal in European and World History*, (2009), s. 62-5; Delaney, *Columbus and the Quest for Jerusalem*, s. 124-5; J. Brotton, *Trading Territories: Mapping the Early Modern World*, (Londra, 1997), s. 71-2.
- 16 M. Guedes, "Estreito de Magalhães", içinde L. Albuquerque ve F. Domingues (ed.), *Dicionário de historia dos descobrimentos portugueses*, 2 cilt, (Lizbon, 1994), 2, s. 640-4.
- 17 M. Newitt, *A History of Portuguese Overseas Expansion, 1400-1668*, (Londra, 2005), s. 54-7; A. Teixeira da Mota (ed.), *A viagem de Fernão de Magalhaes e a questão das Molucas*, (Lizbon, 1975).
- 18 R. Finlay, "Crisis and Crusade in the Mediterranean: Venice, Portugal, and the Cape Route to India (1498-1509)", *Studi Veneziani* 28, (1994), 45-90.
- 19 Girolamo Priuli, *I Diarii di Girolamo Priuli*, çev. D. Weinstein, *Ambassador from Venice* (Minneapolis, 1960), s. 29-30.
- 20 "La lettre de Guido Detti", içinde P. Teyssier ve P. Valentin, *Voyages de Vasco da Gama: Relations des expéditions de 1497-1499 et 1502-3*, (Paris, 1995), s. 183-8.

- 21 “Relazione delle Indie Orientali di Vincenzo Quirini nel 1506”, içinde E. Alberi, *Le relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, 15 cilt, (Floransa, 1839-63), 15, s. 3-19; Subrahmanyam, “Birth-Pangs of Portuguese Asia”, 265.
- 22 P. Johnson Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, (Albany, NY, 1994), s. 33-6; Subrahmanyam, “Birth-Pangs of Portuguese Asia”, 274.
- 23 G. Ramusio, “Navigazione verso le Indie Orientali di Tomé Lopez”, içinde M. Milanesi (ed.), *Navigazioni e viaggi* (Torino, 1978), s. 683-73; Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, s. 205.
- 24 D. Agius, “Qalhat: A Port of Embarkation for India”, içinde S. Leder, H. Kilpatrick, B. Martel-Thoumian ve H. Schöning (ed.), *Studies in Arabic and Islam*, (Leuven, 2002), s. 278.
- 25 C. Silva, *O Fundador do ‘Estado Português da Índia’ D. Francisco de Almeida, 1457(?)–1510*, (Lizbon, 1996), s. 284.
- 26 J. Aubin, “Un Nouveau Classique: l’anonyme du British Museum”, içinde J. Aubin (ed.), *Le Latin et l’astrolabe: recherches sur le Portugal de la Renaissance, son expansion en Asie et les relations internationales*, (Lizbon, 1996), 2, s. 553; S. Subrahmanyam, “Letters from a Sinking Sultan”, içinde L. Thomasz (ed.), *Aquém e Além da Taprobana: Estudos Luso-Orientais a Memoria de Jean Aubin e Denys Lombard*, (Lizbon, 2002), s. 239-69.
- 27 Silva, *Fundador do “Estado Português da Índia”*, s. 387-8. Portekizlilerin Atlantik, Basra Körfezi, Hint Okyanusu ve ötesindeki amaçları ve politikaları için bakınız. F. Bethencourt ve D. Curto, *Portuguese Oceanic Expansion, 1400-1800*, (Cambridge, 2007).
- 28 G. Scammell, *The First Imperial Age: European Overseas Expansion, c. 1400/1715*, (Londra, 1989), s. 79.
- 29 A. Hamdani, “An Islamic Background to the Voyages of Discovery”, S. Khadra Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain* içinde (Leiden, 1992), s. 288. Malaleka’nın Portekiz fethinden önceki önemi için, K. Hall, “Local and International Trade and Traders in the Straits of Melaka Region: 600-1500”, *Journal of Economic and Social History of the Orient* 47.2, (2004), 213-60.

- 30 S. Subrahmanyam, "Commerce and Conflict: Two Views of Portuguese Melaka in the 1620s", *Journal of Southeast Asian Studies* 19.1, (1988), 62-79.
- 31 Atwell, "Time, Money and the Weather", 100.
- 32 P. de Vos, "The Science of Spices: Empiricism and Economic Botany in the Early Spanish Empire", *Journal of World History* 17.4, (2006), 410.
- 33 Umar ibn Muhammad, *Rawd al-'atirfi nuz'hat al-khatir*, çev. R. Burton, *The Perfumed Garden of the Shaykh Nefzawi*, (New York, 1964), s. 117.
- 34 F. Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century", *American Historical Review* 45.3, (1940), 584-5; M. Pearson, *Spices in the Indian Ocean World*, (Aldershot, 1998), s. 117.
- 35 Lane, "Mediterranean Spice Trade", 582-3.
- 36 S. Halikowski Smith, "'Profits Sprout Like Tropical Plants': A Fresh Look at What Went Wrong with the Eurasian Spice Trade, c. 1550-1800", *Journal of Global History* 3, (2008), 390-1.
- 37 Alberto da Carpi'nin mektubu, K. Setton, içinde *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, 4 cilt, (Philadelphia, 1976-84), 3, s. 172, n. 3.
- 38 P. Allen, *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, 12 cilt, (Oxford, 1906-58), 9, s. 254; J. Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War*, (Cambridge, 2002), s. 27.
- 39 A. Clot, *Suleiman the Magnificent: The Man, his Life, his Epoch*, çev. M. Reisz, (New York, 1992), s. 79. Ayrica, R. Finlay, "Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Suleyman and the Habsburg Embassy of 1533-1534", *Journal of Modern History* 3, (1998), 249-72.
- 40 G. Casale, "The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth Century Red Sea and Persian Gulf", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49.2, (2006), 170-98.
- 41 L. Riberio, "O Primeiro Cerco de Diu", *Studia* 1, (1958), 201-95; G. Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, (Oxford, 2010), s. 56-75.
- 42 G. Casale, "Ottoman *Guerre de Course* and the Indian Ocean Spice Trade: The Career of Sefer Reis", *Itinerario* 32.1, (2008), 66-7.

- 43 *Corpo diplomatico portuguez*, ed. J. da Silva Mendes Leal ve J. de Freitas Moniz, 14 cilt, (Lizbon, 1862-1910), 9, s. 110-11.
- 44 Halikowski Smith, "Eurasian Spice Trade", 411; J. Boyajian, *Portuguese Trade in Asia under the Habsburgs, 1580-1640*, (Baltimore, 1993), s. 43-4, ve Tablo 3.
- 45 Casale, "Ottoman Administration of the Spice Trade", 170-98; ayrıca bakınız burada N. Stensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of Caravan Trade*, (Chicago, 1974).
- 46 S. Subrahmanyam, "The Trading World of the Western Indian Ocean, 1546-1565: A Political Interpretation", içinde A. de Matos ve L. Thomasz (ed.), *A Carreira da India e as Rotas dos Estreitos*, (Braga, 1998), s. 207-29.
- 47 S. Pamuk, "In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth-Century Ottoman Empire", *Journal of Economic History* 57.2, (1997), 352-3
- 48 H. Crane, E. Akin ve G. Necipoglu, *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts*, (Leiden, 2006), s. 130.
- 49 R. McChesney, "Four Sources on Shah Abbas's Building of Isfahan", *Muqarnas* 5, (1988), 103-34; Iskandar Munshi, *Tarik-e 'alamara-ye Abbasi*, çev. R. Savory, *History of Shah 'Abbas the Great*, 3 cilt, (Boulder, CO, 1978), s. 1038; S. Blake, "Shah Abbas and the Transer of the Safavid Capital from Qazvin to Isahan", içinde A. Newman (ed.), *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, (Leiden, 2003), s. 145-64.
- 50 M. Dickson, "The Canons of Painting by Sadiqi Bek", içinde M. Dickson ve S. Cary Welch (ed.), *The Houghton Shahnameh*, 2 cilt, (Cambridge, MA, 1989), 1, s. 262.
- 51 A. Taylor, *Book Arts of Isahan: Diversity and Identity in Seventeenth-Century Persia*, (Malibu, 1995).
- 52 H. Cross, "South American Bullion Production and Export, 1550-1750", içinde Richards, *Precious Metals*, s. 402-4.
- 53 A. Jara, "Economía minera e historia economica hispano-americana", içinde *Tres ensayos sobre economia minera hispano-americana*, (Santiago, 1966).

- 54 A. Attman, *American Bullion in European World Trade, 1600-1800*, (Gothenburg, 1986), s. 6, 81; H-Sh. Chuan, "The Inflow of American Silver into China from the Late Ming to the Mid-Ch'ing Period", *Journal of the Institute of Chinese Studies of the Chinese University of Hong Kong* 2, (1969), 61-75.
- 55 B. Karl, "'Galanterie di cose rare...': Filippo Sassetti's Indian Shopping List for the Medici Grand Duke Francesco and his Brother Cardinal Ferdinando", *Itinerario* 32.3, (2008), 23-41. Aztek toplumunun dönemsel bir anlatısı için, Diego Durán, *Book of the Gods and Rites and the Ancient Calendar*, çev. F. Horcasitas ve D. Heyden, (1971), s. 273-4.
- 56 J. Richards, *The Mughal Empire*, (Cambridge, 1993), s. 6-8.
- 57 *Babur-Nama*, s. 173-4. Ayrıca, D. F. Ruggles, *Islamic Gardens and Landscapes*, (Philadelphia, PA, 2008), s. 70.
- 58 *Babur-Nama*, s.359.
- 59 Ibn Battüta, *Travels*, 8, 2, s. 478.
- 60 J. Gommans, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire, 1500-1700*, (Londra, 2002), s. 112-13. Hint atlarının boyutları için, J. Tavernier, *Travels in India*, ed. V. Ball, 2 cilt, (Londra, 1889), 2, s. 263. Orta Asya atları için bakınız J. Masson Smith, "Mongol Society and Military in the Middle East: Antecedents and Adaptations", Y. Lev (ed.), içinde *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, (Leiden, 1997), s. 247-64.
- 61 L. Jardine ve J. Brotton, *Global Interests: Renaissance Art between East and West*, (Londra, 2005), s. 146-8.
- 62 J. Gommans, "Warhorse and Post-Nomadic Empire in Asia, c. 1000-1800", *Journal of Global History* 2, (2007), 1-21.
- 63 Bakınız S. Dale, *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750*, (Cambridge, 1994), s. 41-2.
- 64 Aktaran M. Alam, "Trade, State Policy and Regional Change: Aspects of Mughal-Uzbek Commercial Relations, c. 1550-1750", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37.3, (1994), 221; ayrıca buraya bakınız C. Singh, *Region and Empire: Punjab in the Seventeenth Century*, (Yeni Delhi, 1991), s. 173-203.

- 65 J. Gommans, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and Highroads to Empire, 1500-1700*, (Londra, 2002), s. 116.
- 66 D. Washbrook, "India in the Early Modern World Economy: Modes of Production, Reproduction and Exchange", *Journal of Global History* 2, (2007), 92-3.
- 67 Duarte de Sande'nin mektubu, içinde *Documenta Indica*, ed. J. Wicki ve J. Gomes, 18 cilt, (Roma, 1948-88), 9, s. 676.
- 68 R. Foltz, "Cultural Contacts between Central Asia and Mughal India", içinde S. Levi (ed.), *India and Central Asia*, (Yeni Delhi, 2007), s. 155-75.
- 69 M. Subtelny, "Mirak-i Sayyid Ghiyas and the Timurid Tradition of Landscape Architecture", *Studia Iranica* 24.1, (1995), 19-60.
- 70 J. Westcoat, "Gardens of Conquest and Transformation: Lessons from the Earliest Mughal Gardens in India", *Landscape Journal* 10.2, (1991), 105-14; F. Ruggles, "Humayun's Tomb and Garden: Typologies and Visual Order", içinde A. Petruccioli (ed.), *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*, (Leiden, (1997), s. 173-86. Orta Asya'nın etkisi için öncelikle bakınız M. Subtelny, "A Medieval Persian Agricultural Manual in Context: The Irshad al-Ziraa in Late Timurid and Early Safavid Khorasan", *Studia Iranica* 22.2, (1993), 167-217.
- 71 J. Westcoat, M. Brand ve N. Mir, "The Shedara Gardens of Lahore: Site Documentation and Spatial Analysis", *Pakistan Archaeology* 25, (1993), 333-66.
- 72 M. Brand ve G. Lowry (ed.), *Fatephur Sikri*, (Bombay, 1987).
- 73 *The Shah Jahan Nama of 'Inayat Khan*, ed. ve çev. W. Begley ve Z. Desai, (Delhi, 1990) s. 70-1.
- 74 J. Hoil, *The Book of Chilam Balam of Chumayel*, çev. R. Roys, (Washington, DC, 1967), s. 19-20.
- 75 John Newbery'nin Mektubu, içinde J. Courtney Locke (ed.), *The First Englishmen in India*, (Londra, 1930), s. 42.
- 76 Samuel Purchas, *Hakluytus posthumus, or, Purchas His Pilgrimes*, 20 cilt, (Glasgow, 1905-7), 3, s. 93; G. Scammell, "European Exiles, Renegades and Outlaws and the Maritime Economy of Asia, c.i 500-1750", *Modern Asian Studies* 26.4, (1992), 641-61.

- 77 L. Newsom, "Disease and Immunity in the Pre-Spanish Philippines", *Social Science & Medicine* 48, (1999), 1833-50; aynı yazar, "Conquest, Pestilence and Demographic Collapse in the Early Spanish Philippines", *Journal of Historical Geography* 32, (2006), 3-20.
- 78 Antonio de Morga, içinde W. Schurz, *The Manila Galleon*, (New York, 1959), s. 69-75; ayrıca bakınız. Brook, *Confusions of Pleasure*, s. 205-6.
- 79 D. Irving, *Colonial Counterpoint: Music from Early Modern Manila*, (Oxford, 2010), s. 19.
- 80 Osmanlı krizi için bakınız Pamuk, "In the Absence of Domestic Currency", 353-8.
- 81 W. Barrett, "World Bullion Flows, 1450-1800", J. Tracy (ed.), içinde *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern Worlds, 1350-1750*, (Cambridge, 1990), s. 236-7; D. Flynn ve A Giraldez, "Born with a 'Silver Spoon': The Origin of World Trade in 1571", *Journal of World History* 6.2, (1995), 201-21; J. TePaske, "New World Silver, Castile, and the Philippines, 1590-1800", içinde Richards, *Precious Metals*, s. 439.
- 82 P. D'Elia, *Documenti originali concernenti Matteo Ricci e la storia delle prime relazioni tra l'Europa e la Cina (1579-1615)*, 4 cilt, (Roma, 1942), 1, s. 91.
- 83 Brook, *Confusions of Pleasure*, s. 225-6. Çinlilerin antikalara ve geçmişe yönelik tavırları için C. Clunas, *Superfluous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China*, (Cambridge, 1991), s. 91-115.
- 84 W. Atwell, "International Bullion Flows and the Chinese Economy circa 1530-1650", *Past & Present* 95, (1982), 86.
- 85 Richard Hakluyt, *The Principal Navigation, Voyages, Traffiques, & Discoveries of the English Nations*, 12 cilt, (Glasgow, 1903-5), 5, s. 498.
- 86 C. Boxer, *The Christian Century in Japan, 1549-1650*, (Berkeley, 1951), s. 425-7. Öncelikle bakınız. R. von Glahn, "Myth and Reality of China's Seventeenth-Century Monetary Crisis", *Journal of Economic History* 56.2, (1996), 429-54; D. Flynn ve A Giral-

- dez, "Arbitrage, China and World Trade in the Early Modern Period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 6.2, (1995), 201-21.
- 87 C. Clunas, *Empire of Great Brightness: Visual and Material Cultures of Ming China, 1368-1644*, (Londra, 2007); Brook, *Confusions of Pleasure*.
- 88 *The Plum in the Golden Vase, or, Chin P'ing Mei*, çev. D. Roy, 5 cilt, (Princeton, 1993-2013). Bakınız. N. Ding, *Obscene Things: Sexual Politics in Jin Ping Mei*, (Durham, NC, 2002).
- 89 C. Cullen, "The Science/Technology Interface in Seventeenth-Century China: Song Yingxing on *Qi* and the *Wu Xing*", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 53.2, (1990), 295-318.
- 90 W. de Bary, "Neo-Confucian Cultivation and the Seventeenth-Century Enlightenment", içinde de Bary (ed.), *The Unfolding of Neo-Confucianism*, (New York, 1975), s. 141-216.
- 91 Selden Haritası'nın kendisi de bu şekilde ele geçirilmiş olabilir, R. Batchelor, "The Selden Map Rediscovered: A Chinese Map of East Asian Shipping Routes, c. 1619", *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography* 65.1, (2013), 37-63
- 92 W. Atwell, "Ming Observations of Ming Decline: Some Chinese Views on the 'Seventeenth Century Crisis' in Comparative Perspective", *Journal of the Royal Asiatic Society* 2, (1988), 316-48.
- 93 A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 4.7, ed. R. Campbell ve A. Skinner, 2 cilt, (Oxford, 1976), 2, s. 626.

Kuzey Avrupa Yolu

- 1 José de Acosta, *Historia natural y moral de las Indias*, çev. E. Mangan, *Natural and Moral History of the Indies*, (Durham, NC, 2002), s. 179.
- 2 *Regnans in excelsis*, içinde R. Miola (ed.), *Early Modern Catholicism: An Anthology of Primary Sources*, (Oxford, 2007), s. 486-8; bakınız P. Holmes, *Resistance and Compromise: The Political Thought of the Elizabethan Catholics*, (Cambridge, 2009).

- 3 D. Loades, *The Making of the Elizabethan Navy 1540-1590: From the Solent to the Armada*, (Londra, 2009).
- 4 C. Knighton, "A Century on: Pepys and the Elizabethan Navy", *Transactions of the Royal Historical Society* 14, (2004), s. 143-4; R. Barker, "Fragments from the Pepysian Library", *Revista da Universidade de Coimbra* 32, (1986), 161-78.
- 5 M. Oppenheim, *A History of the Administration of the Royal Navy, 1509-1660*, (Londra, 1896), s. 172-4; N. Williams, *The Maritime Trade of the East Anglian Ports, 1550-1590*, (Oxford, 1988), s. 220-1.
- 6 C. Martin ve G. Parker, *The Spanish Armada*, (Manchester, 1988); G. Mattingly, *The Armada*, (New York, 2005).
- 7 E. Bovill, "The *Madre de Dios*", *Mariner's Mirror* 54, (1968), 129-52; G. Scammell, "England, Portugal and the Estado da India, c. 1500-1635", *Modern Asian Studies*, (1982), 180.
- 8 *The Portable Hakluyt's Voyages*, ed. R. Blacker, (New York, 1967), s. 516; J. Parker, *Books to Build an Empire*, (Amsterdam, 1965), s. 131; N. Matar, *Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery*, (New York, 1999).
- 9 N. Matar, *Britain and Barbary, 1589-1689*, (Gainesville, FL, 2005), s. 21; *Merchant of Venice*, I.1.
- 10 C. Dionisotti, "Lepanto nella cultura italiana del tempo", içinde G. Benzoni (ed.), *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, (Floransa, 1974), s. 127-51; I. Fenlon, "'In destructione Turcharum': The Victory of Lepanto in Sixteenth-Century Music and Letters", içinde E. Degreda (ed.), *Andrea Gabrieli e il suo tempo: Atti del Convegno internazionale (Venezia 16-18 settembre 1985)*, (Floransa, 1987), s. 293-317; I. Fenlon, "Lepanto: The Arts of Celebration in Renaissance Venice", *Proceedings of the British Academy* 73, (1988), 201-36.
- 11 S. Skilliter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I", içinde S. Stern (ed.), *Documents from Islamic Chanceries*, (Cambridge, MA, 1965), s. 119-57.
- 12 G. Maclean, *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720*, (Londra, 2004), s. 1-47; L. Jardine, "Gloriana Rules the Waves: Or, the Advantage of Being Excom-

- municated (and a Woman)", *Transactions of the Royal Historical Society*, 14, (2004), 209-22.
- 13 A. Artner (ed.), *Hungary as "Propugnaculum" of Western Christianity: Documents from the Vatican Secret Archives (ca. 1214-1606)*, (Budapeşte, 2004), s. 112.
 - 14 Jardine, "Gloriana Rules the Waves", 210.
 - 15 S. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, (Oxford, 1977), s. 69.
 - 16 Age., s. 37.
 - 17 L. Jardine, *Worldly Goods: A New History of the Renaissance*, (Londra, 1996), s. 373-6.
 - 18 *Merchant of Venice*, II.7; *Othello*, 1.3.
 - 19 J. Grogan, *The Persian Empire in English Renaissance Writing, 1549-1622*, (Londra, 2014).
 - 20 A. Kapr, *Johannes Gutenberg: Persönlichkeit und Leistung*, (Münih, 1987).
 - 21 E. Shaksan Bumaz, "The Cannibal Butcher Shop: Protestant Uses of Las Casas's 'Brevisima Relación' in Europe and the American Colonies", *Early American Literature* 35.2, (2000), 107-36.
 - 22 A. Hadfield, "Late Elizabethan Protestantism, Colonialism and the Fear of the Apocalypse", *Reformation* 3, (1998), 311-20.
 - 23 R. Hakluyt, "A Discourse on Western Planting, 1584", içinde *The Original Writings and Correspondence of the Two Richard Hakluyts*, ed. E. Taylor, 2 cilt, (Londra, 1935), 2, s. 211-326.
 - 24 M. van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt, 1555-1590*, (Cambridge, 2002).
 - 25 "The First Voyage of the right worshipfull and valiant knight, Sir John Hawkins", içinde *The Hawkins Voyages*, ed. C. Markham, (Londra, 1878), s. 5. Ayrıca bakınız Kelsey, *Sir John Hawkins*, s. 52-69.
 - 26 Hakluyt, "A Discourse on Western Planting", 20, s. 315.
 - 27 Bakınız J. McDermott, *Martin Frobisher: Elizabethan Privateer*, (New Haven, 2001).

- 28 *Calendar of State Papers and Manuscripts, Venice*, 6.1, s. 240.
- 29 P. Bushev, *Istoriyapopol'tvu i diplomaticheskikh otnoshenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1586-1612 gg.*, (Moskova, 1976), s. 37-62.
- 30 R. Hakluyt, *The principal navigations, voyages, trafiques and discoveries of the English nations*, 12 cilt, (Glasgow, 1903-5), 3, s. 15-16; R. Ferrier, "The Terms and Conditions under which English Trade was Transacted with Safavid Persia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49.1, (1986), 50-1; K. Meshkat, "The Journey of Master Anthony Jenkinson to Persia, 1562-1563", *Journal of Early Modern History* 13, (2009), 209-28.
- 31 S. Cabot, "Ordinances, instructions and aduertisements of and for the direction of the intended voyage for Cathaye", 22, Hakluyt, *Principal navigations* içinde, 2, s. 202.
- 32 Vilches, *New World Gold*, s. 27.
- 33 A. Romero, S. Chilbert ve M. Eisenhart, "Cubagua's Pearl-Oyster Beds: The First Depletion of a Natural Resource Caused by Europeans in the American Continent", *Journal of Political Ecology* 6, (1999), 57-78.
- 34 M. Drelichman ve H.-J. Voth, "The Sustainable Debts of Philip II: A Reconstruction of Spain's Fiscal Position, 1560-1598", *Centre for Economic Policy Research*, Discussion Paper DP6611, (2007).
- 35 D. Fischer, *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History*, (Oxford, 1996). Ayrıca, D. Flynn, "Sixteenth-Century Inflation from a Production Point of View", içinde E. Marcus ve N. Smukler (ed.), *Inflation through the Ages: Economic, Social, Psychological, and Historical Aspects*, (New York, 1983), s. 157-69.
- 36 O. Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*, (Princeton, 2013).
- 37 J. Tracy, *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515-1565*, (Berkeley, 1985).
- 38 O. van Nimwegen, *"Deser landen crijchsvolck". Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688*, (Amsterdam, 2006).
- 39 J. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*, (Oxford, 1995) s. 308-12.

- 40 W. Fritschy, "The Efficiency of Taxation in Holland", içinde O. Gelderblom (ed.), *The Political Economy of the Dutch Republic*, (2003), s. 55-84.
- 41 C. Koot, *Empire at the Periphery: British Colonists, Anglo-Dutch Trade, and the Development of the British Atlantic, 1621-1713*, (New York, 2011), s. 19-22; E. Sluitter, "Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area", *Hispanic American Historical Review* 28.2, (1948), 173-8.
- 42 Israel, *Dutch Republic*, s. 320-1.
- 43 M. Echevarría Bacigalupe, "Un notable episodio en la guerra económica hispano- holandesa: El decreto Guana 1603", *Hispania: Revista española de historia* 162, (1986), 57-97; J. Israel, *Empires and Entrepts: The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585-1713*, (Londra, 1990), s. 200.
- 44 R. Unger, "Dutch Ship Design in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Viator* 4, (1973), 387-415.
- 45 A. Saldanha, "The Itineraries of Geography: Jan Huygen van Linschoten's Itinerario and Dutch Expeditions to the Indian Ocean, 1594-1602", *Annals of the Association of American Geographers* 101.1, (2011), 149-77.
- 46 K. Zandvliet, *Mapping for Money: Maps, Plans and Topographic Paintings and their Role in Dutch Overseas Expansion during the 16th and 17th Centuries*, (Amsterdam, 1998), s. 37-49, 164-89.
- 47 E. Beekman, *Paradijzen van Weeler. Koloniale Literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950*, (Amsterdam, 1988), s. 72.
- 48 D. Lach, *Asia in the Making of Europe*, 3 cilt, (Chicago, 1977), 2, 492-545.
- 49 O. Gelderblom, "The Organization of Long-Distance Trade in England and the Dutch Republic, 1550-1650", içinde Gelderblom, *Political Economy of the Dutch Republic*, s. 223-54.
- 50 J.-W. Veluwenkamp, "Merchant Colonies in the Dutch Trade System (1550- 1750)", içinde K. Davids, J. Fritschy ve P. Klein (ed.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europe en Azië van 1500 tot heden*, (Amsterdam, 1996), s. 141-64.

- 51 Aktaran C. Boxer, *The Dutch in Brazil 1624-1654*, (Oxford, 1957), s. 2-3.
- 52 17. yüzyıl başında Goa için, A. Gray ve H. Bell (ed.), *The Voyage of François Pyrard of Laval to the East Indies, the Maldives, the Moluccas and Brazil*, 2 cilt, (Londra, 1888), 2, s. 2-139.
- 53 J. de Jong, *De waaier van het fortuin. De Nederlands in Asië de Indonesische archipel, 1595-1950*, (Zoetermeer, 1998), s. 48.
- 54 K. Zandvliet, *The Dutch Encounter with Asia, 1600-1950*, (Amsterdam, 2002), s. 152.
- 55 J. Postma (ed.), *Riches from Atlantic Commerce: Dutch Transatlantic Trade and Shipping, 1585-1817* içindeki makaleler derlemesine bakınız, (Leiden, 2003).
- 56 J. van Dam, *Gedateerd Delfts aardwek*, (Amsterdam, 1991); aynı yazar, *Dutch Delftware 1620-1850*, (Amsterdam, 2004).
- 57 A. van der Woude, "The Volume and Value of Paintings in Holland at the Time of the Dutch Republic", içinde J. de Vries ve D. Freedberg (ed.), *Art in History, History in Art: Studies in Seventeenth-Century Dutch Culture*, (Santa Monica, 1991), s. 285-330.
- 58 Genel olarak bakınız S. Schama, *The Embarrassment of Riches*, (New York, 1985); S. Slive, *Dutch Painting, 1600-1800*, (New Haven, 1995).
- 59 T. Brook, *Vermeer's Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*, (Londra, 2008), s. 5-83.
- 60 *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia, 1608-1667*, ed. R. Temple, 5 cilt, (Cambridge, 1907-36), s. 70-1; J. de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, (Cambridge, 2008), s. 54.
- 61 J. Evelyn, *Diary of John Evelyn*, ed. E. de Beer, 6 cilt, (Oxford, 1955), 1, s. 39-40.
- 62 Bakınız C. van Strien, *British Travellers in Holland during the Stuart Period: Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces*, (Leiden, 1993).
- 63 G. Scammell, "After da Gama: Europe and Asia since 1498", *Modern Asian Studies* 34.3, (2000), 516.

- 64 Pedro de Cieza de León, *The Incas of Pedro de Cieza de León*, çev. H de Onis, (1959), 52, s. 171.
- 65 Age., 55, s. 177-8.
- 66 S. Hill (ed.), *Bengal in 1756-7: A Selection of Public and Private Papers Dealing with the Affairs of the British in Bengal during the Reign of Siraj-uddaula*, 3 cilt, (Londra, 1905), 1, s. 3-5.
- 67 P. Perdue, "Empire and Nation in Comparative Perspective: Frontier Administration in Eighteenth-Century China", *Journal of Early Modern History* 5.4, (2001), 282; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, (Princeton, 1975), s. 15.
- 68 P. Hoffman, "Prices, the Military Revolution, and Western Europe's Comparative Advantage in Violence", *Economic History Review*, 64.1, (2011), 49-51.
- 69 Bakınız, örneğin, A. Hall, *Isaac Newton: Adventurer in Thought*, (Cambridge, 1992), s. 152, 164-6, 212-16; L. Debnath, *The Legacy of Leonhard Euler: A Tricentennial Tribute*, (Londra, 2010), s. 353-8; P-L. Rose, "Galileo's Theory of Ballistics", *The British Journal for the History of Science* 4.2, (1968), 156-9 ve genel olarak S. Drake, *Galileo at work: His Scientific Biography*, (Chicago, 1978).
- 70 T. Hobbes, *Leviathan*, ed. N. Malcolm, (Oxford, 2012). Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, YKY, İstanbul, 1993.
- 71 A. Carlos ve L. Neal, "Amsterdam and London as Financial Centers in the Eighteenth Century", *Financial History Review* 18.1, (2011), 21-7.
- 72 M. Bosker, E. Buringh ve J. van Zanden, "From Baghdad to London: The Dynamics of Urban Growth and the Arab World, 800-1800", *Centrefor Economic Policy Research*, Belge 6833, (2009), 1-38; W. Fritschy, "State Formation and Urbanization Trajectories: State Finance in the Ottoman Empire before 1800, as Seen from a Dutch Perspective", *Journal of Global History* 4, (2009), 421-2.
- 73 E. Kuipers, *Migrantenstad: Immigratie en Sociale Verboudingen in 17e-Eeuws Amsterdam*, (Hilversum, 2005).

- 74 W. Fritschy, "A 'Financial Revolution' Reconsidered: Public Finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648", *Economic History Review* 56.1, (2003), 57-89; L. Neal, *The Rise of Financial Capitalism: International Capitalism in the Age of Reason*, (Cambridge, 1990).
- 75 P. Malanima, *L'economia italiana: dalla crescita medievale alla crescita contemporanea*, (Bologna, 2002); aynı yazar, "The Long Decline of a Leading Economy: GDP in Central and Northern Italy, 1300-1913", *European Review of Economic History* 15, (2010), 169-219.
- 76 S. Broadberry ve B. Gupta, "The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500-1800", *Economic History Review* 59.1, (2006), 2-31; J. van Zanden, "Wages and the Standard of Living in Europe, 1500-1800", *European Review of Economic History* 3, (1999), 175-97.
- 77 Sir Dudley Carleton, "The English Ambassador's Notes, 1612", içinde D. Chambers ve B. Pullan (ed.), *Venice: A Documentary History, 1450-1630*, (Oxford, 1992), s. 3-4.
- 78 G. Bistort (ed.), *Il magistrato alle pompe nella repubblica di Venezia*, (Venedik, 1912), s. 403-5, 378-81.
- 79 E. Chaney, *The Evolution of the Grand Tour: Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance*, (Portland, OR, 1998). Sanat fiyatları için bakınız. F. Etro ve Pagani, "The Market for Paintings in Italy during the Seventeenth Century", *Journal of Economic History* 72.2, (2012), 414-38.
- 80 Bakınız örneğin C. Vout, "Treasure, Not Trash: The Disney Sculpture and its Place in the History of Collecting", *Journal of the History of Collections* 24.3, (2012), 309-26. Ayrıca bakınız. V. Coltman, *Classical Sculpture and the Culture of Collecting in Britain since 1760*, (Oxford, 2009).
- 81 C. Hanson, *The English Virtuoso: Art, Medicine and Antiquarianism in the Age of Empiricism*, (Chicago, 2009).

- 82 Bakınız genel olarak P. Ayres, *Classical Culture and the Ideas of Rome in Eighteenth-Century England*, (Cambridge, 1997).

İmparatorluk Yolu

- 1 D. Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies* 24.2, (1992), 189-206; M. Genç, "A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", H. İslamoğlu (ed.), içinde *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (Cambridge, 1987), s. 345-73.
- 2 Bakınız S. White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, (Cambridge, 2011).
- 3 T. Kuran, "The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East", *Journal of Economic History* 63.2, (2003), 428-31.
- 4 M. Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, (New York, 1983), s. 44-56.
- 5 Schama, *Embarrassment of Riches*, s. 330-5.
- 6 Thomas Mun, *England's Treasure by Foreign Trade*, (Londra, 1664), aktaran de Vries, *Industrious Revolution*, s. 44.
- 7 C. Parker, *The Reformation of Community: Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572-1620*, (Cambridge, 1998).
- 8 S. Pierson, "The Movement of Chinese Ceramics: Appropriation in Global History", *Journal of World History* 23.1, (2012), 9-39; S. Iwanisziw, "Intermarriage in Late-Eighteenth-Century British Literature: Currents in Assimilation and Exclusion", *Eighteenth-Century Life* 31.2, (2007), 56-82; F. Dabhoiwala, *The Origins of Sex: A History of the First Sexual Revolution*, (Londra, 2012).
- 9 W. Bradford, *History of Plymouth Plantation, 1606-1646*, ed. W. Davis, (New York, 1909), s. 46-7.
- 10 Kuzey Amerika'ya kaçış için, A. Zakai, *Exile and Kingdom: History and Apocalypse in the Puritan Migration to America*, (Cambridge,

- 1992); Şükran Gün'ünün kökeni için bakınız G. Hodgson, *A Great and Godly Adventure: The Pilgrims and the Myth of the First Thanksgiving*, (New York, 2006).
- 11 K. Chaudhari, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, (Cambridge, 2006).
- 12 Gelderblom, "The Organization of Long-Distance Trade", 232-4.
- 13 S. Groenveld, "The English Civil Wars as a Cause of the First Anglo-Dutch War, 1640-1652", *Historical Journal* 30.3, (1987), 541-66. İngiltere-Hollanda arasında bu dönemdeki rekabet için, bakınız L. Jardine, *Going Dutch: How England Plundered Holland's Glory*, (Londra, 2008).
- 14 S. Pincus, *Protestantism and Patriotism: Ideologies and the Making of English Foreign Policy, 1650-1668*, (Cambridge, 1996). Ayrıca C. Wilson, *Profit and Power: A Study of England and the Dutch Wars*, (Londra, 1957).
- 15 J. Davies, *Gentlemen and Tarpaulins: The Officers and Men of the Restoration Navy*, (Oxford, 1991), s. 15.
- 16 J. Glete, *Navies and Nations: Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500-1860*, 2 cilt, (Stockholm, 1993), s. 192-5.
- 17 Witsen'in kitabı, *Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-bouw en Bestier*, 1671'de yayınlanmıştır ve döneminin en etkili kitabıdır. Pepys'in kopyası için N. Smith vd., *Catalogue of the Pepys Library at Magdalene College, Cambridge*, cilt 1, (1978), s. 193. Günlük yazarı günümüzde hâlâ İngiltere'nin önde gelen okullarından Christ's Hospital'ın kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. E. Pearce, *Annals of Christ's Hospital*, (Londra, 1901), s. 99-126; yeni tasarımlar için, bakınız B. Lavery (ed.), *Deane's Doctrine of Naval Architecture, 1670*, (Londra, 1981).
- 18 D. Benjamin ve A. Tifrea, "Learning by Dying: Combat Performance in the Age of Sail", *Journal of Economic History* 67.4, (2007), 968-1000.

- 19 E. Lazear ve S. Rosen, "Rank-Order Tournaments as Optimum Labor Contracts", *Journal of Political Economy* 89.5, (1981), 841-64; ayrıca bakınız D. Benjamin ve C. Thornberg, "Comment: Rules, Monitoring and Incentives in the Age of Sail", *Explorations in Economic History* 44.2, (2003), 195-211.
- 20 J. Robertson, "The Caribbean Islands: British Trade, Settlement, and Colonization", içinde L. Breen (ed.), *Converging Worlds: Communities and Cultures in Colonial America*, (Abingdon, 2012), s. 176-217.
- 21 P. Stern, "Rethinking Institutional Transformation in the Making of Empire: The East India Company in Madras", *Journal of Colonialism and Colonial History* 9.2, (2008), 1-15.
- 22 H. Bowen, *The Business of Empire: The East India Company and Imperial Britain, 1756-1833*, (Cambridge, 2006).
- 23 H. Bingham, "Elihu Yale, Governor, Collector and Benefactor", *American Antiquarian Society. Proceedings* 47, (1937), 93-144; aynı yazar, *Elihu Yale: The American Nabob of Queen Square*, (New York, 1939).
- 24 J. Osterhammel, *China und die Weltgesellschaft*, (1989), s. 112.
- 25 Bakınız örneğin F. Perkins, *Leibniz and China: A Commerce of Light*, (Cambridge, 2004).
- 26 Aktaran S. Mentz, *The English Gentleman Merchant at Work: Madras and the City of London 1660-1740*, (Kopenhag, 2005), s. 162.
- 27 Procopius, *The Wars*, 8.20, 5, s. 264-6.
- 28 K. Matthews, "Britannus/Britto: Roman Ethnographies, Native Identities, Labels and Folk Devils", içinde A. Leslie, *Theoretical Roman Archaeology and Architecture: The Third Conference Proceedings*, (1999), s. 15.
- 29 R. Fogel, "Economic Growth, Population Theory, and Physiology: The Bearing of Long-Term Processes on the Making of Economic Policy", *American Economic Review* 84.3, (1994), 369-95; J. Mokyr,

- “Why was the Industrial Revolution a European Phenomenon?”, *Supreme Court Economic Review* 10, (2003), 27-63.
- 30 J. de Vries, “Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe”, içinde J. Brewer ve R. Porter (ed.), *Consumption and the World of Goods*, (1993), s. 85-132; aynı yazar, *The Industrious Revolution*; H.-J. Voth, “Time and Work in Eighteenth-Century London”, *Journal of Economic History* 58, (1998), 29-58.
- 31 N. Voigtländer ve H.-J. Voth, “Why England? Demographic Factors, Structural Change and Physical Capital Accumulation during the Industrial Revolution”, *Journal of Economic Growth* 11, (2006), 319-61; L. Stone, “Social Mobility in England, 1500-1700”, *Past & Present* 33, (1966), 16-55; ayrıca bakınız P. Fichtner, *Protestantism and Primogeniture in Early Modern Germany*, (Londra, 1989), din ve ilk doğan hakkı arasındaki ilişki için.
- 32 K. Karaman ve S. Pamuk, “Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914”, *Journal of Economic History* 70.3, (2010), 611-12.
- 33 G. Ames, “The Role of Religion in the Transfer and Rise of Bombay”, *Historical Journal* 46.2, (2003), 317-40.
- 34 J. Flores, “The Sea and the World of the Mutasaddi: A Profile of Port Officials from Mughal Gujarat (c. 1600-1650)”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 3.21, (2011), 55-71.
- 35 *Tüzük-i Jahângîrî*, çev. W. Thackston, *The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India*, (Oxford, 1999), s. 108.
- 36 A. Loomba, “Of Gifts, Ambassadors, and Copy-cats: Diplomacy, Exchange and Difference in Early Modern India”, içinde B. Charry ve G. Shahani (ed.), *Emissaries in Early Modern Literature and Culture: Mediation, Transmission, Traffic, 1550-1700*, (Aldershot, 2009), s. 43-5 ve sonrası.
- 37 Rev. E. Terry, *A Voyage to East India*, (Londra, 1655), s. 397, alıntıl原因 T. Foster, *The Embassy of Sir Thomas Roe to India*, (Londra, 1926), s. 225-6, n. 1. Seyyah Peter Mundy Surat ziyaretinde iki

- dodo görmüştü, bunlar Cihangir'in takdirini kazanmak isteyen tüccarlardan hediyeler de olabilir, *Travels of Peter Mundy*, 2, s. 318.
- 38 L. Blussé, *Tribuut aan China. Vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen*, (Amsterdam, 1989), s. 84-7.
- 39 Hediyelerin listesi için, J. Vogel (ed.), *Journaal van Ketelaar's hofreis naar den Groot Mogol te Lahore*, (Lahey, 1937), s. 357-93; A. Topsfield, "Ketelaar's Embassy and the Farengi Theme in the Art of Udaipur", *Oriental Art* 30.4, (1985), 350-67.
- 40 Tartımın ayrıntıları için bakınız *Shah Jahan Nama*, s. 28; 17. yüzyılda Hindistan'a giden Jean de Thévenot, tartım seremonisinin canlı bir anlatısını sunar, S. Sen, *Indian Travels of Thevenot and Careri*, (Yeni Delhi, 1949), 26, s. 66-7.
- 41 P. Mundy, *Travels*, s. 298-300.
- 42 N. Manucci, *A Pepys of Mogul India, 1653-1708: Being an Abridged Edition of the "Storia do Mogor" of Niccolao Manucci*, (Yeni Delhi, 1991), s. 197, 189.
- 43 J. Gommans, "Mughal India and Central Asia in the Eighteenth Century: An Introduction to a Wider Perspective", *Itinerario* 15.1 (1991), 51-70. Haraç ödemeleriyle ilgili olarak, bakınız J. Spain, *The Pathan Borderland*, (Lahey, 1963), s. 32-4; ayrıca bakınız C. Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhamad Khan (1826-1863)*, (Londra, 1997), s. 164.
- 44 S. Levi, "The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand 1709-1822", *Journal of Global History* 2, (2007), 213-32.
- 45 S. Levi, "India, Russia and the Eighteenth-Century Transformation of the Central Asian Caravan Trade", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42.4, (1999), 519-48.
- 46 Bakınız. I. McCabe, *Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India, 1530-1750*, (Atlanta, 1999). Ayrıca bakınız B. Bhattacharya, "Armenian European Relationship in India, 1500-1800: No Armenian Foundation

- for European Empire?”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 48.2, (2005), 277-322.
- 47 S. Delgoda, “‘Nabob, Historian and Orientalist’: Robert Orme: The Life and Career of an East India Company Servant (1728-1801)”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 2.3, (1992), 363-4.
- 48 Aktaran T. Nechtman, “A Jewel in the Crown? Indian Wealth in Domestic Britain in the Late Eighteenth Century”, *Eighteenth-Century Studies* 41.1, (2007), 73.
- 49 A. Bewell, *Romanticism and Colonial Disease*, (Baltimore, 1999), s. 13.
- 50 T. Bowrey, *Geographical Account of Countries around the Bay of Bengal 1669 to 1679*, ed. R Temple, (Londra 1905), s. 80-1.
- 51 C. Smylitopoulos, “Rewritten and Reused: Imagining the Nabob through ‘Upstart Iconography’”, *Eighteenth-Century Life* 32.2, (2008), 39-59.
- 52 P. Lawson, *The East India Company: A History*, (Londra 1993), s. 120.
- 53 Nechtman, “Indian Wealth in Domestic Britain”, 76.
- 54 E. Burke, *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, ed. W. Todd, 9 cilt, (Oxford, 2000), 5, s. 403.
- 55 D. Forrest, *Tea for the British: The Social and Economic History of a Famous Trade*, (Londra, 1973), Britanya’da Çay Tüketimi, Ek II, Tablo 1, s. 284.
- 56 Bengal için R. Datta, *Society, Economy and the Market: Commercialization in Rural Bengal, c. 1760-1800*, (Yeni Delhi, 2000); R. Harvey, *Clive: The Life and Death of a British Emperor*, (Londra, 1998).
- 57 P. Marshall, *East India Fortunes: The British in Bengal in the Eighteenth Century*, (Oxford, 1976), s. 179.
- 58 J. McLane, *Land and Local Kingship in Eighteenth-Century Bengal*, (Cambridge, 1993), s. 194-207.

- 59 Bakınız N. Dirks, *Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain*, (Cambridge, MA, 2006), s. 15-17.
- 60 P. Lawson, *The East India Company: A History*, (New York, 1993).
- 61 J. Fichter, *So Great a Proffit: How the East Indies Trade Transformed Anglo-American Capitalism*, (Cambridge, MA, 2010), s. 7-30.
- 62 Boston sakinleri daha sonra aylarca “balıklarının tadının değiştiğinden” şikâyet eden mektuplar göndermiş, çayın “limanın sularını, tıpkı insanlarda sinir hastalıklarına yol açtığı gibi, balıklarda da hastalığa yol açacak kadar kirlettiği” yönünde korkular doğmuştu, *Virginia Gazette*, 5 Mayıs 1774.
- 63 Aktaran Dirks, *Scandal*, s. 17.

Kriz Yolu

- 1 K. Marx, *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*, ed. L. Hutchinson, (Londra, 1969). Karl Marx, *18. Yüzyılda Gizli Diplomasi* çev. Işık Soner, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- 2 A. Kappeler, “Czarist Policy toward the Muslims of the Russian Empire”, A. Kappeler, G. Simon ve G. Brunner (ed.), *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*, (Durham, NC, 1994), s. 141-56; ayrıca D. Brower ve E. Lazzerini, *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, (Bloomington, IN, 1997).
- 3 Rusya'nın yayılmasıyla ilgili en iyi genel araştırmalar M. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, (Bloomington, IN, 2002); J. Kusber, “‘Entdecker’ und ‘Entdeckte’: Zum Selbstverständnis von Zar und Elite im frühneuzeitlichen Moskauer Reich zwischen Europa und Asien”, *Zeitschrift für Historische Forschung* 34, (2005), 97-115.
- 4 J. Bell, *Travels from St Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*, (Glasgow, 1764), s. 29; M. Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met:*

The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600-1771, (Londra, 1992).

- 5 A. Kahan, "Natural Calamities and their Effect upon the Food Supply in Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 16, (1968), 353-77; J. Hittle, *The Service City: State and Townsman in Russia, 1600-1800*, (Cambridge, MA, 1979), s. 3-16; P. Brown, "How Muscovy Governed: Seventeenth-Century Russian Central Administration", *Russian History* 36, (2009), 467-8.
- 6 L. de Bourrienne, *Memoirs of Napoleon Bonaparte*, ed. R. Phipps, 4 cilt, (New York, 1892), 1, s. 179.
- 7 J. Cole, *Napoleon's Egypt: Invading the Middle East*, (New York, 2007), s. 213-15.
- 8 C. de Gardane, *Mission du Général Gardane en Perse*, (Paris, 1865). Bu dönemde Fransa ve Pers Diyarı ile ilgili olarak genel anlamda ve bunu Hindistan'a bir köprü olarak kullanma çabası için, I. Amini, *Napoléon et la Perse: les relations franco-persanes sous le Premier Empire dans le contexte des rivalités entre la France et la Russie*, (Paris, 1995).
- 9 Ouseley'den Wellesley'e, 30 Nisan 1810, FO 60/4.
- 10 Ouseley'den Wellesley'e, 30 Ekim 1811, FO 60/6.
- 11 Bu bölüm için bakınız A. Barrett, "A Memoir of Lieutenant-Colonel Joseph d'Arcy, R.A., 1780-1848", *Iran* 43, (2005), 241-7.
- 12 Age., 248-53.
- 13 Ouseley'den Castlereagh'a, 16 Ocak 1813, FO 60/8.
- 14 Abul Hassan'dan Castlereagh'a, 6 Haziran 1816, FO 60/11.
- 15 A. Postnikov, "The First Russian Voyage around the World and its Influence on the Exploration and Development of Russian America", *Terrae Incognitae* 37, (2005), 60-1.
- 16 S. Fedorovna, *Russkaya Amerika v 'zapiskakh' K. T. Khlebnikova*, (Moskova, 1985).
- 17 M. Gammer, "Russian Strategy in the Conquest of Chechnya and Dagestan, 1825-59", içinde M. Broxup (ed.), *The North Ca-*

- ucasus Barrier: The Russian Advance towards the Muslim World*, (New York, 1992), s. 47-61; Şamil için S. Kaziev, *Imam Shamil*, (Moskova, 2001).
- 18 Şiirlerin çevirileri için, bakınız M. Puşkin, *Eugene Onegin and Four Tales from Russia's Southern Frontier*, çev. R. Clark, (Londra, 2005), s. 131-40; L. Kelly, *Lermontov: Tragedy in the Caucasus*, (Londra, 2003), s. 207-8. Aleksandr Puşkin, *Yevgeni Onegin*, çev. Sabri Gürses, Çeviri Bilim, İstanbul, 2016.
- 19 M. Orlov, *Kapituliatsiia Parizha. Politicheskie sochineniia. Pis'ma*, (Moskova, 1963), s. 47.
- 20 P. Chaadev, *Lettres philosophiques*, 3 cilt, (Paris, 1970), s. 48-57.
- 21 S. Becker, "Russia between East and West: The Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands", *Central Asian Survey* 10.4, (1991), 51-2.
- 22 T. Levin, *The Hundred Thousand Fools of God: Musical Travels in Central Asia*, (Bloomington, IN, 1996), s. 13-15; Borodin'in senfonik şiiri genellikle "Orta Asya Bozkırlarında" olarak tercüme edilir.
- 23 J. MacKenzie, *Orientalism: History, Theory and the Arts*, (Manchester, 1995), s. 154-6.
- 24 F. Dostoevskii, *What is Asia to Us?*, ed. ve çev. M. Hauner (Londra, 1992), s. 1.
- 25 Broxup, *North Caucasus Barrier*, s. 47; J. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, (Londra, 1908), s. 152-63.
- 26 L. Kelly, *Diplomacy and Murder in Teheran: Alexandre Griboyedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia*, (Londra, 2002). Griboyedov'un görüşleri için, bakınız S. Shostakovich, *Diplomaticheskaiia deiatel'nost'*, (Moskova, 1960).
- 27 "Peridskoe posol'stvo v Rossii 1828 goda", *Russkii Arkhiv* 1, (1889), 209-60.
- 28 Aktaran W. Dalrymple, *Return of a King: The Battle for Afghanistan*, (Londra, 2013), s. 50-1.
- 29 J. Norris, *The First Afghan War 1838-42*, (Cambridge, 1967); M. Yapp, *Strategies of British India: Britain, Iran and Afghanistan*

- 1798-1850, (Oxford, 1980), s. 96-152; C. Allworth, *Central Asia: A Century of Russian Rule*, (New York, 1967), s. 12-24.
- 30 Palmerston'dan Lamb'e, 22 Mayıs 1838, Beauvale Papers, MS 60466; D. Brown, *Palmerston: A Biography*, (Londra, 2010), s. 216.
- 31 Palmerston'dan Lamb'e, 22 Mayıs 1838, aktaran D. Brown, *Palmerston: A Biography*, (Londra, 2010), s. 216.
- 32 Palmerston'dan Lamb'e, 23 Haziran 1838, age., içinde, s. 216-7.
- 33 S. David, *Victoria's Wars: The Rise of Empire*, (Londra, 2006), s. 15-47; Burnes, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia*, 3 cilt, (Londra 1834). Burnes cinayeti ile ilgili olarak Dalrymple, *Return of a King*, s. 30-5.
- 34 W. Yapp, "Disturbances in Eastern Afghanistan, 1839-42", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 25.1, (1962), 499-523; aynı yazar, "Disturbances in Western Afghanistan, 1839-42", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26.2, (1963), 288-313; Dalrymple, *Return of a King*, s. 378-88.
- 35 A. Conolly'den Rawlinson'a 1839; bakınız. S. Brysac ve K. Mayer, *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Asia*, (Londra, 2006).
- 36 "Proceedings of the Twentieth Anniversary Meeting of the Society", *Journal of the Royal Asiatic Society* 7, (1843), x-xi. Stoddart, Conolly ve onlar gibi diğerleri için P. Hopkirk, *The Great Game: On Secret Service in High Asia*, (Londra, 2001).
- 37 H. Hopkins, *Charles Simeon of Cambridge*, (Londra, 1977), s. 79.
- 38 J. Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara: In the Years 1843-1845*, 2 cilt, (Londra, 1845); Wolff'un kendisi için H. Hopkins, *Sublime Vagabond: The Life of Joseph Wolff - Missionary Extraordinary*, (Worthing, 1984), s. 286-322.
- 39 A. Levshin, *Opisanie Kirgiz-Kazach'ikh, ili Kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei*, (Almatı, 1996) 13, s. 297.
- 40 Burnes, *Travels into Bokhara*, 11, 2, s. 381.
- 41 R. Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire, 1853-1882*, (Yeni Delhi, 1973), s. 27.

- 42 O. Figes, *Crimea: The Last Crusade*, (Londra, 2010), s. 52.
- 43 Fransa için bakınız. M. Racagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 11.3, (1980), 339-76.
- 44 W. Baumgart, *The Peace of Paris 1856: Studies in War, Diplomacy and Peacemaking*, çev. A. Pottinger Saab, (Oxford, 1981), s. 113-16, 191-4.
- 45 K. Marx, *The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War*, (Londra, 1969); aynı yazar, *Dispatches for the New York Tribune: Selected Journalism of Karl Marx*, ed. F. Wheen ve J. Ledbetter, (Londra, 2007). Karl Marx-Friedrich Engels, *Doğu Sorunu [Türkiye]*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 1977
- 46 G. Ameil, I. Nathan ve G.-H. Soutou, *Le Congrès de Paris (1856): un événe- ment fondateur*, (Brüksel, 2009).
- 47 P. Levi, "Il monumento dell'unità Italiana", *La Lettura*, 4 Nisan 1904; T. Kirk, "The Political Topography of Modern Rome, 1870-1936: Via XX Settembre to Via dell'Impero", içinde D. Caldwell ve L. Caldwell (ed.), *Rome: Continuing Encounters between Past and Present*, (Farnham, 2011), s. 101-28.
- 48 Figes, *Crimea*, s. 411-24; Baumgart, *Peace of Paris*, s. 113-16.
- 49 D. Moon, *The Abolition of Serfdom in Russia, 1762-1907*, (Londra, 2001), s. 54.
- 50 E. Brooks, "Reform in the Russian Army, 1856-1861", *Slavic Review* 43.1, (1984), 63-82.
- 51 Rusya'da serflik için bakınız. T. Dennison, *The Institutional Framework of Russian Serfdom*, (Cambridge, 2011). Bankacılık krizi için, S. Hoch, "Bankovskii krizis, krest'ianskaya reforma i vykupnaya operatsiya v Rossii, 1857-1861", içinde L. Zakharova, B. Eklof ve J. Bushnell (ed.), *Velikie reformy v Rossii, 1856-1874*, (Moskova, 1991), s. 95-105.

- 52 İçişleri Bakan Yardımcısı Nikolay Milutin, 1856 yılında serfliğin terk edimesinin sadece bir öncelik değil, bir gereklilik olduğu uyarısını yapmıştı: Harekete geçilmezse kırsal alanda huzursuzluk ve olası bir devrim olacaktı, *Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii*, 722, op. 1, d. 230, aktaran L. Zakharova, "The Reign of Alexander II: A Watershed?", içinde *The Cambridge History of Russia*, ed. D. Lieven, (Cambridge, 2006), s. 595.
- 53 V. Fedorov, *Istoriya Rossii XIX-nachala XX v.* (Moskova, 1998), s. 295; P. Gatrell, "The Meaning of the Great Reforms in Russian Economic History", B. Eklof, J. Bushnell ve L. Zakharovna (ed.), içinde *Russia's Great Reforms, 1855-1881*, (Bloomington, IN, 1994), s. 99.
- 54 N. Ignat'ev, *Missiya v' Khivu i Bukharu v' 1858 godu*, (St. Petersburg, 1897), s. 2.
- 55 Age.
- 56 Alcock'tan Russell'a, 2 Ağustos 1861, FO Gizli Baskı 1009, (3), FO 881/1009.
- 57 A. Grinev, "Russian Politicism as the Main Reason for the Selling of Alaska", içinde K. Matsuzato (ed.), *Imperiology: From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire*, (Sapporo, 2007), s. 245-58.

Savaş Yolu

- 1 W. Mosse, "The End of the Crimean System: England, Russia and the Neutrality of the Black Sea, 1870-1", *Historical Journal* 4.2, (1961), 164-72.
- 2 *Spectator*, 14 Ekim 1870.
- 3 W. Mosse, "Public Opinion and Foreign Policy: The British Public and the War-Scare of Ekim 1870", *Historical Journal* 6.1, (1963), 38-58.
- 4 Rumbold'dan Granville'e, 19 Mart 1871, FO 65/820, no 28, s. 226; Mosse, "End to the Crimean System", 187.

- 5 Lord Granville, Lordlar Kamarası, 8 Şubat 1876, Hansard, 227, 19.
- 6 Kraliçe Victoria'dan Disraeli'ye, Hughenden Belgeleri, 23 Temmuz 1877; L. Knight, "The Royal Titles Act and India", *Historical Journal* 11.3, (1968), 493.
- 7 Robert Lowe, Avam Kamarası, 23 Mart 1876, Hansard, 228, 515-16.
- 8 Sir William Fraser, Avam Kamarası, 16 Mart 1876, Hansard, 228, 111; Benjamin Disraeli, Avam Kamarası, 23 Mart, Hansard, 227, 500.
- 9 Knight, "Royal Titles Act", 494.
- 10 L. Morris, "British Secret Service Activity in Khorasan, 1887-1908", *Historical Journal* 27.3, (1984), 662-70.
- 11 Disraeli'den Salisbury'ye, 1 Nisan 1877, W. Monypenny ve G. Buckle (ed.), *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, (Londra, 1910-20), 6, s. 379.
- 12 B. Hopkins, "The Bounds of Identity: The Goldsmid Mission and Delineation of the Perso-Afghan Border in the Nineteenth Century", *Journal of Global History* 2.2, (2007), 233-54.
- 13 R. Johnson, "'Russians at the Gates of India'? Planning the Defence of India, 1885-1900", *Journal of Military History* 67.3, (2003), 705.
- 14 Age., 714-18.
- 15 General Kropatkin'in Hindistan'a yönelik Rus ilerleme şeması, Haziran, 1886.
- 16 Johnson, "'Russians at the Gates of India'", 734-9.
- 17 G. Curzon, *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, (Londra, 1889), s. 314-15.
- 18 A. Morrison, "Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860-1917", *Slavonic and East European Review* 84.4, (2006), 674-6.
- 19 B. Penati, "Notes on the Birth of Russian Turkestan's Fiscal System: A View from the Fergana Oblast", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53, (2010), 739-69.

- 20 D. Brower, "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire", *Slavic Review* 55.3, (1996), 569-70.
- 21 M. Terent'ev, *Rossiya i Angliya v Srednei Azii*, (St. Petersburg, 1875), s. 361.
- 22 Morrison, "Russian Rule in Turkestan", 666-707.
- 23 *Dnevnik P. A. Valueva, ministra vnutrennikh del*, ed. P. Zaionchkovskii, 2 cilt, (Moskova, 1961), 2, s. 60-1.
- 24 M. Sladkovskii, *History of Economic Relations between Russia and China: From Modernization to Maoism*, (New Brunswick, 2008), s. 119-29; C. Paine, *Imperial Rivals: China, Russia and their Disputed Frontier, 1858-1924*, (New York, 1996), s. 178.
- 25 B. Anan'ich ve S. Beliaev, "St Petersburg: Banking Center of the Russian Empire", içinde W. Brumfield, B. Anan'ich ve Y. Petrov (ed.), *Commerce in Russian Urban Culture, 1861-1914*, (Washington, DC, 2001), s. 15-17.
- 26 P. Stolipin, *Rechy v Gosudarstvennoy Dume (1906-11)*, (Petrograd, 1916), s. 132.
- 27 E. Backhouse ve J. Blood, *Annals and Memoirs of the Court of Peking*, (Boston, 1913), s. 322-31.
- 28 M. Mosca, *From Frontier Policy to Foreign Policy: The Question of India and the Transformation of Geopolitics in Qing China*, (Stanford, CA, 2013).
- 29 R. Newman, "Opium Smoking in Late Imperial China: A Reconsideration", *Modern Asian Studies* 29.4, (1995), 765-94.
- 30 J. Polachek, *The Inner Opium War*, (Cambridge, MA, 1991).
- 31 C. Pagani, "Objects and the Press: Images of China in Nineteenth-Century Britain", içinde J. Codell (ed.), *Imperial Co-Histories: National Identities and the British and Colonial Press*, (Madison, NJ, 2003), s. 160.
- 32 Lord Northbrook'un Kabine için notu, 20 Mayıs 1885, FO 881/5207, no. 29, s. 11. Bakınız, I. Nish, "Politics, Trade and Communications in East Asia: Thoughts on Anglo-Russian Relations, 1861-1907", *Modern Asian Studies* 21.4, (1987), 667-78.

- 33 D. Drube, *Russo-Indian Relations, 1466-1917*, (New York, 1970), s. 215-16.
- 34 Lord Roberts, "The North-West Frontier of India. An Address Delivered to the Officers of the Eastern Command on 17th Ekim, 1905", *Royal United Services Institution Journal* 49.334, (1905), 1355.
- 35 Rittich'in "Pers Demiryolları" ile ilgili özet yazısı, Bölüm 1, s. 2, Sir Charles Scott'tan Salisbury Markizi'ne, St. Petersburg, 2 Mayıs 1900, FO 65/1599. Ayrıca bakınız P. Kennedy ve J. Siegel, *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*, (Londra, 2002), s. 4.
- 36 "Memorandum by Mr. Charles Hardinge", s. 9, Salisbury Markizi'ne, St. Petersburg, 2 Mayıs 1900, FO 65/1599.
- 37 Dışişleri Bakanı, Simla, Siyasi Elçiye, Basra Körfezi, Temmuz 1899, FO 60/615.
- 38 R. Greaves, "British Policy in Persia, 1892-1903 II", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28.2, (1965), 284-8.
- 39 Durand'den Salisbury'e, 27 Ocak 1900, FO 60/630.
- 40 Naip'in Sistan hakkındaki notları, 4 Eylül 1899, FO 60/615, s. 7. Önerilen yeni iletişim ağları ile ilgili olarak, "Report on preliminary survey of the Route of a telegraph line from Quetta to the Persian frontier", 1899, FO 60/615.
- 41 R. Greaves, "Sistan in British Indian Frontier Policy", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49.1, (1986), 90-1.
- 42 Lord Curzon'dan Lord Lansdowne'a, 15 Haziran 1901, Lansdowne Papers, alıntılan Greaves, "British Policy in Persia", 295.
- 43 Lord Salisbury'den Lord Lansdowne'a, 18 Ekim 1901, Lansdowne Papers, aktaran Greaves, "British Policy in Persia", 298.
- 44 Lord Ellenborough, Lordlar Kamarası, 5 Mayıs 1903, Hansard, 121, 1341.
- 45 Lord Lansdowne, Lordlar Kamarası, 5 Mayıs 1903, Hansard, 121, 1348.
- 46 Greaves, "Sistan in British Indian Frontier Policy", 90-102.

- 47 British Interests in Persia, 22 Ocak 1902, Hansard, 101, 574-628; Earl of Ronaldshay, Avam Kamarası, 17 Şubat 1908, Hansard, 184, 500-1.
- 48 Kral VII. Edward'dan Lansdowne, 20 Ekim 1901, aktaran S. Lee, *King Edward VII*, 2 cilt, (New York, 1935-7), 2, s. 154-5.
- 49 S. Gwynn, *The Letters and Friendships of Sir Cecil Spring-Rice*, 2 cilt, (Boston, 1929), 2, s. 85; M. Habibi, "France and the Anglo-Russian Accords: The Discreet Missing Link", *Iran* 41, (2003), 292.
- 50 Hindistan'ın Askerî Savunmasını Değerlendirmek Üzere Atanmış Komite'nin raporu, 24 Aralık 1901, CAB 6/1; K. Neilson, *Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia, 1894-1917*, (Oxford, 1995), s. 124.
- 51 Stevens'tan Lansdowne'a, 12 Mart 1901, FO 248/733.
- 52 Morley'den Minto'ya, 12 Mart 1908, aktaran S. Wolpert, *Morley and India, 1906- 1910*, (Berkeley, 1967), s. 80.
- 53 W. Robertson'dan DGMİ'a, gizli, 10 Ekim 1902, Robertson Papers, I/2/4, Neilson, *Britain and the Last Tsar* içinde, s. 124.
- 54 S. Cohen, "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914", *International Journal of Middle East Studies* 9.2, (1978), 171-4.
- 55 Neilson, *Britain and the Last Tsar*, s. 134-5.
- 56 *The Times*, 21 Ekim 1905.
- 57 H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 5 cilt, (Münih, 2008), 3, s. 610-12.
- 58 C. Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, (Londra, 2012), s. 130. Christopher Clark, *Uyurgezerler*, çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2017
- 59 F. Tomaszewski, *A Great Russia: Russia and the Triple Entente, 1905-1914*, (Westport, CT, 2002); M. Soroka, *Britain, Russia and the Road to the First World War: The Fateful Embassy of Count Aleksandr Benckendorff (1903-16)*, (Farnham, 2011).
- 60 Minute of Grey, FO 371/371/26042.
- 61 G. Trevelyan, *Grey of Fallodon*, (Londra, 1937), s. 193.
- 62 Hardinge'den de Salis'e, 29 Aralık 1908, Hardinge MSS, cilt 30.

- 63 K. Wilson, "Imperial Interests in the British Decision for War, 1914: The Defence of India in Central Asia", *Review of International Studies* 10 (1984), 190-2.
- 64 Nicolson'dan Hardinge'e, 18 Nisan 1912, Hardinge MSS, cilt 92.
- 65 Grey'den Nicolson'a, 19 Mart 1907; Memorandum, Sir Edward Grey, 15 Mart 1907, FO 418/38.
- 66 Clark, *Sleepwalkers*, s. 85, 188; H. Afflerbach, *Der Dreibund. Europäische Grossmacht- und Allianz-politik vor dem Ersten Weltkrieg*, (Viyana, 2002), s. 628-32.
- 67 Grey'den Nicolson'a, 18 Nisan 1910, G. Gooch ve H. Temperley (ed.), içinde *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 11 cilt, (Londra, 1926-38), 6, s. 461.
- 68 Aktaran B. de Siebert, *Entente Diplomacy and the World*, (New York, 1921), s. 99.
- 69 I. Klein, "The Anglo-Russian Convention and the Problem of Central Asia, 1907-1914", *Journal of British Studies* 11.1, (1971), özellikle 140-3.
- 70 Grey'den Buchanan'a, 18 Mart 1914, Grey MSS, FO 800/74, s. 272-3.
- 71 Nicolson'dan Grey'e, 24 Mart 1909, FO 800/337, s. 312; K. Wilson, *The Policy of the Entente: Essays on the Determinants of British Foreign Policy*, (Cambridge, 1985), s. 38.
- 72 Nicolson'dan Grey'e, 24 Mart 1909, FO 800/337, s. 312.
- 73 Aktaran N. Ferguson, *The Pity of War*, (Londra, 1998), s. 73.
- 74 Aktaran K. Wilson, *Empire and Continent: Studies in British Foreign Policy from the 1880s to the First World War*, (Londra, 1987), s. 144-5; G. Schmidt, "Contradictory Postures and Conflicting Objectives: The July Crisis", içinde G. Schöllgen, *Escape into War? The Foreign Policy of Imperial Germany*, (Oxford, 1990), s. 139.
- 75 Aktaran R. MacDaniel, *The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution*, (Minneapolis, 1974), s. 108.
- 76 T. Otte, *The Foreign Office Mind: The Making of British Foreign Policy, 1965- 1914*, (Cambridge, 2011), s. 352.

- 77 Bertie'den Mallet'e, 11 Haziran 1904, Mallet'in Bertie'ye yazdığı 2 Haziran 1904 tarihli mektubuna cevap FO 800/176.
- 78 Schlieffen planı, bağlamı ve oluşturulduğu kesin tarih açısından tartışmalıdır, ayrıca Birinci Dünya Savaşı öncesindeki kullanımı açısından da sorunludur. Bakınız G. Gross, "There was a Schlieffen Plan: New Sources on the History of German Military Planning", *War in History* 15, (2008), 389-431; T. Zuber, *Inventing the Schlieffen Plan*, (Oxford, 2002) ve aynı yazar, *The Real German War Plan*, (Stroud, 2011).
- 79 J. Sanborn, *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, (Oxford, 2014), s. 25. Plan 19 ve türevleri için, ayrıca bakınız I. Rostunov, *Russki front pervoi mirovoi voyny*, (Moskova, 1976), s. 91-2.
- 80 Kayzer Wilhelm'den Morley'e, 3 Ekim 1907, aktaran Cohen, "British Strategy in Mesopotamia", 176. Kayzer'in demiryoluyla ilişkisi için bakınız. J. Röhl, *Wilhelm II: Into the Abyss of War and Exile, 1900-1941*, çev. S. de Bellaigue ve R. Bridge, (Cambridge, 2014), s. 90-5.
- 81 R. Zilch, *Die Reichsbank und die finanzielle Kriegsvorbereitung 1907 bis 1914*, (Berlin, 1987), s. 83-8.
- 82 A. Hitler, *Mein Kampf*, (Londra, yeniden basım 2007), s. 22. Bakınız B. Rubin ve W. Schwanitz, *Nazis, Islamists, and the Making of the Modern Middle East*, (New Haven, 2014), s. 22-5. Adolf Hitler, *Kavgam*, çev. Mine Toker, Toker Yayınları, İstanbul, 2004.
- 83 D. Hoffmann, *Der Sprung ins Dunkle oder wie der I. Weltkrieg entfesselt wurde*, (Leipzig, 2010), s. 325-30; ayrıca A. Mombauer, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*, (Cambridge, 2001), s. 172-4.
- 84 R. Musil, "Europäertum, Krieg, Deutschtum", *Die neue Rundschau* 25, (1914), 1303.
- 85 W. Le Queux, *The Invasion of 1910*, (Londra, 1906); Andrew, *Defence of the Realm*, s. 8; Ferguson, *Pity of War*, s. 1-11.
- 86 "Britain scared by Russo-German deal", *New York Times*, 15 Ocak 1911. Ayrıca bakınız D. Lee, *Europe's Crucial Years: The*

Diplomatic Background of World War 1, 1902-1914, (Hannover, NH, 1974), s. 217-20.

- 87 A. Mombauer, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*, (Cambridge, 2001), s. 120.
- 88 R. Bobroff, *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits*, (Londra, 2006), s. 52-5.
- 89 Grigoreviç'ten Sazonov'a, 19 Ocak 1914, içinde *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*, 8 cilt, (Berlin, 1931-43), Series 3, 1, s. 45-7, aktaran Clark, *Sleepwalkers*, s. 485. Ayrıca bakınız M. Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, (Cambridge, 2008), s. 42-56. Mustafa Aksakar, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı: Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- 90 S. McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, (Cambridge, MA, 2011), s. 29, 36-8.
- 91 Girs'ten Sazonov'a, 13 Ekim 1913, aktaran McMeekin, *Russian Origins*, s. 30-1.
- 92 W. Kampen, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II*, (Kiel, 1968), 39-57; M. Fuhrmann, *Der Traum vom deutschen Orient: Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich, 1851-1918*, (Frankfurt-am-Main, 2006).
- 93 Bakınız. J. Röhl, *The Kaiser and his Court: Wilhelm II and the Government of Germany*, çev. T. Cole, (Cambridge, 1996), s. 162-89.
- 94 Nicolson'dan Goschen'e, 5 Mayıs 1914, FO 800/374.
- 95 Dönüşüm için A. Hustin, "Principe d'une nouvelle méthode de transfusion muqueuse", *Journal Médical de Bruxelles* 2, (1914), 436; orman yangınları için, Z. Frenkel, "Zapiski o zhiznennom puti", *Voprosy istorii* 1 (2007), 79; Alman futbolu için bakınız C. Bausenwein, *Was ist Was: Fußballbuch*, (Nürnberg, 2008), s. 60; A. Meynell, "Summer in England, 1914", içinde *The Poems of Alice Meynell: Complete Edition*, (Oxford, 1940), s. 100.

- 96 H. Pogge von Strandmann, 'Germany and the Coming of War', R. Evans and H. Pogge von Strandmann (ed.), *The Coming of the First World War* içinde, (Oxford, 2001), s. 87-8.
- 97 T. Ashton ve B. Harrison (ed.), *The History of the University of Oxford*, 8 cilt, (Oxford, 1994), 8, s. 3-4.
- 98 Suikastçının eğitiminin ayrıntıları, Franz Ferdinand'ın hayatına yönelik tehditler ve cinayetin kendisi için Princip ve suç ortaklarının duruşmalarıyla ilgili mahkeme belgeleri için, *The Austro-Hungarian Red Book*, Bölüm II, Ek 1-13, no: 20-34, (1914-15).
- 99 Clark, *Sleepwalkers*, s. 562.
- 100 E. Grey, *Twenty-Five Years, 1892-1916*, (New York, 1925), s. 20.
- 101 I. Hull, "Kaiser Wilhelm II and the 'Liebenberg Circle'", J. Röhl ve N. Sombart (ed.), içinde *Kaiser Wilhelm II: New Interpretations*, (Cambridge, 1982), s. 193-220; H. Herwig, "Germany", R. Hamilton ve H. Herwig, içinde *The Origins of the First World War*, (Cambridge, 2003), s. 150-87.
- 102 Sazonov ile konuşma, raporlayan V. Kokovtsov, *Out of my Past: The Memoirs of Count Kokovtsov, Russian Minister of Finance, 1904-1914*, ed. H. Fisher, (Oxford, 1935), s. 348.
- 103 Bureau du Levant to Lecomte, 2 Temmuz 1908, *Archives des Ministres des Affaires Etrangères: correspondance politique et commerciale (nouvelle série) 1897-1918*. Perse, cilt 3, folio 191.
- 104 Clark, *Sleepwalkers*, s. 325-6.
- 105 Clerk, "Anglo-Persian Relations in Persia", 21 Temmuz 1914, FO 371/2076/33484.
- 106 Buchanan'dan Nicolson'a, 16 Nisan 1914, Gooch and Temperley, *British Documents* içinde, 10.2, s. 784-5.
- 107 Buchanan'dan Grey'e, 25 Temmuz 1914, içinde Gooch ve Temperley, *British Documents*, 11, s. 94.
- 108 "Memorandum communicated to Sir G. Buchanan by M. Sazonof", 11 Temmuz 1914, FO 371/2076 içinde; M. Paléologue, *La Russie des tsars pendant la grande guerre*, 3 cilt, (Paris, 1921), 1, s. 23.
- 109 K. Jarausch, "The Illusion of Limited War: Bethmann Hollweg's Calculated Risk, Temmuz 1914", *Central European History* 2, (1969),

- 58; aynı yazar, *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany*, (Londra, 1973), s. 96.
- 110 J. McKay, *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885-1913*, (Chicago, 1970), s. 28-9. Ayrıca bakınız D. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, (Londra, 1983); O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, (Londra, 1996), özellikle s. 35-83.
- 111 D. Fromkin, "The Great Game in Asia", *Foreign Affairs* (1980), 951; G. D. Clayton, *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*, (Londra, 1971), s. 139.
- 112 E. Vandiver, *Stand in the Trench, Achilles: Classical Reception in British Poetry of the Great War*, (Oxford, 2010), s. 263-9.
- 113 H. Strachan, *The Outbreak of the First World War*, (Oxford, 2004), s. 181 vdd.
- 114 W. Churchill, *The World Crisis, 1911-1918, with New Introduction by Martin Gilbert*, (New York, 2005), s. 667-8; Churchill ailesiyle ilgili görüşler için, Hardinge'den O'Beirne'e, 9 Temmuz 1908, Hardinge MSS 30.
- 115 E. Champion Vaughan, *Some Desperate Glory*, (Edinburgh, 1982), s. 232.
- 116 HM Stationery Office, *Statistics of the Military Efforts of the British Empire during the Great War, 1914-1920*, (Londra, 1922), s. 643.
- 117 Grey'den Goschen'e, 5 Ekim 1908, FO 800/61, s. 2.
- 118 Rupert Brooke'tan Jacques Raverat'a, 1 Ağustos 1914, G. Keynes (ed.), içinde *The Letters of Rupert Brooke*, (Londra, 1968), s. 603.
- 119 W. Letts, "The Spires of Oxford", *The Spires of Oxford and Other Poems*, (New York, 1917), s. 3-4.
- 120 *The Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany*, (Londra, 1919).
- 121 Sanborn, *Imperial Apocalypse*, s. 233.
- 122 H. Strachan, *Financing the First World War*, (Oxford, 2004), s. 188.

- 123 Age. Ayrıca bakınız K. Burk, *Britain, America and the Sinews of War, 1914-1918*, (Boston, 1985); M. Horn, *Britain, France and the Financing of the First World War*, (Montreal, 2002), s. 57-75.
- 124 Öncelikle Strachan, *Financing the First World War*, ayrıca bakınız. Ferguson, *Pity of War*, özellikle s. 318 vdd. ve B. Eichengreen, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*, (Oxford, 1992).

Kara Altın Yolu

- 1 D. Carment, "D'Arcy, William Knox", içinde B. Nairn ve G. Serle (ed.), *Australian Dictionary of Biography*, (Melbourne, 1981), 8, s. 207-8.
- 2 J. Banham ve J. Harris (ed.), *William Morris and the Middle Ages*, (Manchester, 1984), s. 187-92; L. Parry, "The Tapestries of Sir Edward Burne-Jones", *Apollo* 102, (1972), 324-8.
- 3 National Portrait Gallery, NPG 6251 (14), (15).
- 4 Arkaplan için bakınız. R. Ferrier ve J. Bamburg, *The History of the British Petroleum Company*, 3 cilt, (Londra, 1982-2000), 1, s. 29ff.
- 5 S. Cronin, "Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran", *Comparative Studies in Society and History* 50.1, (2008), 197-226.
- 6 Lansdowne'dan Hardinge'e, 18 Ekim 1902, A. Hardinge, içinde *A Diplomatist in the East*, (Londra, 1928), s. 286-96. Ayrıca bakınız R. Greaves, "British Policy in Persia, 1892-1903 II", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28.2, (1965), 302-3.
- 7 Wolff'tan Kitabgi'ye, 25 Ekim 1900, D'Arcy İmtiyazı: Kitabgi dosyası ve Kitabgi'nin iddialarıyla ilgili yazışmalar, BP 69454.
- 8 Bakınız. genel olarak Th. Korres, Hygron pyr: ena hoplo tes Vizantines nautikes taktikes (Selanik, 1989); J. Haldon, "A Possible Solution to the Problem of Greek Fire", *Byzantinische Zeitschrift* 70, (1977), 91-9; J. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, (Cambridge, 1960), s. 1-41.

- 9 W. Loftus, "On the Geology of Portions of the Turco-Persian Frontier and of the Districts Adjoining", *Quarterly Journal of the Geological Society* 11, (1855), 247-344.
- 10 M. Elm, *Oil, Power, and Principle: Iran's Oil Nationalization and its Aftermath*, (Syracuse, 1992), s. 2.
- 11 Cemaleddin Efgani'den Mücahid'e, içinde E. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, (Londra, 1966), s. 18-19.
- 12 P. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864-1914: A Study in Imperialism*, (New Haven, 1968), s. 122, 127.
- 13 Griffin'den Rosebery'e, 6 Aralık 1893, FO 60/576.
- 14 Currie Minute, 28 Ekim 1893, FO 60/576.
- 15 J. de Morgan, "Notes sur les gîtes de Naphte de Kend-e-Chirin (Gouvernement de Ser-i-Paul)", *Annales des Mines*, (1892), 1-16; aynı yazar, *Mission scientifique en Perse*, 5 cilt, (Paris, 1894-1905); B. Redwood, *Petroleum: Its Production and Use*, (New York, 1887); J. Thomson ve B. Redwood, *Handbook on Petroleum for Inspectors under the Petroleum Acts*, (Londra, 1901).
- 16 Kitabgi'den Drummond-Wolff'a, 25 Aralık 1900, Kitabgi Dosyası ve Kitabgi'nin iddialarıyla ilgili yazışma, BP 69454.
- 17 Gosselin'den Hardinge'e, 12 Mart 1901, FO 248/733; Marriott Günlüğünde tanıtım mektubundan söz eder, 17 Nisan 1901, BP 70298.
- 18 Marriott Günlüğü, s. 16, 25, BP 70298.
- 19 Hardinge'den Lansdowne'a, 12 Mayıs 1901, FO 60/640; Marriott Günlüğü, BP 70298.
- 20 Marriott'tan Knox D'Arcy'ye, 21 Mayıs, BP 70298; Knox D'Arcy'den Marriott'a, 23 Mayıs, BP 70298.
- 21 Ferrier ve Bamberg, *History of the British Petroleum Company*, s. 33-41.
- 22 Age., Ek 1, s. 640-3.
- 23 N. Fatemi, *Oil Diplomacy: Powder Keg in Iran*, (New York, 1954), s. 357.
- 24 Hardinge'den Lansdowne'a, 30 Mayıs 1900, FO 60/731.
- 25 Marriott Günlüğü, 23 Mayıs 1901, BP 70298.

- 26 Knox D'Arcy'den Lansdowne'a, 27 Haziran 1901, FO 60/731; Greaves, "British Policy in Persia", 296-8.
- 27 Hardinge'den Lansdowne'a, 30 Mayıs 1900, FO 60/731.
- 28 Ferrier ve Bamberg, *British Petroleum*, s. 54-9.
- 29 D'Arcy'den Reynolds'a, 15 Nisan 1902, BP H12/24, s. 185.
- 30 Mektup Defteri, 1901-1902 Pers İmtiyazı, BP 69403.
- 31 Bell'den Jenkin'e, 13 Temmuz, Tahsilat Defteri, BP 69531.
- 32 A. Marder (ed.), *Fear God and Dread Nought: The Correspondence of Admiral the First Sea Lord Lord Fisher of Kilverstone*, 3 cilt, (Cambridge, MA, 1952), 1, s. 185. Bu konu ve Britanya'nın Birinci Dünya Savaşı öncesi petrole dönüşü ile ilgili olarak bakınız. Yergin, *The Prize*, s. 134 vdd.
- 33 Kitabgi Dosyası ve Kitabgi'nin iddialarıyla ilgili yazışma, BP 69454; Hardinge'den Grey'e, 23 Aralık 1905, FO 416/26; T. Corley, *A History of the Burmah Oil Company, 1886-1924*, (Londra, 1983), s. 95-111.
- 34 Ferrier ve Bamberg, *British Petroleum*, s. 86-8.
- 35 Age.
- 36 A. Wilson, *South West Persia: Letters and Diary of a Young Political Officer, 1907-1914*, (Londra, 1941), s. 42.
- 37 Age.
- 38 Age., s. 103; Corley, *Burmah Oil Company*, s. 128-45.
- 39 Fisher, *Fear God and Dread Nought*, 2, s. 404.
- 40 Churchill, *World Crisis*, s. 75-6.
- 41 "Oil Fuel Supply for His Majesty's Navy", 19 Haziran 1913, CAB 41/34.
- 42 Asquith'ten Kral V. George'a, 12 Temmuz 1913, CAB 41/34.
- 43 Churchill, Avam Kamarası, 17 Temmuz 1913, Hansard, 55, 1470.
- 44 Slade'den Churchill'e, 8 Ekim 1913, İngiliz-Pers Petrol Şirketi, Anlaşma Teklifi, Aralık 1913', ADM 116/3486.
- 45 Aktaran D. Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, (3. edisyon, New York, 2009), s. 167.
- 46 Aktaran M. Aksakal, "'Holy War Made in Germany?' Ottoman Origins of the Jihad", *War in History* 18.2, (2011), 196.

- 47 F. Moberly, *History of the Great War Based on Official Documents: The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, 4 cilt, (Londra, 1923), 1, s. 130-1.
- 48 Kitchener'den Sherif Abdalla'a, Cheetham'ın Grey'e mektubunun içinde, 13 Aralık 1914, FO 371/1973/87396. Ayrıca bakınız. E. Karsh ve I. Karsh, "Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt", *Middle Eastern Studies* 33.2, (1997), 267-312.
- 49 J. Tames, *Balfour and Foreign Policy: The International Thought of a Conservative Statesman*, (Cambridge, 1997), s. 218.
- 50 Soroka, *Britain, Russia and the Road to the First World War*, s. 201-36; Aksakal, *Ottoman Road to War*.
- 51 "Russian War Aims", Petrograd'daki İngiliz Başkonsolosluğu'ndan Rus hükümetine not 12 Mart 1917, F. Golder, içinde *Documents of Russian History 1914-1917*, (New York, 1927), s. 60-2.
- 52 Grey'den McMahon'e, 8 Mart 1915, FO 800/48. Savaş öncesindeki Fransız yatırımları için, bakınız M. Raccagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 11.3, (198), 339-76; V. Geyikdagi, "French Direct Investments in the Ottoman Empire Before World War I", *Enterprise & Society* 12.3, (2011), 525-61.
- 53 E. Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914-1939*, (Abingdon, 2000), s. 53-5.
- 54 Sefer için bakınız. P. Hart, *Gallipoli*, (Londra, 2011). Peter Hart, *Gelibolu 1915*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011
- 55 *The Times*, 7 Ocak 1918.
- 56 *The Times*, 12 Ocak 1917.
- 57 C. Seymour (ed.), *The Intimate Papers of Colonel House*, 4 cilt, (Cambridge, MA, 1928), 3, s. 48.
- 58 Yergin, *The Prize*, s. 169-72.
- 59 "Petroleum Situation in the British Empire and the Mesopotamia and Persian Oilfields", 1918, CAB 21/119.
- 60 Hankey'den Balfour'a, 1 Ağustos 1918, FO 800/204.

- 61 Hankey'den Başbakan'a, 1 Ağustos 1918, CAB 23/119; V. Rothwell, "Mesopotamia in British War Aims, 1914-1918", *The Historical Journal* 13.2, (1970), 289-90.
- 62 Savaş Kabinesi tutanakları, 13 Ağustos 1918, CAB 23/42.
- 63 G. Jones, "The British Government and the Oil Companies 1912-24: The Search for an Oil Policy", *Historical Journal* 20.3, (1977), 655.
- 64 Petrol Kontrol Komitesi, İkinci Rapor, 19 Aralık 1916, Ticaret Kurulu, POWE 33/1.
- 65 "Reserves of Oil Fuel in U.K. and general position 1916 to 1918", tutanak, M. Seymour, 1 Haziran 1917, MT 25/20; Jones, "British Government and the Oil Companies", 657.
- 66 B. Hendrick, *The Life and Letters of Walter H. Page*, 2 cilt, (Londra, 1930), 2, s. 288.
- 67 "Eastern Report, No 5", 28 Şubat 1917, CAB 24/143.
- 68 Balfour'dan Lloyd George'a, 16 Temmuz 1918, Lloyd George Papers F/3/3/18.

Uzlaşma Yolu

- 1 Marling'den Dışişleri Bakanlığı'na, 24 Aralık 1915, FO 371/2438/198432.
- 2 Hardinge'den Gertrude Bell'e, 27 Mart 1917, Hardinge MSS 30.
- 3 Slade, "The Political Position in the Persian Gulf at the End of the War", 4 Ekim 1916, CAB 16/36.
- 4 Europäische Staats und Wirtschafts Zeitung, 18 Aug 1916, CAB 16/36.
- 5 Hankey Belgeleri, 20 Aralık 1918; 4 Aralık 1918 giriş, 1/6, Churchill Arşiv Merkezi, Cambridge; E. P. Fitzgerald, "France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918", *Journal of Modern History* 66.4 (1994), 694-725; D. Stryan, *France and Iraq: Oil, Arms and French Policy-Making in the Middle East*, (Londra, 2006), s. 9-21.
- 6 A. Roberts, *A History of the English-Speaking Peoples since 1900*, (Londra, 2006), s. 132.

- 7 *The Times*, 7 Ekim 1917. Samuel için, bakınız S. Huneidi, *A Broken Trust: Herbert Samuel, Zionism and the Palestinians*, (Londra, 2001).
- 8 Lord Balfour, Lordlar Kamarası, 21 Haziran 1922, Hansard, 50, 1016-17.
- 9 “Report by the Sub-Committee”, Imperial Defence, 13 Haziran 1928, CAB 24/202.
- 10 *Time*, 21 Nisan 1941; J. Barr, *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle that shaped the Middle East*, (Londra, 2011), s. 163. James Borr, *Kırmızı Çizgi: Paylaşlamayan Toprakların Yakın Tarihi*, çev. Ekin Can Göksoy, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2016
- 11 A. Arslanian, “Dunstersville’s Adventures: A Reappraisal”, *International Journal of Middle East Studies* 12.2, (1980), 199-216; A. Simonian, “An Episode from the History of the Armenian-Azerbaijani Confrontation (January-February 1919)”, *Iran & the Caucasus* 9.1, (2005), 145-58.
- 12 Sanborn, *Imperial Apocalypse*, s. 175-83.
- 13 Dışişleri Bakanı’ndan Naip’e, 5 Ocak 1918, aktaran L. Morris, “British Secret Missions in Turkestan, 1918-19”, *Journal of Contemporary History* 12.2, (1977), 363-79.
- 14 Bakınız Morris, “British Secret Missions”, 363-79.
- 15 L. Trotsky, “Central Committee, Russian Communist Party”, 5 Ağustos 1919, J. Meijer (ed.), içinde *The Trotsky Papers*, 2 cilt, (Lahey, 1964), 1, s. 622, 624.
- 16 *Congress of the East, Baku, September 1920*, çev. B. Pearce, (Londra, 1944), s. 25-37.
- 17 L. Murawiec, *The Mind of Jihad*, (Cambridge, 2008), s. 210-23. Daha genel olarak, bakınız Ansari, “Pan-Islam and the Making of Early Indian Socialism”, *Modern Asian Studies* 20, (1986), 509-37.
- 18 Charles Kavanagh, Basılmamış Günlükleri, Cheshire Regiment Museum.
- 19 *Pobeda oktyabr’skoi revoliutsii v Uzbekistane: sbornik dokumentov*, 2 cilt, (Taşkent, 1963-72), 1, s. 571.

- 20 Posterin bir kopyası için D. King, *Red Star over Russia: A Visual History of the Soviet Union from 1917 to the Death of Stalin*, (Londra, 2009), s. 180.
- 21 M. MacMillan, *Peacemakers: Six Months that Changed the World*, (Londra, 2001), s. 408.
- 22 Majesteleri Kral Faysal ile Anlaşma, 20 Ekim 1922, Komuta Belgesi 1757; 30 Nisan 1923 Protokolü ve Kral Faysal ile Anlaşma altındaki diğer Anlaşmalar, Komuta Belgesi 2120. Yeni seremoniler için bakınız E. Podeh, "From Indifference to Obsession: The Role of National State Celebrations in Iraq, 1921-2003", *British Journal of Middle Eastern Studies* 37.2, (2010), 185-6.
- 23 B. Busch, *Britain, India and the Arabs, 1914-1921*, (Berkeley, 1971), s. 408-10.
- 24 H. Katouzian, "The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement of 1919", *British Journal of Middle Eastern Studies* 25.1, (1998), s. 10.
- 25 H. Katouzian, "Nationalist Trends in Iran, 1921-6", *International Journal of Middle Eastern Studies* 10.4, (1979), 539.
- 26 Aktaran H. Katouzian, *Iranian History and Politics: The Dialectic of State and Society*, (Londra, 2003), s. 167.
- 27 Curzon'dan Cambon'a, 11 Mart 1919, FO 371/3859.
- 28 Bakınız Katouzian, "The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement", s. 17.
- 29 Marling'den Dışişleri Bakanlığı'na, 28 Şubat 1916, FO 371/2732. Ayrıca bakınız. D. Wright, "'Prince 'Abd ul-Husayn Mirza Ferman-Farma: Notes from British Sources", *Iran* 38, (2000), 107-14.
- 30 Loraine'den Curzon'a, 31 Ocak 1922, FO 371/7804.
- 31 M. Zirinsky, "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926", *International Journal of Middle East Studies* 24.4, (1992), 639-63.
- 32 Caldwell'den Dışişleri Bakanı'na, 5 Nisan 1921, M. Gholi Majd, içinde *From Qajar to Pahlavi: Iran, 1919-1930*, (Lanham, MA, 2008), s. 96-7.

- 33 "Planning Committee, Office of Naval Operations to Benson", 7 Ekim 1918, içinde M. Simpson (ed.), *Anglo-American Naval Relations, 1917-19*, (Aldershot, 1991), s. 542-3.
- 34 Alıntıl原因 Yergin, *The Prize*, s. 178.
- 35 Alıntıl原因 M. Rubin, "Stumbling through the 'Open Door': The US in Persia and the Standard-Sinclair Oil Dispute, 1920-1925", *Iranian Studies* 28.3/4, (1995), 206.
- 36 Age., 210.
- 37 Age.
- 38 Age., 209.
- 39 Age., 213.
- 40 M. Gilbert, *Winston S. Churchill*, 8 cilt, (Londra, 1966-88), 4, s. 638.
- 41 Bakınız. M. Zirinsky, "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926", *International Journal of Middle East Studies* 24.4, (1992), 650; H. Mejcher, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1928*, (Londra, 1976), s. 49.
- 42 Mısır için, bakınız A. Maghraoui, *Liberalism without Democracy: Nationhood and Citizenship in Egypt, 1922-1936*, (Durham, NC, 2006), s. 54-5.
- 43 Aktaran M. Fitzherbert, *The Man Who was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, (Londra, 1985), s. 219.
- 44 S. Pedersen, "Getting Out of Iraq - in 1932: The League of Nations and the Road to Normative Statehood", *American Historical Review* 115.4, (2010), 993-1000.
- 45 Y. Ismael, *The Rise and Fall of the Communist Party of Iraq*, (Cambridge, 2008), s. 12.
- 46 Purna Swaraj Deklarasyonu için, M. Gandhi, *The Collected Works of Mahatma Gandhi*, 90 cilt, (Yeni Delhi, 1958-84), 48, s. 261.
- 47 Aktaran Ferrier ve Bamberg, *British Petroleum*, s. 593-4.
- 48 "A Record of the Discussions Held at Lausanne on 23, 24 ve 25 Ağustos, 1928", BP 71074.
- 49 Cadman'den Timurtaş'a, 3 Ocak 1929, BP 71074.

- 50 Young'ın Lozan müzakereleriyle ilgili raporu, BP H16/20; ayrıca bakınız Ferrier ve Bamberg, *British Petroleum*, s. 601-17.
- 51 Vansittart tutanakları, 29 Ekim 1932, FO 371/16078.
- 52 Hoare'den Dışişleri Bakanlığı'na, 29 Ekim 1932, FO 371/16078.
- 53 Lord Cadman'ın Kişisel Günlüğü, BP 96659/002.
- 54 Cadman, Notlar, Cenevre ve Tahran, BP 96659.
- 55 G. Bell, *Gertrude Bell: Complete Letters*, (Londra, 2014), s. 224.

Buğday Yolu

- 1 "Hitler's Mountain Home", *Homes & Gardens*, Ekim 1938, 193-5.
- 2 A. Speer, *Inside the Third Reich*, çev. R. ve C. Winston, (New York, 1970), s. 161.
- 3 Age. Kannenberg'in akordeon çalışı için, C. Schroder, *Er War mein Chef. Aus den Nachlaß der Sekretärin von Adolf Hitler*, (Münih, 1985), s. 54, 58.
- 4 R. Hargreaves, *Blitzkrieg Unleashed: The German Invasion of Poland*, (Londra, 2008), s. 66; H. Hegner, *Die Reichskanzlei 1933-1945: Anfang und Ende des Dritten Reiches*, (Frankfurt-am-Main, 1959), s. 334-7.
- 5 Speer, *Inside the Third Reich*, s. 162.
- 6 M. Muggerridge, *Ciano's Diary, 1939-1943*, (Londra, 1947), s. 9-10.
- 7 Avam Kamarası Tartışması, 31 Mart 1939, Hansard, 345, 2415.
- 8 Age., 2416; bakınız G. Roberts, *The Unholy Alliance: Stalin's Pact with Hitler*, (Londra, 1989); R. Moorhouse, *The Devil's Alliance: Hitler's Pact with Stalin*, (Londra, 2014).
- 9 L. Besymenski, *Stalin und Hitler. Pokerspiel der Diktatoren*, (Londra, 1967), s. 186-92.
- 10 J. Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*, (Cambridge, MA, 2006).
- 11 W. Churchill, *The Second World War*, 6 cilt, (Londra, 1948-53), 1, s. 328.
- 12 Bezymenski, *Stalin und Hitler*, s. 142, 206-9.

- 13 T. Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, (Londra, 2010), s. 81, 93.
- 14 Aktaran E. Jäckel ve A. Kahn, *Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen, 1905-1924*, (Stuttgart, 1980), s. 186.
- 15 J. Weitz, *Hitler's Diplomat: The Life and Times of Joachim von Ribbentrop*, (New York, 1992), s. 6.
- 16 S. Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, (Londra, 2004), s. 317.
- 17 Hegner, *Die Reichskanzlei*, s. 337-8, 342-3; anlaşıma ve gizli eki için, *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945*, Seri D, 13 cilt, (Londra, 1949-64), 7, s. 245-7.
- 18 Sebag Montefiore, *Stalin*, s. 318.
- 19 N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, çev. S. Talbott, (Boston, MA, 1970), s. 128.
- 20 Besymenski, *Stalin und Hitler*, s. 21-2; D. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, (New York, 1991), s. 352.
- 21 L. Kovalenko ve V. Maniak, *33'i: Golod: Narodna kniga-memorial*, (Kiev, 1991), s. 46, Snyder, içinde *Bloodlands*, s. 49; ayrıca bakınız s. 39-58.
- 22 Vişinski ve göstermelik mahkemeler için, bakınız A. Vaksberg, *Stalin's Prosecutor: The Life of Andrei Vyshinsky*, (New York, 1990), ve N. Werth vd. (ed.), *The Little Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, (Cambridge, MA, 1999).
- 23 M. Jansen ve N. Petrov, *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895-1940*, (Stanford, 2002), s. 69.
- 24 V. Rogovin, *Partiya Rasstrelianykh*, (Moskova, 1997), s. 207-19; ayrıca Bezymenski, *Stalin und Hitler*, s. 96; Volkogonov, *Stalin*, s. 368.
- 25 "Speech by the Führer to the Commanders in Chief", 22 Ağustos 1939, içinde *Documents on German Foreign Policy*, Seri D, 7, s. 200-4; I. Kershaw, *Hitler, 1936-45: Nemesis*, (Londra, 2001), s. 207-8.
- 26 "Second speech by the Führer", 22 Ağustos 1939, içinde *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945*, Seri D, s. 205.
- 27 "Speech by the Führer to the Commanders in Chief", s. 204.

- 28 K.-J. Müller, *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistisches Regime 1933-1940*, (Stuttgart, 1969), s. 411, n. 153; Müller destekleyici kanıt sunmaz.
- 29 W. Baumgart, "Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 16, (1968), 146; Kershaw, *Nemesis*, s. 209.
- 30 G. Corni, *Hitler and the Peasants: Agrarian Policy of the Third Reich, 1930-39*, (New York, 1990), s. 66-115.
- 31 Bakınız örneğin R.-D. Müller, "Die Konsequenzen der 'Volksgemeinschaft': Ernährung, Ausbeutung und Vernichtung", içinde W. Michalka (ed.), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen-Grundzüge-Forschungsbilanz*, (Weyarn, 1989), s. 240-9.
- 32 A. Kay, *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940-1941*, (Oxford, 2006), s. 40.
- 33 A. Bondarenko (ed.), *God krizisa: 1938-1939: dokumenty i materialy v dvukh tomakh*, 2 cilt, (Moskova, 1990), 2, s. 157-8.
- 34 E. Ericson, *Feeding the German Eagle: Soviet Economic Aid to Nazi Germany, 1933-1941*, (Westport, CT, 1999), s. 41vdd.
- 35 A. Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny*, (Londra, 1964), s. 719.
- 36 S. Fritz, *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*, (2011), s. 39.
- 37 C. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*, (Lincoln, NE, 2004), s. 16; Snyder, *Bloodlands*, s. 126.
- 38 Savaş Kabinesi, 8 Eylül 1939, CAB 65/1; A. Prazmowska, *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939*, (Cambridge, 1987), s. 182.
- 39 Kâbil'deki İngiltere Büyükelçiliği'nden Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na, Katodon 106, 24 Eylül 1939, aktaran M. Hauner, "The Soviet Threat to Afghanistan and India, 1938-1940", *Modern Asian Studies* 15.2, (1981), 297.
- 40 Hauner, "Soviet Threat to Afghanistan and India", 298.

- 41 Genelkurmay Komitesi Raporu, "The Military Implications of Hostilities with Russia in 1940", 8 Mart 1940, CAB 66/6.
- 42 "Appreciation of the Situation Created by the Russo-German Agreement", 6 Ekim 1939, CAB 84/8; bakınız M. Hauner, *India in Axis Strategy: Germany, Japan and Indian Nationalists in the Second World War*, (Stuttgart, 1981), özellikle 213-37.
- 43 Hauner, *India in Axis Strategy*, 70-92.
- 44 M. Hauner, "Anspruch und Wirklichkeit: Deutschland also Dritte Macht in Afghanistan, 1915-39", içinde K. Kettenacker vd. (ed.), *Festschrift für Paul Kluge*, (Münih, 1981), s. 222-44; aynı yazar, "Afghanistan before the Great Powers, 1938-45", *International Journal of Middle East Studies* 14.4, (1982), 481-2.
- 45 "Policy and the War Effort in the East", 6 Ocak 1940, *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945*, Seri D, 8, s. 632-3.
- 46 "Memorandum of the Aussenpolitisches Amt", 18 Aralık 1939, *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945*, Seri D, 8, s. 533; Hauner, *India in Axis Strategy*, s. 159-72.
- 47 M. Hauner, "One Man against the Empire: The Faqir of Ipi and the British in Central Asia on the Eve of and during the Second World War", *Journal of Contemporary History* 16.1, (1981), 183-212.
- 48 Rubin ve Schwanitz, *Nazis, Islamists*, s. 4 n. 13.
- 49 S. Hauser, "German Research on the Ancient Near East and its Relation to Political and Economic Interests from Kaiserreich to World War II", içinde W. Schwanitz (ed.), *Germany and the Middle East, 1871-1945*, (Princeton, 2004), s. 168-9; M. Ghods, *Iran in the Twentieth Century: A Political History*, (Boulder, CO, 2009), s. 106-8.
- 50 Rubin ve Schwanitz, *Nazis, Islamists*, s. 128.
- 51 Alıntı age., s. 5.
- 52 T. Imlay, "A Reassessment of Anglo-French Strategy during the Phony War, 1939-1940", *English Historical Review* 119.481, (2004), 337-8.
- 53 Birinci Lord'un Kişisel Notu, 17 Ekim 1939, ADM 205/2. Bakınız Imlay, "Reassessment of Anglo-French Strategy", 338, 354-9.

- 54 Imlay, "Reassessment of Anglo-French Strategy", 364.
- 55 CAB 104/259, "Russia: Vulnerability of Oil Supplies", JIC (39) 29 revise, 21 Ekim 1939; Imlay, "Reassessment of Anglo-French Strategy", 363-8.
- 56 Guderian ve Hitler'in tekrar tekrar kontrolünü kaybetmesi ile ilgili olarak, bakınız K. H. Frieser, *Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940*, (Münih, 1990), s. 240-3, 316-22.
- 57 Bakınız M. Hauner, "Afghanistan between the Great Powers, 1938-1945", *International Journal of Middle East Studies* 14.4, (1982), 487; nakliye ücretlerinde önerilen indirim için, Savaş Ekonomisi Bakanlığı, 9 Ocak 1940, FO 371/24766.
- 58 Ericson, *Feeding the German Eagle*, s. 109-18.
- 59 Fritz, *Ostkrieg*, s. 38-41.
- 60 J. Förster, "Hitler's Decision in Favour of War against the Soviet Union", içinde H. Boog, J. Förster vd. (ed.), *Germany and the Second World War*, cilt 4: *The Attack on the Soviet Union*, (Oxford, 1996), s. 22; ayrıca bakınız Kershaw, *Nemesis*, s. 307.
- 61 Corni, *Hitler and the Peasants*, s. 126-7, 158-9, 257-60. Ayrıca bakınız H. Backe, *Die Nahrungsfreiheit Europas: Großliberalismus in der Wirtschaft*, (Berlin, 1938).
- 62 V. Gnücheva, "Materialy dlya istorii ekspeditsii nauk v XVIII i XX vekakh", *Trudy Arkhiva Akademii Nauk SSSR* 4, (Moskova, 1940), özellikle 97-108.
- 63 M. Stroganova (ed.), *Zapovedniki evropeiskoi chasti RSFSR*, (Moskova, 1989); C. Kremenetski, "Human Impact on the Holocene Vegetation of the South Russian Plain", içinde J. Chapman ve P. Dolukhanov (ed.), *Landscapes in Flux: Central and Eastern Europe in Antiquity*, (Oxford, 1997), s. 275-87.
- 64 H. Backe, *Die russische Getreidewirtschaft als Grundlage der Land- und Volkswirtschaft Rußlands*, (Berlin, 1941).
- 65 Bundesarchiv-Militärarchiv, RW 19/164, fo. 126, aktaran Kay, *Exploitation*, s. 211, 50.
- 66 Aktaran A. Hillgruber, *Hitlers Strategie: Politik und Kriegführung 1940-1941*, (Frankfurt-am-Main, 1965), s. 365.

- 67 “Geheime Absichtserklärungen zur künftigen Ostpolitik: Auszug aus einem Aktenvermerk von Reichsleiter M. Bormann vom 16.7.1941”, içinde G. Uebershär ve W. Wette (ed.), *Unternehmen Barbarossa: Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion, 1941: Berichte, Anaylsen, Dokumente*, (Paderborn, 1984), s. 330-1.
- 68 G. Corni ve H. Gies, *Brot - Butter - Kanonen. Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers*, (Berlin, 1997), s. 451; R.-D. Müller, “Das ‘Unternehmen Barbarossa’ als wirtschaftlicher Raubkrieg”, içinde Uebershär ve Wette, *Unternehmen Barbarossa*, s. 174.
- 69 Alman radyo yayını, 27 Şubat 1941, Propaganda Araştırma Bölümü Belgeleri, 6 Aralık 1940, Abrams Papers, 3f 65; 3f 8/41.
- 70 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, ed. E. Fröhlich, 15 cilt, (Münih, 1996), 28 Haziran 1941, *Teil I*, 9, s. 409; 14 Temmuz, *Teil II*, 1, s. 63-4.
- 71 Kershaw, *Nemesis*, s. 423-4.
- 72 Backe’nin kişisel yazışması, aktaran G. Gerhard, “Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union”, *Contemporary European History* 18.1, (2009), 56.
- 73 “Aktennotiz über Ergebnis der heutigen Besprechung mit den Staatssekretären über Barbarossa”, A. Kay, “Germany’s Staatssekretäre, Mass Starvation and the Meeting of 2 Mayıs 1941”, içinde *Journal of Contemporary History* 41.4, (2006), 685-6.
- 74 Kay, “Mass Starvation and the Meeting of 2 Mayıs 1941”, 687.
- 75 “Wirtschaftspolitische Richtlinien für Wirtschaftsorganisation Ost, Gruppe Landwirtschaft”, 23 Mayıs 1941, içinde *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg 14 October 1945 - 1 October 1946*, 42 cilt, (Nürnberg, 1947-9), 36, s. 135-7. Benzer bir rapor 3 hafta sonra 16 Haziran’da, Kay, *Exploitation* içinde de yayınlanmıştır, s. 164-7.
- 76 Backe, *Die russische Getreidewirtschaft*, aktaran Gerhard, “Food and Genocide”, 57-8; ayrıca Kay, “Mass Starvation”, 685-700.
- 77 H. Backe, “12 Gebote für das Verhalten der Deutschen im Osten und die Behandlung der Russen”, içinde R. Rürup (ed.), *Der Krieg*

- gegen die Sowjetunion 1941-1945: Eine Dokumentation, (Berlin, 1991), s. 46; Gerhard, "Food and Genocide", 59.
- 78 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, 1 Mayıs 1941, *Teil I*, 9, s. 283-4. 79 Age., 9 Temmuz 1941, *Teil II*, 1, s. 33-4.
- 80 Rus radyo yayını, 19 Haziran 1941, Propaganda Araştırma Bölümü Belgeleri, Abrams Papers, 3f 24/41.
- 81 F. Halder, *The Halder War Diary*, ed. C. Burdick ve H.-A. Jacobsen, (Londra, 1988), 30 Mart 1941, s. 345-6.
- 82 19 Mayıs 1941, *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1945. Ausstellungskatalog*, (Hamburg 2002), s. 53-5.
- 83 "Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet 'Barbarossa' und besondere Maßnahmen Truppe", 14 Mayıs 1941, H. Bucheim, M. Broszat, içinde J.-A. Jacobsen ve H. Krasunick, *Anatomie des SS-Staates*, 2 cilt, (Olten, 1965), 2, s. 215-18.
- 84 "Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare", 6 Haziran 1941, içinde Bucheim vd., *Anatomie des SS-Staates*, s. 225-7.

Soykırım Yolu

- 1 C. Streit, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945*, (Stuttgart, 1978), s. 143, 153.
- 2 Alıntıl原因 Kershaw, *Nemesis*, s. 359. 3 Age., s. 360.
- 4 Age., s. 400, 435.
- 5 W. Lower, *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*, (Chapel Hill, NC, 2007), s. 171-7.
- 6 A. Hitler, *Monologe im Führer-Hauptquartier 1941-1944*, ed. W. Jochmann, (Hamburg, 1980), 17-18 Eylül 1941, s. 62-3; Kershaw, *Nemesis*, s. 401.
- 7 Aktaran Kershaw, *Nemesis*, s. 434.
- 8 Hitler, *Monologe*, 13 Ekim 1941, s. 78; Kershaw, *Nemesis*, s. 434.
- 9 Ericson, *Feeding the German Eagle*, s. 125ff.
- 10 V. Anfilov, "...Razgovor zakonchilsia ugrozoi Stalina", *Voenno-istoricheskij Zhurnal* 3 (1995), 41; L. Bezymenski, "O 'plane'

- Zhukova ot 15 maia 1941 g.”, *Novaya Noveishaya Istoriya* 3, (2000), 61. Bakınız E. Mawdsley, “Crossing the Rubicon: Soviet Plans for Offensive War in 1940-1941”, *International History Review* 25, (2003), 853.
- 11 D. Murphy, *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa*, (New Haven, 2005).
 - 12 R. Medvedev ve Z. Medvedev, *The Unknown Stalin: His Life, Death and Legacy*, (Londra, 2003), s. 226.
 - 13 G. Zhukov, *Vospominaniya i rasmyshleniya*, 3 cilt, (Moskova, 1995), 1, s. 258.
 - 14 Assarasson’dan Stockholm’e, 21 Haziran 1941, aktaran G. Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*, (New Haven, 1999), s. 306.
 - 15 *Dokumenty vneshnei politiki SSSR*, 24 cilt, (Moskova, 1957-), 23.2, s. 764-5.
 - 16 A. Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, (New York, 2006), s. 452-60; R. di Nardo, *Mechanized Juggernaut or Military Anachronism? Horses and the German Army of World War II*, (Westport, CT, 1991), s. 35-54.
 - 17 Aktaran Beevor, *Stalingrad*, (Londra, 1998), s. 26.
 - 18 J. Stalin, *O Velikoi Otechestvennoi voine Sovetskogo Soiuza*, (Moskova, 1944), s. 11.
 - 19 A. von Plato, A. Leh ve C. Thonfeld (ed.), *Hitler’s Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe*, (Oxford, 2010).
 - 20 E. Radzinsky, *Stalin*, (Londra, 1996), s. 482; N. Ponomarev, aktaran I. Kershaw, *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940-1941*, (Londra, 2007), s. 290.
 - 21 Fritz, *Ostkrieg*, s. 191.
 - 22 H. Trevor-Roper, *Hitler’s Table Talk, 1941-1944: His Private Conversations*, (Londra, 1953), s. 28.
 - 23 W. Lower, “‘On Him Rests the Weight of the Administration’: Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Zhytomyr”, içinde R. Brandon ve W. Lower (ed.), *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, (Bloomington, IN, 2008), s. 225.

- 24 E. Steinhart, "Policing the Boundaries of 'Germandom' in the East: SS Ethnic German Policy and Odessa's 'Volksdeutsche', 1941-1944", *Central European History* 43.1, (2010), 85-116.
- 25 W. Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, (Münih, 1965), s. 139-40.
- 26 Rubin ve Schwanitz, *Nazis, Islamists*, s. 124, 127.
- 27 Age., s. 85; H. Lindemann, *Der Islam im Aufbruch, in Abwehr und Angriff*, (Leipzig, 1941).
- 28 Churchill, *Second World War*, 3, s. 424.
- 29 A. Michie, "War in Iran: British Join Soviet Allies", *Life*, 26 Ocak 1942, 46.
- 30 R. Sanghvi, *Aryamehr: The Shah of Iran: A Political Biography*, (Londra, 1968), s. 59; H. Arfa, *Under Five Shahs*, (Londra, 1964), s. 242.
- 31 Bullard'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 25 Haziran 1941, içinde R. Bullard, *Letters from Teheran: A British Ambassador in World War II Persia*, ed. E. Hodgkin, (Londra, 1991), s. 60.
- 32 Lambton'dan Bullard'a, 4 Ekim 1941, FO 416/99.
- 33 19-30 Ekim, 2 Aralık 1941 için İstihbarat Özeti, FO 416/99.
- 34 "Minister in Iran to the Foreign Ministry", 9 Temmuz 1941, *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945*, Seri D, 13, s. 103-4.
- 35 P. Dharm ve B. Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-1945: The Campaign in Western Asia*, (Kalküta, 1957), s. 126-8.
- 36 Alıntıl原因 J. Connell, *Wavell: Supreme Commander*, (Londra, 1969), s. 23-4.
- 37 R. Stewart, *Sunrise at Abadan: The British and Soviet Invasions of Iran, 1941*, (New York, 1988), s. 59, n. 26.
- 38 "Economic Assistance to the Soviet Union", *Department of State Bulletin* 5, (1942), 109.
- 39 R. Sherwood, *The White House Papers of Harry L. Hopkins*, 2 cilt, (Washington, DC, 1948), 1, s. 306-9.
- 40 Michie, "War in Iran", 40-4.

- 41 Bullard, *Letters*, s. 80.
- 42 Şah Rıza Pehlevî'den Roosevelt'e, 25 Ağustos 1941; Roosevelt'ten Şah Rıza Pehlevî'ye, 2 Eylül 1941, aktaran M. Majd, Ağustos 1941: *The Anglo-Russian Occupation of Iran and Change of Shahs*, (Lanham, MD, 2012), s. 232-3; Stewart, *Abadan*, s. 85.
- 43 J. Buchan, *Days of God: The Revolution in Iran and its Consequences*, (Londra, 2012), s. 27.
- 44 Askerî ataşe, "Intelligence summary 27", 19 Ekim 1941, FO 371 27188.
- 45 R. Dahl, *Going Solo*, (Londra, 1986), s. 193.
- 46 F. Halder, *Kriegstagebuch: tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939-1942*, ed. H.-A. Jacobson ve A. Philippi, 3 cilt, (Stuttgart, 1964), 3, 10 Eylül 1941, s. 220; 17 Eylül 1941, s. 236.
- 47 D. Stahel, *Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East*, (Cambridge, 2012), s. 133-4.
- 48 H. Pichler, *Truppenarzt und Zeitzeuge. Mit der 4. SS-Polizei-Division an vorderster Front*, (Dresden, 2006), s. 98.
- 49 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, 27 Ağustos 1941, *Teil II*, 1, s. 316.
- 50 Aktaran Beevor, *Stalingrad*, s. 56-7.
- 51 Fritz, *Ostkrieg*, s. 158-9.
- 52 A. Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen 1939-1941*, (Münih, 1969), s. 329.
- 53 W. Kemper, "Pervitin - Die Endsieg-Droge", W. Pieper (ed.), içinde *Nazis on Speed: Drogen im Dritten Reich*, (Lohrbach, 2003), s. 122-33.
- 54 R.-D. Müller, "The Failure of the Economic 'Blitzkrieg Strategy'", içinde H. Boog vd. (ed.), *The Attack on the Soviet Union*, cilt 4, W. Deist vd. (ed.), *Germany and the Second World War*, 9 cilt, (Oxford, 1998), s. 1127-32; Fritz, *Ostkrieg*, s. 150.
- 55 M. Guglielmo, "The Contribution of Economists to Military Intelligence during World War II", *Journal of Economic History* 66.1, (2008), özelliikle 116-20.

- 56 R. Overy, *War and the Economy in the Third Reich*, (Oxford, 1994), s. 264, 278; J. Barber ve M. Harrison, *The Soviet Home Front, 1941-1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II*, (New York, 1991), s. 78-9.
- 57 A. Milward, *War, Economy and Society, 1939-45*, (Berkeley, 1977), s. 262-73; Tooze, *Wages of Destruction*, s. 513-51.
- 58 Alman radyo yayını, 5 Ekim 1941, Propaganda Research Section Papers, Abrams Papers, 3f 44/41.
- 59 "Gains of Germany (and her Allies) through the Occupation of Soviet Territory", Coordinator of Information, içinde *Research and Analysis Branch, East European Section Report 17*, (Mart 1942), s. 10-11.
- 60 "Reich Marshal of the Greater German Reich", 11. Genel Konsey Toplantısı, 24 Haziran 1941, aktaran Müller, "Failure of the Economic 'Blitzkrieg Strategy'", s. 1142.
- 61 Halder, *Kriegstagebuch*, 8 Temmuz 1941, 3, s. 53.
- 62 C. Streit, "The German Army and the Politics of Genocide, içinde G. Hirschfeld (ed.), *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany*, (Londra, 1986), s. 8-9.
- 63 J. Hürter, *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/1942*, (Münih, 2006), s. 370.
- 64 Streit, *Keine Kameraden*, s. 128; ayrıca bakınız Snyder, *Bloodlands*, s. 179-84.
- 65 R. Overmans, "Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945", içinde J. Echternkamp (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, 10 cilt, (Münih, 1979-2008), 9.2, s. 814; Browning, *Origins of the Final Solution*, s. 357; Snyder, *Bloodlands*, s. 185-6.
- 66 K. Berkhoff, "The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre", *Holocaust and Genocide Studies* 15.1, (2001), 1-32.
- 67 Röhl, *The Kaiser and his Court*, s. 210. Kayzer'in Yahudilerle ilgili tavrı için, bakınız L. Cecil, "Wilhelm II und die Juden", içinde W. Mosse (ed.), *Juden im Wilhelminischen Deutschland, 1890-1914* (Tübingen, 1976), s. 313-48.

- 68 Hitler'in Reichstag konuşması, 30 Ocak 1939, *Verhandlungen des Reichstags, Stenographische Berichte 4. Wahlperiode 1939-1942*, (Bad Feilnbach, 1986), s. 16.
- 69 Rubin ve Schwanitz, *Nazis, Islamists*, s. 94.
- 70 H. Jansen, *Der Madagaskar-Plan: Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar*, (Münih, 1997), özellikle s. 309-11. Malagaş ile ilgili kuramlar için, bakınız. E. Jennings, "Writing Madagascar Back into the Madagascar Plan", *Holocaust and Genocide Studies* 21.2, (2007), 191.
- 71 F. Nicosia, "Für den Status-Quo: Deutschland und die Palästinafrage in der Zwischenkriegszeit", L. Schatkowski Schilcher ve C. Scharf (ed.), içinde *Der Nahe Osten in der Zwischenkriegszeit 1919-1939. Die Interdependenz von Politik, Wirtschaft und Ideologie*, (Stuttgart, 1989), s. 105.
- 72 D. Cesarani, *Eichmann: His Life and Crimes*, (Londra, 2004), s. 53-6.
- 73 Aktaran D. Yisraeli, *The Palestinian Problem in German Politics, 1889-1945*, (Ramat-Gan, 1974), s. 315.
- 74 J. Heller, *The Stern Gang: Ideology, Politics and Terror, 1940-1949*, (Londra, 1995), s. 85-7.
- 75 T. Jersak, "Blitzkrieg Revisited: A New Look at Nazi War and Extermination Planning", *Historical Journal* 43.2, (2000), 582.
- 76 Öncelikle bakınız G. Aly, "'Judenumsiedlung': Überlegungen zur politischen Vorgeschichte des Holocaust", içinde U. Herbert (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945: neue Forschungen und Kontroversen*, (Frankfurt-am-Main, 1998), s. 67-97.
- 77 Streit, "The German Army and the Politics of Genocide", s. 9; Fritz, *Ostkrieg*, s. 171.
- 78 J.-M. Belière ve L. Chabrun, *Les Policiers français sous l'Occupation, d'après les archives inédites de l'épuration*, (Paris, 2001), s. 220-4; P. Griffioen ve R. Zeller, "Anti-Jewish Policy ve Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940-1944: A Comparative Study", *Holocaust and Genocide Studies* 20.3, (2005), 441.
- 79 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 cilt, (Lahey, 1969-91), 4, s. 99-110.

- 80 Wannsee konferansı için, C. Gerlach, "The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews", *Journal of Modern History* 70, (1998), 759-812; Browning, *Origins of the Final Solution*, s. 374 vdd.
- 81 R. Coakley, "The Persian Corridor as a Route for Aid to the USSR", içinde M. Blumenson, K. Greenfield vd., *Command Decisions*, (Washington, DC, 1960), s. 225-53; ayrıca T. Motter, *The Persian Corridor and Aid to Russia*, (Washington, DC, 1952).
- 82 Konvoylar için, R. Woodman, *Arctic Convoys, 1941-1945*, (Londra, 2004).
- 83 J. MacCurdy, "Analysis of Hitler's Speech on 26th Nisan 1942", 10 Haziran 1942, Abrams Archive, Churchill College, Cambridge.
- 84 E. Schwaab, *Hitler's Mind: A Plunge into Madness*, (New York, 1992).
- 85 Rubin ve Schwanitz, *Nazis, Islamists*, s. 139-41. Genel olarak, M. Carver, *El Alamein*, (Londra, 1962).
- 86 ABD'nin Pasifik'teki eylemleri için bakınız H. Willmott, *The Second World War in the Far East*, (Londra, 2012); ayrıca bakınız A. Kernan, *The Unknown Battle of Midway: The Destruction of the American Torpedo Squadrons*, (New Haven, 2005).
- 87 Aktaran Fritz, *Ostkrieg*, s. 235; bağlam için, s. 231-9.
- 88 Age., s. 261-70; Speer, *Inside the Third Reich*, s. 215.
- 89 Ekim 1944 Moskova Ziyareti için, bakınız CAB 120/158.
- 90 M. Gilbert, *Churchill: A Life*, (Londra, 1991), s. 796; R. Edmonds, "Churchill and Stalin", içinde R. Blake ve R. Louis (ed.), *Churchill* (Oxford, 1996), s. 320. Ayrıca Churchill, *Second World War*, 6, s. 227-8.
- 91 W. Churchill, "The Sinews of Peace", 5 Mart 1946, içinde J. Muller (ed.), *Churchill's 'Iron Curtain' Speech Fifty Years Later*, (Londra, 1999), s. 8-9.
- 92 D. Reynolds, *From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*, (Oxford, 2006), s. 250-3.

- 93 M. Hastings, *All Hell Let Loose: The World at War, 1939-1945*, (Londra, 2011), s. 165-82; Beevor, *Stalingrad*,.
- 94 Bakınız. A. Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-56*, (Londra, 2012).

Soğuk Savaş Yolu

- 1 A. Millspaugh, *Americans in Persia*, (Washington, DC, 1946), Ek C; B. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, (Princeton, 1980), s. 138-43.
- 2 İran'daki Bakan'dan (Dreyfus) Dışişleri Bakanı'na, 21 Ağustos 1941, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers 1941*, 7 cilt, (Washington, DC, 1956-62), 3, s. 403.
- 3 Ali Dashti, Aralık 1928'deki yazısı, aktaran Buchan, *Days of God*, s. 73.
- 4 B. Schulze-Holthus, *Frührot in Persien*, (Esslingen, 1952), s. 22. Schulze-Holthus İran'a Abwehr (Alman askeri istihbaratı) tarafından Tebriz konsolos yardımcısı olarak gönderilmişti. Savaş süresince Tahran'da gizli kalmış, Müttefikler'e karşıt hiziplerden destek aramıştı. Ayrıca bakınız S. Seydi, "Intelligence and Counter-Intelligence Activities in Iran during the Second World War", *Middle Eastern Studies* 46.5, (2010), 733-52.
- 5 Bullard, *Letters*, s. 154. 6 Age., s. 216.
- 7 Age., s. 187.
- 8 C. de Bellaigue, *Patriot of Persia: Muhammad Mossadegh and a Very British Coup*, (Londra, 2012), s. 120-3.
- 9 Shepherd'dan Furlonge'a, 6 Mayıs 1951, FO 248/1514. 10 *The Observer*, 20 Mayıs 1951, FO 248/1514.
- 11 Aktaran de Bellaigue, *Patriot of Persia*, s. 123, n. 12.
- 12 Buchan, *Days of God*, s. 82.
- 13 L. Elwell-Sutton, *Persian Oil: A Study in Power Politics*, (Londra, 1955), s. 65.
- 14 Age.

- 15 C. Bayly ve T. Harper, *Forgotten Armies: The Fall of British Asia, 1841-1945*, (Londra, 2004), s. 182, 120.
- 16 I. Chawla, "Wavell's Breakdown Plan, 1945-47: An Appraisal", *Journal of Punjabi Studies* 16.2, (2009), 219-34.
- 17 W. Churchill, Avam Kamarası tartışmaları, 6 Mart 1947, Hansard, 434, 676-7.
- 18 Bakınız L. Chester, *Borders and Conflict in South Asia: The Radcliffe Boundary Commission and the Partition of the Punjab*, (Manchester, 2009). Ayrıca A. von Tunzelmann, *Indian Summer: The Secret History of the End of an Empire*, (Londra, 2007).
- 19 I. Talbot, "Safety First: The Security of Britons in India, 1946-1947", *Transactions of the RHS* 23, (2013), s. 203-21.
- 20 K. Jeffrey, *MI6: The History of the Secret Intelligence Service, 1909-1949*, (Londra, 2010), s. 689-90.
- 21 N. Rose, "A Senseless, Squalid War": *Voices from Palestine 1890s-1948*, (Londra, 2010), s. 156-8.
- 22 A. Halamish, *The Exodus Affair: Holocaust Survivors and the Struggle for Palestine*, (Syracuse, NY, 1998).
- 23 Aktaran J. Glubb, *A Soldier with the Arabs*, (Londra, 1957), s. 63-6.
- 24 E. Karsh, *Rethinking the Middle East*, (Londra, 2003), s. 172-89.
- 25 F. Hadid, *Iraq's Democratic Moment*, (Londra, 2012), s. 126-36.
- 26 Beeley'den Burrows'a, 1 Ekim 1947, FO 371/61596/E10118.
- 27 Outward Saving Telegram, 29 Temmuz 1947; Busk'tan Burrows'a, 3 Ekim 1947, FO 371/61596.
- 28 K. Kwarteng, *Ghosts of Empire: Britain's Legacies in the Modern World*, (Londra, 2011), s. 50.
- 29 B. Uvarov ve A. Waterston, "MEALU General Report of Anti-Locust Campaign, 1942-1947", 19 Eylül 1947, FO 371/61564.
- 30 N. Tumarkin, "The Great Patriotic War as Myth and Memory", *European Review* 11.4, (2003), 595-7.
- 31 J. Stalin, "Rech na predvybornom sobranii izbiratelei Stalinskogo izbiratel'nogo okruga goroda Moskv", içinde J. Stalin, *Sochineniya*, ed. R. McNeal, 3 cilt, (Stanford, CA, 1967), 3, s. 2.

- 32 B. Pimlott (ed.), *The Second World War Diary of Hugh Dalton, 1940-45*, (Londra, 1986), 23 Şubat 1945, yan yazı, s. 836, n. 1.
- 33 Bu sözler Churchill tarafından Fulton'a giderken trende eklenmiş gibidir. J. Ramsden, "Mr Churchill Goes to Fulton", içinde Muller, *Churchill's 'Iron Curtain' Speech: Fifty Years Later*, s. 42. Genel olarak, P. Wright, *Iron Curtain: From Stage to Cold War*, (Oxford, 2007).
- 34 B. Rubin, *The Great Powers in the Middle East, 1941-1947: The Road to the Cold War*, (Londra, 1980), s. 73 vdd.
- 35 "Soviet Military and Political Intentions, Spring 1949", Report No: 7453, 9 Aralık 1948.
- 36 K. Blake, *The US-Soviet Confrontation in Iran 1945-62: A Case in the Annals of the Cold War*, (Lanham, MD, 2009), s. 17-18.
- 37 "General Patrick J. Hurley, Personal Representative of President Roosevelt, to the President", 13 Mayıs 1943, *FRUS, Diplomatic Papers 1943: The Near East and Africa*, 4, s. 363-70.
- 38 Millspaugh, *Americans in Persia*, s. 77.
- 39 A. Offner, *Another Such Victory: President Truman and the Cold War, 1945-53*, (Stanford, 2002), s. 128.
- 40 "The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State", 22 Şubat 1946, *FRUS 1946: Eastern Europe, the Soviet Union*, 6, s. 696-709.
- 41 D. Kisatsky, "Voice of America and Iran, 1949-1953: US Liberal Developmentalism, Propaganda and the Cold War", *Intelligence and National Security* 14.3, (1999), 160.
- 42 "The Present Crisis in Iran, undated paper presented in the Department of State", *FRUS, 1950: The Near East, South Asia, and Africa*, 5, s. 513, 516.
- 43 M. Byrne, "The Road to Intervention: Factors Influencing US Policy toward Iran, 1945-53", M. Gasiorowski ve M. Byrne (ed.), içinde *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran* (Syracuse, NY, 2004), s. 201.
- 44 Kisatsky, "Voice of America and Iran", 167, 174.

- 45 M. Gasiorowski, *US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran*, (Ithaca, NY, 1991), s. 10-19.
- 46 Buchan, *Days of God*, s. 30-1.
- 47 Aktaran Yergin, *The Prize*, s. 376.
- 48 A. Miller, *Search for Security: Saudi Arabian Oil and American Foreign Policy, 1939-1949*, (Chapel Hill, NC, 1980), s. 131.
- 49 E. DeGolyer, "Preliminary Report of the Technical Oil Mission to the Middle East", *Bulletin of the American Association of Petroleum Geologists* 28, (1944), 919-23.
- 50 "Summary of Report on Near Eastern Oil", 3 Şubat 1943, içinde Yergin, *The Prize*, s. 375.
- 51 Beaverbrook'tan Churchill'e, 8 Şubat 1944, aktaran K. Young, *Churchill and Beaverbrook: A Study in Friendship and Politics*, (Londra, 1966), s. 261.
- 52 Dışişleri Bakanlığı notu, Şubat 1944, FO 371/42688.
- 53 Churchill'den Roosevelt'e, 20 Şubat 1944, FO 371/42688.
- 54 Halifax'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Şubat 1944, FO 371/42688; Z. Brzezinski, *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power*, (New York, 2012), s. 14. Zbigniew Brzezinski, *Stratejik Vizyon: Amerika ve Küresel Güç Buhranı*, çev. Sezen Yalçın, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- 55 *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, (Washington, DC, 1970); Yergin, *The Prize*, s. 391.
- 56 Yergin, *The Prize*, s. 429.
- 57 W. Louis, *The British Empire in the Middle East, 1945-51: Arab Nationalism, the United States and Postwar Imperialism*, (Oxford, 1984), s. 647.
- 58 Yergin, *The Prize*, s. 433.
- 59 de Bellaigue, *Patriot of Persia*, s. 118. Ayrıca bakınız M. Crinson, "Abadan: Planning and Architecture under the Anglo-Iranian Oil Company", *Planning Perspectives* 12.3 (1997), 341-59.
- 60 S. Marsh, "Anglo-American Crude Diplomacy: Multinational Oil and the Iranian Oil Crisis, 1951-1953", *Contemporary British*

- History Journal* 21.1, (2007), 28; J. Bill ve W. Louis, *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*, (Austin, TX, 1988), s. 329-30.
- 61 “The Secretary of State to the Department of State”, 10 Ekim 1951, *FRUS, 1952-1954: Iran, 1951-1954, 10*, s. 279.
- 62 *Age*.
- 63 R. Ramazani, *Iran's Foreign Policy, 1941-1973: A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations*, (Charlottesville, 1975), s. 190.
- 64 Bellaigue, *Patriot of Persia*, içinde s. 150.
- 65 Yergin, *The Prize*, s. 437.
- 66 Aktaran J. Bill, *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations*, (New Haven, 1988), s. 84.
- 67 *Correspondence between His Majesty's Government in the United Kingdom and the Persian Government and Related Documents Concerning the Oil Industry in Persia, February 1951 to September 1951*, (Londra, 1951), s. 25.
- 68 Shinwell, Genelkurmay Komitesi, Gizli Ek, 23 Mayıs 1951, DEFE 4/43; zamanın İngiliz basını için, de Bellaigue, *Patriot of Persia*, s. 158-9.
- 69 S. Arjomand, *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*, (Oxford, 1988), s. 92-3.
- 70 *Time*, 7 Ocak 1952.
- 71 Elm, *Oil, Power, and Principle*, s. 122.
- 72 M. Holland, *America and Egypt: From Roosevelt to Eisenhower*, (Westport, CT, 1996), s. 24-5.
- 73 H. Wilford, *America's Great Game: The CIA's Secret Arabists and the Shaping of the Modern Middle East*, (New York, 2013), s. 73.
- 74 *Age*., s. 96.
- 75 *Age*.
- 76 D. Wilber, *Clandestine Services History: Overthrow of Premier Mossadeq of Iran: October 1952-August 1953*, (1969), s. 7, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 77 *Age*., s. 22, 34, 33.

- 78 Bakınız. S. Koch, 'Zendeabad, Shah!': *The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammed Mossadeq, August 1953*, (1998), Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 79 M. Gasiorowki, "The Causes of Iran's 1953 Coup: A Critique of Darioush Bayandor's Iran and the CIA", *Iranian Studies* 45.5, (2012), 671-2; W. Louis, "Britain and the Overthrow of the Mossaddeq Government", içinde Gasiorowski ve Byrne, *Mohammad Mosaddeq*, s. 141-2.
- 80 Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq*, s. 35. 81 Age., s. 19.
- 82 Berry'den Dışişleri Bakanlığı'na, 17 Ağustos 1953, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 83 Radyo için bakınız M. Roberts, "Analysis of Radio Propaganda in the 1953 Iran Coup", *Iranian Studies* 45.6 (2012), 759-77; basın için, de Bellaigue, *Patriot of Persia*, s. 232.
- 84 Roma için, Soraya Esfandiary Bakhtiary, *Le Palais des solitudes*, (Paris, 1992), s. 165-6. Ayrıca bakınız. Buchan, *Days of God*, s. 70.
- 85 de Bellaigue, *Patriot of Persia*, s. 253-70.
- 86 "Substance of Discussions of State - Joint Chiefs of Staff Meeting", 12 Aralık 1951, *FRUS, 1951: The Near East and Africa*, 5, s. 435.
- 87 "British-American Planning Talks, Summary Record", 10-11 Ekim 1978, FCO 8/3216.
- 88 "Memorandum of Discussion at the 160th Meeting of the National Security Council, 27 Ağustos 1953", *FRUS, 1952-1954: Iran, 1951-1954*, 10, s. 773.
- 89 "The Ambassador in Iran (Henderson) to Department of State", 18 Eylül 1953, *FRUS, 1952-1954: Iran, 1951-1954*, 10, s. 799.

Amerikan İpek Yolu

- 1 *The International Petroleum Cartel, the Iranian Consortium, and US National Security*, ABD Kongresi, Senato, (Washington, DC, 1974), s. 57-8; Yergin, *The Prize*, s. 453.

- 2 Bill, *The Eagle and the Lion*, s. 88; "Memorandum of the discussion at the 180th meeting of the National Security Council", 14 Ocak 1954, *FRUS, 1952-1954: Iran, 1951-1954*, 10, s. 898.
- 3 M. Gasiorowski, *US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran*, (Ithaca, NY, 1991), s. 150-1.
- 4 V. Nemchenok, "'That So Fair a Thing Should Be So Frail': The Ford Foundation and the Failure of Rural Development in Iran, 1953-1964", *Middle East Journal* 63.2, (2009), 261-73.
- 5 Age., 281; Gasiorowski, *US Foreign Policy*, s. 53, 94.
- 6 C. Schayegh, "Iran's Karaj Dam Affair: Emerging Mass Consumerism, the Politics of Promise, and the Cold War in the Third World", *Comparative Studies in Society and History* 54.3, (2012), 612-43.
- 7 "Memorandum from the Joint Chiefs of Staff", 24 Mart 1949, *FRUS, 1949: The Near East, South Asia, and Africa*, 6, s. 30, -1.
- 8 "Report by the SANACC [State-Army-Navy-Air Force Coordinating Committee] Subcommittee for the Near and Middle East", *FRUS, 1949: The Near East, South Asia, and Africa*, 6, s. 12.
- 9 Genel olarak, B. Yesilbursa, *Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950-59*, (Abingdon, 2005).
- 10 R. McMahon, *The Cold War on the Periphery: The United States, India and Pakistan*, (New York, 1994), s. 16-17.
- 11 P. Tomsen, *The Wars of Afghanistan: Messianic Terrorism, Tribal Conflicts and the Failures of the Great Powers*, (New York, 2011), s. 181-2.
- 12 R. McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East, 1952-1967*, (Londra, 2003), s. 44-5.
- 13 A. Moncrieff, *Suez: Ten Years After* (New York, 1966), s. 40-1; D. Kunz, *The Economic Diplomacy of the Suez Crisis*, (Chapel Hill, NC, 1991), s. 68.
- 14 Eden'den Eisenhower'a, 6 Eylül 1956, FO 800/740.
- 15 M. Heikal, *Nasser: The Cairo Documents*, (Londra, 1972), s. 88.
- 16 H. Macmillan, *Diary*, 25 Ağustos 1956, içinde A. Horne, *Macmillan: The Official Biography*, (Londra, 2008), s. 447.

- 17 Aktaran McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power*, s. 46.
- 18 McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power*, s. 45, 47.
- 19 "Effects of the Closing of the Suez Canal on Sino-Soviet Bloc Trade and Transportation", Office of Research and Reports, Central Intelligence Agency, 21 Şubat 1957, Bilgiye Erişim Özgürlüğü Yasası Okuma Odası, Central Intelligence Agency.
- 20 Kirkpatrick'ten Makins'e, 10 Eylül 1956, FO 800/740.
- 21 *Papers of Dwight David Eisenhower: The Presidency: The Middle Way*, (Baltimore, 1970), 17, s. 2415.
- 22 Bakınız W. Louis ve R. Owen, *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*, (Oxford, 1989); P. Hahn, *The United States, Great Britain, and Egypt, 1945- 1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War*, (Chapel Hill, NC, 1991).
- 23 Eisenhower'dan Dulles'a, 12 Aralık 1956, P. Hahn, "Securing the Middle East: The Eisenhower Doctrine of 1957", içinde *Presidential Studies Quarterly* 36.1, (2006), 39.
- 24 Aktaran Yergin, *The Prize*, s. 459.
- 25 Hahn, "Securing the Middle East", 40.
- 26 Bakınız öncelikle S. Yaqub, *Containing Arab Nationalism: The Eisenhower Doctrine and the Middle East*, (Chapel Hill, NC, 2004).
- 27 R. Popp, "Accommodating to a Working Relationship: Arab Nationalism and US Cold War Policies in the Middle East", *Cold War History* 10.3, (2010), 410.
- 28 "The Communist Threat to Iraq", 17 Şubat 1959, *FRUS, 1958-1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, s. 381-8.
- 29 S. Blackwell, *British Military Intervention and the Struggle for Jordan: King Hussein, Nasser and the Middle East Crisis*, (Londra, 2013), s. 176; "Memorandum of Conference with President Eisenhower", 23 Temmuz 1958, *FRUS, 1958-1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, s. 84.
- 30 "Iraq: The Dissembler", *Time*, 13 Nisan 1959.
- 31 "Middle East: Revolt in Baghdad", *Time*, 21 Temmuz 1958; J. Romero, *The Iraqi Revolution of 1958: A Revolutionary Quest for Unity and Security*, (Lanham, MD, 2011).

- 32 C. Andrew ve V. Mitrokhin, *The KGB and the World: The Mitrokhin Archive II*, (Londra, 2005), s. 273-4; W. Shawcross, *The Shah's Last Ride*, (Londra, 1989), s. 85.
- 33 OIR Report, 16 Ocak 1959, aktaran Popp, "Arab Nationalism and US Cold War Policies", s. 403.
- 34 Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, s. 256.
- 35 W. Louis ve R. Owen, *A Revolutionary Year: The Middle East in 1958*, (Londra, 2002).
- 36 F. Matar, *Saddam Hussein: The Man, the Cause and his Future*, (Londra, 1981), s. 32-44.
- 37 "Memorandum of Discussion at the 420th Meeting of the National Security Council", 1 Ekim 1959, *FRUS, 1958-1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, s. 489, n. 6.
- 38 Bu Olay 1975'te ABD istihbarat örgütlerinin suikasti siyasi bir araç olarak kullanımına dair soruşturmalarda ortaya çıkmıştır. İsmi verilmeyen albay görünüşe göre mendil planı harekete geçirilmeden önce Bağdat'ta bir idam mangası tarafından infaz edilmiştir, *Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders, Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities*, (Washington, DC, 1975), s. 181, n. 1.
- 39 H. Rositzke, *The CIA's Secret Operations: Espionage, Counterespionage and Covert Action*, (Boulder, CO, 1977), s. 109-10.
- 40 A. Siddiqi, *Challenge to Apollo: The Soviet Union and the Space Race, 1945-1974*, (Washington, DC, 2000); B. Chertok, *Rakety i lyudi: Fili Podlipki Tyuratam*, (Moskova, 1996).
- 41 A. Siddiqi, *Sputnik and the Soviet Space Challenge*, (Gainesville, FL, 2003), s. 135-8.
- 42 G. Laird, *North American Air Defense: Past, Present and Future*, (Maxwell, AL, 1975); S. Zaloga, "Most Secret Weapon: The Origins of Soviet Strategic Cruise Missiles, 1945-1960", *Journal of Slavic Military Studies* 6.2, (1993), 262-73.
- 43 D. Kux, *The United States and Pakistan, 1947-2000: Disenchanted Allies*, (Washington, DC, 2001), s. 112; N. Polmar, *Spyplane: The U-2 History Declassified*, (Osceola, WI, 2001), s. 131-48.

- 44 Karaçi'den Washington DC'ye, 31 Ekim 1958, *FRUS, 1958-60: South and Southeast Asia*, 15, s. 682.
- 45 Memcon Eisenhower ve Eyûb, 8 Aralık 1959, *FRUS, 1958-60: South and Southeast Asia*, 15, s. 781-95.
- 46 R. Barrett, *The Greater Middle East and the Cold War: US Foreign Policy under Eisenhower and Kennedy*, (Londra, 2007), s. 167-8.
- 47 Dışişleri Bakanlığı Bülteni, 21 Temmuz 1958.
- 48 Kux, *United States and Pakistan*, s. 110-11.
- 49 V. Nemchenok, "In Search of Stability amid Chaos: US Policy toward Iran, 1961-63", *Cold War History* 10.3, (2010), 345.
- 50 Merkezî İstihbarat Bülteni, 7 Şubat 1961; A. Rubinstein, *Soviet Foreign Policy toward Turkey, Iran and Afghanistan: The Dynamics of Influence*, (New York, 1982), s. 67-8.
- 51 Ulusal Güvenlik Konseyi Raporu, ABD'nin İran Politikası Beyanı, 6 Temmuz 1960, *FRUS, 1958-1960: Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula*, 12, s. 680-8.
- 52 M. Momen, "The Babi and the Baha'i Community of Iran: A Case of 'Suspended Genocide'?", *Journal of Genocide Research* 7.2, (2005), 221-42.
- 53 E. Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, (Princeton, 1982), s. 421-2.
- 54 J. Freivalds, "Farm Corporations in Iran: An Alternative to Traditional Agriculture", *Middle East Journal* 26.2, (1972), 185-93; J. Carey ve A. Carey, "Iranian Agriculture and its Development: 1952-1973", *International Journal of Middle East Studies* 7.3, (1976), 359-82.
- 55 H. Ruhani, *Nehzat-e Imam-e Khomeini*, 2 cilt, (Teheran, 1979), 1, s. 25.
- 56 CIA Bülteni, 5 Mayıs 1961, aktaran Nemchenok, "In Search of Stability", 348.
- 57 *Gahnâme panjah sal Shahanshahiye Pahlavi*, (Paris, 1964), 24 Ocak 1963.
- 58 Bakınız D. Brumberg, *Reinventing Khomeini: The Struggle for Reform in Iran*, (Chicago, 2001).

- 59 D. Zahedi, *The Iranian Revolution: Then and Now*, (Boulder, CO, 2000), s. 156.
- 60 “United States Support for Nation-Building”, (1968); Tahran ABD Büyükelçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na, 4 Mayıs 1972, ikisini de aktaran R. Popp, “An Application of Modernization Theory during the Cold War? The Case of Pahlavi Iran”, *International History Review* 30.1, (2008), 86-7.
- 61 Polk’tan Mayer’e, 23 Nisan 1965, aktaran Popp, “Pahlavi Iran”, 94.
- 62 Zahedi, *Iranian Revolution*, s. 155.
- 63 A. Danielsen, *The Evolution of OPEC*, (New York, 1982); F. Parra, *Oil Politics: A Modern History of Petroleum*, (Londra, 2004), s. 89 vdd.
- 64 Öncelikle bakınız M. Oren, *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*, (Oxford, 2002).

Süper Güç Rekabeti Yolu

- 1 P. Pham, *Ending “East of Suez”: The British Decision to Withdraw from Malaysia and Singapore, 1964-1968*, (Oxford, 2010).
- 2 G. Stocking, *Middle East Oil: A Study in Political and Economic Controversy*, (Nashville, TN, 1970), s. 282; H. Astarjian, *The Struggle for Kirkuk: The Rise of Hussein, Oil and the Death of Tolerance in Iraq*, (Londra, 2007), s. 158.
- 3 “Moscow and the Persian Gulf”, Intelligence Memorandum, 12 Mayıs 1972, *FRUS, 1969-1976: Documents on Iran and Iraq, 1969-72*, E-4, 307.
- 4 *Izvestiya*, 12 Temmuz 1969.
- 5 Buchan, *Days of God*, s. 129.
- 6 Kwarteng, *Ghosts of Empire*, s. 72-3.
- 7 Dışişleri Bakanlığı’ndan Fransa’daki Büyükelçiliğe, Davies-Lopinot İran ve Basra Körfezi hakkında konuşması, 20 Nisan 1972, *FRUS, 1969-1976: Documents on Iran and Iraq, 1969-72*, E-4, 306.
- 8 G. Payton, “The Somali Coup of 1969: The Case for Soviet Complicity”, *Journal of Modern African Studies* 18.3, (1980), 493-508.

- 9 Popp, "Arab Nationalism and US Cold War Policies", 408.
- 10 "Soviet aid and trade activities in the Indian Ocean Area", CIA raporu, S-6064 (1974); V. Goshev, *SSSR i strany Persidskogo zaliva*, (Moskova, 1988).
- 11 ABD Silah Kontrolü ve Silahsızlanma Örgütü, *World Military Expenditure and Arms Transfers, 1968-1977*, (Washington, DC, 1979), s. 156; R. Menon, *Soviet Power and the Third World*, (New Haven, 1986), s. 173; Irak için, A. Fedchenko, *Irak v bor'be za nezavisimost'*, (Moskova, 1970).
- 12 S. Mehrotra, "The Political Economy of Indo-Soviet Relations", içinde R. Cassen (ed.), *Soviet Interests in the Third World*, (Londra, 1985), s. 224; L. Racioppi, *Soviet Policy towards South Asia since 1970*, (Cambridge, 1994), s. 63-5.
- 13 L. Dupree, *Afghanistan*, (Princeton, 1973), s. 525-6.
- 14 "The Shah of Iran: An Interview with Mohammad Reza Pahlavi", *New Atlantic*, 1 Aralık 1973.
- 15 Age.
- 16 Boardman'dan Douglas-Home'a, Ağustos 1973, FCO 55/1116. Ayrıca O. Freedman, "Soviet Policy towards Ba'athist Iraq, 1968-1979", içinde R. Donaldson (ed.), *The Soviet Union in the Third World*, (Boulder, CO, 1981), s. 161-91.
- 17 Saddam Hüseyin, *On Oil Nationalisation*, (Bağdat, 1973), s. 8, 10.
- 18 R. Bruce St John, *Libya: From Colony to Revolution*, (Oxford, 2012), s. 138-9.
- 19 Gaddafi, "Address at Tübrük", 7 Ekim 1969, "The Libyan Revolution in the Words of its Leaders", içinde *Middle East Journal* 24.2, (1970), 209.
- 20 Age., 209-10; M. Ansell ve M. al-Arif, *The Libyan Revolution: A Sourcebook of Legal and Historical Documents*, (Stoughton, WI, 1972), s. 280; *Multinational Corporations and United States Foreign Policy*, 93rd Congressional Hearings, (Washington, DC, 1975), 8, s. 771-3, alıntılardan Yergin, *The Prize*, s. 562.
- 21 F. Halliday, *Iran, Dictatorship and Development*, (Harmondsworth, 1979), s. 139; Yergin, *The Prize*, s. 607.

- 22 P. Marr, *Modern History of Iraq*, (Londra, 2004), s. 162.
- 23 Trablusgarp'taki Büyükelçilik'ten Washington'a, 5 Aralık 1970, aktaran Yergin, *The Prize*, s. 569.
- 24 G. Hughes, "Britain, the Transatlantic Alliance, and the Arab-Israeli War of 1973", *Journal of Cold War Studies* 10.2, (2008), 3-40.
- 25 "The Agranat Report: The First Partial Report", *Jerusalem Journal of International Relations* 4.1, (1979), 80. Ayrıca bakınız U. Bar-Joseph, *The Watchman Fell Asleep: The Surprise of Yom Kippur and its Sources*, (Albany, NY, 2005), özellikle s. 174-83.
- 26 A. Rabinovich, *The Yom Kippur War: The Epic Encounter that Transformed the Middle East*, (New York, 2004), s. 25; Andrew ve Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive II*, s. 160.
- 27 G. Golan, "The Soviet Union and the Yom Kippur War", içinde P. Kumaraswamy, *Revisiting the Yom Kippur War*, (Londra, 2000), s. 127-52; aynı yazar, "The Cold War and the Soviet Attitude towards the Arab-Israeli Conflict", N. Ashton (ed.), içinde *The Cold War in the Middle East: Regional Conflict and the Superpowers, 1967-73*, (Londra, 2007), s. 63.
- 28 H. Kissinger, *Years of Upheaval*, (Boston, 1982), s. 463.
- 29 "Address to the Nation about Policies to Deal with the Energy Shortages", 7 Ekim 1973, *Public Papers of the Presidents of the United States [PPPUS]: Richard M. Nixon, 1973*, (Washington, DC, 1975), s. 916-17.
- 30 Age.; Yergin, *The Prize*, s. 599-601
- 31 D. Tihansky, "Impact of the Energy Crisis on Traffic Accidents", *Transport Research* 8, (1974), 481-3.
- 32 S. Godwin ve D. Kulash, "The 55 mph Speed Limit on US Roads: Issues Involved", *Transport Reviews: A Transnational Transdisciplinary Journal* 8.3, (1988), 219-35.
- 33 Bakınız örneğin R. Knowles, *Energy and Form: Approach to Urban Growth*, (Cambridge, MA, 1974); P. Steadman, *Energy, Environment and Building*, (Cambridge, 1975).
- 34 D. Rand, "Battery Systems for Electric Vehicles - a State-of-the-Art Review", *Journal of Power Sources* 4, (1979), 101-43.

- 35 Enerji Semineri'nde Konuşma, 21 Ağustos 1973, aktaran E. S. Godbold, *Jimmy and Rosalynn Carter: The Georgian Years, 1924-1974*, (Oxford, 2010), s. 239.
- 36 J. G. Moore, "The Role of Congress", R. Larson ve R. Vest, *Implementation of Solar Thermal Technology*, (Cambridge, MA, 1996), s. 69-118.
- 37 President Nixon, "Memorandum Directing Reductions in Energy Consumption by the Federal Government", 29 Haziran 1973, *PPUS: Nixon, 1973*, s. 630.
- 38 Yergin, *The Prize*, s. 579, 607. 39 Age., s. 616.
- 40 K. Makiya, *The Monument: Art, Vulgarity, and Responsibility in Iraq*, (Berkeley, 1991), s. 20-32; R. Baudouï, "To Build a Stadium: Le Corbusier's Project for Baghdad, 1955-1973", *DC Papers, revista de crítica y teoría de la arquitectura* 1, (2008), 271-80.
- 41 P. Stearns, *Consumerism in World History: The Global Transormation of Desire*, (Londra, 2001), s. 119.
- 42 Sreedhar ve J. Cavanagh, "US Interests in Iran: Myths and Realities", *ISDA Journal* 11.4, (1979), 37-40; US Arms Control and Disarmament Agency, *World Military Expenditures and Arms Transfers 1972-82*, (Washington, DC, 1984), s. 30; T. Moran, "Iranian Defense Expenditures and the Social Crisis", *International Security* 3.3, (1978), 180.
- 43 Aktaran Buchan, *Days of God*, s. 162.
- 44 A. Alnasrawi, *The Economy of Iraq: Oil, Wars, Destruction of Development and Prospects, 1950-2010*, (Westport, CT, 1994), s. 94; C. Tripp, *A History of Iraq*, (Cambridge, 2000), s. 206.
- 45 "Secretary Kerry's Interview on Iran with NBC's David Gregory", 10 Ekim 2013, US State Department, Embassy of the United States London, website.
- 46 "Past Arguments Don't Square with Current Iran Policy", *Washington Post*, 27 Mart 2005.
- 47 S. Parry-Giles, *The Rhetorical Presidency, Propaganda, and the Cold War, 1945-55*, (Westport, CT, 2002), s. 164 vdd.
- 48 Aktaran Shawcross, *Shah's Last Ride*, s. 179.

- 49 Dışişleri Bakanı Henry A. Kissinger'dan Başkan Gerald R. Ford'a, Not, 13 Mayıs 1975, içinde M. Hunt (ed.), *Crises in US Foreign Policy: An International History Reader*, (New York, 1996), s. 398.
- 50 J. Abdulghani, *Iran and Iraq: The Years of Crisis*, (Londra, 1984), s. 152-5.
- 51 R. Cottam, *Iran and the United States: A Cold War Case Study*, (Pittsburgh, 1988), s. 149-51.
- 52 H. Kissinger, *The White House Years*, (Boston, 1979), s. 1265; aynı yazar, *Years of Upheaval*; L. Meho, *The Kurdish Question in US Foreign Policy: A Documentary Sourcebook*, (Westport, CT, 2004), s. 14.
- 53 *Power Study of Iran, 1974-75*, Report to the Imperial Government of Iran (1975), s. 3-24, aktaran B. Mossavar-Rahmani, "Iran", J. Katz ve O. Marwah (ed.), içinde *Nuclear Power in Developing Countries: An Analysis of Decision Making*, (Lexington, MA, 1982), s. 205.
- 54 D. Poneman, *Nuclear Power in the Developing World*, (Londra, 1982), s. 86.
- 55 Age., s. 87; J. Yaphe ve C. Lutes, *Reassessing the Implications of a Nuclear- Armed Iran*, (Washington, DC, 2005), s. 49.
- 56 B. Mossavar-Rahmani, "Iran's Nuclear Power Programme Revisited", *Energy Policy* 8.3, (1980), 193-4 ve aynı yazar, *Energy Policy in Iran: Domestic Choices and International Implications*, (New York, 1981).
- 57 S. Jones ve J. Holmes, "Regime Type, Nuclear Reversals, and Nuclear Strategy: The Ambiguous Case of Iran", içinde T. Yoshihara ve J. Holmes (ed.), *Strategy in the Second Nuclear Age: Power, Ambition and the Ultimate Weapon*, (Washington, DC, 2012), s. 219.
- 58 *Special Intelligence Estimate: Prospects for Further Proliferation of Nuclear Weapons*, (1974), s. 38, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 59 K. Hamza, J. Stein ile birlikte, "Behind the Scenes with the Iraqi Nuclear Bomb", içinde M. Sifry ve C. Cerf (ed.), *The Iraq War Reader: History, Documents, Opinions*, (New York, 2003), s. 191.
- 60 J. Snyder, "The Road to Osirak: Baghdad's Quest for the Bomb", *Middle East Journal* 37, (1983), 565-94; A. Cordesman, *Weapons of Mass Destruction in the Middle East*, (Londra, 1992), s. 95-102;

- D. Albright ve M. Hibbs, "Iraq's Bomb: Blueprints and Artifacts", *Bulletin of the Atomic Scientists*, (1992), 14-23.
- 61 A. Cordesman, *Iraq and the War of Sanctions: Conventional Threats and Weapons of Mass Destruction*, (Westport, CT, 1999), s. 603-6.
- 62 *Prospects for Further Proliferation*, s. 20-6.
- 63 K. Mahmoud, *A Nuclear Weapons-Free Zone in the Middle East: Problems and Prospects*, (New York, 1988), s. 93.
- 64 Wright'tan Parsons ve Egerton'a, 21 Ekim 1973, FO 55/1116.
- 65 F. Khan, *Eating Grass: The Making of the Pakistani Bomb*, (Stanford, 2012), s. 279.
- 66 Dr. A. Khan, "Pakistan's Nuclear Programme: Capabilities and Potentials of the Kahuta Project", Pakistan İç İşleri Enstitüsü'nde konuşma, 10 Eylül 1990, alıntılan Khan, *Making of the Pakistani Bomb*, s. 158.
- 67 Kux, *The United States and Pakistan*, s. 221-4.
- 68 Memcon, 12 Mayıs 1976, aktaran R. Alvandi, *Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War*, (Oxford, 2014), s. 163.
- 69 G. Sick, *All Fall Down: America's Tragic Encounter with Iran*, (New York, 1987), s. 22.
- 70 "Toasts of the President and the Shah at a State Dinner", 31 Aralık 1977, *PPPUS: Jimmy Carter, 1977*, s. 2220-2.
- 71 Mossaver-Rahmani, "Iran's Nuclear Power", 192.
- 72 Pesaran, "System of Dependent Capitalism in Pre- and Post-Revolutionary Iran", *International Journal of Middle East Studies* 14, (1982), 507; P. Clawson, "Iran's Economy between Crisis and Collapse", *Middle East Research and Information Project Reports* 98, (1981), 11-15; K. Pollack, *Persian Puzzle: The Conflict between Iran and America*, (New York, 2004), s. 113; ayrıca N. Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, (New Haven, 2003), s. 158-62.
- 73 M. Heikal, *Iran: The Untold Story*, (New York, 1982), s. 145-6.
- 74 Shawcross, *Shah's Last Ride*, s. 35.

- 75 J. Carter, *Keeping Faith: Memoirs of a President*, (Fayetteville, AR, 1995), s. 118.
- 76 A. Moens, "President Carter's Advisers and the Fall of the Shah", *Political Science Quarterly* 106.2, (1980), 211-37.
- 77 D. Murray, *US Foreign Policy and Iran: American-Iranian Relations since the Islamic Revolution*, (Londra, 2010), s. 20.
- 78 ABD Ticaret Bakanlığı, *Foreign Broadcast Service*, 6 Ekim 1979.
- 79 "Afghanistan in 1977: An External Assessment", ABD Kâbil Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na, 30 Ocak 1978.
- 80 Braithwaite, *Afgantsy*, s. 78-9; S. Coll, *Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden, from the Soviet Intervention to September 10, 2001*, (New York, 2004), s. 48.

Felaket Yolu

- 1 Andrew ve Mitrokhin, *Mitrokhin Archive II*, s. 178-80.
- 2 Sreedhar ve Cavanagh, "US Interests in Iran", 140.
- 3 C. Andrew ve O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, (Londra, 1990), s. 459.
- 4 W. Sullivan, *Mission to Iran: The Last Ambassador*, (New York, 1981), s. 201-3, 233; ayrıca Sick, *All Fall Down*, s. 81-7; A. Moens, "President Carter's Advisors", *Political Science Quarterly* 106.2, (1991), 244.
- 5 Z. Brzezinski, *Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977-1981*, (Londra, 1983), s. 38.
- 6 "Exiled Ayatollah Khomeini returns to Iran", BBC News, 1 Şubat 1979.
- 7 Sick, *All Fall Down*, s. 154-6; D. Farber, *Taken Hostage: The Iran Hostage Crisis and America's First Encounter with Radical Islam*, (Princeton, 2005), s. 99-100, 111-13.
- 8 C. Vance, *Hard Choices: Critical Years in America's Foreign Policy*, (New York, 1983), s. 343; B. Glad, *An Outsider in the White House: Jimmy Carter, his Advisors, and the Making of American Foreign Policy*, (Ithaca, NY, 1979), s. 173.

- 9 *Constitution of the Islamic Republic of Iran*, (Berkeley, 1980).
- 10 "Presidential Approval Ratings - Historical Statistics and Trends",
www.gallup.com.
- 11 A. Cordesman, *The Iran-Iraq War and Western Security, 1984-1987*, (Londra, 1987), s. 26. Ayrıca D. Kinsella, "Conflict in Context: Arms Transfers and Third World Rivalries during the Cold War", *American Journal of Political Science* 38.3, (1994), 573.
- 12 Sreedhar ve Cavanagh, "US Interests in Iran", 143.
- 13 "Comment by Sir A. D. Parsons, Her Majesty's Ambassador, Teheran, 1974- 1979", N. Browne, içinde *Report on British Policy on Iran, 1974-1978*, (Londra, 1980), Ek B.
- 14 R. Cottam, "US and Soviet Responses to Islamic Political Militancy", içinde N. Keddie and M. Gasiorowski (ed.), *Neither East nor West: Iran, the Soviet Union and the United States*, (New Haven, 1990), 279; A. Rubinstein, "The Soviet Union and Iran under Khomeini", *International Affairs* 57.4, (1981), 599.
- 15 Turner'in ifadesi basına sızdırılmıştır, "Turner Sees a Gap in Verifying Treaty: Says Iran Bases Can't Be Replaced until '84", *New York Times*, 17 Nisan 1979.
- 16 R. Gates, *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*, (New York, 1996). Gates müzakerelerin hassas olduğundan ve Amiral Turner'in ziyaret için, olasılıkla kılık değiştirme amacıyla bıyık bıraktığından başka bir şey söylemez, s. 122-3.
- 17 J. Richelson, "The Wizards of Langley: The CIA's Directorate of Science and Technology", içinde R. Jeffreys-Jones ve C. Andrew (ed.), *Eternal Vigilance? 50 Years of the CIA*, (Londra, 1997), s. 94-5.
- 18 Rubinstein, "The Soviet Union and Iran under Khomeini", 599, 601.
- 19 Gates, *From the Shadows*, s. 132.
- 20 R. Braithwaite, *Afgantsy: The Russians in Afghanistan, 1979-89*, (Londra, 2011), s. 37-44.
- 21 "Main Outlines of the Revolutionary Tasks"; Braithwaite, *Afgantsy*, s. 42-3; P. Dimitrakis, *The Secret War in Afghanistan: The Soviet*

Union, China and Anglo-American Intelligence in the Afghan War, (Londra, 2013), 1-20.

- 22 J. Amstutz, *Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation*, (Washington, DC, 1986), s. 130; H. Bradsher, *Afghanistan and the Soviet Union*, (Durham, NC, 1985), s. 1010.
- 23 N. Newell ve R. Newell, *The Struggle for Afghanistan*, (Ithaca, NY, 1981), s. 86.
- 24 N. Misdaq, *Afghanistan: Political Frailty and External Interference*, (2006), s. 108.
- 25 A. Assifi, "The Russian Rope: Soviet Economic Motives and the Subversion of Afghanistan", *World Affairs* 145.3, (1982-3), 257.
- 26 V. Bukovsky, *Reckoning with Moscow: A Dissident in the Kremlin's Archives*, (Londra, 1998), s. 380-2.
- 27 Gates, *From the Shadows*, s. 131-2.
- 28 ABD Dışişleri Bakanlığı, Güvenlik Ofisi, *The Kidnapping and Death of Ambassador Adolph Dubs, February 14 1979*, (Washington, DC, 1979).
- 29 D. Cordovez ve S. Harrison, *Out of Afghanistan: The Inside Story of the Soviet Withdrawal*, (Oxford, 1995), s. 35; D. Camp, *Boots on the Ground: The Fight to Liberate Afghanistan from Al-Qaeda and the Taliban*, (Minneapolis, 2012), s. 8-9.
- 30 CIA Toplantı Notları, 20 Ağustos; 24 Ağustos; 11 Eylül; 14 Eylül, 20 Eylül; Gates, *From the Shadows*, s. 132-3.
- 31 "What Are the Soviets Doing in Afghanistan?", 17 Eylül 1979, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 32 D. MacEachin, *Predicting the Soviet Invasion of Afghanistan: The Intelligence Community's Record*, (Washington, DC, 2002); O. Sarin ve L. Dvoretzky, *The Afghan Syndrome: The Soviet Union's Vietnam*, (Novato, CA, 1993), s. 79-84.
- 33 M. Brecher ve J. Wilkenfeld, *A Study of Crisis*, (Ann Arbor, MI, 1997), s. 357.
- 34 *Pravda*, 29, 30 Aralık 1979.
- 35 Amstutz, *Afghanistan*, s. 43-4. Bu söylentiler o kadar güçlüydü –ve olasılıkla o kadar ikna ediciydi– ki, Büyükelçi Dubs'ın ken-

- disi gerçek olup olmadıklarını öğrenmek için CIA'ye sormuştu, Braithwaite, *Afgantsy*, s. 78-9. Yerel söylentiler için, R. Garthoff, *Détente and Confrontation: Soviet-American Relations from Nixon to Reagan*, (Washington, DC, 1985), s. 904. Ayrıca Andrew ve Mitrokhin, *Mitrokhin Archive II*, s. 393-4.
- 36 A. Lyakhovskii, *Tragediya i doblest' Afgana*, (Moskova, 1995), s. 102.
- 37 Braithwaite, *Afgantsy*, s. 78-9, 71; Lyakhovskii, *Tragediya i doblest' Afgana*, s. 181.
- 38 Alıntılan V. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, (Chapel Hill, NC, 2007), s. 262; Coll, *Ghost Wars*, s. 48.
- 39 "Meeting of the Politburo Central Committee", 17 Mart 1979, s. 142-9, içinde Dimitrakis, *Secret War*, s. 133.
- 40 Lyakhovskii, *Tragediya i doblest' Afgana*, s. 109-12.
- 41 *Pravda*, 13 Ocak 1980.
- 42 Braithwaite, *Afgantsy*, s. 77.
- 43 "The Current Digest of the Soviet Press", *American Association for the Advancement of Slavic Studies* 31, (1979), 4.
- 44 Zubok, *A Failed Empire*, s. 262.
- 45 Lyakhovskii, *Tragediya i doblest' Afgana*, s. 215.
- 46 *Pravda*, 13 Ocak 1980.
- 47 Aktaran Lyakhovskii, *Tragediya i doblest' Afgana*, s. 252.
- 48 Brzezinski bu uyarıları ciddiye almaz, *Power and Principle*, s. 472-5; Vance, *Hard Choices*, s. 372-3; Glad, *Outsider in the White House*, s. 176-7.
- 49 D. Harris, *The Crisis: The President, the Prophet, and the Shah: 1979 and the Coming of Militant Islam*, (New York, 2004), s. 193.
- 50 Age., s. 199, -200.
- 51 Farber, *Taken Hostage*, s. 41-2.
- 52 Saunders, "Diplomacy and Pressure, Ekim 1979 - Mayıs 1980", içinde W. Christopher (ed.), *American Hostages in Iran: Conduct of a Crisis*, (New Haven, 1985), s. 78-9.
- 53 H. Alikhani, *Sanctioning Iran: Anatomy of a Failed Policy*, (New York, 2001), s. 67.

- 54 “Rivals doubt Carter will retain poll gains after Iran crisis”, *Washington Post*, 17 Aralık 1979. Bakınız. C. Emery, “The Transatlantic and Cold War Dynamics of Iran Sanctions, 1979-80”, *Cold War History* 10.3, (2010), 374-6.
- 55 “Text of Khomeini speech”, 20 Ekim 1979, NSC Başkan Carter’a not, aktaran Emery, “Iran Sanctions”, 374.
- 56 Age.
- 57 Age., 375.
- 58 “The Hostage Situation”, CIA Başkanı’ndan Not, 9 Ocak 1980, aktaran Emery, “Iran Sanctions”, 380.
- 59 Carter, *Keeping Faith*, s. 475.
- 60 Age. Ayrıca G. Sick, “Military Operations and Constraints”, Christopher, içinde *American Hostages in Iran*, s. 144-72.
- 61 Woodrow Wilson Center, *The Origins, Conduct, and Impact of the Iran-Iraq War, 1980-1988: A Cold War International History Project Document Reader*, (Washington, DC, 2004).
- 62 “NSC on Afghanistan”, Fritz Ermath’tan Brzezinski’ye, aktaran Emery, “Iran Sanctions”, 379.
- 63 “The State of the Union. Address Delivered Before a Joint Session of the Congress”, 23 Ocak 1980, s. 197.
- 64 M. Bowden, *Guests of the Ayatollah: The First Battle in America’s War with Militant Islam*, (2006), s. 359-61.
- 65 J. Kyle ve J. Eidson, *The Guts to Try: The Untold Story of the Iran Hostage Rescue Mission by the On-Scene Desert Commander*, (New York, 1990); ayrıca P. Ryan, *The Iranian Rescue Mission: Why It Failed*, (Annapolis, 1985).
- 66 S. Mackey, *The Iranians: Persia, Islam and the Soul of a Nation*, (New York, 1996), s. 298.
- 67 Brzezinski’den Carter’a, 3 Ocak 1980, H. Brands, “Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran: Was There a Green Light?”, içinde *Cold War History* 12.2, (2012), 322-3; ayrıca bakınız. O. Njølstad, “Shifting Priorities: The Persian Gulf in US Strategic Planning in the Carter Years”, *Cold War History* 4.3, (2004), 30-8.

- 68 R. Takeyh, "The Iran-Iraq War: A Reassessment", *Middle East Journal* 64, (2010), 367.
- 69 A. Bani-Sadr, *My Turn to Speak: Iran, the Revolution and Secret Deals with the US*, (Washington, DC, 1991), s. 13, 70-1; D. Hiro, *Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict*, (New York, 1991), s. 71-2; S. Fayazmanesh, *The United States and Iran: Sanctions, Wars and the Policy of Dual Containment*, (New York, 2008), s. 16-17.
- 70 Brands, "Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran", 321-37.
- 71 K. Woods ve M. Stout, "New Sources for the Study of Iraqi Intelligence during the Saddam Era", *Intelligence and National Security* 25.4, (2010), 558.
- 72 "Transcript of a Meeting between Saddam Hussein and his Commanding Officers at the Armed Forces General Command", 22 Ekim 1980, aktaran H. Brands ve D. Palkki, "Saddam Hussein, Israel, and the Bomb: Nuclear Alarmism Justified?", *International Security* 36.1, (2011), 145-6.
- 73 "Meeting between Saddam Hussein and High-Ranking Officials", 16 Eylül 1980, K. Woods, D. Palkki ve M. Stout (ed.), *The Saddam Tapes: The Inner Workings of a Tyrant's Regime* içinde, (Cambridge, 2011), s. 134.
- 74 Aktaran Brands ve Palkki, "Saddam, Israel, and the Bomb", 155.
- 75 "President Saddam Hussein Meets with Iraqi Officials to Discuss Political Issues", Ekim 1979, Woods, Palkki ve Stout, *Saddam Tapes* içinde, s. 22.
- 76 Aktaran Brands, "Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran", 331. Saddam'ın paranoyakça görüşleri için bakınız. K. Woods, J. Lacey ve W. Murray, "Saddam's Delusions: The View from the Inside", *Foreign Affairs* 85.3, (2006), 2-27.
- 77 J. Parker, *Persian Dreams: Moscow and Teheran since the Fall of the Shah*, (Washington, DC, 2009), s. 6-10.
- 78 Brands, "Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran", 331.
- 79 O. Smolansky ve B. Smolansky, *The USSR and Iraq: The Soviet Quest for Influence*, (Durham, NC, 1991), s. 230-4.

- 80 “Military Intelligence Report about Iran”, 1 Temmuz 1980, aktaran Brands, “Saddam Hussein, the United States, and the Invasion of Iran”, 334. Ayrıca H. Brands, “Why Did Saddam Hussein Inva-
de Iran? New Evidence on Motives, Complexity, and the Israel
Factor”, *Journal of Military History* 75, (2011), 861-5; aynı yazar,
“Saddam and Israel: What Do the New Iraqi Records Reveal?”,
Diplomacy & Statecraft 22.3, (2011), 500-20.
- 81 Brands, “Saddam Hussein, the United States, and the Invasion
of Iran”, 323.
- 82 Sick, *All Fall Down*, s. 313-14; J. Dumbrell, *The Carter Presidency:
A Re-Evaluation*, (Manchester, 2005), s. 171.
- 83 Brzezinski, *Power and Principle*, s. 504.
- 84 J.-M. Xaviere (çev.), *Sayings of the Ayatollah Khomeini: Political,
Philosophical, Social and Religious: Extracts from Three Major Works
by the Ayatollah*, (New York, 1980), s. 8-9.
- 85 E. Abrahamian, *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*, (Lond-
ra, 1989), s. 51. Ervard Abrahamian, *Hümeynizm*, çev. Mehmet
Toprak, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.
- 86 T. Parsi, *The Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Iran,
Israel and the United States*, (New Haven, 2007), s. 107.
- 87 R. Claire, *Raid on the Sun: Inside Israel's Secret Campaign that
Denied Saddam Hussein the Bomb*, (New York, 2004).
- 88 Woods, Palkki ve Stout, *Saddam Tapes*, s. 79.
- 89 “Implications of Iran's Victory over Iraq”, 8 Haziran 1982, Ulusal
Güvenlik Arşivi.
- 90 *The Times*, 14 Temmuz 1982.
- 91 G. Shultz, *Turmoil and Triumph: Diplomacy, Power and the Victory
of the American Deal*, (New York, 1993), s. 235.
- 92 B. Jentleson, *Friends Like These: Reagan, Bush, and Saddam,
1982-1990*, (New York, 1994), s. 35; J. Hiltermann, *A Poisonous
Affair: America, Iraq and the Gassing of Halabja*, (Cambridge,
2007), s. 42-4.
- 93 “Talking Points for Amb. Rumsfeld's Meeting with Tariq Aziz
and Saddam Hussein”, 14 Aralık 1983, aktaran B. Gibson, *Covert*

- Relationship: American Foreign Policy, Intelligence and the Iran-Iraq War, 1980-1988*, (Santa Barbara, 2010), s. 111-12.
- 94 Aktaran Gibson, *Covert Relationship*, s. 113.
- 95 H. Brands ve D. Palkki, "Conspiring Bastards: Saddam Hussein's Strategic View of the United States", *Diplomatic History* 36.3, (2012), 625-59.
- 96 "Talking Points for Ambassador Rumsfeld's Meeting with Tariq Aziz and Saddam Hussein", 4 Aralık 1983, aktaran Gibson, *Covert Relationship*, s. 111.
- 97 Gibson, *Covert Relationship*, s. 113-18.
- 98 Admiral Howe'dan Dışişleri Bakanı'na, "Iraqi Use of Chemical Weapons", 1 Ekim 1983, aktaran Gibson, *Covert Relationship*, s. 107.
- 99 Aktaran Z. Fredman, "Shoring up Iraq, 1983 to 1990: Washington and the Chemical Weapons Controversy", *Diplomacy & Statecraft* 23.3, (2012), 538.
- 100 Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Karar 540'ı onaylamış, askeri operasyonların sonlandırılması çağrısı yapmış ancak kimyasal silahlardan söz etmemiştir. Üst düzey BM yetkililerinden birine göre, Genel Sekreter Javier Pérez de Cuéllar bu konuyu ele almak istediğinde, "Buz gibi bir atmosferle karşılaşmıştı; Güvenlik Konseyi bu konuda bir şey duymak istemiyordu." Hiltermann, *A Poisonous Affair*, s. 58. Ayrıca bakınız. Gibson, *Covert Relationship*, s. 108-9.
- 101 Fredman, "Shoring up Iraq", 539.
- 102 "Iraqi Use of Chemical Weapons", Gibson, *Covert Relationship* içinde, s. 108.
- 103 Fredman, "Shoring up Iraq", 542.
- 104 A. Neier, "Human Rights in the Reagan Era: Acceptance by Principle", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 506.1, (1989), 30-41.
- 105 Braithwaite, *Afgantsy*, s. 201-2 ve M. Bearden ve J. Risen, *Afghanistan: The Main Enemy*, (New York, 2003), s. 227, 333-6.
- 106 Braithwaite, *Afgantsy*, s. 214; D. Gai ve V. Snegirev, *Vtorozhenie*, (Moskova, 1991), s. 139.
- 107 Braithwaite, *Afgantsy*, s. 228-9. 108 Age., s. 223.

- 109 J. Hershberg, "The War in Afghanistan and the Iran-Contra Affair: Missing Links?", *Cold War History* 3.3, (2003), 27.
- 110 Ulusal Güvenlik Karar Direktifi 166, 27 Mart 1985, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 111 Hershberg, "The War in Afghanistan and the Iran-Contra Affair", 28; ayrıca bakınız H. Teicher ve G. Teicher, *Twin Pillars to Desert Storm: America's Flawed Vision in the Middle East from Nixon to Bush*, (New York, 1993), s. 325-6.
- 112 Braithwaite, *Afgantsy*, s. 215.
- 113 Coll, *Ghost Wars*, s. 161-2, 71-88.
- 114 *Beijing Review*, 7 Ocak 1980.
- 115 M. Malik, *Assessing China's Tactical Gains and Strategic Losses Post-September 11*, (Carlisle Barracks, 2002), aktaran S. Mahmud Ali, *US-China Cold War Collaboration: 1971-1989*, (Abingdon, 2005), s. 177.
- 116 Braithwaite, *Afgantsy*, s. 202-3.
- 117 Aktaran Teicher ve Teicher, *Twin Pillars to Desert Storm*, s. 328.
- 118 "Toward a Policy in Iran", içinde *The Tower Commission Report: The Full Text of the President's Special Review Board*, (New York, 1987), s. 112-15.
- 119 H. Brands, "Inside the Iraqi State Records: Saddam Hussein, 'Irangate' and the United States", *Journal of Strategic Studies* 34.1, (2011), 103.
- 120 H. Emadi, *Politics of the Dispossessed: Superpowers and Developments in the Middle East*, (Westport, CT, 2001), s. 41.
- 121 Hershberg, "The War in Afghanistan and the Iran-Contra Affair", 30-1.
- 122 Age., 35, 37-9.
- 123 M. Yousaf ve M. Adkin, *The Bear Trap*, (Londra, 1992), s. 150.
- 124 "Memorandum of Conversation, 26 May 1986", *Tower Commission Report*, s. 311-12; Hershberg, "The War in Afghanistan and the Iran-Contra Affair", 40, 42.
- 125 Aktaran Hershberg, "The War in Afghanistan and the Iran-Contra Affair", 39.

- 126 S. Yetiv, *The Absence of Grand Strategy: The United States in the Persian Gulf, 1972-2005*, (Baltimore, 2008), s. 57.
- 127 E. Hooglund, "The Policy of the Reagan Administration toward Iran", içinde Keddie ve Gasiorowski, *Neither East nor West*, s. 190. Bir diğer örnek için, bakınız. Brands, "Inside the Iraqi State Records", 100.
- 128 K. Woods, *Mother of All Battles: Saddam Hussein's Strategic Plan for the Persian Gulf War*, (Annapolis, 2008), s. 50.
- 129 B. Souresrafil, *Khomeini and Israel*, (Londra, 1988), s. 114.
- 130 *Report of the Congressional Committees Investigating the Iran-Contra Affair, with Supplemental, Minority, and Additional Views*, (Washington, DC, 1987), s. 176.
- 131 Silah satışları için, *Report of the Congressional Committees Investigating the Iran-Contra Affair*.
- 132 A. Hayes, "The Boland Amendments and Foreign Affairs Defection", *Columbia Law Review* 88.7, (1988), 1534-74.
- 133 "Address to the Nation on the Iran Arms and Contra Aid Controversy", 3 Ekim 1986, *PPPUS: Ronald Reagan, 1986*, s. 1546.
- 134 "Address to the Nation on the Iran Arms and Contra Aid Controversy", 4 Mart 1987, *PPPUS: Ronald Reagan, 1987*, s. 209.
- 135 L. Walsh, *Final Report of the Independent Counsel for Iran/Contra Matters*, 4 cilt, (Washington, DC, 1993).
- 136 G. H. W. Bush, "Grant of Executive Clemency", Proclamation 6518, 24 Aralık 1992, *Federal Register* 57.251, s. 62145-6.
- 137 "Cabinet Meeting regarding the Iran-Iraq War, mid-October 1986" ve "Saddam Hussein Meeting with Ba'ath Officials", 1987 başı, ikisini de aktaran Brands, "Inside the Iraqi State Records", 105.
- 138 "Saddam Hussein Meeting with Ba'ath Officials", 1987 başı, aktaran Brands, "Inside the Iraqi State Records", 112-13.
- 139 Age., 113.
- 140 *Comprehensive Report of the Special Advisor to the Director of Central Intelligence on Iraq's Weapons of Mass Destruction*, 3 cilt, (2004), 1, s. 31; Brands, "Inside the Iraqi State Records", 113.

- 141 Colin Powell toplantı notları 21 Ocak 1987, Woodrow Wilson Center, *The Origins, Conduct, and Impact of the Iran-Iraq War*.
- 142 Brands, "Inside the Iraqi State Records", 112.
- 143 D. Neff, "The US, Iraq, Israel and Iran: Backdrop to War", *Journal of Palestinian Studies* 20.4, (1991), 35.
- 144 Brands ve Palkki, "Conspiring Bastards", 648.
- 145 Fredman, "Shoring up Iraq", 548.
- 146 WikiLeaks, 90 BAGHDAD 4237.
- 147 "Excerpts from Iraqi Document on Meeting with US Envoy", *New York Times*, 23 Eylül 1990.

Trajedi Yolu

- 1 Paul'den Dışişleri ve Milletler Topluluğu Ofisi'ne, "Saddam Hussein al-Tikriti", 20 Aralık 1969, FCO 17/871; "Saddam Hussein", Bağdat'taki İngiliz Büyükelçiliği'nden Milletler Topluluğu Ofisi'ne Telgraf, Londra, 20 Aralık 1969, FCO 17/871.
- 2 "Rumsfeld Mission: December 20 Meeting with Iraqi President Saddam Hussein", Ulusal Güvenlik Arşivi. Fransızlar ve Saddam için, C. Saint-Prot, *Saddam Hussein: un gaullisme arabe?*, (Paris, 1987); ayrıca bakınız. D. Styan, *France and Iraq: Oil, Arms and French Policy Making in the Middle East*, (Londra, 2006).
- 3 "Saddam and his Senior Advisors Discussing Iraq's Historical Rights to Kuwait and the US Position", 15 Aralık 1990, Woods, Palkki ve Stout, içinde *Saddam Tapes*, s. 34-5.
- 4 Başkan George H. W. Bush, "National Security Directive 54. Responding to Iraqi Aggression in the Gulf", 15 Ocak 1991, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 5 G. Bush, *Speaking of Freedom: The Collected Speeches of George H. W. Bush*, (New York, 2009), s. 196-7.
- 6 J. Woodard, *The America that Reagan Built*, (Westport, CT, 2006), s. 139, n. 39.
- 7 Başkan George H. W. Bush, "National Security Directive 54. Responding to Iraqi Aggression in the Gulf".

- 8 G. Bush ve B. Scowcroft, *A World Transformed*, (New York, 1998), s. 489.
- 9 Aktaran J. Connelly, "In Northwest: Bush-Cheney Flip Flops Cost America in Blood", *Seattle Post-Intelligencer*, 29 Temmuz 2004. Ayrıca bakınız. B. Montgomery, *Richard B. Cheney and the Rise of the Imperial Vice Presidency*, (Westport, CT, 2009), s. 95.
- 10 W. Martel, *Victory in War: Foundations of Modern Strategy*, (Cambridge, 2011), s. 248.
- 11 Başkan Bush, "Address before a Joint Session of the Congress on the State of the Union", 28 Ocak 1992, *PPPUS: George Bush, 1992-1993*, s. 157.
- 12 Sovyetler Birliği'nin çöküşü için bakınız. S. Plokhy, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*, (New York, 2014); bu dönemdeki Çin için, L. Brandt ve T. Rawski (ed.), *China's Great Economic Transformation*, (Cambridge, 2008).
- 13 Bush, "State of the Union," 28 Ocak 1992, s. 157.
- 14 BM Kararı 687, (1991), Madde 20.
- 15 S. Zahdi ve M. Smith Fawzi, "Health of Baghdad's Children", *Lancet* 346.8988, (1995), 1485; C. Ronsmans vd., "Sanctions against Iraq", *Lancet* 347.8995, (1996), 198-200. Ölüm sayıları daha sonra gözden geçirilerek azaltılmıştı, S. Zaidi, "Child Mortality in Iraq", *Lancet* 350.9084, (1997), 1105.
- 16 *60 Minutes*, CBS, 12 Mayıs 1996.
- 17 B. Lambeth, *The Unseen War: Allied Air Power and the Takedown of Saddam Hussein*, (Annapolis, 2013), s. 61.
- 18 Genel bir bakış için, bakınız. C. Gray, "From Unity to Polarization: International Law and the Use of Force against Iraq", *European Journal of International Law* 13.1, (2002), 1-19. Ayrıca A. Bernard, "Lessons from Iraq and Bosnia on the Theory and Practice of No-Fly Zones", *Journal of Strategic Studies* 27, (2004), 454-78.
- 19 Irak Özgürleştirme Yasası, 31 Ekim 1998.
- 20 Başkan Clinton, "Statement on Signing the Iraq Liberation Act of 1998", 31 Ekim 1998, *PPPUS: William J. Clinton, 1998*, s. 1938-9.

- 21 S. Aubrey, *The New Dimension of International Terrorism*, (Zurich, 2004), s. 53-6; M. Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism: From Black September to September 11*, (Philadelphia, 2008), s. 183-6; Zaran saldırısı için, ancak bakınız. C. Shelton, "The Roots of Analytic Failure in the US Intelligence Community", *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 24.4, (2011), 650-1.
- 22 Clinton mektubuna cevap, tarihsiz, 1999. Clinton Başkanlık Kayıtları, Yakın Doğu İşleri, Kutu 2962; Klasör: İran-ABD, Ulusal Güvenlik Arşivi. Clinton'ın Umman Dışişleri Bakanı tarafından ulaştırılan mektubu için, bakınız. "Message to President Khatami from President Clinton", tarihsiz, 1999, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 23 "Afghanistan: Taliban seeks low-level profile relations with [United States government] - at least for now", ABD İslamabad Büyükelçiliği, 8 Ekim 1996, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 24 "Afghanistan: Jalaluddin Haqqani's emergence as a key Taliban Commander", ABD İslamabad Büyükelçiliği, 7 Ocak 1997, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 25 "Usama bin Ladin: Islamic Extremist Financier", CIA biyografisi 1996, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 26 "Afghanistan: Taliban agrees to visits of militant training camps, admit Bin Ladin is their guest", ABD Konsolosluğu (Peşaver) telgrafı, 9 Ocak 1996, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 27 Age.
- 28 *National Commission on Terrorist Attacks upon the United States*, (Washington, DC, 2004), s. 113-14.
- 29 Başkan Clinton, "Address to the Nation", 20 Ağustos 1998, *PPPUS: Clinton, 1998*, s. 1461. Üç gün önce Başkan, önceki beyanında belirttiği "Bu kadınla, Bayan [Monica] Lewinsky ile cinsel ilişkim olmamıştır," sözlerinin ve "cinsel bir ilişkisi, uygunsuz bir cinsel ilişkisi veya herhangi başka bir uygunsuz ilişkisi bulunmadığı" sözlerinin doğru olduğunu, bunun "'olmak' kelimesinin ne anlama geldiğine" göre değişebileceğini söylediği ünlü açıklamasını yapmıştı, *Appendices to the Referral to the US House of Representatives*, (Washington, DC, 1998), 1, s. 510.

- 30 “Afghanistan: Reaction to US Strikes Follows Predictable Lines: Taliban Angry, their Opponents Support US”, ABD İslamabad Büyükelçiliği telgrafı, 21 Ağustos 1998, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 31 “Bin Ladin’s Jihad: Political Context”, ABD Dışişleri Bakanlığı, İstihbarat ve Araştırma Bürosu, 28 Ağustos 1998, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 32 “Afghanistan: Taliban’s Mullah Omar’s 8/22 Contact with State Department”, ABD Dışişleri Bakanlığı telgrafı, 23 Ağustos 1998, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 33 “Osama bin Laden: Taliban Spokesman Seeks New Proposal for Resolving bin Laden Problem”, ABD Dışişleri Bakanlığı telgrafı, 28 Ekim 1998, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 34 Age.
- 35 “Afghanistan: Taliban’s Mullah Omar’s 8/22 Contact with State Department”, ABD Dışişleri Bakanlığı telgrafı, 23 Ağustos 1998, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 36 Age.
- 37 Örneğin, “Afghanistan: Tensions Reportedly Mount within Taliban as Ties with Saudi Arabia Deteriorate over Bin Ladin”, ABD İslamabad Büyükelçiliği telgrafı, 28 Ekim 1998; “Usama bin Ladin: Coordinating our Efforts and Sharpening our Message on Bin Ladin”, ABD İslamabad Büyükelçiliği telgrafı, 19 Ekim 1998; “Usama bin Ladin: Saudi Government Reportedly Turning the Screws on the Taliban on Visas”, ABD İslamabad Büyükelçiliği telgrafı, 22 Aralık 1998, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 38 *Osama bin Laden: A Case Study*, Sandia Research Laboratories, 1999, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 39 “Afghanistan: Taleban External Ambitions”, ABD Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Araştırma Bürosu, 28 Ekim 1998, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 40 A. Rashid, *Taliban: The Power of Militant Islam in Afghanistan and Beyond*, (gözden geçirilmiş baskı, London, 2008).
- 41 *Osama bin Laden: A Case Study*, s. 13.
- 42 “Bin Ladin Determined to Strike in US”, 6 Ağustos 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.

- 43 “Searching for the Taliban’s Hidden Message”, ABD İslamabad Büyükelçiliği telgrafı, 19 Eylül 2000, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 44 *The 9/11 Commission Report: Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks upon the United States*, (New York, 2004), s. 19.
- 45 Age., genel.
- 46 Başkan George W. Bush, Terörist saldırılarıyla ilgili Ulusa Sesleniş, 11 Eylül 2001, *PPPUS: George W. Bush, 2001*, s. 1099-100.
- 47 “Arafat Horrified by Attacks, But Thousands of Palestinians Celebrate; Rest of World Outraged”, *Fox News*, 12 Eylül 2001.
- 48 Taliban’ın Pakistan elçisi Abdül Selam Zaif’in beyanı, 12 Eylül 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 49 *Al-Jazeera*, 12 Eylül 2001.
- 50 “Action Plan as of 9/13/2001, 7:55am”, ABD Dışişleri Bakanlığı, 13 Eylül 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 51 “Deputy Secretary Armitage’s Meeting with Pakistani Intel Chief Mahmud: You’re Either with Us or You’re Not”, ABD Dışişleri Bakanlığı, 13 Eylül 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 52 “Message to Taliban”, ABD Dışişleri Bakanlığı telgrafı, 7 Ekim 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 53 “Memorandum for President Bush: Strategic Thoughts”, Office of the Secretary of Defense, 30 Eylül 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 54 Başkan Bush, Ulusa Sesleniş, 29 Ocak 2002, *PPPUS: Bush, 2002*, s. 131.
- 55 “US Strategy in Afghanistan: Draft for Discussion”, Ulusal Güvenlik Konseyi Notu, 16 Ekim 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 56 “Information Memorandum. Origins of the Iraq Regime Change Policy”, ABD Dışişleri Bakanlığı, 23 Ocak 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 57 “Untitled”, Donald Rumsfeld notları, 27 Ekim 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 58 Age.
- 59 “Europe: Key Views on Iraqi Threat and Next Steps”, 18 Aralık 2001; “Problems and Prospects of ‘Justifying’ War with Iraq”, 29

- Ağustos 2002. Her ikisi de ABD Dışişleri Bakanlığı, İstihbarat ve Araştırma İstihbarat Değerlendirme Bürosu, Ulusal Güvenlik Arşivi. Lord Goldsmith'ten Başbakan'a, "Iraq", 30 Temmuz 2002; "Iraq: Interpretation of Resolution 1441", *Draft*, 14 Ocak 2003; "Iraq: Interpretation of Resolution 1441", *Draft*, 12 Şubat 2003, The Iraq Enquiry Archive.
- 60 "To Ousted Boss, Arms Watchdog Was Seen as an Obstacle in Iraq", *New York Times*, 13 Ekim 2013.
- 61 "Remarks to the United Nations Security Council", 5 Şubat 2003, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 62 "The Status of Nuclear Weapons in Iraq", 27 Ocak 2003, IAEA, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 63 "An Update on Inspection", 27 Ocak 2003, UNMOVIC, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 64 Woods ve Stout, "New Sources for the Study of Iraqi Intelligence", özellikle 548-52.
- 65 "Remarks to the United Nations Security Council", 5 Şubat 2003; "Iraqi Mobile Biological Warfare Agent Production Plants", CIA raporu, 28 Mayıs 2003, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 66 "The Future of the Iraq Project", State Department, 20 Nisan 2003, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 67 Ari Fleischer, *Press Briefing*, 18 Şubat 2003; Paul Wolfowitz, "Testimony before House Appropriations Subcommittee on Defense", 27 Mart 2003.
- 68 "US Strategy in Afghanistan: Draft for Discussion", Ulusal Güvenlik Konseyi Notu, 16 Ekim 2001, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 69 Planlama Grubu Polo Step, ABD Merkezi Komuta Slayt Derlemesi, c. 15 Ağustos 2002, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 70 H. Fischer, "US Military Casualty Statistics: Operation New Dawn, Operation Iraqi Freedom and Operation Enduring Freedom", *Congressional Research Service*, RS22452, (Washington, DC, 2014).
- 71 Irak ve Afganistan'da 2001 ve 2014 arasındaki sivil kayıpların sayısı ile ilgili tahminler genellikle yüz yetmiş bin ile iki yüz yirmi bin arasındadır. Bakınız örneğin www.costsofwar.org.

- 72 L. Bilmes, "The Financial Legacy of Iraq and Afghanistan: How Wartime Spending Decisions Will Constrain Future National Security Budgets", *Harvard Kennedy School Faculty Research Working Paper Series*, Mart 2013.
- 73 R. Gates, *Memoirs of a Secretary at War*, (New York, 2014), s. 577.
- 74 "How is Hamid Karzai Still Standing?", *New York Times*, 20 Ekim 2013.
- 75 "Memorandum for President Bush: Strategic Thoughts", Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 76 "'Rapid Reaction Media Team' Concept", ABD Savunma Bakanlığı, Özel Operasyonlar ve Düşük Yoğunluklu Çatışma Bakan Yardımcısı'nın Ofisi, 16 Ocak 2003, Ulusal Güvenlik Arşivi.
- 77 M. Phillips, "Cheney Says He was Proponent for Military Action against Iran", *Wall Street Journal*, 30 Ağustos 2009.
- 78 "Kerry presses Iran to prove its nuclear *program peaceful*", *Reuters*, 19 Ekim 2013.
- 79 "Full Text: Al-Arabiya Interview with John Kerry", 23 Ocak 2014, www.alara-biya.com.
- 80 President Obama, "Remarks by the President at AIPAC Policy Conference", 4 Mart 2012, Beyaz Saray.
- 81 D. Sanger, "Obama Order Sped Up Wave of Cyber-Attacks against Iran", *New York Times*, 1 Haziran 2012; aynı yazar, *Confront and Conceal: Obama's Secret Wars and Surprising Use of American Power*, (New York, 2012).

Sonuç: Yeni İpek Yolu

- 1 B. Gelb, *Caspian Oil and Gas: Production and Prospects*, (2006); *BP Statistical Review of World Energy June 2006*; PennWell Publishing Company, *Oil & Gas Journal*, 19 Aralık 2005; Enerji Bilgi İdaresi, *Caspian Sea Region: Survey of Key Oil and Gas Statistics and Forecasts*, Temmuz 2006; "National Oil & Gas Assessment", ABD Jeoloji Kurumu, (2005).

- 2 T. Klett, C. Schenk, R. Charpentier, M. Brownfield, J. Pitman, T. Cook vs. M. Tennyson, "Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the Volga-Ural Region Province, Russia and Kazakhstan", ABD Jeoloji Kurumu, (2010), s. 3095-6.
- 3 Zelenyi Front, "Vyvoz chernozema v Pesochine: brakon'ervy zaderzhany", Basın Bülteni, (Harkiv, 12 Haziran 2011).
- 4 Dünya Bankası, *World Price Watch*, (Washington, DC, 2012).
- 5 Afganistan 2007'de dünyanın afyon üretiminin %92'sinden sorumluyken, günümüzde bu %74'e düşmüştür, *United Nations Office on Drugs and Crime - World Drug Report 2011*, (Viyana, 2011), s. 20. Yerel afyon fiyatlarının gösterdiği gibi, afyon üretimini azaltmakla ilgili kampanya daha etkin oldukça, fiyatların yükselmesi ironiktir; dolayısıyla üretim ve ticaret daha kârlı hale gelmektedir. Yakın tarihli sayılar için bakınız *Afghanistan Opium Price Monitoring: Monthly Report*, (Uyuşturucuyla Mücadele Bakanlığı, Afganistan İslami Cumhuriyeti, Kâbil ve Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi, Kâbil, Mart 2010).
- 6 "Lifestyles of the Kazakhstani leadership", ABD Diplomatik telgrafı, EO 12958, 17 Nisan 2008, WikiLeaks.
- 7 *Guardian*, 20 Nisan 2015
- 8 "President İlham Aliyev - Michael (Corleone) on the Outside, Sonny on the Inside", ABD diplomatik telgrafı, 18 Eylül 2009, WikiLeaks EO 12958; Aliyev'in Dubai'deki mal varlığı için, *Washington Post*, 5 Mart 2010.
- 9 Alıntı "HIV created by West to enfeeble third world, claims Mahmoud Ahmadinejad", *Daily Telegraph*, 18 Ocak 2012.
- 10 Hillary Clinton, "Remarks at the New Silk Road Ministerial Meeting", New York, 22 Eylül 2011, ABD Dışişleri Bakanlığı.
- 11 J. O'Neill, *Building with Better BRICS*, Global Economics Paper, No. 66, Goldman Sachs, (2003); R. Sharma, *Breakout Nations: In Pursuit of the Next Economic Miracles*, (Londra, 2012); J. O'Neill, *The Growth Map: Economic Opportunity in the BRICs and Beyond*, (Londra, 2011).
- 12 Jones Lang Lasalle, *Central Asia: Emerging Markets with High Growth Potential*, (Şubat 2012).

- 13 www.rotana.com/erbilrotana.
- 14 *The World in London: How London's Residential Resale Market Attracts Capital from across the Globe*, Savills Research (2011).
- 15 Kamerunlu yıldız oyuncu Samuel Eto'o, Barcelona'dan ayrılıp 2011 yılında sözleşme imzaladı, *Associated Press*, 23 Ağustos 2011. 2010 17 Yaş Altı Kadınlar Dünya Kupası'nın açılışında on dakikalık, "ödüllü dans grubu Shiv Shakir'in" de içinde bulunduğu açılış seremonisi, "Grand Opening: Trinbagonian treat in store for U-17 Women's World Cup", *Trinidad Express*, 27 Ağustos 2010.
- 16 T. Kutchins, T. Sanderson ve D. Gordon, *The Northern Distribution Network and the Modern Silk Road: Planning for Afghanistan's Future*, Center for Strategic and International Studies, (Washington, DC, 2009).
- 17 I. Danchenko ve C. Gaddy, "The Mystery of Vladimir Putin's Dissertation", Brookings Enstitüsü Dış Politika Program panelindeki sunumların yazarlar tarafından düzenlenmiş sürümü, 30 Mart 2006.
- 18 "Putin pledges \$43 billion for infrastructure", *Associated Press*, 21 Haziran 2013. Tahminler için, bakınız International Association "Coordinating Council on Trans-Siberian Transportation", "Transsib: Current Situation and New Business Perspectives in Europe-Asian Traffic", UNECE Workgroup, 9 Eylül 2013.
- 19 Bakınız örneğin *Beijing Times*, 8 Mayıs 2014.
- 20 "Hauling New Treasure along Silk Road", *New York Times*, 20 Temmuz 2013.
- 21 Çin'in perakende altın fiyatları üzerindeki etkisi için, World Gold Council, *China's Gold Market: Progress and Prospects*, (2014). Prada ve ilişkili şirketlerin Çin'deki satışları yalnızca 2011'de %40 artmıştır, *Annual Report, Prada Group*, (2011). 2013 sonuna gelindiğinde Prada Grup'un Çin'deki gelirleri neredeyse Kuzey ve Güney Amerika gelirlerinin iki katıydı, *Annual Report*, (2014).
- 22 Örneğin bakınız. Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru'nun inşası için 45 milyar dolar yatırımın duyurusuna bakınız, *Xinhua*, 21 Nisan 2015.

- 23 *Investigative Report on the US National Security Issues Posed by Chinese Telecommunications Companies Huawei and ZTE*, ABD Temsilciler Meclisi Raporu, 8 Ekim 2012.
- 24 Savunma Bakanlığı, *Sustaining US Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense*, (Washington, DC, 2012).
- 25 Başkan Obama, "Remarks by the President on the Defense Strategic Review", 5 Ocak 2012, Beyaz Saray.
- 26 Savunma Bakanlığı, *Strategic Trends Programme: Global Strategic Trends - Out to 2040*, (Londra, 2010), s. 10.
- 27 Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu, *Shanghai Cooperation Organisation: A Vehicle for Human Rights Violations*, (Paris, 2012).
- 28 "Erdoğan's Shanghai Organization remarks lead to confusion, concern", *Today's Zaman*, 28 Ocak 2013.
- 29 Hillary Clinton, "Remarks at the New Silk Road Ministerial Meeting", 22 Eylül 2011, New York City.
- 30 Başkan Şi Cinping, "Promote People-to-People Friendship and Create a Better Future", 7 Eylül 2013, Xinhua.

Teşekkürler

Bir tarihçinin çalışması için Oxford'dan daha iyi bir yer yoktur. Kütüphaneleri ve koleksiyonları dünyanın en iyisidir; ayrıca kütüphanecileri malzemeleri arayıp bulmakta son derece beceriklidir. Özellikle Bodleian Kütüphanesi'ne, Doğu Enstitüsü Kütüphanesi'ne, Sackler Kütüphanesi'ne, Taylor Slavca ve Modern Yunanca Kütüphanesi'ne, St. Antony Koleji'ndeki Orta Doğu Kütüphanesi'ne ve tüm çalışanlarına müteşekkirim. Bu kitabı Oxford Üniversitesi'nin baş döndürücü kaynakları ve bu kaynakları koruyanların desteği ve sabrı olmasa yazamazdım.

Kew'deki Ulusal Arşivler'de mektupları, telgrafları ve Dışişleri Bakanlığı kayıtlarındaki notları okuyarak, Kabine toplantılarının tutanaklarını veya Savunma Bakanlığı'nın tekliflerini inceleyerek çok vakit geçirdim ve bunların tümü kırk dakikalık mesafe içindeydi. Orada çalışan herkese, etkin çalışma şekilleri ve nezaketleri için teşekkür ediyorum.

Cambridge'deki Üniversite Kütüphanesi, Lord Hardinge'in belgelerini incelememe izin verirken, Churchill Koleji, Cambridge'deki Churchill Arşivleri Merkezi, Maurice (Lord) Hankey'in kişisel günlüklerini okumama izin verme nezaketi göstermiş, aynı zamanda Mark Abrams'ın derlediği Propaganda Araştırma Bölümü Belgeleri arşivine erişmemi sağlamıştır. Warwick Üniversitesi'ndeki BP Arşivi'ne ve Arşiv Yöneticisi Peter Housego'ya BP ve öncülleri İngiliz-Pers ve İngiliz-İran petrol şirketleri ile ilgili çok sayıda dosyayı buldukları için teşekkür etmeliyim.

Ayrıca George Washington Üniversitesi'ndeki uluslararası ilişkiler ve özellikle de ABD'nin 20. ve 21. yüzyıllardaki tarihi hakkında gizliliği kaldırılmış belgelerle ilgili hükümet dışı bir koleksiyon olan Ulusal Güvenlik Arşivi'ne de müteşekkirim. Burası son on

yıllardan önemli kaynak malzemelerle ilgili bir hazine sandığıdır. Bu kadar fazla belgeyi tek bir yerde bulabilmek, beni çıldırtıcı ve vakit kaybettirici olacak okyanus ötesi seyahatlerden kurtarmıştır.

Üniversiteye yirmi yıl kadar önce araştırma asistanı olarak girdiğimden beri bana harika ve tutarlı şekilde nazik davranan Oxford Worcester Koleji'nin müdürü ve yöneticilerine de teşekkür etmeliyim. Oxford Bizans Araştırmaları Merkezi'nde önemli bir grup araştırmacıyla beraber çalıştığım için çok şanslıyım. Burada özellikle Mark Whittow, asla bitmeyen bir ilham ve destek kaynağı olmuştur. Oxford'dan ve diğer yerlerden dostlarım ve meslektaşlarımla konuşmalarım ve tartışmalarım, ayrıca Britanya, Avrupa, Asya ve Afrika'daki seyahatlerim iyi fikirleri rafine etmemi ve kimi zaman da kötü fikirleri çöpe atabilmemi sağladı.

Birçok meslektaşım ve dostum kitabın bazı bölümlerini okudu ve her birine şükran duyuyorum. Paul Cartledge, Averil Cameron, Christopher Tyerman, Marek Jankowiak, Dominic Parviz Brookshaw, Lisa Jardine, Mary Laven, Seena Fazel, Colin Greenwood, Anthony McGowan ve Nicholas Windsor kitaptan bölümler okudular, destekleyici ve keskin yorumlarda bulunarak, bu kitabı olacağından daha iyi bir kitap haline getirdiler. Angela McLean'e, beni veba ve Orta Asya'da salgın hastalıkların yayılması ile ilgili son araştırmalara yönlendirdiği için teşekkür ediyorum.

Geçtiğimiz yıllarda, tarih kitapları giderek daha kısa zamanlarla ilgili daha dar konulara odaklanmaya başlamıştır; Bloomsbury ve Knopf yüzyılları, kıtaları ve kültürleri kapsayan hırslı bir kitaba bir yuva sundukları için çok mutluyum. Özellikle editörüm Michael Fishwick en başından beri destekleyici olmuş, ufku genişletmem için beni teşvik etmiş ve ben bunu yaparken sabırla beklemiştir. Esprili yaklaşımı, keskin gözü ve sarsılmaz desteği, hem güvenilir hem de paha biçilmezdi. Hem yardımcı hem de iyi zamanlanmış keskin gözlemleri, soruları ve fikirleri için Knopf'tan Andrew Miller'a da teşekkür ediyorum.

Bloomsbury'de de teşekkür etmem gereken çok kişi var. Anna Simpson, sirk yöneticisi rolünü büyük bir etkileycilikle oynamış,

her şeyin –yazı tipinden haritalara, görsellerden sayfa numaralarına– doğru yerde ve doğru sırada olmasını sağlamış, bir bilgisayar belgesini güzel ve gerçek bir kitaba dönüştürmüştür. Peter James taslağı birden çok kez okumuş, kitabın nerelerde ne şekilde iyileştirilebileceğiyle ilgili zarif tavsiyelerde bulunmuştur; akıllıca yaklaşımı çok yardımcı oldu. Catherine Best redaktör olarak, hiç fark etmediğim sorunları görerek harika bir iş çıkarttı, diğer yandan David Atkinson ise dizini kahramanca oluşturdur. Haritalar, becerileri sabrı kadar büyük olan Martin Lubikowski tarafından hazırlandı, Phil Beresford ise bütün görselleri bir araya getirmekte yardımcı oldu. Kesinlikle baş döndürücü olan kapak tasarımından ise Emma Ewbank sorumludur. İnsanları yazdığım şeyleri okumaya teşvik ettiği için Jude Drake ve Helen Flood’a müteşekkirim.

Ancak yıllar önce Oxford’da bir yemek sırasında birçok ipi tek bir eserde birleştirebileceğimi düşündüğünü (ki o zaman bundan şüphe duyuyordum) söyleyen Catherine Clarke’a özel bir şükran borcum var. Yazdığım sırada, özellikle de geceleri, bu şüpheler tekrar ortaya çıkıyordu; önerileri, desteği ve teşviği için teşekkür ediyorum, ayrıca New York’taki kahramanım Zoe Pagnamenta’ya da müteşekkirim. Chloe Campbell, müsveddenin tüm bölümlerini okuyan, sorunları ve kötü alışkanlıklarımı nezaketle ve diplomatik şekilde düzelter koruyucu meleğimdi.

Ebeveynlerim bana yürümeyi ve konuşmayı öğrettiklerini hatırlatmayı sever. Küçük bir çocukken çok sevdiğim dünya haritasını alan ve yatak odamın duvarına asmama izin veren onlardı (gerçi bana yapıştırıcı bant kullanma ya da açık denizlerin üzerine Star Wars etiketleri yapıştırma izni vermemişlerdi). Bana kendi adıma düşünmeyi ve duyup okuduklarımı sorgulamayı öğrettiler. Kardeşlerim ve ben yemek masasında pek çok dilin duyulabildiği ve konuşmayı takip edip dâhil olmamızın beklendiği bir evde büyüdüğümüz için çok şanslıydık. Başkalarının söylediklerini, aynı zamanda ne ifade ettiklerini de öğrenmek paha biçilmez bir ders olmuştu. Doğduğumdan beri en yakın arkadaşlarım olan erkek ve kız kardeşlerime, yüksek standartlar belirledikleri ve en sert eleştirmenlerim oldukları için

teşekkür ediyorum; geçmişi araştırmanın kolay olduğunu düşünen tanıdığım yegâne insanlar onlar.

Eşim Jessica yirmi beş yıldır yanımda ve birlikte üniversite okuduğumuz, yaşamın anlamını tartıştığımız, kabile halklarının öneminden bahsettiğimiz ve Cambridge kolejlerinin çatı aralarında dans ettiğimiz yıllardan beri bana ilham veriyor. Her gün kendimi çimdikleyerek kendime ne kadar şanslı olduğumu hatırlatmam gerekiyor. O olmasa *İpek Yolu* yazılamazdı.

Ama bu kitap, çalışma odamdan çıktığımda ya da klimalı veya egzotik arşivlerden günün sorununu düşünmek üzere çıktığımda izleyen, dinleyen ve giderek daha iyi sorular soran dört çocuğumuza adanmıştır. Katarina, Flora, Francis ve Luke: Siz benim gururum ve neşemsiniz. Kitap tamamlandığına göre, artık sizinle bahçede istediğiniz kadar oynayabilirim.

DİZİN

A

Abadan 371, 375, 399, 441, 461,
463, 527, 723, 724, 731
Abbasi Halifesi Muktefi 134
ABD Kongre Üyesi Charlie Wil-
son 536
Abdülkerim Kasım 480
Abivard 24
Abwehr 411, 723, 728
Adam Smith 271
Aden 493, 494, 583
Adenystrae 23
Adolf Eichmann 438, 440
Adolf Hitler 350, 401, 703, 715
Adoph Dubs 519
Afganistan x, xiv, xv, xvi, xvii, 7,
9, 10, 17, 28, 40, 49, 68, 104,
105, 111, 132, 133, 146, 147,
182, 322, 323, 324, 329, 332,
333, 337, 338, 345, 346, 387,
388, 395, 410, 411, 434, 473,
474, 484, 493, 494, 496, 511,
517, 518, 519, 520, 521, 522,
525, 528, 529, 532, 534, 535,
536, 537, 538, 539, 542, 544,
545, 546, 553, 554, 555, 556,
558, 560, 561, 562, 563, 565,

566, 567, 568, 571, 572, 575,
578, 612, 759, 761

Afrahath 45, 46
Agathias 62, 73, 610, 614
Agra 263
Ahameniş İmparatorluğu 36
Ahit Sandığı 45
AK-74 saldırı tüfeği 539
Akabe, Haçlı Seferi 17, 169, 385
Akabe (Moğol Savaş Beyi) 193
Akka 157, 158, 165, 171, 189, 192,
195, 378, 446
Ak Saray 221
Aksum Krallığı 17
Aktium Muharebesi 15
Alanlar 51, 53
Alarik 51
Alaska 319, 329, 580, 697
Albay Charlie Beckwith 526
Albay Maclean 332
Albert Speer 402, 443
Albrecht Dürer 240
Alcáçovas Anlaşması 232
Alçak Ülkeler 14, 216, 241, 277,
281, 282, 283, 286, 287, 288,
293, 295, 297, 299
Aleksandr Borodin 321
Aleksandr Griboyedov 322
Aleksandr Puşkin 320, 328, 694

- Aleksey Levşin 325
Alessandro Magno 255, 611
Alfonso de Albuquerque 254
Alfred Marriott 366
Alfred Rosenberg 424
Alice Meynell 353, 704
Almanya 14, 137, 144, 164, 165,
170, 213, 214, 245, 275, 314,
338, 343, 344, 345, 346, 347,
348, 349, 350, 351, 352, 353,
354, 355, 356, 358, 359, 360,
374, 376, 377, 381, 384, 392,
402, 403, 404, 405, 406, 407,
408, 409, 410, 411, 412, 413,
414, 415, 416, 418, 419, 420,
421, 423, 424, 425, 426, 429,
430, 432, 433, 434, 435, 436,
437, 439, 441, 443, 444, 445,
451, 454, 516, 579, 636
Alp Arslan (Selçuk Hükümdarı)
149
Alsace-Lorraine 384
Altare della Patria abidesi 327
Altı Gün Savaşı 489
Altın vii, 3, 14, 18, 21, 22, 29, 33,
34, 44, 52, 63, 70, 72, 82, 84,
104, 106, 107, 108, 115, 133,
135, 139, 143, 166, 180, 186,
188, 189, 198, 204, 209, 218,
221, 227, 228, 229, 230, 231,
232, 235, 236, 237, 239, 240,
242, 243, 244, 247, 248, 249,
262, 266, 267, 269, 271, 272,
275, 276, 279, 286, 309, 336,
361, 364, 394, 415, 477, 566,
573, 575, 664, 762
Altın Orda 193, 209, 211
Amalfi 143, 144, 145, 157, 158,
229
Amerigo Vespucci 237, 667
Amerika Birleşik Devletleri xiii,
114, 424, 461, 551, 552
Amerika Kıtası xvi, 61, 227, 238,
239, 240, 241, 242, 244, 245,
247, 254, 262, 266, 267, 268,
269, 270, 274, 277, 278, 279,
281, 283, 285, 286, 287, 289,
290, 291, 304, 359, 394, 407,
432, 461
Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi
312
Amerikan Bağımsızlık Savaşı xiii,
312
Amerika'nın Sesi 457
Amiral Fisher 372
Amiral Sir Edmond Slade 373
Amiral Stansfield Turner 516
Amiral Zheng He 220
Amsterdam 281, 287, 288, 293,
575, 684
Andrey Gromiko 522
Andrey Vişinski 406
Andries Bicker 288
Anna Bijns 217, 659
Anna Komnena 164, 641
Anne Boleyn 242, 669
Ann Lambton 430

- Antakya 40, 75, 142, 153, 155, 160, 161, 163, 164, 165, 189, 192, 638
 Antakya Piskoposu Demetrius 40
 Anthony Eden 475, 478
 Antisemitizm 154, 213, 412, 423, 437, 439, 440
 Antoine Kitabgi 362
 Antwerp 236, 254, 281, 282
 Anzhi Makhachkala 578
 Apollon 7, 8, 44, 499
 April Glaspie 546
 Aragon Kralı IV. Pedro 230
 Aragonlu Catherine 242
 Aramice 39, 40, 60, 85, 94, 226
 Arap-İsrail Savaşı 453, 491
 Arap ulusalcılığı 478, 481, 489
 Arap yağmacı korsanlar 142
 Araya Yarımadası 283
 Archie Roosevelt 465
 Arguin 232
 Ari Fleischer 565, 759
 Aristo 4, 110, 112, 164
 Arsaces (Pers hükümdar) 13
 Arsuf 158, 625
 Arthur Balfour 376, 385
 Arthur Conolly 324
 Arthur Kannenberg 401
 Ashmolean Müzesi 135, 294
 Assisili Francesco 175
 Astana 577, 581, 585
 Aşkabat 576, 581
 At arabası yarışları 28
 Atabalar Mağarası 91
 Atıl 123, 132, 138, 139, 145
 Atina 62, 102, 227, 245
 Atom bombası 454, 462, 528
 Attila, Hun 51, 52
 Auschwitz 437
 Avarlar 71, 77
 Avaza turizm bölgesi 576
 Avcı kuşlar 134
 Avrupa Birliği 446, 584, 585, 586
 Ayas 197, 206
 Ayasofya 173, 174, 260
 Aydınlanma xiii, 112, 227, 289, 292
 Ayetullah Kaşani 463, 466
 Ay Hanım 7
 Ayla 98, 622
 Aziz Augustinus 111
 Aziz Bertin 138
 Aziz Jerome 51
 Aziz Petrus Bazilikası 155
 Aziz Tomas 249
 Aziz Yuhanna İncili 65
 Azor Adaları 230, 274
 Aztekler 237, 239, 280
- B**
- Babil xvi, 1, 2, 5, 6, 23, 24, 26, 39, 40, 65
 Babil Kralı Hammurabi 1
 Babil sürgünü 40
 Babür İmparatorluğu xvii, 264, 265
 Babür İmparatoru 305, 306
 Babür'ün portakal ağaçları xvii, 263, 575
 Bagram 6, 520

- Bağdat xiv, xvi, xviii, 62, 106, 109, 112, 115, 116, 127, 128, 130, 132, 134, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 162, 179, 188, 189, 207, 272, 325, 349, 374, 383, 385, 389, 395, 400, 453, 466, 467, 473, 474, 480, 481, 482, 491, 492, 501, 507, 516, 527, 528, 531, 533, 544, 545, 546, 548, 550, 564, 565, 566, 736, 739, 754
- Bağdat Paktı 473, 474
- Bağ-ı Vefa xvii, 263
- Bahai 485
- Baharat Adaları 251, 258, 286
- Baharat ticareti 217, 258, 259, 286
- Bahreyn 40, 384, 459, 531
- Bahtîşû ailesi 110
- Baktriya xvi, 3, 4, 8, 12, 31, 49, 68
- Baktriyan devesi x, 12
- Bakü 319, 369, 386, 387, 413, 426, 430, 577, 578, 581, 712
- Balalıktepe 105
- Balasagun xiv, 104, 147
- Balfour Deklarasyonu 385
- Balistik füzeler 482
- Balkanlar 28, 52, 75, 77, 149, 185, 223, 247, 258, 260, 333, 351, 358, 412, 580
- Balkan Savaşları 352, 376
- Bamyan, budalar x, 68, 612
- Barbaricum 22
- Barçuk (Uygur hükümdarı) 179
- Bariş için Atom 504
- Baron Paul Julius de Reuter 364
- Bartolomé de Las Casas 238, 276, 667
- Bartholomeus van der Heist 288
- Bartolomeu Dias 234
- Barut 268
- Barygaza 22, 29
- Basra xx, 1, 17, 23, 28, 29, 30, 35, 40, 61, 63, 103, 107, 108, 109, 139, 143, 166, 193, 208, 219, 220, 229, 253, 258, 259, 260, 264, 267, 287, 298, 323, 333, 339, 341, 343, 375, 381, 383, 384, 389, 399, 431, 441, 456, 459, 475, 485, 487, 491, 493, 497, 501, 503, 504, 525, 532, 533, 542, 548, 561, 581, 585, 672, 700, 738
- Bastarniyahlılar 51
- Başbakan Mehdi Bazergan 514
- Başkan Clinton 552, 553, 556, 557, 755, 756
- Başkan Johnson 487
- Başkan Nixon 498, 499, 500
- Başkan Obama 503, 567, 569, 583, 584, 763
- Başkan Truman 457, 549
- Başkurt kabilesi 117
- Batavya 286
- Batı Hindistan Şirketi 285
- Batlamyus 15, 112
- Batna 21, 23
- Batum 342
- Baykonur 482, 483
- Baykonur Uzay Üssü 482

- Bayrak direği, dünyanın en uzun 575 Birinci Dünya Savaşı xi, xvii, 314, 351, 352, 368, 396, 399, 400, 408, 414, 425, 433, 435, 572, 703, 709
- Bayterek 577
- BBC Pers Radyosu 432
- Becaye 229
- Bedeviler ("çöl insanları") 87
- Bedir saldırısı 534
- Bedir Savaşı 85
- Beh-Ardeşir 61
- Beijing xi, 188, 201, 220, 222, 303, 306, 337, 517, 521, 537, 573, 579, 580, 581, 585, 752, 762
- Beja halkı 133
- Belçika 14, 355, 360, 374, 445
- Belh xviii, 37, 68, 104, 110, 121, 128, 132, 148, 182
- Beloozero 129
- Bender Abbas 298, 341, 487
- Bengal 265, 267, 291, 301, 310, 311, 312, 387, 452, 656, 662, 684, 691
- Bengal Navabı 291, 310
- Beni Sadr 527
- Benjamin Disraeli 331, 698
- Berbera 493
- Berke (Altın Orda'nın lideri) 193
- Berlin Duvarı 483, 550
- Bermekiler 110
- Bernardo Buyl 236
- Bet Şean 105
- Beth Lapat, *bakınız* Cündişapur 40
- Beytüllahim 69
- Bidzina İvanişvili 581
- Bilge Yaroslav 145
- Birka 132
- Birleşik Arap Cumhuriyeti 479
- Bismarck* 441
- Bisütun, yazıt 2
- Bizans vi, 122, 129, 130, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 153, 154, 155, 157, 159, 160, 161, 164, 166, 167, 171, 172, 174, 175, 187, 224, 651, 765
- Bizans İmparatorluğu 140, 144, 149, 150, 153, 159, 161, 164, 167, 175
- Bizans İmparatoru II. İoannis 161
- Bizans İmparatoru II. İsaakios 167
- Bodrum 26, 598
- Boemondo 152, 154, 155, 175, 640
- Bolşevikler 381, 389
- Bolşevizm 388, 415, 423
- Bombay 68, 301, 302, 305, 375, 583, 676, 689
- Book of the Crown, The* 109
- Book of the Laws of Countries, The* 40, 603
- Borodino 427
- Bosna'nın ilhakı 345
- Bowrey, Thomas 309, 691
- Braganzalı Catherine 305
- Bremen Piskoposu Rimbart 137
- Brent Scowcroft 549

- Brest 348
 Brest-Litovsk 427
 Britanya xiii, 15, 68, 128, 131, 165,
 183, 211, 231, 271, 281, 295,
 303, 304, 310, 311, 312, 313,
 314, 315, 316, 319, 322, 323,
 324, 325, 327, 328, 329, 330,
 331, 332, 333, 334, 335, 336,
 337, 338, 339, 340, 342, 343,
 345, 346, 347, 350, 351, 352,
 353, 355, 356, 358, 359, 360,
 365, 367, 368, 370, 373, 374,
 375, 376, 377, 378, 379, 380,
 381, 382, 383, 384, 385, 386,
 388, 390, 391, 392, 393, 394,
 395, 396, 400, 402, 403, 409,
 410, 413, 414, 415, 424, 429,
 431, 433, 435, 443, 444, 447,
 450, 452, 453, 454, 455, 458,
 459, 461, 462, 463, 464, 469,
 477, 491, 652, 691, 709, 765
 Britanya Hindistanı 333, 424
 Britanya Savaşı 414
 Britanya ve Sovyetler Birliği 447
 British Museum 294, 597, 672
 British Petroleum 371, 515, 707,
 708, 709, 714, 715
 Britonlar 303
 Buda x, 8, 32, 33, 34, 35, 66, 67,
 68, 208
 Budistler 8, 35, 38, 67, 68, 200,
 201, 208
 Budist manastırlar 118
 Budizm xvi, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
 38, 64, 66, 67, 69, 253
 Buhara x, xviii, 61, 109, 113, 118,
 145, 265, 324, 325, 329
 Bulgaristan 219, 444
 Bullard, Sir Reader 430, 432, 448,
 723, 724, 728
 Burma 369, 370, 451
 Burmah Oil Company 709
 Burnes, Alexander x, 324, 325,
 695
 Buşehr 339, 341, 441, 506, 569
 Büyük Dük Francesco de Medici
 262
 Büyük Han Güyük 186, 187
 Büyük Han Ögeday 183, 185
 Büyük İskender v, 15, 24, 30, 31,
 36, 183, 201, 232, 250
 Büyük Kanal 223
 Büyük Sahra Çölü 229
C
 Cádiz 274
 Cafer el Askeri 400
 Caffaro 161, 643
 Cambon, Paul 391, 713
 Candida 41, 603
 Canterbury 38, 61
 Capbreton 305
 Caspar Weinberger 531, 543
 Cava 18, 223, 314
 Cebelitarık Boğazı 102
 Cebrail 81, 82
 Celalabad xvii, 324, 518, 537, 554,
 557
 Celaledin Hakkani 535, 536, 554
 Cemal Abdülnasır 474

Cemaleddin Efgani 365, 708
 Cenevre Protokolü 534
 Cengiz Han x, xi, 178, 179, 180,
 181, 182, 185, 187, 192, 199,
 200, 202, 209, 433
 Cenova 144, 145, 157, 158, 159,
 160, 161, 162, 171, 175, 197,
 198, 206, 211, 217, 231, 248
 Ceraş 98, 105
 Ceuta 229, 231, 665
 Ceyhan 578
 Cezayir 489
 Chang'an 13
 Characene 25, 597
 Charax, *bakınız* Basra 23, 594
 Charles Kavanagh 388, 712
 Charles Martel 102
 Chatillonlu Reynald 168, 169
 Cheapside Tournament 203
 Chengdu 580
 Ch'oe P'u 247, 670
 Cicero 17, 594
 Cidde 253, 555
 Clair George 543
 Clairvauxlu Bernard 161
 Clemenceau 384
 Clermont 150
 Cluny Başrahibi Petrus Venerabi-
 lis 164
 Colin Powell 563, 564, 565, 754
 conquistador 239, 290
 Creusot-Loire 516
 Cuerdale 135
 Cyrus Vance 525

Ç

Çağatay 193
 Çar II. Aleksandr 328, 331
 Çar III. Aleksandr 334
 Çar II. Nikolay 347
 Çar I. Nikolay 322
 Çeçenistan 320, 326, 571
 Çeçen terörü 326
 Çekoslovakya 402
 Çelyabinsk 483
 Çernigiv 141, 145
çernozyom 573
 Çilecilik 95
 Çin xv, xvi, xix, xx, 6, 9, 10, 11, 12,
 13, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 29,
 34, 48, 51, 61, 63, 64, 66, 68,
 69, 70, 103, 104, 105, 107,
 108, 109, 112, 115, 116, 127,
 130, 164, 165, 166, 178, 179,
 181, 185, 186, 188, 193, 194,
 202, 203, 204, 206, 207, 208,
 209, 219, 220, 221, 222, 223,
 247, 254, 262, 268, 269, 270,
 271, 272, 279, 287, 297, 302,
 303, 305, 307, 310, 329, 336,
 337, 341, 342, 346, 454, 489,
 506, 517, 519, 537, 547, 551,
 560, 571, 572, 573, 576, 577,
 578, 579, 580, 581, 582, 583,
 584, 585, 586, 587, 588, 654,
 755, 762
 Çin Doğu Demiryolu 336
 Çin Halk Ordusu 582
 Çin ipeği 20, 63

Çin Kalkınma Bankası 582
 Çin kumaşı 166
 Çin limanı 208
 Çin Seddi 6, 270
 Çin tarçını 204
 Çin ve Hindistan'dan gelen mallar
 166
 Çivit 156

D

Dandanakan 148
 Dara 24, 72, 74, 75
 Darius, Büyük 2, 3, 4, 5, 36, 590
 Darius III. 4, 5
 Darüsselam 555
 David Ben-Gurion 438
 David Loyd George 379
 Davud Han 484
 Dean Acheson 461
 Dehua 269
 Delft 287
 Delhi 221, 263, 264, 265, 654
 Delta Force 526
 Deng Xiaoping 551
 Denizaltı savaşı 381
 Deutsche Bank 378
devakula, (ilahi ailenin tapınakla-
 rı) 32, 599
 Dick Cheney 503, 506, 508, 550,
 569
 Dimyat 175, 176
 Dini azınlıklar 37, 485
 Diogo Cao 234
 Diu 259, 673
divan 87

Divânü Lugati't Türk 147
 Dizbağı Nişanı 363
 Doç Vitale Michiel 166
 Dodolar 306
 Doğu Hindistan Şirketi 280, 285,
 298, 301, 302, 308, 310, 311,
 312, 314, 448, 461
 Doğu Toprakları Şirketi 280
 Dokuz Yıl Savaşları 305
 Donald Rumsfeld 533, 548, 562,
 563, 565, 567, 758
 Donbas Havzası 572
 Dostluk Anlaşması 344
 Dost Muhammed 323
 Dostoyevski 321
 Dört Usta 270
 Dr. Akbar Etemad 505
 Dr. Boverton Redwood 365
 Dr. Hıdır Hamza 506
 Drummond-Wolff 364, 365, 708
 Dr. William Brydon 324
 Dubrovnik 157, 219, 660
 Duisburg 579
 Dunhuang 9, 13, 48, 63, 116, 591,
 592
 Dünyanın anası xviii, 121
 Dzungarian 580

E

Ebu Abbas 565
 Ebu Nasrı Farabi 110
 Ebu Reyhan el Birûnî 110
 Edmund Burke 309, 691
 Edouard Cotte 366
 Edouard Daladier 413

Edward Burne-Jones 362, 707
 Edward House 378
 Eisenhower 465, 466, 476, 477,
 478, 484, 504, 732, 734, 735,
 737
 Eisenhower Doktrini 478
 Eisenhower iktidarı 476, 504
 Ekonomik büyüme 62, 157, 216,
 315, 344, 586
 Ekonomik daralma 82, 247
 Ekonomik depresyon 70
 El Alameyn 442
 Elamca 2
 Elephanta 68
 El Escorial 280
 Elihu Nicks 303
 Elihu Yale 302, 688
 Elizabeth I. 272
 El Kaide 537, 554, 555, 556, 558,
 559, 561, 562, 563, 565
 Elliott Abrams 543
 Ellora Mağaraları 68
 Elmina 286
 Elton John 575
 Emesa 75
 Enver Paşa 374
 Erasmus 258
 Erbil 4, 577
 Ermeni Kilisesi 187
 Ermenistan Kralı III. Tiridates 42
 Ernest Bevin 453
 Erwin Ettel 430
 Esad, Hafız (Başkan) 513
 Eshilos 3
 Etiyopya 22, 65, 80, 90

Euripides 8, 589
 Eurovision Şarkı Yarışması 577
 Everette Lee DeGolyer 458
 ezan 127
F
 Fas 103, 162, 230, 276, 349
 Fâtîmi hilafeti 149
 Feldmareşal Lord Roberts 338
 Felemenk Cumhuriyeti 282, 283,
 285, 293
 Ferdinand Macellan 251
 Fernando ve Isabel 235, 236, 250
 Feth Ali Şah 321
 Fetihpur Sikri 266
fetva 163
 Fil dişi 3, 18, 19, 22, 57, 165, 229,
 596
 Filipinler 251, 268
 Filippo Sassetti 262
 Filistin xx, 35, 52, 65, 77, 88, 90,
 91, 92, 96, 98, 99, 103, 154,
 156, 157, 161, 169, 189, 192,
 193, 195, 212, 378, 385, 386,
 431, 438, 439, 452, 453, 523,
 528, 622
 Filistin Kurtuluş Cephesi 565
 Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)
 523
 Finansal kriz 156, 222
 Firdevsi 146
 Fitzwilliam Museum 294
 Floransa 206, 212, 225, 248, 262,
 294
 Fokas 75, 76

- Ford, Başkan (Gerald) 505, 506, 742
 Ford Motor Company 353, 580
 Ford Vakfı 472
 Fort Nassau 286
 Fort Ross 319
 Foxconn 580
 Fra Angelico 218
 Francesco Pegolotti 204, 655
 Francisco de Almeida 253, 672
 François Georges-Picot 378
 Fransa x, 14, 28, 52, 102, 144, 145, 150, 153, 164, 165, 170, 185, 189, 192, 211, 212, 218, 244, 245, 292, 304, 305, 316, 322, 327, 344, 345, 346, 347, 348, 358, 359, 360, 374, 377, 378, 384, 386, 390, 391, 392, 394, 409, 412, 413, 414, 425, 426, 429, 433, 444, 451, 475, 477, 490, 503, 506, 507, 508, 516, 552, 577, 693, 696, 738
 Fransa Kralı IX. Louis 185, 189
 Fransa-Prusya Savaşı 344
 Franz Ferdinand 314, 352, 354, 373, 378, 705
 Franz Halder 409, 421
 Frederik de Houtman 285
 Friedrich Barbarossa 170
 Fustat 98, 140, 142
 Fürth 353
- G**
- Galileo Galilei 292
 Galya 14, 51
 Gardane Kontu 316
 Gary Powers 483
 Gassaniler 73
 Gaugamela 4
 Gavril Princip 354
 Gazne 109, 146, 323, 579
 Gazneliler 146, 147, 148
 Gazprom 579
 Gemici Henrique 231
 Genç Plinius 39
 Genelkurmay Başkanı Maurice Gamelin 412
 General Ahmad Mogharebi 513
 General Aleksey Kuropatkin 334
 General Ban Chao 22
 General Colmar von der Goltz 350
 General Edmund Allenby 385
 General Erich von Falkenhayn 385
 General Eyüb Han 483
 General Georgi Jukov 425
 General Jodl 411, 415
 General Liebmann 408
 General Lionel Dunsterville 386
 General Nikolay Ogarkov 521
 General Patrick Hurley 456
 General Petraeus 567
 General Robert Huyser 510
 General Tommy 563
 General Vahram 74
 General Valentin Varennikov 521
 General Von Reichenau 408
 General Vuillemin 413
 General Wavell 429

George Clerk vii, 355
 George H. W. Bush 543, 548, 754
 George Kennan 457
 George Reynolds 370, 398
 George Shultz 532, 540
 George Washington 313, 764
 George W. Bush 560, 758
 Georgia 500, 603, 604
 Gepidler 51
 Gertrude Bell 383, 390, 395, 400,
 450, 711, 715
 Giovanni Boccaccio 212, 657
 Girit 141, 175
 Girolamo Priuli 251, 671
 Gladyatör oyunları 14
 Gnostisizm 67
 Goa 219, 284, 286, 683
 Gotland 130
 Gotlar 53, 102, 446
 Gottfried Leibniz 303
 Granth Sahib 264
 Gregorios VIII. 170
 Grigori Zinoviyeu 406
 Groningen 287
 Grozni 443
 Guangzhou xi, 207, 208, 251
 Guantanamo Körfezi 567
 Gudleif 143
 Guggenheim Müzesi 581
 Guido Detti 252, 671
 Gülistan Antlaşması 319, 321
 Güney Afrika 251, 342, 364, 551,
 573, 576
 Gürkan 128
 Gytha 145

H

Haarlem 287, 288
 Habbaniye 433, 453
 Hac 144, 151
 Haçlı Seferleri xiv, 151, 162, 165,
 175, 187, 192, 194, 195, 196,
 201, 281, 289, 559, 640
 Hadım 11, 134, 135, 136, 220, 236
hadis 96, 118
 Hafif Süvari Alayının Hücumu
 327
 Hafızullah Amin 520
 Haham Helbo 65
 Haham Şimon bar Yohay 91
 Halep xvii, 192, 326, 465
 Haliç 173
 Halife Abdülmelik 100
 Halife Mustasım 188
 Halife Vasık 115
 Hangzhou 223
 Han Hanedanlığı 12
 Hans Blix 564
 Haraldr Sigurðarson (Harald
 Hadrada) 144
Haram 83
 Harezmi 3, 143, 179, 180, 181
 Hark Adası 323
 Harkov 406
 Hamursuz bayramı 64
 Haritacılık 184
 Harold Macmillan 475
 Harold Wilson 491
 Harun Reşid 106
 Hasday bin Şaprut 125

- Hastings Savaşı 145
 Haşim (Hz. Muhammed'in büyük büyük babası) 375
 Hazar Kapısı 23
 Hazarlar 122, 123, 125, 127, 138, 139, 148, 320
 Hedeby 132, 137
 Heinz Guderian 414
 Helena 144
 Helenleşme 7
 Helmand Vadisi 484
 Helmuth von Moltke 350, 703, 704
hennin 203
 Henry Kissinger 498, 504
 Henry Rawlinson 325
 Herat xvii, 6, 182, 207, 221, 322, 323, 333, 338, 474, 518, 535, 578
 Herat Anlaşması 333
 Herbert Backe x, 416
 Hermann Goring 419
 Hernan Cortés 239
 Herodot 1, 2, 3, 204
 Herson 144
 Hewlett Packard 580
 Hittin 169, 170
 Hicaz 82
Hicret 84
 Hillary Clinton 576, 761, 763
 Himalayalar xv, xx, 1, 7, 9, 23, 103, 221, 411, 472, 496, 529, 576
 Himyar Krallığı 65, 80
 Hindistan xiv, xv, xvi, xvii, xix, 3, 6, 8, 9, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 63, 68, 105, 108, 111, 112, 127, 135, 146, 166, 185, 193, 203, 204, 206, 209, 219, 223, 235, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258, 259, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 271, 274, 280, 281, 285, 286, 289, 298, 301, 302, 303, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 329, 332, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 345, 358, 364, 372, 376, 382, 387, 388, 389, 396, 410, 411, 414, 415, 418, 424, 429, 430, 448, 451, 460, 461, 478, 489, 494, 495, 507, 511, 576, 578, 580, 581, 587, 690, 693, 698, 701
 Hindistan Ulusal Kongresi 396
 Hindu tanrıları 249
 Hinduizm xvi, 31, 68, 253
 Hipodrom 174
 Hiroşima 454, 552
 Hizbullah 531, 538
 Holokost 439, 440, 441, 452, 575
 Homeros 8, 112
Homes & Gardens 401, 715
 Hong Kong 337, 583, 675
 Horatius 23
 Hospitalier 169
 Host 535

Hristiyan dünyası 57, 142, 163,
170, 174, 176, 196, 224, 225,
446

Hristiyan misyonerler 244

Hristiyan öğretisi 200

Hristiyan sanatı 64

Hristiyanlar 38, 40, 41, 44, 45, 46,
65, 66, 93, 98, 101, 123, 153,
162, 167, 168, 169, 170, 192,
193, 194, 195, 275, 654

Hristiyan şövalyeler 150, 196

Hristiyanlar 39, 61, 62, 64, 79, 89,
92, 94, 95, 96, 97, 100, 112,
126, 137, 151, 154, 157, 159,
163, 176, 185, 189, 200, 201,
231, 258, 276, 325, 326

Hristiyanlık vi, xvi, 29, 31, 38, 39,
40, 44, 61, 64, 65, 66, 69, 73,
80, 89, 93, 94, 95, 117, 145,
152, 161, 195

Huawei 582, 583, 763

Hudeybiye Antlaşması 86

Hudud el Âlem 138

Hugo Grotius 284

Hunlar 49, 51, 52, 53, 71, 102, 178,
607

Huş kabuğu 141

Hümâyün 265

Hürmüz Boğazı 341, 525, 552

Hürremşehr 456, 527

Hız. Ali 113

Hız. Muhammed 70, 80, 81, 82, 83,
84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91,
92, 93, 94, 95, 96, 99, 100,
101, 106, 112, 113, 116, 118,

122, 126, 140, 149, 212, 213,
375, 497, 582, 618

I

Irak xv, xvii, 4, 26, 63, 78, 87, 140,
389, 390, 395, 396, 397, 398,
400, 410, 411, 412, 413, 429,
430, 433, 434, 450, 453, 454,
456, 459, 460, 462, 466, 471,
473, 479, 480, 481, 482, 486,
488, 489, 491, 492, 493, 494,
495, 496, 497, 501, 503, 504,
505, 506, 507, 509, 511, 512,
527, 528, 529, 530, 531, 532,
533, 534, 538, 539, 540, 541,
542, 543, 544, 545, 546, 548,
549, 550, 551, 552, 557, 562,
563, 564, 565, 566, 567, 568,
571, 572, 577, 585, 739, 755,
759

Irak'ın Hristiyan Asurîleri 396

Irak Petrol Şirketi 462, 491

Isaac Newton 292, 684

İ

İbn-i Battûta 206, 208, 229

İbn-i Cübeyr 168

İbn-i Fadlan vii, 116, 117, 118,
119, 122, 129

İbn-i Haldun 156

İbn-i Heysem 110

İbn-i Sina xviii, 110, 111

İbrahim 83, 86, 90, 91, 93, 95, 126,
135

İklim değişimi 48

- İlhanlılar 193, 194, 201
- İmparator Aleksios 159
- İmparator Cihangir 305
- İmparator Diocletianus 26
- İmparator Evrengzib 306, 307
- İmparator Heraklius 76, 630
- İmparator Honorius 50
- İmparator Huan 23
- İmparator I. Aleksios 154
- İmparator II. Basileios 142
- İmparator II. Justinianus 71
- İmparator II. Theodosius 52
- İmparator IV. Romen Diyojen 149
- İmparator Justinianus 60
- İmparator Konstantin 27, 54, 144
- İmparator Valens 49
- İmparator Valerianus 24
- İmtiyaz Birliği 369
- İnebahtı 274
- İngiliz-İran Petrol Şirketi 449,
450, 461, 462, 463, 464, 467,
470, 471
- İngiliz-Pers Petrol Şirketi 371,
372, 373, 378, 384, 390, 393,
394, 396, 397, 398, 399, 709
- İngiliz-Rus Anlaşması 346
- İngiltere vii, xiii, xiv, 28, 29, 135,
144, 145, 163, 165, 170, 192,
194, 196, 203, 211, 213, 221,
231, 242, 245, 271, 272, 273,
274, 275, 276, 277, 278, 280,
285, 293, 294, 295, 297, 298,
299, 301, 302, 303, 304, 305,
315, 316, 319, 322, 323, 324,
325, 326, 328, 333, 337, 338,
339, 342, 344, 346, 347, 349,
352, 362, 363, 368, 369, 374,
375, 376, 378, 379, 381, 384,
385, 387, 389, 390, 391, 394,
411, 426, 430, 441, 444, 448,
450, 451, 453, 458, 459, 461,
462, 463, 464, 473, 474, 475,
476, 477, 478, 480, 489, 490,
492, 496, 502, 503, 508, 511,
516, 548, 552, 568, 652, 687,
717
- İngiltere Kralı II. Harold 145
- İngiltere Kralı III. Henry 165
- İngiltere Kralı VIII. Henry 242
- İnkalar 237, 280
- İpi Fakiri 411
- İran x, xi, xv, xvii, 1, 25, 36, 40, 54,
64, 97, 116, 128, 136, 140,
146, 193, 211, 260, 410, 411,
412, 429, 430, 431, 432, 433,
447, 448, 449, 450, 455, 456,
457, 458, 461, 462, 463, 464,
465, 466, 467, 468, 469, 470,
471, 472, 473, 474, 478, 481,
485, 486, 487, 488, 489, 492,
494, 495, 497, 501, 502, 503,
504, 505, 506, 508, 509, 510,
511, 512, 513, 514, 515, 516,
517, 518, 519, 520, 521, 523,
524, 525, 526, 527, 528, 529,
530, 531, 532, 533, 534, 535,
538, 539, 540, 541, 542, 543,
544, 545, 546, 549, 552, 553,
557, 560, 562, 568, 569, 570,

- 571, 572, 575, 580, 586, 728,
737, 738, 764
İran-İrak savaşı 545
İrlanda 128, 138, 212, 331
İsa Mesih 17, 42, 47, 57, 62, 90,
92, 100, 143, 144, 160, 201,
233, 248
İsfahan xviii, 260, 261, 432, 495
İskenderiye 15, 16, 27, 30, 56, 77,
97, 142, 145, 156, 165, 171,
199, 208, 215, 217, 218, 255,
258, 259, 593
İskenderun 377
İskitler 3, 9
İskoçya 53, 183, 195, 304
İslam devrimi 531
İspanya 51, 102, 112, 125, 132,
133, 135, 168, 208, 219, 221,
224, 226, 227, 235, 236, 237,
241, 242, 243, 244, 245, 248,
250, 251, 268, 269, 270, 271,
272, 273, 274, 276, 277, 278,
280, 281, 282, 283, 299, 392,
394, 459, 490
İsrail xx, 39, 125, 126, 148, 154,
175, 325, 378, 438, 439, 453,
474, 479, 480, 489, 491, 497,
498, 503, 507, 523, 524, 527,
528, 530, 531, 540, 541
İsrail Başbakanı Menahem Begin
528
İsveç 130, 132, 143, 145, 247, 338,
413, 426, 428, 633
İsveç demir madenleri 413
İtalya şehir devletleri 166, 167
İvan IV. 279
İzak Rabin 540
İzak Şamir 439
İznik 54, 55, 174
İznik Amentüsü 55
İznik Konsili 55
J
Jacques Chirac 548
Jainizm 31
James Aligrodo 277
James Baker 545
Jan Huyghen van Linschoten x,
284, 682
Jan Rijcksen 288
Japonya 209, 223, 236, 267, 269,
305, 306, 451, 487, 612, 657
Jennifer Lopez 578
Jimmy Carter 500, 743, 744
Jin Hanedanı 179
Jin Ping Mei 270, 678
Joachim von Ribbentrop 404, 716
Johannes Gutenberg 276, 680
John Caldwell 392
John Evelyn 288, 683
John F. Kennedy 481
John Foster Dulles 468, 472, 480,
484
John Kerry 503, 569, 760
John Stuart Mill 330
Johor 254
Jordanes 51, 597, 607
José Bustani 564
Joseph Goebbels 418, 720, 721,
724

J. Paul Getty 460, 470

J. P. Morgan 359

Juvenal *Satires* 19

Jül Sezar 15, 27

K

Kâbe 86, 139, 166

Kâbil xvii, xviii, 34, 263, 264, 308,
323, 324, 333, 410, 414, 474,
484, 511, 518, 519, 520, 521,
522, 537, 553, 554, 558, 559,
562, 717, 744, 761

Kâbusname 134

Kadıköy Konsili 57, 60, 92

Kadisiye Muharebesi 88

Kâfur 63, 127

Kahire xiv, 142, 145, 154, 162,
175, 189, 212, 229, 253, 254,
442, 467, 481, 498

Kakule 165, 254, 255

Kalhat 253

Kalinin 427

Kalküta 209, 301, 310

Kalmuklar 315

Kamboçya 220, 492

Kanarya Adaları 230, 232

Kandehar 6, 17, 323, 333, 338,
474, 535, 554, 557, 578

Kan nakli 353

Kan Tarlası 160

Kansu Koridoru 9, 11, 13

Kanun el-Suvar 261

Karabiber 165, 208, 217, 254, 255

Karaçağanak 572

Karaçi 414, 473, 555, 737

Karahan Türkleri 147

Karakum Çölü 50

Karakurum 186, 187, 200, 272

Karabiber 22, 63, 135, 143, 156,
165, 176, 198, 204, 208, 209,
217, 218, 220, 250, 254, 255,
274

Kara Ölüm x, 210, 211, 212, 214,
215, 216, 217, 316

Kardinal Ferdinando 262

Karl Marx 326, 692, 696

Karl Radek 406

Kartaca 28, 51

Kaşgar xviii, 9, 34, 37, 61, 387

Kaşgarlı Mahmud x, 147, 587

Katalan Haritası x, 230

Katar Ulusal Müzesi 581

Kayserya 158

Kayzer II. Wilhelm 353

Kazaklar 315, 325

Kefe 211

Kehribar 120, 130

Kenevir 63

Kerec Nehri 472

KGB 481, 498, 513, 736, 744

Khukh Ordnung 105, 625

kible 86

Kıbrıs 141, 198, 212

Kıdemli Orgeneral Erich Hoepner
423

Kıpçak 182

Kırgızistan xv, 104, 547, 560, 571,
573, 578, 583, 657

Kırım Savaşı 327, 328, 329

Kırmızı Çizgi Antlaşması 394

- Kızamık 240, 266
 Kızıl Ordu 407, 426, 536, 537, 539
 Kızılağaç 156
 Kiev 141, 144, 145, 162, 183, 320, 427, 573, 637, 724
 Kimyasal silahlar 534, 751
 Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü 564
 Kirdir x, 37, 38, 41, 42, 54, 602
 Kiros, (Büyük) 3, 5, 36
 Koçin 219, 220, 286
 Kolombo 286, 583
 Komodo Adaları 337
 Komünizm 327, 404, 454, 455, 466, 469, 480, 483, 484, 488, 492, 495, 519, 540, 541
 Konfüçyüsçülük 34, 270
 Konstantin 27, 28, 29, 42, 43, 44, 45, 46, 53, 54, 55, 77, 125, 144, 522, 604, 631
 Konstantinopolis vii, xi, xiv, xviii, 28, 38, 43, 44, 50, 52, 56, 60, 61, 62, 64, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 97, 99, 100, 102, 106, 119, 122, 123, 127, 129, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 156, 157, 159, 161, 164, 165, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 198, 211, 223, 224, 225, 245, 260, 275, 326, 340, 351, 355, 376, 377, 378, 573, 632
 Konstantinopolis Başpiskoposu İoannes Hrisostomos 64
 Konstantinopolis Patriği Nestorius 56
 Kont Alfred von Schlieffen 348
 Kont Cavour 327
 Kont Ciano 402
 Korfu 160, 175
 Korint 102, 274
 Korla 517
 Korsika 159
 Kounas 348
 Köle ticareti 133, 135, 136, 137, 138, 197, 232, 234, 243, 278, 286
 Kraftwerk Union AG 506
 Kraków 189
 Kral Diniz 231
 Kral Faysal 713
 Kral Filip 4
 Kral II. Charles 305
 Kral II. Faysal 480
 Kral III. George 317, 336
 Kraliçe Kleopatra 15
 Kraliçe Victoria 330, 331, 356, 698
 Kraliyet Donanması 273, 369, 372, 374, 381
 Kraliyet Hava Kuvvetleri 409, 414
 Kral V. George 373, 709
 Kral VII. Edward 342, 363, 701
 Kral Zahir Şah 518
 Kristal Gece 438
 Kristof Kolomb vii, xix, 128, 226, 234
 Kubilay Han 203
 Kuça 34

- Kudüs xiv, 39, 44, 51, 62, 76, 78, 79, 86, 88, 91, 96, 101, 107, 144, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 189, 194, 195, 196, 225, 226, 228, 236, 243, 245, 384, 385, 412, 429, 439, 619
- Kudüs Kralı I. Baudouin 158
- Kudüs Kralı II. Baudouin 160
- Kudüs Piskoposu Macarius 44
- Kuman 182, 184
- Kureyş kabilesi 80, 86, 89, 375
- Kurtuba 112, 125, 127, 134
- Kuşan İmparatorluğu 31
- Kutadgu Bilig* 147, 639
- Kutsal Haç 76, 78, 79, 144, 154
- Kutsal Topraklar 62, 144, 151, 153, 160, 162, 165, 168, 169, 171, 181, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 479
- Kuveyt 384, 459, 460, 470, 471, 488, 489, 533, 546, 547, 548, 549, 550, 551
- Kuzey Kore 562
- “Kuzey Kuşağı” 472
- Kuzey Wei 35
- Küba 238, 492, 498, 541
- Küba füze krizi 498, 541
- Küreselleşme 13, 266, 271, 298
- Kürk, ticaret 51, 120, 121, 134, 139, 146, 198, 212
- Kürtler 504, 505, 563
- L**
- Lagos 233
- Laos 492
- Lapis Lazuli 22, 33, 218
- Laurence Elwell-Stutton 450
- Le Corbusier 501, 741
- Leiden 287
- Leonardo da Vinci 218
- Leonhard Euler 292, 684
- Leonid Brejnev 520, 522
- Leopold Amery 430
- Leslie Stahl 552
- Levant Şirketi 280
- Lev Kamanev 406
- Leydi Diana Manners 357
- Libya 352, 489, 496, 497, 560, 739
- Liubech 145
- Liu Dong 269
- Li Xian 64, 611
- Loncalar 25, 63, 219
- Londra x, 62, 144, 165, 209, 216, 242, 275, 279, 293, 311, 312, 314, 315, 322, 327, 329, 330, 333, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 351, 354, 355, 356, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 374, 376, 378, 381, 383, 384, 387, 389, 391, 395, 410, 412, 414, 430, 441, 448, 450, 451, 453, 460, 461, 462, 463, 465, 474, 475, 477, 495, 577, 583, 584
- Lord Aberdeen 326
- Lord Castlereagh 319

Lord Chelmsford 387
 Lord Cornwallis 313
 Lord Curzon 340, 374, 391, 395, 700
 Lord Ellenborough 322, 700
 Lord Granville 330, 331, 698
 Lord Halifax 459
 Lord Ismay 477
 Lord Kitchener 378
 Lord Lansdowne 341, 363, 368, 700
 Lord Lytton 333
 Lord North 311
 Lord Palmerston 323, 326
 Lord Rothschild 385
 Lord Salisbury 339, 341, 700
 Louis G. Dreyfus 447
 Loy Henderson 478
 Lucas Janszoon Waghenaeer 284
 Lucca 206
 Ludwig Mittheis 354
 Lufthansa 411
 Luoyang 13, 35, 272
 Lu Zhi 270

M

Macar Kralı IV. Béla 183
 Maceracı Tüccarlar Şirketi 280
 Madagaskar 438, 440, 726
 Madeira 230
 Madeleine Albright 552
 Madras 301, 302, 305, 309, 688
Madre de Deus 274
 Mahsati Gencevi 111
 Ma Huan 219, 660

Mainz 135
 Makassar 286
 Maksim Litvinov 403
 Malakka 251, 254, 258, 286
 Mälaren Gölü 143
 Malay Yarımadası 209, 223, 267, 451, 583
 Malazgirt 149, 640, 641
 Malindi 249
 Mançurya 210, 220
 Manhattan Projesi 499
 Maniheizm 31
 Manila 267, 268, 271, 677
 Mani (peygamber) 38, 601, 602
 Mansa Musa x, 229, 230, 664
 Mao Zedong 551
 Marco Polo 198, 204, 208, 656
 Marcus Antonius 15
 Maria Theresa 304
 Martial 19, 595
 Martin Frobisher 278, 680
 Martin Luther 176, 276, 282
 Matematik 99, 109, 110, 111, 163, 273
 Mathew Becudo 255
 Matteo Ricci 268, 677
 Matthew Baker 273
 Mauritius 494
 Maurya hükümdarı Asoka 8
 Maxentius 42
 Maximillien Titon 292
 Maya İmparatorluğu 266
 Maykop 442
 Maysor hükümdarı Tipu 316
 Mazdek 67

- “Med ateşi” 364 467, 474, 475, 476, 477, 478,
 Medine 80, 84, 90, 100, 127, 169, 479, 480, 481, 497, 498, 554,
 375 594, 659, 714
- Medler 1 Mısır Kralı Faruk 464, 474
- Medrese 118, 260 Michelangelo 218
- Mehdiye 145 Midway Muharebesi 442
- Mekke 73, 74, 80, 82, 83, 84, 85, Mihail Glinka 321
 86, 89, 101, 111, 114, 127, Mihail Gorbaçov 550
 139, 166, 169, 208, 212, 229, Mihail Lermontov 320
 250, 253, 254, 375, 389, 497, *Milindapanha* 31
 498, 531 Milvian Köprüsü 42
- Mekke Şerifi Hüseyin 375 Ming Hanedanı 220, 270
- Meksika 241, 398, 459, 500 Minsk 145, 427
- Meksika ve Venezuela’da petrol Minyatür xvii, 8, 261, 265
- keşfedilmesi 398 Misk 127, 198, 221
- Memlûklar 189, 192, 193, 195 Mogadişu 493
- Menander 614 Moğollar xiv, 177, 178, 179, 180,
 181, 182, 183, 184, 185, 186,
 187, 188, 189, 192, 193, 194,
 195, 198, 199, 200, 201, 202,
 204, 206, 208, 209, 210, 211,
 265
- Mescid-i Süleyman 370, 371, 398 Moğol Savaş Beyi Hülagû 193
- Mescid-i Şah 261 Mohaç 258
- Messina 211 Molla Muhammed Gaus 554
- Meşhed 221, 387 Molla Ömer 553, 556, 557, 558
- Metamfetamin 434 Molla Rabbani 555, 558
- Mısır 1, 3, 4, 15, 16, 17, 18, 23, 30, Molotov, Vyacheslav 403, 405,
 39, 49, 52, 70, 77, 78, 97, 98, 409, 410, 426, 432, 437
 99, 102, 103, 107, 109, 110,
 112, 133, 140, 142, 143, 149,
 161, 165, 167, 169, 170, 171,
 172, 175, 176, 178, 189, 192,
 193, 195, 198, 211, 212, 218,
 228, 229, 252, 253, 255, 258,
 316, 349, 375, 395, 424, 464, Morleyli Daniel 164

- Moskova 202, 317, 402, 403, 404, 405, 408, 410, 415, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 434, 435, 436, 441, 443, 445, 448, 455, 456, 457, 460, 474, 476, 480, 481, 482, 484, 485, 491, 492, 493, 494, 495, 498, 511, 513, 519, 520, 521, 525, 529, 532, 535, 538, 551, 579, 580, 585, 586, 727
- Moskova Büyük Prensi I. İvan 202
- Moskova Olimpiyatları 532
- Möngke Han 188
- Muammer Kaddafi 496
- Muhammed Bereketullah 388
- Muhammed bin Musa el Hârizmi 111
- Muhammed Davud 496, 518
- Muhammed Musaddık x, 449
- Muhammed Rıza Pehlevi 432
- Muhteşem Süleyman 260
- Mukarreb Han 305
- Multan 578
- Mumbai 569
- Murano 218
- Murmansk 279, 441
- Musa 92, 95, 126, 127, 148
- Musevilik xvi, 31, 39, 64, 69, 89, 90, 94, 95, 117, 125, 126, 530
- Muskat 165, 217, 250, 254, 268
- Mussolini 402
- Musul xvii, 45, 61, 107, 343, 384, 389, 391, 456
- Muzaffereddin Şah x, 339, 363
- Muziris 20
- Münih Olimpiyat Oyunları 523
- Mürrüsafi 22
- Myos Hormos 18
- N**
- Nabob 308, 309, 502, 688, 691
- Nagazaki 454
- Nairobi 555
- Nakş-ı Cihan Meydanı 261
- Nakş-i Rüstem 36, 37
- Nanjing 268, 337
- Nanjing Antlaşması 337
- Napalm 539
- Napoli 162, 241
- Napolyon 316, 317, 319, 320, 322, 427, 475
- Nâsır-ı Hüsrev 142
- Natanz Nükleer Tesisi 570
- NATO 477, 482
- Nau Taforeia* 264
- Necef 487
- Nelly Furtado 575
- Nenizili Gregor 56
- Neville Chamberlain 402, 455
- Nicolas Witsen 300
- Nikita Kruşçev 481
- Nikolay Buharin 406
- Nikolay Ignatyev 328
- Ninova xvi, 78
- Nisa 24, 597
- Nisibis 23, 48, 92
- Nişabur 107, 148, 180, 181, 182, 207
- Nokur* 179

Normandiyalı paralı askerler 145
 Norman Foster 577
 Norman Schwarzkopf 549
 Novgorod 129, 131, 141, 144, 145,
 634
 Nuri Said Paşa 480
 Nur Muhammed Terakki 519, 520
 Nursultan Nazarbayev vii, 575
 Nükleer savaş başlıkları 492, 507,
 573
 Nükleer silah 445, 199, 506, 507,
 508, 549, 564, 565
 Nükleer teknoloji 502, 504

O

Odessa 341, 351, 428, 723
 Ofir madenleri 236
 Oğuz Boyu 148
 Oliver St. John 299
 OPEC 488, 489, 497, 500, 501, 738
 Orenburg 342
 Orta Doğu Çekirgeyle Mücadele
 Birimi, (MEALU) 454
 Oseberg 143
 Osirak Nükleer Santrali 507, 530
 Osman 74
 Osmanlı İmparatorluğu 223, 268,
 269, 275, 287, 316, 326, 349,
 352, 377, 521, 670
 Otuz Yıl Savaşları 288
 Oxford Üniversitesi vi, 353, 764
 Oyratlar 179, 315

Ö

Öd ağacı 127, 165, 235
 Öklid 112
 Ölüm cezası 158
 Özbekistan xv, 33, 61, 105, 147,
 307, 535, 560, 573, 583, 584

P

Padova 162
 Pakistan 34, 103, 185, 460, 473,
 483, 484, 496, 507, 508, 511,
 519, 521, 534, 535, 537, 542,
 554, 560, 561, 566, 578, 580,
 676, 734, 736, 737, 743, 758,
 762
 Palmira 21, 105
 Pals Taburları 357
 Paolo Toscanelli 225
 Papa III. Innocentius 172
 Papa II. Urbanus 150, 153
 Papa III. Urbanus 170
 Papa IX. Gregorius 184
 Papa V. Clemens 201
 Papa VIII. Bonifacius 198
 Papa V. Paulus 261
 Papa V. Pius 273
 Papa X. Leo 258
 Paris x, 9, 62, 102, 144, 164, 189,
 221, 236, 314, 327, 328, 330,
 344, 348, 349, 363, 387, 390,
 412, 440, 501, 509, 530, 577,
 580, 651, 696
 Paris Antlaşması 330
Partitio terrarum imperii Roma-
niae 174
 Partlar 14

- Patrick Shaw Stewart 357 389, 390, 391, 392, 393, 394,
Patrik Kiros 97 395, 396, 397, 398, 400, 412,
Patrik Timothy 148 430, 432, 433, 459, 572, 653,
Pattanam 18 654, 693
Paul Wolfowitz 565, 759 Pers duvarı 50
Pearl Harbor 442 Pers Kralı I. Ardeşir 36, 37
Peçenekler 119 Persepolis 2, 36
Pedro Baeza 269 Pers İmparatorluğu 2, 3, 6, 23, 36,
Pedro Cieza de León 241 54, 55, 261, 367
Pedro Margarit 236 Pers Koridoru 441, 448
Pedro Menéndez de Avilés 245 Perugia 162
Pedro Mexía 242, 669 Peşaver 37, 323, 483, 756
Penang 451 Peter Mundy 288, 683, 689, 690
Pencap Mihracesi Duleep Singh Petrarca 214, 659
334 Piacenza 150
Pencikent 104, 105 Picasso 581
Pencikent hükümdarı Divaştıç Piero della Francesca 218
104 Pincheng 35
Perak 254 Pisa 144, 145, 157, 158, 159, 160,
Pers dili 412 162, 171, 175, 197, 229, 647
Pers Diyarı v, vii, xi, xiv, xvii, 2, 3, Plano Carpinili Johannes 186
5, 8, 11, 13, 17, 21, 22, 23, Plinius 20, 39, 204
24, 25, 26, 29, 35, 36, 37, 38, Plutarkhos 4, 8, 590
40, 41, 42, 45, 46, 48, 49, 50, Polonya 61, 145, 183, 189, 233,
53, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 65, 402, 403, 404, 405, 408, 409,
68, 72, 73, 74, 78, 79, 82, 87, 415, 425, 426, 437, 438, 440,
88, 99, 102, 104, 105, 110, 444
127, 132, 143, 182, 200, 206, Pontius Pilatus 29, 69
260, 261, 266, 267, 269, 276, Portekiz 227, 230, 231, 232, 233,
279, 296, 306, 307, 316, 319, 234, 235, 242, 243, 245, 248,
322, 329, 332, 333, 338, 339, 249, 250, 251, 252, 253, 254,
341, 342, 344, 345, 346, 347, 258, 259, 270, 271, 274, 283,
352, 355, 358, 362, 363, 364, 305, 360, 394, 459, 664, 665,
365, 367, 369, 370, 372, 375, 672
378, 379, 381, 383, 386, 387, Portekiz Kralı II. João 234

Portekiz Kralı I. Manuel 248
 Potsdam 347, 443
 Prag 134, 444, 635
 Prens Abbas Mirza 321
 Prens Farmanfarma 383, 391
 Prens Gorçakov 328, 330
 Prens Lichnowsky 354
 Prens Naim 473
 Primo Levi 327
 Prokopius 71, 74, 613, 614, 615
 Propertius 23
 Pul-i Çarki Hapishanesi 518
 Pyotr Çadayev 320
 Pyotr Stolipin 336
 Pyotr Valuev 335

Q

Qianlong Saray 336
 Qing Saray 302
 Quetzalcoatl 239
quinto 233

R

Radimiçler 122
 Raffaello 218
 Ragusa 219, 660
 Rahip Johannes vii, 175, 176, 177, 183
 Rajmahal 307
 Ramla 98, 622
 Ravent 221, 235, 236
 Reform 68, 272, 276, 277, 448, 696, 737
 Rehine krizi 523
 Rey xviii, 121, 128, 142, 627

Rıza Han 391, 392
 Richard Darré 416
 Richard Hakluyt 277, 278, 677
 Richard I. 170
 Richard Murphy 540
 Richard Strauss 354
 Ringa balığı 183, 283, 284
 Roald Dahl 433
 Robert Clive 310
 Robert Gates 517, 567
 Robert McFarlane 543
 Robert Musil 350
 Robert Orme 308, 691
 Rodos 158, 169
 Roma vii, xiii, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 63, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 88, 90, 91, 98, 99, 102, 113, 122, 127, 133, 136, 150, 161, 170, 172, 173, 174, 186, 187, 189, 194, 213, 224, 234, 236, 241, 245, 254, 258, 272, 286, 294, 295, 324, 327, 331, 350, 353, 354, 426, 446, 466, 468, 594, 607, 733
 Roma amforaları 18
 Roma İmparatorluğu 14, 22, 29, 41, 44, 46, 52, 55, 70, 75, 77, 79, 84, 99, 102, 113, 122, 127, 133, 174, 258, 286, 331, 607

Ronald Reagan 753
 Rostov-na-Donu 428
 Rotterdam 286, 288
 Royal Dutch/Shell 372, 378
 Rönesans xiii, 246, 581
 Rupert Brooke 358, 706
 Rurikovo Gorodische 129
 Rus dili xiv, 320
 Rus-Çin Bankası 336
 Rus-Japon Savaşı 343
 Rustichello 197
 Ruysbroeckli Willem 185, 186,
 187, 200

S

Sachsenhausen 437
 Saddam Hüseyin x, 468, 481, 496,
 503, 506, 529, 530, 532, 533,
 538, 543, 545, 546, 548, 549,
 550, 552, 557, 563, 565, 567,
 739
Saddharmapundarika 33
 Saki 350
 Sâlânk Tüneli 474
 Salih Cebr 453
 Sallustius, Şair 17
 Salvian 53, 607
 Samandar 123
 Sâmâniler 118, 146
 Samara 427
 Sameba Katedrali 581
 Samuel Eto'o 762
 Samuel Pepys 300
 Sanayi Devrimi xiii, 217

Sasani 36, 37, 38, 41, 62, 63, 66,
 87, 88, 97, 99, 109, 390, 600,
 626
 Sasani Kralı III. Yezdigirt 97
Satyricon 19, 595
 Savak 487, 509, 513, 549
 Savaş şairi 358, 359
 Savunma Halk Komiseri Mareşal
 Timoşenko 425
 Selahaddin Eyyubi 167
 Selçuklular 148, 149, 163, 639
 Seleukos 7, 23, 54, 55
 Seleukos-Tizpon piskoposu 54
 Seleukoslar 7
 Selimiye Cami 260
 Semerkant xviii, 23, 61, 62, 67,
 103, 105, 132, 135, 181, 221,
 262, 265, 329, 338, 387
 Seneca 20, 595
 Sergey Kavtaradze 449
 Sergey Sazonov 346
 Seville 670
 Seylan 286, 306
 Seyyah Yngvar 143
 Shakespeare 40, 274, 276
Shi Ji (Tarihi Kayıtlar) 11
 Sırbistan 358
 Sırp 356
 Sıtma 48, 590
 Siber terör 570
 Sicilya 145, 152, 156, 211, 241,
 258, 442
 Sicilyalı Rugerri 156
 Siemens 411
 Siena 206, 655

- Sikke x, 12, 18, 21, 29, 36, 62, 64, 98, 100, 101, 106, 120, 126, 127, 130, 132, 135, 139, 146, 148, 209, 223, 228, 262, 302, 600
- Sima Qian 11, 587, 591, 592, 596
- Sinagolar 64, 65, 127
- Sinagra 48
- Sinan 260, 674
- Singapur 451, 639
- Siraf 108, 645
- Siraf Limanı 108
- Sir Arthur Hardinge 367
- Sir Arthur Nicolson 345, 347
- Sir Cecil Spring-Rice 342, 701
- Sir Charles Hardinge 345
- Sir Edmund Ironside 392
- Sir Edward Grey vii, x, 343, 345, 346, 347, 354, 377, 702
- Sir Francis Bertie 348
- Sir Gore Ouseley 317, 320
- Sir Harford Jones 322
- Sir Hugh Willoughby 279
- Sir John Cadman 397, 399
- Sir John Hawkins 278, 680
- Sir Kerr Fraser-Tytler 410
- Sir Mark Sykes 378
- Sir Maurice de Bunsen 377
- Sir Maurice Hankey 379
- Sir Mortimer Durand 340
- Sir Percy Cox 375
- Sir Percy Loraine 391
- Sir William Frazer 464
- Sivastopol 351
- Siyonizm 530
- Slagve 143
- Slavlar 125, 131, 136, 423, 437
- Smolensk 145
- Sofokles 8
- Soğd x, 34, 48, 49, 63, 103, 104, 228, 578, 624
- Soğd General An Luşan 104
- Soğd tüccar 34, 48, 49, 63, 228, 578
- Soğuk Savaş 210, 472, 483, 495, 498, 550
- Sokotra Adası 253
- Sol Invictus 43
- Somali 493, 494, 554, 738
- Somme Muharebesi xiii, 357
- Song Yingxing 270, 678
- Sovyetler Birliği 210, 390, 402, 403, 406, 407, 408, 409, 410, 415, 416, 419, 420, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 433, 435, 436, 440, 441, 443, 444, 445, 447, 448, 449, 454, 455, 457, 458, 464, 470, 471, 472, 473, 476, 478, 479, 481, 482, 483, 485, 487, 491, 492, 494, 495, 498, 502, 507, 516, 518, 521, 532, 542, 550, 566, 755
- Spetsnaz özel güçleri 520
- Splitt 157
- Sputnik 482, 736
- Sri Lanka 25, 61, 63, 219, 584, 597
- Stalin 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 415, 425, 426, 427, 428, 431, 432, 443, 444, 445,

- 449, 454, 455, 457, 713, 715,
716, 722, 727, 729, 747
- Standard Oil 393
- Staraya Ladoga 128
- Stathmoi Parthikoi* 17, 18
- Stern, Avraham 439
- Stinger füzeleri 536, 538
- St. Petersburg 314, 315, 320, 322,
325, 329, 330, 331, 335, 338,
340, 343, 345, 346, 351, 353,
354, 355, 356, 363, 368, 376
- Strabon 18
- Stupalar 32, 34, 35
- Sudan 133, 349, 493
- Suevi 51
- sufiler* 118
- Sulama 2, 26, 33, 49, 63, 113, 261,
270, 282, 340, 484
- Sultanabad 317
- Sultan Ahmet Sencer 176
- Sultan III. Mehmed 275
- Sultan Kamil bin Adil 175
- Sultan Kutuz 192
- Sultan Murad 276
- Sulu 104
- Sumatra 209, 285
- Sur 153, 160, 195
- Surat 298, 301, 689
- Suriye xv, xvii, 19, 21, 30, 38, 50,
52, 68, 75, 82, 83, 91, 96, 97,
99, 105, 107, 130, 154, 157,
169, 189, 192, 193, 195, 377,
378, 384, 386, 387, 389, 413,
425, 433, 434, 464, 479, 480,
- 493, 497, 498, 501, 503, 511,
513, 546, 560, 562, 571
- Susa 2, 3
- Suudi Arabistan 65, 429, 458, 459,
460, 470, 471, 479, 488, 489,
501, 503, 524, 533, 537, 553,
554
- Suzhou 247
- Süleyman'ın Ezgiler Ezgisi 204
- Süveyş Kanalı 252, 364, 375, 379,
385, 425, 463, 476, 478, 479,
493
- Sverdlovsk 483
- Sykès-Picot Antlaşması 384
- Ş
- Şah Cihan 266, 306
- Şah elması 322
- Şah I. Abbas 261
- Şah I. Hüsrev 73
- Şah II. Hüsrev 74
- Şah I. Yezdigirt 54
- Şah Kavad 79
- Şahname* 146
- Şahrbaraz 78
- Şah Şüca 323
- Şam xviii, 22, 75, 97, 107, 163,
167, 189, 192, 212, 221, 255,
268, 326, 498, 528, 585
- Şamlı Yuhanna 101
- Şanghay İşbirliği Örgütü 584
- Şansölye Schmidt 510
- Şapur Bahtiyar 514
- Şapur, I. 37, 38, 40
- Şapur, II. 45, 46, 48

Şarlken 241, 242, 244
 Şeyh Şamil 320, 326
 Şükran Günü 298, 687

T

Taberiye Gölü 88
 Tacitus 201, 204, 595, 634
 Tac Mahal x, 266, 267
 Tahran xi, xviii, 62, 317, 322, 338,
 340, 342, 362, 366, 367, 368,
 370, 383, 391, 392, 393, 394,
 395, 398, 412, 429, 430, 432,
 441, 443, 447, 448, 449, 450,
 455, 456, 458, 464, 465, 466,
 467, 468, 470, 472, 478, 486,
 487, 494, 505, 506, 509, 510,
 511, 513, 514, 515, 517, 522,
 523, 524, 525, 526, 529, 530,
 532, 538, 539, 540, 541, 542,
 553, 569, 581, 626, 715, 728,
 738
 Taino halkı 238
 Tak-ı Bostan 64
 Taklamakan Çölü x, 9, 12
 Taksila 32
 Talas Nehri 104
 Taliban 68, 468, 537, 553, 554,
 555, 556, 557, 558, 559, 560,
 561, 562, 563, 566, 746, 756,
 757, 758
 Talmud 595, 611
 Tamil 18, 285
 Tammuz reaktörü 507
 Tang Hanedanı 104, 272
 Tanrı Dağları 9, 12, 48, 573

Tapınak Şövalyeleri 153, 169
 Tarçın 26, 127, 156, 165, 204, 236,
 249, 250, 254
 Tarık Aziz 544, 545
 Taşkent 37, 132, 329, 335, 336,
 338, 342, 387, 389, 581, 597,
 712
 Tatarlar, *bakınız* Moğollar 183,
 649
 “Tatar” kumaşı 203
 “Tatar Tonga” 179
 Tayvan 306
 Tebriz 200, 206, 207, 728
 Teğmen Arnold Wilson 370
 Teğmen Edwin Campion Vaughan
 357
 T. E. Lawrence 385
 Telefunken 411
 Tengri 117, 123, 187, 628
 Tenochtitlan 239, 240
 Terevenj Gotları 51
 Tertullianus 40
 Theobald von Bethmann-Hollweg
 356
 Theodore Roosevelt 464
 Therapeutae 30
 Thomas Aquinas 164
 Thomas Dallam 275
 Thomas Hobbes 292, 684
 Thomas Mun 297, 686
tianma 10
 Tibet xvi, 112, 185, 346, 626
 Tikrit 61
 Tilya Tepe 9
 Timbuktu 228, 229

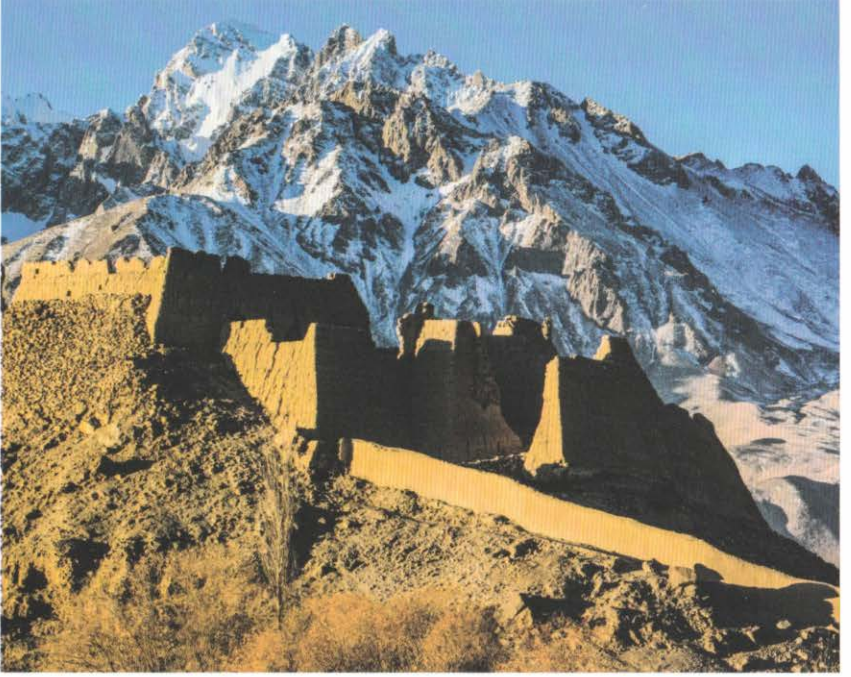
- Timur 221, 222, 223, 260, 262, 272, 661
- Tinis 142, 143
- Tirpitz* 441
- Tizpon 23, 25, 50, 54, 55, 61, 78, 79, 84, 88
- Tlaxcala 239, 667
- Todt Örgütü 411
- Tora Bora 537, 554
- Tordesillas Antlaşması 251
- Topaz 18, 21
- Tours 102
- TOW füzesi 541
- Trajan, İmparator 23, 24, 39, 597
- Trakya 49, 175, 223
- Trans-Hazar Demiryolu 338, 386
- Trans-Sibirya Demiryolu 336
- Trinidad ve Tobago 578
- Troçki xi, 387
- Trogir 157, 183
- Truva 27
- Truva Savaşı 64
- Tudeh Partisi 448, 513
- Tuğrul Bey 148
- Tula 427
- Tuluslu Raymond 155
- Tunus 53, 229, 249
- Turfan 34, 648
- Tümgeneral Clarence Ridley 456
- Türkiye Şirketi 280
- Türkler 71, 72, 74, 78, 133, 147, 151, 163, 245, 258, 267, 274, 275, 350, 351, 375, 378, 381, 386, 387, 651
- Türk Petrol Şirketi 379
- Tver 183
- U**
- U-2 casus uçağı 483
- U-bot 441
- Ukaz 73
- Ukrayna 122, 387, 389, 403, 408, 416, 419, 424, 426, 428, 435, 436, 437, 440, 546, 571, 572, 573, 579, 586
- Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu 503, 508, 564
- Uluslararası Para Fonu 477
- Urfa 40
- Usame Bin Ladin x, 411, 468, 537, 554, 555, 556
- USS *Nimitz* 526
- USS *Vincennes* 552
- Uygur Bölgesi Piskoposu Rabban bar Şauma 194
- Uygur dili 179
- Uygurlar 104, 105, 179, 537
- Ü**
- Üçlü İtilaf 347
- ümmet* 85, 95, 114
- Ürdün 45, 98, 452, 533
- Ürdün Kralı Abdullah 452
- Ürdün Kralı Hüseyin 533
- V**
- Vandallar 51, 53
- Vareg Muhafızlar 144

- Vasco da Gama xix, 226, 248, 252, 255, 258, 271, 289, 666, 671, 672
- Veba 70, 71, 79, 211, 212, 214, 216, 217, 339, 765
- Vekil Ahmet Mütevekkil 557, 560
- Velázquez 237
- Veliaht Prens Abdülillah 480
- Venedik 137, 138, 143, 144, 145, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 166, 167, 171, 172, 174, 175, 184, 197, 198, 206, 211, 212, 217, 218, 219, 242, 248, 251, 252, 254, 255, 274, 276, 278, 279, 286, 287, 294, 660
- Venedik Doçu Enrico Dandolo 174
- Venedikliler 137, 138, 158, 159, 160, 166, 171, 194, 197, 252
- Venezuela 237, 241, 280, 398, 459, 488
- Vergilius (ve Aeneis) 23
- Verona 162
- Versay Antlaşması 359, 407
- Vicenzo Querini 252
- Vietnam 18, 223, 492, 530, 568, 662, 746
- Viking x, 128, 131, 143, 632, 633, 634, 637
- Viking Ruslar 129, 130, 131, 134, 135, 138, 140
- Vilhelm Assarsson 426
- vitarka mudra* 64
- Vittorio Emanuele 327
- Viktorya dönemi xiii, 578
- Viyana 274, 314, 349, 444, 643
- Vizigot 51, 112
- Vladimir Putin 762
- Vladivostok 329, 337, 431
- Volga Bulgarları 116, 118
- Volkswagen 423
- W**
- Wall Street 398, 760
- Walter Page 381
- Wangara tüccarları 228
- Wang Yangming 270
- Wannsee 441, 727
- Watergate Skandalı 515
- Weimar Cumhuriyeti 437
- Wellington Dükü 322
- Westinghouse Electric Corporation 516
- William Blake 196, 652
- William Gladstone 331
- William Hickey 308
- William Knox D'Arcy x, 361
- William Morris 362, 707
- William Polk 488
- William Sullivan 514
- William Townley 353
- William Wallace 195
- Winston Churchill 357, 372, 395, 403, 413, 429, 444, 448, 451, 458, 466
- Wolff, Joseph 324, 325, 695
- Wolin 132, 588
- X**
- Xicoténcatl x, 239, 667

- Xinjiang 9, 10, 28, 34, 63, 517, 537, 572, 600
Xiongnu 9, 10, 11, 49, 188, 581, 592, 606
Xuanquan 13
Y
Yafa 157
Yahudi göçmenler 385
Yahudi köleler 19
Yahudiler 38, 65, 76, 79, 80, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 98, 123, 126, 154, 173, 176, 213, 224, 225, 261, 267, 308, 364, 385, 412, 422, 429, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 452, 453, 530, 725
Yahudi tüccarlar 127, 135, 136
Yahudiye 16, 24, 176
Yalta 443, 455
Yemen 17, 22, 26, 61, 65, 493, 611
Yesrib, *bakınız* Medine 74, 84, 85, 86, 89
Yeşil Burun Adaları 232, 251
Yeşim 22, 239
Yeşim Kapı 12, 116
Yihetuan ayaklanması 342
Yinshan zhengyao 203
Yohannan Garba 92
Yom Kippur Savaşı 498, 501, 507
Yorktown 313
Yuezhi 9, 10, 21
Yugoslavya 444
Yunanistan 3, 9, 139, 218, 444
Yuri Andropov 522
Yusuf Has Hacib 147, 639
Yuxinou Uluslararası Demiryolu 579
Z
Zara 157, 172
Zaragoza anlaşmaları 394
Zbigniew Brzezinski 527, 731
Zencefil 135, 156, 198, 217, 250, 254, 255, 268,
Zerdüştlük 31, 37, 38, 41, 42, 69, 117, 601
Zosimus 53, 607
ZTE 582, 583, 763
Zülfikar Ali Butto 496

İpek Yolu dokumaları, oldukça talep gören kumaşlardı; hatta bazen para birimi olarak da kullanılıyordu. 8. ve 9. yüzyıllardan kalan bu dokuma kumaş, Orta Asya'nın en ünlü atlarını sergilemektedir.

İpek Yolu; pek çok zorluk, engel ve doğal setle örülüdür. Kaşgar'ın yakınlarında Taşkurgan Kalesi (üstte) gibi geçişi oldukça zorlaştıran Pamir Dağları ve Batı Çin'deki tehlikeli Taklamakan Çölü (aşağıda) önemli doğal setlerdir.

Yeni dokuma ipek hazırlayan kadınlar. Bu tasvir, 12. yüzyılın erken dönemlerinde Çin Song Hanedanı İmparatoru Huizong tarafından yaptırılmıştır.

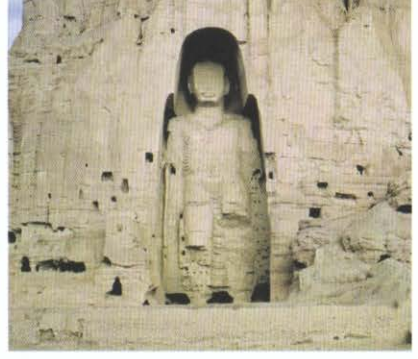
Baktriyan devesi üzerindeki bir Soğd tüccara ait bu seramik mermer, Tang Hanedanlığı zamanına tarihlendirilmektedir (MS. 618-907).

Pencikent'teki Soğd saraylarında yer alan yoğun süslemeler, Asya'daki ticaretin getirilerini kanıtlar niteliktedir.

Nakş-i Rüstem'de yer alan Başrahip Kirdir'e ait yazıt, Zerdüştlüğün zaferini ilan etmektedir.

Bamyan Budaları, Budizmin Orta Asya içlerine ilerlemesinin sembolüdür.

Mezmurlar Kitabı'nın bir Soğd tercümesi, Süryani alfabesiyle işlenmiştir. İncanın yerel dillerde yaygınlaşması, nasıl yayıldıklarını gösteren önemli bir unsurdur.

6. yüzyıldan bir el yazmasının Süryanice görseli, *Rabula İncili*, İsa'nın çarmıha gerilişi.

Muhtemelen Hz. Muhammed'in kendisini tasvir eden "Ayakta Duran Halife" sikkesi.

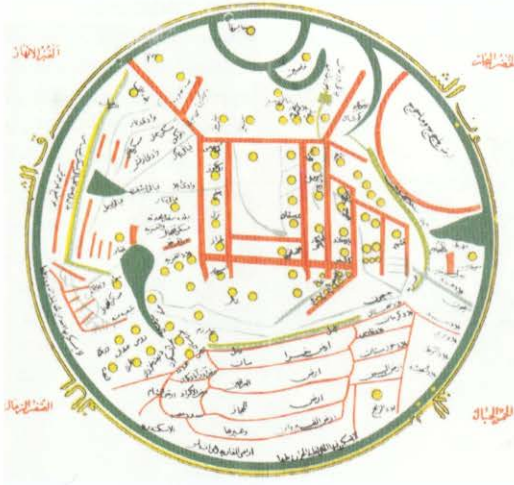

9. ya da 10. yüzyıla tarihlenen, Kuzey Afrika'da bulunan Kur'an'a ait çivit mavisi bir sayfa

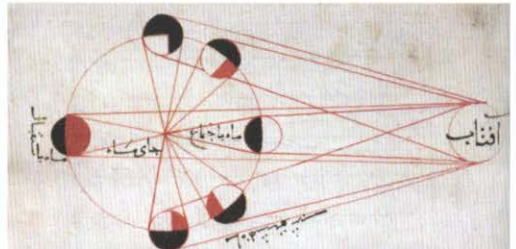
Yeni Müslüman İmparatorluğu, taşın servetini merkeze getiriyor. Burada, Firdevsi'nin *Şahname* adlı eserinden epik bir Pers şiirinin el yazmasından, Sultan, maiyetindekilerce sarılmış bir şekilde tasvir edilmektedir.

Müslüman hükümdarlar, sanatın ve irfanın büyük koruyucularıydı. Âlimler bir Abbasi kütüphanesinde tartışıyorlar. Tasvir, Hariri'nin *Makamat* adlı eserinden.

Kaşgarlı Mahmud'un haritası, Balasagun şehrini dünyanın merkezi olarak göstermektedir.

Birûnî'nin Ay'ın evrelerini tefsir eden örneklemini.

Savaş ve ticaret kol kola yürümektedir. Buhara'nın ürkütücü savunma duvarları.

İsveç, Tullinge bölgesinden Arap ya da Sarazenlerin yaşadıkları "Serkland"da bir İskandinav maceracının ölümünü abideleştiren rune taşından bir detay.

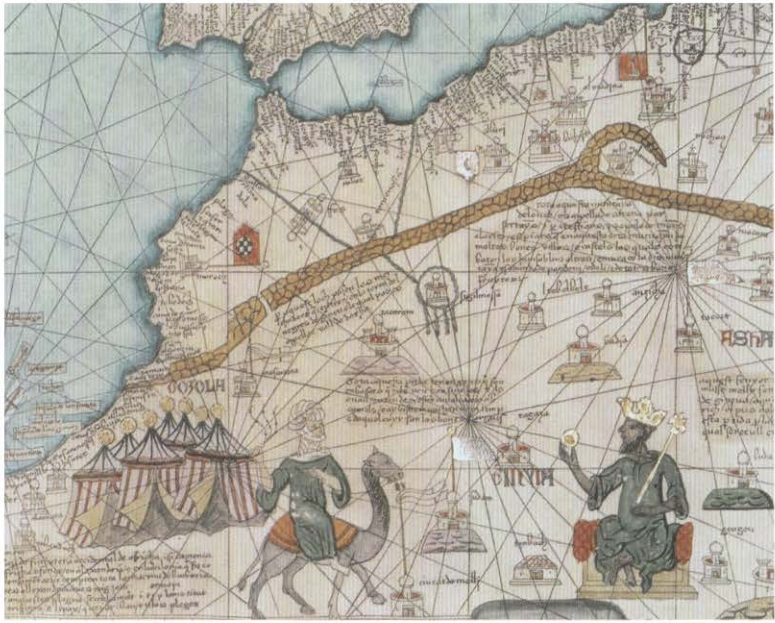
Vikingler yoğun bir şekilde insan ticaretiyle ilgileniyorlardı. Vahşet konusundaki ünleri, başarılarında önemli bir rol oynamıştı.

Moğollar Asya'yı şaşırtıcı bir şekilde geçtiler. Burada Cengiz Han'ı, adamlarıyla beraber bir düşmanın peşinden giderken görüyoruz.

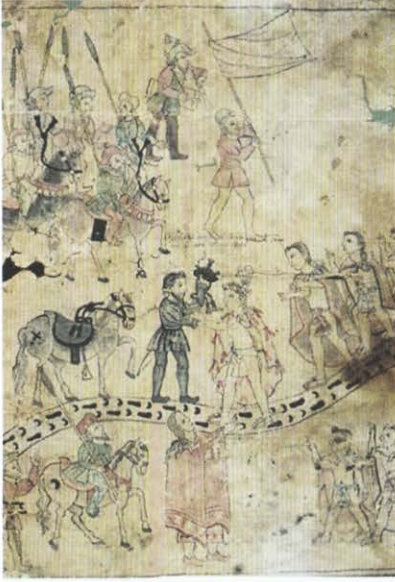
İpek Yolu, yalnızca ticaret ve fethin yayıldığı bir bölge değildi; hastalıklar da bu bölgeden taşınyordu. En kahredici hastalık, 14. yüzyılda Asya ve Avrupa'yı kasıp kavuran Kara Ölüm'dü. Toggenburg İncili'nde betimlenen kurbanlar, belirgin şişmeler vardır. Boccaccio, bu şişmeler için elma boyutlarındadır da demişti.

Batı Afrika altını, Akdeniz boyunca ün salmıştı. Büyük Mali Kralı, “hükümdarların en zengini ve en soylusu” Mansa Musa, 1375 tarihli bu Katalan Haritası’ndaki detayda büyük bir altın külçe tutmaktadır.

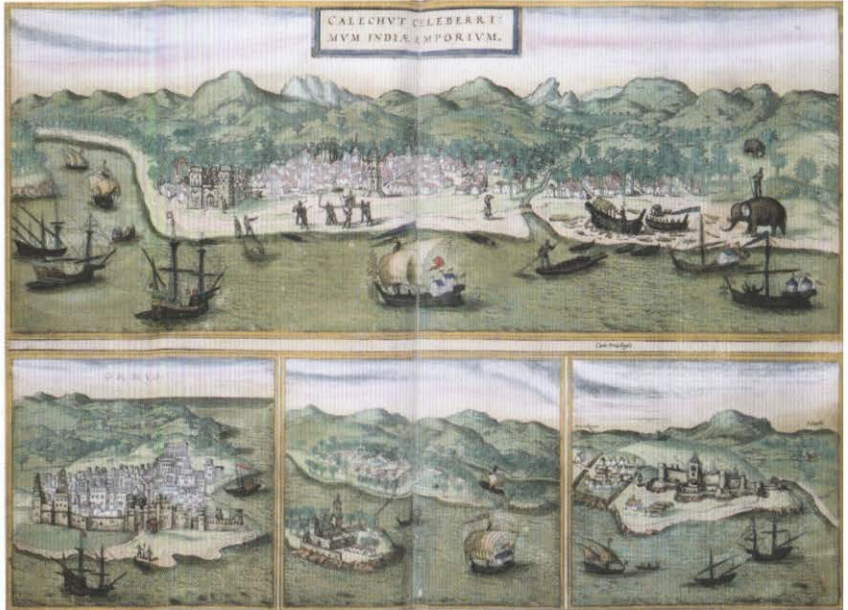

Çin, 15. yüzyılda Pasifik’in ötesindeki dünyayla gittikçe daha fazla ilgilenmeye başlamıştı. Çinli Amiral Zheng, Hint Okyanusu ve Doğu Afrika sahillerini keşfetti. Malezya, Penang, Çin Tapınağı Mabet’inden gelen bu duvar resmi, onun gemilerinden birini göstermektedir.

Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Bengal Körfezi'nin haritası, Avrupa haritacılarının duayeni Jan Huyghen van Linschoten tarafından çizilmiştir.

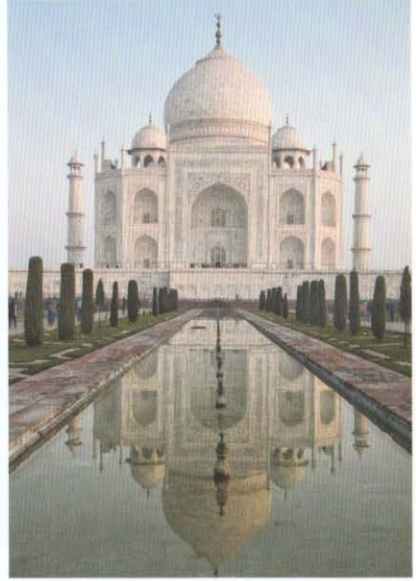
Cortés ve Xicoténcatl; yaptıkları ittifak Azteklerin ölümünü beraberinde getirmişti. Cortés sadece altınla tedavi edilebilen bir hastalığa yakalanmış olduğunu iddia etmişti.

Vasco da Gama'nın seferinden bir yüzyıl sonra, güneybatı Hindistan'da Kalikut'un kalabalık limanı. Asya'ya akın eden Avrupalı tüccarlar, memleketlerindeki yeni zenginlere sattıkları mallardan büyük kazanç elde edebildiler.

Semerkant'ta Gür-i Mir'in müstesna türbesi; aynı zamanda Timur ve varislerinin mola yeri idi.

Aşk'ın ve 17. yüzyılda Hindistan'daki sert dalgalanmanın sembolü Tac Mahal.

1711 yılında Maharana Sangram Singh tarafından Udiapur'da kabul edilen Hollanda heyeti (detay). Ticari imtiyazların müzakere edilmesi (ve yeniden güvence altına alınması) Avrupa ticari çıkarlarını savunmak için hayati önem taşımaktaydı.

Hollanda Altın Çağı: Vermeer'in, Asya seramiklerinin ayırt edici mavi ve beyaz renklerinde ön planda bir kâse ile Açık Pencere Önünde Kitap Okuyan Kız adlı eseri.

Doğu Hindistan Şirketi pek çok subay için servet kaynağıydı. Şaşırtıcı başarısızlığı, Britanya kolonilerinde pek çok kişiyi kızdıran bir hükümet yedekleme sistemine neden olmuştu. 1773 yılında "Hintliler" gibi giymiş erkekler protesto amacıyla Boston Limanı'na çay boşalttılar. Boston Çay Partisi, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'ne giden yolda bir dönüm noktasıydı.

2 Kasım 1841'de Alexander Burnes'in Kâbil'deki suikastı. Burnes, ölümünden önce Orta Asya konularına ilişkin popüler bir yorumcu olmuştu.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey. Grey, Rusya ile kurulacak iyi ilişkilerin, İngiltere'nin Hindistan'daki ve Basra Körfezi'ndeki çıkarları için hayati olduğunu düşünüyordu.

Muzaffereddin Şah: Kredi talepleri Londra ve St. Petersburg için problemler -ve fırsatlar- yarattı.

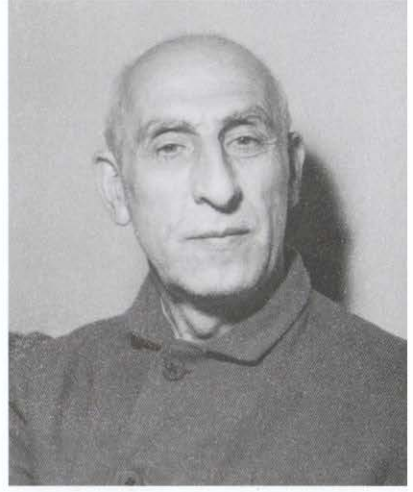
Herbert Backe: Sovyetler Birliği'ni "fazlalık" ve "açık" bölgelerinde bölme planının mimarı. Bunun sonucunda milyonlarca insanın açlıktan ölmesi öngörülüyordu.

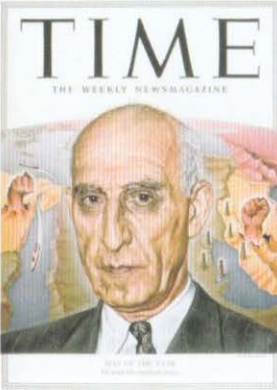
Hitler'in Dağ Evi: *Homes and Gardens*'a göre "Dekorasyon ilhamının en önemli kaynağı". Hitler, İngiliz Hindistan'ın doğusundan -ve Amerika'daki Avrupalı göçmenlerden- Alman genişlemesine ilham kaynağı oldu. Volga'nın, Almanya'nın Mississippisi olduğuna inanıyordu; bu nedenle yerli halk bu sınırın ötesine atıldı.

William Knox D'Arcy, "en yüksek dereceden bir kapitalist": Altı yıl boyunca "Pers topraklarını istediği gibi derin inceleme yapabilme, delme ve işleme" imtiyazını kazanmıştı.

İran Başbakanı Muhammed Musaddık: 1953'te CIA liderliğindeki bir komplo tarafından görevden alındı. "Hafif bir afyon kokusu" yaydığı söylenmişti.

Üstte: Muhammed Musaddık. 1952, *Time* dergisi Yılın Adamı.

Sağda: İran Şahı Rıza Pehlevi ve eşi. Bir röportajında "Önsezilerim ülkeyi kurtaran mucizelerdi", demişti.

1979 yılında Ayetullah Humeyni'nin İran'a dönüşü, Tahran'da büyük bir coşkuyla kutlanmıştı. BBC yaklaşık 5 milyon insanın sokaklarda olduğunu tahmin etmişti.

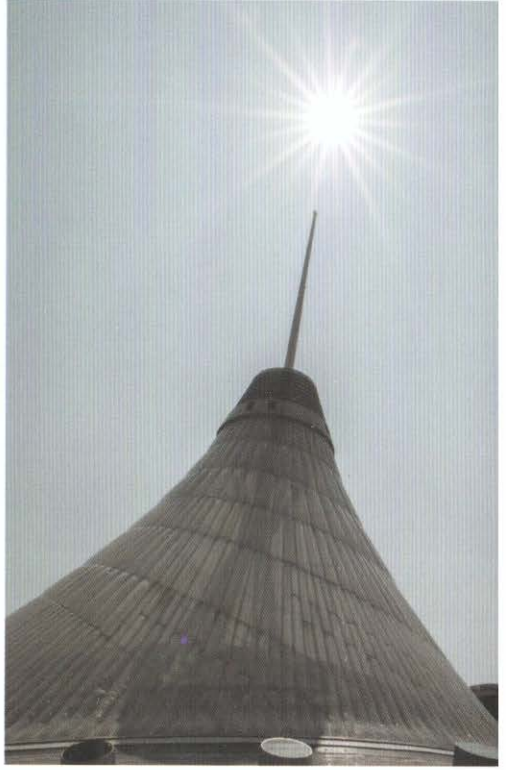

En sevdiği askeri üniformasını giyen Saddam Hüseyin. 1960'larda İngilizler tarafından "iş yapmanın mümkün olduğu" biri olarak tanımlanmıştı.

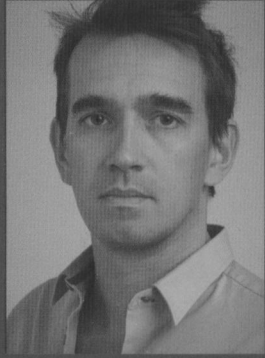
Usame bin Ladin. ABD İstihbarat raporları, 11 Eylül'den önce Arapça konuşan dünyadaki mesajı için, terörist yöntemlerini çok az kişi onaylasa da ciddi bir sempati yarattığını belirtmişti.

Kazakistan Astana'daki Han
Shatyr Eğlence Merkezi.
Fütüristik şeffaf çadırda
bir alışveriş merkezi, spor
tesisleri, sinemalar ve bir
kapalı plaj.

Haydar Aliyev Uluslararası
Havaalanı, Bakü. Yeni
İpek Yolu boyunca inşa
edilen en gelişmiş ulaşım
merkezlerinden biri.

Cambridge Üniversitesi Jesus Koleji'nde tarih eğitimini tamamladıktan sonra aynı üniversitenin Corpus Christi Koleji'nden doktorasını alan Peter Frankopan, Oxford Üniversitesi Worcester Koleji'nde kıdemli araştırmacı ve Oxford Bizans Araştırma Merkezi direktörüdür. Akdeniz ve Rusya tarihi, Orta Çağ, Pers dönemi ve sonrası Asya dünyası ile İslam ve Hristiyanlık arasındaki ilişki üzerine çalışmakta olan Peter Frankopan, Orta Çağ Yunan Edebiyatı ve retorik konularında da uzmandır. *New York Times*, *Financial Times* ve *The Guardian* gibi gazetelerde yazı yazan ve hâlen Harvard ve Princeton üniversiteleri gözetimindeki Dumbarton Oaks Araştırma Merkezi'nde bilim kurulu üyesi olan Frankopan; Cambridge, Harvard, Yale, Princeton, NYU, Notre Dame, King's College London ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü dâhil dünyanın çeşitli üniversitelerinde ders vermektedir. Yazarın *The First Crusade* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır.

**“Antik Pers Diyarı ve
Büyük İskender’den günümüze,
2500 yıllık dörtlüğe bir yolculuk...”**

Doğu ile Batı’nın ilk teması; fikirlerin, kültürlerin ve dinlerin yayılmasına neden olan fetihlerin ve ticaretin hüküm sürdüğü İpek Yolu’nda gerçekleşti. İmparatorlukların yükselişi ve düşüşünden Budizmin yayılmasına, Hristiyanlık ve Müslümanlığın ortaya çıkmasına ve nihayet 20. yüzyılın en kanlı savaşlarına kadar her şey burada gerçekleşti. İpek Yolu, Batı’nın kaderinin nasıl da ayrılmaz bir şekilde daima Doğu’yla bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Peter Frankopan, dünyaya ilişkin kavrayışımızı sarsıp bize Doğu’yu hatırlatıyor. Mezopotamya’da ortaya çıkan şehirleri, Pers ve Roma’dan yükselen kadim imparatorlukları yeniden yaratmanın yanı sıra Moğol yağmalamalarının, Kara Ölüm’ün yayılmasının, Osmanlı’nın bölgedeki hükümlerinin, İslam dünyasının saygınlığının ve Batı emperyalizminin kanlı mücadelelerinin fotoğrafını çekiyor.

Siyaseten istikrarsız Orta Doğu’dan ekonomisi büyüyen Çin’e, Balkanlar’dan Güney Asya’ya uzanan bu engin bölge, son yıllarda küresel spot ışıklarına maruz kalmaktadır. Frankopan, bu karmaşık ticaret yollarına inşa edilen şehirlere ve uluslara yönelen tehlikeyi anlamak için, ilk önce bu yolların hayretler uyandıran geçmişini öğrenmemiz gerektiğini bize gösteriyor. İpek Yolu’na ilişkin bir tarih çalışmasından çok daha fazlası olan bu kitap, gerçekten dünyanın realist bir tarihi: Bize belki de en önemli vaadi; nereden gelip nereye gittiğimize dair bildiklerimizi unutturmak.

www.pegasusyayinlari.com

ISBN: 978-605-299-317-0

